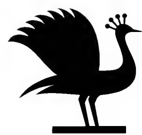
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13960

Rawa Ruska Memorial Book

Sefer zikaron li-ḳehilat Raṿah Rusḳah ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

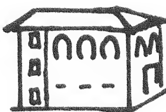
TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilat Rayah Ruskah ṿeha-sevivah / [huvah li-defus ʼa. y. A. M. Ringel, Y. Ts. Rubin].
IMPRINT	880-03 Tel Aviv : Irgun yotsʻe Rayah-Ruskah ṿeha-sevivah be-Yiśraʻel, 733 [1973]
DESCRIPT	468 p. : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Rawa Ruska. Rawa Ruska (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Rawa Ruska.
ADD'L NAME	Ringel, Avraham Mordekhai. Rubin, Josef H.
ADD'L TITLE	Rawa-Ruska memorial book

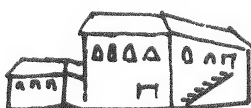
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

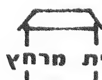

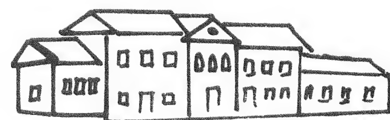

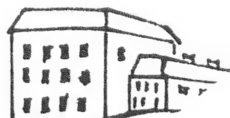

רישום המפה מהזכרון ע"י ישראל רינגל
צולם והודפס ע"י רגינה ומוניו גרואר

מערב מזרח

ראטא

כנסיה
פולנית

דריי גארטן

גארטן

בית שטרן
מגורי הרב טברסקי

בית'צימרמן
'טרומפלדור'

בית הקברות
החדש

טארטאק

קלייזל

גימנאזיום

זאמד ביהמ"ד

הויז

לפוטאליטש

זאמד גאס

בית
הרבי מפוטאליטש

המזרחי
וצעירי מזרחי

בית
הרבי ממגרוב

בית
ר' שלום מנמירוב

נס

העיריה
נון

בית יתומים יהודי

מפת העיר
ראווה רוסקה

ספר
ראווה־רוסקה והסביבה

ראווה־רוסקה וסביבתה על מפת פולין לפני מלחמת העולם האחרונה

ראווא־רוסקא און אומגעגנט אויף דער מאפע פון פוילן פארן לעצטן וועלט־קריג

נִזְכּוֹר

דף השער: חיים ישכר חתנו של ר׳ הירש גוז׳יק ז״ל

ספר זכרון לקהילת
ראווה־רוסקה
והסביבה

יצא לאור ע"י ארגון יוצאי ראַווה־רוסקה והסביבה בישראל

תל־אביב, תשל"ג

יזכור־בוך ראווא־רוסקא און אומגעבונג

הובא לדפוס ע״י | א. מ. רינגעל ז״ל |
ויבל״א י. צ. רובין

באַאַרבעט צום דרוק דורך | א. מ. רינגעל ז״ל |
ויבל״א י. צ. רובין

אַרויסגעגעבן דורך דער לאַנדסמאַנשאַפט פון ראַוואַ־רוסקאַ
און אומגעבונג אין ישראל

נדפס בישראל, תל־אביב, 1973, דפוס „אורלי״

פתח דבר

אחת הקהילות היהודיות בגליציה המזרחית — היום מערב־אוקראינה בברית־המועצות — שנוסדה בערך באמצע המאה ה-15 היתה בעירנו ראַווה־רוסקה. היהודים היוו בה רוב והטביעו עליה את חותמם. הקהילה הצליחה להקים רשת מסועפת של מוסדות דתיים וחילוניים ולפתח פעילות נמרצת בשטח הציבורי, הרוחני, התרבותי והחינוכי, ובייחוד לחנך דור צעיר חדור אידיאלים, אשר הוציא מקרבו עסקנים מוכשרים ומסורים ואנשים דגולים.

במאמצים רבים — אותם לא חסכנו — עלה בידינו לאסוף מאת בני־עירנו בארץ ובתפוצות את כל החומר להכנת הספר, בו יתוארו, בממדים קטנים, החיים הרב־צדדיים בקהילתנו, בו תינתן הערכה לאישינו הרוחניים והציבוריים, בו תוקם מצבת־זכרון לקדושינו־קרבנות־השואה והוא ינציח זכרם לעולמי־עד.

ספר הזכרון הזה מוקדש גם לקהילות הסביבה, שלהן היתה זיקה טבעית לעירנו והושפעו לא מעט ממנה.

הספר מופיע בשתי שפות — בעברית וביידיש — ככתבם וכלשונם של המחברים, ורק מה שנכתב בשפה זרה ניתן לתרגום לאחת השפות הנ״ל.

חרף כל המאמצים שהשקענו בהוצאת הספר והזמן הממושך שהקדשנו להכ־נתו, לא עלה בידינו לתת תמונה מקיפה ומלאה מהחיים היהודיים בעירנו וב־סביבותיה, כי מסיבות מובנות לא הצלחנו להשיג את כל הפרטים הדרושים.

עוד בימי האזכרות השנתיות הראשונות, שערכנו מדי שנה בשנה, נדרו הנאס־פים נדר להקים מצבה על הקברים האלמוניים של קדושינו. נתקבלה החלטה לשתול חורשה ב„יער־הקדושים" ולקבוע לוח־זכרון במרתף־השואה על הר ציון. הכל הוצא לפועל. אחרים הציעו להוציא לאור ספר זכרון. וכך בחרו כל פעם בוועדות־ספר חדשות והכל היה רק דברים בעלמא.

הרב ד״ר אריה ברגר ז״ל התחיל לפעול בכיוון זה ובא במגע עם המכון האידי־היסטורי בווארשה, אלא שלצערנו הגדול נפטר בטרם עת. אותו האסון קרה לחברנו יעקב בוימוואַל־יובל ז״ל המלומד, שהתייחס ברצינות רבה למפעל הזה והקדיש למטרה הקדושה הזאת כתבות רבות, מהן בחרנו אחדות להדפסה בספר. כל מאווייו היו לראות את הספר יוצא לאור, וחבל שלא זכה.

הרבה יוזמה ועבודה נמרצת הקדיש החבר גימפל יוסט באספו חלק ניכר מהחומר, אשר היווה את אבן היסוד להוצאה זו. עזר לו בכך מי שהיה כל השנים מזכיר הארגון — החבר צבי קרמרמן. גם החבר הערץ גראף, ניצול השואה, היה בין הראשונים אשר במרץ רב התחיל להקדיש מזמנו למטרה זו, אולם נסוג ורק לגמר הספר הסכים לעזור הרבה בהתקנת כל הגלופות. כמו־כן עזר לנו הרבה החבר ייכל מייזעלעס בתרגומים משפות זרות ליידיש.

נציין עוד את עזרתו הפעילה של יו״ר ארגוננו וגזברו החבר מ. י. שטיינפלד וגם עזרתם בשטחים שונים של החברים רגינה ומוני גרואר.

אכן, היו קשיים רבים והפרעות גדולות למימוש הרעיון הנעלה הזה, ועד שהצלחנו לגבור עליהם עברו שנים רבות ללא מעשה.

תמיד היתה דעתי, שאם יימצאו מספר „משוגעים לדבר" לעבודה זו, אפשר יהיה לחשוב על הוצאת ספר־הזכרון, כי דיבורים הם כאַין, ואי־אפשר ליצור יש

מאַין. בשוחחי פעם עם חברנו הטוב ביותר, בן־ביתנו וידידנו בכל נפשו ובכל מאודו, מרדכי רינגל ז"ל, העלינו את הנושא הזה והתווכחנו עליו; פתאום פנה אלי כהאי לישנא: „אם תסכים לטפל ולהתעסק בזה, הנני מוכן ומזומן לעמוד לצדך ולעזור לך בכל — עד שנגבור על זה". עתה אודה ולא אבוש, כי לשנינו לא היה מושג, כמה עבודה ויגיעה מפעל כזה דורש.

מרדכי רינגל ז"ל, תלמיד חכם גדול וצנא מלא ספרא היה, הוא קיים את הבטחתו במלואה, ניגש לעבודה במסירות ובדבקותו החסידית ובהניחו לבנה על גבי לבנה, תם ונשלם בעזרתו הרבה הספר הזה. בקראנו בו ובמאמריו אנו רואים ומרגישים את כוונותיו ומבינים את הצביון והפנים היפים שברצונו היה לתת לדמותו של הספר, ואנו יכולים בהחלט לכנותו „בונה הספר ואדריכלו".

לצערנו ולמכאובנו לא זכה ליהנות מפירותיו, ואני יכול לומר: וי להאי שופרא דבלי בארעא, עיני, עיני יורדה מים...

מתוך צער עמוק אני גם מעלה את זכרם של כל המשתתפים והעוסקים שלא זכו לראות בפרי עמלם.

עתה כשרואות עיניכם את ספר־הזכרון לקהילתנו בראווה־רוסקה ולקהילות הסביבה, יש לאל ידכם להעריך את העבודה הרבה, הן בעריכתו והן בסידור הטכני־ארגוני, שהושקעה בו.

יבואו אפוא על הברכה כל אלה שהיתה בהם חובת הלבבות לכתוב למענו; כל אלה שהיו במשך שנים רבות בוועדי־הארגון ובוועדות־הספר ואלה שהנם חברים פעילים עד היום הזה, בארץ ובחוץ לארץ, ובייחוד חברי ה„סאָסייטי" בניו־יורק, העוזרים לארגון להמשיך ולהתקיים כגוף־מקשר של כל יוצאי ראַווה־רוסקה באשר הם, המביא תועלת לאנשיו ונושא את זכרונה של הקהילה המפוארת שהיתה קיימת רבות בשנים בעיר ראַווה־רוסקה; כל אלה שנשאו בעול כל עזרה־שהיא, ואחרון־אחרון כל אלה אשר יתעמקו לקרוא בספר־הזכרון הזה, המספר:

איככה דואב לבנו על התינוקות דבית־רבן שנקרעו מזרועות אמותיהם ומ־שדיהן — להשמידם!

איככה לבנו שותת דם על בית־אבינו־משפחתנו, אבא, אמא, אחיותינו, אחינו, ילדינו וידידינו!

איככה דואב לבנו על כל קדושי עירנו, גדולי התורה והחכמה, אישים נכבדים, אנשים תמימים ופשוטי העם, על כל אלה שהוציאו את נשמותיהם בעינויים קשים בחורבן הגדול ביותר בתולדותינו!

איך היתה קיימת, איך חיתה ואיך נחרבה ראַווה־רוסקה והסביבה בין כל הקהילות הקדושות — יסופר בספר־הזכרון הזה לדורות הבאים.

יהא זכרם מבורך ומקודש לעולמי עד!

יוסף צבי רובין

תל־אביב, ה' חשוון, תשל"ג

פאָרוואָרט

איינע פון די יידישע קהילות אין מזרח־גאַליציען — היינט מערב־אוקראַינע אין ראַטן־פאַרבאַנד — וואָס איז געגרינדעט געוואָרן בערך אין מיטן פונעם 15־טן יאָרהונדערט איז געווען אין אונדזער שטאָט ראַוואַ־רוסקאַ. דער יידישער לעבנס־שטייגער איז געווען אָנזעעוודיק איבעראַל, ווייל יידן זענען געווען די מערהייט אין שטאָט. זיי האָבן באַוויזן אויפצושטעלן אַ פאַרצווייגטע נעץ פון רעליגיעזע און אַלגעמיינע אַנשטאַלטן און צו אַנטוויקלען אַן ענערגישע טעטיקייט אויפן געזעל־שאַפטלעכן, גייסטיקן, קולטורעלן און דערציונגס־געביט. באַזונדערס האָט זיך דערצויגן אַ יונגער דור מיט אידעאַלן, וואָס האָט פון זיך אַרויסגעגעבן פעאיקע און איבערגעגעבענע כלל־טוער און אָנגעזעענע מענטשן.

מיט גרויסע אָנשטרענגונגען, וואָס מיר האָבן אָנגעווענדעט, איז אונדז געלונ־גען צו זאַמלען פון אונדזערע לאַנדסלייט פון דער שטאָט און דער אומגעגנט — פון די, וואָס געפונען זיך אין לאַנד און אין אויסלאַנד — דאָס מאַטעריאַל פאַר דעם דאָזיקן ספר. דאָ ווערט געשילדערט אין גאַר־קליינעם מאַסשטאַב דאָס פילזייטיקע לעבן אין אונדזערע קהילות, דאָ ווערט געגעבן אַ מערווייניקע אָפּשאַצונג פאַר אונדזערע גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע פערזענלעכקייטן, דאָ ווערט אַוועקגעש־טעלט די מצבה אויף די אַלע אומבאַקאַנטע קברים פון אונדזערע הייליקע קרבנות אין אומקום און דאָ ווערט מיט דעם הייליקן מאָנומענט פאַראייביקט זייער אָנדענק און דעם אָנדענק פון אונדזער פאַרשניטענער קהילה.

דער „יזכור־בוך" איז אויך געווידמעט אַלע קהילות פון דער אַרומיקער געגנט, וועלכע זענען תמיד געווען מיט אונדז אין נאַטירלעכן קאָנטאַקט און נישט ווייניק פון אונדזער ראַווער קהילה באַאיינפלוסט געוואָרן.

דאָס בוך דערשיינט אין צוויי שפּראַכן — העברעיִש און יידיש — אין די שפּראַכן, אין וועלכע די פאַרפאַסערס האָבן געשריבן און נאָר די שריפטן אין פרעמדע שפּראַכן זענען געוואָרן איבערגעזעצט.

טראָץ אַלע אָנשטרענגונגען, וואָס מיר האָבן אַריינגעלייגט אין אַרויסגעבן דעם ספר און טראָץ דער לאַנגער צייט, וואָס האָט פאַרנומען צוגרייטן — האָבן מיר נישט דערגרייכט צו געבן אַ גרינדלעך־פול בילד, וואָס זאָל גענוי און פּינקטלעך אָפּשפּיגלען דאָס יידישע לעבן אין ראַווע און אין איר אומגעגנט, ווייל מיר האָבן נישט געקענט באַקומען אַלע נייטיקע איינצלהייטן צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים.

שוין נאָך די ערשטע אַזכרות, וואָס מיר האָבן אָפּגעריכט יעדעס יאָר, האָבן די פאַרזאַמלטע אַ נדר געטאָן, צו שטעלן אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון אונדזערע קדושים. ס'איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס און גענוי אויסגעפירט געוואָרן — צו פלאַנצן אַ וועלדל אויפן נאָמען פון אונדזערע קהילות אין „יער־הקדושים" און אויפהענגען אַ געדענק־טאָוול אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון. אַנדערע האָבן פאָרגעלעגט אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך. אַלעמאָל האָט מען געקליבן נייע בוך־קאָמיסיעס, אָבער צום אויספיר איז עס נישט געקומען.

הרב ד"ר אריה בערגער ז"ל, וועלכער איז געווען זייער דערפאַר און אָנגע־הויבן צו זיין טעטיק, האָט זיך געוואָנדן וועגן מאַטעריאַל צום יידיש־היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע; אָבער לײדער צום גרויסן באַדויערן איז ער אין דער

צווישנצייט פריצייטיק נפטר געוואָרן. דאָס זעלבע אומגליק האָט אויך געטראָפן אונדזער זייער געלערנטן חבר יענקל בוימוואַל ז״ל, וועלכער האָט אויך זייער אַקטיוו רעאַגירט פאַר אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך, האָט אָנגעשריבן פיל פאַרן בוך, פון וועלכן מיר דרוקן נאָר אייניקע געקליבענע אַרטיקלען. זיין ווונטש איז געווען נאָך צו זען דעם בוך פאַרטיק, אָבער לײדער נישט דערלעבט.

גרויס איניציאַטיוו און ענערגישע אַרבעט האָט אָנגעווענדעט חבר גימפּעל יוסט ביים זאַמלען אַ גרויסן טייל פונעם מאַטעריאַל, וואָס האָט אַוועקגעלייגט דעם גרונטשטיין פונעם בוך, צו וועלכן עס האָט אים פיל מיטגעהאָלפן אונדזער געוועזענער סעקרעטאַר חבר צבי קרעמערמאַן.

אויך חבר הערץ גראַף, וואָס האָט זיך אָפּגעראַטעוועט פונעם אומקום, איז געווען איינער פון די ערשטע חברים, וואָס האָט מיט זיין התלהבותיקן ברען זייער געוואָלט מיטהעלפן ביי דער הייליקער אַרבעט האָט, נאָך אַן איבערייס פון זיינע טעטיקייטן, לעצטנס פיל מיטגעהאָלפן ביים אַראָנזשירן די קלישן פאַר די בילדער. ביים איבערזעצן פון די פרעמדע שפראַכן אויף יידיש האָט אונדז פיל מיטגעהאָלפן חבר ייכל מייזעלעס־קעסל.

אויך איז צו פאַרצייכנען די מיטהילף פון אונדזער פּאָרזיצער און קאַסירער חבר מ. י. שטיינפעלד און די חברים רעגינאַ און מוני גרויער.

עס זענען געווען אַ סך שוועריקייטן און שטערונגען אויפן וועג פון רעאַליזירן דעם געדאַנק וועגן אַרויסגעבן אַזאַ ספר.

יאָרן זענען פאַרביי ; וועגן ספר אין גאָר נישט געטאָן געוואָרן.

מיין מיינונג איז תמיד געווען, אַז ווען עס וואָלטן זיך געפונען אַ פּאָר „משוגענע פאַרן דאָזיקן ענין", וואָלט אפשר מעגלעך געווען צו טראַכטן וועגן שרייבן און אַרויסגעבן אַ ספר־זכרון. פון רעדן דעריבער, האָבן מיר געזען — איז גאָר נישט געשאַפן געוואָרן.

רעדנדיק אַמאָל איבער דעם ענין מיט אונדזער בן־בית, בעסטן חבר און ידיד בנפש, מרדכי רינגעל ז״ל, האָט ער זיך פּלוצים אָבגערופן : „אויב דו ביסט מסכים זיך צו פאַרנעמען דערמיט, בין איך גרייט דיר בייצושטיין מיט דער גרעסטער אָנשטרענגונג און הילף — ביז מיר וועלן עס גובר זיין". און איצט קען איך מודה זיין, אַז מיר האָבן ביידע קיין אַנונג נישט געהאַט, וויפל אַרבעט, מי און מאַטער אַזאַ אונטערנעמונג פאַדערט.

מרדכי רינגעל ז״ל, אַ גרויסער תלמיד־חכם, ערנסט איבערגעגעבן פאַר דער הייליקער אַרבעט אָן שום זייטיקע פניות, האָט זיין צוזאָג מקיים געווען. מיט זיין התלהבותדיקן־חסידישן ברען האָט ער געלייגט אַ ציגל אויף אַ ציגל און געהאָלפן מיט אַלע כוחות בויען דעם ספר. איך קען אים בפירוש אָנרופן „בויער און אַרכיטעקט" פונעם ספר, וואָס מיר זען פון זיין שרייבן און פון דעם ספר׳ס פנים. מיר באַוויינען מיט גרויס ווייטיק זיין יונגן אָפּשטאַרבן, וואָס ער האָט נישט זוכה געווען צו זען און הנאה האָבן פון די פירות פון זיין אַרבעט און מיר קענען נאָר זאָגן : ווי להאי שופרא דבלי בארעא !

אַזוי אויך ווילן מיר אויסדריקן אונדזער טיפן צער איבער די אַלע, וואָס האָבן עוסק געווען אין דער הייליקער אַרבעט און לײדער נישט דערלעבט צו זען די הייליקע מצבה פאַרטיק.

ווי ס׳איז צו זען, איז געוואָרן אין דעם אַרויסגעבן פונעם דאָזיקן יזכור־בוך, אַריינגעלעגט אַ גרויסע און אָנגעשטרענגטע אַרבעט, סיי אינעם רעדאַגירן פון די אַלע שריפטן און סיי אין דער טעכניש־אָרגאַניזאַטאָרישער אַרבעט.

זאָלן זיין געבענטש די אַלע, וואָס האָבן געפילט זייער פליכט צו שרייבן פאַרן בוך; די אַלע, וואָס זענען אין משך פון אַ סך יאָרן געווען אין אויסשוס און אין די פאַרשידענע קאָמיסיעס פון אונדזער ארגון און אויך די חברים פון היינטיקן אויסשוס, וואָס זענען נאָך עד היום טעטיק, אין לאַנד און אין אויסלאַנד, און באַזאָנדערס די ראַוּוער „סאָסייטי" אין ניו-יאָרק; די אַלע, וואָס האָבן געטראָגן דעם עול פון מיטהילף און אחרון-אחרון די אַלע, וואָס וועלן זיך פאַרטיפן און לייענען אַלעס, וואָס דער ספר-הזכרון דערציילט:

ווי דאָס האַרץ ווייטיקט אויף די אומגעבראַכטע יידישע קינדערלעך, אַוועק-געריסן פון דער מאַמעס אָרעמס, פון דער מאַמעס ברוסט — און זיי אומגעבראַכט;

ווי דאָס האַרץ בלוטיקט איבער דיין פאַרטיליקטער היים, דיין משפחה-נעסט, טאַטע, מאַמע, שוועסטער, ברידער, קינדער און פריינט.

ווי דאָס האַרץ ווייטיקט נאָך די אַלע ראַוּוער קדושים, די אַלע למדנים און גדולים, תמימים און פּאָלקס-מענטשן, נאָך די אַלע פאַרשניטענע לעבנס, נאָך די אַלע אין פיין אויסגעהויכטע נשמות אין גרעסטן חורבן פון אונדזער געשיכטע.

דער ספר דערציילט די קומענדיקע דורות איבער אונדזער הערלעכער קהילה, איר לעבן, איר שאַפן און איר פאַרניכטונג.

געבענטש זאָל זיין זייער אָנדענק!

יוסף הערש רובין

תל-אביב, ה' חשוון, תשל"ג

גימפל יוסט

ליוצאי עירנו היקרים, טייערע לאַנדסלייט!

כעת, שלושים שנה לאחר השואה הנוראה של השמדת מיליוני יהודים, ביניהם קדושי עירנו ראווה־רוסקה וסביבתה, אנו מוסרים לידיכם את ספר הזכרון אשר יאיר את הדרך לנו ולבאים אחרינו, — לדעת ולהבין, להעריך ולספור מנות הסבל ולמדוד את כוח עמידתם עד הסוף, עם השמדם.

כבו האורות אשר במשך דורות רבים האירו, חממו וחשלו את חייהם עד הסוף המר. עשרים שנה לקטנו גרגיר אל גרגיר על מנת להנציח במידה מקיפה את כל מה שהיה, ומה שהיה פעם נקרא קהילת ראווה־רוסקה. יצרנו — ללא הגזמה — "יש" מאין וכל מה שהצלחנו לאסוף — נתפרסם. בעמל רב ובעבודת נמלים יצרנו את ספר הזכרון הזה והקימונו גלעד להנצחת קדושינו. אנו תקוה, כי בתוך הכמות תימצא גם האיכות וכל אחד ואחד ימצא בו את מבוקשו.

אנו מזילים דמעה מרה על אלה מיקירינו שצעדו אתנו בזמנים שונים, חלמו ועזרו בעשיית הספר ולא זכו לראותו.

אנו מודים לכל העוסקים האלה באמונה ולכל תורמי התרומות הכס־פיות, שאיפשרו לנו לסיים את המלאכה. יבואו כולם על הברכה!

***

היינט, 30 יאָר נאָך דעם טראַגישן אומקום פון מיליאָנען יידן — צווישן זיי דאָס יידישע ראַווא־רוסקאַ און אומגעבונג — היינט, מיטן דערשיינען פונעם יזכור־בוך ווערט אָנגעצונדן אַ פונק, וואָס וועט באַלייכטן דעם לאַנגן לאַבירינט, און מיר אַלע, איצט און די שפּעטערדיקע דורות, וועלן דאַרפן לערנען פאַרשטיין וואָס ס'איז אַמאָל געווען און פאַרשטיין אָפּצושאַצן דעם אויסדויער־כוח פון די פאַרשניטענע — ביז זייער לעצטן אָטעם־צוג. די ליכטער, וואָס האָבן געוואַרעמט יידישע קהילות זייט דורות און זיי געשטאַרקט ביזן ביטערן סוף — זענען אויס־געלאָשן געוואָרן.

צוואַנציק יאָר האָבן מיר געקליבן קערן צו קערן, בכדי צו פאַראייביקן אין אַ ברייטערן פאַרנעם דאָס יידישע ראַווא־רוסקאַ און אויפשטעלן אַ דענקמאָל פאַר אונדזערע טייערסטע. ווען דער בוך זאָל נישט זיין גאַנץ־פאַרפאָלקאָמט, האָפן מיר דאָך, אַז אין דער גרויסער קוואַנטיטעט איז אויך פאַרהאַן פון דער ריכטיקער קוואַליטעט און יעדער וועט אין אים געפונען דאָס, וואָס איז אים צום האַרצן.

מיר לאָזן אַ ביטערן טרער איבער אונדזערע טייערע, וואָס האָבן אין פאַר־שידענע צייטן מיטגעהאָלפן ביים חלומען און שאַפן דעם יזכור־בוך.

מיר דרוקן אויס אונדזער דאַנק צו אַלע, וואָס האָבן אונדז מיטגעהאָלפן און באַזונדערס מיט געלט־שפּענדונגען, וואָס האָט פאַרזיכערט דאָס דערשיינען פונעם דאָזיקן יזכור־בוך. זאָלן אַלע זיין געבענטשט.

ה' אייר, תשל"ג — 7 מאַי 1973.

אין יו"ט פון 25 יאָר יידישע מדינה. חצי־יובל לתקומת המדינה.

לתולדות היהודים בראווה־רוסקה

צו דער געשיכטע פון יידן אין ראווא־רוסקא

ראַווא־רוסקאַ און געגנט

ד״ר נחמן בלומנטאַל

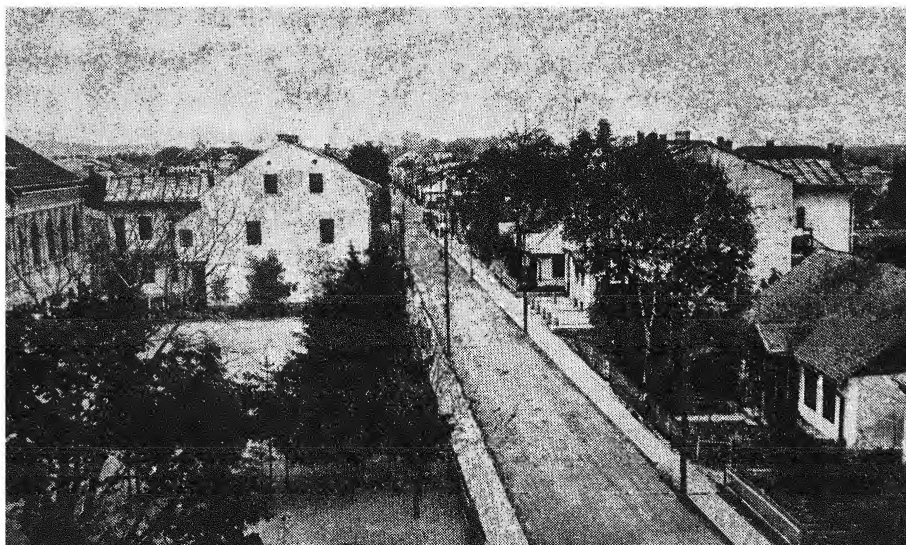
היסטאָרישער איבערבליק

אין דער ערשטער פוילישער אַלגעמיינער ענציקלאָפעדיע וואָס ס'האָט אין די יאָרן 1870 — 1865 אַרויסגעגעבן אין וואַרשע שמואל אָרגעלבראַנד, געפינען מיר אין דער פּאָזיציע ראַוואַ רוסקאַ פאָלגענדיקע געגעבענע: „אַ שטעטל אין דער אַמאָליקער בעלזער וואָיעוואָדשאַפט (אין דער צייט פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט), איצט גאַליציע, ליגט אויפן טייך ראַטאַ, 25 קמ. פון זשולקיעוו, צו וועלכנס קרייז זי געהערט. די שטאָט איז באַקאַנט געוואָרן פון דעם, וואָס דאָ האָט זיך דער פוילישער קעניג אויגוסט 2, וואָס איז גלייכצייטיק געווען קעניג פון סאַקסן דעם 10.8.1698, געטראָפן מיטן צאַר פּעטער 1, וואָס האָט זיך אומגעקערט אין דער צייט פון ווין קיין רוסלאַנד. דריי טעג האָבן דיביידע מלכים פאַרבראַכט אויף סעודות און אין תענוגים און דערביי אויך באַשלאָסן געמיינזאַם אַרויסטרעטן מיט אַ קריג קעגן שוועדן״.

בעת די פאַרווײלונגען האָט דער פוילישער קעניג, (וואָס איז געווען זייער קרעפטיק און דערפאַר באַקומען דעם צונאָמען „מאָצני״), זיך אויסגעצייכנט דערמיט, וואָס ער האָט מיט אַ זעבל (שווערד) מיט איין קלאַפּ אָפּגעשניטן דעם קאָפּ פון אַן אומגעהויער גרויסן ביק. פון דעם מאָמענט איז די שטאָט באַקאַנט געוואָרן אין דער געשיכטע.

וועגן דער אַנטשטייאונג פון דעם ישוב פעלן דאָקומענטן, נאָר ווי אַ שטאָט עקזיסטירט זי זייטן יאָר 1455; זי איז געגרינדעט געוואָרן דורך וולאַדיסלאַוו, דעם פּרינץ פון בעלז; און דער נאָמען פון שטאָט זאָל שטאַמען פון ראַוואַ מאַזאָוויעצקאַ, וואָס האָט פריער געהערט צום פּרינץ וולאַדיסלאַוו און נאָך איר איז געבליבן אַ זכר (דער נאָמען ראַוואַ) אין אַ ניי געביט, רוס, פון דאַנען דער נאָמען ראַוואַ רוסקאַ.

די שטאָט איז אויך באַקאַנט פון אַ צווייטן צוזאַמענפאָר, וואָס איז פאָרגעקומען יאַנואַר 1716. געהאַנדלט האָט זיך דאָס מאָל וועגן שלום מאַכן צווישן ביידע צדדים, דעם קעניגס אָנהענגער און זיין מיליטער (סיי פּאָליאַקן, סיי סאַקסן) און די קעגנער זיינע, וואָס האָבן זיך אָרגאַניזירט אין טאַרנאָגראָד אין אַ קאָנפעדעראַציע און געוואָלט פאַרטרייבן דאָס סאַקסישע מיליטער. אין דעם צוזאַמענפאָר האָבן אָנטייל גענומען פון קעניגס צד, דער פעלדמאַרשאַל פלעמינג און גאלף (ביידע סאַקסן); פון צווייטן צד — צוויי פוילישע וואָיעוואָדעס. ס'איז אויך געקומען אַהער דער גרויסער העטמאַן פון פוילן אַדאַם סיעניאַווסקי, ווי אַ פאָרשטייער פון קעניג. דעם 18טן יאַנואַר האָט מען די אונטערהאַנדלונגען פאַרענדיקט מיט אַן אָפּמאַך. דאָס סאַקסישע מיליטער האָט געמוזט אָפּטרעטן, באַקומענדיק פּראָוויאַנט אויפן וועג צו זיך, קיין סאַקסן, און אַ געוויסן אָפּצאָל פון יעדן הויז.

אלגעמיינער אויסזיכט פון דער שטאָט

פון דער צייט פון אומאָפּהענגיקן פוילן איז כדאי צו דערמאָנען די ציילונג פון יידן, וואָס איז פאָרגעקומען אין די לעצטע יאָרן פון דער עקזיסטענץ פון דער מדינה. די ציילונג איז דורכגעפירט געוואָרן, כדי פעסטצושטעלן דעם „קאָפּ-שטייער", וואָס מ'האָט געדאַרפט צאָלן יאָר-יערלעך פאַר אַ יעדן יידן — עלטער פון איין יאָר — אין דער מלוכה-קאַסע. די ציילונג איז פאָרגעקומען אין יאָר 1764/5. ראַוואַ האָט דעמאָלט געהערט צו דער בעלזער וואָיעוואָד־שאַפט, אין איר פּאַראַפיע (שטאָט מיט די אַרומיקע דער־פער) האָבן זיך צו דער צייט געפונען 1050 יידישע „קעפּ". און אויב מיר וועלן צורעכענען צו דער צאָל די זויג־קינדער (ביז איין יאָר אַלט), די צאָל „פאַרלייקנטע" — וואָס מאַכט אויס צוזאַמען העכער 20%. — לויט פּראָפ. מאַהלער, וועט אויסקומען, אַז צום סוף פון אַכצטן יאָר־הונדערט, איידער ראַוואַ רוסקאַ איז אַריבער צו עסטרייך־אונגאַרן, (אין 1772 יאָר) איז דאָרט געווען אַ 1.300 יידן. דאָס איז די ערשטע, מער וויניקער, ריכטיקע ידיעה וועגן דער צאָל יידן פון דער שטאָט ראַווע, וואָס מיר האָבן. לויט יענע צייטן — אַ גענוג גרויסע צאָל.

אינטערעסאַנט איז די איינטיילונג פון דער באַפעל־קערונג, וואָס ס'ברענגט דער פוילישער „געאָגראַפישער ווערטערבוך" פאַרן יאָר 1880. ער גיט אָן:

פּאָליאַקן	3.624
רוטענער, „רוסינען"	742
דייטשן	2.181
אנדערע נאַציאָנאַליטעטן	29
צוזאַמען	6.576

פון וואַנען האָבן זיך פּלוצים גענומען אַזוי פיל דייטשן אין שטאָט? איז דער ענטפער, אַז אונטערן וואָרט „דייטשן" האָבן פיגורירט די... יידן. דאָס איז געמאַכט געוואָרן דורך דער דייטש-עסטרייכישער אַדמיניסטראַציע גאַנץ באַוווסט־זיניק. לויט די פאַרשריפטן פאַר די קאָמיסאַרן פון דער פאָלקס-ציילונג האָט מען נישט געטאָרט אָנגעבן אַלס מוטער-שפּראַך נישט העבראיש און נישט יידיש. זענען ממילא די יידן לויט זייער שפּראַך — יידן — פאַררעכנט געוואָרן פאַר דייטשן, צי מ'האָט זיי וועגן דעם געפרעגט צי נישט. דאָס האָט זיך געלוינט דער איינשטעלונג פון דער מאָנאַרכיע און איר דייטשער רעגירונג.

אַנדערש זעט אויס — לויט דעם זעלבן מקור — אַ סטאַטיסטיק, ווען מ'נעמט אין באַטראַכט דעם גלויבן פון דער באַפעלקערונג. לויט דער דאָזיקער קריטעריע קומט אויס, אַז אין ראַוואַ רוסקאַ זענען אין יאָר 1880 געווען:

רוימיש-קאַטוילישע (ווערן אידענטיפיצירט מיט פוילישער נאַציאָנאַליטעט)	1.592
גריכיש-קאַטוילישע (אוקראַינער)	1.087
„איזראַעליטן" (יידן)	3.905
צוזאַמען	6.584

די ציפער 3.905 דאַרף זיין די צאָל יידן אין שטאָט פאַר דער צייט. ווייל כמעט אַלע יידן האָבן — איז אָנצו־נעמען — זיך געפילט ווי רעליגיעזע יידן. נאָך נישט געווען דעמאָלט קיין אַסימילאַנטן, פריידענקער, צי געשמדטע. און אויב יאָ, זענען דאָס געווען יחידים, נישט מער. אונדז אָבער אינטערעסירט דאָ דער כלל.

די צאָל „איזראַעליטן" — יידן לויטן גלויבן — איז באַדייטנדיק גרעסער פון דער צאָל „דייטשן" (רעדן דייטש) מיט גאַנצע 1.724 פּערזאָן. דאָס דאַרף מען אויסטייטשן דערמיט, וואָס אַ טייל יידן האָבן אָנגעגעבן פון גוטן ווילן, ס'האָט זיי נישט געפּאַסט אָנגיין פאַר דייטשן כלפּי די פוילישע מיטבירגער, צי טאַקע באמת באַנוצט זיך מיט דער פוילישער שפּראַך ביי זיך אין דער היים (זיכער אַ גאַנץ קליינער פּראָצענט). זיי האָבן גיכער אָנ־געגעבן פויליש, איידער דייטש! דאָס זענען באַוווסטזיניקע אַסימילאַטאָרן, אָדער פאַרפּירטע, אָדער ס'האָט זיך גע־האַנדלט אין אַ פּאָליטישער דעמאָנסטראַציע קעגן דער עסטרייכישער אַדמיניסטראַציע און פאַר פוילנס פרייהייט.

אַ באַמערקונג וועגן דער צאָל איינוווינער פאַרן יאָר 1880 (דאָס זעלבע איז אויך שייך די איבעריקע צאָלן פון די פאָלקס-ציילונגען, וואָס שטאַמען פון דער עסטרייכישער צייט). זי איז אַן אַנדערע אין איין מקור — 6.468 — און אַן אַנדערע אין אַ צווייטן מקור — 6.584. דער אונטער־שייד נעמט זיך דערפון, צי מ'רעכנט אַריין אין דער צאָל באַוווינער פון דער שטאָט דעם „הויף" פון פּריץ, דעם אייגנטימער פון שטאָט, צי דאַרף, גוט-באַזיצער (אַזוי האָט מען אים גערופן ביי אונדז אין גאַליציע) און זיינע איינוווינער (אויפן פאָלוואַרעק), דעם שטח האָט מען גע־רופן אויפן אַמטלעכן (פוילישן) נאָמען „דער הויף", נעמלעך, איז ביזן אויסברוך פון ערשטן וועלט-קריג געווען אַ באַזונדערע אַדמיניסטראַטיווע איינהייט. ערשט אין אומ־אָפּהענגיקן פוילן האָט מען דאָס קאַסירט. דער הויף איז צוגעטיילט געוואָרן צו דער אַלגעמיינער געמיינדע.

מיר וועלן נעמען אין אַכט איצט דעם גאַנצן פּאָוויאַט, צו וועלכן ס'האָבן געהערט, אין די עסטרייכישע צייטן, פאָלגנדע שטעטלעך: לוביטשאַ קרולעווסקאַ, מאַגיערוב, פּאַטיליטש, הובנוב, ניעמירוב. מיר וועלן פאַר די שטעט־לעך אָנגעבן די צאָל יידן פאַרן יאָר 1900 און זייער פּראָ־צענט כלפּי דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער:

	אלג. צאל	דערפון יידן	% יידן
לוביטש	938	821	87.5
מאגיערווו	3158	1322	41.9
ניעמירווו	2966	1725	58.1
פאַטיליטש	3261	335	10.3
אונגווו	4487	2140	47.7

דעם גרעסטן פּראָצענט יידן האָט געהאַט דאָס שטעטעלע לוביטש: 87.5%; דעם קלענסטן פּאַטיליטש — 10.3%.

אין דעם זעלבן יאָר איז אין פּאָוויאַט געווען 67 דערפער, אין וועלכע ס'האָבן געוווינט ס"ה 3.606 יידן, 17.1% פון אַלע יידן, וואָס האָבן אין 1900 געוווינט אין ראַוועראוסקער פּאָוויאַט (קרייז); 82.9% יידן האָבן געוווינט אין די שטעטלעך. קיין דערפער אָן יידן בכלל, איז צו דער צייט נישט געווען.

לויט די פאָלקס־ציילונגען, וואָס זענען יעדע צען יאָר פאָרגעקומען, צוערשט אין עסטרייך־אונגאַרן און דערנאָך (אין די יאָרן 1921, 1931) אין אומאָפּהענגיקן פּוילן, באַקומען מיר פאָלגנדע ציפערן פאַר דער שטאָט ראַוואַ:

יאָרן:	אלגעמיינע צאָל איינוווינער:	דערפון יידן:	פּראָצענט יידן:
1880	1.468	3.878	59,9
1890	7.475	4.406	58,9
1900	8.927	5.098	57,1
1910	10.775	6.112	56,7
1921	8.970	5.048	56,3
1931	11.146	5.658	50,77
1939	—	7.120	—

מיר זעען פון די ציפערן, אַז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה (אויסגעבראָכן אין 1914) וואַקסט די צאָל פון דער באַפעלקערונג אין שטאָט: אין משך פון 30 יאָר מיט 4.307 נפשות; ד. ה. מיט 60%. אין דער זעלבער צייט וואַקסט אויך דער יידישער ישוב מיט 2.234 פערזאָן; ד. ה. מיט 63.5%. כלפי דער נישט יידישער באַפעלקערונג האַלט אָבער די יידישע באַפעלקערונג פּראָצענטועל אין איין פאַלן; אין משך פון די דרייסיק יאָר מיט 3.2%.

אַן איבערברוך באַטייט די ציילונג פון 1921 יאָר, וואָס גיט אונדז אַנשטאָט אַ נאָרמאַלן, נאַטירלעכן צוווּקס פון דער באַפעלקערונג אַ פאַרקלענערונג און דאָס מיט 1.805 נפשות. פון דער צאָל פאַלט אויס אויף יידן 1.064, אַ 58%; אויף נישט־יידן — 741. גורם געווען האָט דערצו די וועלט־מלחמה. מענטשן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט. טייל זענען געפאַלן אויף די פראָנטן, טייל זענען געשטאָרבן אין רעזולטאַט פון די מלחמה־עפּידעמיעס, טייל האָבן עמיגרירט קיין מערב (ווין, טשעכיען, אונגאַרן); יידן אין אַ גרעסערער מאָס, ווי נישט יידן.

אין דער צווייטער פאָלקס־ציילונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין אומאָפּהענגיקן פּוילן, דעצעמבער 1931, זעען מיר שוין אַ צוווּקס פון דער באַפעלקערונג, אין אַלגעמיין מיט 2.176 נפשות; וואָס שייך יידן בלויז מיט 610 (27%) נפשות. יידן פאַרלאָזן די שטאָט (עמיגראַציע). זייער נאַטירלעכער צוואַקס ווערט קלענער. דאַקעגן קומען צו אין שטאָט נישט יידן פון דער פּראָווינץ. אין פאַרגלייך צו דעם נישט יידישן טייל פון דער באַפעלקערונג פאַלט דעריבער דער פּראָצענט פון די יידן.

מיר וועלן אַ קוק טאָן, ווי אַזוי האָט זיך די לאַגע געביטן לויט דער ערשטער פאָלקס־ציילונג אין אומאָפּהענגיקן פּוילן, דעצעמבער 1921, אין גאַנצן פּאָוויאַט.

די צאָל איינוווינער פון אַלע דערפער אין פּאָוויאַט האָט דעמאָלט באַטראָפן 106.607; דערפון יידן — 13.161, וואָס מאַכט אויס 12.3%, בעת אין יאָר 1910 איז געווען 16.711 (14.5%), ד. ה. אַז דער פּראָצענט יידן איז באַדייטנדיק געפאַלן. דאָס איז דער רעזולטאַט פון דער מלחמה.

וואָס אַן אמת קאָן מען נישט פאַרגלייכט די גרענעצן פון פּאָוויאַט אין דיביידע צייט־אָפּשניטן, ווייל די פּוילישע אַדמיניסטראַציע האָט אַדורכגעפירט ענדערונגען. צוגעטיילט נייע שטחים צום ראַווער פּאָוויאַט; ווידער אַנדערע אָפּגעשניטן. די כוונה איז געווען בדרך כלל צו פאַרטושן די פריערדיקע גרענעצן צווישן קאָנגרעס־פּוילן, וואָס האָט געהערט פאַר דער מהחמה צו רוסלאַנד און גאַליציע, וואָס האָט געהערט צו עסטרייך־אונגאַרן. די דאָזיקע איינטיילונג, וואָס דערמאַנט פּוילנס פאַלן, האָט געמוזט פאַרשווינדן.

צום פּאָוויאַט ראַווע איז אַזוי אַרום צוגעטיילט געוואָרן דאָס שטעטעלע בעלזשעץ, וואָס האָט פריער געהערט צו קאָנגרעס־פּוילן, און איז דערנאָך, אין דער צווייטער וועלט־מלחמה אַזוי באַרימט געוואָרן, ווי דער ערשטער טויטן־לאַגער אין גענעראַל־גוווערנעמענט. לויט דער דאָזיקער ציילונג האָט די צאָל דאָרף־געמיינדעס" אין פּאָוויאַט באַטראָפן 68, פון זיי איז אין 3 (דערפלעך) קיין איין ייד נישט געווען און אין 8 — איבער 100 יידן, אין יעדן איינעם ישוב.

אין צען יאָר שפּעטער, 1931, זענען אין פּאָוויאַט געווען דריי שטעט: ראַוואַ־רוסקאַ מיט 11.946 איינוווינער; ניעמיראָוו מיט 3.016 און אוהנוּוו מיט 4.212 נפשות. די רעשט שטעטלעך זענען צו דער צייט אַראָפּגעפאַלן צו דער מדרגה פון לאַנד־געמיינדעס; ד. ה. געבילדעט · אַ געמיינדע צוזאַמען מיט די אַרומיקע דערפער. אַזוי אַרום זענען אין פּאָוויאַט געווען 3 שטעט און 13 לאַנד־געמיינדעס, וואָס

זייער באַפעלקערונג האָט אויסגעמאַכט 122.100 נפשות (אין קיילעכדיקע ציפערן), אין פאַרגלייך מיטן יאָר 1921, אַ וווקס פון בערך 13%, וואָס איז כמעט אידענטיש מיטן נאַטירלעכן דורכשניטלעכן צווואַקס פון דער באַפעלקערונג פאַר דער צייט.

די צאָל יידן האָט אין דער צייט (1931) אין גאַנצן פאַוויאַט באַטראָפן לויטן גלויבן — דת משה — 13.381; לויט דער מוטער־שפּראַך — יידיש־העברעיש — 10.991. אין פאַרגלייך צו דער צאָל יידן פון 1921 יאָר, איז געוואַקסן דער יידישער ישוב בלויז מיט 200 נפשות, וואָס מאַכט אויס ווינציקער פון 2%. דאָס הייסט, אַז די צאָל דעקט אַפילו נישט דעם נאַטירלעכן צווואַקס אין משך פון דער צייט וואָס האָט געדאַרפט אויסמאַכן אַ 10% פאַר דער גאַנצער צייט, 10 יאָר). מיט אַנדערע ווערטער, מיר האָבן דאָ צו טאָן דער עיקר מיט אַן אויסוואַנדערונג פון די יידן פון קרייז. ווער ס'האָט זיך אַריבערגעטראָגן אין אַנדערע (גרעסערע) שטעט אין פוילן גופא און ווער ס'האָט פאַרלאָזט פוילן און זיך אַריבערגעטראָגן קיין אַמעריקע, ארץ־ישראל, צי ערגעץ אַנדערש ווו. געווירקט האָט דאָ אויך דער פאַרקלענערטער נאַטירלעכער צווווקס ביי יידן דווקא.

מיר מוזן דאָ זיך אָפּשטעלן אויף דעם אונטערשייד אין דער ציילונג אין יאָר 1931, וואָס צווישן די „גלויבנס יידן" 13.381 און דער צאָל יידן לויט זייער נאַציאָנאַלער שפּראַך 10.991; ער באַטרעפט 2.390 פערזאָן, אַן 18% פון אַלע יידן. צי האָבן מיר טאַקע געהאַט אין שטאָט אַזוי פיל מאַשקעס, ווי מ'האָט זיי ביי אונדז גערופן, אָדער „שמענדריקעס", ווי מ'האָט זיי אין וואַרשע גערופן, וואָס האָבן זיך געשעמט צו זיין יידן? גאַנץ געוויס, זענען געווען אין שטאָט יידן, וואָס האָבן צוליב די, צי אַנדערע סיבות (געהאַט אַ מלוכה־פּאָסטן, געווען אָפּהענגיק פון פּוילישן ברויט־געבער, אַ טייל פון דער פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ) וכדומה, אָנגעגעבן זיך אַלס פּאָליאַקן און אַז זיי רעדן ביי זיך אין דער היים פּויליש. אָבער געווען זענען דאָס יחידים. זיכער איז דאָס אָבער אויך דער רעזולטאַט פון אַ „גוטער" טאַקטיק פון ציילונגס־קאָמיסאַר, וואָס האָט אַליין, אייגנהענדיק פאַרשריבן אַ יידן אַלס... אַ פּאָליאַק (לויט דער שפּראַך), נישט פרעגנדיק אים כלל. קיין רובריק „נאַציאָנאַליטעט" איז נישט געווען צווישן די פראַגן ביי דער ציילונג. די פּוילישע אַדמיניסטראַציע איז דאָך געווען פאַר־אינטערעסירט, אַז ס'זאָלן זיין וואָס מער פּאָליאַקן אין קרייז, ווו די מערהייט פון דער באַפעלקערונג איז געווען אַן אוקראַינישע, האָט מען יידן תמימים, וואָס האָבן וואַר־שיינלעך אַפילו נישט געקענט לייענען, צי שרייבן פּויליש, אַריינגערעכנט פאַר פּאָליאַקן. די רעליגיע זייערע האָט מען אַזוי נישט געקענט פעלשן. די יידן האָבן מקפיד געווען אויף זייער יידישקייט. אָבער שפּראַך? אויף שפּראַך האָט מען קיין אַכט נישט געלייגט.

אגב, אויף די מיסברויכן, וואָס זענען פאָרגעקומען ביי די פאָלקס־ציילונגען האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכע מיינונג רעאַגירט לאחר המעשה. אונדזער פּרעסע האָט וועגן דעם געשריבן. די יידישע דעפּוטאַטן אין סיים האָבן אַריינגעטראָגן אינטערפּעלאַציעס. געהאָלפן האָט דאָס, אָבער, ווי אַ טויטן באַנקעס. קיין נייע פאָלקס־ציילונגען האָט מען צוליב דעם נישט אַדורכגעפירט און דער פעלער איז אַמט־לעך נישט פאַריכטעט געוואָרן. די יידן גופא האָבן קיין ציילונג פון די יידן, אַליין פאַר זיך, קיין מאָל נישט אַדורכגעפירט. ווייסן מיר טאַקע נישט דעם אמת.

מיר וועלן זיך נאָך אָפּשטעלן אויף דער צאָל יידן אויפן טאָג פון אויסברוך פון דער מלחמה, 17.120. זי שטאַמט נישט פון קיין פאָלקס־ציילונג, נאָר פון בלויז אויסרעכע־נונגען, לויט די אַקטן פון דער דירעקציע פון „דזשאָינט" אין וואַרשע. זי זעט אויס צו זיין אַ ביסל איבערגעטריבן, ווען אַפילו מ'זאָל אָננעמען, אַז אַ גרויסע צאָל יידן האָט זיך

— 122 —

טאַבעלע 8 — קרייז ראַווא רוסקאַ

	אָרט	1931	ביז 1/IX 1939	1941	1942	1943
1	ראַווא רוסקאַ Rawa Ruska	*8.658	7.120	[illegible]	VI — 6.700	[illegible]
2	Hurynice gmina		ערך *[illegible]			
3	Lubaczów	*2.040	*2.295		IV — 8.070 V — *7.725	
4	Lubycza Król.		ערך *600			
5	Magierów					
6	Niemirów	*1.510		[illegible]	VIII — *1.000	
7	Oleszyce		*2.200		[illegible]	
8	Potylicz					
9	Uhnów	*[illegible]				

צוליבן וואַקסנדיקן אין פוילן אַנטיסעמיטיזם — פון פּראָ־ווינץ (דאָרף) אַריבערגעטראָגן אין צענטער, ראַווע, ווו ס'איז געווען אַן עדה יידן, אַ סטאַראָסטע, פּאָליציי. הייַנט צו טאָג לאָזט זיך אָבער די צאָל נישט פאַריכטן. נישטאָ קיין אַקטן, נישטאָ קיין עדות פון יענער צייט — מענטשן פון דער יידישער קהלה, וואָס וואָלטן אונדז געקאָנט מאַכן דעם תקון טעות. לאָזן מיר די דאָזיקע ציפער, אַזוי ווי קיין אַנדערע מער ריכטיקע האָבן מיר נישט.

זיכער איז פאַר אונדז אויך דאָס, אַז אין דער צאָל האָט דער „דזשאָינט" איינגערעכנט די יידן פון דער נאָענטסטער סביבה (דערפער), וואָס האָבן קיין אייגענעם פאַרשטייער פון דזשאָינט נישט געהאַט און אין דעם פּרט אָנגעקומען צו דעם צענטער־ראַוואַ.

נאָך אַ וויכטיקער פאַקט:

ווי באַוווסט איז אין 17טן סעפּטעמבער 1939 די רויטע אַרמיי אַריבער די פּויליש־סאָוויעטישע גרענעץ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן לויטן פרידנס־אָפּמאַך, וואָס איז געשלאָסן געוואָרן צווישן פּוילן און סאָוויעט־רוסלאַנד אין ריגע אין 1921 יאָר, נישט געקוקט, וואָס צווישן פּוילן און ראַטנפאַרבאַנד האָבן געהערשט נאָרמאַלע דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען ביזן אויסברוך פון דער מלחמה און סיי פּוילן און סיי ראַטנפאַרבאַנד זענען געווען מיטגלידער פון פעלקער־בונד. די טענה פון די סאָוויעטן צו דער צייט איז געווען, אַז זיי גייען ראַטעווען די „ברידער" אוקראַאינער און ווייסרוסן. (וואָס אגב, איז נישט געווען ריכטיק, ווייל קיינער האָט די דאָזיקע פעלקער נישט באַדראָט).

הייַנט ווייסן מיר, אַז געשען איז דאָס אין זכות פון געהיימען צו יענער צייט אָפּמאַך, וואָס איז געשלאָסן געוואָרן דורכן היטלער־רעזשים און סטאַלין־רעזשים.

דעם 23טן אויגוסט 1939, דאָס הייסט אַ וואָך צייט פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, האָט מען צווישן זיך צעטיילט דעם שטח פון פּוילן. נישט אומזיסט רופן די פּאָליאַקן אָן דעם דאָזיקן אָפּמאַך „די פערטע צעטיילונג פון פּוילן". אויף דעם דאָזיקן שענדלעכן דאָקומענט פיגורירן די אונטערשריפטן פון מאָלאָטאָוו פון איין זייט און פון פאָן ריבענטראָפּ פון דער צווייטער זייט.

לויט דער דאָזיקער טיילונג איז אויך אונדזער פּאָוויאַט צעשניטן געוואָרן אויף צווייען. דער גרעסערער טייל איז צוגעטיילט געוואָרן צום ראַטנפאַרבאַנד, דער קלענערער איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן. די פאַרכאַפּטע שטחים האָט מען זייער שיין אָנגערופן: „אינטערעסן־געביט" פון דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד. די רוסן האָבן איינגענומען „אָן' קאַמף" אַ שטח פון 1.114 קוואַדראַט קמ. מיט אַ באַפעלקערונג פון קנאַפּע 100.000 פּערזאָנען. צו זיי זענען אַריינגעפאַלן די דריי אויסגערעכנטע פריער שטעט (די איינציקע אין פּאָוויאַט).

די דייטשן האָבן באַקומען בלויז 286 קוואַדראַט קמ. מיט אַ באַפעלקערונג פון 22.400 נפשות. אין דעם שטח האָט זיך געפונען בעלזשעץ, אויף דער גרענעץ צווישן די ביידע מלוכות, ווו די דייטשן האָבן תיכף געשאַפן אַן „אַרבעטס־לאַגער", מיט דער איינציקער כוונה צו פאַרניכטן די געבראַכטע אַהער יידן.

אָט די נייע גרענעץ האָט אָנגעהאַלטן ביזן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוויעטישער מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 21טן יוני 1941. די דייטשע אַרמיי האָט זיך גיך געררוקט פאָרויס און אין די ערשטע מלחמה־טעג פאַרכאַפּט דעם גאַנצן ראַווער־רוסקער פּאָוויאַט, וואָס איז ווידער געוואָרן אַ קרייז־שטאָט אין ניי־אַנטשטאַנענעם דיסטריקט לעמבערג. אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז מיט־1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט פאַרנומען די שטחים, וועלכע זי האָלט ביזן הייַנטיקן טאָג. קיין יידן זענען אין דעם נייעם קרייז נישט פאַראַן. דאָקעגן זענען דאָרט פאַראַן, לויט דער סאָוויעטישער ענציקלאָפּעדיע, די צוויי מיטל־שולן, איינע מיט דער אוקראַאינישער לערן־שפּראַך, די צווייטע — מיט דער רוסישער. ווי באַקאַנט זענען קיין רוסן פאַר דער מלחמה אין ראַוואַ־רוסקאַ נישט געווען. און ראַוואַ ליגט אָפיציעל אין דער „אומאָפּהענגיקער" און „פרייער" אוקראַאינישער סאָוויעטישער רעפּובליק, וואָס איז אַ טייל פון ראַטנפאַרבאַנד.

אומווילקירלעך גיט אָן דער קליינער פאַקט די טענדענץ פון הערשנדיקן רעזשים צו רוסיפיצירן — „סאָוויעטיזירן". הייסט דאָס אָפיציעל — אַלע פעלקער, וואָס זענען דורכן ראַטנפאַרבאַנד באַשאַנקען געוואָרן מיט דער נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער פרייהייט".

מתולדות היהודים בראווה־רוסקה

יעקב בוימוואַל — ז״ל

אי־אפשר לדעת מתי בדיוק נוסדה העיר, אולם כרוב עיירות פולין היא נוסדה במאה ה־17 ותולדותיה אינן שונות הרבה מאלה של יתר העיירות והערים: אותם לבטים, אותה רכישת זכויות ואותה נטילת זכות כבימים ההם, שכלל האזרחים היו נתונים לחסדם ולשבטם של בעלי הקרקעות שעליהן נבנתה העיר.

יובל־בוימוואל יעקב ז״ל
נפטר י״ד חשון תש״ל 14.11.1970

בתקופה ההיא היתה האומה הפולנית שסועה בפנים בשל מריבות אחים ומבחוץ היתה המדינה מוקפת אויבים, עד כי נדמה היה שכבר הגיעו ימיה האחרונים. לא קשה לתאר את מצבה של האוכלוסיה היהודית במצב מדיני כזה.

ידוע, כי עם היוסדה של עיר בגליציה, השתדלו מייסדיה לתת לה צביון עירוני ולפתח בה את המסחר. לשם כך הזמינו המייסדים את היהודים לערים החדשות והעניקו להם — בניגוד לרצונם של האזרחים הנוצרים — זכויות שנתנו להם אפשרות להתקיים ולהתפתח בכל שטחי החיים. ואותן קורות־בראשית שקרו את יהודי כל הערים — קרו גם את ראשוני המתיישבים היהודים בראווה־רוסקה.

ראווה עמדה על פרשת דרכים, שהביאה אותה לידי קשר עם ערי פולניה ואוקראינה וחשיבותה גדלה עם חלוקת פולין, שכתוצאה ממנה נעשתה ראווה מחוז־גבול בין אוסטריה ההבס־בורגית ובין רוסיה הגדולה. ואם בכל זאת קופחה בפיתוח, הרי זה רק בשל מדיניות עיוורת של השלטונות. אין בידינו כל מסמכים היכולים להאיר את תולדות העיר בכלל ותולדות יהודיה בפרט; אולם אפשר לקבוע בוודאות, שגידולה והת־פתחותה של העיר לא תאמו את חשיבותה הגיאוגרפית.

ליהודים הראשונים שבאו לעיר ניתנו זכויות לסחר וזכויות בלעדיות לעסוק במקצועות שונים. מותר היה להם לקנות ולמכור תוצרים שונים, בסחר קמעוני — רק בבתיהם; המסחר בכיכר השוק היה אסור עליהם. מותר היה להם לסחור בכל ימות השבוע, פרט לחג הפסחא ו„ניטל" של הנוצרים, וביתר ימי חגיהם — רק אחרי גמר התפילות בכנסיות. ליהודים ניתנו גם רשיונות להקים סדנאות, בתי־מבשל לשיכר, לתמד ולייז שרוף. על בעלי־המלאכה היהודים היה להתחרות עם בעלי המלאכה הנוצרים, כי המלאכה הזעירה היתה בימים ההם בידי הנוצרים. ולא פעם אחת התנפלו הנוצרים על הרחוב היהודי, ולא פעם אחת הלשינו על בעלי־המלאכה היהודים לפני השררה, למען הצר צעדיהם. בעלי המלאכה היו סנדלרים, חייטים, צורפים, קצבים, חרטים, סיידים, בורס־קאים, כלי־זמר, עטרנים ונחתומים.

במרוצת השנים הלכה ורבתה האוכלוסיה היהודית בעיר והוקמו בה בתי־כנסת רבים, לעומת שתי כנסיות בלבד שהיו בה לנוצרים. ממזרח העיר, שבו היו בנייני הציבור הראשונים של היהודים — בתי התפילה, המרחץ ובית העלמין — התפשטו היהודים אל כל חלקיה.

החיכוכים בין הנוצרים ליהודים אילצו את הרשות להגביל את זכויות היהודים, וכך נאסר עליהם לסחור בקרקעות וצומצם גם הסחר הכללי שלהם. עם הרעת המצב המדיני והבטחוני של המדינה נוספו עוד הגבלות, והמצב של היהודים החמיר. אסרו על הנוצרים לבוא לשמחות היהודים ולאכול על שולחנם. על היהודים אסרו להעסיק נוצרים, וכן נאסר עליהם לקבור את מתיהם אחר שקיעת החמה.

סיפוחה של גליציה למלכות ההבסבורגית חולל שינויים רבים בחיי היהודים. האדמיניסטרציה האוסטרית רצתה לשנות את היהודים ולסגלם לתנאים החדשים. אולם ההוראות שהציפו את יהודי גליציה, לפי הצעתו ויוזמתו של הגוברנטור ובאי־שורה של הממשלה המרכזית בווינה, הטילו רק תוהו ובוהו. לאט־לאט הבין הממשל האוסטרי שאין לעשות תיקונים בחיי היהודים באמצעות חוקים ותקנות.

כגורל כל קהילות ישראל בגליציה היה גם גורלה של קהילת ראווה־רוסקה; על אף הקשיים השונים התפתחה האוכ־לוסיה היהודית — לא כל כך מבחינה כלכלית כמו מבחינה מספרית.

השלטונות האוסטריים היו מעוניינים לקבוע מדיניות אחידה לגבי כל האוכלוסיה היהודית, ואחת ממטרותיהם החשו־בות ביותר היתה חיסול המוזגים היהודים בגליציה, במגמה להכריח את היהודים לעבור למקצועות פרודוקטיביים. ב־18 מחוזות הסכימו רק 8 ראשי מחוזות לחסל את המוזגות היהו־דית; ולמזלם של יהודי ראווה, לא הסכים ראש המחוז שלה לחיסול, כי המוזגות הכניסה לבעלי האחוזות, שעל קרקעותיהם נמצאו בתי המבשל, סכומים גדולים.

בית הספר של הדומיניקניות בעיר. אַ מיידל־פּאָלקסשולע.

כל הנסיונות שעשה שלטונה של הקיסרית מריה־תרזה לא הצליחו להביא לידי הטבת כלשהי במצבם הכלכלי של יהודי גליציה. על כן לא ייפלא, כי מצבם הכלכלי בתקופת יורשה של הקיסרית, הקיסר יוסף השני, נתדלדל עד כדי כך, שהשלטונות ביקשו דרכים כדי לשפר את מצבם. יוסף השני, שרצה להקל על הבעיה היהודית, איפשר לתת ליהודים אדמות באחוזות הממשלה, כדי שיעבדו אותן בעצמם. באביב 1786 נוסדה המושבה היהודית הראשונה בכפר דומברובקה ליד נובי־סונטש; אחר־כך נוסדה המושבה „בבל החדשה", בקרבת העיר בוליחוב, ונוסדו עוד אילו מושבות קטנות, שלא האריכו ימים. אין שום רמז, שמבין התושבים היהודים של ראווה הלך מישהו להתיישבות זו, על אף ההקלות במיסים. התקציב של החזקת המתיישבים בזמן הראשון מומן על־ידי הקהילות היהו־דיות, ומובן שעול זה עוד החמיר את המצב הכלכלי של היהודים.

בשלהי המאה ה־18 אסרו השלטונות על היהודים להת־גורר בכפרים ולהחזיק שם בתי מרזח ומשרפות של יין־שרף. הקהילות היהודיות בגליציה, ובכללן קהילת ראווה־רוסקה, ביקשו מן השלטונות לבטל את האיסור; אך אלה דחו את הבקשה בתירוצים שונים. המצב הכלכלי הלך והחמיר, והביא לידי הגירה.

צרה חדשה באה על העיר עם החיוב להקים בתי־ספר כלליים לנוער היהודי. הקהילה בראווה־רוסקה ראתה בזה דרך לשמד, רחמנא ליצלן, בעיקר משום שהיוזמה באה מצד המש־כילים היהודים, שהיהדות החרדה התייחסה אליהם כאל מקור הרע.

צרה נוספת באה בשנת 1788, משהוצאה הפקודה לגיוס לצבא. בדרך־כלל קיבלו היהודים המתקדמים את הפקודה הזאת באהדה, מתוך הנחה שבאמצעות הצבא יגיעו היהודים לידי שיווי זכויות. אך כשהשלטונות נוכחו לדעת, שהיהודים אינם רוצים להתגייס, הסכים הקיסר בשנת 1790 לבטל את החוק.

החיים הפנימיים בראווה־רוסקה היו קשים: מלבד החוכ־רים הרשמיים מטעם השלטונות נתנו אותותיהם פרנסי הקהילה ומוסדות ציבוריים אחרים; זכות הדיבור ניתנה לגביר העיר והוא עשה בכל כבתוך שלו; הם הכבידו את אוכפם על המוני העם; דעת יחידים היתה קובעת בכל וגם רבנים, דיינים וכל כלי־הקודש נבחרו או מונו על־ידיהם.

*

התקופה שלפני 1848 בתולדות יהודי גליציה היתה במזל היאבקות קשה בין האדוקים והחסידים מזה לבין המשכילים מזה. מוקד הפעולה של המשכילים בגליציה היה בשני מרכזים: ברודי וטרנופול. למרות מלחמתם הקשה של המתנגדים והמש־כילים התחילה בתקופה זו החסידות לתפוס עמדות־מפתח בקהילות רבות. לא ייפלא אפוא, שראשי המשכילים נלחמו בנשק ספרותי ובפניות אל השלטונות והשתדלו להציל את גליציה מהשפעת חצרות הצדיקים.

גם בראווה־רוסקה הצליחה החסידות להכות שרשים, והעיר כולה היתה נתונה להשפעתה של החצר הבלזאית לשושלת הרביים רוקח. הניצנים המועטים של ההשכלה בראווה — לא היתה להם כל השפעה על האוכלוסיה בעיר.

בתקופה זו ידוע היה בעיר המשכיל ר' אברהם גולדברג, שהוכרז כאפיקורוס וכל שומר נפשו ירחק ממנו. בהיותי בבית

סבא, שמעתי מספרים שהיה יהודי ככל היהודים: לבוש בשבת בקפוטת משי ושטריימ׳ל לראשו, חגר למתניו אבנט, גידל פיאות וזקן, והתפלל שלוש פעמים ביום. מדוע הוכרז כאפי־קורוס? — כנראה משום שידע גרמנית וקרא ספרים ועיתונים.

כשהתירו ליהודים לרכוש נכסי דלא ניידי, הם קנו מגרשים ובנו בתים. מספר ניכר של יהודים בעלי אמצעים קנו בסביבה קרקעות ונעשו לבעלי אחוזות; ואלה שלא היו בעלי אמצעים חכרו את האדמות אצל בעלי האחוזות הנוצרים, שבמקום לעבד את אדמותיהם, העדיפו לקבל כספים, לנסוע לחוץ־לארץ ולנהל שם חיי הוללות. וכך היו בסביבות ראווה יהודים לא מעטים שהיו בעלי אחוזות או חוכרים.

ראווה היתה מפורסמת בבעלי־מלאכה שונים, ובעיקר בפרוונים ובכובענים. בסביבתה היו מרבצים של פחם, שאף כי לא היה מתאים כחומר דלק — היה טוב למטרות תעשיי־תיות. בעיר נוסד בית־חרושת לכלי אבן, בלועזית „שטיינגוט"; בזמן ההוא לא היו כלי החרסינה נפוצים, וכלי האבן הנ"ל היו המקובלים והמודרניים ביותר. את בית־החרושת יסד ר׳ שמאי באומוואל, שהכירו אותו בשם „שמאי הרעבענער" מכפר הרעבענע הסמוך לראווה, בשנות החמישים של המאה ה־19. אחר־כך ניהלו את בית־החרושת — חתנו ר׳ אשר לופט ובנו משה באומוואל, שהכירוהו בשם מוינה׳לי־שמאי־הרעבענער׳ס. בית־החרושת העסיק פועלים ועגלונים יהודים מראווה, ורק בשל צוק העתים חוסל בסוף המאה ה־19. שנים רבות נמצאו בבתי היהודים, בראווה ובסביבה, מערכות של כלי אבן מתו־צרת בית־חרושת זה, שהצטיינו בטיבם, ביופיים ובשלל צב־עיהם.

יהודים בנו בעיר טחנות גדולות או חכרו אותן. ידוע היה בראווה בית־החרושת לשמן של ר׳ הרש׳לה מונד, שעל שימוש בתוצרתו הקפיד כל יהודי שומר מסורת ברחבי גליציה. בחו־רים יהודים, שהוריהם לבשו עוז ללמדם קליעה של סלי נצרים, התפרנסו בכבוד ממלאכה זו בבתי־מלאכה אחדים בעיר.

המסחר בעיר היה כולו בידי היהודים. משום קרבתה לגבול הרוסי דאז ובשל סביבתה החקלאית נעשתה ראווה ספקת חשובה של ביצים ליצוא, ומשפחות רבות התפרנסו מסחר זה. נבנו מרתפים לכיבוי סיד, שבהם איחסנו את הביצים בימות החורף למשלוח לחוץ־לארץ, והמומחיות הרבה שנדרשה במקצוע זה פירנסה את בעליה בשפע רב. התפתחה גם נגרות מיוחדת, של עשיית ארגזים לאריזת הביצים, וגם בכך היתה שליטת היהודים מלאה.

בכל יום שני בשבוע נערכו בעיר ירידים גדולים, שאליהם היו איכרי הסביבה מביאים את תוצרתם למכירה, ובחנויות היהודים היה שפע רב בפדיון. יהודים רבים עסקו בממכר מש־קאות; המונופול למכירה הסיטונאית והקמעונאית — הפרו־פנציות — היה בידי היהודים. בענף הזה הצטיינו בראווה משפחות אחדות כגון שטוקהמר וגראף. בכל ענפי המסחר והמלאכה, שבהם עסקו יהודים, הם העבירו את ידע מקצועם או עיסוקם ליורשיהם. ראווה היתה בין הערים המעטות בגליציה שהיו בה בנאים וסיידים יהודים. גם במקצועות אלה הצטיינו היהודים, אף שהצבכים של הנוצרים עשו ככל יכולתם כדי למנוע את חדירתם למקצועות אלה.

במסחר הקמעונאי עסקו כמעט כל תושבי העיר היהודים; בכל הבא ליד, גם ברוכלות, שלחו ידיהם. יהודים היו הולכים מכפר לכפר, מחליפים סחורה בסחורה, כגון כלי בית בפשתן או בסמרטוטים. הפרנסה בכך לא היתה שופעת ולפעמים אף היתה כרוכה בה סכנה.

האוכלוסיה היהודית לא גדלה הרבה, מפני שהשלטונות המקומיים הצרו את צעדי היוזמה היהודית. היהודים היו רוב מוחלט בעיר, ואפשר היה לכנותה עיר יהודית, ובכל־זאת מועטה היתה השפעתם בהנהגת העיר. האוכלוסיה היהודית לא החמיצה כל הזדמנות לשלוח את נציגיה לכל מוסד, שנראה היה לה שיש צורך שתיוצג בו, והשתדלה להופיע כחטיבה שלמה בכל פעם שנערכו בחירות מוניציפליות ולדרוש את מקומה המגיע לה. אבל הנוצרים — בעזרת השלטונות — שמו את כל מאמציה לאל.

*

התנועה הלאומית, שעוררה תסיסה ניכרת בחוגים המת־קדמים בלבוב ובערי השדה, מצאה הד רב גם בקרב החוגים המתקדמים בראווה. בזמן הופעת התנועה של „חובבי ציון" התעוררו כמה אברכים לפעולה, אך זו נחנקה עוד באיבה, מפני שכל שינוי התפרש כסטיה מן המסורת היהודית וכפתח ליציאה ל„תרבות רעה". נואמים שבאו מלבוב חזרו כלעומת שבאו, כי לא נמצא מי שישכיר אולם לצורך הופעתם בעיר. אולם האדוקים לא הצליחו לסתום לגמרי את פיות האברכים, שעשו הכל כדי להשאיר סדק צר לפעולה למען ציון; ועם היווסד התנועה ההרצלאית לא עמדה ראווה היהודית מרחוק. התנועה מצאה הד חזק בעיר, ואברכים ומשכילים יצאו ביד רמה ממחבואיהם, כדי להושיט יד למנהיגות הלאומית החדשה שקמה ליהודים ברחבי תבל.

אמנם המלאכה נעשתה תחילה במחתרת, כי רבים מהבחו־רים והאברכים היו סמוכים על שולחן הוריהם או חותניהם; אולם במשך הזמן מרדו ויצאו חוצץ לפומבי, ובראווה קמה תנועה לאומית לתפארת. עוד בבחירות לפרלמנט האוסטרי, שנערכו בעשור הראשון של המאה ה־20, כמעט שנבחר בראווה מועמד ציוני — לולא ההתנגדות של החסידים, המתבוללים והפולנים, שנתאחדו יחד ויצאו למלחמת מצווה נגד כל סימן של התעוררות יהודית לאומית.

האינטליגנציה בעיר בזמן ההוא — עורכי־דין יהודים

ועוזריהם, שלא פחדו מפני האדוקים, וגם תלמידים שלמדו בגימנסיות בלבוב ובזשולקיב הסמוכה, שהיו מושפעים מן הרוח הלאומית והתחיה, עוררה התלהבות רבה לקידמה ולהת־עוררות לאומית. לראווה הגיעו מרצים ציוניים, והם הצליחו להשמיע את דבריהם. אמנם רוב האוכלוסיה היהודית לא קיבל אותם באהדה, אבל הם הצליחו לזרוע זרעים שנתנו פירות. בראווה נוסדה אגודה ציונית „התקווה", ומיטב הבחורים בעיר השתייכו אליה. נמצא גם יהודי שהשכיר חדר לאגודה, ואברכי בית־המדרש שמו נפשם בכפם והגיעו אליו בסתר ולקחו חלק בכל הפעולה הלאומית. לא היו ועידה ארצית או קונגרס שראווה הלאומית לא לקחה בהם חלק פעיל.

בין מייסדיה של האגודה „התקווה" היו: גריצמן, פקיד אצל ד"ר סגל; ד"ר גוטסמן; ד"ר טאובר; וואלף באומוואל; הרץ קורמן, בנו של אברהם קורמן, סוחר קמח, בחור חמד, בעל רגש מוסיקלי, שהקריב את עצמו למען הרעיון הלאומי ומת בעודו צעיר לימים; ישראל גולד; תלמידי הגימנסיה: הנריק עדעל, בנו של נתן עדעל, בעל בית ממכר לטבק, ושני בניו של יעקב בארג; מוניק בריל; משה האך; זשיטלובסקי, חתנו של זליג פיגרט, שמת במחנה ריכוז אוסטרי בימי המלחמה העולמית הראשונה, בשל היותו נתין רוסי; בן ציון גינסבורג ולמל גורטלר. הגדיל לעשות בשטח זה גריצמן, הנזכר לעיל, בעזרתו הפעילה של עוזר גראוער, יהודי חם ומסור לרעיון הציוני. עם ייסוד הקרן הקיימת לישראל היו הרבה משפחות בראווה שהקופסה הכחולה קישטה את ביתם לכבוד ולתפארת.

✶

הפעולה הציונית נפסקה פתאום עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, בחודש אוגוסט 1914. בחורי ראווה־רוסקה, אברכיה — נשואים ורווקים — חייבי־גיוס, התייצבו לפי צו המלכות, בחודש אב תרע"ד, במחנות הצבא. העיר נשארה שוממה, ריקה ועזובה מעלומיה. יתר האנשים, שלא היו חייבי גיוס, התכוננו לשעת חירום. צבאות רוסיה הגדולה, שנודעו כעורכי פוגרומים ביהודי ארצם, נכנסו לעיר והפילו חיתתם על יהודיה. רבים מיהודי העיר, בעיקר בעלי המאה, נסו מנוסת בהלה לכל מקום שנשאום רגליהם; רבים מהם, מעוטי היכולת, חזרו כעבור זמן קצר וחזו מבשרם את הצרות שגרמו קלגסי הצאר.

במיתקפה משותפת של צבאות אוסטריה וגרמניה גורשו הרוסים מכל גליציה. הצבא הגרמני שבא לראווה הביא עמו מגיפת כולירה, וזו הפילה חללים רבים והכתה קשות ביהודי העיר. העיר היתה מזוהמת מאוד, ומלאך המות טייל בה וקצר את קצירו, כי בתי־חולים לא היו. המגיפה עשתה שמות והאוכ־לוסיה היהודית היתה אובדת עצות. כאשר נעצרה המגיפה הזאת, ועוד לפני שהנשארים בחיים הספיקו לנשום לרווחה, פרצה מגיפה אחרת — מגיפת הטיפוס; אז נדמה היה שבא

אגודת „התקוה" ברוה רוסקה

הננו מתכבדים להזמין את כ' ומשפחתו להשתתף בחגיגות היובל של אגודת „התקוה" שתתקימנה ביום א' וב' (ב' וג' דחוהמ"פ 22 ו23 אפריל 1935) באולם בית־היתומים

הפרוגרמה של חגיגת היובל:
ביום א' 22. IV. בשלש שעות אחרי הצהרים:

אקדמית יובל חגיגית

בהשתתפות חברים של האכסקוטיבה הציונית בלבוב, וצירי אגודות בערי השדה.

ביום א' 22. IV. בשמונה שעות בערב

ב - נ - ק - ט

בעת הבנקט

1) גלוי תמונות של חברים ותיקים של אגודתנו
2) יקראו זכרונות חברים
3) פרוגרמה הומוריסטית סטירית.

אחרי הבנקט יתקים נשף־רקודים.

ביום ב' 23. IV בשעה 8·30 הצגת יובל גדולה.

יוצג המחזה „גסיעת הצדיק" מאת ה. סקלר.

הכניסה על הבנקט ונשף הרקודים זהוב אחד.

איינלאַדונג צו דער 25 יובילעאום־פייערונג פון „התקווה־פאַריין"

קץ כל בשר. הצבא שחנה בעיר הקים בה בית־חולים זמני בתוך צריפים, אולם העזרה היתה מעטה. השלטונות גייסו כל יוצא צבא, מגיל 18 עד 50. כל מי שנמצא בריא וכשיר לשירות — לא ניתנה לו כל שהות לחסל את עסקיו או להיפרד מיקיריו, ונלקח למחנות הצבא.

העיר התרוקנה מצעיריה. המחסור במצרכי מזון היה גדול והמחירים האמירו. הסוחרים ישבו בטלים, כי לא יכלו להסתגל למסחר של ימי המלחמה. קשה היתה הפרנסה, ובפרט לעניי העיר; אלה התהלכו קרועים, בלויים ומזי רעב. לחם, סוכר ושאר מצרכי מזון היו בצמצום, ואפשר היה לקבלם רק לפי כרטיסי־מזון שחילקו השלטונות. במצב כלכלי זה רבתה העזובה גם בתחום חיי התרבות בעיר: הזרעים הציוניים שנזרעו בזיעת אפם של יחידים — נהיו לאל.

המזל האיר פניו לעיר עם הופעתו הפתאומית של הבחור־החייל מפוטיק זלוטי, הרצל נויפלד. בחור פיקח וסימפטי זה הופיע כמלאך מושיע. הוא עורר בעיר את התנועה הציונית מתרדמתה, כבש את לבות הנוער למחשבה ולפעולה תרבותית וללימוד השפה העברית. ביוזמתו נקראה אסיפה בבית הירש

עדעל, סוחר צבעים, ובה השתתפו: בן־ציון גורטלר ואחותו פשה, אהרן הולנדר, אהרן פישלר, אבוש ברינגר ואחותו בילה מינדל, מעכטשי זילבר, חנינא עדעל, בנו של המארח את האסיפה, כותב שורות אלה ואחרים. באסיפה הזאת הוחלט לחדש את התנועה הציונית בראווה, להחיות את אגודת „התקווה", לייסד ספרייה ולפתוח שיעורי ערב לעברית, ולגייס עסקנים לקרן הקיימת. על כל הפעולות ניצח הרצל נויפלד. הוא הגביר מעללים, ודרוך היה לכל מעשה נועז — על אף הפרעותיהם של המתנגדים לפעולותיו.

אולם גם שומרי החומות לא שקטו ולא קפאו על שמריהם ושמו הרבה מכשולים בדרכי הפעולה הציונית. גם עזיבת הרצל נויפלד את העיר לא הועילה להם; להיפך, הבחורים לבשו עוז והגבירו את פעולותיהם. חלק גדול מהבחורים הצעירים יצאו בגלוי למלחמה, והפעולה נמשכה במשנה־עוז — עד התפוררותה של הקיסרות ההבסבורגית.

התפוררותה של הקיסרות ההבסבורגית (אוסטריה), בהת־חלת חודש נובמבר 1918, גרמה אנדרלמוסיה גדולה ומבוכה רבה, שבישרה עתיד הרה סכנות ליהודי גליציה המזרחית. ראווה־רוסקה, כרוב ערי גליציה המזרחית, הופקרה לחסדה של האוכלוסיה הנוצרית בעיר ובסביבה.

משנודע על שחרורה של פולין מעול הזרים — הוחל המאבק על השלטון בגליציה המזרחית, בין הפולנים שהיוו את הרוב בערים ובין האוקראינים שהיוו את הרוב המוחלט בגליציה. בהתחלה היה המאבק על השלטון בערים. הפולנים לא ניסו אפילו להסתיר את שנאתם הגלויה ליהודי העיר, אף כי עדיין לא היו בטוחים מי ישלוט בחלק זה של פולין, ולא השתדלו לרכוש את אהדת היהודים. הם התעלמו מן העובדה שהיתה ידועה לכל, כי גורלה של גליציה המזרחית תלוי בהכרעת עמי העולם ובמעצמות המנצחות, שמשקלן מכריע בקביעת הוויות מדיניות בפורום העמים.

לשמירת הסדר בעיר הוקמה מיליציה מעורבת, מכל שלוש העדות של העיר, ואליה גויסו החיילים שחזרו מהחזיתות וממחנות הצבא. לכל עדה היתה יחידה עצמאית, שבראשה מפקד. בראש הסקטור היהודי עמד קצין בדרגת דגלן מהצבא האוסטרי — השיק עדעל, בנו של נתן עדעל. אבל עד־מהרה התברר, כי המיליציה היהודית, שהופעתה היתה מרשימה מאוד, היתה כקוץ בעיני הפולנים והאוקראינים גם יחד. לפתע גילו שבידי היהודים נשק רב, וכי ידיהם אמונות היטב להשתמש בו בשעת הצורך. והיא, המיליציה, היתה תקוותם היחידה של יהודי העיר לשעת חירום. אולם צוררי היהודים לא ישבו הרבה על מדוכתם. ב„הבה נתחכמה" פיזרו את המיליציה, פירקו את נשקה ופקודה יצאה מאת הצוררים למסור תוך 24 שעות את כל הנשק שבידיהם. ומאז היו יהודי העיר נתונים לחסדם ולשבטם של הצוררים הפולנים והאוקראינים. אימה ופחד נפלו על היהודים. אף אחד לא ידע מה יילד יום המחרת. בשורות איוב הגיעו על פרעות ביהודים, ובעיקר על הפוגרום הגדול בעיר לבוב. השמועות הללו עשו להן כנפיים, והפחד הוסיף נופך משלו. בלבות פועמים חיכו היהודים ליום המחר המעורפל. ובבוקר עבות אחד, בדצמבר 1918, נראו הניצנים הראשונים של הפולנים בעירנו: הלגיונרים הפולנים על נשקם הגיעו לראווה.

✶

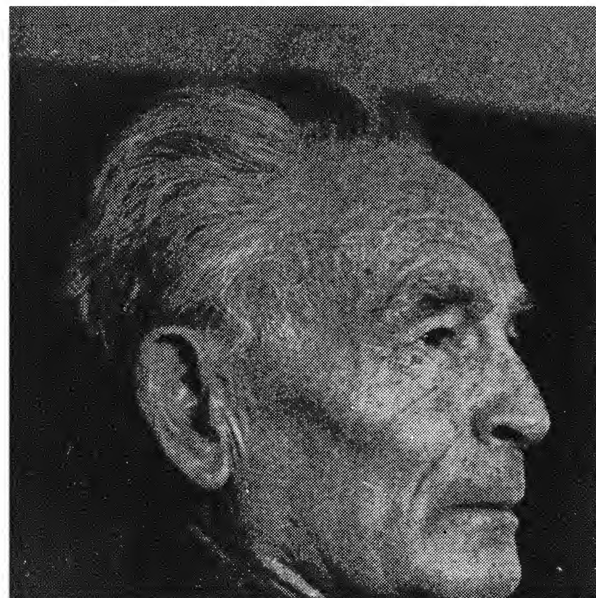
הלגיונרים התמקמו באיזור ה„קלשטור" הידוע. הופעתם בעיר היתה מופנית מיד נגד היהודים, ונראה היה בעליל שהם הובאו אך ורק כדי לדכא אותם. אל הלגיונרים הסתפחו אזרחי

ר' יעקב לאנדוי ז"ל, דער ערשטער באַנקיר אין שטאָט, איידעם פון ר' נתן עדעל ז"ל.

העיר הפולנים, ובצוותות ציוו על החנוונים היהודים לסגור את בתי העסק, ועל יתר היהודים — להיסגר בבתיהם ולא להי־ראות ברחובות העיר, כי אחרת אחת דתם...

אין לתאר את סבל היהודים, את מנת חלקם היומיומית. כל יום הביא אתו צרות חדשות לבקרים וגזירה רדפה גזירה. מכות ומהלומות לא היו חזון בלתי נפרץ, וחטיפה לעבודה היתה לחם חוקם של היהודים. קרה המקרה, ואוקראינים שב־סביבות העיר התאוששו, והצליחו בשבת אחת לכבוש את העיר, למספר שעות, ואחר־כך עזבו זוּתה בהשאירם הרוגים ופצועים. אשמה כבדה הוטלה על יהודי העיר, כאילו הם שיתפו פעולה עם האוקראינים. ולראיה נאסרו בני משפחת מרגליות, צאצאי ר' לייביש בעל הבית, והובלו ללובלין, והיו צפויים למשפט ולפסק־דין של מוות. אחד הסרג'נטים של המשטרה, בשם שטימרוביץ', ששירת כז'נדרם בימי האוסט־רים, פולני מלוכלך, שונא יהודים, רודף שלמונים, כבוד וזימה,

זאב בוימוואל ז"ל מראשוני הציונים בעיר.
נפטר בארץ ביום כ"ז שבט תש"ל.

העליל על בני משפחת מרגליות המכובדת, כאילו הם ירו מבעד חלונות ביתם על הלגיונרים בעת מאבקם עם האוק-ראינים. לראיה, הצביע על ידו החבושה. לא נמצא אף עד אחד מסייע לקובלנתו, ולא נמצא בין הפולנים אחד שרצה לבדוק, אם אמת בפיו, אם נפצע או לאו...

כעבור חדשים, כשהאסירים פרפרו בין החיים ובין המוות, התברר שהיתה כאן עלילת-שוא. קרת המקרה, וריב נפל בין הסרג'נט הזכור לשמצה ובין חברו לדרגה. הלה אמר שמצפונו נוקפו, כי משפחת מרגליות חפה מכל פשע, וכי היד החבושה היא מוכת צרעת. שיחה קולנית זו נשמעה דרך מחיצת-עץ דקה בבית משפחת זילבר, שבביתם חנתה המשטרה. הדבר נמסר למי שנמסר, כי משפחת מרגליות היתה מכובדת גם בעיני יושבי העיר הנוצרים; הדבר נחקר ונבדק, והמשפחה ניצלה ממוות. ובבתי היהודים — צהלה ושמחה, נס פורים ממש.

ברם הפולנים לא שקטו. המצב בעיר הלך ורע. הרעב נתן אותותיו. היהודים ישבו סגורים ומסוגרים בבתיהם ללא כל יכולת לעשות לפרנסתם. רק לנשים מותר היה לצאת, כי בהן לא נגעו לרעה.

שוד ומכות היו מנת חלקם של יהודי פולין, בפרט בערים הקטנות. מצב זה החמיר עוד יותר עם הופעת הגייסות של הגנרל הלר, שבאו מצרפת. ה„הלרצ'יקים" — ככה כינו אותם — הזכורים לשמצה, עשו להם למנהג ולמשחק את גזיזת הפיאות והזקנים של היהודים. כל יהודי בעל פיאות ובעל זקן שנראה ברחובות העיר, התעללו בו באכזריות שאין לתארה. הצרה הזאת פקדה את כל ערי פולין, שה„הלרצ'יקים" עברו דרכן, והצרה הזאת פקדה גם את ראווה.

יהודי פולין הרימו זעקה גדולה. העיתונות היהודית הגיבה בחריפות על הנעשה, ואליה נתלוותה גם העיתונות המתקדמת הזרה. כתוצאה מהפגנת היהדות העולמית, ובעיקר זו של אנגליה ואמריקה, וכן בעקבות מחאת חסידי אומות העולם — החליטו המעצמות המנצחות לשלוח לפולין ועדת חקירה, שבראשה עמד סר סטיוארט סמיואל, יהודי ממוצא גרמני ספרדי, דתי ומסורתי, אחיו הבכור של סר הרברט סמיואל, הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל, חבר נכבד למפלגת „המז-רחי" שבאנגליה. השליח המיוחד הנ"ל שהה בפולין ימים רבים: שאל, חקר, רשם והתרשם — והוא הגיע גם לראווה, במקרה, כאורח הנוטה רק ללון.

בנסעו מוורשה ללבוב, ביום ששי, באחד מימות חורף מושלג, כשנתיבי הרכבת משובשים, ירדה עליו השבת, והוא נאלץ להפסיק את מסעו בראווה ונטה להתארח בביתו של רבי יעקב לנדוי, חתנו של נתן עדל. הידיעה על בואו נפוצה במהרה בעיר, וכן נודע שהאורח הנכבד יתפלל בשבת בבית-הכנסת הגדול. בשבת בבוקר נהרו תושבי העיר היהודים, מקטן ועד גדול, לבית-הכנסת הגדול. יהודי העיר, שנתכבדו באירוח יהודי רם-מעלה זה, לבשו עוז והגישו לו את כל תעצומותיהם וקובלנותיהם.

הביקור הזה עשה רושם כביר: העיתונות היהודית בפולין הקדישה לו מקום נרחב, וגם העיתונות הפולנית עשתה כן. ראווה הלאומית והציונית התרשמה רבות מביקור מקרי זה, אף תלתה בו תקוות רבות והחליטה להנציחו. וואלף בוימוואל התקין לוח זכוכית ועליו רשם באותיות זהב את המקרה ההיס-טורי, מנוסח בידי אברהם הופנברטל וליברמן, כיד העברית הטובה עליהם. את הלוח קבעו במסגרת מוזהבת ותלו אותו על הקיר המזרחי, מעל מקום מושבו של האורח בשעת התפילה.

לאחר שגליציה שקטה ממלחמת הפולנים והאוקראינים חזרה ראווה-רוסקה לפעולה הציונית. הכל החל שוב לנבוט וללבלב. ידעו כבר על הצהרת בלפור, והתחילה העבודה הממשית לקראת העלייה לארץ-ישראל.

*

ראווה-רוסקה, על אדמתך עמדה עריסת ילדותי, בתוכך בילית את ימי נעורי. זכור אזכרך לעולם!

לא אוכל שכוח את חברי, מכרי, מלמדי, מורי, מחנכי, מנהיגי וקרובי. מכולם למדתי והשכלתי, וכיצד אשכחם?! לעד אזכרם לטובה!

ראווה-רוסקה, נפשי רוטטת ומפרפרת ביסורים בהיזכרי בך, ותפילה אחת בלבי: שעם המרצחים, אשר רצח והשמיד והדביק גם אחרים ברשעותו — קללת עולם תרבץ עליו! ואותך, עיירתי, נזכרך לטובה ונארגך בספר החיים לעולמים!

עירי ומשפחתי שהיו ואינם

פרופ׳ זיינוול ליברמן

פתח דבר

להחלטה להוציא ספר־זכרון לעיר ראווה־רוסקה ולקדושיה שניספו בשואה בידי הנאצים הגרמניים ועוזריהם המקומיים יש"ו היו בוודאי גורמים שונים.

כולנו חשים את החובה המוסרית להנציח ככל האפשר את זכר קרובינו, אהובינו ומכרינו לשעבר, שקידשו את השם ברבים. יען כי לפי אגרת הרמב"ם הידועה ליהודי תימן, כל יהודי שמת בגלל היותו יהודי, ואילמלא היה יהודי לא היה מת — קידש במיתתו את השם, תורתנו, דתנו ותרבותנו, ולקדוש ייחשב.

אין ביכולתנו להציב לאהובי נפשנו אלא מצבה של אותיות פורחות וקיימות לעד.

כולנו, כבניו של עם שניחן בזיכרון עצום, רוצים להעלות בזכרוננו ולהקים לתחיה דמויות ומאורעות שהיו וחלפו.

כולנו, בני ראווה־רוסקה, מאוהבים בעירנו שבעבר, שהיתה מאות בשנים עיר ואם בישראל ונשמדה כליל. הגמרא אומרת „חן מקום על יושביו"; לו צללנו לעומק נפשנו היינו נדהמים להיווכח שאפילו טיט חוצותיה של העיר, רפשי סתיו מסביב לשיל־גאס וחושך־מצרים בלילות החורף, גם כן חביבים עלינו. נראה, שזהב הילדות והנערות ופז הבגרות מציפים, בזכרוננו, בנגוהות־מסתורין את עירנו — שהיתה, ועברה מופיע במסגרת של קסם, יופי ועניין.

מפת העיר

כששים קילומטרים מלבוב הבירה, וכשלושים ק"מ מז'ול־קיב, וכשלושים וחמישה מבלז, העיר המפורסמת בשושלתה החסידית, וכעשרים מליביטש, וכעשרים וחמישה מנימירוב, וכששה ק"מ מפאָטיליטש נמצאת העיר ראווה־רוסקה שטוחה לרגלי גבעות ה„וואָלקאָ־ויצע", במרחק של שני ק"מ מהן. נהר ראַטאַ, שמימיו נקיים כבדולח, מקיף אותה למחצה, וחוצה אותה באיזור ה„הויף" מעברו של הכביש המוליך לכפר „הררי־בני", מקום מושבו של הנסיך סאַפיהא. באיזור זה ומצדו השני של הראַטאַ נמצאו ה„הויף" של הסטארוסטא, המנזר, הרוגטקה וטחנת הקמח של יעקב לנדוי, אחד מעשירי העיר. בקצה השני של העיר נמצאים בניני תחנת הרכבת, בריחוק של קילומטר אחד בערך מן ה„מארק", הכיכר שבמרכז העיר.

כיכר המארק נוצרה על־ידי ארבעה גושי בנינים שנבנו במשך דורות בכל ארבע הרוחות. בניינים אלה שימשו למגורים והחזית שלהם לחנויות, וביניהם נשאר משטח מרובע עצום. בכיכר התרכזו בכל יום שני בשבוע האיכרים האוקראיניים מסביבת העיר בהביאם אתם, בעגלות ובסוסים, את תנובת משקיהם לאוכלוסיה היהודית שבעיר. באותו יום אף ערכו אלה את קניותיהם בחנויות היהודיות. כך נוצרו המארק וה„מארק־טאָג" בכל יום שני בשבוע, שנתן „מחיה" דלה לחלק גדול מן התושבים היהודים לכל ימות השבוע. גם בשאר ימות השבוע שימש המארק מקום מסחר ל„פרעפעטקיס" ולכל אלו שלא זכו להגיע ל„חלון בשמים", כלומר — לחנות משלהם באחד הגושים שבמרובע.

במרכז המארק התנוסס במלוא הדרו ועוזו בנין עתיק־יומין — ה„ראטהויז", בעל שתי הקומות, שבזכרונות מן הילדות הוא מופיע כענק אפל ומלא רזין.

מזווית מזרח־דרומית של המארק מוליך כביש אל הרכבת, ומסתעף אל הוואָלקוויצה, לאותם הרי־עד שאת פסגותיהם ראיתי בילדותי מעל לשחקים. המקום שימש לנוער לטיולי חג ושבת בימות הקיץ והסתיו, ביחוד לזוגות נאהבים התרים אחרי מסתור מעין זר. היה זה מקום שנברא במיוחד, בששת ימי הבריאה, בשביל הוזים ופייטנים ובשביל חולמים בהקיץ על ארצות הגירה רחוקות, כחברי מענדל קורצר, אביש ברינגר ומענדל אייזן, שהקיפו חצי כדור הארץ בצעדיהם ובחלומותיהם.

בצדי דרך זו השתרבב למרומים מגדל ה„שטאָטזייגער", המבנה הגבוה ביותר בעיר, שהסתכל ביהירות מלמעלה למטה על בניניה הנמוכים של העיר שהיתה בבחינת „זוחל ההולך על גחונו". המלה „שטאָטזייגער" נהפכה למושג מנוגד למושג „קלויז זייגער". היו אלה שני עולמות, שבאחד מסתובבת הארץ סביב השמש, ובאחר עוד סובבת השמש סביב הארץ.

מימין לכביש ה„וואָלקוויצע" יצא מכבר השוק ה„זאמד־גאס", העובר דרך ה„זאמד־בית המדרש" והקלויזל, ולהבדיל, הגימנסיה, ומסתיים בבתי הגויים, סוחרי החזירים, ועוזב את העיר בין מדשאות משני עבריו, עד הגיעו לחורשת ה„פאָטא־ליטשער וואלד".

מזווית אחרת של הכיכר מסתעף כביש של ה„היטשער־גאס" שמעברו הימני נמצאת רחבת בתי־הכנסת: השטעטישע שיל, בית־המדרש הישן, האלטע קלויז, הבלעכענע קלויז, והקלויז החדש שנבנה זמן קצר לפני מלחמת־העולם הראשונה ושנקרא ה„אייזערנע קלויז", בגלל פסי הברזל הגדולים שהש־קיעו בבנינו. בריחוק־מה מהם, כנראה מפני הכבוד, עמד בית־המרחץ העירוני הקודר, ועל־ידו באר המים, שמימיה היו המתוקים ביותר בעיר. הרחוב נמשך לבתי האחים גושס, ברגר סריל ואביה, מחזיקי הטחנה לשמן, בית שרה גולדשטיין השחורה והסתיים בסמוך לבית־החרושת לחמאה ליצוא של „העילע".

מזווית אחרת של הכיכר, דרך בית משפחת נוח ברגר

ה„מאַרק" וחזית ה„ראַטהויז". דער „רינעק".

זמיטה כ"ץ, הגעת לחזית הבנין של משפחת גרויער הציונית והמכובדת ואל הגינה רחבת הידיים שהשתרעה לאורך חצר הכנסיה הקתולית. הגינה שימשה מקום משחק לילדי ישראל בעיר, ופסלו של קושצ'ושקו, שניצב במרכזה, שימש מכשיר לחילוץ עצמותיהם של הילדים היהודים ולהשמצותיהם האנטי־שמיות של שונאי ישראל בעיר. מה„דריי־גארטן" הסמוך הוקירו ילדי ישראל את רגליהם משום שהיה צמוד לכנסיה ובגלל שער הכניסה דמוי הצלב שהיה צורך לסובבו (דרייען) כדי להיכנס, ובעיקר בגלל השקצים הרבים ששרצו בו בכל עת.

מזווית בית וסרמן הגעת עד מהרה עד בנינו של יוסל'ה ואברהם־איצ'ה מרץ, אל סוף העיר, אל התחלת ה„הויף" על מרחביו הפתוחים והעצומים עם נהר ראטא, המקיף בחצי עיגול את העיר, מקום הנאה ומרגוע ליגעי גוף ורוח.

זו היא, בשרטוט חטוף, מסגרתה הגשמית של עירי — שהיתה, ראווה־רוסקה, אשר בה קם, גדל והתפתח, במשך מאות בשנים, אותו קיבוץ של יהודים שחי את חייו הרוחניים העשירים ושמח בחלקו החמרי הזעום עד לסופו הטראגי.

זכרונות

כידוע, „פנקס" היה לקהילתנו הקדושה, פנקס עתיק ורב־תוכן, כתוכנו של הקיום הקהילתי מראשיתו. עם כליון הקהילה ירד לטמיון גם פנקסה. עלינו לצלול לנבכי זכרונותינו ולהחיות בהן את יקירינו. לזכור, משמע לחיות עוד פעם, ולהחיות.

הזמן נוגס ומכלה הכל, חוץ מן הזכרונות, והכתב הוא המעלה והרושם אותם. הכתב הוא היחיד העומד בפני הזמן. הבה נחיה, כולנו יחד, את ראווה־רוסקה היהודית: צחוקה ובכיה, אהבתה ורחמנותה, לבביותה, חלומותיה, כיסופיה וכל קסמה הססגוני, הזיותיה ותקוותיה, תמימות נשיה ויפי ילדיה, תום בנותיה היפות ונאמנות בחוריה הנבונים והמוכשרים, נאמנים לזולת, למשפחתם ולעמם, נעימות ניגון לומדי התורה של בית המדרש, הקלויז והקלויזל, זמרת החסידים הנלבבים, סלסולי הש"צים והחזנים בלילות שבת וחג, ההיטהרות והטבילה בדמעות שליש של אנשים, נשים וטף בערבי יום כיפורים בעת פתיחת השער ונעילתו. הלא כל זה חדר ללשד עצמותינו, נספג לתאי הזכרון. כעת עולות החוויות, התמונות והדמויות, והכל קורם עור וגידין, וחי כבזמן התרחשותו.

ר' שמחה הברמן — **בעל הדרת־פנים ומצח גבוה ולמדני.** עינו השמאלית תמיד עצומה מתוך ריכוז. אפילו בשעות התפילה ניכר בו כי מוחו עובד, ללא הרף, בקשר עם איזו הלכה או סוגיא. סרעפיו תפושים היו בחכמת התכונה וטייל, להנאתו, בשבילי דרקיע... מעמיק תהומות ומגביה שיאים. אב לבנים ובנות דגולים ומושלמים. בנו ר' מרדכי ליב עלה בצעירותו למעלת גאון בתורה ובחכמה.

ר' הירש'לה מונד — **נצר מגזע רבנים מפורסמים** ויחוס מכוח אישיותו הנעלה. תלמיד־חכם, פיקח, עדין ועניו ופעיל בחייה החומריים והרוחניים של העיר. אשתו שפרה'לה — מע־ריציה כינו אותה ר' שפרה'לה — היתה אשת חייל ללא חן־השקר ולא יפי־ההבל. ביתה היה פתוח לרווחה לכול, ובו נת־ברכו כל בתי העיר. שפרה'לה היתה בתו של ר' לייביש בעל־בית, ולמה כינו אותו „בעל־בית"? בזכות דבקותו במצוות הכנסת אורחים. וכאביה כן בתו היתה „בעלת בית". בבית זה

גידלו וחינכו בנים מוכשרים, תלמידי־חכמים ופקחים. כידוע, כאשר ניתנו שמות־משפחה ליהודים, בעת הנומנקלטורה, לפני מאות בשנים, הביאו בחשבון את האופי, המקצוע והכושר כדי להתאים את השם למקבלו; והשם מונד (פה בלע"ז) ניתן למשפחה שבניה היו בעלי פה ושכל. המונדים היו, ללא ספק, אינטלקטואלים מלידה ומדורות.

סימה רומלט ודוד פרייהיטר הי"ד על־יד ה„שטאַטזייגער"

ר' יקותיאל יוזפסברג — עושרו בא לו מירושה. הקים בית לתפארת ומכספו בנה לתפארת גם את האייזערנע קלויז. השיא את בתו לבר־אורין, מוסמך להוראה שהגה בתורה יומם ולילה. ר' יקותיאל היה מלומד ובעל חוש הומור שנון, והזין את כל העיר באימרותיו השנונות והמבדחות; אבל חסרו לו סדר ושיטה במלחמת הקיום. ובפרוץ מלחמת־העולם הראשונה התמוטט עולמו. בנו אהרן השקיע מאמצים כדי להחזיק מעמד.

ר' הירש גוז'יק — איש עממי, בעל מזג טוב, אב אידיאלי לבניו ובעל למופת. בביתו שררו המוסר היהודי, העבודה הפרודוקטיבית, הלימוד והתרבות. בנו בכורו, ישראל, היה מושלם בכל המעלות הרוחניות והמוסריות, וכיבד את אביו כדין ולפנים משורת הדין. היה בעל אוהב לאשתו אלקע, לבית גרוימן, ואב רב־תבונה לילדיו. כסוחר כיבדוהו כולם, וכמלומד העריצוהו כל מיודעיו, יודעי חן. משה, בנו של ר' הירש, היה משכיל ושימש כמורה בגימנסיה של העיר בעת מלחמת־העולם השנייה, תחת השלטון הסובייטי. משעזבו הסובייטים את העיר נעלמו גם עקבותיו של משה ולא נודעו עוד.

מ ש פ ח ת י

משפחתי כללה את הורי ואחי, משפחת דודי שמחה ליברמן, משפחת דודי יצחק לעזער, דודי ניסן ליברמן, דודתי קלערל באַשעליס ובעלה לעמל גורטלר. אתחיל במשפחה ואסיים בבית הורי.

הדודה קלערל היתה טיפוסית למאה התשע־עשרה: שמ־רנית, חסכנית, עקרת־בית מסורה לבעלה ולילדיה. דודי לעמל היה חלוש בגופו, ולכן נפל עול הבית על דודתי, והיא הקריבה את כל חייה למען בעלה ומשפחתה. בנטשי, בכורם, היה מלומד ונאור, עדין ומוכשר. טויבטשה, בתם, מתה בצעירותה בווינה. בתם פעשע היתה תמירה וחיננית. היא נישאה לבן־ציון גינז־בורג. בן־ציון היה בחור כארזים, מלומד, בעל נגינה וקול נעים. בעיר יצאו לו מוניטין כמלומד וכספרא רבא. כתב רשימות לעיתוני הבירה ואפילו לאמריקה הן הגיעו. לפי קריאתו של פראַסטיג, עורך ה„טאַגבלאַט" בלבוב, עבר בן־ציון ללבוב והיה מעורכי העיתון. היה ציוני נלהב וממייסדי התנועה הציונית בעיר, והיה ראש פלוגת המחץ נגד החסידים, מתנגדי התנועה הציונית. הוא ניספה בלבוב בין קוראיו־מעריציו. שמעלקה, בן־הזקונים, היה ריאליסטן וסוחר מובהק.

דודי ניסן ליברמן היה מן הנאורים והמשכילים שבמאה הקודמת. ניגן בכינור וידע שפות וחשבון. התפרנס ממשכורת ושמח בחלקו. בנו יחידו יעקב גויס לצבא בתחילת מלחמת־העולם הראשונה ונפצע. אחרי־כן נסע לשווייץ ונשא שם אשה, ועקבותיו נעלמו.

דודי ר' איטשע'לה לעזער היה מגזע הייחוס. שלשלת היחס שלו הגיעה עד לר' יחזקאל לנדוי בעל ה„נודע ביהודה". היה בר־אורין ובעל מידות אצילות. רבב לא נמצא על בגדיו ועל מצפונו. אשתו חייטשע היתה עקרת־בית למופת ומסורה לחינוך ילדיה — מרדכי וּאלף, מענדל, אליעזר אשר, ועסטשי. היה זה בית לתפארת בעיר.

דודי ר' שמחה'לה ליברמן פיקח ושנון היה, אוהב ספר ואוהב חיים. בעסקיו היה תמיד כרוך בעסקי אבי. אשתו איטה טובת־לב היתה, פעילה כנמלה, ללא תלונות וללא יומרות, הקריבה את כל חייה למען המשפחה ולמען הזולת. זכו דודי ודודתי אלה שחוץ מבתם הצעירה, מליה היקרה, ניצלו כל ילדיהם מהאסון.

ולבסוף — הורי ואחי ז"ל. אבי, ר' לעמל ליברמן, היה אדם שעלה בכוחות עצמו, בזכות תכונותיו המוסריות והרוח־ניות. בר־אורין היה. את כל זמנו הפנוי היה ממלא בעיון בספרי

משפחת ליברמן ז״ל. די פאַמיליע ליבערמאַן.

פרשנות, מוסר ומדע. אף שמעולם לא ביקר בבית־ספר ממשלתי היה מלומד בלימודי חול ובשפות המדינה. אנו, ילדיו, נעזרנו לא פעם בידיעותיו הרבות בכל השטחים. היה בעל הגיון ישר וקולע, בעל דיבור שוטף, ממשיל משלים מקוריים שחידש בכל יום ומהנה בהם את מקשיביו. בשנותיו האחרונות „ניפץ את אליל הכסף וסתם את פי השטן והתמסר ללימוד ועיון, שאיפות חייו מיום עמדו על דעתו" — כך כתב לי. הוא היה בורח מפני הכבוד, וסירב להימנות ראש־הקהל בעיר.

אמי, ציפטשע לבית הויזמן, היתה אדוקה, נאורה ומלומדת. אהבה את בעלה, את משפחתה ואת כל ישראל בכל חום לבה הטהור.

אחי מרדכי היה עדין נפש. כיבד את הוריו ונזהר מאוד בכבוד כל נברא בצלם. אשתו, בראנטשע לבית ענגלענדר, היתה אשת־חייל ועקרת־בית למופת, אם רחמניה, מלאת חיים ורבת מרץ.

אחי, יהושע, היה ישר ומילא את חובותיו בנאמנות רבה. הקפיד על קוצו של יוד בקיום חובה אנושית. אשתו, אסתר, בת הרב ונכדת ר' שמחה הברמן, הצטיינה בעירנות הרוחנית של ההברמנים.

אחי, בן־ציון, היה תמים וישר במעשיו ולעולם לא הכתים את מצפונו העדין במעשה רע, לא לזרים ולא להוריו שכיבד אותם מאוד.

זכר כולם לברכה.

מאימרותיו של אבי ז״ל:

א. החכמים והנבונים עוברים מן העולם; אבל החכמה והתבונה שלהם נשארות כרכוש כולנו וקיימות לעד — כל עוד ישנם „מוקירי" חכמים ונבונים.

ב. בשעת ויכוח או תיגרה אל תפלוט מפיך דברי האשמות או גידופים; שאם כן כבר לא יחשוש יריבך „פן תאמר", ונמצאת מאבד את נשקך החזק, את „נשק־הסתר" שלך.

ג. אם לבנך מעלה ויתרון־רוח — אל תתגאה; ואם, חו״ח, חסרון לו — אל תתעצב הרבה; יען כי בחיים אפשר לפעמים להינצל מאסון או אפילו מן המוות — רק על־ידי „חסרון גדול".

ד. האמנות לחיות בשלום עם כל הבריות היא קשה מאוד וחשובה מכל.

ה. דרך הגאווה מסוכנת וקל להיכשל בה, כי אין צורך בשום השקעה ובשום מאמץ, ועל זה אמרו חז״ל: דל גאה וכו'.

ו. טוב להיות מעורבים בין הבריות, להתיידד עימם — ולא להתבודד, כי ההתבודדות מביאה לידי התאבדות.

ז. אם מכנים אותך אך ורק „שוטה", ואתה כועס — הרי אתה נעשה „שוטה־כעסן" וזה גרוע יותר.

תקופה תוססת וסוערת

גימפל יוסט

התקופה שבה חלו שינויים יסודיים בחיי היהודים בעיר, ובעיקר בחיי הנוער היהודי, היא התקופה שבין שתי מלחמות העולם, כלומר בשנים 1914—1939. כדי להבין את השינויים הללו יש לסקור בקצרה את התפתחות העיר בשנים הקודמות ולנסות לעמוד על טיבה.

העיר נוסדה לפני יותר מחמש־מאות שנה, מטעמי יוקרה של אחד מהאצולה הפולנית וחישובים פוליטיים שונים. הישוב היהודי התחיל כנראה להתלקט בה במועד מאוחר יותר, וגידולו היה אטי מאוד — בהתאם לתנאים המדיניים, הכלכליים והחב־רתיים ששררו בתקופות אלו.

לא ידוע הרבה על חיי הישוב היהודי במאות השנים הקודמות. במחצית השניה של המאה ה־19, ועוד יותר בתחילת המאה ה־20, התפתח הישוב — ואתו האוכלוסיה היהודית — עד כי היה לעיר מחוז עם מוסדות ממלכתיים. בלב העיר הוקם בנין רחב־מידות, שקראו לו ה„ראטהויז", והוא שימש כמבצר ומקום מפגש לשליטים שונים לשם ישיבות והתייעצויות (מכאן גם שמו של הבנין). סביבו הוקמו ארבעה רחובות של בתים, שבמרוצת הזמן הלכו וגבהו ולבשו צורה מודרנית. לכל האיזור קראו ה„רינגפלאץ" או ה„רינק". בכל יום שני בשבוע המה מקום זה מרוב אדם ועגלות, שהגיעו מכפרי הסביבה ליום־השוק השבועי. מימי־שוק אלה, עם כל הרעש והצבעוניות שבהם, התפרנסו גם רבים מהתושבים היהודים.

הרחובות הראשיים הלכו והתארכו, ומהם הסתעפו סימט־אות ורחובות נוספים, צרים ומפותלים, ללא כבישים סלולים או מדרכות מרוצפות. באזורים האלה הצטופפה האוכלוסיה היהודית. ריכוז עיקרי של בתי תפילה יהודיים היה בסביבת ה„שיהל". גם בחלק אחר של העיר, בסביבת ה„זאמד", נבנו שני בתי־תפילה. קראו לסביבה הזאת „זאמד", כי בסימטאותיה לא היתה שום דרך סלולה והשטח היה חולי. מפעם בפעם היתה פורצת דליקה באחד מהריכוזים הצפופים, ואיזור שלם היה נאכל באש. אחר־כך היו בונים אותו מחדש, בבנייה טובה יותר. בחלק משולי העיר הקימה לה האוכלוסיה הנוצרית את בניני מגוריה, עם גינות, גדרות ובוסתנים קטנים.

בנין ה„ראטהויז" היה שייך בתקופות האחרונות למשפחות יהודיות, כגון גולדברג וקאַנאַרעק; אבל בתקופתנו רכשה אותו העירייה, ולאט־לאט נדרשו הדיירים היהודים לפנות את הדירות שגרו בהן דורות רבים, ובמקומם השתכנו משפחות נוצריות.

אחד מבני משפחת גולדברג, ר' אברהם, היה אחד מראשי „ההשכלה" וידוע היה בהתנגדותו לחסידות. בעיר היה ידוע הסיפור, שחזרו עליו בגרסאות שונות, על ר' אברהם גולדברג, שבאחד מ„תשעת הימים" נכנס אליו שואב המים עם האסל על הגב וזוג הדליים כדי למלא מים בחבית שהיתה בביתו. והנה יושב לו ר' אברהם ומפטם את עצמו בארוחת בשר דשנה. ר' אברהם ביקש את שואב המים שלא לגלות את הדבר ברבים, אולם הלה בצאתו החוצה התחיל לשנן לעצמו בקול־רם: דאגת סבתי שר' אברהם ה„גביר" אוכל מרק עם בשר ב„תשעת הימים". וכך נודעה ברבים אפיקורסותו.

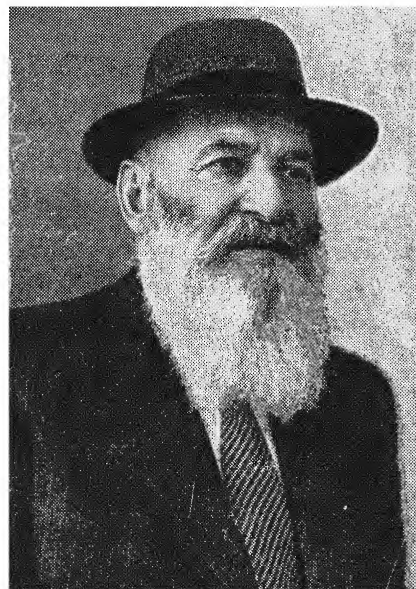
עוד בזמן המונרכיה ההבסבורגית התחילו להופיע בעלי־אחוזות יהודים גם בסביבתנו. בשטחים חקלאיים נרחבים, שקנו או חכרו, פיתחו להם אחוזות חקלאיות, והעסיקו בהן עשרות ומאות כפריים מהסביבה. בכך זכו ברווחים ניכרים ואף במעמד מכובד בחברה ובממסד. בסביבתנו היו ידועים בעלי האחוזות: אטינגער (ווערכראטא), הורביץ (דעבים), פדרבוש (זשורביץ), מעטאל (בכפר ליד אוהנוב), רייס (פוטק־מוסטי), לאזעל (מאכ־נוב) ועוד.

כמעט לכל אחד מבעלי האחוזות היו „נאמנים" יהודים, וגם חלק מהניהול היה נמסר לידי יהודים. באחוזה של משפחת אטינגער היה ידוע ר' שלמה אריה זוכמן (נפטר בישראל), שהתחיל שם כמבשל השיכר ואחרי־כן היה למנהל האחוזה. היה מעורב בין הבריות בעירנו, בעל הדרת פנים ונעים הלי־כות, בעל הכרה וגאווה לאומית, ובעיקר היה גאה על שני בניו יהושע ונפתלי נסיהו שלמדו בוינה, ועם ראשית העליה השלי־שית לארץ, עלו גם הם כחלוצים ובנו את בתיהם ומשפחותיהם בארץ־ישראל. החוגים הציוניים בעיר, ובעיקר חברי „החלוץ", היו להוטים לשמוע מפיו של ר' שלמה זוכמן את הסיפורים השונים שהיה מספר על בניו, מעשיהם ועל בנין הארץ. בעק־בות הבנים עלה לארץ גם האב, והיה מקבל בלבביות רבה את בני עירנו שביקרו בחיפה. את ר' שלמה זוכמן הנציח, בשם בדוי, הסופר והמסאי הידוע אשר ברש ז"ל באחד מספריו. שניהם היו יוצאי העיירה לופאטין.

אשר ברש היה אחיה של מרים גרף ז"ל, ולפני מלחמת־העולם הראשונה הוא ביקר אותה בראווה־רוסקה פעמים אחדות. בביקוריו התעניין גם בשבתאי דיבוק, שבתקוף אותו השגעון היה מתגלגל בשלוליות, מתלכלך עד כדי סיאוב וצועק בקולות מוזרים, ואחרי־כן, משפג השגעון, היה חוזר להיות ככל אדם. בנושא זה של הדיבוק התעניין גם הפולקלוריסטן והסופר הידוע ש. אנסקי. בזמן מלחמת־העולם־הראשונה הוא ביקר בעירנו עם משלחת מטעם החברה לאתנוגרפיה ולפולקלור יהודי, שהת־עניינה וחקרה גם את תופעת הדיבוק. ה„דיבוק" היווה חומר לסיפורים בנוסחאות שונות, ועל רקע זה צמח ונולד המחזה הפולקלורי המפורסם „הדיבוק", שנכתב ביידיש ותורגם אחר־

כך לעברית בידי ח. נ. ביאליק. גם בעירנו הוצג המחזה הזה ונתקבל בהתפעלות רבה.

עוד בעל-אחוזה ידוע בעיר ובסביבה היה ר' הירשלי פדרבוש ז"ל. היה מעורב בין הבריות בעיר, ובלבושו החסידי היה מופיע ומתייצב לפני אנשי השלטון במקום. הירשלי ואשתו

ר' שלמה אריה הלוי זוכמאַן ז"ל,
נפטר בחיפה, י"ח בטבת תשי"ב

צ'רנה פדרבוש גרו בעיירה נארול, ושם נולדו להם בנותיהם והבן היחיד — שמעון, שאחרי שנים התפרסם כהרב ד"ר שמעון פדרבוש ז"ל. צעדיו הראשונים היו בעירנו, שבה למד תורה מפי שני בעלי-תורה מפורסמים — ר' יענקה'לי טעפיך (ליז'נסקער) ור' בריש רפפורט זצ"ל.

שמעון ספג תורה מפי מורים שונים, אבל לא שכח את השנים שהקנו לו תורה ועזרו לו לבסס את השקפת עולמו על ערכי התורה. באחד מביקוריו הרבים בארץ, בשנת 1961, הביע את הערכתו לשני גאונים אלה והתכוון להנציחם ב„ספר-יזכור"; לצערנו הרב לא נתממש הדבר.

הרב ד"ר שמעון פדרבוש היה אחד ממנהיגי ה„מזרחי" וצעירי המזרחי בגליציה ובפולין ונבחר כנציגם מתוך הבלוק היהודי הלאומי המאוחד ל„סיים" (בית-המחוקקים) הפולני. ב„סיים" הפולני נאבק, עם יתר הנבחרים היהודים, להטבת מצבם של המיעוטים, ובעיקר של המיעוט היהודי, שסבל מאוד מקיפוח. בשנת 1931 כיהן כרב ראשי של יהדות פינלנד (בבירתה הלסינקי), ופעל שם להעמקת התודעה היהודית המסורתית והלאומית. נוכח סכנת הפלישה לפינלנד מצד רוסיה וגרמניה הנאצית עבר ד"ר פדרבוש לארה"ב, ושם רכש לו מעמד מכובד כנציג ה„מזרחי", הקונגרס היהודי העולמי והברית העברית העולמית. היה מרבה בנסיעות ומבקר אצל הקהילות היהודיות במקומות שונים בעולם. היה פעיל בעי-תונות, בכתיבה על עניני השעה, ופרסם ספרי מחקר בהגות ישראל. נפטר בניו-יורק בשנת 1970. יהא זכרו ברוך!

*

בתקופת שלטון האוסטרים חיו היהודים ברוב העיירות בגליציה במעגלם הכמעט-סגור. כמעט כל משפחה עמדה במלחמת-קיום קשה כדי להבטיח לה את פרנסתה בדוחק. היה מאבק על הקמת דוכן עלוב בשוק, על דלת צרה וצוהר קטן לחנות קטנה, או על פינה לבית-מלאכה עם שוליה אחד או שניים. הדאגה לקיום המשפחה הטרידה את היהודים יומם ולילה. לכך נוספו עוד הדאגה לאפשר לבנים ללמוד קצת תורה והדאגה לשידוך.

הפולנים והאוקראינים הציקו מאוד לציבור היהודי, ועם זאת תבעו מהם תמיכה פוליטית במאבקיהם וחיזוק נציגויותיהם. במשך דורות רבים נכנע להם הציבור היהודי ולא העז להת-קומם או לדחות את תביעותיהם. בודאי היו בודדים אמיצים שחרגו מן הכלל, אבל לא הם שקבעו את מהלך הדברים ולא היה בכוחם להשפיע על הציבור בכללותו.

מדי שנים אחדות נערכו בחירות לפרלמנט האוסטרי, שמשכנו היה בעיר הבירה — וינה. מלחמת הבחירות עשויה היתה להעניק חוקים נוחים יותר ולהקל, ולו במעט, את מלחמת הקיום של הציבור. כדוגמה אחת תוזכר מלחמת הבחירות הגועשת בין המועמד שנתמך על-ידי החוגים הלאומיים היהו-דים — ראפפורט, ובין יריבו המתבולל — שטיינהאוז, שלפי הוראות מגבוה במחוז שלנו נתמך על-ידי החצר מבלז והחסידים, שלא מאסו בשום אמצעים כדי להבטיח את בחירתו. יש לשער, שנוח היה אז לרוב הציבור היהודי לגדור את עצמו בכעין גיטו רוחני וחברתי; זה כנראה איפשר ליהודים להמשיך את חייהם היום-יומיים לפי רוחם והבנתם.

אמנם האיסורים הרבים שהטילו היהודים על עצמם הח-זיקו וקיימו אותם במשך דורות, והם נשאו בהם מתוך התלה-בות; אבל הם גם חנקו לא פעם אחת יוזמה ברוכה ומנעו שימוש באמצעים ובכלים נאותים יותר לשם התפתחות הציבור היהודי. גם לשלשלת הזהב בקיום דורות יהודים ידעו חכמינו, בתקופות שונות, להוסיף מפעם לפעם חוליות נוספות, ולפעמים אפילו להחליף חוליה שנשתחקה בחוליה אחרת המחזקת את השלשלת כולה.

תנועת ההשכלה שהשפיעה במאה ה-19, אף כי אחדים מראשיה חיו בקרבת עירנו (ברודי, לבוב, ז'ולקיב) — כמעט שלא הורגשה בעירנו. אמנם בתקופה מאוחרת יותר היתה שכבה של בעלי-בתים מתונים יותר, שגילו במקצת הבנה לרוח הזמן וביחוד כלפי חינוך ילדיהם ועתידם.

החיים הציבוריים סערו לעתים. פרנסי הקהילה, הנציגים

(בדרך־כלל ממונים) בעירייה, גבאים במוסדות צדקה שונים ובבתי תפילה, שנהגו ביד חזקה — עוררו את זעמו של רוב הציבור. לא פעם אחת קרה שה„גביר" של העיירה, שזה־עתה עלה לגדולה, ניסה לכוף את עצמו על הציבור. כמובן, התגלו גם תופעות אנושיות של עלומי־שם ואנשי־חסד, שתמכו בנזק־קים בעצה ובגמילת חסדים, וגם הרבו מתן בסתר.

היו גם גילויי גבורה. גויים שהשתכרו, והתחילו לקלל ולהכות — נהדפו בידי אחדים מבעלי־העגלה, אנשי אגרוף וגם בחורים שונים שהיו בעלי העזה; אפילו חלק מקבוצת ה„כייסים", שהיתה ידועה בעיר, אנשיה הגנו על היהודים. פעם בשנה חייבים היו הצעירים להתייצב לפני ועדה, לבדיקת כושרם להתגייס לצבא. במקרים כאלה היו הצעירים הכפריים מהסביבה מנסים לפעמים להכות ביהודים, ולא פעם אחת יצאו חמומי־מוח אלה מן התגרה כשידיהם על התחתונה.

שינוי אטי חל בין החומות בעיר עם הופעת מבשר הציו־נות, ד"ר בנימין זאב הרצל. הרעיון הציוני, שהתחיל להתפשט ולכבוש המונים, קשה היה לו לחדור מבעד לחומה האטומה שהציבור היהודי הקים סביב עצמו במשך דורות רבים. ואכן, עירנו היתה מן המקומות האחרונים שהוקם בהם ארגון ציוני רשמי. בענין זה התנהלו מאבקים מרים בין אבות ובין בנים, והגיעו הדברים עד לידי מכות, רדיפות ונידויים מצד החסידים מבלז ואוהדיהם הרבים.

מאבק אחר נתפתח משהוחק בפרלמנט האוסטרי חוק המחייב כל ילד, בהגיעו לגיל מסוים, לבקר בבית־הספר. באותו זמן הוקם בית־הספר היהודי בן ארבע כיתות על־שם הנדבן הידוע הברון הירש. הדבר פילג את הציבור וגרם מריבות קשות בתוך משפחות רבות. יהודים תמימים, שמתוך חשש של שבועת־שוא ויתרו על תביעות כספיות בהופיעם בבית־המשפט — היו מגישים בקשות לשחרר את ילדיהם מלבקר בבית־הספר „מטעמי־בריאות", כדי שלא ייצאו חלילה לתרבות רעה. בכל־זאת, בתי־ספר אלה פתחו אשנבים, אמנם צרים, לעולם החיצוני, ודירבנו בעלי כשרונות שונים להתמיד בלי־מודיהם ולחפש מקומות־לימוד אחרים לשם קידומם.

בבית־הספר של הברון הירש התרכזו בתקופתנו מורים כגון המנהל אפשטיין, ברנשטיין, שטרנבך ולורבר, שאיפשרו להעמיק ידיעות בשפות (גרמנית, פולנית) ובמקצועות אחרים. היו ידועים בעירנו שני מורים פרטיים, שלימדו הרבה בחורים ובחורות לקרוא ולכתוב ביידיש ובשפות המדינה, והם ר' יעקל ליכטר ז"ל ור' ישראל חיים גוטליב ז"ל (דער דזשעווינטשער לעהרער). האחרון היה חתנו של ר' משה לייב יוסט מדז'וונטשע. הוא היה יהודי מצוחצח, נעים הליכות, ונזהר מלהכניס לראשם של התלמידים מרוח הזמן. אבל בעקיפין סייעו כל המורים ליצירת אווירה רוחנית חדשה. הבודדים שנתפסו לרעיון הציוני של ד"ר ת. הרצל חששו לבטא זאת בפומבי. יצא מכלל זה ר' שמואל מעטאל הגיבן, שביום מותו של המנהיג הדגול — כ' בתמוז — נכנס לאחד מבתי התפילה ואמר קדיש. עד יום מותו דבק בו הכינוי „דאָס קדישל". היו נסיונות של צעירים להתארגן בחשאי. אבל בכל פעם שהדבר נודע היו מוקיעים אותם וגם את הוריהם בגידופים, באיומים ובהחרמות. חסידי בלז הקנאים הצליחו לדחות לזמן־מה את ההתארגנות.

ייסוד אגודת „התקוה" וראשוניה

האגודה הציונית הראשונה בעירנו, בשם „התקוה", קמה בשנת 1910 והשתכנה בביתו של ד"ר הארולד, בשכנות עם הכנסיה הרוסית. זמן־מה היו בה 30—40 חברים. היו נפגשים לשמיעת הרצאות, לקריאה ביצירותיהם של סופרים יהודים, לנשפים, בעיקר בחנוכה, לערבי־זיכרון למותו של ת. הרצל, ולפעמים היו גם נותנים קולם בשירה. הלהיבו מאוד שיריו של ד"ר י. פלד — „שם במקום ארזים" (דארט ווא די צעדער), המחרשה ועוד, וכן גם שירי תפילות של חזנים ידועים. בהנ־הלתו של ישראל גולד התחילו בלימוד השפה העברית והיס־טוריה יהודית. יש שהיו מתווכחים על מאורע מדיני במדינת אוסטריה ובעולם, או על המתרחש בתנועה הציונית. בסתר עסקו בהפצת השקל הציוני ובאיסוף תרומות למען הקרן הקיימת לישראל, תוך קירוב אוהדים לרעיון הציוני וצירוף חברים חדשים לאגודתם.

כמובן, הדבר חרה למתנגדים המושבעים, בעיקר מחסידי בלז. אלה טכסו עצה איך ובמה להפריע. לא פעם היו אורבים חלק מההורים לבניהם בזמן ההתכנסות, ובצאתם כיבדו אותם במכות נאמנות. באחד הבקרים לוכלך בית האגודה ב„תשפוכת" של צואה. לא פעם נמרחו בזפת מקומות הישיבה, בעיקר ב„בעלזער קלויז", של הורי הבנים הסוררים, או שנחתך ה„מושב" בכלל.

ראויים הם המעטים שנזכירם בזכות הראשוניות, האומץ והעוז והסבל הרב. בזכותם צמחה תנועה ציונית ענפה וחזקה, שפירותיה הם המאות (אמנם מעטות) ששרדו מהקהילה היהודית בעיר ובסביבתה הקרובה — שביתם כיום במדינת ישראל.

הראשונים שעודם בזכרוני הם: בוימוול זאב (נפטר בארץ), באך הירש, גולד ישראל, גולד ליפשה (בחורה ראשונה), גינסברג בנציון (שהיה עד השואה אחד מעורכי הלעמבערגער טאג־בלאט), גורטלר בנצ'י, גריצמן מאקס, גרויאר עוזר, הוך בנימין, האברמן צבי, הולץ מרדכי, וואקס ברל, וואסרמן בצלאל, וועבער לייבוש, זילבר אלעזר, זאטלר זושה, ליברמן חיים ליב, עדל אברהמצי, צימרמן קלעמנס, קורנמן הערץ, רוזנפלד שלום, שפאַצנר מרדכי אליעזר. בלהט ובעקשנות רבה הטיפו לרעיון הציוני, והיו נעזרים במרצים, כגון ד"ר מאיר גייאר, ד"ר שרייבר, נפתלי גליקסמן ומשה פרוסטיג. חלק מהמרצים ידעו לשלב בדבריהם גם דברי אגדה וסיפורים חסידיים, ובכך

השפיעו על אנשים וקירבו אותם לרעיון הציוני. עוד בבחירות לקונגרס הציוני העשירי, שהתקיים בשנת 1911, השתתפו חברי „התקוה". קולות בודדים היו גם למועמדים של „המזרחי", אף כי לא היתה לו בעיר אגודה נפרדת.

בבחירות לפרלמנט האוסטרי טרחו חברי „התקוה" לנהל תעמולה בעד המועמד היהודי בעל ההכרה הלאומית, שתמכה בו התנועה הציונית הארצית. אבל כמעט תמיד ניצחו השלטונות, שידעו לכוף את רצונם על רוב הציבור, ובעזרת הצו של הרבי מבלז ועוזריו נטו המאזניים לצד המועמד של המתבוללים או אפילו לצד המועמד הפולני הנוצרי. הדבר היה מעורר זעם ומלבה ריב ומדון בתוך הציבור היהודי. אבל עצם האקט של הבחירות הוסיף כוח לקומץ הראשונים בעיר. האינטליגנציה היהודית המעטה, שזה־עתה התחילה להופיע ולהתבסס, נטתה ברובה אל המתבוללים. אבל במרוצת השנים חל שינוי גדול בעמדותיה, והחלה לגלות אהדה למחנה הציוני.

*

רצח יורש־העצר של הכתר האוסטרי־הונגרי, בשנת 1914, הטיל אור על הסכנות הצפויות ליהדות גליציה, והתקרבו ימים קשים לכל בית יהודי בעיר ובסביבה. מלחמת־העולם הראשונה, בשנים 1914—1918, שיבשה את אורחות החיים והביאה גם לידי שינויים מדיניים מהותיים.

חלק ניכר מיהודי העיר, שחל עליהם חוק שירות צבאי, השתתפו בקרבות בחזיתות שונות, וחלק סייע בשירותים צבאיים בעורף. החיילים היהודים היו עדים לשפיכת־דמים במלחמה שאינה שלהם, ולא פעם קרה שחייל יהודי פגע ביהודי אחר שלחם מהצד השני של החזית. הדבר גרם זעזוע נפשי עמוק ועורר ביקורת ומחשבה. כתוצאה מכך חלה התעוררות יהודית לאומית ונעשתה פעולה מדינית. הפעולה נשאה פרי: הצהרת־בלפור, שהיתה הכרה בין־לאומית בזכות היהודים להקים בית לאומי בארץ־ישראל. הכרזה זאת הלהיבה את המוני בית־ישראל והגאווה הלאומית באה אז במידה רבה על סיפוקה.

רבים מיהודי העיר התחילו לחזור מן המקומות המרוחקים שבהם התגוררו כפליטי־מלחמה, וכן מהכפרים השונים בסביבה. כל אלה נהרו ובאו העירה להצטרף לתושבים הקבועים, כי

שורה ראשונה, יושבים: השניה מימין, זייף־קופלמן פנינה, רם משה, צימרמן בלומה, צ'רמק סימה, רוזנפלד־אוסלויר רחל, רוזנפלד
שורה שניה: ברנד חנה, — הרצברג חנה, פסטר פרל, פנדריך חיים יוסף, בוימוואַל מרים.
שורה שלישית: הפנר אבנר — יוסט ג., יוסט שבע, גולד יעקב שלמה, שפצנר־רכס טובה, רכס אלעזר, גרטל גולדה, זיבצנער צבי.
שורה רביעית: דנציגר גולדה —, רוקר נטע, כ"ץ לאה, פיגנבוים, פנדריך, טיגר, — גרויער רגינה, מויסטר אברהם, טאלר חיה, צימרמן, צימרמן, כ"ץ הניה, וואַלף.

הבדידות העיקה עליהם וגם פחד הגויים נפל עליהם ורצו להיות חלק מציבור יהודי גדול יותר.

עוד בתקופת המלחמה הגיע לעיר ר' אברהמצ'י הופנב־ראטל, חתנם של סימה דינה ור' חיים דוד דאקס ז"ל, עם משפחתו — אשתו צ'יטה ובתם היחידה רבקה. אברך זה היה מלא וגדוש תורה. למד בצעירותו בישיבה, אחרי־כן למד בסמינר בלבוב, והיה מצויד גם בידיעות כלליות רבות. אהב מוסיקה ושירה, היה עדין נפש ויפה־תואר. הוא הגיע לראווה מהעיר סטרי, ששם כיהן כמורה בבית־ספר עברי. התחיל לארגן קורסים לעברית, והצטרף אליו בעשייה זאת איש האשכולות חיים לייב ליבערמן.

עוד לפני התפוררות המונרכיה ההבסבורגית שירת בעיר הסמל נויפלד, ציוני מסור שעזר לארגן את בני הנוער והכין אותם להופעות חגיגיות שונות.

אגודת „התקוה" נמצאה בביתו של מכטשי טויסטר, באיזור המוביל לבית־הקברות הנוצרי. שם נערכו הקורסים והחזרות השונים. ההופעות נערכו באולם הגדול של הראטהויז — ברינק.

בסוף המלחמה העולמית התחוללה בעירנו מלחמה בין הפולנים והאוקראינים. אמנם היתה זו מלחמה קצרת ימים, אבל נפלו בה קרבנות רבים וגרמה לציבור היהודי סבל בל־ישוער. היהודים, בהיותם נייטראליים, נפגעו משני הצדדים, שהיו אכולי שנאה ליהודים. התחילו החרמות, מכות, החשדות, גזיזת פיאות ומריטת זקנים (בעיקר בפיקודו של הגנרל הלר, צורר היהודים). כל התופעות הללו נחרתו עמוק בנפש של הנוער היהודי, וזה התחיל לתהות ולחפש מוצא ופתרונות משלו.

✶

בשנת 1917 הגיע לראווה מלבוב, על־מנת להשתקע, עו"ד ד"ר יוסף מאנדל עם אשתו אסתר. זמן קצר עבד כמתמחה אצל העו"ד הערמאן פערשטענדיג, ואחרי־כן פתח לו משרד עצמאי ברינק, בבית משפחת גרוסקופף. בואו שימש מפנה בפעילות הציונית, ובכל הלהט של ציוני מסור ואדם צעיר התמסר לעבודה הציונית.

ד"ר יוסף מאנדל נולד בלבוב בשנת 1887, בבית מסורתי שדברו בו רק יידיש. לאביו היה בית־מלאכה למצבות. היה הצעיר מבין שני אחיו ושתי אחיותיו. הוא גם היה היחידי ביניהם שקיבל חינוך תיכון ואוניברסיטאי. עוד בהיותו סטודנט צעיר השתייך לאגודת סטודנטים ציונים, יחד עם ההיסטוריון הידוע ד"ר נ. מ. גלבר ומשה פרוסטיג, העורך הראשי של ה„לעמבערגער טאגבלאט". יוסף מאנדל הושפע בעיקר מה־אחרון, שהיה מבעלי המחשבה של התורה הציונית בגליציה ותקופת־מה היה מקורב לפועלי־ציון. ד"ר מאנדל עמד כל חייו לצד האיש העמל, האיש הקטן הנאבק עם קשייו היום־יומיים, בנוסף לנגישות של השלטונות. לחם נגד כל עוול ועיוות בשטח החוקתי, הכלכלי והחברתי. הוא היה איש הציונות המעשית, נואם עממי לוהט ומלהיב, וחצב את דבריו — באסיפות ההמוניות שהיה מקהיל — מעומק לבו. הצליח לרכוש לו, כמעט בכל השכבות (אפילו אצל יחידים שונאי יש־ראל מבין הפולנים והאוקראינים), אוהדים רבים שהיו מסורים לו מאוד והיו מהלקוחות הקבועים שלו.

בבחירות ל„סיים" הפולני הופיע כמועמד ברשימה היהודית הלאומית המאוחדת, אבל לצערם של רבים הוא לא נבחר.

יהודי גאה היה, ונהג בפשטות. לא לבצע כסף היו עיניו. כמשפטן מעולה נתן לא פעם אחת שירות בחינם לאיש שהיה זקוק לכך, ובעיקר כאשר חש שמוסדות של־טוניים או יחידים מן הממסד מתנכלים לאדם באשר הוא יהודי.

אשתו הנאה אסתר היתה לו רעיה מסורה, ולולא דאגתה לו ולבנם היחידי — נחום (נאשק) — לא יכול היה לעמוד במשימותיו הרבות. את בנם היחיד חינכו ברוח ציונית, ועוד הספיקו וזכו להעלותו לארץ כסטודנט, לפני פרוץ המלחמה. הודות לכך נשאר זכר חי למשפחה המלבבת הזאת.

ד"ר יוסף מאנדל היה לוחם בכל הזדמנות את מלחמת הציונות. פעמים אחדות הסתער כדי לכבוש את הקהילה היהודית בעיר, ובסוף גם הצליח והכניס בדפוסי עבודתה רוח אחרת ומרעננת. במבצר חסידי זה נתקל לא במעט קשיים, אבל בעזרת צוות חברים מסור ונאמן — כגון לייבוש וועבר, אברהמצ'י עדל, שלמה'לי האלבערטל, שמעון מרגליות כמזכיר הקהילה (אשתו מאניה ושני הבנים, שהיו בזמן המלחמה בביקור ברוסיה, ניצלו ונמצאים בארץ), נציגי בעלי המלאכה וסוחרים נאורים — הצליח להתגבר על רוב המכשולים ולהנהיג אותה בראש מורם כראש הקהילה הציוני הראשון, ולצערנו גם האחרון.

במשך כל השנים היה יושב־ראש אגודת „התקוה" ולא עזב את התצפית והעמדה עד שנלקח, עם התחלת ההשמדה, על־ידי הרוצחים הנאצים עם עוזריהם הפולנים והאוקראי־נים והושמד בין הראשונים. הי"ד.

לא אשכח פרט שנחרת בזכרוני. בהיותי עוד נער, בשנת 1920, ביום הצהרת בלפור, ארגן ד"ר מאנדל מצעד ראשון בעיר של אוהדי הציונות. הצועדים, עונדים סיכות בצבע תכלת־לבן, צעדו בשלשות ובראשם — ד"ר י. מאנדל, ד"ר ליפה שומער, יושי זייפרט ואחרים. הרגשנו אז בפעם הראשונה שהזדקפה הקומה והגאווה הלאומית היהודית באה על סיפוקה. המצעד עבר דרך רחובות רבים בעיר והתפזר בשירת „התקוה" מצטלצלת ברחבת השוק מול בנין ה„ראט־הויז".

✶

בשנים 1918—1924 היתה אגודת „התקוה" האגודה הציונית היחידה בעיר. היא השתכנה באולמות מרווחים, בקומה שהיתה שייכת למשפחת זאטלער — ברינק. היו בה מאות חברים וחוג הפעילים גדל והתרחב. שורה שלמה של חברים גילו מסירות רבה בתקופה הזאת, והם: ד"ר י. מאנדל, ד"ר טאובה, אברהמצ'י וישראל עדל, לייבוש וועבר, משה לעווין, צבי האברמן, יעקב שלמה גולד, אהרן הולעגדר, הרץ כאכמוביץ, אשר שטיינפלד, שיע ליבערמן, ד"ר אר־נולד שפאץ, משה יעקב שטיינפלד, וואלטשי רייכלר, בריי־נטשה האברמן, ביילה מינדל ברינגר, ריזל קורנמאן, אטלי צימערמן, פייגה רעכס ועוד. הצטרפו אליה גם חברים צעי־רים יותר. התחילה תסיסה וגם ערעור על מושגים שהיו מקובלים על הדור הוותיק יותר. נערכו שיחות וויכוחים, היתה התארגנות לסיעות, והיו אסיפות שלפעמים היו סוע־רות מאוד. אגודת „התקוה" היתה העריסה של הציונות המאורגנת בעירנו, וזכותה זו קיימת ועומדת לה אצל כל אלה שהיו בה חברים וזוכרים אותה עד היום.

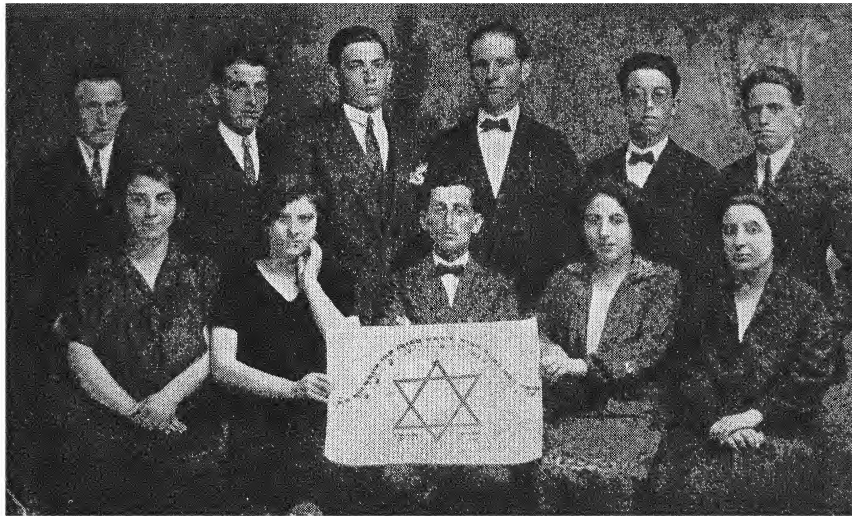
בכל האגודות הציוניות בעיר — „התקוה" של הציונים־הכלליים, „טרומפלדור" של מפלגת העבודה הציונית, מזרחי וצעירי מזרחי שהתארגנו כאגודות עצמאיות בשנים 1924—1925 — פיתחו פעילות רבה וענפה; הפיצו השכלה רחבה, ארגנו קורסים לעברית, לתולדות העם היהודי, לידיעת אר־צנו, ספרות יהודית, עברית וכללית ומדעים שונים; הקימו ספריות גדולות, בעיקר ב„התקוה" וב„טרומפלדור", שכל אחת כללה אלפי ספרים בשפות שונות. הספריות הללו היו לרבים מבני העיר מקור יחיד לרכישת השכלה והעמקתה. כל ספר חדש או רעיון חדש, בסיפור או בשיר, במאמר הגותי בשבועון, או רבעון ספרותי, היה להם למקור של הפריית המחשבה והעמקת התוכן המחשבתי.

כמעט כל אגודה אירגנה הופעות פומביות והעלתה הצגות תיאטרון, בדרך־כלל על־ידי להקות חובבים מבין חברי האגודות. וגם ל„בונד" היו לא מעט הישגים ואפילו מרשימים בשטח זה. ההכנסות שימשו למימון פעולות שונות, או הוקדשו לקרנות ציוניות שונות. נוסף לכך הופיעו להקות קטנות מהחוץ, שבהן השתתפו מטובי השחקנים, ביניהם זיגמונד ויונס טורקוב, אידה קמינסקי, דיאנה בלומענפלד ואחרים. גם נערכו הופעות של קריינים ידועים, כגון הערץ גרוסבארד ואחרים. רושם רב עשתה שורה של הרצאות שנשאו מרצים ידועים מכל גוני הקשת של הציונים בגליציה ובפולין. אגודת „טרומפלדור" הצטיינה במשך שנים בעריכת סדרות של הרצאות ברוב חדשי החורף.

כמובן, עסקו גם במגביות השונות. הפעילה והמתוכננת ביותר היתה הוועדה למען הקרן הקיימת לישראל, שבראשה עמד שנים רבות עסקן חרוץ ובלתי נלאה — אברהמצ'י עדל, ועזרו לו תמיד חברים מכל התנועות, כולל תנועות הנוער. בייחוד עזר לו ליפא אלטמן ששימש, עד עלייתו ארצה, כסגנו. החדירו את הקופסה הכחולה להרבה בתים של יהודים. אירגנו ימי־פרח. בקיץ נערכו חגיגות, עם הגרלות שונות, בחורשות הסמוכות. נערכו נשפי־ריקודים, שבהם נבחרו מל־כות יופי. בערב יום הכיפורים היו יושבים בבתי הכנסת של העיר עם קערה לאיסוף תרומה לקק"ל; תרומות נאספו גם בחתונות ובאירועים אחרים. הוועדה למען קרן היסוד כללה חברים מבוגרים יותר, שהיו צריכים לבקר בחוגים אחרים, להחתמה על התחייבויות כספיות גדולות יותר. ועדת השקל היתה פעילה מאוד: בשנות הקונגרסים הציוניים הופצו קרוב לאלף וחמש מאות שקלים. נערכו מגביות גם למען קופת פועלי א"י (קפא"י), וכן הופצו מניות־יסוד של בנק הפועלים, שהוקם בארץ. לצורך זה בא שליח מיוחד מהארץ

שורת בתים ב„רינעק". בבית הקיצוני מימין — אולם „התקוה".

הועד של קק״ל בעיר
די „קרן קימת״ קאָמיסיע

יושבים מימין: שלומצ׳ה פריהיטר, פרומצ׳ה שטינבך, אברהם עדל, לאה פסטר ופיגה כ״ץ.

עומדים מימין: איצ׳לה הולץ, דב מר־גליות, וואווי ריכלר, ליפא אַלטמן, נח שטינפלד וזלמן אדלר.

— יהודה לביטוב — והוא הקהיל אסיפה גדולה ליד השיהל־פלאץ, ובה הסביר את מטרת הבנק.

כל שליח מהארץ היה מתקבל בעירנו ברוב הדר ובלב־ביות. המלה החיה של שליח מהארץ היתה מתקבלת באהדה רבה וגם נתנה תוצאות מעשיות. השליחים, בחלקם העיקרי, הגיעו וביקרו ב„אגודת טרומפלדור״ ובייחוד ב„גורדוניה״, שהיתה תנועת־הנוער הגדולה והמאורגנת ביותר.

בעירנו ישב זמן ממושך המהנדס יצחק קונטעס שנשלח מלבוב. הוא תכנן את בית־היתומים (לאחר שהתכניות עברו גלגולים שונים ועיכובים מצד גורמים שונים בעיר, בעיקר נוצריים) והשגיח על בנייתו. משהוקם לא שימש למטרתו אלא להופעות פומביות ולאסיפות של המפלגות, להצגות של להקות ולנשפי־ריקודים, כי קשה היה להשיג למטרות אלו את אולם ה„סוקול״.

יצחק קונטעס היה חבר ה„התאחדות״ ונשא באגודת „התקוה״ סדרת הרצאות על האופטימיזם והפסימיזם בעם היהודי. דיבורו השליו והעניני השרה אווירה טובה. בזמן ישיבתו בעירנו אף כתב שירים ביידיש והכין לדפוס את ספרו „איינזאמע שעה׳ן״ (שעות של בדידות).

מזמן לזמן אורגנו הרצאות של סופרים שונים, כגון יואל מאסטבוים, משה סטבסקי־סתווי ומלך ראוויטש. האח־רון שהה ימים אחדים בעירנו (היתה לו משפחה בעירנו — משפחת בארג), והיה אז אחד מעורכי השבועון „ליטעראַרישע בלעטער״ ומכוהני השירה החדישה ביידיש. באגודת „טרומ־פלדור״ הוא נשא סדרת הרצאות על בעיות אמנות וספרות.

ממלחמת־העולם הראשונה ועד להשמדה התרכזה בעי־רנו שכבה ניכרת של האינטליגנציה המקצועית. הרופאים — ד״ר ארנולד שפאטץ, ד״ר רוזה, ד״ר גוטמן, ד״ר קריסטי־אמפולר, ד״ר ברנשטין ועוד; עורכי־הדין — ד״ר סעגל האב והבן, ד״ר פרשטנדיג, הרשדרפר, בקר, זיגלבוים, יוסף מאנדל, שמעון פופיעל, טאובה ועוד; רופא־הבהמות ד״ר ברנרד ברנפלד, בן־אחיו של ההיסטוריון הידוע ד״ר שמעון ברנפלד; מרפאי־שיניים — ליפל, קונר; מורים בבית־הספר התיכון — פרופ׳ טננבוים, פרופ׳ שטיינוורצעל (בארץ) ועוד. חלק מהם היו ציונים פעילים, ורובם נטו לציונות. נתנו יד לאירועים שונים, השתתפו במוסדות סעד ועזרה, לקחו חלק בלהקות התיאטרוניות של האגודות הציו־ניות. היו, כמובן, יחידים שנטו להתבוללות; אבל אלה נבלעו בתוך הרוב שהיתה לו הכרה לאומית יהודית.

ראש העיר היה תמיד פולני, אף כי יותר משבעים אחוז מהאוכלוסיה היו יהודים. לפעמים היה ראש העיר איש ליברלי, אבל בדרך־כלל היה זה אנטישמי גלוי, שפגע לא רק בנכסיהם של היהודים אלא גם ברוחם. הפקידות בעיריה היתה כמעט ללא יהודים. היו ממנים נציגים ליהודים, ואלה היו לא פעם מקבלים את רוב הדברים בהכנעה גמורה, ועל־ידי כך היו משתיקים את דברי הביקורת של נציגינו ב„סיים״.

בלחץ החוגים הציוניים הוחלפו רוב נציגי היהודים בעיר. הופיעו ד״ר זיגלבוים ונציגי הסוחרים ובעלי המלאכה, שהיו אמיצים יותר ובעלי הכרה לאומית, ובזכותם פחתו לפעמים הנגישות. לא היתה שום תקווה לקיים בחירות יחסיות, שיוכלו לתקן עוול משווע בשטח המוניציפלי כלפי הציבור היהודי, ששילם מסים, אגרות ותרומות כדי לקיים את השירותים העירוניים.

ארגוני הנוער של אגודת „התקוה״

באגודת „התקוה״ של הציונים הכלליים היו שתי חטי־

יושבים מימין: משה סג"ל, הירש רעכל, ישראל בער ויוסף לוקמן.

שורה שניה: גאָלדע ברגר, בי־לה וואַקס-שפירא, חיה אַלטמן, פערל האפטל, חייקה פישלר־קרמרמן, חינקה בראַנד־סאַן ו־תולע שינדלר.

שורה שלישית: דוד בירנבוים, יהושע פישלר, צבי דורנברג, שאול פרנקל, קוני גראַף.

שורה רביעית: לייבוש מרמעל, יהושע רינרט, אברהם פישלר, מ. שטרן וגימפל שטאכל.

בות של נוער — „אחוה" ו„הנוער הציוני". שתי החטיבות אירגנו ילדים ונוער בגילים שונים, וניהלו פעולות חינוכיות שונות. מהן יצאו חברים והצטרפו לפלוגות ההכשרה לקראת העלייה לארץ, וחלק מהפעילים עלו במשך הזמן, ביניהם מ„אחוה": איזיק קובלר, פנינה מורגנשטרן, גיטל פאלבל (נפטרה בארץ), טובה (גיטל) פישלר־רינהרץ, צבי רנר ועוד. מ„הנוער הציוני": נחום (נאשק) מאנדל, אסתר קרע־מרמן־פישלר ועוד.

התנועה הרביזיוניסטית

בתוך אגודת „התקוה" התקיים זמן־מה סניף של התנו־עה הרביזיוניסטית. היתה זו קבוצה קטנה במספרה, שבקנאות רבה נאבקה על דעותיה, אבל לא הצליחה לרכוש לה אוהדים ולא להגדיל את מספר חבריה בפועל. אנשיה היו מביאים נואמים ומרצים ידועי־שם בתנועה זו, ובאסיפות פומביות נערכו ויכוחים לוהטים בין המרצים ובין היריבים הפוליטיים שלהם. בין היתר הופיעו ד"ר וולפגנג פון ווייזל וד"ר ר. פלדשוה — בן־שם. בין המייסדים והפעילים בקבוצה זו היו משה יעקב שטיינפעלד (בארץ), יחזקאל אדלר, איטשי ארדמן, דודיק רוזענטהאל, יוסף שנסל ומלך וייקסלבוים (בארץ).

הקמת מפלגת „מזרחי" וצעירי מזרחי

במשך שנים אחדות השתייכו לאגודת „התקוה" עשרות חברים דתיים שנטו לתנועה הדתית הציונית. לקונגרסים הציוניים היו מצביעים, כמובן, בעד רשימתם הארצית. מזמן לזמן היו נפגשים עם חבר־אורח שהגיע מלבוב. ללבן בעיות מיוחדות שהעסיקו את חברי המפלגה הזאת כסיעה נפרדת. לאט־לאט התחילה הסיעה הדתית הלאומית לחדור לחוגי בעלי־בתים שונים, ולקרב אברכים צעירים לרעיון הציוני. בשנת 1925 הקימו אגודה נפרדת. שכרו דירה מתאימה על־מנת שיוכלו לממש את הצורך החברתי לפעול במסגרת עצמאית. פתחו בפעולה ענפה בין הנוער הדתי, שעולמו הרוחני מאתמול שוב לא ענה על תהיותיו והיה נבוך לא במעט במציאות שרחשה סביבו. לא בקלות הצליחו הפעילים במאבק רעיוני זה, ולא מעט זעם וגידופים נשפכו עליהם מטעם המתנגדים הקיצוניים.

בין הראשונים, המייסדים, שעמסו עליהם משימה קשה זו היו: אברהמצ'י הופענברטל, נעים ההליכות, חיים ליב ליבערמן המסור והקנאי לשפה העברית, ברלי גערשטענפלד השליו ובעל הטאקט, למל וואקס הנעים, יעקב בודק, שיע רוזנפלד, ואחריהם — נח שטיינפעלד (נפטר באורוגואי), שלמה שפריצר, והבולט ביניהם — בעריש מרגליות (נפטר באורוגואי), הפעלתני, בעל כושר ביטוי ומארגן בחסד. אחרי זמן־מה היגר לאורוגואי, והיה שם בין הפעילים במפלגה זו. יסד שבועון דתי לאומי, „דער מאמענט", שהופיע למעלה מעשרים שנה. לחם על דעותיו, אבל ידע תמיד למצוא את השביל המאחד. עשה זאת בנועם ובסיפור עממי הולם. היה רחוק מקנאות והצטיין כעורך וכעתונאי. בשכבה הזאת הצטיינו כפעילים מסורים ללא גבול — האחים יהושע, יצחק, אברהם ומשה פישלר ואחותם חיקה קרעמרמאן, שיחד עם בעלה צבי קרעמרמאן, שגם הוא היה בין הפעילים בתנועה זאת — עלו כולם ארצה. אחרי־כן הגיעו לארץ הוריהם ר'

ישראל פישלר ואשתו ע"ה. אנשי תנועה זו השקיעו עמל רב בהקמת פלוגת הכשרה בסביבת העיר, שממנה עלו ארצה גם בלומה זויערברון-לוקמן עם בעלה יוסף, ובילה וואקס-שפירא עם בעלה יעקב. ארגנו בהצלחה מושבות-קיץ בשביל הנוער של התנועה, השתתפו כמובן במסירות בכל הפעולות והמגביות הציוניות; ארגנו להקה ובימו הצגה לפורים בשם „יוסף שפיל".

במשך שנים אחדות, עד לשואה, היה קיים סניף של תנועת הנוער „בני-עקיבא", שבראשו עמד צעיר מוכשר מאוד — יעקב פעלדמן ז"ל.

מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" — ייסודה והתפתחותה

שנות מלחמת-העולם הראשונה והשנים שאחריה חוללו תמורות מכריעות באירופה, ובכלל זה גם בחיי היהודים שם.

כאמור, דורות רבים התנהלו חיי היהודים, גם בעירנו, במעגל סגור — מונחים בעיקר על-ידי גורמים דתיים וכל המשתמע מכך. השינוי במעגל זה היה אפוא דרסטי. הדור הזה היה עד להתפוררות המונרכיה ההאבסבורגית, לתבוסת גרמניה של הקיסר וילהלם השני, לשקיעתה המוחלטת של האימפריה העותומנית, לתבוסת רוסיה הצארית ולמהפכה הבולשביסטית שם. כל זה הטביע חותם עמוק בהלך-המחשבה של רוב בני הדור.

רוחות חדשות נשבו, לעתים בעצמה רבה. גלים של רעיונות חדשים הציפו את אירופה: תנועת הפאציפיזם; הרעיון של „פאן-אירופה"; הקמת משטרים רפובליקניים במקום אבסולוטיים; התעצמות התנועה הסוציאליסטית עם כל דרכי הביקורת החפשית של זרמי המחשבה בתנועה זו; המהפכה הנועזת ברוסיה, במגמה לבנות מדינה קומוניסטית. כמובן, אף אחד לא שיער אז בכמה נחלי דם ודמעות יעלה מעשה זה, ובעיקר מה תהיה התמורה לכל ה„מאמינים", ומה תהיה מנת חלקו של עמנו היושב במדינה הזאת ובמשטר הזה. קמו גם משטרים נאורים, בארצות אחרות, בייחוד בארצות הסקנדינביות. היתה גם התעוררות רוחנית גדולה, פרחה ספרות מגוונת וקמו אישים בעלי שיעור קומה. אבל באופק כבר נראו ניצני הפאשיזם, המטיף לגזענות חולנית והמדהים באכזריותו ובפשעיו.

היתה זו אפוא תקופה של פרץ וסער גם בשביל הנוער היהודי, שתוך הסתכלות בעולם שסביבו התחיל לחפש לו רעיונות להקמת חברה חדשה צודקת. המהפכה ברוסיה היה בה כוח-משיכה עצום לאינטליגנציה ולנוער, שראו בה פתרון לחלק גדול מבעיותיהם. לא מעט מרעיונות המהפכה הדהדו ונקלטו בעירנו, בין חלק משכבות הנוער. במשך שנים אחדות פעלה אגודה בשם „טשיטעלניא ז'ידובסקה" (מועדון-קריאה יהודי) שבה התרכזו, תחת מסווה של שם נייטרלי, בני נוער בגילים שונים, שהטיפו להם את רעיונות הקומו-ניזם. באגודה זו ערכו קורסים לקריאה וכתיבה ביידיש, לחשבון, להיסטוריה כללית; נערכו בה גם הרצאות וויכוחים מדיניים, והפיצו עיתונות חוקית ובלתי חוקית של תנועה זו.

נוכח כל זה היינו נאלצים לפעול במרץ — לבנות סכרים רעיוניים, לארגן קורסים לעברית, תולדות עמנו, תורת הציונות, משטרים חברתיים, זרמים בסוציאליזם, בעיות

קבוצת „בני עקיבא"

השעה ותולדות הישוב בארץ־ישראל. נערכו „קעסטל אווע־נטן" (ערבי שאלות ותשובות), שבחלקם הגדול תוכננו מראש, ועל צוות של חברים הוטל לפתוח ולהסביר. לערבים אלה היה הד גדול וההשתתפות בהם היתה בלתי רגילה, כמעט המונית. פעילותנו התרבותית גרמה תמורה בציבור היהודי: רפתה ההתנגדות ללימוד בבית־הספר הממשלתי,

חברי התזמורת של „הנוער הציוני". מימין: וגנר, צימרמן, קוץ משה, וייס שמואל, בלה שמיד ושמואל וואלף.

היו גם שנרשמו לבית־הספר התיכון, ומעטים אף התכוננו ללימודים ברמה גבוהה יותר. אף היו יחידים שהתחילו לחשוב על יציאה לארצות אחרות במערב אירופה, כדי להשלים את לימודיהם.

בראשית שנות העשרים יצאה קבוצת צעירים ללבוב, כדי להתכונן שם לבגרות אכסטרנית ולהרשם לסמינר למו־רים. דבר זה השאיר רושם עז על הנוער. בראש ההולכים ללבוב היו, בין היתר: אריה ריינערט העילוי, זיינוול ליב־ערמן המוכשר, אהרן וייטהארן האסתטיקן, צבי רובין והלל אקסלער.

נפתחו אשנבים להבנת התמורות בעולם הרחב, ועם זאת התחילו להבין שאין לנתק את הקשר בין העבר של עמנו לבין ההווה, והאחריות כלפי עתידו. החומות סביב החיים של היהודים בעיירות התחילו לעורר זעם, והיו כאלה שהגיעו אפילו לידי התנכרות למקורות. אנו, לעומת זאת, הבנו שקיימת רציפות של דורות ושיש לראות את הציונות כחלק מרציפות זו, כמובן רציפות תוך תמורות בחיי העם. צריך לשאוב מהמעיינות שקיימו את העם עד עתה, ולגלות מעיינות חדשים לקיומו בעתיד.

זיקת הנוער בעירנו לציונות היתה אידיאליסטית והע־לתה בפניו את הבעיות של תחיית העם והלשון ושאיפה לבנות את ארצנו. חברי „התאחדות" ארגנו קורסים ללימוד אינטנסיבי של השפה העברית, והתמסר לכך — עד עזיבתו את העיר — הח' יעקב בוימוול־יובל (נפטר בארץ). הוא גם ביים, בהצלחה, את ההצגה הראשונה בעברית, „אבא טוב" מאת י. לרנר.

מלחמות המעמדות לא העסיקה את הנוער במיוחד, אף כי היינו צריכים לעמוד בוויכוחים בענין זה עם חברי „יידישער ארבעטער־בונד", שקיימו אגודה חוקית בשם „פאָסטמפ" (התקדמות). גם הם ארגנו קורסים ליידיש ולספרותה ולחשבון, ואף העלו שורה של מחזות בהצלחה ניכרת.

חברי ה„התאחדות" חשו בצורך ללבן שורה של בעיות שנבעו ממאווייהם לבניית חברה צודקת. הושפענו מהזרם ההומניסטי בסוציאליזם העולמי, מתנועת „הפועל הצעיר" בארץ, ובעיקר מהאידיאליזם הריאליסטי. השפיעו גם אישים, ביחוד א. ד. גורדון, מרטין בובר, חיים ארלוזורוב ועוד.

עוד בהיותנו ב„התקוה" חשו מספר ניכר של חברים, שציונות אינה רק „נאה דורש" אלא גם „נאה מקיים". התחלנו להתאסף כדי למצוא ביטוי משותף למאוויינו, ולהתארגן כסיעה בתוך „התקוה". רוב האסיפות נערכו בדירה המרווחת של האשה הנפלאה — אם אשתי — שינדל צימרמן, והודות לכך יכולנו לחזק את ארגוננו ולהכינו לימים הבאים.

בין ראשוני המייסדים יש לציין את ד"ר מעכטשי זילבער — אז סטודנט לרפואה, צעיר מוכשר, נואם מלהיב ונוהג בפשטות ביחסיו עם הצעירים ממנו; אריה שטרן, ששהה זמן מסוים באירופה והושפע מהרעיונות של הסוצי־אליזם ההומני של גוסטב לנדויאר וממרטין בובר; אריה שטרן היה שנון וחריף ביטוי, נעים הליכות, חבר וידיד מסור. היה נשוי לאשה מלאת חן — בלקה קראוט, ולהם ילדה — גינה; יעקב שלמה גולד — אציל ועדין הנפש, ואף שניהל את החנות של אביו מיכאל גולד ז"ל היה כולו נתון בעו־למם הרוחני של הצעירים וחלם על ציונות סוציאליסטית; אלעזר ריינערט, מלא תורה וידיעות בספרות העברית, בעל מזג נוח, תמים ורע מסור. היה מופיע בביתי בשעות הבוקר בלבושו המסורתי למחצה, מוציא מתחת מעילו העליון את שקית התפילין, והיינו עוסקים בפרקי קריאה, או שוקעים בשיחת חולין; חיים ראטהויז — בעל מוח חריף ויכולת ניתוח רבה, שקול בצעדיו ובמעשיו; שתי החברות הרא־שונות והפעילות — בילה־מינדל בריגגער וצירה זילבער — משכילות ונבונות, שהיה להן העוז לפרוץ את המסגרת השג־רתית ולהצטרף ל„מורדים"; ליזר ברגר־ריטנער — משכיל ונעים הליכות; האחים משה וצבי גושעס — משה הרציני והשוקל כל מלה היוצאת מפיו, וצבי החולמני ובעל הנפש

הפיוטית; נח אלטר, נתן עדל, איטשי הולץ, בריש רייכלער, חיים ואליעזר רעכס, יעקב צימערמן, אהרן ולייבוש וולף, שמאי לאנדעס, אברהמצ׳י ליבערמן, בעני שפירא, שלמהטשי ומשה פרייהייטר, פרומטשע שטיינבאך, העלי שיפר־לעוו, לאה צירינג־שוער, שבע צימרמן־יוסט, בריינטשי בוש, ליפא אלטמן, יהודה מונד ועוד. כולם פעלו ושירתו במסירות ובנאמנות את התנועה. ועוד השורה ארוכה־ארוכה. ודואב הלב שכל אלה שחלמו, לא זכו להגיע ליעדם.

בשנת 1923, בוועידה הכללית של ההסתדרות הציונית הארצית בלבוב, השתתפו כצירים גם חברינו. באותה ועידה אחרי ויכוחים לוהטים ומכאיבים, נאלצו חברי ה„התאחדות" לעזוב את ההסתדרות הציונית הארצית; ולמחרת התכנסה הוועידה המייסדת והוכרז על הקמת מפלגת העבודה הציו־נית „התאחדות" בגליציה המזרחית. כמזכירי הוועידה נבחרו פישל וערבער (נפטר בארץ) וכותב שורות אלו.

עוד כשנתיים הוספנו להשתייך לאגודת „התקוה", בלי להיות פעילים בה. באחת האסיפות השנתיות הישגנו רוב בהצבעה, אבל לא ניצלנו זאת מתוך רצון שלא לפגוע בחברים המבוגרים יותר, ובעיקר באלה שעמלו שנים רבות ותרמו להתפתחותה. החלטנו לפעול להשגת רשיון מהשל־טונות להקים אגודה נפרדת.

אחרי קבלת הרשיון על שם „טרומפלדור" קיימנו בהתחלה את הסניף בבית יוזעפסבערג, ואחרי־כן העברנו את הדירה לתנועת הנוער „גורדוניה". אגודת טרומפלדור (סניף התאחדות) השתכנה בדירה נאה בלב הרינק, אצל משפחת צביה ואברהם צימערמאן.

התחילה פעולה סדירה, הצטרפו חברים חדשים, נערכו מסיבות וקרבנו הרבה חוגי נוער לרעיון ה„התאחדות". לספריה נוספו ספרים רבים, וחוג הקוראים גדל. נערכו הרצאות ונוסף למרצים מהחוץ נעזרנו גם בחברים שונים וגם באוהדים. בשטח הספרותי הצטיין רפאל האן, שהקיף בסדרת הרצאות שורה של סופרים, ניתח את המוטיבציה שלהם, העלה את הרעיונות המרכזיים ביצירותיהם, ובלהט רב הסביר את דרך כתיבתם.

מאורעות מסעירים היו הבחירות לקונגרסים הציוניים. החל משנת 1921, שבה התקיים הקונגרס הציוני השנים־עשר, ועד הקונגרס האחרון לפני מלחמת־העולם השניה, נהפכו הבחירות לקונגרסים לתקופות תוססות בציבוריות הציונית לכל זרמיה. כל מפלגה היתה מביאה את הנואמים הפופולריים ביותר ועורכת אסיפות פומביות, בעיקר באולם של „בית־היתומים", וגם מסיבות־בית. בבחירות השיגה תמיד בעירנו ה„התאחדות" את רוב קולות השוקלים — וזה נתן סיפוק וטעם מיוחד לעבודתנו.

מתוך ראיה כוללת של מצב היהודים בפולין, השתתפה

אריה שטרן הי״ד

המפלגה לבחירות ל„סיים" הפולני עם כל המפלגות הציו־ניות ברשימה לאומית אחת. כמובן, היו ויכוחים מרים בשא־לות אקטואליות, בבעיות מוניציפליות, ובעניני חינוך למק־צוע. אבל המשותף היה רב יותר — ענייני העלייה, החלוץ, הטיפול בנוער, פעולה תרבותית הסברתית, וחיזוק רשת בתי־הספר והגנים העבריים.

אגודת „טרומפלדור" חתרה להגיע להשפעה בתוך אגו־דת בעלי־המלאכה בעיר, ובמידה מסוימת הצליחה בכך. המגמה היתה להניע לעלייה לארץ את אלה מהם שהיו בעלי הכרה ציונית. במרוצת השנים עלו המשפחות הערש בער דונער ובנם שמחה; וכן חיים בעקער, שלצערנו לא הצליח לחזור מביקורו האחרון בפולין, ונשאר פה רק בנם, שהקים בארץ את ביתו.

ליד אגודת „טרומפלדור" התקיימו שתי חטיבות של נוער — „צעירי התאחדות" ו„בוסליה". זו האחרונה שמה את הדגש יותר בחלוציות, בהכשרה ובעלייה. הודות לכך יצאו חברים משתי החטיבות לפלוגות ההכשרה וזכו לעלות

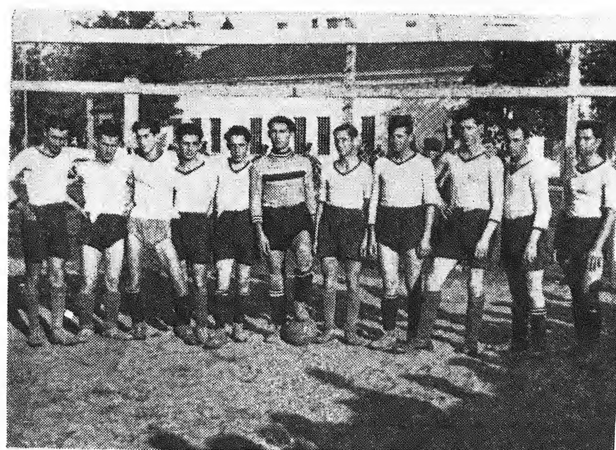

צעירות „גורדוניה"

לארץ-ישראל. גם חברי ה„התאחדות", מבוגרים יותר, יצאו לפלוגת ההכשרה בביעלסק, ואחדים מהם עלו ארצה.

תשומת הלב העיקרית ניתנה לביסוס תנועת הנוער „גורדוניה", שנהפכה במשך השנים, עד לשואה, לתנועת הנוער המאורגנת, היציבה והגדולה ביותר בעיר. לרשותה העמידה המפלגה בראשיתה ממיטב חבריה, שהתמסרו לחינוך הנוער ולארגונו, עד שצמחו ועלו מדריכים מתוך התנועה עצמה. מדריכים אלה פעלו בכשרון רב ודאגו לכוחות-המשך; רובם היו מבין שכבת המגשימים ועלו ארצה.

נציין את ראשוני המייסדים, המדריכים וראשי הקבוצות של תנועת „גורדוניה" בעירנו: אלעזר ריינערט, תמר בודנשטין, שינדעל שטרויס, חיים ראטהויז, צבי זיבצענר-נצר, שרה גיטל הולץ, אברהמצ'י ליברמאן, הירש בערגער, פעשה דאקס, גימפל יוסט.

קבוצת כדורגל „הפועל" בראַווה-רוסקה

הקמת „החלוץ"

בתקופת העלייה הרביעית קם בעירנו הסניף הראשון של „החלוץ". יסדו אותו חברים של ה„התאחדות", שהבינו כי יש צורך במעשה רב-תנופה, ובעיקר בדוגמה אישית. בין הראשונים נזכיר את שמואל בוימוול (נפטר בארץ), נפתלי נייאר, הענטשי גראף-דובי (נפטרה בארץ), תמר בודנשטין ויהודה מונד. במרוצת השנים הצטרפו ליפא אלטמאן-דרור, אליעזר רעכס, צבי הלברטאל-ישראלי, חיים יצחק יוזפסברג, צבי זיבצנער-נצר, אפרים גראף ועוד, משכבת המגשימים של חברי גורדוניה, מחברי „בוסליה" ומצעירי ה„התאחדות".

להיות בעת ההיא „חלוץ" — משמע להיות מהפכן ממש: לשחות נגד הזרם, להיות „מטורף" במקצת בעיני הבריות. היה צורך להיות מחוסן מאוד מבחינה נפשית כדי לעמוד נגד ההורים, הסביבה, ולפעמים אף נגד חברים וידידים, שניסו להחליש את ה„נגיף" של החלוציות. ה„חלוץ" צריך היה ללחום נגד כל ביטויי-יאוש, נגד מפיצי דיבת הארץ, ובראש מורם לחתור אל הארץ — בהפלגות בלתי ליגאליות, ומול שערים שהיו לפעמים נעולים. להיות „חלוץ" היה גם מרד נגד הציונות הרשמית של אסיפות המוניות ונאומי-סרק, נגד הסביבה העוינת של פולנים ואוקראינים, נגד הניוון של חיי הגלות, נגד פיתויים של חלומות-שוא; בעד מהפכה אישית רבת-תעוזה וחתירה בלתי-פוסקת —

הסתדרות הנוער העממית „גורדוניה" בעיר

לעלות ולהגיע לארץ, ולהגשים מאוויים כמוסים ועזים, לבנות ולהקים מולדת. תנועת החלוץ ידעה שפל וגיאות בעלייה, ידעה על מאורעות-דמים בארץ, על סבלו של הפועל העברי ועל מאבקיו להאחז בציפרניים באדמתה. היא ידעה גם על זרמי ירידה מהארץ, על רפיון ידיים. והאמיצים לא אמרו נואש. בני עירנו, חלוצים מכל התנועות, לקחו חלק באפופיאה המופלאה הזאת ועמדו בה באומץ ובגאווה.

בשנת 1924 ביקר בעירנו, מטעם מרכז „החלוץ״, בערעלע שטוק (דב סדן). נפגש עם חברי „החלוץ״ הראשונים ביער וולקוביצה, לשם היכרות ושיחה על היעדים. לא יישכח הערב שבילינו עם האורח החביב והמבריק: כחקיין מושלם הציג לפנינו את הנואמים המפורסמים של כל המפלגות בגליציה. באותה שנה נוסד בית „החלוץ״ על-ידי לייזער ריבנער ונפתלי נייאר. נציגי הסניף המקומי השתתפו בכל המועצות והוועידות של „החלוץ״ בלבוב, ועשרות רבות של חברים יצאו לפלוגות ההכשרה שהוקמו במקומות שונים בגליציה המזרחית והמערבית. רושם רב עשתה על הנוער ועל חוגים רחבים בעיר עלייתם של החברים עם פרוץ מאורעות הדמים בשנת תרפ״ט (1929). בכלל, כל עולה לארץ היה מעורר ריגוש רב.

לידתה של תנועת הנוער העממית-חלוצית „גורדוניה״

הסתדרות „גורדוניה״ בעירנו קמה עוד בשנים 1923—1924 כמעט באופן ספונטני, ללא הדרכה והכוונה מצד כלשהו. הסניף בעירנו היה הראשון או השני בגליציה. כידוע, בגליציה עמדו העריסות של תנועות הנוער „השומר הצעיר״ ו„גורדוניה״, שבמרוצת הזמן הסתעפו ונהפכו לתנועות עולמיות. בקיץ של שנת 1925 התכנסה פגישת היסוד של תנועה זו בלבוב, בהשתתפות נציגים מן הסניף שלנו, וזו נתנה לתנועה את הדפוסים הראשונים של ארגון וחינוך.

כיום, אחרי למעלה מארבעים שנה, לא קל להעלות מנבכי העבר את מה שהתרחש בשנות הבראשית של התנועה, ולבטא את החוויות העמוקות של תקופת נעורים זו. היתה זו תקופת-עלומים תוססת של צעירים, התוהים ומחפשים דרך חדשה למעשים וליצירה עצמית. הגילויים לכך היו — פריקת עול המבוגרים, כולל ההורים, מרידה בקיים, והיפושים אחר עולמות חדשים ושאיפות לכבוש פסגות במרומי המחשבה והעשייה.

מהארץ, מגדות הכנרת והירדן, הגיעו הדים על מפעל חלוצי כביר. שמענו על אישיות מיוחדת במינה, הקוסמת וכובשת צעירים חולמים ומאלצת אותם להתפעל ממעשי הגשמה אישית, הזקן מדגניה — א. ד. גורדון. התפעמנו מאיש זה, שבגיל כה קשיש חוצב מעצמו ומגלה כוחות נפשיים אדירים, ועומד ומגשים שאיפות של בנין עם והקמת חברה צודקת.

לא רצינו להעתיק באופן מיכני מתנועות נוער אחרות באירופה, שפשטו שם מאוד אחרי מלחמת-העולם-הראשונה; אבל גם לא היתה בנו היומרה להתחיל הכל מבראשית. במשך השנים קלטה התנועה, מתוך סינון, כמה מהסממנים האופייניים של תנועות הנוער, כגון הסיסמה, צופיות, סמלים, משמעת, לבוש, מחנאות, טיולים בחיק הטבע, מושבות-קיץ לחניכים ולמדריכים, חלוקה גילית דו-מינית, יחידות חינוכיות וחברתיות, הנהגת הסניף, המועצה ועוד. כתנועה עצמאית שמרה גורדוניה על הזיקה לתנועת העבודה ולערכיה. היינו, לפי ביטויו הקלאסי של אחד האישים הבולטים בתנועת העבודה —

הנהגת „גורדוניה״ ב-1932. משמאל: דקס יצחק, חיים יוסף וילקנפלד-צדוק, בערל הבנשטרייט, קריסל ברגר, גימפל יוסט, חוה שטרויס, גרידינגר אהרן, רייזל שפרייצר, ברגר משה ואַטעק רגנשטריף-רגב.

להקת התזמורת של „גורדוניה" בעיר.
כאָר און אָרקעסטער פון „גורדוניה"־חברים אין שטאָט.

יוסף שפרינצק — בבחינת נאמנים וחפשיים (טריי און פריי). בוועידה העולמית של התנועה בדאנציג נקבע העיקרון היסודי כי „גורדוניה מתכוונת לחינוך האדם ולהגשמת הציונות העו־בדת". התנועה קיבלה על עצמה כקו מנחה — חלוציות מגשימה. לכך חתרנו ובזאת נבחן כל חניך באופן אישי. לפיכך יכולנו לעמוד מול הפיתויים השונים של חמרנות ונגד הזרם האדיר של הקומוניזם שהסתער על נשמת הנוער.

גורדוניה היתה לפי אופיה תנועת־נוער עממית, ובעירנו היתה זו מציאות ממשית. בבית יוזפסבערג שכרנו דירה, ושם התנהלה במשך שנים רבות הפעולה הארגונית, החינוכית והתר־בותית. חילקנו את החברים לפי סולם הגילים וביחידות דו־מיניות לשלוש חטיבות גדולות של צופים, מתעוררים ומגשי־מים. בכל חטיבה היו מספר יחידות קבוצתיות, וראש־קבוצה על כל יחידה.

עם קום בית־הספר העברי המסודר בבנין של „ברון־הירש" לשעבר, בהנהלתו של אבנר האפנער־אבנרי, וגן־הילדים העברי בהנהלתה של פעפקה בארער־סוסליק, חייבנו את חני־כינו לבקר בבית־הספר. כמובן, גם קיימנו חוגים ללימוד השפה העברית, וכללנו בתוך השיחות נושאים על התנועה הציונית, תנועת העבודה, ניתוח דרכי המדיניות ובעיות שהזמן גרמן.

הסתערנו על חוגים שונים של נוער, והיתה תקופה שגור־דוניה מנתה יותר מ־250 חברים. הצלחנו להגיע גם אל התל־מידים היהודים בבית־הספר הממשלתי התיכון בעיר, וארגנו את רובם. הם היו באים אל הסניף בהסתר, ונזהרים מאוד שלא יגלו אותם. נציין כאן חלק מהם: פרעדיק פערשטענדיג, נאשק פופיעל, זידמאן, לונק מאיר, זיגמונט ואיזיו צימערמאן, פולעק ואוטק רעגנשטריף, חיים יוסף וילקנפלד (חיים צדוק), מוניו גרויאר, משה ונעמי גוז'יק. בשנת 1929 קמה שכבה צעירה מתוך הסניף, שחבריה קיבלו לידיהם ניהול קבוצות חינוכיות ופעולות שונות. מהם נציין לפחות את פשה דאקס, יונה צור־צירינג, פנחס דאקס, יונה (טויבה'לי) בודנשטין, שלמה וורהפ־טיג־פריפנער, שמריהו פרייהייטער, חוה שטרויס, ישעיהו קורנמאן, שבע זויערברון, צפורה ויינרעב, בערלי העבענשט־רייט ואהרן גריידינגער (בר־עקיבא).

אחרי שרוב המדריכים (ראשי הקבוצות) של השכבה הראשונה עלו לארץ — קמה שכבה שניה של מדריכים, וביניהם יצחק דאקס, מינה שטרויס, חיים י. וילקענפלד (חיים צדוק), אוטק רעגנשטרייף, מאנדיק ראטהויז, רייזעלי שפריצער, פראדל מורגענשטערן (חדוה רשיש), משה בערגער, קרוסאלי בערגער, זאב סמבול, וסעריל בערגער.

במוצאי־שבתות היו כל חברי הסניף מתאספים לשיחה כללית ולשירה בהדרכתו של חבר מחונן — אברהם קלאג. בפגישות אלה נערכו גם משחקים וחידונים, לשמחת לבם של כל המשתתפים. בשבתות של רוב חדשי הקיץ היו כל חברי הסניף משכימים בשעות המוקדמות ויוצאים בשירה ליער וולקוביצה לשם שיחה עם ראשי הקבוצות. בתום השיחה היו כולם מסתדרים כדי לשוב העירה לארוחת הצהרים עם משפ־חותיהם. לפעמים היינו נפגשים עם חברי סניף גורדוניה ממגירוב, שהיה קרוב למסלול ההליכה אל היער.

זמן־מה קיימנו תזמורת של כלים נאפוליטניים, שהיתה מוסיפה גוון מוסיקלי בהופעות הפומביות שהסניף ערך ב„בית היתומים". בחג הפורים היתה התזמורת מופיעה בבתים שונים, כדי להגביר את התרומות למען הקרן־הקיימת. בהופעות הפומ־ביות הועלו הצגות בעברית, כגון „החוטפים" ו„בת יפתח". רושם רב עשה הנשף שבו רקדו בנות ובנים את הריקודים השונים של ארץ־ישראל, שהיו אז נפוצים מאוד בתנועות הנוער.

מזמן לזמן ביקרו בסניפנו שליחים מארץ־ישראל ששהו בגליציה, וכל ביקור השאיר רושם עז על החניכים.

חוויה מיוחדת במינה היו ערבי הפרידה מן החברים המגשימים, שהגיע תורם לעלות לארץ־ישראל. השמחה בער־בים אלה היתה גדולה והיתה מלווה בגאווה אישית ותנועתית גם יחד. למחרת היינו מלווים את העולים לתחנת הרכבת, ונפרדים מהם ברגשות מעורבים של שמחה ועצב. הנשארים קיוו שגם תורם יגיע, ועוד יתראו בארץ עם המגשימים.

ערב השואה

בחודש מאי 1938 יצאתי מהארץ, כשליח מטעם ההנהגה העליונה של „גורדוניה—מכבי הצעיר", ההסתדרות, והקרן הקיימת לישראל — כדי לפעול בתנועת הנוער „גורדוניה" בגליציה המזרחית. בהיותי אזרח ארץ־ישראלי, הרי עם תום שנה לשהותי בפולין נאלצתי לחזור לארץ, כדי לקבל ויזה פולנית חדשה; וביולי 1939 חזרתי לפולין יחד עם אשתי ושני ילדי הקטנים — נעמי בת החמש ונחמיה בן השלוש — כדי שיכירו את משפחותינו שם, וכדי שאלה יכירו את נכדיהם הראשונים, שנולדו בארץ. עשיתי זאת כדי שייחרתו בזכרוננו חוויות, שמהם ניזונה נפש האדם בכל ימי חייו.

מדי שבועיים נהגתי לסור לשבת לעיר מולדתי, כדי להיות במחיצת אמי סערקי ז"ל, האם הבלתי נשכחת, הטובה והמיטיבה עם ילדיה ומשפחתה; לראות את הפנים הקורנות של אשת החיל התומכת על ידי מתן בסתר או עזרה גלויה בשכניה הקרובים וגם רחוקים, שלא פעם טעמו מטוב לבה; לראות את אחיותי — ינטה היפה והמהודרת, העוזרת לאמא

ר' נחמיה יוסט ז"ל

לשאת בעול קיום המשפחה; את סימה'לי, העלמה התמירה והחייכנית, הפורחת באביב חייה; את אחי משה לייב'לי, התמים וטוב־הלב; את משפחת אשתי — האם שינדל צימר־מאן, האשה הנאה בעלת החיוך המקסים; את אחותה בלומה המסורה ללא גבול; את אחיה מאיר החכם והמשכיל; ואת גיסה מונדעק מאוסטר בעל היזמה; את דודי ומשפחותיהם, וכן את חברי וידידי הרבים מתקופת הנעורים. טיילתי ברחו־בות העיר ובסמטאותיה, הגעתי לכל פינה, שביל, חורשה ויער, שבהם דרכו רגלי לפני שנים לא רבות. ספגתי מחדש את האווירה, שהזכירה לי את כל שנות עברי.

בשליחותי זו מטעם התנועה ביקרתי בקרוב ל־50 ערים ועיירות בגליציה המזרחית והמערבית. התבוננתי בחיי היהו־

משפחת יוסט ז"ל

משפחת עקיבא ושיינדל צימערמאַן

דים, ובעיקר בחיי הנוער, וראיתי שהגיע למבוי סתום, אבל לא חדל מלחפש מוצא. רבים מחברי הסתגלו — התחתנו, הקימו משפחות והיו שקועים בדאגת קיומם. אחרים עלו לארץ, ויש גם שנדדו למרחקים — לארצות אירופה, לדרום־אמריקה ואף לקנדה.

ראיתי את היהודים בעירנו (וכן גם במקומות אחרים) ממשיכים את מלחמת הקיום הקשה שלהם. היו מהם שהצליחו, בזכות יזמה ותושיה. חלק קטן יצא ללימודים, ומהם שלימודיהם נפסקו מחוסר אמצעים. עוד היו אברכי המשי, שהיו סועדים אצל חותניהם. אבל היו כאלה שלא רצו להיות סמוכים על שולחן שאינו שלהם, ושלחו ידם במסחר, בניהול חשבונות ובעסקים אחרים.

בתקופה האחרונה פרחו העסקים של סוחרי היערות ובעלי המנסרות. גם הפרוונות שגשגה בעירנו, וייצאה את תוצרתה לארצות שונות באירופה. אך אורות קטנים אלה לא היה בכוחם לשנות את הקדרות. בכל המקומות שבהם ביקרתי ראיתי את הארעיות, את האשליות, וחשתי שביום מסוים הכל יתפורר ויהיה ללא כלום. אבל בדמיון השחור ביותר לא שיער איש שמתקרבת שואה.

עזבתי עם משפחתי את ראווה־רוסקה ביום 26.8.1939 ואת לבוב ביום 28.8.1939, על־מנת להגיע לנמל ברומניה ומשם להפליג לארץ. חשתי את השעות האחרונות שלפני פרוץ הלהבות. השמים לבשו ענני עופרת וקדרות גדולה העיקה.

העולם הנאור שתק, בעוד החיה הנאצית רדפה בזעם את היהודים וטרפה.

היש עוד דמעות לקונן על השואה שפקדה את עמי ואת בני עירי?

אנו, בארצנו החפשית, ואלה מאחינו שבפזורה — מחובתנו לזכור את שעבר עלינו ולעשות הכל כדי שלעולם לא תחזור עוד שואה.

משא ראווא־רוסקה

י. צ. רובין

במפה של תפוצות ישראל לשעבר תפסה גליציה המזרחית מקום בולט כבעלת דרך משלה ביהדות הכללית. עוד מימות שייכותה לקיסרות האוסטרית עוצבו חייה במידה כלשהי לאוטונומיה והגדרה עצמית בכל מה שנוגע לאורחותיה היהודיים.

עיר־הולדתי, ראווה־רוסקה, אף שצומת רכבות בה לארבע רוחות הארץ, לא נשתבחה בעושר רב ולא שפעה על תושביה רוב טובה. צנועה היתה. נופה הרים ויערות סביב לה, וגם נהר ונחל חצו אותה. אוצרות טבע רבים לא נמצאו בסביבתה, לא פרחה בה חרושת גדולה, לא התענפו עסקים בעלי תנופה ומעוז. גם המסחר לא פרץ גבולות, חוץ מבודדים שעסקו בשנים האחרונות לפני השואה בסחר עצים ופרוות. כל המעשים לא הרחיקו שם ממעגל הפרנסה. פרנסה ברווחה — זו היתה הדרגה שרק שכבה מצומצמת הגיעה אליה. אולם רוב תושביה השיגו פרנסתם בצמצום ואל פרנסה כזאת נשאו הרבים את עיניהם. פרנסות קלות לא היו מצויות שם כל עיקר, אלא בעמלם ובזיעת אפם הביאו אנשים את לחמם.

רוב יהודי העיר (רוב תושביה יהודים היו, ומיעוטם — פולנים ואוקראינים) היו מתפרנסים מיגיע כפיים. הם עסקו בכל המלאכות למיניהן, שהקיפו את צרכי החיים בימים ההם, צרכי עצמם וגם צרכי עם הארץ בעיר ובכפר. הם היו החייטים, הסנדלרים, הטוחנים והאופים, הבנאים והזגגים, הנפחים, העגלונים, הסבלים וכל כיוצא באלו. בשנים האחרונות עמדה הרווחה ליהודים ממקצוע הפרוונות שחדר לכל בית. אך גם החנוונות, שעל־הרוב פירנסה את בעליה במסכנות, היתה צורה של עמל ויגיעותיה לא היו מועטות מיגיעותיהן של מלאכות שונות. חייהם הכשרים של כל יהודי העיר לא היו חיים קלים. בזיעת אפיהם אכלו לחם ובירכו עליו את ה׳. כמובן, היו בעיר גם אמידים אחדים — „אחד ושניים במשפחה" — אך לא הם שנתנו את הצביון.

✶

אף על פי כן לא היו היהודים דלי כוח ומדולדלים בגופם. שכרות והוללות לא אכלו בהם; החיים הצנועים והטהורים היו להם למקור של בריאות. כל העסקים והמלאכות, ששלחו בהם היהודים את ידם, חישלו את גופם דור אחרי דור. היו ביניהם גם גברתנים, שהפילו חתיתם על גויי הסביבה ביומא דשוקא. אולם במערכי החיים הפנימיים ובמשכנותיהם, ידו של תלמיד־חכם היתה תמיד על העליונה וגרם המעלות נוסד על זיקות שבנפש, שאופיין היה תמיד אופי יהודי מובהק. ככה בנו להם יהודי העיר חיים יהודיים, עולם יהודי כנוס בתוך עצמו. מבחינה נפשית ורוחנית הרגיש עצמו היהודי שם במלוא חירותו הפנימית. לא רק בתחום הדתי והרוחני היו נתונים לעצמם; גם עסקי משא־ומתן בין יהודים התנהלו בדרך־כלל

בלי תיווך של ערכאות המדינה, ובמקרה של סכסוך הלכו אל ר"ב־העיר או לדומ"ץ — לדיני תורה או בוררות.

זכורני עוד מימי היותי סמוך — רק חודשים ספורים — לשולחן חותני, הרב הגאון, מוהר"ר ישראל שווערט זצ"ל, שהיה חריף ובקי בדיני ממונות ונזיקין, נוכחתי בעת „דיני־תורה" רבים ובוררויות של יהודי המקום והסביבה, שהתנהלו אצלו כמעט בכל יום ויום. שמעו הגיע למרחקים, ניהל דיני תורה בבי־דינא של הרב ציף בלבוב ועד לוורשה הבירה הגיע, עם ר' מנחם זמבה זצ"ל, הגאון הידוע ועם רבים כמותם.

השפה השלטת היתה יידיש, אך היו שנזקקו לדבר קצת פולנית או אוקראינית עם ה„גויים" לצרכי מסחר. הדור הישן ינק את „הרוחניות" שלו רק מספרי קודש ב„לשון־הקודש" — חוץ מנשים שרוב ספרי קודש שלהן היו ביידיש, כגון „צאינה וראינה", „מעיין טהור", „מנורת המאור", „שבט־מוסר" ועוד. לפני עיני כמה מראות מהעבר הרחוק: בכל שבת וחג, היו מתאספות אל ביתנו שכנות זקנות וצעירות, ואמי ז"ל היתה קוראת לפניהן מתוך ה„צאינה וראינה" על פרשת השבוע; ובליל ט' באב זרמו נהרי נחלי דמעות בביתנו בשעת קריאתה של אמי ז"ל מ„מגילת איכה" על חורבן בית המקדש. בחצי מעגל על שרפרפים ישבו, מסביב חושך ואפלה, ורק הבהובי הנר ביד אמי מזכירים את לשונות האש שפרצו מתוך בית־המקדש הנשרף. אנחות ובכיות פורצות מפי כל אחת ואחת ולפרקים בסערה, לפי קצב הקריאה והטעמותיה. דפי ה„ספר" נשארו מטופטפים ומשומנים מחלב הנר לאורך ימים. בשנים שאחרי המלחמה העולמית הראשונה כבר נהה הדור החדש אחרי ספרי קריאה אחרים, גם רבו קוראי עיתונים ואוטו־דידקטים השואבים חומר רוחני וסיפוק נפשי ממקורות אחרים.

ה„זאמד־בית־מדרש"

בסביבת מגורינו היו שני בתי־תפילה: בית־המדרש־החדש או ה„זאמד־בית־המדרש" וה„קלייזל". הראשון הורחב לבנין גדול־ממדים, על חורבות בית־מדרש ישן, עוד לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. החלו בבנייתו ר' זעליג פעדער־פיגרט וחתנו ר' מיכלי גולד, שהשקיעו בעבודות הגמר את כל כוחותיהם ומרצם. שני הגבאים אחריהם, עטורי השם „עוסקים בצרכי ציבור באמונה" ר' יעקב גראף ור' ישראל פישלר ז"ל: הראשון, שכל פרנסת ביתו הביאה אשתו, אשת החייל האַדיע ע"ה, ממסחר בדים שניהלה על דעת עצמה ואותו, את בעלה, שיחררה מעול פרנסה והיה יכול להקדיש את רוב זמנו לעס־קנות ציבוריות ולגבאות בבית המדרש הנבנה מול ביתם ובית מסחרם. הגבאי השני שפעל גדולות בניהול בית המדרש הנ"ל ובשיפור הפנים והחוץ וכל יתר הצרכים של המתפללים — היה חתנו של „חותן עשיר", ר' בנימין ייכלי'ס־וויינברגר, ואל שולחנו סמוך בלי דאגות פרנסה — ישב יומם ולילה על התורה והעבודה וגם הרביץ תורה לאברכים ה„לומדים". איש חסיד־בלזא ולמדן מופלג היה ומרוחו החסידית האציל על תלמידיו הסובבים אותו. ואף אחרי שהתחיל לסחור ברשות עצמו, לא הפריעו לו כל העסקים לעסקנותו בצרכי ציבור וכל מתפללי בית המדרש בחרוהו לגבאי הראשון אשר על פיו יישק כל דבר. בניו שחונכו ברוח זו הצטרפו בבחרותם לתנועת „תורה ועבודה" והיו למנהיגי „המזרחי" בעיר. אחרי עליית הבנים ארצה, הצליחו להעלות גם את הוריהם, והם זכו לחיות בה עד שהלכו לעולמם וזכו להיקבר באדמת ארץ הקודש.

ר' יעקב גראף ז"ל

מבין יתר המתפללים ראויים לציון ולשבח: ר' הירש בר דונר, שתרם את עבודת הנגרות, ור' איטשע גימפעל'ס וכל יוצאי חלציו — ר' זלמן איטשע גימפעל'ס ור' פייוועל איטשע גימפעל'ס־פישלער, סערקע יוסט בתו של ר' איטשע גימפעל'ס ובעלה נחמיה, סימה דאקס ובעלה חיים דוד; כולם תרמו כסף רב לבנין וקנו „מקומות" רבים ל„עולמות".

דמות נפלאה ונשגבה בין כתלי אותו בית המדרש, שאין לשכחה וזכרה לא ימוש, היא של החזן ר' אברהם משה פעלדמאן ז"ל. אדם ירא שמים בסתר ובגלוי, שעיקר מחייתו מיגיע כפיו, כי סופר סת"ם היה מקצועו. בשבתות־מברכין, בחגים ובימים הנוראים עבר לפני התיבה בתפילות „מוספים",

ובתפילותיו היתה מתיקות מיוחדת לנועם, כי למעשה היה „בעל-תפילה" עם „דביקות" המרטיטה את לבבות המתפללים והמביאה לידי „התעוררות" את כל שומעיו.

„חזקה" היתה מימים ימימה לר׳ נחמן סנדר׳ס הישיש, אביו של ר׳ יצחק נחמנ׳ס-מארגענשטערן, להתפלל „שחריתים" ור׳ אברהם משה התפלל „מוספים"; ה„הנני העני ממעש" שלו הידהד באזני המתפללים במשך כל ימות השנה. אחרי מלחמת-העולם הראשונה עבר ה„רבי" מפוטאליטש לגור בראַ־ווה, הוציא מידיו את ה„חזקה" למוספים בימים הנוראים, כיאה ל„רבי"; מאז עבר להתפלל „שחריתים" ובקולו הרועם של ה„המלך" שמענו את הד הכאב וחשנו את עגמת-הנפש שנגרמה לו בשל אבדנה של ה„חזקה". יהודי עם לב חם וטוב, בעל הומור עם חידודין לשונים, הביע ב„מילי דבדיחותא" את צערו על האבידה בלי „ונסלח לכל העדה הזאת" על העוול שנגרם לו.

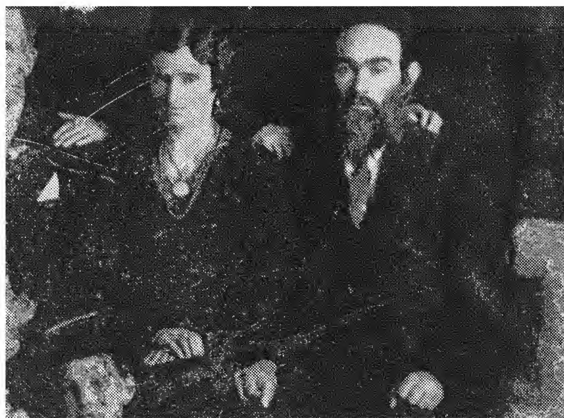
בית המדרש גדל עד כדי כך שבחורף היה קשה מאוד לחמם את פנימו, וכל ה„לומדים" קבעו את מקום לימודיהם ב„קלויזל".

ה-„קלויזל"

ה„קלויזל החדש" שנבנה עוד בימי היות ר׳ יוס׳לי מערץ הגבאי הראשי, ויש אומרים: הנדבן הראשי לכיסוי הוצאות הבנייה, מפני שלמעשה היה ה„קלויזל" כולו תחת חסותו ותחת פיקוחו, פתח את שעריו לכל הבאים להתחמם באווירו. ר׳ יוס׳לי היה בעל ה„מוספים", ה„בעל קורא" וה„בעל-הבית", כי גם בכל הקהילה היה „בעל-הבית" — בהיותו ראש הקהל התקיף ו„בעל-הדעה" — מפני שהיה „בעל-המאה". הוא היה בעיר המוהל הטוב ביותר, משום מצווה, שלא על מנת לקבל פרס.

אחרי מותו עברה ההנהגה ב„קלויזל" לבנו, ר׳ אברהם איטשע הגביר, והוא לא החזיק בה זמן רב, כי בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה יצא לגלות. הגבאות עברה לידי שני בעלי-בתים צעירים, פיקחים ומוכשרים: ר׳ ברוך (בוזשאלי) פאָסט, המחונן בכושר רב לניהול משק, ור׳ שמואל צ׳יפיס-שטרויס החסיד מבלזא, לפני עברו להתפלל ב„אלטע קלויז"; מידיהם עברה לר׳ אהרן כ״ץ, שרעייתו מייטע ניהלה מסחר-בדים והוא התמסר זמן ממושך בלב ונפש לעניני „קהל" ושותפו לגבאות היה ר׳ הירש גוז׳יק, שכל המתפללים וה„לומדים" התברכו בו ובזכותו, כי מרגע שהוא עלה על כס הכבוד הזה, לא חסרו עצים להסקה — הוא היה סוחר עצים מכל המינים — וכל מי שניגש להכניס לתנור כפיס-עץ היה מזכיר את שמו לטובה ואומר: אחת — על חשבון הגביר, אחת ואחת — על חשבון הנדיב, כי יהודי טוב-לב ונוח לבריות היה.

ה„שמש" של ה„קלויזל" היה ר׳ דויד׳ל. אמי ע״ה היתה מתבדחת על חשבון „שלומיאליותו". שתי עזרות-נשים בנו. אחת תחתונה ואחת עליונה, לשם יישור גובה הבנין. פעם בשעת הבנייה עמד לו ר׳ דויד׳ל בקומה העליונה ואמי הגיעה ומלמטה קראה לו: „ר׳ דויד׳ל, כ׳ה אָב היינט יאָרצייט!" והוא — בלי לחשוב הרבה ובלי להסתכל מסביבו — פסע פסיעה קדימה ושאל: „וואָס זאָגט איר, קיילע?" וכך צעד ישר מהקומה העליונה למטה. למזלו נפל לתוך בור מלא בוץ ומים ויצא בלי

ר׳ ברוך פאָסט ואשתו הדסה לבית אַלטשולר הי״ד.

פגיעה. אמי היתה תמיד חוזרת ומספרת על המקרה הזה ומוסי־פה, שרק ב„נס" ובעזרת הנשמה הקדושה, שלמענה היה צריך להדליק את נר-הנשמה, ניצול ממוות בטוח. אף על פי שאנו הגברים היינו מתפללים ב„זאמד-בית-מדרש", היא היתה תמיד מתפללת ב„קלויזל", בגלל חדישותו ובגלל האקוסטיקה הטובה ששררה שם, ור׳ דויד׳ל היה מקבל ממנה „דמי-חודש" קבועים.

אחד המתפללים היה ר׳ זלמן „הוצאק" קלוגהויפט, יהודי מופלא וחסיד בלזא מובהק, פיקח ושנון, בדחן ובדרן ה„חצר" הבלזאי. בכל האירועים, כגון חתונות, שהתקיימו ב„חצר" היה מבדר בפעלוליו הנפלאים את החסידים האורחים, הבאים לקחת חבל בשמחות הרבי. ולמה קראו לו „הוצאק"? פעם אחת, בעת חתונה בבלזא, רקד על המעקה של בנין ה„גרויסע שיל" הגבוה, ורגלו מעדה ונפל ארצה. לתדהמת כל הצופים התרומם וקם על רגליו בריא ושלם — אחד ה„מופתים" בבלזא.

בנו ר׳ זינדעלע „הוצאק" (תואר האצילות עבר בירושה) גם הוא ממתפללי ה„קלויזל" היה. הוא השיא את בתו חיה לאחי אָשר, ולהם נולדו שלושה ילדים.

אלה אזכרה ומעי יהמיון על דאבדין ולא משתכחין...

אורח החיים בעיר

סדר החיים ואורחם ובכלל כל החיים — יהודיים היו. רגש ה„חיות" היהודית היה שורר בכל, היה בה אפילו סיפוק בהנאה ובתענוג. בשכבם ובקומם דפק קצב החיים הללו. בקריאת

„קומו לעבודת הבורא!" ובניגון מרעיד לבבות החלה אשמורת הבוקר. זריזין ומקדימין קמו — מי לתהילים, מי ללימודים ומי לתפילה. הבחורים הצעירים ה„לומדים" קמו והלכו לבית המדרש או לקלויז, בקיץ ובחורף, בכפור ובשלג שהגיע לפעמים עד הברכיים. בחיל וברעדה ובדפיקת „שן על שן" הזדחלו בחושך עד הגיעם אל בית המדרש המוסק והמתחיל להתחמם.

השמש של ה„קלויזל", ר' דוד'ל, היה מקבל דמי חודש בחודשו על מנת שיבוא להעירנו כל יום בשעה שלוש לפנות בוקר. חבורת בחורים היינו: אהרן וויידהורן, אלעזר ריינרט, ישראל'קה וואקסמאן ועוד. אחרי שגמרנו אצל כל המלמדים ולא היה סיפק בידם להרביץ בנו תורה, עברנו ללמוד בפני עצמנו, ברשות עצמנו (פאר זיך): גמרא עם תוספות, אורח חיים, יורה דעה ועוד. בשעה מאוחרת יותר הגיע ר' טוביה „הוסאק" ז"ל, יהודי בר אוריין, להתפלל — ישב אתנו והרביץ לנו שיעור ב„נדרים עם הר"ן" ועוד. גם הרב ר' יהודה'לי פולאק, יבל"א, בהיותו סמוך אל שולחן חותנו ר' ברוך בוש, אז אברך־משי ולמדן מופלג, היה כל אחרי הצהריים מרביץ לנו: לווידהורן ולי, שיעור ב„בכורות עם רי"ט אלגזי".

היו זמנים, אחרי שיצאנו לרעות בשדות תרבות אחרים, שניצלנו את ה„השכמה" הזאת למטרה אחרת. בשעה מוקדמת זו היה ב„קלויזל" מניין או שני מניינים אנשים, וכל אחד היה שקוע או בתהילים או בתפילה. בחשקנו מאוד ללמוד תנ"ך עם ה„באור", שהיה בבחינת „טרפה־פסול" — החזקנו והסתרנו את ספרי התנ"ך האלה מתחת ל„גמרא" וכך הצלחנו ללמוד זמן ממושך עד שנתגלה למישהו והלשין עלינו לפני החסידים. למזלנו נודע לנו הדבר עוד בזמן הנכון, והצלחנו לסלק ולהבריח החוצה את ה„באור" עוד לפני שהגיעו אלינו המחפשים, והשערוריה שככה. לא הרהבנו עוז להמשיך עוד בכך.

לעת כזאת רצוני להזכיר שני מלמדים מ„דרגה הגבוהה" שלמדתי אצלם לפני שיצאתי ללמוד „פאר זיך": הראשון ר' אריה לייב גינסבורג, המכונה דער לאנגער אריה־ליב, אביו של עתונאי ה„טאגבלאט" בלבוב בן־ציון גינסבורג, יהודי למדן מופלג בתורה, מפיץ רעיונות מתקדמים, תמיד מהורהר בעולמות העליונים. אף בשעת התפילה לא ראוהו פוצה פה, אלא שקוע עמוק במחשבות שעות על גבי שעות. וכמו שהיה הוזה ביחידות וסגור עם עצמו — היה ער ומשתף עצמו עם התלמידים. היה עושה אזנו כאפרכסת לקול התורה הבוקע מפיהם, דירבן אותם לקנאת־סופרים, בכוונה להעלותם במעלות החכמה. תוספת של בקיאות הכניס בנו ב„שיחות של תורה" (שמועסן אין לערנען). הבירורים הללו בלימודים, בסוגיות, בסברות, בהעלאת סברא מתוך סברא וסברא כנגד סברא, שהיו רווחות אחר־כך בלמדנו „פאר זיך", בקלויז או בביה"מ, היו לובשים לפעמים צורה של פולמוסים חריפים וניצוצות אש מפי המתנצחים, עד כי עשוי היה להידמות, כי שני אויבים ניצבים כאן זה מול זה. אלה לא היו ניצוחי דברים בעלמא — אלא אימונים ופיתוחים של כלי המחשבה לעמקות, חריפות וצלילות המוח. והמוח התלטש פלאים בתוך ההוויות ד„אביי ורבא", רב ושמואל ו„תנו רבנן" — ובהתרחבותן של דלתי התורה לאור כל זה, גדלה ההנאה, הנאה של תורה. וכיון שהורי ע"ה רצו להכניסני לסביבה יותר חסידית — העבירוני למלמד „השני", כמו העברה מקוטב לקוטב, אל ר' לייבאלי־ר' אברם־מאיר'ס, אל באר החסידות, אל עולם אחר, אל עולם חדש. נוסף ללימודים ב„תלמוד" וב„ארבעה שולחן ערוך" אפפה אותך שם הגדלות הרוחנית של יראת שמים וחסידות ממקור יניקתה ומקום חיותה — „בעלז".

יום יום היינו מופיעים שם אחרי שעה שלוש לפנות בוקר, לפני עלות השחר, גם בקיץ גם בחורף. כל הלימודים התקיימו לאור הנר. בקן זה של החסידות היו מתאספים יום יום, לפני הנץ החמה, גם מוותיקי וגדולי החסידים בעיר, כגון: ר' ישראל מיכל פעדער; ר' ישעיה ראווער; ר' שלמה זלמן גורפינקל, שהיה המו"ל והמדפיס של הסידור ה„בלזאי" המפורסם „אור הישר"; החסיד המופלג הרה"ג מוהר"ר ישראל שווערט, המכונה ר' ישראל ראווער, המחבר של ההגהות החשובות ל„סידור" הנ"ל, וגם „דער וויסער סרול", בעלה של קעשע וויידהורן, ולפעמים הגיע גם האורח הנדיר ר' יוסאלי יארטשוואר־גולד, שבדרך־כלל נלווה תמיד לרבי ולא עזבו לרגע.

חסידים ואנשי מעשה אלה, תפילתם עם המניין האחרון. וכדי להשביע רעבונם עד הגיעם לתפילת שחרית, היו מבשלין להם קפה נקי (בלי עולש, המהדרין לא השתמשו בעולש מטעמי כשרות) על חלב נקי, שותים ואוכלים כעכים כאלה שלא מצריכים „נטילת ידים". היו יושבין ומשוחחין „דברי תורה", והעיקר בתורת החסידות. תורתם זו היתה תורה שבעל־פה שהשמיעוה בשיחותיהם, והשגותיהם בכל הענינים האלה הגיעו למדרגות מופלאות לרום ולעומק. סיפורי מעשיות ו„תורות" משפתי הרבי — כוונתם היתה לעשות אזניים לחסידות ולהעביר שמעה בעולם. ולנכון הסחנו דעתנו, אנו הצעירים, מהלימודים והטינו אזניים לצד „ההוא", כדי לחטוף ולקלוט דברים מקוטעים משיחותיהם. זרם מחשמל היה עובר ורץ בתוך החבורה, ויוצר את המתח הגבוה, מתח דחברותא, מדי דברם „בו", ב„רבי". היינו מקנאים בהם וכל אחד רצה להגיע לאותו מקור של האצלה, לאותו שכרון הנפש של החסידות, אל העונג והאחיזה בספירה של קדושה — דמתקרא „רבי".

השפעת בלז

בתוככי ראווה־רוסקה ישבו „רביים": הרבי ממאגירעוב, הרבי מפוטאליטש והרבי מנעמירוב; אולם חסידות „בלזא", עיירה קרובה אל עירנו, האצילה מתמימותה ומחסידותה על כל הוויתה. ראווה־רוסקה עיר צומת היתה, וכמעט כל מי

שברצונו להגיע ל„בלזא" היה עובר דרכה, והחסידים — מימרא זו שגורה בפיהם היתה: „יהא רעווא קדמך". וכך השליטה בלז את מרותה על עירנו, שלטון מלא כמעט.

חסידי העיר נוסעים לבלזא. חסידים פאָרן קיין בעלז.

עד היכן הגיעה שליטתה של בלז בעירנו, אפשר להבין מתוך סיפור מעשה ששמעתי מספרים בעודי עול ימים: אוכלוסייתה של העיר גדלה וה„קהילה" החליטה להעסיק ולקבל „שוחט" נוסף והציעה את המשרה לר' ישראל שווערט, בנו של ר' הירשלה שוחט (דרך אגב, גם ר' הירש'לה היה למדן מופלג וגדול בתורה עם סמיכות לרבנות, וכיון שלא היה „חסיד" —נפל בגורלו להישאר „שוחט"). ר' ישראל, שהיה כבר אז מוסמך להוראה, לבו נטה להיות דומ"ץ, וגם החסידים צידדו בזכותו זו. אולם ה„קהילה" רצתה לקבל אותו רק כ„שוחט". קמה מחלוקת בעיר והחסידים מצאו מקום להתגדר בו. מה עשו החסידים? כשהגיע הרבי ר' יששכר דב זצ"ל לעירנו לחגיגת הנחת אבן־פינה של ה„אייזערנע קלויז", ציווה להזמין את הבי"ד של העיר וקרא בפירוש את שמות אנשי בית־הדין: ר' יוסף, ר' יענק'לי ליזשענסקער ור' ישראל; ולמחרת היום כבר קיבל „קונסנס", היינו כתב מינוי לדומ"ץ העיר. הקהילה ביטלה את רצונה בפני רצון הרבי.

ועוד מאורע זוכרני. לקראת בואו של הרבי מבלזא אל עירנו יגעו חודשים שלמים ועשו כל מיני הכנות. הקימו „צריף" ענקי להכיל את כל הבאים לתפילות ולעריכת ה„שולחן". ובהגיעו לבשה כל העיר חג ויצאה לקבל את פניו ופמלייתו בתופים ובמחולות, בכלי־זמר ובלפידים, ורוכבי סוסים כ„קוז־קין" נושאים שני „פנסים" ענקיים: אחד בתבנית של „האייז ערנע קלויז", מעשי ידיו של וואלף בוימוואל, והשני — עבודתם של יעקב ואהרן ווײדהארן בתבנית של ה„קלויזל".

זוכרני כל זה, כי הייתי אז תלמיד ב„חדר" של ר' פסח ייטאליס־ווײדהארן. הוא היה יהודי פיקח מאוד, בעל „מעשי ידיים להתפאר", שחוץ מלמדו אותנו גמרא ותנ"ך, לימדנו מלאכת מחשבת כגון ראשית „כתיבה" ממש. כשהגיעו הזמנים לפני פורים, היה כל אחד חייב לכתוב את מגילת־אסתר (את המגילה הזאת מותר היה לכתוב, כי לא נמצא בה שם הוויה) עם „ויהי" מצויר ומסולסל ליופי. לחג השבועות היה כל אחד גוזר מנייר וקרטון כל מיני קישוטים (רייזעלעך בלע"ז), עם כל מיני פרחים, חיות ועופות „מנשרים קלו ומאריות גברו". שני בניו, יעקב ואהרן ווײדהארן (אהרן היה אחרי־כן חברי וידידי בנפש, אף כי היה מבוגר ממני בשנים אחדות(, מעשי אבות ירשו בניו. והם, בכשרונם הגדול, עסקו במלאכת קודש זו, היינו בבניית ה„פנס" הנזכר. אני זוכר כל זה, כי הם העסיקו אז לעזרתם את תלמידי אביהם, אשר בחרו בהם, ואני בתוכם מילאתי בצבע אדום את הלבנים האדומות של ה„קלויזל" אשר לא טויחו.

ואכן, הגיעה החסידות לידי כך, ששינתה עולמם של מאות אלפים מישראל.

ה„חדרים"

לימוד התורה התבטא בכל משפחה בפתגם: „תורה היא מיטב הסחורה". גידול בנים לתורה — היה משאת הנפש של כל אב ואם. ללא כל חוק חיצוני מחייב, היה כל בית־אב מישראל שולח את הבנים בקטנותם אל ה„חדר". חיים של מותרות לא היו ממידתם של יהודי העיר, ורק בדבר אחד בלבד היה היהודי יוצא מגבול יכלתו — בשכר לימוד. אפילו עניי העיר היו מכניסים עצמם בעול כבד זה, חסכו מפיהם בכל ומהדרים לשלם שכר לימוד בזמן. בהגיע הילד לגיל שלוש, גיל ה„גז", גזזו שערות ראשו, השאירו פיאותיו לצדדין, ואביו עוטפו בטליתו ומביאו יחד עם כל המשפחה בשמחה רבה אל ה„חדר", אל המלמד „דרדקי". חלוקת יי"ש ועוגות מפארת את השמחה, שמחת הנחת היסודות, יסודי התורה.

שיטת הלימודים היתה מן הקל אל הכבד: א. דרדקי; ב. חומש וגמרא; ג. תנ"ך וגמרא עם תוספות; ד. גמרא עם פוסקים; ה. יציאה לבית־המדרש ללימוד עצמי. ב„דר־דקי" התחיל הילד להכיר את האותיות והנקודות, אחרי זה „האלב טראף" — חיבור האותיות עם הנקודות, ואחר־כך „גאנץ טראף" — קריאת הברות ומלים. השיטה היתה אינדי־וידואלית: אחרי שקרא המלמד את הילד ל„אבלערנען" את חלקו — היה יכול הילד להיפנות למשחקיו. בצוותא למדו להגיד „מודה אני", „שמע ישראל" וברכות שונות. תפקיד חשוב ומעניין היה לתלמידי „דרדקי" בלכתם בערב לפני ה„ברית־מילה" (וואכנאכט) לבית היולדת לקריאת „שמע" נגד המזיקין, ושם חילקו להם סוכריות ועוגיות להנותם.

מלמדי „דרדקי", כרוב המלמדים, עניים מרודים היו. למדנים מופלגים לא היו, אולם ערכם הרב היה בסבלנותם בחינוך זאטוטים אלה והקניית שרשי תורה להם. עזר כנגדו

היתה ה„רביצין" וחלקה גדול היה בקיום המוסד הזה. חובה עלי להזכיר בזה את שכננו ר' אברהם־איציק־אהרנ'ליס, אחד המעולים, אשר כל ימיו מילא תפקידו באמונה וחלק גדול מבני העיר קנו אצלו את הא"ב הראשון.

תקופות השמחה בגידול בנים לתורה היו קבועות. אחרי התקופה הראשונה בגיל שלוש, הגיעה השנייה — בגיל חמש, משהתחיל הילד בלימוד „חומש". מאורע גדול היה זה אצל הילד ושמחה רבה להורים, שהיתה מלווה בחגיגה גדולה ובסעודת־מצווה. כולם לבשו חג. הילד — בבגדים חדשים עם „חזייה" לבנה, רקומה בזהב, מקושט בהרבה שעונים ושרשרות של זהב — כיאה ל„חתן־תורה". לשם כך היו שואלים מכל השכנים את שעוניהם ותכשיטיהם להענידם לילד.

עד היום עודני זוכר את החוויה הגדולה, שהשאירה עלי רושם בל יימחה — ההצגה התיאטרלית הראשונה, שבה השתתפתי עם עוד תלמיד מן ה„חדר" — ביום שהגעתי לגיל ה„חומש". כשהשמחה גדלה במעוננו, העמידו את שנינו, אותי ה„חתן־בחור" ואת ה„שואל" (דער אָבפרעגער), על השולחן והדו־שיח התחיל:

השואל: בוא הנה, ילדוני!

אני: אינני עוד ילדון.

הוא: אלא מה אתה?

אני: הנני כבר בחור כהלכה.

הוא: אם הנך כבר בחור כהלכה, היודע אתה משהו ללמוד?

אני: ברור, שאני כבר יודע ללמוד.

הוא: אם כך, מה אתה לומד?

אני: אני לומד כבר „חומש" למזל.

הוא: אם אתה לומד חומש, מה פירוש המלה „חומש"?

אני: חומש — פירושו חמש.

הוא: מה חמש? — אולי חמישה כעכים בגרוש?

אני: לא, חמישה ספרים מהתורה הקדושה.

הוא: מה שמם?

אני: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים.

הוא: באיזה ספר אתה לומד?

אני: בספר השלישי, ויקרא.

הוא: מה פירוש המלה „ויקרא"?

אני: ויקרא, פירושו — הוא קרא.

הוא: מי קרא? אולי קרא השמש את היהודים לבית־הכנסת?

אני: לא, אלוקים קרא למשה רבינו וידבר אליו מתוך אוהל המועד להורותו דיני הקרבנות.

הוא: למה דווקא דיני הקרבנות?

אני: כמו שהקרבנות קדושים — כך קדושים ילדי ישראל הלומדים בתורה הקדושה.

התפעלות הנוכחים היתה רבה, כי אמרנו את כל זה בעל־פה ובלי שגיאות, בלי „סופליאור"; גם תפקיד ה„שואל" גדול וחשוב היה, שכן לא כל תלמיד יצלח לזה.

השמחה השלישית בתקופת הילדות היתה עוד יותר מפוארת וחגיגית בהגיע הנער לבר־מצווה. גם אז היה ה„חתן־בחור" במרכז האירוע, בדרשו „דרשה" מפולפלת ב„סוגיא קשה" או בסתם „פלפול" חריף ועמוק.

הנאות־חיים יהודיות

ההנאה מאורח־חיים יהודיים — היתה עיקר החיים. הברכה העיקרית במפגשים היתה: „נחת יהודי", **א אידיש נחת**. והיסודות לאורח־חיים זה היו השבת והחגים. התדירות השבועית של יום השבת — הכתירה אותו ל„שבת המלכה". משיצא חצי השבוע כבר החלה קרבתה של השבת לתת את אותותיה. ביום החמישי כבר חשת בריחה של שבת. יום הששי לא היה יום־חול רגיל; הוא היה הפרוזדור לטרקלין שבת. הרב והעגלון, הגביר והקבצן — כל יהודי לפי מדרגתו — התקין עצמו בפרוזדור הזה. בערב־שבת הלכו הכול אל המרחץ לשטוף מגופם זיעת החול ולהתקדש במקווה לכבוד שבת. ומשחזר זה הגוף רחוץ ומטוהר לשבת נמצא ראוי לטעום טעימה ממטעמיה. בערוב היום כאילו נדמו העולמות וציפו בחיל לכניסת השבת. ובבית הלכה ונמוגה רשות החול ונתפנה חללו למלכה שתבוא עם שלהבות הנרות. עבודת הקודש החרישית, הממליכה את השבת בבית, ניתנה בידי האשה, אם הבית — ואיך עשתה זאת?!

הורי: אברהם אָביש בן יעקב רובין ואשתו קיילע בת אשר הלוי סיגל הי"ד

אמי ע״ה נשמתה רטטה בגשתה לתרום תרומתה לקופסת „ר׳ מאיר בעל הנס״, ונשמות כל בני הבית רטטו עמה. בירכה על הנרות, כשכפות ידיה סוככות על פניה, שלעיתים קרובות היתה דמעה ניגרת עליהם. זה היה אחד הרגעים הקדושים ביותר בחיי הבית היהודי. על מה הזילה האם דמעתה בשעה החגיגית של הדלקת נרות השבת? שפתיה הלוחשות התפללו על הבריאות, על שלמות המשפחה, על גידול בנים לתורה ולחופה ולמעשים טובים, ועל כולם — על „נחת יהודי״. האם על הנרות היתה מיסתורין חרישי, שהצניע בתוכו את רזי ההוויה היהודית.

לאב ולבנים תפקיד אחר בקבלת פני שבת המלכה. מה נאוו ברחוב השקט פעמי היהודים בלכתם שפי אל בית־הכנסת לקבלת שבת! זוכרני את אבי ע״ה בלבשו את קפוטת המשי ועליה בגד־משי עליון „ראַזשעוואָלקע״ עם ה„שטריימל״ על ראשו — ולצדדיו שלושת בניו, לבושי הדר לכבוד שבת, יוצאים מהבית וצועדים לעבר בית־הכנסת, ואמי ז״ל מציצה מהחלון ולבה מתמוגג מרוב נחת, שפתיה לוחשות: „בלי עין הרע״, ומי ידמה לה ומי ישווה לה?!

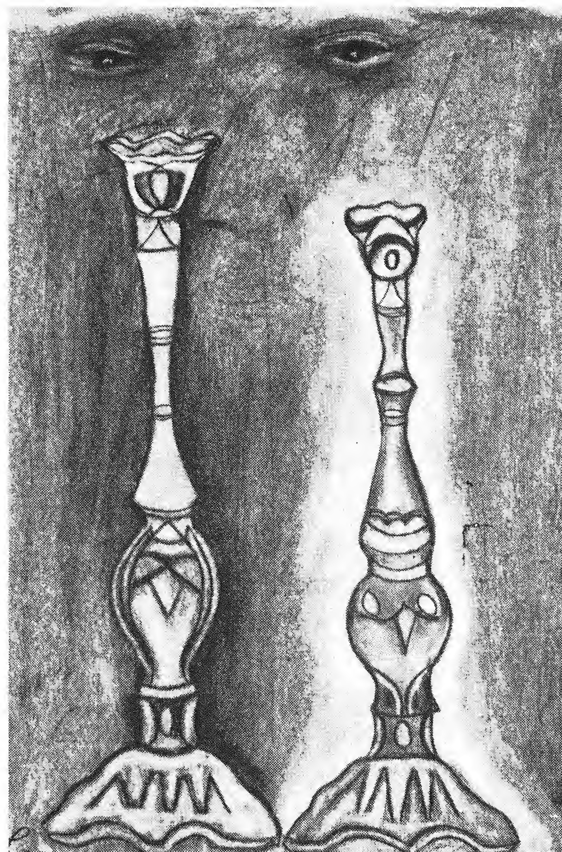
שכינת השבת הקדימה לארוח עמנו, ללוות צעדינו, בטרם שרנו לה מזמורי קבלת־שבת. ואחר־כך, מה טוב ומה נעים היה שבת כל בני הבית אל שולחן השבת, שהיה כעין אי הצף מעל כל החולין שבעולם וכולו רועף שאננות שבקדושה. מפת השבת כיסתה היטב על ששת הימים, על היגיעות והדאגות, על צרות שנתרגשו ובאו ושמתרגשות לבוא. נסיכיה של המלכה שבת הסבו אל שולחנה בעולם שכולו טוב.

יהודי העיר לא פינקו גופם ביותר, אך עם שבת עלה הגוף במעלה, שלא חלם עליה כל ששת ימי המעשה. כל ההכנות, המאכלים והמטעמים — לכבוד שבת היו. השבת הריקה עליהם ברכתה עד בלי די — ברכת שולחן, איש כפי מדרגתו, וברכת מנוחה, שווה בשווה לכל, וכל שנצרך לה יותר, ראה יותר כי נעמה.

„נשמה יתרה״ קיננה בתוך כל יהודי, עמה התלחשה השבת בשפת שלהבת הנרות, בשפת אמירת „שלום עליכם למלאכי השלום״, בשפת ניגון ה„קידוש״, ואפילו בשפת טעם המאכלים, שהורגש בו אותו „תבלין מיוחד״. רישום המנוחה התבטא בראשי־תיבות של המלה „שבת״ — היינו: „שינה בשבת תענוג״. לא יוחש ולא יובן למי שלא טעם טעמה של השבת היהודית השלמה!

וכשפנה היום לערוב ועת יציאת השבת הגיעה — אז עמדה האשה, שרק אתמול הדליקה נרות של שבת קודש, לפני חלון המערב ושפכה בלחש ובעצב את תפילתה: „אלוקי אברהם, אלוקי יצחק ויעקב — שבת קודש כבר מסתלקת, רחם עלינו וברכנו בבריאות ובפרנסה טובה וכו׳...״! וכך היו מלווין את השבת — עם „מלווה־מלכה״ וזמירות של מוצאי השבת — ומאריכים אותה עד כמה שאפשר, כי ממהרים היו לבוא ומאחרים לצאת.

וכמה מופלאים ומלאי שמחה היו החגים והמועדים בעירנו. חג הפסח — סיוד מחדש, מירוקים וטיהורים; כל ההכנות, אפיית המצות, שאיבת „מים שלנו״, אפיית „מצה שמורה״ עם הלל, שירים וריקודים, הבגדים והנעלים החדשים ועל כל אלה „ליל הסדר ועריכתו״. אחריו „חג השבועות״, שהיה כרוך בעיסוק רב בשבילנו, הילדים, בהבאת ירק וענפים ירוקים לבית והדבקת כל מיני קישוטים, „רייזעלעך״, על שמשות החלונות. ובחג הסוכות — היתה שוב השמחה במעוננו, בבניית הסוכה ובקישוטה.

רישום של לאה קראַמער־ראַזנצווייג

מקום לעצמו היה ל„חול המועד״ באורח־החיים היהודי. חומרת החג לא נהגה בימי חול המועד, אבל בדרך־כלל היו יהודים בטלים בהם ממלאכה, חוץ מאשר לצורך נפש. נמצא, כי כל אחד משני החגים הגדולים, פסח וסוכות, היה בו שבוע של חופשה. הנה כי כן הוענקה לכל איש־עבודה, כדוגמת התנאים הסוציאליים של זמננו, חופשה שנתית של שבועיים מתוך אווירה של חג. וחופשה זו ניתנה לכול בעת ובעונה אחת.

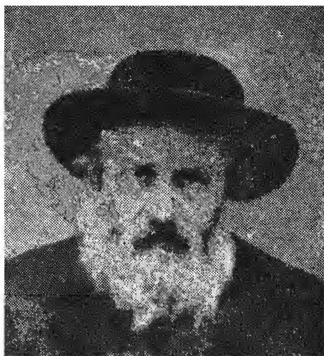
זוכרני סיפורו של חותני זצ״ל על מקרה שקרה לו בחול־

המועד־סוכות. וזו לשונו: „בהיותי פעם בחול המועד של סוכות בשעת התפילה ב׳אלטע קלויז׳ הוגד לי, כי ר׳ אברם הבנאי עומד לא רחוק מבית־התפילה ובונה ארובה. כמרא דאתרא ראיתי מתפקידי לצאת אליו, להתרות בו ולמנעו מעבודתו. אמרתי לו: ר׳ אברם, הלוא ידוע לנו שאינך חו״ח כל כך עני, עבודתך לא לצורך נפש היא, ולא יאה לך לעבוד בחול־המועד. הוא שמע, ירד מהפיגום והפסיק לעבוד. שבתי לבית התפילה, ולא עבר זמן רב ושוב הוגד לי שהוא חוזר ומוסיף לעבוד. כך יצאתי אליו בשעת התפילה שלוש פעמים והתריתי בו כדין. והוא, בהמרותו את פי, הוסיף לבנות עד הערב. למחרת בבוקר מופיע ר׳ אברהם בביתי, משתטח על הארץ, מבקש סליחה ומחילה ובתחנונים מבטיח שלא יוסיף עשות כדבר הזה, ואומר: ר׳ ישראל, עשית ׳מופת׳. הבוקר יצאתי להמשיך בעבודתי ומצאתי שהארובה התמוטטה ומונחת על הארץ׳. נתברר, כי בלילה נשבו רוחות חזקות, ומוטטו את הבנייה הטרייה, והזמן של הרוחות גרמא. אמרתי לו: ׳קום שטיא, זכור ואל תוסיף לעבוד בחול המועד, שלא לצורך נפש׳ !״.

וכיון שימי החורף קרובים לחג הסוכות, רצוני להזכיר כמה הנאות מעולמנו הרוחני בימי החורף. חוץ מהלימודים הרגילים בערבי החורף הארוכים לאור הנרות, זכורים לי עוד מימי ילדותי מופעים תרבותיים לצורך עליית הנפש. מזמן לזמן היה מופיע „מגיד״ או „דרשן״ בעיר ואחרי קריאת המודעות בכל בתי התפילה עם ה„סיפא״ „להשומע ינעם״, היו מתאספים כמעט כל בני העיר בבית־הכנסת הגדול או בבית־המדרש לשמוע דרשה הראויה לשמה, שהיו בה שכל טוב ומוסר השכל, משל להנעים ונמשל להועיל, זכרי ימות עולם ורמזי יום הווה, ודברי כיבושין עם דברי פיוסין — תאווה ללב! ולא ייפלא, כי הדרשן הטוב, שלפרקים היה גם בעל נעימה ערבה, היה להם ליהודי העיר מקור של תענוג הנפש עד כדי התמוגגות.

בתחום החיים המוסיקליים הופיעו הופעת־אורח חזנים־אורחים לתפילת מעריב או שבת. וזוכרני שתי הופעות מיוחדות של חזן העיר, ר׳ חיים חזן, עם מקהלה מוגדלת בליוויו של הכנר ר׳ לעזער כ״ץ עם „כלי־הזמר״ של העיר. פעם היתה זאת תפילת „מנחה ומעריב״ סתם, ובפעם השנייה שמענו „הדלקת־נרות־חנוכה״. שני יהודי העיר הנ״ל גדולי כשרון במוסיקה היו: הראשון — חזן, מלחין ומנצח בחסד עליון, והשני — כנר נפלא. יהודי העיר יצאו אז ממש מכליהם מרוב תענוגות, והתפארו בהם ללא שיעור.

חובה עלי להזכיר כ„אחרון־אחרון חביב״, שהטביע את חותמו בחיים התרבותיים דאז בעיר וחינך דור צעיר לתורה, את ר׳ יענק׳לה ליזשענסקער־טעפיך ז״ל, דומ״ץ העיר, שאני זוכרהו מילדותי, ועוד אז בהיותי ילד עשה עלי רושם כביר. האי צורבא דרבנן, רב־גאון, בעל כושר הטפה ותכונות רטוריות, פה מפיק מרגליות, הרצה בפרשת השבוע בכל שבת בבוקר לפני התפילה ושומעיו הרבים קמו לפתחו של ה„קלויזל״ שהיה צר מהכיל כל הקהל הרב והעצום. בפתחו בפסוק הראשון של פרשת־השבוע, החל דורש דרושים שגיבים ונפלאים, צלל לעמקי ה„אגדה״ ודלה אגדות מרהיבות, המשיל משלים ונמשלים בעלי ערך פולקלורי, סיפר זכרונות ימי קדם ועל מאורעות ואירועים מעודכנים בעולם. ולעולם לא הצליח לגמור את הפסוק הראשון עד הגיע שעת התפילה. בייחוד קירב אליו את פשוטי העם, שהקשיבו לו בקשב רב ושתו בצמא את דבריו. ממעינות תורתו וחכמתו שתה תלמידו המת־מיד, הרב ד״ר שמעון פעדערבוש ז״ל, שעל ברכיו גודל וחונך במשך שנים רבות.

ר׳ יענקעלע ליזשענסקער (טעפיך) ז״ל
דומ״ץ אין ראַוואַ רוסקאַ

כל אלה ורבים כמותם עיצבו את דמות היהודים עצמם ואת צורת החיים התרבותיים בעיר עד גמר מלחמת־העולם הראשונה, משנסתיימה המלחמה החל אורח החיים של היהודים פושט לאט־לאט את צורתו הישנה ולובש צורה אחרת.

תקופת „סער ופרץ״

לציון התחלת התקופה החדשה של „סער ופרץ״ נזכיר מאורע שעשה רושם עז בעיר. באותו זמן נתעורר הנוער, ובבקשו להשתחרר מכבלי הסביבה השמרנית התחיל לצאת למרכזי תרבות גדולים וחופשיים או לנדוד למרחקים, כדי לזכות ברווחה חומרית שלא ידע אותה בבית הוריו.

בשנת 1922 נפתח — ביזמת קורטוריון של בית־הספר היסודי והתיכון בלבוב ברח׳ זיגמונטובסקה — סמינריון למו־רים לעברית, בהנהלת מיטב הפדגוגים בעיר.

זיינוועל ליבערמאן, אחד הצעירים המוכשרים והמלומדים בעיר, אסף יותר מעשרה חברים ומכרים בגיל שונה, דיבר על לבם, עודדם והמריצם לעזוב את העיר, להרשם בסמינריון ולהתחיל בלימודים. יש לציין, שהלימודים היו בחינם והתל־מידים נתמכו בדרכים שונות. הבחורים הללו נכנסו לעולם זר

להם, כי בחייהם לא טעמו טעם בית־ספר. החבר ליבערמאן טרח ועמל בכל: הוא נסע ללבוב לרשום את כולנו לפי הדרי־שות, וארגן את הנסיעה כהלכה. ובבוקר יום אסרו חג הפסח, שנת תרפ״ב, עזבו כולם את העיר ונסעו לבובה.

אחד מאלה היה אריה ריינערט ז״ל, תלמיד־חכם מובהק, אוטודידקט וגאון בכל המדעים המדויקים. כרסו היתה מלאה ש״ס ופוסקים, וראשו מלא בכל השיטות הפילוסופיות בעולם — מהקדמונים עד האחרונים — אשר קראן ולמדן במקור בשפות המחברים. במתימטיקה ובפיסיקה הגיע עד האין־סוף... במוחו החריף פתר בקלות את כל השאלות הקשות במדעים האלה, אשר פרופסורים וסטודנטים התקשו בהן ולא ידעו פתרונן.

עדין נפש ועניו, נחבא אל הכלים היה, נוח לאדם ומתרצה לכל אחד, לבוא לעזרתו בהסבריו הקלים והפשוטים. לבושו החסידי וזקנקנו לא העידו על עוצם ידיעותיו ולא רבים ידעוהו. ליבערמאן היה מהמעטים שבאו אתו במגע, ושתה מבארו והיה ידידו. והוא הצליח, בערמה, להוציאו יחד עם כל הבחורים ולהביאו ללבוב. השדה עליו רעו כל השיות הנידחות הללו, לא הכיל כלל מזון בשבילו. לו היה נשאר בלבוב יתכן שהיה עושה חיל בלימודים, אלא שאחרי שבועות אחדים הגיעה אמו והחזירה אותו הביתה. אחרי־כן נשא אשה מזלוצ׳וב, הקים שם משפחה, ויחד עם כולם ניספה בשואה האיומה. חבל על דאבדין...

איבערן לעבן אין ראווע

ייכל מייזלס

ווירטשאַפטסלאַגע

נאָכן צוזאַמענברוך פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישע מאָ־נאַרכיע, סוף יאָר 1918, אויך נאָכן פאַרענדיקן דעם קריג צווישן פוילן און אוקראַיִנער אין מזרח־גאַליציע, מיטן זיג פון פוילן און נאָכן שליסן דעם שלום־אָפּמאַך צווישן פוילן און רוסלאַנד אין יאָר 1921 — נאָך די אַלע שטורמישע תקופות, וואָס האָט די יידן אין אונדזער געגנט נישט געגעבן קיין רו, כאָטש נישט זייענדיק קיין שום צד אין די מלחמות, זענען זיי יאָ געווען אַ צד צו ליידן און האָבן צרות פון די אַלע קעמ־פנדיקע מיליטערן, צו ווערן אויסגערויבט, געפּלונדערט און פּאַגראָמירט.

אָבער גלייך נאָכדעם איז ראַווע געוואָרן, כמעט אַ צענ־טער, אַ קנאָטן־פּונקט, וואָס האָט זייער פיל באַדייט ווירט־שאַפטלעך פאַרן האַנדל פון דער שטאָט. ווי נאָר די פאַרבינדונג מיט דער אַרומיקער וועלט איז צוריקגעשטעלט געוואָרן, ערשטע צוגן האָבן אָנגעהויבן קורסירן צווישן ראַווע און לעמבערג, סאָקאַל און יאַראָסלאַוו; גאַדעלע עדל האָט אָנגע־הויבן ווידער פאָרן מיט זיינע געדונגענע פורן קיין לעמבערג, האָט דאָס שטעטל ווידער אָנגעהויבן רוישן ווי אַ בינשטאָק. יידן האָבן געהאַנדלט און געוואַנדלט מיט אַלץ און אַלעמען. מ׳האָט געהאַנדלט מיט ערד־ און וואַלד־פּראָדוקטן, מיט בהמות און עופות, מיט לעדער און טעקסטיל און נאָך הונ־דערטער אַנדערע זאַכן, וואָס מ׳האָט געפירט פון איין שטאָט אין דער צווייטער.

האַנדל

נישט זייענדיק קיין אינדוסטרי־שטאָט, איז דער האַנדל פאַר די ראַוועער יידן געווען פון תמיד אָן דער הויפּטקוואַל פון פרנסה. די אַרומיקע פויערישע באַפעלקערונג האָט יעדן מאָנטיק, אין טאָג פון יריד, אַריינגעפירט דורכן ליביטשער וועג פון צפון, דורך דער היטשער גאַס פון מזרח, פּאָטאַלי־טשער וועג פון מערב און דורכן קאַמיאָנקער און מאַגעריוּוער וועג פון דרום — אויף זייערע וועגעלעך, מיט די לייטערס פון ביידע זייטן, אַלץ וואָס זיי האָבן פּראָדוצירט און אָפּגע־שפּאָרט צום פאַרקויפן. די פויערן האָבן זיך אויסגעשטעלט נישט נאָר אויפן מאַרק־פּלאַץ און אויף דער טאַרגאָוויצע (פערד און בהמות־מאַרק אויפן „זאַמד״) מיט זייערע פורן, נאָר אויך איבער אַלע גאַסן און געסלעך פון שטאָט. יידישע קרעמער פון גאַנץ ראַווע פלעגן זיך אויך צוזאַמענפאָרן, אין די שפּעטער יאָרן, קיין ראַווע, מאַרק־פאָרער פון אַלע אַרו־מיקע שטעטלעך און אַפילו פון לעמבערג, כדי צו פאַרקויפן די פויערן זייערע אָנגעבאַטענע סחורות; דאָס האָט געשאַפן מער ליאַרם אין שטאָט און נאָך דערצו אַוועקצונעמען פון די שטעטישע דעם פּדיון.

די פּראָדוקטן, וואָס די פויערן האָבן אַריינגעפירט אין שטאָט, זענען אויפגעקויפט געוואָרן דורך יידן, וואָס נאָך זייערע עלטערן האָבן זיך דערמיט פאַרנומען און אויך זייערע קינדער. אַזוי האָבן תבואה אויפגעקויפט די משפחות „רעד־ליך נעבן געריכט, גרויער אויפן לוביטשער וועג און האַן

אויפן מאַגעריווער וועג. אייער — די משפחות לאַנגער, ראַטהויז און אלעזר שטערן. פערד און בהמות: די משפחות פליישער, לעמעל הענדל און שטיינבאַך. פעלן: מרדכי שפּאַצנער און נח גאָטעסמאַן און חזיר־האָר: שמואל האָך און אהרן עלבוים. אָבער דאָס זענען געווען די גרויסע סוחרים פון שטאָט; אויסער זיי, זענען נאָך געווען צענדליקער אויפקויפער אין יעדער בראַנזשע, וואָס פלעגן די סחורות אָפּקויפן דירעקט פון די פויערן. אַ טייל דערפון פלעגן זיי גלייך פאַרקויפן דער שטאָטישער קריסטלעכער און יידישער באַפעלקערונג און דעם רעשט אַפּליפערן די גרויסע סוחרים, וואָס פלעגן יעדע וואָך אַפּשיקן טראַנספּאָרטן קיין וואַרשע און דאַנציג, אַפילו קיין דייטשלאַנד און פראַנקרייך.

אָבער נישט נאָר אָפּגעקויפט די פּראָדוקטן, האָבן די ראַווער יידן פון די אַרומיקע אוקראַינער און שוואַבן־דייטשן פון דזשעוויענטשע; זיי האָבן זיי אויך פאַרקויפט זאַכן, אין וועלכע די דאָרפישע באַפעלקערונג האָט זיך גענייטיקט. דער האַנדל איז אויך אַזוי אַנגעגאַנגען די גאַנצע וואָך, צווישן דער שטעטישער און דער אַרומיקער באַפעלקערונג, אָבער די הויפּט־חיונה האָט דער סוחר געצויגן פון דעם מאָנטיקדיקן יריד־טאָג אין שטאָט.

אַלע סוחרים אין שטאָט, אויסער אַ פּאָר געציילטע, זענען קיין גרויסע גבירים נישט געווען און פאַרנעמענדיק געווען באַגרענעצט דורך דער צערטיפיקאַטן פאַרטיילונג, האָט מען אין די יאָרן עמיגרירט אין טיילן פון גאָר דער וועלט.

קירזשנעריי און פעלץ־האַנדל

ווי זאָגט מען: „רווח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר"; אַ גרויסע אויפלעבונג אין שטאָט און פיל פרנסות אַ בכבודיקן אָרט אין ווירטשאַפטלעכן לעבן אין ראַווע, האָבן געהאַט שיין פרנסה ביזן יאָר 1924.

דערנאָך האָבן זיך פּאָר סוחרים אין ראַווע, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, אָנגעהויבן שווערע צייטן; צייטן, וואָס זענען פון יאָר צו יאָר, געוואָרן אַלץ שווערער און וועלכע האָבן אין משך פון אייניקע יאָרן פאַרוואַנדלט, כמעט אַלע ראַווער סוחרים, אין צוויי־יגן פון אַן אָפּגעטרוקנטן בוים, וועלכן מ'האָט אונטערגעהאַקט די וואָרצלען.

אין פינאַנס־מיניסטעריום אין וואַרשע איז אַרויף אויפן שטול דער טרויעריק באַרימטער גראַבסקי, וואָס האָט יעדן טאָג אַרויסגעוואָרפן אויף יידן נייע שטייערן; מ'האָט אָנגעהויבן ליציטירן יידישע איבערבעטן און קישנס; גראַבסקי־עקזעקוטאָרן זענען געוואָרן דאָס געשפּענסט פאַר יידן אין ראַווע (ווי אויך פון אַלע אַנדערע יידישע שטעט אין פּוילן); וועקסלען האָבן אָנגעהויבן גיין צום נאָטאַר צו פּראָטעסט און דערצו האָט זיך נאָך אָנגעהויבן דער פאַרביטערטער קאַמף פון בּאָיקאָט אויפן יידישן האַנדל אין שטאָט. די פּוילישע „ספּולקע־ראָלניטשע" און די אוקראַינישע „מאַר־האָוולע" (ביידע האַנדלס־קאָאָפּעראַטיוון) האָבן אָנגעהויבן שאַרף קאָנקורירן מיטן יידישן האַנדל — אונטער דער לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ" — און דער יידישער האַנדל האָט

פועלי פרוונות. קירזשנעריי־אַרבעטער

זיך אָנגעהויבן איינשרימפּן, ווי געטרוקנטע פּרוכט, וואָס זיין זאַפט איז אַוועק. אין משך פון אייניקע יאָר, האָבן זייער אַסך און זייער בכבודיקע סוחרים, באַנקראָטירט און פיל פאַמיליעס זענען רואינירט געוואָרן. ווען דער סאַנאַציע־רעזשים האָט געקרישנט דעם ענדעקישן, און יידן אין פּוילן האָבן געגלייבט, אַז זייער לאַגע וועט זיך אפשר דערפון פאַרבעסערן, האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז אין קעגנטייל — דער נייער רעזשים האָט נאָך מער, ווי דער פאַריקער, אונטער דעם איינפלוס פון די פּאָליטישע געשעענישן אין שכנותדיקן דייטשלאַנד, פאַרשאַרפט זיינע פאַרניכטונגס־מאַנעוורן קעגן יידישן ישוב אין פּוילן און ראַווער יידן בתוכם.

קאָאָפּעראַטיווע באַנק און סוחרים־פאַריין

צו יענער צייט זענען אין ראַווע געבוירן געוואָרן צוויי אַנשטאַלטן, וואָס זייער השפּעה האָט זיך שפּעטער זייער געלאָזט פילן אין יידישן, ווירטשאַפטלעכן לעבן אין ראַווע: דער סוחרים־פאַריין, וואָס האָט זיי געהאָלפן אין זייער שווערן און אומעגלעכן קאַמף, קעגן דער אומגערעכטער שטייערן־מאַשין; דער צווייטער אַנשטאַלט: די קאָאָפּעראַטיווע באַנק פאַר קליינהאַנדל, וואָס האָט געהאָלפן ווירטשאַפטלעך זייער אַ סך יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות אין זייער שווערן קאַמף פאַר עקזיסטענץ.

צוויי זייער פּעאיקע און דינאַמישע מענטשן, זענען געווען דער לעבעדיקער גייסט פון די דערמאָנטע צוויי אַנשטאַלטן: לייזער בערגער, אַ בחור, אינטעליגענט און אַנ־

געזאָפּט מיט וויסן, בוכהאַלטער פון פאַך, איז געווען דער סעקרעטאַר פון האַנדלס־פאַריין און דער צווייטער: אברהם־משה עדל, עסקן פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, דער סעקרעטאַר פון באַנק. אָבער ווי אויבן שוין דערמאָנט, האָבן די צוויי אינסטיטוציעס געקאָנט נאָר עטוואָס פאַרלענגערן דעם פּראָצעס פון אונטערגאַנג, צו וועלכן די אָפּיציעלע פּאָליטיק אין פּוילן האָט פאַרמשפּט דעם יידישן האַנדל אין גאַנץ פּוילן בכלל און אין ראַוווע בפרט.

גלייכצייטיק מיט דעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס אין האַנדל, איז צו דער צייט אויך דאָס זעלבע געשען די בעלי־מלאכות. אויך זיי האָבן די שטייער־רעפּרעסיעס און פאַרשידענע אַנדערע רשעותדיקע רעגירונגס־פאָדערונגען, ווי אויך דאָס פאַרקויפן פון פאַרטיקע פאַבריקס־סחורות, אויך זיי האָט דאָס אַלץ פון יעדן טאָג מער פאַראָרעמט און מער רואינירט. ביידע, אי דער האַנדל, אי די מלאכה, ביידע האָבן אויפגעהערט מפרנס צו זיין בכבוד די יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט. דאָס האָט משפּיע געווען אויף אַ גרויסן טייל פון דער יוגנט אָנצוהייבן קלערן וועגן אויסוואַנדערן פון פּוילן; אַ חוץ פון דער עליה קיין ארץ־ישראל, וואָס איז פאַר פאַרשידענע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, פון די גאָר גרויסע גבירים און האָלץ־הענדלער ביז די קליינע היטל־און פוילרישע פּעלצן־נייערס, האָט אַריינגעבראַכט פּלוצים די קירזשנערייִ. ביז דעמאָלס האָבן די דאָזיקע בעלי־מלאכות, די היטלמאַכערס און די קאַזשוכעס (פוילרישע פּעלצן)־נייערס זיך פאַרנומען מיט נייען באַיקעס (פוילרישע היטלען) און קאַזשוכעס פאַר דער אַרומיקער גוישער באַפעלקערונג און אויך אַמאָל עפּעס אַ שטאָט־פּעלצל פאַר אַ גבירישן יונגנמאַן. אין דער צייט און כ'וויס נישט, וועמענס פּאַטענט אָדער המצאה דאָס איז געווען, האָט זיך אין די אַרומיקע שטעט, ווי אויך אין ראַוווע, אַנטוויקלט דאָס קירזשנערייִ־נייען פון פּערסיאַנער־פּעלץ־אָבפּעלע און שטיקלעך, דאָס אויסנייען פון קליינע שטיקעלעך גאַנצע פּלאַטן פאַר קראַגנס און מאַנטלען, דער שטיקלעך־אימפּאָרט פון אויסלאַנד און דער פּלאַטן־עקספּאָרט קיין אויסלאַנד, דאָס אַלץ האָט געמאַכט אין שטאָט אַ גאַנצע ווירטשאַפטלעכע איבערקערעניש. פון אָנפאַנג האָבן אַלע גענומען לערנען דאָס אויסנייען פון די פוטער־שטיקלעך מיט דער האַנט, דערנאָך געבראַכט נייַ־מאַשינען אַזוי, אַז ס'איז נישט געווען קיין שטוב, וו4 ס'איז נישט געווען איין מאַשין און אויך מערערע מאַשינען און דאָס אַלץ האָט געשאַפן אין שטאָט אַ גרויסע, גוט אַנטוויקלטע, מסחרישע און פּרנסה־ברענגענדיקע הויז־אינדוסטרי. און טאַקע באַלד האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז דאָס נייע פאַך איז ממש אַ גאָלדגרובן און די גאַנצע שטאָט האָט זיך אָנגעכאַפּט דערין. אַ טייל זענען געוואָרן גבירים, אַ טייל האָבן געצויגן שיין פרנסה און דערביי פיל אַרומיקע יידן האָבן געשלעפּט שיינע חיונה. אָבער אויך דאָס קירזשנערייִ איז נישט געווען באַוואָרנט פאַר שלעכטע צייטן. אויך דאָ זענען פון צייט צו צייט אויסגעבראָכן קריזיסן, וואָס זענען געקומען אַלס פּועל־יוצא פון די קריזיסן אין מערב־אייראָפּע. אין אַזאַ פאַל האָט דאָס גאַנצע שטעטל שווער געליטן, ווייל ס'איז כמעט נישט געווען קיין הויז אין שטאָט, וואָס איז נישט געווען געבונדן מיט קירזשנערייִ. אין אַזאַ פאַל האָט זיך אָפּגעשטעלט כמעט דער גאַנצער מסחר און די גאַנצע מלאכה אין שטאָט; און אַז די אַרבעטסלאָזיקייט ביי די קירזשנער האָט זיך פאַרצויגן אַ חודש און נאָך אַ חודש, האָבן ווידער אַ פּאָר צענדליק בחורים און מיידלעך איינגעפּאַקט זייערע פּעקלעך און גענומען עמיגרירן. אַזוי האָבן די קריזיסן, וואָס האָבן געהאַט קעגנזייטיקע השפּעות פון איין צווייג אויפן צווייטן, די באַיקאָט באַוועגונגען פון די פּאַליאַקן און אוקראַינער פון איין זייט און די שטייער־שרויף פון גראַבסקין און זיינע סאַנאַציע־נאָכפאָלגער פון דער אַנדערער זייט, נישט איינמאָל דערפירט דעם יידישן ישוב אין ראַוווע ביזן שוועל פון יאוש.

פרייע פּראָפעסיעס

די מאַטעריעלע לאַגע פון די, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט פרייע פּראָפעסיעס, איז געווען אַן אַנדערע; ווייל ווי זיי זענען אויך אין אַ געוויסער מאָס אָפּהענגיק געווען פון דעם אַלגעמיינעם ווירטשאַפטלעכן מצב אין שטאָט, דאָך איז זייער לאַגע געווען אַ גוטע און זייער ווילשטאַנד איז געווען אָנזעעוודיק אין שטאָט. צו אַ דאָקטאָר האָט מען געמוזט גיין, כדי דאָס געזונט צו פאַרהיטן און צו אַן אַדוואָקאַט אויך דאָס זעלבע, כדי דעם נאָמען אָפּצוהיטן און צו דעם האָבן זיי אויך געהאַט גויאישע קליענטן פון שטאָט און אומגעבונג. אַ קליינער פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג, באַאַמטן, רעגירונגס־ און שטעטישע און פּריוואַטע, ווי אויך להבדיל דאָס גאַנצע „כלי־קודש" האָבן געלעבט פון חודש־לעכע פענסיעס, אַזוי אַז אויך יעדער פון זיי איז געווען אַ ציגל פונעם ווירטשאַפטלעכן בנין פון דער שטאָט ראַוווע.

קאַמף צווישן אַלט און נייַ

זייט אייביק אַן באַשטייט אַ פאַרביטערטער קאַמף וועגן העגעמאָניע צווישן אַלטן און נייעם דור. דער אַלטער דור איז קיינמאָל נישט גרייט מודה צו זיין, אַז ער איז שוין פאַרעלטערט און אַז עס איז געקומען די צייט צו מאַכן פּלאַץ פאַר דעם יונגן דור מיט זיינע נייע מיינונגען און אידעאַלן און לעבנס שטייגער.

דאָס זעלבע בזעיר אנפּין, איז אויך געווען דער פאַל צום סוף פון ערשטן וועלט־קריג. נאָכן צוזאַמענברוך פון דער

חוה די שניידערינס וואַרשטאַט

עומדת: חוה די שניידערן. יושבות, מימין: סערקע סאמבאל־שטיינפעלד, ביילע כהנא, רייזשע האלבערטאל, קליגער מ־ווערכראטא, דינה בערגער, טילטשע האַלבערטאַל, בלימטשע שווערט־רובין, ביילע משה יוסף׳ס קליגער.

עסטרייכיש־אונגאַרישער מאַנאַרכיע און דער אַנטשטייאונג פון דער פוילישער מדינה.

אין אונדזער שטאָט האָבן די בעלזער חסידים, זייט לאַנגע יאָרן, געהערשט אומבאַשרענקט איבערן יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. זיי, די חסידים, זענען פלוצים אויפגעטרייסלט געוואָרן פון פאַקט, וואָס איבערן האָריזאָנט פון שטעטל איז אויפגעגאַנגען אַ נייער געזעלשאַפטלעכער כח אין דער פאָרם פון דער אַקטיווער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס האָט אין איניקע געציילטע יאָרן פאַרוואַנדלט דאָס חסידישע שטעטל מיט איר אַלטן לעבנס שטייגער אין אַ מאָדערן־וועלטלעך־קולטור שטאָט.

דאָס דערשיינען פון דר. יוסף מאַנדעל אין שטאָט שטעלט מיט זיך פאָר אַ ליכטיקע התחלה פון דער געזעלשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון שטאָט. הגם עס זענען געווען פון פריער אַ גרופּע משכילים אין שטאָט, וועלכע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט ציוניזם און שטאָט־פּאָליטיק, אָבער עס האָט זיי געפעלט דער מאַן, וועלכער זאָל זיי אַרויספירן אויפן ברייטן וועג. און דאָס דערשיינען פון דר. מאַנדעל איז דאַן געוואָרן די ברכה פאַר דער גאַנצער שטאָט. מיט זיין דינאַמישער נאַטור, גענומען תיכף שטורמען די מויערן פון דער קהלה, וואָס איר אָנפירונג איז געווען אין די הענט פון די בעלזער חסידים, מיט ר׳ ישראל מיכל פעדער און ר׳ נח גאָטליב בראש, זייט יאָרן לאַנג. נישט לייכט איז אים געלונגען מקיים צו זיין איינע פון די ציוניסטישע מצוות, צו יענער צייט, „כבוש הקהלות״; ווייל דאָס וואַל־געזעץ צו די קהלות איז געווען אויסגעבויט לויטן אַלטן אומדעמאָקראַטישן סיסטעם. אָבער לבסוף איז עס אים דאָך געלונגען. די יאָרן פון זיין אַמטירן אַלס ראש הקהל אין שטאָט האָבן באַשטעטיקט די ריכטיקייט פון זיין איבערגעגעבנעם און עקשנות־דיקן קאַמף.

די ציוניסטישע באַוועגונג — ד״ר מאַנדעל

די קליינע ציוניסטישע גרופּע, וואָס האָט עקזיסטירט אין שטאָט נאָך פון פאַרן ערשטן וועלט־קריג, האָט אין אָנהייב פון די צוואָנציקער יאָרן נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסע אַקטיוויטעט. זי האָט אַזוי צו זאָגן, געטרעטן אויפן זעלבן פּונקט. קיין שום גרעסערע דערשיינונג איז נישט צו פאַרצייכענען ביז די יאָרן 1922־23; אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג, אַ

הערצל־אקאַדעמיע אין כ׳ תמוז, נישט מער. אַן ענדערונג אין דער לאַגע איז געקומען בעת דער פייערונג פון דעם גרינדן די אוניווערסיטעט אין ירושלים. די אַקאַדעמיע לכבוד דער אוניווערסיטעט, אין שטאָט, איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסער ציוניסטישער מאַניפעסטאַציע. אַ הייסער ציוניסטישער אָטעם האָט אָנגעהויבן שלאָגן אין הערצער, וואָס האָבן זיך נאָך נעכטן נישט אַפילו פאַרטראַכט איבער דער לאַגע פון זייער פאָלק. עס האָבן זיך אָנגעהויבן צוזאַמענקונפטן אין פאַריין „התקוה״, קורסן פאַר עברית און אַזוי, טריט ביי טריט, איז די באַוועגונג אין שטאָט אַרויסגעקומען פון איר באַשרענקטן תחום.

דאָס וואָס דער פּראָצעס פון רענעסאַנס איז ביי אונדז צוגעגאַנגען אַזוי לאַנגזאַם, איז צו שטעלן אויפן חשבון פון דער אַקאַדעמישער אינטעליגענץ אין שטאָט צו יענער צייט. די יידישע אינטעליגענץ האָט זיך אין משך פון דורות גע־האַלטן ווייט פון יידישן פאָלקס־לעבן אין שטאָט. דר. ראָזע, דר. סגל, ווי אויך דער זייער סימפּאַטישער דר. בעקער, האָבן זיך, ווי די שטרויס־פייגל, פאַרגראָבן מיט די קעפּ אין זאַמד פון פוילישער „אַריסטאָקראַטיע״; זיי האָבן געמיינט, אַז דאָס, וואָס זיי וועלן דעמאָנסטרירן פאַר די „פּריצים״ זייער איג־נאָראַנץ צו זייערע לייבלעכע ברידער, וועט זיי געבן די פּרייקאַרט אין דער פּריצישער געזעלשאַפט. מיט דער צייט, איז עס אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז טייל פון די יידישע אינ־טעליגענץ האָבן געקוקט אויפן יידישן לעבן אין שטאָט מיט אָפענער פאַראַכטונג. אַזוי אַרום, איז דאָס שטעטל יאָרן־לאַנג געווען אַן אַ ממשותדיקער פירונג, און נאָר דערפאַר האָבן די חסידים אַזוי לייכט געקענט דורות־לאַנג באַהערשן די שטאָט. די לאַגע האָט זיך אָבער מיט דער צייט געענדערט מיטן מאָמענט, ווי אין שטאָט זענען דערשינען דר. שפּאַץ, דר. הערשדערפער, דר. פאַפּיעל ובראשם דר. מאַנדעל.

דר. יוסף מאַנדעל, מיטן איבערנעמען די פירונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט, איז גלייך געוואָרן די צענטראַלע פיגור אין שטאָט. מיט זיין דינאַמישן גייסט און אַראַטאָרישע פעאיקייט, איז ער געוואָרן דער ליבלינג פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. זיינע אויפטרעטן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן: קהילה אָדער סיים וואַלן, געזעל־שאַפטלעכע אָדער פילאַנטראָפּישע פאַראַנשטאַלטן, האָבן געצויגן מאַסן, וואָס האָבן מיט הנאה געשלונגען זיינע גייסט־רייכע רעדעס. יעדער אויפטריט זיינער האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ ברען אין די ביינער און אַ פייער אין מוח. יידן האָבן אָנגעהויבן ד ע נ ק ע ן.

זיין קולטורעלע אַרבעט, זיינע טעאַטער אויפפירונגען, זיין קונסטספולער אויפטריט אַלס „רבי״ אין „דיבוק״ פון אַנסקי האָבן אויפגעטרייסלט דאָס לעבן פון אונדזער שטעטל, וואָס האָט אָנגעהויבן זיך רייבן די אויגן ווי נאָך אַ הונדערט־יעריקער שלאָף.

אָבער זיין ספּעציעלער פאַרדינסט באַשטייט אין דעם, וואָס עס איז אים געלונגען אַריינצוציען אין קרייז פון נאַ־ציאָנאַלער טעטיקייט עלעמענטן און שיכטן, וואָס האָבן זיך ביז דאַן געהאַלטן ווייט פון יידיש קולטור לעבן. דר. הערש־דערפערס דערשיינען אַלס חנן אין „דיבוק״, די בריינדלער אַלס „לאהלע״ האָבן, אויסער דעם קינסטלערישן אַספּעקט, אויך פון פּערזענלעכן אַספּעקט, געווירקט פּסיכאָלאָגיש, ריזיק־פּאָזיטיוו, אַזוי אַז פּלוצים האָבן יידישע מענטשן דערזען, אַז די מויער, וואָס האָט אָפּגעטיילט די

די ערשטע יוגענט אָרגאַניזאַציע „השומר״ — 1921. („קבוצת „חבצלת״)

זיצען פון לינקס: חוה שעכטער, לאה רומעלט, זלמן באך, זיסא זילבער, לאַניא ענגלמייער;
2־טע שורה: דאקס דבורה, באדענשטיין תמר, בוש פערל, טויבער צילאַ, צימערמאַן שבע, ליכטער חנה, כ״ץ הודיל, גיטעל צימערמאַן.

קבוצת דרור ב„גורדוניה״ עם ראש קבוצה צבי זיבצענער.

יידישע אינטעליגענץ פונעם שטעטל איז איבער נאַכט פאַרשוווּנדן.

די יוגנט

און דאַן איז געקומען די רייע פון דער יוגנט אַרויסצוטרעטן אויפן פאָרום פון געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט. דער פריש אָנגעקניפּטער קאָנטאַקט מיטן יידנטום פון קאָנגרעס פּוילן, ליטע און קרעסן, גרויסע יידישן קולטור צענטערן, האָט געווירקט ווי אַ גוטער זויער־טייג, וואָס האָט אויפגעעוירן ביזן לעצטן נערוו. יידישע צייטונגען און צייטשריפטן פון לעמבערג, וואַרשע און ווילנע, ביכער און ביבליאָטעקן זענען געוואָרן פאַרשלינגען פון אַ דור, וואָס האָט זיך נאָך נישט באַפרייט פון בית המדרש און געלעכצט נאָך וויסן. די יוגנט האָט זיך גרופּירט אַרום די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס: „השומר״, „החלוץ״, „גורדוניה״, „אחווה״ און „עקיבא״.

די יוגנט האָט אָנגעהויבן רעדן און דיסקוטירן איבער חלוציות, הגשמה און עליה. די ראַמען פון סתם־ציוניזם, וואָס האָבן באַדייט בלויז חלומען וועגן עליה, אָבער בלייבן אין פּוילן, זענען דורך דער יוגנט אויפגעבראָכן געוואָרן, און אין די יאָרן 24־1925 איז שוין אַ גרופּע פון יענע יונגע, אונטער דער אָנפירונג פון אריה שטערן, אלעזר ריינערט, לייזער בערגער און, ייבדל לחיים, גימפּעל יוסט, אַרויס פון „התקוה״־פאַריין און געגרינדעט דעם „התאחדות״, וועלכער איז תיכף געוואָרן דער גרעסטער קולטור און חלוצישער צענטער אין שטאָט.

דער קאַמף מיט די אַלגעמיינע ציוניסטן איז צייטנווייז געווען זייער פאַרביטערט. זיי האָבן געפּרוּווט מיט אַלע מיטלען נישט אַרויסצולאָזן די השפעה איבער דער יידישער גאַס פון זייערע הענט.

אָבער דער פון טאָג־צו־טאָג מער אַנטוויקלדיקער אַנטיסעמיטיזם אויף דער פּויליש און אוקראַינישער גאַס, האָט דער יוגנט אויפגעמאַכט די אויגן און איר באַוויזן קלאָר, אַז זי קאָן איר צוקונפט נישט בויען אין פּוילן, און אַזוי אַרום איז די יונגע באַוועגונג „התאחדות״ געוואַקסן און קאָנצענטרירט אין זיך, וואָס מער יוגנט.

אָוונט־קורסן פאַר עברית און יידיש, שיחות און רעפעראַטן פון די בעסטע רעפערענטן אין גאַליציע און פּוילן, קעסטל אָוונטן אין די לילות שבת, טעאַטער אויפפירונגען פון זייער הויכן קולטורעלן און קינסטלערישן ניוואָ, האָבן כאַראַקטעריזירט די נייע באַוועגונג „התאחדות״. און נישט לאַנג האָט געדויערט, אַז איר נאָמען איז געוואָרן באַרימט אין דער גאַנצער אַרומיקער סביבה, פון וואַנען עס פלעגן קומען יונגע מענטשן, זיך לערנען צו אָרגאַניזירן זייער אייגענע אָרט־יוגנט.

אין יענע יאָרן האָט ווידער אַן אַנדערע גרופּע יוגנטלעכע, אונטער דער אָנפירונג פון אברהמטשע ליבערמאַן, אליהו צימערמאַן און אַנדערע, געגרינדעט די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה״. שוין אין די ערשטע יאָרן פון איר טעטיקייט האָט זי באַוויזן צו קאָנצענטרירן אַרום זיך אַ גרויסן טייל פון דער שטאָט־יוגנט און זי לענקען אויפן וועג פון „הגשמה עצמית״. יעצט האָט די „התאחדות״, לויט דירעק־

טיוון פון מרכז אין לעמבערג, באַשלאָסן אויסצושפרייטן איר געבענטשטע אפיטרופסות איבער דער יוגנט אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט ביז דאַן געליטן פון מאַנגל און דערפאַרענע פירער און דערציער.

די „גורדוניה" איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אוואַנגאַרד פון „החלוץ" און „התאחדות", און די בעסטע כוחות אויפן געביט פון דערציאונג און לערנען זענען געשטעלט געוואָרן צום רשות פון דער „גורדוניה". גאָר אין קורצן איז די „גורדוניה" אויסגעוואַקסן אַלס די פערל פון יוגנט אין שטאָט. שיחות איבער קונסט און פאָליטיק אונטער אָנפירונג פון גימפעל יוסט, צבי זיבצענער און לייזער בערגער, קורסן אונטער אָנפירונג פון אליעזר ריינערט און נתן עדעל, אויספלוגן אין די שבתות אין די אַרומיקע וועלדער, האָבן אין דער יוגנט אַריינגעהויכט דעם הייסן אָטעם און דראַנג צו אַ לעבן פון פרייהייט און אַ שטרעבונג צו אַן אייגן ווינקל אויף דער אַזוי אַנטיסעמיטישער וועלט. די „הכשרה" האָט פאַר דער יוגנט באַדייט דער ערשטער עטאַפּ צו אַ ניי לעבן אין זיין אייגענער נאַציאָנאַלער היים. דער טאָג ווען אַ חבר פון „גורדוניה" איז עולה געווען איז געוואָרן פאַרוואַנדלט אין אַ יום-טוב פאַר דער גאַנצער שטאָט. גאַנץ ראַווא, אַלט און יונג, האָט זיך געפונען דאַן אויפן באַן-הויף און געטאַנצט „הורה". ווערנד אין די פאַרבאָרגנסטע ווינקעלעך פון הארץ האָט געפלאַקערט אַ פונק פון קנאה, פאַר וואָס מען געפינט זיך נישט אַליין אויף יענעמס פלאַץ.

און אויב מיר האָבן היינט צו באַצייכענען אַ באַדייטנדיקן ישוב פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל, אויב אונדזערע „יזכור"-באַגעגענישן זענען צאָלרייך באַזוכט, איז עס אין אַ גרויסער מאָס צו פאַרדאַנקען יענע באַוועגונג פון יונגע מענטשן, וואָס האָט זיך גערופן „גורדוניה", און וואָס האָט געדינט אַלס וועג-ווייזער אויף פאַר אַנדערע ציוניסטישע יוגנט-באַוועגונגען אין שטאָט. דער וועג פון עליה און הגשמה.

די „אחוה", די יוגנט-גרופּע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן איז געשאַפן געוואָרן אַלס קעגנגעוויכט פון „התאחדות" און „גורדוניה". אין אָנהויב האָט זי געטראָגן גיכער דעם כאַראַקטער פון אַ קלוב, ווי פון אַ חלוצישער באַוועגונג, ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען די לאַגע פון דער יידישער יוגנט אין פוילן איז געוואָרן וואָס מער פונדאַמענטלאָזער, און אונטערן איינפלוס פון דער געבענטשטער חלוצישער טעטיקייט פון „גורדוניה", און אפשר אויך אַביסל אַלס קעגנגעוויכט צו איר, — האָט זי זיך אויך אָנגעהויבן באַשעפטיקן מיט הכשרה און עליה. אַ גרופּע פון איר איז אויך שפּעטער עולה געווען. אויך אַן אַנדערע גרופּע האָט זיך אָפּגעריסן פון די אַלגעמיינע ציוניסטן, — די רעוויזיאָניסטן, אונטער דער אָנפירונג פון משה יעקב שטיינפעלד און יוסף שנעסל. איר באַדייטונג אין שטאָט איז אָבער געבליבן זייער באַשרענקט, איבערהויפּט איז באַשרענקט געווען זייער טעטיקייט אויפן געביט פון קולטור און חינוך.

מזרחי און אגודה

צוויי אַנדערע גרופּן האָבן אַרויסגעוויזן לעבהאַפטע טעטיקייט אין שטאָט, הויפּטזעכלעך צווישן די רעליגיעזע

קבוצת „הנוער הציוני" בעיר. ראש קבוצה : אסתר קרעמערמאַן.

אַ קבוצה „גורדוניה״ אין ראַווע-רוסקאַ

זיצנדיק פון לינקס: שאַצקער פייגע, שטרויס שיינדל, פרייהייטער שמערל, שטרויס פריידע, בוימוואָל צפורה אלס קינד.

שטייענדיק פון לינקס: בירנבוים צביה, זילבערברון שבע, סאַמבאַל פעשע, גרויער רגינע, שטרויס חוה, אַקסלער גאָלדע, ווײַנרעב-לינדער צפורה און באַדענשטיין טובה.

קרייזן. — פון איין זייט דער „מזרחי״ אונטער דער אָנפירונג פון תלמיד חכם און משכיל ר׳ אַברהמטשע האָפענבראַטעל, די ברידער פישלער און אַנדערע, און פון דער צווייטער זייט די אגודת ישראל אונטער דער אָנפירונג פון ר׳ אורי צוקער, ר׳ נח בערגער און ר׳ געצל רובין. זאָרגנדיק הויפטזעכלעך פאַר דער רעליגיעזער דערציאונג פונעם יונגן דור, זענען דורך זיי געגרינדעט געוואָרן די „בית יעקב״ שולן און „בנות״ באַוועגונג, וואָס האָבן זיך אַנטוויקלט צו זייער בכבודיקע אַנשטאַלטן אין שטאָט און האָבן אַזוי אַרום אויסגעפילט דעם ליידיקן חלל, וואָס האָט שטענדיק עקזיסטירט אין די רעליגיעזע קרייזן, בנוגע טעכטער-דערציאונג. די זריעה, וואָס איז דורך זיי געזייעט געוואָרן, האָט אויך מיט דער צייט געטראָגן געוויסע פּירות אין דער פאָרם פון עליה, אָבער ליידער אין זייער אַ באַשרענקטער מאָס, אַלס רעזולטאַט פון זייער אָריענטאַציע, וואָס איז געווען געריכטעט מער אויפן גלות ווי אויף ארץ ישראל.

שאַטנס

אַלץ אויביקע באַלייכט אונדזערע זכרונות ביזן היינטיקן טאָג מיט אַ העלן און וואַרעמען ליכט. מיט פרייד דערמאָנען מיר זיך אָן אונדזערע יוגנט יאָרן, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט מיט שטורעם און ברען. ספּעציעל אין אונדזער היינטיקער צייט, ווען יונגע מענטשן חלומען בלויז פון לוקסוס און קאָמפאָרט.

מיר מוזן אָבער אויך דערמאָנען די שאָטן-באַוועגונגען, וואָס האָבן עקזיסטירט ביי אונדז אין שטאָט, גלייך ווי אין אַלע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, און האָבן אַריינגעצויגן צו זיך אַ באַדייטנדע צאָל פון דער יידישער יוגנט.

צוויי באַוועגונגען זענען, אין די צוואַנציקער יאָרן דערשינען אין שטאָט. די יידישע קאָמוניסטישע באַוועגונג, וואָס האָט זיך גרופּירט אַרום דער ליי-ביבליאָטעק „לייענזאַל-טשיטעלניאַ״ און דער „בונד״. זייער ווירקונג אויפן יידישן לעבן אין שטאָט האָט זיך אויסגעווירקט ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, — ווען עס האָט זיך פּלוצים אַרויסגעוויזן, אַז ביידע פּאַרטייען, כאָטש זיי זענען געווען זיך קעגנאיבער די גרעסטע שונאים, — האָבן געווירקט ווי אַ פּאַרטומלונגסם, דורך דעם, וואָס זיי האָבן איינגעשלעפּערט אַ געוויסן קרייז פון מענטשן, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער גרעסטער אָרעמקייט אין שטאָט. — דער „בונד״ מיט זיין אידעאָלאָגיע פאַר קאַמף אויף רעכט פאַר אַרבעט אין גלות אין אַ צייט, ווען דער אַנטיסעמיטישער שטריק האָט זיך אַלץ פעסטער און פעסטער געוויקלט איבערן האַלדז פון דער יידישער באַפעלקערונג און די קאָמוניסטן, פאַרבלענדעט פון דער רויטער זון פון מאָסקווע און פון דער לאָזונג „רעליגיע איז אָפּיום״, האָבן זיי אַליין איינגעשלעפּערט זייערע אָנהענגער, אין דער צייט, ווען מ׳האָט געדאַרפט זיין זייער וואַך, כדי פאַרצוזען די זיך דערנענטערנדיקע סכנות. ביידע אָבער זענען געווען די פאַרביסנסטע שונאים פון ציוניזם און אים אויסגעלאַכט אַלס אוטאָפּיע.

עס איז מיר אין שפּעטערע יאָרן אויסגעקומען צו רעדן מיט אייניקע — שטעטישע, — וועלכע זענען געווען פאַנאַטישע אָנהענגער פון יענע צוויי עבודה-זרהס אין יענע

ציַיטן, — נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך באַפרייט פון זייערע אילוזיעס; זיי האָבן שטאַרק באַדויערט דאָס, וואָס די פירער פון די באַוועגונגען האָבן נישט באַזוכט דאָס גן־עדן־רוסלאַנד, זיי וואָלטן זיך געוועזן שנעל אויסגעהיילט פון זייער רויטער קרענק, און פיל יוגנט וואָלטן זיך געראַטעוועט, באַפרייענדיק זיך פון דער אַזוי טראַגיש פאַרפירערישער אידעאָלאָגיע.

לינקע באַוועגונגען

אין די פריע צוואַנציקער יאָרן האָבן וויניקע געוווּסט פון אַ „בונד"־פיליע אין שטאָט. ווער עס האָט געבראַכט די זרע פון „בונד" און זי פאַרזייעט אין שטאָט — איז שווער פעסטצושטעלן. מעגלעך, אַז זי איז געקומען מיט לעאָן וועבער, מיטברענגענדיק זי פון זיין געפענגעניש אין רוסלאַנד, אָדער עס האָט זי געבראַכט דער יונגער און טאַלאַנטפולער אייכלער, וואָס האָט ערשט געענדיקט די ראַוווער גימנאַזיע מיט אויסצייכענונגען און זיך אָנגעהויבן באַשעפטיקן מיט פּאָליטיק און סאָציאַלע פּראָבלעמען.

אין דער קליינער פריזיר־שטוב פון לעאָן וועבער, אין הויז פון די רעדלעכס, אַקעגן־איבער דער אַפּטייק פלעגן זיך צוזאַמענקומען אייניקע בחורים אין קאָלעקטיוו אַדורכלייענען די בונדישע „פאָלקסצייטונג" און איבער איר דערנאָך דיסקוטירן. דער הויפּט־פירער פון דער דאָזיקער גרופּע איז געווען דער אייביק אַרבעטסלאָזער שניידער שיע זאַץ. שפּעטער, ווען דער „בונד" האָט זיך אין אַ געוויסער מאָס אַנטוויקלט, איז אַלס אָנפירער דערשינען דער פרויען שניידער גרויסאויג. דער „בונד" האָט אַרום זיך גרופּירט די, וואָס האָבן זיך געהאַלטן וויַיט, אָדער זיך דערוויַיטערט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט.

כדי צו קאָנען דינגען אַ לאָקאַל, ווי אַלע ציוניסטישע באַוועגונגען, האָט די גרופּע אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער. אין דער טרופּע פון „בונד" האָבן זיך באַטייליקט דער זינגער טיטשע געלעס, וואָס האָט געהאַט טאַלאַנט צו אָפּערעטן, און אַבעלע שניידערס אַ טאָכטער, מיטן נאָמען פאַנד, אַלס הויפּט העלדן. דאָס האָט זיי געגעבן די פינאַנסיעלע מעגלעכקייטן, און האָבן גענומען אַ לאָקאַל ביי פריידע קרעסלס, ווו זיי האָבן אַנטוויקלט זייער פּאָליטישע און קולטורעלע אַרבעט, אָבער זייער איינפלוס אין שטאָט איז תמיד געווען מינימאַל.

די יידיש־קאָמוניסטישע גרופּע

אין יאָר 1927 איז דורך אַ גרופּע „לינקע", פּאַר וועלכע די ראַמען פון „בונד" זענען געוואָרן צו ענג, אונטער דער אָנפירונג פון דעם זעלבן אייכלער, גרינדער פון „בונד", געגרינדעט דעם קאָמוניסטישן „לייענזאַל" אין הויז פון מאַליע ראָזנטאַל, ווו עס האָט זיך פריער געפונען די „גורדוניה", וואָס האָט געמוזט איבערגיין אין הויז פון יאָזעפּסבערג, מיט איר פאַרברייטערונג.

מיטן גרינדן דעם „לייענזאַל" איז פאַקטיש געגרינדעט געוואָרן די קאָמוניסטישע פאַרטיי אין שטאָט. דורכן „בונד" געבוירן איז זי אים שנעל, סיי אין כמות, סיי אין איכות, איבערגעשטיגן, באַקעמפט אים מיט דעם זעלבן ברען ווי דעם ציוניזם. צו יענער צייט האָט דער גרופּע אָנפירער, אייכלער, אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, און זיין פּלאַץ אינעם „לייענזאַל" האָט פאַרנומען רפאל קראַמער. קראַמער איז געווען אפשר וויניקער אינטעליגענט פון זיין פאָרגייער, אָבער דערפאַר אַן ערשט קלאַסיקער אָרגאַניזאַטאָר און אַגיטאַטאָר. דער בחור האָט מיט דערפאָלג אויסגעברייטערט די פּאָליטישע און קולטורעלע אַרבעט צווישן דער אָרעמסטער יידישער יוגנט, וואָס האָבן געשטאַמט פון די אָפּגעשטאַנענסטע און אָרעמסטע קרייזן אין שטאָט.

מיט אַ צייט זענען אויפן טורם פון שטאָט־זייגער, אויף טעלעפאָן־סלופּעס און אַנדערע הויכע ערטער, דערשינען טראַנספּאַראַנטן מיט אַקטועלע קאָמוניסטישע לאָזונגען, און דאָס האָט געברענגט צו דער ערשטער כוואַליע פון פּאָליטישע אַרעסטן דורך דער פּוילישער מאַכט. יחיאל מעטאַל, עזריאל הערבסטער, יעקל רייַנערט און אַנדערע זענען פאַראורטיילט געוואָרן אין לעמבערג צו שווערע תפיסה־שטראָפן. אייניקע פון זיי זענען נאָכן אָפּזיצן די שטראָף אַהיים געקומען אויסגעהיילטע פון זייער רויטער קרענק, אַנדערע האָבן געמוזט וואַרטן צענדליקער יאָרן ווען זיי האָבן זייער רפואה באַקומען אינעם וויַיטן סיביר...

תורה, חסידות והשכלה בעירנו

ראשיתה של ראווה היהודית

א. מ. רינגל ז״ל

הילד שאהב להטות אוזן לסיפוריה המופלאים של אמא — בחברת שכנותיה הטובות — בשבתות בערב, לעת צאת השבת, ידע זאת.

נדכאים ומושפלים על־ידי גזירות רעות ועלילות־דם נוראות גורשו היהודים מארצות מגוריהם על־ידי הגויים האכ־זריים. נדדו ימים ולילות, ילדיהם וספרי־התורה בידיהם, בדרכים לא דרכים, ושערי כל ארצות נעולים בפניהם, ולא מצאו מנוח לכף רגליהם, עד שהבהיק אור גדול משמים והאיר ארץ רחבת ידיים, ובעקבות האור — פתק לבן ועליו המלים „פה לין״. היתה זאת ארץ פולין מכניסת הנודדים.

הילד הסיק: ודאי לא רק פתק אחד נפל, כי אם פתקים־פתקים נשרו מגובה השמים על פני כל מרחבי אותה ארץ טובה ומסבירת־פנים, ובמקום נפילתם הוקמו הערים והעיירות הרבות שאיכלסו את כל היהודים יגעי הכוח. ואחד מהפתקים נפל על המקום שנראה לו, לילד, כטבורה וראשיתה של ראווה היהודית — השול־גאס.

הבאים בנו להם, במקום חניתם, מקומות מגורים — אותם צריפי־עץ נמוכי קומה מגובבים וצפופים וסימטאות צרות למעבר אדם, היוצרים מבוך לנכנס אליהן ללא מוצא. מימינם, לכבוד ד׳ — את בית־הכנסת, בית אבן רחב־מידות, גבוה מכל בניני העיר, כדין וכהלכה; על־ידו את בית־המדרש והקלויז, שקיבלו אחרי דורות ואחרי שנוספו עוד בתי תפילה, את התואר „אלטע״, ומשמאלם — את בית המרחץ והמקווה, ומאחוריהם, הרחק הרחק, כרחוק המוות מהחיים — את בית העלמין. ומנקודת מרכז זו הסתעפה והתרחבה העיר לכל עבריה והיתה לעיר ואם בישראל.

מתי באו היהודים לראווה־רוסקה?

לא קל לענות על שאלה זו. אמי ע״ה וסיפוריה המופלאים אינם עוד. יהודי העיר אינם ואבדו גם פנקסיהם, רשימותיהם ופרטיכליהם, שעליהם חרתו את רוב מאווייהם, טוהר שאיפו־תיהם וחלומותיהם וחדוות היצירה — מראשוני המייסדים עד אחרון המושמדים.

נשרפו הגופים, הגווילים והאותיות.

הניסיון להאחז בקצה החוט של שמות־שרשרות־היחוס, שרבים מיהודי העיר נתברכו בהם ובוטאו בנשימה אחת, כשם אחד, כגון פסח־איציק־משה־חיה־פייגעס וכד׳, ולהגיע דרך קצה השם הזה אל אב היחס והמייסד — עלה בתוהו, כי נראה שהשרשרת נותקה ואין להגיע לטבעתה הראשונה. לכן יש להשקיף על ראווה ועל אישיה הדגולים שפעלו בה, ועל השׁ־פעתם שעברה מעבר לגבול העיר, דרך אותם מקורות ותעודות שקלטו ורשמו את פעלם ותורתם ועשו אותם לנחלת רבים.

יש ערים ועיירות יהודיות ששמותיהן קשורים בהיסטוריה היהודית ובתרבותה, בזכות האישים הדגולים שפעלו בהן והתנועות והזרמים הרוחניים ביהדות שהללו יצרו. אבל כמעט כל עיר ועיירה נתנו את חלקן לאותה תרבות בתקופה מסוימת על־ידי האישים שפעלו בהן או שנולדו וגודלו בהן. וראווה היתה אחת מהן.

נחזור לראשיתה של העיר. היו יהודים בעיר, שכל אחד מהם היה מוסד שלם בפני עצמו. אחד מהם היה ר׳ משה מיזעמיק, בעל ה„חברה קדישא״ בעיר. בעיני נערים נראה האיש כחסר גיל וצבע — כמוות עצמו. התעניינותם של הצעירים בו היתה כהתעניינותם בעיסוקו, ומי חשב על החסד של אמת שיש בעיסוק זה?

בימי אלול, ימי הרחמים והתשובה, ימים „שאדם דואג לאיבוד ימיו ולא רק לאיבוד דמיו״, ימי השתטחות על קברי אבות, צדיקים ויקרים, הציצו גם הנערים לתוך ה„עולם לא שלהם״ אשר בבית העלמין, אשר במרכז העיר הסואנת. ואז נפגשו עם ר׳ משה מיזעמיק אחר: אנושי ואבהי, המציג לפני בניו את „עולמו״ שלו. עובר ממצבה למצבה, קורא את הכתו־בות המטושטשות, ומסביר את קורות הטמונים תחתיהן: רבנים, גאונים, צדיקים, אנשי ל״ו ועוד ועוד. וכל קורות העיר, דור אחרי דור, פרושות לפנינו ככתובות על דפי ספר. ונדמה היה כי ר׳ משה עצמו חי ועבר את כל הדורות האלו, הקים במו ידיו את כל המצבות מהראשונה והעתיקה שבהן, אשר תאריכה נחרט היטב בזכרוני, משנת שע״ח. ה„גרעין״ הראשון של העיר, שנטמן באדמה.

בתקופה זו שימש כרב בפאָטאָליטש ר׳ דוד הלוי סג״ל בעל ה„טורי זהב״, אחד מעמודי ההוראה וההלכה בישראל. כותב עליו הרב ח. ח. דמביצר, הביוגרף הנודע של גדולי תורה בפולין, בספרו „כלילת יופי״:

ר׳ דוד הלוי סג״ל בעל ה„טורי זהב״

מקום משכן רבינו, ר׳ דוד הלוי סג״ל בעל ה„טורי זהב״, לאחר שנפרד מבית חמיו, הגאון ר׳ יואל סירקש בעל ה„בית חדש״ (ב״ח) ידוע, כי מקדם קדמותה היה בעירנו פה קראקא, קרית חנה דוד, ופה קבע את בית מדרשו לתורה ולתעודה בעיר גדולה לאלוקים, רבתי עם. רבתי בדעת. והנה אח״כ נתקבל רבינו לאב״ד ולראש מתיבתא בק״ק פאָטאָליטש הסמוכה לראווה־רוסקה. בשנת שע״ח כבר ישב על כסאו שם. ובעת ההיא והוא עודנו בימי עלומיו כתב שם, בפאָטאָליטש, את תשובתו הגדולה אשר ערך אז בהיתר עגונה אחת, לשלחה לחותנו

הגאון הב"ח ז"ל, בהיותו אז עדיין אב"ד בבריסק דליטא.

ובהיות העיר פאָטאָליטש קטנה ואנשים בה מעטים לא היה לאל ידם לתת לרבם די סיפוקו לכלכל ביתו בכבוד, ולמד שם מתוך דוחק ועוני גדול, והוא לא היה מנוסה באלה, כי בימי בחרותו היה רך וענוג בבית אביו הרב הגאון שמואל איש מבית לוי, אשר היה לו הון בביתו אשר בוולאדימיר שבליטא, וגם אחרי כן בהיותו סמוך על שולחן חותנו, גם אז לא ידע מחסור, כי חותנו נתן לו כל די מחסורו בלחם ושמלה וכל משאלות לבו, כי רבינו הב"ח היה בעל נדיבות וכל הליכותיו היו ברום מעלות הנדיבות, וביתו היה פתוח לרווחה והרבה מבני הישיבה שלו היו מאוכלי שולחנו.

בשנת שע"ט, כאשר נתקבל רבינו ה„ב"ח" לאב"ד בקראקא והגליל, עבר דרך עיר פאָטאָליטש, מקום משכן חתנו בעל ה„טורי זהב" לראות בשלומו ובשלום אשתו, היא בתו, ושם ראה, לדאבון לבו, את גודל עניו ומרודו של חתנו, מחמד עינו. ויהי כאשר בא ה„ב"ח" לקראקא וישב שם על כסא כבודו, ערך מכתבו לחתנו עם קצת דברי נחומים, וכה היו דבריו: „עת הייתי אצלך בפאָטאָליטש ראיתי את ענייך; ומאוד צר לי כי לא תוכל לשבת על התורה במנוחה, אך אקוה כי ירחיב ד' את גבולי ואשלח לך מתנה וכו'". וה„ב"ח" קיים את הבטחתו ושלח לו מתנה הגונה.

ורבינו ר' דוד בראותו כי צר לו המקום, פאָטאָליטש, לשבת בו, נסע מן העיר הלוך ונסוע למדינות פולין גדול, ויט אוהלו בק"ק פוזנא המעוטרת ושם ישב על מדין בין מלכא למלכא. משם הופיע בכל ארץ הגליל ההוא באור תורתו, וברבות הימים נתקבל רבינו לאב"ד ור"ם בק"ק אוסטרהא אשר בוואָהלין, עיר נודעת מימי קדם למקום תורה ע"י רבותינו מהרש"ל ומהרש"א, ששימשו שם כרבנים והרביצו תורה בישראל, כנודע.

והנה כבר נודע שבימי ת"ח ות"ט, פור התפוררה הארץ ונעשה חורבן גדול במדינות פולין וליטא ונהרגו אלפים ורבבות מישראל ובתוכם גאונים ותופשי ישיבות ונחרבו הרבה קהילות גדולות וגדולי ישראל נמוגו מדאבון לב, התעוררו רבים מהם לעזוב את הארץ השומ־מה ולבקש מפלט בארץ לא להם. גם רבינו נסה לעזוב את הארץ. ויהי דוד נחפז ללכת דרך ארץ מעהרין, ובכל מקום בואו חרדו לקראתו כל גדולי העיר וכולם היו מבקשים את פני דוד ליהנות מאור תורתו.

ויהי בנסוע רבינו מעיר לעיר ולא מצא מנוח לקבוע מקום לשבת ולהרביץ תורה בישראל כאשר קוותה נפשו, ובצר לו זכר ד' לדוד את כל ענותו, והעיר את רוחו לחזור אל ארץ פולין, אחרי כי שקטה מעט הארץ, ויביאהו אל המנוחה ואל הנחלה, וישימהו לנגיד על נחלתו במקהלות עם ד' אשר בעיר לבוב המעוטרה, והאריך ימים שם בלבוב, גם בניו ובני בניו היו כולם אדירי תורה ותופשי ישיבות ברום המעלה.

ויקרבו ימי דוד למות ויצו אל ביתו ויגוע ויאסף אל עמו בלבוב, זקן ושבע ימים ביום כ"ו שבט תכ"ז. ומספד גדול עשו לו במותו, כי לא הניח אחריו בישראל כמותו.

העיר לאדמיר הרתה וילדה, העיר קראקא גדלה שעשועיה, אוי נא לה! אמרה לבוב, כי אבדה כלי חמדתה

בשורותיים אלו מסכם הרב דמביצר את דרך חייו של בעל ה„טורי זהב" ואת חלקן של הערים אשר בהן ישב הגאון האדיר וגדול התורה בישראל. ואנו נתכבד גם בכבודה של פאָטאָליטש — ממנה אבן־פינה לעירנו ראווה — שדרכה צעד הגאון את צעדו הראשון בדרכו רבת התהילה. הלב מלא התפעמות והערצה לאותו קומץ יהודים אשר בפאָטאָליטש, שחי חיי דחקות ועוני והיה מוכן לגרוע מלחמו הצר, כדי למלא אחרי מאוויו להעמיד לו מורה־דרך רוחני בחייו המרו־דים ולמנות לו אב בית־דין וראש ישיבה לבניו את אחד מגדולי התורה שבדור ההוא. פרנסתם של יהודי פאָטאָליטש באותה תקופה, התחלת המאה השבע־עשרה, היתה כנראה על „אוצרות הטבע" שבסביבתה: מכרות החומר לכלי חרס וקר־מיקה ומכרות הפחם, ה„פאָטאָליטשער קוילן", אשר השימוש בהם, בשעת הדחק, סינוור עשנם את עינינו וסחרר ריחם את ראשינו. יהודי המקום לא היו משופעים בעושר, אבל ישבו במקומם ישיבת קבע והיו מגובשים מבחינה חברתית וקהי־לתית גיבוש מלא. סימני גיבוש כאלו נמצאים בין ראשוני הבאים לראווה־רוסקה.

*

במחצית השניה של המאה השש־עשרה נתן מלך פולין את הרשות ליהודי פולין להתארגן בהיקף ארצי ונתן להם אוטונומיה בעניניהם הפנימיים. ביזמת הרבנים ופרנסי הקהילה הוקם „ועד ארבע הארצות", שהיה כעין ממשלה־זוטא של היהודים, ופעולתו נמשכה כמאתיים שנה. ה„ועד" הדריך את חייהם החברתיים והתרבותיים של יהודי פולין.

פנקסי ה„ועד", כרוזיו, פסקי־הדין שלו וכל מסמך שנשאר אחריו, שימשו מקור לא אכזב לחוקרי התקופה הזאת. ומעניין כי בספר רב הכמות „פנקס ועד ארבע ארצות" של החוקר י. היילפרין, המכיל את כל המסמכים והתעודות של אותה תקופה, שבהם משתקפת הפעילות הדתית, החברתית והתר־בותית של היהודים ושנזכרים בהם אלפי שמות של רבנים, מנהיגים, פרנסים ועסקנים — לא נמצא אף שם אחד של יהודי שמקום מגוריו או מוצאו בראווה־רוסקה. שמות אנשי

ערי הסביבה היבניב, מאגיערוב, בעלז ואפילו ווארענש נזכרים אם בתור נציגים ואם בתור בעלי דינין בסכסוכים קהילתיים וחברתיים. ראווה־רוסקה נזכרת רק כמקום גיאוגרפי במפת „בית ישראל דארבע ארצות" המצורפת לספר. ראווה היהודית כבר היתה קיימת אז, אבל טרם התגבשה לגוף קהילתי פעיל.

אף שלדרגת קהילה בישראל טרם הגיעה ראווה — לא היפלה אותה הרוצח והמשמיד בשנות ת"ח ות"ט לטובה מכל קהילות ישראל בפולין.

המלים „גזירות ת"ח ות"ט" משמעותן היתה, בשנות נעורינו, כמשמעות המלה „שואה" כיום, כי עד אז טרם נרשם בספר הדמעות היהודי רב־הפרקים פרק של רצח בממדים המוניים כאלו. יום כ' בסיון נקבע ליום תענית וסליחות לזכר השואה ההיא. אבי ז"ל, שלא היה מ„שלוחי ציבור" בקלויז, עבר לפני התיבה בכל שנה ביום כ' בסיוון, בגלל יום היאָרצייט של אביו ונחרט בזכרוני ה„אל מלא רחמים" שאבי אמר, בניגון „איכה" לזכר הקדוש הגאון ר' יחיאל מיכל, שנהרג על קידוש השם עם בני עדתו אשר בק"ק ניעמירוב.

ידענו, לא זו ניעמירוב הסמוכה, כי אם זו מרחוק אשר באוקראינה. וכמרחק הזמן כן חשבנו על מרחק המקום. לא עלה אז על הדעת, כי בדרוס חמילניצקי ורוצחיו את ערי ישראל, דרוס ורצוח, עבר גם בסביבתנו וגם על עירנו ראווה לא פסח.

המגילה „טיט היוון" לר' שמואל פייביש בר' נתן פייטל, היא אחת המגילות המעטות שרשמו בני הזמן ההוא על הקורות בת"ח ות"ט. חוקרי מגילות אלו לא מתיחסים באמון רב למגילה זו, בגלל ההפרזות וההכללות שבה ובגלל השי־בושים הרבים שנפלו בה. בגלל הפירוט שבה נביא קטע ממנה:

> ומשם הלך למגירוב ושם כמאה ב"ב (משפחות. — המעתיק.) וברחו כולם לנרול הנזכר. ומשם הלך לפאת־ליש ושם מאה ב"ב וברחו כולם לנרול הנזכר. ומשם הלך לק"ק (קהילה קדושה. — המעתיק.) ראוז (הכוונה בודאי לראווה. — המעתיק.) ושם מאה ב"ב וברחו גם הם לנרול. וגם חמיל... הלך לנרול הנזכר; ובנרול היה שש מאות בעלי בתים, בלי אותם שברחו שם לנפשם, ובין הכל היו בו יותר מחמשת אלפים ב"ב, ובעוונותינו הרבים היתה שם גזירה רעה גדולה ונהרגו יותר מעש־רים אלפים נפשות, טף ונשים. ומשם הלך לק"ק בלעז (בעלז. — המעתיק.) ושם כמו שתי מאות ב"ב ומלבד זה ברחו במקום הזה משאר ארצות יותר מאלף ב"ב בשביל שהיתה העיר חזקה מאוד אבל מתו כמה מהם מרעב. ומשם הלך להיבניב ושם מאה ב"ב ונהרגו כולם איש ביד רעהו ונשחטו כדי שלא יפלו ביד שונאיהם. ומשם הלך לק"ק טישוויטץ ושם מאה ב"ב ונהרגו כמעט כולם. ומשם הלך לק"ק סיקאהל ושם כמאה ב"ב ונמלטו לנפשם בתוך חומה עבה אחת שהיתה בנויה כמו מבצר ונצולו.

כשוך הזעם חזרו השרידים מגיא ההריגה אשר בנארול הסמוכה, קברו את מתיהם, לקקו וחבשו את פצעיהם, הקימו את ההריסות והחלו מחדש לבנות את עירם ראווה. נראה שרבים מיהודי הסביבה, שיצאו וחזרו ממקום מחבואם ומצאו את ביתם הרוס — העדיפו את ראווה, שנמצאה על צומת דרכים, על מקומותיהם הקודמים וההרוסים והטו שכם לפי־תוחה של העיר. וכעבור הרבה מאוד שנים, אחרי עמל חומרי ורוחני רב, זכתה ראווה „ונתעלתה באותו הדור לקהלה", כפי הגדרתו של ש. י. עגנון. היה זה, בערך, בעשור הראשון או השני של המאה השמונה־עשרה.

רבה הראשון של ראווה־רוסקה

הר' נפתלי הירץ בן ר' משה מבראדי שימש כרבה הראשון של הקהילה החדשה ראווה. גדול בתורה היה ושמעו הגיע מבראד, עיר מלאת חכמים, ופרנסי ראווה שמוהו למורה דרכם. עמד במשא ומתן עם גדולי הדור, שהכתירוהו בתואר „גאון". לכן היה בר־סמכא ומחברים רבים פנו אליו לקבל את הסכמתו לספריהם החדשים. בהחשדה של שבתאות נתקבל אז כל ספר חדש; אך הסכמתו של ר' נפתלי הירץ פיזרה כל חשד. הרבה ספרים בתקופה ההיא פותחים את שעריהם בהס־כמתו של ר' נפתלי הירץ, החותם בתור „אב"ד בראווה", או „לעת עתה אב"ד בראווה".

כעבור שנים, בשנת 1742, עבר ר' נפתלי הירץ לז'ולקיב, למקום מגורי חותנו, הרב ר' ישראל איסרל; לכן קראו לו לר' נפתלי הירץ — ר' הירץ ר' איסר'ס. חותנו היה מהנכבדים והעשירים שבפרנסי ז'ולקיב, והיה גם פרנס ב„וועד ארבע ארצות". ר' הירץ ר' איסר'ס נתמנה בז'ולקיב לראש בית־דין ושימש במשרה זו תקופה ארוכה, בבית דינם של הגאונים ר' נפתלי הלוי, ר' שמעון מיזלש והגאון הנודע ר' צבי הירש מיזלש.

בפולמוס האומלל של התקופה ההיא, בין ר' יעקב עמדין ובין הרבי ר' יונתן איבשיץ, פולמוס שפילג את בית ישראל, עמד ר' הירץ ר' איסר'ס לצדו של הרבי ר' יונתן וחתם על כרוז, יחד עם גדולי תורה, נגד מחרימיו. אף שאחדים מחותמי הכרוז חזרו בהם כעבור זמן, נשאר ר' הירץ איתן בעמדתו — עמדה שההיסטוריה היהודית הצדיקה, ברשמה את הרבי ר' יונתן בתור גאון, צדיק וקדוש.

מספר נכדו, בספרו „חבל הכסף": „אבי זקני ר' הירץ ר' איסר'ס, אבדק"ק ראווה, היה גדול בדורו, וסיפר לי איש אמונים, פעם אחת נסע אבי זקני להרבי ר' אלימלך מליז'נסק להתייעץ עמו בדבר נחוץ בעניני הקהלה שלו, ראווה, וכאשר

ראה אבי זקני את כבוד הרבי ר׳ אלימלך יורד מהעגלה, שאלו: „מאין ידע כבודו את עת בואי?" ענה הר׳ אלימלך: „האופנים וחיות הקודש וכל הפמליה של מעלה האָבן געטראַסקעט מיט די בייטשן אַז ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס קומט אָן".

ועוד סיפור על הרבי ר׳ אלימלך: ביקר הרבי בעיר אחת וכאשר נסע לדרכו, הלכו כל אנשי העיר ללוותו. וכאשר בא הרבי ר׳ אלימלך עם העגלה שלו אל מחוץ לעיר, ירד גם הוא מהעגלה שלו והתערב בין המלווים. כששאלו אותו, למה הוא עושה ככה, הלא האנשים הולכים ללוות אותו וכשהוא יורד, נראה שאנשים מלווים את העגלה הריקה — השיב להם הרבי ר׳ אלימלך: יען שראה שהאנשים מקיימים את מצוות לווית אורחים בהתלהבות כה גדולה ובשמחה רבה, על כן ירד גם הוא מהעגלה, כדי להכליל את עצמו עמהם במצווה גדולה זו.

את הסיפור הזה ייחסו זקני החסידים בעיר לביקור הגומ־לין של הרבי אצל ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס בראווה.

רבה הראשון של ראווה היה, כנראה, מתלמידיו של הרבי ר׳ בר ממזריטש זצ״ל. הדור השני של החסידות, שצעד את צעדיו הראשונים בגליציה, לא נתקל ב„התנגדות" הרבנים וגדולי התורה, כדור הקודם של החסידות שהתפשט לכיוון ליטא ואוקראינה. הדור השלישי כבר זכה בעידוד רב מצד גדולי התורה אשר בגליציה, שמצאו בחסידים אחים לדעה וכוח רב השפעה במלחמתם המשותפת נגד ה„משכילים" וההשכלה.

ר׳ יחיאל הלל בר׳ דוד אלטשולר

(בעל „מצודת דוד" ו„מצודת ציון")

אביו, ר׳ דוד, היה מגולי פורטוגל, נדד לפראג, ולפי האגדה לקח מאבני בית־הכנסת ממקום גלותו בפורטוגל והש־קיען בבנין בית־הכנסת הנודע בפראג „אלטניישול". לכן קיבלה המשפחה את השם „אלטשולר". היה מחשובי מפרשי המקרא באותה תקופה. חיבר שם את חיבורו „מצודת דוד" לנביאים וכתובים.

בנו, ר׳ יחיאל הלל, נדד עד ליבורוב, הסמוכה לראווה, ושימש שם כאב״ד. מסיבות שונות נאלץ לעזוב את יבורוב והתיישב, לשנים אחדות, בראווה. וכאן, בהיות זמנו אתו, עיבד את ספר אביו וחילקו לשני חלקים: את ביאור המלים קרא „מצודת ציון" ואת ביאור הענינים קרא „מצודת דוד". על־ידי חידוש זה, שהכניס לפירושו של אביו, הקל את הלימוד בו, והודות לו נפוץ הפירוש הזה בקרב חוגים רחבים בעם ועל־פיו לומדים המוני בית ישראל את המקרא.

למהדורה הראשונה של הספר, שנדפסה בשנת תקי״ג, נתן את הסכמתו רב העיר ראווה, ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס. החסידים האחרונים, שלא התלהבו מלימודי המקרא, אפילו עם הפירוש של ה„מצודות", לא ידעו כי את ההסכמה הראשונה לספר נתן ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס, רעו של הרבי ר׳ אלימלך מליז׳נסק...

באותה תקופה שימש בן עירנו כדיין בלבוב, כמובא בספר „אנשי שם" של ש. בובר: „הר׳ אריה ליב ב״ר יהושע חיים מראווה, דיין בלבוב וחתום בפנקס הקהל דף 98 על פסק דין, בנדון תקון דרכים לפני בית הכנסת מיום ג׳ אדר תצ״ט וחתום בראשונה הק׳ אברהם סג״ל ואחריו יוסף יהושע פלק שור, הק׳ שמואל מז׳ולקיוו, הק׳ אלכסנדר זיסקינד, הק׳ אריה ליב במהו״רר יהושע חיים ז״ל מראווה ועוד".

בספר „אדני פז" מאת ר׳ מאיר ברל לוי, דיין בז׳ולקיוו, שהוא אוסף של דברי תורה מגדולי ישראל, מובאים גם דברי תורה מאת ר׳ אריה ליב ראווער.

על רבה השני של ראווה־רוסקה כותב ש. י. עגנון בספר „עלי עין":

ר׳ אברהם מברוד, בעל „דבר המלך"

דודנו הגאון החסיד ר׳ אברהם מבראד, בנו של הרב הצדיק ר׳ ישראל, נכד הגאון ר׳ צבי מדוקלא, נין ונכד למהרש״א ולמהר״ם מלובלין, נתגדל על התורה על־ידי הרבנים הגדולים, גאוני הזמן. אביו, שהיה מן השרים הרמים, מסר את נפשו על חנוכו ולא חסר כל עמל מעצמו ובחר לו מלמדים טובים להדריכו בתורת ה׳. וכשהגיע לפרקו לא נתן עיניו בממון וזבד לו זבד טוב עם בתו של הגאון האמיתי המפורסם בכל מדינות פולין, קדוש יאמר לו, מורנו ורבנו ר׳ מרדכי מארדיש אב״ד של הקהלה הקדושה פאריצק. נטלו זקננו לביתו וגידל אותו כאב ממש, ופתח לפניו גנזי תורה, ולימדו להעמיק בדברי חכז״ל. גלל כן זכה להביט נפלאות בתורת ד׳ ולהנצל מן החילוקים ומן הפלפולים. מאהבת האמת ומיושר לבב לא היה בוש מלומר איני מבין בדברים שעוברים עליהם ואין מתמיהים, ובאמת הם קשים וסתומים. כמו שאפשר לראות בשער השני מספרו סוף פרק מ״א בפסוק „ויחללו שמי בגויים". זקננו שנתנסה בשיכול בנים וזכרים ר״ל ביקש להתנחם בבני בניו והיה מטפל בהם באהבת אב, וכן סילק עול הפרנסה מדודנו ר׳ אברהם, שהיתה נפשו של אותו חסיד משוטטת בעולמות שאין בהם אכילה ושתיה, אלא תורה ויראת שמים, ואפילו היה נותן דעתו על עסקי פרנסה, כאותם שעוזבים את תורת ד׳ ומסתובבים בשווקים וברחובות לבקש פרנסתם, לא היה מעלה כלום. כשראה שהוא בוטל מדברי תורה אינו מצליח, נמצא, זה וזה לא היה מתקיים בידו, שלא נברא אלא לעסוק בתורה.

סמוך על שולחן חמיו היה מוסיף דעת בש״ס ובפוס־קים, ראשונים ואחרונים. והעמיק חקר בספרי קבלה

ורדה דבש מגוויות הארי״, ואכל מפרי עץ החיים ועדיין היה רעב לדבר ד׳. ראה שכל זמן שהוא יושב בביתו אינו מופנה מכל צד ללימוד התורה. אמר לעצמו, אין התורה מתקיימת אלא במי שמשים עצמו אכזרי על בני ביתו כעורב, אלך ואלמוד תורה במקום אחר. ואף על פי שבית חמיו היה מלא תורה, חשקה נפשו לילך לשאר מקומות של תורה, להכיר את חכמי הדור וביותר לראות מה חדשו חכמיה בכל הארצות ובכל הדורות. מטולטלים שביליה של תורה וכל הרוצה להכיר אותם צריך לטלטל עצמו אחריהם.

אבל חפץ לבו ורצונו לא נתן לו, או אפשר ויתר מעצמו על כסא הרבנות. אתה מוצא בשער ט׳ בפרק י״ב מספרו כשהוא מבאר מצוות מינוי הדיינים הוא מקונן ואומר: אחי ורעי, אוי לעינים שכך רואות, משוט בארץ באתי והתורה דורש אין לה, טובים היו חללי חרב אשר בדורות הראשונים אשר היו במדינתנו, עשירים שהיו משתמשים בתגא והיו קונים שם מהשררות להקרא רב מאיזו קהלה, והם היו חוטאים בנפשותם, אבל לא הכ־שילו את הרבים שהיו ממנים על כסא הוראה על מקומם גדולי הדור, צדיקים וחסידים הישרים בליבותם. אמנם עתה בעוונינו הרבים בקהילות המפוארות אין משגיחים לחפש איש אשר מלא אותו ד׳ בתורה בש״ס ובפוסקים ראשונים ואחרונים ושו״ת, כל הנוגע לאיסור והיתר ודברי חכמים, אלא הכל מפני הכבוד אשר בעווניגו עתה כל הבא לטול יטול שם בגדולים, וכאשר איזה שפל ויש לו עזות מצח, מהפך בצרורות בצרור החיים ועושה איקס מיקס דריקס בהלכה קונה שם לעצמו להיות לו שם בגדולים, ואינם יודעים אפילו רש״י מן התורה, כל אלה מושיבים על ההוראה וכ״ש לדיינים, שאפילו לרועי צאן לא הגיעו.

נחזור לתחילת עניננו. כששמעו קרוביו בדבר אמרו לו, וכי לא טוב לך לשבת במנוחה בארצך ולא לטלטל עצמך לארץ אחרת, שאין אתה יודע כמה צער מוכן לך שמה. וזקננו הגאון, בעל „יד יוסף״ ר׳ יוסף יוזפא, מחותנו של זקננו ר׳ מרדכי מארדיש, שהיו דבריו נשמעים בכל הארץ, שרוב חכמי המדינה היו מתלמידיו, השתדל לטובתו של דודנו עד שהציעו לו רבנות בעיר ראווה, שנתעלתה באותו הדור לקהלה ועדיין לא היה רב שם, שהגאון ר׳ נפתלי הירץ, חתן הרב הנגיד ר׳ ישראל איסרל, שקראוהו ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס שנתקבל לרב בק״ק ראווי, אוה למושב לו את העיר ז׳ולקוב, עיר מגורי חמיו, ונתעלה שם לראש בית דין. יש אומרים שלא קבל דודנו את הרבנות בראווי ויש אומרים שקבל, אלא שהוצרך לברוח מחמת עלילה. ברם טרחתם של צדיקים לעולם משתלמת. לא היו ימים מרובים עד שנתקבל שם לרב אב בית דין דודנו הגאון ר׳ נתן צבי הלוי, בנו של זקננו הגאון ר׳ יוסף יוזפא.

הקטע הנ״ל פותח לנו אשנב להציץ דרכו אל הצד השני של מטבע החיים החברתיים והקהילתיים באותה תקופה, תופעה שהסעירה גדולים וטובים ובעיקר את המוני בית ישראל והביאה לידי הגדלת השפעתה של החסידות שגרסה יושר לב, פשטות ואי־התנשאות.

גם ק״ק ראווה מקבלת את דמותה כקהילה „מושלמת״ עם סכסוכיה ומחלוקותיה.

בתור רבני העיר שימשו עוד, כפי שאפשר להסיק ממקו־רות שונים:

ר׳ יצחק שמעון בר׳ משה

כנראה שימש כרב בראווה רק תקופה קצרה, בערך בשנות תקמ״ה—נ. בספרים שנתפרסמו באותה תקופה, ושלהם נתן את הסכמתו, הוא חותם: מי שהיה אב״ד בבית דינו של הגאון הנודע ר׳ צבי הירש מיזלש בז׳ולקיב.

ר׳ מנחם מענדל זצ״ל

ר׳ יצחק שמעון היה האחרון מרבני ראווה שמונו מטעם קהילת ז׳ולקיב, שהיתה, לפי הסידורים האדמיניסטרטיביים של השלטונות האוסטריים, לקהילת־מחוז לעניני היהודים. למחוז ז׳ולקיב השתייכו חמש־עשרה קהילות הסביבה, ובכללן ראווה. הרבנים שמונו מבחוץ שימשו בתפקידם רק תקופות קצרות, והעיר נשארה רוב הזמן בלי רב.

עם ביטול הסידור האדמיניסטרטיבי הנ״ל, ומשקיבלה ראווה עצמאות לניהול עניניה הקהילתיים — נתקבל לרב העיר גדול בתורה והוראה, ר׳ מנחם מענדל, והוא שימש בתפקידו בעיר עשרות בשנים. בית דינו רכש לו מעמד מכובד בעיר ובסביבה. הרב הקשיש צירף לבית דינו את הגאון הצעיר, כבן עשרים, ר׳ שלמה קלוגר, שהיה אז סמוך על שולחן חתנו ר׳ חיים ווינרב בראווה. ר׳ שלמה, שהיה ספרא רבא, ניהל את ההתכתבות עם גדולי התורה בשם הבית־דין בעיר.

„הגאון הר׳ מנחם מענדל אב״ד דק״ק ראווה״ מוזכר פעמים אחדות בספר „ישועות יעקב״ של הגאון מלבוב ר׳ יעקב אורנ־שטין. הוא מתפלפל ארוכות בעניני איסור והיתר, שר׳ מנחם מענדל העלה לפניו. גם ר׳ יוסף שאול נתנזון, רבה של לבוב, בספרו „שואל ומשיב״, חוזר פעמים אחדות על אותם חידושים שהגאון ר׳ מנחם מענדל העלה לפני קודמו ודן בהם באריכות ובתשומת לב רבה.

ה„קורובקא״, מס הבשר הכשר, וה„פאכטרים״, גובי המס הזה — הביאו לידי השתלטותם של בעלי זרוע וממון על ענף הבשר הכשר. הם השתלטו על בתי המטבחיים וגם על השו־

חטים. גדולי התורה והחסידות פרסמו קול־קורא האוסר באופן מוחלט „על קצבים, פאכטרים, בעלי טאכסי או באנקירים לעמוד על יד השוחטים בעת שהם בודקים את הריאות אחרי השחיטה, שהשוחטים לא יבואו לידי מכשול על ידי נשיאת פנים לבעלי זרוע וממון ויכשירו את הטריפה". בין גדולי התורה דאז, ר' יעקב אורנשטין, ר' אפרים זלמן מרגליות, המגיד מקוז'ניץ ור' שלום מבעלז, החתומים על האיסור, מופיע גם שמו של ר' מנחם מענדל אב"ד דק"ק ראווה.

גם שמו של ר' נתן הלוי, אב"ד דטורצ'ין, שאחרי פטירתו של ר' מנחם מענדל מילא את מקומו בתור אב"ד בראווה, מופיע בין החותמים.

ר' נתן צבי הלוי בן ר' יוסף יוזפא שטרן זצ"ל

ר' נתן צבי גאון וצדיק, בן גאון וצדיק היה. „לא היה כמותו בדורו בכל הארץ, דבריו נשמעים בכל הארץ ורוב חכמי המדינה היו מתלמידיו", כך מגדיר את ר' יוסף יוזפא ש.י. עגנון. ר' נתן צבי היה אב"ד דק"ק טורטשין. חתימתו בתור אב"ד דטורטשין מופיעה בין גדולי התורה והחסידות של התקופה על הקול־קורא הנ"ל ביחסי שוחטים וקצבים.

משנפטר ר' מנחם מענדל זצ"ל קיבלה קהילת ראווה את ר' נתן צבי לאב"ד שלה. היה זה בערך בשנת תק"ע. הוא שימש כרב העיר שנים רבות. דבריו מובאים בספר „ישועות יעקב" מאת ר' יעקב אורנשטין וגם בספר „שואל ומשיב" מאת ר' יוסף שאול נתנזון, מהדורא תנינא ח' או"ח, נמצאת תשובה אליו. שני הגאונים הנ"ל מכבדים את ר' נתן צבי בתואר „גאון" בתשובותיהם אליו.

ר' נתן צבי כתב הרבה חידושי תורה, אבל דבר לא נתפרסם ממנו, כי ראווה היתה פתאום למאכולת אש וכל כתביו של אותו גאון נשרפו.

ר' אברהם גולדברג, בין עירנו, שהיה אחד מעמודי התווך של סופרי ה„השכלה" ולוחמיה החריפים נגד החסידות, בבחרותו היה מתלמידיו של ר' יוסף יוזפא בז'ולקיב. כעבור שנים, כשחזר גולדברג לראווה והסתכסך עם החסידים והם רדפוהו והחרימוהו, כותב לו ר' נחמן קרוכמל מז'ולקיב: „ויש לי ליעצך כי תקנה לך אהבת הרב שלכם, גאון גדול וצדיק תמים, ותורה תבקש מפיו". מאיר הלוי לטריס, המפרסם את המכתב הנ"ל, מוסיף: „הלא הוא הרב שטרן הנקרא הרב מטורטשין". ההקשיב גולדברג לעצת מורו ולתורת הרב?

ר' חיים וינרב ז"ל

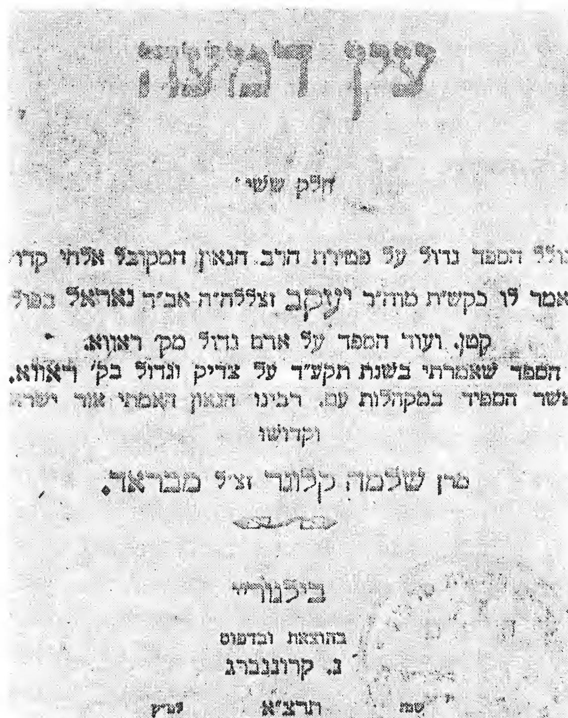
חסידים ראשונים אמרו: „יהודי ניכר לא בבנים שד' נתן לו, כי אם בחתנים שהוא בוחר לו". ר' חיים ניכר באלה ובאלה. לא תואר רב לו, לא נשארו אגדות על רוב עושרו, אבל השאיר אחריו גדולי תורה והוראה ששמעם והשפעתם עברו את גבולות העיר וגבולות גליציה והגיעו לכל תפוצות ישראל. ספריהם הרבים בכל מקצועות התורה הם ספרי־יסוד בספרות הרבנית. בנו של ר' חיים הלא הוא ר' מרדכי מארדיש, וחתניו — ר' שלמה קלוגר ור' צבי הליר.

ר' שלמה קלוגר — דער בראדער מגיד

זקני העיר ראווה דיברו על ר' שלמה קלוגר מתקופת שהותו בעיר כאילו הכירו אותו באופן אישי. ידעו להצביע על מקום מושבו בקלויז ובאלטן בית המדרש, ידעו להצביע על מקום החנות שלו בעיר, ואף ידעו לספר על הרווחים שהוא צבר... נדמה לי, שהם ציינו את המקום שבו היתה חנות הנע־ליים של ר' שמואל צ'יפעס בזמננו אנו. הסיפורים האלה עברו, כמובן, אל הזקנים מהוריהם, כי ר' שלמה חי בראווה־רוסקה בראשית המאה התשע־עשרה.

„אנו, המשקיפים על רב־גאון זה ממקום שאנו עומדים בו, עלינו לשאת עינינו אליו, כמו אל שמי מרום, שנוכל לתפוס את שעור קומתו, כי מהותה של אישיות גאונית זו עדיין לא נחקרה כראוי בתוך ספרות התולדה של גדולי חכמי ישראל" — כותב הרב י. ל. מימון על ר' שלמה קלוגר בספרו „שרי המאה".

מן הספר „תולדות שלמה", ביוגרפיה על חיי ר' שלמה

עין דמעה

חלק ששי

הספד גדול על פטירת הרב הגאון המקובל אלהי קדו

אמר לו כקש"ת מוה"ר יעקב זצללה"ה אב"ד נאראל בפול

קטן, ועוד הספד על אדם גדול מק' ראווא.

הספד שאמרתי בשנת תקע"ד על צדיק וגדול בק' ראווא.

אשר הספיד במקהלות עם, רבינו הגאון האמתי אור ישר

וקדושו

מרן שלמה קלוגר זצ"ל מבראד.

בילגורייא

בהוצאת ובדפוס

נ. קרוננברג

שנת תרצ"א לפ"ק

מאת נכדו י. א. קלוגר, נביא קטעים מתקופת שבתו של ר׳ שלמה בראווה־רוסקה:

בעת ההיא (בשנת תק״ס בערך. — המעתיק.) היה בק״ק ראווה איש חשוב ונכבד, התורני המופלג, הנגיד המפורסם, מו״ה חיים זצ״ל וזוגתו הצנועה המפורסמת מגזע היחס מרת חיה ע״ה. האיש ההוא היה בעצמו צורבא מרבנן וזכה לבנים וחתנים רבנים, בנו הגאון המובהק ר׳ מרדכי מארדיש וחתנו הראשון היה הרב הג־און האמתי מו״ה צבי הירש העליר. וכאשר שמע הנגיד הנ״ל את שמע שלמה כי הולך הוא וגדול במחנה העב־רים, נסע לזמושטש והירבה עליו מוהר ומתן ונתן לו את בתו הצדיקה והחסידה מרת ליבא מאליה לאשה, ולקח אותו לביתו ונתן לו מזונות על שלחנו, ושם היה יושב כל ששת ימי החול בבי־מדרשא עם גיסיו הגאונים, והיו עוקרים הרי הרים בפלפולם, ושמענו פה קדוש יאמר דבר זה, כי י״ח שעות ביממה היה לומד ורק שש שעות נשארו לו לצרכי גופו, לאכול, לישון ולהעלות חידושיו על הספר. כי קודם בואו לראווה, אם כי היה מחדש בכל יום תלי תלים של הלכות, בכל זאת, מרוב ענוותנותו, לא היו שוין בעיניו לחרוט אותם בחרט אנוש. רק משנת תקס״א, בהיותו בן ט״ו, אז החל רוח ד׳ לפעמו ביתר שאת וביתר עוז לכתוב חידושיו על לוח, ובהיותו בן כ״ב, אז כל רז לא אנס ליה, ונתפרסם שמו בין הגאונים הגדולים. והיה אז דברי תורה בעסק גדול בק״ק ראווה, וישבו ע״ז גאוני הדור, כסאות למשפט, הרב הגאון המובהק אבדק״ק ראווה זצ״ל (הכוונה כנראה לר׳ מנחם מענדל הנזכר לעיל. — המעתיק.) והרב הגאון הישיש מו״ה אריה העליר, מחותנו של ר׳ חיים וינרב, ואבי זקני, ר׳ שלמה, היה השלישי, אף שהיה צעיר לימים (כבן עשרים. — המעתיק.) והמה היו זקנים וישישים. בכל זאת נצטרף גם הוא עמהם והיו ששים אתו, כי ידעו עוצם גדלותו בתורה.

וכותב ר׳ שלמה בספרו „חכמת שלמה": ובילדותי ממש, בהיותי בן כ״ב שנים בק״ק ראווה, הייתי בורר בעסק גדול עם הרב הגאון אב״ד דק״ק אוהנוב ועם הרב ר׳ אריה, אבי הרב הגאון ר׳ צבי העליר, והמה היו אז קשישים באו בימים.

כל עתותיו היו קודש לד׳, ומדי יום ביומו הוסיף דעת, הרביץ תורה ברבים, למד עם תלמידיו אשר גם המה היו אחרי כן למופת בישראל. אחד מהם היה הגאון והצדיק המפורסם ר׳ שלום רוזנפלד ששימש ברבנות ביארטשיב ואח״כ בקמינקא. וכאשר שמענו לקח גם מ„עץ־החיים" ומכתבי האר״י זצ״ל, ואכל וחי בהם לעולם.

לא היה בדעתו מעולם לעשות את התורה קרדום לחפור בה, ולקבל עליו עול הרבנות, אך כל חפצו היה להגות בתורת אל חי בלי שום פניה בלתי אל ד׳ לבדו, והיה מסתפק במיעוט אכילה ושתיה ומיעוט שינה. כה היה משפטו כל הימים אשר היה חוסה בצל חותנו, שכל מחסורו היה עליו. חי בצמצום ושמח בגורלו ובחלקו.

אך לא לעולם חותן... חמיו ר׳ חיים הלך לעולמו ולא הניח אחריו עושר. חמותו, שהיתה אשת חיל, שלחה ידה במסחר על המחיה ועל הכלכלה. בשנת תקס״ז מתה גם היא. בספרו „עין דמעה" נמצא הספד ארוך על „חמותי הצנועה המיוחסת מרת חיה ע״ה שנפטרה בשנת תקס״ז". אז נשבר ממנו כל משען לחם וכל משען מים. אשתו הרבנית הציקה לו באמרה אליו יום יום: „מדוע אתה יושב בחיבוק ידיים ואין אתה עושה שום פעולה לקבל רבנות כמו גיסינו, הלא הכסף אוזל בכלינו?" ענה לה ר׳ שלמה: „אני מיום עמדי על דעתי שמתי לי לחוק שלא ליהנות מכבוד התורה. וגם אינני ראוי לאצ־טלת רב בישראל, אך אם ד׳ גזר עלי להיות רב מי יפר את גזרתו? אך חלילה לי להשתדל על זה ויעבור עלי מה".

וכדי לקיים דברי חז״ל „יכול יהא יושב ובטל תלמוד לומר: וברכך בכל אשר תעשה" — הלך ופתח לו חנות וקנה סחורה ונעשה חנוני על הפנקס. ידו האחת שלח במסחר וידו השניה היה אוחז בעקב תלמוד בבלי, ירושלמי, ספרא, ספרי, תוספתא ומכילתא. היה יושב כל היום בחנות וכותב חידושי הלכות בסוגיות עמוקות ורחבות מני ים. חיבור גדול ורחב ידים בשם „עמק הלכה" כמעט על כל סוגיות הש״ס כתב באותה תקופה בראווה. ובחנותו, פעם נתן יותר סחורה לקונה ממה שביקש, פעם קיבל פחות משמגיע ופעם נתן בהקפה ושכח לרשום בפנקסו.

פעם בא אליו לחנותו קונה מחוץ לעיר וקנה ממנו הרבה סחורה. זקני שהיה שקוע בסוגיה חמורה, שכח לקבל מאת הקונה את הכסף תמורת הסחורה שלקח. והקונה התחמק לו שמח וטוב לב עם סחורה מהחנות בשקיו. כשאשתו באה לחנות בישר לה ר׳ שלמה על ה„עיסקה" הגדולה שעשה לפני שעתיים, במכרו בבת אחת חצי סחורה מהחנות, תודה לאל. אך שאלה אותו: „איפה הכסף תמורת הסחורה?" אהה! שמה ושערוריה! הכסף איננו! עמד ר׳ שלמה מחריש ומשתומם לדעת מה זה ועל מה זה, אך כעבור רגעים מספר עלה על זכרונו כי לא קיבל בכלל כסף עבור הסחורה מידי הקונה. מובן גודל תוגת נפשו ובפרט נפש אשתו שמצאה כעת שעת כושר לשפוך עליו כל חמתה, באמרה אליו: „ראה

את אשר גרמת לנו, ואנחנו הולכים ודלים מיום ליום ומה יהיה בסופינו ?״

ר׳ שלמה התחזק ביראת ד׳ ובבטחונו העצום אשר לא מש ממנו מיום גיחו מבטן אמו, ולא מצא דרך אחרת אלא למהר וללכת לבית הקונה ולבקש ממנו את הכסף. היום היה יום מעונן, ושלג רב נפל על הארץ, והקונה היה גר רחוק מהעיר. בכל זאת לא עצרוהו הגשם והשלג, וילך לבית הקונה במר נפשו ובעצבון רוחו, כי היה לו להפסיק את העיון בסוגיה החמורה, אבל לא התאבל על הכסף אשר אבד ממנו.

בהיות ר׳ שלמה מחוץ לעיר באה לקראתו „עגלה זוחלת״ ועליה ארבעה אנשים זקנים, נכבדים, בבגדי משי וקראו לו: ר׳ שלמה! לאן אתה הולך בשלג כבד כזה? סיפר להם את כל מה שקרה לו בעסקיו. והם סיפרו לו כי זה חצי שנה שרבם, רב דקיליקוב, נפטר, וכשהתיעצו עם הגאון מלבוב ר׳ יעקב אורנשטין על מי ראוי ונכון לשים את נזר הרבנות על ראשו, פתח הגאון את פי קדשו ואמר: „מכל הרבנים אשר עברו וחלפו במחשבה לפני ברגעים אלו לא מצאתי שום רב שיהיה ראוי לאותה איצטלה כמו הרב ר׳ שלמה קלוגר היושב בעיר ראווה, כי גדול הוא בתורה״. וכששמענו את הדברים יוצאים מפי הגאון בעל ה„ישועות יעקב״, חרדנו לדבריו, מהרנו ונסענו הביתה, כתבנו וחתמנו „קאנסעס״ בחתימת יד כל אנשי העיר קיליקוב ובאנו לקבלך לרב.

בין כך ובין כך פרשה השמועה בכל העיר ראווה וסבבו את ביתו מקטן עד גדול, מנער עד זקן, כל העם מקצה עד הקצה, ויברכוהו בברכת מז״ט, וכל הלילה היתה אורה, ששון ושמחה לעיר ראווה, כי מאוד חפצו ביקר תפארת גדולתו, כי ידעו מראש, אם אך יקבל עליו משרת הרבנות, אף אם ראשיתו מצער, אחריתו ישגה מאוד, ותהיה מצודתו פרוסה על כל בני הגולה. למחרת נסעו הוא ואנשיו אשר עמו וכל אנשי ראווה הלכו ללוותו ונפרדו ממנו בבכיה רבה ונשקו אותו מנשיקות פיהם.

אנשי ראווה שמרו בלבותיהם את אהבתם והערצתם לר׳ שלמה קלוגר גם בדורות הבאים ורקמו סביב גדלותו אגדות על גבי אגדות. זכורני, כי בהיותי קטן, לימד אותי אבא ז״ל לתרגם את ה„אלף בית״ לספרות, וערך לי „מבחן״: אם אתרגם את האותיות של השם „שלמה״ — אדע כמה ספרים חיבר ר׳ שלמה קלוגר. ואמנם האגדה מספרת, שהוא חיבר 375 ספרים כמנין שמו, אף שרק למעלה ממאה וחמשים ידועים כיום. הוא עצמו כתב, כ־15 שנה לפני פטירתו, שיש לו קל״ו חיבורים על ש״ס ופוסקים וכל חיבור מחזיק בערך מאתיים דף, ותשובות — בערך שמונה אלפים.

מראווה, שכאן עוצבה דמותו במשך עשר שנות שבתו בה, המשיך דרך קוליקיב, יוזפוף, ברזאני עד לבראדי, ושם קיבל את השם „דער בראָדער מגיד״, שם שסימל לכל בית ישראל: גדלות בתורה, צדקות וענווה.

ר׳ מרדכי מארדיש ז״ל

ר׳ מרדכי מארדיש וינרב, בנו של ר׳ חיים ז״ל, היה גדול בתורה. עוד בהיותו רך בשנים סופר על גדלותו במדינת פולין הרחוקה ונתקבל לאב״ד דק״ק גראביוויץ, ושמעו עבר את מדינת פולין ונתקבל, כעבור זמן קצר, לרב באוגוואר, במדינת הונגריה, עיר ששימשו בה בעבר גדולי תורה.

בספרו של ר׳ שלמה קלוגר „ספר החיים נדפס קונטרס מיוחד של ר׳ מרדכי מארדיש, ור׳ שלמה כותב עליו: „הרב הגאון הגדול החריף ובקי המפורסם״. הוא מוזכר לשבח פעמים אחדות בספרי ה„חתם סופר״. היה מחותנו של הצדיק ר׳ צבי מזידיטשוב זצ״ל.

ר׳ אברהם דוד קרא, צדיק ומקובל נודע, שחיבר ספרים רבים בקבלה ובהלכה — נשא, בזיווגו השני, את בתו של ר׳ מרדכי מארדיש. בספרו הנודע של הראב״ד מבוטשאטש, כפי שקראו לר׳ אברהם דוד, „דעת קדושים״, הוא מביא בהתחלה דבר הלכה מאת „מורי וחמי הגאון מהו״ר מרדכי מארדיש״.

ר׳ צבי הירש העליר — ר׳ הירשל׳ה חריף

ר׳ צבי הירש העליר היה בנו של ר׳ אריה העליר, שהיה ראש בית־דין בראווה, וקודם ראש בית־דין בזאמושץ׳, וחתנו של ר׳ חיים וינרב מראווה, וגיסו של ר׳ שלמה קלוגר.

בהקדמתו ל„ספר המדות״ לר׳ יעקב קראנץ, המגיד מדובנא, מספר המוציא לאור:

סיפר לי הרה״ג ר׳ יעקב אורנשטין, כי בהיותו עול ימים היה סמוך על שולחן חותנו בירוסלב, והיה לומד יחד עם חברו הגאון ר׳ הירשל׳ה מראווה, והפליג בשבח ומעלות חברו עד מאוד. אמר עליו כי היה גאון גדול וכל התנהגותו בקדושה ובטהרה. ובבוא המגיד לירוסלב אסף אותו חותנו של הר״י אורנשטין, ר׳ הירש מייטש׳ס, אל ביתו, והיה יושב כל היום בחדר הלימוד של שני החברים הנ״ל. יום יום דרש המגיד בביהמ״ד והגאונים הצעירים הלכו לשמוע את דרשותיו הנעימות. יום אחד אמר המגיד לשני האברכים: היום אל תבואו לביהמ״ד. על שאלתם: מה היום מיומים? אמר המגיד: כשאני דורש את דרשתי האחרונה בעיר להשיב לב בנים אל אביהם שבשמים אני מביא את השומעים לידי בכי, ואינני רוצה לגרום לכם, הצעירים, הפסד בבריאות הגוף. האברכים מלאו פיהם שחוק, ואמרו: נלך ולא

נבכה. וסיפר ה„ישועות יעקב״: אני התחלתי תיכף לבכות, בראותי את פניו ותנועותיו של המגיד בעלותו על הבמה ובטרם פתח את פיו הקדוש, והירשל׳ה התעקש כרבע שעה ולא בכה וכשהתחיל לבכות, בכה במר לב, עד כי נאלצתי להרחיקו משם, כי חלה את חליו בסכנה גדולה, כי היה רך וענוג וחלש עד מאוד.

חלש בגופו, אך איתן ברוחו, מוח חריף ומבריק, בגיל צעיר מאוד נתקבל כאב״ד בק״ק בריגל, בהמלצותיהם של גדולי התורה שהוסמך על־ידיהם. עם הופעת ספרו „טיב גיטין״ על מסכת גיטין נתפרסם שמו בעולם הלמדנים כגאון וכחריף וקראו לו ר׳ הירשל׳ה חריף. מבריגל עבר לשמש כרב בק״ק בהאנארט שבהונגריה.

המשכילים בברודי התכוננו לייסד בית־ספר עממי לילדי ישראל. כמשקל נגדי יסדו מתנגדי ההשכלה ישיבה מיוחדת במתכונת שתוכל למשוך אליה את כל ילדי העיר היהודים. למטרה זאת הזמינו אנשי בראדי את ר׳ הירשל׳ה חריף שיעמוד בראש הישיבה הזאת. הוא ויתר על כס הרבנות והעדיף משרה של ראש ישיבה, כדי להציל את ילדי בראד מצפרני ה„השכלה״.

„בעת ישבו בעיר בראדי, אין לתאר את גודל הפאר והכבוד אשר חלקו לו אנשי העיר הזאת, וכבדו אותו מאוד״ — כותב בנו ר׳ מנחם ב„מלל לאברהם״.

„מנהיגי בית הספר הריאלי בברוד ראו ב„ישיבה׳ זו סכנה למפעלם והלשינו עליה, שאין לה רשיון מאת השלטונות, ועל הרב הליר קיטרגו, שמלמד הוא על פי ספרים אסורים. התוצאה היתה, שאת הרב הלר גרשו בשנת 1818 בפקודה אדמיניסט־ראטיבית מברוד״ — כותב מאהלר בספרו „החסידות וההש־כלה״.

עם גירושו מברוד, על־ידי המשכילים, נתקבל בכבוד גדול לאב״ד דק״ק אונגוואר שבהונגריה. שם יסד ישיבה והרביץ תורה ברבים, העמיד תלמידים גדולי תורה, ביניהם הר׳ שלמה גנצפריד, בעל ה„קיצור שולחן ערוך״. היה מיודד עם ר׳ משה סופר זצ״ל, בעל ה„חתם סופר״ ועם המהר״ם שיק. נשא ונתן עימם בעניני הלכה, ולא פעם הוא נזכר בספריהם.

כעבור זמן קיבלו אותו אנשי אובן־ישן שבהונגריה לאב״ד בקהילתם, מקום שישבו בו לפניו גדולי תורה.

ביום כ״ה בתשרי תקצ״ה נפטר ר׳ צבי זצ״ל, ומנוחתו כבוד באובן־ישן.

עם פטירתו לקח לו הגאון בעל ה„חתם סופר״ את אלמנתו לו לאשה. היא הביאה עמה את חתנה הרב ר׳ אברהם יצחק וינברגר ובתה, היא אשתו, לפרסבורג.

וכותב הר׳ שלמה סופר בספרו הביוגרפי „חוט המשולש״ על סבו ה„חתם סופר״ זצ״ל: „אחרי פטירת זקנתי זצ״ל, אשת הח״ס, באה אליו במראה ורמזה לו כי הבית צריך שמירה. לזאת נשא, בשנת תקצ״ה, את אלמנת הגאון המובהק ר׳ צבי הירש הלר, לאשה. ושמעתי טעם שהיתה לזקנתי בזה סיבה, כי בשנת תקצ״ד נתקבל הגאון הנ״ל לאב״ד באובן־ישן, בהש־תדלות זקני, אבל לא האריך ימים שמה, ונתבקש לישיבה של מעלה תוך שנה שבא לשמה, ע״כ לקח זקני את אלמנתו לו לאשה, למען תינחם אחרי בעלה.

היא היתה אשה צדקת וחכמת לב. סיפר לי אבא, בעת שהיה זקני חלוש ובניו הניעו אותו לפעמים מללכת ללמוד השעור עם בני הישיבה, כי היסורים גברו עליו, ענתה היא ואמרה אליו שלא ינוח מהלמוד, וקווי ד׳ יחליפו כוח, וזירזה אותו עד ששמע לדבריה״.

בתו של ר׳ חיים וינרב — בת ראווה־רוסקה.

ר׳ שלום רוזנפלד־גראף זצ״ל
„דער ראוואר עלוי״ — „דער קאמינקער רב״

הרבנים וגדולי התורה שבראווה — מחוצה לה באו אליה. ר׳ שלום יליד העיר היה, בה נולד והתחנך, את ספסלי בית מדרשה חבש, את אווירתה החסידית והלמדנית ספג. בית המדרש של ר׳ שלמה קלוגר בראווה ובית החסידות של ר׳ שלום רוקח מבלז עיצבו את אישיותו. „הוא היה תלמידו המובהק של ר׳ שלמה קלוגר בנגלה ושל ר׳ שלום מבלז בנסתר״ — הגדירו אותו רעיו.

ספרים לא השאיר אחריו; אבל אישיותו בתור גאון ובר־סמכא בהלכה, צדיק, חכם, פיקח וענוותן הזינה את הפולקלור החסידי במיטב האימרות מלאות התוכן, השנינות והפקחות.

כותב לנו ר׳ נפתלי רוזנפלד, נצר למשפחת ר׳ שלום, היושב אתנו כאן בארץ: „אבות המשפחה שלי היו תושבי ראווה־רוסקה מדורי דורות. אני זוכר עוד כשעלינו לבית העלמין בראווה להשתטח על קברי אבות, השתטחנו גם על קברו של סבא קדום ששמו ר׳ שלום בן נפתלי ז״ל והמצבה היתה עתיקה מאוד, למעלה ממאה וארבעים שנה, ועל המצבה היו חרותות באופן בולט המלים: ׳הוא קיבל תואר שר מאת הקיסר׳. בבית היו מספרים, כי בעת מלחמת נפוליון נידב הסבא סכום גדול לאוצר המלכות לצרכי המלחמה, וכתגמול קיבל את התואר לכל ימי חייו. היינו תמיד גאים בסבא שלנו, שקראוהו ׳דער רייכער ר׳ שלום׳.״

על נכדו של ר׳ שלום הנ״ל, ר׳ שלום שלנו, כותב הרב ר׳ יקותיאל קמלהר בספרו „דור דעה״:

„הרב הגאון העצום וצדיק יסוד עולם מוה״ר שלום רוזנ־פלד זצ״ל אבד״ק יאריטשיב וקאמינקא, היה בן הגביר ר׳ יעקב יוסף ז״ל מראווה, בן הגביר ר׳ שלום גראף ז״ל. כאשר חלה הגביר ר׳ שלום, נסע בנו ר׳ יעקב יוסף לובלינה אל הה״ק ה׳חוזה׳ לבקש רחמים בעד אביו החולה; כאשר קרא ה׳חוזה׳ את הפתקא, אמר לו לר׳ יוסף: ׳הנה עתה אין בידי להושיעו, כי האבא כבר עבר מ׳כתר מלכות׳ ל׳כתר תורה׳. ר׳ יעקב יוסף

לא הבין לדבריו. כאשר חזר לביתו לראווה, נודע לו שאז בעת שאמר לו ה׳חוזה׳ הדברים האלו, כבר שבק אביו לן חיים ואשתו ילדה לו בן שנקרא על שמו: שלום. כוונת ה׳חוזה׳ היתה, שהוא, הגביר ר׳ שלום גראף, היה בבחינת ׳כתר מלכות׳, שהיה עשיר גדול, ועבר מ׳כתר מלכות׳ לנשמת נכדו שנולד כעת להיות בבחינת ׳כתר תורה׳. ואמנם נתקיימה נבואתו, והילד שלום שנולד אז גדל וזכה לכתר תורה, אבל לא לכתר מלכות, שלמרות היותו גאון אדיר וצדיק נשגב לא היה מנהיג הדור ומדברנא דאומתיה, כחברו הגאון, הצדיק בעל ׳דברי חיים׳ מצאנז.

„בהיות הר״ש נער רך בשנים, כבר יצא שמו לתהילה בשם ׳העילוי מראווה׳; וכאשר בא בילדותו, בפעם הראשונה, עם אביו הגביר לובלינה אל ה׳חוזה׳, טרם שנכנס אביו עמו אל הרבי, הביאו לפני הרב דמתא ר׳ עזריאל הורוויץ, הנקרא ׳דער אייזערנער קאפ׳; והאי ינוקא פילפל עם הגאון בחריפות ויצא ממנו מעוטר בזר נצחון; ואח״כ הלך עם אביו אל החוזה, וחשב הנער בדעתו כי אם עלתה בידו לנצח את ׳ראש הברזל׳ בוודאי ינצח גם את הרבי. כאשר הציגו אביו לפני ה׳חוזה׳ וביקש ממנו שיתהה על קנקנו של בנו ה׳עילוי׳, שאלו הרה״ק ה׳חוזה׳: מה היא פרשת השבוע? ענהו: פרשת ׳קדושים׳. אמר לו הרה״ק: בני, קדושים תהיו — מפרש רש״י ׳פרושים תהיו׳ וכו׳; אז אחזתו רעדה להאי ינוקא וארכבותיו דא לדא נקשין מרוב פחד, והשפיע עליו אז יראת שמים במידה מרובה, ואביו נאלץ להשיבו מיד אל האכסניה להשיבו אל מנוחתו.

„ושם, בראווה, ישב אז ר׳ אליעזר, בן הצדיק ר׳ נפתלי מרופשיץ זצ״ל, סמוך על שולחן חותנו הגביר ונתוודע הר״ש אליו, והוא משכו בחבלי עבותות אהבה להסתופף בצל אביו זצ״ל ברופשיץ, ושם חסד ואמת נפגשו, צדק ושלום נשקו; הוא, ר׳ שלום עם ר׳ חיים מצאנז, שהיו אברכים אז, ׳יושבים׳ ליהנות מזיו השכינה, והיו לתרי ריעין דלא מתפרשין, שניהם גאונים חריפים, שניהם קדושים מיודעי ח״ן״.

ר׳ שלום הסתופף גם בצילם של גדולי חסידות אחרים; בכל אחד חיפש את המיוחד לו ובלבו נמזג הנעלה שבכולם ועיצב את דמותו. נאמן לשיטתו של רעו ר׳ צבי הירש מזידי־טשוב היה: „חסיד החושב את הרבי שלו להרבי היחיד — עובד עבודה זרה; העיקר הוא, שכל אחד ימצא את הרבי המתאים לטיבו ולצרכו״. את הרבי המתאים לו מצא לבסוף הר״ש בר׳ שלום רוקח מבלז ואת מרותו קיבל בכל נפשו ומסירותו, ונעשה בהמשך הזמן לפרשנו המובהק של הרבי, אף שהרגיש, כי השגתו קצרה למצות את עומק מחשבותיו.

כשביקשו ממנו חסידים שיאמר לפניהם את דברי התורה ששמע מהרבי בבלז, ענה ואמר להם: „דעו לכם, כי אין באפשרותי למסור לכם את דברי רבינו, כי הוא צימצם מאוד בדבריו, לומר רק אחד מאלף ממה שהוא משיג ויודע, ואני משיג רק אחד מאלף ממה שהוא גילה, וגם אני לא יכול למסור לכם רק חלק אחד מני אלף ממה שאני השגתי; ומדברי שאני אומר לפניכם — לא תוכלו להבין רק אחד מני אלף, ואם כן הדבר, הלא תבינו את עומק הענין. הכדאי למסור לכם את הדברים?״

מעיר בעל ה„דור דעה״ על האימרה הידועה הנ״ל של ר׳ שלום: „בדבריו הקצרים האלו הורה שיטה שלמה בסוד חיי הרוח, וכי לא רק בתורה היה גאון עולם, כי אם גם בחקר הנפש ובתורת הפסיכולוגיה היה ענק הרוח, ובמלים מעטים אלו הסביר לפני קהל חסידים את סוד פגימת המחשבה העליונה וצמצומה, כשמוציאים אותה מתיק שלה אל הדבור, כי יותר ממה שניתנה רשות לפה לדבר ולקולמוס לכתוב, ניתנה רשות ללב להגות ולחשוב״.

מאימרותיו הרבות, הפזורות ברחבי הספרות החסידית, נביא אחדות שמהן נוכל להכיר את גדלותו, צדקתו ופקחותו.

פעם אחת בא לבית המדרש מוכר ספרים ושיטח על השולחנות הרבה ספרים יקרי ערך, ביניהם הספר „פרח מטה אהרן״ שר׳ שלום השתוקק לקנותו. המו״ס דרש תמורת הספר מחיר גדול מכפי כוחו של ר׳ שלום; לכן ביקש מהמו״ס שישאיל לו את הספר ללילה אחד. המו״ס נעתר לבקשתו, ולמחרת בבוקר כשהשיב ר׳ שלום את הספר, שאלו המו״ס אם בדעתו עוד לקנותו; ענה לו: „הנהו כבר בידי״. המו״ס התפלא, כי ידע שאת הספר, שהוא יקר המציאות, אין להשיג בכל העיר. אמר לו ר׳ שלום: „הספר הוא כמאן דמונח בקופסא שלי, כי אוכל להגיד לך אותו בעל פה עד גמירא״.

שאלת „היתר עגונה״ אחת העסיקה בזמן ההוא את גדולי התורה בגליציה. ר׳ שלום, בהיותו עוד צעיר, ערך „תשובה״ מעמיקה בשאלה זו ונסע לרבה של לבוב להרצותה לפניו. בעל ה„ישועות יעקב״, שהתייחס ברצינות לגאון הצעיר, עיין בכובד ראש ב„תשובה״ שלפניו והעיר: „יונגערמאן, סברה אחת של הריטב״א בענין סותרת את כל בנין ה׳תשובה׳ שלך״. אמר לו ר׳ שלום: „אני גם כן למדתי את הסוגיות הקשורות בענייננו עם כל המפרשים ואיני זוכר סברה זו״. אמר לו הגאון מלבוב: „זה לי עשרים שנה שראיתי ׳סברה׳ זו בריטב״א; ניתי ספר ונחזה״. כשהביאו את הספר ונמצא כתוב כפי שאמר הרב מלבוב, נתפעל ר׳ שלום, לא התווכח, ובפשטות של ענווה אמר: „אַט, דאָס הייסט א גאון״.

ובראווה סיפרו: כשחזר ר׳ שלום מלבוב, שאלוהו „מה ראית בכרך הגדול לבוב״? „שלושה דברים״ — ענה. „כל הבתים — בתי משפט, כל האנשים — שליחים ורק אחים ואחיות״. פירושים מיותרים. כל אחד הבין לרמזיו הפקחיים. „בתי משפט״ — בנינים גבוהים ורבי מידות; נראה שה־„געריכט״ בראווה כבר עמד אז על תלו. „שליחים״ — רק אצים־רצים וממהרים, לא כמו יהודי עירנו, שכשהולכים לבתי

המדרש הולכים בנחת, או שמשיחים או שמהרהרים בדברי תורה, וכשחוזרים מבתי המדרש, הרי על פי דין אסור למהר. „אחים ואחיות" — מובן מאליו; עם האשה שלו אסור לבן־אדם להרבות בשיחה, עם אשת חברו — לא כל שכן; ומי היו הזוגות הרבים האלו — אם לא „אחים ואחיות". בשלושה משפטים קצרים אלה תיאר את שוני ההווי בין חיי הכרך והעיירה.

בסובבו על פתחי נדיבים בעיר לצרכי צדקה, נקלע גם לביתו של גביר, קמצן ידוע. הלה קיבלו בסבר פנים יפות והתחיל להאנח ולספר לו: „יש לי אח עני מרוד, אחות מטופלת בילדים רבים, גיסה חולה, גיס זקן ותשוש כוח וכו'", קם ר' שלום ואמר לו: „אינך יודע לדבר". התפלא הגביר: „הלא דיברתי ודיברתי!" אמר לו ר' שלום: „אבל אתה לא יודע לגמור את המשפט: „ולהם אני לא נותן פרוטה, ואתה רוצה, שלך כן אתן?"

ה„תורות" שלו הן המפתח למעשיו ולהתנהגותו:

פירש את הברכה שמברכים את הילד בעת היכנסו לבריתו של אברהם אבינו ע"ה: „כשם שנכנס לברית" — בלי כל פניה אישית בקיום המצווה הראשונה שלו — „כן ייכנס לתורה, לחופה ולמעשים טובים" — בלי כל פניה אישית ותועלתיות.

מעשה שישבו בבית החסידות של הצדיק מרימנוב גדולי תורה וחסידות בסעודת מצווה. שאלו: את מי נשלח להביא מי־דבש? אמר ר' שלום מקאמינקא, שהיה כבר אחד הגדולים, תנו לי כסף ואשלח את הנער שלי להביא את המשקה. חשבו שיש לו נער משרת, ונתנו לו את הכסף. כעבור שעה, ראו להשתוממותם כי הר"ש, בכבודו ובעצמו, נושא על גבו את כד מי הדבש. שאלוהו: הלא אמרת שתשלח את הנער שלך? — כן, ככה עשיתי, ענה הר"ש — כי כאשר הגעתי לבר מצווה ונעשיתי גדול, התניתי עם ה„נער" שבי שלא יעזוב אותי עד זקנה ושיבה; ובכן שלחתי את הנער שלי, מעת טרם היותו בר מצווה וגדול.

כששאלו את ר' שלום מקאמינקא מהיכן יונק רבו ר' שלום מבלז את כוחו לרפא חולים רק בנגיעת ידו? ענה ר' שלום: כתוב בתהלים: „י'שלח ד'ברו ו'ירפאם'," שראשי תיבות הם „ידו".

וכשבשבת פעם אחת ר' שלום אצל רבו בבלז, חלה פתאום ולא יכול היה להניע את גופו. ציווה הרבי להביאו ביום שני בשבוע לבית המדרש עם מיטתו וציווה שיקראוהו לעלות לתורה. הוא שכב במיטתו ולא יכול היה לזוז ממקומו. קרב אליו הרבי ואמר לו: „קאמינקער רב! איר האט דאך ליב די תורה, גייט און מאכט א ברכה איבער דער תורה". הרגיש ר' שלום שחולשתו הולכת ופגה, איבריו נשמעים לו, וקם ועלה לתורה. בזכות אהבת התורה, בזכות ה„כתוב" בתהלים, והעיקר — בזכות אמונתו הגדולה ברבי...

*

ר' שלום היה גם בין גדולי החסידות, באותה תקופה, שכיתתו רגליהם מעיר לעיר להטיף את דבר החסידות לפני המוני העם הדוויים מחמת הגזירות שמלכות אוסטריה גזרה עליהם חדשות לבקרים, להפיח בהם תקווה בגאולה הקרבה ובאה ולהזהיר אותם מפני תורת־האשליה של ה„משכילים", שישועת ישראל תבוא על־ידי זה שנשתדל „להידמות" לגויים שמסביב וללמוד את לשונם ותרבותם. תורת ה„השכלה", חששו החסידים, תביא לידי ניתוק המוני העם ממקור ישראל, לאיבוד זהותם היהודית ועד לטמיעתם הגמורה.

גדולי החסידות נרדפו על צוואר על־ידי מתנגדיהם ה„משכילים", בעזרת שוטרי מלכות אוסטריה שנטתה אז חסד למשכילים, והיו נתונים בסכנת גירוש מן העיר ומאסר.

ב„אלטע קלויז" בראווה, שמנהגי בלז היו הקובעים, היה קיים מנהג „יוצא דופן" שלא כמנהגי בלז. בשעת ה„סעודה השלישית", שנערכה בקלויז בצוותא על־ידי החסידים, בעת ששרו זמירות ליום השבת, ובהגיעם במזמור „ברוך אל עליון" לפסוק „לכן בכל לב ובכל נפש ובכל מאודו נמליכו וניחדו", קם הקהל על רגליו וקרא בהתלהבות: „ד' מלך, ד' מלך, ד' ימלוך לעולם ועד!" — פסוק שלא נמצא בתוך המזמור הנ"ל. זקני החסידים הסבירו, כי מקור המנהג במעשה שהיה. כששבתו בעיר שני גדולי החסידות, ר' צבי הירש מזידיטשוב ור' שלום מקמינקא, אז היה רב ביריטשיב, וערכו בקלויז את הסעודה השלישית בהשתתפות המון חסידים — נתקבצו אברהם גולדברג, ראש ה„משכילים" בעיר וכת דיליה והתנפלו, בעזרת שוטרים, על הקלויז וחסידיה. כששמעו השוטרים את זעקת ההתלהבות של החסידים כמוסרים את נפשם על קידוש השם, נבהלו והסתלקו, ואתם גם ה„משכילים". מאז נשארה הקריאה כמנהג קבוע.

ואמנם, ר' הירש מזידיטשוב ור' שלום מקמינקא — שניהם נכללים ברשימת גדולי החסידות, שלפי מכתבי ההלשנה של ה„משכילים" לפני השלטונות הם הוגדרו כמסוכנים ליהודים ולמלכות אוסטריה. מכתבים אלה מובאים בספר „החסידות וההשכלה" של ר. מאהלר.

שני קטעי מכתבים יתנו לנו עדות על חלקם של שני ילידי העיר במלחמת התרבות דאז ועל החותם שאלה הטביעו על תקופתם.

כותב ר' נחמן קרוכמל לתלמידו ר' אברהם גולדברג, המשכיל הצעיר מראווה:

„בעל העבירה מזידיטשוב יושב ומספר בקהל, פתאים עומדים ברעדה, כמה מבצרים ברקיע כבש היום בתפלתו,

וכמה עולמות כפופים תחתיו ומיחלים לשפע ע"י אתערותא דלתתא, יושב בשמים ישחק לגאונו המשונה: הדבור עודנו על שפתיו — והנה שוטר העיר בא הביתה ומקל בידו. הרבי נבהל ופניו מלבינים, השוטר יניף יד, והוא קם מכסאו והולך אחריו בפחד עצום, ואחרי אשר שפך (השוטר — המעתיק) עליו בוז וחרפות מרבה להכיל, יגרשהו מן העיר, ולא נזדעזעו העולמות ולא חשכו המאורות ועולם כמנהגו נוהג...

„ידעתני, אהובי, לאיש שלום ובלתי יוצא לריב מהר! ובכל זאת אם אמת נכון הדבר, נעשתה הנבלה הזאת, כפי השמועה שמעבירים ומתהללים הצבועים פה, כי איימו עליך בחרם ושמתא, והציקוך למסור רבים מספריך לשריפה, ראוי להנקם מהם, וביחוד מן הראש מורה כפר הנ"ל (חסיד ידוע ממוסטי וויעלקי, אשר גולדברג התארח שם. — המעתיק.) ולעלות עליו בקרדומות דתי המושל ירום הודו, ובאופן הזה אין לך כי אם לשלוח חתימת ידך לכבודו הרם ועמה אגרת כוללת זמן ומקום המעשה ואני, אני הערב בדבר כי יוסר וייענש לפי חטאתו אשר חטא. ואמנם אם לא היה הדבר כל כך רע, ותרצה למחול על כבודך, הרשות נתונה לך".

את השמחה לאידו של הרבי, תוך הערצת הנגישות של השוטר, כפי שביטא ר' נחמן קרוכמל, המשכיל המתון והפילוסוף היהודי — לא יכלו לעכל גם מתנגדי החסידים ושוללי מעשיהם נגד המשכילים.

והנה מכתב מ„בעל העבירה" מזידיטשוב לידידו ר' שלום בענין הנ"ל:

„תק"צ. שלום וברכה וחיי נחת ושמחה ממקור השפע והרצון אל כבוד ידידי תלמידי הדבוק באהבת נפשי הרב החריף וכו' מו"ה שלום הלוי אבדק"ק יאריטשיב.

קבלתי מכתבו וקראתי ושניתי ושלשתי בו, למען יהיה חקוק בזכרוני היטב. ובוודאי כפי פרושות השמים להשפיע עליכם שפע רב טוב ואל תדאגו אחי כלל וכלל. ויהי' לבם נכון ובטוח בד' כי בוודאי יוציא לאור משפטם לטוב, אשר לא ינוח שבט הרשע על גורלכם. עושו חושו את אשר בכחכם וכל אשר תמצא ידכם וד' יהי' עמכם להצליח דרכיכם לגדע קרן רשעים ותרוממנה קרניכם ברוב גדולה ונחלת ברוב ברכה ושלום.

„דברי העבד החלוש כעת ואין בי כוח להאריך בשעשועי אהבה. אמנם אסיים ואומר שלום, ותמיד עיני ולבי שם, אל תדאגו ואל תערצו כי ד' אלקיכם עמכם להושיע אתכם מכל אויביכם והקם עליכם. מובטחני אשר בדרך אחד יצאו אליכם ובשבעה דרכים ינוסו מפניכם בפחי נפש. אמנם שלום, הכל שלום עד בלי ירח, והרודף כאבק פורח, ואתם בטחו בד' חזקו ויאמץ לבבכם בכל טוב ושלום כנפש הק' צבי מזידיטשוב".

ר' שלום הנרדף ואברהם גולדברג הרודף שניהם בני אותה עיר: ראווה-רוסקה.

חסידים ומשכילים בראווה-רוסקה

אנו, הבאים בימים, זוכרים עוד את תקופת ממלכת החסד של ההבסבורגים באוסטריה, אשר הורינו היו מנתיניה הנאמנים והמסורים ביותר מכל העמים אשר היו נתונים לשליטתה. זוכרים אנו את האבל והעצב שירדו על יהודי העיר בגלל מותו של פרנץ יוזף, מלך החסד וחסיד אומות העולם, בעיצומה של מלחמת-העולם הראשונה. ה„רינגעק" היה גדוש יהודים, סביב תמונתו הגדולה, המתאבלים בכנות על מות פטרונם הנאמן. ערגת ההורים ל„מה שהיה לפני המלחמה", שבאה לידי ביטוי בעיקר בעת צרה, הוסיפה לדמיוננו הילדותי עוד „עולם" ל„עולמות" שהיו לנו קודם: „עולם הזה" ו„עולם הבא", את ה„עולם שעבר", שגם הוא היה עולם שכולו טוב, וחבל שאיננו עוד...

שונה לגמרי היה מצבם של יהודי גליציה עם סיפוחה לממלכת אוסטריה בעת חלוקתה של פולין בשנת 1772. ממלכת אוסטריה, ש„בלעה" לתוכה עמים רבים, מצאה במיעוט היהודי, שלא כמיעוטים האחרים היה כולו עירוני, חומר קל ונוח להיות בידה כחומר ביד היוצר: „לתרבת" ולבולל אותו ולהפכו לאוסטרים גמורים, שיהיה אחרי-כן דוגמה למיעוט הפולני והאוקראיני, שילך בעקבותיו.

גזירות רדפו גזירות, חמריות ורוחניות. המסים הכבדים המיוחדים שהוטלו רק על האוכלוסיה היהודית נועדו לא רק למלא את האוצר שהתרוקן בגלל המלחמות, אלא גם מכשיר לביצוע הגזירות התרבותיות.

בניגוד לממשלת פולין הקודמת, שמסרה ליהודיה את ניהול עניניהם הפנימיים על-ידי „ועד ארבע הארצות" — ניגשה ממשלת אוסטריה, באמצעות פקידיה המטומטמים, לעצב את חיי הרוח של היהודים כראות עיניה ולנתקם מאורח החיים שלהם המושרש מדורי דורות.

החוק שיצא בשנת 1789 לייסד בכל עיר בתי-ספר עממיים מיוחדים ליהודים בלשון הגרמנית, והאוסר על כל ילד להתחיל ללמוד גמרא טרם שסיים את בית-הספר — קומם את כל יהודי גליציה. הם לחמו נגדו, בסירוב לשלוח את ילדיהם לבית-ספר זה, עד לביטולו המוחלט כעבור 17 שנה.

ההיסטוריון ד"ר גלבר כותב, שבכל מחוז ז'ולקיב, שהיו מסונפים אליו 18 קהילות, רק בארבע מהן נוסדו בתי-ספר כאלו — בז'ולקיב, בקריסטיאנופול, בבלז ובראווה. בראווה שימש כמורה בבית-ספר זה לייזר הלר, ומשכורתו 200 פלורין. בשנת 1806, שנת חיסולם של בתי-ספר אלו, למדו בכל בתי-הספר שבמחוז מאה ילדים.

הגזירה שעל כל חתן וכלה להיבחן, לפני הנישואין, בידיעותיהם בלשון הגרמנית, וגזירת מס הנישואין המיוחד ליהודים — מנעו מהם לרשום את נישואיהם בתעודות רשמיות, וילדיהם

היו „בלתי חוקיים". ציר־פרלמנט אחד, מלומד ותמים, טען בעת ויכוח בפרלמנט האוסטרי על בעיות המוסר של המי־עוטים באוסטריה, כי המיעוט היהודי המתרכז בגליציה הוא המיעוט הבלתי מוסרי בממלכה, כי תשעים אחוז מילדיו הם מנישואים בלתי חוקיים.

החוק לשינוי הלבוש היהודי המסורתי נתקל בסירוב מוחלט של כולם, להוציא קומץ של „דייטשן".

החוק לשינוי השמות הפרטיים העבריים לשמות גרמניים בתעודות הרשמיות נתן לאבותינו ולנו שמות מצלצלים כשמות משוררים ופילוסופים גרמניים וכקיסרים רומיים. ר' יעקב בעריש זצ"ל שלנו, היהודי הצדיק והחם, נצר המקובלים, התנאים והנביאים — שמו הרשמי היה יאקוב בערנארד העבנשטרייט.

מובן שעל הדברים שבזכותם נגאלו היהודים ממצרים ושבזכותם הם עתידין להיגאל לחמו היהודים, חוץ מקומץ „משכילים", בחירוף נפש.

שמות למסים השונים והמשונים, שהטיל קיסר אוסטריה דאז על היהודים, לא חסרו: מס גולגולת, מס סבילות, מס נישואין, מס בתים ומגרשים ואפילו מס „מנינים" ובתי תפילה; אבל מס בשר כשר, שהכפיל את מחיר הבשר, ומס נרות של שבת — הגדישו את הסאה וירדו ממש לחיי המוני העם.

על מס הבשר, שמנע מהאוכלוסיה היהודית הדלה מלטעום טעם בשר אלא לעתים רחוקות, כותב אז סופר יהודי בווינה: „זה כבר לא שיילוק אשר, לפי מחזהו של שקספיר, חתך ליטרת בשר מגופו של הנוצרי; אלה הם מאות אלפי יהודים אשר חותכים ליטראות מבשרם על פי פקודה של ממלכה נוצרית".

ועל מס הנרות כותב מהור"י כהן צדק בירחונו „אור תורה" שהוציא באותה תקופה:

ומס הנרות העיק אותנו כאשר תעיק העגלה המלאה, ואלה קצה חוקיו ומשפטיו: א) איש איש מבני ישראל אשר בגליציה חובתו לשלם כדי שבת בשבתו חצי צוואנציגר בעד שתי נרות אשר יאיר בליל שבת. ב) בהאירו ארבע — ישלם כפליים, בהדליקו שמונה — כפלי כפליים. ג) פרנס העדה או גבאי בית הכנסת — בעד חמש ישלם. ד) הרב בעד ארבע ישלם, רב הגליל בעד שבע ישלם. ה) פחות משתי נרות אין פוחתין גם על הדל היושב חשכים ואין נוגה לו. ו) מועד התשלומים — במשך ששת ימי המעשה לשבת הבאה, ואשר לא נתן במועדו ענשו אותו שקל כסף. ז) כי יקח איש אשה חדשה, חלילה להרב לסדר קידושין עד עיניו תחזינה שטר פטורין להדליק נרות על כל כבוד חופה. מחיר הרשיון — חמישה גולדן.

גם האביון המחזר על הפתחים לא היה פטור מתשלומי מס שתי נרות. מחיר נרותיו — קשיטה ומחיר המס — עשר קשיטות. ואם אין לו באו שרי מסים, משלחי גלימא דאינשי, ויקחו את בגדיו או הכרים והכסתות לעבוט, ובחלוף ימים אחדים ולא נפדו ונמכרו בפלילים.

וייכתב סעיף בדיני המס הנבזה הזה: כי ישבו שני אנשים בחדר אחד יחדיו וזה יעלה שתי נרות על שולחנו וזה שתי נרות על שולחנו השני, זה ישלם מס בעד ארבע נרות וזה ישלם בעד ארבע, בעד „טובת הנאה" (מיטגענוס) שכל אחד נהנה מארבע נרות.

לא היתה קריה בכל המדינה אשר מדי שבת בשבתו לא עלתה זעקת הדלים ונאקת האביונים השמימה על דבר הקנסות. בבית אחד לקחו השוטרים את הכרים ובשני את הכסתות, את השמלה, את שמלת אשתו וצאצאיו, ואם ממחרת השבת לא נפדו נמכרו בחצי מחיר.

נגד הגזירות הפוגעות באורח החיים החומרי לחמו גדולי החסידות, שפעלו אז ברחבי גליציה, בהטפתם לאי־ציות ולעקיפת החוקים על־ידי סידורים מחתרתיים: לשחיטה בסתר ו„מנין" תפילה בחשאי, ולעשיית צדקה וחסד ולעזרה הדדית.

נגד הגזירות והחוקים לשינוי אורח החיים היהודי, שהחסידות ראתה בהם סכנה לניתוק מתורת ישראל ומסלול לטמיעה גמורה, נלחמו גדולי החסידות בסגירה הרמטית של אורח חייהם, שלא יחדור לתוכו כל שינוי, אפילו הקל שבקלים. את האימרה הנשנית בתלמוד „במלחמת הרשות הכתוב מדבר" — פירש ר' שלום מבלז זצ"ל: מלחמה לנו אפילו בדברים המותרים, שאינם מהותיים כשלעצמם, כי שינוי גורר אחריו שינוי, ואחריתם — שמד. „עונב יהודי עניבה בבעלו — משתמד יהודי בברלין", כי גם בברלין התחיל השינוי בעניבת עניבה.

ה„משכילים" בגליציה, רובם מקוצר ראייה ומיעוטם בתמימותם ובכוונות לבם, תמכו בחוקי המלך, ואף יזמו אחדים מהם, כפי שזה בא לידי ביטוי ב„משא" של אברהם גולדברג מראווה־רוסקה, אחד מהמשכילים הבולטים והלוחמים בתקופה זו:

לכן את דתי המלך תשמורו,
לא חוקיו — רק חוקי ד' תנצורו.

ואין זה משנה בעיני המשכיל אם זה הצאר הרוסי, אשר עליו נכתבו השורות הנ"ל, או הקיסר האוסטרי; שניהם רק טובת היהודים דאגתם.

הדת נתנה, מה היא דורשת?
אך לשים שפלים למרום, היא מבקשת.

במחצית השניה של המאה ה־18 ובמחצית הראשונה של המאה ה־19 השתרעה מלחמת התרבות, באמצעים לא תרבותיים, בין משכילים וחסידים בכל עוזה בכל עיר ועיירה שבגליציה. ראווה־רוסקה היתה אחד ממרכזי מלחמה זו, כי העיר נתברכה באישים בולטים ובלוחמים משני המחנות.

האגדה החסידית מספרת: אלף לילות היה ר׳ שלום ער ועסק בתורה, בהיותו עוד סמוך על שולחן חותנו בסוקאל. חבריו שהתחברו אליו בלימוד נשרו בזה אחר זה, ורק הוא לבדו עמד בכל הנסיונות שהעמיד לפניו הסטרא אחרא. בליל האלף הופיע לפניו אליהו הנביא ולימד אותו הלכות בנין בית הכנסת. ר׳ שלום הבין את הרמז שבהתגלות זו ובלימוד זה, כי עליו לצאת מד׳ האמות של ההלכה ולבנות בית־כנסת ולרכז סביבו עדת חסידים, ושהוא יהיה להם למורה דרך בעבודת ד׳.

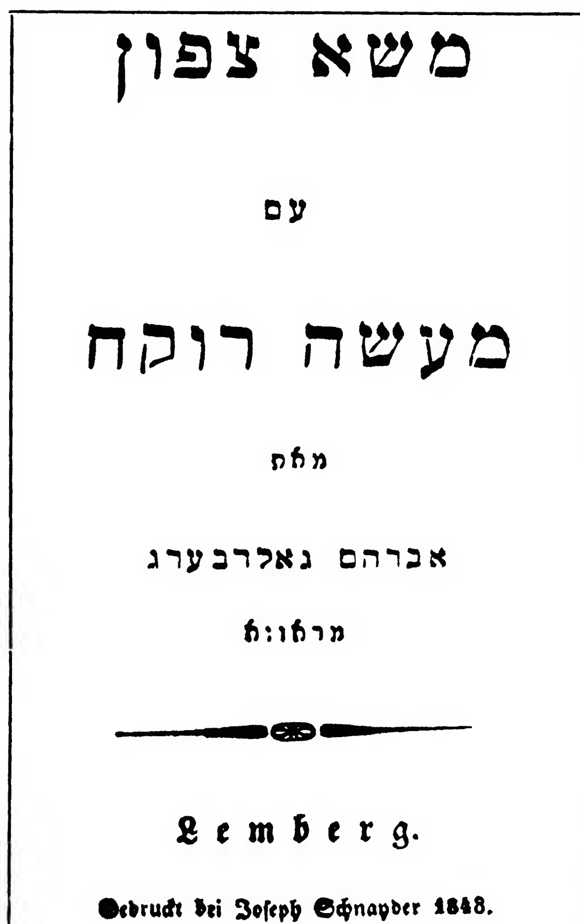
ומוסיפה האגדה, כי אנשי ראווה־רוסקה היו הראשונים שבאו לסוקאל לבקש ממנו שיבוא לשכון כבוד בעירם. המקום מצא מאוד חן בעיניו, אלא שנמנע מלקבל את הרבנות שם מפני שגר שם הרב הצדיק ר׳ זכריה, שהיה חברו ומגדולי תלמידיו של ה„חוזה" מלובלין. אמר ר׳ שלום לאנשי ראווה: אני רוצה מאוד לקבל את הרבנות בעירכם, ואני יודע שתצמח טובה גדולה לי ולבני ביתי וגם לאנשי העיר ולכל הסביבה, וגם לר׳ זכריה תצמח תועלת גדולה בפרנסה ובכבוד; אבל יכול להיות שתהיה לו לפעמים קצת חלישות הדעת. לכן איני יכול להסכים לשמש כרב בעירכם.

ר׳ שלום אמנם בנה את בית־הכנסת המפואר שלו בבלז וריכז סביבו את עדת חסידיו, אבל רוחו והשפעתו פרושות היו גם על ראווה, שבה התרכזו בחירי חסידיו וביניהם הבולט שבהם ר׳ שלום רוזנפלד, הרב מקמינקא. ביקוריו בעיר היו תכופים, ומביקורי נכדו ונינו בעיר, בזמננו, אנו יכולים ללמוד על החגיגיות והתרוממות הרוח שהביאו ביקוריו שלו על יהודי העיר.

קומץ ה„משכילים" שבעיר חרק שן ועשה הכול כדי למנוע את ביקוריו אלו. פעם אחת, כשהתכונן ר׳ שלום לבקר בראווה, קיבל מכתב מחבר משכילים בעיר, שבו הם מייעצים לו לבטל את הביקור. אמר ר׳ שלום: „עכשיו אני יודע, שאני כן צריך לבקר בראווה."

כששבת פעם ר׳ שלום שבת אחת בסוקאל והתכונן לעזוב את העיר, הפצירו בו החסידים שיישאר עוד שבת אחת, בני־מוק: הלא בראווה שהית שתי שבתות. ענה להם ר׳ שלום: לראווה גם שלוש שבתות לא תעזורנה; שם אני צריך לשבת בקביעות.

נוסף לאברהם גולדברג, שהיה יליד ראווה, ישב בעיר שנים מספר המשכיל הנודע יצחק ערטער, בעל „הצופה לבית ישראל". ערטער היה מורה בבית־ספר משכילי בלבוב. אחרי שהסתכסך עם רבה של לבוב, הגאון ר׳ יעקב אורנשטין, ופירסם נגדו כתב־פלסתר „מאזני משקל" — נאלץ לעזוב את לבוב. נסע לבודפסט, למד שם רפואה באוניברסיטה וקיבל תואר של „רופא שימושי", כי לא למד קודם בגימנסיה. בתור רופא התיישב, בעזרת אברהם גולדברג, בראווה. בשנת 1831

משא צפון

עם

מעשה רוקח

מאת

אברהם גאלדבערג

מרא:ה:

Lemberg.

Gedruckt bei Joseph Schnayder 1848.

פרצה מגיפה בעיר, וערטער הגיש עזרה רפואית לחולים. כעבור זמן עזב את העיר. יש לשער שגם ערטער השתתף במלחמת התרבות בבלז.

ההיסטוריה היהודית רחבת הלב! היא אוספת אל חיקה את כל ילדיה. רחובות הערים בישראל נושאים בגאווה את שני השמות: בעלז וערטער.

אברהם גולדברג

חסידים הזכירו, אם הזכירו, את שמו בגידוף, ובצירוף שמו של ר׳ נחמן קרוכמל, והתנקמו בזכרו בבדיחות מעליבות. זקני העיר ידעו עליו שהוא היה עשיר גדול. רבים ערבבו שני גולדברגים: חיים ואברהם.

מי היה חיים גולדברג? — בנו של אברהם, שלא הלך בדרכי אביו ושרף את כתבי ידיו של אביו שהשאיר אחריו, או אביו של אברהם?

את דיוקנו של אבי אברהם (שכנראה היה מהיהודים המכובדים שבראווה) נותן לנו חברו של אברהם, הסופר־המשכיל, מאיר הלוי לטריס בספרו „זכרון בספר".

„ועוד זכור אזכור, כי אני וידידי ר׳ אברהם גולדברג

יצאנו פעם ביום שלג אל מגרשי העיר וקראנו יחד שמה בסתר בספרים אשר דבר אין להם עם עיקרי היהדות, וכל רעתם בעיני משטינינו כי נכתבו בלשון אשכנז. מלבד שוטנינו אשר ארבו לנו תמיד היה לידידי זה אב זקן, כביר כוח, עז נפש, פרא אדם ומחרחר ריב ומדון עם שכניו כל היום, וידו קשתה על בנו בזעם אפו לבלתי לכת אחרי הבחורים שוחרי תושיה, ולהגות אך בתלמוד כל היום".

את התיאור הנ"ל בעברית־משכילית אפשר לתרגם לעב־רית־חסידית: חרד היה האב הזקן לבנו הצעיר שלא יפול בפח אשר טמנו לרגליו אנשים פורקי־עול ולהדיחו מדרך התורה והחסידות. לבש האב עזות דקדושה, לחם מלחמת הקודש ולא נשא פני גדול וקטן כדי להרחיק את בנו מחברת שכנים וחברים רעים.

ז'ולקיב, הסמוכה לראווה, היתה אז מלאה תלמידי חכמים וגדולי תורה, ואברהם למד בבית מדרשו של ר' יוסף יוזפא, הנקרא הצדיק, בעל „יד יוסף". ז'ולקיב מלאה היתה גם במש־כילים ובראשם ר' נחמן קרוכמל, ורוח ההשכלה חדרה גם לבית המדרש, וכרבים מתלמידי בית המדרש נתפס גם אברהם להשכלה.

צנוע וישר־לב היה אברהם. בתיאוריו המפורטים של לטריס על החיכוכים, המלחמות והתחבולות להחדרת ה„הש־כלה" לכותלי בית המדרש לא ממלא אברהם תפקיד פעיל. אולם במרוצת הזמן נהפך גולדברג ללוחם קיצוני לרעיונות ההשכלה ונגד החסידות.

גולדברג היה, כנראה, בחור חסון; כי בהגיע שעת גיוסו לצבא נזקק להשתדלותו של ר' נחמן קרוכמל, ששימש אז כראש קהילת ז'ולקיב, כדי להשתחרר מחובת „צינה ומגן". משכיל אחד כותב: לא השתדלות ר' נחמן אלא שלושים שקלי כסף של אברהם הם ששחררו אותו. ושחרור זה, מטעמי אי־שפיות־דעת, ובניגוד להטפתו המשכילית שיש לקיים חוקי מלך שכל כוונתם לרומם קרן ישראל — נהפך בידי יריביו החסידים לשוט מתנופף על גבו של אברהם. יש אומרים שהחסידים גם הצליפו על גבו בשוט זה, ומכאן הארסיות בכתביו.

סגנון כתיבתו הושפע מן המכתב הראשון שקיבל בבחרותו ממורו ר' נחמן קרוכמל. רנ"ק המתון שבמשכילים, הנזהר בלשונו שלא לפגוע ביריביו, יצא במכתבו זה מגדרו והשתמש בביטויים, אשר גם חוקרי התקופה האוהדים את ההשכלה מתלבטים בהם. גולדברג הושפע מהם ושיבץ אותם בכתביו. נביא קטעים מהמכתב:

קול שופר שמעה נפשי, תרועת מלחמה, קדשו עליך איזו מתחסדים בעירך, ארבו לך בלילה, יחד נועדו לבהלך ולאיים עליך בחרם ונדוי, לבעבור תחדל ללכת בדרך תבונה ותשפיק בהבליהם. כשמעי חם לבי בקרבי ועשן עלה באפי. אולם עוד יותר נעויתי ונבהלתי לשמוע, כי נפל פחדם עליך והמסו את לבבך, עד שנענית למסור להם איזו מספריך הטובים לשריפה, ותתחנן לזר האויל אשר בראשם, כנער בוכה תחת השבט. אהובי! הסכלת עשות. ראה כי על נקלה שמתיו לאיש מופת, ויכול להיות שעל ידי זה לבד יתעו אחריו כמנהיגם וימשחוהו למלך ולרב. לא ידעתי מה היה לך? הלא איש אתה, ומי כמוך בין אלפי הצעירים לימים אשר כמוך? ובוודאי כל שוטניך השיכורים והבטלים לא יגיעו לקרסוליך לא בתורה ולא ביראה אמיתית, ולא עוד אלא שאתה באביב חלדך ולא נאה לך מורך לב כזה, ואתה בן עשרים לרדוף, לא להיות נרדף מאחד הפרעושים סורר ומורה בכפר מוסט, אשר מאסנו אותו לשימו בין שמשי בית מדרשנו; ואתה למה תפחד כל היום מפני חמת המציק? ואל יונוך הצבועים האלה כי רבים הם וידם תקיפה ושלטת באומה. חי נפשי! אין הדבר כן זולתי בערים נשמות כמאסט „המעטירה" וכליביטש ה„נאווה" עשו חיל והכו שורש בין אנשי הכפרים היושבים על ספר אונגרן וכו', לא כן בקהלות המפורסמות כקראקא ולבוב, שם לא ירימו ראש ובתכלית השפלות ישבו, ידמו ככלבים אימים, לא יכלו לנבוח. אמור להם שאם לכח ויד חזקה, הנה בעזר המבקש את הנרדף יש לאל ידינו להביא עליהם רעה לא יוכלו שחרה ולא יוכלו כפרה...

גולדברג, כמצוות רבו, מנהל את מלחמתו בחסידות כ„בן עשרים לרדוף". ר' שלום מבעלז, שהשפעתו ושלטונו פרושים היו על כל הסביבה, שימש מטרה לחציו הספרותיים השנונים. הסאטירה „מעשה רוקח", שגולדברג הוציא לאור בשנת 1848, היא התקפה שלוחת רסן נגד ר' שלום הנערץ על גדולי התורה שבגליציה ומחוצה לה. כ„מוטו" לעבודתו זו משמש לגולדברג פסוק בתהילים „למען אחי ורעי אדברה נא שלום! בך". ההתקפה היא לא על הרעיון, על השיטה או על המנהגים כי אם על האיש.

ביקוריו של ר' שלום בעיר גרמו להתרוממות הרוח של יהודי העיר, הם קיבלוהו כקבל פני מלכם, חרות בתוך הגלות המרודה. ואברהם גולדברג חורק שיניים:

גם עלינו התנפל, זה פעמיים,
כצר ואויב, יתגורר פה שבועיים.

וכדי להבין את התקפתו על רב העיר (ר' נתן צבי הלוי שטרן. — המעתיק.) באה ההערה בשוליים: „מודעת זאת למדי, אשר הרב בז'ולקיב (הרב צבי חיות. — המעתיק.) בין המשכי־לים ברבני גליציה יתחשב, ובכל זאת כאשר נקרא האיש רוקח לפני שנתיים לעיר הזאת, כיחש לו גם הוא, ויכבדהו לעיני העם

בפיו ובשפתיו, ויישפל ללחוך עפר רגליו; וכן עשה הרב הישיש פה בעיר ראווה". לכן:

למה לסבול עולכם, נטה שכמנו?
למה זה תשמינו בזעת אפנו?

גדלותו של ר' שלום וחיותה של החסידות לא נתנו לממש את נבואת הסיום של גולדברג:

לא יישמע עוד על פה, שמות הבעלים
לא עגל, לא פסל, גם לא רוקח.

צאצאיהם של ר' נחמן קרוכמל ושל משכילים אחרים התרחקו הרחק מהיהדות. נכדו של רנ"ק, ביגלאייזן, פרופיסור באוניברסיטת לבוב בזמנו, מתפאר, באחד ממכתביו, בכתבי סבו הנמצאים ברשותו, ומודה שאינו יודע לקרוא בהם אף לא אות אחת; ואילו ניניו של ר' שלום מבעלז וניני ניניו, והמון חסידיהם, משננים את "תורותיו" כנתינתן מפיו, בלי להחסיר מהן אות ותג, ואורח חייהם לא שונה מאורח חייו כמלוא נימה.

הסאטירה שלו "משא צפון", המחוברת ל"מעשה רוקח", היא נגד ר' ישראל בעל שם טוב. בה הגיעה לידי ביטוי מושלם השקפת עולמו המשכילית של גולדברג. במליצה משכילית אפשר להגדירה בשני משפטים: המשכיל לא ראה עוול בגויים ולא מצא מתום בישראל.

בדברי זעם ותוכחה של הנביאים הוא מגולל את כל פשעי ישראל ואת להיטותו לעבודת אלילים, בניגוד לגויים שביניהם הם פזורים, הנוטים לתבונה ולדעת. היצירה התר־בותית של הדורות חסרת ערך היא, ואף מזיקה, כי אין בה מאור החכמה, כלומר מחכמת הגויים.

אך למצער, חכמי ספרד הזהירו,
כמו כוכבי אור במסילותם האירו,
לא ארכו הימים, העבים שבו,
נר מצווה ואור החכמה, עד מהרה כבו,
אשכנז וספרד עקבותם לא ידעו.

אסונה של היהדות בתקופה האחרונה הוא — לדעתו — ר' ישראל בעל שם טוב ותורת החסידות שלו, שהיא הבל הבלים, אחיזת עיניים ורמאות.

לא ידע ישראל (בעש"ט. — המעתיק.) אי לד' השער,
אי הסולם, ראשו עדיו יגיע,

כי מפתחות השער לד' הם רק בידי הפילוסופים הגר־מניים בזמן ההוא. לכן:

התעופף כבוד עמי, גז פלאים,
כלא אדם נחשבו, נמשלו כפראים,
עצבי חסידים, שמם בגויים חיללו.

תמימותו של משכיל. הגויים שונאים יהודים כשהם חסי־דים ואוהבים אותם כשהם פילוסופים.

מלחמתו של גולדברג בחסידות היתה חריפה, פוגעת ומוטעית — אבל כנה. כל שורה שכתב נכתבה בכאב, בדאגה ובאמונה. ואמונתו היא צדקתו.

אברהם גולדברג נפטר ונקבר בראווה בשנת 1850. על מצבת קברו חרותות היו השורות שחיבר ד"ר אברהם נאטקס:

גדול שברי — החכמה מר צורחת
מנעים זמירות, איך ישכון דומיה
בהמיית כנורו, כל נפש שומחת
מר תייליל השפה העברית.

והאמת נואמת — על לשונו מילתי
גבור בעטו, עליו גאותי
עזב מקור מושחת, עמק המעל
פה מלונו, שם מעונו — ויעל.

הרב ר' לוי יצחק דוב שור ז"ל

בהתחלת המחצית השניה של המאה התשע־עשרה הגיעה ראווה היהודית לדרגת עיר ואם בישראל. פעולותיהם של הרבנים הגאונים ואנשי הרוח שבעיר במשך השנים הרבות נשאו פרי, וראווה היתה עיר מלאת תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה.

באותה תקופה שימש כרב בלבוב הגאון ר' יוסף שאול נתנזון, ובישיבתו התרכזו מיטב המוחות הצעירים שבגליציה, וביניהם רבים מעירנו ראווה. בספרי השאלות ותשובות שלו, "שואל ומשיב", נזכרים רבים מתלמידיו מראווה בחידושיהם בתורה, ובמיוחד יש לציין את ר' אברהם קאמף, דוד לנדוי, יעקב כהנא, ואחרון אחרון חביב — ר' מאיר בר"אם, ששמו עובר כחוט השני באלפי הדפים שבתשובות הגאון. ר' מאיר היה כנראה מתלמידיו המובהקים ומעוזריו בעריכת התשובות לשואלים.

את רמתה הרוחנית של הקהילה מודדים לפי גדלותו של הרב שהיא מעמידה בראשה, ואת גדלותו של רב אפשר להכיר לפי אנשי קהילתו, שלהם הוא צריך לתת את השראתו התורנית והרוחנית. וראווה מצאה לה את רבה הראוי לה והמתאים לרבניה הקודמים — באישיותו של הרב ר' לוי יצחק שור.

שיחק לו המזל לר' לוי יצחק — לא כלהרבה רבנים, אשר כל ימי חייהם עמלו וטרחו להעלות את פרי מחשבותיהם בכתב וירדו לטמיון — שנמצא גואל למעט מזעיר מכתביו. נכדו ר' אפרים שור מבראד הוציא בשנת תרע"ב, שלושים וחמש שנים אחרי פטירת סבו, את הספר "עטרת תפארת", הכולל י"ב דרשות שר' לוי יצחק דרש בראווה. "ונשמע קולו בבואו אל הקודש פנימה, בראווה רוסקה, בקומם קהל עדת מי מנה בשבת הגדול ובשבת תשובה". לספר מצורפים ששה דרושים, בשם "לוית חן", מאת אבי המו"ל, ר' מנחם; דיין בברודי, בעל "תורת מנחם", בנו של ר' לוי יצחק.

ב"ה

תתן לראשך לוית חן, עטרת תפארת תמגנך (משלי ד')

ספר

עטרת תפארת

כולל

שנים עשר דרשות

בפלפול והריפות

אפרים שור. המוציא לאור

זכרו אל דר דר. לפ"ק.

Verlag Von H. Efroim Schorr in Brody (Galizien.)

Druck von Kahn & Fried Munkács. (Ungarn.)

עטרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם (משלי י"ז)

ממבואות הבנים והנכד (בנו השני, ר' יקותיאל, היה אבד"ק לובטשוב, גדול בתורה, מופיע בספרי שו"ת של גדולי זמנו):

„דע לך המעיין, כי היו לו עוד הרבה חידושים מלבד מה שהשאיר בכתובים, כי לא היה אצלו בית מדרש בלי חידוש, בכל ענין אשר למד חידש חידושים, ומה גם בעניני אגדה, אשר ידוע ומפורסם כי היה נאה דורש, אשר כמעט לא נמצא כמוהו, אך לא כתב בספר שום מילי באגדה, כי טעם כמוס אתו שאינו רוצה לכתוב בענינים העומדים ברומו של עולם" (ר' יקותיאל).

„אבי מורי הגאון זצ"ל מגודל חריפותו היה נאה דורש בפלפול והלכה בפני עדתו, ורבים צועקים בעבור שכבה נר ד' תיכבה גם שארית גחלתו? ומי יתן ויחוקו בספר מיליו אשר ממקור התבונה נשאבים, ובעיני הגדולים היו נחשבים, אזי תשא ברכה מאת ד' ונגד זקנך כבוד" (ר' מנדל).

„אי לזאת קמתי והערותי לבבי, ואל אחוזת אבותי אשוב לשוש כעל כל הון, ולתת לפניהם חמדה גנוזה מנחלת אבותי היקרים, והם רק אפס קצהו מהכתובים הטמונים אתי. ועוד ידי נטויה להוציאם לאור" (ר' אפרים).

פרטים ביוגרפיים: היה נכדו של הרבי ר' הישל הנודע, רבה של לובלין וקראקה, שייחוסו מגיע עד ליוסף בכור שור, מבעלי התוספות, והמיוחס ישר ליוסף בן יעקב, „בכור שור הדור לו". הגאון ר' מרדכי זאב אטינגא, בעל „מפרשי ים" בספר שו"ת שלו, תשובה מ"ח, השיב לר' לוי יצחק, בשנת תר"ט, עוד בהיותו רך בשנים אבל אב בתורה, בפלפול ארוך וקורא אותו בשם „חכם חד". מובא גם בשו"ת „שיירי טהרה" מאת ר' שלמה קליגר, ובספר „ברכת רצה" מר' צבי הירש אורנשטין ועוד. בצעירותו היה רב בפודקמין, ומשם הזמינה אותו קהילת ראווה לעמוד בראשה.

„והגאון הקדוש הר' חיים מצנז בפגשו בקרניץ, והיתה נפשו צמאה לפלפל עם זקני בהלכה, וראה הגאון את זקני כי קרן אור פניו בדברו אתו וכי כוחו גדול בתורה, וחילק מחכמתו עליו לכבדו בתשובה הראשונה בספרו היקר 'דברי חיים' חלק ראשון".

בתשובה הנ"ל, בחלקה השני, מדובר בעניני בנין בית

בעזה"י

ספר

תורת מנחם

קבוצי דינים וחדושי הוראות

מכל הלכות פסח שחיבר

הרב המאוה"ג וכו'

מוה"ר מנחם מענדל שור זלה"ה

דומ"ץ ל"ו שנה בעיר בראדי יע"א.

בן הרב הגאון המפורסם

מוה"ר לוי יצחק דוב שור זצ"ל

אבד"ק ראווא יצ"ו.

הובא לבית הדפוס ע"י בנו הצעיר

מו"ה אפרים שור נ"י

אחר פטירת מר אביו הרב המחבר זלה"ה.

בשנת בא עת קין. לפ"ק.

הכנסת ובאיסור להוציא שטח מסוים מבית הכנסת ולבטל את קדושתו, קדושת בית הכנסת. נראה מהדברים, שמדובר על בניית „עזרת נשים" על ה„אלטן בית-המדרש", ועל בניית ה„פאליש" המחבר את האלטע קלויז עם בית המדרש. נראה שמתפללי שני בתי התפילה היו אז מ„עור אחד", והחיבור ביניהם היה לתועלתם. מה נשתנו הזמנים במשך השנים? בימינו נהפך ה„פאליש" הזה למקום התגוששות בין שני מחנות יריבים — המחנה הציוני שהתרכז ב„אלטן בית מדרש" והמחנה החסידי שב„אלטע קלויז" — שנציגיהם המובהקים היו ר' אברהמ'טשי מלאך ואברהמ'טשי עדל.

„מפי איש אמונים, שהיה אצל אבי זקני שעה אחת קודם צאת נפשו הטהורה, שאמר לו אא"ז: הנה עתה שרעפי ועשתונותי שנונים, עד כי יש לאל ידי לכתוב כעת חידושים נפלאים בהלכות סוכה ולולב אשר יכילו כמה מאות קונטרסים והיו לאחדים. ואף סיפר כי להרב החסיד ר' יהושע קאללער, מתלמידיו של הרב, אמר זקני אותם הדברים והוסיף: ויהיה זה חבור גדול כל כך כמו כל ז' חלקי הרמב"ם ז"ל".

ר' לוי יצחק דוב שור זצ"ל נפטר באופן פתאומי בליל ראשון דחג הסוכות שנת תרל"ז.

ר' לוי יצחק „דורש נאה" היה, נואם מצוין. כגדול בתורה דרש בשבת הגדול ובשבת תשובה, כמנהג ישראל, לפני בני תורה של העיר בהלכה ובפלפול, אבל בכל שבתות השנה ירד, כנראה, להמוני העם ב„שול" או ב„שילכלך" של בעלי המלאכה, וכדרשן מובהק וכמטיף כן השמיע לפניהם דברים היוצאים מן הלב והנכנסים אל הלב.

בשלהי המאה התשע-עשרה, כשהתחילה ההגירה היהודית לארצות-הברית, היגרו לשם גם רבים מעירנו. בהגיעם לשם הביאו אתם גם את מטען דרשותיו ותורותיו של רבם ואביהם הרוחני. בהתאספם, בשנת 1900, לייסוד חברה לפעולה למען יוצאי העיר, נתנו לה את השם המסמל את קשרם ההדוק לעיר ולרבם המנוח הנערץ: „בני לוי יצחק אנשי ראווה-רוסקה". מטרות החברה: „לשמור על הדת והמסורת היהודית, לתמוך בנצרכים, לסעוד חולים ולגמול חסד של אמת לנפטרים" — תמצית דרשותיו היפות של רבם.

שם טוב — למטרה טובה.

Cong. Bnei Levy Isaac Rawa Ruska

חברה בני לוי יצחק אנשי ראווא-רוסקא

שם ה„סאסייטי" בניו-יורק

ר' דוב-בריש הכהן ראפאפורט זצ"ל*

ר' בריש נתקבל לרב בראווה אחרי פטירת קודמו, ר' לוי יצחק שור זצ"ל. אף שר' בריש לא נמנה עם חסידי בעלז, כי דבוק היה בנפשו בר' חיים מצאנז זצ"ל, הכריעו אישיותו וגדלותו בתורה את הכף והוא נתקבל בהסכמת כולם והיה לתפארתה ולגאוותה של העיר.

יחסים של הערצה הדדית וידידות עמוקה שררו בין ר' בריש ובין ר' יהושע זצ"ל מבעלז. בוועידות ואסיפות שהקהיל ר' יהושע בלבוב, כדי למצוא דרכים להצר את צעדי תנועת המתבוללים המאורגנת שקמה בעידוד שרידי ה„משכילים" ישב ר' דוב-בריש בראש ודבריו פורסמו במקום-כבוד בעיתונה של בעלז „מחזיקי הדת". בהיות ר' יהושע זצ"ל בווינה בטיפול רפואי ובטרם עבר את הניתוח כתב צוואה וביקש למסרה, להוצאה לפועל, לידי ר' בריש אבד"ק ראווה.

את ספרו הנודע „דרך המלך" מאת „דב-בריש ראפאפורט הכהן" הדפיס בבית-הדפוס של מרגושיס בלבוב. מרגושיס, שהיה מגדולי חסידי בעלז ומוציא לאור של העיתון „מחזיקי הדת", פיענח את המלה „דרך" כראשי תיבות של „דב ראפאפורט כהן". שיבוץ שם המשפחה בשם הספר לא היה לרוח החסידים. כדי להסיר לזות שפתיים אזר ר' בריש שמינית שבשמינית גאווה וציווה להוסיף בכל עמוד שבספר, ליד הכותרת „דרך המלך", בסוגרים את המלים ר' דב כהן, ושם-המשפחה ראפאפורט נעלם משם הספר.

רבים דשו וחקרו במוצאו של השם ראפאפורט. ראשיתו עוד במאה החמש-עשרה בגרמניה וקשורה בו אגדה של עלילת-דם. לפני חג הפסח השליכו גויים ילד נוצרי מת דרך הארובה לתוך תנורו של יהודי אחד. כשבאו השוטרים ופתחו את פי התנור ושאלו את היהודי „מה נמצא שם" — ענה להם: „ודאי עורב מת שנפל דרך הארובה". והשוטרים הוציאו מתוך התנור פגר של עורב. היהודי חרת על חותמת המשפחה דמות של עורב, בגרמנית „ראבע" שהשתבש ל„ראפע". המשפחה עברה לפורטו באיטליה. יש אומרים, שבני המשפחה ראפע התמזגו עם משפחה בפורטו, שגם בניה היו כוהנים — וכך נוצר השם ראפאפורט-הכוהן.

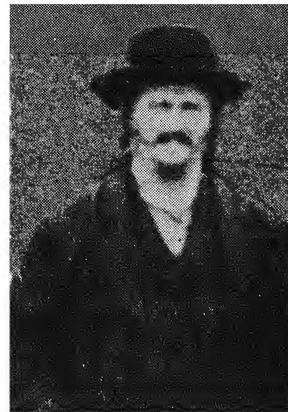
במשך מאות בשנים נשאו ונושאים בכבוד את השם ראפאפארט אלפי רבנים וגדולי תורה בכל קהילות ישראל.

---

* את הביוגרפיה המפורטת של ר' בריש זצ"ל, שהקדים נינו הרב ר' י. מאיר ראפאפורט הכהן שליט"א למהדורה החדשה של הספר „דרך המלך", שאותה הוציא לאור בשנים האחרונות בניו-יורק — ראה בספר זה, עמ' 86.

ר׳ יצחק נחום טברסקי ז״ל
רבה האחרון של ראווה־רוסקה

אימרת ההתגרות של ה„מתנגדים״ כלפי החסידים, „אין בין חסיד למתנגד אלא ברבי אחד״ — תואמת היתה, במיוחד, לחסידות בלז בראשיתה. מגעיה של בלז עם עולם החסידות שמחוצה לה, הצטמצמו בחלק זעיר מתלמידי „החוזה מלובלין״. שמייסד שושלת בלז, ר׳ שלום זצ״ל, היה אחד מתלמידיו הצעירים.

הרב ר׳ יצחק נחום טברסקי הי״ד, רבה האחרון של העיר. דער לעצטער שטעטישער רב.

קשר החיתון בין בלז וטשרנוביל — עת השיא האדמו״ר השני לבית בלז ר׳ יהושע זצ״ל את בנו השני ישכר דב לנכדתו של ר׳ אהרון טברסקי, בנו של ר׳ מרדכי ונכדו של ר׳ נחום מטשרנובל, בן דודו ותלמידם של הבעש״ט ואחרי הסתלקותו של המגיד ממזריטש זצ״ל — קרע לפני בלז אשנב לעולם חדש של חסידות, אשר אבותיה הרוו את צמאונם הרוחני ממעיין הבראשית של החסידות.

עשר שנות „קעסט״ הקציבו לאברך הצעיר בטשרנוביל. שנים אחדות היה סמוך על שולחנו של ר׳ אהרון מטשרנוביל. היו אלו שנות השפעה עצומה על נפשו של הצעיר, שהתרשם עמוקות מדרכי הצדיק הזקן בעבודות ד׳ שקוויה העיקריים היו פשטות, ענוות־תום וטוב לב.

בשובו לבלז הביא אתו ר׳ ישכר דוב הערצה ללא גבול לבית טשרנוביל ומטען רוחני כביר, ואחרי עלותו על כס האדמו״רות מיזג אותו לתוך חסידות בלז, עד שזקני חסידים בזמנו התלחשו כי הוא חסיד טשרנוביל יותר מאשר חסיד בלז.

משהגיעו בנותיו לפרקן, היו חיזוריו אחר בני זוג להן מופנים בעיקר לכיוון בית טשרנוביל. לכן קיבלה הצעת־השידוך, לבתו השניה בת־שבע, את הסכמתו המהירה. כי נוסף לזאת שהחתן המוצע יצחק נחום היה שקדן בתורה, נעים הליכות וחביב הבריות, היה נכדו של ר׳ יצחק מסקוויר, אחיו של ר׳ אהרון הנערץ.

חתונה בבית הרבי — שמחתם האישית היא של כל החסידים, כאילו את בנם ובתם הם מובילים לחופה. נשים צדקניות טוות ורוקמות ליפות את הכלה החסודה; חסידים רוקמים אגדות וסיפורים לאפיין את החתן.

וחסידים מספרים: בעת עריכת מכתבי ההזמנה לחתונה, בהגיע תור התוארים, אחרי שהעלו את ירושלים על ראש השמ־חה, התעצו הגבאים ברבי: „הרב הצדיק ר׳ מרדכי״ (אביו של החתן) — הפליט הרבי. ומצד הכלה? „הרב הצדיק המפורסם וכו׳.״ ובראות הרבי את תמיהתם של הגבאים, אמר: „תמהים אתם על ההבדל שעשיתי ביני ובין מחותני? יש יסוד להבדל זה: אני רק „מפורסם״ בתור צדיק ומחותני הוא באמת „צדיק״.

וסיפור רודף סיפור: לפני כניסת הזוג לחופה, קרא הרבי את כל השדכנים־המציעים שהצעתם לא יצאה לפועל, ומספרם היה ניכר, ושילם להם דמי שדכנות. הסביר הרבי: „הלא המלאך מכריז ׳בת פלוני לבן פלוני׳ ותשלום דמי שדכנות הוא רק פרס לשדכן שכיוון להכרזתו של המלאך; אבל המלאך לא עושה את מלאכתו באופן מיכני, רק שוקל ובוחן באוצר הנשמות הרחב עד שמתאם נשמה לנשמה — התאמה מלאה. כל שדכן־מציע כיוון לאחת ממחשבות השיקול של המלאך מלמעלה שלא יצאה לפועל, לכן גם להם מגיעים דמי שדכנות. שיקולים רבים היו למלאך מלמעלה עד שהתאים את הנשמה הטהורה לבתי, לכן רבו הפעם השדכנים המציעים מלמטה״.

ובין סיפור לסיפור, עובדה משמחת: לא הרי ר׳ יצחק נחום כקודמו ר׳ פיניל׳ה, ג״כ מבית טשרנוביל, שגרם עגמת נפש לאנ״ש בלבושו המוזר למנהגי בלז; כי מיד בשחר הראשון אחרי ליל החופה, עת התפשטו, לפני ירידתו לטבילה במקווה, היה „הכרח״ לביים גניבת מכנסיו הארוכים והמגוהצים ואת ערדליו המבריקים ולהלבישו „זמנית״ את הספודק, בעקעשה ו„שיך אין זאקען״. החתן דנן ר׳ יצחק נחום הופיע ישר מביתו מאוקראינה הרחוקה בלבוש בלזי מובהק. סימן שמבין הוא לרגשות האנשים שבחברתם הוא בא להסתופף ומתחשב בהם.

ר׳ יצחק נחום מילא את תקוותיהם שתלו בו חותנו וחסידיו: שוקד על התורה ומסור לחסידות, חובב ומכבד הבריות, הבריות מחבבים ומכבדים אותו, ביתו נעשה בית ועד ללמדנים בין ה„יושבים״. רבנים שלא מאנ״ש הנקלעים לבלז, עם ר׳ יצחק נחום מפגישים אותם, להראותם כי נוסף לחסידות — גם תורה יש בבלז; אורחים אנשי־שם, סקרנים הבאים „להריח״ בבלז — מוצאים ענין בביתו, כי שיח ושיג לו בכל הבעיות שעלו מפעם לפעם על הפרק בחיי היהודים בפולין.

ר׳ אהר׳לה נולד קדוש ורבי — התלחשו החסידים; ר׳ פיניל׳ה הושפע ממנו ברבות השנים ונטה יותר ויותר לדרך

הפרישות וההתבודדות; לר׳ יצחק נחום וללמדנותו הועידו מקום בין גדולי הרבנים בפולין.

*

בקהילת־הקודש ראווה־רוסקה, בכל מאות שנות קיומה, כיהנו בה פאר רבנים גדולי התורה, כיאה לעיר מלאת חסידים ואנשי מעשה, תלמידי חכמים ואישי השכלה. עם פטירתו של ר׳ דב בריש רפפורט, גאון נודע בתקופתו, בעל „דרך המלך" ומחותנו של בעל ה„מנחת חנוך" הנודע לתהילה בכל תפוצות ישראל, ומנכדו ר׳ יוסף, תלמיד חכם ועדין הנפש, נבצר למלא את מקומו בגלל מצב בריאותו הרופף — נשארה העדה, לצערה, בלי רועה.

מלחמת־העולם הראשונה, אשר עירנו היתה אחד משדות־הקרב שלה, גרמה לתושביה היהודים סבל רב, נדודים וגיוס הגברים לצבא. כל אלה פוררו את חיי הקהילה הסדירים. קהילה קדושה בלי רב לראשה כמלך בלי עטרה לראשו.

עם גמר המלחמה ושוך הקרבות באזורנו בין הלאומים הקמים מחדש לתחיה, ועם שובם של הגברים מחזיתות המלחמה — שוב לבשו החיים הציבוריים צורה ושוב עלתה על ראש פרנסי העדה דאז הדאגה להחזיר עטרת הרבנות בעירנו לישנה.

ר׳ ישראל מיכל פדר ז"ל, שנשא אז את כל כובד הקהילה על גבו הכפוף, יליד בלז היה וחסיד בלז משחר נעוריו, הכיר את ר׳ יצחק נחום בעל המידות הנעלות וכושר מנהיגות הראוי לכתר תורה, והמשימה קלה היתה: להרים הכתר ולשימו על ראש קהילה. הבחירה נתקבלה על־ידי רוב הציבור בהתלהבות ובשמחה כי ראו אותו ראוי לאותה איצטלה.

גם את לב מתנגדיו רכש במגע האישי הראשון אתו. עד ראייה ושמיעה הייתי — כמובן, „מאחורי הדלת", כשנשלחתי על־ידי מצדדיו, כנער־שליח, לבלז להעמיד את הרב על בוא משלחת מתנגדים, בראשות הד"ר יוסף מנדל ז"ל, להניאו מלקבל את המשרה ולמנוע מחלוקת בעיר. ארשת אכזבה נראתה על פניהם; כי, בניגוד לדמיונם — לפניהם אדם שכל כולו אומר אצילות, בעל סבר פנים ונעים שיחה, שידו רב לו בכל הנושאים היהודיים והכלליים העולים על שולחן השיחה; אמנם דיבורו מלווה בתנועות ידיו ופאותיו היורדות לו לכתפיו, אבל כל עצמותיו תאמרנה לבביות. לנושא העיקרי אשר בגללו באו אליו במיוחד, מצהיר להם הרב: „אם מתנגדים אתם לי אישית בגלל מגרעותי, אני לצדכם; כי הלא כה אמרו אביתי, אבות החסידות: לכן ברא הקב"ה לאדם שתי עיניים. כי באחת הוא צריך להסתכל בו בעצמו פנימה ולחפש את מגרעות־עצמו ובשניה לראות את מעלותיו של הזולת. ואם מתנגדים אתם בגלל מוצאי וחוששים אתם שאעמוד לצד כת מצדדי — מבטי־חכם אני שאין דרכי בכתתיות ושואף אני להיות רב לכל אנשי עירכם. ובאשר למחלוקת, צריך רק להוציא את ׳שם שמים׳, במקרה דנן ׳אידיאולוגיה׳, ולא תהיה לה, למחלוקת, תקומה".

ההתנגדות הנפשית נשברה אפוא בפגישה הראשונה; גם ההתנגדות הפורמלית חוסלה כליל — עת, בכהונתו הרמה, לא היסס להתנגד ולגרום מורת רוח ל„מצדדיו" ולגרום קורת רוח ל„מתנגדיו", כאשר טובת הקהילה דרשה זאת ממנו.

מתנגדים ומצדדים נהיו לעדת־מעריצים אחת. גם הד"ר מנדל וגם ר׳ ישראל מיכל היו מבאי ביתו, שפתוח היה לכל דורש עצתו ועזרתו. מילא את תפקידו בדייקנות וברוח טובה. דרשותיו ותורות „שלחניו" בשבתות ומועדים משכו המוני מקשיבים. גם הופעותיו הרשמיות לפני שליטי העיר הגויים אמרו כבוד.

רבני הסביבה פנו אליו בשאלותיהם המסובכות והוא נהיה המשיב והפוסק להלכה. המשיך בתפקידיו הקודמים בייצוג „בלז" בוועדי הרבנים הכל־ארציים, עד שהורמה יד הכורת.

מבין הראשונים להתעללותם היה.

הוסרה העטרה ונחרבה המלכות: קהילת הקודש ראווה־רוסקה.

ר׳ ישראל דיין זצ"ל

אחרי שהייה ממושכת ב„פליכטונג" חזרנו הביתה: לראווה־רוסקה. ה„פליכטונג" התחיל תיכף עם הישמע הדי היריות הראשונות של חיילי „פאניע־גנב". בתוך אנדרלמוסיה של גברים, נשים וטף שירכנו דרכינו, נישאים בזרועות ההורים דרך יערות, הרים, כפרים ועיירות בבריחה מבוהלת מפני רודפינו. אנו, הילדים, תמהנו, על מה ולמה? אבל מעיני ההורים הנפחדים למדנו: מחמת ה„צאר" הצורר, אויבנו המושבע מאז ומתמיד, ואויבו של הקיסר שלנו, פרנץ יוזף. לנו הילדים הוא היה ידוע גם בשמו היהודי: ר׳ פראיעם יאסעל הטוב ומיטיב ליהודים.

יד המוסקלים והקוזקים הדביקה אותנו; חשבנו שרדיפתם היא רק כדי להשיג אותנו. בטרנוב השיגו אותנו יומיים אחרי שהגענו שמה. שם נשארנו.

בבוקר חורפי אחד הצצנו דרך סדקי החלונות המוגפים על השלג הראשון ולעינינו מראה שובר לבבות: שורות־שורות עורפיות של חיילי הקיסר שלנו, מרושלים, עייפים ומושפלים מובלים כשבויים בידי הרוסים. הלב כמה לראות את סופן, הגיון הילד אומר לו: בשבי, בטח הקיסר צועד בסוף צבאותיו. השורות מתמשכות בלי סוף; כל צבא אוסטריה. לאבא נודע, כי החיילים נשבו בעת לכידת מבצר פשמישל, עיר ההולדת שלו, ועל המבצר הזה היתה תקוותו, שבו ישבור הצאר את מפרקתו. וכעת קץ העולם הגיע ו...סוף המלחמה. וגמלה ההחלטה לשוב הביתה.

עם שובנו הביתה התחילה המלחמה של אבא. בשבת

בערב, לעת הסעודה השלישית, דהר מכיוון ה„הויף" לעירנו הפטרול הגרמני. קיבלנו אותו בתרועות גיל. אולם הגרמנים הביאו אתם שחצנות, דודי מים רותחים ומחלת חולירע עם חלליה הרבים שהפילה בעיר ו...צו גיוס לאבא.

שמחנו הילדים, שאבא יוצא לעזור קצת לקיסר. נטל האבא ברכת פרידה מאמא והילדים, ונפרד ב„בקרוב אחזור".

ה„בקרוב" נמשך שנים ארוכות.

אבא חזר הביתה מושפל ושמח, יומיים אחרי שהשקצים מ„הריבנה" ו„שיבלנה" עקרו את כפתורי־הנשר מכובעי החיילים ואת כוכבי הזהב הנוצצים מכתפי הקצינים. החיילים נראו בעינינו, הילדים, כנקורי־עין; כן נראו, בתמונותיהם שבחדרנו, הקיסר קרל החייכן וזוגתו הקיסרית, ציטה הצנועה.

אבא נעדר מהבית שלוש שנים. אבל קיבל „אורלוב" (חופשה) מפעם לפעם, ואת תקופת ה„אורלוב" ניצל כדי להתנער מהעולם הגויי והחיילי ולהידבק שוב בחסידים ובאנשי מעשה, ולהכירם לבנו הקטן שנשאר בלי עין־אב פקוחה, שילמד ממעשיהם וילך בדרכיהם.

✶

ביתו של ר׳ ישראל היה המקום, שבו ביקרנו בכל החופ־שות. שרידי ההתרשמות שנשארו בזכרון הילד אנסה כעת, כעבור חמישים שנה, להעלות על הכתב.

כל פגישה היתה נרגשת. נראה היה, כי לאורח הפגישה היא חוויה עצומה, אחרי ניתוק רב, להסתופף שוב בצלו של מורה נערץ וידיד נפש. והתישב האורח במעילו הצבאי המסור־בל וכובעו השמוט לו מעל אזניו וכרה אזניו לשמע דברי המארח היושב בראש השולחן בספודיק ומשי. ומספר ר׳ ישראל ומספר... ויש לו מה לספר, כי חוזר הוא מרצפרד, מביקורו אצל הרב זצ"ל לעבן, ופיו כמעיין המתגבר, ופיו מפיק מרגליות. תורות ששמע בעת ה„שולחנות" במו אזניו מפי קדשו, ותורות ששמע מפי חסידים־שומעים־מפי־קדשו על פר־שיות קודמות, ועל סיפורים ששמע מפי חסידים־שבדידם־הווה עובדא, ועל חבורת ה„יושבים", רחוקים מהבלי עולם הזה והבלי המלחמה ועוסקים בתורה ועבודת ד׳. והרגשת האורח, כנמצא באותו מעמד ולבו רחב.

האורח, בשובו מטירונות, מספר על החיים בקסרקטין שבגריידיג הסמוכה, המכיל יהודים מהסביבה ובשבתות הוא מקבל את הצורה של ה„אלטע קלויז", יצחק׳ל בראָדער מסלסל, כדרכו את ה„שוכן עד" שלו בהיגויו האיי... איי... שלו, ור׳ לייביש אנשל קורא בתורה, ודוד׳שע גדליה׳ס מסלסל את ה„מי שבירך", ונודרים על „לחיים" ו„מלוה מלכה" ורבים על „שישי" ומפטיר, עולם כמנהגו נוהג. ועל ר׳ הירש סופר, גם הוא בין עוזרי הקיסר, על צדקתו ופרישותו, היחידי שחובש שטריימל בעת התפילה בשבת, כי שטריימל במקום תפילין ביום חול, כראשי תיבות של ש׳ב׳ת: שטריימל במקום תפילין. וכשמע־בירים תרגילי קפיצה מעל לשוחות בשבת, והקפיצה בשבת אסורה כידוע, הרי ר׳ הירש מרים את המעיל הצבאי הארוך, ומתחתיו משתרבבת הריז׳יבולקה, ולפני כל קפיצה וקפיצה צועק, בגזירת המלכות: ה—ו—פ!

✶

נמשיך להאזין לשיחות המתנהלות בחדרו הצר והמוארך של ר׳ ישראל דיין. החייל הגיע כעת מווינה, ור׳ ישראל מלא סקרנות לקלוט מהנשמע והנעשה בעולם הגדול, והוא שומע על פלאי ה„שנברון", על יפי האגמים, הבריכות והצמחים שבו, על הכיכר המרכזית שבווינה, הסואנת מרכב ואנשים, ועל השוטר הארוך על סוס גבוה במרכז הכיכר. כשמרים השוטר את מקלו נעצרות בבת־אחת כל העגלות והכרכרות, והאנשים עוברים באין מפריע. יש שם בנינים מרובי קומות, הנבנים בלי לבנים, בעזרת תבניות, וחיילים במריצות יוצקים לתוכן

ר׳ אלי שפריצער ואשתו נעשע
לבית פריוועס הי"ד.

קירות שלמים בן־יום. ועוד פלאי פלאים כאלו, ועל ה„שיפס שיל", מעין אלטע קלויז בעירנו. ועיקר השיחה נסבה על אותו יהודי מופלא, שאבא במשך שנים לא פסק מלספר עליו ולהע־מידו לאות ולמופת: בן עירנו ר׳ אלי שפריצר, שהתגלגל לווינה לפני שנים כשליח מן השמים, העובר לפני מחנה של יהודים מרודים, שגלו מביתם ומבני ביתם לעולם הגויי והזר, להכין להם בית יהודי וחם ולהטעימם טעם שבת וחג. ר׳ אלי שפריצר ובני ביתו, המחוננים במידותיו של אברהם אבינו ע"ה, טרחו ורצו אחרי האורחים להכניסם לביתם, לרחצם, להאכילם ולהעתיר עליהם הרגשת משפחה. ובשוב החיילים הביתה, ובהסיבם בחוג משפחותיהם, זכרו תמיד להעלות על נס את חסדו של ר׳ אלי שפריצר גמוך־הקומה ורב המידות הטובות עד למידותיו של אברהם אבינו ע"ה.

עם הפגישות והשיחות שמע הבן מהאבא את הסיפור על ר׳ ישראל, הדומה לאלו הסיפורים הנפלאים על גדולי ישראל, שהקריאה לפניו אמא לעת צאת השבת, טרם אמרה בדבקות את תפילתה „גאט פון אברהם״:

לא ככל הילדים היה ר׳ ישראל. עוד בחדר הצטיין בפני מלמדיו בפקחותו ובחריפות שכלו, תכונות שקיבל מאביו ר׳ הירש׳לה שוחט הנודע בשנינותו. ומשחר נעו־ריו התמסר ללימוד התורה, הגה בה יומם וליל, מלא את כרסו בש״ס ופוסקים, ראשונים ואחרונים, הסתופף בצל קורתו של הרבי בבלז, שימש תלמידי חכמים וחסי־דים והתאבק בעפר רגליהם, ובזכותם זכה שתורתו נת־קיימה בידו, ואנשי העיר נתברכו בבנו זה של ר׳ הירש׳לה שוחט. ור׳ יודא יונה שוחט, מנכבדי העיר, נתן לו את בתו לאשה והבטיח לו את כל מחסורו ושיהא סמוך על שולחנו, שיוכל להקדיש את כל עיתותיו לתורה ולעבודת השם. ור׳ ישראל ישב ועסק בתורה סמוך על שולחן חותנו ועל שולחן הרבי בבלז, והרבי בהכירו את גדלותו בתורה ובחסידות, עשה את ר׳ ישראל לרב ולחבר לבנו בכורו ר׳ אהרל׳ה. כי ר׳ אהרל׳ה, בהיותו קדוש מלידה, הגזים בסגפנות ובפרישות מהחיים; והרבי, בעינו החדה, בחר בר׳ ישראל ובעירנותו, שיעצור בעדו מלהרחיק לכת בדרכו זו, הלא־מקובלת בחסידות בלז. באחד הימים נתפנה מקום לדיין העיר ועיני העיר ופרנסיה ונכבדיה נשואות לבן עירם הנערץ. ובאלו הימים החלה, ביזמתו ובכספו של אחד מעשירי ומנכבדי העיר ר׳ יקותיאל יוזפסברג, בניית הקלויז הגדול, שנקרא אחרי כן די אייזערנע קלויז. בהתאסף פרנסי העיר ורבניה, ורבני הסביבה, והרב מבלז בראשם לטקס הנחת אבן הפינה, וכובדו בהנחת אבן מאבני הפינה אז קם הרבי והכריז בפה קדשו „יכובד ר׳ ישראל, דיין העיר, בהנחת אבן הפינה״. ככה הוכתר ר׳ ישראל לדיין צדק ולמורה הוראה לתפארת העיר״.

עד כאן סיפורו של אבא.

*

להמחשת הסיפור על ר׳ ישראל עזר לו במשך השנים העיקוב אחרי דרך חייו של אחיו פיישה בבחרותו; כי לפיישה היה ר׳ ישראל דוגמה ואב־טיפוס שיש להידמות לו.

הצלילה באגם השטוח של זכרונות הילדות לא מעלה את הילד פיישה כשותף לאותם „פשעי״ הקונדסיות ותעלולי־הרחוב שמילאו את תוכן חיי הילדים באותה תקופה פרועה של אחרי המלחמה וחינוך בלי עין אבא צופיה. כי יושב אוהל היה פיישה מילדותו. באוהלה של תורה. כי, כאחיו ר׳ ישראל, לא ככל הילדים היה הילד.

עוד בהיותו נער — פינה ושטענדר מיוחדים לו בקלויז כלאחד מן הוותיקים. אמרו: „פיישה והשטנדר, והספר ביניהם, ירדו כרוכים לעולם״. יומם ולילה רכון בעמידה על דוכנו ופאותיו העבות והשחורות היורדות על מידותיהן כמאהילות על פינתו ומבודדות אותו מכל העולם וגם משיחות החולין של תלמידי החכמים שבקלויז, ועיניו השחורות מאירות, סורקות וחורשות את שורות הספר שלפניו. מסכת אחרי מסכת, ספר אחרי ספר, בלי הפסק. ואמא ינטה׳לי הצדקת, כמעשיה אז, לבנה בכורה ר׳ ישראל, כן מעשיה כעת לבן זקוניה. ומופיעה יום־יום, לילה לילה, בפתח הקלויז הריק כבר מאדם, ועיני בנה נפגשות במבטה, ויודע הלומד כי הגיעה עת כלכלת הגוף הצנום, הגוף שהוא הלבוש החיצוני של נשמת האדם צמאת עבודת ד׳ ולימוד תורתו. וניגון לימודו כתפילה זכה. ותפילתו כלימוד מעמיק, עיניו בדבקות חורשות את שורות ה„סידור״, כשורות הגמרא, וכל עצמותיו תאמרנה רוממות ד׳.

שני דברים עמדו, בעיני פיישה, בדרגה אחת עם לימוד התורה: צדקה וגמילות חסדים. יהודי נכבד מהסביבה שנקלע לקלויז, ובביתו בת שהגיעה לפירקה, בן שזקוק ל„שחרור״ מהצבא או אשה חולנית, ואין לפי כבודו לחזור בעצמו על הפתחים, או כשהגיע סתם כך שפרנסתו „נסיעות״ בערי הסבי־בה ועיירותיה; אז קם פיישה ממקומו, שם את הממחטה על הספר שלפניו, נרתם לענין, זירז אחרים, לקח לו מיד בן זוג, מן הבא ליד, וחזר על פתחי העיר — חרף לא מעט מלעיגים — באותה דבקות והתמסרות, שהשקיע בלימודו ובתפילתו. חזר מחיזורו על הפתחים, הריק את כיסיו על השולחן, הוריד את הממחטה מהספר וכל מעייניו בו.

עבודת ד׳ על פי דרך החסידות השלימה אצלו את שלוש המידות — תורה עבודה וגמילות חסדים — אשר עליהן העולם קיים, וקיימו את עולמו של פיישה. הדוכן שבבית המדרש הגדול בבלז לקח את מקומו של הדוכן בקלויז בראווה־רוסקה, והימים והלילות לא נבראו אלא ללימוד תורה.

ייחודה של בלז היה בלימוד תורה. היא קירבה והעדיפה צעירים המתמידים בלימוד על אלו העוסקים בעשייה חסידית בלבד. וכשגדולי תורה, שלא מאנשי שלומם, נקלעו לבלז, הוצגו בפניהם הלמדנים הצעירים, כדי לשחות אתם בים התלמוד והפוסקים ולהראות את כוחה וגודלה של בלז בתורה. פיישה היה תמיד מטובי המייצגים, כי מבחירי הבחורים בבלז היה.

*

על ימי בחרותו של ר׳ ישראל דברו חסידי בלז בהתפעלות — על שקידתו, התמדתו, בקיאותו, יושרו, ענוותנותו, והעיקר על חריפות־שכלו. ועל „ר׳ ישראל דומ״ץ דק״ק ראווע״ — גאוותם.

גאוותה של בלז היתה על צעירי חסידיה, שבצילה הסתופפו

וממעינותיה ינקו ועלו במרוצת השנים במעלות התורה, וכתר של רבנות על קהילות גדולות בגליציה על ראשם, ונודעו בעולם התורני הרחב כגאונים, אדירי התורה, פוסקים הקובעים הלכה לדורם, ולא זחה עליהם דעתם וכחסידים פשוטי־עם, בענווה וביראת כבוד עלו לרגל לבלז לקבל פני מורם הנערץ, להתקרב לשרשם ולקבל השראה לדרכם בחיים. ר׳ ישראל היה אחד מהם.

מנהגים ומסורות בבית בלז, אשר הקפידו עליהם כעל הלכות למשה מסיני, היו מרובים ומסובכים. מנהגים שיצרו אבות השושלת ואלו שהאבות קיבלו מרבותיהם. ר׳ ישראל, בזכרונו הנפלא, היה מקור להיעזר בו, בתחולת המנהג ובהכ־רעה, כפוסק, לעת צורך. בעיני חסידים היה ר׳ ישראל כנושא כליו של בית בלז.

בערוב ימיו של ר׳ ישכר דב זצ״ל נחלש גופו והרופאים אסרו עליו את התקיעה בשופר. צורב הכאב, ורבה ההתרגשות, וגדולה ההערצה לר׳ ישראל אשר בו בחר הרב למלא את מקומו במלאכת קודש זו.

בבוקר, בשעה קבועה, מופיע ר׳ ישראל בבגדי המשי, הנקיים מרבב, בקלויז. בהיכנסו מכירים מתנועות ידיו שזה־עתה הוא מסיים את שיחתו עם עצמו, שהתחיל בצאתו מפתח ביתו: שקלא וטריא על הטיעונים, שהשמיעו בפניו המתדיינים בעיסקה מסובכת אתמול, והיום עומד להוציא את פסק הדין; או, מסדר במחשבתו תשובתו לשואל בהלכה, שאלות שהגיעו אליו מקרוב ומרחוק; או, סתם חשבון־נפש בינו ובין קונו.

פונה ר׳ ישראל לא לכותל־המזרח אלא למקומו הקבוע ליד השולחן שבקיר המערבי. הבחורים, הלומדים בצוותא סביב לשולחן, שמחים לבואו. הוא שמח לבוא לעזרתם, כמו שבמכוון הקדים לבוא. עיניו משוטטות על פני השורות, אצבעותיו לופ־תות את כל דפי הספר, ופוסק במהירות ובפשטות: על בעיה זו דן מפרש זה בסוף הספר; על זו עומד ומעיד המפרש השני; כאן טעות דפוס; כאן צריך לראות את סופו של הפסוק מתנ״ך, המצוטט בפי הגמרא ותוכן האסמכתא וכו׳ וכו׳. והכל חד וחלק.

חסידי העיר נוסעים אל הרבי מבלזא. חסידים פארן קיין בעלז.

מקומו הקבוע של ר׳ ישראל הוא מול השעון הגדול שב־קלויז, ה„קלויז זייגער״ הנודע, שנהיה למושג, ושנקרא גם „ר׳ ישראל׳ס זייגער״. הגויים עשו במחוגי שעוניהם כבתוך שלהם ושינו את קביעת שעות היום לתועלתם ולנוחותם. חסידים קראו לשעון הגויים „באהן זייגער״, ואילו שעונו של ר׳ ישראל שעותיו קבועות ועומדות היו, כמו שתלה אלוקים המאורות ברקיע ואמר: „והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים״. לפי שעון זה יצאו בערבי שבתות זכריה איינבינדער ומרדכי שמש לרחובות העיר, ודפקו בפטישיהם על דלתות בני ישראל כקור־אים: „הדליקו את הנר״, ונשי ישראל, הכשרות והצנועות, הרבו בתוספת־שבת והדליקו, בתפילות ובדמעות, נרות שבת, אור קודש וגרשו את האופל והעצב שבחיי החול והחולין. ובשבתו על מקומו, אוהב ר׳ ישראל לתאם שעונו עם שעון הקלויז, ונראה הוא כשותף לקב״ה במעשי בראשית.

מעוטר בטלית ותפילין, הוא ממלא חלק מתפקידו, תפקיד „דיין״, עונה ל„שאלות״. בטיפולו בענינים קלי־ערך כאלו ניכר אופיו של הדיין: באיזו שלווה הוא ניגש לאווז שמן, שמגישה לו משרתת של גברת אמידה, ובאיזה כובד־ראש וחרדה הוא לוקח ביד את העוף המצומק, שמושיטה לו תגרנית־שוק מרודה. ר׳ ישראל, הנוטל על עצמו את כל החומרות האפשריות, מנצל ברוחב דעת ולב למען השואלים את ההיתרים של „הפסד מרובה״ ו„לכבוד שבת״, שההלכה השאירה לשיקול דעתו של הפוסק. „וחי בהם״ — אמר ר׳ ישראל — נאמר גם על הסייגים והחומרות: מי שחי אותם ונהנה מהם, יקח אותם על עצמו; אבל לא להטילם מכוח סמכותו על אחרים. ומקרה בחסיד אחד, שהתעורר אצלו חשש של חומרא במאכלי החג של ליל ה„סדר״ הראשון של פסח, ונשאלה ה„שאלה״ אצל ר׳ ישראל; התשובה היתה: „ראש המשפחה לא יאכל מהמא־כלים, ובני המשפחה — כן״. למחרת בבוקר, בקלויז, בעת התפילה, ניגש ר׳ ישראל בחיוך רחב אל החסיד ואמר לו: „הפסק שלי אמש, מקורו לא בספרי „שאלות ותשובות״ מסו־בכים; אלא פסקתי הפעם ישר לפי ה„חומש״. כתוב: „ושמחת בחגיך״, אתה שתהיה לך שמחת־חג, שנזהרת מחומרא — אל תאכל; בני המשפחה, ששמחת החג שלהם היא בבשר ודגים — כן יאכלו״. — כוחא דהיתרא עדיף —. אמרו על ר׳ ישראל: מה עדיף וגדול כוחו — המחמיר על עצמו ומחפש היתר לזולתו.

את החלק השני של תפקידו, מורה צדק, ממלא ר׳ ישראל ב„שניידר שילכ׳ל״. בשעות הצהריים, אחרי שהשילכ׳ל התרוקן ממתפלליו: חייטים, סנדלרים, חנוונים וסתם יהודים, שאצה להם השעה לעבודתם ולא יכלו להרבות בתפילה, ביישוב הדעת, בבתי המדרש ובקלויזים, מיהרו „לשילכ׳ל״ מעלות השחר, „מנין״ רודף „מנין״, כדי לחטוף קדושה וברכו וקדיש — אז נכנסו לשילכ׳ל ה„לב והמוח״ של הקהילה. הלב: ר׳ שלמה שרנצל ז״ל, בגלל דרשותיו והספדיו, מלאי רגש ועצב שנכנסו

ללב שומעיו. והמוח: ר' ישראל; חריפות שכלו, תפיסתו המהירה חדרו לשרשה של הבעיה שהובאה לפניו, ובבקיאותו הרחבה הסיק מסבכי ההלכה את הפתרון לנזקקים לו. בזכותו נעשה ה„שילכ'ל" מרכז משיכה לעיירות, מקרוב ומרחוק.

נשים עגונות, שארית קללת מלחמת־העולם הראשונה, שדפקו שנים על פתחי רבנים להתיר את כבלי עגינותן — נשלחו לר' ישראל, כי ידוע היה כשוחה בהלכות אלו כבמים שאין להם סוף.

בני זוג מסוכסכים הביאו לפניו, כלפני רופא, את שברי חייהם לרפאותם. והוא, בעינו החדה, גילה את שורש המחלה ובהבנתו הרבה ובלבו החם עקר את השורש, והזוג חזר, בהודיה, לחיים שלווים ומאושרים. ולא היסס לגשת לניתוח־הגירושין, בראותו שאין תרופה בדבוריו ושאין לקומם הריסות החיים בשכנוע. מרגליה בפומיה דר' ישראל: „אמנם חכז"ל אמרו: השכינה מורידה דמעות על המגרש את אשתו, אבל לא במקרה, אם הזוג לא יתגרש — בני הזוג יורידו דמעות כל ימי חייהם".

סוחרי יערות, מחזיקי טחנות וסתם סוחרים שהסתכסכו בעסקיהם ובשותפיהם, ללא מוצא מן הסבך, ידעו כי בהביאם את ענינם לפני ר' ישראל, ייצאו מלפניו, אם ב„פשרה" שלו או בפסק דינו בהרגשת סיפוק, שצדק נעשה לכל הצדדים.

בבדיחות הדעת היה מספר את מימרתו של בעל ה„נודע ביהודה": „קצב, שבא לפני בשאלת הריאות — ואני מטריף את כל השור ששוויו הון רב, אז הולך הוא ונפרד ממני באנחה כבדה. נתבע שצריך לשלם, לפי פסק־הדין שלי, לתובע רק סכום פעוט — ההוא, נפרד ממני בזעם רב; הסיבה: מהפסדו של הקצב — לא נהנה הזולת, ואילו מהפסק־דין לנתבע — נהנה התובע! וע"י זה — כעסו!" עד כאן דברי ה„נודע ביהודה", ולזה הוסיף ר' ישראל: „חכז"ל אמרו: 'שלי — שלך — חסיד'; האמנם צריך חסיד לתת הכל מה שיש לו — לכל מישהו? אלא, במה הדברים אמורים? — ב„דין־תורה". הנתבע צריך להגיד 'שלי' — שהייתי בטוח שזה שלי; כעת, אחרי הפסק, זה 'שלך' — של התובע!" — והוסיף לזה עוד ר' ישראל: „בזה מובן גם מאמר חכז"ל: 'חסיד' — עושה לפנים משורת הדין; 'דיין־חסיד' — נוסף לשורת הדין (פסק הדין), הוא מחדיר לתודעת הצדדים הטוענים את מידת החסידות של: 'שלי — שלך'!"

בסכסוכי הקהילות על רבנות ו„חזקה" היה תמיד ר' ישראל ראשון ה„בוררים". ובסכסוך ציבורי כלל־ארצי מסוים ישב ב„בוררות", אשר על חבר הבוררים נמנה גם ר' מנחם זמבא, פאר חסידות גור בתקופה ההיא, והלה הביע את התפעלותו מגדלותו של ר' ישראל בתורה ומהבנתו העמוקה בענין שהובא בפניהם. שמו של ר' ישראל יצא הרחק משטח השפעתה של בלז. קהילות הציעו לו את כתר הרבנות, אבל ר' ישראל, הבורח מן הכבוד, לא נענה להפצרותיהן. כבן העיר אהב את עירו ואת יהודיה.

„סידור התפילה" או „הסידור'ל" — בהיותו בן־לויה תמידי של כל יהודי בחיי היום־יום שלו — נהפך במרוצת התקופות לכעין „כל־בו" של דינים, מנהגים, מוסר וחסידות ליהודי עובד ד'. כל זרם ביהדות צירף ל„סידור" את רעיונותיו, מנהגיו ואת דרכו בעבודת השם. גם לפלגי החסידות השונים היו סידורי־תפילה משלהם. בלז, שמטעמים כמוסים משלה לא העלתה על הכתב את תורת ה„בעל־פה" שלה, אימצה לעצמה את „סידורו" של המקובל מהור"ם פאפרש זצ"ל, מתלמידי האר"י ז"ל וממפיצי תורתו ומנהגיו, אשר נתקבלו ברובם המכריע על־ידי החסידות.

ר' שלמה זלמן גארפינקל ז"ל, מיקירי הקלויז, אשר „פרנסותיו" מרובות והכנסותיו מצומצמות, ניגש — בעזרתו הכספית של ר' שמואל צ'יפיס־שטראוס ז"ל, אשר מצוות גמילת־חסד עמדה בעיניו מעל לעסקיו — „לזכות את הרבים ולהוציא לאור מחדש את הסידור 'אור הישר' ע"פ פקודת מרן האדמו"ר, וגם פקד להרב הגאון החסיד המופלג מוה"ר ר' ישראל שליט"א דומ"ץ ראווא להגיהו שנית וכו'." — כפי דברי ר' שלמה זלמן בהקדמתו לסידור.

התפלאו, מה לר' ישראל, „חריף ועוקר הרים", ולסידור תפילה? בגמר עבודתו, בהערות ובהגהות שלו לסידור, ניכר היה, כי ר' ישראל, כדרכו, ניגש לעבודתו בכובד ראש ובידיעה מקיפה בענינים אלו, כבעניני מיקח וממכר ואיסור והיתר. התעמק בספריו האחרים והרבים של המחבר, קרא ובדק את כל מהדורות הסידור שהופיעו במשך דורות, צלל לסבך המנהגים להתאימם לפסקי ה„שולחן ערוך" ולמסורת בלז. ובהערותיו „ואין אנו נוהגים כן", לא היסס להטיל על כף המאזניים, נגד גדולים, את הסמכות הגדולה ביותר בעיניו: סמכות בלז. וממשיך ר' שלמה זלמן בהקדמתו: „והרב הנ"ל, ר' ישראל, עשה רצון קדשו והגיהו שנית באיזהו מקומן, והראיתי ההגהות למרן הקדוש זצ"ל מבלזא וקרא אותן אות באות והוטבו בעיני ויצוה להדפיסם". וגאון התקופה ההיא, הרב מטרנופול זצ"ל, כותב בהסכמתו לסידור: „וגם צוה עליו לחזור ולהגיה שנית, והוגה ע"י הרב החריף ר' ישראל שווערד, דומ"ץ דק"ק ראווי, וראה מרן הקדוש שליט"א את ההגהות והסכים להדפיסן וכו'." עבודה, שגדולים גמרו עליה את ההלל. וזכות גדולה לר' ישראל, שהסידור מופץ כאן בארץ בחוגי החסידים וכבר נדפס במהדורות אחדות.

על אריה'לה בנו אמרו שהוא נולד בבגדי משי. הכוונה שכיסא רבנות באחת הקהילות מוכן ומזומן לו. אריה, בשקידתו הרבה ובהליכותיו האומרות כבוד, התאמץ להגיע לזאת בזכות עצמו. בגיל צעיר הוסמך לרבנות על־ידי גדולי התורה, והיה

הרב ר׳ אריה׳לי שווערט הי״ד
הדומ״ץ האחרון בעיר, שישב על כס אביו זצ״ל
(צולם בלכתו ברחוב העיר).

לעזרה לאבא ב„בית־דין־שטיבל״. לא פעם אחת היטה אביו אזנו לסברותיו ועצותיו.

איזיק, בנו השני, ה„ריע־כאח״ לכל, התבלט בפקחותו ובלשונו השנונה. גילה את הצדדים המגוחכים שבהתנהגות בני אדם והצליף בקטן ובגדול. סיפורים ובדיחות היו כלי נשקו. אהוב היה עליו הסיפור: „הסבא שלי ר׳ הירשל׳ה שוחט, רצה לעזוב את ה,שחיטה׳. מה טעם? — שאלו אותו. השיב: בעולם הבא, הבהמות תבאנה אלי בטענה, לפני בית דין של מעלה, באיזו זכות שחטת אותנו? נו טוב... יש לי זכות מהתורה שאמרה ,וזבחת וכו׳; אבל לך תתדיין, אפילו תצא זכאי, עם בהמה״.

הירשל׳ה, בן הזקונים של ר׳ ישראל, היה לו מהמזיגה של שני אחיו הגדולים.

בסבר פנים יפות קיבל אורחים, בני העיר, שבאו מארץ־ישראל וסרו לביתו למסור ד״ש מילדיו. וכשהצליח אורח כזה לתאר לפניו את החיים בארץ גם מהבחינות הרצויות לו, הקרובים ללבו ולארץ ישראל שלו שהוא חי אותה בכל רמ״ח איבריו, מה גדלה שמחתו, על שפוזרו חששותיו ושונו מושגיו, ועל פניו אור שמשה של ירושלים של מעלה.

*

חסידים, אודים ניצולים ממלכות גדולה, מספרים:
„ימים הנוראים של שנת ת״ש היו נוראים מכל נורא. חסידים ורבם כאחד, אובדי עצה. רוסים וגרמנים בזה אחר זה ובערבוביה. במה לבחור, את הפח ההיטלרי או הפחת הרוסי. בחצרו של הרבי מוכנים שני סוסים, רתומים לעגלה. בליל שמחת תורה אחרי ההקפות, הגיעה שעת ההכרעה. כדרך בלז צריך פוסק, בר סמכא, לפסוק, אם מותר לצאת לדרך בליל החג. מזכירים לפני הרבי שמות רבנים — „ייכנס ר׳ ישראל ונקבל את פסק דינו״ — פוסק הרבי. לפי פסק דינו של ר׳ ישראל יצא הרבי לדרכו הארוכה, דרך הסבל, היסורים והאסונות, עדי הגיעו, אחרי שנים, ארצה.

פיישה, אחיו של ר׳ ישראל, הצטרף, עם קומץ חסידים, לרבי ועבר את שבעים ושבעה מדורי הגיהנום ההיטלרי. ובהגיעו לגיטו־בוכניה, בהיותו עול־ימים, מסר, מתוך אפיסת כוחותיו, את נשמתו לבוראו ואת גופו הקדוש לקומץ תלמידיו. וזכות גדולה זכה פיישה: זכה לקבר ישראל.

ור׳ ישראל חזר לעדתו. עם הקזת־דם הראשונה של העדה הורעלו גם דמיו. נפל למשכבו. ידי היטלר הטמאות לא שלטו בו, כי לקחו האלוקים והביאתהו שארית העדה אל קבר אבותיו ומינו את בנו ר׳ אריה במקומו, כמורה העדה ההולכת ומושמדת.

ובהגיע השמועה על פטירת ר׳ ישראל לאוזני הרבי בעמק הבכא, אשר בבוכניה, קם על רגליו והספיד אותו שעה ארוכה וסיים: „מעל הכל, פוסק היה ר׳ ישראל ומי שפסק הלכה, בנגוד׳ לדעתו, מאה מיל בסביבתו, היה כמורה הלכה בפני רבו״.

אכן, רבן של ישראל היה ר׳ ישראל זצ״ל.

הרב ר' דובעריש ונכדו הרב ר' יוסף חיים רפאפורט

י. מאיר כהן רפאפורט, ברוקלין, נ. י.
לפנים ראב״ד דק״ק ראווה-רוסקה ופראג יצ״ו

א) אדוני אבי זקני ר' דובעריש רפאפורט זי״ע, בעל „דרך המלך״

זקני הרב מוה״ר דובעריש נולד לאביו הגאון הצ' מוה״ר שמואל כ״ץ רפאפורט ז״ל, שהי' מיחוסי כהונה, בן אחרי בן מהגה״ק רבינו חיים כהן רפאפורט ז״ל. הוא נולד בעיר לבוב בשנת תקפ״ד בערך, ונתחנך שם. עוד בילדותו ניכר כי לגדו־לות נוצר, ונתפרסם שמו לתהילה. בהיותו כבן תשע שנים אמר חידוש נפלא לפני הגאון האדיר בעל „ישועות יעקב״ ז״ל, שהי' אב״ד דשם, והגאון הנ״ל השיב לו: „האם לא ראית את החידוש הזה בספרי 'ישועות יעקב'? — ונעלב הקטן. אחר־כך חיפש הגאון הנ״ל ומצא, שהחידוש הזה לא נמצא ב„ישועות יעקב״ הנדפס, רק הי' בין כתביו שטרם נדפסו. הוא שלח אפוא לפייס את דובעריש, ומאז חיבב אותו מאוד והשתעשע עמו הרבה בדברי תורה.

בהיות דובעריש כבן שבע־עשרה שנה בא בברית הנישואין עם זקנתי הצדקת מרת גרונא ע״ה, בת דודו אחי אמו, הרב הגאון האדיר ר' עקיבא אייגר זי״ע: בנו של ר' עזריאל עזריאל מאיר זה זכה לשני שולחנות, תורה וגדולה במקום אחד, והשתדך עם גדולי הדור בימיו. ב' פעמים השתדך עם הגאון האדיר ר' עקיבא אייגר זי״ע: בנו של ר' עזריאל מאיר, הרה״ג ר' פישל, הי' חתן ר' עקיבא אייגר ושמו מובא פעמים אחדות בספריו; ונכד הגאון הנ״ל, הרה״ג הק' ר' ליבל אייגר ז״ל, בעל „תורת אמת״, הי' חתנו של ר' עזריאל מאיר וגיסו של זקני בעל המחבר ז״ל.

לאחר חתונתו של ר' דובעריש, תקע אהלו אצל חותנו הנ״ל בלובלין, והוסיף אומץ בשקידתו העצומה ובכשרונותיו הנפלאים והי' תלמיד מובהק להגאון האדיר ר' בעריש אשכנזי זצ״ל, בעל־המחבר ספר „נודע בשערים״, שהיה אב״ד דשם, והוא השפיע הרבה על כל דרך לימודיו וחידושיו. ראשית כול, צווה עליו הגאון הנ״ל שיתחיל ללמוד ש״ס כסדרם, בזה הסדר: גמרא עם רש״י, רי״ף, ר״ן ורא״ש, ורק אחר שילמד את הראשונים באר היטב — ילמד פירוש התוספות; כי כדי להבין דברי תוספות על בוריים — צריכים להיות בקי ברא־שונים תחילה. הוא עשה כן, שם לילות כימים, וככה גמר ושנה עד שכל דברי התוספות בש״ס היו שגורים בפיו, ורק אחר־כך התחיל לכתוב חידושיו ולפלפל עם רבו הגאון הנ״ל. רבו זה העיד עליו, שתורת אמת היתה בפיהו ושפתי כהן ישמרו דעת. שמו הגדול הלך למרחוק, ונהרו אליו תלמידים מרחוק ומקרוב — ליהנות מתורתו ומדרך לימודו המיוחדת, שהיתה משולבת בבקיאות ובחריפות, בעיון נפלא ובסברות ישרות, בייחוד הי' מפורסם כגאון בדברי התוספות. כמה מתלמידיו היו אף הם, אחר־כך, לגדולים מפורסמים.

ושמעתי מפי אבי מורי ר' יוסף חיים ז״ל, שפעם אחת הי' עם זקני בעל „דרך המלך״ ז״ל בקרעניץ (שהיו שם מעיינות רפואה), ואז הי' שם גם הרב הגאון האדיר מוהר״ח הלוי מבריסק ז״ל, ובכל יום נפגשו שניהם במקום שייחדו להם ביער והשתעשעו הרבה בהלכה ובפלפול. בעת שנפרדו, אמר לו הגאון מוהר״ח הנ״ל: „יישר כוחם הרב מראווה, שהודות לכם, כמה דברי תוספות נתבארו לי״. והשיב לו זקני: „אדרבה, אני צריך להודות לו, שכמה דברי רשב״א נתבררו לי על ידו״.

וזכורני, כשאני הצעיר באתי פעם אחת אצל הגאון האדיר שר התורה מהר״ש ענגעל מראדימישלא זצ״ל, לקבל ממנו

והודעת להם את הדרך ילכו בה: באור פני מלך חיים

ספר
דרך המלך
והוא
פי' הקצר ופי' הארוך
על ספר היד החזקה לרבינו הרמב״ם ז״ל
אשר הכינותי בעניי בחמלת ה' עלי קטן התלמידים
דובעריש כהן רפאפורט חופ״ק ראווא יע״א
בן אדוני אבי מורי הרב הגדול הצדיק המפורסם
מו״ה שמואל כ״ץ רפאפורט זצ״ל.

חלק ראשון

לעמבערג
נדפס בהשתדלות ובהשגחת ע״י ה״ה מוהר״ר אליעזר מארגאשעס נ״י.
בשנת תרנ״ב לפ״ק

Derech Hamelech,
Verlag von Leiser Margoschen.
Lemberg, Druck von F. Bednarski 1892.

דרך פקודיך הבינני: ובכן אבא אל המלך:

סמיכת חכמים, וסיפר לי הגאון הנ"ל מגדולת זקני בעל „דרך המלך", ואמר לי: „תדע, שזקנך בחן אותי בלילה אחד על התוספות מכל סדר נזיקים; הוא שאל אותי קושיות בסתם, ואני השבתי לו התירוצים ג"כ בסתם, מבלי להזכיר כי הם דברי התוספות, כך היו דברי התוספות שגורים בפיו".

זקני המחבר ישב הרבה שנים בישיבה והרביץ תורה. וחותנו הנ"ל, גם אחותו הבכירה מרת מרים ע"ה, החזיקו אותו בכבוד, ולא רצה לקבל שום רבנות שהציעו לו, ורק אח"כ, שנתקרב אל האדמו"ר הגה"ק בעל „דברי חיים" מצאנז זי"ע, והי' מגדולי חסידיו, הפציר אותו רבו הקדוש הנ"ל שיקבל על שכמו משרת רבנות. ועל הצעת כ"ק מרת „דברי חיים" ז"ל, נתקבל לאב"ד בעיר שינאווא בשנת תרל"ב בערך, וכיהן שם כשבע שנים. אח"כ, כששב האדמו"ר הגה"ק בעל „דברי יחזקאל" משינאווא זי"ע מארץ־ישראל, רצה האדמו"ר הנ"ל להתיישב בשינאווא כאדמו"ר, ואילו זקני ימשיך להיות מרא דאתרא; אבל זקני אמר לו, שאינו רוצה להיות מורה הלכה בפניו, וכשתזדמן לפניו רבנות אחרת — יעזוב את שינאווא.

כך נתקבל אח"כ לאב"ד ראווה־רוסקה, וכיהן שם קרוב לשלושים שנה. והי' שם תלפיות, תל שהכול, אדמו"רים וגדולים, פונים אליו בשאלות ותשובות, כל דבר הקשה יביאון אליו. והי' מעמודי התווך, מגדולי התורה וממנהיגי ישראל בעמנו, והי' עומד על המשמר לגדור גדר ולעמוד בפרץ. אף יצא ללחום נגד שיטת המשכילים, ודבריו כלפידי אש בוערים. ובכל אסיפה כללית לחיזוק הדת והתורה והיהדות — הי' מהראשונים במערכת מלחמתה של תורה.

מלבד גדולתו בתורה, הי' מפורסם בצדקתו וביראתו, וגידל כמה תלמידים בביתו והחזיק אותם כבניו ממש. אחד מתלמידיו הי' הגה"צ מוהר"פ הלוי הורוויץ, ראב"ק דק"ק קאסוב וגראסווארדיין, בעל־מחבר ספר „פתחא זוטא". ופעם אחת הייתי אצלו בגראסווארדיין וסיפר לי — מובא גם כן בהקדמת הספר „פתחא זוטא" מאת המחבר שליט"א — איך שפעם אחת חלה מחלה אנושה לא־עלינו, וזקנתי הרבנית הצדקת ע"ה השגיחה עליו בעין חמלה כעל בן יחיד, וכמה לילות נדדה שנתה מעיני', ופעם אחת בלילה ראתה כי בא עד שערי מות לא־עלינו, והלכה לבעלה זקני לעורר רחמים. וזקני ישב על מיטתו בתפילה עד הבוקר, עד ששבה אליו נשמתו ובריאותו. ובספרו „פתחא זוטא" מביא כמה דברים נפלאים מזקני, שהי' איש מופת ורבים נושעו מברכותיו ומתפילותיו.

גם הי' חסיד נלהב ודבוק לרבו הגה"ק בעל „דברי חיים" מצאנז זי"ע ועכי"י. וכאשר בא זקני בפעם הראשונה לצאנז, הגיע בעת שבעל „דברי חיים" ישב בסעודה (כידוע, נהג כ"ק מרן זי"ע לנהל סעודות כמו בשבת ויו"ט, והן היו מכונות „אנבייסען") — ותיכף סידרוהו בראש השולחן, ליד מרן הק' זי"ע, ופתח פי קדשו ואמר לו: „בוודאי ר' בעריש לובלינער — כך הי' נקרא בימי עלומיו — תיאר לו, שכאשר יבוא לצאנז, ימצא איך שמפלפלים ליישב דברי ‚משנה למלך' החמורים וכדומה, ועתה לתמהונו רואה שמטפלים בבשר צלי ברוטב" — והשיב לו בפי קדשו: „ס'איז ביי מיר גלייך, ווי איך זאל זעהן דעם כהן גדול עסען קדשי־קדשים". ומרן הק' זי"ע שחק ונהנה מתשובתו. כאשר סיפר זאת לאבי מורי ר' יוסף חיים ז"ל הוסיף, שאמנם מן השמים שלחו לו תשובה צחה זאת, להשיב על אתר לצדיק גדול וקדוש זי"ע ועכי"י.

ודכירנא כד הוינא טליא, בליל ש"ק פ' בא, קודם פטירתו, וכבר הי' חלוש מאוד וכמעט שאפס כוח דיבורו, והנה התחזק וישב על מיטתו והשתיק את כל העומדים שם ואמר שלא יבלבלו אותו, כי רוצה הוא לשמוע קידוש מרבו הקדוש מצאנז. והי' מורא ופחד על כל המסובים, ודבריו הקדושים הנ"ל עוד מצלצלים באזני עד היום הזה. וסמוך לפטירתו ממש, אור ליום ב' בשלח, התחזק בכל כוחותיו וירד ממיטתו בהתלהבות ואמר, שהוא הולך לקבל פני רבו הקדוש הנ"ל, ותמכו בו להחזיקו ולהוביל אותו כמה צעדים, ואמר: „ברוך הבא, צאנזער רב". אח"כ שב למיטתו ונטל ידיו להתפלל תפילת ערבית, וכשהגיע לפסוק „שמע ישראל" — אמרו בקול רם, ויצאה נשמתו הטהורה בקדושה ובטהרה באור ליום ב', פ' בשלח, י' שבט, תרס"ו לפ"ק, זי"ע ועכי"א.

זקני בעל המחבר „דרך המלך" הניח אחריו חיבור גדול בשאלות ותשובות, ועוד ב' חלקים „דרך המלך" על שאר חלקי הרמב"ם, ומסיבות שונות לא באו לדפוס, ונאבדו בהשואה הנוראה רחמנא ליצלן, וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

ב) אדוני אבי מורי ר' יוסף־חיים רפאפורט זי"ע

אאמו"ר הרב הגאון הגדול והקדוש מוה"ר יוסף־חיים זצ"ל הי"ד הי' בן הרה"ג מוה"ר שמואל בן ר' דובעריש זצ"ל, שהי' ראב"ד דק"ק ראווה־רוסקה יצ"ו. לדאבוננו, כל כתביו וחידושיו אבדו אף הם בשואה הנוראה, יחד עם כל יתר חידושיו ושו"ת מכקא"ז המחבר ז"ל. הוא טרח ויגע הרבה בספר „דרך המלך", כשיצא לאור ראשונה, ובהיותו בן חמש־עשרה עשה את המפתח „מורה דרך", ובו הראה את חריפותו ובקיאותו. ומובאים חידושיו ח"י פעמים בפנים הספר, וזקני בעל המחבר ז"ל התפאר בו וכתב עליו בסוף המפתח: „כראותי פעולת נכדי יקירי, יניק וחכים טובא, החריף והשנון כמר יוסף חיים שליט"א, אשר פעל לטובה, בעשיית המפתחות, וקראם בשם „מורה דרך", אמרינא לפעלא טבא, יישר ה' חילו לאורייתא, ויגדל ויעשה פרי, גפן אדרת, לשם ולתפארת. וה' יזכנו שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו ומפי זרע זרענו עד עולם".

ג) ר׳ שמחה הברמן ז״ל

ראיתי להעלות זכרונו של האי גברא רבא ויקירא, גדול התורה וביראה, אשכול הכופר, חכם וסופר, אבן יקרה בראווה־רוסקה, מוה״ר שמחה הברמן ז״ל, שהי׳ מתלמידיו וממקורביו של זקני הרב המחבר של „דרך המלך״ ז״ל. הוא נהרג על קידוש השם בשנות המלחמה, הי״ד. הוא העתיק את הכתבים של הספר „דרך המלך״ מכתב יד, כשנדפסו בראשונה, והקשה כמה קושיות מזקני ז״ל, והן באות בתוך הספר בשם: „הקשה לי חכם אחד״.

★

יהי זכרונם ברוך לחיי העולם הבא.

פרטים נוספים מתולדות אדוני אבי זקני, בעל המחבר ספר „דרך המלך" ובניו זי״ע

דובעריש כהן ראפאפאָרט
בן כאאמו״ר מהרי״ם שליט״א

אחרי חתונתו של אבי זקני עם אמי זקנתי הצדקת, כשישב על התורה והעבודה בעיר לובלין, סבל הרבה יסורים של אהבה בצער גידול בנים, כדאמרי חז״ל בברכות דף ה׳: „העוסק בתורה ובגמ״ח וקובר את בניו (ר״ל) מוחלין לו כל עוונותיו״. בניו מתו כשהם קטנים, ובת אחת מתה ביום חתונתה ר״ל, וכל מה שנשאר לו הי׳ בנו יחידו, אבי זקני הרב ר׳ שמואל ז״ל. כמובן, הוא הי׳ בן־געגועים, רך ויחיד לאמו.

הגה״ק בעל „דברי חיים״ זצ״ל — בתשובה לכ׳ אדוני אבי זקני בעל „דרך המלך״ ז״ל על שאלתו, אם יש הקפדה להשתדך כששמות חתן וחמיו שווים — כותב לו, שבאמת אם יש לאחד שני שמות, אין להקפיד; אבל מאחר שבנו הוא בן־געגועים, יימנע מזה. אחרי זה בא זקני ר׳ שמואל בברית הנישואין עם זקנתי הצדקת מרת חוה בת הגה״ק ר׳ יוסף באב״ד, אבד״ק טרנופול, בעל־המחבר ספר „מנחת חינוך״ זצ״ל. ואחרי זה נקטפה בימי עלומי׳. השאירה אחרי׳ שני יתומים קטנים — זקני הרב ר׳ יוסף־חיים, ראב״ד בראווה, ודודי הרב ר׳ עזריאל־מאיר, שהי׳ אבד״ק מילניצא — שגודלו על ברכי סבם בעל „דרך המלך״. אחרי זה התחתן זקני הרב ר׳ שמואל שנית והי׳ לו בן שלישי, דודי הרב ר׳ יהושע, שהי׳ לאבד״ק כרוסטקוב.

זקני הרב מהרי״ח נשא לאשה את זקנתי הצדקת מרת טויבא בת הרב ר׳ יעקב קאפל ברענער, אבד״ק רזעפניק ז״ל, שהי׳ נגיד מפורסם וזכה לשני שולחנות; אבל מאחר שזקני הרב יוסף־חיים הי׳ אישון עיניו של כ״ק אדוני אבי זקני בעל „דרך המלך״, לא זזה ידו מידו והי׳ סמוך על שולחנו וגידלו וחינכו למלא מקומו. אחרי פטירתו נתמנה לראב״ד בעיר ואם בישראל ראווה.

נהרג על קידוש השם בימי השואה במחנה בעלזעץ, ט״ז אב תש״ב, הי״ד.

דודי הרב ר׳ עזריאל מאיר ז״ל נשא לאשה את בת הרב מזבוריוו. הוא הי׳ גדול בתורה ובמעשים, ונתמנה לאב״ד בקהילת מילניצא ונקטף בדמי ימיו. הניח שני יתומים קטנים — בת אחת, חוה רויזא הי״ד, שהיתה לאשה לדודי הרב ר׳ דוד־שמחה הי״ד, ובחסד ד׳ נמלטו שניים מבניהם: הרב ר׳ משה ראפאפארט שו״ב במאנטרעאל, קנדה, ואחי׳ ר׳ ליביש אב״ד בברוקלין — ובן הרב ר׳ יוסף צבי שהי׳ דיין מצוין ברישא, נהרג על קידוש השם במחנה בעלזעץ, הי״ד.

דודי הרב ר׳ יהושע נשא לאשה את בת הרב מפאדוואלא־טשיסק. הוא הי׳ רב גדול בישראל, בתורה ובמעשים, ונתמנה לרב אב״ד דק״ק כראסטקוב. נהרג על קידוש השם עם כל משפחתו, הי״ד.

ברכות מהאדמו״ר ר׳ יהושע זצק״ל מבלזא לר׳ דב בעריש זצ״ל לרגלי ארושיו של נכדו ר׳ יוסף חיים זצ״ל.

דודי ר' יצחק נחום ז"ל

יוחנן טברסקי

המהרש"א כותב על מאמר חז"ל „אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו", כי עיקר הלימוד בכתיבת יד, שיחדש אפילו חידוש קטן (בבא קמא י'). דודי, שמת על קידוש השם, חידש הרבה חידושים בחייו, אבל ההשאיר אחריו לדורות הבאים איזה דבר של קיימא בכתב? אף איני יודע אם נשאר מי שהוא מגזעו ודמו כדי לומר אחריו „קדיש". איני יודע אפילו, אם נקבר לעצמו או הוטל לקבר אחים. ויתר על כן, איני יודע אם גופו המעונה הובא בכלל לקבר ישראל.

על כן רוצה אני להעלות לפחות נר נשמה לכבודו.

אין אני זוכרו בילדותו. אבל מפי אמא שתחיה אני יודע, כי עוד בקטנותו יצא לו שם של „יניק וחכים". מלמדו השני מחכמי המקובלים היה, מצפת בא, ר' אהרן שמו, אחד מאלו הסבורים בלשון הפוך לשון: מי שאינו מאמין כי אם בפשט — הוא טיפש. ויותר משהילד, שפאות מסולסלות לו, מנענע גופו על הגמרא — מבקש ר' אהרן להאיר עיניו בחכמת הקבלה, מסיע את דמיונו לרשות ההעלם, לסודות התורה. ודאי אין הילד מבין כדבעי את דבריו, ואף על פי כן הם משפיעים עליו. אמנם אחר־כך באות השפעות אחרות, שונות לגמרי, ובכל זאת מובלעת בדמיו עד סוף ימיו תורת רבו מצפת.

אבל, כאמור, אין אני זוכרו בילדותו, אלא בעצם ימי בחרותו. זה כנגד זה: רב העיר ודודי. הרב הוא מוח חריף, אבל אדם תקיף בדעתו, מתנגד, מתנגד לחולק, מקפיד ביותר במצוות וקנאי. סופרי „הצפירה" ו„הזמן" אפיקורסים ועבריינים הם לדעתו, אבל אל דודי הוא בא, אף שמרננים אחריו, שהוא לומד גם דברי חול — בשעות שאינן לא יום ולא לילה. מושלם גדול הוא הבחור יצחק נחום. על השולחן מונחים זה על גבי זה ספרים המכורכים עורות אילים מואדמים — ה„יד החזקה", ה„יורה דעה", מסכתות ומפרשיהן ומפרשי מפרשיהן. הוויכוח נמשך עד שעה מאוחרת בלילה. הרב מחזק את שאלתו, שאלה להפלאה, בתנועות של „בוהן היד העבה"; הדוד, שאין לו עוד חתימת זקן, מסלסל ומתלתל כל הזמן את פאתו הארוכה והשחורה, והרב הזקן מקשיב לפירוקיו ולתשובותיו, ותמה: כן, הצעיר הזה הוא בבחינת „הרים החרס נמצאה המרגלית". ובכמה קלות עולה לו לימודו, כנימה מחלב, וכל חידוש שהוא מחדש דומה שהוא נופל לו מאליו מלמעלה, בחינת מתנה.

וזוכר אני את החתונה של דודי. בן הרבי משפיקוב מתחתן עם בת הרב המפורסם שבבלזא, ר' ישכר דוב, אדם קצר הבנין ורחב השלטון, שהחוגים העליונים באוסטריה נוטים לו חסד.

עברנו את גבול רוסיה. בכל תחנה ותחנה מעורבים המוני אנשים בערב־רב, אבנט של משי סמוך לאבנט של הדיוט, פאות שונות: צלוחיות, שפופרות, חלפים, קפוטות שבת בלויות וזשופיצות של אטלס נוצץ, שטריימלים של צובל שי"ג קצוות להם. מבעד לחלונות הפתוחים של הקרונות משתרבבות אלפי ידיים: שלום עליכם שפיקיבער רבי, שלום עליכם חתן. המון חסידים נוסעים לבלז, קומצים טבק של הרחה, מסיחים ברבנים, רוקדים בקרונות הרכבת בעיגול ועיגול בתוך עיגול. הכרטיסן נכנס לקרון ומחייך. כמה שונה מלכות קיר"ה, הן לטובה והן לרעה, מהמלכות שלנו. אוויר כל תנוריה של בלזא חם ולוהט, בחללה של העיר ריח של דובשן וכרובית, של סעודת מצוה, בלזא מלאה על כל גדותיה.

בקיץ של 1919 יצא הדוד לאונגרן, שמשפחת חותנו נמלטה לשם בשעת המלחמה (החצר בבלזא עלתה באש הקוזקים בשנת 1914). וכמה שמח הוא בהגיעו, אחרי הרבה תלאות והרפתקאות, אל ילדיו ואל בת זוגו ובת גורלו ומזלו.

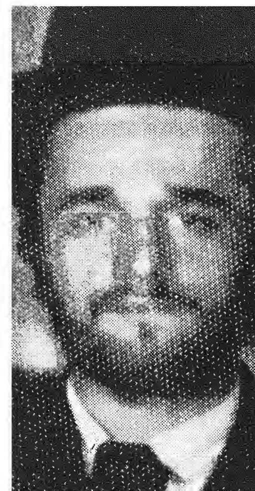
ככר אלכסנדר, הבית האדום של נשיאות המשטרה הברלינית, בתי ראינוע זולים, שאון צורם, בתי שיכר זולים, פה ושם דגלים שמצוירים עליהם מגל ופטיש, על הכתלים כרוזים ומודעות: „בחרו בס"ד!" ועוד יותר: בחרו בקא. פה.דע". ברחובות אלו היה מהלך אז הורסט ווסל, מחבר השיר הידוע.

בביתו של הבנקאי שטינברג, קרובו של וולטר רטנוי מצד האם ואחד מחסידי בלז, אנו — אני, אמא ואחי הצעיר אברהם — יושבים כנגד הדוד. השנים הוסיפו משקל לדודי ואולם עודנו יפה, יופי של בגרות וגברות. הוא שואל על ברלין ואני שמח לספר, כשם שהוא שמח לשמוע. ברלין, המטרופולין העולמית, ברלין יפת הסדרים, עיר הבחירה של כל שואפי הדעת, הה! אז לא יכולנו להעלות בדעתנו, כי מכאן דווקא תיפתח הרעה הגדולה! היתכן הדבר? „האנשים יוסיפו לעשות מעשי רשע כל זמן שיוסיפו להאמין בדברי הבל" (וולטיר). אבל עם המשוררים כלום אפשר שיאמין בדברי הבל?

והעיקר, לבו של הדוד לתורת הנפש שרבים עתה חידושיה (הימים ימי ההישגים הגדולים של פרויד ואדלר מצד אחד ושל וורטהימר וקורט לוין מצד אחר). והוא, דודי, הלא יבקש תמיד לדעת תוכם של דברים, ומה נתחדש בתרבותנו אנו?

וכעבור ימים אחדים, כשנפרדנו ב„אנהאלטער באן", והדוד נסע מכאן למרינבאד, לא ידענו שלא ניפגש עוד לעולם. כשנגזרת על אדם צעיר פרידה מקרוביו ורעיו, בטוח הוא שאין פרידתם גמורה; ואנו היינו אז צעירים כל כך.

עוברות שנים. אני כבר באמריקה, והדוד יחד עם משפחת חותנו שבים לבלז. „בלזא שבה הכל קופא על שמריו", כך כותב לי אז בנו של דודי, יואל, שהספרות היתה משאת נפשו מילדותו (האמנם נהרג גם הוא, רב־הכשרון?). הדוד נתמנה לרב בראווה־רוסקה. „עמלי וטרדותי", כותב הוא באחד ממכ־

ר' יואל בן הרב ר' יצחק נחום טברסקי הי"ד

תביו, „עלו למעלה ראש מבלי תת מנוח ומרגוע לנפשי". ובמכתבו מיום ז' בניסן תרצ"א הוא כותב: „מליצתו של איוב 'לא יתנני לבלוע רוקי' הנה אצלי לא מליצה בעלמא; אך פשוטה כמשמעה, כל היום אני מסובב בעיר לאסוף מעות חטין בלווית הדיינים ובעלי הבתים, כי לפי מנהג מדינתנו — אסיפת מעות חטין לעניים על רב העיר מוטלת. בבואי הביתה לעת ערב הנני כה עייף ויגע עד אשר כמה פעמים ממש אין בי כח הדיבור ונוסף לזאת שוב עבודות אחרות עלי, אשר אינני בן־חורין להיבטל מהן, ושאלות במילי דפסחא, ודיני תורה ומילי דמתא ועוד".

ואולם לא מפני ההכבדה הרבה שבעבודתו — קשה עליו שם כל־כך הרבנות. יפה אמר ר' יקותיאל ויס ע"ה: „אותיות 'נשוא' מתחלפות ל'שנוא'. וזה שנאמר במגילת אסתר: 'וינשאהו' (למראית עין) ובאמת ו'ישנאהו' (בלבו)"; כן, באשר ההתנשאות — שם גם השנאה. ועיר קהילתו של דודי מלאה מריבות ומחלוקות בין מנהיגי הקהל רודפי השררה, וכל צד רוצה להיבנות מחורבנו של הצד שכנגד, והקנאה והשנאה מרובות. „סבלן אני לגבי אחרים — כותב הדוד באחד ממכתביו — ואינני קנאי", אבל הצד שהביאו לראווה־רוסקה דורש ממנו שיהיה קנאי וקנאתן, והוא כשה בין זאבים. העם אומר „קהל אינו מתדלדל". אבל מחמת מחלוקת הקהל, העני גם בלאו־הכי, הוא מתדלדל והולך. פרנסתו של הדוד לקויה, ורוחו — עוד יותר.

והנה באות השנים האיומות של מלחמת־העולם השניה, ימי יסורים ואיסורים שכמוהם לא ראינו ולא שמענו מיום עמדנו על דעתנו. כל אשר היכולת בידו מבקש להציל את נפשו, גולה גלות אחרי גלות, נס מנוסת חרב ורובה; אבל הוא, דודי, מדוע אינו נמלט גם הוא? מדוע הוא פושט את צווארו לשחיטה כיצחק אבינו?

הוא נשאר במקומו, מפני שלמרות הכל — לבו מלא אותה אמונה סודית, שנטע בלבו הילדותי אותו מקובל מצפת. בשנת תרצ"ט הוא כותב: „חיים אנו בשעות היסטוריות כאלו אשר כל הנמנעות יכולות פתאום להיות וודאיות מוחלטות". המצפה הוא גם עכשיו לנס? והעיקר, אין הוא רוצה לעזוב את קהילתו השקועה בצרות רבות ורעות בשעות הפורענויות. במכתב אחד הוא כותב: „בתוך עמנו אנו יושבים ואת גורל העולם כולו אנו חולקים, אל לנו להיות יוצאים מן הכלל, השי"ת ירחם על כל העולם כולו, ועל שארית עמו בפרט, ובישועתם גם לנו ישועה תהיה".

אבל תפילתו זו לא נשמעה.

דודי, דודי היקר! ידעתי, אין אתה היחיד, שמסרת נפשך על קידוש השם. מיליונים נכרתו, נפלו בחרב, ברובה ובפצצה. אפס אותך אראה, אותך אחוש, ואתה בעיני לבוש וסמל לכל יסורינו וקדושינו עתה! ועוד ידעתי: יש פצע עמוק, שבמשך הזמן יעלה קרום על פניו, אך כאבו יציק בסתר עד רגע החיים האחרון.

רבי שמחה הברמן זצ״ל

יעקב צבי הברמאן
ניו־יורק

מתוך רטט וחרדת קודש מעלה אני את זכרו של זקני הגדול ר׳ שמחה ז״ל. בנעורי התאכסנתי בביתו בראווה־רוסקה, וזכיתי לשמוע תורה מפיו.

ר׳ שמחה האבערמאַן הי״ד

ר׳ שמחה נולד בראווה־רוסקה בשנת תרכ״ב (בקירוב) לאביו ר׳ יששכר הברמן ז״ל, שמוצאו היה משושלת היוחסין של ה„חכם צבי״. עוד בצעירותו הלך שמו לפניו כעילוי ומתמיד, בעל מוח חריף ומעמיק. הוא הקדיש את עתותיו ללימוד התורה, והיה תלמידו המובהק ומקורבו של הגאון ר׳ דובעריש הכהן רפאפורט, הרב דמתא, בעל־המחבר ספר „דרך המלך״ על הרמב״ם. ממנו קיבל גם סמיכת חכמים; אבל זקני ז״ל לא חפץ לשמש ברבנות, ועסק במסחר. רבה של העיר היה רגיל להרצות את חידושיו לפני ר׳ שמחה, והלה היה מקשה, מפרק ומסביר. הוא גם העתיק את כת״י המחבר של ספר „דרך המלך״ והכינו לדפוס הראשון (לעמבערג, תרנ״ב—נ״ד). קושיותיו שהקשה לפני הרב המחבר נזכרות בספר בנוסח: „הקשה לי חכם אחד״ (ראה הקדמת נכד המחבר, הרב י. מ. כהן רפאפורט, לספר „דרך המלך״, ניו־יורק, תשכ״ו). זקני ז״ל החליף חידושי תורה עם ידיד נעוריו הרב ר׳ שמואל גערשטנפעלד ז״ל, שהיה ר״מ דישיבת יצחק אלחנן בניו־יורק. במשך שנים רבות התכתב עם אבי, הגאון ר׳ מרדכי אריה הברמן זצ״ל; ובאגרות אלה, הגדושות חידושי תורה נפלאים, הראה ר׳ שמחה את למדנותו המופלגת, את עומק שכלו ואת דעתו הישרה. שקדן גדול היה, למד עד אשמורת הבוקר, ובימינו קשה למצוא בן־בית כמוהו בכל חדרי התורה.

זקני ז״ל היה בקי גם בחכמת החשבון ובתכונה, והגאון ר׳ יהושע פנחס בומבך זצ״ל מאושפצין, מחבר ספר שו״ת „אהל יהושע״, ראה את קונטרס החידושים של סבי ז״ל בענייני חשבונות אשר בש״ס, הנוגעים להלכה, ואמר: „ר׳ שמחה, אם תדפיס קונטרס זה — תאיר את עיני העולם״; אבל סבי ז״ל, ברוב ענוותנותו, לא החזיק טובה לעצמו ולא שאף לפרסום כתביו. מקצתם נשארו לפליטה וטרם ראו אור.

זקני ז״ל הקדיש מזמנו וממרצו לעסקנות ציבורית, בהיותו חבר מועצת העיריה („ראדניק״). חדור היה אהבת ישראל; ביתו היה פתוח לרווחה לכל שוחרי עצה ותושיה. רבים ביקשו את שתדלנותו אצל שליטי העיר, והוא לא נלאה מלהקשיב לבעיותיהם ולצרותיהם והתאמץ לחזק ידיים כושלות. סבלן היה כהלל, ומעולם לא ראיתיו מתרעם על איש.

ר׳ שמחה היה מחונן בהדרת פנים, כולו אומר כבוד ואצילות. פיקחות, חכמה וצלילות דעת השתקפו מתוך עיניו. מדי שבת בשבתו לימדני שיעור בנ״ך, שכן לימוד זה נעדר ב„חדר״ הישן. לא אשכח את שיעוריו אלה, בפרשו לפני יריעה רחבה ממפרשים שונים, וכפשטן בעל הגיון התעמק בפשט הפסוק והאיר את עיני בדבריו. כשרונו הפדגוגי נתגלה לפני כאשר הסביר לי באופן קל הרבה קטעי ש״ך מסובכים ב„חושן משפט״.

נתברך בארבעה בנים נכבדים ות״ח:
אבי הרה״ג ר׳ מרדכי אריה זצ״ל;
דודי ר׳ יעקב ז״ל, שהיה שו״ב ות״ח מופלג וחסיד;
דודי ר׳ אלכסנדר סענדר ז״ל, חכם לב ויקר רוח ונדיב ידוע; שלשתם ישבו בניו־יורק רבתי וכבר הלכו לעולמם. יהי זכרם ברוך לעולם!

וייבדל לחיים ארוכים — דודי ר׳ יצחק נ״י, בר־אוריין וירא שמים, היושב בברוקלין.

דודותי רבקה, לאה וצישע ז״ל, על משפחותיהן, נספו בשואה האיומה בפולין, הי״ד. וגם זקני ר׳ שמחה, יחד עם זקנתי מרת חנה ז״ל, נהרגו על קידוש השם בשנת האימים תש״ג, הי״ד. תנצב״ה לחיי העולם הבא!

הרב ר' מרדכי אריה הברמן זצ"ל

הרב יהודה רובינשטיין

בין גדולי הרבנים ומאורי ישראל, שהופיעו בשמי היהדות התורתית בגאליציה, תפס עמדה חשובה ומכובדת הרב הגאון הגדול רבי מרדכי אריה הברמן זצ"ל. הוא היה גאון בתורה וגדול במעשים טובים, חסיד אמיתי, עדין הדעת, אציל הנפש ואיש האשכולות, שעורר כבוד והדר, הערצה וחיבה בהופעתו האישית ובמפעליו הברוכים על שדה הרבצת התורה וחיזוק הדת.

רבי מרדכי אריה נולד בראווה-רוסקה, מזרח-גאליציה, בשנת תרמ"א, לאביו הרב החסיד, הגדול בתורה, רבי שמחה הברמן ז"ל, שעסק בפרקמטיה ואשר מוצאו היה ממשפחה רבת היחס והפאר, מגזע הגאון בעל חכם צבי ושער אפרים ולמעלה בקודש. הוא היה מנכבדי העיר, למדן מופלג ועסקן ציבורי נמרץ, שזכה לאמונם של ראשי הקהילה.

רבי מרדכי אריה חונך וגודל על ברכי אביו, ועוד בילדותו הוכיח כשרונות יוצאים מן הכלל. הוא התבלט כשקדן מובהק, בעל זיכרון פינומנלי: מספיק היה לו לעבור על כמה דפי גמרא, ומיד חזר עליהם בעל-פה. אביו הירבה לפקח עליו ועל מעשיו, על לימודיו ועל התנהגותו, ותמיד ישב ושקד בלימודיו.

כשגדל למד בקלויז בלז בדיבוק חברים, ובהדרכתם של רבותיו המובהקים הרבנים הגאונים רבי דובעריש רפופורט רבה של ראווה-רוסקה, מחבר הספר המפורסם „דרך המלך" על הרמב"ם, ודודו רבי נתן העבענשטרייט הראב"ד דעיר פרעמיסלא. במהרה עלה במעלות התורה, ירד לעומקה של כל בעיה הלכתית, בתפיסה מהירה וחודרת. רבותיו אלה, וגם הגאון רבי אריה ליב ברוידא רבה של לבוב, הכתירו אותו בגיל צעיר בכתר הרבנות, כאחד הגדולים בארץ. הם הרבו להללו ולשבחו שראוי הוא להיות מורה ודיין בישראל כאחד מרבני הזמן.

בשנת תרס"ט נתמנה להיות רבה של גאליגארי. אמנם עיר זו לא נמנתה עם הקהילות הגדולות, אבל שמעה הגיע לפינות המרוחקות במדינה, כי היא היתה רבת יחס ופאר, ומאז ומעולם שימשו בה בקודש רבנים מופלגים גדולי התורה והמעשה, אשר שמם הלך לפניהם. שם הרחיב את יריעת ידיעותיו המבורכות וגדל בשיעור קומתו הלמדני, ורבים ראו בו סמל ודוגמה של רב מובהק בישראל שמשכמו ומעלה גבוה הוא מכל העם.

בהיותו מוקף אהבה ומסירות, הקדיש עצמו הרב הברמן ללמוד וללמד, ועד מהרה יצאו לו מוניטין כתלמיד חכם מובהק, ובחורי חמד נהרו אל ביתו לשמוע לקח מפיו, והוא החל להשמיע לפניהם את שיעוריו שהצטיינו בבהירותם, בצלילותם, בעמקותם ובהגיונם, ומאז לא פסקה ישיבה מביתו. הוא גם בא בחילופי דברים במשא ומתן של הלכה עם גדולי הרבנים בשעתו. תשובות אליו מצויות בשו"ת „חבצלת השרון" ח"ב (בילגוריי תרצ"א) סימן ס"א, מאת הגאון ר' דוד מנחם מאניש באב"ד רבה של טרנופול, ובשו"ת „צור יעקב" (בילגוריי תרצ"ב) סימן מ"ב, מ"ג, ע"ד, מאת הרב הגאון ר' אברהם יעקב הלוי הורוויץ רבה של פרוביזנה, ובשו"ת „מחזה אברהם" ח"ב, סימן מ"ה חלק אהע"ז מהגאון מבראדי, ותשובה אחת גדולה נדפסה ממנו בספר „תשובה כהלכה" שנדפס בדרוהוביץ שנת תרע"ב (ספר זה הוא כיום יקר המציאות; בו כונסו למעלה ממאתיים מכתבים ותשובות מגדולי האדמו"רים וגאוני הזמן מכל רחבי מדינת גאליציה ומגאוני רבני פולין והונגריה ע"ד הסכסוכים שפרצו בין כוללות גאליציה וקוסוב-וויזניצא, בירושלים, כולם ערוכים אל נשיא הכולל הרב הגאון ר' אברהם חיים דוד מדרוהוביץ), ושם הוא מגלה את כל כוחו בתורה, ואנו רואים אותו כגאון וחריף עצום, בקי נפלא ועמקן החודר למעמקי הלכה (ראה שם בעמודים 248-234).

מאז שיצא שמעו כגאון גדול היודע להשתמש בכתרה של תורה, החלו הרבה תלמידי חכמים פונים אליו בשאלות הלכתיות ותלמודיות שונות, והוא השיב לכל דופק על דלתות התורה, וכך התחיל לתפוס מקום נכבד כאחד הגדולים מן הדור הצעיר הממשיך במסורה המפוארה של המשיבים, שמדינת גאליציה היתה מפורסמת ונשתבחה בהם.

במלחמת-העולם הראשונה, כאשר צבאות הרוסים פלשו במהירות הבזק לערי גאליציה המזרחית, היה הרב הברמן נאלץ להימלט מיד עם משפחתו ולעזוב את ביתו, ואחרי נדודים וטלטולים הגיע לעיר המלוכה וינה. וינה היתה אז עיר ואם בישראל, עיר מלאה חכמים וסופרים, גאונים ולומדים, והמוני פליטי יהודים מגאליציה וארץ הגר שברחו מפני אימת הגייסות הרוסים קבעו את דירתם שמה.

בבואו לוינה מיד נתחבב בעיני הרבנים והלומדים ועל כל מי שבא אתו במגע, ויהודים מכל החוגים והשכבות העריצו את אישיותו הדגולה, וביתו נעשה למרכז תורני מובהק, ורבים צבאו על פתחי ביתו לשמוע ממנו דבר ה' ואמרותיו מלאי תוכן ורבי רושם.

אדמו"רים אחדים שביקר אצלם בוינה — העריכוהו מאוד. הם הפליאו את צדקת דרכיו ותום דרכו, הגיונותיו וישרותו, חריפותו בתורה ותהלוכותיו החסידיות.

משהוקם בית-הדין של הקהילה הוינאית (הקולטוס געמיינדע), תחת נשיאותו של הגאון הגדול רבי יוסף באב"ד,

נתמנה הרב הברמן לדיין ומו״צ בבי דינא רבא, ותפס בו המקום הראוי לפי כשרונותיו המצויינים.

לאחר עלייתו לשלטון של היטלר ימ״ש ולאחר פלישת הנאצים לאוסטריה, הצליח הרב הברמן בעזרת ידיד נעוריו — הרב הגאון רבי שמואל גרשטנפלד ריש מתיבתא בישיבת רב יצחק אלחנן — להימלט למדינת אמריקה, ולבוא אל המנוחה בארץ זו ולהסתדר ולתפוס את מקומו הראוי לו. בבואו לכאן נתקבל בכל מקום בכבוד גדול. מיד הכירו בו את הגדול בתורה ואת האישיות רבת הגוונים. בכל יום נתרחב חוג מכיריו ומעריציו, שכן אישיותו, אורח חייו ומגעו ומשאו עם הבריות עוררו התפעלות.

דמותו הפאטריארכאלית שיוותה לו הוד והדר. היתה לו דמות רבנית תורנית חסידית מובהקת. עיניו הפיקו תום ויושר, בטחון, אמת, צדקות, ישרות והגינות. הוא היה פה מפיק מרגליות, חונן בזיכרון ובכושר הסיפור. חוויה נפשית היתה לשמוע את סיפוריו על גדולי ישראל וצדיקי הדור, וניכר היה שהוא חי בהם. מעמדו בקהל חסידיו ומעריציו נתרומם.

בברוקלין הציעו לפניו כמה קהילות ובתי כנסת משרות חשובות להיות להם לרב ולמנהיג העדה. אולם, הוא בחר להיות רב בקהילת „רעים אהובים" וב„מחזיקי הדת" בבראנזוויל היהודית, כי יקרה היתה לו קהילה נאה וחסודה זו שהיתה מורכבת מ„סלתה ושמנה" של היהדות החרדית, ובתוכה היו תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, וקול התורה נשמע בה יומם ולילה.

הוא שירת את קהילתו באמונה ובמסירות עד יומו האחרון שבו כרע ונפל, כי לבו הטהור לא עצר כוח הסבל מעוצר רעה ויגון אשר מצא את עמו, משפחתו ובית אביו, ויצאה נשמתו בטהרה ער״ח סיון שנת תש״ה.

ואלה הטורים חרותים על מצבתו:

כ ת ר   ת ו ר ה

מרדכי הצדיק לימד ושמש ברבנות ארבעים שנה,
רב ומורה הוראה בקהילת גאליגארי ובעיר וינה.
דברי תורה וחדושים נפלאים כתב עלי ספר,
כתבים ותשובות הניח אחריו באמרי שפר.
יצא לאור ספרו „מראה החודש" על קדוש החודש.
ארי שבחבורה ושר התורה גוע ונאסף בעמיו,
רבה וגדולה האבדה לאשתו ובניו ולכל מכיריו,
יבכו עליו כל בית ישראל שנפל כותרת שר התורה
האי גברא יקירא סולת נקיה ונפש טהורה.
ה״ה הרב הגאון המובהק אור ישראל וקדושו מרנא
ורבנא מרדכי אריה בהרב ר' שמחה זצלה״ה
אבד״ק גאליגארא חבר דבד״צ בוויען.
רב דביה״כ רעים אהובים, ורב דביהכ״נ מחזיקי הדת
נפטר ערב ראש חדש סיון תש״ה.
ת' נ' צ' ב' ה'

פטירתו הפתאומית הדהימה את כל מכיריו, מוקיריו, חבריו וידידיו, בידעם את ערך האבדה שאיבדו, ובידעם שנקטף אילן פורח ללא עת.

כשנפוצה השמועה האיומה על פטירתו, אבל ויגון עטפו את בראנזוויל היהודית, ומאות חסידיו ומעריציו מלווים בשברון לב את חביבם ומחמד נפשם למנוחתו האחרונה.

הספידוהו רבנים גדולי התורה, והעריכוהו שכל חייו היו מוקדשים לתורה ולמעשים טובים, ואחד ממספידיו פרץ בקול בוכים ואמר נתיתמה בראנזוויל מגאון אדיר בתורה.

לאחר פטירתו יצא לאור, בעזרת בית הכנסת „רעים אהובים" ובית הכנסת „מחזיקי הדת", ספרו הנפלא „מראה החודש" בעניני הלכות קידוש החודש להרמב״ם, אשר כידוע אף גדולי המפרשים ונושאי כליו התלבטו בהלכות עמומות אלו וקצרו במערכותיהם במקום שהיה להאריך.

ומבין יחידי סגולה אלו בא הרב הברמן ז״ל ונטל על עצמו להיות גואל נאמן להלכות אלו. הוא חדר לשתין של ההלכה, כרב חובל מנוסה השתלט על הגלים הסואנים של ים התלמוד, וידע למצוא נתיבות למשנתו הסוערת בעניני קידוש החודש שהם מסובכים בעניני כוכבים ומזלות בכוכבי

ספר
מראה החודש
בעניני הלכות קידוש החודש להרמב״ם
המסתעפים בענינים שונים בהרבה סוגיות הש״ס
מאת
הרב הגאון המובהק החריף העצום, גדול ביהודה לתורה ולתעודה,
כקש״ת מוהר״ר מרדכי אריה האבערמאן ז״ל
אב״ד דק״ק גאליגורא, גאליציען, והבר וסגן דביד״צ בעיר וויען, אוסטריא.
רב ההבורת „רעים אהובים", ורב ההבורת „מחזיקי הדת"
בבראנזוויל, ברוקלין, נ. י.
בהרב הגאון איש האשכלות מו״ה שמחה האבערמאן
מעיר ראווא רוסקא, גאליציען
נויארק
שנת תש״ז לפ״ק
דפוס ר' יצחק מױנעשטער
מױנעשטער פּאַב. שינג קאָמפּ.
211 איסט בראָדוויי
ניו יארק, נ. י.

לכת שרק מעטים דרכו בה. שליטתו היתה עזה ונמרצה בכל הספרות התלמודית ההלכתית במקצוע זה על כל שלוחותיה. הגיונו הוא מלוטש, חד ונמרץ, ואשרי לו שזכה להציב לו ציון לעולמי עד ועלה לו להתגדר ולהרחיב הלכות הללו בהיקפן הגדול.

מלבד ספרו „מראה החודש" השאיר אחריו כתבים אלה שעדיין מחכים להוצאתם לאור: חידושים על כל מסכת זבחים; חידושים בעניני גיטין; חידושים בהלכות שונות; קונטרס „סידור גיטין" לאנשי צבא היוצאים למלחמה; חידושים בדין תרומות ומעשרות ושביעית בזמן הזה; שאלות ותשובות; דרשות.

יהא זכרו ברוך ומבורך.

דמויות של חסידי בעלז בראווה

(קטעים מספרו)

ישראל קלפהולץ

אישים בולטים לא חסרו בבעלז: לומדים מופלגים וחסידים מובהקים, אנשי מעשה ועושי חסד, יהודים יקרים שהתבלטו בכל התחומים. מבין רבבות החסידים, ממאות ערים ועיירות, שהסתופפו בצלם של אדמו"רי בעלז — רבים מבני מעלה היו, אבל העיר ראווה הצטיינה במיוחד בגדולי חסידיה שהוציאה מתוכה. אלה נחשבו לעמודי תווך בחסידות בעלז, מסלתה ומשמנה שיש להתפאר בהם.

היתה זאת „חבורה" מיוחדת, מאוחדת ומלוכדת, שדבקה בנאמנות ללא גבול באדמו"רי בעלז. רבים היו בני החבורה, וכאן אתאר את המיוחדים שבהם.

רוב בני החבורה לא עסקו במסחר, כי בבעלז היו „יושבים" על התורה ועל עבודת ד׳. נשות החייל שלהם עסקו במסחר וגם ראו פרי במעשי ידיהן בזכות עבודת ד׳ של בעליהן. היו מבני החבורה שידעו עוני ומחסור, אולם לא הקדישו לזה כל תשומת־לב כי הסתפקו במועט שבמועט וזלזלו בכלל בענינים גשמיים; כולם שייכים למשהו עילאי יותר, מתרוממים מעל לעניני החולין שסבבו אותם.

בתום מלחמת־העולם הראשונה חל שינוי מכריע בחיי הנוער היהודי. רבים מבני הנוער נטו אחרי התנועות הפוליטיות החדשות וניתקו כל קשר עם עברם. מעטים נשארו נאמנים לחיי תורה. עם שובו של מרן מהרי"ד זצ"ל מגלותו בהונגריה התלכדה מחדש, בבית החסידים בבעלז, חבורת חסידים צעי־רים, בחורי חמד שתורתם אומנותם, עמלים לרכוש ערכי חסידות. מספרם הלך וגדל משנה לשנה. זה היה פרי עמלם של החסידים המצוינים שבעיר ראווה.

ר׳ יהושע ראוּוער

ר׳ יהושע פאך היה אחד מ„החוט המשולש" של גדולי החסידים שבבעלז, שמקום מגוריהם היתה ראווה־רוסקה. הוא, ר׳ ישעיה ראוּוער, ור׳ יוסלי ירטשיבער הלכו תמיד צמודים, ויחסי ידידות הדוקים שררו ביניהם תמיד. הם היו ה„שרים" בחצר בעלז והיועצים הנאמנים לרבי; לא נעשה דבר גדול או קטן בלי להתייעץ אתם. ר׳ יהושע היה הזקן שבחבורה. עוד בצעירותו הסתופף בצל כ"ק הר"י זצ"ל. משחר נעוריו שונה היה מאחרים, מתעלה על בני גילו בתורה ובמידות, ואחרי שמרן מהר"י נתבקש לישיבה של מעלה הסתופף בצל כ"ק מרן מהרי"ד זצ"ל, ומאז נחשב כאחד מאריות בעלז. את דרכו המשיך גם אצל מרן מהר"א זצ"ל.

אישיות מופלאה היה ר׳ יהושע. ממעט באכילה ושתיה, ממעט בשיחה, כחוש, ממש עור ועצמות, ומרבה בהתבודדות. עם כל זאת היתה תמיד רוחו טובה עליו, מקפיד על לבושו המסודר והנקי להפליא, הילוכו ודיבורו בנחת, חביב על הכול ומקובל על הכול. התנהגותו עוררה כבוד והעידה על פנימיותו האצילה. מעולם לא עשה כל צעד כדי להתחבב ולהתפרסם; אולם שמו הלך לפניו ופרסומו כחסיד מופלג הגיע לכל חסידי בעלז. מורם היה מעם, כרוחף בעולמות העליונים, ובכל זאת ידע להתהלך עם כל איש, קטן כגדול. נעים הליכות היה ומוצא פיו מחושב, שנון ופיקח. אימרותיו השנונות והמבריקות נהפכו לאימרות־כנף ונישאו בפי כל. יהא זכרו ברוך.

ר׳ ישעיה ראוּוער

ר׳ ישעיה פרעגער, חתנו של ר׳ יעק׳לה הלברטל מראווה, נסע עוד בבחרותו לכ"ק מרן מהר"י זצ"ל. הוא נמנה שם בין האברכים המצוינים. חסידים ואנשי מעשה בבעלז החלו להתייחס אליו בחיבה גלויה, התפארו בו ובהליכותיו וראו בו את החסיד האמיתי הראוי לשמו. בעל צורה מעוררת כבוד היה, הילוכו בנחת, הופעתו מסודרת ונקיה, רבב לא נמצא בבגדיו, וכהופעתו כן מעשיו ערוכים ומסודרים. שיחו ושיגו מתוך ישוב הדעת. לא נתפס לצעדים נמהרים ולמעשי פזיזות. לא אהב את הרעש וההמולה שבפעולה ציבורית. צעד בצניעות לעבר כל מטרה, ידע להתהלך עם אנשים, להטיל מרות בלי להרים קול, לעמוד על משמר החסידות בלי להשתמש באמצעים

לא הוגנים. ידע לפשר בין יריבים בלי להשאיר משקע של רוגז אצל אחד מהצדדים. ידע לרכוש לעצמו כבוד בלי לרדוף אחריו.

את כל שנות חייו הקדיש ר׳ ישעיה לתורה ולחסידות. התנהג בחסידות ובקדושה תוך מאמץ להסתיר את מעשיו מעין רואים. באהבה ובכבוד ביטאו תמיד חסידי בעלז את שמי. גם אנו מזכירים את שמו ברטט ויראת כבוד.

ר׳ יוסף יארטשיוער

ר׳ יוסאלי היה הצעיר שבין שלושת „האוהבים והידידים", ומושלם בהרבה מעלות טובות. הוא היה מחונן בקול ערב, בעל תפילה מצטיין. בתפילתו היתה מתיקות נעימה, מלאה טעם וחן; אפילו בימי החול, כשעבר לפני התיבה להתפלל מעריב, היתה תפילתו מלאת מתיקות. עד היום, כשמתאספים חסידי בעלז, מזכירים הם את נעימות תפילתו.

ר׳ יאסאלי יארטשאָווער הי״ד לצדו של האדמור מבלזא זצק״ל

הוא היה ספרא רבא בעל סגנון מלוטש, כתב ידו היה יפה להפליא, והוא כתב את ה„תורות" בהיותו בבעלז. שפת המדינה היתה שגורה בפיו וכתיבתו בשפה פולנית ערוכה ויפה. הוא היה בעל מידות טובות ותרומיות. מעודו התנהג בחסידות ובפרישות ומעטים היו כדוגמתו.

תלמיד חכם מובהק. קלסתר פניו הנעים והדרת פניו המעוררים יראת־כבוד העידו, שהאיש משכמו ומעלה גבוה מכל העם. גישתו המלבבת יצרה סביבו אווירה מושכת והאנשים חיפשו דרכים להתקרב אליו, לשהות במחיצתו, לבלות בחברתו; ור׳ יוסאלי — קיבל כל אחד בסבר פנים יפות ברצון ובאהבה. כשם שנפשו זכה וטהורה — כך גם מלבושיו נקיים.

ר׳ יוסאלי תפש עמדה מרכזית בחיי החסידים; קסמו האישי והליכותיו מלאות החן והזוהר הקנו לו מקום מכובד ביותר בין גדולי היושבים. עיניו שהפיקו אהבה ופקחות וגישתו המלבבת מלאת האצילות — יצרו אגדות סביבו. רחבות לבו, יושרו והגיונו הקנו לו מקום בשורה הראשונה של חסידי בעלז הגדולים, והוא נחשב בצדק לאדם המושלם; מעולם לא הלבין פני אדם, מעולם לא הטיח דברים בפני איש, ידע לבטא את אשר עם לבבו בצורה עדינה מאוד ותוכחתו נתקבלה על הלב ולא עוררה כל תגובת זעם.

בזכות ידיעותיו המרובות בכל שטחי היהדות והתמצאותו בכל בעיותיה היה נאלץ להקדיש מזמנו לעניני הציבור. עסקני גליציה ומנהיגיהם לא יכלו לוותר על עצתו ועזרתו, וב„מחזיקי הדת" נמנה היה ר׳ יוסאלי על האישים הגדולים.

קולו השקט והנבון נשמע תמיד בקשב רב. מעולם לא יצא מגדרו. קל היה להבחין, איך הוא שולט על עצמו ועל כל מוצא פיו, ומעולם לא אמר: „קבלו דעתי!" איש הרגש העדין הזה ידע לשמור על רגשותיו בלבו פנימה — בלי לתת להם להתפרץ, בלי לתת להם להאפיל על בהירות מחשבתו.

זכיתי להיות אתו באסיפת הרבנים בווארשה, ונעים היה לראות כיצד התנהג עם רבנים, השכיל לפשר ולגשר, מצא שפה משותפת עם גדולי ליטא ועסקני׳ ועם ראשי „אגודת־ישראל".

הוא הקדים לבוא לווארשה יומיים לפני שבא מרן זצ״ל, להכין את כל מה שהיה צריך למען מרן וכל החבריא קדישא שליוו את מרן; הוא היה שר הפנים, שר החוץ וגם שר המלחמה, אם היה צורך. הוא היה המגשר בין כ״ק מרן מהר״א זצ״ל לבין כל הגדולים שהיו אז באסיפה, בעל מרץ כביר בלתי מצוי, בעל כושר פעולה בלתי רגיל ותמיד מלא רעיונות ותכניות; אך הוא אינו מצטמצם בתחום המחשבה והרצון בלבד, אלא הוא תמיד פועל ומפעיל ויודע לטפל בתבונה ובמתינות בכל סכסוך. בכל מקום, שבו יש צורך לכבות דלקה ולפתור סכסוכים — הוא מופיע, מתווך ומפשר, מפייס ומשלים, מסדיר ומחסל מריבות וחיכוכים שאינם חסרים, ובלבד שיהיה ציבור מאוחד ושלום במחנה בעל מטרה אחת.

דבריו נשמעים בכל מקום, כי הוא יודע למצוא את המלה הנכונה ואת המשפט המתאים. כי ר׳ יוסאלי ניחן בהוש מיוחד לסקור במבט אחד פני איש וכבר להכיר טבעי. כך הצליח במקום שלא הצליחו אחרים, ולכן ביקשו רבים את עצתו ועזרתו.

לא היתה בעיה ציבורית שנגעה לעניני הדת שר׳ יוסאלי לא טיפל בה; הוא השמיע את דברי מרן ז״ל וביטא את

עמדתו, שתמיד היתה רבת־משקל, מחושבת והגיונית. כל מעשה של מרן נחשב אצלו כהלכה שאין לסור ממנה ימין ושמאל.

מטובי האברכים של בית מדרשו של כ"ק מרן מהרי"ד זצ"ל, היה משמש את מרן מהרי"ד ואת מרן מהר"א כמלווה לכל המקומות שנסעו: לאסיפות ולמקומות מרפא.

כשמרן מהרי"ד חש בעיניו ולא היה באפשרותו ללמוד מחמת חולשתו בעיניו, למד ר' יוסאלי לפני מרן מתוך הגמרא ומרן למד אתו בעל־פה וחידש הרבה חידושי תורה.

כשהיה כ"ק מרן מהר"א בקראקא, שאל הצדיק רבי משה מבויאן את מרן על רבי יוסאלי: „מי הוא?" — אמר מרן: „אדוני אבי זצ"ל אמר עליו, שיש לו חלק בתורתו". אחר־כך, אצל מרן מהר"א — הוא היה מגדולי החסידים, וזכה להערצה רבה מכל באי בעלז. הוא היה אחד האריות שבחבורת בעלז.

ר' ישראל ראווער

עוד בנעוריו היה מתמיד בעל תפיסה מהירה ומעמיקה ושמו הלך לפניו כעילוי. מתון היה מטבעו ונוח לבריות: שלווה ועדנה היו נסוכות על פניו הצנומים והאצילים. בבחרותו למד שנים רבות בבעלז בחברותא עם כ"ק מרן מהר"א זצ"ל, וכעבור שנים אמר עליו מרן: „הפוסק הלכה בסביבת מגוריו של ר' ישראל הרי הוא כמורה הלכה בפני רבו". בזכות שקדנותו המופלאה, שנתלוותה לכשרונותיו המצוינים, עלה ר' ישראל ונתעלה במעלות התורה ושמו יצא לתהילה על פני כל הסביבה.

גם לאחר נישואיו עם אסתר מרים בת ר' יהודה יונה שו"ב בראווה, שהשתדך עם השו"ב ר' הירש'לה שווערט, אבי ר' ישראל, המשיך בלימודו והתמסר במיוחד לדיני איסור־והיתר, אישות ומיקח וממכר — עד שנעשה בעל הוראה. אמרו עליו, שהיה זוכר את ה„יורה דעה" עם ה„פרי מגדים" בעל־פה. והעיר ראווה שמחה למנות את בן עירה הדגול לדיין ולמורה הוראה בקהילתה.

מומחיותו התבלטה בייחוד בהוראת הלכה למעשה; לכן כל שאלה מסובכת שהתעוררה בעיר או בסביבתה — נתבררה ונתלבנה על שולחנו של ר' ישראל.

בהיותו למדן גדול ונודע בפקחותו ובעמקותו פנו אליו — נוסף ל„דיני־תורה" רגילים — גם בעניני בוררות בעסקי מסחר מסובכים. ואכן הצטיין הוא כגדול וכמובחר שבבוררים; בתבונתו ובכושר הניתוח שלו ירד לעמקן של טענות הצדדים ודלה את האמת וגילה את דוברי השקר. בעלי הדין היו מופיעים לפניו מתוך יחס של כבוד אל יושרו וחוות דעתו הבלתי משוחדת ואל פסקי הדין שיצאו מתחת ידיו.

בקיאותו הרחבה בספרי ה„פוסקים", ראשונים ואחרונים, היותו מעורב בין הבריות, התמצאותו בהליכות העולם, ובעיקר פקחותו הרבה — אלו היו כלים שבאמצעותם התיר כל סבך בדיני ממונות ויישר ההדורים בין אדם לחברו ובעניני ציבור.

גם סכסוכים קהילתיים מכל רחבי המדינה הובאו לפניו; ובמחלוקות שפרצו בעניני רבנות או קהילה, אף בעיירות מרוחקות ביותר — ביקשו את עצתו ותיווכו. כל הצדדים בטוחים היו, שאין לפניו משוא־פנים. בהיותו מטבעו בעל הבנה בהירה ובעל שכל מנתח — לא סבל ערפול של הן ולאו בבת־אחת, או פסק־סתם, הנשמע לכמה אנפין, אלא הוציא תמיד מתחת ידו דבר מתוקן, מסקנה ברורה וחד־משמעית לכל הפונים אליו בעניני דת ודין.

על יושרו המופלא זכה לשם טוב שהלך לפניו ברחבי המדינה.

ר' יעקב בעריש הבנשטרייט

אישיות נפלאה היה ר' יעקב בעריש, גדול בתורה ובמידות, עדין אופי ואציל נפש, התגלמות הטוב והנעלה שבחסידות. מעולם לא היה משופע בעושר, אך תמיד היו פניו קורנים מאושר ושמחה פנימית והדביק בשמחתו זו את כל הסובבים אותו. יחסו אל כל אדם היה מלא אדיבות וטוב־לב. אנשים שהיו שרויים בדאגה ובדכאון — הוא היה מעודדם ומנחמם, ואף השתדל להקל על סבלם ולחלצם מן המיצר.

ר' יעקב בעריש שימש הרבה שנים כשליח ציבור, כבעל „שחרית" או „מתחיל", בימים הנוראים בבעלז. קולו הערב, המרעיד לבבות, והשתפכות הנפש שלו, כתינוק המתחטא בפני אביו — זכורים לרבים ששמעו אותו.

הוא הרגיש את עצמו כשליח ציבור של החסידות. עוד בצעירותו נזף בו כ"ק מרן מהרי"ד על רשלנותו בלבושו. „מי יודע כמה אמהות אתה מונע מלשלוח את בניהן לתלמוד־תורה ולחנכם לחסידות בגלל המראה הבטלני שלך?" — אמר לו. ומאז שמר ר' יעקב בעריש שלא ייפגם חלילה שמה הטוב של החסידות בגללו.

היה לו כשרון גדול לסיפורי חסידות. חן מיוחד היה נסוך על הסיפורים, בהאירם באור הטמון בגנזי נשמתו.

בעל יחוס היה. נכדו של ה„ברוך טעם" ז"ל.

חביב על הכול היה ומתפלש בעפר רגלי כל, כי ענוותנותו היתה טבעית ללא צל של העמדת פנים.

זכה ר' יעקב בעריש ונפטר על מיטת חליו בראווה. כשהגיעה הידיעה לכ"ק מהר"א זצ"ל הספידו בדברים חמים וביניהם: „ר' יעקב בעריש חשב את עצמו כעפר ואפר".

ר' רפאל ראווער

ר' רפאל שרייבר, בנו של החסיד מראווה ר' יעק'לה געצילס, יהודי נמוך־קומה היה, בעל עיניים שהביעו פקחות ושתקן מטבעו. אהב את ה„חבורה" וגם את הבדידות, ולכן מצא את הבדידות בתוככי ה„חבורה". אמרו עליו כי למדן

גדול היה, אולם על רחשי לבו הפנימיים שמר בסוד. חסיד בכל רמ״ח איבריו וחסיד קיצוני שבקיצוניים היה. מחמיר עם עצמו ובוחל ביתרים.

חסידים העריכו את מעלותיו, אבל התנגדו לקיצוניותו היתירה. פעם אמר לו כ״ק מרן מהרי״ד זצ״ל: „הגמרא אומרת במסכת ׳סוכה׳ שכופרא (חלקי דקל הדוקרים) לא הווי לולב, שנאמר ׳דרכיה דרכי נועם׳, הרי שאפילו לולב אם הוא דוקר אינו ראוי להיות בין ארבע מינים, כל שכן לאנשים ולחסידים אסור להם לדקור״. מאז נהפך ר׳ רפאל לאיש אחר ונעשה נוח לבריות. בצדק הוא נחשב לעמוד נאמן בבית בעלז.

פיישי ראוועך

אחרי שתיארתי דמויות של רבנים וחסידים, אנסה לתאר דמות של בחור, תלמיד־חכם וחסיד. שמו היה פסח (שווערץ), ומרוב חביבות קראו לו פיישי.

עוד בילדותו ניכר היה בו, שכלי מפואר הולך ונוצר. הוא לא היה, בילדותו, שובב כרוב העילויים, אלא היה מדהים עין כל רואיו בשני דברים: בהתמדתו הבלתי רגילה ובכוח חדירתו העמוקה לכל בעיה וענין.

שנות ילדותו לא היו סוגות בשושנים. כל ימי חייו חי חיי צער ודוחק, אבל לא קופחה התמדתו בתורה. בגליציה ובבעלז של הימים ההם היו המוחות החריפים תופעה נפוצה — אבל פיישי, כעילוי, היה יוצא מן הכלל. מערים רבות באו לבעלז לומדים מופלגים, אבל פיישי עלה על הרבה מגדולי התורה המוכרים. לא היה לו מי שיפלס לפניו את הנתיב לעלות ההרה; הוא לא למד בישיבות המפרסמות את השם הטוב של בחור בעל כשרון עד למרחקים. בבעלז לא הורגלו לפרסם. היו לו סגולות בלתי רגילות כדי להגיע למרום פסגת הלמדנות.

עוד בילדותו היו מסכתות אחדות שגורות בפיו. פיישי הולך ומתבגר. בכל יום ויום למדנותו הולכת וגדלה עמו. יושב לו כל היום ולומד. כולם רואים בו כוכב דורך ועולה בשמי התורה. הוא הצטיין לא רק בלימודו אלא היה גם בעל מידות; היה חדור אמונה ובטחון; היה דבוק במרן ובחסידות; היה תמיד שרוי בשמחה ומשרה רוח של שמחה על סביבתו. חיוך ידידותי היה מרחף תמיד על שפתיו, חיוך שהביע לבביות וגילוי לב. חדור היה אומץ לב והכרת ערך עצמו, ועם זאת היה אוהב לבלות בחבורה ובפרט בשיחה נאה עם תלמידי חכמים.

ללא מורה ומדריך, שיורהו שיטה וקו בלימוד, עסק בתורה בהתמדה — ובעקיפין היו לו הרבה מורים ומדריכים. לבעלז באו מכל קצות הארץ רבנים גדולים ובחורים לומדים. כשהופיע גדול בתורה, פיישי רץ אליו מיד לשוחח אתו בתורה, הרצה לפניו את חידושיו וכל דבר הקשה הביא אליו. כך רכש הרבה ידיעות ולמד הרבה מן הגאונים האלו. כך הכיר את שיטת לימודם של גדולי הרבנים, את המיוחד שבהם ואת המאחד אותם, והושפע מכולם. הוא הפליא אותם הן בידיעותיו והן בחריפותו. הבנת דבר מתוך דבר, שיקול הדעת, הגיון השכל, סברא ישרה ולפעמים פלפול וחידוש — היו משמשים לו יסוד ועיקר במשא ומתן הלכתי.

בחורים, תלמידי חכמים, שבאו ממרחקים לבעלז, כולם היו באים לחטוף שיחה בדברי תורה עם פיישי; והוא השכיל לדבר עם רבים בענינים שונים, ובכל נושא היה מגלה את רעננותו, עמקותו ובקיאותו. לכן היו רבים צובאים על דלתותיו של פיישי והשתוקקו להיות מתלמידיו.

בחור ירא ה׳ וישר המידות, מתמיד, למדן ועדין הנפש. אחת הדמויות המפוארות של חסידי בעלז. ניספה יחד עם עוד קדושים וטהורים.

קבלת פני הרבי מבלזא מהר״א זצק״ל בתחנת הרכבת בעיר

ה„אלט בית המדרש" וה„אלטע קלויז"

א. מ. רינגל ז"ל

בית המדרש והקלויז — את התואר „אלט" הם קיבלו אחרי בניית ה„זאמד בית המדרש" וה„בלעכענע קלויז" — סמוכים וצמודים זה לזה עמדו. שניהם היו, במשך מאות בשנים, מרכז חייה הרוחניים של העיר ובהם נרקם אורח חייה, כדוגמת אורח חייה של היהדות בגליציה במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה. את ספסליהם חבשו גדולי התורה שראווה התבלטה בהם. ארונות־הספרים הגדושים שכיסו את כל קירות בית המדרש — שבימינו עמדו כמיותמים — עדים היו, שרבים היו הלומדים שהגו בהם יומם ולילה. בין כותלי בית המדרש והקלויז הופיעו גדולי החסידות והקהילו קהילות ורכשו באישיותם ובהטפתם לב שומעיהם לתורתם, תורת החסידות. מה„בתים" האלו יצאו הלוחמים הקנאיים נגד כל ניסיון לשנות, אפילו כמלוא נימה, באורח חיים זה שירשו מאבותיהם ושעליהם להנחילו לבניהם אחריהם לדורי דורות.

רבים מתלמידיו של ה„חוזה" מלובלין השקיעו מיטב מאמציהם לרכוש חסידים והשפעה בראווה, ולכן תכפו ביקוריהם בה. אבל במשך הזמן גברה השפעת בלז והיתה למכרעת. חסידים וחסידות היו זהים עם בלז. לכן מיותר היה להדביק לאלטע קלויז את הכינוי „בעלזער קלויז", כבמקומות אחרים.

קטע מתוך סיפור אותנטי של ר' יהושע, בן ר' שלום זצ"ל, אבי שושלת בלז — מדגיש את חלקם של ה„בתים" הנ"ל בהתבססותה של חסידות בלז.

„בחורף בשנת תקפ"ז היה הרה"ק ר' נפתלי צבי מראפשיץ זי"ע משובתי שבת בראווה, ושלח מר אבא את בניו לק"ק ראווה. אמר להם ר' נפתלי: „חשבתי כי גם אביכם יבוא אלי כי נכסוף נכספתי להתראות עמו פנים אל פנים, ואם יבוא אשאר בראווה לשבת הבאה". אמר אבא: „רצונו זה כבודו". ויסע מבלז ביום ג' ובכל מקום עברו התלקטו סביבו חסידים ונסעו עמו, ובא ביום עש"ק לק"ק ראווה ושלוש מאות איש עמו. בערב, בבית־המדרש, כיבד הרבי מראפשיץ את אבא בתפילת מנחה. אחר תפילת מנחה אמר לו הרבי מראפשיץ. „בעלזער רב, קחו עמכם את אנשיכם ולכו להתפלל לקלויז הסמוך". מר אבא שם עצמו כלא שומע ונשאר בבית המדרש, והרבי מראפשיץ עבר, כדרכו בקודש, לפני התיבה לקבלת שבת. ואמר לי אבא: „בני יקירי, אגלה לך הטעם, למה לא רצה הרבי מראפשיץ שאשאר בבית־המדרש בעת תפילתו, כי דרכו בקודש לומר בעצמו את ה'קדיש' — אף שהוא קדיש יתום — אחרי 'מזמור שיר ליום השבת', והקדיש הזה היה מעין הקדיש שיגיד המלך המשיח לעתיד לבוא אחרי שיאמר השי"ת דבר הלכה, כדאיתא בילקוט, ישעיהו דף ע"ט. ומשום מה רצה למנוע ממני לשמוע אותו, ואני אדיר חפצי היה כן לשמוע אותו, וברוך אל עליון כי קיבלתי אותו ונודעו לי ממנו דברים נפלאים". וביום א', כשהלך אבא אל הצדיק מראפשיץ לקבל ממנו ברכת פרידה, שם ידיו הקדושות על כתפי אבא ואמר לו: „בעלזער רב, הייתי אצל הצדיק מאפטא קודם הסתלקותו והוא מסר לי דברים נשגבים שקיבל ממוריו", ולקח אותו לחדר מיוחד וגילה לאבא גדולות ונצורות. המעשה היה בחורף תקפ"ז, וביום י"א באייר נישבה ארון הקודש ונתבקש הרבי מראפשיץ לישיבה של מעלה".

בסיפור נקבעה ראווה כמקום ההסמכה, כעין שימת האדרת מאת הצדיק מראפשיץ בערוב יומו על כתפי רעו המתחיל בפעולת ביסוס עדתו. בסיפור יש גם רמזים של התמודדות בהשגת השפעה על קהל החסידים.

החבילה נתפרדה במרוצת השנים. הרעיונות של חיבת ציון ושל ציונות מדינית, שחדרו לעיר, השפיעו גם על רבים ממתפללי בית המדרש. החסידים איבדו שם את השפעתם ואת מקומם, והקלויז נעשה ל„מאסף" שממנו ניהלו את מלחמת האיסוף, בלי התנופה הקודמת, עד הימים הקודרים האחרונים.

בימינו אנו כבר היה בית המדרש מעוז ומבצר לחובבי ציון ולציונים. רבים ממתפלליו נטלו חלק פעיל ומרכזי בתנועות הציוניות שבעיר. מתפללי בית המדרש והקלויז נעשו צוהבים אלו לאלו מבחינה רעיונית. איחד אותם רק ה„פאַליש" המשותף ור' הענוך הלאַנגער עם הבאַבעלעך, קניז'לעך ובקבוק „לחיים" שלו.

ר' שלמה שרענציל. משנפטר הרב ר' יענק'לה ליז'נסקר, דיין ומורה הוראה בראווה, נתקבל במקומו הרב ר' שלמה שרנציל, שהיה קודם דיין בהאלישיץ. ר' שלמה בעל יוחסין היה, בנו של הגאון בעל „ספר יהושע", נכדו של הגאון ר' חיים באב"ד שהיה אחיו של הגאון בעל „מנחת חנוך" מטאר־נופול. תלמיד חכם ודרשן מצוין, ונוסף לזאת — חובב־ציון נלהב. הושפע מהוגי דעות ציוניים־דתיים ואת דרשותיו תיבל בהרבה מרעיונותיהם. גם בנו ר' יעקב — שמת בדמי ימיו — ובנותיו היו מסורים לרעיון הציוני. ר' שלמה קבע את ה„אלט בית המדרש" למקום תפילה שלו, כי מעל בימתו אפשר היה לו להשמיע את דרשותיו השזורות רעיונות ציוניים.

ר' מיכל'ה מיזלש היה מן המתפללים הקבועים של בית המדרש ומנכבדיו. תלמיד חכם ועיקר כוחו באגדה, וגם בדרוש ידיו רב לו. יהודי „מוזר" היה, „מתנגד" — לא במובנו המקובל: נגד חסידות — אלא „נגד" כל תנועה או חבורה שאינה עוסקת בתלמוד תורה. „תלמוד תורה — נגד כולם", היה מפרש בוויכוחיו הקולניים; אם רוצים ללמוד צריכים להיות

נגד החבורות, שכל עיסוקן בהבלי העולם הזה. וכדורש כן קיים; לא פסק פומיה מגירסא, בבית המדרש נתן את שיעוריו וב„שילכל" את דרשותיו לכל מי שהיטה אוזן קשבת.

עם גמר מלחמת־העולם הראשונה ובשכוך הקרבות בין הפולנים והאוקראינים נדהמו יהודי העיר בשובם אחרי 4 שנים משדות המלחמה — ממצבם החינוכי של בניהם הקטנים. מוסד ה„חדר" נתערער. המלמדים הטובים נפטרו ואחרים לא באו למלא את מקומם, והילדים נזרקו לרחוב ההפקר. הבתים השרופים, צלקת־המזכרת של הקוזקים, שימשו קני משחק לנערים, והשרידים נהפכו ל„תחמושת" במלחמותיהם בינם לבין עצמם ובינם לבין ה„שקצים". התארגנו ההורים ויסדו „תלמוד תורה" קואופרטיבי ב„אייזערנע קלויז", כשנותני השיעורים היו „בעלי בתים" — בלי שכר. מן המייסדים נשארו בזכרוני ר' הירש ליב בוגן ור' מרדכי פרנקל, שתמיד הצטיינו בפעילותם בשטח החינוך התורני.

היו יהודים טובים שחשבו כי מבניהם צריך לעשות „דבר־מה" — והפרוטה היתה כנראה מצויה בכיסם. יהודים אלה, וביניהם ר' נחמיה יוסט, ר' בנימין שור, בריש קרמרמן ואחרים, התלקטו והושיבו לבנים מלמד מיוחד, את ר' מלך אלטר — דער שווארצער מלך.

ר' מלך יהודי נחמד היה, התנהג עם תלמידיו כעם חבריו. פתחו את הגמרות בבוקר ונשארו פתוחות עד הערב ובשעותיו הפנויות הוא ניגן את שיעורו במתיקות עילאית. לא הטיל מרות בתלמידיו. הרחוב היה חזק ממנו ובית־„חדרו" היה פרוץ לרחוב למיקח וממכר עם האיכרים, כדי למלא את החסר משכר מלמדות.

הרחוב משך בקסמיו: „הליצן־הרץ" עם האפודה האדומה והפעמונים בסנדליו, שהקיף את ה„רינק" בריצה עשר פעמים; ה„קוזאקל" שדהר על סוסו משטאָט־זייגער עד ה„קלאשטאָר" כהרף עין; ו„הגיבן הטרובאדור" העומד בפינות העיר, גיבנתו נשענת במקלו הקצר, והוא מקונן על אבידות המלחמה: „אויף וועלדער פעלדער". ומשב הרוח של סן־רימו הגיע גם לעירנו. כשנודע לאבא, שאחדים מתלמידי ר' מלך עונדים סיכות „ציון" והוא לא מיחה בידם — כאב לו הדבר, כאילו דקרו בלבו של משיח, העומד מאחורי הדלת, ובא לגאול מגלות, מנגישות השוטר, מלחץ הפריץ, מכובד הפרנסה, מצער גידול בנים ומכל הצרות. ר' מלך, בהתפנותו, שב אל הגמרות הפתוחות וממשיך, בלי התלמידים, את ניגונו, ניגון המלאכים, או רץ לבית המדרש, שהיה ממתפלליו, ומרווה את צמאונו בספריו הרבים שהם לו כבאר מים חיים, כי תלמיד חכם ואוהב תורה היה ר' מלך.

ר' הירש סופר — מחובשי ספודיק על ראשם היה, וכינויו „סופר" לפי התעסקותו הקדושה בדברים שחיבבנו ונשקנו בהתלהבות. ממנו התחלנו לערוך את רשימת הל"ו צדיקים, שבזכותם העיר מתקיימת. נזהרנו מלקנטרו ולהטרידו בעבודתו, שנעשתה לרוב בבתי המדרש. הוא מצדו גמל לנו ונתן לנו לעזור לו בגלילת ספרי התורה שבדק והגיה בערבי שבת לקריאה בשבת. ידענו את מוצאו המדויק, אף שלא היה לא כהן ולא לוי, כי מפי רש"י — היודע הכול — ידענו כי סופרים, מלמדים ועניים — מוצאם משבט שמעון. וחמלנו עליו, שאין לו שום תקווה שיהיה פעם רוטשילד. שבעתיים כאב לבנו על בתו שרה'לה הננסית ועל בנו נחמן הארוך כעוג מלך הבשן, שהשתרכו תמיד אחרי אביהם, וגורלם נחרץ מלידה ואין להם מנוס מקללותיו של יעקב אבינו.

ביום שבת חורפי אחד, אחרי שנת־צהריים של מצווה, שהרי „שינה בשבת תענוג", כראשי תיבות של ש'ב'ת', ראינו את ר' הירש כועס ויוצא מכליו. נוהג היה ללמוד עם בנו

ר' יצחק צינגער, אבי משפחה ענפה בעיר, היה היחידי בעיר, בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שעסק במו"לות. ההדיר חוברות שתוכנן עניין המוני העם, וה„פאַקנטרעגערים" הפיצו אותן בכל רחבי גליציה. חיבר גם בעצמו ספרונים אחדים. על חיבורו „זהרי חמה", הדן בדינים ובמנהגים של קידוש החמה, קיבל הסכמת גדולי התורה שבגליציה על בקיאותו הרבה בנושא — שמעטים דשן בו.

ספר

זהרי חמה

כולל כל הדינים ומנהגי קידוש החמה המיועד להיות א"ה ביום ד' ה' ימים לחדש ניסן תרנ"ז הבע"ל.

והוא נחוץ מאד לכל איש ישראל לדעת המעשה אשר יעשה בעת יחוננהו ה' במצוה הרבה והנשגבה הזאת הבאה כב"ח לכ"ה שנים.

עם נוכח

ברכת החמה ומזמורים כסודר מהגאון הקדוש חד"א ז"ל, ומהגאון הקדוש מוהרמ"ס בעל חתם סופר ומהגאון מו"ה חיים כהן רפאפורט זצ"ל.

עם כראה מקומות הנקרא בשם דרכי חיים ועל שוליו שערי בינה מראה מקומות דינים המחודשים הנמצאים בספרי ראשונים ואחרונים עם כמה הערות נכונות אשר אספתי וקבצתי אני הצעיר יצחק צינגער בן לאאמו"ר מו"ה נחמן צבי הירש זצללה"ה מעיר ראווא רוסקא.

ענטהאלט אללע דינים אונד מנהגים פון קידוש החמה, וואס וועט זיין אי"ה מיטוואך פֿינף טאג אין ניסן אים יאהר תרנ"ז הבע"ל, בלשון הקודש אין אויך אויף יודיש:

דראהאביטש תרנ"ז

בדפוס א. ה. זופניק.

Druck von A. H. Żupnik in Drohobycz, 1896.

Verlag des Verfassers Jsak Zinger, Rawa Ruska.

Nachdruck streng verboten.

חומש עם רש"י, ובאותו יום שבת בפרשת דינה ושכם למדו. עיני בנו תרו דרך החלון אחרי המתגוששים בחוץ בכדורי שלג. התרתח ר' הירש וצבט לבנו באחוריו: „שכם! גוי פשוט! מי הוא? בן חמור, חמור פשוט. חשקה נפשו, אתה שומע, במי? בדינה הצדקת ובת יעקב אבינו הצדיק! ואתה לא קופץ ממקומך ואתה לא מתפקע מכעס? אני הייתי קורע אותו כדג!" נינו של שמעון. איך היה נראה ר' הירש סופר בעיני מבוגרים? אמרו חסידים: כשעובר ר' הירש לפני התיבה לתפילת מנחה, יש בשמונה־עשרה שלו „מעין תפילת מנחה אחרונה של השנה", שהרב בעצמו משמיע אותה בבלז בערב ראש השנה ונשמעים בה הדים מאותה בת קול, לא נשמעת, היוצאת יום־יום מהר חורב וקוראת לתשובה; הדים המהדהדים בלב שומעי תפילתו של ר' הירש עד היום. נתיחד עם זכרו של ר' הירש סופר, הצדיק, אשר גופו נשרף בידי צאצאי הקיסר הגרמני והאוסטרי, אשר כשלושים שנה לפני זה חילל את שבת קדשו, כדי לבוא לעזרתם, ונשמתו עולה למעלה בתוך גוויליו הנשרפים ואותיותיו הפורחות באוויר.

ר' מרדכי שמש — שמש בית המדרש ושמש העיר היה. יהודי טוב ותמים. מלווה לברית, לחופה ולבית־עלמין, לכל דרך החיים. מחל־נא על שהרגזנו אותך בנעורינו במעשי קונדס; ועל שסחבנו את נרות־הנשמה שנשים צדקניות הניחו על מפתן בית המדרש שלך והעברנו אותם לחנה'לה שמש בשביל ה„קלויז" שלו.

אלטע קלויז

הקלויז — לא הדר לו ולא פאר. חסידים לא הקדישו לצורה החיצונית תשומת לב מרובה. אל תסתכל בקנקן... דאגת התקציב של הגבאי הקבוע, ר' זליג שפרבר, הצטמצמה בהשגת מספר קלאפטער עצי הסקה להזין בהם, בימות החורף, את פי התנור הרחב שעמד בפינת הקלויז. לכן נמכרו ה„עליות" המכובדות למשך השנה בשמחת־תורה, יום לפני בוא החורף, תמורת תרומות של עצי הסקה. נרות ל„הענגלאכטער" וללומדים בלילות סיפקו נשים צדקניות. חשמל לא היה מחובר לקלויז, משום שהיה מחובר לכנסיות הנוצריות שבעיר.

דלתות הקלויז לא ננעלו לעולם. מקדימים לתפילת מנחה נפגשו עם מאחרים בתפילת שחרית. משכימי קום לשקוד על התורה נפגשו עם מאחרי שבת בלילה. הקלויז היה לבאיו כעין בית שני. גמר האיש את מלאכתו, סגר את חנותו והביא הביתה את ה„שטעלע" מהמארק — לקלויז בא; להיפגש עם רעיו, לשמוע מה שנעשה בעולם הרחב ולעיין בספר.

החיים התחילו בקלויז: לכאן הובא התינוק על כסאו של אליהו הנביא, ור' ישראל דיין ומוהל קרא „וכרות" והכניסו לבריתו של אברהם אבינו ע"ה ולעדת החסידים; כאן עברו עליו הרגעים החגיגיים שבחייו: בר־מצוה, „פארשפיל" ו„שבת מארגן"; וכאן הגיעו החיים לקצם — בהעמדת ארון הנפטר ליד הקלויז בדרכו האחרונה.

והחיים, בין הלידה והמוות, היו מלאי תוכן. אמר פעם חסיד למתנגד: למה אתה בוכה ב„אדם יסודו מעפר וסופו לעפר"? לו היה האדם בא מחומר משובח יותר מעפר היה טעם לבכי. לכן אני אומר זאת בניחותא: „אדם יסודו מעפר — וסופו לעפר"; ובאמצע שותים „לחיים". מה ההפסד?

ואמנם, יהודי הקלויז שתו „לחיים" ועבדו את ה' באהבה ובשמחה ועסקו בתורה, בגמילת חסדים ובמעשים טובים.

כל אנשי הקלויז היו קדושים וטהורים. כאן ננסה לשרטט קווים מיוחדים של אחדים מהם.

ר' ישראל מיכל פעדער. אף שמקומו בקלויז לא היה בכותל המזרח — הוא כיבד את מקומו, רכש לו כבוד והערצה, לא בגלל משרתו הרמה — ראש הקהל במשך שנים רבות — כי אם בגלל אישיותו הנלבבת ופשטותו הכנה. דבריו בנחת נאמרים, ללא התנשאות וללא יומרה שדעתו, דעת ראש הקהל, צריכה להתקבל על דעת מתפללי הקלויז. את ראשות הקהילה קיבל כתפקיד שהוטל עליו מטעם החסידים, ושעליו למלא אותו בנאמנות שלא על מנת לקבל פרס.

לא מעתירי נכסים היה, וגם פרנסתו — שבאה לו ממשרפות לבנים — לא משופעת היתה. בכל זאת הקדיש את רוב זמנו לעניני ציבור. דאגות הקהילה, ובייחוד סיפוק פרנסתם של עובדיה, העיקו עליו כדאגותיו הפרטיות. אפילו יריביו הגדולים ביותר, שרצו להגיע למעמדו, לא הטילו ספק בנקיון כפיו.

מכל עסקיו הפרטיים והציבוריים התפנה יום־יום, כדי לתת את שיעורו בקלויז לפני תפילת מנחה. שומעי לקחו התפנו גם הם מעסקיהם כדי שלא להחסיר את השיעור, כי בלימודו, כבהתנהגותו, אהב את הפשטות והבהירות.

בנו יצחק היה בצעירותו מחובשי ספסלי הקלויז ושקד בלימוד תורה, עבר לעזור לאביו בעסקיו. בחור ער להוויות העולם, אינטליגנטי ופיקח.

חתנו, ר' מנדל קנייטל, היה סוחר מכובד בעיר. מעורב בין הבריות וידו תמיד פתוחה לעזור להם.

ר' נוח אברהם גאטליב היה אחד משלישיית הבחורים ה„עילויים" של סוקאל. השניים האחרים נתפרסמו בעולם החרדי כגדולי תורה: הרב ר' שמשון שטוקהמר, חבר הרבנות בווארשה, ויבל"א הרב ר' יעקב ברייש אבד"ק ציריך, בעל המחבר של „קהילת יעקב". ר' נוח נתפרסם כמנהל עניניה הפוליטיים של חסידות בלז וכמיצגה כלפי השלטונות. עוד בבחרותו למד את שפות המדינה — גרמנית, אוקראינית ופולנית — ושלט בהן היטב. „ספרא רבא" לא מליצה בעלמא היתה לגביו. על המשרה „רושם הנישואין והלידות של היהודים" בעיר התחרו אז רבים, כי המשרה היתה מיועדת

רק ליהודים. בעזרתה של בלז קיבל אותה ר׳ נוח, ומשרדו נהפך למשרד הפוליטי המרכזי של בלז. ממשרדו זה, מטר על שני מטרים, ניהל ר׳ נוח את מלחמת החסידים נגד כל המפלגות בעיר, מלחמה הגנה על העמדות, בקהילה ובמועצת העיריה, שנשארו עוד בידיהם.

חסיד נלהב מנערותו, הסתופף עוד בצל ר׳ יהושע זצ״ל בבלז, תלמיד חכם, פיקח ותקיף בדעתו. כל חיצי מתנגדי החסידים כוונו אליו והוא שתקן היה, מלה — בכיכר זהב, והמילה שהוציא מפיו — שנונה כחץ.

את פרנסתו הרויח בקושי, ואת ים־הפרנסה היה צריך לקרוע יום־יום מחדש. המצוקה גדלה בגלל תחביב חייו: ספרים, ובעלי צורה חיצונית יפה. עמד בקשרים עם גדולי־התורה ברחבי תבל, התעניין בספריהם החדשים ורכש אותם תמורת צרכיו החיוניים שלו ושל בני ביתו. ור׳ שמחה׳לה איינבינדר, האומן במקצועו בעיר, פיאר וקישט את הספרים כמיטב כשרונו, כי בדרך־כלל הזמין ר׳ נוח את הספרים בלי כריכה.

חדרו האחורי, הגדוש ספרים מלאי תוכן ומבריקים ביפיים, שימש לו כמקלט מבהלת החיים ומהבלי הפוליטיקה, אשר אליו אפשר לנוס לשעות רבות ביום ובלילה ולהתמסר לעניני נצח.

היה ער למתרחש בעולם היהודי בכלל ובפרט בעולם החרדי; לביתו הגיעו כל העיתונים החרדיים הבלתי מפלגתיים, ומירחונו הנחמד של ר׳ בנימין, „ההד״, שהופיע בארץ־ישראל, ינק ר׳ נוח טיפה של חיבת ציון...

ביתו שימש „בית ועד לחסידים״. בו נדונו ונקבעו הענינים, בו נשמע דבר הרבי שהביאו ה„יושבים״ שראווה נתברכה בהם. בו, בביתו, הופיע ר׳ נוח במלוא למדנותו, הבנתו ושנינותו.

אפשטין, מנהלו לשעבר של בי״ס „ברון הירש״, שריד מתנועת ההתבוללות הגדולה מימי אוסטריה, שהחסידים נלחמו נגדה בחירוף נפש, היה מבאי הבית, כמזכיר הקהילה מימי ר׳ ישראל מיכל. הוויכוחים בין החסידים נסבו גם על דברי תורה מסובכים ובלהט הוויכוח, כדי להפיגו, פנה ר׳ נוח לאפשטין: „הער אפשטין, הלא אתה הידען המדופלם לדת משה, תחווה דעתך מי הצודק״ — כולם, גם הנשאל, צחקו.

פעם אחת נגנבו ספרים מספרייתו של ר׳ נוח. הוא התלונן לפני אחד ה„יענקלך״ הבכירים שבעיר, שנקלע לביתו, והלה הבטיח שהספרים יוחזרו למקומם בהקדם. רק שאל: אילו ספרים, „שאַסין או שנאַייסען״, כלומר — גמרות או ספרי משניות קטנים. לשמחתו של ר׳ נוח נמצאו הספרים למחרת בבוקר מאחורי הדלת, אבל אחדים מהם היו פגומים. כשהראה אותם ר׳ נוח, בצער, ל„מצילם״ אמר לו הלה: אל תצטער ר׳ נוח, תמסור אותם לכורך הספרים, והוא יקצץ אותם קצת ויעשה מהם שנאייסן. צחק ר׳ נוח: אפילו הריקים שבהם מלאים „ידיעות״ בתורה כרימון...

כחבר ה„יודנראט״ היה מהראשונים — כיריבו לשעבר הד״ר יוסף מנדל — שהגרמנים שמו עליו ידיהם הטמאות. ובברכת „זייט געזינט, יידן, און בלייבט לעבן״ נפרד מיהודי העיר בכיכר השוק, אשר ממנה נלקח והובל למוות — מות קדושים.

ר׳ אריה בר׳ נח גאָטליב הי״ד

בנו אריה — כאביו: למדן, שקדן, מתעניין בכל ופיקח. בגיל י״ח הוסמך לרבנות על־ידי הגאון בעל „מחזה אברהם״ מבראָד. כתב הרבה חידושי תורה, ואחדים מהם פירסם בירחון „יגדיל תורה״ שהופיע בגליציה. כאקסטרן קיבל „תעודת בגרות״. התעניין בנעשה בארץ. ביום ב׳ באלול תרצ״ט הודיע לי בשמחה על אירוסיו עם נכדתו של ר׳ אברהמ׳לה מלאך מלונדון, והוסיף: „תודה לך על הספר ,אורות התשובה׳ מהי״א קוק ששלחת לי. הגיונו וסגנונו הם להפליא. נא להנות אותי ביתר ספריו״... היה זה ימים ספורים לפני השואה.

ר׳ יהודה צבי לייביש באַמבאך — דמותו נחרתה בזכרון ילדותי, בהופיעו בוקר אחד בפתח הקלויז, שק טלית ותפילין תחת בית שחיו — פאת־זקן אחת ארוכה־ארוכה והאחרת גזוזה־תלושה עד הסנטר. היה זה מעשי ידיהם של „משחררי פולין״ ההלרטשיקים, שהפילו את חתיתם בעיר בשנות 1919—1920. תלישת זקני היהודים ופיאותיהם היתה להם לתחביב. יהודים שנפגעו היו כורכים את פניהם עד שהפאה הגזוזה תגדל ותשתווה לזו שנשארה. ר׳ לייביש השתהה זמן רב בפתח הקלויז, כמפגין מול קהל המתפללים — לא את צלם האלוקים שבו שחולל כי אם את ה„צלם״ הגויי. וככה התהלך ר׳ לייביש שנים, בגילוי פנים, בהפגינו את צלם רשעות הגויים.

שעה לפני זמן תפילתו הופיע יום־יום בקלויז. עד התפי־לה עשה את סיבובו מסביב לשולחנות הלומדים, נעצר אצל כל חבורה, מקשיב ולא מתערב. ידע שנוכחותו מספיקה.

עצבות היתה נסוכה על פניו האצילים. חשוך בנים היה. בדירתו, שעמדה במרכז המסחרי הסואן שבעיר — בין

חנויותיהם של אנשל יוסט ואברהם פרנקל, רכושו ועליו פרנסתו — ישב ר׳ לייביש כל היום בזוויתו וספרו בידו נוכח בינה׳לה אשתו שישבה בזוויתה וספרה בידה והעתירו את ד׳. גם אחיו, גאון התקופה, פותח את ספרו „אוהל יהושע״ בתפילה „שיעזור ד׳ לאחי הרב החריף ובקי מהו״ר לייביש בזרע של קיימא״. בחדרים קיבלה המלה „ערירי״ — שכל המלמדים ב„חדרים״ התקשו לבארה — את הפירוש הנכון.

תלמידים — כבנים, ור׳ לייביש הרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים רבים. בין תלמידיו נמנה גם הרב ר׳ שמעון פדרבוש ז״ל.

מיקירי העיר היה, מבני העליה המעטים שבה. לא שימש כרב בעיר, אבל לא פעם ישב בבית־דין של העיר, אם היה צורך בבית־דין של שלושה.

בנו של ר׳ יוסף מיבורוב היה, נכדו של בעל „אפיקי מים״, נינו של בעל „מנחת יהודה״ ולמעלה בקודש, ייחוסו הגיע עד לר׳ יהושע פלק, אבד״ק קראקא, בעל „פני יהושע״ הנודע.

ישב לו ר׳ לייביש בביתו והשקיע ימיו ולילותיו בתורה, ואת חידושיו העלה לפני אחיו הגאון ר׳ יהושע פנחס אבד״ק אושפיצין, שבספרו „אוהל יהושע״ הקדיש חלק גדול ל„משא ומתן״ בשאלות וחידושים של ר׳ לייביש. והגאון במיטב המליצה הלמדנית: „בכ״ט לספירה, תרמ״ט, אשיב תשובה ללוחם בגבורה במלחמת התורה״... כ״ג אדר תרנ״ז, בימי אדר, הוד והדר, לאיש אשר אזור החכמה אזורו, כבוד אחי יקירי״... באפיקי שבתא, כסא דברכתא ומלא חפני דטיבותא״... ולא רציתי להרבות בפילפולים כדי שלא להטריחך (כשלושים אלף מלים גודל „הקיצור״. — המעתיק.) ואתה תעיין בזה: ואם ייטבו דברי בעיניך תקבע אותם כהלכה, ושלום כנפשך הנדיבה וכנפש אחיך המצפה להשתעשע אתך בשעשועין דאורייתא״. שעשועי הגויים שמו קץ לשעשועי דאורייתא...

ר׳ יוסף רייזר. סערת המלחמה שככה וגם ספיחיה. קדחת ה„מסחר״ בנרות ובנייר־סיגריות „סולאלי״ ו„רייטרבלוד״ גם היא פגה. ה„מסחר״ הזה הקיף כמעט את כל יהודי העיר, באין להם במה להתעסק, עם הריסת פרנסתם הקודמת בגלל המלחמה; וה„טובין״ הללו עברו מיד ליד כמטבע קשה. גם כשיצאו מהעסקים וידם על ראשם, בגלל הנורמליזציה במסחר ובגלל שחלק גדול מהנרות נמצאו בלי פתילים והניירות לא היו ראויים לשימוש, לא הצטערו היהודים צער רב, כי העיקר שסוחרים היו...

בתקופת רגיעה זו דאגו הורינו למנות את ר׳ יושי בן־ציון׳ס לרבם של בניהם. שמו של ר׳ יושי הלך לפניו כתלמיד חכם וכאחד הר״מים המצוינים בישיבתו המפוארת של הגאון ר׳ שלום מרדכי הכהן שבדרון מברז׳ן, בעל „שו״ת מהרש״ם״ ועוד. בהמשך הזמן, כשהתוועדנו לדירתו ול„רכושו״, הציג לפנינו אחד מאוצרותיו. מתוך חבילה עטופה בבד שהשחיר הוציא מכתב מהגאון מברז׳ן אליו ובין התוארים שכונה בהם: „מורי ורבי בגפ״ת ר׳ יוסף״ וכו׳. היידמו לאוצרו כל אוצרות העשירים שבעיר?

היה זה אחרי חג הסוכות. הקלויז לא היה מוסק בגלל מחסור בעצים, ודירתו של ר׳ יושי — לא כל שכן. העני׳לה־הירש מאניסיס, האלמנה ששיכלה את בעל נעוריה לפני המלחמה ואת בנה הצעיר בזמן המלחמה, העמידה לרשותנו את חדרה המוסק, תמורת שכר לימוד לבנה היחיד הירש׳לה, ור׳ יושי קבע בו את „ישיבתו״.

בחדר החם והשקט צלל ר׳ יושי בים התלמוד, שכח את ביתו ואת צרותיו: אשה חולנית, בת בוגרת וילד רתוק למיטתו, ושחה בגלי הדפים ה„מעוברים״ — ככה קראנו לדפים שנשארו בלי שוליים ריקים — בתוספות ובש״ך והעלה מהם פניני־חידושיו המבריקים, והתלמידים משרכים בקושי את דרכם על שפת הים...

את הודעתו כי ערב יום חמישי וימי ששי מוקדשים ללימוד חומש ורש״י קיבלנו באי־רצון. שנתיים למדנו חומש אצל יחיאל מלמד ושנתיים נוספות אצל ר׳ שלום דראָנג, ומה יוסיף לנו ר׳ יושי? אולם בפתחו את החומש במלה „בראשית״ פתח לפנינו עולם־מושגים חדש, עולמה של תורה.

„ישב הגאון ר׳ אליהו מווילנא בסעודת ׳פדיון הבן׳. שאלו אותו: איפה נרמזת מצוות פדיון הבן בפרשת השבוע, פרשת בראשית? — ענה: ב׳בראשית׳ — ב׳ן ר׳אשון א׳חרי ש׳לושים י׳ום ת׳פדה״.

„בראשית״ — ברא אלוקים, פירש אחד מגדולי החסידות, התחדשות — ברא אלוקים, הטבע מתחדש, האדם צריך תמיד להתחדש וכן מחשבותיו, לא כתפילתך אתמול כן היום, התרחק מהשיגרא!״

ורש״י עם אותיותיו המשונות ולשונו הבלתי מובנת — נעשה כל־כך קרוב ללבנו: „בשביל התורה שנקראת ראשית, בשביל ישראל הנקראים ראשית נברא העולם״. מפרש ר׳ יושי: „בשביל — במשעול״, בדרך שהתורה מפלסת בעולם הרוח, בדרך שישראל מפלסת בהתנהגותה נברא וקיים העולם, כמאמר חכז״ל: כל העולם כולו ניזונין בשביל ר׳ חנינא בני ור׳ חנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת. בשביל — במשעול שמפלס ר׳ חנינא לעולם, בצדקתו, בהתנהגותו ובזכותו. פתיחת־הפתיחה. המלה הראשונה שבתורתו של ר׳ יושי. וככה נעשים פסוקי התורה, מלותיה ואותיותיה קולבים, שעליהם תולה ר׳ יושי את מחרוזות הפנינים ממכמני ים חכמת התורה והחסידות הבלתי נדלים. כל שנדפס, שנקרא ושנשמע בכגון אלו הם רק הד מערבי ימי חמישי של ר׳ יושי בנציונ׳ס.

ומהפולקלור החסידי הלוקאלי מפי ר׳ יושי נביא מעט מזעיר:

אמר ר׳ זלמן הוצאק החסיד: תמיד תהיתי איזה תיקון יש למי שעבר ועשה „קידוש" על כוס פגום? להתענות בה"ב או להתגלגל בשלג. וכשנודע לי שהתיקון בא ע"י עשיית „קידוש" שנית בכוס שלם רווח לי, לזה אני תמיד מוכן!

הוסיף ר׳ יושי: לשתות שנית את היין הטוב וליהנות לא ממנו, כי אם מזה שמתקנים את הקידוש הפגום, זה משורשי החסידות ולזה התכוון ר׳ זלמן.

נסענו פעם אחת חבורת חסידים בעגלה לבלז — סיפר ר׳ יושי. בדרך קם ה„בעל־עגלה" הגוי ודרש באיומי השוט שבידו תוספת לשכרו. לא היה לנו ור׳ זלמן החיגר קפץ מהעגלה והזדקף במלוא קומתו, חטף את השוט מידי הגוי והמטיר עליו מטר קללות בגויית. הגוי נבהל ונכנע והוביל אותנו למחוז חפצנו, לבלז. הוסיף ר׳ יושי: „כל דאלים — גבר" פירושו: מי שחזק בצדקתו — גובר.

כשהפרוטה לא היתה מצויה בכיס הלכנו, חבורת חסידים, רגלי לבלז — סיפר ר׳ יושי — ור׳ זלמן הוצאק בחבורתנו. היה זה בתקופה שה„באם" (הרכבת) התחיל ללכת לבלז. לפני כניסת השבת, כשהתקרבנו למבואות העיר, ראינו מרחוק, בדרך לא דרך, את ה„באם" נושם, נושף ושורק במלוא כוחו ותועה בדרך לא־דרך. צעק לעומתו ר׳ זלמן: „בוא אתנו, נראה לך את הדרך הנכונה לבלז", ולא אבה לשמוע. כשחזרנו ביום האשון להיבניב פגשנו את ה„באם" באותו מקום, נושם בכבדות ומחפש דרכו. צעק לעומתו ר׳ זלמן: „אמרתי לך שתלך בדרך החסידים, עוד ביום ששי". הוסיף ר׳ יושי: אמנם גם ה„באם" מגיע לעיר בלז, אבל לרוח חסידות בלז מגיע רק האדם.

בקיץ עברנו ל„דירתו". חדר הלימוד היה בחדר הכניסה הצר שכל אורו בא לו מדלת הכניסה הפתוחה תמיד. ה„דירה" עצמה היתה פרוזדור צר ואפל לחנותו של ר׳ משה שפרבר, ומחדרנו אפשר היה לראות רק מה שנעשה בחנות ודרכו מה שנעשה בכיכר השוק.

כאן התוועדנו אל עולמו הרוחני של ר׳ יושי ואל „מעבדתו" הספרותית. לשני הכיסים האחוריים של ה„בעקישה" שלו נועדה חשיבות רבה בעבודתו. באחד — אוסף של פיסות נייר־טיוטה נקי הנאסף מכל הבא ביד, ועליהן הוא מעלה בכתב־עיפרון את חידושיו ומעבירם לכיס השני. ה„אייזערנע

דף, שריד יחיד מאלפי גיליונות חידושי תורה שכתב ר׳ יוסף רייזער זצ"ל.

קלויז" היה מקום שבתו הקבוע ביום, בכל רגע פנאי שלי, ובלילה — לפעמים עד אור הבוקר. בביתו הוא מעתיק את חידושיו, בעט־נוצה חדוד היטב, בכתב זעיר־זעיר, קריא ויפה להפליא, על גליונות חצי פוליו נקיים, כורכם ונוצר חיבורו הגדול, כמעט על כל הש"ס, עבודת חייו: ביאורי המהרש"א.

המהרש"א, ר' שמואל אליעזר אידל'ס, שחי במאה השש־עשרה, כתב את אחד הספרים המפורסמים בעולם התורני, שבו הוא מפרש ומסביר את התלמוד בעמקות ובחריפות רבה. הלימוד והידיעה בו העניקו ללומד סטטוס של תלמיד־חכם. מאהבת הקיצור בנה המחבר את ספרו בצורת קטעים קטנים ומתומצתים; וכמעט כל קטע נגמר במלות: ודוק (ודייק) או וי"ל (ויש לישב) או וק"ל (וקל להבין). והדברים לא כל־כך קלים ליישב ולהבין. ר' יושי הקדיש את כל חייו כדי ליישב ולהסביר את דברי המהרש"א ולתת ללומדים כלים שבאמצעותם ישיגו את מטרתם הנכספת — להיות תלמידי־חכמים.

על המדף, הרהיט היחיד שבחדר, נוסף לשולחן ולספסלי הקרשים, המסויד בסיד הקיר — ערוכים ומסודרים היו כרכי חיבורו „ביאורי המהרש"א", שעמד לפני ההשלמה. עוד חוברת צנומה אחת מונחת היתה על המדף, כתובה בכתב־ידו הנפלא. היא הכילה כל כללי עיבור החודש — כי טייל ר' יושי בשבילי הרקיע כבשבילי השול־גאס אשר בראווה — וגם לוח זמנים ומועדים, לפי חישוביו עד שנת התת"ד. כי שית אלפין שנין הווי עלמא.

ספר מודפס יחידי השלים את „ארון הספרים" הפרטי שלו — בבתי המדרש שבעיר כל הספרים היו „שלו" — ספר ה„תולדות" של ר' יעקב יוסף מפולנאה, תלמיד הבעש"ט ומבסס תורת החסידות. בספר זה, שר' יושי היה קורא בו בקומו על רגליו, הוא מצא מענה על כל בעיות החיים. כשקרא בו — ידיו רועדות, והספר כמעט נופל מהן; וכשהגיע לפיסקאות המתחילות ב„שמעתי ממורי", שמביא המחבר, קרא ר' יושי לתלמידיו: „היודעים אתם מי הוא 'מורי'? — הבעש"ט הקדוש!" רושם של הזדהות כזאת של אדם עם ספר ותוכנו לא נמחק לעולם.

עם עוד ר' יוסף אחד הזדהה ר' יוסף שלנו הזדהות נפשית מוחלטת — עם ר' יוסף תאומים, בעל ה„פרי מגדים", עמוד ההוראה בישראל. ר' יושי התחיל לחבר ספר־ביאור על ה„פרי מגדים", אבל הקדימו ר' שלום טשרניאק עם ה„משמרת שלום" שלו.

את ה„פרי מגדים" שינן ר' יושי לתלמידיו ואת ההקדמות לספר זה קרא לפניהם כאילו קרא את תיאור חייו־הוא, שנכתב לפני מאה וחמישים שנה:

„אני הדל והצעיר, יוסף, מלמד תינוקות הייתי בלבוב, וראיתי את העוני של עם בני ישראל. תלמידי חכמים נעים ונדים, מטולטלים ומטורחים, חסרי לחם, תשושי כוח מרוב דוחק, ולומדים תורה לשמה מתוך דחק, זו הלחץ". „מהם זוכים להרביץ תורה ברבים עם תלמידים, ומהם מוצאים עזר ותרופה לנפשם: שכותבים בעט ברזל ושמעתיהן מיבדרין בעלמא". „אשרי מי שמדפיס את ספריו בחייו ולא ח"ו להיות הכתבים מתבערים בערבי פסחים לאשפות ונשים מושלין בהם להבהב בהם תרנגולות ועכברים גייצו בהם".

בכתביו ובספריו של ר' יושה בנציונ'ס כירסמו חיות־טרף בצורת אדם.

איזהו המקום שתפס ר' יושי ב„אלטע קלויז"? התפס הוא מקום כל שהוא בעולמו של הקב"ה? „הקב"ה נמצא בכל מקום שנותנים לו להיכנס" — האימרה השגורה בפיו, ור' יושי פתח את כל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו לקבלו באהבה.

והאל הטוב גמל לו ולקח אותו — עוד לפני השואה — להסתירו בצל שכינתו.

ר' מיכל'ה וואנדער

מקומו בקלויז לא היה על ספסלי ה„מזרח" בין הגבירים ו„בעלי הבתים". מקומות־ישיבה אלו יש עליהם „טאבעלע" (רשומים בטאבו), והורים מורישים אותם לבניהם, והם עילה, ככל רכוש אחר, לסכסוכי ירושה מסובכים וממושכים, והבעלות על ה„מקום" (שטאט) מתחלקת לפעמים, לשליש ולרביע.

מקומו של ר' מיכל'ה לא היה גם על ספסלי הקיר המערבי, בין למדנים, חסידים ועניי־עולם... הוא לא נמנה עם כל אלו. הוא כיבד את מקומו וכולם כיבדו אותו.

הדלת הרחבה של ביתו, המרופדת בחורף בשקים, נפתחה לרווחה לפני כל מי שבא לקבל את התרופות שהקדים הקב"ה למחלות והפקידן בידיו הנאמנות של ר' מיכל'ה. החדר שאליו הובילה הדלת רחב־ידיים היה, סימן כי חשוך בנים היה ולא נזקק לפצל את החדר לחנויות צרות נושאות פרנסה. אף שביתו בין בתי־עסק מצליחים עמד — לא התעניינו ממה התפרנס; אבל את עיסוקיו ידענו — מצוות...

מגבאי ה„כולל" היה בעירנו, יחד עם ר' יוסף גוטווירט, ומזמן לזמן ביקר בביתנו כדי להריק את קופסת ר' מאיר בעל הנס, שאמי גליקל ע"ה דאגה למלאותה. הוא קישט את ביתנו ב„לוחות" ובתמונות מארץ־ישראל, שהיו תוכן חיינו. תמונת קבר רחל אמנו העבירה אותנו לאותם לילות־חורף ארוכים ב„חדר" של ר' יחיאל המלמד, עת למדנו־שרנו את כשלונותיה ותלאותיה של רחל. עזה היתה השתתפותנו בצערה, וזו הגיעה לשיאה בשירת־ה„אוסזאגן" על הפסוק „ואני בבואי מפדן ארם". יחד עם יעקב היינו מבכים אותה, יחד עם גולי נבוזרדן עמדנו אומללים על־יד קברה, ובמו־אזננו שמענו את קולה המנחם והמלטף הבוקע מקברה: ושבו בנים לגבולם...

עיקר עיסוקו של ר' מיכל'ה, שלא על מנת לקבל פרס,

היה טיפול בחולים. מלחמות גוררות מגיפות, ואין בית שאין בו חולה, והפרוטה שבימי שלום אינה מצויה בכיס — בזמן מלחמה לא כל שכן, והרופאים בעיר מועטים. וכך מכתת ר׳ מיכל׳ה את רגליו, יומם וליל, מבית לבית ומחולה לחולה. בודק, נותן תרופות, מאכיל ומשקה, ומשקיט ב„בטחון" ובתפילה.

ואף בימי שלום אם נופל מישהו למשכב — פונים לפינתו של מיכל׳ה בקלויז או לדלתו הרחבה, והוא נענה מיד לקריאה ומביא אתו את כל המכשירים הרפואיים שבמחסנו. כדי להרגיע את בני הבית שהדבר אינו רציני, הוא מתישב, מוציא מכיסו בנחת את קופסת הטבק, מריח בהנאה ואחרי־כן קובע: למי כוסות־רוח, למי עלוקות ולמי חוקן, ועושה את הטיפול במו־ידיו. אם צריך ללון אצל החולה כדי לסעדו — הוא הלן והסועד. לעולם אינו מקל בעניני נפשות. אם עינו הבוחנת מגלה דבר רציני — הוא, בתבונתו הרבה ובהתחשב עם מצבו החומרי של החולה, יודע לייעץ לאחד, שכדאי לחכות עד הערב ולבקר אצל הפיזיקס דאגליץ (שיש לו „אנארימע שעה" לפני 50 שנה זה היה עוד נהוג...); לאחר שכדאי לחכות עוד יומיים, כלומר עד שבת, ולהזמין את ד״ר קריסטיאנפולר מאיר, שכיהודי דתי לא קיבל „שכר טרחה" בשבת, או אפילו להזמין מיד את רוזע דוקטור, שאין אצלו לא שעות חינם ולא שבת, שכל קשרו עם יהודים היה ביקורו בבית־הכנסת ביום הכיפורים לעת „הזכרת נשמות", ואם איחר הוא קרא באכזבה: „הו יזוס, מריה! יוש פו מזכיר".

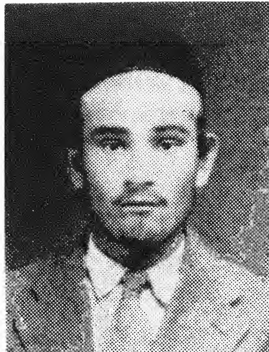
לקריאת ה„רעצעפט" שהביאו מהרופא חיכו לר׳ מיכל׳ה. גם הבנות שסיימו את בית־הספר של ה„פאניעס" או של ה„דאַברידז׳יקעס" התקשו להבין את הכתוב בו, כי הוא נכתב בלשון שרק הרופאים משתמשים בה.

ור׳ מיכל׳ה קורא, מבין כל מלה, מבארה ומפרשה ופניו מאירות — ומלבות בני הבית נגולה אבן כבדה.

ואם חס וחלילה קדרו פני ר׳ מיכל׳ה — הגיע תורה של האשה הצדקת, די לאנגע פעשה וחברותיה. כי שיח ושיג תמידי לה, לפעשה, עם הקדוש ברוך הוא.

די לאנגע פעשה

„עזרת נשים" לא היתה בקלויז ונשות החסידים, שעמדו על דעתן שעליהן להתפלל בניגוד לדעת בעליהן, מצאו את מקומן בעזרת הנשים שב„אלטן בית מדרש". פעשה, כשם שקומתה משכמה ומעלה גבוהה מכל נשות העיר כן ידיעותיה ביידישקייט ודבקותה בבלז וחסידיה עולות על אלה של כל חברותיה. סידור התפילות המיוחד לנשים, „קרבן מנחה", שגור על פיה. ה„תחינות" של שרה בת־טובים יוצאות מלבה הכואב בעל־פה, כיצירותיה הפרטיות, והיא מוסיפה בצקון לחשה לפני ה„דערבארמדיקער פאטער" כהנה וכהנה לפי צורך השעה והצרות. ובשיחותיה עם חסידים הפיק פיה מרגליות של מאמרי חז״ל ואימרות חסידיות, שקלטה מספריה הקדושים ביידיש, כגבר בר־אורין שמילא כרסו בש״ס ופוסקים.

מיכאל נעסער הי״ד

כשאיכזבו כל העצות והתרופות של הרופאים ושל ר׳ מיכל׳ה, וכלו כמעט כל הקיצין לחייו של החולה — מופיעה, כאמור, פעשה בשיל־גאס, שחוחת־קומה ומהירת־צעד, בדרכה ל„איינרייסן" לקרוע לב השמים דרך ארון הקודש של האלטע קלויז. בראשה ובכתפותיה הרוטטות היא ממלאת את חלל ארון הקודש ועל ספריו הקדושים היא שוטחת את טענותיה לפני הקב״ה. בלשון קודש, כאברהם אבינו בזמנו בהגינו על

אהרן נעסער ואשתו אסתר לבית בלושטיין הי״ד

הצדיקים, ובידיש כר׳ לוי יצחק מברדיטשיב, היא יודעת למנות את כל זכויותיו של החולה, מול שכנו הגוי, ולשאול את ה„הארציגן פאטער" שאלותיה הנוקבות: אתה, דיין אלמ־נות, הלהרבות באלמנות אתה צריך? אתה, אבי היתומים, העוד יתומים חסרים לך? וציבור המתפללים מצטרף לתח־נוניה. והאל הטוב, היודע את לבה הטוב ואת מעשיה הטובים — נענה, על־הרוב, לבקשותיה.

אשת חייל היתה. בחדרה האפל והמט ליפול בסימטאות המפותלות והצרות שבשיל־גאס דרשה צמר ופשתים ואבנטים נתנה לחסידים. התחלתה במלאכת ידיה מצערה היתה: סריגת אבנטים לחסידים שקנו להם שם „די לאנגע פעשעס גארטלען" אבל אחריתה שגתה מאוד בפתחה תעשיית גרביים ענפה, ששמה הגיע למרחקי גליציה, בין חצרות הצדיקים, ולהבדיל בין ארמונות ה„סטרוסטים" וה„פריצים" וממרחקים הביאה פרנסתה מיגיעת כפיהם של כל בני ביתה. בחדרה הדל זממה בית ובנתה בנין לתפארת לה ולמשפחתה.

בטח בה לב בעלה ר' הירש ליב נעסער, ונודע בשערי הקלויז בשבתו עם זקני החסידים על התורה ועל גמילת חסדים, כי בית פעשה פתוח היה לרווחה לכל נצרך.

היללו אותה בניה:

ר' שלמה אליהו, שבעזרת ד' ובעזרתה החומרית הקים משפחה והיה מפרנסה בכבוד מיגיע כפיו, ואת זמנו הפנוי היה מקדיש לתורה ולחסידות.

אהרן, מבחירי צעירי ה„אגודה" היה. את זמנו הפנוי הוא מקדיש לפעולותיה החינוכיות. נשא לאשה את אסתר בלוישטין, אחת מהבנות המוכשרות שבעיר, וצפה לעתיד של אושר.

מיכאל בנה, שונה היה מאחיו. אחד מהצעירים המעטים שבעיר שאי־שקט אפוקליפטי שרר בהם. הרגיש שהאדמה רועדת מתחת לרגליים. ריח חורבן עלה תמיד באפיו. „לברוח מכאן" — זעק. ברח הרחק מראווה וחזר. ברח עוד פעם וחזר לחיק המשפחה הנעימה.

חוק נתנה לנערותיה: הזמנים השתנו, „פאריינען" במקום הקלויז, ביבליאטעקן במקום בית המדרש עם ארונות הספרים הגדושים שבו, „פארשטעלונגען" ו„אווענטן" במקום סעודות המצווה של „מלווה מלכה" וראש חודש. „מודעס" לבנות ישראל המשתנות מיום ליום, במקום הצמות והסינור שהיו חובה לנערה כמו הארבע כנפות לנער. צריכה היא לעמוד על המשמר שהרוחות הרעות האלו לא יפרצו חלילה את ביתה, צריכה היא להיות ראויה לזכרו של אחיה המנוח, ר' זישע מאמע, ששמו יצא לתהילה כחסיד עז־נפש שעמד כצוק נגד כל פורצי פרץ בחומת החסידות ונגד כל ה„דייטשען" קלי־הדעת.

לא שחקת ליום אחרון, פעשה הקדושה; חיית בקדושה ומת בקידוש השם עם כל מקדשי השם. נוחי בשלום בצל כנפי השכינה.

ר' שמואל סופר־אקסלר

מלחמת־העולם הראשונה, ששינתה את עולמו הרוחני של הנוער בעיר ואת אורח החיים של כלל האוכלוסיה, פתחה גם אופקים רחבים בשטח הכלכלה והמסחר לפני בעלי היוזמה שבקרב אברכי הקלויז. הבולט ביניהם היה ר' שמואל. סופר־סת"ם בן סופר־סת"ם; תמים וירא שמים היה. בשכנות טובה חיינו כל השנים. ראינו אותו רכון ימים ולילות על עבודת הקודש שלו, שבשכרה המועט יכול היה לקיים רק את זוגתו רחל'ה, הצדקת והעשירה, השמחה תמיד בחלקה וגם בחלקה הדל היא מתחלקת ברצון ובאהבה עם אחרים. במרוצת הזמן החליף ר' שמואל את ה„סופר" ל„סוחר": הקים בית מסחר ובתי מלאכה בענפים שונים, שלא היו ידועים עד אז בעיר. וכך, בנוסף לפעילותו בקלויז, לפרקים כגבאי, נעשה לסוחר המוצלח מבין באיו. במרצו המסחרי הדביק את בניו ובנותיו ובהשראתה החינוכית של אמם הנפלאה נוצרה בהם המזיגה השלמה של „תורה וסחורה און גיפוצטע שטיוועל".

בנם יונה, חברי מילדות היה. יחד ובאותו יום הובילו אותנו, עטופי טליתות, הורינו ל„חדר" של ר' בערל'ה דער רויטער, כדי להכניסנו לאותה חבורה קדושה ומקודשת של „תינוקות של בית רבן". יחד חזרנו יום־יום על ה„אלף־בית" הקדוש מתחת לאותו „טייטל", ושנינו ספגנו מאותו „קאנטשיג". שיחקנו בכפתורים ושכבנו על האדמה והתבוננו בבנין הסמוך וראינו „במו עינינו" איך שהוא שוקע באדמה, כי נבנה הוא בשבת קודש והוא גם בעל מגדל, דמוי „קלויסטער". שמרנו על מרחק מהרבי, כי אדום ובעל גוף היה, וחיפשנו את קרבתה של הרביצן, שהיתה צנומה, נמוכה ומפויחת בגלל נשיפתה הקבועה ב„דרייפוס". יום אחד הציפו גייסות את העיר ועד לפתח ה„חדר" הגיעו. הרביצן פתחה „עסק": בקבוק גדול עם יי"ש וכוסית קטנה. את הכוסית מסרה לחייל, ובחסותה על הבקבוק בשתי ידיה מזגה ממנו לכוסית שביד החייל. שנינו שמרנו על ה„מסחר" עד שבא חייל וחטף מידי הרביצן הבקבוק ונעלם. היינו המומים. היה זה מעשה האלימות הראשון שראינו בחיינו.

התקרב עת „חומש־אַנהייבן". גאים היינו כי כקרבנות דמינו, לכן מתחילים ב„ויקרא". בשבת עמדנו שנינו על השולחן לפני המסובים וניהלנו את ה„דו־שיח", ורגש קנאה עז פיעפע בי אז כלפיו בפעם הראשונה — לא בגלל הצלחתו הגדולה יותר ב„דו־שיח" ולא בגלל שפע השעונים והשרשרות שהדודות קישטו אותו בהם, אלא בגלל פאותיו השחורות והעבותות שירדו לו על כתפיו ונראו בעיני ככנפיים לבנות ושיוו לפניו פני מלאך...

יונה גדל, עסק בעסקיו, נשא אשה, הוליד ילדים, וחייו היו זכים וטהורים כבאותה „שבת־חומש".

נוחה בשלום יונה, מלאכי הקדוש.

ר' נחמן קליינר

השם שוב מחזירני למחוז ילדותי. כ„בחור־חומש" חדש נסעתי להיבניב, לסבי ר' מאיר אורטנר. בשבת הלכנו להתפלל.

על ה„גאָלדענע פאַטשעגע" היה מודבק כרוז גדול, שאותיותיו לא היו דומות לאלו שב„סידורל" וב„חומישל" וגדולות מאוד היו. אנשים סביבו ופניהם קודרים. סבי שידען גדול היה קרא לי רק את הכותרת בת מלה אחת, שגודלה כחצי הכרוז: „מאָביליזאציון" ולא הוסיף. יפי המלה קסם לילד, ולמה פני האנשים עצובים?

ר' נחמן קליינער הי"ד

במוצאי־שבת נתמלא בית סבא, מעטריקאל־פירער היה, אנשים מלאי קדרות. על שרפרפים ישבו. גם הסב־סבתא חיה שרה, הסבתא רבקה והאמא ישבו על הרצפה ואמרו־בכו „איכה" מתוך ה„צאנה וראנה". בית־הקברות העירוני, שהשתרע לאורך חלונות הבית, נראה היה כאילו הוא מרחיב את גבולו לתוך הבית. המלה היפה מוביליזאציון קיבלה במוחו של הילד את מובנה המלא.

החלה המלחמה והבריחה ממנה. היא רדפה אחרינו והשבי־עתנו מרורים ורעב. רשמי השיבה הביתה חזקים יותר: ברגל, בעגלות וברכבות, שזזו שעה ועמדו יומיים. אמא הדליקה נרות שבת בקרון, בתוך פמוטי שלג. ה„סאמובר" נדחס בשלג במקום מים. סוף־סוף הגענו הביתה ודירתנו תפוסה על־ידי משפחת קליינר. חיינו זמן־מה כמשפחה אחת. במיטה אחת שכבנו, בקדירה אחת בישלנו ובצלחת אחת אכלנו, ומאז נקשר קשר־ידידות עז בין משפחותינו.

אחרי זמן התאבלנו מרה על פטירת אם המשפחה חוה ע"ה. דברי שבח רבים נאמרו עליה. היא היתה בת ר' יוסף שאול העבענשטרייט, דיין העיר, בנו של ר' שמחה ונכדו של ר' נתן באבא"ד אבד"ק יאבורוב ונכד הגאון ר' הירץ אבד"ק ראווה. חותנו היה הרה"צ ר' משולם זושא מלבוב, אחי הרה"צ ר' יהודה מראזלי (לפי „אהלי שם" מאת שמואל נח גאטליב). בספר „שואל ומשיב", מאת הגאון ר' יוסף שאול נתנזון מלבוב, נמצאות שאלות מאת הרב ר' נתן העבענשטרייט, דומ"צ בראווה, שהגאון מכנהו „שאר בשרי". נראה שר' נתן היה אחיו של ר' יושי דיין. ר' נתן נעשה ראב"ד בטומאשוב לוב, ועַל כך הוא מקבל את ברכתו של הגאון, ור' יושי מילא את מקומו בראווה.

ר' יושי דיין, שנוסף ללמדנותו הגדולה היה גם חסיד גדול, מצא בחתנו ר' נחמן את התכונות שביקשה נפשו. היה אחד מבחירי האברכים שבקלויז. כעבור שנים, כשר' נחמן נעשה לסוחר מצליח ועסקיו הסתעפו למרחקים, התריסו כלפיו חסידים־בטלנים צרי עין: איך השתנה אותו אברך המבלה רוב ימיו בקלויז והמפשיל את הבעקשה והולך עם חבריו רגלי לבלז? ר' נחמן רק את קליפתו הבטלנית זרק ותוכו כברו נקי וטהור. הוא תפס את מקומו בקלויז על־יד ר' חיים גלבר נשוא הפנים, שאת בתו פייגה לקח לו לאשה והקים עמה בית לתפארת בעיר (בתם מאטעל, שנישאה לשמחה בן הרב ר' הירש ליב בוגן שליט"א, נפטרה בשיקגו, ארה"ב).

זכות גדולה עמדה להם לר' נחמן ולפייגה שכל ילדיהם ניצלו מדינו של גיהנום־ההשמדה. זכרם יישמר לנצח.

ר' משה ראטהויז

בני משפחת ראטהויז מקרוב באו לעיר והשתכנו בשכונתנו. היה זה בית נוסף שדלתותיו פתוחות לרווחה לבני ישראל המתפרנסים זה מזה באמצעות „גמילת חסד" לפרעון שטרו־תיהם שחס וחלילה ה„נוטריון" לא יבוא הביתה ויפליט את המלה הנוראה: „פראָטעסט". בית ראטהויז הסיר תמיד את הסיוט הזה. אם המשפחה גאלדע והבת חנה־פייגע שימשו, בצניעותן ובהתנהגותן, דוגמה לנשות הסביבה ובנותיה.

ר' משה נמשך אל הקלויז, אף שלא היה מן החסידים הנלהבים. אמרו עליו: „אין פיקח חסיד" והיו לו חסידים משלו וגם „שולחן" משלו. השולחן בפינה הצפון־מזרחית שבקלויז היה נקרא על שמו. ישב ר' משה, בכל שבת בבוקר, ליד שולחנו ו„חסידיו" סביבו. הם מספרים על הוויות העולם ומדברים על פרשת השבוע, ור' משה מרכין את ראשו, ידו מאהילה על אזנו וכולו קשב, וכשהוא מפליט מלה אחת — כולם פורצים בצחוק ומתמוגגים מנחת. אמרו על ר' משה: שתיקה שלו בסלע ומלה שלו ככר זהב. וכשנפטר בכ"ה בטבת תרצ"ג התאבלו עליו כל מתפללי הקלויז ואמרו: משמת ר' משה ניטלה הפיקחות מהקלויז.

בנם דוד מבחורי החמד שבעיר היה. למד בצעירותו וגם בבחרותו לא הוקיר את רגליו מבית המדרש ומספריו. הוא נספה בשואה עם אשתו אסתר וילדיהם. גם האם והאחות עם בעלה אפרים וילדיהם נספו בשואה.

שרדו למשפחת ראטהויז בנים, והם הקימו דור של תלמידי חכמים ועובדי ד׳ באהבה, לתפארת מחצבתם.

ר׳ שאול לוין

הוא תפס את מקומו בקלויז, כאחד החסידים, בין החבריא. ביניהם ישב כל ימיו ותמיד בודד היה. ר׳ שאול שנה —

ר׳ שאול לוין הי״ד

ולא פרש. שנה, כבנו של ר׳ אשר זצ״ל, נצר ממשפחת רבנים מפוארת, רבה של מאלינץ, גדול בתורה ובחסידות, שבעלז התפארה בו — ודאי ספג את תורת אביו. ולא פרש, כיהודי־שומר תורה ומצוות, מדרכי אבותיו כמלוא נימה. ר׳ שאול הציץ. כסרקו, בבדידותו בקלויז, את שורות הספר שבידו בעיניו הכבדות, כן ראו אותו תמיד מעיין בעתון או בספר עת ישבו בפתח חנותו בככר השוק הסואן ומחכה לקונה. הציץ ולא נפגע, כי אם נפעם מהאידיאות החדשות שפקדו את המחשבה היהודית ובעיקר מהרעיון הציוני. הוא היה היחיד בקלויז ששקל את השקל הציוני. מחשבותיו והקלויז היוו ניגוד קוטבי. לכן בדידותו וסבלו.

מה נעמו לו רגבי עפרו, לו ראה כמונו את בעלז בציון...

ר׳ יצחק גראף

בעל המקום המכובד ביותר בקלויז היה. ה„מקום״, בכותל המזרח ליד ארון הקודש, עבר בירושה, דרך אבות לבנים, מראשוני העיר ומבוניה. משפחת גראף־רוזנפלד שורשה נעוץ בקרקע הבתולים של ראווה. מחסידי ה„חוזה״ מלובלין היו והאגדה החסידית עיטרה אותה בכתרי תורה ועושר מופלג. משפחה זו היתה כנראה בין בוני הקלויז, ואת המקום הראשון שבו הורישו לבניהם אחריהם.

ר׳ יצחק שמר על מקומו בגאווה, אף שלבו לא היה שלם בכל עם החסידים. ישר־לב היה ולא השלים עם עוולה אף שעטופה היתה במעטה של חסידות וקדושה. לכן דין־ודברים תמידי היה לו עם החסידים.

אשתו מרים ע״ה, רבת היחוס ועקרת־בית נפלאה, יצרה תמיד קשר עם החסידים — מעל הניגודים שבינם ובין בעלה — בהיענותה לפניותיהם אליה בעניני צדקה. גבאי הצדקה אמרו: ממטבחה של מרים גראף לא יוצא יהודי רעב.

ר׳ יעקב שלמה רוזנפלד

נצר ממשפחת רוזנפלד העתיקה, הענפה ורבת היחס. מענווי הקלויז היה. בפינתו השקטה ישב ולבו ער ואזניו קשובות לכל אימרה טובה היוצאת מפי שכניו המחבבים אותו ומוסיף אימרה־פנינה משלו שמהנה את מקשיביו. ממעטי הדיבורים וממרבי התפילה וההתייחדות עם בוראו. לקלויז הביא את הסדר, הניקיון והשקט שאשתו וילדיו הנהיגו בדירתם שבאחת הסימטאות הצרות והמפותלות שעל יד הקלויז והפכוה בשקידתם לארמון מלכים. ומהקלויז הביא הביתה את התמסרותו לבית ולמשפחה ואת דאגתו לחינוך הטוב של הילדים, כדי להנחיל להם את עקרון חייו: „גדול הנהנה מיגיע כפו וכו׳.״

ר׳ יצחק נחמנ׳ס (מארגענשטערן)

יצחק נחמנ׳ס משך, בראשונה, את תשומת־לב נערי ה„אלטע־קלויז״, בהופיעו לפניהם — כדמות חיה מאחת האגדות התלמודיות הנפלאות — צמוד לאביו ר׳ נחמן.

ר׳ יצחק נחמנ׳ס מארגענשטערן הי״ד

ר׳ נחמן אביו, זקן ובא בימים, גבו שח, עיניו ורגליו כבדו מזוקן, לא נמנע מלכת בוקר־בוקר אל הקלויז להתפלל בציבור. והדרך מביתו אל הקלויז עוברת דרך ה„ליקל״ (מעבר צר) של פייגה־לייביש־בעל־בית, זרועה מכשולים, והמורד התלול מה„אייזערנע קלויז״ מוליך אותך, בתפנית קלה ימינה,

לאותו אגם־ביצה שטוח, המשתרע ברחוב ה„שיל־גאס" ורק מעבר יבש אחד וצר מוביל אל הקלויז. ואיך ישפוך ר' נחמן את לבו לפני קונו, בערוב יומו, מחוץ לכותלי הקלויז?! ר' נחמן, השליח־ציבור של עדת החסידים מימות דור, יערוך את תפילותיו, כהדיוט, בד' אמותיו, בלי „מנין", ברכו, קדושה ואמן?...

ובנו יצחק היה מתפנה בוקר־בוקר מעסקיו, מוביל את אביו, מתאמץ להצר את צעדיו הארוכים ולהתאימם לאלה הכושלים של אביו הזקן, אל הקלויז לתפילת שחרית. מעטפו בטלית, מעטרו בתפילין, ממתין לו שעה ארוכה עד גמר תפילתו, מאכיל ומשקה אותו ממעדני מזונו של „דער לאנגער ענאך". האין זאת אגדה חיה שהועלתה מאחת הגמרות הכרסתניות, המסודרות במדפים מעל לראשיהם של ר' נחמן ובנו? אגדה וסיומה הפסקני, האומר: „איזהו כיבוד אב? מאכיל, משקה, מלביש, מכניס ומוציא..."

בזמן מלחמת־העולם, זו שטרם צורף לה המספר הסידורי „הראשונה", נחרתו בתודעתם של הנערים דמויות של זקני הקלויז, הזהים עם הדמויות מעוררי הערצה מספרה של אמא „צאינה־וראינה", עם „רבינו בחיי" הטוב והמטיב והיודע־הכל — במרכזו. אסירי תודה היינו לר' אייזשע, הנמוך והצמוק, שראשו הקטן תמיד היה רכון מעל ספרו ולא פסיק פומיה מגירסא, שאם לאו יחזור העולם — הלוחם כעת — לתוהו־ובוהו, כפי שלימדנו רש"י בהיכרותנו הראשונה אתו, בפסוקו הראשון: „לא נברא העולם, אלא בשביל התורה!"

הה! באיזו מורת־רוח והתנגדות נפשית קיבלו הנערים הללו את התחלת־לימוד־רש"י עם אותיותיו המיוחדות, המשונות והזעירות, ואיך נפשותיהם התמימות והזכות — בהיכנסם רק לפרדסו — כמהו לפירותיו המתוקים והעסיסיים, לאימרותיו ומשליו, המקרבים אותם קרבה אישית עם האלוקים ומלאכיו הטובים, המפגישים אותם פנים אל פנים, כחיים בתוכנו, עם האבות והאמהות, השבטים, עם משה ואהרון...

הפליא אותנו ר' יואל־ר'אביש'ס, העומד תמיד נשען על ה„באלעמער" ועיניו בספר שלפניו, כאילו נולדו שלשתם כרוכים זה בזה. והוא מוכן בכל זמן ועת לבוא לעזרת כל אחד ואחד מאתנו, לבאר ולפרש את הסוגיא ה„קשה" שלו, ב„ליינען" שלו („ליינען" — זהו לימוד גמרא בפני עצמו, בלי עזרת מישהו), והיה עושה זאת באותה פשטות וקלות, כמו שהיה קורא את פרשת השבוע בספר התורה על נקודותיה, פסיקיה וטעמיה.

ור' נחמן היה מרטיט את לבותינו בתפילותיו הנעימות. האבות נדדו למרחקים, לעזור ל„קיסר־פרנץ־יוסף" הסבא החביב, בסכסוכו עם „פוניה־גנב" — „להדביר עמם תחת רגליו" (כמו שכתוב בסידור'ל החדש, אותו קיבלנו מידם בעת פרידתם); ואנו הילדים, עם מתי מעט זקנים, היינו ציבור המתפללים בשבתות ובחגים. בימים הנוראים העלה אותנו ר' נחמן, לבוש בלבן כאחד המלאכים, בזעקתו המתחננת „המלך" אל לפני „כסא רם ונשא" ובעזרת „הבל פיהם של תינוקות דבית רבן" התפלל אתנו על אבא, רחוק־רחוק, שיישמר מכל פגע ועל אמא, שתהיה לה שנת פרנסה וכלכלה לילדיה בבית, ועל סליחה ומחילה על כל עוונותינו, הה!! מה כבדו...

הילדות מאתנו והלאה. ולבותינו, גם כעת, לר' נחמן והוקרתנו לבנו יצחק. ראשית, על שהיה מתעניין בנו, מתערב בשיחותינו — באמרותיו השנונות ומלאות חכמת חיים — כאחד מאתנו; ושנית, על דאגותיו המרובות לבחורי הקלויז להקל על לימודיהם. לכן גם אנו שמחנו כשנתקבלה הסכמתו — באחת מסעודות „מלווה־מלכה", על דג־מלוח ובורשט חם — לשאת בעול הגבאות בקלויז. אחרי שכלו כל הקיצין — כלומר, אחרי שאזל הנר האחרון ממחסניו של חנה'לה השמש, ואחרי שכלה ה„שיטל" (כפיס) האחרון של עצי הסקה להאכיל בו את התנור הגדול — ערכו לומדי התורה בלילות „גלות" ל„אלטן בית המדרש". צמודים היו הקלויז והבית־המדרש, מחוברים ב„פוליש" אחד, מאות בשנים; ואולם כמה רחוקים היו זה מזה; כרחוק אברמטשי עדעל, שנפשו נשרפת בלהט הציונות — מישראל־פסח־ייטאליס, וכרחוק קלמנס צימרמן, האציל ואחד האינטליגנטים בעיר — מהירש סופר התמים.

העזובה בקלויז רבה היתה. רצפת העץ, שהותקנה עוד לפני שקיבל הקלויז את התואר „אלטע" — נרקבה, הכתלים — שחורים משחור, ואיך נעתיק את הקלויז בצורה עלובה זו, יחד עם כל בתי־כנסת ומדרש — לארץ־הקודש בבוא משיח צדקנו במהרה בימינו?...

דאגות גדולות וקטנות לא חסרו להורינו; והשגת „קלפטר" עצי הסקה לחורף התחילה לנקר במוחותיהם עוד ביום הראשון לסליחות, בסוף האשמורת השניה, כשאווירת הכפור, ביחד עם אווירת יום־הדין, חדרה לעצמותיהם — כדאגה ראשונה במעלה, ועל אחת כמה וכמה פי התנור הגדול של הקלויז הרעב לכמה וכמה „קלפטרים" — מי ישביע? וידי מי ישיגם?

ידיו החרוצות של יצחק נחמנ'ס השיגה אותם! ידיו של הגבאי החדש בכל! כבעל־אחוזה חרוץ ומסור, מלבושי השבת ההדורים שלו, רמזו על תקופה של עושר וגדולה בחייו, בשנים שעברו — התמסר לאחוזת־הקלויז שלו. מחסני הקלויז מלאו עצים וארונותיו של חנה'לה — נרות, אור־תורה. וכמו שדאגת ה„קלפטר" אצל „בעל־בית" כללה גם מגפיים לילדים ומעילי חורף לבנות — כן לגבאי כלל ה„קלפטר" גם שולחנות וספרים חדשים, רצפה חדשה וסיוד חדש ועוד... ואייזיק ר' ישראל'ס, הפיקח והשנון, התלוצץ על חשבון מעקמי־האף נגד ה„מודרניזציה" של הקלויז: „צריך רק לסייד גם מבחוץ ובמקום אנ'אלטע קלויז יהיה לנו אניי טעמפעלע"!...

כילה יצחק נחמנ׳ס את מלאכתו לשביעות רצון כולם והתפטר. את התפטרותו נימק באחד הערבים, לפני תפילת־מנחה, בפני ה„חבורה״ של ישראל מיכל באחת מאמרותיו, מלאות החן והחכמה, שכולם התאמצו להטות אוזן ולהקשיב להן:

„מי כחסידים נזהרים בקיום מאמרי חז״ל? ובאם הם אמרו ׳אם פגשך מנוול זה — היצר הרע — משכהו לבית המדרש׳, משכוהו, ועוד איך? ישר לכותל־המזרח, והושיבוהו בין ה׳שיינע יידן׳. ובמה יתעסק המנוול הזה בהימצאו בקלויז ולא בקברט, להבדיל? כמובן — ב׳ששי׳, ׳מפטיר׳, ׳שחרית׳, ׳מוסף׳ ו׳דרור־יקרא׳. ואם לכבוש את היצר הפרטי צריך להיות גיבור — ומי יכול לאזור מידה כזאת של גבורה לכבוש את היצר הרע של כל החסידים ואנשי מעשה?...״

קול התורה נשמע בתוך כתלי הקלויז יומם ולילה, מפי נער וזקן, כל אחד עם שותפו או עם תלמידו.

שונה היתה ה„חבורה״ של ישראל מיכל. נכנס ישראל מיכל לקלויז, בהעווית־ביטול, בלי שמינית שבשמינית גאווה (הוא דחה כל צירוף של ר׳ לשמו), פסע פסיעות אחדות כדי להתנער מדאגותיו הפרטיות והציבוריות (אם פרנסה אחת קשה כקריעת ים־סוף, על אחת כמה וכמה לפרנס משפחות מספר וביניהן אלמנות), התיישב יחידי לשולחן הריק, מתחת לשעון הידוע; מי לא שמע על ה„אלטן קלויז־זייגער״ שלא היה מתחשב בשעוני הגויים, המשנים את שעות הזמן מתקופה לתקופה?! היה פותח הגמרא ומתחיל את תלמודו ביחידות.

הירש בער קסלר, החובש את ספסלו בקלויז — כאחד הבחורים אשר עול פרנסתו על שכמי אביו, וכן בטח לבו באשתו הצדקת זלדה, אשר כל יודעיה הוסיפו לה (לא בלי־רצינות) את ה־ר׳ לשמה. וד׳ עזר לה בעסקי ידיה, הליכות ביתה וחינוך בניה ל„אלקים ואנשים״ (צו גאט און צו לייט), ואשר אמהות, שילדיהן בעריסותיהן, מתברכות בבנה בכורה „מאטעלי״ — הוא, הירש־בער, בראותו את ישראל מיכל, עוקר ממקומו ומתיישב לצדו.

מצטרף ל„חבורה״ הירש ליב נסר, התמים וישר הלב, „עקרת־הבית״ של ביתה הפתוח לרווחה, לכל קשי גורל, של ה־לאגנע פעשע, אשר ממרחקים תביא לחמה ומקרוב ידה רב לה בחיי הקלויז כאחד החסידים ואנשי המעשה.

נכנס בריצה פסח בייניש״ס, המרעיש והמפוזר בהליכותיו ובמלבושיו — נדמה היה, שלבגדים אין כיסים וידו הזריזה הצליחה להוציא, מכל קמט וקמט שבבגדיו, עד הפרוטה האחרונה לנצרך — וכבגדיו כן היה גם ביתו. „בית פתוח״ — אמרו. „בלי דלתות״! וחם, — מחמימות־לבה של אשתו, האם לכל, חם יותר מחום תנור האפיה הגדול שלהם. בית חם — פשוטו כמשמעו, המספק ארוחה חמה ולינה לכל עובר אורח, יומם ולילה. וכשעבר פסח את סף הקלויז, כאילו השאיר מאחוריו מהומת החיים והמולת השוק, ורגוע וקשוב תפס בענווה את מקומו.

מיתוסף לשולחן גם אהרון ליב שטרויס — אב־טיפוס לדוגמותיו של הבערדיצ׳יבער לפני הקב״ה — יהודי המנתק את עצמו בכוח, יום יום, מהמולת עסקיו, ובשעות המאוחרות של היום, בפינתו שב„פוליש״, מצליח להתעטף בטלית, כמעמיד מחיצה בין התגרנות הרודפת אחריו ובין התיחדותו עם הבורא. ובסוף מתמלא השולחן מיתר אנשי ה„חבורה״: שמואל שערקער, שמואל סופר, יענק׳לה רעדליך, שמואל טשיפעס־שטרויס ועוד, אשר בניהם הם דייריו הקבועים של הקלויז והם בעצמם כאילו שבו, אחרי נדודים, אל ביתם.

ישראל מיכל צולל במעמקי הסוגיה ומעלה פנינים. . מסיימים מסכת „עבודה־זרה״ ומתחילים תיכף בהתחלתה, אין סוף לתורה. „דברי־תורה״ בציבור — לא אומרים חסידים. „תורה״ אומר רק „ער־זאל־לעבן״, בבעלז. ישראל מיכל רק מסביר, בשיחה מקוטעת, למה הוא תמיד חוזר על אותה מסכת? — „עבודה זרה היא סמל הרע! כתוב: ׳סור מרע ועשה טוב׳. יש גם לפרש: סלק את הרע בזמן שאתה עושה טוב, ללא פניות, ככתוב: ׳אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב — אפילו כשהוא עושה טוב — ולא יחטא׳...״ וכו׳ וכו׳...

ויצחק נחמנ׳ס, המשתתף הקבוע, הפיג את רצינות השיחה באימרה שובבנית, כדרכו: „תמיד התפלאתי שאנו מכים ׳על חטא שחטאנו ביצר הרע׳, הלא כל החטאים הם ממנו?! אלא כעת אנו יודעים שעושים גם עבירות ביצר הטוב, אז למה לא מכים גם על חטאיו? כנראה שעל החטאים שחוטאים ביצר הטוב — אין כפרה . . .״

באימרותיו השנונות, מלאות חכמת־חיים ורעננות־נעורים, הפיג את הרצינות הכבדה שאפפה את הסובב אותנו ומשך אליו, להימצא בקרבתו, נער וזקן. ואם לתוך החולין של ימות החול ידע להרעיף טיפות של חג ושבת — כן הצליח להעלות, בתפילתו, את השבת לדרגת „שבת־של־מעלה״.

מי מבין כל אלה העומדים, בימי החול המרודים, שקועים עד מעל לראשם בטיט היוון של תגרנות עלובה עם איכרי הסביבה, ערלי־לב, בחנויותיהם הצרות והארוכות (רוחב החנות נתחלק במשך דורות לחלקים, ירושה לבנים ונדוניה לבנות, עם דלת פתוחה ל„שוק״ — חלון לשמים) — מי לא ערג לשבת המלכה ולשושבינה הנאמן יצחק נחמנ׳ס? והוא החי את חייהם, הסובל את סבלם, הנהנה מ„ניגון״ והיודע להנות ב„ניגון״, ניאות תמיד להיות „פה״ לערגתם, ובעמדו בליל־שבת לפני ה„עמוד״, משכמו ומעלה גבוה, ביטא ב„רב לך שבת בעמק הבכא״ את הזעקה שבליבותיהם, ניער אותם מעפר שפלותם, הלביש אותם תפארת והפכם לעדה מתרוננת ורוקדת . . .

והמלאכים המלווים הביתה היו מלאכי עליון, מלאכי

שלום־בית. הנרות הקטנים בפמוטי הנחושת הצהובים הפיצו את נגהם הרב, ופני האשה — כזוהר החמה ברקיע.

בשנת 1938 — אחרי ניתוק של שנים — שוב נפגשנו. אז כיהן כש״ץ בזאמד־ביהמ״ד. „נעקרתי מאדמה דשנה (אלטע־קלויז) ונשתלתי מחדש בזאמד״ (חול) — הוא אמר בעצב. הזמין אותי להקשיב לו ב„תפילת־טל״. — „הרגשת ודאי, שב׳טל תן לרצות ארצך׳, הייתי בא״י״ — הוא העיר. אז חשב הרבה ודיבר רבות על ארץ־ישראל. לבו הרגיש חש את גלי רעידת האדמה...

בשובי לארץ־ישראל, בשבתי כבר באוטובוס ברחבת ה„שוק״, בא בריצה להיפרד. מסר ד״ש לבנותיו, בירך אותי, ובהיפרדו זרק לי, בעברית: „להתראות!״ הסתובב והתחיל לצעוד. אני רואה אותו, עוד היום אני רואה אותו, צועד בהילוכו הרקדני, צועד ומתרונן, צועד ומאחוריו כל העדה מתרוננת וצועדת אלי... נצח.

אבי־מורי ר׳ יעקב רינגל

גם הוא היה בין אלו שהאלטע קלויז היה להם ביתם השני, וגם לו קווי אופי מיוחדים: נאה דורש מעצמו ומגלה הבנה עמוקה לזולת ולדעותיו.

מעלות ומורדות היו לו בחייו הכלכליים. כשרווח לו היתה ידו פתוחה לכול. אך בגדלותו הנפשית ראינו אותו דווקא בעת מצוקתו. עת אמא הדליקה נרות שבת בפמוטי הנחושת הישנים והעקומים, במקום בפמוטי הכסף בעלי ארבעת אריות־הכסף הרובצים על כל בסיס, פאר הבית היחיד שנרכש בימי רווחה ונמכרו כעת לפרעון חובות — פני בני הבית עצובים היו ופני אבא קורנים מאושר מילוי חובתו המוסרית, ונרות השבת, בפמוטי הנחושת, מאירים שבעתיים.

איני זוכר שהיה אי־פעם „תובע״ או „נתבע״ בבתי דין. היה אומר: על שלושת הדברים שהאדם ניכר בהם צריך להוסיף את הדבר הרביעי — ב„צדקו״. יש הסבור שאם הוא צודק כלפי חברו — הוא זכאי גם לרדת לחייו. א ד ם שהוא צודק יורד למצבו של חברו ומסתפק, לפעמים, בזאת שיכול להוכיח את צדקו ל„כל העולם״. לא פעם הרים על נס את דמות־האדם של שמעון מרגלית, שמעולם לא ירד לחיי הזולת ואפילו בעת צדקו.

לא היה מעורב בסכסוכי ה„כיבודים״ בקלויז וראה בהם מעשי „יצר הרע״, באין לו „סחורה״ אחרת להציע כאן.

הוא העריץ וכיבד אנשי מעלה ובעלי מידות טובות, ומעל כולם — את אחיו הצעיר ר׳ אנשיל מדאבראמיל, ועמד לפניו כתלמיד לפני רבו.

למורת רוח היתה לו רמת החיים הקבצנית והקמצנית שסיגלו לעצמם, גם מרצון, יהודי גליציה המזרחית — בניגוד לאלו שבמערבה. לכן, חיבה יתירה רחש לר׳ יעקב יצחק נעים הליכות וטוב לב — מגליציה המערבית בא ושם קיבל את חינוכו הטוב.

בדמותו האבהית אני זוכר:

...את דמעות־הגיל שבעיניו, עת זכה להביא את בנו הראשון, בעודנו ילד, לרבו ר׳ ישכר דב זצ״ל מבעלז, בעת ביקורו בראווה, לקבלת „שלום״; והרבי הפשיל את שרוולו הארוך על כף ידו, כי ידי הילד עסקניות הן, ולקח בה את יד הילד המושטת בעזרת האבא.

גיסי שמעון האפטל הי״ד

...את דמעות־השליש שאבא הוריד כתינוק, כעבור כעשרים שנה, עת הגיעה אליו הידיעה על פטירת רבו.

...עת לקח אותי בזרועותיו, לבדנו היינו, בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה, ורץ אתי לאורך ה„הויף״ בתוך דם ואש ותמרות עשן הנמשכים עד היום רק בלי זרועותיו הלופתות והמלטפות של אבא.

...את העצב בפניו בצאתו למלחמה ואת הגיל בשובו, אף שחזר כ„מנוצח״.

...את לילות מוצאי שבת, עת רקד ושר אתנו הילדים, שבעה היינו, „איש חסיד היה״ ו„אל תירא עבדי יעקב״.

...את לילות „חנוכה״, עת היסב בראש השולחן, כבשבת וחג, ושיחק אתנו ב„קוויטלעך״ ו„הפסיד״ לנו את כל כספו.

...את החרדה בעיניו, ברגעי הפרידה האחרונים, טרם שהרכבת מנתקת את בנו ממנו ומהאלטע קלויז ומהשפעתם להובילו לעולם רחוק, זר ומסוכן... עת לחש באוזנו, כצידה רוחנית לדרך, מסכת־חינוך מושלמת ומגובשת בשלושה משפטים בני שלוש מלים.

★

ראיתיו, בעיני רוחי, ברגע־חייו האחרון. באותן שנות תש״ב־תש״ג של ימים ללא יום ולילות ללא ליל נקלעתי לגהינום של מטה: בלזיץ. במבואות העיר, שטח ריק מאופק אל אופק, שמש קודרת ואדומה תלויה בשמים כהים. אבא הבחין בי. זרק בהתמרדות את את־החפירה לחפירת קבר

לעצמו מידו, הרוצח שעמד עליו הרימו ושיסע בו את ראשו של אבא.

אבא עוד הספיק בהרף-עין זה לקרוא לעומתי: „תדע שלא השארתי לך כל ירושה". הדברים שהטרידו אותי שנים קיבלו לגבי את פשרם ותוקף של „צוואה" בעת פולמוס ה„שילומים".

משפחת רינגעל ז"ל

באותה עת עמדתי גם ליד מיטת חוליה של אמי היקרה, גליקל ע"ה, בעת שמסרה את נשמתה הטהורה לבוראה.

אנציח בזאת את זכר אחי ואחיותי היקרים: אידל-פעשע ובעלה יצחק פאנד וילדם, עטיל-מלכה ובעלה שמעון האפטל. משה שמואל, רחל וצביה שנספו בשואה ושלום-אליעזר שעק־בותיו נעלמו בשדות הקרב שברוסיה.

משפחת וואלינער ז"ל

אנציח עוד את זכר הורי אשתי, שמואל מאיר וואלינר וחיה פייגה בת ר' משה בלושטיין מראווה, את אחיה דוב־בריש שחתר לארץ ולא זכה, את אחותה חנה שהצליחה להערים על הרוצחים ולצאת את פולין וניספתה בגרמניה בהפצצות בנות הברית, ואת דודתה שרה ובתה מלכה. ת.נ.צ.ב.ה.

„אגודת ישראל" בעיר ופעולותיה

עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה התרוקנו הקלויזים ובתי המדרש שבעיר מחובשי ספסליהם הלא זקנים. אריה הבנשטרייט המזוקן, אחיו החורג של אברהמטשי צ'וואק הסוחר,

קבוצת הכשרה של צעירי „אגודת ישראל".

שעשה את שירותו הצבאי בעיר, היה היחיד ששמר על הגחלת באלטע קלויז בתלבושתו הצבאית. רוב הגברים הלכו לקסרקטי־נים ולחזיתות המלחמה, ומיעוטם נתלוו לרבי בגלותו בראצפערד ובמונקטש בהונגריה הרחוקה והיו „בייטרלים" במלחמותיהם של הקיסר האהוב והצאר השנוא עליהם.

עם סיום המלחמה הגדולה והמלחמות הקטנות שאחריה שבו האנשים הביתה. אחרי ריחוק של שנים מההווי החסידי של העיר הם חזרו שונים מכפי שיצאו את העיר. ערים היו לרעיונות החדשים של הציונות והצטרפו לארגונים הפוליטיים שלה בעיר לכל זרמיה. כל אדם המכבד את עצמו והוא צמא לפעולה חברתית כלשהי „השתייך" למשהו.

עם קומץ הבחורים בקלויז שהתבגרו בשנות המלחמה נמנו: מרדכי ונתן קסלר, דוד'טשי מונד, איילבוים אליהו, פסח בלושטיין, יצחק שלמה רייזלר, יהושע רייכלר, גאטסמן משה מנדל, מייזלש משה מנדל, שפרבר אבא, בירנבוים מאיר, לינדר מאניש ועוד. שמה של „אגודת ישראל" על פעולותיה הארגוניות והחינוכיות הגיע אליהם והם שאפו „להשתייך" אליה; שכן גם היא, כיתר הארגונים, הציעה לנוער אידיאו־לוגיה (סחורה עוברת לסוחר אז ברחוב היהודי), סיסמאות, סמלים, „פאריינין", ספריות ועיתונים.

עוד במחצית השניה של המאה התשע-עשרה יצרה בעלז כלים מודרניים, במלחמתה נגד המשכילים והמתבוללים, בצורת

מפלגה ועיתון בשם „מחזיקי הדת". מספרים, כי כשפנה ר' יהושע מבעלז זצ"ל אל בעל ה„שפת אמת" זצ"ל, אבי ר' אברהם מרדכי אלטר מגור זצ"ל, מייסד ה„אגודה", וביקשו להיות מנוי על העיתון „מחזיקי הדת" — הוא לא סירב, רק ציווה להשמידו עם הגיעו, כדי שלא יבטל את בניו מלימוד התורה.

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, בעת התארגנותה של ה„אגודה" על־ידי גדולי התורה והחסידות, עדיין היתה בלז בגלות הונגריה ומנימוקיה שלה לא השתלבה בהתארגנות הכוללת הזאת. היא אף התנגדה להתארגנות כזאת בכל אזורי השפעתה. רצונם של „א פאר ייִנגלעך" דלעיל נעשה לאל.

אחרי בנית האיזערנע קלויז, ערב פרוץ מלחמה, לא נבנו בתי תפילה נוספים בעיר. אבל, בעטיה של המלחמה, התגבשו בעיר ציבורים דתיים חדשים צמאים לפעילות חברתית נוכח הפעולות של הארגונים החילוניים.

האדמו"ר ר' אריה ליביש רוקח, בנו של ר' יהושע מבעלז זצ"ל, שהיה אבד"ק מגיערוב, השתקע בתום המלחמה בראווה וקיבץ סביבו קהל חסידים מהעיר ומהסביבה. ר' אברהם קלאר, בעל משרפות הסיד, היה מראשי העסקנים בעדה זו.

האדמו"ר ר' יצחק לנדמן, יושב אוהל, עדין נפש ובעל מחשבה, בנו של ר' מנחם מענדל, נינו של ר' אורי מסטרליסק זצ"ל, מקובל ומחבר הספרים „למודים בנסים", „דרושי יום יום" ועוד — העתיק את מקום מגוריו מפאטאליטש לראווה, ורכש לו בעיר קהל מעריצים ותומכים. נכדו ר' שלום, היה מפעילי ה„אגודה" בעיר. ר' משה שמואל מארפעלד, בר־אוריין, פיקח ומשכיל — היה מהבולטים שבבאי ביתו.

ר' טודרוס, נכדו של ר' שלום מבעלז זצ"ל, שהיה אדמו"ר בניעמירוב עד המלחמה, קבע אחרי המלחמה את ראווה למקום מושבו. אחרי פטירתו מילא את מקומו בנו ר' שלום. הוא, בניהם ר' מרדכי ואליעזר ובנותיהם — בפשטותם, בנעימות הליכותיהם ובסבר הפנים היפות שקיבלו בו את כל באי ביתם — הפכו את בית תפילתם למקום משיכה לאברכים ברוכי כשרון ויוזמה בפעולה חברתית. ר' נוח ברגר, ר' בונם גולד־שטין, ר' געצל רובין, ר' ברוך פאסט ור' אפרים בלאט הוכיחו בפעולותיהם ב„אגודה", כי בית ר' שלום היה להם בית־ספר טוב לעסקנות ציבורית נאמנה.

אוהדי ה„אגודה" היו פזורים גם בכל בתי התפילה שבעיר: ר' שמואל האך וחתנו המוכשר ר' הירש ליב בויגן והרב ר' יהודה פולאק — ב„זאמד בית המדרש"; ר' לייבל'ה זויערברון — באלטע קלויז; ר' אורי צוקר — באייזערנע קלויז.

בקיץ תרפ"ח נוסד, בחדר צר, סניף ה„אגודה" בעיר. ליו"ר נבחר ר' משה שמואל מרפעלד, לסגנו — ר' אורי צוקר, ולמזכיר — הרב ר' יהודה פולאק. כמנהג כל המפלגות בעיר, נבחרו „ועד פועל" גדול ו„ועדים" קטנים, נרשם פרו־

עקד ישיבת חכמי לובלין

ספר

למודים בנסים

מיוסד על נסי חנוכה ופורים ויציאת מצרים וקיים כפי סדורן בשנה

ונחלק

לשש שערים

מאתי הק' מנחם מענדל חו"ק פאטיליטש יצ"ו.
בן לאאמו"ר הרב הגאון החסיד מוהר"ר צבי הירש זללה"ה
שהי' אבד"ק סטרעליסק ולבסוף ימיו בק' קוטיב יצ"ו:

בדפוס זופניק קנאללער עט האממערשמיד בפרזעמישל 1888

Druck Župnik, Knoller & Hammerschmidt, Przemysl.

„אגודת־ישראל"
בראוי רוסקה

בעזה"י

מודעה!

הננו מודיעים בזה, שתערכה אי"ה ביום א' פ' יתרו אור יום ט"ו בשבט
בשעה 6 בדיוק, באולם ה„בית יעקב" (בבית הר' יוסף האן),

חגיגת סיום ופתיחת הש"ס

עם סדר היום דלהלן:

א) פתיחה, יו"ר ר' משה שמואל מארפעלד.
ב) מקהלה (כאר)
ג) סיום ופתיחת הש"ס, ע"י יו"ר סגני ר' אורי צוקער
ד) מקהלה.
ה) הדרן דרושי ופלפולי, א. מ. רינגעל.
ו) מקהלה.
ז) מגדנות.
ח) הרצאה, על הנושא: „ט"ו בשבט ועם ישראל" יוסף שואל צוקער (לבוב)
ט) חלוקת הש"ס בין חברי „צעירי אגודת ישראל".
י) מקהלה, הקבצו.
יא) הפסקה.
יב) סעודת מצוה.
יג) מקהלה.
יד) הרצאות: א) ר' אורי צוקער על הנושא: „תורת ישראל, עם ישראל ואגודת ישראל". ב) ד. מונד על הנושא יח"ל דף היומי ומיסדם.
טו) מקהלה.
טז) סגירה.

ומבקשים מאת אחב"י לבוא ולהשתתף עמנו בחגיגתנו.

בכבוד ובברכת התורה והאגודה
הועד הפועל של אגו"י בראוי רוסקה
הנשיאות:
מ. ש. מארפעלד א. צוקער

Druk. Korb i Tänzer, Rawa Ruska.

טוקול ונתקבלו החלטות — וכולם באו על סיפוקם. בעלי התנגדה, רגזה והפריעה. הבנין עמד להתפורר מיד עם הקמתו לולא הבנתו הרחבה של ר׳ אורי. הוא, בניגוד לכל הפעילים, הבין להסביר כי העיקרון היסודי בהתארגנות ה„אגודה״ הוא בקבלת מרות גדולי התורה והחסידות, ואין טעם להילחם בזכות מרות מסוימת נגד מרות שאינה נופלת ממנה בערכה. הוא העדיף להיות מן „הנעלבים ואינם עולבים״ ולפתח פעילות נאותה שתבלום את חיצי ההתנגדות.

ר׳ אורי, בנו של ר׳ יהושע שו״ב מהיבניב שבצר לו ולבניו המקום עבר ללבוב הגדולה, חתנו של ר׳ מרדכי גימפל האן היה. בצניעות נתן את שיעוריו באייזערנע קלויז ולא נמנה עם היהודים המכובדים דשם. עם היכנסו לפעולה ב„אגודה״ הוא התגלה בכל כשרונותיו — כושר מנהיגות, מרצה מעניין, נואם משכנע ומלהיב, ומעל לכול — בעל קסם אישי רב. השפעתו ניכרת היתה בכל עניני העיר. שיעורו הקבוע ב„דף יומי״ והרצאותיו ב„אגודה״ משכו קהל רב. הרחבה שבין האייזערנע קלויז ובין ה„שיל״, ששימשה תמיד לד״ר מנדל במה לנאומיו הפוליטיים במלחמת הבחירות השונות, נעשתה גם לבמתו של ר׳ אורי, שמשך קהל מקשיבים רב. בביתו, שאשתו פיגה קיבלה בו בחביבות את החברים, הוא התגלה כחקיין־אמן של גדולי הדרשנים והחזנים.

נפתח בית־ספר לבנות „בית יעקב״, ביזמתם ובעזרתם הכספית של ר׳ נוח ברגר וגיסו ר׳ בונם גולדשטין, שידם הרחבה היתה פתוחה לכל דבר טוב, ובניהולה של המורה שפרה ויזנפלד־טוכווכר. ההרשמה עלתה על המשוער; ובין הנרשמות — ילדותיהן של החסידים הגדולים בעיר. ההצגה שהכינה המורה לחנוכה היתה אטרקציה בעיר, ובלחץ האמהות היא חזרה ונשנתה בכל ערבי החנוכה. נוסד גם ארגון „בנות אגודת ישראל״, שבו פיתחו בנות החסידים פעילות חינוכית ענפה. במקום פאריינן של יינגלעך מיט מיידלעך — התכנסות של בנות ישראל כשרות לשמוע ולהשמיע דברים הקשורים ביהדות. במקום ביבליאטעקן עם רומאנים — ספרים על גדולי ישראל, שגם אזנה של אמא כרויה להם. במקום הצגות בשמות מוזרים — „פישקע דער קרומער״, „יאשע קאלב״ ו„מאשקע

ר׳ מענדל זייף וידידו ר׳ מענדל כאנאלעס מלוביטש הי״ד

צעירי „אגודת ישראל״ 1933

עומדים מימין לשמאל: הלפרן משה, יהושע, אלטמן שלמה, ריזלר יצחק שלמה, בלושטין פסח, ר׳ נח ברגר, נעסר אהרן, שפרבר יעקב הירש, קלינגער משה נחום, ומרדכי הברשטויב.
יושבים, בשורה ראשונה: בירנבוים דוד, קסלר נתן, לינדר מאניש, רינגל א. מ., מיזלס משה מענדל, מונד דוד, מרגליות חיים, הירש רדליך וגארפונקל מארדיש.
בשורה שניה: האַן אשר, גוטסמן פיניה, לויקראן מאיר, אורבר נפתלי, קסלר־גרפונקל יעקב, פרנקל לייזר ורייס אהרן חיים.

חזיר" — הצגות של „חנה ושבעת בניה" ו„פך השמן" המרחי־בות את הדעת ומעשירות את הנפש. הנהירה לארגוני נוער חילוניים נחלשה, סכסוכים בין בנות ואמהות נפסקו וכבוד ה„אגודה" בעיר עלה. מספר חבריה גדל, ובין אוהדיה נמנו רבים מהמכובדים שבעיר, וביניהם:

ר' משה רעכעס הי"ד

ר' מענדל'ה זייף, מנכבדי הבלעכענע קלויז ומחשובי חסידי בעלז היה. כל באי־בעלז ידעו לחקות את קריאתו של הגבאי ר' אהרן שיע במבטאו הרוסי עם ה„ל" הרכה: „מענדל'ה זייף! לאזט אים צו" בקראו אותו לגשת ולהסב אל „שולחנו" של הרבי. בגלל עסקיו הענפים היה איש ה„עולם הרחב", ובהשתקעו בראווה הביא אתו סגנון חיים של הדר. בנו יעקב היה הראשון שהטיף לרעיון ה„אגודה" לפני בחורי הקלויז. את עין מי לא משך הבחור התמיר הזה, בעוברו ברחוב בתלבושתו החסידית המהודרת ובגמרא הגדולה מספרייתו העשירה של בית אבא?

חתנו, נצר לגדולי התורה היה. הוא נשא את שמו הפרטי

שמואל, שמעלע רעכעס ז"ל,
נפטר במונטע-ווידעא, י"ב
תמוז, תש"ך, 7.7.1960

ואת שם משפחתו של אחד מגדולי התורה ומגדולי התלמידים של ה„מגיד" ממזריטש — ר' פנחס הורוויטץ. דעתו זכתה תמיד לתשומת־לב ב„אגודה", ותמיד היה מנבחרי מוסדותיה.

ר' משה רעכעס, גם הוא מנכבדי ה„בלעכענע קלויז" ומחשובי חסידי בעלז היה. איש אוהב ספר ושיחה נאה. אשתו רוז'י, טובת לב ומסבירת פנים היתה ונעים היה לבקר בביתם

„חנה ושבעת בניה", — הצגה של בית־הספר העברי.
אַ פאָרשטעלונג פון דער העברעאישער שולע, יאָר 1930.

שהיה מקום שוקק חיים. גאוותם היתה על בנם בכורם ר׳ פישל, שהקים משפחה לתפארת באושווינצ׳ים וכבן תורה גידל את בניו לתורה ולחסידות; על בנם נחמיה, שאיש־עסקים מצליח וישר־דרך היה; על בתם פיג׳לה, שניהלה בכשרון את עסקם במרכז העיר; על בנם חיים, שלא נמנה עם הולכי בטל ויושבי קרנות ה„פאריינען״; ואחרון־אחרון — על שמעלה בנם, שישב אז בקלויז על התורה ונמנה על בחוריו המוכשרים.

ישראל האַן הי״ד

ר׳ לייבל׳ה זויערברוין, מנכבדי האלטע קלויז ומחסידי בעלז היה. ער ותוסס ובעל אומץ לב. היחיד מבין מתפללי הקלויז שהשתייך ל„אגודה״ והיה פעיל בכל שטחי פעולותיה. כמקובל על שכבות רחבות של יהודי העיר בזכות תכונותיו הטובות ונימוסיו בשיח־ושיג עם אנשים נבחר מטעם ה„אגודה״ כחבר למועצת ה„קהילה״.

ר׳ אברהמ׳טשי שעכטער, מבעלי־התפילה הנעימים שבעיר ומהאנשים החביבים שבה היה. מלא חיים ואופטימיות, שהדביק בה את כל הבא אתו במגע. בבעלז, שהוא היה מחסידיה, אמרו שאם יחטטו באמתחתו — ימצאו „שקל״ ציוני. ל„אגודה״ הוא הושיט יד נדיבה לכל פעולה נכונה. הוא אהב את החיים ותמך בכל דבר הנותן להם טעם.

ר׳ ברוך פאָסט, איש־עסקים טרוד היה. טרדותיו והתרוצצויותיו מרובות היו מעסקיו. על חברותו ב„אגודה״ שמר במיטב כספו; את תרומתו שלח בדרך־כלל על־ידי מישהו, כי הטירדה היתה באופיו. עם הווסד המוסד הקואופרטיבי „בנק קופיעצקי״ נרתם גם ר׳ ברוך לפעולה והושיט לו את מיטב עזרתו.

ר׳ לייביש שפירא, ממעריציו הגדולים של ר׳ אורי היה. לא החסיר שיעור אחד משיעוריו ולא הרצאה אחת מהרצאותיו. לקרנות השונות. אכזבה לטוב גרם לנו בהכירנו אותו מקרוב בילדותנו שטופי מעשי קונדס היינו. בבית־המרחץ, כשהוא הביט בנו בעיניו הירוקות והבורקות, איחלנו לעצמנו להיבלע יהודי בעל לב חם. הראשון והמרבה במשלמי המס והתרומות

ר׳ לייבוש שפירא הי״ד

באדמה. כעת משתקף מתוך עיניו הטובות לבו הילדותי הטהור.

ר׳ געצל רובין, בנו של ר׳ לייבל׳ה השנון, התמסר כילו בעבודתו למען החדר „יסודי התורה״ שה„אגודה״ הקימה. ר׳ מרדכי פרנקל ור׳ ישראל ווקסמן, שניסיון רב היה להם בעבודת חינוך, עזרו במלוא כוחם בביסוס המוסד הזה.

ר׳ עקיבא המרלינג, חתנו של ר׳ בנימין שור ור׳ יצחק פאמפ, חתנו של ר׳ שלמה הברשטויב; שניהם תלמידי חכמים מובהקים ומחנכים מצוינים, התמסרו לעבודה התרבותית של „צעירי אגודה״ וקבעו אתם עתים לתורה. בין הצעירים גדולה היתה השאיפה לעלייה. אחדים עברו „הכשרה״ והתעתדו לעלות, ולא זכו. ליעקב הירש שפרבר כבר הוקצב

פרחי אגודת ישראל.

במרכז: מרדכי שפרבר

סרטיפיקט מטעם „אגודת ישראל", אך הוא נלכד במלכודת השואה.

רב היה חלקם של הצעירים המוכשרים בכל פעולותיה של האגודה בעיר. דוד מונד, משה מענדל מיזלס והירש רעדליך ששימשו בתור מזכירים. ר' הירש ליב הלברטל, בנו של החסיד הנודע ר' ישעיהו ראוועך, שפירסם מאמרים מלאי תוכן בעיתונות ה„אגודה" בשם המושאל „חסיד בן חסיד", ואחרון־אחרון — ישראל האן, ששהה שנים בעיר הבירה וארשה והיה יוצא ונכנס במוסדות המרכזיים של ה„אגודה", ובשובו הביתה עמל רבות לגרש ממוחות הצעירים שבעיר הקטנה את הלך הרוח הפרובינציאלי.

בשנת 1938, שנה לפני השואה, בעת מסיבת סיום של הש"ס במחזור השני של ה„דף־היומי", אומר ר' אורי צוקר בנאומו־דרשתו, בקשרו את תוכן סיום הש"ס, „כל השונה הלכות בכל יום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא" — עם תוכן התחלת הש"ס, „מאימתי קוראין את שמע" ומסיים: „קריאת שמע המסמלת קידוש השם מבטיחה חיי עולם הבא".

קידוש השם היה תוכן חייהם ומותם.

זכרונות מעיר מולדתי

שמואל אדלר

כיליד ראווה חושבני שמצווים אנו, יהודי ראווה והסביבה, לכתוב את מגילת התפארת של העיר — לאו־דווקא מבחינה היסטורית גרידא אלא בעיקר מבחינה חינוכית, דתית וציבורית למען יישאר זכרה לדורות הבאים.

מעטים ההיסטוריונים שעסקו בחקר דברי ימי ראווה והסביבה, ומשום כך אין ידיעות מפורטות ומוסמכות על ראשית התיישבותם של יהודים במקום הזה. לכן, בבואנו לשרטט קווים קלושים לפרק תולדות ראווה נאלצים אנו להשתמש באי־אלו רישומים, ידיעות והשערות הפזורים על פני מקורות שונים מתקופות שונות.

איני מתיימר להתעסק בהיסטוריה, אבל לפי הרמזים במקורות יש לשער כי העיירה היתה קיימת עוד לפני המאה החמש־עשרה, אלא שנהרסה ונבנתה מחדש על־ידי אחד הנסיכים בשנת 1455 והועברה בירושה לבעלים שונים, כקנין פרטי, עד התחלת המאה ה־18. מאז התחילו יהודים ממקומות שונים להתיישב גם בראווה והסביבה.

מתוך השוואה לישובים אחרים של יהודים, אין לפקפק שגם קהילת ראווה מינתה לעצמה מנהיגים רוחניים; אבל קשה לשחזר את פני העיר מתוך הידיעות הקלושות העומדות לשימושנו, ופנקסי הקהילה הושמדו יחד עם יהודיה.

במקורות מהמאה ה־16, תקופת הפריחה של לימוד התורה בפולין עם בואם של יהודים ממדינות המערב, נזכר שמו של אחד הרבנים החשובים, ר' משה כ"ץ, תלמידו של המהרש"א, שכיהן כרב בנארול או בליוביטש ליד ראווה, והשתתף בכנס

„ועד ארבע ארצות" בלובלין. באותה תקופה, בשנת 1575, כאשר אחד מראשי כת „האריאנים", הכומר מרטין צחוביץ, חיבר ספר בשם „שיחות נוצריות", ספר מלא קטרוג והשמצות נגד היהודים ודתם — יצא נגדו הרופא היהודי ר' יעקב נחמן מבעלזיץ, הסמוכה לראווה, בחיבורו „מענה יעקב".

בשנת 1618 (שע"ח) נתקבל כרב ור"ם בפאטאליטש הגאון ר' דוד הלוי סג"ל, אחד מגדולי ישראל שמפיו יצאה הוראה לכל תפוצות הגולה, הידוע לפי שם ספרו בכינויו ה„טורי־זהב", ואשר היה חתנו של ר' יואל סירקיס, בעל ה„בית חדש".

שנות ת"ח ות"ט היו עת צרה לישראל, עת שקלגסי חמילניצקי פשטו על ערי פולין וגליציה. מאות קהילות הושמדו וביניהן ראווה. ר' נטע הנובר, אחד מהניצולים, מוסר בספרו „יון מצולה" כי בסביבת ראווה בלבד נהרגו יותר מעשרים אלף נפש.

רק מעטים הצליחו לברוח ולהציל את נפשם. בין הניצולים היה הרב ר' משה הכהן, מסביבת ראווה. הוא הגיע למאץ שבצרפת, ושם נתקבל כרב המקום.

בנו של ר' משה הנ"ל, ר' טוביה, היה — לפי פרופ' ש. דובנוב — אחד מהרופאים היהודים מפולין שלמדו באוני־ברסיטת פדובה. הוא חיבר את הספר „מעשה טוביה" שתוכנו עניני רפואה לפי ההישגים המדעיים של התקופה, מחקרים פילוסופיים ועוד.

לאט־לאט שבו יהודים לפולין והחלו לבנות חיים חדשים על החורבות שהשאיר אחריו חמילניצקי.

קהילת ראווה התפתחה במשך הדורות, בתוך גזירות ונגישות וסבל, עד שעלה הכורת הנאצי ועקר אותה משורשה, על יהודיה, בתי מדרשיה ומוסדותיה.

ייסוד ה„מזרחי"

את שנות ילדותי ביליתי בראווה. אני זוכר את רחובות העיר, את בתי החומה ואת סימטאותיה, שבהן עשיתי את

אַ גרופּע בני־עקיבא יוגענט

דרכי, בלילות החורף הקרים עם הפנס ביד, ל„חדר" של ר' יששכר גדליה'ס.

הדרכים והסימטאות, שבהן צלצל צחוקם העליז של ילדי העיר — אבלות.

לייב קאסטנער ואשתו שרה ובתם טשארנע הי"ד

נסתם עורק־החיים של העיר, ה„קלאפּערהייזל" לבית רכס. דרכו עברנו ל„חדר", דרכו עברו תושבי העיר לבית הכנסת, לבתי המדרש ולקלויזן, דרכו עברו ראשיה, מנהיגיה ועסקניה לאסיפות ולישיבות של מוסדותיהם, דרכו עשו חובשי בית המדרש ובני הנוער הדתי את צעדיהם הראשונים לייסודה של תנועת ה„מזרחי" ו„צעירי המזרחי" בעיר.

דרך הראשונים של מייסדי ה„מזרחי" ו„צעירי המזרחי" לא היתה סוגה בשושנים. הרעיון הציוני חדר לראווה, כמו ליתר ערי גליציה — בסוף המאה ה־19. אבל הרעיון של ה„מזרחי" עוד לא היה מקובל אז על חוגים מסוימים ביהדות הדתית בגליציה, ורק הודות למרצם ולמסירותם של כמה חברים היכה הרעיון שרשים בעיר וכבש לבבות.

עסקני „המזרחי" בעיר
יושבים מימין: ישראל בודק, הברשטויב, ברל גרשטנפלד, משה כ"ץ, אברהם הופנברטל, למל ווקס, ליב קסטנר.
עומדים מימין: שלמה שפריצר, יהושע פישלר, שפרבר, יעקב הירש שיץ, לינדר, שמואל פרנקל, גימפל שטאכל.

זכורני עוד את הוועידות הגליליות הראשונות שהתקיימו בראווה באחד החדרים הגדולים של בית שטוקהמר־קאסטנר. הגיעו אליהן צירים רבים מערי הסביבה, ולעתים קרובות השתתפו בהן מנהיגי התנועה העולמית: הרב י. ל. מימון, הרב ד"ר פדרבוש וד"ר אברהם גוטסדינר, זכרונם לברכה. התבלטו בהן גם העסקנים המוכשרים שבעיר: ר' אברהם הופנברטל — תלמיד־חכם, בקי במכמני השפה העברית, מדייק בלשונו, הדור בלבושו, עדין ואציל, בעל חלומות ואיש מציאות, איש סגולות ורב־מעש.

ר' ברל גרסטנפלד — צנוע, שתקן ונחבא אל הכלים, ועם זאת — עסקן רב־פעלים, מארגן מוכשר ותמיד מלא תכניות לפעולה.

ר' בריש מרגליות — אחד הצירים הבולטים והתוססים בוועידות התנועה. במונטבידאו תפס עמדות מכובדות בחיים הציבוריים, הדתיים והלאומיים, וכיהן שם כעורך השבועון „מאמענט". הלך לעולמו בדמי ימיו.

ר' משה דאנציגר — בר־אוריין, בעל מקרא ואגדה, הצטיין בפיענוח רמזיו של ה„אבן עזרא".

החברים חיים ליב ליברמן, המחנך המסור, שלמה הלברטל, ישראל גוז'יק, האחים למל וברל ווקס, אהרן יוזפסברג, שאול פרנקל, משה'לי כ"ץ והרשל גולדברג — היו פעילים בחיזוקה של התנועה הציונית בעיר בכלל ובהתפתחותה של תנועת „המזרחי" בפרט.

בני משפחתי ובאי ביתם

מראות של דם ודמע מבצבצות ועולות לפני עיני ועצבות כבדה משתלטת עלי. אני רואה לפני עיני את דמות דיוקנה של אמי היקרה שרה גיטל, שנהרגה בידי הנאצים בסוקאל; את עיניה הפקחיות של הסבתא רחל שטוקהמר, שאימרותיה מלאות חכמת חיים; את דודי ר' מרדכי פרנקל ואשתו סרלי וילדיהם היקרים: אליעזר, משה ובנו; את דודי ר' אליהו קסטנר ואשתו דבורה ואת ילדיהם: ליב ושרה אשתו ובתם טשארני, מאניה ובעלה הירש ליב וצאצאיהם; את הילדים היקרים של דודי בנדט שטוקהמר: ראובן ופרל, בלצי ובעלה מענדל ווינגסט, הירשל'ה ואבא שטוקהמר ומשפחותיהם. זכר כולם לברכה.

אני רואה בעיני רוחי את ראווה עם יהודיה היקרים, את העיר של חסידות וציונות כאחת, חסידות שנבעה ממעמקים וציונות לוהטת השואפת לעתיד טוב יותר. ועולות בזכרוני הדמויות היקרות שהכרתי בבית סבתא, שביקרתי בו מזמן לזמן.

ר' שמחה הברמן — הופעתו החיצונית אומרת כבוד, גבה קומה, זקנו יורד על פי מידותיו, אצילות ועדינות נסוכות על פניו, נעים הליכות, למדן וירא שמים, איש האשכולות, אחד האישים שראווה התפארה בהם.

ר׳ לייבלי זוירברון — זקוף קומה, הדור בלבושו, בעל נימוסים, כולו אומר כבוד. אשתו חנה׳לה העדינה והאצילה היתה אהובה על כל באי בית סבתא.

את ר׳ מרדכי דוד אכסלר אני זוכר כנשען תמיד על מקלו, ואני זוכר את ר׳ מיכלה מיזלס עם עיניו הקטנות והפקחיות. שניהם היו שותפיה של הסבתא בעסק השמרים. בעלי תריסין במשנה ובגמרא היו. בחופשת לימודים שלי שביליתי בבית סבתא — הם תמיד בחנו אותי בלימודי, וגילו בקיאות רבה בסוגיות התלמוד.

את בנציון גינזבורג, חתנו של למל וקלרל גורטלר, חבר המערכת „לעמבערגער טאָגבלאט", הכרתי יותר מקרוב. בנאומיו המצוינים בבית־המדרש במקום מגורי, קריסטונופול, היה מצית לבבות.

בקריסטונופול היה גר ר׳ יוסלי, אחיו של לייבלי זוירברון. שם שימש כראש הקהילה, ונוסף לכך היה חבר הנהלת המועצה המקומית, יו״ר אגודת הסוחרים, פעיל במוסדות ציבוריים ודתיים, אוהד התנועה הציונית הדתית, תלמיד חכם ומגיד שיעור בבית־המדרש. נספה בשואה יחד עם משפחתו. הי״ד.

אציג בזאת ציון לדודי, מורי ורבי, אחד מגדולי ההוראה בגליציה המזרחית, עניו וחסיד, ר׳ משה העלמן זצ״ל. נולד בנימירוב ליד ראווה־רוסקה.

בימי נעוריו היה ידוע כעילוי. בגיל צעיר הוסמך על־ידי גאוני הדור, ביניהם הגאון מברז׳אן בעל „שו״ת — הרש״ם". שימש בתחילה כראש ישיבה באושבינצים, אצל הגאון ר׳ יהושע פנחס בומבאך זצ״ל. אחרי־כן נתמנה כראש ישיבה בשאץ (רומניה), ובין תלמידיו שזכו לתהילה היה הגאון ר׳ מאיר שפירא, מייסד „ישיבת חכמי לובלין". עד פרוץ המלחמה שימש כדיין ומו״ץ בקריסטונופול. ברח לאולי־שיץ, לבתו ולמשפחתה, ושם הוצא להורג בידי הנאצים.

ישמש ספר זכרון זה גל־עד ליהדות ראווה המעטירה, לזכר גדוליה ולהמוני העם הישרים והתמימים, שמסרו נפשם על קידוש השם, ומצבת קודש לאותה קהילה מפוארת שכלתה בדם ואש. הי״ד.

קבלת־פנים לר׳ בעריש מרגליות ז״ל, עסקן „המזרחי" במונטוידעא

הרב ד"ר שמעון פדרבוש זצ"ל

שמואל אדלר

הרב ד"ר שמעון פדרבוש, בנו של ר' הרשל פדרבוש מזורביצה, נולד בנרול וגודל וחונך בראווה־רוסקה. למד בחדרים ואחר־כך אצל הרה"ג ר' יעקב טפיף ז"ל דומץ בראווה.

בגיל 19 הוסמך להוראה על־ידי הגאון ר' שלום מרדכי הכהן המהרש"ם מברזן ועל־ידי הגאון ר' מאיר ארוך אבד"ק טארנא. עמד לבחינות בגרות, ובשנת 1917 נתקבל לאוניבר־סיטה בוינה.

בוינה למד גם בביהמ"ד לרבנים אצל פרופ' שורץ. בשנת 1922 סיים את לימודיו בפילוסופיה, היסטוריה וסוציולוגיה, והוסמך לד"ר לפילוסופיה.

לאחר סיום לימודיו בשנת 1922 חזר ללבוב ונבחר, מטעם הרשימה היהודית הלאומית, כציר לסיים הפולני. באותה תקופה ארגן מחדש את הסתדרות המזרחי בגליציה, ובשנת 1925 נבחר כנשיא המזרחי בגליציה המזרחית.

השתתף כציר לקונגרסים הציוניים, ובשנת 1927 נבחר לוועד־הפועל הציוני. השתתף בוועידות בין־לאומיות שונות, בכללן בוועידה להגנת המיעוטים בשווייץ. כאחד ממייסדי הקונגרס היהודי העולמי כיהן בו כראש מחלקת התרבות.

היה גם בין מייסדי מוסדות חינוך דתיים לאומיים „מת"ת" (מציון תצא תורה) בגליציה.

בשנת 1930 הוזמן לשמש בכהונת רב ראשי של יהודי פינלנד, וכיהן גם כמרצה באוניברסיטה בהלסינגפורס. בפינלנד הוציא גם אחד מספריו בפינית ובשבדית.

בשנת 1940 יצא לארה"ב, ושם תפס עמדות חשובות במוסדות ציוניים, ציבוריים ותרבותיים, וכיהן כרב בבית־הכנסת סאלנטר בניו־יורק.

עוד מגיל צעיר הצטיין כעילוי וכבעל מחשבה. פרסם מאות מחקרים בעברית ובלשונות לועזיות בנושאים שונים ובמחשבת ישראל, ומלבד כוחו בפלפולי דאורייתא — היה כוחו יפה במדעים אחרים.

יהא זכרו ברוך.

הרב ד"ר שמעון פדרבוש ז"ל

לדמותו של אבי ומורי ר׳ ישראל שווערט זצ״ל

בלומא רובין־שווערט

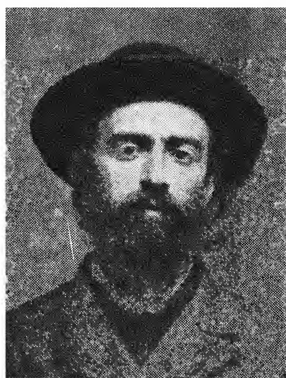
אבי זצ״ל ר׳ ישראל שווערט דומ״ץ דק״ק ראווה־רוסקה, היה בנו בכורו של ר׳ הירש׳לה שו״ב בעיר. סבי ז״ל, ר׳ הירש׳לה, היה חכם ולמדן גדול שלא היו רבים כמותו בעיר, והיה ראוי להיות רב וכנראה לא רצה להיות שוחט, אלא שה־חסידים התנגדו למינויו. למרות ידיעותיו הרבות וגדולתו בפוסקים נאלץ לוותר על הרבנות ונשאר שו״ב. אולי משום כך לא הרשה לאבי, אחרי ה„בר־מצווה״, לנסוע לבלז ולהיות שם „יושב״, כי הוא רגז מאוד על החסידים.

בגיל צעיר ראו באבי „עילוי״, וסבי ר׳ הירש׳לה, אף שהיה עסוק מאוד, הקדיש לו מזמנו ללימודים, כי מלמד מתאים לו לא היה כלל בעיר. בגיל שלוש־עשרה התחיל ללמוד אצל הרב הגאון ר׳ דובריש ראפאפורט, בעל „דרך המלך״. פיו היה מלא שבחים על הנער הצעיר, וכששמע זאת ר׳ שמחה שו״ב, שכנו של הרב, החליט שהוא יהיה חתן לנכדתו אסתר — הלא היא אמי, הבת הבכירה של ר׳ יהודה יונה שו״ב. בהיותו אמיד, העניק לה נדוניה יפה ואמי היתה אז רק בת 11 ואבי בן 14 וחצי, וכעבור 4 שנים התקיימה החתונה. אחרי החתונה, כשאך יצא מרשות אביו, התחיל נוסע לבלז ונהיה שם „יושב״. כעבור 4 שנים היה אב לשתי בנות, מהן אני הבכירה. גרנו בבית סבא וכל כלכלתנו על חשבונו. כשאמי הרתה בשלישית נסעה לבלז לקבל את ברכת הרבי. בבקשתה, שתלד בן ובלידה קלה, התלוננה שקשה לה להיות כל־כך הרבה זמן אצל הורים ובק־שה מהרבי שישלח אותו הביתה, כי רוצים לקבל אותו לשוחט והוא יוכל לפרנס אותה; אך הרבי התנגד ואמר: „חלילה, הוא לא יהיה שוחט, ומבעל כזה כדאי לסבול״. כשנולד הבן, אריה׳לי, אחרי שתי בנות — היתה השמחה גדולה. היה זה בחג הסוכות תר״ע (1909), ואבי המשיך לשבת בבלז.

בשנת תרע״א (1910) החליטו לבנות את ה„אייזערנע קלויז״ והזמינו את הרבי מבלז לחגיגת „הנחת אבן הפינה״. כשהגיע הרבי אל המגרש, שעליו עתיד היה לקום ה„קלויז״, ביקש להזמין את ה„בית־דין״ של העיר וקרא במפורש את השמות: ר׳ יוסף, ר׳ יעק׳לי ור׳ ישראל.

באותו ערב קרא ראש־הקהל ר׳ יוסלי מערץ, שהיה גם חסיד בלז, לישיבת מועצת הקהילה, ולמחרת בבוקר בא השמש והביא את המשכורת הראשונה לאבי כדיין העיר. אז נאלץ אבי להפסיק את ישיבתו בבלז, אך נסע לשם לעתים קרובות מאוד, יחד עם שלושת בניו.

את בניו הצליח לחנך לתורה, ליראת שמים ולחסידות־בלז. עם הבנות היו לו בעיות: היינו בחברה לא מתאימה לחסידים, וב„אלטע קלויז״ שקראו לה „בעלזער קלויז״, היו מספרים לו כל מיני דברים עלינו. אך אבי לא נהג לחקור אותנו, כי חשש פן נשקר. שקר — היה אומר — הוא שער לפשע. הבנות שמרו מאוד על פקודות אבא וכיבדו אותו, כי אהבתנו אליו היתה בלתי רגילה. ראינו בו איש נפלא.

הרב ר׳ ישראל שווערט זצ״ל

ביתנו היה כרוב הבתים בעיר, שההורים חינכו בהם את ילדיהם לתורה וליראת־שמים; אך בחינוכו של אבי ובהתנהגותו ראיתי שוני רב ממה שראיתי בבתי חברותי. שני מקרים יעידו על כך:

פעם גילה אבי קופסת מכתבים, ומתוך סקרנות הוציא מכתב אחד והתחיל לקרוא בו. כשאחותי טשארנה ע״ה ראתה זאת והעירה לו: „אבא, הלוא חרם דרבנו גרשום!״ — הוא לא אמר מלה, אלא החזיר את המכתב למקומו. ואנו לא הסתרנו עוד את קופסת־המכתבים, כי ידענו שהוא לא ייגע בה. את ההפך מזה ראיתי בבית חברתי, לאחר שסיפרתי לה על המקרה הזה. כשחזרה על אימרה זו לפני אביה, בעת קבלו מכתב מן הדוור — הוא השיב לה, כי בפני אבא אין „חרם״, ועוד סטר לה בפניה.

מקרה אחר קשור עם „שמש״־העיר ר׳ חנא׳לי. אשתו נתקפה בצירי לידה ביום חמישי בשבוע, וכיוון שהיה יהודי אביון ולא היה לו די כסף לשלם שכר לרופא — חיכה עד יום השבת, שאז יוכל לפנות אל ד״ר קריסטיאנפולר, חתנו של בעל האחוזה איטינגר, שהיה יהודי אדוק ובשבת לא לקח כסף. הרופא ציווה להביאה מיד ללבוב, כי היא בסכנה גדולה. חנא׳לי רץ אל האלטע קלויז ומצא שם עוד מתפללים אחדים מה„מאחרים לצאת״ וסיפר להם על מצוקתו. אבי כבר שב מהתפילה הביתה, והם באו ושאלו „שאלה״: על ההיתר לאיסוף כספים למען היולדת ועל הנסיעה בשבת. אבי פסק ואמר שילכו מיד לאסוף כספים. ולשניים מהם קרא ואמר: „אני אתן לכם את הנדבה הראשונה״. אז יעץ לו אחד מהשניים

לקרוא לאחינו הירש׳לי הקטן, בן השלוש, שהוא יוציא מה־מגירה את הכסף למענם. על כך אמר להם אבי: „חלילה, הוא עדיין קטן ואינו מבין מה זה פיקוח־נפש. אסגור את הדלת, כדי שהוא לא יראה את אביו נוגע בכסף בשבת, ובמו־ידי אתן לכם״.

שני היהודים הנ״ל הודו לאבי לאמור: „יש לנו כבר שכר־מצווה כי למדנו בזה פרק בחינוך ילדים״.

הרבי מבלז העריך מאוד את אבי, וביקש ממנו שילמד את בנו. ואבי שמח למלא את רצון הרבי, ומאז ישב יומם ולילה עם בנו ר׳ אהרניו ולימד אותו. אחרי פטירת הרבי ר׳ ישכר דוב מבלז היה הוא לממלא מקומו.

כשהרבי׳ ר׳ ישכר דוב נחלש לעת זקנתו ולא יכול עוד לתקוע בשופר כמנהגו — מסר את השופר לאבי, ומאז היה אבי ה„בעל־תוקע״ בבלז. ואין רבותא בזה, שהרי מסר בידיו את הבן היקר לו מכל, וגם אם היתה לו „שאלה״ — את אבי היה שואל ולפי „דינו״ היה נוהג.

לאבי היו בעיות גם עם הבנים, אף כי היו לפי רוחו למדנים ומתמידים.

ארי׳לי אחי היה למדן גדול וכשהיה בן עשר כבר לא היה בעיר מלמד מתאים לו; ואבי, שהיה אדם עסוק מאוד, לא היה יכול להקדיש לו יותר משעה אחת ביום. יתר הזמן ישב באלטע קלויז ולמד לבדו, ומה שלא הבין — שאל גדולים ממנו. כשהגיע למצוות, לא הרשה לו אבי להכין דרשה לחגיגה. הוא לא נימק לו את סירובו, אך בבית אמר, כי הוא יודע שארי׳לי מוכשר להכין דרשה ראויה לשמה, אלא שמוטב כי ימנע מכך מחשש התרגשות.

ארי׳לי, שכמו כולנו נזהר במצוות כיבוד אב ואם, לא יכול הפעם להתגבר על יצרו והכין בכתב, בסתר, דרשה גדולה. בעת סעודת הבר־מצווה עלה על השולחן, הוציא חבילת דפים כתובים וביקש מאבא רשות לקרוא. אבי הסתכל עליו במבט מוזר, ואחי אסף וקיפל הכול וירד מהשולחן. לבסוף

אחי: ארי׳לה, יצחק אייזיק ומשה הירש׳לה הי״ד

השפיעו רבנים־אורחים על אבא, והוא נתן לו רשות לקרוא — וארי׳לי לא התרגש ולא נכשל.

אבי היה מרוצה מאוד להמשיך ולשמוע עוד שנים רבות אחר כך למדנים גדולים מדברים ומפלפלים על על תוכן ה„דרשה״.

ארי׳לי רצה להצטרף לאחדים מחבריו — שלמד אתם יחד באלטע קלויז — שהתכוונו לנסוע לברודי לקבל סמיכות. אלא שאבי התנגד באומרו, שרבים ממקבלי הסמיכות מפסיקים ללמוד, כי הם חושבים שהם כבר יודעים מספיק. מרוב אהבה נת־נה סבתא רבקה׳לי לאחי, בלי ידיעת אבא, כסף להוצאות הדרך, והוא נסע יחד עם כל חבריו וקיבל סמיכות. אחר־כך נוכחנו ש־אבי צדק; אחדים מחבריו של אחי התחילו מסתפקים בלימוד של דף אחד ביום. אך ארי׳לי המשיך בלימודיו כמקודם, וכעבור שנה נסע בהסכמתו של אבא למאטשוב, ל„משמרת שלום״, וקיבל ממנו כתב „היתר הוראה״. אחי השני, אייזיק, היה בעל שכל רב ולמדן, אך לא שאף להיות רב.

אחי השלישי, הירש׳לה, הלך גם כן בדרכי אחיו וכוו־נותיו בנוגע לעתידו, עדיין לא נודעו לנו.

אחותי טשאַרנע הי״ד

אהבנו מאוד לשוחח עם אבא. היה חכם, פסיכולוג וידען גדול בחכמת הרפואה לפי מובאות מהרמב״ם, שידע את כולו בעל־פה. גם את כל הש״ס ידע בעל־פה ואת כל הליכותיו כיוון לפי ידיעות אלה. לא רק בעל נפש בריאה היה, אלא גם בעל גוף בריא: לפעמים הראה לנו את כוחו והרים ביד אחת את כל הש״ס, למען הראות לנו שאדם לא צריך רק לדאוג שהש״ס יהיה בראשו, אלא הוא צריך גם לדאוג לברי־אותו, שהגוף יהיה בריא וחזק. וכך ריפא אותנו כשהיינו ילדים קטנים.

כשפרצה מגיפת החולירע אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הורה לנו אבי לאכול לחם ישן, שהוא שרף אותו על אש עם שום, ולשתות תה עם רום. בלילות היה הולך לטפל בחולי החולירע. הוא היה שומר על כל חוקי ההיגיינה ואפילו הש־תמש בשעת ביקורו אצל החולים בשני ה„קיטלים״ הלבנים

של שני הסבים, ר׳ יהודה יונה ור׳ הירש׳לה, שהחליפם בין ביקור לביקור. כל המשפחה שלנו התנגדה למעשיו, מפחד שידביק את כולנו; אך הוא לא חדל והצליח להציל רבים ממוות.

✶

הוא היה מומחה גדול למתן פסקי דין. לכל דבר גדול ומסובך היו מזמינים אותו, וכך הגיע עד ללבוב, אל הרב ציף ואפילו עד וארשה הגיע.

היה פעם סכסוך גדול בעיר נארול בענין הרבנות שם: חסידי בלז תמכו באחד משני המועמדים לרבנות, אך לו היו גם מתנגדים רבים. איש מן המועמדים לא רצה לוותר והסכסוך היה כרוך בסכנת נפשות. כשנודע הדבר בבלז, שלח הרבי שליח אל אבי וביקשו שיסע לשם ויסדיר את הענין. מתנגדי בלז הריצו אל אבי מכתב, ובו היו איומים מפורשים, שלא יעז לבוא לעיר נארול. למחרת, בבוקר, כשאבי היה צריך לנסוע, התחננו לפניו כל בני המשפחה — מצד אמי ומצד אבי — שיוותר על הנסיעה. אך הוא לא ויתר; הרבי מבלז שולח אותו ואינו פוחד מאיש. בערב הגיע מברק: לא לדאוג, הכל בסדר. ואכן, לאחר ששמע את טענות הצדדים — פסק את דינו לשביעות רצונם ואפילו לרצון המתנגדים. כש־באו אחרי־כן החסידים לבלז וסיפרו לרבי על פסק־הדין של אבי ואמר: „ברוך השם, יען כי ידעתי את מי לשלוח״.

הרבה תפקידים הטילה בלז על אבי, והוא מילא אותם תמיד לשביעות רצונו של הרבי. זכורני שבגלינא נובריה נפטר הרב ולא השאיר יורשים. שני רבנים הציעו כסף רב לקהילה, כדי לזכות ברבנות. חסידי בלז באו אל הרבי לשאול בעצתו, את מי מהשניים לקבל. הרבי ענה להם: „תנו קצת זמן לחשוב, ובעוד ימים אחדים אגיד לכם״. אך הם טענו, כי בעיר אין אפילו את מי לשאול „שאלה״ בענין כשרות. אז ענה הרבי: „אשלח מישהו אליכם לימים אחדים״. באותו יום הגיע אל אבי שליח ומסר לו, כי הרבי מבקש ממנו לנסוע מיד לשם. אבי, כמובן, הזדרז ונסע. כעבור שלושה ימים באו אנשי הקהילה לרבי ואמרו לו שהם מוותרים על הכסף ושהם רוצים את אבי לרב. הרבי ענה להם, כי אבי בוודאי יבוא לבלז לשבת, והוא ידבר אתו על כך. כששאל אבי את הרבי, מה לעשות? ענה לו: „יותר טוב להיות דיין בראווה״. אז ידענו שגורלו נחרץ, וגם ידועה היתה לנו כוונתו השקולה של הרבי.

אנשי קהילה ממקומות רבים היו באים לבקש את אבי שיישב אצלם על כיסא הרבנות, אך הוא ויתר גם על הכבוד וגם על האפשרות לשפר את מצבו הכלכלי, משום שהרבי הורה לו להישאר בראווה.

כשר׳ שלום׳קי בנו של הרבי נתמנה לרב באפטא שלח הרבי את אבי לשם לששה שבועות, שידריכו לרבנות. אנשי הקהילה התלוננו, כי אי־אפשר שייעדר מהעיר זמן רב, אולם

סדור

אור הישר

זה השער לה׳ צדיקים בו יבואו, וימצאו בו דברים נחמדים ויקרים.

וזה הסדור נקרא אור הישר להיות כי עיני האדם מאירים להתהלך במישרים, ובו נכלל ספר אור צדיקים שכבר האיר במחנות העברים, אשר חיבר החכם השלם המקובל מוהר״ר מאיר פאפירש זצ״ל המפ״ר לארץ ולדרים.

ועתה ניתוסף ע״ז ספר הסודר אשר העלה ואשר הביא לבית הסדרי״ם לסדרם על סדר נכון כנזכר בהקדמת מבוא שערים, ה״ה האלוף התורני מו״ה צבי הירש בן מוהר״ר חיים חזן זצלה״ה ריינא דקק פוזן המעוטרה א״ע לדור דורים.

נדפס ראשונה ע״י המחבר בעצמו באמשטרדם בשנת תס״ט בהסכמת הגאון מו״ה ארי׳ ליב אב״ד דשם ובשנת תרנ״ב נדפס בפקודת אדמו״ר רשכבה״ג מו״ה יהושע מבעלזא זצללה״ה ביחד עם סדור תפלה למשה מהרמ״ק זצ״ל עם הגהות והערות מאת הרב החסיד המופלג בתוי״ר מו״ה יחיאל מנחם ז״ל מו״ץ מבעלזא, ועתה נדפס בתכלית השלימות בכמה מעלות טובות בתכלית ההידור ובהגה מדויקת עם הגהות והערות חדשות מאת הרב ר׳ ישראל שליט״א מו״ץ מראווא יע״א, בפקודת אדמו״ר רשכבה״ג מו״ה ישכר דוב זצללה״ה מבעלזא:

[ובהסכמת כ״ק אדמו״ר רשכבה״ג מו״ה אהרן זצללה״ה מבעלזא]

הובא לביהד״פ ע״י מו״ה שלמה זלמן גארטענקעל נ״י מראווא־רוסקא

יוצא לאור מחדש עם הוספות חשובות

ובתוכן פיוטים ומאמרים במועדי השנה עפ״י מנהג רבותינו הקדושים מבעלזא זי״ע

א) תורה הקדושה; ב) אמונים אשר נאספו; ג) יום ליבשה; ד) בר יוחאי.

עיה״ק ירושלים ת״ו — תשכ״ד לפ״ק.

Printed in Israel

הוא בשלו — בקשתו של הרבי חשובה מכל. הם צדקו, כי הוא היה נעדר לפעמים בגלל דיני־תורה וגם בגלל שהיה מוהל. רבים מאוד ביקשו שרק הוא ימול את בנם. היו מקרים שבהם היה צריך לנסוע לשבת לאיזה כפר נידח, לאכול רק לחם עם דג מלוח ולישון על גבי תנור האפיה (פיעקאליק) בחורף. „זו מצווה גדולה״ — היה אומר — „למענה כדאי הכל״. פעם ביום שני, ביום השוק, נכנסה אלינו לבית אשה כפרית וביקשה מאבי למול את תינוקה שבידה, שנולד בליל ששי וה„ברית״ היתה צריכה להיות בשבת. אבי שאל אותה, מדוע לא הזמינה אותו לשבת לכפר לקיים את הברית בזמנה? והיא בכתה ואמרה, שאין באפשרותה אלא לבוא רק היום עם הגוי שנסע ליריד. אבי נכנס למטבח ואמר לתת ליולדת אוכל ושתיה, שלח אותי אל ר׳ הענאך הידוע לקנות עוגת דבש (יין היה בבית) ובנוכחות „מנין״ קיים את הברית.

ב„חצר״ בלז נולדו בנים ונכדים, ואף פעם אחת לא קראו את אבי לשמש שם כמוהל. ביום אחד הגיע שליח מבלז וקרא לאבי בשם הרבי למול את אחד מנכדיו. מובן, שאבי נסע מיד. באותו יום היתה „ברית״ אצל אחד העשירים בעיר. אך ב„ברית״ זו קרה אסון גדול: בעת הסעודה החגיגית מת פתאום התינוק בידי היולדת. בעל ה„ברית״ בא בטענות אל ראש הקהילה דאז, ד״ר יוסף מנדל, והלה פנה, כמובן, אל

אבי. אבי התגונן ואמר: „ראשית, אם בלז קוראת לי, אני מוכן אפילו להשאיר את בני בידיים אחרות; שנית, אם סתם מישהו מזמין אותי לשמחה או לברית, האם אסור לי לנסוע? ושלישית, אינני מקבל בכלל משכורת לצורך זה". בבית אמר אבי, שזה „מופת" מהרבי: הילד עתיד היה למות, והרבי לא רצה שהילד ימות על ידיו.

בעת הוצאת הסידור של בלז „אור הישר", בא לאבי ר' שלמה זלמן גורפינקל ואמר, שהרבי רוצה כי הוא יהיה המגיה. אבי לא אהב כל־כך פרסום, אך לסרב לבלז הוא לא היה מסוגל, וקיבל על עצמו את ההגהה. אחר־כך בא ר' שלמה זלמן אל הרבי שיבדוק את הסידור ויחתום עליו. אמר הרבי: „אין צורך לבדוק אם ר' ישראל היה המגיה" — וחתם במקום.

זכורים לי שני משפטים של אבי שבהם היתה בלז מעורבת. אבי כתב הרבה צוואות, ולשם אישורן היה צריך מפעם לפעם להופיע בבית־המשפט האזרחי כעד. וכיוון שעד במשפט היה חייב בשבועה — היה לו הסכם עם השופטים הגויים, שהוא ישמיע את עדותו, ויישבע רק אם אחד הצדדים ידרוש זאת. נוהג זה נמשך זמן רב, בלי שמישהו ידרוש להשביעו. עד שקרה המקרה, ובעיר נפטר איש אמיד, שאבי כתב את צוואתו. למנוח היו בנים, חסידי בלז, ובת אחת יחידה. זו, כמפונקת, סברה שאביה היה צריך להשאיר לה את חלק הארי מהונו, וכיון שלא היה כך — דרשה מהשופט להשביע את אבי בתורת לחץ על אחיה שיוותרו לה מחלקם. לאבי אסור היה לסרב, אבל הוא גם לא מיהר לעשות את זה, ושוטרים ניגשו לאסור אותו.

אחד הבנים של המנוח רץ לאלטע קלויז לספר על המקרה, ויהודים רבים באו אל בית־המשפט, דיברו על לב הבת ורצו להשפיע עליה שתיסוג מדרישתה. גם השופט הטיף לה מוסר: „את אשה אדוקה עם שיער־ראש מגולח ומכוסה במטפחת, ואינך מפחדת משמיים לדרוש מהרב לעשות דבר נגד התורה? לו היה בכוחי להענישך — הייתי עושה זאת במקום". והיא בשלה.

אבי ישב בין השוטרים, הציץ בשעון וראה שיש עוד כ־20 דקות עד ליציאת הרכבת לבלז — וביקש את אחד החסידים להזדרז ולנסוע לשם, כדי לשאול בעצת הרבי, אם להאסר או להישבע. כעבור שעתיים שב החסיד מבלז, וחזר על דברי הרבי כלשונו: „גם לי קרה פעם ואני נשבעתי — וגם לך, אני אומר, להישבע". ואמנם אבי נשבע, והיתה זו שבועתו היחידה בחייו. כשהלכה האשה אחרי המשפט הביתה, עמדו לאורך הרחוב שתי שורות של אנשים וידו לידה אבנים קטנות, לקיים מצוות סקילה. מאז חלתה: לא אכלה, לא ישנה, מצפונה לא היה נקי, וכעבור חודשים אחדים מתה בצעירותה והשאירה ארבעה ילדים קטנים. כשבאו לספר לאבי על מותה, הוא אמר: „אני מוחל לה, ושאלוקים גם ימחול לה".

המשפט האחר נערך על תביעה שהגישה הקהילה, ללא ידיעת אבי. פעם נסע הרבי מבלז לבית־הבראה, ובעברו ברכבת מיוחדת את ראווה־רוסקה עצרה לשעה בתחנה, וכל יהודי העיר החסידים יצאו לתת „שלום" לרבי. זכות גישה מחדר ההמתנה אל הקרון ניתנה רק לאלה שבידם כרטיס בתשלום, הנקנה ליד הקופה. כרגיל היציאה היתה תמיד דרך שער אחד, אולם באותו יום פתחה הנהלת הרכבת את כל השערים, בגלל הלחץ הגדול, וליד כל שער העמידה שומר. כיוון שהיה קשה מאוד לקנות כרטיסים בקופה — סודר שאלה שעמדו בשער קיבלו כסף מזומן במקום. בדרך זו ניתנה להם הזדמנות למעול בתפקידם ולשלשל חלק מהמזומן אל כיסם. אבי, שהיה תמיד דייקן ומסודר להפליא, הכין לעצמו כרטיס־יציאה מבעוד יום, וכשעמד לעבור את השער — הגיש לשומר את הכרטיס. הלה בראותו זאת דחף את אבי והפילו ארצה. אבא קם, לא הגיב, ורץ ישר אל הקרון אל הרבי.

משמעו ראשי הקהילה על תקרית זו — הגישו תביעה

בית המשפט המחוזי בעיר

משפטית נגד השומר. טענתם היתה, כי במעשה זה, בהפילו את אחד מרבני העיר, העליב את כל יהודי העיר. אבי לא הופיע בבית־המשפט; רק עורכי־דין יהודים התייצבו בשמו. הנאשם טען, כי לא ידע שזה היה רב, והשופטים שאלו אותו: וסתם יהודי מותר לזרוק ולהפיל ארצה? ביום מתן פסק־הדין הופיע גם אבי, וכשראה אותו הנאשם — הצטלב ואמר, כי לא ראה כלל אדם כזה; שהרי אם היה רואה אותו — היה מגלה מיד כי הוא רב. כרגיל היה אבי לובש תמיד בגדי־משי, ורק בעת הופעתו לפני הרבי מבלז לבש בגדים פשוטים, מטעם „אל תתהדר לפני מלך". כשאישר אבי את הטיעון הזה הפסידו עורכי־הדין את תביעתם, כי הנאשם העליב את כל העדה היהודית, וזכו רק בטענתם כי פגע ביהודי אחד. פקיד־הרכבת הגוי הזה מכר את ביתו כדי לשלם את הוצאות המשפט וגם — לפי פסק הדין — פיצוי לאבי בסך של אלף זהוב. אז היה זה סכום נכבד, ואבי תרם אותו לטובת „הצלב האדום".

אבי לא אהב שני דברים: להספיד ולכתוב נוסח על מצבה. אמי ז"ל, אף שסבלה ממחלת לב, היתה אוספת כספים להכנסת כלה ולעניים, ועשתה למען הזולת למעלה מיכולתה וכוחותיה. כשהיא נפטרה, בגיל 46, הייתי בארץ — וחברתי כתבה לי על הלוויתה: כל העיר הלכה ללוות אותה. ההלוויה ארכה זמן רב, כי רבנים רבים הספידוה, ואבי ניגש אחרון ואמר רק מספר מילים: „אין לי צורך להגיד מה ומי היא היתה; נא להסתכל על שלושת בניה, שהיא חינכה אותם, ותדעו עליה הכל". כשנפטר אביו שמעתיו אומר, כאחרון המספידים: „עלי לבכות על שניים, על אבי ועל מורי".

כל ילדי סבי ר' הירש'לי היו מוכשרים מאוד; אך רק הבכור, אבי, ובן הזקונים, פסח־פישה, היו למדנים מתמידים וחסידי בלז נלהבים. אבי היה קפדן בלבושו, ופישה, שאבי ביקשו שגם הוא יקפיד בלבושו, היה טוען, כי זה גוזל זמן וגורם לביטול תורה. אבי קיבל את טענתו ויעץ לו לעשות זאת על חשבון מנוחתו: „או שתשכב לישון קצת מאוחר, או שתקדים לקום".

בהתחלה שמע פישה בקולו: צחצח את הנעליים גם מאחור, קשר את האבנט בצדדים, ולא על הבטן או על הגב, וסידר את הפאות — ואבי היה מרוצה. כעבור זמן קצר החליט פישה, שאם קמים מוקדם — אפשר להקדים לאלטע קלויז ללמוד, והמשיך כמקודם. היה מארגן חבורה לאיסוף כספים למען חולים נזקקים, והיה רץ ראשון, אף פעם לא הלך לאט, לחזר על הפתחים ולקבץ נדבות לצדקה. כשהיה חוזר לקלויז, היה הופך את הכיס על השולחן ומוציא את הכסף, אף פעם לא ידע כמה כסף, וחזר לגמרא ללימודו. לפעמים היה מוותר על האוכל, אף שהקלויז היה קרוב לביתו. כשסבתא ראתה כי הוא לא בא לאכול — היתה מביאה לו ממיני מזונות שאינם מצריכים נטילת ידיים, והוא אכל והמ־שיך ללמוד. בגיל צעיר התחיל נוסע לבלז, ולבסוף היה „יושב" שם. בזמן המלחמה היה נוסע ומלווה את הרבי לכל המקומות. שמעתי שסבל הרבה ממחלה קשה ובנס הבריא, אך סופו — כסופם של כל אנשי החצר של בלז.

בתחילת המלחמה, ב־1939, בעת שהיה אבי בבלז בשמיני עצרת כרגיל, למרות פחדם של היהודים מהרוסים, הופיעו פתאום הרוסים ב„חצר" בלז ואמרו, שלפי ההסכם עם הנאצים, עליהם למסור את בלז לגרמנים, והם מוכנים לקחת את הרבי עם כל אנשי החצר אל סוקל תחת חסותם. כיון שהיה זה יום חג שאל הרבי, מכל יתר הרבנים שהיו נוכחים, את אבי אם מותר לו לנסוע — ואבי התיר לו, והם נסעו.

בזמן השואה נספה פישה עם כל אנשי החצר. בנס ניצלו רק הרבי מבלז ואחיו הרב מבילגוריי ר' מוטאלי, ושניהם הובאו לארץ־ישראל בשנת 1945.

*

כשביקרתי אצל הרבי בארץ, בביתו בתל־אביב ברחוב אחד־העם, ישב בחדר הראשון הרב מבילגוריי. כשאמרתי את שמי לכותב ה„פתקאות" הוא הפסיק לכתוב, ניגש לרב מביל־גוריי ואמר: „הרב יודע מי פה?" הרב מבילגוריי בשומעו בת מי אני, פנה אלי ואמר: „את יודעת, מי ומה היה אביך? גדול בתורה וחכם, כשמשהו לא היה ברור לנו ושאלנו מי נמצא בשטיבל, סיפרו על הרבה רבנים וביניהם הזכירו את שם אביך. אז ביקשנו לקרוא לו והוא לא רק שהסביר לנו הכל אל נכון, אלא קרא לנו הכל בעל פה, מלה במלה, זכרון נפלא היה לו!"

אחר־כך, כשנכנסתי אל חדר הרבי, והוא עבר באצבעו על כל שורה ב„פתקה", הרי בכל פעם שקרא את שם אבי — הוא קם על רגליו ואמר אותו דבר: „את יודעת, מי היה אביך? הוא היה גדול בתורה, בעל זכרון נפלא וחכם גדול. עליו לא היתה להיטלר שליטה. הוא היה חולה, ואני שלחתי לו תרופות בידי גוי, להבדיל. הוא נפטר ועוד עשו לו בסתר לוויה, וארי'לי אחיך היה לדיין במקומו".

היה זה בשנת 1942, ואבי היה אז רק בן 57 שנה.

זכרונות, דמויות והווי

זכרונות, געשטאלטן און לעבענסשטייגער

זכרונות על ד״ר יוסף מאנדל הי״ד

ד״ר שולמית טיר

הכרתי אותו זמן לא רב לפני פרוץ מלחמת־העולם הרא־שונה, בעת שהחל לבקר בביתנו את ארוסתו, את אחותי הבכי־רה. היה זה אחרי שגמר את לימודיו בחוק ומשפט והתחיל לעבוד כמתמחה במשרד עורכי־דין בלבוב.

בחור צעיר, מלא הומור וחדוות חיים, ובעל קול יפה וערב שעבר אליו בתורשה מאביו ר׳ נחום ז״ל. את שמו של אביו

ד״ר יוסף מאנדל הי״ד, ראש הקהילה האחרון בעיר

נתן לבנו, שילדה אחותי אסתר בשנת 1919, בגמר מלחמת־העולם הראשונה.

מחוץ לאהבתו הגדולה לארוסתו היו לו עוד שתי אהבות: זמרה וציונות. תמיד היה מסתובב ושר ותמיד היה דן ומתווכח בנושאים ציוניים. בעת ההיא היה מופיע כתב־עת ציוני בשם „מוריה", והוא השתתף בו כאחד העורכים הראשיים, ושעות ארוכות היה מנהל אתנו „שיחות" בדברים העומדים ברומו של העולם הציוני.

לאחר חתונתו פתח משרד של עורכי־דין בראווה־רוסקה, אחרי שעבד זמן־מה במשרדו של עו״ד ד״ר פערשטענדיג.

אין לאל ידי לתאר את האווירה הנעימה ששררה בביתם, בעת בואי לביקורים תכופים מלבוב להתארח אצלם ולהימצא בחברתם. אהבה הדדית, שמחת חיים, כבוד הדדי, אהדה רבה לחברים במקצוע ובמפלגה; שלווה ושקט, בטחון ונאמנות — כל אלה אפפו את המבקרים בביתם והבאים אתם במגע. אכן, סבבו אותם תמיד ידידים ומכרים ומסביב לשולחן הגדול היו

יושבים האורחים, והוא היה קורא לפניהם קטעים מכתבי „שלום עליכם" והם הקשיבו לו בהנאה רבה.

בכשרונו הרב הצליח לפתח בהצלחה רבה את עסקי משרדו — אולם לא לזמן רב, כי התחיל להתמסר יותר ויותר לעניני המפלגה והיה נוסע בתכיפות ל„מרכז" ללבוב. רק הודות למסירותה הרבה של אשתו האוהבת — לא סבל אף אחד מפעילותו זו. לאחר שנבחר לראש הקהילה ולסגן ראש העיריה (ראש העיריה היה גוי) היה כאבא של העיר. כשפרצה בשנות העשרים דליקה עצומה בעיר — הוא עמד בראש המכבים את האש ובראש המצילים. כיון שבראווה־רוסקה לא היה ארגון של „מכבי־אש" — הוא הביא אותם מז׳ולקיעב; התרוצץ ופקד עליהם, ובמו־ידיו הציל כל מה שניתן להציל, כשחבריו מהמפלגה עוזרים לצדו. עוד היום מהדהדים באזני קולותיהם של ה„נשרפים" הקוראים לעזרתו: „הער דאָק־טאר, ראטעוועט אונז!"

היה משתתף בכל פעולה ציבורית ותמיד כ„כינור ראשון". ארגן בעיר הצגות ומופעים, שהכנסותיהם הוקדשו למטרות ציבוריות ולסיפוק צרכיהם של עניי העיר. בהצגת „הדיבוק", שאותה ביים, שיחק בתפקיד הרבי כשחקן מלידה — אף כי היה אורח נדיר בהצגות תיאטרון. את כל נפשו נתן לטובת יהודי העיר ונתן גם מכספו. בעת בניית „בית היתומים"

אחותי אסתר מנדל הי״ד

היהודי בעיר שקעה הקהילה בחובות גדולים; והוא נאלץ להיות ערב אישית לפרעון החובות, ולבסוף פרע אותם בכספו.

ארץ־ישראל, שלה הקדיש בכל שנות חייו את רוב מחש־בותיו ומעשיו — נשארה למענו, מסיבות כלכליות, רק ארץ חלומותיו. את בנו יחידו גידל וחינך לאהבת הארץ, והזרעים שזרע בשדהו זה — נבטו כהלכה ושמרו על סגולותיהם. מגיל שלוש־עשרה היה הבן בתנועת הנוער הציוני, ובשנת 1938 עלה ארצה עם קבוצת נוער, מלווה בדמעות־אין־סוף של אמו ובשמחה רבה — ובכל זאת מכאיבה — על־ידי אבא, המשלים עם הכרח הפרידה מבנו יחידו אשר אהבו.

היתה זו הפרידה האחרונה.

עם עליית היטלר לשלטון קרא, בנאומיו, לחרם על סחורות גרמניות ולהתנגדות למשטר הרשע. ישר היה בדרכיו ורגיש לכל עוול הנגרם לבן־תמותה. הרוסים, אחרי שכבשו את העיר, רצו להגלותו, כעורך־דין עשיר, לעומק רוסיה; אך כל אנשי העיר התערבו ופעלו לטובתו; בהגישם בקשות לראשי השלטון, ובתארם את האיש, שאת כל ימיו הקדיש למען אוכלוסי העיר וענייה. הרוסים, למרות אכזריותם, השאי־רוהו בעיר ונתנו לו משרה במשרד הדואר כעוזר למנהל־חשבונות.

אחרי פרוץ המלחמה בין הגרמנים והרוסים ואחרי כיבוש העיר בידי הגרמנים — הם אסרו אותו, את האדם ההולך תמים ופועל צדק, בעל הנשמה הטהורה כבדולח, הביאוהו למונטה־לופו בקרקוב וזרקוהו לבית־סוהר, המיועד לפושעים מסוכנים ביותר. שם, כפי שנודע לי, חלה במחלת הטיפוס והוציא את נשמתו הטהורה.

נזכרת אני, כי בעת שחגג את יובלו החמישים אמר לי: „אם אסקור את חצי המאה שחייתי — אוכל להגיד: הייתי מאושר". לא הכבוד, העושר, הדירה הנאה והתוארים הם שהעניקו לו את האושר; האושר וההנאה הגיעו אליו מבפנים, מן הלב הגדול והחם!

לדמותו של ד"ר יוסף מאנדל הי"ד

(מתוך מכתביו אל נחום בנו)

טרוסקאביעץ, 18.9.36

...הייתי רואה את עצמי מאושר, לו ידעתי שדרכך בחיים לא תהיה גרועה מדרכי שלי ולמה שהגעתי, אף על פי שבחיים שלי לא נהניתי משום תענוגות ושפע רב. במרוץ החיים שלי לא הסתכלתי בעיניים מקנאות או חומדות על אלה מעלי או לפני — אלא תמיד שיוויתי נגד עיני את תהומות העוני והיאוש שמאחורי, ואני התגברתי עליהן וניצלתי.

זאת ועוד, לא פעם היה לי להציץ לתוך תהומות אלה ולראות אנשים, אשר עברו לפני עיני כבני מרון במירוצם הפראי למען עקיפת אחרים ואותי בתוכם, ולפעמים נראו בגאיות צלמות אלה, אשר הבריקו כמטיאורים בגבהי מרומים, שם היו מוכרחים להבחינם הכל וגם אני, אף על פי שלעולם לא נשאתי עיני לרום.

יודע ומכיר אני את עניוותך וצניעותך, בני, ואני תקווה שיעלה בידך להסתדר בחיים על יסודות בריאים, מבלי להפריז, וגם בענוה ובצניעות. הכל לפי מידה נכונה, כהוראות רופא, והרופא הטוב והמוסמך ביותר הוא האדם עצמו, כדברי חז"ל. „דע את עצמך!"...

טרוסקביעץ, 22.9.36

...אכן לא תענה נפשך ואל תקח אל לב, אם לעת התבגרותך הרוחנית עתה, תהיה נתון לכל מיני זעזועים, מעצורים והת־קפות יאוש. זה טבעי. הגופניות בחלקה החומרי והרוחני מור־כבת, כמכונה מסובכת, מחלקיקים מאד מדויקים, שבעת הנעת המכונה עליהם להוציא לפועל עבודה משותפת והרמונית. כמו־כן עובר עתה החלק המחשבתי שלך מצב של התפתחות, היווצרות. חלקי המנגנון נוצרים לעת־עתה, הטבע — האומן הגדול הזה, המהנדס — גומר לחרוט כל בליטה ומשנן שיני הגלגלים להתאימם אחד בשני וליצור שלמות הרמונית לשם פעולה דייקנית. עליו גם להרחיק את הפגמים הבולטים ולהביאך אל השלמות, כמובן בגבולות אפשרויותיו של אנוש. לכן ברצוני, במקרה הזה, להיות מכשירו של אותו הטבע ובפקודתו לתקן את שגיאותיך...

ראווה־רוסקה, 7.10.38

...בני יקירי, להווי ידוע לך, כי אין בכוונתי להחליט על עתידך נגד רצונך, ואת החלטתך הסופית אשאיר לך עצמך. אולם מסיבת אהבתי־ללא־גבול אליך, וגם מהרגשת חובתי כלפי הרעיון לשם השגת החרות והשחרור למען עמנו הדווי והנענה, רצוני, בעזרת הניסיון שרכשתי בעת שירותי למען הרעיון הזה במשך תקופה העולה פי שניים מגילך, לנווט מרוץ מחשבותיך המקדימות את החלטתך האחרונה... לכן, בני אהובי, אומר לך בגלוי לב, כי החלטתך למצוא את אושרך

במילוי חובות לבבך ולמען עמנו ורעיוננו — משמחת אותי במאד מאד...

...הבוקר התעוררתי במחשבה, שהנה אונייתך עומדת לעגון לחופי ארצנו הקדושה, אליה מתגעגעים זה אלפי שנים, ולך ניתן לממש את געגועיך האישיים. אברכך לרגלי המאורע החשוב הזה ב„ברוך אתה בבואך"...

...רגליך דורכות עתה על אדמה יהודית חופשית, ריאותיך נושמות עתה אוויר צח וחופשי, הנך בארץ, אשר 9/10 מן העולם התרבותי מכירים בזכותך אליה. אין מעליך העננים השחורים, המוראות והעינויים, אשר לנו היהודים בגולה לשאת מסיבת ההשפלות היומיומיות, המדכאות את ערכנו האנושי. שם הנך יכול להגות על הכל ביתר בהירות, ביתר חופשיות, מבלי לחוש את טרוף המוח, המבלבל כאן את מחשבותינו.

...עתה מתפללים אמך ואביך, כי בעת בחירתך בדרך החדשה, תמצא מקור לנו, לשמחנו בידיעותיך השופעות מרגוע והקלה לגעגועינו המכאיבים...

הנני לברכך בזה בארץ ישראל, בארץ האושר למען היהדות כולה ולמען בני, חלקי הטוב ביותר ביהדות הזו...

צוויי דאקומענטן

י. מייזעלס (י. קעסעל)

מיר ברענגען 2 דאָקומענטן,ביידע פון ד"ר יוסף מאַנדל ז"ל, וואָס באַליכטן צוויי פאַרשיידענע תקופות פון יידישן לעבן אין ראַווע. ביידע וואַרפן אַ העלע שיין, און באַווייזן, ווי אַזוי די יידישע באַפעלקערונג איז דורך די הערשער פון שטאַט רואינירט, אַנטוואָפנט און אַנטמוטיקט געוואָרן אין משך פון יאָרן און פאַרוואַנדלט געוואָרן, אַזוי אַרום, אין איין שוצלאָזער און פאַרצווייפלטער מאַסע, וואָס האָט נישט מער מיט וואָס און פאַרוואָס צו קעמפן אין לעבן.

דער ערשטער דאָקומענט באַליכט דאָס פּראָבלעם פון ווירטשאַפטלעכן חורבן פון ראַווער יידנטום, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן איניקע יאָר בלויז נאָכן באַזעצן מזרח-גאַליציע דורך דער פּוילישער אַרמיי, דורך דער ווירטשאַפטלעכער רואין-פּאָליטיק פון ענדעקישן פינאַנס-מיניסטער סט. גראַבסקי, דער פאַרשטייער פון דער „נאַציאָנאַל-דעמאָקראַטישער" פּאַר-טיי, וואָס האָט אויף זיין פאָן אויסגעקריצט אַלס ציל צו פאַרניכטן די יידן, געווי דאָס, וואָס שפּעטער דער נאַציאָנאַל-סאָציאַליזם.

מיט דער הילף פון אויפגעוואַכטן אוקראַאינישן נאַציאָנאַ-ליזם, וואָס אין זיין קאַמף קעגן פּוילישן רעזשים, האָט ער אַרויסגענומען דאָס אַלטע אויסגעפּרוווטע קאַמפּס-מיטל: די העצע קעגן יידן און הויפּטזעכלעך קעגן יידישן האַנדל. לויטן כלל: „אַמבעסטן קענסטו שלאָגן דעם ייד, ווען דו גראַבסט אונטער זיין עקזיסטענץ". דער קאַמף קעגן רעזשים איז געווען פאַרבונדן מיט געפאַרן, ווי שטראָף-עקספּעדיציעס אָדער „פּאַ-ציפיקאַציעס", — ווי די פּאָליאַקן האָבן זיי גערופן — פאַרן מינדעסטן סאַבאָטאַזש-אַקט. אָבער דער קאַמף קעגן יידן און זייער מסחר איז נישט נאָר נישט געוואָרן באַקעמפט דורכן פּוילישן רעזשים, נאָר פאַרקערט, ער האָט אים אפילו געשטיצט, באַטראַכטנדיק אים אַלס ערשטקלאַסיקן אָפּלענק-מיטל פאַרן אוקראַאינישן נאַציאָנאַלקאַמף. העץ-פּלאַקאַטן קעגן יידישן האַנדל אין אוקראַאיניש האָבן זיך געפונען אויסגעהאַנ-גען אויף אַלע עקן אין שטאָט און די אוקראַאינישע באַפעלקע-רונג איז געוואָרן אויפגעפאָדערט צו קויפן נאָר אין די אוקראַאי-נישע טאַרהאַוולעס. צו דער זעלבער צייט זענען אויך די פּאָליאַקן נישט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט און נאָכגעטון זייערע אוקראַאינישע שונאים. פון די ווענט האָבן געשריגן פּלאַקאַטן: סוואָי דאָ סוואָגאָ!". „פּאָליאַקן קויפן בלויז ביי פּאָליאַקן!".

אין שטאָט האָבן זיך באַוויזן די באַקאַנטע גראַבסקיס עגלות און אָנגעהויבן אַרויספירן פון די יידישע הייזער זייערע איבערבעטן, קישנס און צעבראָכענע טישן און בענקלעך.

אָבער לאָמיר צוריקגיין צו אונדזער דאָקומענט. מיר זעען, אַז עס האַנדלט זיך דאָ אין בעטן אַ הלוואה פון איניקע אָנגעזעענע יידן אין ראַווע און אומגעבונג, כדי צו קענען

נאַראָסאַוויטש — גאַס און פּאַרק

פאַרענדיקן דעם בוי פון בית־יתומים (וואָס האָט מיט דער צייט געדאַרפט ווערן פאַר אונדזער שטאָט איינער פון די חשובסטע צענטערס פון קולטור). דאָס וואָלט אין אַ נאָרמאַלער צייט נישט געווען קיין גרויס פּראָבלעם פאַר אַזאַ יידישער שטאָט, ווי ראַווע; אָבער די סעקוועסטאָרן פון גראַבסקין האָבן געזויגן פון די יידן זייער לעצטן טראָפּן מאַרך, און ס'איז נישט געווען מעגלעך צו ענדיקן דעם דאָזיקן בנין.

דער צווייטער דאָקומענט, איז לויט מיין מיינונג, דער טראַגישסטער דאָקומענט, וואָס מיר באַזיצן איבער דער פּאָליטישער לאַגע פון די יידן אין ראַווע, ערב דעם אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, אָדער בעסער געזאָגט: איין שפּאַן פאַר זייער פיזישער פאַרניכטונג.

מיר הערן פון דאָזיקן צווייטן דאָקומענט, דאָס פאַר־צווייפלטע געשריי פון אונדזער אַזוי טייערן דאָקטאָר יוסף מאַנדל ז״ל, דעם פירער פונעם ראַווער יידנטום, וואָס אַפּעלירט צום פאָרזיצער פון יידישן „קאָלאָ” אין פּוילישן סיים, דר. עמיל זאָמערשטיין, איינעם פון די אָנגעזעענסטע פירער פון גאַליציאַנער און דאַן גאַנצן פּוילישן יידנטום, איבער דעם, וואָס אין ראַווע ווערט צעטרעטן סיסטעמאַטיש דורך די סאַנאַציע־הערשער דער יידישער כבוד און יעדעס עלעמענ־טאַרסטע פּאָליטישע און מענטשלעכע רעכט... דער סטאַראָסטע גיט פייערלעכע צוזאָגן בייטאָג, און זיין פאַרטרעטער רופט דאַן אַרויס די פּרנסי־ציבור אינמיטן דער נאַכט, כדי די צוזאָגן פון זיין שעף צו אַנולירן... די הערשער פון שטאָט, זייען פּירוד און שנאה צווישן חסידים און אויפגעקלערטע עלעמענטן פון שטאָט; זיי צווינגען די חסידים אויפצוטרעטן עפנטלעך קעגן די עלעמענטאַרסטע רעכט פון יידן, וואָס זענען אויסגעקעמפט געוואָרן במשך פון אַ סך דורות — ווי דאָס אַרויסשטעלן צו די געמיינדע־וואַלן יידישע ליסטעס, אין אַ שטאָט, וווּ יידן ציילן 70% פון דער אַלגעמיינער באַ־פעלקערונג. ווייַ איז צו דעם וואָס ווייזט אַרויס אַ טראָפּן מוט און האַנדלט קעגן ווילן פון סטאַראָסטע... קעגן יידן, וואָס טרויען זיך און שטעלן יאָ אַרויס אַ ליסטע, קעגן בפירושן פאַרבאָט פון סטאַראָסטע, ווערט גענומען צו הילף די זשאַנדאַרמעריע; און שוין אויף צו מאָרגנס הייבן זיך אָן שיטן איבער זייערע קעפּ ראַפּאָרטן און צעשטערונגס־באַפעלן פאַר קרעמער, וואָס זייערע הייזלעך און געוועלבלעך זענען האַלב בויפעליק; אַזוי ווייט, אַז די דאָזיקע יידן זענען געצוווּנגען צו לויפן צום סטאַראָסטע זיך פאַר אים ביקן און בעטן מחילה פאַר דער „זינד” וואָס זיי זענען באַגאַנגען.

אַזוי האָבן זיך אונדזערע טייערסטע דערנידעריקט, פריער ווירטשאַפטלעך, דערנאָך פּאָליטיש און צום סוף אויך מאָראַ־ליש, ביז צו רעזיגנאַציע.

און אַז די נאַצישע בלוטדורשטיקע חיה האָט שפּעטער באַזעצט אויך אונדזער שטאָט, און איז ווי איבעראַל, גלייך נאָך דער באַזעצונג צוגעטראָטן צום פאַרניכטן אונדזערע טייערסטע, איז דער באָדן דערצו געווען שוין פון אַ סך־אַ סך פריער צוגעגרייט דערצו דורך די נאַצישע פאָרגייער — די ענדעקעס און סאַנאַציע אין פאָרמלחמהדיקן פּוילן.

דאָס וואָס אַזאַ גרויסער טייל פון פּאָליאַקן און אוקראַאינער האָבן זיך באַטייליקט אין דער דאָזיקער שענדלעכער מלאָכה — וועט דורך דער יידישער געשיכטע פאַרשריבן ווערן מיט אותיות פון פייער און בלוט.

דאָקומענט א׳ צירקולאַר

ראַוואַ־רוסקאַ, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1925.

געערטער הער,

עס איז אַלגעמיין באַקאַנט אין שטאָט דער מצב אין ענין אויפבויען דעם בית־יתומים אין אונדזער שטאָט. אָנגעהויבן בויען אים האָט דער אַמעריקאַנער „דזשוינט”. אין סעפּטעמבער 1920 איז דאָס בויען פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן במשך אַנדערטהאַלבן יאָר, דערפאַר, וואָס פערזאָנען פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג פון שטאָט, וועמען דאָס האָט, צוליב פּאָליטישע סיבות, געשטערט, האָבן דערלאַנגט אַ געריכטלעכע אַפּעלאַציע און דערגרייכט דאָס אָפּשטעלן פון בוי. — דערביי איז דער גרעסטער טייל פון די בוי־מאַטעריאַלן פאַרפוילט און פאַרניכטעט געוואָרן; אָבער אין מאָמענט, ווען דער בוי־פאַרבאָט איז אַראָפּגענומען געוואָרן, האָט די פּראָ־גרעסיווע יידישע באַפעלקערונג פון שטאָט אָרגאַניזירט אַ ברייטהאַרציקע שפּענדונג, כדי צו העלפן דעם געגרינדעטן קאָמיטעט פאַרענדיקן דאָס אָנגעהויבענע ווערק. מיטן ציל אויסצובויען אַ בנין, וואָס זאָל דינען אַלס אויסבילדונג־פּלאַץ פאַר יידישע בעלי־מלאָכות.

ליידער האָט אָבער דער מאַטעריעלער קריזיס פון דער לעצטער צייט זיך אָפּגעשלאָגן אויך אויף אונדזער אַרבעט. די ברייטוויליקע שפּענדונגען פון אונדזער באַפעלקערונג האָט זיך, צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים, אָפּגעשטעלט. כדי אָבער נישט צו לאָזן גיין צום גרונט, דאָס, וואָס ס'איז שוין ביז איצט געמאַכט געוואָרן, איז געווען אומבאַדינג נויטיק צוצוטרעטן אויפסניי צו דער אַרבעט, וועלכע האָט פאַרלאַנגט אַ פרישן בודזשעט פון 1,000 דאָלאַר. מיט דעם דאָזיקן בייטראַג איז אויסגעענדיקט געוואָרן אַ זאַל מיט אַ בינע פאַר אימפּרעזעס, וואָס וועט ווערן פאַרדינגען און מיט הכנסות וועלן מיר קענען באַצאָלן צו די סוחרים און האַנטווערקער, וואָס האָבן שוין סיי ווי סיי זייער לאַנג געוואַרט אויף זייער שכר, ווי אויך הלוואות מיט הויכן פּראָצענט. אָבער אין דעם צושטאַנד, ווי דער אויבן דערמאָנטער בנין געפינט זיך איצט, טויג ער

בלויז אויף פאַראַנשטאַלטונגען זומער־צייט. כדי דער בנין זאָל קענען דינען אויך ווינטער־צייט, זענען נויטיק נאָך איניקע אַרבעטן אויסצופירן, ווי למשל: סופיטן, אָפּטינקע־ווען אים און אויפשטעלן אויוונס.

צום דאָזיקן צוועק נייטיקן מיר זיך אין וויטערע 1,500 דאָלאַר. אַ טייל דערפון האָבן מיר שוין פראַפּיטירט, פאַר־קויפנדיק מאַטעריאַלן, וואָס זענען פאַרבליבן פון בנין, אויך שפּענדונגען פון אייניקע שפּענדער, ווי אויך הכנסות פונעם אָוונט פון חנוכת־הבית. טראָץ דעם, נויטיקן מיר זיך נאָך אַלץ אין אַ סומע פון 900 דאָלאַר, עווענטועל 1,400 דאָלאַר כדי אויסצוענדיקן דעם בנין קאָמפּלעט. אונדזערע חובות מוזן מיר צאָלן, ווייל מיר קענען נישט פאַרלעצן דעם גלויבן פון די, וואָס האָבן אונדז געגלויבט און געבאָרגט. מיר קענען זיי אויך נישט לאָזן בשום אופן לענגער וואַרטן, און מוזן אויסענדיקן דעם בנין, ווייל דער ווינטער שטייט שוין פאַר דער טיר, און דאָס איז די צייט, ווען מען קען פון דעם זאָל האָבן די גרעסטע הכנסות.

דער אונטערגעשריבענער קאָמיטעט פאַר אויפזיכט איבער יידישע יתומים און יוגנט אין ראַוואַ־רוסקאַ האָט דערמיט באַשלאָסן צו ווענדן זיך צו אַ גאַנצער ריי יידישע פּערזאָנען אין אונדזער קרייז מיט דער בקשה צו העלפן אים אין זיין קריטישער לאַגע און אים באָרגן אַן אָן־פּראָצענטיקע הלוואה אין דער הויך פון 400 דאָלאַר. פאַר דער צוריקצאָלונג, אין משך פון אַ האַלב יאָר, גאַראַנטירן סאָלידאַריש די אונטן אונטערגעשריבענע:

צו אייך, געערטער הער, ווענדן מיר זיך מיט דער ביטע אונדז צו באָרגן די סומע פון 20 דאָלאַר, און זי איבערשיקן אויפן אַדרעס פון דר. יוסף מאַנדל אין ראַוואַ רוסקאַ, נאָך וועלכן, מיר וועלן תיכף אייך אַריינשיקן אונדזער באַשטעטי־קונג און פאַרפליכטונג.

מיט דער האָפנונג, אַז איר וועט־אונדז נישט אָפּזאָגן אייער מיטהילף אין אונדזער מיפּולער אַרבעט.

מיט אַכטונג,

סטעמפּל:
געזעלשאַפט פאַר אויפזיכט
איבער יידישע יתומים
און יוגנט אין ראַוואַ רוסקאַ.

דר. זיגלבוים עמיל
דר. יוסף מאַנדל
דר. בעקער
דר. באַדעק
ברייטנדלער

דאָקומענט ב׳

צום זייער געשעצטן
פּרעזעס פון „יידישן קאָלאָ" אין פּוילישן סיים
הער דאָקטאָר עמיל זאָמערשטיין
אין וואַרשע.

איך פיל זיך פאַרפליכטעט, אַלס פאָרשטייער פון ראַוואַ־רוסקער יידנטום, מיטצוטיילן איבערן פאַרלויף פון דער וואַל־אַקציע צום שטאָט־ראַט פון אונדזער שטאָט.

ראַוואַ־רוסקאַ באַזיצט אַן איבערוויגנדיקע יידישע מער־הייט. לויט אַן אָפיציעלער פעסטשטעלונג 57%. דער פאַריקער שטאָטראַט איז באַשטאַנען פון האַלב יידן און האַלב קריסטן און ביז דער לעצטער צייט כמעט, האָבן די יידן תמיד געהאַט אַ וויצע־בירגעמייסטער, און איין אַסעסאָר (מיטגליד אין פּרע־זידיום פון שטאָטראַט). אין יאָר 1928 איז די סאַנאַציע־הער־שער געלונגען אַראָפּצוזעצן די צאָל יידישע ראַטמענער אין שטאָטראַט אויף 22; אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 48. לויט אַן אָפּמאַך מיט די פּוילישע פאָרשטייער, האָב איך געזאָלט ווערן באַשטימט אַלס וויצע־בירגעמייסטער; אָבער אין צווישנצייט, האָבן זיי געמאַכט אַ קאָמבינאַציע מיט די עקסטרעמע יידישע אָרטאָדאָקסן און ביי דער פּערטער קוריע האָבן זיי אַרויסגעשטעלט חסידים קעגן מיין קאַנדידאַטור. דאָך האָבן מיר זיי באַזיגט און אַלע 22 ראַטמענער פון מיין בלאָק זענען אויסגעוויילט געוואָרן. אַז עס איז געקומען צו דער פראַגע פון וויצע־בירגעמייסטער, האָבן די פּאָליאַקן געבראָכן דעם אָפּמאַך און עס איז שיר נישט דערגאַנגען צו דער אויפ־לייזונג פון דעם ניי־אויסגעוויילטן שטאָט־ראַט. צום סוף האָב איך געמוזט מסכים זיין דערויף, אַז אויף מיין אָרט זאָל נאָמי־נירט ווערן אַן אַנדערע פּערזאָן אַלס וויצע־בירגעמייסטער.

אין יאָר 1934 זענען ווידער פאָרגעקומען וואַלן צום שטאָט־ראַט. אונטערן שווערן דרוק פונעם סטאַראָסטע, האָבן די יידן פון שטעטל געמוזט מסכים זיין אויף 10 ראַטמענער, אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 24. ווידער האָט דער סטאַראָסטע, בכבודו ובעצמו, מיר פאָרגעשלאָגן די פונקציע פון וויצע־בירגע־מייסטער, באַשטעטיקנדיק דערביי, אַז איך בין אויך פּראָ־פּאָנירט דורכן וואָיעוואָדע־אַמט אין לעמבערג, פאַרן דאָזיקן אַמט. אין די אויגן האָט ער פאַר מיר געשפּילט די ראָל ווי ער וואָלט מיך געשעצט, און הינטערן רוקן האָט ער אַלץ געטון, כדי מיין קעגנער זאָל זיגן, ווייל דער לעצטער האָט תמיד געדינט אַלס בלינד ווערקציג אין די הענט פון דער הערשנדער סאַנאַציע, און יענער איז טאַקע אויסגעוויילט געוואָרן אויפן דאָזיקן אַמט...

נאָך אַ געוויסער צייט איז אונדזער סטאַראָסטע ברוגז געוואָרן אויף זיין בירגעמייסטער און האָט אים אַראָפּגעזעצט

פונעם אַמט. גלייכצייטיק איז אַרויסגערופן געוואָרן צום סטאַ־ראָסטע דער יידישער וויצע־בירגעמייסטער דר. באַרדאַך און איז דאָרט אויפגעפאָדערט געוואָרן צו רעזיגנירן פון זיין אַמט אין משך פון צוויי שעה צייט.

דר. באַרדאַך האָט תיכף רעזיגנירט און אויף זיין פּלאַץ איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פּאָליאַק.

עס האָט דאַן אויך געזאָלט נאָמינירט ווערן איין יידישער לאַווניק (אַ מיטגליד פון פרעזידיום פון שטאָטראַט), איז דאָס אָבער ביזן היינטיקן טאָג נישט געשען, טראָץ דעם, וואָס עס זענען שוין זייט דאַן פאַרגאַנגען העכער צוויי יאָר.

דעם 9־טן יאַנואַר ד.י. זענען ווידער פאַראָרדנט געוואָרן נייע וואַלן. דעם 29־טן דעם זעלבן חודש האָט מען געדאַרפט דערלאַנגען די קאַנדידאַטן ליסטעס און דעם 12־טן פעברואַר האָבן געזאָלט פאָרקומען די וואַלן. די שטאָט איז צו דעם צוועק איינגעטיילט געוואָרן אין פיר קרייזן; יעדער קרייז האָט געדאַרפט אויסוויילן 6 קאַנדידאַטן. איין קרייז איז געווען אַ ריין יידישער, צוויי געמישטע יידיש־פּויילישע און איינער אַ געמישטער פּויליש־אוקראַינישער, אין די פאָרשטעט. דורך אַ חסיד, וואָס האָט אים געדינט אַלס ווערקצייג, האָט דער סטאַראָסטע מיר פאָרגעשלאָגן מסכים צו זיין, אַז די לאַגע זאָל פאַרבלייבן ווי געווען — 10 יידישע ראַטמענער, צוויי לאַוו־ניקעס, און איינער פון די צוויי — איך...

קענענדיק די דעפּרעסיע, וואָס האָט באַהערשט די יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט, בין איך געווען גרייט דעם דאָזיקן פאָרשלאַג אָנצונעמען. כ'האָב אָבער געפאָדערט גאַראַנטיעס, נישט צו ווערן אָפּגענאַרט, ווי שוין אייניקע מאָל פריער. דעם 26־טן יאַנואַר, בין איך ענדלעך געוואָרן איינגעלאַדן צום סטאַראָסטע. איך האָב אים תיכף געמאָלדן וועגן מיין הסכמה אויף זיין פאָרשלאַג, כ'האָב אָבער פאַרלאַנגט פון אים ער זאָל צוזאַמענרופן אַ בשותפותדיקע זיצונג, — אונדזערע און די פּוילישע קאַנדידאַטן, מיטן אָנטייל פון דער פּוילישער אינ־טעליגענץ, וואָס זאָל זיך פאַרפליכטן אויסצופירן נאָך די וואַלן דאָס, וואָס דער סטאַראָסטע האָט צוגעזאָגט. דער סטאַ־ראָסטע האָט איינגעזען מיין פאָרשלאַג אַלס גערעכטן און האָט מיר צוגעזאָגט, אויף צומאָרגנס צו אָרגאַניזירן די דאָזיקע פאַרזאַמלונג. אַנשטאָט דעם, האָט מיר אויפן צווייטן טאָג דער וויצע־סטאַראָסטע, הער סטאַניסלאַוו באַלוש טעלעפאָנירט, אַז מיין מאַנדאַט, אַלס לאַווניק, שטייט פעסט ווי אַ מויער, אָבער דערפאַר פאַרלאַנגט ער פון מיר מסכים צו זיין אַראָפּצוזעצן די צאָל יידישע ראַטמענער אויף 9, און נאָך אונטערגעשטראָכן, אַז דער איינציקער קאַנדידאַט דאַרף אַראָפּ פון מיין ליסטע און נישט, חלילה, פון די יידישע קאַנדידאַטן, וועלכע ווערן אונטערשטיצט דורך די סאַנאַציע. (ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז כמעט די אַלע זעקס קאַנדידאַטן זענען מענטשן, וועלכע ברענגען מער שאָדן, ווי נוצן פאַר דער יידישער זאַך); אָבער כדאי צו דערפירן צו אַ הסכם, בין איך שוין געווען גרייט נאָכצוגעבן, דער איינציקער תנאי מיינער איז געווען, אַז אויף די 10 יידישע ראַטמענער זאָלן כאָטש זיין דריי פון מיין בלאָק — צו איינעם, פון יעדער ציוניסטישער גרופּירונג. צום סוף אָבער, אַז דער וויצע־סטאַראָסטע האָט מיר געמאָלדן, אַז דאָס איז זיין לעצט וואָרט און נאָך דערצו גערעדט אין אַ הויכן, באַפעלערישן טאָן, האָב איך אים דערקלערט, אַז דער פאָרשלאַג איז פאַר מיר אומאַננעמבאַר, דער עיקר נאָך דערצו אָן אַן אויסדריקלעכער גאַראַנטיע מצד די פּוילישע קאַנדידאַטן פון שטאָט, אַז די התחייבותן פון סטאַראָסטע וועלן ווערן אויסגעפירט.

שבת־צו־נאַכטס בין איך דורכן בירגעמייסטער געוואָרן איינגעלאַדן טעלעפאָניש, אויף אַ באַגעגעניש אין דער סטאַ־ראָסטווע — דאָרט זענען געווען אָנוועזנד 2 פון די חסידים, וואָס זענען געשטיצט געוואָרן דורכן סטאַראָסטע. אין זייער קעגנוואַרט האָט דער בירגעמייסטער מיך געפרעגט אויב איך בין מסכים אויף 9 יידישע קאַנדידאַטן. דעם אמת זאָגנדיק, בין איך שוין גרייט געווען דערויף, אָבער אונטער געוויסע באַדינגונגען, און דערפאַר האָב איך געמוזט אין ערשטן אויגנבליק זאָגן, אַז איך בין נישט מסכים, ווייל פּראָפּאָרציאָנעל געהערט צו אונדז די העלפט מאַנדאַטן, דאָס הייסט 12.

מיין לעצטער זאַץ האָט אַזוי אויפגערעגט דעם בירגע־מייסטער, אַז ער איז אויפגעשפּרונגען און דערקלערט, אַז עס איז אַ שאָד יעדעס וואָרט, וואָס מען פאַרלירט מיט מיר און האָט שוין צו מיר אויסגעצויגן זיין האַנט צום געזעגענען. עס איז מיר אַזוי אַרום נישט אַנדערש אויסגעקומען, ווי זיך מיט אים געזעגענען, און איך האָב גענומען אָנטון מיין פּעלץ. נאָר אין דעם דאָזיקן מאָמענט איז דערשינען דער וויצע־סטאַראָסטע אין טיר און דער בירגעמייסטער האָט אים דער־קלערט: „זיי קענען זיך פאַרגלייכן צווישן זיך, און אַרויסשטעלן אייגענע ליסטעס אין דריי וואַלקרייזן". דערויף האָט זיך צו מיר געוואָנדן דער וויצע־בירגעמייסטער:

„הער דאָקטאָר, איך בין אייך מודיע, אַז אויף אייך וועט פאַלן די אויסשליסלעכע פאַראַנטוואָרטלעכקייט, פאַר די קאָנסעקווענצן פון אייער טאַט. זאָפאָרט וועל איך אַרויסגעבן אָנווייזונגען, אויף רעפּרעסיעס קעגן דער יידישער באַפעלקע־רונג אין גאַנצן קרייז; אין שטאָט און אין אַלע דערפער, ווו נאָר עס געפינט זיך אַ ייד". און איז אַרויס פונעם צימער, ווו מיר האָבן זיך געפונען.

באַלד נאָכן אַהיימקומען פון דער דאָזיקער באַגעגעניש, האָט מיך טעלעפאָניש אָנגערופן דער סטאַראָסטע אַליין און האָט מיר דערקלערט:

„אין צוזאַמענהאַנג מיט אייער שטעלונג, אין סטאַראָסטווע,

צי איך צוריק מיין ווארט, וואס איך האב אייך צוגעזאגט, צו געבן אייך א פלאץ אין דער געמיינדע אלס לאווניק". איך האב אים דערויף געענטפערט, אז דאס איז מיר גאנץ פאר־שטענדלעך. דערויף האט ער צוגעגעבן: „און מער האב איך מיט אייך נישט וועגן וואס צו פארהאנדלען", און האט אוועק־געלייגט דאס טעלעפאן־טרייבל.

עטלעכע מינוטן שפעטער, נאך מיין פארלאזן די סטא־ראסטווע, זענען געקומען די סאנאציע־חסידים און אנגעמאכט אין שטאט א פאניק, אז דער סטאראסטע האט זיי געדראט, אז שוין אויף צומארגנס וועט ער באפעלן צו שליסן יידישע געשעפטן אין שטאט און אין די דערפער, אויב עס וועט די יידן אין שטאט, מיטן רב בראש, נישט געלונגען מיך צו באוועגן מוותר צו זיין אויף מיינע פאדערונגען.

עס האט נישט געדויערט ק׳סך און א המון יידן, מיטן רב בראש, זענען צו מיר געקומען און אנגעהויבן מיך בעטן, איך זאל נישט אויסשטעלן די גאנצע שטאט יידן אויף א געפאר און אומגליק. דאס ערגסטע דערביי איז געווען, וואס מיינע נאענטסטע חברים און געטרייעסטע מיטארבעטער זענען אליין אויך אנגעשטעקט געווארן מיט דער דאזיקער פאניק, אזוי, אז נאך איידער דער רב מיט דער מאסע יידן זענען דערשינען ביי מיר, בין איך שוין געווען אנטשלאסן, מיך צוריקצוציען פון אנטייל נעמען אין די דאזיקע וואלן. דעם רב אבער, האב איך געזאגט, (כדי נאך צו ראטעווען דאס לעצטע ביסל יידישן כבוד) אז אים צוליב און אנטקעגנקומענדיק זיין בקשה, טרעט איך צוריק פון מיינע באדינגונגען און בין מסכים אויף 9 מאנדאטן, ווי אויך דערויף, אז מיר זאלן נישט ארויסשטעלן קיין ליסטע אין יענעם קרייז, ווו דער סטאראסטע איז פאר־אינטערעסירט, אז יידן זאלן נישט קאנדידירן.

די דערפרייטע חסידים זענען שנעל געלאפן צום סטא־ראסטע אים איבערגעבן וועגן מיין באשלוס; אבער ער האט זיי נישט געוואלט אויפנעמען, אנשטאט אים, האט זיי אויפגע־נומען ביי זיך אין דער היים דער בירגעמייסטער, וועלכער האט זיי דערקלערט, אז אלס שטראף, גיט דער סטאראסטע איצט די יידן בלויז... 6 מאנדאטן.

צוליב דעם פרישן קלאפ האבן די יידן באשלאסן, אויף צומארגנס ווידער צו גיין צום סטאראסטע. צומארגנס האט געדארפט זיין זונטיק, דעם טאג ביז דריי א זייגער מיטאג, האבן געדארפט זיך צוגעשטעלט די ליסטעס. דער סטאראסטע האט זיי בעהאלטן ביז 12 א זייגער און דאן זיי דערקלערט:

„איך האב געוואלט פירן מיט די יידן א פאטערלעכע פאליטיק, אבער איצט האב איך איינגעזען, אז איך האב געהאט א טעות אין מיין פאליטיק. האב איך דערפאר באשלאסן איבערצולאזן די יידן פרייע הענט. זאלן זיי זיך טאן וואס זיי ווילן".

דאס האט געזאגט דער זעלבער סטאראסטע, וואס האט דעם זעלבן זומער באפוילן איבערצומאכן פיר מאל די פראנטן פון די הייזער אין שטאט; און אויב איינער האט געטענהט, אז ער איז ארעם און האט נישט קיין געלט האט דער סטא־ראסטע דערויף געענטפערט: „איז זאל עס מאכן אן אנדערער ייד, וואס האט יא געלט". און דערווייל געשלאסן דאס געוועלב פון יענעם אויף אכט ביז פערצן טעג.

נאכן צוריקקומען פון באזוך ביים סטאראסטע, האבן זיך ווידער אנגעהויבן פארהאנדלונגען וועגן א געמיינזאמער יידי־שער ליסטע. די יידן אין שטאט זענען געווען אזוי איבערגע־שראקן, אז עס איז, מיט גרויסע שוועריקייטן אנגעקומען צו־נויפצוזאמלען די נייטיקע 25 אונטערשריפטן. און, אז אונדזער שליח איז דערשינען אין דער הויפט וואל־קאמיסיע, איז געווען שוין צו שפעט — מיט דריי מינוט... אויף אזא אופן זענען פארבליבן צו די וואלן בס״ה נאר צוויי יידישע ליסטעס: התאחדות און די חסידים.

באלד נאך דעם, אין א דינסטיק, בין איך געווען אין לעמבערג. אהיימקומענדיק אויף דער נאכט, האב איך געהערט, אז דעם זעלבן טאג איז דער סטאראסטע צוזאמען מיטן פיזיק, ארומגעגאנגען איבער די געשעפטן און הייזער אין שטאט, פון וועלכע די אייגנטימער האבן אונטערגעשריבן די ליסטע פון התאחדות און האט זייערע געשעפטן און הייזער געשלאסן. עס איז ווידער אויסגעבראכן א שרעקלעכע פאניק און אלע, וואס האבן אונטערגעשריבן די ליסטע פון דער התאחדות, זענען געלאפן און צוריקגעצויגן זייערע אונטער־שריפטן. עס איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז אונטערן דרוק פון המון, האט די התאחדות געמוזט צוריקציען די ליסטע. דערויף זענען תיכף אויף צומארגנס אלע געשלאסענע הייזער און געשעפטן, ווידער געעפנט געווארן...

צווישנטונעדיק וועגן די אזוי אומדערהערטע האנדלונגען פון אונדזערע אדמיניסטראטיווע מאכט־ארגאנען אין שטאט, וויל איך בעטן מיר אויפצוקלערן, צי אן אינטערוועניץ ביי די צענטראלע מאכט־ארגאנען וואלט נישט געקאנט ברענגען עפעס א נוצן.

מיט א קורצער צייט צוריק, האב איך מיך, בשעת א דיסקוסיע מיט א פאליאק, פאררופן אויפן דעקרעט פון אינערן־מיניסטער סקלאדקאווסקי, וועגן דער ריינקייט פון געמיינדע־וואלן. דערויף האט מיר יענער אפגעענטפערט: „דעקרעט בלייבט דעקרעט און סטאראסטע בלייבט סטאראסטע"... דער לעצטער וואלט זיכער אזוי נישט געהאנדלט, ווען ער וואלט נישט געהאט דערצו די אנווייזונגען פון אויבן. אויסער דעם איז ער אין א שטענדיקער פארבינדונג מיטן וואיעוואדע־אמט אין לעמבערג און מאכט נישט קיין איינציקן שריט אנעם וויסן פון יענעם אמט.

טאָמער אָבער, איז נישטאָ קיין הונדערטפּראָצענטיקע אויסזיכט, אַז די אינטערווענץ פון יידישן קאָלאָ זאָל טראָגן פּרוכט, בין איך מער ווי זיכער, אַז דאַן ערשט, וועט דער הער סטאַראָסטע זיך נעמען פייניקן אונדזער יידישע באַ־פעלקערונג מיט זיין גאַנצן כוח. עס וועט שוין דעמאָלט זיין נאָך די וואָלן און די יידישע באַפעלקערונג גאַנץ נוצלאָז. אַפילו אין זיינע חסידים, וועט ער זיך מער נישט נייטיקן. איז, פאַרן בלויזן ביסל פּרעסטיזש, אַבסאָלוט נישט כדאי צו ריזיקירן — לויט מיין מיינונג מיטן לעצטן ביסל רו פון אונדזער אויסגעמאַטערטער יידישער שטאָט.

איך וועל אייך זיין זייער דאַנקבאַר פאַר אַן ענטפער, אויב עס איז מעגלעך עפּעס אויפצוטון אין דער דאָזיקער זאַך און צי עס איז עפּעס געוואָרן אין דעם הינזיכט געמאַכט.

ראַווא־רוסקאַ, דעם 2טן פעברואַר 1939.

מיט אַכטונג,
דר. יוסף מאַנדל

צום אנדענק פון דר. יוסף מאנדעל הי״ד

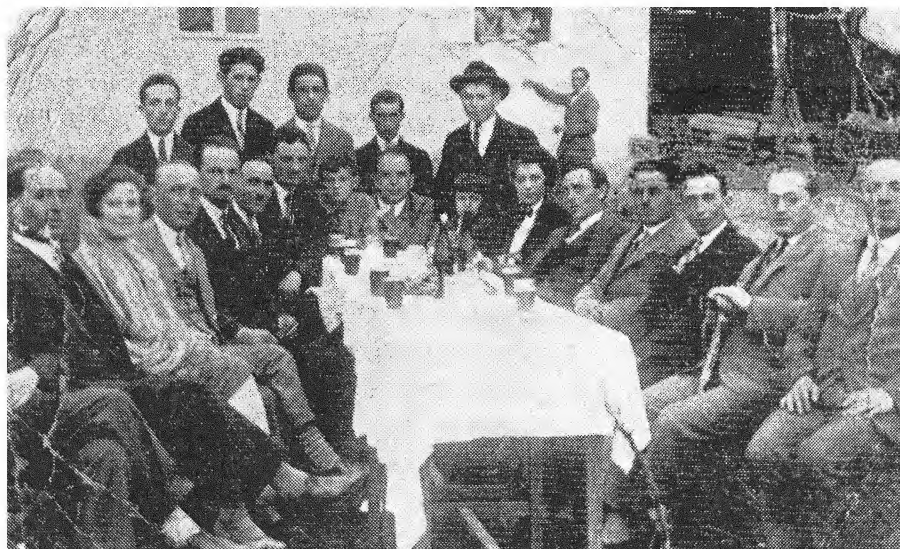
ה. גראף

סוף יוני האָט קיין ראַווא רוסקאַ אַריינמאַרשירט די דייטשע ווערמאַכט, וועלכע האָט געהאַט דעמאָלט צו די יידן אַ לאָיאַלע באַציאונג.

נאָך 14 טעג זענען אַריינגעקומען די ציווילע „באַזעצונגס טרופּן", און אָנגעהויבן צו פאַרנעמען אַלע אַמטן. זיי האָבן זיך געוואַנדן צו די יידן אין שטאָט, אַז זיי זאָלן צושטעלן קאַנדידאַטן צום יידן־ראַט. פאַרשטייט זיך, אַז די יידן, צו וועלכע מ'האָט זיך געוואַנדן האָבן נישט אַנדערש פאַרשטאַנען, ווי אַרויסצו־שטעלן די קאַנדידאַטורן פון די מענטשן, וועלכע האָבן הינטער זיך געהאַט אַ געזעלשאַפטלעכן סטאַזש, ווי: פּראָפעסאָר טע־נענבוים, וואַטענבערג, דער דראָגעריסט, הערש שטאַלהאַמער א.א. אָבער אין שפּיץ האָט זיך געשטעלט דער הערלעכער און האַרציק־איבערגעגעבענער ייד דר. יוסף מאַנדעל.

דר. מאַנדעל, איבערנעמענדיק די לייטונג איבער דעם יידן־ראַט, האָט אויף זיך גענומען אַ שווערע לאַסט פון פאַר־אַנטוואָרטלעכקייט, וועלכע איז געווען קעגן זיין רעוואָלוציאָנערן און אימפּולסיוון כאַראַקטער. דער מענטש, וואָס האָט קיין מאָל נישט פאַרטראָגן קיין אומגערעכטיקייט, האָט די דייטשע באַזעצונגס־מאַכט אויף אים אַרויפגעוואָרפן פאַרשידענע גרוי־זאַמע אויפגאַבן, ווי: צוואַנגס־אַרבעט פון יידן פון 16 ביז 60 יאָר, אָן אונטערשיד פון געשלעכט; ליפערן אַפּראָוויזאַציע (קאַווע, טיי, שאָקאָלאַד, צוקער, לעדער, שטאָפן, אאז"וו; אויס־מעבלירן אַלע ווינונגען, וואָס זענען צוגענומען געוואָרן ביי יידן, מיט זייערע אייגענע מעבל.

פאַרשטייט זיך, אַז פון דעם אַלעם האָט שטאַרק געליטן דר. מאַנדעל, וועלכער איז תמיד גרייט געווען צו ליידן מאַ־

עסקנים ציוניים, ובראשם
ד״ר יוסף מנדל

יושבים, מימין: שמואל ווייס, הערש שטאָקהאַמער, אהרן האָ־לענדער, זיסמאן שטיינבאך, לייבוש וועבער, בת־דודה של ל. וועבער, ד״ר יוסף מאַנדעל ובנו בראש, אברהם באדנשטיין, ישראל עדעל, ישראל מרדכי מיל־מייסטער, יעקב אַלטבאך, אסתר קורצער־ראָזנפעלד ופייבל ראָזנ־פעלד בעלה. עומדים, מימין: יהושע פישלער, יחזקאל אדלער, שמחה ויוסף שטיינבאך, נתן עדעל.

טעריעלע פּאַרלוסטן כדי אָפּצוהיטן דאָס לעבן און דעם כבוד פונעם ראַווער יידנטום. אַזוי האָט ער טאָג־טעגלעך געקעמפּט, געליטן מאַראַליש און פיזיש, נישט איין מאָל באַקומען קלעפּ פון דער דייטשער פּאָליציי פאַר זיין פּאַרטיידיקן דאָס לעבן און כבוד פונעם ראַוואַ־רוסקער יידנטום.

אָבער די דייטשע חיה האָט נישט געקענט צולאָזן אַז אַ ייד זאָל זיך דערלויבן צו פּאַרטיידיקן מענטשלעכע ווירדע און רעכט. האָט ער דערפאַר געמוזט טייער באַצאָלן — און ער איז טאַקע געווען איינער פון די ערשטע קרבנות.

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז ווען די דייטשן האָבן אים אַרעסטירט, האָבן זיי אים אַרויסגעפירט פון ראַוואַ רוסקאַ בגניבה, מורא האָבנדיק, אַז די יידישע באַפעלקערונג זאָל זיך נישט דערוויסן, ווייל זייער שטאַרק איז געווען געאַכט און געשעצט די פּערזאָן פון דר. יוסף מאַנדעל ביים ראַווער יידנטום.

די ראַוואַ־רוסקער יידן, וועלכע האָבן געלעבט אין דער צייט מיט אים צוזאַמען און געבליבן ביים לעבן, זענען שטאָלץ פון דעם וואונדערבאַרן, ביישפּילגעבער פון לעבן, און שטאַרבן מיט כבוד ווי דר. יוסף מאַנדעל הי״ד.

אנגעזעענע ציוניסטישע עסקנים אין שטאט

משה כ״ץ ז״ל

נפטר בניו־יורק, כ״ג ניסן, תשכ״ז

ר' אברהמטשע האָפּנבראַטל ע״ה

יעדער פון אונדז, וועלכער געדענקט ר' אברהמטשע האָפּנבראַטל ע״ה, מוז צוגעבן, אַז מיר האָבן געהאַט דעם גרויסן זכות צו האָבן אין אונדזער שטאָט אַזאַ רעליגיעזע פּערזענלעכקייט, ווי ער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט. ער, געבוירן אין דעם קליינעם שטעטעלע נאַראָל, איז ביי אונדז געוואָרן אַן איידעם פון ר' חיים דוד דאַקס ע״ה. איידער ער איז געקומען קיין ראַוואַ־רוסקאַ, איז ער שוין געווען אַ העברעישער לערער אין סטרי און אויך אין אַנדערע שטעט אין גאַליציע.

ר' אברהמטשע האָפּנבראַטל, אַ בעל־תנ״ך מיט אַ פענאָמענאַלן זכרון, אַ תלמודיסט פון ערשטן קלאַס איז געווען אַ פעדאַגאָג בחסד עליון. אויך אין ראַווע איז ער געוואָרן דער לערער און פאַרשפּרייטער פון עברית. אַלע, וואָס האָבן געוואָלט לערנען העברעיש, אָדער אַפילו דער, וואָס האָט געוואָלט לערנען מאָדערנעם עברית, האָבן פיל געלערנט פון אים, הן בדיבור והן בכתב. ער איז געווען אונדזער אַלעמענס רבי פון עברית און בכלל איז זיין השפּעה אויף די תלמידים געווען אַ קאָלאָסאַלע.

אויסערדעם איז ער אויך געווען זייער מוזיקאַליש און באַגאַבט מיט אַ באַזונדערן חוש פאַר נגינה. אין דער צייט פון די חנוכה־פייערונגען און אַנדערע פאַראַנשטאַלטונגען אין פאַריין „התקוה״, האָט ער זיך זייער אויסגעצייכנט מיטן פאַרפאַסן, פאַר אונדז יוגנטלעכע, נייע נגונים און לידער, פאַר וועלכע איך האָב דערנאָך אויפגעשריבן די נאָטן און איינשטודירט מיטן כאָר, וואָס האָט זיך אין דעם באַטייליקט. די דעריננערונגען אַליין פון יענער צייט פילט מיך אָן מיט גרויס פרייד.

שפּעטער־צו, ווען מיר האָבן צוזאַמען מיטגעאַרבעט ביים גרינדן די „צעירי־מזרחי״, האָט ער אין יעדן אַריינגעגעבן גרויס מוט און קוראַזש פאַר ארץ־ישראל־אַרבעט און פאַר אַלע געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן.

מיר האָבן זיך אַלע פאַרהאַלטן מיט גרויס רעספּעקט פאַר אים, ווי אויך פאַר די חברים: ר' בערל גערשטנפעלד אַלס פּרעזעס און ר' חיים לייב ליבערמאַן — דער מנהיג רוחני. אַ חוץ, וואָס מיר זענען געווען אַלע חברים אין „מזרחי״ — האָב איך זיך מיט די אויבנדערמאָנטע, חשובע און טייערע ידידים באַגעגנט ביים דאַווענען יעדן טאָג אין דער אייזערנער קלויז.

איך האָב פון דער נאָענט געקענט זיי גרינטלעך אָפּשאַצן, פאַר זייער אַרבעט, באַשיידנקייט און גרויסע מעלות, וואָס האָט אַרויסגערופן פאַר זיי זייער גרויסן יראת־הכבוד.

ערע זייער אָנדענק!

בן־ציון גינסבערג הי״ד

מיר געדענקען אים אַלס פּיאָנער און בויער פון דעם ציוניסטישן פאַריין „התקוה״ אין ראַוואַ־רוסקאַ. אַ מענטש מיט אַ גרויסן אידעאַליזם, אַן אינטעליגענט פון גרויסן ראַנג, מיט גרויסע מעלות, איז שפּעטער געוואָרן דער מיטרעדאַקטאָר פון לעמבערגער יידישן „טאָגבלאַט״ און אויך דער קאָרעספּאָנדענט פונעם „פאָרווערטס״ אין ניו־יאָרק.

איך געדענק אים זייער גוט, ווען כ'בין נאָך געווען אַ קליין יינגל. ער פלעגט אָפט זיך זען מיט מיין טאַטן ר' מרדכי כ״ץ ע״ה און, ווי צוויי אינטעליגענטע מענטשן, האָבן זיי געהאַט פון וואָס צו רעדן און תמיד דיסקוטירט וועגן דער

ווינער צייטונג „נייע פרייע פרעסע". אין דער צייט פון דער רוסישער אינוואַזיע, אין 1914, פלעגט ער יעדן טאָג גיין צו דער פּאָסט און איבערנעמען בריוו פון אויסלאַנד, וואָס זענען געקומען אַזש דורך יאַפּאַן פאַר ראַווא־רוסקאַ, ווייל קיין אַנדערער וועג איז דאַמאָלס נישט געווען. איך געדענק זייער גוט און באַשטימט, אַז בן־ציון גינסבערג איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט אונדז געבראַכט די פרייליכע ידיעה, אין מיטן קריג אין יאָר 1917, אַז ענגלאַנד האָט אונדז מזכה־געווען מיט דער באַלפור־דעקלאַראַציע.

בן־ציון גינסבערג איז געבוירן געוואָרן אין אַן אָרעם הויז. זיין פאָטער איז געווען אַ גמרא־מלמד, אַ תלמיד־חכם, וועלכער האָט געלערנט נאָר מיט גרויסע בחורים. זיין פאָטער האָט געהייסן ר' אריה לייב און זיין מוטער (נ"ע) האָט מען גערופן: „ברכה די בעקערן".

בן־ציון גינסבערג האָט חתונה געהאַט מיט אַ ראַוואער טאָכטער און איז געוואָרן אַן איידעם ביי לעמעל גאָרטלער פונעם פאַרב־געשעפט, וואָס איז געווען ר' לעמעל ליבערמאַנס אַ שוואָגער. נאָך דער חתונה האָט ער געוווינט אין לעמבערג און פון צייט צו צייט, פלעגט ער קומען אויף יו"ט קיין ראַווע, ווו ער האָט געהאַלטן זיינע זייער אינטערעסאַנטע לעקציעס און רעפעראַטן.

כבוד זיין אָנדענקען!

ר' לייביש וועבער הי"ד

שרייבן איבער לייביש וועבער, הייסט שרייבן דעם גאַנצן קאָמפּלעקס פון ציוניסטישער טאָג־טעגלעכער אַרבעט אין משך פון צענדליקער יאָרן; הייסט שרייבן איבער דער יידיש־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אויף אַלע געביטן, איבער דער פאַרצווייגטער הילפס־ און פילאַנטראָפּישער איבערגע־געבנקייט פאַר אַלץ און אַלעמען, פאַר קליינהענדלער, בעלי מלאכות און סתם אָרעמע. די גרויסע ציוניסטיש־געזעלשאַפט־לעכע מאַשין, וואָס ער איז געווען איינער פון אירע ערשטע אויפבויער אין שטאָט, האָט זיך באַוויגן מיטן כח פון זיין נשמה־דינאַמאָ און מיטן כח פון זיינע אייגענע הענט. ' אָן ספק, אַז זיין טעטיקייט האָט געהאַט איינאיינציקן ציל: די פאַרווירקלעכונג פון זיין ציוניסטישן אידעאַל, ציוניסטישע אמונה. מ'קאָן אים פשוט באַצייכענען: עבד ציוני.

איך געדענק אים נאָך פון פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג, זייענדיק נאָך אַ יונג בחורל, מיט קורצע פאות, איז ער שוין געווען דער סעקרעטאַר פון „התקוה"־פאַריין, און שוין דאַן איז ער געווען דער רוח החיה פונעם פאַריין. אין מיטן דער מלחמה, ווען אַיעדע ציוניסטישע אַרבעט האָט זיך אָפּ־געשטעלט, האָט ער, טראָץ זייענדיק באַשעפטיקט אַלס באַנק־באַאַמטער, פיל געלייסטעט אויפצולעבן דעם געשלאָסענעם „התקוה"־פאַריין.

שפּעטערצו, מיטן אָנקומען פון דר. מאַנדעל ז"ל אין שטאָט, איז לייביש וועבער געוואָרן זיין נושא כלים און געטרייער תלמיד. מיטן פאַרברייטערן די ציוניסטיש־געזעל־שאַפטלעכע אַרבעט אויף פאַרשידענע אַנדערע געביטן, איז לייביש וועבער געווען דער אויספירונגס־אַפּאַראַט; זיין קליין געשעפטס־לאָקאַל איז געוואָרן דער גרויסער צענטער פאַר וויכטיקער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אויף אַלע געביטן.

כדי צו אילוסטרירן, וואָס עס האָט באַשעפטיקט די מחשבות פון לייביש וועבער, געציילטע מאָנאַטן פאַרן גרויסן חורבן, איז כדאי צו ברענגען ציטאַטן פון זיין לעצטן אויס־פירלעכן בריוו צו מיר קיין ניו־יאָרק פון 9טן יולי 1939:

„קודם כל פרייד מיך זייער וואָס דו האָסט אָנ־געהויבן ווערן טעטיק אין דעם ראַוואער „רעליעף". אפשר וועט ער דורך דיר באַקומען אַ תיקון און וועט אַרויף אויף דעם ריכטיקן שליאַך, ווייל ביז איצט איז די טעטיקייט פון ראַוואער „רעליעף", אין פאַרגלייך מיט אַנדערע גאַליציאַנער שטעט געווען אַ נישטי־קער.

„מיר וויסן, אַז די גאַליציאַנער לאַנדסמאַנשאַפטן האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ פאַרבאַנד. ה' לוי, דער דעלעגאַט פונעם פאַרבאַנד, וואָס האָט געוויילט אין גאַליציען, האָט עס איבערגעגעבן פאַר בנציון גינס־בורג. ער האָט געוואָלט אָרגאַניזירן אַ קאָנפערענץ אין ראַווא רוסקאַ מיט די אַרומיקע מקומות, אָבער צוליב מאַנגל אין צייט איז די קאָנפערענץ פאַרגעקו־מען אין לעמבערג. דר. מאַנדעל האָט אויף דער קאָנ־פערענץ פאַרטרעטן ראַוואַ. ה' לוי האָט זיך מיט דר. מאַנדעל זייער פיין אונטערהאַלטן, ער האָט זיך פאַרנאָטירט אַלע ווונטשן פון דר. מאַנדעל בנוגע ראַוואַ."

„אָבער ביז היינט האָבן מיר פון דעם אַלעם גאָרנישט געהאַט, נישט מיר האָבן ביזן היינטיקן טאָג באַקומען וועלכע ס'איז שטיצע, אויך איז קיין איינ־ציק יינגל פון ראַוואַ אויפגענומען געוואָרן אין דער לעמבערגער האַנטווערקער־שול, כאָטש בעלנים זענען דאָ זייער אַ סך".

„וועגן דער שטיצע פונעם פאַריין „בני לוי יצחק" דורך ר' הירש מונד: איך האַלט, אַז דער אופן פון דער שטיצע מוז געענדערט ווערן. עס איז אַ פאַר־עלטערטער סיסטעם פון צדקה, וואָס ברענגט נישט קיין שום נוצן, וועלכעס וואָלט געקאָנט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ גרויס נוצלעך ווערק".

„אַלזאָ: דער פאַריין „בני לוי יצחק" האָט אַרויסגע־שיקט קיין ראַוואַ צירקאָ 5.000 זלאָטעס; דערפון האָט באַקומען יעדער, דורכשניטלעך, 17 זל. קאָן אַזאַ איינער, וואָס ר'איז ווירקלעך נויטבאַדערפטיק, עפּעס אויפטון מיט אַזאַ סומע? און פיל נעמען, וואָס בכלל דאַרפן נישט די פּאָר זל. אויב איר ווילט, אַז מיט דעם געלט, וואָס איר שיקט אַהער, און וועלכעס ווערט זיכער געזאַמלט מיט גרויס מי־און־מאַטער, זאָל ברענגען נוצן — דאַן הערט מיין עצה:

„עס עקזיסטירט אין ראַוואַ אַ גמילות־חסד קאַסע, ווו יעדער באַדערפטיקער באַקומט אַ הלוואה ביז 100 זל., אויסצוצאָלן אין 50 וואָכן־ראַטן. נישט איין יידישע פרנסה האָט שוין די קאַסע אָפּגעראַטעוועט. ליידער איז צוליב דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע און צוליב דעם, וואָס בעלי חובות זענען נישט אומ־שטאַנד איצט די הלוואות צו באַצאָלן, די טעטיקייט פון דער קאַסע אָפּגעשטעלט געוואָרן. מיט אייער הילף קאָנען מיר זי ווידער עפענען".

„אַלע אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן זענען זיך אַזוי נוהג: יעדער לאַנדסמאַן ווערט אַ חבר אין דער קאַסע און צאָלט אַ דאָלאַר אַ מאָנאַט. ד סומע ווערט איבער־געוויזן אין „דזשאָינט" פאַר דער קאַסע פון דער באַ־טראָפענער שטאָט, און דער „דזשאָינט" צאָלט אין דער שטעטישער קאַסע אַ דאָפּלטע סומע, וואָס ער האָט פון די לאַנדסלייט אין אַמעריקע".

„עס מוז אויפהערן מיטן אַלטן סיסטעם פון בעט־לעריי. דער זעלבער, וואָס באַקומט היינט 17 זל', וואָלט באַקומען 100 זל', אויף אַ יאָר צייט אַן פּראָ־צענט, מיט וועלכן ער קאָן מער אויפטון, ווי מיט די פּאָר זל, וואָס ער באַקומט שטיצע. אָט דאָס וואָלט געהייסן קאָנסטרוקטיווע, נישט בעטלערישע, הילף".

„אינפאָרמירט אייך ביי אַנדערע און איר וועט זיך איבערצייגן, אַז מיר גיבן אייך די ריכטיקע עצה און מיר זענען נאָר אויסן די טובה פון אייערע לאַנדסלייט אין ראַוואַ, וועלכע מיר און איר וואָלטן געוואָלט זען אויף אַ בעסערן מאַטעריעלן מצב".

מיט האַרציקן ציונס־גרוס,

לייביש וועבער".

אַלץ מיט זיין ציוניסטישן אידעאַל, אַלץ פאַרן כלל, גאָרנישט פאַר זיך פערזענלעכס. אַלע יאָרן געאַרבעט פאַר ציון, געשטרעבט קיין ציון, געמאַכט פאַרברייטערונגען עולה צו זיין קיין ציון, דאָרט ווו זיין האַרץ און נשמה זענען געווען נאָך פון זיינע יוגנט־יאָרן און נישט זוכה געווען.

געפאַלן אַ קרבן פון די דייטשע רוצחישע הענט צוזאַ־מען מיט זיינע חברים־מיטאַרבעטער: משה לעווין, שמעון מרגליות, אברהם און ישראל עדעל, אהרון פישלער, וואָלף רייכלער, אהרן און ישראל האַלענדער און נאָך פיל אַנ־דערע.

כבוד לזכרם.

שניים מידידי

יעקב בוימוואל — יובל ז״ל

בן־ציון גינסבורג

את בן־ציון גינסבורג היכרתי עוד בעשור הראשון של המאה. עודנו ילד־חומש — והוא נסחף אחר חלוצי הציונות בעיר. על בן־ציון אמרו: „ער שניידט זיך", ובכל החוגים סברו שיש לו „ראש טוב" וציפו ממנו לגדולות. משבא החזן

בן־ציון גינסבורג הי״ד

ר' חיים לראווה — היה הוא ממשוררי המקהלה, כי היה לו קול באריטון נעים והוא אהב לשיר.

אולם לא רק בזה עסק. באותם ימים התחיל, ככל אוטודידקט, ללמוד ולקרוא מכל הבא ביד, והתחבר עם תלמידי בית־הספר הריאלי, שנפתח בעיר זמן קצר לפני כן. אף על פי שהיה קשיש מהם — ידע להתהלך אתם ולנצל את ידיעותיהם. שאיפתו ללמוד ולדעת ולהתקדם היתה גדולה מאוד, ואף שהיה עליו גם לעזור לאביו, מלמד העני — התקדם הרבה בלימודים וכמעט הגיע לבחינות הבגרות, לולא פרצה מלחמת־העולם הראשונה.

שאיפתו השניה — מלבד הלימודים — היתה להיות עיתונאי. לשם כך התחיל ללמוד שפות, ומכיון שהשפה הצרפתית היתה אז באופנה — למד גם צרפתית. הוא התחיל לשלוח מכתבים וידיעות כרוניקליות לעיתון הציוני „דער טאָגבלאַט", שהופיע בלבוב, ובשנת 1911 הדפיסו את כתבתו הראשונה. סופר בה על המקרה, שקצב ראוואי הגיע לכפר האוקראיני קארוב, ליד הובנוב, לקנות בהמות, והאיכרים התנפלו עליו ורצחוהו. השלטונות דרשו מאנשי הכפר שימסרו את הרוצח או (הרוצחים), ומכיון שלא נענו — שלחו לכפר פלוגת עונשין, וגם גייסו את כל הכשירים לצבא האוסטרי. כל זה, וכן מאורעות אחרים בעיר ובסביבה, כתב ויתאר בן־ציון באותו עיתון; ואנו, אנשי ראווה, היינו גאים שאחד מאתנו כותב בעיתונים.

במרוצת השנים נהיה לעיתונאי מוכשר ופורה, והיה מפרסם את מאמריו בעיתוני פולין ומחוצה לה.

ר' אברהם הופנבראטל

מוצאו מהעיירה נארול, אבל התערה בחיי עירנו כאילו היה בשר מבשרה. עניו היה, וחן וחסד היו נסוכים בכל מעשיו. בכל דרכיו היה צנוע, אך התבלט בשנינותו, בדברי טעם ותבונה שיצאו מפיו.

היה ציוני נלהב ואיש דתי בכל נפשו ובכל מאודו. מעולם לא הטיל את השקפותיו על אחרים, לא התווכח, והיה סובלני כלפי כל אחד, אף כלפי קל שבקלים.

הוא היה אדם מחונן בהרבה כשרונות, בעל השכלה רחבה, ומעולם לא התפאר ולא סיפר מה שלמד ומה שהוא יודע. רק באקראי גילו את ידיעותיו. גם בנגינה שלח ידו.

ידיעותיו היו רחבות. היה בקי בתנ"ך, בש"ס ובפוסקים, וכרך תורה עם דרך־ארץ. הוא הבין לרוחו של הדור הצעיר — תלמידיו, ולא התנגד לחידושים שנראו אז בעיר.

פרנסתו היתה על הוראת השפה העברית, וכמורה היה פדגוג מסור עד כלות הנפש. במלאכת ההוראה ידע לבור את הקש מן התבן ולהקנות את מיטב ידיעותיו לתלמידיו, ולכן היה מורה להועיל.

היה שופע אהבה לתלמידיו, והם גמלו לו מאהבתם. הוא הקים דורות של דוברי עברית.

די ציוניסטישע משפחה - עדעל

ראַטהויז חיים / ניו־יאָרק

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיינע חברים:
נתן עדעל, נח אַלטער, בעריש רייכלער,
יענקל צימערמאַן, יוסף לעדער, חיים רעכעס.

די משפחה פון ר' מרדכי עדעל מיט זיינע 4 זין, האָב איך תמיד ליב געהאַט צו אָבסערווירן. זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייער כאַראַקטער און אַקטיוויטעט, אַנדערש פון אַלע ראַוואַ יידן. כ'פלעג אַריינקומען צו זיי אין שטוב אַ צייט לאַנג, כמעט יעדן טאָג. נאָך דעם, ווי איך און נתן האָבן געענדיקט די 6־טע קלאַס רעגירונגס־שולע און האָבן געהאַט פלענער פאַרצוזעצן — פריוואַט — ווייטער דאָס גימנאַזיום־לערנען. זייער הויז איז געשטאַנען אויף דער דרומדיקער זייט פונעם מאַרק.

איין כאַראַקטער־שטריך, וואָס איז געווען געמיינזאַם פאַר דער גאַנצער משפחה, איז ווי מ'קען עס באַצייכענען „גבאות". ר' מרדכי עדעל איז געווען אין „אַלטן בית־המדרש" דער אייביקער גבאי.

דאָס גבאות אין בית־המדרש און אויך עסקנות אין שטאָטישע ענינים זענען איבערגעגאַנגען בירושה צו זיין זון הערשעלע, וועלכער האָט געטריי געהאַלטן דעם טאַטנס ירושה און איז אויך געווען אַ געטרייער און איבערגעגעבענער גבאי און שטאָטישער עסקן.

ראַוואַ האָט אין די פריערדיקע צייטן פאַרמאָגט „נצחיות". ווען ישראל־מיכל פעדער איז געווען ראש־הקהל, איז ער געווען אַן אייביקער ראש־הקהל, ביז ס'זענען געקומען אַנדערע צייטן און ס'איז איינגעפירט געוואָרן אַנדערש.

פון אברהמטשען איז דאָך אָפּגערעדט. ער איז געווען אַ געבוירענער גבאי. ער האָט נאָך אין זיין מוטערס בויך געמוזט זיין אַ גבאי. ער איז נישט געווען גבאי אין בית־המדרש, ווו מ'האָט געקאָנט זיין גבאי נאָר אויף איין געביט; אויסערדעם האָט דאָך דאָרט געקיניגט זיין ברודער הערשעלע.

אברהמטשע איז געווען גבאי בחסד עליון אויף מערערע געביטן און אינסטיטוציעס. געווען אייביקער „גבאי" פון קק"ל, וואָס ער האָט געפירט געגוי און פינקטלעך. יעדעס יאָר האָט ער אַרויסגעגעבן אַ דין וחשבון, באַשטעטיקט פון דער לעמבערגער קק"ל־צענטראַלע, וועלכן ער האָט צעקלעפט אויף עפנטלעכע פלעצער. ער איז צוגעגאַנגען צו יעדער זאַך בראשו ורובו. ער האָט אויסגעקעמפט פאַרן קק"ל אַ בכבודיקן פלאַץ אין שטאָט, אַזוי ביי קערות ערב יום־כפורים אין מאַנכע בתי מדרשים, בלימל־טעג, פושקעס.

„התאחדות" — עסקנים. זיצען פון רעכטס: גערטעל אהרן וואָלף, גרויער ישעיהו, עדעל נתן, יוסט גימפעל, אלעזר ריינערט, שטערן אריה, פרייהייטער משה, שפירא בעני און האָפטלער יחזקאל. שטייען פון רעכטס: פרייהייטער דוד, זיבצענער הערש וואָלף, אַלטער נח, אַלטמאַן ליפּא, ראַפּאַפּאָרט בעריש און לינדער משולם.

זכרונות פון אמאל

צבי (הערש) האבערמאַן

א) ציוניסטן

די געשטאַלטן פון די ערשטע ראַוווער ציוניסטן, לויט מיין זכרון, זענען געווען: גריצמאַן, אַ קאַנציפּיענט ביים אַדוואָקאַט בערנער, ווי אויך מיינע חברים, וואָס האָבן גע־האַט געגוג מוט צו גיין, ביינאַכט נאָך מנחה־מעריב, אין פּאַריין: בנציון גינסבערג, ישראל גאָלד (די גייסטיקע אָנ־פירער), מרדכי האָלץ, לייבוש וועבער, עוזר גרויער (וועל כער האָט די זכיה געהאַט, דאָס זיינע ביידע קינדער, רעגינאַ און מוני, האָבן זיך געראַטעוועט און לעבן היינט, מיט זייערע משפחות אין ישראל), זלמן ראַפּאַפּאָרט, בנימין האָך, שלום ראָזענפעלד, אברהם האָפּענבראַטל, בערעלע גערשטענפעלד, די ברידער אברהם און ישראל עדעל, הערש באָך און חיים לייב ליבערמאַן (מיינער אַ פּעטער). אַ טייל פון זיי זענען געווען אָפענע ציוניסטן און אַ טייל אין געהיים. ס'איז נישט לייכט געווען אַרומצוגיין מיט דער „פּאַרב" פון אַ ציוניסט, ס'איז געווען צו קעמפן קעגן אייזיק סטיפ, מרדכעלע הערש־מאַניסעס, יענקעלע געצלס און אַ סך, אַ סך אַנדערע חסידים. מ'האָט זיך געפילט פרעמד און פּאַרזינדיקט אין דער אייזער־נער קלויז, וווּ אונדזער גייסטיקער מדריך איז געווען — ברוך לוסטיג פון לעמבערג, אַ טייערער יונגערמאַן, אַ תלמיד־חכם, אויך נישט קיין בטלן און דאָך אַ חסיד. שווער איז געווען אים צו קוקן אין די אויגן, ביים פרעגן אים אַ שטיקל „גמרא", ווייל ערשט נעכטן אין אָוונט זיך בגניבה געטראָפן מיט אים אין פּאַריין „התקווה" און מיטגעזונגען „עוד לא אבדה".

דער ערשטער לאָקאַל פונעם פּאַריין איז געווען אין אַ גוייש הייזל. דער צווייטער לאָקאַל — ביי הערש ראָזענפעלד, אַ ציוניסטישער סימפּאַטיקער. דערנאָך זענען מיר אַריבער אין דעם הויז פון דאָקטאָר העראַלד, נעבן אוקראַיִנישן קלויס־טער, דאָרט זענען מיר שוין געווען מער מיטגלידער־חברים פונעם פּאַריין. כ'געדענק אַ קליין יידל, אַ הויקער מיטן נאָמען — מעטאַל, וועלכער האָט געהאַט דעם מוט, ביי אַ הערצל־אזכרה צו זאָגן „קדיש" און טאַקע דערפאַר באַקומען דעם אייביקן נאָמען „דאָס קדישל". כ'דערמאָן זיך אָן אינצידענט מיט שלום ראָזנפעלד; זיין מוטער שיינדל־חיים־יעקבס האָט באַקומען אַ ידיעה (מסירה), אַז איר זון — שלום, געפינט זיך ביי דער אזכרה. זי איז געקומען צו לויפן, אים אַרויס־גענומען פונעם לאָקאַל און אים דערלאַנגט פייערדיקע פּעטש. ס'איז אים אַראָפּגעפאַלן דער קאַפּעלוש און איז געבליבן שטיין אין דער יאַרמולקע; אָבער „דרך־ארץ" פאַר זיין מוטער האָט ער געהאַט און נישט געענטפערט. דערנאָך אָבער איז ער צוריק אַריין אין לאָקאַל פונעם פּאַריין, דאָס איז שוין געווען אַ הויכע מדרגה פון ווידערשטאַנד קעגן די עלטערן. אייזיק סטיפ, דעמאָלט אַ נאָענטער שכן פונעם פּאַריין, האָט אים אין אַ געוויסן פרימאָרגן מכבד געווען מיט אַ ספּעציעלן „כיבוד", וואָס כ'וויל עס נישט אַרויפברענגען אויפן פּאַפּיר... אָבער ווי זאָגט דער פּסוק: „כאשר יענו אותו — כן ירבה וכן יפרוץ".

פון לינקס: לייבוש וועבער, הערש האַבערמאַן, ראובן שטאָקהאַמער. (בעת דעם ערשטן וועלט־קריג אין דער עסטערייכישער אַרמיי.)

מיר האָבן שוין אָנגעהויבן צו זאַמלען אויף פּאַרן קק"ל און ערב יום־כיפור געזאַמלט טאַקע פאַר דעם צוועק ביי דער קערה נעבן דער קלויז. מיר האָבן אויך געעפנט אַ ביבליאָ־טעק. אָבער די רדיפות פון די פאַנאַטיקער־חסידים האָבן זיך געשטאַרקט און אייניקע אַנהענגער האָבן געמוזט אויפהערן קומען אין פּאַריין, ווייל די טאַטעס און מאַמעס האָבן געהאַלטן אין־איין־מוסערן און דריקן.

אַ ביסל לעבן האָבן אַריינגעבראַכט די וואַלן צום עסט־רייכישן פּאַרלאַמענט. ס'זענען געקומען רעדנער פון פאַר־שידענע פּאַרטייען, אַגיטירן פאַר זייערע קאַנדידאַטן און צווישן זיי — אויך ציוניסטן. כ'דערמאָן זיך איין וואַל־פאַר־זאַמלונג אין זאַטלערס לאָקאַל, ווו ס'האָט גערעדט אַן אַגיטאַ־טאָר פון די אַסימילאַנטן און אים האָט אָפּאָנירט בן ציון גינסבערג. ס'האָט אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער שטורעם און ר' יעקב לאַנדוי (אַן איידעם פון נתן עדעל) האָט זיך פאַר־מאָסטן צו טיילן פּעטש דעם אָפּאָנענט. דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט און פאַרדאָפּלט אונדזערע רייען.

אַהיימקומענדיק, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אין מיין ראַווע, האָב איך שוין געטראָפן אַ גאַנץ אַנדערע אַט־

מאָספּערע. די בחורים, וואָס זענען אַהיימגעקומען פונעם קריג, אַ טייל פון זיי געווענע אַפּיצירן, אויסגעפּאַרן אַ וועלט, געזען שטעט און לענדער, האָבן פאַרגעסן צו לאָזן וואַקסן די פּיאות, אויך מיט די בערדלעך איז געשען דאָס זעלבע, און געוואונען קוקן מיט אַנדערע אויגן אויפן לעבן. אויך אַ סך עלטערן האָבן זיך צוביסלעך געענדערט און די מוסר־זאָגער האָבן אָנגעהויבן לאַנגזאַם פאַרלירן זייער השפּעה.

דער פאַריין „התקווה" האָט זיך אַנטוויקלט, די חברים האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין פאַרשידענע געלט־אַקציעס, מ'איז שוין געגאַנגען זאַמלען פאַרן קק"ל אין די הייזער און אין די בתי־מדרשים, ערב־יום־כפור, האָט מען שוין גע־שטעלט די קערות מיט ווייניקער פּחד.

מיר האָבן געגרינדעט אַן אַמאַטאָרן־קלוב און אויפגע־פירט טעאַטער־פאָרשטעלונגען אין ראַטהויז־זאַל. כ'האָב זיך באַטייליקט אין דער אויפפירונג פון „ברידער לוריה" און איך געדענק אַ טייל מיטשפּילער, ווי: משה בערגער, שיע ליבערמאַן, אסתר קורצער־ראָזענפעלד (פּרוי פון פייוול ראָ־זענפעלד) און יעקב איסר נייער. כ'געדענק אויך נאָך אַ פאָרשטעלונג — „די דין־תורה מיטן ווינט".

די קאַרטן צו די פאָרשטעלונגען זענען תמיד אויספאַר־קויפט געוואָרן און די הכנסות זענען געווען פאַרן קק"ל. די ראַוווער יידן האָבן אָנגעהויבן פילן אַ גאַנץ אַנדערן טעם אין לעבן און ס'זענען פאָרגעקומען גרויסע ענדערונגען.

ב) תלמידי חכמים און סתם שיינע יידן

מיינע דערינערונגען פון דער שטאָט ראַווע רייכן נאָר אויס ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. טיפן פון נאָכט־לאַקאַלן קען איך נישט געדענקען, ווייל אין ראַווע זענען נישט געווען אַזעלכע; דאַקעגן האָב איך מיינע שעהן און טעג פאַרבראַכט אין קלויז אָדער אין בית־מדרש און פון דאָרט קען איך דערציילן.

די אייביקע בעלי וויכוחים אין דער „אייזערנער" קלויז: מעכעלע מייזעליס און יענקעלע מונד. צוויי תלמידי חכמים, גרויסע צוויי עקשנים, „עומדים על דעתם". יעדער אַ חריף און אַ גרויסער בקי, תמיד זיך אַרומגעשפּאַרט איבער אַ הלכה אָדער אַ שווערן רמב"ם. איך זע זיי פאַר מיינע אויגן, יענקלען אין טלית אויף די האַלבע אַקסלען, דעם לינקן אַרבל אַרויפ־געשאַרצט, האַלט דעם „של־יד" אין דער רעכטער האַנט, די רצועה אויפגעוויקלט, וויל אַנטאָן דעם של־יד, אָבער מיכעלע לאָזט אים נישט; מ'איז פאַרטיפט אין דער סוגיא און מ'קען נישט איבעררייסן; זיי שרייען ביידע, די צוויי עקשנים, קענ־טיק זענען ביידע גערעכט, „מלחמתה של תורה", צוויי אמתע תלמידי חכמים.

יענקעלע, אַ זון פון ר' הירשעלע מונד, אַ פיינער ייד, אַ גרויסער סוחר, אַ נגיד און אַ זשענטלמאַן; שפּרהלע, זיין מאַמע, פירט אַן אייגענע גמילות־חסדים־קאַסע פאַר אָרעמע מאַרק־סוחרטעס. זיין קעגנער מיכאלי מייזעלס, אַ גרויסער תלמיד חכם, אַ מלמד אין דער בזשעזשאַנער ישיבה און דאָס אַליין זאָגט שוין גענוג. אגב, מיר האָבן נאָך אַ מלמד געליי־פערט אין דער בזשעזשאַנער ישיבה: ר' יאָשע בן־ציונס, אַ טייערער ייד, אַ נחבא אל הכלים; אַ מלמד אין בזשעזשאַן איז שוין אַליין אַ פירמע.

ר' יענקעלע ליזשענסקער, טעפּיך, דער דיין פון דער שטאָט, זייער אַ באַגאַבטער, אָנגעלערנטער ייד פול מיט תורה, האָט אויך געהאַט די פעאיקייטן יענעם דאָס לערנען איבערצוגעבן און ער איז טאַקע דער, וואָס האָט פון אונדזער שטאָט אַרויסגעגעבן אַזאַ תלמיד, ווי דער באַקאַנטער גאון הרב דר. שמעון פעדערבוש ז"ל.

ר' שמעון האַלאַר, נאָך אַ גאַנץ, גאָר יינגערמאַן, איידעם פון ר' יקותיאל יאָזעפסבערג, אַ גרויסער תלמיד חכם פון יענער צייט, האָט אָנגעהויבן מאַכן אַ רושם אין שטאָט, אָבער צוריקקומענדיק נאָך דער מלחמה אַהיים — איז ער נישט מער געבליבן אין ראַווע.

צוויי חברים, געווען אין שטענדיקן, צוגעקניפּטן קאָנ־טאַקט — ביידע מיינע אייגענע בלוט און פלייש — איינער, אַ גאָר זייער וווּנדערבאַרער און איינדרוקספולער טיפּ, ר' שמחה האבערמאַן, ביי אים פאַרמישט פיל תורה מיט וועלט־לעכן וויסן, האָט זוכה געווען צו קינדער, גרויסע תלמידי־חכמים; איין זון איז געווען דער באַוווסטער גאון, דער גאַלי־גער רב. דער צווייטער חבר — מיין שווער, ר' לעמעל ליבער־מאַן, אַ ייד, אַ בן־תורה ומעשים טובים, אַ בכבודיקער סוחר, אַ חכם און אַן ענוו, אַ מושלם בכל המעלות.

אַ פאָר ווערטער נאָך מיין שוואָגער, עקיבא העמערלינג, אַ ייד אַ בן־תורה, מער ווי דורכשניטלעך, אויך מיט פיל אַל־געמיינעם וויסן; ביז דער שואה געווען סעקרעטאַר אין דער „אגודת־ישראל" אין סטאַניסלאַוואָו און דאָרט אומגעקומען מיט דער גאַנצער קהילה, הי"ד!

איך קען נישט פאַרענדיקן און נישט דערמאַנען איינעם, אַ זעלטענעם טייערן יידן, וואָס איז געווען אונדזער ראַוווער שטאָלץ, ר' ישראל דיין־שווערט, ר' הערשעלע שוחטס אַ זון, האָט זיך פאַררעכנט צו די גאונים פון דער געגנט און איז מיר געבליבן ביז היינט איינגעקריצט אין מיין זכרון.

און איצט, אחרון־אחרון, אַ פּאָר שורות פאַר מיין טייערן פאָטער ע"ה, ר' בנימין, געהערט צו די שיינע, אפשר שענסטע בעלי־בתים פון דער אייזערנער קלויז, אַ בן־תורה, אַ בעל־תנ"ך, אפשר דער איינציקער ייד אין קלויז, וואָס האָט פאַר־שטאַנען אַ „חידה" פונעם אבן־עזרא, אָדער אַ שווער שטיקל

דקדוק; צו יענער צייט געשריבן פריי לשון־קודש, געווען שטענדיק אַרומגערינגלט מיט אַ חברה־ פּאַרערערס, וואָס האָבן תמיד געפונען עפּעס צו פרעגן, אָדער געוואָלט הערן עפּעס אַ לייכטן וויץ. ער האָט נאָך זוכה געווען צו הספד כהלכה וכראוי און צו קבר־ישראל. נפטר י״ד שבט 1938.

מיין מאַמע ע״ה ,די באַקאַנטע שרה האַבערמאַן אַ שוועס־טער פון ר׳ שמחה און ר׳ ישראל האַבערמאַן, מיט איר גרוי־סער חכמה געווען ענלעך צו אירע ברידער און אַ באַוווּסטע אשת־חיל אין שטאָט.

אַ טייל פון די דערמאָנטע זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם אין דעם לעצטן חורבן פון דער שטאָט.

יהא זכר כולם מבורך לעולמי עד! ת. נ. צ. ב. ה.!

ג) מלמדים

עס קומט מיר זייער שווער אָן זיך צו פאַרנעמען מיט דערינערונגען פון אונדזער און מיר זייער באַליבטע און און טייערע שטאָט ראַווע; ווען איך פאַנג נאָר אָן צו שרייבן און דערמאָנען אין אונדזערע ליבע קרובים־קדושים, וואָס זענען אַזוי טראַגיש, צוזאַמען מיט דער גאַנצער שטאָט יידן אומגעקומען, באַקום איך אַ גרויסן פיזישן ווייטיק צוזאַמען מיט אַ ספּאַזמאַטישן אַנפאַל. אָבער אַזוי ווי איך געדענק אַ ביסל מער פון אונדזערע יינגערע חברים, וויל איך מיין פליכט דערפילן און טאַקע אָנהייבן פון סאַמע אָנהויב, ווי אַ יידיש יינגעלע הייבט אָן זיין וועג צום לעבן. אויף אַזאַ אופן וויל איך צוערשט טאַקע אָנהייבן מיט מיינע מלמדים:

פיני מלמדס־חדר, ווו איך האָב דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן געזען אַ צורת־אות פונעם „אלף־בית" אויף אַ קאַרטאָנענעם טאַוול, אָפּגענוצט און אָפּגעצייכנט פון פיל שפּאָרן פון ריינע פינגער... און פון הימל פאַלט מיר פלוצים אַראָפּ אַ צוקערקע, זייענדיק זיכער, אַז דאָס האָט מיר אַראָפּ־געוואָרפן דער גוטער מלאך, אַז איך זאָל באַגערן צו לערנען. אַזוי האָט געזאָגט דער רבי, אַ קליין, גוט און געדולדיק יידעלע, (שבעלע די גבאיטעס מאָן), מיט דער שוואַרץ־גרויערדיקער באָרד, וועלכער איז געזעסן אויבנאָן ביים טיש און מיט אונדז איינגעקנעלט, איינמאָל און נאָכאַמאָל דעם „אלף־בית".

דער צווייטער נאָך אים קומט:

יחיאל מלמד, אַ טייערער ייד און אַ גוטער מלמד, אַ שיטער בערדל מיט לאַנגע פיאות, איינגעדרייט אין פלעשע־לעך. ביי אים אָנגעהויבן גמרא „בבא מציעא".

שלום דראַנג, וווינט אַ פּאָר הייזער נאָך לאה די מיל־כיקערין, למעשה נישט מיין מלמד, אָבער גילט אַלס גוטער פּעדאַגאָג — אַ שטיקל בעל־לשון־קודש. פונעם מלמדות אַליין אַ ביסל שווער אויסצוקומען, בלי־עין־הרע אַ פּאָר יונגען: אַ משה מיט בלאָנדע פלעשעלעך, אַ לייבוש און אַן אומיניע; מ׳מוז מאַכן רענצלעך מיט קופּערטלעך, כדי צו פאַרדינען לחם לפי הטף.

דער קרומער מלמד, אַ קאַליקע, נעבעך, מיט אַ פּערטל פוס און דערצו אַ שווערן קיל, וואָס ער פלעגט באַנוצן פאַר אַ קאַנטשיק; אָבער ער ווערט דורך דעם נישט ווייניקער חשוב. אַ ייד, וואָס קען פיל לערנען, אַ בעל־תנ״ך, קען לשון־קודש און שטאַלצירט דערמיט אַן פחד פאַר די חסידים; זיינע תלמידים — קינדער פון כמעט אויפגעקלערטע טאַטעס.

ר׳ יהודה יעקב מונדשטאַק, דער „טעריק", מיינער אַ מלמד, אַ הויכער ייד, גייט צום דאַווענען אין דער אַלטער, בעלזער קלויז אָנגעטון אַ ספּאַדיק. אַ טייערער ייד, אַ מזג טוב, אָן אַ גאַל, האָט אַלעס געקענט ליידן; אַפילו ווען אַ תלמיד האָט ליב געהאַט אַריינצושפּרונגען אין חדר אַריין דורכן פענצטער; האָט שטאַרק ליב געהאַט דאָס לערנען; אַ תאווה ביי אים געווען — נישט לאָזן אין ווינטער אַרויס אויפן גליטש, צווישן יויזיף מלמד און דער בלעכענער קלויז. איך האָב אים ליב געהאַט אהבת־נפש, ער האָט מיר געגעבן עקסטרע „נאַשע־רייען", ווי: ערב פסח, אַ סיום מסכתא, וויל איך בין אַ בכור; אָבער דערפאַר האָט ער באַקומען אַ ניי טאַבאַק־פּושקעלע און דריי גרויסע נאָז־פּאַטשיילעס צו משלוח־מנות.

משה מרדכי מלמד, געוווינט אין משה לייכטער־מאַכערס הויז, דאָס פענצטער גייט אין ארביסבויערס אויבסט־גאָרטן אַריין, ווו מיר פלעגן אָפּט מאַכן אַ באַזוך דורכן פענצטער. אַליין אַ גרויסער תלמיד־חכם, אַ ברודער פון שמואל לייב פּאַסטער, אַ שטאַרקער בעלזער חסיד. אַלע פּאָר וואָכן, שבת־מברכין, אַ שפּרונג געטאָן קיין בעלז, אַהיימגעקומען זונטיק מיט אַ סך ניסים און שבת־תורות פונעם צדיק. פון מיינע חברים, אין דעם „חדר", געדענק איך די נעמען: גבריאל ביליג, אַן אייניקל פון ר׳ שלום גראַסקאָפּ און משה צווירן — צוזאַמען געלערנט און געחזרט. איך געדענק נאָך דאָס פּשעטל צו דער בר־מצווה־סעודה: — „מנין שאסור להסיח דעת בתפי־לין?" — איך האָב געמוזט נישט נאָר קענען, נאָר אויך פאַר־שטיין — ביי משה מרדכין, איז נישט געווען קיין חכמות...

אברהמטשע מלמד, אַן איידעם פון ר׳ איטשע מלמד און אַ יורש פון זיין חדר. ווער געדענקט נישט די גרויסע „קאַ־לוזשע" צווישן חדר און דער שול, ווו מיר פלעגן זומער אַרי־בערגיין דעם „ירדן" און ווינטער פלעגן מיר זיך גליטשן אויפן אייז. ר׳ אברהמטשע, זייער אַ גוטער מלמד, אַ בעל־תנ״ך, אַ בעל־דקדוק, אָבער אַ ביסל „געכאַפּט", רחמנא לצלן, לייענט בגניבה דעם „הצפירה". מיין פאָטער ע״ה איז גע־ווען אַ שותף צו דעם „הצפירה", וואָס איז געקומען — גע־

שמוגלט דורך טאַמאַשאָוו און מ׳האָט זיך געקוויקט מיט ר׳ נחום סאָקאָלאָוס „משבת לשבת"...

ר׳ איציק מרדכי "ציפּים"־מאַן פון די אַלטע שטיוול, אַ מלמד, אַ ייד אַ קדוש־עליון, מיט אַן אמתן ספּאַדיק, גע־דאַוונט אין זאַמד־בית־המדרש, אַ שטאַרקער בעלזער חסיד.

ר׳ שלמה נפתלים, ראָזענפעלד, נאָך אַ מלמד, אַ גרויסער אָרעמאַן נעבעך; דאָס „חדר" מיט דער וווינשטוב און די קוך מיט די בעטן אין אַ קליין שטיבל און נאָך אַ טאָכטער, כמעט אַן עגונה. דער מאַן אַ „יושב" אין בעלז, קומט אַהיים נאָר איינמאָל אין יאָר, פאַר פסח, צו דער „מלוכה" און דאָס מלמדות טראָגט נישט געגוג, מ׳איז נאָך שולדיק פון דער טאָכטערס חתונה. מוז מען מאַכן טייגלעך אָן אָן איי מיט טונקעלע מעל און טונקעלע באָבעלעך. דאָרט האָב איך געלערנט נאָר איין זמן, אָבער פיל איינגעזאַפּט...

ר׳ לייביש מענדל בירנבוים, נאָך אַ מלמד, ווו כ׳האָב געלערנט צוויי אָדער דריי זמנים און ער איז מיר געבליבן אין זכרון צו גוטן, אַ טייערער, בכבודיקער ייד, אַ גוטער בעל־תפילה אין דער אייזערנער קלויז (דאָרטן האָבן מיר אויך געלערנט). חיה־שרהלעס מאַן, ביי איר געווען די בעס־טע אוגערקעס און דער בעסטער הערינג אין דער גאַנצער שטאָט; ער — אַ ברייטלעכער ייד, אונטער דער בעקעשי אַ דיקער וועסטל־שפּענצער, זומער און ווינטער; אַ גרויסער תלמיד־חכם, מיטן שטאָלץ און יחוס אַלס „אַפּטער" אייניקל. האָט שטענדיק געהאַלטן אין די קעשענעס צוקערלעך, כדי אונדז, די שקצים איבערצוקויפן, אַז מיר זאָלן באַגערן צו לערנען.

איך געדענק נאָך איינעם, אָבער נישט קיין פאַך־מלמד, נאָר אַ יורד נעבעך, ווו איך האָב געלערנט צוויי זמנים אין דער אייזערנער קלויז, מיטן נאָמען מלך „טשיפּיס" — ער אַליין אַ גרויסער „מתמיד"; אָבער איך בין שוין געווען אַביסל „אַנגעבערענט" פונעם „התועה בדרכי החיים" פון סמאָ־לענסקי און פון יל"גס — „שני יוסף בן שמעון". אָבער מ׳מוז לערנען, ווייל מ׳דאַרף זיין אַן איידעלער בחור, מיט אַ רוח תורה — אַ סגולה צו אַ שידוך.

ר׳ אהרן לייב, „דער לאַנגער" — האָט מען אים גערופן — בן־ציון גינסבורגס פאָטער, אַ מלמד פון דער העכסטער דרגה, וועלכער האָט, אין זכות פון זיין זונס אַפּיקורסות און איבערפירן די יינגלעך צום ציוניזם־שמד, פאַרלוירן אַ גרויסן חלק פון זיינע תלמידים און זיין ווייב, ברכה, האָט געמוזט צוהעלפן צו דער פרנסה; זי איז געוואָרן אַ בעקערין און אויסגעטראָגן ברויט אין די שטאָטישע הייזער.

די רשימה וויל איך פאַרענדיקן מיט אַ זייער אינטע־רעסאַנטן טיפּ ייד, אַ סגי־נהור, דער בלינדער פראַיעם, וועל־כער איז געזעסן שטענדיק אין זאַמד־בית־המדרש, זומער און ווינטער, מיט דער פלייצע צום גרויסן אויוון און האָט געלערנט פון אויסנווייניק. מיר יינגלעך פלעגן צו אים צוגיין, פרעגן אַ שטיקל גמרא און ער, אַזוי ווי ער האָט גע־קענט אַלע מסכתות פון אויסנווייניק, האָט גלייך געלייענט, ווי ער וואָלט אַריינגעקוקט אין דער גמרא און האָט אונדז אַלץ געגעבן צו פאַרשטיין.

יהא זכר כולם מבורך לעולמי עד!

זכרונות פון אמאל

יצחק דקס

ס׳איז געווען אַמאָל אַ שטאָט, אַרומגערינגלט מיט שטע־טעלעך פון דור־דורות. ראַוואַ־רוסקאַ איין עיר ואם בגליציה. אַ קלייניקייט, אַ צבור פון בערך 20.000 נפשות. יידן פון אַ גאַנץ יאָר, חסידים, לומדים, נגידים, סתם שיינע יידן און געוועזענע, דאָס הייסט, יורדים אָן אַ סוף. בעלי מלאכות, סוחרים, באַלעגאָלעס און סתם לופט־מענטשן. „עמך", שער און אייזן ביז צום היימישן לומפּן־פּראָלעטאַריער; די באַ־קאַנטע „אונטערערדישע חברה" — די „חיים־דרוקערלעך". אַ שטאָט, אין וועלכער דער געזעלשאַפטלעכער דופק האָט געקלאַפּט אַלע טעג פונעם יאָר. אַלע פּאַרטייען, וועלכע זענען געווען אין דער יידישער גאַס, האָבן געהאַט סניפים אין שטאָט: אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען, בונד, יד חרוצים, קאָ־מוניסטן; אַלע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן געוווירבלט המונים אָן גוזמא.

מ׳זאָגט נאָך אַ גוטן יידן, אַז די שטאָט ראַווע איז אפילו דערמאָנט אין דער תפילה „בריך שמיה" ...יהא רעוא קדמך". אַ סימן, אַז ראַווע איז אַ באַגריף פון אַ וועלט, וואָס איז געווען און מער נישטאָ.

ווי געזאָגט איז געווען אַ קליינע יידישע וועלט, אַרום־גערינגלט מיט אַ גרויסער פיינטלעכער גויאישער וועלט.

דאָ און דאָרט האָט מען זיך צוזאַמענגעשטויסן מיט די גויים. מאַכט זיך, אַז אויף אַ יריד האָבן זיך שקצים, פּלאַגערס אָנגעשכּורט, געוואָלט רויבן ביי אַן אָרעמער אלמנה אַ מאַרקזיצערן. דערשראָקענע הענדלערס האָבן שנעל אָנגעהויבן פאַרמאַכן די טירן פון די קלייטן... אָבער „לא אלמן ישראל"... קצבים, באַלעגאָלעס האָבן אויסגעשפּאַנט אַן אָרטשיק און האָבן זיי געבראָכן די ביינער.

בירך לעמסאַק, דער יידישער היצעל (הונטשלעגער) פון דער שטאָט, אַן אמתער שם דבר; ממש חד בדרא, אַ יידישער היצעל אין דער גאַנצער מדינה; אַ הפקר־יונג אַ „כל־בוי", וואָס אין דער קאָרט איז דאָ. אַ גאַנץ יאָר איז ער, ווי יידן זאָגן, אַ כפרה פאַר צען גויים; אָבער וואָס שייך צו באַשיצן יידיש האָב און גוטס, קען מען קיין יידישע קישקע נישט אָפּשאַצן. אַזוי כדומה די אונטערשטע חברה — אַלע האָבן געפילט זייער פליכט מקדש השם זיין און ווייזן די גויים וואָס יידן קענען. אַז מיר זענען נישט חלילה סתם יאָלדן... און שלאָגן האָבן זיי געקענט; פאַרלאָזט זיך אויף זיי. אַזוי האָט זיך עס געפירט מקדמת דנא, און מ'האָט געמיינט, אַז ס'וועט זיין ביז אייביק. צו די היימישע גויים האָט מען זיך צוגעוווינט. ברעדי דער קוימענקערער רעדט יידיש ווי אַ וואַסער. וואַכאַלוביץ, דער בוימייסטער נעמט שוחד ביי אַ יעדן איינעם און טענהט אויף יידיש: „יידן רעדט צו דער זאַך!". אַפילו דער באָדנער, וועלכער איז קאַפּראַל אין דער פאָזשאַרנער קאָמאַנדע, אַז ער פלעגט קומען נאָך אַלעמען, ווען די שריפה איז שוין געווען אָפּגעלאָשן, מיט דער פאָזשאַרנער קישקע איינגעשפּאַנט די געמיינדע־פערד, פלעגט ער זאָגן: „וואָס, ס'ברענט?"... נישט קשה; יידעלעך האָבן אוודאי געמאַכט אַ „בורא מאורי האש", זאָלן זיי ברענען". דערפאַר זונטיק צו דער פאַראַדע, ווען ער פלעגט גיין אויסגעפּוצט מיט דער מעשענער טשאַקע, מיטן בלויען מונדור, פלעגט ער געבן אַ דריי די גילע „קדמא־ואזלא" וואָנסעס און זאָגן אויף פויליש: „טעראַז זשידקי, דאַיטשע אָגניאַ" און צוגעבן אַ געפּעפּערטע קללה.

לאָמיר זיך אויפכאַפּן אויף די פליגל פון דמיון; אָפּטרייסלען פונעם קאָשמאַר, אפשר איז דאָס נאָר אַ בייזער חלום. קומט, וועלן מיר זיך אַריבערכאַפּן צוריק אין שטאָט אַריין. אויב איר זענט אַ ראַווער אַ געבוירענער, העלפט מיר דערינערן, ווייל אַ יעדער שטיין שרייט פון דער וואַנט (אבן מקיר תזעק). פונוואַנען וועלן מיר אָנהייבן? אפשר פון דער באַן?... יאָ! טאַקע פון דער באַן; ווייל דאָ האָט זיך עס טראַגיש געענדיקט... די טראַנספּאָרטן פון בעלזעץ האָבן אַ גרויסן שייכות מיט דעם. דער ראַווער באַנהויף איז אונדז גוט באַקאַנט, אויפגעבויט נאָך פאַר פראַנץ יאָזעפס צייטן, וועלכער איז געווען ביי יידן אַ מלך חסד. אַלטע יידן בכלל האָבן זייער ליב געהאַט דערציילן מעשיות פון פאַרן קריג, (פאַרן ערשטן וועלט־קריג). „פאַרן קריג", דאָס איז געווען אַ באַגריף, אַז מ'האָט געוואָלט אויסלויבן אַ גוט שטיקל טוך, האָט מיין טאַטע, עליו השלום געזאָגט: ס'איז פאַרן קריגס סחורה; לאָדזשער סחורה, אָדער פוילישער וועג, דאָס איז געווען אַן ערזאַץ פון אַמאָל. בכלל איז געווען מלכות פראַנץ יאָזעף ביי יידן אין גאַליציע אַ קוואַל פון זכרונות, פון אַ וועלט וואָס איז מער נישטאָ. אין די צייטן פון גראַבסקי, פלעגן זיי דערמאַנען יענע יאָרן, ווי להבדיל די ששת ימי בראשית, איידער מ'האָט אדם הראשון אַרויסגעטריבן פון גן־עדן. אַ קלייניקייט — פלעגן זקנים זאָגן — ראשית כל זענען פאַרן קריג נישט געווען, ווי היינט, קיין פאַרטייען. די בעלזער חסידים זענען געווען די אויבערשטע פונעם שטויסל און די איינציקע מיוחסים ביי דער שררה. ישראל מיכל פעדער איז געווען ראש הקהל, אָן מחלוקת מיט די ציוניסטן. יעדן אָוונט זענען געווען די קלויזן און בתי מדרשים פול געפּאַקט מיט „עולם". נאָכן אָניאָגן זיך אַ גאַנצן טאָג נאָך פרנסה, פלעגן יידן זיך אַריינכאַפּן נאָך מנחה־מעריב אין קלויז, ווער צו לערנען אַ בלאַט גמרא, ווער סתם אין אַן „עין־יעקב" אָדער צוצוהערן צו אַ פּרק משניות. דאָ און דאָרטן האָט אַ מגיד געמאַכט וויינענדיק דעם עולם און בעיקר די ווייבער. חנהלע שמש פלעגט שלעפּן די קראַנקע פיס און טיילן ליכט די לומדים. הענעך דער צוקערבעקער פלעגט צווישן מנחה און מעריב פאַרקויפן אין פאָליש קאַשעקניזשלעך, קעז־קניזשלעך אָדער אַ הילצערן מעסטל פליגן־באָבעס פאַר אַ גרייצער.

פון די אַלטע צייטן זענען באַקאַנט בעלי־בתים, אנשי־שם ווי: לייביש באַלעבאָס, יאָסעלע מערץ, הערשעלע מונד. ווי קומען די אַלע היינטיקע אויפגעקומענע נגידים צו זיי?

געווען אַ מאָל אַ ייד, אַ חסיד, יאַנקל בעריש מיט אַ וואַרעם יידיש האַרץ; אַ ייִד, אַ ירא שמים, ווי יואל ר' אַבישעס, איז געווען אַ בעל קורא אין דער אַלטער קלויז. אַ ייד אַ למדן ווי ר' אַזשע...

... יאָ, אָנגעהויבן האָט זיך עס מיט דער באַן. מיין פאָטער עליו־השלום האָט מיר דערציילט, אַז אין זיינע צייטן פלעגן חדר־יינגלעך גיין שפּאַצירן צו דער באַן. היינט שפּאַצירט די יוגנט אַזש ביז וואָלקאָוויצער וואַלד; אָדער אויפן הויף ביז צום ראָטער קלויסטער.

דעמאָלט איז די באַן געווען אין דער מאָדע. צו זייער ביטער מזל, האָט זיי ביי דער באַן באַגעגנט איינער פון די יינגלעכס פאָטער: „וואָס איז מיט בטול תורה וכו'? אויף דעם האָבן זיי קיין אַנדערע תשובה נישט געהאַט, נאָר — אַז זיי זענען געגאַנגען וואַשן די הענט צו דער באַן־פּאָמפּע. ווייל די באַן־פּאָמפּע האָט גוט וואַסער. אמת, זייער אַ שוואַ־

כער תירוץ פאַר אַ ייד אַ למדן; אָבער איר זאָלט נישט פאַר־געסן, אַז אין דער גאַנצער שטאָט איז געווען זייער ווייניק ברונעמס (פּאָמפּעס). צו די פאַרמעגלעכע האָבן געטראָגן וואַסער דער באָד־גוי איוואַן, תמיד שכור ווי לוט מיט אַ רויטער נאָז; אַ בייזער גוי, וואָס פלעגט שעלטן יידן און שכורהייט פלעגט ער דראָען, אַז ער וועט אויסקוילען אַלע יידן מ׳זאָל אים נאָר לאָזן. יידן האָבן מורא געהאַט, האָבן אים מפייס געווען, ווער מיט אַ שטיק חלה און בראַנפן יעדן שבת. אַ קלייניקייט וואָס אַ גוי שעלט, ס׳זאָל גיין אויף אַלע ויסטע וועלדער... אַ סכנה, אַז מ׳קען חלילה בלייבן אָן אַ שבת־גוי. משה פּאַיעץ פלעגט טראָגן וואַסער צו ביסלעך; דערפאַר, ווייל ער איז געווען געכאַפּט אין דער מעשה, האָט

באַן־סטאַציע. תחנת הרכבת.

מען מורא געהאַט אים אַליין אַריינצולאָזן צווישן ווייבער און קינדער אין אַ יידיש הויז. דער רעשט עולם, „עמך", האָט געשלעפּט קאַנען וואַסער מיט די הענט. ווינטער צייט, פלעגט מען פאַר דעם באָד־ברונעם אויסשיטן אַש, בכדי אַ קהילה יידן זאָלן קענען שעפּן וואַסער און נישט אויס־גליטשן.

לאָמיר טאַקע צוריק צו דער באַן; ס׳איז באַן־צייט; פּישעלע באַלעגאָלע זיצט אויף דער קעלניע, וואַרט אויף אַ גאַסט צו פאָרן אין שטאָט אַריין; גדליה דער שמייסער, וועלכער איז געווען אָן אָנטרייבער ביי בערעלע פּיאַקרניק, בינד אָפּ דאָס זעקעלע האָבער דעם פערד און גייט אָפּ־וואַרטן עלעגאַנטערע געסט, באשר ער רעדט גוט פויליש.

יידן מיט באָרד און פאות פון אַרומיקע שטעטלעך: נע־מיראָוו, אוהנאָוו — אין שוואַרצע בעקעשעס מיט פלושענע קאַפּעליושן, מיט שירמען און טשעמאָדאַנעס, מיט געקריי־זלטע פאות ביז צום גאַרטל, אַלע איילן זיך צום בעלזער צוג. די באַן קיין בעלז איז הויפּטזעכליך אַ יידישע; קיין גוי אויף אַ רפואה... אַפילו דער קאָנדוקטאָר רעדט יידיש; ער האָט גרויס תרעומת, פאַרוואָס די „לאַפּסערדראַקעס" שטופּן זיך אָן אַ סוף און פאַרוואָס, זיי קויפן דאָך יאָ באַן־בילעטן...

ביים אַריינגאַנג צום באַן־פּעראָן שטייט אַ בילעטער, אַ בייזער גוי מיט צוויי לאַנגע וואָנסעס; לאָזט קיינעם נישט אַדורך אָן אַ בילעט. אַפילו אַז דער בעלזער רבי פאָרט דורך די שטאָט קיין האָלעשיץ. קינד און קייט קומען צום רבין געבן שלום; לאָזט דער גוי קיינעם נישט דורך, נאָר פּאַסאַ־זשירן. בלית ברירה מוזן חדר יינגלעך און סתם יונגעלייט שפּרינגען איבער דעם נידעריקן פּלויט, אָדער אַדורכגיין דעם טרפהנעם בופעט פון דער צווייטער קלאַס. דאָס איז זייער נישט ניחא פאַר אַ כשרן יידן; דער ריח פונעם „דבר־אחר" שלאָגט אין דער נאָז, אַ חוץ דעם, קען מען באַגעגענען עמעצן, וועלכן מ׳דאַרף אויסמיידן. אונדזערס אַ מענטש, אַז ער וויל עפּעס טועם זיין גייט ער אין אַ כשרן טראַקטיר ביי דער באַן, צו פראַפּסטן. דאָרט טרעפט ער תמיד אַ פערטל געגנדזנס און דעם אמתן אַכטל מעד. אַזוי ווי צייט איז דאָ גענוג, ס׳איז זונטיק פאַרמיטאָג, קומט וועלן מיר גיין צופוס; אין מיטן וועג שפּילט די קאַפּעלע פון דער באַן־מוזיק אין זייער פּראָפעסיאָנעלן פּאַריין, אַקעגן יאַקי בעקער. ווער קען נישט יאַקי בעקער? ער אַליין אַ דייטש, נאָר דאָס דייטשע, האָט ער שוין לאַנג פאַרגעסן; רעדט יידיש, מאַמע־לשון. ער טענהט, אַז מוצאי פּסח האָט ער אַ חזקה צו פאַרקויפן אַ פּריש געבעקל ברויט דעם עולם. ליצנים דערציילן אַ מעשה: מ׳האָט אַמאָל געשיקט אַ חדר יינגעלע שבת נאָכמיטאָג צו פאַרהערן צו אַ יידן אין דער באַן־גאַס; האָט ער בטעות אָנ־געטראָפן אויף יאַקי בעקער. יאַקי האָט אים שיין אויפגענומען; אויסגעהערט דעם שיעור, דערנאָך געגעבן אַ קניפּ אין בעקל און געשיקט אים צום יידישן שכן נאָך שבת־אויבסט.

דער איינציקער פאָטאָגראַפיסט פונעם שטעטל, מייער, שטעלט אַרויס נייע בילדער; דאָ קענט איר זען, וועלכע פאַרלעך האָבן זיך לעצטנס פאַרלאָבט. גרופּן־בילדער פון יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה" אַלס פאַרשטעלטע דעם לעצ־טן פּורים, ביי זאַמלען פאַר קק"ל און סתם בילדער פון האָכ־שטאַפּלער, בעלי גאווה אין פאַרשידענע פּאָזעס.

פון דאַנען אַ פּאָר טריט צו באַראָן הירש־שולע. לעצטנס איז די געביידע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ העברעישע שולע, און דער ווייט הערט מען אַ פּלוידערן פון קינדער־קולות. אין פּאַרטער געפינט זיך די גמילת־חסד־קאַסע, דאָ איז אויך די קהילה קאַנצעליי.

מיט יאָרן צוריק האָט מען געלערנט אין דער באַראָן הירש־שולע אויך יידישע לימודים; דער דירעקטאָר איז געווען דער אַלטער מאָן עפּשטיין, אַ פאַלקס־מענטש, און רעליגיאָנס־לערער אין די אַנדערע פּוילישע שולן. די שול־געביידע גרענעצט זיך מיטן צוים פון אַלטן הייליקן אָרט (בית הקברות).

אַ סך בבא מעשיות שוועבן אַרום דעם אַלטן בית־

הקברות; ס׳פאַלט אַן ממש אַ פחד צו גיין ביינאַכט אַהיים פון דער באַן; דער עיקר וואונדערן זיך אַלע: ווי אַזוי לעבט דער אַלטער דר. סעגאַל בשלום מיט די מתים בשכנות שוין אַ סך יאָרן און זיי טשעפּען אים נישט... אין אַ תשעה באב, אָדער ערב יום־כפור, ווען דער עולם גייט מאַסנווייז אויף קבר־אבות, גייען די יללות עד לב השמים; אָדער בעת אַ מוסטערונג; מאַמעס רייסן איין וועלטן צו באַפרייען דעם זון פון גויאישע הענט. דאָס איז אויך געווען אַ סיבה, פאַר־וואָס דער נייער בעצירקס הויפּטמאַן האָט באַפוילן צו פאַר־מאַכן דאָס אַלטע בית־הקברות.

מ׳האָט באַנייט אַ בית־הקברות אויפן זאַמד, נאָך דער טאַרגאָוויצע. אַלס קינד געדענק איך זייער גוט די צערעמאָ־ניע פון קידוש בית־הקברות. מ׳האָט גוזר טענית געווען אין שטעטל. מעשה שטן איז דווקא קיינער נישט געשטאָרבן במשך פון אַ וואָך צייט; און קאַרליק, דער טרעגער, האָט געהיטן דעם איינזאַמען קבר ביז מ׳האָט באַגראָבן נאָך אַ בר־מינן. דער עלטסטער באַגרעבער פון יענע צייטן, וועל־כער האָט מאריך ימים געווען, דאָס איז ר׳ משה מזעמיק; אַ ייד, אַריבער די אַכציקער, דרייט זיך אַרום, ווי אין אַן אייגענעם וויינגאָרטן. ער ווייסט אויסנווייניק, ווו אַיעדער ליגט; ער זאָגט, ער באַדאַרף נישט קיין מאַפּע, געדענקט אַלץ אויפן קאָפּ. זיין זון ישראל מזעמיק האָט איבערגענומען זיין חזקה „אויפן זאַמד". די צוויטע האַנט איז רוועלע שמש; דער איז אַ ייד אַ קפדן, ער נעמט דיך אַרום מיט אַ שאַרפן בייזן בליק. די ווייבער ציטערן פאַר אים; בעיקר, אַז ער גייט אין שטאָט רופן מיט אַן אומעטיק קול — „גייט צו מת מצווה!" בעת לוויות שאָקלט ער מיט דער צדקה־פּושקע און שרייט פון צייט צו צייט: „ווייבער אין דער זייט". אַ חוץ דעם איז ער שמש אין דער בלעכענער קלויז. צו זיין שבח דאַרף מען זאָגן, אַז די קלויז האָט ער געהאַלטן זייער זויבער, ציכטיק ממש, ווי נאָר די גרויסע שול ערב פּסח. אין זיין אַנוועזנהייט האָבן זיך חדר־יינגלעך נישט דערוועגט צו וואַרפן שניי אין פּאַליש פון דער קלויז, ווייל ס׳האָט גע־שמעקט מיט פּעטש.

ווער וווינט אין הקדש? אָרעמע לייט, דורכגייערס; קיין היימישע. די שטעטישע קבצנים פלעגן שלאָפן סטאַביל, ווער אין דער אַלטער קלויז, אָדער אין אַלטן בית־המדרש. משה פּאַיאַץ און זיינוול באַס, שלאָפן ביים אויוון אין דעם אַלטן בית־המדרש. שיע אברהם, אַן אַלטער איינזאַמער בחור שלאָפט אין דער ווייבערישער שול פון דער אייזערנער קלויז. פאַר שכר־דירה פלעגט ער העלפן פרייטיק אויסקערן די קלויז און צינדן די ליכט. פון וואָס לעבט ער אַ גאַנצע וואָך? צעטיילט חתונה־בילעטן צווישן די בעלי־בתים; לערנט „מודה אני"־זאָגן מיט מיידלעך; פּורים פאַרשטעלט ער זיך און דאָס גיט אים אַ האַלבע פרנסה. אַזוי טריקנט ער אָפּ דאָס לעבן, ביז ס׳וועט קומען אַ רייכע כלה פאַר אים.

אַנטאָך, דער שונא ישראל און איבאַן דער שכור,ביידע שבת־גוייים, שלאָפן אין באָד. פּראָים פּאַציק פלעגט אַ יעדן זומער נעלם ווערן, און מאַכן דעם סעזאָן אין די בערג. צו ווינטער, פלעג ער צוריקקומען אָנגעטאָן אין אַ גויאיש פוטער־פעלצל מיט אַ קוזשמע. שלאָפן פלעגט ער אין דעם פּאַריין „התקווה" צוזאַמען מיט אברהם פּאַטעמאַטש. דער לעצטער געהערט צו די שטאָטס האַלב־משוגעים. זיין שגעון איז גע־ווען, אַז דער פּירשט סאַפּיעהא איז זיין אייגענער ברודער; נאָר יענער רודפט אים און האָט אים פאַרטריבן פון דעם פּאַלאַץ אין שעדליסק. נאָר אַ דאַנק אים — זאָגט ער — שיקט דער פּירשט אַיעדן שבועות אַ פאָר וועגן מיט ביימער צו באַפּוצן די קלויזן און די גרויסע שול מיט גרינס... דאָס איז זיין חזקה מקדמת דנא.

איינער אַ שטאַמגאַסט איז געווען טעוועל; זיין פּאַראָל איז געווען: „קליינער האָסט שוין געגעסן לאָקשן מיט ביי־נער"?... אַ הויכער אויסגעדאַרטער ייד, תמיד מיט אַ זאַק אויף די פּלייצעס; דער איינציקער פון אַלע אָרעמעלייט, וואָס פלעגט נעמען ברויט אַ נדבה; אַנדערע פלעגן זיין גרויסע מיוחסים — נאָר גראָשנס גיב זיי... לעצטנס פלעגן קומען גאַנצע שיירות פון לאַשטשאָב — בילגערייַ; בעלי־בתים פלעגן געבן נדבות, קרעכצן און זאָגן: „אַ שיינעם בייט האָבן מיר געמאַכט! אַנשטאָט פּראַג און ווין — האָבן מיר געקריגן קרעכאָוו און טיטשין"...

משה מאיר, אַ דרדקי מלמד, אַ ייד מיט אַ ווייסער הדרת־פּנים־באָרד און מיט אַ יידיש האַרץ, פלעגט זאָרגן אין זאַמד בית־המדרש, אַז אַלע פרעמדע אָרעמעלייט, דורכ־גייער, זאָלן האָבן ווו צו עסן שבת; ס׳זאָל חלילה נישט קיי־נער בלייבן אָן אַ סעודה. פאַר יידישע זעלנער פלעג ער באַשטעלן ביי שווייצערן עסן אויף שבת און אָפּט זיך גע־לאָזט קאָסטן; כאָטשע קיין גביר פון מלומדות איז ער נישט געווען...

פון וואָס האָבן זיך יידן מפרנס געווען? דעם עיקר חיונה האָט מען געצויגן פונעם גוי; אַ יעדן מאָנטיק איז געווען יאַריד. דאָס האָט געגעבן אַ האַלבע פרנסה. מאַכט זיך אַמאָל ווינטער מחמת קעלטן, אָדער פאַרן שניט, אַז דער יריד איז געווען אַ שוואַכער, איז געווען זייער קנאַפּ אויס־צוקומען די וואָך. די עיקר דאגה איז געווען: ווו נעמט מען אויף שבת? אמת, זעלטן איז עמיצער געשטאָרבן פון הונ־גער. יידן, רחמנים בני רחמנים, חברה „מתן בסתר" פלעגט צוטיילן אַיעדע וואָך די נצרכים אַ פאָר זלאָטעס אויף שבת. און דער זכות זאָל ביישטיין מיין שוואָגער אברהמטשע האָ־פנבראַטל, וועלכער האָט זיך יאָרן לאַנג מיט דעם מתעסק

געווען. מחוץ פון די פויערן, איז אויף די ראַוווער יידן מקויים געוואָרן דוד המלכס עצה: „לכו והתפרנסו זה מזה”. ווער ביי מעקלעריי, אָדער סתם דרייט זיך אין מאַרק. אויף דעם דערציילט מען אַ מעשה, אַז אַ ריכטער, אַ גוי, האָט געפרעגט אַ יידן אויף זיין באַשעפטיקונג; האָט דער ייד געטענהט: „אָט, מ׳דרייט זיך”. „כ׳פאַרשטיי נישט — זאָגט דער ריכטער — ווען איך דריי מיך אַפילו אַ גאַנצן טאָג אין מאַרק, וואָלט איך קיין פעניג פאַרדינט”. „דאָס איז אמת”, זאָגט דער ייד, „אָבער ווען איר, הער ריכטער, לאָזט מיך דרייען אָרום אייך, וואָלטן מיר ביידע געהאַט שיין פרנסה.” יאָ, דאָס אַלץ איז געווען אַמאָל, מ׳האָט אַלץ אָנגענומען צום גוטן. אַ פערטל ראזעווע ברויט, אַ רעפטעלע אָנגעשמירט מיט הינערן שמאַלץ, אָנגעריבן מיט אַ קנאָבעלע, האָט געהייסן אַ נגידישע וועטשערע.

קראַנקע אָרעמעלייט ליגן אין הקדש. קיין שפּיטאָל איז נישטאָ און נישט קיין מושב זקנים. נשים צדקניות, ווי די מומע סערקע מיינע און אַנדערע, שיקן אָפּ אַלעמאָל אַ יאַכל דעם און יענעם אָדער אַביסל איינגעמאַכטס, צו דערהאַלטן ביים לעבן.

ראַווע איז אַ יידישע שטאָט, אָבער אין אַלע אַמטן זיצן נאָר גויים. דער תירוץ איז, אַז יידן דאַרפן שרייבן אין שבת. אויסנאַם אויף דער פּאָסט אַרבעט יאָ אַ ייד, אָבער יענער וואָלט זייער געוואָלט, מ׳זאָל מיינען אַז ער איז אַ גוי. האָט ער דווקא אַ יידישע נאָז... אויך דער אַפּטייקער אין שטאָט איז אַ משומד. פרומע יידן וויכן אים און קויפן אין דער גויישער אַפּטייק.

באַלד זענען מיר שוין נאָענט צום מאַרק, ס׳איז זונטיק. די געוועלבער זענען געשלאָסן. די קרעמער דרייען זיך פאַר די קלייטן, זיי פּאַסן אויף, אויב אַרענדע, דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, איז שוין אַדורך דעם מאַרק פונעם קלויסטער אַהיים. דעמאָלט וועט מען קענען אַריינלאָזן אַ קונה דורך דער הינטערטיר.

אין מאַרק גופא שטייען רעדלעך מיט יידן, מ׳רעדט פּאָליטיק; סיים־וואַלן און שטאָט־ראַט־וואַלן. כאָלאָניעווסקי טראַכט אַלעמאָל נייע גזרות אויף יידישע הענדלער. ער וויל, אַז די מזרח־זייט פונעם ראָטהויז זאָל זיין פריי אַ גאַנצע וואָך פון הענדלער אחוץ מאָנטיק, מאַרקטאָג. מ׳רעדט וועגן דער פאַרזאַמלונג, וועלכע דר. מאַנדל רופט אויף היינט נאָכמיטאָג אויפן פּלאַץ צווישן דער שול און דער אייזענער קלויז. טאַקע וועגן דעם. אַ חוץ דעם ראש הקהל, וועט רעדן אין נאָמען פון די האָרעפּאַשנע מאַסן, בעלי מלאכות און פּאָלקסמענטשן, דער פאָרשטייער פונעם „בונד”, חבר גרויסאָויג.

מאָנטיק איז מאַרק־טאָג, פון וועלכן יידן ציען חיונה אַ גאַנצע וואָך. טאַנדעטניקעס גרייטן אָן צייגענע הויזן מיט רעקלעך פאַר פויערים. שוסטערס הענגען אויס יאַכטענע שטיוול, דאַמסקע מיט קליינע קלעצלעך פאַר פויערטעס. דאָרט ביים ראָטהויז זענען די ביידלעך פון די חזיר־שלעגערס. דער טרפענער ריח פון שפּעק און סאַדלע קריכט בעל כרחו אין יידישע נעז: וויטער רעכטס, פאַרנעמען די בעקער מיט זיסוואַרג און אַלט געבעקס, וואָס איז איבערגעבליבן ביי יידישע קרעמערס פון אַ גאַנצע וואָך, נאָך פאַר שבת. ווייטער, צעלניק־סוחרים, פויעריש שניט, מאַרקזיצערינס מיט אויבסט, מיט שבעלע די גבאיטע בראש. אַ גרויס ענגענישט איז בעיקר ביי די פיר מאַרק־פּאָמפּעס. — פערד טופּען אומגעדולדיק, וואַרטן ביז די פויערים וועלן אָנשעפּן אַ וויאַדרע וואַסער. אַנטאָך, דער וואַסער־טרעגער, שכור נאָך פון נעכטן, שעלט מיט וויסטע קללות אַלע יידן, ווי נאָר ער באַגעגנט זיינע היימישע קרובים. די קולות פון מענטשן און בהמות גייען עד לב השמים. איין קרעמער קלאַפּט דעם פויער אין דער האַנט, פאַרזיכערט אים הייליק, אַז ער קען טראָגן די שטיוול לפחות צוויי גאַנצע יאָר... — אויף די אַקסל... יידן יאַרידניקעס לויבן אויס זייער סחורה.

דעם הייליקן שבת האָט מען אָנגעהויבן צו פילן שוין פרייטיק אינדערפרי. דער ריח פון פריש געבאַקענע פלאָמפלעצלעך מיט ציבעלעס און מאָן האָט פאַרשמעקט יעדע שטוב. שיע מייסטער דער שמייסער פון שוויץ־באָד, קלינגט מיטן גלעקל און רופט דעם עולם שוויצן אין באָד אַריין. דאָ, אין באָד, זענען אַלע גלייך, אָרעם און רייך, אַלע געניסן פון דער זעלבער היץ, ווייל שיע גיסט אַלעמאָל אויס אַ נייעם עמער וואַסער אויף די אויסגעגליטע שטיינער. נאָר אַ קליינער אונטערשייד: דער אָרעמער עולם באַדינט זיך אַליין, די רייכע לאָזן זיך אָפּשמייסן און באַדינען פון שיען, וועלכער שלעפּט די קענדלעך וואַסער אויף די הויכע הייסע טרעפּ, אַרויף און אַראָפּ. ביים הייסן שוויץ־באָד געפינט זיך דאָס קלענערע קיל־שטובל. דאָ זיצן סתם לצנים, מה יעשהניקעס, דער עולם בייט זיך, אָבער דאָס רעדל מיטן שפּעטערייַ ענדיקט זיך קיינמאָל נישט — אַזוי ווי אַ נר תמיד. דער הויפּט־רעדנער איז איטשע באָבעניק, רחלע דער באָבעס מאַן. ווער קען נישט רחלע די באָבע; אַ גאַנצער דור איז אַדורך אירע הענט; זי אַליין געדענקט שוין נישט די צאָל געבורטן. איטשע דער באָבעניק איז אַ גרויסער בעל דמיון; קען דערציילן מעשיות נישט געשטויגן, נישט געפלויגן; אָבער מיט אינהאַלט און צו דער זאַך. מענטשן ווייסן זיין שוואַכקייט, לייגן צו אַן אויער, הערן גוזמאות אָן אַ סוף — כאילו מ׳הערט צום ערשטן מאָל. אַז מ׳רעדט למשל וועגן דער וואַרעמער מקווה, דערציילט ר׳ איטשע אַז אַלץ יונגערמאַן, האָט ער אַמאָל ערב שבת אין מקווה געכאַפּט אַ לעבעדיקן העכט; אָדער, אַז מ׳רעדט וועגן פרעסט, דער־

ציילט ער, אַז אַמאָליקע צייטן זענען געווען שטאַרקע פּרעסט; דעם זיידן זיינעם, עליו־השלום, איז פאַרפרוירן געוואָרן דער קליינער פינגער בעת אָפּריכטן דעם סדר, ביי די עשר מכות, ווען מען טינקט איין אין כוס.

זומערצייט פלעגן חברה יונגוואַרג גיין באָדן צום טייך. חברה יאַטן, וואָס האָבן נישט קיין מורא פאַר שקצים, באָדן זיך אַפילו ביי דער באַן־בריק, ביי דער סלוזשע. חדר־יינגלעך האָבן מורא געהאַט פאַר די שקצים, וועלכע פלעגן נאָכוואַרפן די קליידער אין טייך אַריין, אָדער רייצן אַן הינט. באָדן זיך דאָ נאָענטער ביים הויף...

פון ביידע ברעגעס פונעם טייך ציען זיך טיפע לאָנקעס מיט הויך שמעקנדיק־געשניטענעם היי, מחייה נפשות. באַזונדער אין אַ זייטנווינקל באָדן זיך ווייבער. פונדערווייטנס זעט מען ווייסע אָנגעבלאָזענע העמדער, פון צייט צו צייט הערט מען געשרייען, אויב ס'דערנענטערט זיך אַ מאַנספערשוין. חדר־יינגלעך נעמען זיך מיט צום טייך די פרישע ציבעלע־און־אייער־קיכלעך. לויט דער פאַרב אַרום דעם מויל זייערן, ווייסט מען וואָס פאַראַ פלאָדן די מאַמע האָט געבאַקן אויף שבת, פון שוואַרצע יאַגאָדעס, אָדער פון ווײנשל. אין די וועלדער פון אַלע עקן שטאָט, וואַקסן בשפע יאַגעדעס, פאַזשעמקעס און מאַלינעס. פויערישע קינדער האָבן בחצי חנם געברענגט צו פאַרקויפן אין שטאָט אַריין.

צוביסלעך פאַרמאַכן די קרעמער די קלייטן, נאָך איידער ראובן שמש קלאַפּט אין שול אַריין איז שוין שבת אויף דער וועלט. פון איעדער יידישער שטוב שיינען אַרויס די בענטשליכט. קינדער מיט אָפּגעצוואָגענע צעפּלעך וויזן זיך ביי די טירן.

אַלע גאַסן, וואָס פירן צו די שולן און קלויזן, זענען פול מיט מענטשן; אויך מאָדערנע יונגעלייט, קנאַפּע דאַווענערס שפּאַצירן אין גאַס. פרייטיק צו נאַכטס — נאָכן עסן — קינד און קייט שפּאַצירט אין מאַרק, צו כאַפּן פרישע לופט. איינזאַמע פאַרלעך זוכן התבודדות, ווייט אַזש אויפן הויף, ביי דער בריק. ווייטער צום ראטער קלויסטער גייט מען זעלטן; אַ סכנה פאַר שקצים, הפקר יונגען. ווינטער צייט זענען אַלעפאַרטיי־לאָקאַלן געפּאַקט מיט יוגנט: דאָ אַ טאַנץ־אָוונט, דאָרט אַ קעסטל־אָוונט. אין דעם פאַריין „התקווה" אַ רעפעראַט פון עפּעס אַ דאָקטאָר־פּראָפעסאָר; ווייל צו סתם אַ רעדנער איילט מען זיך נישט אַזוי שנעל, און ציט ווייניק צוהערערס. זומער־צייט שבת, שפּאַצירט מען אין די וועלדער. די יוגנט אָרגאַניזאַציע „גורדוניה" האַלט אָפּ אירע שיחות אין וואָלקאָוויצער וואַלד ביי דער ציגל־פאַבריק. אין באַרוועער וואַלד האַלטן אָפּ די קאָמוניסטן זייערע געהיימע באַגעגענישן. סתם שפּאַצירער געניסן פון פרישער לופט אויפן הויף. דערגייען ביז צום סעדליסקער וואַלד און אויפן

צעירי „גורדוניה"

וועג קויפט מען ביליק אויבסט ביי די גלחים אין קלויסטער. דאָ קען מען באַגעגענען די צוויי פילאָזאָפן: יאָסל שנעסעל מיט אַביש ברינגער. זיי רעדן וועגן אַ נייעם בוך וואָס זיי האָבן נאַרוואָס באַקומען פון דער התאחדות־ביבליאָטעק.

יאָ, ווו זענען מיר, אין מאַרק, ביי פילסודסקיס דענקמאָל, טאַקע ביים „קלאָפּערהייזל", אויב איר זייט אַ היגער, אַ ראַוועער, ווייסט איר געווי, ווו מיר שטייען. דאָ הענגט אַ גרויסע מודעה וועגן דער פאָרשטעלונג וואָס זועט פאַרקומען מוצאי שבת אין בית־יתומים זאַל, מ'שפּילט „כאַשיע די יתומה". ווער זענען די שוישפּילערס? דער ראש־הקהל דר. מאַנדעל, שימעק מאַרגאָליעס, לייביש וועבער. דער רעזשיסער איז — דר. הערשדערפער. די הכנסה איז געווידמעט פאַר קרן קיימת לישראל.

פון דער ווייבערישער שול אין דער אייזערנער קלויז, הערט מען חדר־יינגלעך זאָגן אויפן קול: „מודה אני לפניך". אַ סימן אַז ס'איז שוין נאָענט צום אָנבייסן. דאָרט קנעלט יחיאל מלמד מיט דרדקי יינגלעך אַ שייטל עברי. מ'מעג אים נאָכזאָגן, וואָס איר ווילט, אַז ער איז געווען אַ בייזער. צו זכות מוז מען זאָגן, אַז אַדאַנק אים האָט כמעט יעדער, וואָס האָט געלערנט ביי אים אַ פאָר זמנים, געקענט אויסווייניק פאַרטייטשן אַ פרשה חומש מיט רש"י. דערפאַר, אַז נאָך צוויי זמנים איז דער יונגאַטש אַריבער לערנען צום רויטן מלמד חיים שמואל, איז די ערשטע זאַך געווען צו וואַרפן שטיינער אַרויף אין חדר אַריין. דערפאַר זענען תמיד אַלע שויבן פון דער אויבערשטער ווייבערישער שול געווען אויסגעהאַקט. לייבעלע שמש, אַ ייד אַ בעל־מזג טוב האָט זיך אַלעמאָל פונדאַסניי אויסגעבייזערט: אויב ער וועט כאַפּן

דעם יונג... מי יודע וואָס ער וועט אים טאָן. אין דער איי־זערנער קלויז גופא, ענדיקט שוין דאָס לעצטע מנין, דאָס שחרית דאַווענען; פון זעקס אַזייגער פרי ביז איצט אָן אויפ־הער, איין מנין נאָכן צווייטן, קדושה און ברכו... יידן דאַווע־נען, מ׳כאַפּט אַריין אַ בלאַט משניות נאָך אַ יאָרצייט, מ׳־טרינקט לחיים און מ׳פאַרבייסט מיט האָניק־לעקעך, אָדער ראַגעלעך פון היימישן בופעט. אין די ווינקעלעך רעדט מען.

יענקעלע מונד דאָס איז תורה און סחורה במקום אחד, ממש אַ שיינער ייד, אַ זון פון ר׳ הערשעלע מונד, אחד משבעה טובי העיר. ער האָט אַ פּריוואַטע באַנק; דער מאָ־נאָפּאָל אויף זאַלץ צו פאַרקויפן געהערט צו אים. אַז מ׳דאַרף להשליש־זיין געלט פאַר אַ בוררות, לייגט מען עס איין ביי יענקעלע מונד. ער דאַוונט זייער שיין; האָט אַ זיס קול און איז אויך אַ גוטער בעל־קורא. די ווייבער ממש צעגייען זיך פון וויינען, ווען ער זאָגט הושענא רבא, די הושענות. אויף ימים נוראים פאָרט ער קיין בעלז. דאַמאָלס דאַוונט אין דער אייזערנער קלויז דער מאַגיראָוועער רב.

אין צווייטן ווינקל זיצן אַ גרופּע יידן, משכילים און שמועסן שיחות תלמידי חכמים. שמחה האַבערמאַן, אַן עלוי, אַן אָפּענער קאָפּ; ר׳ בנימין שור, אַ גרויסער קענער אין עברית, אַ בעל מדקדק; אַברהמטשע האָפּענבראַטל מיט חיים לייב ליבערמאַן, די גרינדער פון העברעישער שול „תרבות״ אין שטאָט און אחרון־אחרון: ר׳ לייזער ציננער, — דער לעצטער ,אַ ייד אַ בעל תורה, אַ משכיל; אין די יונגע יאָרן פלעגט ער אַרומפאָרן אויף דער וועלט, ביז די שטאָט בראָד דערגרייכט; געהערט די „בראָדער זינגער״. איצט, אויף דער עלטער, מחמת דחקות, לערנט ער מיט אַ פּאָר באַלעבאַטישע יינגלעך תנ״ך און דקדוק. די חסידים האַלטן קנאַפּ פון אים; ער האָט אין זיין יוגנט געלערנט תנ״ך מיטן באור פון מענ־דעלזאָן און דאָס איז אַ טריפה פסול ביי זיי.

אין פּאַליש ביים אַריינגאַנג אין קלויז לייגט אויס זכריהלע דער איינבינדער זיין סחורה צו פאַרקויפן. תשמישי קדושה, סדורים, חומשים, לוח׳לעך, ציציות און — להבדיל — סתם מעשה ביכלעך פאַר ווייבער. הושענא רבא האָט ער אַ חזקה צו פאַרקויפן הושענות. נאָר פון די אַלע פּרנסות האָט ער ווייניק ברכות. פון איינבינדעריי האָט ער קנאַפּ פּרנסה. יידן דאַווענען אויסנווייניק, מ׳צערייסט נישט קיין סדורים. די קאָנקורענץ מיט בערעלע איינבינדער איז גרויס; יענער האָט געבראַכט אַ מאַשין צו שניידן פּאַפּיר. אַלע חדר יינגלעך קויפן בענטשעלעך נייע געדרוקטע ביי אים. נאָך אַן איינבינדער איז דאָ: דאָס איז יצחקל דער איינבינדער. זכריהלע איינבינדער, אַ ייד אַ מזג טוב, רעגט זיך זייער אויף, ווען קהל יידן שטעלן זיך אַרום אים, נישטערן און לייענען דורך אויף איין פוס אַלע מעשה ביכלעך, דרייען מיט דער

נאָז, מעשה מבין און גייען אַוועק גאַרנישט ביי אים צו קויפן. דאַמאָלס, אויפגערעגט, טענהט ער, אַז ער וויל בכלל נישט יידיש לייזונג, נאָר האַנדלען מיט פריצים. והראייה: אין די ווינטערדיקע חדשים בינדט ער די ביכער אין די קאַסערן ביי די זעלנער און פון זיי האָט ער מער ווי אַ האַלבע פּרנסה; פון יידן איז זייער שווער אַרויסצוציען די אַנדערע העלפט... אַ גרויסער שאָד, וואָס די גוים דאַווענען נישט פון קיין סדורים, דאַמאָלס וואָלט ער געקענט הנאה האָבן פון גאָטס וועלטל.

זכריהלע האָט אַ חזקה צו קלאַפּן אין שול אַריין. יעדן פרייטיק פאַרנאַכט, שפּאַנט ער אַדורך די אַנדערע העלפט יידיש פערטל פון שטאָט, קלאַפּט מיט דעם האַלצערנעם האַמער אין יעדער יידישער טיר; אַזוי צעטיילט ער זיך מיט דער מצוה מיט ראובן שמש אַיעדער ערב שבת. דאָס האָט ער איבערגענומען די חזקה פון ר׳ הערש שמש, וועל־כער איז געווען יאָרן־לאַנג שמש אין דער גרויסער שול. דער לעצטער האָט אַנגעזאָגט אין זיין צוואה, אַז אין זיין קבר זאָל מען אים אַריינלייגן דעם האַלצערנעם האַמער מיט וועלכן ער פלעגט קלאַפּן איעדן פרייטיק צו ליכט־צינדן.

יצחקל דער איינבינדער וועקט אויף צו סליחות. מיט אַ טרויעריק קול רופט ער נאָך חצות: „יידן, שטייט אויף לעבודת הבורא״. אין אָנפאַנג פלעגן אים די שטאָט סטראַזש־ניקעס אַוועקיאָגן, אָבער נאָכדעם האָבן זיי אים אָפּגעלאָזט. אַלס לוין האָט ער געקריגן פון דער קהילה אַ פּאָר שטיוול אויפן ווינטער. ער איז געווען אַ לוסטיקער אָרעמאַן, אַ שמח בחלקו. נישט געווען קיין חתונה אין שטאָט, אַ קידוש שבת, אָדער צו שבע ברכות אָן יצחקל. ער פלעגט מיט זיך מיטראָגן אַ קליין קוישעלע; דאָרט פלעגט ער קודם אַריינ־לייגן דעם לעקעך פאַרן ווייב און קינדער, זאָלן געזונט זיין, און נאָכדעם אַליין טועם זיין. ער פלעגט ליב האָבן משמח זיין אויף שמחות פון עמך, נישט דוקא פון נגידים.

די גרויסע שול איז שיין און תמיד זויבער; דאָס איז אַ דאַנק דעם גבאי אברהמעלע ווייס. אַליין אַ געפּוצט יידל, זאָרגט ער אַז מאָטל דער שמש, זאָל נישט אָפּלאָזן פון זיין פליכט; נישט ווי אין אַנדערע בתי־מדרשים. אַ גאַנצע וואָך דאַוונט דאָ אַ קנאַפּ מנין. דעריבער שבת איז די גרויסע שול פול מיט מתפללים. יידן, וואָס זענען אַ גאַנצע וואָך פּאַר־האַרעוועט אָדער אונטערזועגנס, מאַרק הענדלער, בעלי מלאָ־כות, מייסטערס פאַר זיך. דאָ דאַוונט מען נוסח אשכנז. פונקט אַכט אַזייגער פרי, קומט דער רב; נישט ווי אין די חסידישע קלויזן, שפּעטיקט מען קיינמאָל נישט.

אַלס גבאי אין שול, הערשט ער ביד רמה. אין שול רעדט מען נישט קיין פּאָליטיק. בכלל, זאָגט אברהמעלע ווייס, אַז מיט יידן איז נאָר גוט קוגל צו עסן; אָבער נישט

די גרויסע שיל. — בית־הכנסת הגדול.

פון איין טעלער. וואָס האָט איר צו אונדזערע יידן? הערט אַ מעשה: ער, אברהמעלע, האָט געדינט קריגס־צייט אין גריידינג. דאָרט האָט „קיר'ה" צונויפגעזאַמלט אַלע יידישע סאָלדאַטן מיט באָרד און פאות; אים אַלס פעלדוועבל האָט מען באַפוילן פירן אַ קאָמפּאַניע יידן דאַווענען שבת אינדער־פרי. ער האָט געשפּאַנט פאַראויס.

דאַרף אַקוראַט דורכגיין אַן אויבערסט, אַ שררה, מוז ער אים אָפּגעבן אַ סאַלוט. ער שרייט אויס: „אַכטונג"! דרייט זיך איבער, איז אים פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן: אַלע־מאָל צו פאָר איז אַן אַנדערער ייד נעלם געוואָרן. און פון דער גאַנצער קאָמפּאַניע איז נישט געבליבן קיין מנין יידן. ודי בזיון וקצף. לא די, וואָס ער האָט פאַרלוירן דאָס בענדל, האָט מען געמאַכט אַ משפט... גיי פיר אַ מלחמה מיט יידן!... אַ וווּנדער, וואָס עסטרייך האָט פאַרלוירן דעם קריג...

די שול איז אַ הויכע, שיינע געביידע; אויפגעבויט נאָך פאַר מלך סאָביעסקיס צייטן. דער הויכער סופיט איז אונ־טערגעשפּאַרט מיט זיילן; אויפן סופיט און אויף די ווענט זענען אויסגעמאָלן אַלע מזלות, לאַנדשאַפּטן, רחלס קבר, מערת המכפלה. די חיות, למשל, האָבן יידישע אויגן, קיין רציחהשן בליק. שיינע קרענץ בלומען געמאָלן אַרום דעם ארון קודש. דער באַלעמער איז אַ קונסט־ווערק פון אַרטיסטן. שבת־יום־טוב איז אַ פּראַכט צו זען די גרויסע שול באַ־לויכטן מיט אַלע לאָמפּן און הענגלייכטער, פול געפּאַקט מיט אַן עדה יידן, קינד און קייט. אַ סך גיט צו דער חזן. ווער געדענקט נישט חיים דעם חזן. אַמאָליקע צייטן איז נישט געווען אַזוי לייכט אַנצוקומען צו זיין אַ בייהעלפער

ביי אים (אַ משורר). וואָכנלאַנג נאָך די ימים טובים, אין די ווינטער נעכט, פלעגט מען נאָכזינגען אין אַלע קירזש־נער וואַרשטאַטן די תפילות: „ונתנה תוקף" אָדער „ויאתיו". לאָה די חזנטע פלעגט שטאַרק זאָרגן, אַז איר קרוין זאָל זיך חלילה נישט צוקילן; מעשה שטן, הייזעריק ווערן דוקא פאַר ימים נוראים. „חיים", פלעגט זי זאָגן, „דאַכט זיך מיר, אַז דאַ־אָ, שטעכט דיך. אפשר שוין געוונג פאַר היינט? ביי אַ גזלן איז זיך שוין לייכטער צו דערבעטן".

אַ חוץ חיים חזן, איז געווען אויך מאיר חזן. ער פלעגט דאַווענען אין אַלטן בית־המדרש. אַ גאַנצע וואָך איז ער געווען אַ שטיקל כלי־קודש. אַן אויפזעער אויף די קצבים אין שעכט הויז.

אין דער בייאיקער בעלזער קלויז אָדער ווי מ'רופט די „אַלטע" קלויז איז פול געפּאַקט מיט מתפללים; כאַטשע זייער אַ סך חסידים פלעגן זיצן די גאַנצע עשרת ימי תשובה ביים בעלזער רבין. דאַמאָלס פלעגט קומען אַהער דאַווענען ר' שלום רוקח, אָדער ווי מ'רופט אים ר' שלומקע. יאָרן לאַנג פלעגט דאַווענען אַלס מתחיל ר' נחמן משה סנדרס, אַ ייד איבער די אַכציק, אַ סגי־נהור, געדאַוונט אויסנווייניק מיטן סקאַרבאָווע נוסח, ממש אַ מחייה, דאָס איז זיין חזקה פון יאָר צו יאָר.

מוצאי יום כפור באַלד נאָך נעילה, ווען דער פּראָסטער עולם האָט זיך געאיילט אָנצובייסן, פלעגן יידן חסידים, געמיטלעך מחדש זיין די לבנה, ווינטשן „אַלדאָס גוטס אויסגעבעטן", און באַגלייטן די רבנים מיט געזאַנג אַהיים. נחמן דער בעקער איז געגאַנגען פאַראויס באַלייכטן מיט

אַ לאַמטערן. דעם פּאַטעליצער רב פלעגן באַגלייטן די בעלי־בתים פונעם זאַמד־בית־המדרש מיטן אַלטן ר׳ משה דער פּיטשיניק אין דער שפּיץ. זינגען און פּאַטשן מיט די הענט. נאָך דעם מאַגעריוער רב פלעגט דער גוי, אַ שמייסער ביי פישעלען דער פיקאַרניק, אָפּפירן אַהיים. די חסידים פלעגן אַרומרינגלען די בריטשקע, זינגען: „און זאָל שוין קומען די גאולה און משיח זאָל שוין קומען״. אין די גאַסן האָט מען נישט געזען אַ גוי אויף אַ רפואה, אַ חוץ איוואַן דער באָד־גוי, וועלכער פלעגט אַכטונג געבן אויף די יאָרצייט־ליכט, זיי זאָלן נישט מאַכן חלילה קיין שרפה; אָן אים, ווער וועט לעשן?...

אין געמישטן פּערטל וווינט די יידישע אינטעליגענץ, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן; דאָ, אַ ביסעלע ווייטער וווינט דער ווינער דאָקטאָר, דר. דאַדלעץ. צו אים קומט דאָס גאַנצע יידישע אָרעמקייט אויף דער אָרעמער שעה, יעדן פרימאָרגן. אַלע גלויבן אין אים: פריער גאָט און נאָכהער דער ווינער דאָקטאָר; ער איז באמת איינער פון די חסידי האומות און אוהב ישראל. מיר דערנענטערן זיך צו דער באַן־ראַמפּע. דאָ פאָרן אַדורך באַנען קיין מערב, — קיין קראָקע. דאָ ענדיקט זיך דאָס יידישע פּערטל און ס׳הויבט זיך אָן די גויאישע פאָרשטאָט, ווו מ׳האָט געלעבט יאָרנ־לאַנג איינער ביים צווייטן; און דאָך יידן „עם לבדד ישכון״...

אנשטאלטן-מוסדות

דר. נחמן בלומענטאַל

די קאָאָפּעראַטיווע באַנק אין ראַווע

אין ראַווע האָט עקזיסטירט אַ קאָאָפּעראַטיווע באַנק אונטערן נאָמען „קאָאָפּעראַטיווער פאַרבאַנד״, וואָס איז געווען אָנגעשלאָסן אין אַלגעמיינעם פאַרבאַנד פון יידישע קאָאָפּעראַטיוון אין פּוילן. איר צענטראַלע פאַר גאַנץ פּוילן האָט זיך געפונען אין וואַרשע און די לאַנד־צענטראַלע פאַר קליינפּוילן (גאַליציע) אין לוואָוו.

די לאַנד־צענטראַלע אין לוואָוו האָט יאָר־יערלעך צונויפגערופן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון פאָרשטייער פון די באַזונדערע קאָאָפּעראַטיוון פון גאַנצן ראַיאָן אין לעמבערג. אַ חוץ דעם האָט די הויפּט־צענטראַלע אין וואַרשע גערופן אַ יערלעכע פאַרזאַמלונג קיין וואַרשע, וווהין די לעמבערגער עקספּאָזיטור האָט צוגעשיקט אירע אויסגעוויילטע דעלעגאַטן, פאָרשטייער פון לעמבערג און אַנדערע גרעסערע קאָאָפּעראַטיוון אין קליינפּוילן.

סיי די עקספּאָזיטור, סיי די צענטראַלע, האָבן נאָך יעדן צוזאַמענפאָר פאַרעפנטלעכט יערלעכע באַריכטן פון די באַזונדערע קאָאָפּעראַטיוון, ווי אויך דעם פּראָטאָקאָל פון די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען, וואָס האָט איבערגעגעבן דעם באַריכט פון דער עקזעקוטיווע, דעם ויכוח אַרום אים, ווי אויך די אויסגעוויילטע נייע אינסטאַנצן אויפן נייעם אַרבעטס־יאָר וכו׳.

פון די פאַרעפנטלעכטע (געדרוקטע, צי העקטאָגראַפירטע) באַריכטן נעמען מיר אַרויס די וויכטיקסטע געגעבענע פאַר דער שטאָט ראַוואַ־רוסקאַ. די באַנק אין ראַווע איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1923, מיט אַ מיטגלידערשאַפט פון 176 פּערזאָן, אין משך פון דעם יאָר זענען צוגעקומען 64 נייע מיטגלידער און אָפּגעפאַלן 8; אַזוי אַרום האָט די באַנק סוף יאָר געציילט 232 מיטגלידער. אַ קענטיקער וווּקס, וואָס דאָס אַליין באַווייזט, אַז די באַנק האָט אויסגעפילט אַ נוצלעכע אַרבעט און מיט איר אַרבעט איז די יידישע באַפעלקערונג מער אָדער ווייניקער געווען צופרידן.

די צאָל מיטגלידער פון באַנק צו דער צייט האָט זיך געטיילט לויט די פאַכן:

קליינהענדלער	154
האַנטווערקער	41
פאַבריקאַנטן, סוחרים (גרעסערע)	16
פרייע פּראָפעסיעס	5
לאַנדווירטן	4
פאַרשידענע אַנדערע	12

פון דעם איז צו זען, אַז די באַנק האָט קודם כל באַדינט די מיטעלע, בעסער געזאָגט, אָרעמע קלאַסן: די בעלי־מלאכות און קליינע סוחרים, וואָס האָבן געבילדעט דעם רוב מנין און רוב בנין פון דער יידישער באַפעלקערונג פון שטאָט. זייער צאָל 195 מאַכט אויס 84.4% פון אַלע מיטגלידער.

דער פאַקט, וואָס פון דער באַנק האָבן געצויגן נוצן באַזונדערס די אָרעמערע שיכטן, עמך, באַווייזט אויך דער נידעריי־קער אָפּצאָל פאַר אַ פיי — 25 זלאָטעס בס״ה און אַ צוגאָב פאַראַנטוואָרטלעכקייט — 10 זל.

מיר וועלן נעמען אין באַטראַכט איצט די געגעבענע פאַרן יאָר 1937. די צאָל מיטגלידער האָט באַטראָפן אָנהויב יאָר 289. צוגעקומען זענען אין לויף פון יאָר 26, אָפּגעפאַלן (עמיג־

רירט) — 17; אזוי אַרום האָט סוף יאָר די צאָל מיטגלידער באַטראָפן 298.

זייער סאָציאַלער שטאַנד:

לאַנדווירטן	35
סוחרים און פאַבריקאַנטן	171
האַנטווערקער	54
ביוראָ־אַנגעשטעלטע	4
אַנדערע	34

דאָ האָט מען שוין געמאַכט אַ צענויפמיש צווישן די קליינע און גרויסע סוחרים און צוזאַמען מיט די פאַבריקאַנטן; געמאַכט פון זיי איין קלאַס!

פון דער אַנדערער קלאַס זעען מיר, אַז די פרייע פראָפעסיעס האָט מען אַריינגערעכנט צו די „אַנדערע".

די צאָל געצאָלטע באַאַמטע פון באַנק האָט באַטראָפן 3 מענטשן.

מיר וועלן זיך צוקוקן צו די אָפּעראַציעס, וואָס די באַנק האָט געמאַכט אין משך פון דעם יאָר.

די הויך פון דער גרעסטער הלוואה, וואָס די באַנק האָט געגעבן האָט באַטראָפן 2.000 זל. אויסגעצאָלט הלוואות אין דעם יאָר האָט מען 241 אויף אַ סכום פון 85.814 זל. די דיסקאָנטאָ האָט באַטראָפן אַ סכום פון 53.367 זל. אַנדערע קרעדיטן — 1.846 זל. — צוזאַמען באַטרעפט דאָס 141.017 זל. די צאָל הלוואות־געניסער צום סוף יאָר האָט אויסגעמאַכט 197. דער העכסטער פּראָצענט־אָפּצאָל פאַר דער הלוואה האָט באַטראָפן 10%.

אין משך פון יאָר האָט מען אַריינגעטראָגן פקדונות אויף אַ סכום פון 222.693 זל. און אַרויסגענומען — 207.190 זל. די צאָל פון די בעלי־פקדונות האָט באַטראָפן 74. פאַר די פקדונות האָט מען געצאָלט 4.5%.

דאָקומענטן אויף אינקאַסאָ האָט מען אין דעם יאָר אָנגענומען 1329 אויף אַ סכום פון 1.508.392 זל. דער ריינער רווח פון באַנק האָט אין דעם יאָר באַטראָפן 2.256 זל. (נישט קיין איבעריק גרויסער!). אינטערעסאַנט וועט אפשר זיין אָנצוגעבן, אַז די 3 אָנגעשטעלטע (באַאַמטן) אין באַנק האָבן צוזאַמען, גענומען אין משך פון יאָר — 3.600 זל. ד.ה. דורכשניטלעך קומט אויס אויף יעדן איינעם 100 זל. אַ חודש. נישט קיין גאָר געהויבענער געהאַלט! ווי עס זעט אויס, איז דער געהאַלט נישט געווען קיין גלייכער פאַר אַלע דריי. איינער האָט באַקומען מערער, דער צווייטער ווייניקער. אויסגעצאָלט האָט מען פּראָצענטער אין משך פון יאָר די בעלי־פקדונות אויף אַ סומע פון 1.921 זל.

קיין גאָר גרויסע אָפּעראַציעס האָט די באַנק נישט געמאַכט. אָבער דער פאַקט, וואָס ביי דעם שרעקלעכן עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס די יידישע באַפעלקערונג, באַזונדערס אין מזרח פוילן, האָט צו דער צייט איבערגעלעבט צוליב דעם אָפּענעם, צי שטילן באָיקאָט, וואָס די פוילישע רעגירונגס ספערן האָבן געפירט, אי צוליב דער קאָנקורענץ מצד די פוילישע און אוקראַינישע קאָאָפּעראַטיוון — האָט אויך די באַנק אויסגעפילט אירע פליכטן, און נאָך געהאַט אַפילו ריווח. דאָס איז אַ גוטער סימן.

אין אַנדערע מזרח גאַליצישע שטעטלעך האָבן צו דער צייט אייניקע בענק געמוזט זיך פאַרמאַכן. געהאַט פאַרהעלטנישמעסיקע גרויסע היזקות, דער עיקר צוליב דעם, וואָס די פאַרארעמטע קרעמער, צי בעלי־מלאָכות האָבן נישט געקאָנט אָפּצאָלן זייערע הלוואות וכו'.

דאָס הייסט, אַז די שטאָט ראַווע האָט זיך נאָך ווי נישט ווי געהאַלטן אויף דער אויבערפלאַך.

דער לעצטער באַריכט, וואָס מיר האָבן וועגן דער באַנק, איז פאַרן יאָר 1938 און איז איבערגעגעבן געוואָרן אויפן זיבעטן ראַיאָן־צוזאַמענפאָר פון די פאָרשטייער פון די קאָאָפּעראַטיוון אין מזרח־גאַליציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 30.4.1939 אין לוואָוו, אין לאָקאַל פון דער יידישער קהילה. אָנטייל האָבן גענומען אין דעם צוזאַמענפאָר דאָס פּרעזידיום: אברהם זילבערשטיין, דר. עמיל זאַמערשטיין, דר. זיגמונט מייבלום און 54 דעלעגאַטן פון די באַזונדערע קאָאָפּעראַטיוון.

לויטן באַריכט פון ראַוואַ־רוסקער דעלעגאַט האָט צום סוף פון 1938־טן יאָר די באַנק געציילט 296 מיטגלידער. דער סכום פון די פקדונות האָט באַטראָפן 64.108 זל. באַדייטנדיק געפאַלן כלפי דעם פריערדיקן יאָר: דאָס איז אַ סימן דלות!

אויפן צוזאַמענפאָר האָט מען אויך אויסגעוויילט 29 באַפולמעכטיקטע, וואָס האָבן געדאַרפט אָנטייל נעמען אין צוזאַמענפאָר פון די פאָרשטייער פון דער יידישער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג פון גאַנץ פוילן אין וואַרשע. צווישן די געוויילטע האָט זיך געפונען דר. פּאָפּיעל פון ראַוואַ־רוסקאַ.

דאָס איז דער לעצטער באַריכט, וואָס איז דערשינען פאַר דער מלחמה אין פּראָטאָקאָל פון צוזאַמענפאָר. די מלחמה האָט אַ סוף געמאַכט אויך צו דער אַרבעט.

אגב איז כדאי צו דערמאָנען, אַז אין יאָר 1900, גיט איבער גרוּינסקי, זענען געווען אין פּאָוויאַט ראַוואַ־רוסקאַ 14 קאָאָפּעראַטיווע אַנשטאַלטן: דערפון קריסטלעכע 5 און יידישע 9.

באַראָן הירש־שול

אין גאַליציע און אין בוקאָווינע זענען, ווי באַקאַנט, געווען אַ נעץ פון פּריוואַטע שולן פאַר יידן, געגרינדעט און אויסגעהאַלטן דורך דער פונדאַציע פון באַראָן הירש, וואָס איר פאַרוואַלטונג („קוראַטאָריום") האָט זיך געפונען אין ווין. און הגם

די גמילות־חסד קאַסע אין בנין פון דער באַראָן־הירש שולע, זיצן: אברהם עדעל, בריינדעל האַבערמאַן, מאַטעלע ראָזנפעלד.

דער ציל פון די שולן איז געווען צו געבן יידישע קינדער וועלטלעכע בילדונג, מאַכן זיי פּאַר „איירָאָפּעער", אויסלערנען זיי רעדן און שרייבן די מלוכה־שפּראַך: דייטש און די לאַנד־שפּראַך — פּויליש, און וויניקער זיך פאַרנעמען מיט יידישער דערציונג. האָבן אָבער די דאָזיקע שולן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער יידישער דערציונג אין לאַנד. צווישן די לערער פון די שולן האָבן זיך געפונען גוטע ציוניסטן, געטריי דעם יידישן פאָלק און זיי האָבן אין די ראַמען פון דער שול געגעבן אויך דעם יידישן קינד אַ נאַציאָנאַלע דערציונג.

די שולן האָבן אויך — ווי אַ נייעס אין יענער צייט — איינגעפירט דאָס לערנען אין שול האַנט־אַרבעט (גערופן דעמאָלט „סלייד"), גימנאַסטיק אא"וו. זיי האָבן אויך געשיקט אַ טייל פון די קינדער, וואָס האָבן פאַרענדיקט די שול, לערנען זיך אַ פאַך ביי אַ מייסטער, אָדער אין אַ פאַך־שול.

די פונדאַציע האָט נישט נאָר אויסגעהאַלטן די לערער, נאָר אויך געבויט אייגענע בנינים פאַר דער שול, מיט אַ שפּיל־פּלאַץ און גאָרטן אויף צו לערנען די קינדער גערטנעריי; די פונדאַציע האָט אויך פאַרזאָרגט די אָרעמע קינדער מיט ביכלעך, העפטן, מלבושים, אַרויסגעגעבן מיטאָגן וכו'.

מיט איין וואָרט, די שול האָט געהאַט אַן איינפלוס אויפן גאַנצן גאַנג פון יידישן לעבן פון שטאָט, הן דורך דעם, וואָס אַהער זענען געקומען לערער מיט וועלטלעכער בילדונג, וואָס לרוב האָבן זיי געענדיקט אַ לערער־סעמינאַר, ווי אויך דורך דעם, וואָס די קינדער פון דער שול האָבן זיך אַנדערש אויפגעפירט, ווי די קינדער, וואָס האָבן געלערנט אין די אָפּ־געשטאַנענע פּריוואַטע „חדרים".

אין ראַוואַ רוסקאַ איז געווען אַזאַ שול.

די קוראַטאָריע פון די שולן האָט, אָנהויבנדיק פון 1896, יעדעס יאָר אַרויסגעגעבן אין ווין אַ באַריכט וועגן פאַרגאַנגענעם שול־יאָר אין דער דייטשער שפּראַך, מיט גאַנץ גענויע פּרטים, וואָס גיבן אַ בילד, וואָס און ווי אַזוי מ'האָט געלערנט, וויפל ס'האָט אָפּגעקאָסט דאָס בויען די שולן און וויפל עס האָבן באַטראָפן די אַנדערע הוצאות וכו' וכו'.

דער לעצטער באַריכט איז דערשינען אין יאָר 1914 פאַרן שול־יאָר 1912/13. די מלחמה האָט געמאַכט אַ סוף צו די שולן און פון דער גאַנצער פונדאַציע איז גאָרנישט געוואָרן. די מאָנאַרכיע עסטרייך—אונגאַרן איז זיך צעפאַלן און אויף איר אָרט זענען אַנטשטאַנען נייע מלוכות, וואָס האָבן לויט זייער אופן אָרגאַניזירט די שולן: אין גאַליציע — (פּוילן) — פּוילישע מלוכה־שולן, וועלכע זענען אויך געווען אָפן פאַר יידישע קינדער, ד.ה. זיי זענען געווען אַנדערש דערמיט, וואָס מ'האָט נישט געלערנט שבת (דערפאַר האָט מען די שולן גערופן „שאַבאַסוּווקי") און דער רוב לערער זענען געווען יידן. געלערנט האָט מען אויך די יידישע רעליגיע און מער גאָרנישט פון „מלוכהשן" שטאַנד־פּונקט. אַן אַנדערע זאַך איז דאָס, וואָס די לערער פון זיך אַליין האָבן זיך לרוב באַמיט צו געבן אין די שולן (אויף פּויליש) אַ יידישן אינהאַלט דעם חינוך (אָרגאַניזירט נאַציאָנאַלע פייע־רונגען, געלערנט העברעיש וכו'). נישט איין מאָל איז צוליב דעם געקומען צו קאָנפליקטן מיט דער שול־מאַכט.

פון די שול־באַריכטן פון דער פונדאַציע פון באַראָן הירש נעמען מיר אַרויס דאָס, וואָס האָט אַ שייכות צו ראַוואַ רוסקאַ.

די שול האָט עקזיסטירט זייט סעפּטעמבער 1890 ביזן

אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה אין יאָר 1914. איר דירעקטאָר (שפּעטערדיקער) און איינציקער לערער איז אין אָנהויב געווען שמואל קרעל־צילף, וואָס האָט געהאַט סעמינאַריאַלע מאַטורע און אַ פּאַטענט אויף צו זיין לערער. די צאָל שילער איז צו דער צייט געווען זייער אַ קליינע. אַזוי אַז איין לערער איז געווען איבערגענוג.

ווי באַקאַנט, האָט מען פון אָנהויב די דאָזיקע שול באָיקאָטירט. נעמלעך, די גאָר פרומע יידן האָבן געזען אין איר אַ נעסט פון אַפּיקורסות. נו, און זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די מלמדים פון די „חדרים" פון זייער זייט האָבן געפירט אַ קאַמף קעגן דער דאָזיקער שול, מורא האָבנדיק פאַר קאָנקו־רענץ...

ווידער, די רייכערע שיכט יידן האָט אירע קינדער אין די שולן נישט געשיקט. זיי האָבן גיכער געוואָלט שיקן זייערע קינדער אין די פּוילישע שולן, אָדער לערנען זיי פּריוואַט, איידער צו שיקן זיי אין די באַראָן הירש־שול, וואָס איז דאָך געווען אַ „צדקה־שול" פאַר אָרעמע.

אין יאָר 1893 קומען צו דריי נייע לערער: בנימין בראַנדעס, איזידאָר זיידענוועג און אַחוץ דעם אַ לערער צו העברעיש — יעקב אַדלער, וואָס האָט נישט געהאַט קיין סעמינאַר בילדונג.

אָנהויב שול־יאָר 1894/95 באַקומט די שול נאָך איין לערער דוד שאַוער. פון דעם שול־יאָר אָן געהערט די שול צו דער העכערער מדרגה מיט קוואַליפיצירטע פיר לערער, אַ חוץ דעם אַ לערער פאַר העברעיש. זיי זענען פאַרבליבן אין דער שול ביזן סוף.

פון 1895 לערנט אין דער שול נאָך איין לערער מיטן נאָמען מיכאל יופע, אַ קוואַליפיצירטער לערער. אין דעם שול־יאָר האָבן זיך געלערנט 150 שילער.

וואָס האָט מען געלערנט אין דער באַראָן הירש־שול?

די לערן־שפּראַך איז פון אָנהויב אָן געווען דייטש. פון 1894 ווערן איינגעפירט פּוילישע לערנביכער, לויט דער פאָ־דערונג פון גאַליצישן „קייזער־ און קעניגלעכן שול־ראַט". העברעיש ווערט באַטראַכט אַלס אַ נישט פאַרפליכטנדיקער קעגנשטאַנד, אָבער מ׳האָט אים געלערנט כמעט אומעטום, ווייל סיי די עלטערן, סיי די קינדער האָבן דאָס געוואָלט.

אָט האָבן מיר דעם אָפיציעלן לערן־פּלאַן פון דער פיר־קלאַסיקער פאָלקס־שול פון דער העכערער שטופע. אַזאַ איז געווען די שול אין ראַווע:

(לערן־שעהן פון קעגנשטאַנדן אין אַ וואָך לויט די קלאַסן)

	1־טע	2־טע	3־טע	4־טע
רעליגיע	2	2	2	2
לייענען און שרייבן	11	2	2	2
לערן־שפּראַך (פּויליש)	—	9	7	7
לערן־שפּראַך (דייטש)	2	3	3	3
חשבון און געאָמעטריע	3	3	3	3
צייכענען	—	1	1	1
געזאַנג	2	2	2	2
גימנאַסטיק	2	2	2	2
בס"ה	18	24	24	24
אין צווייטן האַלב־יאָר	21			

אַ טייל שילער, וועלכער האָט געענדיקט די שול, לערנט זיך אַ פאַך ביי אַ בעל־מלאָכה. אין לערן־יאָר 1902/3, למשל, — 8 ייִנגלעך: 2 לערנען קירזשנעריי, 1 — שניידעריי, 3 — שוס־טעריי און 2 — סטאָלעריי.

ביי דער שול האָבן אויך עקזיסטירט קורסן, וואָס האָבן אין אָוונט געלערנט דערוואַקסענע לייענען און שרייבן, ווי אויך מיידלעך — האַנט־אַרבעט. אין שול־יאָר 1901/2 האָבן אויף די אָוונט־קורסן זיך געלערנט 60 פּערזאָן.

די צאָל שילער האַלט אין איין וואַקסן. דערגייט אין לערן־יאָר 1901/2 צו 190 שילער. דאָס זעלבע אין יאָר 1903/4. דערנאָך וואַקלט זיך די צאָל. פאַלט ביזן יאָר 1909/10 צו דער צאָל פון 125 (קלענסטע צאָל). שפּעטער וואַקסט זי ווידער.

אין שול־יאָר 1902/3 האָט שוין די שול אַן אייגענע געביידע. אויף אויפצובויען די שול האָט די פונדאַציע אויסגע־געבן 42.000 קראָנען. אַ ריזיקער סכום אין יענער צייט. אין דער געביידע האָט זיך אויך געפונען אַ וווינונג פאַרן דירעקטאָר פון דער שול, אַ פּלאַץ אויף צו שפּילן זיך און גימנאַסטיק, אַ גאָרטן אויף צו באַאַרבעטן אים דורך די שילער (לאַנד־ווירטשאַפט) וכו׳.

די קינדער פלעגן אויך יאָר־יערלעך מאַכן אויספלוגן, כדי צו באַקענען זיך מיטן לאַנד וכדומה.

די לעצטע לערער: דירעקטאָר עפּשטיין, שטערנבאַך און לאָרבער.

א נישט געלונגענער פרווו צו ארגאניזירן א העברעישע שול אין יאר 1913

משה ווייס, ניו־יאָרק

נישט אַלץ, וואָס מען זעט אין די היינטיקע צייטן, אָדער וואָס איז געשאַפן געוואָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אָנגעקומען אַזוי גרינג, ווי מען וואָלט זיך דאָס געקענט פאָרשטעלן. די העברעישע שולע, וואָס איז אַנטוויקלט געוואָרן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות אין ראַווא־רוסקאַ, וואָס איז געשטאַנען אויף אַזאַ הויכן ניוואָ — האָט געהאַט אויך זיינע פאַרלויפערס, מיט יאָרן צוריק, און ווי ביי יעדער שאַפונג, קען נישט מיט דעם ערשטן מאָל אַלץ געלונגען. די פעסטונג שפעטער דורכצוברעכן איז שוין געווען לייכטער — ווען אירע ווענט האָבן שוין פריער באַקומען די געהעריקע קלעפּ.

איך וויל דאָ שילדערן אַן עפּיזאָד פון נאָוועמבער 1913, וואָס עס געדענקט זיך מיר אַזוי גוט, ווייל עס האָט זיך אָפּגעשפּילט ביי אונדז אין הויז.

ישראלקי גאָלד און אברמטשע עדעל זענען צו אונדז אַרויפגעקומען — מיר האָבן שוין דעמאָלט געוווינט אין ראַט־הויז — און זיי האָבן געדונגען ביי אונדז אַ צימער, מיט קאָסט און קוואַרטיר, פאַר אַ העברעישן לערער. אין דעם זעלבן צימער, ווו ער האָט געוווינט האָט ער אויך געגעבן העברעישע לעקציעס. דער נאָמען פון דעם לערער איז געווען — ווייסבערג אָדער וויטבערג פון סקאַלאַט (גאַליציע). צו די לעקציעס, פלעגן קומען די דעמאָלטדיקע יוגנט, וואָס האָט נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג געשאַפן די ציוניסטישע באַוועגונג אין ראַווע. צווישן זיי זענען געווען: אברהם עדעל, ישראל גאָלד, לייבוש וועבער, יעקב־שלמה גאָלד, משה יאָזעפסבערג, אברמטשע גרויער (לייבעלי גרויערס זון), שמחהלי ראַפּאַפּאָרט, בנציון גינסבערג, זיין שפעטערע פרוי פעשע גאַרטלער, יענקל גראָפּס טעכטער, טודרוס רייצפעלד און די גאַנצע אויסגעווילטע יוגנט פון דער דעמאָלטדיקער צייט.

ליידער האָט דער ערשטער פרווו נישט געקאָנט לאַנג אָנ־האַלטן. ערשטנס, ווייל עס זענען געווען ווייניק שילער, אויך צוליב דער שווערער דעמאָלט עקאָנאָמישער לאַגע אין שטאָט, און דער עיקר, דורך דער לאָקאַלער יידישער פּאָליטיק, ווו עס זענען געווען פיל קעגנער; אַזוי, אַז נאָך 3 חדשים, האָט זיך די גאַנצע אונטערנעמונג אויפגעלעזט, דער נסיון איז נישט געלונגען און דער לערער האָט געמוזט פאַרלאָזן ראַווע. אין דער דעמאָלטדיקער צייט איז געווען שווער צו באַקומען אַ לאָקאַל פאַר אַ ציוניסטישן פאַריין אין מיטן שטאָט, אַזוי, אַז מ'האָט געמוזט דינגען אויסער דער שטאָט, ביי העו"ש ראָזענפעלד, וואָס האָט געוווינט נעבן גוישן בית־הקברות, ביי עוזר פאָטאָליטשערס איידעם.

די זרע, וואָס איז דעמאָלט פאַרזייט געוואָרן, האָט ערשט

תלמידי בית הספר העברי בעיר מקבלים את פני הסופר משה סתוי

געבראַכט פרוכטן אין די 20־ער יאָרן: דאָס אָרגאַניזירטע ציוניסטישע לעבן, מיט דעם „החלוץ" און די „גורדוניה"־באַוועגונג. אויך די היינטיקע, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט, זיי אין ישראל און זיי אין חוץ־לארץ, זענען אַ דערפאָלג פון דער דעמאָלטדיקער אינטענסיווער, אויפקלערערישער און רעוואָלוציאָנערער אַרבעט.

מהתנועה העברית בראווה־רוסקה

א. אבנרי (הפנר)

מעודד מן ההצלחה של ביה"ס העברי בחודשים הרא־שונים לקיומו, באתי לכלל הכרה, כי ראוי ואפשר להרחיב את המסגרת ולהקים גן־ילדים עברי. אמנם היה בזאת משום חידוש רב: גני ילדים לא היו נפוצים בגליציה המזרחית גם בין האוכלוסיה הכללית, והגן היחיד שהיה קיים בראווה־רוסקה ונוהל בידי הנזירות, היה בעיקרו מוסד סוציאלי. בכל זאת קיבלו חברי ועד ביה"ס את הצעתי בהתלהבות, אלא שהתעוררה בעיה קשה ביותר: ותקציב מאין יוקח? אין להניח שההורים יסכימו לשלם „שכר לימוד" ניכר בעד הפעוטות, כדי שאיזו בחורה — „פרבליאנקה" בלע"ז — תעסיק אותם במשחקים ובשאר שטויות. גם לבעיה זאת מצאתי פתרון. כיון שביה"ס פתוח בשעות אחה"צ ובערב, אתנדב אני ואנהל בעצמי במשך חודשים מספר את גן־הילדים בשעות הבוקר ללא קבלת שכר נוסף. במשך הזמן יתרגלו ההורים לרעיון, ואז אולי יסכימו לשלם תשלום מתאים ונוכל להזמין גננת. הצעתי נתקבלה ושבועות אחדים לפני חג הפסח הופיעו בעיר מודעות כי אחר החג ייפתח, ליד ביה"ס העברי, גן לילדים בני 4—5 שנים ושכר־הלימוד החודשי הוא סך־הכל זלוטי אחד. עד מהרה נרשמו כ־50 ילד. הכסף שקיבלנו, במשך שלושת החודשים שנשארו עד לחופשת הקיץ, הספיק לנו לרכישת ציוד וחומרים ולתשלום שכר סמלי לאחת מתלמידותי הבוגרות, שנתקבלה כדי לעזור לי (לתפקיד זה נבחרה גולדה גרויאר, נערה סעורת רגשות, אך מוכשרת ואוהבת ילדים).

נראה לי שאז, באביב שנת 1931, כמחצית השנה אחרי פתיחת ביה"ס — לא הערכתי כראוי מהי האחריות שהנני מקבל על עצמי. ואף על פי כן הפכה כיתת הגן עד מהרה לכוורת עליזה, שבה עסקו הפעוטים החמודים בשירה, בדקלום, בריקודים ובעיקר בעמל כפיים מרנין.

עם סיום שנת־הלימודים בביה"ס העלינו הצגה בעברית באולם „בית־היתומים", ומה גדולה היתה שמחת־הלב כאשר את ההצגה פתחה הופעת ילדי־הגן ששרו ודקלמו ב„שפת הנביאים".

הזדרזנו והכרזנו מיד על פתיחת ההרשמה לגן לשנה החדשה. כל ההורים באו לרשום מחדש את ילדיהם, וכן באי הורים חדשים. אמנם כולם הופתעו לשמוע, כי הפעם הם נדרשים לשלם 5 זלוטי לחודש, אך לשבחם ייאמר כי הוויכוח היה קצר ובסופו רשמו כמעט כולם את ילדיהם וגם חתמו על התחייבויות לשנה שלמה. בסתיו 1931 הוזמנה גננת מוסמכת (הגב' פנינה ברר — היום סוסליק, הגרה בתל־אביב) ונפתח גן־ילדים מצויד כהלכה — בהתאם ליכולתנו והבנתנו. בזמן ההוא. זכינו ובפתיחה החגיגית השתתף אתנו אורח חשוב מארץ־ישראל, הסופר משה סטבסקי — הלא הוא מ. סתוי ז"ל. באותה שנה ביקר מר סתוי בפולין ושהה בה חודשים

בית ספר עברי כללי על שם ההסתדרות החנוך והתרבות בלבוב
בעיר רוה רוסקה

שנת הלימודים הראשונה
מחלקה א'
מספר 118

תעודת בית הספר

נולד ... ביום ... לחדש ... שנת ... התחיל את למודיו ... בשנת ...
ומבקר את בית הספר הנ"ל משנת ...

התקדמות בעניני הלמוד.

ענין	זמן ראשון	זמן שני
התנהגות נמוסית	משבחת	[illegible]
שקידה	מתנוססת	[illegible]
הסדר	—	[illegible]
קריאה	טובה מאוד	[illegible]
כתיבה	טובה מאוד	[illegible]
דקדוק	טובה מאוד	[illegible]
שפה	מצוינה	[illegible]
הסטוריה	—	[illegible]
תורה, נביאים, כתובים	טובה מאוד	[illegible]
רש"י		
משנה		
גמרא		
אגדה		
שלחן ערוך		
ספרות		
גיאוגרפיה		
ידיעות הטבע		
חשבון		
פולנית		
מלאכת־יד		
התעמלות		
זמרה		
נפקד מקום ... הצטדק לא	שעות	שעות
התקדמות כללית	טובה מאוד	[illegible]
חתימת האב האם או האפטרופס		

רוה רוסקה, יום 16 לחשון שנת התרצ"ב

מספר, לשם הוצאת כתביו. המזכיר המחונן של „תרבות" בלבוב, מר משה ברניק, ניצל את הביקור הזה לשם ארגון פגישות עם הסופר במקומות שונים בגליציה המזרחית, שבהם היו קיימים בתי־ספר עבריים. ברור, שגם אנחנו הזמנו את האורח מארץ־ישראל. מר סתוי התרשם מאוד מהאווירה העברית־חלוצית־ארץ־ישראלית, שמצא בראווה־רוסקה, ואחרי קבלת־הפנים הרשמית נשאר אתנו בביה"ס למסיבת־רעים פרטית, בה הביא לנו מ„זמרת הארץ". כך נרקמה ידידות בין הסופר ובינינו, וכאשר חגגנו את פתיחת גן־הילדים — הסכים ברצון להשתתף בשמחתנו ולהיות אורח הכבוד שלנו.

אגב, מר סתוי ביקר אצלנו גם פעם שלישית. ומעשה שהיה כך היה: באחד מימי ערב־שבת שמעתי דפיקה על דלת חדר־דירתי שבבנין ביה"ס. כשפתחתי את הדלת הופתעתי לראות את הסופר החשוב, האורח מארץ־ישראל. את התעלומה פתר מיד האורח עצמו. התברר, שמר סתוי החליט לשבות בבלז ולראות בשבת את „שולחנו" של הצדיק. הוא הגיע ברכבת מלבוב לראווה־רוסקה בשעות הצהריים, ולפי התוכנית היתה צריכה לצאת, כעבור שעה קלה, רכבת־תלמידים מראווה־רוסקה לבלז. לתדהמתו נודע לסופר, כי אותו יום היה יום חופשי מלימודים, ולכן לא נסעה רכבת־התלמידים המיוחדת. הרכבת הבאה עתידה היתה לצאת רק לפנות ערב, והיה חשש שהסופר לא יגיע לבלז לפני כניסת השבת.

אני דוקא שמחתי ל„מקרה המעציב" הזה, כי הוא הביא פעם נוספת את האורח מארץ־ישראל תחת צל קורתי. וכדי להסיר דאגה מלב אורחי, התקשרתי מיד עם ד"ר יוסף מנדל הנלבב, והוא התקשר טלפונית עם אחד מידידיו בבלז וסידר שהלה ימתין למר סתוי ליד תחנת הרכבת ויקבל את פניו בצנעה. מר סתוי הגיע בשלום לבלז ועוד באותו ערב ביקר, בלווית מארחיו, בביתו של הרבי.

הנשכרים מכל העסק יצאנו אנחנו — הגננת ואני. אותו יום שישי אחה"צ בילינו בחברת מר סתוי, ששפע הומור ושירה והרבה לספר לנו על תקופת עבודתו בבאר־טוביה, על עבודתו כחלבן בתל־אביב, ואפילו על הפרה הפקחית שלו, דיצה, שלמדה לפתוח, בעת צמא, את ברז מי השתייה.

זיכרון מימים עברו

פנינה ברר-סוסליק

בראשית דברי רוצה אני להודות לכם על ההפתעה הנעימה שגרמתם לי, בזכותכם אותי בתשורה יקרה זו — ביולטין מוקדש לזכר קדושי העיר ראווה־רוסקה.

מבין הדפים הראשונים ומהתמונות נשקפה אלי תמונת גן־הילדים חוסה בצל עצים. לא מעט תמונות מסוג זה נשתמרו אצלי מכל שנות עבודתי בארץ. אולם, לתמונה זו משמעות מיוחדת. היא עוררה בלבי גל של רגשות: שמחה מהולה בצער, אושר ותוגה, מזכרת מופלאה, קו אור זורח, הד רחוק של נעורים, חדוות יצירה, ימי ילדות ושמחת־חיים שנגוזו ואינם.

לשוא מאמצת אני דמיוני ומשתדלת לפענח מה קרה שם, וכעין אבן מעיקה על לבי. כמו שאזכור את בני עיר מולדתי

הראשונה וכל היקר בה, כך אזכור את העיר ראווה־רוסקה וכל אשר אבד בה על כל הטוב והנעלה שהעניקה לי בימי שהותי בה.

על אף השנים הרבות שעברו מאז נפרדתי ממך — העיר ראווה — לפני עלייתי לארץ, עדיין שמור בזכרוני היום הגדול, שבו הגעתי אליך לפתיחת גן ילדים של „תרבות" — גן ילדים עברי.

בית־ספר עברי כבר היה קיים במקום בהנהלתו של החבר אבנרי, ועתה נוספה לו פינת־חמד זו — גן ילדים.

את המאורע התרבותי ציינו בפתיחה שנערכה בחגיגיות רבה ומתוך התרוממות הרוח. השתתפו בה נציגי שכבות־ציבור שונות, חוגים ציוניים, משכילים והורי הילדים. האורחים המוזמנים היו החל מנכבדי „המזרחי", כל ארגונים הציוניים האחרים עד לגורדונאים הפעילים והערים. נישאו נאומים מעודדים, ונשמעו ברכות ואיחולים.

תוך ימים ספורים התמלא הגן צהלת ילדים. תוך שיה, זמר ומשחקים קלטו הקטנים מילים, פזמונים ושירים עבריים. עבודתי התנהלה מתוך סיפוק והכרה של מילוי ייעוד, בתור מחנכת הילדים לקראת חיים וערכים חדשים. ההורים עקבו בעירנות אחר התפתחות הילדים, והוקירו את העבודה שהושקעה בגן־הילדים.

בית־הספר הלך וגדל, ועם התפתחותו גייס אותי החבר אבנרי לעזרה בכיתת המתחילים ולפעמים גם בשיעורי הערב. הלימודים התנהלו ביסודיות ובאווירה נעימה.

ראווה־רוסקה ידעה ליצור מזיגה מופלאה בין בניה, מבוגרים ונוער, שהיו להם אופי ושאיפות שונות; היא ידעה לגשר על פני ניגודים ולאחד אותם למטרה משותפת. בהיותה מקורבת מבחינה גיאוגרפית לעיר בלז היתה מושפעת מרוח החסידות, שגבלה בקנאות ובהסתגרות. הרבה בתי־אב חיו בעולמם הפנימי המסוגר, לפי המנהגים והמסורת המקובלים בחצרות הרביים בדורות הקודמים. לעומת זאת היתה מורגשת השפעת העיר הקרובה, עיר הבירה לבוב, על כל ההתקדמות שבה. לבוב היתה אז מרכז רוחני לתרבות והשכלה של גליציה המזרחית. העיר לבוב שימשה אבן־השואבת וקסמה לנוער צמא השכלה וידע.

בתנאים אלה קמה תנועת נוער יהודי לאומי מלוכד באידיאלים משותפים, בשאיפה אחת גדולה לעלייה לארץ. תנועה זו קיבלה עידוד על־ידי ארגונים ציוניים, שרק בדרך זו של שיבת ציון — ראו פתרון לשאלת הנוער היהודי. העסקנים הציוניים לא חסכו עמל מעצמם, הזניחו את עסקיהם הפרטיים, והתמסרו לפעולה ציבורית לגיוס כספים לקרנות הציוניות למען השגת המטרה. הם היו עירנים לכל המתרחש בארץ, ובסתר נפשם ודאי חלמו אף הם על עלייה לארץ. אולם מטרת חייהם לא התגשמה.

חלוצי ראווה־רוסקה הגיעו לארץ לפני למעלה מארבעים שנה. חלום נעוריהם הפך למציאות בארץ האבות הקמה ונבנית, במדינת ישראל.

ילדי הגן העברי בעיר מקבלים את פני הסופר משה סתוי

דאס יידישע טעאטער־לעבן אין ראווא־רוסקא

משה יעקב שטיינפעלד

ווי קליין אונדזער שטעטל איז נישט געווען, האָט עס געפּרוּווט נעמען אַ געוויסן, און אויך אַ סך מאָל, אַ שטאַרקן אַנטייל אין יידישן קולטורעלן לעבן, וואָס עס איז פאָרגעקומען אין יענער צייט אין דער יידישער וועלט.

חוץ פון דער טעטיקייט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, אין אַלע אירע שאַטירונגען, ווי: „סתם"־ציוניסטן, מזרחי, התאחדות און רעוויזיאָניסטן און אויך אין אַנדערע פּאַרטייאישע פאַריינען, ווי: „אגודה" און „בונד", ווו אונדזער יוגנט האָט זיך שטאַרק באַטייליקט און דאָביי זיך זייער אויסגעצייכנט מיט גרויסער התלהבות און טיפער באַוווסטזיניקייט — האָט זיך אַ טייל פון דער ראַוווער יוגנט געווידמעט צו קולטורעלער אַרבעט אויפן געביט פון יידיש טעאַטער. אין דער עפּאָכע פון צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, האָבן די דראַמאַטישע קרייזן אין די גאַליצישע שטעט און שטעטלעך, געשפּילט איינע פון די הויפּט ראָלן אינעם יידישן לעבן.

בערך אין יאָר 1920, האָט זיך געשאַפן אַ דראַמאַטישער קרייז פון דער ציוניסטישער יוגנט און אָנגעהויבן צו ווירקן און באַאיינפלוסן מיט זיין גרויסן רושם אין שטאָט און אין דער אַרומיקער סביבה. דער איינפלוס פון דעם דראַמאַטישן קרייז אויפן קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן האָט זיך זייער אָנזעעוודיק אָפּגעשפּיגלט, נישט נאָר אין אונדזער שטאָט, נאָר אויך אין אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, ווו ס'האָבן זיך אויך אָנגעהויבן צו בילדן אַזעלכע קרייזן. אַ ברען און גרויס התלהבות האָט אַרומגענומען די אַלע חברים פונעם קרייז אין זייערע ראָלן אין די פּיעסן, וואָס מ'האָט אויפגעפירט אין שטאָט; אויך האָט אייפעריק מיטגעהאָלפן אַ גרויסער טייל חברים, וועלכע האָבן אין דער פּיעסע נישט געהאַט קיין אַקטיווע ראָלע.

בכלל האָט יעדע פאַרשטעלונג פון אונדזער דראַמאַטישן קרייז געבראַכט אַ גרויסע אויפלעבונג אין אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט. די, וועלכע האָבן באַזוכט און געזען די פּיעסע, פלעגן אַ צייט־לאַנג־נאָך איבער דער פאַרשטעלונג רעדן און דיסקוטירן. מ'האָט קריטיקירט בעצם די פּיעסע אַליין, דעם מחבר, און איבערהויפּט די ראָלן־שפּילער, דעקאָראַציעס און אַנדערע טעכנישע טיילן.

באַזונדערס האָט זיך אָנגעהויבן רעשן און רודערן אין די חסידישע היימען. טעג־לאַנג האָט מען אַרומגערעדט איבער דער פּיעסע, נעמענדיק די טעמע נאָר פון דעם אַפּישן־קאַפּל, ווייל אין טעאַטער גיין איז געווען גלייך, ווי גיין אין קלויסטער. אין די אונטן פון די פאַרשטעלונגען האָבן די חסידישע עלטערן שטאַרק געהיטן זייערע קינדער (באַזונדערס מיידלעך, ווייל בחורים האָבן זיך ממילא דעמאָלט געפונען אין די בתי־מדרשים און קלויזן), אַז זיי זאָלן חלילה נישט נכשל ווערן און האָבן אין דעם אונטן געמוזט זיין פּריציייטיק אין שטוב. דאָך איז די פּרעקווענץ געווען אַ גרויסע און געוויסע פּיעסן האָט מען געמוזט איבערחזרן און שפּילן אייניקע מאָל.

ס'דאַרף אויך באַטאָנט ווערן, צום לויב פונעם דראַמאַטישן קרייז, אַז ביים קלייבן די פּיעסן, האָט תמיד איבערגעוויגן דער ליטעראַרישער ווערט און קולטורעלער כאַראַקטער פון דער פּיעסע, און נישט איר געלט־ און קאַסע־איינפלוס. דער

עסקנים פון אַלע פּאַרטייען אויפן קבלת פּנים פאַרן דירעקטער משה סתוי.
פון רעכטס, זיצן: וואַקס לעמל, עדעל אברהם, וועבער לייביש, סתוי משה, האַפּנבראַטל אברהם, און גערשטנפעלד בערל.
שטייען: גאָלד יעקב שלמה, יוסט גימפּעל, זיבצענער הערש וואָלף, בארער פּנינה, האַפּנער אָבנר, האָלענדער אהרן און עדעל נתן.

טעאַטער־פאָרשטעלונג „הערשעלי־אָסטראָפּאָלער״ דורך „התקוה־פאַריין״

קרייז האָט געקענט מצליח זיין, נאָר אַ דאַנק זיינע איבערגעגעבענע חברים און דער פריינטשאַפטלעכער צוזאַמענאַרבעט פון אַלע מיטבאַטייליקטע.

דער געשאַפענער דראַמאַטישער קרייז האָט אויפגעפירט אויף דער ראַוועער בינע, צו ערשט אין ראַטהויז־זאַל, דערנאָך אין וויזן־הויז (בית יתומים) און אַמאָל אין פּוילישן „סאָקאָל״ זאַל, אַ ריי טעאַטער־שטיקער, פאַרשידענע דראַמען און פּיעסן, וואָס זענען געשטאַנען אויף אַ שיינער אַרטיסטישער הויך און אויך שטאַרק אויסגענומען ביים ראַוועער פּובליקום און ביי די באַזוכער פון דער אַרומיקער געגנט.

דער פּיאָנער פון יידישן טעאַטער אין ראַווע איז — לויט ווי איך געדענק — געווען סראָלקע גאָלד, אַ זון פון ר׳ מיכלי און דער עלטערער ברודער פון יעקב שלמה גאָלד. ער, סראָלקע, איז נאָכן ערשטן וועלט־קריג צוריקגעקומען פון רוסלאַנד, מיטגעבראַכט מיט זיך פרישן און נייעם גייסט פון דער גרויסער וועלט, האָט ער זיך גענומען ווידמען דעם קולטורעלן לעבן אין שטאָט און האָט, דאָס ערשטע, אויפגעפירט אין ראַטהויז זאַל די פּיעסע „דער דין־תורה מיטן ווינט״. דאָס האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן רושם אין שטאָט, אַזוי אַז מ׳האָט עס געמוזט עטלעכע מאָל איבערחזרן. סראָלקע האָט געשפּילט די הויפּט־ראָלע, וווּ ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ שטאַרקן טאַלאַנט און גרויסע אַרטיסטישע פעאיקייטן. ליידער איז אים נישט באַשערט געווען צו האָבן נחת פון זיין אַרבעט; ער איז אַוועק יונג פון דער וועלט.

דער געשאַפענער דראַמאַטישער קרייז האָט ווייטער געאַרביט; דאָס מאָל אַ דאַנק אַ פרעמדן יונגערמאַן, ווייצנער, וועלכער האָט געאַרבעט אַלס באַאַמטער אין ראַוועער געריכט: ער איז אויך געווען אַרטיסטיש זייער באַגאַבט, זייער שיין און האָט געשפּילט זיינע ראָלן מיט אַ סך טאַלאַנט. אין דער צייט האָט מען אויפגעפירט דעם „יום הדין״ מיט ווייצנער און רייזל קאַרמאַן אין די הויפּט ראָלן; דאָס האָט אויך געמאַכט זייער אַ שטאַרקן רושם.

דער גרויסער דערפאָלג אין שטאָט האָט צוגעצויגן די גאַנצע יידישע אַקאַדעמישע אינטעליגענץ — וועלכע זענען, טיילווייז, ביז דעמאָלט, געשטאַנען אַ ביסל ווייט פון יידיש־געזעלשאַפטלעכער אַרבעט — און עס האָט זיך געשאַפן אַ גרעסערער דראַמאַטישער קרייז מיטן אָנטייל פון דר. מאַנדעל, דר. זיגעלבוים, דר. הערשדערפער, לייבוש וועבער, אברהם און ישראל עדל, שמעון און מאַני מאַרגאַליעס, משה יענקל שטיינפעלד, זלמן באַך, משה בערגער, הענטשי גראַף, לאַנקי ברײנדלער, אסתר קורצער און נאָך אַ סך אַנדערע, וועלכע איך געדענק שוין ליידער נישט.

אַזוי ווי אין אַלע טיילן פונעם יידישן לעבן אין ראַווע, אַזוי אויך אינעם דראַמאַטישן קרייז, האָט באַלד זיך אַרויסגעוויזן די צענטראַלע און דאָמינירנדע פיגור, דער דר. מאַנדעל ז״ל. ער איז געווען אַ גרויסער כלל־טוער, אַ ציוניסטישער פירער, ראש־הקהל, וויצע בירגעמייסטער פון שטאָט און דערצו האָט ער נאָך געפונען צייט זיך אָפּצוגעבן מיט יידיש טעאַטער. ער האָט אין אַלעמען מיטגעאַרבעט און אויך געגעבן די בעסטע הויפּטראָלן, מיט אויסערגעוויינלעכן טאַלאַנט.

דערנאָך האָט מען אויפגעפירט „כאַשע די יתומה״ פון יעקב גאָרדין, מיטן אָנטייל פון מאַני מאַרגאַליעס אַלס כאַשע און

ד״ר זיגלבוים הי״ד

משה יעקב שטיינפעלד אַלס וולאַדימיר. דאָס האָט אויך געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין שטאָט, אַזוי אַז מ׳האָט די פאָרשטעלונגען געמוזט איבערחזרן עטלעכע מאָל. מאַני מאַרגאַליעס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ זייער שטאַרקן אַרטיסטישן טאַלאַנט און אויך גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין די ווייטערע פאָרשטעלונגען.

די קומענדיקע פאָרשטעלונג איז געווען דער „דאָרפסיונג״, מיט משה בערגער און הענטשי גראַף־דובי אַלס נאַטאַשאַ. זיי האָבן אויך אויסערגעוויינלעך געשפּילט אַזוי ווי געשולטע אַרטיסטן. אין די קומענדיקע פאָרשטעלונגען ווי: די „שחיטה״, „גאָט, מענטש און טייוול״ און נאָך פיל אַנדערע פּיעסן, ווו ס׳האָבן זיך אויסגעצייכנט נאָך אַ סך חברים, ווי: רייזל קאַרמאַן, לייבוש וועבער, יידל שווערט, זלמן באַך, סראַלקי עדל, וועלכע זענען, ליידער, מער נישטאָ מיט אונדז.

זעענדיק דעם גרויסן דערפאָלג פון אונדזערע טעאַטער־שפּילן, האָבן מיר זיך גענומען צו אַ גרעסערער זאַך — דעם „דיבוק״ פון ש. אַנסקי. מיר האָבן געוואָגט זיך צו פאַרמעסטן מיט גרויסע „קינסטלער טרופּן״ און עס איז אונדז טאַקע זייער גוט געלונגען. אַ דאַנק דער אומדערמידלעכער אַרבעט פונעם גאַנצן דראַמאַטישן קרייז און בראש פון דעם אָפּפערוויליקן דר. מאַנדעל, וועלכער האָט אונדז געשטעלט צו דיספּאָזיציע זיין אַדוואָקאַטישע, גרויסע קאַנצעליי צו די פּראָבן, וועלכע זענען דאָרטן פאָרגעקומען כמעט טאָג־טעגלעך אין די אָוונטן. מיר פלעגן צעריקן און אַרויסטראָגן דאָס מעבל און פון דער קאַנצעליי האָבן מיר געמאַכט אַן אמתדיק חסידיש בית־מדרש. ער, דער דר. מאַנדעל, האָט זיך אָפּגעגעבן צו זיין ראָלע, אַלס מיראָפּאָלער רבי, בלב ונפש; זיין בילד שטייט מיר נאָך היינט פאַר די אויגן, זיין אויסזען און זיין שפּילן האָט געמאַכט דעם איינדרוק, גלייך ווי ער וואָלט אַרויסגעקומען פון אמתדיקע רבנישע קרייזן. די אַנדערע הויפּט ראָלן האָבן אויסגעפירט: דר. זיגעלבוים אַלס „משולח״, דר. הערשדערפער אַלס חנן, דער בית־מדרש־בחור, איך אַלס ר׳ סענדער ברינניצער, דער פאָטער פון לאהלי; די ראָלע פון לאהלי האָט געשפּילט מיט גרויס טאַלאַנט די שטאָטישע שיינהייט — לאָנקע ברייגדלער. אַלע האָבן געשפּילט בחסד עליון, ווי געבוירענע אַרטיסטן; דער בעל־תוקע שמעון מאַרגאַליעס, זייער אַ באַגאַבטער מענטש, זייער מוזיקאַליש, אַ דיריגענט פון כאָר, האָט ביי דער סצענע פון אַרויסטרייבן דעם „דיבוק״ געבלאָזן שופר, גלאַט און קלאָר, אַזוי, אַז דער שטן האָט איבערהויפּט נישט געהאַט קיין שליטה איבער אים. דער „דיבוק״ האָט געהאַט אַזאַ דערפאָלג, אַז מיר האָבן באַקומען איינלאַדונגען פון פיל אַרומיקע שטעט, צו קומען שפּילן טעאַטער.

נאָך דעם האָט מען נאָך געשפּילט אַ סך זאַכן, ווי: „טוביה דער מילכיקער״, „הערשעלע אָסטראָפּאָליער״, דער

שמעון מרגלית הי״ד

יידישער קעניג ליר, „מאַשקע חזיר״, וואָס איז געוואָרן אי־בערזעצט פון אָריגינאַל „אותו ואת בנו״ פון בערקאָוויטשן, דורך אונדזער חבר י. צ. רובין. ער האָט זיך אויך פיל מאָל מיט־באַטייליקט אין אונדזער קרייז אַלס סופליאָר ביי פיל פּיעסן.

אויך קען איך נישט פאַרגעסן די „קליין־קונסט־פאָרשטע־לונג״, וואָס מיר האָבן געגעבן אין „סאָקאָל״־זאַל. אין דעם

„טוביה דער מילכיקער" פאַרשטעלונג דורך „התקוה־פאַריין"

אוונט איז אַ סקעטש „דער שוסטער און דער פּאָעט" אויפ־געטראָטן אונדזער חבר זיינוול ליבערמאַן אַלס דיכטער־פּאָעט, געשפּילט דעם פּאָעט מיט זייער גרויסן טאַלאַנט און דער איינדרוק, וואָס האָט געמאַכט אויפן פּובליקום, האָט אַרויסגערופן גוואַלדיקע, רוישנדיקע אַפּלאָדיסמענטן, אים נישט אַראָפּגעלאָזט פון דער סצענע און מיט שווערע מי האָבן מיר געקענט ווייטער ממשיך זיין די פאַרשטעלונג.

איינע פון די גרעסטע הילף פאַר אונדזער טעאַטער־אַרבעט האָבן מיר געפונען אין דער זייער פעאיקער פּערזאָן, דער פריזער שטאָלהאַמער, וועלכער האָט כאַראַקטעריזירט די שפּילער; ער איז באמת געווען אַ קינסטלער אין דער אַרבעט; ער איז נאָר איין מאָל געקומען צו דער גענעראַל־פּראָבע און זיך צוגעהערט צו די אויפטרעטנדיקע פיגורן־ראָלן, האָט ער שוין צוגעפּאַסט די געהעריקע כאַראַקטערי־זאַציע, אַזוי אַז מ'האָט אויסגעזען ווי געבוירן אין די ראָלן. די אַרבעט איז געווען ביי אים, דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן. אויך ער, גלייך ווי די שפּילער, האָט דאָ אַרויס־געוויזן זיינע אַרטיסטישע פעאיקייטן.

די גרויסע הצלחה פון דעם דערמאָנטן דראַמאַטישן קרייז און זיין שטאַרקע השפעה אויפן קולטורעלן און גע־

פורים־פאַרשטעלונג מיט רעגינאַ גראַף־פּאַסט אַלס אַנפירערין

זעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט, האָט געווירקט און געגעבן אַ באַדייטנדן שטופּ אויך אַנדערע, נישט־ציוניסטישע קרייזן פון דער ראַוועד באַפעלקערונג צו גיין אין זייערע וועגן. אויך זיי האָבן געשאַפן אַ דראַמאַטישן קלוב, אין וועלכן דער „בונד" איז געשטאַנען אין דער שפּיץ.

אמת, זייער קלוב איז געווען פיל שוואַכער און נישט געשטאַנען אויף אַזאַ הויכן ניוואָ, ווי אונדזערער. דאָך האָבן זיי באַוויזן פיל טעטיקייט, האָבן גוט אָרגאַניזירט יוגנטלעכע און עלטערע צו קולטורעלע אימפּרעזעס, וועלכע האָבן פיל מאָל אויך גוט מצליח געווען.

ווי מיר האָבן געזאָגט, האָט דער „בונד" גענומען אויך אַ שטאַרקן אָנטייל אין טעאַטער־לעבן אין ראַווע. זיי האָבן אויך געגעבן זייער שיינע זאַכן און דערביי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט גרויס טאַלאַנט: שבעלי כ"ץ, אביגדור שפּריצער, וואָלף גרויסאָוג, טיטשע געלעס און אויך טאָמאַש זאַץ אַלס אייביקער סופליאָר. ער איז געווען אַ לעבעדיקער לעקסיקאָן און אויך זייער אַן אינטעליגענטער בחור, וואָס האָט זייער פיל געוווּסט.

ראַוואַ־רוסקאַ איז געווען פול מיט יידיש לעבן, אַ גאָלדענע יוגנט געהאָט, זיך אויסגעצייכנט אויף אַלע געביטן, אָנטייל גענומען אין אַלע ליטעראַרישע און פּאָליטישע באַוועגונגען, איבערגעגעבענע ציוניסטן, וועלכע האָבן געריסן זיך קיין ארץ־ישראל אויף אַלע וועגן, אָבער צום גרויסן באַדויערן און ווייטיק, איז אַלץ אַוועק, נישט געבליבן קיין זכר פון דעם שיינעם, ראַוועד יידישן לעבן. חבל על דאבדין!

על בעלי המלאכה בעיר

ליפא דרור-אלטמן

כאחד מבני העיר, בנו של אחד מ„בעלי המלאכה", ברצוני לשחזר בקווים כלליים את פעולותיו של הציבור, שהוגדר כ„בעלי מלאכה".

רובו הגדול של הציבור הנזכר התפרנס לא רק מהאוכלוסיה היהודית, כי אם גם מהלא־יהודית, בעיר ובסביבה. ציבור זה, שהיה גדול ומגוון, היה ער לכל פעולה בכל התחומים. בלי מסגרת ארגונית רשמית קיים בין חבריו פעילות חברתית, ובעיקר פילנטרופית. בית־הכנסת הגדול, שהיה בניין בעל מידות, עמד במרכז ה„שול־פלאץ", ובו התרכזו רוב בתי התפילה. בצדי הכניסה אליו, מימין ומשמאל, היו שני בתי תפילה מיוחדים לבעלי המלאכה, והם נקראו „שניידער־שילכל" ו„שוסטער־שילכל". שם התרכזו כל הפעולות והאסיפות שלהם, שנערכו תמיד אחר התפילה. מלבד מפגשים אלו נערכו שם מדי חצי שנה, בחול־המועד פסח ובחול־המועד סוכות, אסיפות של בעלי המלאכה יחד עם פועליהם, ובהן דנו על העלאות־השכר השנתיות. ראוי לציין, שבתוך שכר העבודה דאז נכללו גם הארוחות שקיבלו הפועלים בסעדם על שולחן נותן־העבודה, כמקובל בימים ההם. כל הדיונים הללו נערכו ברוח טובה ובאווירה נעימה.

התפקידים הוטלו על האנשים, שאליהם היה יחס של כבוד והערכה; ולפעמים קבע גם העיקרון: „בעל המאה הוא בעל הדעה"...

בחוג ה„שניידער־שילכל" התבלטו במיוחד האחים הירש וברל באך ז"ל. ברל באך — איש מודרני היה, אדם נאה, בעל זקן קצר ומטופח, וידע להתחבב על הציבור. הוא היה דואג לפרנסה מכובדת גם לבעלי המלאכה, שדרגתם המקצועית היתה נמוכה יותר.

ר' לייבוש זיבצענער הי"ד

מבין העסקנים ב„שוסטער־שילכל" ייזכר ר' יודל שוסטר ז"ל, שבלט בלבושו המודרני, היה בעל מרץ וער לכל מה שנעשה בציבור בכלל ובין בעלי המלאכה בפרט. כן ייזכר ר' ליבוש זיבצנר ז"ל (אביו של צבי נצר, ייבדל לחיים ארוכים), איש חסיד, נחבא אל הכלים, ישר ועניו, מקובל על הציבור המודרני והחסידי כאחד. הוא היה מתהלך בשבת כשהוא לבוש לפי מיטב המסורת החסידית, בקפוטה ושטריימל, ולא נעדר אפילו פעם אחת מלימודי פרשת השבוע ב„שילכל" ומקריאת פרקי־אבות בשבת. זמן רב שימש כנציגם של בעלי המלאכה ב„קהילה", בעת כהונתו של ר' ישראל מיכל פדר ז"ל כיושב־ראש.

יש להזכיר גם את אחיו, ר' וולביש זיבצנר ז"ל (אביה

אגודת „יד־חרוצים" בעיר

של אטקה כרמון). בהיותו בצבא האוסטרי, ספג לתוכו מתרבות המערב והיה שונה מאחיו לייבוש. בכל אסיפה היה משמיע את קולו כמורד בממסד, והיה מופיע בשמם של בעלי המלאכה היותר זעירים והפחות מקובלים, שלא העזו להשמיע קולם ברבים.

צריך לרשום לזכותם של האנשים הנזכרים, שמיד אחר מלחמת־העולם הראשונה, כאשר השגת מצרכים חיוניים היתה קשה, דאגו להשיג אותם בשביל בעלי המלאכה ופועליהם השכירים. בזמן פעולות ה„ג׳וינט" בעיר, לשם הושטת סעד לנצרכים, היו הנציגים הנזכרים דואגים לחלוקתו הצודקת. הם גם יזמו את הקמת ה„קונסום", צרכניה לבעלי המלאכה, שתכליתה היתה להשיג את המצרכים במחירים מוזלים. מנהל החשבונות, ר׳ מיכלי הרמלין ז"ל, ישר דרך, ניהל את ה„קונסום" עד לאותם ימים, ששוב הורגשה הקלה בהשגת המצרכים והמסחר חזר לתיקנו.

יהודים היו מיוצגים גם במוסדות הממשלתיים. כגון ה„צך", אגודה מקצועית, שהיתה נותנת תעודות־גמר לשוליות; או „ועדת ההערכה" של מסים עירוניים וממשלתיים, וכדומה. ב„צך" ישב נציג מכל מקצוע. מטעם האופים היה הרמן צימרמן ז"ל (אביו של נתן צימרמן, ייבדל לחיים ארוכים, החי בארץ). הוא היה חי מיגיע כפיו, התייחס לפועליו יחס אבהי, ומתחת ידו יצאו הרבה בעלי־מקצוע טובים. לאחר פטירתו מילא ר׳ נחמן בקר ז"ל את מקומו. ב„ועדת ההערכה" ישב אבי ע"ה. קדם לו בוועדה זו ר׳ הירש־בר דונר ז"ל, שהיה בעל נגריה ומקובל מאוד בין בעלי־המקצוע בעיר. דאגתו העיקרית היתה למען בעלי־המלאכה הזעירים ומעוטי היכולת. הוא היה אומר: „די גבירים, זאָלן אליין זאָרגן". בגלל עמדתו הנבונה והישרה העריכו אותו פקידי הממשלה מאוד, ולא פעם אמרו: „אם מר דונר אומר על מישהו, שאינו יכול לשלם — אנו מאמינים לו". הוא עלה ארצה בשנת 1934, עם רעייתו הינדה ז"ל (קדם לו בנו שמחה יבלח"א). אף על פי שלא קרא את כתבי הרצל, ועל „אוטואמנציפציה" של פינסקר לא שמע — קיים את מצוות שיבת־ציון ובניין הארץ במלואן.

מדי שבת בשבתו, אחר הצהריים, היה הולך ל„זאמד־בית־המדרש", להצטרף לחבורת לומדים שקיבלו תורה מפיו של ר׳ בריש גייזלר ז"ל (אביהן של דבורה גרינשטין ונחמה זינגר, תיבדלנה לחיים ארוכים, הנמצאות בארץ), שהיה למדן מופלג בתורה. בימי חול היה ר׳ בריש מקבץ סביבו אנשי עמל כדי ללמדם פרשת השבוע, ובשבתות — פרקי אבות, ור׳ הירש־בר דונר ז"ל היה משומעי לקחו הקבועים.

בשנות העשרים מתחילה תקופה חדשה, עם מושגים חדשים לגבי התארגנותו של הציבור הנזכר. התארגנות זו

היתה מבוססת על יסודות מודרניים ודמוקרטיים יותר, בחסות אגודת „יד־חרוצים" מלבוב. נציגים חדשים ממפלגות שונות, עם יזמות חדשות, הופיעו בזירה, והארגון קיבל אופי פוליטי. מפלגות, כגון ה„בונד" וה„קומוניסטים", דאגו לפלוש לתוך הארגון והטביעו בו את חותמן. מאנשי ה„בונד" בלטו בעיקר: וואלף גראסאויג, שיע זאץ, יודל שפריצר וליאון וובר, זכרונם לברכה. לזכותם צריך לציין, שדאגו בעיקר לבעלי המלאכה הזעירים ולהטבת התנאים לפועלי בתי המלאכה הגדולים.

ר' שמעון רוקער ונכדו הי"ד

גם החברים שהיו בעלי תודעה לאומית דאגו לחזק את השפעתם בארגון. מביניהם ייזכרו ר' שמעון רוקר ז"ל, נציג ענף הפרוונות, שהתפתח בממדים גדולים מאוד בעיר; ר' יושע זיפרט ז"ל (אביו של ליבלי זיפרט ייבדל לחיים ארוכים, החי כיום בארץ), פחח במקצועו, איש רב פעלים ומעורב בציבור, בביתו שררה רוח ציונית ובזמן הבחירות למוסדות ממשלתיים היה מדגיש את עמדתו החיובית כלפי הציונות; ר' משה שינרט ז"ל (אביה של איטה צ'צ'יק תיבדל לחיים ארוכים, הגרה בת"א), בעל בית־מלאכה לחייטות, איש נדיב לב, שהתייחס לפועליו כאל אחיו והיה תורם ביד נדיבה לכל מגבית ציבורית וציונית; שטהלהמר ז"ל, בעל מספרה, שהופיע תמיד כ„על־מפלגתי".

ביזמתם נוסד „בית היתומים", בו היה צריך לקום גם בית־ספר מקצועי לנוער מבני משפחות מעוטות יכולת. בשל התככים המפלגתיים, לא באה היזמה הנזכרת לידי מימוש, ו„בית היתומים" שימש רק למופעים ציבוריים: בימה להצגות ובעיקר לאסיפות בימי בחירות למוסדות יהודיים וממשלתיים. בזמן בחירות בא תמיד לידי ביטוי הניגוד בין עמדת בעלי המלאכה לזו של ה„בונד" וה„קומוניסטים", שחדרו לשורות הארגון, והמפלגות הציוניות דאגו להחדרת העמדה הלאומית, בעזרת החברים שהזכרתים לעיל, שמילאו את תפקידם במסירות. מאוחר יותר, כשנוסדה אגודת „טרומפלדור", שלה היתה השקפה ציונית־סוציאליסטית, מצא ועד האגודה לנחוץ להטיל על ועדה בת שלושה חברים — יעקב שלמה גולד, אהרן וולף (גרטל) וכותב השורות האלה — להחדיר בין בעלי המלאכה את ההשקפה הציונית־סוציאליסטית ולפעול למען העלייה לארץ ולטובת ארץ־ישראל העובדת.

בעלי המלאכה הצעירים — רובם היו מאורגנים ב„גורדוניה" וב„התאחדות", ופעילותם הקלה על עבודת הוועדה הנזכרת. הודות לפעולותיה של הוועדה עלו לארץ ר' הירש־בר דונר ומשפחתו וחיים בקר ומשפחתו. מפיהם שמעתי דברי שבח והלל על יעקב שלמה גולד ועל העזרה הרבה שהושיט להם.

בבואי לביקור בראווה בשנת 1935, נכחתי באסיפה של בעלי המלאכה בנוכחות שליח מארץ־ישראל העובדת; ושמחתי לראות את רובם הגדול של בעלי המלאכה שבעיר באסיפה רבתי זו. חשתי בשינוי הגדול שחל בחלק מהציבור הנ"ל, שקודם לכן היה עוין לציונות, ואילו בעת ההיא לקח חלק פעיל בכל העבודות הציוניות. בקשב רב הקשיבו לנאומו של השליח מהארץ, וגם ביקשו ממני, כעד ראייה, לספר להם על כל מה שנעשה בארץ. הם האזינו לדברי בהקשבה רבה, ונוכחתי לדעת שרצונם עז לעלות מיד ארצה ולעזוב את פולין. לאסוננו נסגרו אז שערי הארץ, ותקוותו של ציבור גדול ופרודוקטיבי זה לא נתגשמה; הוא נשאר בפולין והושמד בשואה.

נזכור אותו, את הציבור היקר הזה.

צום אנדענק פון חברים

פראָפ. ז. ליבערמאַן

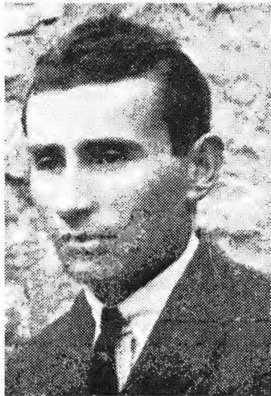
מיין חבר הלל אַקסלער, מרדכי דודס בכור און דעם איידעלן יואל ר׳ אבישס אייניקל. מיין ערשטער יונגסטער חבר פון דרדקי. אַ טייערער קאָפּ. אַ גאָלדן האַרץ. אַ גלייכער שכל. אַ פיינע עמפינדלעכע נאַטור. „כ׳האָב מער הנאה, אַז איך גיב אַ מתנה ווי ווען מען גיט מיר...״ — האָט ער מיר געזאָגט ביי 6—7 יאָר. אַ מענטש אָן אַ גאַל. וואָס קאָן גאָרנישט ווערן בייז. אָדער מקנא זיין. אָדער נאָכטראָגן אַ שנאה... מיט ליבשאַפט האָב איך אים גערופן הלל „שופר״. ווייל ער איז געווען אַ דאַרער מיט אַ לאַנגן האַלדז

הלל אַקסלער הי״ד

און מיט אַן אַרויסשטאַרנדיקן „אדם־הראשון־עפּעלע״. מיט גוטע אויגן. אַן אייביק שמייכעלע. זיין קאָפּ און זיין האַרץ זענען געווען אַ טיפמענטשלעכער דועט אויף צוויי פידלען... טוט מיר ווייי דאָס האַרץ. ווי שטאַרק פיל איך זיין נישט־זיין מער!

מיין חבר מענדל קורצער־שיינער, ביילע גיטעלעס, אייזיקל קורצערס אייניקל, אויך אַ חבר מיינער פון דער פריסטער יוגנט. אַ ליכטיקער בוים און פון אַ פינצטערער היים. אַ פעאיקער בחור. אַ רייכע פאַנטאַזיע. אַן עמפינדלעכע נשמה פאַר אַלעם שיינעם, קלוגן, וויציקן און אמת־דיקן. אַ פערפעקטער אויטאָדידאַקט. אַ זעלבסט־געלערנטער פון דעם גוטן שניט: פיזיק, מאַטעמאַטיק, וועלט־שפּראַכן, זינגען, פידל שפּילן, פּראַקטישע וויסנשאַפטלעכע עקספּערימענטן און נאָך אַ סך גוטע זאַכן. מענדל האָט געבערנגט „ריינע קוואַליטעט״ אין זיין ירושה־רענצעלע. און די נויטיקע „קוואַנטיטעט״ האָט ער בלויז געכאַפּט פון דער דער לופט. פון אַלטע זשורנאַלן און היסטאַרישע, אילוס־טרירטע „שמות״. און געגנוג! ער האָט תמיד געחלומט פון אַ בעסערער, שענערער, פיינערער, גערעכטערער וועלט, ווו מענטשן זאָלן זיך ליבן, רעספּעקטירן און קעגנזייטיק העלפן, און נישט איינער דעם אַנדערן האַסן, אויסנוצן און שטערן... אָבער, ער האָט עס קיינמאָל נישט דערלעבט. נישט איינגאַנצן. און נישט אַפילו אַ כזית... נאָר פאַרברענט דורך האַס. וואָס פאַר אַ טראַגישע דיסטאַנץ טיילט אָפּ די מענטשלעכע ווירקלעכקייט פון די מענטשלעכע האָפענונגען...! ברוך דיין אמת!

מענדל קורצער הי״ד

מיין חבר אביש ברינגער, דער בן־יחיד פון איידעל־ביילע־מינדלס און פונעם שטילן טאַטן „שיאלי״... אַ חבר פון 12 יאָר אָן. אַ מתמיד, אַזוי ווי ביאַליקס מוסטער־קינד, אַ שווערער גייסטיקער אַרבעטער. אַ פּאָעטישע נשמה, מיט אַ ווונדערזכרון פאַר ספרים, ביכער, שפּראַכן און פּערל־ציטאַטן. אַ טרייער זון. אַ וואַרעמער חבר. אַ טרוימער פון וויסן און פון קענען. אַ פלאַמענדיקער חסיד פאַר אַלעם שיינעם. אַן אַפּאָסטאָל פון געדאַנקלעכע פּערפעקציע. אַ וואָרט־עסטעטיקער. אַ לערנער אַ טרוימער, אַ מיטלאַלטער־לעכער פּרוש. אַ נזיר פון טאָגטעגלעכע פאַרגעניגנס און באַקוועמלעכקייטן... תמיד געזאַמלט נדן פאַר זיינע פעאיקע, ווילע און אַרבעטזאַמע שוועסטערס. און נישט דערקאָנטשעט. נישט דערלעבט. נישט געגעסן די פּירות פון זיין אַרבעט. אונטערגעהאַקט און פאַרברענט. יהי זכרו ברוך לעולם!

מיין חבר אהרן ווייטהאָרן, פסח־ייטעלעס זון און יעקבס ברודער. מיין חבר פון 15 ביז 25 יאָר... אַ פיינער טיפ מענטש. אַ נשמה פון אַ קינסטלער... האָט גאָלדענע הענט

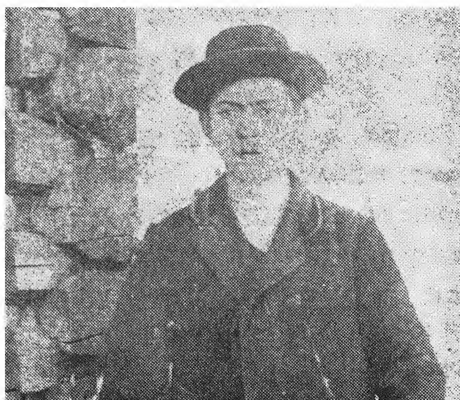
און אַ גאָלדן האַרץ. און אַ פיינער קאָפּ. אַ זון פון אַ באַ־רימטן גמרא־מלמד און דער פיינסטער „בעל־תנ״ך אין שטאָט, וועלכער האָט געהאַט דעם אידעאַליזם און דעם ציווילן מוט, צו וואַגן אין יענער אַלטער טראַדיציאָנעלער, נישט טאָלעראַנטער סביבה... צו לערנען תנ״ך מיט קינ־דער. תנ״ך איז דעמאָלט געווען „אפשר״.. יידיש, אָבער „זיכער נישט״ חסידיש. און מיין חבר אהרנס טאַטע, איז טאַקע געווען אַ שטיק „מתנגד״ מיט ביידע זין. און מיט זיינע גרעאַטענע האַנטפּערטיקע טעכטער. אהרן איז אַוועק מיט מיר קיין לעמבערג 1922, שטודירן און געבן לעקציעס. אהרן איז געווען אַ געבוירענער אַדעלמאַן. מיט געירשנטן פיינגעשמאַק פאַר זאַכן און מענטשן... זיינע מאַנירן און זיין איידעלע באַנעמונג, זיין זויבערקייט און פינקטלעכ־

אריה ריינערט הי״ד

קייט, האָט ער נישט געזאַפּט פון דרויסן און נאָכגעטאָן... זיי האָבן ביי אים אַלע געקוואַלט פון אינעווייניק. פון זיין עסענציעלן טאַקט, אַלע האָבן אים ליב געהאַט, ווייל ער האָט יעדן ליב געהאַט. ווי להאי שופרא דבלי בארעא!

אריה אייזקל בעקערס.... מיין חבר 10 יאָר. אַ ווונדער־מענטש, מיט געניאַלן שכל, מיט אַ בליץ־אויפפאַסונג. מיט אַ פאַנטאַזיע און מיט אַ „בילדער־און וואָרט־זכרון, וועלכן מען טרעפט זעלטן, אפילו צווישן גאונים. אַ נידעריקער מיט אַ קיילעכדיקן פנים, ווייס, בלאַס, ריין, תמימותדיק, וועלכעס די זון און דאָס טאָגליכט האָבן נישט אָפּגעברענט, אָדער אָנגעקוקט... מיט גרויסע, קראַנקע, אויסגעמוטשעטע, אָפּגעהאַרעוועטע, אָנגעמאַטערטע „אויגן״... מיטן ספרל פלעגט ער שטיין ביי זיין טיר, אָן אַ פענצטער (אַ קאַמער פאַר האָלץ צום באָקן). אויפמאַכן זי אַ שפּאַלט, ווייל ס׳איז דאָך געווען ווינטער.. און געציטערט. און געלייענט... נאָענט צו דער נאָז... און גענאָסן. און געזאַפּט. און געשלונגען, חכמה, חכמה!! אי, אריה, אריה, דיין פאַנטאַסטישע „ווירק־לעכקייט״ האָט פיל איבערגעטראָפן ענלעכע, קלאַסישע, אויסגעטראַכטע וווּנדערטיפן פון דער וועלט־ליטעראַטור. צוויי מאָל האָב איך אים געברענגט און אַרויסגעגאַנוועט... קיין לעמבערג. אָפּגעשווירן דאָס קאָזע־בערדל, און שטודירן!! נאָר צוויי מאָל האָט אים זיין ליבנדיקע מאַמע נעבעך „צור־ריקגעגאַנוועט״. און ענדלעך חתונה־געמאַכט. ער איז נעבעך געווען אַ פילאָזאָפישער „דעטערמיניסט״. אָן אינטערעס און אָן ווילן פאַר גשמיות, פאַר ערדישע זאַכן. אַ קלאַסישער יידישער הימלמענטש. שפינאָזאַ, אוריאל אַקאָסטאַ, דער רמב״ם... אויך נעבעך פאַרברענט געוואָרן.

שראָלקע גוזשיק, דער זון־בכור פון הערש גוזשיק. מיין ברודער מאַטיעס אַ חבר. כ׳האָב אים גוט געקענט. מיין חבר יאַנקלס, עלטסטער ברודער. א פיינער מענטשן־טיפּ. פּעאיק,

יידל שווערט הי״ד

טיכטיק, טעטיק, גערעכט, אמתדיק, פיין, איידל, ליבעפול צו זיין פאָטער, ברודער, שוועסטער און פרויס פאַמיליע. אַלעמען געטריי. אויפטועריש, שעפעריש. מיט פיינעם הומאָר און מיט מענטשלעכן צויבער, וועלכער מאַכט באַליבט און ציט צו מענטשן. מיט גלאַנצגעדאַנקען און בריליאַנטענע איינפאַלן. און געהעריקן קוראַזש צו רעאַליזירן. אַ מושלם בכל המעלות. ת. נ. צ. ב. ה.!

מיין חבר יידעלע שווערט. דער יונגסטער זון פון ר׳ הערשעלע שוחט. יודל דעם שוחטס. אַ פיין מענטשעלע, אַן איידעלער בחור, מיט אַ פיין האַרץ, אַ פיינעם קאָפּ, מיט זעלטענעם חוש פאַר אמת, צדק ויופי. מיט זיין יידישן, שאַרפן זין פאַר הומאָר, האָט ער מיט מיר האַרמאָניזירט, אַזוי ווי צוויי סיכראָניזירטע אויסזענדונג־סטאַציעס און אויפנאַמס־אַפּאַראַטן. ענלעכע כוואַליעס. ענלעכע לענג. קע־גנזייטיקע צוציאונג און קעגנזייטיקע דערגענצונג, וועלכע פילן אָן די נשמות פון ביידע חברים. אומענלעכקייט, שטויסט אָפּ וואָס מער... אַלס מער. ס׳איז נישט קיין קאַפּריז. ס׳איז נאַטור־געזעץ. אַז איך בין געקומען פון לעמבערג אויף אַלע

יום־טובים און בין געגאַנגען דאַוועגען מיטן טאַטן אין דער בלעכענער קלויז... איז שוין יידעלע געווען ביי מיר כסדר. און מיט גלאַנציקע אויגן און געהערט און געהערט... און יעדעס מאָל רעאַגירט געשמאַקפול און שכלדיק. אַז ס׳האָט פאַר מיר געהאַט אַלע טעמים. טעם גן עדן. בטוב טעם ודעת. מיין חבר יידעלע איז נישט געווען אַליין. ער איז געווען קלאַסיש און רעפּרעזענטאַטיוו פאַר פילע, פילע, פילע... יידעלעך. — ווי. וואָס איז פון זיי געוואָרן? געוואַלד, פאַר וואָס, פאַר ווען, פאַר וועלכן?

זיי... אונדזערע טייערע קרובים און חברים, אונדזערע ליבע קדושים, אונדזערע בידנע ליבע אייגענע, וועלכע זענען פאַרפּייניקט און פאַרקוילט געוואָרן, אַזוי־ווי־נאָך קיינמאָל־נישט, אין דער מענטשלעכער, און אַפילו נישט אין דער חיהשער וועלט־געשיכטע.

זיי... זענען ניט געשטאָרבן געגנצלעך און אַבסאָלוט — כל זמן מיר, ראַווער, האָבן זיי ליב און שעצן און אַכטן, און וויינען און ציטערן איבער זיי, און וועגן זיי.

זיי... וועלן לעבן מיט אונדז און אַפילו נאָך אונדז. אָט, אין די פירעקיגע אותיות פון אונדזער „יזכור־בוך״.

יהי זכרם מבורך לעולמי עולמים, אמן!

מורי ורבי

ז. ליברמן

מורי לנגינה בכינור, ר׳ לעזער כ״ץ, היה מוסיקאי מחונן בכישרון יוצא מן הכלל. בילדותו למד נגינה בכינור מאביו ודודו, שני אחים מוכשרים מאוד, יהודים בני תורה, יראים ושלמים, מכובדים וחשובים בעיני כל. שניהם, אביו ודודו, כבר היו זקנים וחלשים בעת שהיכרתים. אבל כאשר ניגנו השניים בחתונה, בשולחן המסובים לשמח חתן וכלה, או „ביים באדעקנס״ — נעשו נמרצים וחסונים, רגשו מאוד וריגשו את האחרים, ונגינתם יצאה מליבם ונכנסה אל לב כל שומעיהם. ולעזער הצעיר מלווה אותם או מנגן סולו, לפי דרישת המסובים.

ר׳ לעזער כ״ץ ז״ל

בביתו היה רגיל לנגן לעצמו בשעת דמדומי ערב, ללא אור. מתחיל בסולמות ומסתעף לאט־לאט לאימפרוביזציות משלו. אצבעותיו הדקות ושרביט־האשף שלו מרקדים ומקפצים במהירות הבזק על המיתרים, נגינתו פורצת את גבולות התווים וזכרון הנעימות, נכנסת אל עולם היצירות, מקסימה ומלהיבה בכשרונו האלוקי ובהשתפכויות הנפש של השראת הרגע את כל מאזיניו.

רוב בני העיר המוכשרים היו תלמידיו, ומהם יצאו נגנים טובים.

יהא זכרו ברוך לנצח.

יוגנט־זכרונות

יעקב מעטצגער־מאַגיעראָוו
סאַן־פּאַולאָ — בראַזיל

מאַגיעראָוו

ווען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן מיר געוווינט אין מאַגיעראָוו, — טאַקע פון דאָרטן שטאַמען מיר אָפּ. טראָצדעם, וואָס איך בין נאָך קיין גאַנצע פיר יאָר נישט אַלט געווען, געדענקט זיך נאָך ווי היינט, ווי די שטאָט איז פאַרנומען געוואָרן פונעם רוסישן מיליטער. די שלאַכטן האָבן זיך געפירט אַרום מאַגיעראָוו און די קוילן האָבן דערגרייכט די הייזער און אַלץ אַרום האָט גענומען ברענען — די גאַנצע שטאָט האָט געברענט. די גרעסטע טייל הייזער זענען געווען געבויט פון האָלץ און אַזוי איז אין געציילטע מינוטן די גאַנצע שטאָט געשטאַנען אין פלאַמען. עס איז געוואָרן אַ געלויפעריי — יעדער איינער האָט געזוכט אַ זיכער אָרט ווו זיך צו ראַטעווען. מען איז געלאָפן צו דער שול, וועלכע איז געווען די איינציקע געמויערטע געביידע, מיט דער האָפענונג דאָרט צו זיין זיכער, ווייל די שול איז געשטאַנען ווייטער פון שטאָט און דאָס פייער האָט אַהין נישט דערגרייכט. אויך אונדזער מוטער מיט די קינדער זענען אַהין געלאָפן. ווען מיר זענען דאָרט אָנגעקומען האָבן מיר געטראָפן די שול איבערגעפּאַקט מיט מענטשן, וואָס זענען אַנגעלאָפן פונעם שטעטל. די לופט איז געווען פול מיט געשרייען און געוויינען. פון ענגשאַפט האָבן אַ סך געחלשט און צו דעם אַלץ, זענען די קוילן געפלויגן דורך די פענצטער. אַ גליק נאָר, וואָס עס האָט קיינעם נישט געטראָפן, ווייל די שול איז געווען הויך געבויט. דער עולם האָט געזען, אַז לאַנג בלייבן אין שול איז אוממעגלעך, האָט מען אָנגעהויבן אַרויסלויפן. ביים טויער האָט מען אָנגעטראָפן רוסישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן נישט אַרויסגעלאָזט, סיידן מען זאָל זיי אַריינטראָגן אַ גרויסע סומע געלט. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט די פאַרלאַנגטע סומע גלייך געשאַפן און אַז זיי האָבן דאָס געלט דערהאַלטן, האָבן זיי געעפנט דעם טויער און אונדז אַרויסגעלאָזט פון דער שול. מען איז געלאָפן וואָס ווייטער פונעם פייער, פון די קוילן, ביז מען איז אַרויס פון שטאָט, אויפן פרייען פעלד. די זעלנער וואָס זענען אונדז אַנטקעגן געקומען, האָבן אונדז געראָטן צו לויפן אויפן זשיאַלקיווער וועג. דאָרט, האָבן זיי געזאָגט, איז שטיל, דאָרטן קומען נישט פאָר קיין שלאַכטן.

ווען מיר זענען אַנטלאָפן פון דער היים, אין גרויס איילעניש, האָט די מוטער נישט געהאַט קיין צייט אונדז אָנצוטאָן שיכלעך און אַזוי לויפנדיק איבער די נאָר־וואָס אָפּגעשניטענע פעלדער באָרוועסהייט, זיינען אונדזערע פיסלעך צעשטאָכן געוואָרן און מיר האָבן נישט געקענט מער גיין. קיין סך זאַכן האָט אונדזער מוטער נישט געקענט מיטנעמען ביים אַנטלויפן און אַ חוץ דעם האָט זי נאָך אונדז געמוזט טראָגן אויף די הענט. אַזוי איז מען געגאַנגען אַ גאַנצן טאָג, דורך פעלדער און צווישן מיליטערישע אָפּטיילונגען און אויפדערנאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין זשאָלקווע.

אין זשאָלקווע האָבן געוווינט אונדזער מוטערס קרובים. מיר זענען דורך זיי זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן. זיי האָבן אונדז אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער און מיר זענען געבליבן וווינען ביי זיי.

דערווייל האָט זיך אונטערגערוקט דער ווינטער און מיטגעבראַכט מיט זיך קראַנקייטן, איבערהויפּט פאַר אונדז, קליינע קינדער. פאַרשידענע עפּידעמיעס זענען אויסגעבראָכן צוליב דער גרויסער ענגשאַפט, וואָס עס איז געווען אין זשאָלקווע. דער גרעסטער טייל יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די אַרומיקע דערפער און אין די קליינע שטעטלעך, האָט זיך געלאָזט קיין זשאָלקווע צו זוכן שוץ.

פּאַטאָליטש

און אַזוי האָבן מיר איבערגעווינטערט דאָרטן, זיך אַנגעליטן פון פאַרשידענע קראַנקייטן און אַנדערע צרות. אַרויספאָרן פון דאָרטן האָט מען ניט געגעבן קיין דערלויבעניש, אָבער ווי נאָר עס האָט זיך אָנגעהויבן אַביסל צו נאָרמאַליזירן די לאַגע, האָט מען שוין דערלויבט אַרויסצופאָרן פון שטאָט. די פרעסט זענען שוואַכער געוואָרן און מיר זענען מיט אונדזער מוטער אַוועקגעפאָרן קיין פּאַטאָליטש. מען האָט זיך געשלעפּט מיט פערד און וואָגן דריי טאָג צייט און געקומען צו אונדזערע זיידע־באָבע. זיי האָבן זיך זייער דערפרייט מיט אונדזער אָנקומען, ווייל די גאַנצע צייט האָבן זיי פון אונדז נישט געהאַט קיינע ידיעות. זיי האָבן געמיינט, אַז מיר לעבן שוין נישט מער. זיי האָבן געהערט, אַז אין מאַגעראָוו זענען אומגעקומען זייער פיל מענטשן. ביי אונדזערע זיידע־באָבע אין פּאַטאָליטש, האָבן מיר געפונען אונדזער נייע היים.

ביי זיי האָבן מיר געפונען אַ וואַרעמע היים. זיי האָבן אונדז אַרומגערינגלט מיט ליבשאַפט און צערטלעכקייט, דאָרטן האָבן מיר זיך טאַקע אויסגערוט פון דער שווערער און לאַנגער רייזע, די קינדער זענען געזונט געוואָרן. איך האָב אָנגעהויבן גיין אין חדר, זיך באַקאַנט מיט מיינס גלייכן, מיט די קליינוואַרג פון דעם שטעטעלע, אַרויפגע־

קלעטערט אויפן באַקאַנטן פּאָטיליטשער באַרג און ביס־לעכווייז אָנגעהויבן פֿאַרגעסן פֿון די צרות, וואָס מען האָט זיך אָנגעליטן. נאָר ווידער אַ צרה! מיטאַמאָל ברעכט אויס די כאָלערע־עפּידעמיע. קיין דאָקטוירים זענען אין שטעטל נישט געווען, ווען איינער איז אָוועקגעפֿאַלן אויף דער שרעקלעכער קראַנקייט, איז דאָס איינציקע מיטל געווען — איינרייבן דעם קערפּער מיט ספּירט און שטאַרק לאַנג רייבן. עס איז ניט געווען ווער עס זאָל דאָס טאָן, עס איז דאָך געווען מלחמה צייט, די מענער זענען אַלע געווען מאָבי־ליזירט, עס זענען נאָר געבליבן אַלטע און שוואַכע מענטשן, איז ניט געווען ווער עס זאָל אָפּראַטעווען. דער איינציקער אין שטעטל איז געווען מיין זיידע. ער איז געווען זייער אַ שטאַרקער און געזונטער מאַן איז ער גאַנצע טעג און נעכט אַרומגעלאָפֿן איבערן שטעטל ראַטעווען די פֿאַרשלאָפֿ־טע אויף דער דאָזיקער קרענק.

אין אַ טאָג איז מיין זיידע אויך קראַנק געוואָרן אויף דער קרענק און עס איז ניט געווען ווער עס זאָל אים ראַטעווען. עס געדענקט זיך מיר אַז ער האָט צוגערופֿן אונדזער מוטער און איר געזאָגט: חיה־עטע — אַזוי האָט געהייסן אונדזער מוטער — אַנטלויף פֿון דאַנען און ראַ־טעווע דיך מיט דיינע קינדער. ווידער האָט מען גענומען לויפֿן און געלאָפֿן זיינען מיר צוריק צו אונדזער שטאָט, קיין מאַגיעראָוו. געלאָפֿן זענען מיר אַהין מיט דער אויס־זיכט צו טרעפֿן דאָרטן דער מוטערס פֿאָטער, אירע שוועס־טער און אַלץ וואָס מען האָט דאָרטן איבערגעלאָזן. אָבער געפֿונען האָבן מיר דאָרטן פֿאַרברענטע הייזער, אַלץ איז געווען צעשטערט, נאָר די משפּחה אונדזערע האָבן מיר דווקא יאָ געפֿונען. עס האָט מיט זיי קיין זאַך פּאַסירט. אַלעמען איז געלונגען זיך צו ראַטעווען. די פֿרייד אונדזערע איז געווען זייער גרויס, נאָר ווו זיך אַהינצוטאָן איז נישט געווען. דער זיידע איז געשטאָרבן אין צוויי טעג אַרום, ווי מיר זיינען אַנטלאָפֿן פֿון שטעטל. די באָבע איז געבליבן אַליין, האָט זי באַפֿוילן מיט אַ פֿויער, וואָס איז געפֿאָרן קיין מאַגיעראָוו, אַז מיר זאָלן זיך אומקערן צוריק, די קראַנקייט האָט אויפֿגעהערט און מיר האָבן באַשטימט פֿאָרן צוריק קיין פּאָטיליטש, וווינען צוזאַמען מיט אונדזער באָבען.

מיט דער צייט האָבן די רוסן פֿאַרלאָזט די גאַנצע געגנט און די עסטרייכער זענען אַריין. עס איז געוואָרן אַ גדולה; אַ קלייניקייט אונדזערע זענען אַריין! מען איז זיי אַנטקעגן געגאַנגען מיט בלומען, מיט ברויט און זאַלץ — אַן אַלטער מנהג. מען האָט געטאַנצט אין די גאַסן, מען האָט אויסגעפּוצט דאָס שטעטל און ווו עס איז געווען אַ ליידיקע דירה, האָט מען עס אָפּגעגעבן פֿאַרן מיליטער. ביי מיין באָבען איז געווען אַ שיינע, ליידיקע דירה, האָבן זיך

אַהין אַריינגעצויגן אָפֿיצירן און באַלד האָט מען גענומען אַריינציען טעלעפֿאָן־דראָטן און אַנדערע שיינע זאַכן. מיר, קינדער, האָבן ניט אָפּגעטראָטן פֿון דאָרט, איבערהויפּט, אַז די אָפֿיצירן האָבן אונדז מכבד געווען מיט שאָקאָלאַד און אַנדערע גוטע זאַכן. מיר זענען געווען אַזוי פֿאַרנומען, אַז מיר האָבן אַפֿילו נישט באַמערקט, אַז אונדזער מוטער איז אין דער היים נישטאָ. און אויב מיר האָבן זיך שוין יאָ דערמאָנט צו פֿרעגן ביי דער באָבען אויף אונדזער מוטער, ווו זי געפֿינט זיך, האָט זי אונדז געגעבן פֿאַרשיידענע תירו־צים ווי: זי איז אָוועקגעפֿאָרן קיין ראַוואַ־רוסקאַ און אַז היינט אָדער מאָרגן קומט זי צוריק. ביז אין אַ שיינעם טאָג איז זי געקומען טאַקע, שיין פֿאַרפּוצט, זי האָט געלאַכט. מיר האָבן גלייך באַמערקט, אַז עפּעס איז פֿאָרגעקומען... זי האָט מיטגעבראַכט שיינע זאַכן אָנצוטאָן אונדז און האָט אונדז געזאָגט, אַז מיר פֿאָרן אין אַ נייער היים, מיר פֿאָרן וווינען אין ראַוואַ־רוסקאַ.

ראַוואַ־רוסקאַ

אונדזער מוטער, בלייבנדיק אַן אלמנה מיט צוויי קליינע קינדער נאָכדעם ווי אַלץ איז פֿאַרברענט געוואָרן, נישט האָבנדיק קיינע אויסזיכטן פֿאַר זיך און פֿאַר אונדז, קינדער — האָט זי באַשלאָסן חתונה צו האָבן אַ צווייטן מאָל. זי האָט חתונה געהאַט פֿאַר דעם ראַוואַער תושב עבער בלאָט. גערופֿן האָט מען אים עבער האַלצפֿירער. אַזוי האָט מען גערופֿן אין ראַווע כמעט אַלע מענטשן לויט זייער פֿאַך, אָדער לויטן מסחר, וואָס זיי האָבן געפֿירט. ער איז געווען זייער אַ הויכער מאַן, זייער אַ שטילער און ערלעכער מענטש, אַ וואָרטסמאַן. ער האָט געהאַט אַן אַסקעטישן אויסזען, אַביסל אַ שטרענגער. קען זיין, אַז דאָס האָט זיך אונדז פֿון אָנהייב אַזוי אויסגעוויזן, אָבער מיט דער צייט, האָבן מיר זיך צו אים צוגעוווינט. ער איז גראָד געווען אַ גוטער מענטש און האָט זיך צו אונדז באַנומען ווי אַן איי־גענער פֿאָטער. צוויי זין האָט ער געהאַט פֿון זיין ערשטער פֿרוי: אפרים און הערץ בלאָט. מיר האָבן זיך צונויפֿגעלעבט ווי אייגענע ברידער. געוווינט האָבן מיר הינטערן רינעק, אַנטקעגן דער אייזערנער קלויז. מען האָט געדאַרפֿט נאָר אַדורכגיין דאָס קלאָפּער־הייזל איז מען געווען אין רינעק און אַרויפֿצוצו זענען געשטאַנען די בתי־מדרשים, אַביסל אויף רעכטס זענען געשטאַנען פֿון האָלץ געבויטע קליינע הייזלעך צוזאַמענגעפּרעסט מיט שמאָלע ליקן; די פֿענצ־טער — ביי דער ערד. מערקווירדיק איז, ווי די קליינע הייזלעך זענען געבליבן גאַנץ, טראָצדעם, וואָס אין ראַוואַ זענען פֿאָרגעקומען גרויסע שלאַכטן, און פֿאַרקערט — אין דער לינקער זייט פֿון דער שול, זענען אַלע הייזער און

אַפילו געמויערטע בנינים — פאַרניכטעט געוואָרן בעת די שלאַכטן.

ווען מיר זענען געקומען קיין ראַווע, האָב איך, אַ קינד אין עלטער פון זיבן יאָר, קומענדיק פון אַ קליין שטעטעלע, זיך פאָרגעשטעלט ראַווע ווי אַ שטאָט אַ כרך. פאַר מיר איז שוין קיין גרעסערע שטאָט אויף דער וועלט נישט פאַראַן און ווי אַלע קינדער פון דעם עלטער, אַרומגעלאָפן גאַנצע טעג זיך צו באַקענען מיט דער שטאָט. אויף אַלץ איז מען געווען נייגעריק. אָט האָב איך אַנטדעקט אַן אייזערנע קלויז און אַ בלעכענע קלויז, דאָס אַלטע בית־מדרש און אַ זאַמד בית־מדרש, אַן אַלטע קלויז און אַ זאַמד־קלויז און היינט די גרויסע שול? עפּעס אַ קליינִיקייט, אַזאַ פאַרנעם? און מיט דעם אַלעם האָט מען זיך געמוזט גלייך באַקענען, אַנישט האָט מען זיך נישט געטאָרט ווייזן פאַר די נייע חברים. און היינט, די שטאָט גופא, מיטן רינעק, מיטן ראַטהויז. ווו נאָר אַ ווינקל זענען מיר געווען. אויך די ראַטער ריקע, ווו אַלע זענען זיך געגאַנגען באָדן אין די הייסע זומערדיקע טעג. פאַרשטייט זיך, אַז נאָר נאָך שבועות, האָט מען זיך געבאָדן, ווייל אין די ספירה־טעג טאָר מען דאָך ניט. מיר האָבן זיך אויך באַקענט מיט די אַרומיקע וועלדער און מיט דעם הויף, וואָס איז געווען אויף יענער זייט טייך, מיט די אַלייען אַקאַציע־ביימער, ווו מען פלעגט אַהין גיין שפּאַצירן אין די זומערדיקע פאַרנאַכטן. ווונדערבאַר זענען געווען די וואַלקאָוויצע און דער פּאָטאַליטשער וואַלד מיט די שמעקעדיקע סאָסנאָווע ביימער. אָט אין די אַרומיקע וועלדער, פלעגט אַלע שבת אַרומשפּאַצירן דער עולם, זיך אויסלייגן אויפן גראָז און אַריינאָטעמען פרישע לופט. אין ראַווע איז די לופט נישט געווען אַזוי געהויבן. דאָס אַרומלויפן שבת אין די וועלדער, איז געווען אַ מחיה.

אין ראַווע איז געווען רואיק. מענטשן, וואָס זענען בעת דער קריג אַרויסגעפאָרן, האָבן זיך צוריקגעקערט. טראָצדעם, וואָס אין און אַרום ראַווע איז געווען שטיל, קיין שלאַכטן זענען נישט פאָרגעקומען, האָט זיך אָבער געפילט, אַז עס איז מלחמה. אַלע וויכטיקע אַרטיקלען ווי: ברויט, צוקער, פלייש, ציגאַרעטן און אַנד. האָט מען אַרויסגעגעבן אויף קאַרטן. מען פלעגט דאַרפן שטיין אין לאַנגע רייען ביי די בעקערייען נאָך ברויט און אַז מען האָט שוין באַקומען דאָס ברויט, איז דאָס געווען רוי און געמישט מיט אַ סובסטאַנץ, וואָס האָט זיך געקלעפּט. מענטשן זענען קראַנק געוואָרן פון דעם ברויט, איבערהויפּט דאָס קליינוואַרג.

אַזוי ווי דער גרעסטער טייל פון דער ראַוואַר באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון יידן, האָט די ראַוואַר קהילה גענומען די איניציאַטיוו צו פּראָטעסטירן און געמאַכט עס אויף אַ יידישלעכן אופן: שבת, פאַרן לייענען די תורה, האָט מען געגעבן אַ קלאַפּ אין שולחן, אַז מען וועט נישט לאָזן אויסנעמען, כדי אַלע יידן זאָלן זיך פאַרזאַמלען און צוזאַמען מאַרשירן צום סטאַראָסטע און פאַרלאַנגען פון אים, ער זאָל זען צו פאַרבעסערן דאָס ברויט. יידן מיט לאַנגע בערד, אין שטריימלען, פון אַלע בתי־מדרשים האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אין גאַס. אין פראָנט זענען געגאַנגען די פני פון שטאָט ביז מען איז צוגעקומען צו דער רעגירונגס־געביידע, ווו עס האָט זיך געפונען דער מאַגיסטראַט. מען האָט אַנגעהויבן שרייען און פאַרלאַנגט, אַז דער סטאַראָסטע אַליין זאָל זיך באַווייזן. מען וויל, אַז ער זאָל אויסהערן, וואָס די מענטשן פון שטאָט פאַרלאַנגען. דער סטאַראָסטע איז אַרויסגעקומען, אויסגעהערט, וואָס דער עולם פאַרלאַנגט און גאַנץ העפלעך פאַרשפּראָכן אַנטקעגן צו קומען די פאָדערונגען, וואָס די ראַוואַר בירגער פאַרלאַנגען.

נאָכדעם, ווי דער סטאַראָסטע האָט צוגעזאָגט איז מען געגאַנגען פאַרענדיקן דאָס דאַווענען, וואָס מען האָט געהאַט איבערגעריסן. אָבער דאָס ברויט איז ניט פאַרבעסערט געוואָרן. טראָצדעם, זענען אָבער די ראַוואַר יידן געווען שטאָלץ מיט דעם, וואָס ביים קיסר פראַנץ יאָזעף האָבן יידן רעכט...

מיט דער צייט איז די לאַגע אין לאַנד געוואָרן ערגער. מען האָט געשמועסט, אַז דער קיסר וויל „אָפּדאַנקען", אַז עס האַלט שלעכט מיטן קריג.

מיר, קליינוואַרג, האָבן זיך צוגעהערט, וואָס די עלטערע רעדן אין קלויז און איינמאָל, אַרומלויפנדיק איבערן מאַרק, האָבן מיר דערזען אַ זאַך, וואָס אונדזערע אויגן האָבן דאָס קיינמאָל ניט געזען. עס גייען עטלעכע זעלנער, אָדער אָפּיצירן אין גאַס און לאָזן זיך צו דער באַן־גאַס, אוודאי צוריקצופאָרן צו זייערע מיליטער־טיילן. אַנטקעגן זיי זענען אָנגעקומען עטלעכע שקצים און פאַרשטעלן זיי דעם וועג. זיי רעדן מיט די מיליטערלייט אין אַ הויכן טאָן און פּלוצלונג הויבן זיי אָן אַרונטערצורייסן זייערע מיליטערישע היטלען און וואַרפן עס צו דער ערד. רייסן אַרונטער זייערע שליפעס און שרייען צו זיי: „אויס מלחמה! אויס עסטרייך!"

„אויס עסטרייך"

די זעלנער זענען געבליבן שטיין ווי צעמישט און נישט געוווסט וואָס צו טאָן. דערזעענדיק דאָס, בין איך פייל פון בויגן געלאָפן אַהיים דערציילן, וואָס איך האָב געזען. מען האָט מיר נישט געוואָלט גלויבן און הערן. מילא, וואָס אַ קינד רעדט, קינדערישע פאַנטאַזיעס. ווער וועט וואַגן אַרונטערייסן אַ היטל ביי אַ זעלנער, ווער וועט וואַגן אַזאַ זאַך צו טאָן. עס האָט ניט געהאָלפן קיין שווערן זיך. כאָטש מען

האָט מיר נישט געגלויבט, איז דער פעטער — אַזוי האָבן מיר גערופן דעם מאַן פון אונדזער מוטער — דאָך אַרויס־געגאַנגען אין מאַרק אַריין געוויר צו ווערן עפעס נייעס. אפשר!? ווער ווייסט, אַ קינד שווערט זיך, אַז ער האָט אַליין געזען! דאָס מאָל האָט מען מיר געגלויבט. אַרויס־קומענדיק אין מאַרק אַריין זענען שוין געווען פאַרזאַמלט פיל מענטשן. די נייעס האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט איבער דער שטאָט און די זעלבע סצענעס וואָס איך האָב געזען, האָבן זיך איבערגעחזרט אין פאַרשידענע טיילן פון דער שטאָט. און אָט שמועסט מען „אויס עסטרייך", „אויס קיסר" און די שטאָט האָט געכאַפּט אַ ציטער. אַ קליינינקייט, אויס קיסר, אויס געזעצן, לית דין ולית דיין. און וואָס וועט ווערן פון דער שטאָט? אַלץ איז הפקר? עס זענען געווען זשאַנדאַרן, זענען זיי אויך אויס? אָט אַזוי האָב איך באַנומען די געשעענישן.

קהל האָט זיך באַראַטן וואָס צו טאָן. מען האָט געשיקט אויסרופן אין אַלע טיילן שטאָט, די באַפעלקערונג זאָל זיך פאַרזאַמלען אויפן רינעק, אַנטקעגן דעם ראַט־הויז. עס גע־דענקט זיך, אַז דער דר. מאַנדעל האָט זיך באַוויזן אויפן גאַ־נעק פונעם ראַט־הויז און אין אַ רעדע האָט ער אויפגעקלערט, וואָס עס קומט פאָר און געבעטן, אַז אַלע די, וואָס קענען זיך באַגיין מיט געווער, זאָלן זיך מעלדן אין דער גמינע. אַ גרוי־סער טייל יידישע יונגעלייט, וועלכע זענען צוריקגעקומען פונעם מיליטער, האָבן זיך געמאָלדן און מען האָט געשאַפן אַ פרייוויליקע מיליץ. אַלע האָבן באַקומען אָרעמבענדער מיט אַן אויפשריפט. זיי האָבן געהיטן די שטאָט. דאָס האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט, ווייל באַלד האָט מען געהערט שיסערייען דורך די נעכט. די שיסערייען זענען געקומען פון די פאַליאַקן, וואָס זענען געווען קעגן די אוקראַינער, אָדער פאַרקערט. יעדן טאָג האָט מען געפונען טויטע ביי דער באַן, אויף דער ראַגאַטקע, אָדער אין אַנדערע פלעצער, מיינסטנס, אין ווייטערע געגנטן. די פרייוויליקע מיליץ גופא איז געווען באַדראָט דורך די פריי־שיסער און האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון צו היטן די שטאָט. ווידער איז ראַווע געבליבן אויף הפקר. די שיסערייען זענען וואָס אַמאָל געוואָרן עפּטער, איבערהויפּט ביינאַכט. אַז עס איז געקומען דער פאַר־נאַכט, האָט מען פאַרהאַנגען די פענצטער, פאַרשפּאַרט די טירן און מער נישט אַרויסגעגאַנגען פון שטוב און פיל מאָל זיך געלייגט שלאָפן אָנגעטאָענערהייט. מען האָט זיך גע־שראָקן, און מיט רעכט, ווי אַזוי קען אַ שטאָט זיין אָן אַ רע־גירונג. מען האָט ניט געוווּסט וואָס וועט ווערן דערפון.

אין איינעם אַ פרייטיק איז דאָס געווען, אין דרויסן איז געווען אַ שטאַרקע קעלט, קיין שניי איז נאָך נישט געווען, האָבן זיך באַוויזן מיליטער אין גרינע מונדירן, פּירעקיגע היטלען מיט גלאַנציקע דאַשיקעס. אָנגעקומען זענען זיי פון דער באַן־גאַס און אַוועקמאַרשירט צום הויפּצו. מען האָט אויף זיי געקוקט מיט פאַרדאַכט און שרעק, דאָך האָט מען געהאָפט, אַז מען וועט נישט זיין הפקר.

דערווייל איז דער עולם געגאַנגען אין שול אַריין דאַ־ווענען. עס איז דאָך פרייטיק צו נאַכט. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און מען האָט דערהערט געוואַלדן און אַ לויפעריי. מענטשן זענען געלאָפן באַרוועסע, אַנדערע אָן היטלען און צעשלאָגענע. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די דורכמאַר־שירנדע זעלנער זענען אַריין אין די בתי־מדרשים, אָראָפּגע־צויגן די שטיוול פון די דאַוונער מיט געוואַלט און צוגע־רויבט אַלץ, וואָס נאָר איינער האָט געהאַט ביי זיך און ווער עס האָט געפּרוּווט שטעלן אַ ווידערשטאַנד איז גוט צעשלאָגן געוואָרן. דער עולם האָט באַלד דערפילט, ווער די נייע באַ־שיצער זענען.

די טעג זענען אַוועק מיט שרעק און זיכערקייט. דער־ווייל איז אָנגעקומען דער ווינטער מיט שניי און זאַווערוכעס. די שיסערייען זענען וואָס אַמאָל שטאַרקער געוואָרן צווישן די פאַליאַקן און די אוקראַינער, שטרייטנדיק ווער עס זאָל הערשן אין שטאָט.

אין אַ צווייטן פרייטיקצונאַכטס, ווען מיר האָבן גע־האַלטן אין עסן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי און אַ גע־שטעפעריי פון מאַשינגעווער אָן אַן אויפהער. אַנטקעגן אונדז האָט געוווינט די פאַמיליע אהרן־לייב שטרויס. אין דער פאַמיליע זענען געווען קליינע קינדערלעך, מיידלעך. זיי האָבן מורא געקראָגן צו בלייבן ביי זיך אין הויז. ערשטנס, זיי האָבן געוווינט אויף אַ גאָרן און צווייטנס, איז זייער הויז געשטאַנען אָפּגעזונדערט און אונדזער הויז איז געשטאַנען צווישן אַנדערע הייזער, האָט מען געטראַכט, אַז ביי אונדז איז זיכערער. מיטאַמאָל, מען קלאַפּט אין טיר. ר' עבער מאַכט אויף און לאָזט אַריין אהרן־לייב שטרויס מיט דער גאַנצער פאַמיליע. זיי זענען געקומען איבערנעכטיקן ביי אונדז און שוין געבליבן ווינען אַ שטיק צייט, ווייל די שיסערייען האָבן נישט אויפגעהערט. דאָס קליינוואַרג האָט מען אויסגעבעטן ווו עס האָט זיך נאָר געלאָזט און געלייגט שלאָפן און די עלטערע האָבן זיך נישט אויסגעטאָן, געבליבן זיצן אַרום טיש. דאָס שיסעריי האָט נישט אויפגעהערט. מיט־אַמאָל, מען קלאַפּט ווידער אין טיר און דאָס מיט קאָלבעס. — „אָטוואָשטשע" — האָבן זיי געשריגן, „אַז נישט ברעכן מיר אויף די טיר"!

מען האָט געעפנט די טיר. עס זענען אַריינגעקומען פון אַכט ביז צען זעלנער. אַלע באַוואָפנטע. מען זאָל זיי געבן געלט. פאַרשטייט זיך וואָס מען האָט געהאַט, האָט מען זיי אַוועקגעגעבן און דעם רעשט האָבן זיי אַליין גענומען, אַפילו

דאָס שבתדיקע עסן האָבן זיי אויפגעגעסן. אויפגעפּראַלט די טיר און אַרויס און זיך אויסגעשטעלט אַריינצושיסן אין שטוב אַריין. מיר האָבן אָנגעהויבן צו געוואַלדעווען, סיי עלטערע און סיי די קינדער. אויף די געשרייען זענען אָנגעקומען עטלעכע אָפיצירן און האָבן זיי פּאַריאָגט. ווען נישט די אָפיצירן וואָלטן זיי אונדז אַלעמען אויסגעשאָסן. די רויבער באַנדעס האָבן שטענדק געטראָפן צו אונדז, אפשר דערפאַר, ווייל מיר האָבן געוווינט באַלד הינטערן רינעק ווו עס האָבן זיך געפונען די געוועלבן, האָבן זיי גערעכנט, אַז אין דער צווייטער זייט וווינען זיכער די באַלעבאַטים. מיר האָבן זיך דערפאַר אויסגעלערנט צו טרעפן, אַז רויבער קלאַפן אין טיר, פלעגן מיר באַלד אָנהייבן שרייען און די רויבער פלעגן אַוועקגיין. די שכנים אונדזערע, אַז זיי פלעגן הערן אַז מיר שרייען, האָבן זיי געזאָגט, אַז ביי עברען „זינגט מען זמירות".

מלחמה צווישן פּאָליאַקן און אוקראַאינער

די קאַמפן צווישן די פּאָליאַקן און אוקראַאינער האָבן זיך פאַרשאַרפט.

איינמאָל, אין אַ שבת פאַרטאָג איז דאָס געווען, האָבן זיך די אוקראַאינער אַריינגעריסן אין שטאָט און עס זענען פאַרגעקומען גאַסן־קאַמפן. די שיסערייען זענען געווען זייער שטאַרקע. ביי אַלע טירן און טויערן זענען געשטאַנען סאָלדאַטן. מיר זענען אַרונטער אין קעלער אַריין, ווייל אין שטוב זענען אַריין קוילן. דער קאַמף האָט געדויערט ביז אַרום דריי אַזייגער בייטאָג. די פּאָליאַקן איז געלונגען צו פאַרטרייבן די אוקראַאינער און ווען עס האָט זיך איינגעשטילט און געוואָרן עטוואָס רואיק, זענען מיר אַרויס אין גאַס אַ קוק טאָן. צענדליקער און צענדליקער טויטע האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן. אַ טייל האָט מען דערקענט, דאָס זענען געווען אוקראַאינישע פויערים פון די אַרומיקע דערפער, באַקאַנטע.

נאָך אָט יענער שלאַכט איז רואיק געוואָרן אין שטאָט און אין דער אומגעבונג. ווייזט אויס, אַז די פּאָליאַקן האָבן געזיגט, עס האָט זיך איינגעשטילט און מען האָט שוין געקענט אַרויסקומען אין גאַס אַריין. אייניקע זענען אַרויס האַנדלען און אייניקע — מיט אַנדערע באַשעפטיקונגען. מיטאַמאָל האָבן זיך באַוויזן די האַלערטשיקעס. דאָס זענען געווען אויסוווּרפן, וואָס גען. האַלער האָט פאָרמירט אין אַ לעגיאָן אין פראַנקרייך. ער איז געקומען מיט דעם לעגיאָן „באַפרייען" פוילן. זיי האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט שניידן די בערד ביי יידן און געשניטן האָבן זיי מיט אַ מעסער. איינמאָל, אַרויסגייענדיק פון קלאַפּ־הייזל אין מאַרק אַריין, האָב איך בייגעוווינט אַ סצענע, וואָס האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון, ביז היינט צו טאָג, צוויי באַנדיטן האָבן געכאַפּט אַ יידן, וואָס איז געגאַנגען דאַווענען, אים פאַריסן דעם קאָפּ אויף הינטן און מיט אַ מעסער געשניטן די באָרד. מיר האָט זיך אויסגעדוכט, אַז מען קוילעט דעם יידן. איך בין געלאָפן אַהיים מיט אַ געוויין און געשריען, אַז איך אַליין האָב געזען ווי מען קוילעט אַ ייד. קיין איין גוטן טאָג האָט מען נישט געהאַט אין ראַוווע.

און אָט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע מעשה:

מענער, וואָס זענען אַרויס אין גאַס האַנדלען, האָבן זיך נישט אומגעקערט אַהיים נישט פריער, ווי אין צוויי, אָדער אין דריי טעג אַרום. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מען כאַפּט צו דער אַרבעט צו גראָבן אָקאָפּעס אָדער אַנדערע געפערלעכע אַרבעטן. עס איז אוממעגלעך געוואָרן אַרויסצוגיין אין גאַס. האָט מען געשיקט אַ דעלעגאַציע צום קאָמאַנדאַנט אונטערצוהאַנדלען וועגן צושטעלן געדונגענע אַרבעטער וויפל זיי פאַרלאַנגען, כדי די סוחרים זאָלן קאָנען אַרויסקומען אין גאַס האַנדלען. דער קאָמאַנדאַנט האָט דעם אָנבאָט אָנגענומען און די באַלעבאַטים האָבן געדונגען יידישע אַרבעטער, טרעגערס און אַנדערע אָרעמע מענטשן, וואָס האָבן געזוכט צו פאַרדינען דעם טאָג פּרנסה.

יעדן טאָג גאַנץ פרי, האָבן זיך די אַרבעטער פאַרזאַמלט ביי רב הערשעלע מאַנד אויפן הויף, דאָרטן האָבן זיי געקראָגן אויסגעצאָלט פאַרן טאָג אַרבעט און אויך אַן אַרבעטשיין און פון דאָרטן זענען זיי אַוועק צו דער אַרבעט, וווהין דאָס מיליטער האָט אָנגעוויזן.

די גאַנצע צייט וואָס האָט געדויערט דאָס צושטעלן מענטשן צו דער אַרבעט, האָבן מיר אַ יעדן טאָג געהאַט צוויי געסט: אינדערפרי פאַרן גיין צו דער אַרבעט, זענען צו אונדז געקומען דער אַלטער דוד טרעגער און זיין זון משה. מען האָט אים גערופן „משה רויטער קאָפּ". געקומען זענען זיי נאָך אַ גוטן שמעק טאַבעק ביי ר' עברען און דערצו האָבן זיי נאָך געקראָגן צו הייסע טעפּעלעך ציקאָריע און וואַרעמע פלעצלעך מיט פּוטער. אַזוי יעדן טאָג.

עס איז געוואָרן רואיקער. מען האָט מער נישט פאַרלאַנגט קיין אַרבעטער. די פּאָליאַקן האָבן באַזיגט די אוקראַאינער און עס האָט אויסגעזען אַז אַלץ איז אין אָרדענונג.

אין איינעם אַ דאָנערשטיק, איז מיטאַמאָל אויסגעבראָכן אַ שיסעריי. די קוילן זענען געפלויגן פון אַלע זייטן, מען האָט נישט געוווּסט וואָס עס קומט פאָר. נאָכדעם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די באָלשעוויקעס האָבן פאַרכאַפּט די באַנסטאַציע און פון פאַנצער־צוגן באַשאָסן די שטאָט. די אַלע, וואָס האָבן געוווינט אין די נידעריקע הילצערנע הייזקעס, אין דער שול־גאַס, האָבן זיך באַזעצט אין די בתי־מדרשים, מיט אַלץ וואָס זיי האָבן איבערגעטראָגן פון זייערע הייזער,

ראַווער בחורים

ווייל נאָר אין געמויערטע הייזער, איז מען געווען געשיצט קעגן די קוילן.

ראַווע־רוסקאַ האָט געליטן אפשר מער ווי אַנדערע שטעט, ווייל ראַווע איז געווען אַ סטראַטעגישער פונקט ווי אויך צוליב דעם גרויסן באַן־פּאַרקער. אַלנפאַלס, ראַווע האָט גענוג געליטן.

די פּאַליאַקן האָבן געזיגט. זיי האָבן פאַרנומען גאַנץ מזרח־גאַליציע און מיר זענען געוואָרן פוילישע בירגער. יונגעלייט ווערן גערופן צום מיליטער. אויס עסטרייך, איצטער זענען מיר פוילישע בירגער.

נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אין ראַווע, ספּעציעל צווישן דער יוגנט. דאָס כמעט מיטלאַלטערלעך שטייגער־לעבן, וואָס מען איז געוווינט געווען, ווי גיין מיטן טאַטן אין שול דאַווענען, אָדער זיך טרעפן מיט אַ חבר אין קלויז, אָדער אַרום דער קלויז — איז פאַרביטן געוואָרן דורך טרעפן זיך אין פאַריינען, אין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון פאַרשידענע שטרעמונגען. דאָס איז געווען אַ צייט פון גרויסע געשעענישן: צוויי גרויסע היסטאָרישע מאָמענטן — די באַלפור־דעקלאַראַציע און די אָקטאָבער־רעוואָלוציע אין רוסלאַנד. די ערשטע, וואָס איז געווען נוגע דעם יידישן פאָלק און די צווייטע — פון אוניווערסאַלן כאַראַקטער. די ראַווער יוגנט האָט רעאַגירט אויף זייער אַ פּאָזיטיוון אופן. מען דאַרף נישט פאַרגעסן אַז ראַווע איז געווען אַ שטאָט אָן אַן אינדוסטריע. כמעט די אַלע איינוווינער פון שטאָט האָבן געצויגן זייער חיונה פון מסחר, געוועלבלעך, אָדער געהאַנדלט מיט די פויערים פון די אַרומיקע דערפער. די ראַווער יוגנט , נישט האָבנדיק קיין פאַכקענטעניש ווי אויך ניט די מעגלעכקייט צו באַקומען העכערע בילדונג — איז געווען אַנגעוויזן אָנצוגיין מיט די זעלבע מסחרים פון זייערע עלטערן אָדער בעסער געזאָגט — מיט די אַזוי גערופענע לופט־פרנסות. קעגן דער דאָזיקער לאַגע האָט די ראַווער יוגנט געקעמפט און דערפאַר געשטראָמט און אָנגעפילט די יידישע נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס און אין דער חלוצישער באַוועגונג מיט אַ טאָפּעלער אויסזיכט: אַרויסצורייסן זיך פונעם אַלטן לעבנס־שטייגער און ווערן אַ פּראָדוקטיווער עלעמענט און גלייכצייטיק צוגרייטן דעם באָדן פאַר דער צוקונפטיקער מדינה.

מלאכות אין ראַווע

ווי עס איז שוין פריער געזאָגט געוואָרן, איז צו יענער צייט אין ראַווע קיין אינדוסטריע נישט געווען, וווּ די יוגנט וואָלט זיך געקענט באַשעפטיקן. וואָס אין ראַווע איז יאָ געווען, איז דער באַלמעלאָכישער שטאַנד, ווי צ״ב.: שניידער, שוסטער, סטאָליאַרעס, קירזשנער און אַנדערע פאַכן. פון די אַלע אויבנאויסגערעכנטע פאַכן, איז קירזשנעריי געווען פאַררעכנט — ווי מען האָט עס אָנגערופן — אַ באַלעבאַטיש פאַך. אויב עלטערן האָבן געציטערט פאַרן געדאַנק אָפּצוגעבן זייערס אַ קינד צו לערנען שוסטעריי אָדער שניידעריי, האָבן זיי אָבער מיט פאַרגעניגן געשיקט זייער קינד לערנען קירזשנעריי און פיל מאָל צוגעצאָלט פאַרן אויסלערנען דעם פאַך. שפּעטער, אַז די בראַנזשע איז אויסגע־

וואַקסן צו אַן אימפּאָרט און עקספּאָרט אינדוסטריע און אַז פון די קליינע ווערקשטעלעס זיינען געוואָרן גרויסע ווערק־שטאַטן מיט צענדליקער און צענדליקער אַרבעטער, איז ראָווע שוין געוואָרן אַן אינדוסטריעלע שטאָט מיט אַן אַרבעטער קלאַס.

אין יענער צייט האָט אין אונדזערע קאַנטן נאָך גע־הערשט דאָס אַלטע צעכן־געזעץ, ווו דער באַלעבאָס האָט געהאַט אַלע רעכטן און דערפאַר האָט מען געאַרבעט פון צוועלף ביז פערצן שעה אַ טאָג און פאַר אַ ביליקן אַרבעטס־לוין. די באַלעבאַטים זיינען גיך רייך געוואָרן. די קירזשנער־אַרבעטער האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, כדי אויסצוקעמפן בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען און העכערע לוינען. צוערשט האָט יעדער איינער פאַרלאַנגט פאַר זיך אַ העכערונג און נאָכדעם פאַר אַלע אַרבעטער פון ווערקשטעל. די מייסטערס, נישט זייענדיק צוגעוווינט, אַז מען זאָל זיי אַרויסשטעלן פאָ־דערונגען — ווייל פון אייביק אָן האָבן זיי געוווּסט, אַז דער אַרבעטער דאַרף וואַרטן ביז דער באַלעבאָס וועט זיך דער־מאָנען, אַז מען דאַרף העכערן. מיטאַמאָל ברעכט אויס אַ שטרייק ביי די קירזשנער־אַרבעטער. עס ווערט געשאַפן אַ שטרייק־קאָמיטעט. אין קאָמיטעט גייען אַריין די מער באַ־וווסטזיניקע אַרבעטער, מיט רפאל קראַמער אַלס פּרעזידענט פונעם קאָמיטעט. די פּאַרוואַלטונג פונעם פאַריין „גורדוניה" שטעלט צו דיספּאָזיציע אירע זאַלן, ווו צו קענען פירן די פאַרזאַמלונגען.

און דאָס ערשטע מאָל קומט פאָר אַן אָרגאַניזירטער שטרייק.

דער שטרייק האָט זיך געצויגן אַ לענגערע צייט. עס איז געווען שווער צו קעמפן סיי מיט די אַרבעטס־געבער און סיי מיט די שטרייקער. מען איז נאָך נישט געוווינט געווען צו שטרייקן. אייניקע האָבן מורא געהאַט אַז זיי וועלן פאַרלירן דעם אַרבעטס־פּלאַץ. עס האָט געקאָסט גענוג מי און אָנ־שטרענגונג, ביז דעם קאָמיטעט איז געלונגען איבערצוצייגן די יעניקע, וועלכע האָבן מורא געקראָגן, אַז נאָר אויף אַן אָרגאַניזירטן אופן קען מען געווינען דעם שטרייק און אויס־קעמפן העכערע לוינען און אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. די אַרבעטער, וועלכע האָבן אויסגעהאַלטן מיט זייערע פאַר־דינסטן די פאַמיליעס, האָט מען פאַר זיי געזאַמלט געלט. דעם שטרייק האָט מען געוווּנען. די אַרבעטס־געבער זענען געקומען צום שטרייק־קאָמיטעט און אונטערגעשריבן אַן אָפּמאַך, אַז זיי גיבן נאָך אַלע פאָדערונגען, וואָס די אַרבע־טער האָבן אַרויסגעשטעלט. די קירזשנער־אַרבעטער האָבן דערזען, אַז ווען מען איז אָרגאַניזירט איז מען אַ כוח. און אַז אין ראָווע איז שוין געווען אַן אָרגאַניזירטער אַרבעטער־קלאַס, איז קיין וואונדער נישט, וואָס אויסער די צאָל ציוניס־טישע פאַריינען ווי: „התקוה", „התאחדות", „גורדוניה", „מזרחי" און אַנדערע — זענען אויך אַנטשטאַנען לינקע אָרגאַניזאַציעס ווי דער „בונד" און די „טשיטעלנע", וואָס איז פאַר קיינעם קיין סוד נישט געווען אירע אידעישע אָנ־שויאונגען, אפילו נישט פאַר דער ראָווער־רוסקער פּאָליציי...

די ראָווער יוגנט

די ראָווער יוגנט האָט אָנגעהויבן פּאָליטיש רייף ווערן. מען האָט דיסקוטירט אַלע אַקטועלע פראַגן, סיי ציוניסטישע, סיי אינטערנאַציאָנאַלע פּראָבלעמען. ראָווע האָט געברויזט

קבוצת־"בוסליה" בעיר. ראש־קבוצה שרה גיטל הולץ.

מיט דיסקוסיעס. איך ווייס נישט אויב אין וועלכער אַנדער שטאָט האָט מען אַזויפיל דיסקוטירט און אַרומגערעדט וועגן פּאָליטישע, וויסנשאַפטלעכע און ליטעראַרישע טעמעס, וואָס פלעגן פאָרקומען אין די פרייטיק־צונאַכטסן ווי אויך קעסטלאָונטן, וואָס פלעגן דורכגעפירט ווערן אין כמעט אַלע אָרגאַניזאַציעס. צו די דיסקוסיעס פלעגן קומען מיטגלידער פון אַנדערע פאַריינען. מען פלעגט זיך צוהערן מיט גרויס אויפמערקזאַמקייט צו יעדן וואָרט, צו יעדער פראַזע. די אָונטן פלעגן זיך פאַרציען ביז אין די פאַרטאָגן מיט גרויס התלהבות און מיט ברען.

דער דורשט נאָך וויסן איז ביי דער ראַוואער יוגנט געווען זייער גרויס. וואָס פאַר אַן אויפברויז עס פלעגט זיין ביי וואַלן! קענטיק, אַז ראַווע איז געווען פאַרעכנט אין די גרויסע יידישע צענטערן פאַר אַ פּאָליטיש־רייפע באַפעלקערונג, ווייל עס פלעגן קומען קיין ראַווע באַוווסטע יידישע פערזענלעכקייטן, ווען עס פלעגן פאָרקומען סיים־וואַלן, אָדער וועגן ציוניסטישע פּראָבלעמען. ראַווע איז אויך באַזוכט געוואָרן פון קולטור־געסט פון וואַרשע, לעמבערג און פון אַנדערע יידישע קולטור־צענטערן. ראַווע איז אויך געווען באַקאַנט פאַר אַ שטאָט פון טעאַטער־ליבהאָבער און דערפאַר איז ראַווע באַזוכט געוואָרן פון פאַרשידענע טעאַטער־גרופּעס ווי דער וואַרשעווער יידישער קונסט־טעאַטער „וויקט" מיט אידאַ קאַמינסקאַ און זיגמונט טורקאָוו. אַ ריי אָונטן האָט געגעבן דער רעציטאַטאָר יעקב ווייסליץ און אַנדערע, אַ חוץ אָפּערעטן־טרופּעס, ווי דאָס איז, ספּיוואַקאָווסקיס טעאַטער און אַנדערע. איך ווייס נישט, צי אין אַן אַנדער שטאָט, מיט דער זעלבער צאָל באַפעלקערנג ווי ראַווע, האָט מען געשפּילט אַזויפיל טעאַטער. עס האָבן געשפּילט טעאַטער כמעט אַלע אָרגאַניזאַציעס. דער ערשטער פאַריין, וואָס האָט געשפּילט טעאַטער איז געווען „התקוה", נאָכדעם קומט דער „בונד", די טשיטעלנע, התאחדות און אַנדערע.

עס זענען אויך געווען גרופּעס, וואָס האָבן דורכגעפירט קליינקונסט אָונטן. יעדער פאַריין האָט געשפּילט פּיעסן פון די שרייבער, וואָס איז אים געווען מער באַליבט. „התקוה" האָט געשפּילט פון אַן־סקי, דער „התאחדות" — פּרץ הירשביין, „די טשיטעלנע" — שלום עליכם און שלום אַש, דער „בונד" — לאַטיינער, זאָלאָטאַרעווסקי, גאָרדאָן און אַנדערע, מיינסטנס אָפּערעטעס אָדער מעלאָדרמעס. יעדער פאַריין האָט געהאַט זיין רעזשיסער. דר. מאַנדעל האָט אָנגעפירט מיטן טעאַטער אין דער „התקוה" און מיטגעשפּילט אין אַלע הויפּטראָלן. שיע זאַטץ, וועלכער האָט שטענדיק מיטגעטראָגן מיט זיך צוויי פּיעסן אין בוזעם־קעשענע, האָט אַפילו אין מיטן דאַווענען געלייענט אַ פּיעסע. ער האָט רעזשיסירט אין „בונד". אין „התאחדות" — אויב איך מאַך ניט קיין טעות — האָט רעזשיסירט יעקב שלמה גאָלד און אין דער „טשיטעלנע" — עזריאל הערבסטער. דאָס איז געווען אַ זעלטענער טיפּ פון באַטייליקונג הן אויפן פּאָליטישן געביט, הן אויפן טעאַטער־געביט. יעדע טעאַטער אויפירונג איז געווען אַ יומטוב אין שטאָט. די זאַלן זענען געווען געפּאַקט מיט מענטשן. שוין מיט דעם אַליין האָט מען געקענט מעסטן דעם קולטור־ניוואָ פון דער ראַוואער יוגנט. אויסער טעאַטער האָט מען אין ראַווע אויך געטאָן אַנדערע קולטור־אַרבעט. עס האָבן פונקציאָנירט קורסן אויף יידיש און העברעיש.

דער דראַנג נאָך וויסן און קענען

עס געדענקט זיך אַז ווען מען האָט געעפנט אָונט־קורסן אין דער „טשיטעלנע" פאַר יוגנטלעכע פון דער ראַוואער יידישער אָרעמקייט, וועלכע האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַזוכן אַ שול און געבליבן פולשטענדיקע אַנאַלפאַבעטן, איז דער אויפטו געווען אַ גרויס דערפאָלג. דאָס זענען געווען קינדער פון עלטערן, וואָס האָבן געוווינט אויפן גוט־באַקאַנטן „ז אַ מ ד " אין שרעקלעכער אָרעמקייט. דער באַלעבאַטישער עולם האָט אויף זיי געקוקט ווי אויף מענטשן פון אַ נידעריקערערער קאַטעגאָריע און אָט ווען מען האָט די זעלבע דערנענטערט און זיי באַטראַכט ווי גלייכע מיט גלייכע, האָט מען באַדאַרפט זען מיט וויפל פלייס און ליבשאַפט די יונגעלייט האָבן געלערנט. זיי האָבן זיך אויסגעלערנט שרייבן און לייענען און געוואָרן גרויסע אָפּנעמער פון ביכער אין דער ביבליאָטעק. וואָס פאַר אַ טייערע חברה דאָס זענען געווען! אַ יוגנט, וואָס איז אויסגעוואַקסן פון יענעם „זאַמד" מיט וועלכער מען האָט געקענט שטאָלץ זיין. ראַווע האָט אויך פאַרמאָגט אַ פלעיאַדע פון געלערנטע, חכמים און תלמידי־חכמים. די יאָרן וואָס איך האָב געלעבט אין ראַוואַ־רוסקאַ זענען געווען די שענסטע אין מיין לעבן. עס האָט געברויזט מיט געזעלשאַפטלעכער און קולטור־טעטיקייט, מיט פאַרטיי־קאַמפן מיט צוזאַמענטרעפן און דעבאַטן. די יוגנט האָט פאַרבראַכט מיט אַרויסמאַרשירן אין די זומערדיקע פאַרנאַכטן, אין די שבתים — אין די אַרומיקע וועלדער. גרופּעס חברים און חברטעס האָבן באַנאַנד פאַרבראַכט און זיך אויסגעלעבט אויף אַ ווירדיקן אופן. יענע ראָמאַנטישע צייטן האָבן זיך איינגעקריצט אינעם זכרון, כאָטש די עקאָנאָמישע לאַגע איז נישט געווען קיין גוטע, איז מען געווען צוגעבונדן צו דער שטאָט. מען האָט געדאַרפט שווער קעמפן אויף אַ לעבן צו מאַכן. דער יוגנטלעכער אין ראַוואַ־רוסקאַ האָט נישט געזען פאַר זיך קיין צוקונפט. עס האָט אָנגעהויבן ענג צו ווערן פאַר דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער יוגנט. מען האָט אָנגעהויבן אויסוואַנדערן אין דער גרויסער וועלט אַריין. אַ גרויסער טייל פון דער חלוצי־

שער יוגנט — אויב נאָר מען האָט באַקומען אַ סערטיפיקאַט — איז געפאָרן קיין ארץ ישראל, אַ גרויסער טייל פון די קירזשנער איז געפאָרן קיין פּאַריז, איטאַליע, בעלגיע און אין די דרום־אַמעריקאַנער לענדער.

די צווייטע וועלט־מלחמה

עס האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה. אַ פינצטערע כמאַרע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף דעם אייראָ־פּעישן יידנטום. פאַרניכטעט זענען געוואָרן אַלע יידישע קהילות און צוזאַמען מיין שטאָט ראַווא־רוסקאַ מיט מיין פאַמיליע, מיט אַלע מיינע טייערסטע און ליבסטע חברים, מיט אַלע מיינע ראַוואר לאַנדסלייט, וואָס זענען דאָרט נאָך מיין אַוועקפאָרן פאַרבליבן, אין די פינצטערע יאָרן פון פאַר־ניכטונג.

כאָטש מיר זענען געווען טויזנטער מיילן ווייט פונעם חורבן, האָבן מיר טיף געליטן, געוויסיקט און געבלוטיקט, ווען עס האָבן זיך אַדורכגעריסן די שרעקלעכע ידיעות וועגן דעם אומקום און חורבן, וואָס דער נאַצי־רוצח האָט געטאָן צו דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַנץ אייראָפּע.

כאָטש איך בין אין ראַווע נישט געווען אין די שווידער־לעכע יאָרן פון אומקום, וויל איך מיינע באַשיידענע אָנגע־שריבענע ווערטער זאָלן זיין איינגעקריצט אין דער מצבה, וואָס ווערט געשטעלט אין אָנדענק פאַר דער ראַווער קהילה, מיטן אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך.

ויצרור בצרור החיים את נשמתם — זיי זאָלן זיין צוגע־בונדן צום לעבן אויף אייביק!

שטריכן

בן ציון פרידמאַן

ראַווא־רוסקאַ איז געוואָרן מייז צווייטע היים נאָך מיין חתונה־האָבן דאָרט אַהין מיט מיין פרוי רייצע גראַף ע״ה. געקומען פון לאַפּאַטין קיין ראַווע אין סאַמע צענטער פון שטאָט, אין הויז פון מיין פרויס עלטערן, וואָס האָט זיך גע־פונען אויף דער הויפּט־גאַס אין שטאָט, אין רינג, אין פראָנט צום ראַטהויז.

דער רינג, אַ שיינער גרויסער שטח מיט פיר זיילן, הויכע הייזער און אינמיטן — דאָס ראַטהויז.

דאָס איז געווען אַ ריזן־געביידע, אַ פּאַלאַץ, אַ פעסטונג, — נאָך פון דער צייט פון דער „פּאַנשטשיזנע". אויסער איין פּאַליאַק, האָבן דאָס פויליש־היסטאָרישע ראַטהויז באַוווינט נאָר יידישע פאַמיליעס און אויך באַזעסן די געוועלבער און געשעפטן, פון אַלע פיר זייטן פון דער מאַסיווער געביידע.

די איינוווינער פון ראַווא־רוסקאַ זענען געווען 85 פּראָ־צענט יידן. אויף אַלע געשעפטן פון גרויסן רינג, אַרום און אַרום, זענען געווען באַזעצט נאָר פון יידן — אויסער איין געשעפט פון אַ גוי — אַ חזיר־שלעגער.

אויך מיר, מיין פרוי רייצע און איך, האָבן געעפנט אין דעם שיינעם פראָנטהויז פון מיין שווער ר' יענקל גראַף אַ בוכהאַנדלונג מיט שרייבגעצייג, אויך אַ פּאַרטרעטונג פון אַלע צייטונגס־אויסגאַבן. אָבער דער הויפּט־האַנדל פון געשעפט איז באַשטאַנען פון דער האַנדלס־קאָנצעסיע, פון טאַבאַק און ציגאַרעטן. דאָס רעכט האָב איך באַקומען אַ דאַנק דער אינ־טערווענץ פון אינזשיניער דר. לוקאַס, פינאַנץ־סופּערקאָנטראָ־לער אין דער פינאַנץ־דירעקציע אין בראָדי, וועלכער איז מיט מיר געפאָרן קיין וואַרשע צום מיניסטעריום און מיך פאַרגעשטעלט אַלס רעטער פון זיין לעבן. און די מעשה איז געווען אַזוי:

אין יאָר 1920, אין דער צייט פון דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע, איז ער, דר. לוקאַס, שטעקן געבליבן אין לאַפּאַ־טין און מיין פאַמיליע האָט אים אויסבאַהאַלטן און דערנערט, ביז די פּאָליאַקן זענען צוריק געקומען אין שטאָט און ער האָט זיך אויף אַזאַ אופן געראַטעוועט דאָס לעבן. דאָס מיניס־טעריום האָט טאַקע מיר אויפן אָרט די קאָנצעסיע געגעבן. דאָס איז געווען אַ גאָלדן געשעפט מיט אַ לייכטער בכבודיקער פּרנסה.

לײדער האָבן שוין באַלד אין אָנהייב פון דער פּוילישער מדינה, זיך אָנגעהויבן די אונטערדריקונגען פון יידן אויף פאַרשיידענע וועגן און באַזונדערס אויפן עקאָנאָמישן גע־ביט. אין אָנפאַנג יאָר 1927 האָט פּוילן אָנגעהויבן צונעמען נאָר ביי די יידן אַלע רעגירונגס־קאָנצעסיעס און זיי אַוועק־געגעבן די קריגס־אינוואַלידן פון נאָכן פּוילישן באַפרייאונגס־קריג. אַזוי איז אויך געשען צו מיין קאָנצעסיע, ווייל מיין פּראַטעזשירער דר. לוקאַס האָט שוין מער נישט געלעבט.

דער מצב פון די יידן אין ראַווע

די שטאָט ראַוואַ־רוסקאַ איז אַן אָרעמע געווען. שווער איז דאָרט פאַר יידן די פּרנסה אָנגעקומען. אין אַלע הייזער אַרום ראַטהויז — געשעפטן, אויך אַ סך שטעלן פון אַזוי גערופענע מאַרק־זיצערס, מיט אַרטיקלען פון ערשטן גע־ברויך. יעדע זיצערין האָט געוואָלט איר סחורה פאַרקויפן און האָבן צווישן זיך שטאַרק קאָנקורירט, פאַרשטייט זיך, מיט מינימאַלן רווח.

סאָציאַלע פאַרזיכערונג איז נישט געווען, אויך קיין שום אָפיציעלע זאָרג פאַר אָרעמע; דאָך האָבן די מתפללים אין די בתי־מדרשים פיל געהאָלפן די אָרעמע מיט אַ מתן־בסתר אָדער אַ גמילות־חסד, אָבער וואָס האָט זיך דאָס אָנ־געזען.

דער טייל פון דער שטאָט, וואָס האָט זיך „זאַמד" גערופן, איז זייער אָרעם געווען; אין צענטער האָט זיך קאָנצענטרירט אַ גרעסערער טייל פון מיטלשטאַנד. די גוט סיטואירטע זענען געווען: די קירזשנערס, די אַדוואָקאַטן, די מעדיצינער, די האָלץ־בראַנזשיסטן — גוזשיק, האָן, שפּאַצנער און ווייקסל־בוים; אויך מערץ, ליבערמאַן, דאַקס, מונד.

זכור לטוב — ר' אברהמעלע ראַטהויז, אַ זון פון ר' משה ראַטהויז ז"ל, וואָס האָט אין מיר נישט פאַרגעסן און נאָך דער באַפרייאונג, פאַר מיר און מיין פרוי קיין ווין געשיקט איינרייזע־פּאַפּירן קיין אַמעריקע, וועלכע האָבן אים זיכער פיל געלט געקאָסט; ער האָט דאָרט שווערע טויזנטער אַלס האַפטונג ביי דער רעגירונג פאַרזיכערט און אונדז די וויזעס באַזאָרגט. מין טאָכטער, שוין מיט אַ קינד, האָט באַ־שלאָסן צו פאָרן קיין ישראל און איך האָב מיך נישט גע־וואָלט מיט מיין איינציקער טאָכטער און אייניקל צעשיידן, אַזוי בין איך אויך קיין ישראל געפאָרן.

די רייזע־דאָקומענטן, די וויזעס און די האַפטונג פאַר אונדז און אַ גרויסע געלט־סומע, האָב איך ביז צום היינטיקן טאָג באַהאַלטן צום אָנדענק פון דער בכבודיקער משפחה — ראַטהויז אין ראַוואַ־רוסקאַ.

דער גרעסטער טייל פון דער שטאָט האָט זיין פּרנסה פון די ירידים געצויגן, אויך די גוט־סיטואירטע, די מיטעלע און די אָרעמע. ראַווע האָט געהאַט אַ גרויסע אומגעגנט מיט רייכע דערפער. די פּויערן פלעגן זייערע ערד־פּראָדוקטן פון תבואות און גרינס, בהמות, פערד און עופות ברענגען אין שטאָט, די יידן האָבן אַלץ אויפגעקויפט און דערנאָך פאַר די פּויערן, אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר באַדאַרפט, פאַרקויפט — פון פאַרשידענע שפּייז־אַרטיקלען, באַקליידונג ביז ווירטשאַפט־מאַשינען.

אַזוי ווי דער רוב איינוווינער זענען נישט געווען פאַר־מעגלעכע, איז יעדער עושר אין שטאָט געווען זייער אָנגעזען און זייער בכבודיק געהאַלטן; די אָרעמע האָבן זיך מיט די רוב ענינים פאַרלאָזט אויף זיי.

אָרעמעהייט איז שטיל געפלאָסן דאָס לעבן אין שטאָט. מ'האָט זיך איבער אַלעם געוויצלט און געשפּאַסט און אַלץ אָנגענומען באהבה און געלעבט מיט בטחון צום רבונו של עולם, ביז... ביז...

ראַווער קוריאָזן

די פלאָגערס. יעדעס יאָר, נאָך שבת־חנוכה, האָט זיך אָנגעהויבן דער סעזאָן פון די פלאָגנדיקע יינגלעך, וועלכע

ה„רינעק" וה„ראַטהויז"

האָבן זיך נאָך פּסח געדאַרפֿט שטעלן צום מיליטער דינסט. בחורים, וועלכע האָבן נישט געוואָלט גיין דינען אין מיליטער, האָבן זיך געפּלאָגט און פֿיזיש געצערט. זיי האָבן נישט גע־העריק געגעסן, נישט געטרונקען און נישט איינער איז פֿונעם שטאַרקן פּלאָגן־זיך — פֿאַר דער צייט פֿון דער וועלט גע־גאַנגען.

אין די נעכט פֿלעגט מען זיך צוזאַמענקומען אין די בתי־מדרשים און פֿון דאָרט אַרויס אין די גאַסן, זיך אַרומגע־שלעפּט און אַרומגעוואַנדערט, כדי אויסצומיידן דאָס שלאָפֿן. צומאָלס פֿלעגט מען זיך אויך אַוועקזעצן אַ ביסל לערנען, אָבער דאָס פֿלעגט גורם זיין צום איינשלאָפֿן; אַז מ׳האָט זיך שוין אַמאָל אַוועקגעלייגט — איז אויף אַ האַרטע באַנק; אָבער איינער האָט דעם צווייטן נישט שלאָפֿן געלאָזט; ווען איינער איז איינגעשלאָפֿן, האָט אים דער צווייטער מיט וואַ־סער אָפּגעגאָסן, דעם אַנדערן מיט גאַרטלען אָדער שטריק צו דער באַנק צוגעבונדן, אָדער זיין פּנים מיט שוואַרצן ריס פֿון אויוון אויסגעשמירט. אַזוי האָבן זיך די בחורים גע־קונדסט ביז נאָך פּסח, ביז דער מיליטער־מוסטערונג.

לויט דעם פּלאָגער־מנהג זענען זיי יעדן מוצאי־שבת געגאַנגען צו פֿאַרשיידענע בעלי־בתים זאַמלען תּיקון־געלט — אַזוי האָט עס געהייסן — אויף צו קויפֿן אַ ביסל 96־קער בראַנפֿן. אַזוי ווי נישט יעדער האָט זיי אויף תּיקון געגעבן, האָבן זיי דעם קמצן פֿאַרשיידענע שטיקלעך אָפּגעטאָן: די שילדן פֿון איין געוועלב איבערגעטראָגן אויף אַ צווייט גע־שעפֿט אין אַ גאַנץ אַנדערע גאַס; פּרייטיק ביינאַכט ביי איינעם דאָס טשאָלנט אַרויסגגנבֿענען און עס אַריינשטעלן צו אַן אָרעמען נצרך; אָדער ביי איינעם אַרויפֿקריכן אויפֿן דאַך און אויפֿן קוימען אַ שויב אַרויפֿלייגן און ווען דער קאַרגער בעל־הבית האָט איינגעהייצט — איז אים דער גאַנצער רויך אין שטוב אַריין. אַזעלכע פֿאַרשיידענע שפּיצלעך האָבן די פּלאָגערס אָפּגעאַרבעט פֿאַר די, וואָס האָבן נישט געוואָלט געבן קיין תּיקון.

כמעט אַן עלילת־דם אין ראַווע

ס׳איז אַמאָל אָנגעקומען אַ צירק אין שטאָט אַריין. דער הויפּט־אייגנטימער פֿון צירק מיט זיין פֿרוי האָבן גע־וווינט אין האָטעל־שטאָקהאַמער. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די צירק־שפּילער באַמערקט, אַז ס׳איז שוין גאַר שפּעט און דער דירעקטאָר איז נאָך אַלץ נישטאָ. זענען זיי געקומען אין האָטעל און שטאַרק געקלאַפּט אין דער טיר, אָבער אַן ענטפֿער. האָבן זיי די טיר אויפֿגעבראָכן און געפֿונען דעם צירקמאַן מיט זיין פֿרוי ליגן טויט אין די בעטן. ס׳איז באַלד געוואָרן אַ גרויסער געלויף פֿון די פּאָליאַקן, מיט געוואַלדן, אַז די יידן האָבן זייער קינצלער, דעם גוי, פֿאַרסמט. די לאַגע האָט זיך זייער קריטיש געמאַכט, ווייל ס׳האָט נישט געפֿעלט אונטערהעצער אויף יידן.

מ׳האָט אינטערווענירט ביי די געהעריקע רעגירונגס־אַמטן און נאָך צו דער רעכטער צייט האָט די פּאָליציי מיט אַן אָפּטיילונג פֿון מיליטער, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין שטאָט, דעם האָטעל אַרומגערינגלט און בכלל די יידן גע־שיצט. די טויטע קערפּערס זענען געשיקט געוואָרן אין פּאַ־טאָלאָגישן אינסטיטוט, וואָס האָט פֿעסטגעשטעלט, אַז זייער טויט איז געקומען פֿון פֿאַרטשאַדן זיך מיט האָלצגאַז, ווייל זיי האָבן צו פֿרי פֿאַרשטעקט דעם קוימען און זיך געלייגט שלאָפֿן אויף אייביק.

דער באַצירקס־הויפּטמאַן האָט פֿאַראָרדנט אָפּצודרוקן אַפֿישן אין דריי שפּראַכן: פּויליש, אוקראַיניש און יידיש, כדי איבער אַלעס מודיע־זיין דער אויפֿגעהעצטער באַפֿעלקערונג.

אַזוי איז דער כּעס פֿון דער גויאישער באַפֿעלקערונג שטיל געוואָרן און די יידן זענען ניצול געוואָרן.

די בתי־מדרשים

די גרויסע שיינע שול, אין וועלכער ס׳האָבן געדאַוונט אַלע שיכטן פֿון דער באַפֿעלקערונג, האָט געהאַט זייער אַ געטרייען גבאי, ר׳ הירש צימערמאַן. ער האָט די שול אין גרעסטער אָרדענונג און אין בעסטער ריינקייט געהאַלטן, גוט באַלויכטן און די זיץ־פּלעצער אָפּגעהיטן. אַ יערלעכער, גוטער און ערשטקלאַסיקער חזן איז געווען אַנגאַזשירט און אין די ימים נוראים זענען אַפֿילו אַ סך נישט־יידן געקומען אין שול הערן דעם חזן זינגען. ר׳ הירש צימערמאַן האָט געוווּסט, ווי אַזוי די אַלע גויאישע באַאַמטע און די אַלע הויכגעשטעלטע פּערזאָנען געהעריק אויפֿצונעמען און קיין שלעכטס איז די יידן דערפֿון נישט אַרויסגעקומען.

אַרום דעם שול־פּלאַץ האָבן זיך נאָך קאָנצענטרירט אַ רייע בתי־מדרשים און קלויזן ווי: די בלעכענע קלויז, ווו ס׳האָבן מייסטנס געדאַוונט די רייכערע חסידי בעלז; דאָס אַלטע בית־המדרש מיט זיינע פֿיל מתפּללים, אַזוי אַז ס׳איז תּמיד געווען געשטאָפּט ביז ענגשאָפּט און ווו ס׳האָבן אַמייסטן געדאַוונט די בעלי־בתים, סוחרים; איך האָב אויך דאָ גע־דאַוונט, און דערביי מוז איך דערמאָנען מיין סטאַבילן שכן אין בית־המדרש, דעם הויכפֿיינעם און אינטעליגענטן ה׳ קלעמענס צימערמאַן, מיט וועלכן איך פֿלעג אין די פֿרייע צייט פֿאַרברענגען אין זייער אינטערעסאַנטע געשפּרעכן איבער פּאָליטישע און געזעלשאַפֿטלעכע טעמען; תּמיד האָט ער מיט זיך מיטגענומען זיינע פּאָר יינגלעך, וועלכע האָבן פֿון אים באַקומען די ריכטיקע פּאָטערלעכע דערציאונג.

די בעלזער קלויז, וואָס איז געווען אונטער איין דאַך מיטן אַלטן בית־מדרש איז באמת געווען געשטאָפּט מיט

מתפללים און אויך די אייזערנע קלויז, וואָס האָט מייסטנס צו זיך געצויגן די פריש־חתונה־געהאַטע יונגעלייטלעך, די יונגע צוגעקומענע דורות.

אין דעם צווייטן קעגנאיבערדיקן טייל פון דער שטאָט זענען נאָך געווען: דאָס נייע בית־מדרש, וואָס האָט זיך גע־רופן דאָס „זאַמד־בית־מדרש", ווו ס'האָבן געדאַוונט די יידן פון דעם טייל שטאָט און אויך דאָס „נייע קלויזל" אין דער זעלבער געגנט, וואָס איז געוואָרן אויפגעשטעלט מיט דער הילף פונעם שטאָטישן גביר, ר' יאָסעלע מערץ, וועלכער איז דאָרט געווען גבאי, בעל־קורא און בעל־מוספים. אַחוץ דעם זענען נאָך געווען מנינים און קלויזלעך, ווי ביי ר' יוספן און ביי די רביים: פּאָטאַליטשער, נעמיראָווער און מאגיערי׳ווער, וועלכער איז געווען אַ ברודער פונעם בעלזער רבין ר' יששכר דב זצ"ל.

אין שול האָט געדאַוונט דער שטאָטישער רב ר' יצחק נחום טווערסקי, אַן איידעם פונעם אויבן־דערמאָנטן בעלזער רבין, די דיינים: ר' שלמה שרענצל, האָט געדאַוונט אין אַלטן בית־מדרש, און ר' ישראל שווערט האָט געדאַוונט אין דער בעלזער קלויז. אַלע קדושים הי"ד!

כ'וויל נאָך דערמאָנען צום גוטן ר' יצחק מאָרגנשטערן; ער איז אַ זעלטן גוטער בעל־תפילה און חזן געווען; אַלע יאָרן איז ער געווען, אין די ימים־נוראים, חזן ביי יונה שפרעכער אין לעמבערג און דאָס אַליין איז שוין אַ גוטע צייגעניש פאַר אים געווען. אַ גאַנץ יאָר האָט ער, אַ בעלזער חסיד, געדאַוונט פאַרן עמוד אין בעלזער קלויז: קבלות־שבת, שחריתים און מוספים. אַלע מתפללים פון די שכנותדיקע בתי־מדרשים, פלעגן זיך פאַרזאַמלען ביי די פענצטער אין די מאַסן, צו הערן זיין זינגען און דאַווענען, וואָס איז געווען פול מיט מתיקות און איז יעדן אַריין אין האַרצן. ער האָט געהאַט אַ שיינע, שטאַרקע און זיסע שטימע און איז מסוגל געווען נאָכצוזינגען די תפילות פון אַלע באַקאַנטע, גרויסע חזנים. צו לעצטנס איז ער טאַקע אויפגענומען געוואָרן פונעם ראש־הקהל, דר. מאַנדעל, צו זיין שטאָטישער חזן אין נייעם „זאַמד־בית־מדרש". און אַזוי ווי כ'האָב דערמאָנט אונדזער דר. מאַנדעל, וויל איך מיט די ווערטער „אחרון־אחרון־חביב" ענדיקן:

דאָס מיין איך אונדזער טייערן ראש־הקהל און ציוניס־טישן כלל־טוער, קאַנדידאַט צום פוילישן פאַרלאַמענט, איינער פון די גרעסטע, גייסטרייכע יידישע קעפּ מיט יידישן האַרץ, נישט נאָר אין שטאָט ראַווע, נאָר איינער פון די גרעסטע יידישע־ציוניטישע עסקנים אין גאַליציע און אויך אין פוילן.

דר. מאַנדעל, זייער אַ גוטער און פעאיקער אַדוואָקאַט, האָט כמעט פאַרנאַכלעסיקט זיין אַדוואָקאַטישע אַרבעט און קאַנצעליי און זיך אָפּגעגעבן מיט קהילהשער טעטיקייט אין שטאָט און מיט כלל יידישע אַרבעט אין פוילן.

מיינע פּאָר שורות זענען גאָר ווייניק צו באַשרייבן איבער אַזאַ חשובן און טייערן ייד, וואָס פאָדערט אַ גאַנץ־ספּעציעלע, עקסטראַ־אַרבעט.

יהא זכר כולם ברוך לעולמי עד!

גומלי חסד

צבי אריה פנדריך

גם בזמנים קשים מצאו תמיד יהודי העיר, זה אצל זה, לב חם ויד פתוחה לעזרה. אבל היו כאלו שהצטיינו בזאת: לא חיכו לבקשת הנזקק אלא התעניינו באחרים וידעו מי הם הנצרכים לעזרתם, ועשו את הדבר בסתר, בענווה ובמסירות. עושי חסד אלה השאירו בלבי רושם עמוק, וכאן אעלה את זכרם.

זלדה קסלר ע"ה — תמיד מצאה לה זמן לקיים את המצווה החביבה עליה, מצוות ביקור חולים. עקרת־בית מטופלת בבנים ובבנות היתה, ובנוסף לזה גם ניהלה חנות, כי בעלה ר' הירש בער, בילה רוב זמנו בקלויז ליד הספר. והנה, גם בשעות שחנותה המתה מרוב קונים, מצאה לה את הזמן להגיש את עזרתה לחולה גלמודה או ליולדת בציריה שהיו זקוקות לאוכל חם, לרפואה ולמלה טובה.

סימה דימה דקס ע"ה — האשה האמיצה, שאף בימי המלחמה, שבהם פרצו מגפות, לא חששה לעצמה ועברה מחולה לחולה, האכילה אותם, רחצה, והשגיחה שיקבלו תרופות בזמן. ושכר עמלה — המצווה.

סרקה יסט ע"ה, אשה רבת־תלאות. גם בהתאלמנותה מבעלה, ר' נחמיה ז"ל — איש צנוע, הגון ומכובד על הכול — המשיכה בדרכו הישרה בניהול עסקה ובטיפול בילדיה, וביתה היה פתוח לכל דורש עזרתה. בימים הקודרים למסחר היהודי, בימי שלטון גרבסקי, התהלכה אימרה בעיר, כי ההון של הסוחרים בעיר הוא בסך־הכול אלף זהובים, המתגלגלים מיד ליד לפרעון שטרות. חלק גדול מ„הון חוזר" זה בא ממגירתה של סרקה יוסט. לכן העריכו אותה כל יודעיה וחיבבו אותה כל מכריה.

דבושה זילבר ע״ה. היתה לה חנות־מכולת גדולה בפינת ה„מארק״. ליד חנותה היו סבלי העיר מתרכזים ומחכים לפרנסתם, שלא תמיד היתה מצויה תחת ידם. כשהתקרבה השבת ודבושה היתה מבחינה באלו, שאין ידם משגת לקנות מצרכי השבת, היתה ממלאת את סליהם במצרכים מחנותה „בהקפה״, בלי לקוות לתשלום.

פרידה קרסל ע״ה. דאגה לעניים בדרכה שלה. בערבי שבתות היתה עוברת בבתי העיר, אוספת לסינורה חלות־שבת, ואת החסר נתנו לה ביד נדיבה ר׳ פסח בינישיס ואשתו שרה ממאפייתם, לשם חלוקה בין עניי העיר שידם לא השיגה להכין להם צרכי שבת.

אזכיר גם אחדים מעסקני הציבור, שפעלו שלא על מנת לקבל פרס.

ר׳ זליג פיגרט ז״ל, מוותיקי ראשי הקהילה, וזמן קצר גם כיהן כראש העיר. בתקופת כהונתו דאג לעניני היהודים. השתדל לעזור לאלו שרצו לרכוש חלקות־אדמה שהיו בבעלות העיריה — אף אם עלה לו הדבר בטרחה מרובה ובקיפוח פרנסתו.

ר׳ משה בלושטין ז״ל, המוכר יותר בשם ר׳ משה־חיה־פייגעס. סיפרו עליו, כי בתור מוהל מומחה היה לוקח מבעלי היכולת שכר רב מהמקובל, ולתוספת זו הוסיף סכומים שאסף בעזרת ידידים כר׳ בריש קרמרמן, כדי לקנות מצרכים חיוניים ליולדות נזקקות.

ד״ר יוסף מנדל ז״ל היה הראשון מבין האינטליגנציה היהודית בעיר, שקפץ לתוך ים העסקנות הציבורית וסחף אתו את היתר. בחורף קשה, באחת משנות העשרים, הקים במרכז ה„רינק״ מטבח־שדה, שבו חילקו מרק חם בחינם לסבלים, לעגלונים ולעובדים אחרים שעמדו ברחוב בכפור עז וחיכו לפרנסתם. אחרי־כן ארגן אחדים מבחורי העיר שיסיעו את המטבח גם לרובעי העיר שבהם מרוכזים העניים, שמחמת הקור לא יכלו לצאת ל„רינק״, שגם הם יהנו מהמרק החם. רבים ממעוטי היכולת חבו לו תודה גם על העזרה שהושיטה להם קופת „גמילות חסדים״ שייסד בעיר.

ברצוני להזכיר לטובה גם את האנשים שהקלו עלי את עלייתי ארצה. בלבוב היה זה ד״ר קופל שוורץ ז״ל מה„התאחדות״, שעזר לי בהשגת סרטיפיקט של בעל־מלאכה, אחרי המלצתו של הח׳ יעקב שלמה גולד ז״ל. בעל־מלאכה נעשיתי הודות לחותני ר׳ מאיר בן מרדכי ז״ל, שלימדני את מלאכת האפייה. הכרת תודה עמוקה אני רוחש לר׳ פסח אלטמן, שהיה אז יושב־ראש ה„צך״ של האופים בראווה, והוא שצייד אותי בתעודת מומחה מקצועי. ר׳ פסח היה בא־כוחם של האופים, והיו לו מהלכים במשרדי הממשלה, כי שם כיבדוהו בזכות העיטור למען שחרור פולין שקיבל מן הממשלה הפולנית. הוא עשה רבות, שלא על מנת לקבל פרס, בשחרור אנשים מכל מיני עונשים וקנסות. כתמורה על העזרה הרבה שהגיש לי ביקשני רק למסור, כשאגיע ארצה, ד״ש לבנו ליפא.

עוד אזכיר את אבי יוסף אלכסנדר ואמי איטא הקדושים והטהורים. צנועים, ישרי לב, תמימי דרך עם אלוקים ואדם. מטופלים בילדים ונושאים בעול הפרנסה הכבד לא שכחו להפריש מהכנסתם המצומצמת כדי לעזור לדלים נסתרים, ובדרך זו התאמצו לחנך את ילדיהם. אף אזכיר את אחי אורי, שמשחר נעוריו עמל לעזור להוריו ולזולת. וייזכר לטובה גם אחי שלמה — צנוע, עדין נפש, יודע ספר ואוהב ספר, שלמרות טרדותיו בעזרה לפרנסת הבית לא נעדר מעולם משיעוריו התורניים של ר׳ אורי צוקר ז״ל באייזערנע קלויז, והוא היה יד־ימינו של ר׳ אורי בפעולתו החברתית והחינוכית ב„אגודת ישראל״ בעיר. אהוב ומקובל על כל מכיריו.

יהא זכר כולם מבורך עדי עד.

אַ בעלזער חסיד אויסגעצייכנט פון פוילישער רעגירונג מיטן אומאָפּהענגיקייטס־קרייץ

יחיאל קעסל

אין יעדן פוילישן אומאָפּהענגיקייטס־יום־טוב, אינעם דריטן מאַי, איז געווען צו זען אינעם מאַניפעסטאַציע־צוג — צווישן די אָנגעזעענסטע פריצים פון שטאָט: דער סטאַראָסטע, דער מיליטער־קאָמענדאַנט, דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, בירגער־מייסטער, קריגס־אָפיצירן און פראָנט־קעמפער און אַנדערע גדולי העיר — אויסגעפּוצט אין זיין שענסטער, זיידענער בעקעשע און גאַרטל, מיטן ברייטן סאַמעטענעם קאַפּעליוש, די ברוסט דעקאָרירט מיט אַ גלאַנצנדיקן אויסצייכענונגס־קרייץ, אונדזער זייער גוט־באַקאַנטן ר׳ פסח אַלטמאַן, גערופן: פסח ביינישעס. די מאַמע ע״ה פלעגט אונדז דערציילן:

דאָס האָט פּאַסירט אין אַ פאַרשנייעטן שבת־חנוכה אין יאָר 1919. נאָכן צוזאַמענברוך פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע, האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ בלוטיקער קאַמף, פּנים אל פּנים, צווישן אוקראַינער און פוילישע לעגיאָנערן צו באַהערשן מזרח־גאַליציע, דאַרונטער אונדזער שטאָט. די וווינונג, צוזאַמען מיט דער בעקעריי פון פּסחן האָט זיך געפונען אויף דער דריטן־מאַי גאַס. ווי אין אַלע יידישע שטיבער, אין יענעם בלוטיקן שבת, זענען אויך ביי פסחן אַלע מענטשן געשטאַנען הינטער די פאַרשלאָסענע לאָדנס און דורך שפּאַרעס געפּרוווט זיך צוקוקן צו דער טראַגעדיע, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין פאַרשנייעטן דרויסן.

פּלוצים האָט זיך פּסחן געדאַכט אַז פון צווישן דעם ליאַרם פון שיסן הערט ער אַ מענטשלעכע שטים בעטן:
— „ראַטעוועט!״

פסח מאַכט שנעל אויף אַ שפּאַרע ביים לאָדן פון דער טיר און זעט שטיין אַ יונגן פוילישן אָפיציר און בעט זיך אים צו ראַטעווען. פסח מאַכט אויף ברייטער די טיר און דער אָפיציר ווערט שנעל פאַרשלונגען אין מאַגאַזין פון מעל און ליידיקע זעק, מיט וועלכע פסח האָט אים גוט איינגעדעקט. פון דרויסן ברעכן אַריין די אים פאַרפאָלגנדע אוקראַינער, וואָס פאָדערן אַרויסצוגעבן זיי דעם פּאָלאַק. אָבער פסח לייקנט זיי אָפּ. און זיי לאָזן זיך גיין דעם אָפיציר זוכן. דאָ איז געשען אַ גרויסער נס — ממש אַ צווייטער נס־חנוכה. אַז די אוקראַינער זענען אַריין אין בעקעריי און דאָרט געפונען פרישע שבת־חלות האָבן זיי לגמרי פאַרגעסן, וועגן וואָס זיי זענען געקומען, האָבן זיך אָנגעפילט די הענט מיט חלות, אויפגעפּראַלט די טיר און אַרויס.

ערשט ווען אין דרויסן איז געוואָרן גאַנץ פינצטער און שטיל און ס׳האָבן זיך דערהערט די קולות פון פוילישע סאָלדאַטן וואָס האָבן פאַרפאָלגט די אוקראַינער, האָט דער יונגער אָפיציר אָנגעהויבן אַרויסקריכן פון דעם באַרג מעל־זעק. דער איינגעטונקענער אין מעל אָפיציר האָט געדרוקט פּסחן די האַנט און אים געזאָגט: „איך בין דער זון פון דער אַרענדאָווע (באַזיצערן פון אַ רעסטאָראַן אין ראַווע) און וועל דיר דיין טאָט דאָס גאַנצע לעבן געדענקען, ווען דו וועסט אַמאָל זיין אין אַ צרה, אַזוי לאַנג איך וועל לעבן און קענען — וועל איך דיר העלפן״ — און ער איז אַוועק צוזאַמען מיט די פוילישע סאָלדאַטן.

*

יאָרן זענען פאַרגאַנגען, ראַווע האָט שוין לאַנג פאַרגעסן, אַז זי האָט אַמאָל געהערט צו עסטרייך. די פּאָליאַקן האָבן באַזיגט די אוקראַינער און גענומען הערשן ביד חזקה ובזרוע נטויה... איבער די יידן, מיטן אויספּרעסן פון זיי די מאַרכעס אין דער פאָרם פון פאַרשידענע שטייערן.

אויך אונדזער פּסחן איז עס געגאַנגען ווי אַלע יידן זיינסגלייכן אין שטעטל. פון די גרויסע לאַגערן מיט מעל איז שוין לאַנג קיין זכר נישטאָ... אַלץ איז אַריין אין שטייער־אַמט. און אַז דאָס וואַסער איז דערגאַנגען ביזן האַלדז און מ׳האָט געדראָט אים איינגאַנצן צו פאַרמאַכן די בעקעריי — איז ער אַוועק צום יינגן פּאַן אַרענד, וועלכער האָט איצט פאַרנומען אַ שטעלע אלס געהילפס־ריכטער אין שטאָט און די גזירה איז תיכף בטל געוואָרן. די צרות ביי פּסחן, ווי ביי אַלע אַנדערע יידן אין שטעטל האָבן נישט אויפגעהערט. עקזעקוטאָרן און אַנדערע משלחות רעות האָבן אים געפּייניקט טאָג און נאַכט און ער האָט תמיד געמוזט בעטן די הילף פון סענדזשא אַרענדט. און אַזוי האָט די זאַך זיך געצויגן ביז מ׳האָט אַרענדטן איבערגעפירט קיין לעמבערג אַלס ריכטער און פסח איז געבליבן מיט זיינע צרות אויפן וואַסער.

אין יאָר 1926 איז אַרויס אַ ניי געזעץ: אַלע בעקערייען — עלעקטריפיצירן. אויך פסח האָט באַקומען אַזאַ באַפעל: עלעקטריפיצירן אָדער פאַרמאַכן!

פאַר פּסחן האָט דאָס געהייסן ממש: רואין! בלית ברירה איז ער אַוועק קיין לעמבערג צום ריכטער אַרענדט און פאַר אים אויסגעשאָטן זיין ביטער האַרץ. נאָכן אויסהערן אים האָט ער זיך אַביסל פאַרטראַכט און דערנאָך זייער ערנסט געזאָגט: — — „הער צו, פּאַניע אַלטמאַן! זיי וויסן, אַז דאָס איבערפירן מיך קיין לעמבערג, איז געווען

אויס פּאָליטישע מאָטיוון, אַזוי אַז פּראַטעקציע פון מיין זייט קען איצט דיר בלויז שאַדן ברענגען; אָבער כדי דאָך דיר צו העלפן, ראָט איך דיך, שרייב אַן אַ בריוו צו פּיל־סודסקין אַליין, איך וועל אים באַשטעטיקן און איך האָף, אַז דאָס וועט אַ סך העלפן.

ר' פסחביינישס וויזיט־קאַרט

פסח האָט תיכף מסכים געווען און דער ריכטער האָט אָנגעשריבן מיט זיינע אייגענע הענט דעם בריוו און דער־נאָך נאָך מיט דער מאַשין אָנגעשריבן אַ באַשטעטיקונג, אַז אַלץ איז אמת און געהייסן אים אַוועקשיקן רעקאָמאַנ־דירט.

אַ פּאָר וואָכן שפּעטער האָט פסח באַקומען אַן איינלאַ־דונג צום סטאַראָסטע. דער סטאַראָסטע אַליין, אין דער געגנוואַרט פון פּאָליציי־קאָמענדאַנט, האָט אים אויסגע־פרעגט פאַרשידענע איינצלהייטן איבער יענעם שבת־חנוכה פון יאָר 1919. דערנאָך האָבן איםביידע גרעסטע מושלים אין שטאָט געדרוקט די האַנט און געזאָגט, אַז די טאַט, וואָס ער איז באַגאַנגען איז ממש אַ העלדן־טאַט און עס וואַרט אים באַשטימט אַ גרויסע באַלוינונג.

שפּעטער ווידער האָט פסח באַקומען אַן איינלאַדונג קיין וואַרשע אין קריגס־מיניסטעריום. ר' נח גאָטליב, דער מעטריקאַל־פירער איז מיט אים מיטגעפאָרן. אין דער אַנ־וועזנהייט פון פיל הויכע אָפיצירן און יידישע עסקנים פון דער סאַנאַציע־פּאַרטיי איז ער דעקאָרירט געוואָרן מיטן קרייץ פאַר פוילנס אומאָפּהענגיקייט, אַ מעדאַל, וואָס עס האָבן זוכה געווען צו קריגן בלויז געוועזענע הויכע אָפי־צירן.

פאַרשטייט זיך, אַז אויך די גזירה וועגן עלעקטריפי־קאַציע איז תיכף בטל געוואָרן. צו דער פּרנסה האָט עס אַפילו קיין סך נישט געהאָלפן, ווייל אַ זעקל מיט מעל האָט מען דערמיט נישט געקענט קויפן, אָבער פון אַלע גזירות פאַר יידן איז ער באַפרייט געוואָרן.

און איצט, אַז עס קומט דער דריטער מאַי, מאַניפעס־טירט פסח ביינישעס צוזאַמען מיט אַלע געוועזענע פראָנט־סאָלדאַטן און אָפיצירן און, אַז יידן דאַרפן עפּעס אויס־פועלן ביים סטאַראָסטע אָדער בירגערמייסטער — שיקט מען פסחן.

יעקב שלמה גולד ז"ל

שמחה דונר

ליעקב שלמה אני חייב את חיי ואת חייהם של הורי ז"ל.

עוד מילדותי אני זוכר את משפחתו המכובדת, שביתה עמד מול ביתנו. ביתם היה שונה מכל יתר הבתים, כי המשפחה הזאת רכשה לה כבוד והוקרה בעיר. זעליג פעדער, סבו של

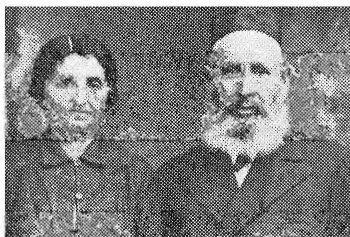
יעקב שלמה גולד הי"ד.

יעקב שלמה, היה סוחר אמיד. שנים רבות שימש כראש הקהילה בעיר והיה ידוע כאיש ציבור פעיל. מיכל'ה גולד, אביו של יעקב שלמה, היה תלמיד־חכם, משכיל, בעל אופי שקט והופעה נאה.

בבית הם היו ארבעה ילדים: ישראל הבכור, שתי אחיות יפות מאוד ויעקב שלמה, שהיה „תורה און סחורה און געפוצטע שטיוול", כפי שאמהות רבות איחלו לעצמן בנים כאלה.

את פעולתו הציונית התחיל כציוני כללי ב„התקווה", וכעבור זמן היה מהפעילים הנמרצים ב„התאחדות".

בבוקר אחד של שנת 1933 בא אלי יעקב שלמה ושאל אותי: „שמחה, אתה רוצה לנסוע לארץ־ישראל?" הורי לא

ר' הירש בער דאנער ז"ל; נפטר בשנת 1952; ואשתו הינדה ע"ה, נפטרה בשנת 1961.

היו באותו זמן בבית ולא יכלתי לשאול בעצתם, אך הסכמתי מיד. עוד באותו יום הוא נסע ללבוב, לעיר המחוז, ורשם אותי לעלייה. כעבור זמן לא רב קיבלתי הודעה להכין את כל הניירות הדרושים ולהתייצב למבחן. לאחר שעברתי את המבחן בהצלחה קיבלתי את ה„סרטיפיקט", וב־28 בפברואר 1933 הגעתי ארצה. כעבור שנה עלו ארצה גם הורי ז"ל, אבי הירש בר ואמי הינדה. הם זכו לחיות בארץ, לראות בתקומתה של מדינתנו, ונפטרו בשיבה טובה.

האיש הזה — טוב הלב, נעים ההליכות ואציל הרוח — לא עשה למען עצמו ומשפחתו אך עשה רבות למען אחרים.

יהי זה שכרו!

אַ טייל פון זיינע קאָרעספּאָנדענצן

אשר רובין ז״ל

אַשר, איינער פון די ציוניסטישע טוער אין שטאָט און אויך, לײדער, דער לעצטער פאָרזיצער פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ראַווע, איז אויך געווען סטאַבילער קאָרעספּאָנדענט פון דער וואַרשעווער טאָג־צייטונג „אונדזער עקספּרעס״. ער איז אומגעקומען, צוזאַמען מיט זיין פרוי חיה׳לע און דריי קליינע קינדערלעך, הי״ד.

דאָ גיבן מיר איבער אַ טייל פון זיינע קאָרעספּאָנדענצן.

ר ע ד אַ ק צ י ע

גרויסע רבישע חתונה אין ראַוואַ רוסקאַ

דאָס שטעטל ראַוואַ־רוסקאַ האָט די וואָך אַ גרויסע אַטראַקציע: דער דאָרטיקער רב, הרב ר׳ יצחק נחום טווערסקי, מאַכט חתונה זיין זון מיטן ראַדאָמסקער רבינס שוועסטער. אַזוי ווי הרב טווערסקי איז אַן איידעם פונעם אַלטן בעלזער רבין און אַ שוואָגער פונעם איצטיקן, איז די חתונה נישט בלויז סתם אַ רבישע חתונה, נאָר אַ גרויסער צוזאַמענטרעף פון פיל רבנים, רביים, „אייניקלעך״ און טויזנטער חסידים.

אונדזער שטעטל האָט געביטן זיין אויסזען; עס איז אינגאַנצן פאַרחסידישט געוואָרן. ווו איר גייט — האָט איר בלויז יונגעלייטלעך און עלטערע, אין לאַנגער, שוואַרצער הלבשה, גרויסע, לאַנגע פיאות, מיט נאָכהענגענדיקע לאַנגע, גראָבע גאַרטלען.

און די מענטשן גייען נישט, נאָר — לויפן; זיי האָבן קיין צייט נישט... אַפילו פון בערלין זענען געקומען חסידים. און פון אונגאַרן זענען זיי דאָ, מיט די טיפּישע, אונגאַרישע, חסידישע קאַפּעליושן, מיט די קורצע קאַפּאָטקעלעך און מגושמדיקגראָבע פיאות...

✶

די שווערסטע אַרבעט איז געווען איינצוקוואַרטירן אַלע רביים, רבנים, „אייניקלעך״ און זייערע „סוויטעס״. אַזוי ווי אויך אַ גרויסע ראָל געשפּילט פּאָליטיק, ווייל יעדער רבי האָט געהאַט זיינע אָנהענגער אין קאָמיטעט, וועלכע האָבן געשריבן, אַז זייער רבי איז דער גרעסטער.

פאַרגאַנגענעם שבת איז פאָרגעקומען דאָס „אויפרופן״ מיט דער באַטייליקונג פון אַלע בעלזער „אייניקלעך״. דער בעלזער רבי אַליין קומט צו פאַרן קיין ראַוואַ רוסקאַ, עס פאַרשטייט זיך, אַז ער וועט אַריינפאָרן אין שטעטל נישט ווי אַ געוויינלעכער בשר־ודם.

עס ווערן אויפגעשטעלט טריאומף־טויערן מיט טראַנספּאַרענטן. מ׳האָט מאָביליזירט די חסידישע ״קאַוואַלעריע„ צום רייטן אויף פערד און זינגען חסידישע מאַרשן.

די חתונה־צערעמאָניע איז פאָרגעקומען אין גרויסן שטאָטישן בית־המדרש, וואָס נעמט אַריין עטלעכע טויזנט מענטשן.

די חסידים זענען שוין נישט די זעלבע וואָס אַמאָל... אַ ביסל מאָדערניזירט געוואָרן. דאָס מאָל איז דער קבלת־פּנים פאַרן בעלזער רבין נישט צוגעגאַנגען אַזוי טומלדיק ווי אַמאָל. חסידישע קאַוואַלעריע האָט געריטן מיט סדר און אָרדנונג; מוזיק האָט געשפּילט; די גאַנצע שטאָט אַנטנישט אַלע רביים זענען גלייך — האָט דער קאָמיטעט געהאַט אַ שווער שטיקל אַרבעט ביים צוטיילן זיי קוואַרטירן. דאָ האָט קעגן — נישט באַהאַוונטע קריסטן האָבן געמורמלט: „קרול זשידאָווסקי פּשיעכאַל״...

אין בעלז איז מען זיך נוהג צו מאַכן פריער, אַ נאַכט צו פאָר, אַ חתן־מאָל. אויך דאָ האָט מען מאָנטיק געמאַכט אַ ספּעציעלע סעודה פאַר אַלע אָרעמעלייט און מיטוואָך בייַנאַכט האָט מען געמאַכט אַ חתן־מאָל, וואָס האָט געדויערט ביז אין דער פרי.

דאָס חתן־מאָל איז פאָרגעקומען אין קלויז; דער געדראַנג איז געווען אין לשער. דער עולם און די געסט — אויף טישן און אויף בענק. מוזיק האָט געשפּילט, די בדחנים האָבן געווילט די געסט און די רביים האָבן געטיילט שיריים. אַ ספּעציעלע אויפמערקזאַמקייט האָבן אַרויסגערופן די פאַרשידענע רביצינס אין די שלייערס, שטערנטיכלעך און אַנטיק־צירונג.

די חתן־כלה האָט מען דעמאָלט „קאָנפראָנטירט״ צום ערשטן מאָל; די חופּה איז פאָרגעקומען דאָנערשטיק פאַרנאַכט, ביי דער באַטייליקונג פון 10 טויזנט מענטשן. אויפן שול־פּלאַץ האָט מען פאַרצוימט אַ ספּעציעל אָרט, כדי דער זייטיקער עולם זאָל נישט קאָנען שטורעמען די חופּה־צערעמאָניע.

שטורקאַצן און ליכט — לרוב... מיניאַטורן פון דער בעלזער שול און פון די שולן פון דער גאַנצער אַרומיקער געגנט, קינסטלעריש־געמאַכטע, געטראָגן פון טאַנצנדיקע, פריילעכע חסידים.

צו דער חופּה איז, דאַכט זיך, שוין קיינער נישט פאַרבליבן אין די שטובן. די פּאָליציי האָט געהיט די אָרדנונג.

די אייגנטלעכע חתונה־שמחה איז פאָרגעקומען דאָנערשטיק, אַ גאַנצע נאַכט, ביז 7 אין דער פרי. בדחנים האָבן געאַרבעט; חסידים האָבן געגעסן און — געכאַפּט שיריים.

דאָס שטעטל איז וואַך... שוין עטלעכע נעכט.

מ׳קאָן שוין דאָ באַלד רופן אַן אסיפת־רבנים. וועמען האָט איר דאָ נישט?! דעם סאָסנאָווצער, דעם ראַדאָמסקער, שיניעווער, פּשעמישלער, יעריסלאַווער און נאָך און נאָך.

אשר רובין ואשתו חיה׳לי הי״ד.

פרייטיק האָט געשפּילט אַ גאַנצן טאָג מוזיק; חסידים טאַנצן און זינגען אין די גאַסן; אין שטעטל איז לעבעדיק, לוסטיק און פריילעך...

(„אונזער עקספּרעס״, וואַרשע, דינ־סטיק, 29 יוני 1937, נומער 149)

די פּטירה און לוויה פון מאַגעריוווער רבין

זונטיק פרי איז אין ראַוואַ־רוסקאַ נפטר געוואָרן אין גרייז־גראָער עלטער פון 82 יאָר, דער מאגעריוווער רבי, הרב ר׳ אריה לייביש רוקח ז״ל, אַ ברודער פונעם בעלזער רבין ר׳ יששכר בער ז״ל און אַ זון פון באַרימטן בעלזער רבין ר׳ יהושעלע.

בליץ־שנעל האָט זיך פאַרשפּרייט די טרויעריקע ידיעה איבער דער שטאָט און פון אַלע זייטן האָבן אָנגעהויבן שטראָמען יידן צום הויז, ווו דער רב האָט געוווינט.

ווי ווייט באַליבט דער מאגעריוווער רבי איז געווען אין אונדזער געגנט האָט מען זיך ערשט געקאָנט איבערצייגן אין די טויזנטער מענטשן, וועלכע זענען געקומען צו פאָרן פון אַלע עקן: לעמבערג, זשולקיעוו, מאָסטי מאַלע, מאָסטי ווילקע, ניעמיראָוו, פאָטיליטש, אוהנאָוו, בעלז, סאָקאַל, מאגיעראָוו, טאָמאַשאָוו־לוב., זאַמאָשטש, טישעוויץ און נאָך פיל אַנדערע שטעט און שטעטלעך.

די לוויה איז פאָרגעקומען מאָנטיק. זי האָט געדויערט פון אַזייגער איינס ביז זיבן אָוונט; אַזאַ גרויסע לוויה האָט נאָך ראַווע נישט געזען. העכער 10.000 מענטשן האָבן זיך אין איר באַטייליגט. פיל רבנים פון אַרומיקע שטעט זענען ספּעציעל געקומען צו פאָרן. נאָר דער בעלזער רבי איז נישט געווען, ווייל ער געפינט זיך איצט אין סקאלא, סטריער געגנט, אויף זומער־וווינונג און מ׳האָט אים איבערהויפּט נישט געוואָלט אויסזאָגן וועגן טויט פון זיין פעטער, כדי ס׳זאָל אויף אים נישט שלעכט ווירקן. אויך דער ראַוועער רב, וועלכער געפינט זיך אויך אין סקאלע איז, צוליב דעם זעלבן טעם, נישט געקו־מען. דער ראַוועער רב איז דעם בעלזער רבינס שוואָגער.

אַ רירנדן הספד האָט געהאַלטן דער זון ר׳ נחום אהרנטשע, רבי אין לעמבערג, וועלכער האָט אין רירנדע ווערטער מספּיד געווען זיין פאַרשטאָרבענעם פאָטער. דער גאַנצער עולם האָט מיטגעוויינט. אויך אַ ריי רבנים האָבן געהאַלטן הספּדים. אַלס ממלא־מקום איז באַשטימט געוואָרן זיין זון ר׳ יהושעלע.

„אונזער עקספּרעס״, וואַרשע, פרייטיק י׳ אב תרצ״ה, 9 אויגוסט 1935.

חיים בקר ז"ל

ליפא דרור–אלטמן

בשנת 1934 עלו חיים ומשפחתו ארצה על־פי סרטיפיקט של „בעל מלאכה". הוא הגיע בהחלטה נחושה להתיישב דווקא במושבה ולעבוד בחקלאות, אף שאמצעיו הספיקו לו כדי לחיות בעיר. מובן שהעדיף את המושבה חדרה, שבה גרנו, אליעזר רכס ואני, ויכולנו לעזור לו בקליטתו ובהשתרשותו בקרקע המולדת.

ר' חיים בקר הי"ד

בחדרה קנה חלקת־אדמה עם בית, ובשנה הראשונה עבד קשה בחקלאות, ומצא בה את סיפוקו. אחרי־כן עבד כפקיד בחברה למשלוח פרי; אך זו היתה רק עבודה עונתית, בימי החורף.

מסיבות משפחתיות נאלץ, אחרי התלבטויות קשות, לחזור עם משפחתו לראווה־רוסקה. אך שם לא נח ולא שקט, כי כבר טעם את טעמה של המולדת. במשך תקופה של 3 שנים השאיר בראווה את משפחתו ואת בית מלאכתו, חזר ארצה ושב לעבודה העונתית שלו בחדרה, כדי לשמור על מקום עבודתו הקבוע.

נפש חצויה היתה לחיים — בין הגולה שבה הצליח בעסקיו ובין אדמת המולדת, שכל־כך השתוקק להתיישב בה. גם בבקרו בארצות הרווחה, כגון גרמניה, צרפת וארצות־הברית, שם גרו אחיו הבכור ושתי אחיותיו — לא יכלו אלה להוציא מראשו את ארץ־ישראל ולשכנעו להשתקע אצלם. כולם התפלאו על עוז רוחו ואומץ לבו והתמדתו העקשנית, בבואו מדי שנה ארצה, כדי לא לנתק את הקשר אתה. הוא אמר לי: „ליפא, אני כבר לא יכול לחיות בראווה; זרה לי ההתנהגות והמנטליות של יהודי הגולה; אני מרגיש את עצמי כיהודי ארץ־ישראלי לכל דבר; אני גם דואג לעתידו של בני יעקב".

במכתבו האחרון אלי, לפני מלחמת־העולם השנייה, ביקש אותי להשגיח על בנו יעקב, בן ה־18, שעלה בינתיים לארץ. ביקש אותי גם לגשת לחברה שבה עבד ולהתנצל בשמו, שרק בגלל המצב המלחמתי אינו יכול להגיע והוא מבקש מאוד לשמור את מקום עבודתו, עד שיוכל לעלות ארצה עם משפחתו ולהשתרש בה לצמיתות.

למרבה הכאב והצער לא נתגשמה שאיפתו זו; והוא ובני משפחתו נרצחו בידי הנאצים, ימח שמם.

בנו יעקב עם משפחתו, ייבדלו לחיים ארוכים, ממשיכים בארץ ללכת בדרכי אביהם ז"ל ולהגשים את רצונו. חלקת האדמה שקנה האב היא כיום נחלתו של הבן.

זכרו של חיים בקר לא ימוש מאתנו ומכל בני משפחתו!

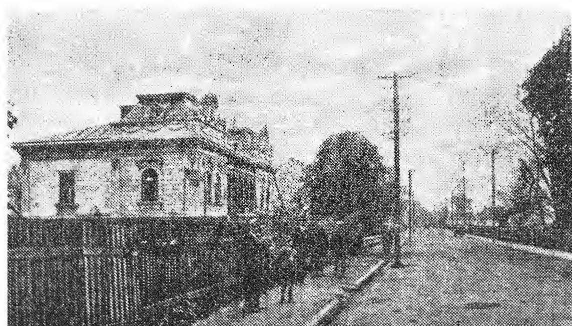
דער נאַראַלער בעקער

לאה רוזנצווייג־קראַמער

ס׳איז שווער צו קוקן דורך אַ געדיכטן בלייענעם רויך פון שרפות; עס איז אויך שווער צו קוקן אויף עפּעס, וואָס ס׳עקזיסטירט נישט, ווען די אויגן גייען איבער מיט טרערן און ברענענדיק פון איבער־אָנשטרענגונג, זוכן זיי עפּעס, וואָס האָט עקזיסטירט, געלעבט און ס׳איז אַזוי נאָענט צום האַרץ. נישט קיין לייכטע אויפגאַבע; אָבער ווער עס האָט זיך פאַר־בונדן מיט אַ שבועה, אַז ער וועט דערציילן און ער וועט נישט פאַרגעסן, דעם, גיט גאָט איין אַנדער אויג, אַן אינער־לעך אויג, וואָס קען קוקן אומגעשטערט, דורך יאָרן, רוים, לענדער און שטעט, גלייך ווי זיי וואָלטן נישט עקזיסטירט, גלייך ווי זיי וואָלטן נישט זיין סעפּאַרירט פון אַזוי ווייטער און אַזוי נאָענטער פאַרגאַנגענהייט. און דאָס אויג טראָגט, ווי אַ פלי פון אַ פויגל, דאָרט אַהין, וווּ דאָס האַרץ איז געבליבן און דער געדאַנק איז געבונדן.

איין הויז ביי דער באַן־גאַס, דאָס הויז פון דעם נאַראַלער בעקער, וווּ פונעם הויכן קוימען איז טאָג־טעגלעך, אין דער זעלבער צייט, געגאַנגען אַ רויך פון דעם ברענענדיקן אויוון. אַן אַנדערער רויך, אַ העל־גרויער. און וואָס העכער ער האָט זיך אויפגעהויבן איז ער אַלץ געוואָרן העלער און בלויער; שפּעטער ראָזער און לוסטיקער; און הינטער אים זענען גע־פלויגן פונקען, העכער און העכער; זיי האָט באַגלייט אַ ריח פון באַקנדיק ברויט, בולקעס און ראָגלען. פרייטיק איז דער ריח געקומען פון זיסע חלות. דער נאַראַלער בעקער, אַ הויכער דיקער ייד מיט, אַ כמעט ווייסער באָרד, ביז צו דער ברוסט; אַ ווייס העמד אַריינגערוקט אין די הויזן פון אַן אומבאַשטימטער פאַרב, אָבער אַזוי איינגעטונקען אין מעל, אַז זיי האָבן אויסגעזען ווייס. אַ מענטש פון אַרבעט, וועלכער איז שעהן לאַנג געשטאַנען שווייגנדיק ביים הייסן אויוון, אַריין־און־אַרויסרוקנדיק מיט אַ לאַנגער לאָפּאַטע, כלערליי מינים פון געבעקס און פון צייט־צו־צייט געביטן די לאָפּאַטע, דאָ פאַר אַ ברייטערע און דאָ סאַר אַ קורצערע און ביי געלעגנ־הייט האָט ער זיך אָפּגעווישט די טראָפּן שווייס, וועלכע זענען געפאַלן פונעם פנים אויף דעם, פון אָנשטרענגונג, רויטן פנים. אויסער עטלעכע שעה שלאָף, האָט זיך געדאַכט, אַז דער מענטש האָט קיינמאָל נישט גערוט. די דאָזיקע געשטאַלט איז געווען דער צענטער פון אַרבעטזאַמען לעבן... אַ וואָרט; אַ ווינק מיטן אויג; אַ דריי מיט דער האַנט און יעדער, צו ווע־מען דאָס איז געווען געווענדעט, האָט תיכף געוווּסט, וואָס ער האָט צו טאָן... די ווייב רבקה, אַ מענטשל מיט אַ בינטל־שליס־לען אין דער האַנט, אָדער אין דער טיפער קעשענע פון דעם פאַרטוך, איז אים געווען אַ הילף צו פירן דאָס וועלטל...: די געזעלן, דער האָלצהאַקער, די דינסט־מיידל; דאָס שיק־ייִנגל און פינף קינדער, אַ הויז פול מיט מענטשן; וווּ יעדער האָט געהאַט זיין באַשעפטיקונג, פאַר וועלכער ער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך.

בייטאָג, וועלכער האָט זיך אָנגעהויבן אין פרימאָרגן און האָט געדויערט ביז אין אָוונט, איז יעדער געווען באַשעפ־טיקט; אין אָוונט צו דעם הויפּט מאָלצייט, די וועטשערע, זענען אַלע ביים טיש: די געזעלן און אַלע מיטגלידער פון דער משפחה. אַלע זענען געזעסן ביי טיפע שיסל און דער נאַראַ־לער בעקער, עוזר מיט זיין ווייסן געזיכט און הויכן שטערן, מיט די העלע אויגן און ווייסער באָרד, האָט, האַלטנדיק איינס פון די ייִנגסטע קינדער אויף דער קני, און גלעטנדיק, אים אַריינגעשטופּט מיטן לעפל זופּ פון זיין טעלער... ער איז געווען דער זייל פון דער משפחה, וווּ אַ פרעמדער, אַ קרוב, אַ ייד און אַ קריסט, האָבן געהערט צו דער געזעלשאַפט. אַ היים, וווּ מען האָט יעדן אַריינגענומען; צי אַ ייִנגל פון דאָרף, וועלכער האָט געוואָלט לערנען דעם באַרוף; צי איינער, וואָס איז־גאָט־באַהיט, אַראָפּ פונעם גלייכן וועג, ערשט נאָר אַרויס פון תפיסה און געזוכט אַ טאָג־אַרבעט און אַ ווינקל, וווּ דעם קאָפּ אָוועקצולייגן, יעדער האָט געפונען אַ גוט וואָרט און אַ פאַרדינסט. פרייטיק, קומענדיק אַהיים פונעם בית־המדרש, פלעגט ער תמיד מיטברענגען אַן אורח, וועלכער איז אָפט געווען אַן אומפערהאַפּט געקומענער אָדער איינער פון די אָרטיקע אָרעמע לייט. צו מענטשן האָט ער געהאַט צוטרוי און געגלויבט אין זיי ווי אין גאָט... ער האָט אויך געגלויבט, אַז אַ מענטש, ווי פאַרדאָרבן ער זאָל נישט זיין, קען ער נאָך תמיד צוריקקומען צום גוטן. גלויבן אין גאָט און נישט גלויבן אין מענטש, איז ביי אים געווען אומדענקבאַר... אַזוי איז יאַשיו מיטן צונאָמען „לעלאָק" געווען אַ סטאַבילער גאַסט,

באַן־גאַס און „ווילא יאַסנא".

אבער קיין סטאַבילער אַרבעטער. נאָכדעם וואָס ער פלעגט אָפּט פאַרשווינדן אויף וואָכן (אין „חדר אַריין") פלעגט ער שטענדיק, ווען ער איז צוריקגעקומען, באַקומען אַ ריין העמד און אַ פּאָר גראָשן, כדי צו גיין אין באָד און נאָך דעם ווידער קענען אויספירן ברויט אין די געוועלבער; און ווידער די קינדער מעשיות דערציילן; זינגען גנבים לידלעך אָדער באַלאַדן איבער אַן אומבאַקאַנטן זעלנער. נאָך אַ צייט איז ער ווידער נעלם געוואָרן, כדי אָפּצוקומען נייע חטאים ווי: אַרויסציען געלט ביי אַ דאָרפסמאַן פון דער אונטערשטער קעשענע אָדער אַראָפּשלעפּן אַ קאָפּ-קרויט פון דעם וואָגן. ס'האָט אויך פּאַסירט, אַז מען פלעגט שיקן קינדער אים אָפּ-טראָגן אַ פּעקל מיט לעבנסמיטל אין קערקער פאַר יאָשיו, וועלכן זיי האָבן ליב געהאַט, כדי ער זאָל חלילה וחס נישט דאַרפן הונגערן. עוזר איז געווען אַ מענטש וועלכן די שכנים האָבן געאַכטעט. ער פלעגט פון צייט צו צייט זיי באַזוכן און מיט זיי גערן שמועסן. זיי פלעגן אים באַזוכן יום-טוב און זיצן מיט אים ביי אַ גלעזל ווישניאַק אָדער יאַגאָדניק... צו די ווייניאַכטן האָט ער תמיד געבאַקן אַ גרויסע זיסע חלה מיט ראָזשינקעס פאַר דעם סטאַראָסטע. ווינטער, ווען ער פלעגט אַהיים גיין פונעם דאַווענען און זיין לאַנגע קאַפּאָטע און זיין לאַנגע באָרד זענען געווען פאַרשיט מיט שניי, האָבן די קריסטלעכע קינדער דערציילט, אַז זיי האָבן געזען דעם הייליקן-מיקאַליי מיט דער ווייסער באָרד.

אין די זומער-טעג האָט ער ליב געהאַט צו זיצן אויף די טרעפּ פאַר דעם הויז און זיך צוהערן צו די טענות פון די קינדער, וועלכע פלעגן זיך דאָרט שפּילן... ער פלעגט זיי אויספרעגן, וואָס זיי האָבן געלערנט אין שולע אָדער אין „חדר" און נאָכדעם האָט ער געשוויגן, צוהערנדיק זיך צום רעש פון די ביימער, וועלכע האָבן זיך געבויגן איבערן הויז. ס'איז פאַר אים אויך געווען אינטערעסאַנט צו הערן דאָס קלינגען פון די קלויסטער גלאָקן אין צערקיעוו. ווען ער איז מיד געוואָרן פון הערן, פלעגט ער אויפשטיין, זיך אויסגלייכן זיין גרויסן גוף און גיין אַהיים.

לאַנגזאַם האָבן זיך אַלע שטימען געשטילט און אָפּגע-שטאָרבן און דער פייף פון דעם לאָקאָמאָטיוו איז געווען דער לעצטער לעבנסצייכן. נאָך דעם אַלעם, האָט דאָרט געהערשט די אַבסאָלוטע פינצטערנישט...

און אַזוי איז אונטערגעגאַנגען די געשטאַלט פונעם נאָ-ראַלער בעקער, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע און... אַנדערע...

פאַראייביקט זאָל זיין זייער זכר לעולם ועד... אמן!

זכרונות מעטים

שמואל גוטליב

מעט מאוד יכול אני לספר מזכרונותי על עירנו, כי בגיל צעיר עזבתי אותה ועברתי לגור בלבוב. אכן, דווקא בהיותי בלבוב גדלה זיקתי לראווה-רוסקה. כל יפיה של העיר הגדולה לא סיפק אותי, וגברו געגועי לעיר מולדתי. כל פינה בראווה, שנחרתה בזכרוני, נהפכה בעיני לפינת קסם. לא יכולתי למצוא מקום יפה כמו היער וולקוויצה, או היער בדרך לפּאַטאַליץ'. והרי למעשה היתה ראווה-רוסקה מוקפת יערות מכל מבואותיה. לעולם לא אשכח את הרובע של בתי הכנסת בערבי שבתות, בשבתות, בערבי חגים ובחגים; לרובע הזה היה זורם בימים אלה קהל הומה מכל קצות העיר. לא היכרתי הרבה מקומות בפולין, שבהם רוב בתי-הכנסת מרוכזים במקום אחד, כמו בראווה: האייזערנע-קלויז, השול, בית-המדרש הישן, האַלטע-קלויז ומשלים — הבלעכענע-קלויז.

הייתי מבקר בראווה בכל חג; ואם קרה, שהייתי צריך להישאר בלבוב באיזה חג שהוא — הייתי אומלל ולא יכולתי למצוא לי מנוח. אף כי לא הייתי מן האדוקים, לא סבלתי את החילוניות של העיר לבוב.

כשהייתי בא לראווה, הייתי מוצא חמימות בחיק משפחתי: משפחת אדלר, משפחת ציגלר. לעתים הייתי פוקד את דודי ליביש לנדסמן, שהיה נציג היהודים במוסדות העיריה, ואת אחיו אברהם הירש לנדסמן.

בתארי את הרובע של בתי-הכנסת, לא אוכל לפסוח על הבית האדום הגדול של חותני ר' אהרון לייב שטראוס ז"ל, שעמד באותה סביבה. תמיד בקעה מהבית הזה שירה עברית, וקולות שמחה ועליצות נשמעו ממנו. היה הרושם, שכל בנות העיר מרוכזות בפנים הבית הזה, שרות ורוקדות.

ברצוני להתעכב במיוחד על שני אנשים, שהיכרתים מקרוב: ר' אייזיקל הערבסטער ובנו עזריאל. את ר' אייזיקל היכרתי בזמן שהיה לומד עם בנו עזריאל בבית-המדרש בשבתות, כאשר אני וסבי עה"ש ישבנו לא רחוק מהם ועסקנו באיזו סוגיה בגמרא. את ר' אייזיקל אני גם זוכר מזמן היותו המלמד האחרון שלי בתלמוד-תורה. הוא היה יהודי קטן, צנום, עטוף בבעקישה גדולה, וכובע כיסה את עיניו הדומעות. תמיד יכולת לראותו מאוחר בערבים בבית-הכנסת, יושב וגמרא גדולה לפניו. התלמידים עשו לו צרות רבות ולא רצו ללמוד, וחיפשו הזדמנויות להסתלק מהלימודים. מקרה מיוחד

גרם לי אז, שאתחיל לחשוב הרבה על היהודי הזה. פעם בתשעה־באב, כשהיינו פטורים מלימודים, פגשני ר׳ אייזיקל ואמר לי: „שמע, אתה רוצה ללמוד ׳איכה׳?"

הסכמתי, אף על פי שכבר למדנו מגילת איכה זה שלושה שבועות רצופים. נכנסתי אתו לבית־הכנסת, והתחלנו ללמוד. לא אשכח איך התייפח היהודי הזה על חורבן בית־המקדש; ולא אבוש: התייפחתי ובכיתי אתו יחד. כשגמרנו ללמוד, אמר לי: „אסור לנו לשכוח, מה ׳אדום׳ עשה לנו!" חושבני, שזה היה הרגע המכריע בחיי. אז גמלה בלבי ההחלטה, שאני צריך לנסוע לארץ־ישראל.

וצחוק הגורל: היהודי הזה, שהשפיע עלי השפעה מכרעת בחיי — לא יכול היה להשפיע ככה על בנו־יחידו עזריאל. באחת השבתות, אחר־הצהריים, ישבתי עם סבי ולמדנו. פתאום שמעתי קול קורא: „עזריאל! עזריאל!" — התברר, כי עזריאל ברח מבית־הכנסת, ור׳ אייזיקל רדף אחריו. לאחר זמן חזר ר׳ אייזיקל לבדו והתיישב על־יד הגמרא כשהוא עצוב מאוד. עזריאל נעשה אפיקורס, ואחר־כך נעשה אחד מעסקני התא הקומוניסטי בראווה.

כעבור שנים אחדות פגשתי את עזריאל, כאשר עבדנו יחד אצל „האחים בנק" בלבוב. ראוי לציין, שהוא שמח לקראתי כמו לקראת מכר ותיק. הוא שאל אותי שאלות רבות, ובין היתר על אחי. סיפרתי לו, שהם עלו ארצה. אין לתאר את השינוי שחל אצל האדם הזה, בשמעו את דברי. פתאום צעק לעבר קבוצת עובדים: „שמעו, שמעו, בונדאים, שני בונדאים מושבעים עלו לארץ־ישראל!" (אכן, אחי בראווה נמנו עם ה„בונד"; בלבוב התקשרו עם „החלוץ" ויצאו להכשרה, ומיד אחרי כן עלו ארצה).

צוות העובדים בפרוונות אצל האחים בנק בלבוב כלל קרוב ל־50 עובדים, חלקם מראווה וחלקם מז׳ולקיב. רוב העובדים היו קומוניסטים, חלק קטן בונדאים, ואנו — מתי מספר — חברי „גורדוניה". עזריאל היה קומוניסט בלב ובנפש, ה„קפיטל" של מרכס וספרי אנגלס לא משו מידו. למרות זאת לא היה „מיסיונר", ולא התאמץ לעשות נפשות לאידיאל שלו. והרי הוכחה: בכל יום ששי היה תשלום שכר עבודת השבוע. הקומוניסטים היו מתרימים את העובדים לטובת אסירים פוליטיים. אנחנו, הקבוצה הציונית, התנגדנו לשלם את המס הזה, מטעמים מובנים. הקומוניסטים איימו עלינו, שאם לא נשלם את המס — יאלצונו לעזוב את העבודה. אז קם עזריאל והכריז, שאין להכריח אף אחד לשלם את המס, כי „אלה הם אנשים חסרי הכרה מעמדית; אבל בבוא יום המהפכה — יצטערו על שלא שיתפו אתנו פעולה".

פעם היתה בינינו שיחה על חיסכון, ועזריאל אמר „קופת החיסכון שלי היא נכסי הבורגנות, שיפלו לידינו עם המהפכה, ואז לא נדע מחסור".

כעבור שנים יצאתי להכשרה, ועליתי ארצה. לאחר 5 שנות שהות בארץ חזרתי לפולין לריפוי. הגעתי ללבוב, סידרתי כמה דברים פורמליים, ונסעתי לראווה. הגעתי לראווה בחול־המועד פסח. כרגיל ביום כזה, היו רוב בני העיר ליד תחנת הרכבת. מעניין, שרוב האנשים שהיו שם הכירו אותי, ופשוט לא יכולתי להשתחרר מהם ולגשת אל קרובי. למחרת, בלכתי ברחוב, פגשתי את עזריאל. נעצרתי ואמרתי לו „שלום", והוא — כמובן — ענה „סרווס". התחלנו לשוחח, וראיתי לפני אדם שונה לגמרי מכפי שידעתיו בצעירותי: שערות שיבה, פנים נפולים. בעודי עומד ומשוחח אתו — עברו שניים מידידי ורמזו לי רמזים, שלא הבנתי את כוונתם. לבסוף נפרדתי ממנו על מנת להיפגש שנית ולהמשיך את השיחה. אז ניגשו אלי שני הידידים והזהירו אותי לבל אשוחח אתו ברחוב, כי הוא תחת מעקב של הבולשת ואף היה כלוא 4 שנים בבית־הסוהר בגלל פעילות קומוניסטית, וזו אף הסיבה שכה נשתנה מראהו.

פגשתי אותו שנית על־יד הנהר. הוא אמר: „כאן אנו יכולים לשוחח באופן חפשי". כנראה הבין את הרמזים של ידידי יותר ממני. התחלנו לדבר על ארץ־ישראל, והוא התעניין בכל הנעשה בה. אמרתי לו, שאני מגשים את הקומוניזם באופן מעשי, כי אני חי בקבוצה, בקומונה, שאין בה רכוש פרטי והכול שייך לכלל. הוא התעניין בכל הפרטים לגבי הקבוצה, ולבסוף אמר: „אבל, זה לא יכול להביא שינוי במעמד העובדים הכלל־עולמי".

הגיעו אלי שמועות, שעזריאל לא הספיק ליהנות מהמשטר הקומוניסטי: הוא נספה לפני שהרוסים כבשו את העיר...

א בינטל זכרונות פון מיין היים

לייבוש גערטעל-וואָלף
מאָנטרעאָל

איך דענק, אַז יעדער פון אונדז, לעבנגעבליבענער, ווייסט און געדענקט וועגן אונדזער חרובער שטאָט ראַווא־רוסקאַ. אָבער יעדער אויף זיין אופן.

איך געדענק די בתי־מדרשים, רבנים, אָרגאַניזאַציעס פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס, יידישע אינטעליגענץ, יידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן. געווען אַ קרייז־געריכט, אַ גימנאַזיע, ווו ס'פלעגן לערנען אויך יידישע סטודענטן, אַ ביב־ליאָטעק, אַ גמילת־חסדים קאַסע, ווו מ'פלעגט לייען געלט די אָרעמע קליינהענדלער, אַ „יד חרוצים", אַ סוחרים־פאַריין, ווו מ'פלעגט אַרויסהעלפן מיט שטייער־פּראָבלעמען.

דער גרעסטער טייל יידן איז געווען אָרעם און געלעבט אויף אַ נידעריקן סטאַנדאַרט־לעבן. נאָר אַ פּאָר געציילטע יידן זענען געווען רייך.

די אָרגאַניזאַציעס פלעגן זייער אָפט איינאָרדענען ליטע־ראַרישע אָדער פּאַרטייאישע לעקציעס, געלייענט דורך לאָקאַלע אינטעליגענטע מענטשן. ס'פלעגן אויך קומען גרויסע פּער־זענליכקייטן, פון אויסער דער שטאָט, ווי ד"ר קאַפּל שוואַרץ ע"ה, ד"ר מעלצער ע"ה, צבי העללער, אריה טאַרטאַקאָווער, פנחס לוביאַניקער און אַנדערע.

מ'פלעגט אויך שפּילן טעאַטער, דורך די אַמאַטאָרישע טרופּעס פון די לאָקאַלע אָרגאַניזאַציעס, ס'פלעגן אויך קומען אויף גאַסטראָלן טעאַטער־טרופּעס מיט וועלט באַרימטע אַק־טיאָרן, ווי זיגמונט טורקאָוו, יאָנאַס טורקאָוו, אידאַ קאַמינסקאַ און פיל אַנדערע.

דער גרעסטער טייל יונגע מענטשן זענען געווען קירזש־נערס. מאַנכע פון זיי, וועלכע זענען געווען זייער גוטע ביזנעס־לייט האָבן זיך אַרויפגעאַרבעט, רייך געוואָרן. זיי פלעגן פאַרן קיין אויסלאַנד פאַרקויפן זייער אויסגעאַרבעטע סחורה און צו־ריק פלעגן זיי ברענגען סחורה צו דער אַרבעט. אָבער געווען איז דאָס זייער קאָמפּליצירט, מ'האָט געהאַט צו טאָן מיט דער פּוילישער רעגירונג, געדאַרפט ספּעציעלע דערלויבענישן, אַרויסצושיקן און אַריינברענגען סחורה.

אויך יידן, נישט קיין קירזשנערס, האָבן מאַטעריעל גע־נאָסן, פלעגן לייען געלט אויף פּראָצענט, דיסקאָנטירן וועקסלען. אַז די קירזשנער־אַרבעטער האָבן פאַרדינט, פלעגן זיי געבן צו לייזן אין די געשעפטן.

געווען זענען יידן, וואָס האָבן געהאַט קליינע געשעפטלעך און האָבן אויסגעקוקט אויף דעם מאַרק־טאָג איין מאָל אין דער וואָך — מאָנטיק. געווען זענען פערד־סוחרים, בהמה־סוחרים, ווי אויך גלאַט אויפקויפערס פון קעלבלעך, הינער, אייער, פלאַקס א.א.וו.

פרייטיק האָט זיך יעדער געגרייט צום הייליקן שבת. מ'האָט געבאַקן, געקאָכט, זיך אָנגעטאָן שבתדיקע קליידער און געגאַנגען דאַווענען. פון דאַווענען פלעגט מען מיטברענגען אַן אורח אויף שבת.

אַזוי איז אַנגעגאַנגען דאָס יידישע לעבן אין ראַווע רוסקאַ ביז ס'איז געקומען היטלער ימ"ש און מיט דער מיטהילף פון די פּאָליאַקן און אוקראַינער אומגעבראַכט די אַלע יידן אויף אַ שרעקלעכן אופן בלויז פאַר דער איינער זינד, וואָס זיי זענען יידן. די גאַנצע קריסטלעכע וועלט האָט זיך קאַלט־בלוטיק צוגעקוקט. זאָל עס בלייבן אַ שאַנד־פלעק אויף זיי אויף אייביק.

כ'וויל דערמאָנען מיין טייערע, הייליקע מוטער ע"ה, מיין עלטערן ברודער אהרן מיט זיין משפּחה ע"ה, מיין יינגערן ברודער יוסף־הערש ע"ה (מ'פלעגט אים רופן דזשאַני), מיין נאָענטע און ווייטע משפּחה און אַלע ראַווע־רוסקער יידן, וועל־כע זענען אַזוי מערדערלעך פאַרשניטן געוואָרן דורך די נאַציסטישע מערדערס. כ'געדענק זיי יעדן טאָג. כ'זע זיי, זייער אָפט אין חלום. כ'וועל זיי געדענקען מיין גאַנץ לעבן.

כבוד, זייער אָנדענק!

איך באַזיץ נישט די פּאַסיקע ווערטער און כח אויסצו־דריקן מיינע אָנגעווייטיקטע געפילן און כ'מוז זיך באַנוצן מיט די אויסדרוקן פון אורי צבי גרינבערג:

„איך ליגט מיינע געהאַרגעטע, צעטרעטענע,
געשאָכטענע, צושטויסענע,
פאַרברענטע. ערד און אַש און אברים — און צווישן
איך מיין
מוטער און אירע קינדער און קינדס־קינדער.
און אייער פּיין ביז טויט — נישטאָ קיין שפּראַך
עס צו דערציילן,
און קיין סטרונעס עס צו באַקלאָגן.
איז פאַראַן אַ כח צו ווייטיקן דעם שאַנד!?".

ימי כ' בתמוז בראווה־רוסקה

יעקב בוימוואל — יובל ז"ל

האזכרה ביום השנה הראשון לפטירתו של ד"ר הרצל ז"ל, בשנת תרס"ה, השאירה רושם כביר בעיר.

מי שלא חי בתקופה הזאת, בעשור הראשון של המאה, כאשר מעטים העזו להצהיר בפומבי על ציוניותם — לא יבין מה נועז היה הצעד של יהודי אחד מעירנו, מסור בלב ונפש לאידיאל הציוני, בהיחלצו לאמירת „קדיש" בפומבי לזכר הרצל. המקרה הזה הרעיש אז את כל העיר; ואשתו של אותו יהודי, שמואל מעטאל, שהיתה בעלת גוף חזק משלו, סטרה לו שתי סטירות חזקות, אחרי שחזר באותו יום מה„קלויז". מאותו יום קראו לו אנשי העיר „דאס קדיש'ל".

אותו צעד נועז שימש סימן ואות לשנים הבאות, ובראווה נערכו מדי שנה, בכ' בתמוז, בלא כל מורא ופחד, אזכרות להרצל.

מקרה אחר של אזכרה בכ' בתמוז, הראוי לציון, היה בשנת 1921.

באותה שנה נפתחו בראווה קורסים לעברית בהנהלתו של המורה לאזאר, מורה מסור ופדגוג מצוין, שקנה לו תיכף ידידים וחברים. למרות חולשתו הגופנית השקיע את עצמו, ראשו ורובו, בפעולה ציונית ענפה.

מרשימה ביותר היתה האזכרה בכ' בתמוז של אותה שנה, שנערכה באולם הגדול של ה„ראטהויז". אסיפה מרגשת כזאת עוד לא ראתה ראווה. באו אנשים כאלה, שהעסקנים באגודת „התקווה" לא פיללו לבואם; והנאום הנאה, רב התוכן של המורה לאזאר — עשה רושם עז, והדו נשמע עוד ימים רבים.

שנים מספר אחרי זה עמד יום השנה, כ' בתמוז, כולו תחת השפעתה של אגודת „טרומפלדור". היה זה יומה של התנועה הזאת, ויש לציין שיוזמה של התנועה והמפעיל העיקרי היה גימפל יוסט, אז בחור צעיר ומלא רצון והעזה. היה לו חלק רב בהקמת תנועת הנוער „גורדוניה". נוכח פעילותה, התארגן יתר הנוער הראוואי תחת דגלי תנועות־נוער ציוניות אחרות; אבל „גורדוניה" עלתה על כולן.

זוכרני יום כ' בתמוז אחד, בשנת תרפ"ג, והוא היה כולו של „טרומפלדור". נערך מצעד רב רושם ברחובות העיר, תחת פיקודו של כותב הטורים האלה; בראשים מורמים ובשירה עליזה צעדו אל אולם הראינוע, להצגת הסרט „חיי הרצל". הרגשת חגיגיות אפפה את כל העיר, וימים רבים דיברו התושבים על היום ההוא בהנאה רבה, בגאווה ובכבוד.

ראשית ארגון הנוער העממי בעירנו

צבי נצר (זיבצנר)

היה זה בקיץ שנת 1919, לאחר מלחמת־העולם הראשונה. המצב הכלכלי בעיר היה בשפל המדרגה, והנוער היה בלתי מאורגן. נערים שטרם הספיקו לסיים חוק לימודים בבית־הספר העממי, ורובם אף יידיש לא ידעו לכתוב כראוי — התחילו לעבוד בתור שוליות אצל בעלי מלאכה, שגם מצבם החמרי שלהם היה ירוד. הנערים האלה עבדו, מגיל צעיר מאוד, מהשכם בבוקר עד מאוחר בערב, בתנאי שכר אפסיים ובלי תנאים סוציאליים והיגייניים כל שהם. נתבקשה מאוד פעולה כלשהי כדי לשנות את המצב האומלל הזה של הנוער.

באותו זמן הזמין אותי ו. גרויסאוג לביתו, לפגישה עם עוד אנשים, כדי לטכס עצה איך לשפר את המצב. בפגישה נוכחו כעשרים איש. הרצה אורח מלבוב, החבר געזונד, על מצבו של הפועל היהודי בפולין, והוחלט להתארגן ולחדש את האגודה „פאסטעמפ", אגודה שפעלה בעיר עוד לפני המלחמה. לי היה הרושם, כי מדובר על פעולה תרבותית; שכן „פאסט־עמפ" פעל, בעבר, רק בתחום זה. אבל אחרי־כן נודע לי, כי החבר געזונד הוא נציגה של מפלגת ז'.פ.ס., מפלגה יהודית סוציאליסטית, ושכוונת המארגנים היא פוליטית ומפלגתית.

לוועד האגודה נבחרו החברים: גרויסאוג, יהושע זץ, שנאפר, טריט, ליאון וולף, כ"ץ וי. שפריצר. הוועד אסף ספרים וגם תרומות לקניית ספרים, והקים ספריה בביתו הפרטי של גרויסאוג. כעבור זמן עברה הספריה לחדר שכור מיוחד. הספריה שימשה גם מועדון, שהחברים התאספו בו בערבים להרצאות ולפעולות־תרבות שונות. ערכנו גם פעולות תרבותיות וחינוכיות בקרב הנוער העובד. עיקר הפעולה היה — להקנות לנוער זה ידיעות אלמנטריות בחשבון ובשפת יידיש וספרותה. תקציב לא היה, לכן אספנו את הנערים בדירות פרטיות, ב„אלקערים" של בעלי המלאכה יוק'לה שיסטער ורייזל טויבעס — ולוח ה„באנקבעטל" שימש לוח לתרגילי כתיבה. הנערים, אף שבאו לאחר יום־עבודה מפרך, היו צמאים ללימודים, והתקדמו יפה.

הפעולה נמשכה עד שנת 1922, עד שז'.פ.ס. התאחדה עם ה„בונד", וזה רצה להכניס את הנוער הזה ל„יוגענד בונד". אז בא הפילוג: חלק קטן נשאר במסגרת ה„בונד", ואילו רובו של הנוער הזה נכנס, במרוצת הזמן, לשורות „גורדוניה", תנועת הנוער הציונית־חלוצית, שנוסדה אז בעיר.

די היסטאָרישע 14 שטימען

מ. י. שטיינפעלד

אין דעם יזכור־בוך פון אונדזער שטאָט ראַוואַ־רוסקאַ, וועלכער וועט בלייבן אַן אייביקער אָנדענק פאַר אונדז, פאַר אונדזערע קינדער און אויך פאַר די שפּעטערדיקע דורות, וויל איך באַשרייבן אַן עפּיזאָד פון אונדזער שטעטל.

איך לעב נאָך היינט מיט אַלע זכרונות פון ראַוואַ רוסקאַ. די שטאָט שטייט מיר נאָך היינט, ווי לעבעדיק פאַר די אויגן. איך בין שוין איבער 30 יאָר אין ישראל און דאָך, אַז איך הער דאָס וואָרט „ראַוואַ־רוסקאַ", גיט עס מיר אַ כאַפּ ביים האַרצן און אויך ביי דער נשמה און ס'שווימען אַרויף פאַרשי־דענע חלומות און זכרונות פון אַמאָליקע יאָרן, וועלכע זענען ליידער, פאַרשוווּנדן אויף תמיד.

און עס איז דאָך נישט קיין ווונדער: מען האָט דאָך דאָס גאַנצע לעבן אָפּגעלעבט אין דעם שטעטל, געקענט אַלע מענטשן פּערזענלעך, געוווּסט וואָס עס טוט זיך ביי אַ יעדן אין זיין היים; געזעלשאַפטלעך זיך אויסגעלעבט צוזאַמען, אַזוי ווי אין פאַמיליע, און כאָטשע, עס פלעגן זיין פאַרשידענע מחלו־קתן, האָט עס אויך געהאַט אַ טעם פון אַ משפּחה־מחלוקת.

ווי קליין דאָס שטעטל איז געווען, האָט עס זיך אָבער אויסגעצייכנט אין אַ שטאַרקער אינטענסיווער געזעלשאַפטלע־כער טעטיקייט.

אַלע יידישע פּאַרטייען פון פוילן זענען אויך געווען פאַר־טרעטן מיט זייערע אָפּטיילונגען אין ראַוואַ רוסקאַ. אָנגעהויבן פון אַלגעמיינע ציוניסטן, התאחדות, פועלי־ציון, מזרחי, אגודת ישראל, רעוויזיאָניסטן, בונד, קאָמוניסטן און נאָך אַנדערע. דאָס שטעטל האָט געקאָכט פון פּאַרטייען, גלייך עס וואָלט געווען אַ כרך — אַ הויפּטשטאָט.

איך וויל דאָ נאָר דערמאָנען אַ פּאָר שטריכן פון דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג אין שטאָט, וווּ איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין איר פּרעזעס.

קבוצת „ביתר" בעיר.

אין יאָר 1928 איז אין דער ציוניסטישער באַוועגונג פאַרשאַרפט געוואָרן דער ויכוח איבערן ענדציל פונעם ציוניזם און פון ביידע קעגנערישע צדדים זענען געשטאַנען — ווייצמאַן און זשאַבאָטינסקי. דער לעצטער האָט פאַרלאָזט די באַוועגונג פון די „אַלגעמיינע" ציוניסטן און געשאַפן אַן אייגענע רעוויזיאָניסטישע באַוועגונג: הצה"ר און בית"ר. די נייע רעוויזיאָניסטישע באַוועגונג האָט געפונען אין מיר און אין נאָך אַנדערע חברים פון „התקוה" — זייער איבערגעגעבענע אָנהענגער.

למעשה האָב איך אין ראַווע געלעבט מיט די „אַלגעמיינע ציוניסטן", געאַרבעט אַלע יאָרן מיט אַלע חברים, ווי: לייביש וועבער, אברהמטשע עדעל, משה לעווין, אהרן האַלענדער און שמעון מרגליות, טאָג און נאַכט געזעסן אין „התקוה"־זאַל און צוזאַמען אָנגעפירט מיט ציוניסטישע אַרבעט, געמאַכט פאַרשי־דענע אימפּרעזן, טעאַטער געשפּילט און זיך גוט חבריש אויסגע־לעבט. איבערהויפּט, ווען עס איז צוגעקומען דער דר. מאַנדעל און איז געוואָרן אונדזער פּרעזעס, האָט זיך ערשט דעמאָלט אָנגעהויבן די ריכטיקע, אינטענסיווע אַרבעט אויף אַלע געביטן; דאָס איז געווען אַ גאָלדענע עפּאָכע, וואָס איך וועל זי אייביק געדענקען.

און דאָ איז פּלוצעם געקומען אַזאַ איבערברוך; מ'איז אַרויס פון דער „אַלגעמיינער" ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַן אייגענע רעוויזיאָניסטישע וועלט־אָרגאַניזאַציע אונטער דער אָנפירונג פון זשאַבאָטינסקי, מאיר גראָסמאַן און נאָך אַנדערע פירער.

אויך מיר, אין ראַוואַ־רוסקאַ, האָבן געגרינדעט אַן איי־גענע, זעלבסשטענדיקע אָרגאַניזאַציע; מיר האָבן געדונגען אַן אייגן לאָקאַל, עפּעס אַ שטיבל, יעדער האָט געבראַכט אַ בילד, אַ בענקל פון דער היים און מיט מזל געגרינדעט אַ פאַראיין. מיט טרערן אין די אויגן האָב איך געעפנט די ערשטע זיצונג, ווייל נישט לייכט איז מיר געווען דאָס פאַרלאָזן און אַרויסגיין פון דעם „התקוה"־פאַראיין, אַ שטיק לעבן פאַרבראַכט צוזאַמען מיט די אויבן אויסגערעכנטע חברים און פּלוצעם אַראָפּ פון קעסט און געבליבן אַליין, געמאַכט זיך זעלבסשטענדיק.

אמת, עס זענען צוגעקומען עטלעכע טרייע חברים, אי־בערגעגעבענע רעוויזיאָניסטן און דאָס זענען געווען: אשר רובין ז"ל, אַן אינטעליגענטער בחור, אַ שטילער מיט אַ גוטן קאָפּ און אויך געהאַט טאַלאַנט צום שרייבן; מלך ווייקסבוים, היינט אין ישראל; יצחק ערדמאַן, היינט אין אורוגווײַ; יוסף שנעסל ז"ל, אַ שטיק פילאָזאָף; משה שעכטער ז"ל, זייער אַן

קבוצת „מרגליות" של „הנוער הציוני".

איידעלער חבר און יחזקאלע אַדלער ז"ל, דאָס איז געווען גאָר אַן איבערגעגעבענער חבר — פלאַם און פייער — צו דער אַרבעט; אויך די חברטע ברוריה רובין, היינט שוצבערג, וווינט אין ישראל און נאָך אַנדערע.

צוזאַמען זענען מיר געווען קוים אַ מנין חברים, אָבער מען איז זיך צוזאַמענגעקומען אין דעם שטיבל, מען האָט דיסקו־טירט און געמאַכט אַפילו ליטעראַרישע אָוונטן, ווי ח' אשר רובין האָט רעפערירט און אויך פאַרגעלעזן פאַרשידענע זאַכן. און ווען עס איז געקומען די צייט פון קאָנגרעס־וואַלן איז געווען ביי אונדז אין שטעטל אַ יום־טוב. אַ קלייניקייט — קאָנגרעס־וואַלן! אַפילו די וואַלן צום פוילישן „סיים" האָבן נישט געהאַט דעם טעם פון דאָס התלהבות, ווי די וואַלן צום קאָנגרעס. מיר האָבן אַלע געפילט, אַז דאָ זענען מיר אין דער היים, מיר קעמפן פאַר אונדזער אייגענער זאַך. די וואַלן פלעגן תמיד פאָרקומען אין אַ זונטיק; די גאַנצע יוגנט איז געווען אין דרויסן, נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט, יעדער איז געווען פאַרנומען מיט די וואַלן. ביי זאַטלערן אין הויז, אין צענטער פון דער שטאָט, וווּ עס איז געווען דאָס לאָקאַל „התקוה", זענען פאָרגעקומען די וואַלן; דאָרטן האָט זיך געקאָכט אַ גאַנצן טאָג ווי אין אַ קעסל. אַלע ציוניסטישע עסקנים האָבן זיך געפּאָרעט ווי אויף אַ חתונה, מיט אַ התלהבות און מיט אַן איבערגעגעבנקייט, מיט אַן אמתדיקן ציוניסטישן ברען.

מיר האָבן אַלע געפילט, אַז דאָ ווילט מען פאַר זיך, פאַר אַן אייגענער היים, נישט פאַר פרעמדע, און כאָטש עס זענען נאָר געווען קאָנגרעס־וואַלן דאָך האָט דאָס יידישע האַרץ געצאַפּלט, אינסטינקטיוו האָבן מיר — די ציוניסטישע יוגנט — געפילט, אַז מיר אַרבעטן דאָ פאַר אַ צוקונפטיקע יידישע מדינה און נישט פאַר פרעמדע געטער.

אַ גאַנצן טאָג האָט געדויערט די אַרבעט, ביז שפּעט אין דער נאַכט, ביז מען האָט אָנגעהויבן צו ציילן די שטימען. מיט אַן אומגעהייערע שפּאַנונג האָבן הונדערטער מענטשן געוואַרט אין דרויסן אויף די רעזולטאַטן פון דער אָפּשטימונג און איצט שטעלט אייך פאָר אַזאַ לאַגע!

די „התאחדות" האָט באַקומען אַן ערך 800 שטימען, די „התקוה" אויך אַן ערך 600, מזרחי אויך עטלעכע הונדערט און מיר, די רעוויזיאָניסטן, האָבן אָנגעצויגן גאַנצע 14 שטימען.

ביז היינט געדענק איך נאָך דאָס היסטערישע געוויין פון חבר יחזקאלע אַדלער, פאַר אים איז עס געווען אַ טראַגעדיע; אַ גאַנצן טאָג געאַרבעט, געלאָפן, געשוויצט, געברענגט מענטשן מיט פיאַקערס צום שטימען, און דאָך אַזאַ בראָך! אויף דעם האָבן מיר זיך נישט גערעכנט! מיר האָבן דאָך געהאַט פיל מענטשן אין שטאָט, וואָס האָבן שטאַרק סימפּאַטיזירט מיט זשאַבאָטינסקין און זיין רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג, וועלכע האָט געפּרעדיקט נאָך דעמאָלט — אַ יידישע מדינה; אָבער ווי האָט געזאָגט זשאַבאָטינסקי: „איך האָב פיל שטימונג — אָבער נישט אָפּשטימונג".

היינט — נישטאָ דאָס שטעטל, נישטאָ די יוגנט, נישטאָ די מחלוקות, נישטאָ די מענטשן, נישטאָ דאָס לעבן — געבליבן זענען נאָר זכרונות!

מיין הכשרה

אליעזר רעכעס

ווען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָט זיך אין שטאָט געשאַפן אַ מיליץ פון יידן, אוקראַינער און פּאָליאַקן. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן די אוקראַינער איבער־גענומען די מאַכט און ס'האָט זיך געשאַפן אַן אוקראַינישע הערשאַפט, אָבער נישט אויף לאַנג. אין דער מלחמה „פּוילן מיט אוקראַינער" האָבן די פּאָליאַקן געזיגט. גלייך ווי די פּאָליאַקן זענען אַריין האָבן זיי באַלד אָנגעהויבן כאַפּן יידן צו דער אַרבעט. מען האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. אַפילו קליינע ייִנגלעך האָבן זיי געכאַפּט.

וואַסער פונעם ברונעם אין מאַרק האָט מען פאַרט גע־דאַרפט ברענגען, בין איך אין אַ קאַשקעטל מיט אַ פּוילישן אַדלער געגאַנגען פריי. כ'האָב באַזאָרגט מעל און פאַרשיידענע אַנדערע זאַכן.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך ביי אונדז דערוועקט

דאָס נאַציאָנאַלע געפיל. פלעגן מיר, אַ פּאָר חברים מיטן חבר יוסט, זיצן אין דער אייזערנער קלויז. חבר יוסט האָט געבראַכט פאַרשיידענע ביכער: יידישע געשיכטע און ביכער וועגן ארץ־ישראל.

אַזוי אַרום האָט זיך אין אַ קורצער צייט אַרום געשאַפן אַ יוגנט־פאַריין ביי משפחה יאָזעפסבערג. דערנאָך זענען מיר אַריין אין „התאחדות" און דעם לאָקאַל איבערגעגעבן דער „גורדוניה".

אין יאָר 1924 זענען מיר, אַ גרופּע חברים, אַרויסגעפאָרן אויף הכשרה אין דר. הוראָוויצעס פאָלוואַרק אויף די דעביס. געאַרבעט נאָר פאַרן עסן. יעדע וואָך פלעגט קומען דער עקאָנאָם, אָפּגעציילט וויפל מיר זענען און פלעגט אונדז געבן בריוו אין די געשעפטן אויף פּראָדוקטן. מיטן עסן איז געווען זייער שוואַך. אונדזער גליק איז געווען וואָס מיר זענען געווען נישט ווייט פון דער היים. אַזוי, אַז פּרייטיק איז כמעט אַ העלפט פון די חברים געפאָרן אַהיים. איז געבליבן מער צום עסן.

געווען זענען מיר 22 חברים און נאָר 2 חברות: מרים בעכערבליט און בריינע בוש. מיר האָבן געאַרבעט ביי פאַר־שיידענע אַרבעטן. אין פאָלוואַרק איז געווען אַ ראַפינעריע, פון וואַנען מען פלעגט אַרויסשיקן בראָנפן קיין לעמבערג. די ראַפינעריע האָט מען אונדז איבערגעגעבן. איידער מיר זענען געקומען האָבן דאָרט געאַרבעט גויים. ווען זיי פלעגן אַרויס־פירן דעם בראָנפן, פלעגן זיי זיך אָנשיכורן. דערפאַר האָט מען דאָס אונדז איבערגעגעבן.

אַלץ איז געווען בסדר. מיר האָבן געאַרבעט אַ גאַנצן זומער און זיך צוריק געקערט אין שטאָט אַריין. ווייטער געווען אין „התאחדות" און געפירט דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט.

אין יאָר 1930 האָב איך איבערגעלאָזט מיין שטעטל, ווו כ'האָב געאַרבעט און בין ווייטער געפאָרן אויף הכשרה קיין ביליץ. מיינע אַלע ליבע חברים האָבן מיך אויסגעלאַכט, וואָס כ'לאָז איבער אַ גוטן פּאָסטן און ווער ווידער אַ חלוץ. דעמאָלסט איז געווען אין פּוילן פּראָספּעריטי. אָבער איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אונדזער צוקונפט איז נישט פּוילן. אין יאָר 1933 האָב איך געקריגן אַ סערטיפיקאַט עולה צו זיין. מיט מי און געלט האָט מען מיר דערלויבט מיטצונעמען מיין טייערע פרוי טובה און מיר האָבן דאָ געשאַפן אונדזער היים.

פון אמאל

יוסף פרענקעל-אויערבאַך
בוענאָס־איירעס

ס'איז שוין 40 יאָר זייט כ'בין אַוועק פון מיין שטאָט ראַוואַ רוסקאַ. אָבער גאָרנישט לאָזט זיך פאַרגעסן פון דעם אינטענסיוון לעבן פון מיין ליבער שטאָט, אַזוי ווי דאָס וואָלט געווען ערשט מיט עטלעכע יאָר צוריק.

פיל יאָרן האָב איך געלעבט אין פּאַריז און דורכגע־לעבט פאַרשיידענע צייטן דאָרט. פון פיל איבערלעבונגען בין איך באַגייסטערט געוואָרן, אָבער זיי שוועבן אַדורך ווי אין אַ חלום. דאַקעגן גייט מיר נישט אַרויס פון זכרון די מינדעסטע איינצלהייט פון ראַוואַ רוסקאַ. שטענדיק האָב איך ביי זיך געזוכט דאָס צו פאַרענטפערן. כ'בין געקומען צום אויספיר, אַז כ'בין אַ טייל פון דעם און דאָס קאָן מען שוין קיין מאָל נישט אָפּטיילן.

ראַוואַ רוסקאַ איז געווען אַ שטאָט וואָס אַהין האָט מען גאָרנישט געדאַרפט אימפּאָרטירן פון דרויסן. פאַרקערט, דאָס לעבן אין אַלע הינזיכטן איז געווען אַזוי אַקטיוו, אַז מ'האָט געקענט עקספּאָרטירן. דאָס לעבן אין די אָרגאַניזאַ־ציעס און די אידעאַלע שטרעבונגען פון די אָרגאַניזירער זענען געווען מיטן גאַנצן האַרץ און נשמה. געקענט האָב איך אין דער וועלט גרויסע פּערזענלעכקייטן, וואָס האָבן פיל געטאָן פאַר זייערע לענדער און האָבן באַקומען די ערשטע אויסצייכענונגען און באַלוינונגען; דאַקעגן ביי

צעירות „גורדוניה", ראש קבוצה: שבע זויערברון

אונדז אין שטאָט האָבן זיך יונגע מענטשן אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן פייער פון זייער יוגנט אין דער אַרבעט, כדי אַרויסצושלעפן די יוגנט פון צוריקגעשטאַנענקייט און זיי האָבן אַפילו נישט געוואַרט אויף קיין אויסצייכענונגען, אָדער וועלכע נישט איז באַלוינונג, טראָץ דעם, וואָס זייער עקאָנאָמישע לאַגע האָט זיי ממש נישט דערלויבט צו אַרבעטן טאָג און נאַכט פאַר זייערע אידעאַלן.

אויב ס׳וועט זיך טרעפן איינער וואָס וועט אָנשרייבן די געשיכטע פון אונדזער שטאָט, וועט ער האָבן פיל אינטערעסאַנטעס צו באַשרייבן וועגן אונדזערע אָרגאַניזאַציעס.

ווער געדענקט נישט פון אונדז די יאָרן 1922—1923 ? מיט וואָס פאַר אַן ענטוזיאַזם האָט זיך אַנטוויקלט „גורדוניה״ ? וואָס פאַר אַן איינפלוס זי האָט געהאַט אין יענער צייט אין שטאָט ? אַ דאַנק איר האָבן זיך אָרגאַניזירט אויך אַנדערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס מיטן זעלבן אייפער.

ביז די נאַצישע בעסטיע האָט אויסגעשטרעקט אירע מערדערלעכע לאַפּעס און מיטן גרעסטן באַרבאַריזם דאָס אַלץ אומגעבראַכט.

פעלקער שטעלן דענקמעלער פון שטיינער; אונדזער דענקמאָל איז אין אונדזער בלוט און אין אונדזער זכרון אויף אייביק!

יידישע סוחרים אין ראוואַ־רוסקא קעגן היטלער דייטשלאנד

משה גרובער־אקסלער

כ׳וויל זיך דאָ אָפּשטעלן אויף אַ פּראָטעסט־באַוועגונג אין שטאָט קעגן היטלער־דייטשלאַנד. מיטן אָנקומען פון די ערשטע ידיעות פון אַנטיסעמיטישע העץ־פּראָפּאַגאַנדע אין דייטשלאַנד האָבן זיך יידישע סוחרים אין שטאָט, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט אין פּוילן, ספּאָנטאַניש אָרגאַניזירט צו דערקלערן אַ האַנדלס־בויקאָט קעגן דייטשלאַנד, דאָס הייסט, אַז סוחרים זאָלן נישט האַלטן אין זייערע געשעפטן זאַכן, וואָס ווערן פאַבריצירט אין דייטשלאַנד און ווערן פאַרשפּרייט אין שטאָט דורך רייזע־אַגענטן, כמעט אויסשליסלעך גויים.

אויך אין מיין פאָטערס בראַנזשע איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ באָיקאָט קעגן דער דייטשע פירמע פון עלעקטריע־באַטעריעס „דיימאָן״, וואָס איר פּראָדוקציע איז געווען שטאַרק פאַרשפּרייט אין אַלע שטעט און שטעטלעך, און די דאָרפישע, אוקראַאינישע באַפעלקערונג איז געווען איר גרעסטער קאָנסומענט. די דייטשע פירמע האָט טאַקע באַשעפטיקט אַן אוקראַאינישן אַגענט.

מיין פאָטער, ר׳ שמואל סופר־אַקסלער ז״ל, איז געווען אַקטיוו ביים אָרגאַניזירן דעם באָיקאָט, ער האָט געזאַמלט אונטערשריפטן, ביי די סוחרים, מיט זייער פאַרפליכטונג נישט צו קויפן די „דיימאָן״־באַטעריעס. די פירמע אין דייטשלאַנד האָט אָנגעהויבן פילן דעם באָיקאָט און האָט אַנגאַזשירט אַ יידישן פאַרטרעטער אויפן אָרט פונעם אוקראַאינישן, אָבער יידן האָבן זיך אָפּגעהאַלטן פון קויפן זייער סחורה.

מיטן באָיקאָט האָט אויך מיין פאָטערס געשעפט פיל געליטן, ווייל די אוקראַאינישע באַפעלקערונג האָט דווקא געפאָדערט, „יענע״ דייטשע באַטעריעס.

ליידער, איז דאָס געווען דאָס איינציקע געווער, וואָס יידן האָבן צו יענער צייט באַנוצט.

על עירי שנחרבה

רבקה פינק (טויבר)

בעיר ראווה־רוסקה נולדו וחיו כל בני משפחתי מדורי דורות. אני עצמי חייתי בה עד יום עלייתי ארצה. לא שיערתי אז, שזו לי פרידתי האחרונה ממשפחתי היקרה ומעיר־מולדתי.

היו בה ממש פינות חמד; כל פינה ופינה זכורה לי היטב. כל השנים גרתי ברובע של בתי־הכנסת ובתי־המדרש. מה נעמו לי התפילות והשירים שבקעו מהבתים הקדושים הללו. חוויה מיוחדת היתה בשבילי — לעקוב בשבתות ובחגים אחר הנוהרים לבתי התפילה.

אלה שנטשו את ראווה ועברו לערים אחרות לגור בהן, אם בגלל פרנסה או בשל סיבות אחרות — אף פעם לא שכחוה, ובכל הזדמנות שמחו לשוב אליה.

הנוער היה ספוג ציונות וחלוציות. כמה יפה, ובאיזו נעימות, בילינו את הערבים והשבתות בתנועת־הנוער שלנו, „גורדוניה" !

בשבתות, בין השמשות, היה הרחוב שהוביל לתחנת הרכבת הומה מבני נוער, המטיילים הלוך ושוב ושמחים בנעוריהם.

לא גדולה היתה עירנו, אבל ערה ותוססת חיים.

בזכרוני עולות תמיד דמויותיהם הנעלות של מורי הדגולים לעברית, הופנברטל וליברמן ז"ל. באיזו דבקות ומסירות־נפש הקנו לנוער את השפה העברית !

הלב נצבט בהיזכרי ביהודי העיר, שהיו ואינם.
חולדה.

חברות ב„גורדוניה". יושבות, מימין: בראנד, מאדלינגגער, לאה כ"ץ־רוקער. עומדות, מימין: מרים בוימוואל, חיה פאסטער.

בעלזעץ און ראווא־רוסקא

נפתלי דאָנער ז"ל

איך גיי דאָ רעדן וועגן בעלזעץ און ראַוואַ־רוסקאַ בעת געבוירן בין איך גאַר אין זשולקעוו.

אָבער אַזוי איז שוין דאָס יידישע מזל, עס וואַנדערט און דער ייד דאַרף עס נאָכיאָגן, פון געבוירן אָן...

איך בין נאָך געווען אַ קינד, ווען מיינע עלטערן, בעסער געזאָגט, מיין מאַמע מיט מיין שטיף־טאַטן זענען אַוועק פון זשולקעוו קיין בעלזעץ און אין בעלזעץ האָב איך פאַרבראַכט מיינע פרייע קינדער־יאָרן.

נפתלי דאנער ז"ל

געדענק איך פון בעלזעץ גאַר ווינציק. איך געדענק נאָר, אַז יידן אין לאַנגע קאַפּאָטעס און מיט בערד און פאות, האָבן זיך אין בעלזעץ געפילט ווי אין ארץ ישראל, ווייל איינמאָל האָב איך געהערט ווי יידן האָבן צווישן זיך גערעדט און איינער האָט געוואָרפן מיט די הענט און געטענהט: — זיי דאַרפן דאָרט עפּעס אַ פּאַלעסטינע, די ציוניסטן, זאָלן זיי לויפן; אָבער מיר, וואָס מיר בענקען נאָך ארץ ישראל, מירן צוואַרטן ביז גאָט וועט זיך מרחם זיין און איבעראַל וועט זיין ארץ ישראל און מיר וועלן דאָ, אין בעלזעץ, אויך האָבן ארץ ישראל...

און נאָך געדענק איך פון בעלזעץ, אַז בעלזעץ איז גע־ווען גאַליציען אונטער עסטרייך און נעבן שטעטל איז געווען די גרענעץ צו פּאָניען.

ראש־חודש נאָכמיטאָג, ווען מיר זענען געווען פריי פון חדר, זענען מיר, קינדער, געגאַנגען שפּאַצירן, זענען מיר אַריבער אויף דער „צווייטער זייט", האָבן די יידישע קינדער פון יענער זייט אונדז נאָכגערופן די צונעמעניש: — „קירע מאָק" און מיר האָבן זיי דערפאַר אָפּגעענטפערט מיט אַ „פּאָניע חזיר" און „פּאָניע גנב"...

פונדעסטוועגן, האָבן זיך די קינדער פון ביידע זייטן גרענעץ זייער גוט געשפּילט צוזאַמען און מען האָט נאָר גע־האַלטן, אַז די גרענעץ איז פאַרן קירישן קייסער און פאַרן רוסישן צאַר, זיי מוזן דאָך וויסן ביז ווי ווייט יעדער פון זיי

איז באַלעבאָס, אָבער די מענטשן פון ביידע זייטן גרענעץ האָבן געהאַנדלט צווישן זיך אַזוי ווי אייגענע מענטשן.

אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז 1914, ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן.

אַזוי ווי דורך אַ כשוף, איז בעלזעץ אין איין מינוט איינגעטיילט געוואָרן אין צוויי פיינטלעכע לאַגערן און מען האָט גאָרנישט געקענט פאַרשטיין, פונוואַנען ביידע צדדים האָבן שוין אַזוי שנעל באַוויזן צו האָבן אַזוי פיל געווער מיט פּולווער, ווייל אין זעלבן טאָג, ווען די מלחמה איז אויסגע־בראָכן, איז שוין בעלזעץ פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין פייערדיקן פלאַנטער און די ציווילע באַפעלקערונג האָט זיך פון דעם פייער קוים אַרויסגעפּלאָנטערט מיטן נאַקעטן ביסל לעבן, אַנטלויפנדיק ווער צופיס און ווער מיט פורן אין ווייטערע מקומות און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען פון בעלזעץ קיין ראַוואַ־רוסקאַ.

איך בין שוין געווען עלף יאָר אַלט און איך האָב שוין געוווסט, וואָס איך זע און וואָס איך הער און איך האָב שוין באַגריפן, אַז די לאַגע אין מלחמה־צייט איז אַ טרויעריקע פאַר אַלעמען.

אָבער אין דער טרויעריקער לאַגע, האָט מען געלערנט, געהאַנדלט און געאַרבעט און אַפילו זיך געאַמפּערט וועגן פּאָליטיק, וועגן חסידות און וועגן די „שמאַדניקעס", וואָס ווילן ענדערן דעם לעבנס־סדר אויף דער גאַנצער וועלט...

אַ סך יידן, חסידים, הערנדיק, אַז זייער רבי (דער בעל־זער), האָט געפליכטעט, האָבן זיי אויך איבערגעלאָזן זייער האָב און גוטס און אַוועק פון ראַוואַ־רוסקאַ ליידן גלות צוזאַ־מען מיטן רבין און אַזוי האָט מען געלעבט, געאַרבעט, גע־מסחרט און געאַמפּערט זיך און געליטן, ביז די מלחמה האָט זיך געענדיקט. פּוילן איז באַפרייט געוואָרן און די יידישע יוגנט האָט אויך געזוכט באַפרייאונג פון אונטער דער חסידי־שער תקיפות און דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן די קאַמפן אין אייגענעם יידישן לאַגער און עס איז גאָר נישט צו פאַר־שטיין, פונוואַנען עס האָבן זיך, ווי איבערנאַכט, גענומען אַזויפיל פּאַרטייען אין ראַוואַ־רוסקאַ און יעדע פּאַרטיי האָט געזוכט צוציען די יידישע מאַסן און די יידישע יוגנט און געווינען די אויבערהאַנט איבער דער שטאָט.

די שטאַרקסטע פּאַרטיי איז אָבער אַלץ געבליבן די אומפּאַרטייאישע בעלזער חסידישע באַפעלקערונג. די בעל־זער חסידים זענען אויף אַזוי ווייט געווען קעגן פּאַרטייען, אַז זיי זענען געווען קעגנער אַפילו פון דער „אגודה". בעלזער חסידים האָבן געטענהט, אַז ס'איז דאָ איין גאָט און איין

מלכות און דער רבי זאָל לעבן, און ווער עס טראַכט אַנדערש, דער איז אַן אַפּיקורס.

די קאַמפּן האָבן זיך כסדר געשטאַרקט און הויפּטזאַך, זענען די חסידים געווען קעגן די ציוניסטן און ווען עס איז געקומען פאַר כ׳ תמוז, די יאָרצייט פון דר. הערצל, האָבן זיך ביידע צדדים געגרייט צו אַנטשיידענע שלאַכטן און עס איז טאַקע געקומען צו גרויסע צוזאַמענשטויסן, בעת די בעלזער חסידים האָבן געוואָלט שטערן דורכפירן דעם יאָרצייט־אַקט.

שפּעטער האָבן זיך די קאַמפּן אויסגעברייטערט אויך אויף אַנדערע געלעגנהייטן.

די אַנדערע געלעגנהייט זענען געווען די וואַל־אַקטן און פאַרזאַמלונגען.

די בעלזער חסידים זענען אַלעמאָל געגאַנגען מיט דער רעגירונגס־פּאַרטיי און זיי האָבן אַלעמאָל געשטיצט די קעג־נער פון די ציוניסטישע קאַנדידאַטן, ווען אַפילו אַזאַ קעגנער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער אַנטיסעמיט.

און דעמאָלט זענען די קאַמפּן אָנגעגאַנגען מיט א סך פאַרביטערונג.

איך דערמאַן זיך דעם דר. מאַנדעל, ווי איינמאָל, בעת ער האָט געהאַלטן אַ רעדע און אויפגעוויזן די וויכטיקייט פאַר די יידישע וויילער־מאַסן, אַז זיי זאָלן אָפּגעבן זייערע שטי־מען פאַר אייגענע פאַרשטייער און פּלוצלינג איז אים גע־פלויגן עפּעס אין קאָפּ, דאָס איז געווען דער סיגנאַל און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשלעג, פון אַלע זייטן האָבן זיך באַוויזן די יונגע בעלזער חסידים און די פּאָליציי האָט זיך געמוזט גוט אָנשטרענגען, איינצושטעלן צוריק די אָרדע־נונג.

אבער דר. מאַנדעל האָט זיך נישט אָפּגעשראָקן. ער איז געווען אַ הויכער מאַן מיט אַ הדרת־פּנים, געווען אַ פיינער רעדנער און אַ הומאָר־פולער פּאָלעמיקער, האָט מען אים זייער ליב געהאַט צו הערן און ער איז געווען די געפער־לעכסטע וואָפן קעגן די פאַרביסענע בעלזער חסידים.

דר. מאַנדעל איז געווען נישט בלויז אַ ציוניסט, נאָר אַן אַלגעמיין־יידישער קולטור־טוער און ער האָט פאַר־שטאַנען, אַז יידיש טעאַטער איז אַ וויכטיקע טריבונע דורך וועלכער מען קאָן געווינען מאַסן און ער האָט גע־שאַפן אַ דראַמאַטישן קרייז און אַליין אָנגעפירט און מיט־געשפּילט און אויפגעפירט אַזעלכע פּיעסן ווי גאָרדינס „דער ווילדער מענטש” און דערנאָך אַנסקיס „דער דיבוק” און פאַרשטייט זיך, אַז מיט אַזעלכע גענג, האָט ער נאָך מער געצויגן אויף זיך דעם כעס פון די חסידים; אָבער וואָס ווייטער האָט דר. מאַנדעל געהאַט מער אָנהענגער, ביז די חסידים האָבן שוין נישט געוואַגט צו גיין קעגן אים מיט כוח.

די פירונג פון די גראַבסקיס מיט די סטראַנסקיס, וועל־כע זענען אַלעמאָל געשטיצט געוואָרן פון די בעלזער חסי־דים, האָבן געהאָלפן דעם דר. מאַנדעל און זיינס גלייכן אויפקלערן די יידישע מאַסן און עס איז דערנאָך געקומען אַזוי ווייט, אַז נעכטיקע בעלזער חסידים, האָבן היינט גע־שטימט פאַר דר. מאַנדעל, אַז ער זאָל ווערן ראַטמאַן אין דעם געמיינדע־ראַט און ווען איך בין שוין געהאַט אַוועק פון ראַוואַ־רוסקאַ, האָב איך באַקומען אַ ידיעה, אַז דר. מאַנדעל איז געוואָרן קולטוס־פּרעזידענט, און די קהילה־פעסטונג פון די בעלזער חסידים אין ראַוואַ־רוסקאַ איז ענד־לעך דעמאָקראַטיזירט געוואָרן.

קינדער געטריבן אין די טויט־וואַגאָנען

יידן אלס געסט אויף דער חתונה פון פירשט סאַפּיעהאַ

חנה טיסער ז״ל

צווישן לעמבערג און לובלין, אויפן באַן־וועג וואָס האָט געפירט קיין וואַרשע, איז זיך געלעגן דאָס שיינע שטעטל ראַוואַ־רוסקאַ, וועמענס באַפעלקערונג ס׳איז באַשטאַנען פון 70 פראָצענט יידן.

באַלעבאָס איבער ראַוואַ רוסקאַ און איבער די פעלדער און וועלדער און גיטער וואָס אַרום דעם שטעטל, איז געווען פירשט סאַפּיעהאַ, אַ ברודער פון דעם בישאָף סאַפּיעהאַ.

נישט ווייט פון ראַווע, אויפן וועג קיין פּאָטאַליטש, האָט דער גראַף ראָמאַן פּאָטאָצקי געהאַט אַ גרויסן קוילן־גרובן און ער איז געשטאַנען אין געשעפטלעכע באַציאונגען מיט יידן פון ראַווע, קויפנדיק ביי זיי די „גרובן־העלצער״ און „אָשוואַרעס״ (שוואַרטן) פאַר די רישטאָוואַניעס אין די קוילן־מינעס און דער גראַף האָט אויך איבערגעגעבן די עקספּעדיציעס פון די קוילן צו יידישע עקספּעדיטאָרן.

אַבער דער פירשט סאַפּיעהאַ האָט נישט בלויז געהאַנדלט מיט יידן, נאָר ער איז אויך געווען מיט זיי אין פריינטלעכע באַציאונגען.

מיין פאָטער, הערש בערגער, מיט ר׳ יוסף מערץ, און אַנדערע יידישע סוחרים, זענען מיטן פירשט געווען אַזוי באַפריינדעט, אַז ווען ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון פּשעמישלער קאָרפּוס־קאָמענדאַנט, האָט ער די יידישע סוחרים איינגעלאַדן אויף דער חתונה און כדי זיי זאָלן קענען עסן פונקט אַזוי ווי אַלע געסט, האָט ער געדונגען אַ יידישע קעכין, און אַ סאַרווער און געפּראַוועט אין דעם גרויסן סאַלאָן פון זיין פּרעכטיקן פּאַלאַץ אַ באַזונדערן טיש מיט כשרע מאכלים פאַר די יידישע געסט.

מיין פאָטער און ר׳ יוסף מערץ זענען געווען די נאָענטסטע יידישע פריינט פונעם פירסט. זיי האָבן באַוואַכט די ליפערונגען פון די ביימער פון פירסטס וועלדער אין זיינע טאַרטאַקעס אַריין און דערנאָך האָבן זיי אָפּגעקויפט די ברעטער, וועלכע זיי האָבן עקספּאָרטירט קיין דייטשלאַנד, מערסטנס קיין ברעסלאָו.

אַנדערע רייכע יידן האָבן געפּאַכטעט זיינע גיטער און מילן, די אָנגעזעענסטע פון די פּאַכטער זענען געווען ברוך וואַסערמאַן און שיע גאָלדען און אַ חוץ די יידן, וואָס זענען געשטאַנען אין דירעקטער געשעפטלעכער פאַרבינדונג מיטן פירסט, האָבן אַרום די אונטערנעמונגען געהאַט פרנסה אַ סך אַנדערע יידן.

דאָס געזעלשאַפטלעכע יידישע לעבן אין ראַוואַ רוסקאַ איז איינגעשטאַנען אין די הענט פון די חסידים, וועלכע זענען געווען די מאַיאָריטעט פון דער יידישער באַפעלקערונג און אַזוי ווי ס׳רוב פון זיי זענען געווען בעלזער חסידים, האָט טאַקע דער בעלזער איידעם טווערסקי פאַרנומען דעם אַמט פון רב און אויסער דעם, האָט אַ ברודער פון בעלזער רבין, דער מאגעריווער רב, געפּראַוועט רבנות אין ראַוואַ־רוסקאַ.

פון דעסטוועגן, כאָטש די חסידים האָבן זייער שאַרף באַקעמפט יעדן פריען געדאַנק און זיי האָבן אַכטונג געגעבן, אַז די יוגנט זאָל גיין אין זייערע וועגן, האָט זיך די יוגנט אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט וועלטלעכקייט און אָט זענען שוין געווען ציוניסטן און סאָציאַליסטן און אָט האָט מען זיך שוין אָרגאַניזירט אין קרייזלעך און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ יידישע קולטור־אַרבעט. מען האָט איינגעאָרדנט פאַרווייל־ונגען פאַר וווילטעטיקע צוועקן און עס זענען שוין פאָרגעקומען מוזיקאַליש־וואָקאַלישע אָוונטן, אויף וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט באַלעבאַטישע קינדער און די חסידים האָבן געברענט פון כעס אויף דעם ציוניסט אַדוואָקאַט יוסף מאַנדל, וואָס איז געווען דער אָנפירער פון דער יידישער קולטור־טעטיקייט.

ראַוואַ רוסקאַ האָט געהאַט אַ יידיש יתומים־הויז און אַנדערע וווּיל־טעטיקע אַנשטאַלטן און ווי אַ זעענסווירדיקייט אין ראַוואַ רוסקאַ איז געווען דער אַלטער בית־עולם, וואָס איז געשטאַנען שוין אַ געשלאָסענער, מיט אַ מויער אַרומגעצוימט, פונקט אין מיטן דער שטאָט, ממש נעבן דער באַצירקס־הויפּט־מאַנשאַפט, שטייער־אַמט און אַנדערע רעגירונגס־אינסטיטוציעס.

דער נייער יידישער בית־עולם איז שוין געווען אויסער דער שטאָט.

די שפּאַציר־פּלעצער פאַר דער יידישער, ווי פאַר דער נישט־יידישער יוגנט, איז געווען די לעמבערגער גאַס (אין עסטרייכס צייטן), וואָס האָט זיך געצויגן ווייט אויסער דער שטאָט, ווו עס האָבן זיך געפונען די קאַסערנס (קאַזאַרמעס) מיט עסטרייכישע און טשעכישע רעגימענטן און נאָך מער, שפּעטער, אין באַפרייטן פּוילן, ווען מ׳האָט פאַרביטן דעם נאָמען פון לעמבערגער גאַס אויף אוליצאַ גרונוואַלדזקאַ, און ווען מען האָט אין די פריערדיקע עסטרייכישע קאַזאַרמעס איינגעאָרדנט אַ פּוילישע אָפיצירן־שול.

דער צווייטער און ווייטערער שפּאַציר־פּלאַץ, וווּהין די אָרגאַניזירטע און באַוווּסטזיניקע יוגנט האָט אָפט געמאַכט אויספלוגן, איז געווען וואָלקאָוויצע, ווו אַ גרויסער וואַלד האָט

זיך אויפגעהויבן און געצויגן וויט איבער דעם הויכן באַרג און האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ פּרעכטיקע פּאַנאָראַמע.

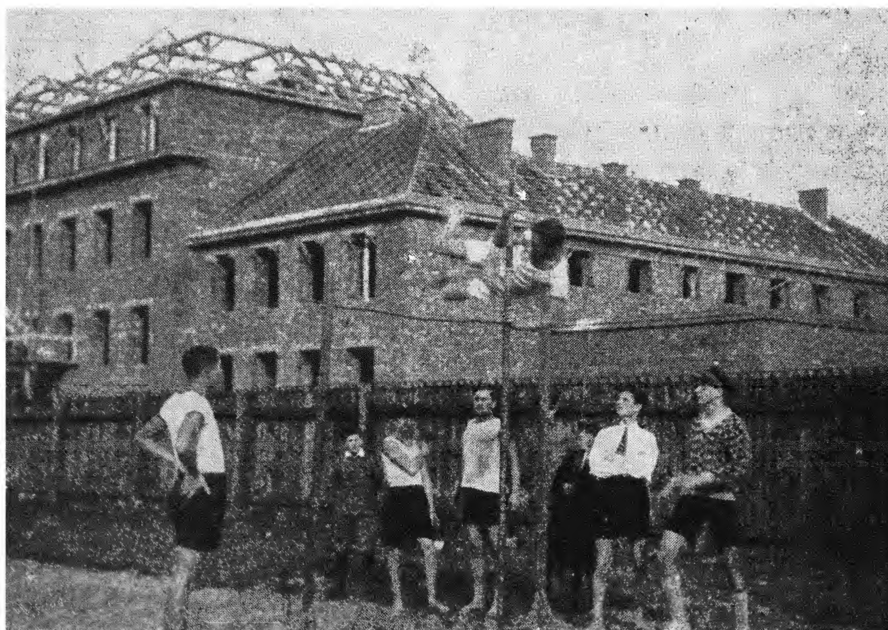
אונטער עסטרייכס הערשאַפט, כאָטש עס איז נאָך נישט געווען אַזאַ מאָדערניזירטע יוגנט, האָט די יוגנט פונדעסטוועגן אויך געמאַכט שפּאַצירן סיי אויף דער לעמבערגער גאַס און סיי ביז אין וואָלקאָוויצער וואַלד אַריין; אָבער דעמאָלט, האָט זיך די קריסטלעכע יוגנט באַצויגן לאַיאַל צו די יידישע פאַרביי־גייער. אַנדערש איז עס שוין געווען אין די צייטן פון פּוילנס הערשאַפט; כאָטש די שפּאַצירנדיקע יוגנט איז שוין געווען מער־ווייניקער אייראָפּעאיש געקליידט, פונדעסטוועגן האָט מען ביי קיין איין שפּאַציר נישט אויסגעמיטן צו הערן די נאָכרופן פון די קריסטלעכע יינגלעך: „זשידזשע פאַרכו״, אָדער „זשידי דאָ פּאַלעסטיני״, און עס זענען פאָרגעקומען אָפטע צוזאַמענשטויסן צווישן יידישע און קריסטלעכע יוגנטלעכע.

אונדזער הויז איז געשטאַנען אויף דער לעמבערגער גאַס (אָדער גרונוואַלדזקאַ) נומ׳ 913, וואָס איז געווען נאָענט צום שטאָט־צענטער, און סוחרים, פריינד און באַקאַנטע זענען געווען ביי אונדז אָפטע געסט און ווען מ׳האָט אין די לעצטע יאָרן קאָמענטירט אַ נייעם צוזאַמענשטויס פון קריסטלעכע און יידישע יוגנטלעכע, האָט מען מיט בענקשאַפט דערמאָנט די צייטן, ווען יידן זענען געווען אַזוי אַנגעזען אין די רעגירונגס־אינסטיטוציעס און וועגן דער גרויסער פריינדשאַפט פון פירסט סאַפּיעהאַ צו יידן און מ׳האָט קיינמאָל נישט פאַרגעסן צו דערמאָנען דעם פירסטס חתונה, אויף וועלכע ס׳זענען איינגע־לאַדן געוואָרן די יידישע פריינד זיינע און ווי אַזוי מ׳האָט פאַר זיי געגרייט אַ ספּעציעלן טיש מיט כשרע מאכלים און ווי די יידיש־חסידישע געסט האָבן זיך אויסגעפּוצט צו דער חתונה אין זייערע שענסטע, שבתדיקע זיידענע מלבושים, און אפשר צום ערשטן מאָל אין זייער לעבן, אַנגעטאָן ווייסע הענטשקעס אויף די הענט און ווי אַזוי די יידיש־חסידישע געסט זענען אין פּאַלאַץ אויפגענומען געוואָרן מיטן גרעסטן כבוד...

— ס׳זענען אַוועק יענע צייטן, און זיי וועלן שוין מער נישט קומען — האָבן זיך יידן געקלאָגט; די יוגנט און אַפילו די שוין חתונה־געהאַטע פאַרלעך האָבן זיך פּאַמעלעך געגרייט צום אויסוואַנדערן און די עלטערע, איבערהויפּט די חסידים, האָבן געטענהט, אַז דאָס איז גאָטס שטראָף, ווייל די יוגנט האָט זיך געלאָזט אויף שלעכטע וועגן און זיי ווילן דווקא אַליין ברענגען משיחן...

אין יאָר 1931 האָב איך פאַרלאָזט מיין היים, איבערלאָזנדיק אין ראַוואַ רוסקאַ מיינע צוויי ברידער און שוועסטער מיט זייערע פאַמיליעס און מיין הויז אויף גרונוואַלדזקאַ 913.

אין שעהן פון נאָסטאַלגיע טראַכט איך מיט האַרץ־ווייטיק וועגן מיינע ברידער און שוועסטער מיט זייערע פאַמיליעס, וואָס זענען דאָרט פאַרבליבן.

ספּאָרט־זאַל „סאָקול״ אין ראַווע

דערמאנונג פון פוטן יארהונדערט און אויפגאנג פונעם 20טן

ברוך האַמערשמיד (קעסלער)

די מיניאַטור קריסטאַל־נאַכט

אויך אונדזער שטאָט האָט איבערגעלעבט, אין מיניאַטור, אַ קריסטאַל־נאַכט אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט. די אויספירער פון דער קריסטאַל־נאַכט זענען געווען די טאַטעס פון די היינטיקע נאַציס.

בעת דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע איז אין ראַווע געשטאַנען אַ קייזער — קעניגלעכער פעלד־יעגער באַטאַליאָן, געווען זענען זיי פון דויטש־בעמען. שוין אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט האָבן זיי אָנגעהויבן צו באַ־לעסטיקן די יידישע באַפעלקערונג. אַזוי אַז אַ יונגע פרוי, אָדער מיידל האָט זיך נישט באַוויזן אין אָוונט אויף דער גאַס.

אין אַ געוויסן אָוונט, אין אַ פשוטן וואָכנטאָג, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן פון דער הוטשער גאַס אַ גרופּע זעלנער און אָנגעהויבן צו האַקן שויבן פון חיהלע ר׳ זעליקלס ביז אין רינעק אַריין. די הוטשער גאַס איז אין יענער צייט געווען באַוווינט מערסטן טייל פון בעלי־מלאכות, מלמדים. געווען זענען דאָרט עטלעכע שפּעצעריי־געשעפטן און אַנדערע.

אָבער די בעלי־מלאכות האָבן זיך נישט געלאָזט אַזוי לייכט באַזיגן און זיך העלדיש אַנטקעגנגעשטעלט. זיי זענען אַרויס מיט זייער ספּעציפישן כלי־זין, ווי: העמערלעך, לייט־אייזן, פייער־שטעקעלעך, אָנגעגליטע מיט פייער און מ׳האָט זיך געשלאָגן.

כ׳וויל דערמאָנען אייניקע נעמען פון די פשוטע, טייערע יידן: יאָסל לייכטערמאַכער, יהודה־לייב קאַטלער (מיין פאָ־טער ז״ל), הערצעלע ברוך הערשס מיט זיינע זין, ברוך שאָק, שלום דראַנג (אַ מלמד) מיט זיינע זין און יונה שוס־טער מיטן העמערל. וועגן אים פלעגט מען זאָגן, צו זיין שבת, אַז נאָך יעדן פלעקל, וואָס ער שלאָגט אַריין אין אַ שוך, גייט ער זיך טובלען אין מקוה; אַנטקעגנגעשטעלט האָבן זיך אפילו אונדזערע חסידישע אַסקעטן, ווי: יאָשע דיין, יעקעלע געצעלס, יאָסעלע געצעלס, יחיאל מלמד, זישע מאַמע און מע־כעלע ביילע־מינדלס. זיי האָבן „אָפּגעצייכנט״ די זעלנער אַזוי, אַז צום ראַפּאָרט האָט מען זיי גוט דערקענט.

אָפּגעשטעלט אינגאַנצן דעם פּאָגראָם האָט די פאַרשטאַר־קונג, וואָס איז געקומען פון רינעק, ווי איציק און יעקל גראַף, מאַנעס מאַרגענשטערן א. אַ. צום סוף, אונטערן דרוק פון דער יידישער קהילה האָט מען דעם באַטאַליאָן אַריבערגע־פירט קיין לעמבערג.

ברוך האמערשמידט־קעסלער ז״ל,
נפטר בפריז 14.11.1964.

ווי שוין דערמאָנט זענען די סאָלדאַטן געקומען פון די טיילן עסטרייך, וואָס איז שפּעטער געוואָרן די וויג פון נאַ־ציאָנאַל־סאָציאַליזם״. זייערע אונטערגעאָרדנטע — דר. שע־נערער, דר. קאַרל הערמאַן וואָלף א. אַ. האָבן נאָך אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט געפירט די גרויסע העצע קעגן יידן. זיי האָט באַקעמפט דער ראַבינער דר. בלאָך, דער אַרויסגעבער פון דער עסטרייכישער וואָכנשריפט, וואָס האָט פאַרשפּרייט די ליבעראַל־נאַציאָנאַלע יידישע אידעע. דער אידעאישער קאַמף צווישן דעם דר. בלאָך מיט די דער־מאָנטע אַנטיסעמיטן איז געווען אַ פאַרביסענער. איין מאָל אין מיטן אַ הייסער דעבאַטע, האָט ער געוואָרפן אַ טינטן־פאַס אין פּנים פון דעם פירער פון די אַנטיסעמיטן.

מיר האָבן געהאַט די זכיה, אַז דער זעלבער דר. בלאָך זאָל קאַנדידירן צום פּאַרלאַמענט בעת די וואַלן אין 1906. אָבער ליידער איז ער נישט אויסגעקליבן געוואָרן צוליבן דרוק פון די דעמאָלסטיקע אָפיציעלע באַהערדן מיט דער הילף פון געוויסע „מאַשקעס״ שתדלנים. ער האָט נישט גע־קענט קריגן קיין שום זאַל אויף אַ פאַרזאַמלונג, אויסער דעם אַלטן בית־המדרש, ווו ס׳האָבן געדאַוונט די פשוטע יידן פון דער געגנט.

ה ס ב י ב ה

די אומגעגנט

יידן אין בעלזשעץ

ראַטהויז חיים

דאָס טרויעריק באַרימט געוואָרענע אָרט בעלזשעץ, וואָס פאַרנעמט אין די היסטאָרישע דענקמעלער, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן נאָך דער צווייטער וועלט־קריג לזכרון עולם — צי עס איז „יד ושם״, אָדער מרתף השואה אין ירושלים — איז איינס פון די טרויעריקע הויפט פלעצער, וואָס זיין פאַרשאָלטענע ערד האָט אַריינגענומען דעם אַש פון בערך אַ מיליאָן קדושים; איבער דעם שטעטל אַליין — ווי איך האַלט — איז ווייניק געשריבן געוואָרן.

בעלזשעץ איז תמיד געווען, און איז פאַרבליבן אַ דאָרף, אַן אומבאַקאַנט אָרט, וואָס נאָר מענטשן פון דער סביבה האָבן עס געקענט. ס׳ליגט 21 קמ. צפונדיק פון ראַוואַ רוסקאַ. איך בין דאָרט געבוירן און געלעבט, ביז צום ערשטן וועלט־קריג, ווען כ׳בין אַלט געווען בסך־הכל 10 יאָר. וועל איך זיך דערלויבן דאָס דאָזיקע אָרט צו באַשרייבן ווי עס האָט אויסגעזען ביזן ערשטן וועלט־קריג, אויף וויפל מיין זכרון וועט מיר דינען דערצו.

בעלזשעץ האָט תמיד געהערט צום קרייז ראַוואַ רוסקאַ, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט פון דריי זייטן מיט יידישע שטעטלעך; פון צפון — טאָמאַשאָווו לובעלסקי, פון מערב — נאַראָל, פון דרום — לוביטש. נאָר אויף מזרח איז געווען, ווי אין אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך, אַן אָפענער וועג קיין ירושלים. די אַלע שטעטלעך זענען געווען גלייך דערווייטערט פון בעלזשעץ, בערך אַ 7 קמ.

אַ העלפט פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג איז געווען אַ פוילישע און אַ העלפט אַן אוקראַאינישע; און, להבדיל צו זיי, זענען אויך געווען ביי הונדערט יידישע משפחות, וועגן וועלכע איך וועל דאָ דערציילן.

*

ביזן ערשטן וועלט־קריג, 1914, אונטער דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע, האָט דאָרט געהערשט אַן אידיליש יידיש לעבן. די יידן האָבן געלעבט ווי איין גרויסע משפחה און מ׳האָט זיך געפילט זייער נאָענט איינער צום אַנדערן. עמעצנס אַ שמחה איז געווען יעדנס שמחה און, חס וחלילה, אַז ביי איינעם איז געווען אַ טרויער — איז דאָס געווען אַ טרויער פאַר אַלע. ביסלעכווייז האָט זיך אַנטוויקלט אַ שיין יידיש לעבן און האָט אָנגענומען פאַרמען פון אַ שטאָט.

די יידן האָבן געהאַט אַן אייגן ספּעציעל געבוידע, גרויסן בית המדרש, אַ מרחץ, אַ מקוה און אַ גוט אָרגאַניזירטן חדר, אונטער דער לייטונג פון רב ר׳ הירש ליפּערמאַן, וואָס האָט זיך געקענט פאַרגלייכן, אויב נישט איבערשטייגן, אַלע אַנדערע חדרים אין יידישע שטעט און שטעטלעך. מ׳האָט אויך געלערנט אינעם חדר שרייבן און חשבון.

אין די ווינטערדיקע אָוונטן זענען יידישע יינגלעך געגאַנגען פון חדר מיט אַ לאַמטערן און ס׳איז געווען אַן ענין צו מאַכן פאַפּירענע, פאַרביקע לאַמטערנעס (פאַרשטייט זיך, אַז קיין עלעקטריע איז אין שטעטל נישט געווען). ווען מ׳האָט אויפגעהערט גיין ביינאַכט אין חדר האָט מען געמאַכט אַ סעודה און דאַן האָט קיין שמחה נישט געפעלט. ל״ג בעומר פלעגט מען זיך מאַכן ביקסן און שווערדן און מ׳פלעגט גיין צום באַרג „סיני״. אַגב, וואָס שייך ל״ג בעומר מיטן הר סיני איז — לויט מיין מיינונג, — ווייל דעמאָלט גייט די סדרה בהר.

ביים אָנהייבן חומש פלעגט פאָרקומען אַ גאַנצע צערעמאָניע, מיט אַ פאַרשטעלונג און אַ דיאַלאָג צווישן חומש־בחור און אַ פרעגער. איך אַליין בין מערערע מאָל געווען אַ פרעגער.

דאָס קריאת־שמע לייענען (אַ טאָג פאַר אַ ברית־מילה) פלעגט זיין פאַר די קינדער אַ שמחה און אַ יום־טוב. דאָס פאַרויסזאָגן פון אקדמות, שיר השירים, האזינו, מיטן ספּעציעלן ניגון איז געווען אַן איבערלעבונג פאַרן קינדס נשמה, אַ סימפּאַניע, וואָס געדענקט זיך נאָך היינט.

לעצטנס איז אין בעלזשעץ געווען אויך אַ רב.

די יידן זענען געווען יונגע און מיטעלע מענטשן. 90 פּראָצענט אַ שטאָטישער און גרויס־שטאָטישער עלעמענט. ס׳זענען געווען יידן סוחרים, אונטערנעמער, לומדים און אינטעליגענטן. ריכטיקע דאָרפישע יידן זענען געווען העכסטנס 10 פּראָצענט.

די באַן־סטאַציע, וואָס די עסטרייכישע רעגירונג האָט ביז אַהין פאַרלייגט, האָט דערמעגלעכט, אַז עס זאָלן אויפגעבויט ווערן גרויסע געשעפטן, ווייל ס׳האָט געהאַט אַ גרויס האַנטערלאַנד אין קאָנגרעס פּוילן, ביז לובלין, וואָס אויף דעם שטח איז קיין באַן־סטאַציע נישט געווען. מיט דער באַן־סטאַציע האָבן זיך אויך באַנוצט ביזן צווייטן וועלט־קריג טאָמאַשאָוו און נאַראָל.

*

יידישע פּרנסות

דאָס וואָס דאָרט איז געווען די גרענעץ מיט רוסלאַנד האָט דערמעגלעכט, אַז דאָרט זאָלן זיין גרויסע אייער עקספּאָרט־געשעפטן מיט ספּעציעל געבויטע לאַקאַלן, ווי אַ פאַבריק. ס׳זענען געווען ספּעציעל געמויערטע סקלאַדעס פאַר שטרוי, האָלץ־וואָל, ברעטער צו קאַסטנס, ווי אויך טונקעלע צימערן צו באַלייכטן די אייער און ליכטיקע צימערן צו פּאַקן די אייער. אויך זענען געווען צעמענטירטע קאַטקעס, ד.ה. באַסיינען צו איינלייגן קאַלך־אייער אויף ווינטער. אין יעדן פּלאַץ זענען

געווען באַשעפטיקט צענדליקער יידן, וועלכע זענען געבראַכט געוואָרן פון שטאָט.

ס'זענען געווען באַקאַנט די סקלאַדעס פון די ברידער ברוך און משה ראַטהויז; סאַבעל פון יאַראָסלאַוו, ווו מעכלעלע הערמע־לין איז געווען בוכהאַלטער און געשעפטס-פירער; גערשטנ־פעלד פון ראַווע און נאָך אַנדערע.

אויך זענען געווען גרויסע וואַלד־ און האָלץ-סוחרים, מיט ספּעציעל אויפגעבויטע טאַרטאַקן, ווי די משפּחה רייבער. געווען זענען זיי עטלעכע ברידער, וואָס האָבן געשפּילט אין דעם מסחר די הויפּט ראָל.

פון די יידן, סוחרים-למדנים, זענען געווען באַקאַנט: מיין זיידע, יאָסעלע מאַנדעל מיט אַ גרעסערער צאָל טעכטער; יהודה-הירש ליכטער; שמחה זיף; אייזיק רייזענבערג, משה־לייב פלעווער, קיווקע שרענצעל, משה שוואַרצוואַלד, גדליהו פעליג און שלמה קאַספער (מיינע פעטערס), מיכל מילער מיט זיינע שוין דעמאָלט דערוואַקסענע זין, משה רייבער, יצחק שיפער, משה פרעגער, פנחס הויבען (האָט אַנגעפירט מיט אַ גראַלניע), מעכלעלע הערמעלין און מיין פעטער משה ראַטהויז.

די תושבים זענען געווען צעטיילט אין דער פראַגע וועגן אַ שוחט, אַ מוהל, חתונה און ר"ל אַ בית-הקברות. איין העלפט האָט זיך געהאַלטן קהיליש פאַרבונדן מיט נאַראָל און די צווייטע העלפט מיט לוביטש. מיין זיידע און פאָטער האָבן געהאַלטן מיט לוביטש און ביי אונדז אין שטוב זענען געווען 7 בריתן, וואָס אַלע האָט געמאַכט דער לוביטשער רב.

אַ יום-טוב, און ספּעציעל שמחת-תורה, האָט מען געפראַ־וועט מיטן גאַנצן קנאַק, וואָס מ'האָט געקענט פילן אין דער לופט. מ'איז געגאַנגען פון הויז צו הויז, כאַפּן אַ לחיים. אַלץ איז געווען הפקר. אַ שלאָס און אַ שליסל האָבן דאַן קיין שליטה נישט געהאַט. ספּעציעל פלעגט זיך אין אַט די אַקציעס אויסצייכענען מעכלעלע הערמעלין, וואָס איז געווען אַן אַקטיוו, ריירעווודיקער, לעבעדיקער און אימפּולסיווער מענטש. געווען לוסטיק און חבריש.

כמעט אַלע יידן זענען געווען עקאָנאָמיש גוט סיטואירט. די עסטרייכיש-רוסישע גרענעץ האָט דעם אָרט געבראַכט אַ שפע. אַפּט פלעגן קומען שליחים לדבר מצוה און סתם אָרעמע־לייט, ספּעציעל פּורים. מ'האָט געגעבן מיט אַ ברייטער האַנט.

די באַציאונג פון דער גוישער באַפעלקערונג איז געווען אַ קאָרעקטער, מיט דרך-ארץ איינער פאַרן אַנדערן, ווי אין אַנדערע ערטער אונטער דער עסטרייכישער הערשאַפט.

ביים אויסברוך פונעם ערשטן וועלט-קריג אין יאָר 1914, איז דאָס גאַנצע אָרט, ביי 90 פּראָצענט, חרוב געוואָרן. דאָרט איז געווען דאָס ערשטע פייער, ווייל ס'ליגט אויף דער גרענעץ. אויפגעהערט האָט דאָס גאַנצע יידישע לעבן, וואָס איז געווען אַזוי אידיליש, ס'איז צו גרונט געגאַנגען מיטן חורבן.

די יידן, ספּעציעל דער שטאָטישער עלעמענט, זענען זיך צעפאָרן, ווער קיין ראַווע; ווער קיין לעמבערג און ווער אין אַנדערע ערטער.

ס'האָט נאָך עפּעס באַהאַלטן פון דעם אַמאָליקן גלאַנץ. טאָמאַשאָוו און נאַראָל האָבן זיך געמוזט באַנוצן מיט דער באַן-סטאַציע, ווי פריער, אָבער דער האַנדל, ספּעציעל דער גרענעץ-האַנדל און דאָס שטאָטישע אויסזען פון דער שטאָט האָט אויפגעהערט און ס'איז צוריק געוואָרן אַ דאָרף. אָבער נאָך אַלץ איז עס געווען אַ טראַנזיט-פּלאַץ, ביז ס'איז געקומען דער רשע פון אַלע צייטן און עס אַזוי טרויעריק „באַרימט" געמאַכט.

בעלזעץ צום שאַנד-זייל

אויפן אָרט פון דער אַמאָליקער אידיליע, אויפן אָרט פונעם שיינעם, רואיקן יידישן לעבן, וואָס האָט דאָרט אַמאָל געהערשט, איז געקומען רציחה און שריפה. נישט אַ שריפה פון הייזער, ווי בעתן ערשטן וועלט-קריג, נאָר אַ שריפה ממש פון לעבעדיקע מענטשן — יונגע, אַלטע און קינדער. אויפן אָרט, ווו מ'פלעגט קומען זומער אויף דאַטשע אין וואַלד צו משפחה, וואָס האָט דאָרט געוווינט, האָט דער רשע געבויט טאָקע אין דעם זעלבן וואַלד, דאָס גאַנצע יידנטום פון מזרח און מערב גאַליציע, אַט זיי אויף אַ רוצחישן אופן אומגעבראַכט און דאָס דאָזיקע רואיקע אָרט אַזוי טרויעריק „באַרימט" געמאַכט. אויף דעם פּלאַץ איז דאָס גאַנצע יידנטום פון גאַליציע אומגעקומען אויף קידוש השם.

פון מיינע גאָר נאָענטסטע זענען דאָרט אומגעקומען: מיין מוטער, מיין ברודער דוד, מיט זיין פרוי און קינדער, מיין שוועסטער פייגע מיטן מאַן, אפרים קופּערשטיין און קינדער.

ווי מ'גיט איבער, זענען אַ סך יידן געווען אין בעלזשעץ, וועלכע האָבן געוואָלט אַריבערגיין די דייטש-רוסישע גרענעץ אין יאָר 1941, וואָס איז דאַן געווען צווישן בעלזשעץ און לוביטש. זיי זענען שטעקן געבליבן און טאָקע מיט זייערע כוחות האָט דער רשע אויפגעשטעלט דעם לאַגער. נאָך דעם ווי ס'איז אויסגעבראָכן די רוסיש-דייטשע מלחמה זענען זיי געווען די ערשטע קרבנות.

מיר, וועלכע זענען דאָרט געבוירן, און טיילווייז דער־צויגן געוואָרן, וועלן דאָס קיין מאָל נישט פאַרגעסן.

זאָלן די רוצחים אויף אייביקע דורות זיין פאַרשאָלטן! קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה הארורה ויכולים אנו לחזור על הקללה הנושנה והנמרצת: „בת אשכנז השדודה! אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו, אשרי מי שיאחז וינפץ את עולליך אל הסלע. כן יאבדו כל הרשעים".

אַ זכר פאַר מיין שטעטל מאַגעריוו

צבי לאַנגענאַור

ס׳גייט מיר דורך אַ ציטער, ווען כ׳נעם די פעדער צום אָנשרייבן עטלעכע ווערטער וועגן חורבן מאַגעריוו און כ׳פרעג זיך: „מי אני ומה אני״?

ס׳דערמאָנט מיך אַ גמרא וועגן מיין שרייבן: „אליעזר זעירא הוה סיים מסאני אוכמי וקאי בשוקא דנהרדעא״, דאָס הייסט: אליעזר זעירא האָט זיך אָנגעטון שוואַרצע שיך און איז געגאַנגען אין די גאַסן פון נהרדעא (דאָס איז געווען אַ מנהג אבלים); „אשכחוהו דבי ריש גלותא ואמר ליה: מאי שנא הני מסאני?״ — האָט ריש גלותא אים געפרעגט, וועגן וואָס טראָגסטו שוואַרצע שיך? — „אמר להו, דקא מאבילנא אירושלים״ — האָט ער אים געענטפערט: איך טרויער אויף ירושלים; — אמרו ליה: את חשיבת לאיתאבולי אירושלים? — דאָס הייסט, ווער ביסטו, וואָס דו טרויערסט אויף ירושלים? „סבור יוהרא הוה״ — זיי האָבן געמיינט, אַז ער איז אַ בעל־גאווה.

ביי מיר איז עס דאָס ענלעכע: ווער בין איך, וואָס כ׳דערלויב זיך אָנצשרייבן וועגן אַ גאַנצער קהילה קדושה? — איבערהויפּט, כ׳קען דאָס שטעטל נישט גאַנצע צוויי יאָר, וואָס מיר האָבן געוווינט אין זשולקעוו; אָבער אונדזערע חז״ל זאָגן: „במקום שאין איש — השתדל להיות איש״! דאָ, ווו ס׳איז נישט פאַראַן קיין צווייטער — ביסטו מחוייב צו זיין. הגם, כ׳האָב נישט אין מיין רשות קיין באַזונדערע אַרכיוון און דאָקומענטאַציע־מאַטעריאַלן, איך וועל זיך מוזן באַגניגן מיט דעם, וואָס כ׳ווייס און געדענק. כ׳שטיץ זיך אויף די דברי חז״ל, וועלכע האָבן אונדז געלערנט: לא עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין להפטר ממנה — האָף איך, אַז ס׳וועלן קומען אַנדערע און משלים זיין דאָס, וואָס איך האָב פאַרפעלט.

✶

האַרט צווישן ראַווא־רוסקאַ און זשולקיעוו האָט זיך געפונען דאָס שטעטל מאַגירעוו. ס׳זאָגן עדות פיל שפּורן פון דער פאַרגאַנגענהייט, אַז דער יידישער ישוב איז געווען אַן אַלטער, אַ קימאַ־לן פון הונדערטער יאָרן. בהדרגה האָט זיך דאָס שטעטל אַנטוויקלט, זיך צעבויט און איז אויסגעוואַקסן צו אַ שטאָט פון יידישן לעבנס־שטייגער. דער חותם פון אַלטע צייטן, דער איינגעוואָרצלטער שטאָם פון דורות, מנהגים נישט געריגטע, אָפּגעהיטענע ווי אַן אוצר, זענען כסדר פאַרבליבן. טויזנטער טעמים און חנען האָט געהאַט דאָס דאָזיקע האַר־ציקע יידישע שטעטל און גערוט האָט אויף אַלעם אַ היילקייט. אויף יעדן הויז האָט מען אין אַ שבת, אָדער אין אַ יום־טוב, דערקענט אַ מין קדושה, וואָס איז געווען אויסגעגאָסן אויף אַלץ און אַלעם; טייער איז יעדער זכרון פון דעם אַרט לעבן, וואָס האָט געהאַט אין זיך אַזוי פיל יידישקייט און האַרציקייט, מיט אירע ליידן און פריידן.

אַ יידיש לעבן האָט געבליט. און פּלוצעם, אומדערוואַרטעט, איז געקומען דער נאַצישער שטורעם־ווינט און אויסגעריסן און אויסגעוואָרצלט דעם פאַרצווייגטן יידישן בוים, אָפּגעווישט, צעריבן און אים אויסגעגלייכט מיט דער ערד; צערינען איז אַלץ, ווי אַ חלום; אָבער אַזאַ טיפער אמת, אַ נצחיות פון אַ קהילה קדושה, טאָר נישט בלייבן פאַרשוויגן. פאַרלענדט איז דאָך נאָר געוואָרן דער בלויזער גוף, דער פאַרמעט; אָבער די נשמה, די אותיות שוועבן איבער אונדז, איבער דעם פאַרזיגלטן סוד פון אונדזער אומקום.

די איינציקע ירושה — די בלעטלעך, זענען די מצבה פון דער מאַגריוועער קהילה־קדושה!

אַ געשיכטע פון טייכן בלוט און טרערן, על נהרות בבל... אָבער נישט איינגעגעבן האָט זיך די שונאים אונטערצושניידן דעם גאַנצן יידישן קיום; די איבערגעבליבענע שפּענער און צווייגלעך פון אַלטן שטאָם, וועלן זיך צונויפוואַקסן און בעה״ש ווידער אויפלעבן דאָס יידישע לעבן.

אַלס זכר און מצבה, שרייב איך דאָס קאַפּיטל געשיכטע פון אונדזער שטעטל, אַ מאָנומענט פאַר דער שיינער פאַר־גאַנגענהייט.

כבוד דייך אָנדענק, שטעטל מאַגעריוו!

אַ בליק אויף מיין שטעטל

(מה טובו אהליך יעקב — משכנותיך ישראל)

דאָס שטעטל מאַגעריוו, האָט, ווי אַלע קליינע, יידישע שטעטלעך אין גאַליציע: צונויפגעוואַקסענע, נידריקע הייזלעך מיט געוועלבלעך אַרום דעם מאַרק. יידן פלעגן שטיין אויף די שוועלן פון די געוועלבלעך, קוקן, צי עס שטעלט זיך אָפּ אַ פויעריש פירל, צי אַ פויער וועט קומען עפּעס קויפן, אָדער פאַרקויפן. אַ יידישער בעל־עגלה, פלעגט פירן צום באַן, עטלעכע קילאָמעטער צום וואָקזאַל — דאַבראָסין.

אַ באַזונדערן אויסזען האָט געהאַט דער שטאָט־מאַרק אין אַ יריד־טאָג, ווען פויערישע פירלעך, וואָס האָבן געבראַכט מיט זיך תבואה, גרינצייג, עופות, האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן מאַרק, אַנטקעגן די יידישע געוועלבלעך און גענומען האַנדלען; מ׳פלעגט זיך מיט זיי דינגען, עפּעס אַרונטערגע־דריקט דעם פּרייז, עפּעס דערלייגט, אַזוי איז מען אַדורכגעקו־מען; קיין גרויסע גבירים זענען אין שטעטל נישט געווען, אַ חוץ איניקע, וואָס האָבן געהאַט גוטע געשעפטן. דאָס שטעטל האָט געהאַט פאַרן ערשטן וועלט־קריג 500 פאַמיליעס,

בשעתן קריג איז דאָס גאַנצע שטעטל אַוועק מיטן פייער און ערשט נאָכן קריג האָט זיך עס לאַנגזאַם צוריק געבויט און ביזן היטלער־חורבן (ימח שמו) איז געווען נישט מער ווי 200 פאַמיליעס.

דער בית־המדרש

דער בית־המדרש איז געווען דאָס געליבטסטע און טייערסטע אָרט, וואָס האָט געצויגן צו זיך אַלע איינוווינער פונעם שטעטל. יעדער איינער האָט געהאַט אַ חוב און געשפּירט אַ נויטווענדיקייט, צו גיין אין בית־המדרש, אָדער אין שול. אייניקע פלעגן קומען לערנען אַ שטיקל גמרא, ווער אַ פּרק משניות, און עין־יעקב, אַפילו פּראָגרעסיווע און פרייזיניקע, זענען אויך געקומען, סתם פון רגילות. דאָס בית־המדרש איז געווען אָנגעפילט מיט מתפללים און חוץ מזה, פלעגן זיצן בחורים און לערנען תורה מיט גרויס התמדה.

ווען איך טראַג זיך אַריבער, אין מיין געדאַנק, צו יענע האַלב פאַרנעפּלטע קינדער־יאָרן, שלאָגט מיר נאָך איצט אַנטקעגן, פון שטעטל, דער שטאַרקער אָטעם פון יידישער פאָלקסטימלעכקייט.

נישט אַזוי לייכט קומט מיר איצט אָן, זיך אומצוקערן צום געדאַנק, אַז דאָס יידישע שטעטל ליגט אין חורבות; ווי אַזוי ס׳איז אָפּגעמעקט געוואָרן דער לעבנס־שטייגער, וואָס איז געווען צונויפגעוואַקסן מיטן שטעטל. איך בין געווען אין פאַרשידענע מקומות, אין פאַרשידענע ישובים, אָבער אין קיין אָרט, האָב איך נישט געפונען דעם לעבנס־שטייגער און די אַטמאָספער.

אין דער לאַנגער טויזנט־יאָריקער געשיכטע פון אונדזער צעשפּרייטקייט זענען אויסגעוואַקסן קהילות אין פאַרשידענע ווינקלען פון דער ערד. נהרדעא און פומבדיתא זענען באַקאַנטע פון יידישן אַמאָל אין בבל; אָבער זיי זענען ווייט נישט די איינציקע יידישע פּראָווינץ־ערטער, אויסער די גרענעצן פון ארץ־ישראל. נישט נייטיק אָנצווייזן די אַלע קלענערע און גרעסערע סטאַנציעס פון אונדזערע וואַנדערונגען, וווּ ס׳האָט אויפגעבליט אַ רייך, יידיש לעבן. וואָרמס און גראַנאַדאַ האָבן געלייגט זייער אייביקן חותם אויף אונזער גייסט; טאָלעדאָ האָט פאַרפּלאָנצט דעם פּראַכטפולן גאָרטן אין אונדזער פּאָעזיע; מאַינץ האָט געשאַפן די רעזידענץ פון אונדזער לערנען. די אַלע האָבן געהאַט זייער מעכטיקע השפעה אויף אונדזערע פאַרוואָרצלטע, גייסטיקע ווערטן און דורותדיק איינגעפונדעוועטע לעבנספאָרמען. די קרעמער, בעלי־מלאכות, סתם־פּשוטע יידן פון אונדזער שטעטל, וועלכע האָבן געשפּרייזט צו השכמה אין בית־המדרש אַריין, קינדער, ווען זיי זענען אַלט געוואָרן דריי יאָר, און מאַמעס און טאַטעס האָבן זיי געפירט אין חדר אַריין, — דאָס אַלץ אַ דאַנק דער אויבן דערמאָנטער השפּעה.

די שבעה טובי העיר:

מיין פאָטער, ר׳ זושא זצ״ל, ר׳ יהושעלע וואַקס זצ״ל, ר׳ בונעם בוידעק זצ״ל, ר׳ לייב קלאַר זצ״ל, ר׳ יהושעלע פון נעמירוב מיט זיין זון אבלע זצ״ל און באַרימטער ת״ח, אחרון, אחרון ר׳ אליעזר שלאגער זצ״ל. ער איז געווען דער ראש־הקהל און בשעת די דייטשן י״ש, האָבן ביי אים פאַרלאַנגט מענטשן, זאַקלאַדניקעס, האָט ער אָן פּחד דערקלערט: „איך גיב נישט קיין יידן און איך בין גרייט...!״ — אַזוי איז ער תיכף דערשאָסן געוואָרן און מקדש השם געווען ת.נ.צ.ב.ה. דאָס איז געווען אַ ייד, אַ נדבן מיט מידות און מעלות טובות.

אין חודש יולי 1942, האָב איך צוריק באַקומען מיינע פּאָסט־קאַרטלעך פון פּאַריז וואָס כ׳פלעג שרייבן צו מיינע עלטערן און אויך די פּעקלעך צו 500 גראַם, וואָס ס׳איז געווען דערלויבט צו שיקן; דאָס אַלץ איז מיר צוריק געשיקט געוואָרן און ס׳איז געווען אויפגעשריבן: „איבערגעזידלט״.

און דאָס איז געווען דער לעצטער וועג נאָך בעלזעץ. אַזוי האָט מען אַוועקגעשיקט דעם רב ר׳ יצחק רוקח זצ״ל מיטן גאַנצן שטעטל צוזאַמען, אַ חוץ, וואָס זיי האָבן שוין פון פריער פיל יידן געהאַט דערהרגעט. דער רב ר׳ יצחק זצ״ל איז געווען אַ זון פון ר׳ נחום אהרן זצ״ל, אויך אומגעקומען אויף קידוש השם אין לעמבערג, אייניקלעך פון בעלזער רבין זי״ע, ביז צום ערשטן וועלט־קריג האָבן זיי געפירט זייערע הויפן אין מאַגעריוו.

אַזוי איז טראַגיש פאַרשוווּנדן אַן אַלטע יידישע קהילה. דער לעצטער חורבן האָט אַוועקגעריסן אַ זאַפּטיק, שעפעריש שטעטל, מיט אירע חדרים, תלמוד־תורהס, חסידיש בית־המדרש, שיל, פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן במשך פון יאָר־הונדערטער געלעבט און געשאַפן. איבערגעריסן איז געוואָרן דער פאָדעם פון הונדערטער משפחות, וועלכע האָבן נאָך זיך קיין זכר און קיין קבר נישט איבערגעלאָזט. מיר מאַגעריוווער שארית הפליטה וועלן אייביק אָפּהיטן זייער אָנדענק, מיר וועלן נישט פאַרגעסן; געבענדיקט איז דיין געשיכטע, יידיש שטעטל מאַגעריוו!

זאָלן קיין מאָל נישט פאַרגעסן ווערן אונדזערע טייערסטע, וועלכע זענען געפייניקט און פאַרשניטן געוואָרן אַזוי טראַגיש, וואָס זייער גלייכן איז נישטאָ אין דער מענטשלעכער געשיכטע, אַפילו אין אירע שוואַרצסטע און שוידערלעכסטע תקופות. אונדזער פאָלק האָט גוט געפילט די אַכזריותדיקע הענט פון אַ סך שונאים, וואָס האָבן אים באַליידיקט, פאַרשעמט, דערנידעריקט און פאַרניכטעט; אָבער אַזאַ מאַסן־שחיטה, פּלאַנירט און אויסגעפירט, האָט נאָך די וועלט נישט געזען. מיר אַלע

די מאגעריוווער רעביצן מיט דער טאָכטער.

האָבן פאַרלוירן דאָס טייערסטע און ליבסטע און ס'איז נישטאָ קיין נחמה; נישטאָ גענוג ווערטער אָדער פאַרבן, אויסצודריקן דעם צער און צאַרן; זייער בלוט שרייט און לאָזט נישט רוען. מיר טרויערן צוזאַמען מיטן גאַנצן פאָלק, איבער דער גרויסער, דערשיטערנדער טראַגעדיע און איר גרויזאַמקייט, אומברחמנותדיקייט פון די מערדער־באַנדיטן קעגן מיליאָנען פון אונדזער פאָלק. אָלס קינדער פון דער שטאָט מאגעריוו און סביבה, באַווײַנען מיר ביטער אונדזערע קדושים, וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן און זענען מער נישטאָ.

די ווייניקע, וואָס זענען על־פי־נס איבערגעבליבן, דאַרפן נישט מיד ווערן און תמיד דערציילן, וואָס ס'איז געשען; מיר דאַרפן עס טון פאַר אונדז און פאַר די ווייטערדיקע דורות. די איינצלנע חסידי אומות העולם, וואָס האָבן געהאָלפן ראַטעווען יידן און האָבן איינגעשטעלט זייערע לעבנס, אויף זיי, די חסידי־אומות־העולם, זאָל קומען אַ ברכה; אַ קללה זאָל קומען אויף די נאַציס מיט זייערע מיטהעלפערס! זיי זאָלן זיין פאַרשאָלטן לעולם־ועד! און ס'בלייבט מיר צו ענדיקן מיט די ווערטער פון ירמיהו הנביא: אני הגבר ראה עני...

על אלה אני בוכיה
עיני, עיני יורדה מים,
פלגי מים תרד עיני
על שבר בת־עמי — קהילת מאגריוו...

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

יזכור

ה' את נשמות קדושי העיר מאגריוו
עם נשמות אחיהם שנהרגו על קדוש־השם,
הי"ד!

ת. נ. צ. ב. ה.

מאגיעראוו

אפרים שרייבער
פאַריז

יעדער, וואָס האָט שריפטלעך פאַראייביקט דעם אָנדענק פון זיין היים־שטאָט, האָט געוויינלעך נאָטירט לויט אַן אַלט־שטאָטישן פנקס: ווען די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן. ליידער איז מיר דאָס שווער פעסטצושטעלן, ווייל אַזאַ פנקס איז מיר אומבאַקאַנט.

ס'איז אָנצונעמען, אַז מאגעריוו איז אַנטשטאַנען, אַרום 14טן, אָדער 15טן יאָרהונדערט. ווען מיר זאָלן זיך שטיצן אויפן היסטאָריקער דר. יצחק שיפּער, טראָץ דעם וואָס דר. שיפּער דערמאָנט נישט מאגעריוו, נאָר שכנישע שטעט, איז אָנצונעמען, אַז מאגעריוו איז געגרינדעט געוואָרן אין דער זעלבער צייט.

וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט מאגעריוו? דאָס שטעטל איז געאָגראַפיש געלעגן ווי אַ סגול: פון איין זייט זשולקיעוו (30 ק"מ); פון דער צווייטער זייט ראַוואַ־רוסקאַ (20 ק"מ). די נאָענטסטע באַן־סטאַציע איז געווען דאָבראָשין (12 ק"מ).

אויף וויפל כ'דערמאָן זיך, האָט זיך דאָס שטעטל מיט גאָרנישט אונטערשיידט פון אַלע אַנדערע פוילישע שטעטלעך. אַ סך יידן, אַרום 2000 נפשות, און ווייניק גויים (גויים וווינען געוויינלעך אויסער דער שטאָט). זיי קומען אין די זונטיקס אין קלויסטער, כאַפּן זיך אַריין אין אַ יידישן שענק, כדי אויסצוטרינקען אַ גלעזל פון ביטערן טראָפּן. קיין אַלקאָהאָל האָט אין מאגעריוו נישט געפעלט. אינעם שטעטל איז געווען אַ גראַלניע.

ווי אין אַ סך קליינע שטעטלעך זענען אין מאגעריוו געווען גרויסע בלאָטעס, וואָס טריקענען אויס נאָר זומער, ווען ס'איז שטאַרק הייס. אָבער דאָס דויערט נישט לאַנג און די בלאָטעס קומען צוריק.

צוליב דעם וואָס דאָס שטעטל איז געלעגן ווייט פון אַ באַן, איז איר אַנטוויקלונג געווען אַ לאַנגזאַמע. די שטראַלן פון ציוויליזאַציע האָבן געהאַט שוועריקייטן דורכצוברעכן די אָפּגעשטאַנענקייט, וואָס האָט געבלאָזן פונעם רבינס הויף.

די שוועריקייטן זענען אפשר געקומען צוליב דעם, וואָס אין שטעטל זענען נישט געווען, ווי אין אנדערע שטעט, קיין יידישער דאָקטאָר, קיין יידישער אַפּטייקער, קיין יידישער דענטיסט. אין אַלע קליינע שטעטלעך זענען די מענטשן געווען דער אַוואַנגאַרד פון פּראָגרעס. צו זיי פלעגן געווינלעך צושטיין די גבירישע קינדער און אַזוי פלעגן זיך שאַפן פּראָגרעסיווע, אָדער נאַציאָנאַלע באַוועגונגען. דער דאָקטאָר אין שטעטל איז געווען אַן אוקראַינער; דער אַפּטייקער — אַ פּאָליאַק; און אַ דענטיסט איז איבערהויפּט נישט געווען. אַז מ'האָט געדאַרפט רייסן אַ צאָן, איז מען געגאַנגען צו גרעשקען דעם קאָוואַל. היינט זעט עס אויס ווילד. ס'איז נישט לאַנג, ווי כ'האָב געלייענט אין אַ פראַנצויזישן חודש-זשורנאַל פון געשיכטע, אַז אין פראַנקרייך האָבן די קאָוואַלעס געריסן ציין. ווי איבעראַשט בין איך געווען! ד.ה., אַז מאַגעריוו האָט געלעבט מיט דער צייט, ווייל ביז דאַן האָב איך געמיינט, אַז דאָס רייסן ציין ביי דעם קאָוואַל גרעשקע געהערט צו דער מאַגעריווער אַפּגעשטאַנענקייט.

אין שטעטל זענען געווען ביז צו דער ערשטער וועלט-מלחמה, נאָר צוויי חברות: חברה קדישא און בעלי-מלאכות. וועגן דער חברה קדישא וועל איך זיך נישט אָפּשטעלן, ווייל יעדער ווייסט צו וואָס דאָס דינט. אָבער וועגן די בעלי-מלאכות איז כדאי זיך אָפּצושטעלן.

איר פּרעזידענט איז געווען וואָלף פּרימער, מיין זיידע. דער פּראָגראַם — קעגנזייטיקע הילף. די הויפּט-אויפגאַבע — איז עמעץ פון דער חברה שטאַרק קראַנק געוואָרן, פלעגט איינער, אָדער צוויי, וואַכן ביי אים אַ גאַנצע נאַכט. צו יענער צייט איז די מעדיצין געווען אַנמעכטיק קעגן שטאַרקע היץ. פלעגט דער דאָקטאָר פאַרשרייבן מ'זאָל דעם קראַנקן וויקלען אין קאַלטע ליילעכער. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען איבער די כוחות פון דעם קראַנקנס פרוי. אויך פלעגט מען שטיצן מיט עטלעכע קראַנען, ווען ס'איז געווען נויטיק.

דער הויפּט צוזאַמענקום איז געווען שמחת-תורה. דער עולם מיטגלידער פלעגט קומען צו איינעם, וואָס איז געווען פון פאַך אַ האַלץ-טאָקער, אַן קינדער. די טאָקער-מאַשין איז געווען איבערגעדעקט מיט אַ ריינעם טישטוך. דאָ האָט מען געדאַוונט און נאָכן דאַוונען געמאַכט אַ כוסה. אַ גאַנצן טאָג האָט מען געגעסן און געטרונקען. די פרויען פון די מיטגלידער האָבן געבאַקן פון שענסטן און בעסטן. מ'האָט געבראַכט פעסעלעך ביר און זיך געלאָזן וואויל גיין.

ווי אין אַלע שטעטלעך זענען געווען צוויי קלויסטערס — אַ פּוילישער און אַ רוסישער.

מיר האָבן געהאַט, להבדיל, אַ שול, אַ בית-מדרש און אַ קלויז, וואָס איז געווען איינגעבויט אין בית-המדרש אַריין. זומער, פלעגט דער רבי דאַוונען אין שול און ווינטער אין בית-המדרש. צום דאַוונען פלעגן אים די חסידים פירן מיט געזאַנג. צו דעם האָבן נישט געשטערט די בלאָטעס, ווי גרויס זיי זענען נישט געווען. פאַרשטייט זיך, אַז ווו ס'האָט געדאַוונט דער רבי, האָבן געדאַוונט די חסידים. ווינטער פלעגן אין שול דאַוונען נאָר בעלי-מלאכות.

איינער פון די הויפּט-זינגער האָט געהייסן וואָלף פּאָלאַק. ער האָט אויך געהאַט אַ קלאַטשע צו פירן מתים, ווייל דער בית-עולם איז געווען גענוג ווייט פון דער שטאָט. די קליאַטשע פלעגט זיך שטענדיק אַרומדרייען אין שטאָט אין מיטן מאַרק, ווי אַן אייגענע, איבערהויפּט נעבן דער זשאַנדאַרמעריע. פאַר זייער הויז איז געווען אַ ביסל גרינס, פלעגט דאָס פערדל גריזשען, וואָס ס'האָט זיך נאָר געלאָזט. אויף דער קליאַטשעס האָבן אַלע חדר-יינגלעך זיך געלערנט רייטן. גענוג איז געווען צו וויזן דעם פערד אַ ביסל היי, איז עס געגאַנגען, ווו מ'האָט געוואָלט.

אין איין זאַך איז מאַגעריוו נישט געווען ווי אַנדערע שטעטלעך, וואָס אַנבאַלאַנגט אַ שטאָט-זייגער. געוויינטלעך פלעגט אין אַלע שטעט זיין אַ זייגער, וואָס מ'פלעגט זען פון אַלע זייטן. מיר האָבן געהאַט אַ לעבעדיקן שטאָט-זייגער, וואָס האָט געהייסן יענדריך דער בריוו-טרעגער. ער פלעגט פאָרן קיין ז'אַבראַשין יעדן טאָג צו דער באַן-סטאַציע, נעמען די פּאָסט פאַר מאַגעריוו. צו זיין דיספּאָזיציע האָט ער געהאַט אַ פלינק פערדל און אַ קאַסטן אויף צוויי רעדער. דער קאַסטן איז געווען געפאַרבט אויף געל מיט שוואַרצע פּאַסן, ווי די עסטרייכישע פאַן. אין ביידע זייטן איז געווען דער עסטרייכישער אָדלער. ווען ער פלעגט דורכפאָרן די שטאָט פלעגט ער טרומייטערן מיט אַ טרומייטער. אָט דער יענדריך איז לאַנג געווען דער שטאָטישער זייגער. ערשטנס האָט מען געוווּסט גענוי די צייט, ווען ער פאָרט אַדורך די שטאָט און ווען מ'האָט געצווייפלט אין דער צייט, האָט מען אים געפרעגט, ווייל זיין זייגער איז געגאַנגען לויט דעם באַן-זייגער און ער האָט העפלעך געענטפערט.

*

עקאָנאָמיש איז מאַגירעוו געווען שטאַרק פאַרבונדן מיט ראַווע, אָבער אויך מיט לעמבערג. ס'פלעגן זיין בעלי-עגלות, וואָס פלעגן פירן די סחורות פון מאַגעריוו קיין לעמבערג און צוריק פלעגן זיי ברענגען, וואָס מ'האָט ביי זיי באַשטעלט. גערופן האָט מען זיי צעטל-פירער. איין בעל-עגלה, געדענק איך, האָט געהייסן פּנחס.

מ'קאָן זאָגן מיט דער גאַנצער זיכערקייט, אַז וואָס אַנבאַלאַנגט פּרנסה האָבן די מאַגעריווער אפשר געהאַט מער ווי אַנדערע שטעטלעך פון דער זעלבער גרויס. פאַרשטייט זיך, אַז מ'איז נישט געגאַנגען אין גאָלד. ס'זענען געווען יידן, וואָס האָבן שווער געהאָרעוועט אויפן שטיקל ברויט.

אָבער ס׳איז נישט געווען קיין איין ייד, וואָס זאָל גייך אין די הייזער, ווי ס׳איז געווען אין אַנדערע שטעטלעך.

ווי קליין דאָס שטעטל איז געווען, האָט עס געהאַט אַ קליין־אינדוסטריע, וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דאָס בערשטל־מאַכעריי. מ׳קאָן אָננעמען, אַז מער ווי 30% פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן געלעבט פון דעם פאַך, וואָס די גאַנצע פּראָדוקציע איז געגאַנגען פאַר דער עסטרייכישער אַרמיי. פאַרשטייט זיך, אַז ס׳זענען געווען גרויסע ליפעראַנטן, פאַר וועלכע מאַגעריוו האָט געאַרבעט.

אַ חוץ דעם זענען געווען יידן, וועלכע מ׳האָט געקענט אָנרופן גבירים. געווען איז אַ גוטער מיטל־קלאַס, גרויסע עקס־פּאָרטערן פון אייער, אַרום וועלכע ס׳האָבן זיך געדרייט דאָרפס־גייער. געווען אויך גרויסע סוחרים פון תבואה, פעלן און האָלץ. דאַן זענען געווען שניידערס און שוסטערס. זייט מיין פאָטער איז געשטאָרבן האָט מאַגעריוו נישט געהאַט קיין יידישן סטאָליער.

מאַגעריוווער יידן ווערן פּראָלעטאַריער

אַרום יאָר 1910—1911 האָט די משפחה גראַמאַן אויפגע־בויט הינטער דער שטאָט אַ פאַבריק און אַ טאַרטאַק. דער טאַרטאַק האָט געשניטן נאָר גאַנצע קלעצער אויף ברעטער. אָבער די פאַבריק האָט אויסגעאַרבעט אַלע סאָרטן ברעטלעך, וואָס מ׳האָט געדאַרפט צום פאַך פון דער בערשטל־מאַכעריי. דאָס קאָן געבן אַ בילד וועגן פאַרנעם פון דער פּראָדוקציע, אַז ס׳האָט געלוינט אויפצובויען אַ פאַבריק. שפּעטער האָט די פאַבריק אויסגעאַרבעט וויס מעבל און פאַרשידענע צוזאַמענלייג־בענקלעך.

די פאַבריק האָט די אַרבעטער גערופן צו דער אַרבעט מיט אַ סירענע. די סירענע האָט געפיפן האַלב 8 און 8 אַזייגער און דאַן מיטאָג־צייט, ווי אויך אין אָוונט צום אַוועקלייגן די אַרבעט. פון דעמאָלט אָן איז יענדריך דעגראַדירט געוואָרן. ער איז געוואָרן אויס שטאָט־זייגער. האָט אַ ייד געוואָלט וויסן וויפל ס׳איז דער זייגער אין דער פרי, האָט ער געפרעגט, צי ס׳פייפט דאָס ערשטע מאָל, צי דאָס צווייטע.

געווען איז אויך אַ גרויסע וואַסער־מיל. טעגלעך פלעגן פּויערים קומען אין מיל אַריין. ביי דער געלעגנהייט פלעגן שוין פּויערים מיטנעמען צום פאַרקויפן אַ זאַק קאָרן, אָדער אַ זאַק קאַרטאָפל און אויך איינקויפן.

פאַר מיידלעך און פרויען איז אויך געווען אַ מעגלעכקייט צו אַרבעטן. ביי יחיאל שיינענט האָט געוווינט אַ פרוי, וועלכע איז געווען אַ רעפּרעזענטאַנטין פון אַ גרויסער ווינער פירמע פון שטיקן און העקלען פאַרשידענע קרעגן און אַפילו קנעפּלעך צו דאַמען־קליידער. אין די גרויסע ווינטער־נעכט פלעגן זיך צוזאַמענקומען מיידלעך, אַ סך מאָל ביי אונדז, ווייל מיינע שוועסטערס האָבן אויך געהעקלט. אַרבעטנדיק, פלעגן זיי זינגען יידישע לידער, ווי „חנהלע איז פון דער אַרבעט געגאַנגען" און פּרצ׳ס „די דריי נייטאָרינס".

אָבער דער מענטש לעבט דאָך נישט נאָר פון אַרבעט און ברויט, ער דאַרף דאָך אויך פאַרברענגען אין זיין פרייער צייט. זומער איז נאָך געווען צום אויסהאַלטן, אָבער ווינטער? די, יוגנט האָט זיך פאַרווילט, ווי אין אַנדערע שטעטלעך, מיט דעם שטאָטישן משוגענעם, זומער פלעגן זיי וואַרפן שטיינער און ווינטער קאַלבעס שניי. די עלטערע בחורים און די דערוואַקסענע מיידלעך פלעגן זומער־צייט גיין שפּאַצירן אין אַ וועלדל, וואָס מען האָט גערופן גראַץ יאַניק. פון איין זייט איז געווען אַ באַרג און געלעגן גאָר נאָענט פון דער שטאָט. דאָרט האָבן די בחורים זיך דערלויבט צו טראָגן דעם הוט אין דער האַנט און באַגריסן די מיידלעך מיט אַ „גוטען טאָג". שלעכט איז געווען ווינטער, ווען שטעג און וועג זענען געווען געפרוירן. קיין מענטש האָט מען נישט געזען אין גאַס. די שויבן זענען געווען געפרוירן. מ׳פלעגט הויכן אויף די שויבן, כדי זיי זאָלן ווערן פריי פון אייז, אַז מ׳זאָל קענען אַרויסקוקן. און אַז מ׳האָט אַרויסגעקוקט, וואָס האָט מען געזען? — אַ חזיר און ווראָנעס. די שטאָט האָט זיי געהערט...

ס׳זענען אויך געווען געוויסע שטובן, ווו דערוואַקסענע פלעגן זיך טרעפן. דאָס זענען געווען אַזעלכע קליינע קרעמלעך, ווו מ׳פלעגט קומען פרייטיק צו נאַכטס און אַפילו שבת, דעם גאַנצן טאָג. מ׳האָט געבאָרגט, ווייל שבת קאָן מען נישט צאָלן. דער עולם האָט פאַרבראַכט קנאַקנדיק שטרוי־ניסלעך, אָדער דיני־קערלעך. ס׳זענען אויך געווען נאַשערס, איבערהויפּט די, וועלכע האָבן שוין געהאַט אַן אויג אויף אַ מיידל, פלעגן זיי קויפן אַ טאַוול שאָקאָלאַד.

דער אייגנטימער פון איינעם אַזאַ אַרעם קרעמל, ווו מ׳פלעגט זיך צוזאַמענקומען, האָט געהייסן עליאַלע. ער איז אויך געווען אַ קוכער אויף חתונות. אַז מ׳האָט עליאַלן געזען גיין מיט זיין הילצערנעם מולטער האָט מען געוווּסט, אַז ס׳וועט זיין אַ חתונה אין שטאָט. אַט ביי אים פלעגן די דערוואַקסענע אָפּזיצן שעהן לאַנג און וואַרטן, אַז דאָס ליכט זאָל אויסגיין.

*

אין אַ שיינעם טאָג האָבן די מענטשן אין גאַס — זיך באַגעגנדיק — געפרעגט איינער דעם צווייטן: געהערט די נייעס? יצחק שמואל דודס איז דאָך צוריק געקומען. די פרוי וועט אויפגעבונדן ווערן. אַוועק ווי אַין וואַסער אַריין, קיין מאָל קיין בריוו נישט געשריבן און דאָ, מיט אַמאָל זיך צוגעשטעלט.

דעם צווייטן טאָג איז יצחק געקומען אין מאַרק אַריין,

ווייל זיי האָבן געוווינט הינטער דער שטאָט, נעבן שעכט־הויז.

— „קוק אים נאָר אָן — האָבן יידן גערעדט צווישן זיך — ער זעט דאָך אויס ווי אַ „מיעשטשאַן" (שטאָטישער קריסט)".

ער איז געווען אָנגעטאָן אין העלע קליידער, ברווינע שיך און אַ שטרוי הוט. געהאַט האָט ער אַרויפגעדרייטע וואָנצעס. ער פלעגט אויך פאָרן אויף אַ ביציקל.

מאגעריוו איז געגאַנגען אויף רעדער. דאָס איז געווען די סענסאַציע אין שטאָט. יעדער האָט געגעבן אַן אַנדערע עצה. איינער האָט געזאָגט: „ווען איך בין זיין פאָטער, לאָז איך אים נישט אַריבער די שוועל".

— „זיי נישט קיין נאַר, — האָט אַ צווייטער געענטפערט, — דער טאַטע זיינער ווייסט וואָס ער טוט".

— „קוק אים אָן, ווי ער זעט אויס. ער לאָזט אים נישט אריין — טרייבט ער אים צום שמד. ס'פעלט אים נישט קיין סך".

ווען יצחק איז אַוועקגעפאָרן ווייס איך נישט. איך געדענק נאָר, אַז ער איז צוריק געקומען. איך ווייס נישט ווו ער איז געווען און ווי לאַנג ער איז געווען אַפּוועזנד. נאָר די יידן האָבן צווישן זיך גערעדט, אַז ער איז אויסגעפּווען די גאַנצע וועלט. טאַמער האָט אַ פאָטער געזען זיינס אַ קינד רעדן מיט יצחקן, האָט ער באַלד געגעבן אַ זאָג: „כ'וועל דיר די פיס אונטערהאַקן, אויב כ'וועל דיך נאָך אַמאָל זען רעדן מיט אים".

אָבער פון יצחקס אַוועקפאָרן ביז זיין צוריק קומען איז ביי דער מאגעריוווער יוגנט פאָרגעקומען אַ שטיקל פראַגרע־סיווע רעוואָלוציע אָן בלוט פאַרגיסונג. אָבער אין יעדער שטוב באַזונדער איז צווישן טאַטע און קינדער געווען אַ שטענדיקע מחלוקת.

די יונגעלייט האָבן אויסגעטאָן די סאַמעטענע היטלעך, אָנגעטאָן טוכענע, און נישט דווקא שוואַרצע, ווי ס'איז געווען אָנגענומען, אָפּט מאָל טונקל־גרויע. מ'האָט אויך אַראָפּגעוואָרפן די בעקעשע און אָנגעטאָן אַן איבערציער מיט אַ שפּאַלט און אַ ביסל קירצער; ביז איצט קען איך נישט פאַרשטיין פאַרוואָס די חסידים האָבן געזען אין דעם שפּאַלט דאָס גאַנצע בייז. אויך זענען קירצער געוואָרן די פיאות.

ביסלעכווייז האָט מען זיך צוגעוווינט צו יצחקס אָנוועזנ־הייט אין שטאָט. ער האָט געעפנט אַ געשעפטל פון ביזשוטעריע און זייגערס. מ'האָט זיך נאָר געפרעגט, ווו ער האָט דאָס פאַך געלערנט. מיט דער צייט האָבן יידן אים גענומען אויספרעגן וועגן דער וועלט. אַרום אים פלעגט זיך מאַכן אַ רעדל און ער פלעגט דערציילן נסים ונפלאות. פון התלהבות פלעגט אַ ייד אַ זאָג טון: „ער וועט אויפן פייער נישט פאַרברענט ווערן".

✶

באַראָן הירש שולע

קיין סך אַרבעט האָט ער נישט געהאַט. פלעגט מען ביי אים אין געשעפט טרעפן די שטאָטישע לוידיק גייער און מ'פלעגט געשמאַק דיסקוטירן. אין אַ געוויסן טאָג איז מען געוווּיר געוואָרן, אַז יצחק מיט זיינע „חסידים" האָבן בדעה צו מאַכן אין מאגעריוו אַ באַראָן הירש שולע. מ'האָט אַוועק־געשיקט אַ דעלעגאַציע קיין ראַוואַ רוסקאַ, ווו אַזאַ שולע האָט שוין עקזיסטירט.

אַלץ האָט אויסגעזען צו זיין ווי אַמבעסטן. אָבער מיט אַ מאָל האָט זיך ווי אויפגעכאַפּט פון אַ שווערן שלאָף דער רבי מיט די חסידים: יידן גייען מאַכן מיט די אייגענע הענט אַ שקאָלע און אַוועקנעמען די קינדער פון די חדרים, נישט לאָזן יידישע קינדער לערנען תורה!

אין מאָל, פרייטיק צו נאַכט, ביים דאַוונען האָט אַ ייד אַ קלאַפּ געטאָן אין בעלעמער און געשריגן: „יידן, איך וועל נישט לאָזן מקבל שבת זיין אַזוי לאַנג, ווי איר וועט נישט זאָגן, וואָס איר האָט בדעה צו טאָן? מאַכן אונדזערע קינדער פאַר עם הארצים, אַרויסנעמען זיי פון די חדרים! זיי צווינגען צו גיין אין שקאָלע. דער בורא עולם וועט נישט שווייגן. די שטראָף וועט אויף זיך לאַנג נישט לאָזן וואַרטן, הלוואי זאָל איך ליגן זאָגן".

פאַרשטייט זיך, אַז דער צווייטער צד איז נישט שולדיק געבליבן. ס'איז אויסגעבראָכן אַ געשלעג. „אַ בושה, יידן זאָלן זיך שלאָגן אין אַ מקום קדוש"! — האָט מען געהערט שרייען. ס'האָט וועגן צו וויסן געגעבן דער זשאַנדאַרמעריע און אין בית־המדרש האָבן זיך באַוויזן די זשאַנדאַרמען מיט די ביקסן אויפגעהאַנגען אויף די הענט. זיי שרייען אין נאָמען פון געזעץ און מ'הערט זיי ווי המן דעם גראַגער. ביסלעכווייז איז שטיל געוואָרן און מ'האָט אַפּגעדאַוונט. אָבער מ'איז נישט באַלד געגאַנגען אַהיים, נאָר גאַנצע גרופּעס מענטשן זענען געבליבן און דיסקוטירט.

יעצט האָט זיך אָנגעהויבן אַ מלחמה אין יעדער שטוב פאַר, אָדער קעגן דער שולע.

די מלחמה פאַר דער שולע וואָלט זיכער נאָך געווען אָנגעהאַלטן. אַ טייל פון די אויפגעקלערטע חסידים האָבן אָנגעהויבן ווייכער ווערן און געלאָזט הערן, אַז אינגאַנצן נאַריש איז עס נישט. אייגנטלעך גייען דאָך יידישע קינדער אין שולע, אין אַ גוייִשער, ווו זיי זיצן מיט אַ הוילן קאָפּ און פאַר זייערע אויגן האָבן זיי שטענדיק אַ צלם. איז דאָך שוין גיכער כדאי, אַז יידישע קינדער זאָלן גיין אין אַ יידישער שול.

די רבי'שע חתונה

אין אַ שיינעם טאָג איז מען געוווּיער געוואָרן, אַז דער רבי

גייט חתונה מאַכן אַן אייניקל, ר׳ נחום אהרנס טאָכטער, מיט אַ חתן פון אונגאַרן. ווי מיט אַ כישוף־שטעקעלע איז דער שלום צוריק געקומען און די גאַנצע שטאָט האָט זיך געגרייט. דער ברויז־טרעגער פלעגט יעדן טאָג גיין צום רבין מיט גאַנצע פעק. מ׳האָט געשמועסט, אַז ס׳קומען אַן אוצרות מיט דרשה־געשאַנק פון רייכע חסידים. מ׳האָט געוווסט אַז עס וועלן קומען אַ סך רבנים פון כלה׳ס צד און אויך פון חתנ׳ס צד. מ׳האָט גענומען גרייטן ווינונגען פאַר די חשובע געסט. די מאַגעריוער דאַמען־שניידער זענען געווען שטאַרק אין כעס, ווייל די גוטע קליידער איז מען געפאָרן נייען אין לעמ־בערג. נאָר די קלייניקייטן האָט מען זיי געגעבן צו נייען.

ס׳איז געקומען דער טאָג פון דער חתונה. די אייגנטימער, ד.ה. די יורשים, פון זלמן פאַנדס גיטער, האָבן צוגעשטעלט קאַטשן, וויפל ס׳זענען נאָר געווען, מיט שיינע פערד, וואָס האָבן געדאַרפט ברענגען די מחותנים פון דער באַן. פון די אַרומיקע שטעט, איבערהויפּט פון ראַווא זענען געקומען די חסידים אָנגעטאָן אין מיליטערישע קליידער. אויך מאַגערי־ווער יידן האָבן אָנגעטאָן מיליטערישע קליידער. ס׳זענען אַפילו געווען אייניקע אולאַנער, טאַקע מאַגעריוער יונגעלייט, וואָס האָבן געדינט ביי די אולאַנער. זיי האָבן באַקומען פון הויף גערזאַטלטע פערד. די גאַנצע שטאָט האָט אויסגעזען ווי אַ מיליטערישער לאַגער.

מאיר אַלטערס, דער מאַגעריוער כלי־זמר, איז פאַרשטייט זיך, נישט געווען גענוג, האָט מען געבראַכט כלי־זמרים פון ראַווע און זשאָלקווע. דער חתן איז אַריינגעפאָרן אין שטאָט אין דער באַגלייטונג פון אַן ערן־וואַך. אין שפּיץ זענען געגאַנגען די כלי־זמרים.

דעם זעלבן אָוונט איז געווען די חופה אין דרויסן ביי דער שול. דער אָוונט איז געווען זייער אַ שיינער. מיין זיידע האָט געמאַכט אַ פאַרצוימונג פון ברעטער. אַריין זענען נאָר די רבנים און אַפּיציעלע געסט צו דער חופה. אָרדנונג האָט גע־האַלטן דער גאַנצער גאַרניזאָן. נישט יעדן טאָג קאָן מען זען אַזאַ חתונה. דער גאַנצער יום־טובדיקער עולם, אַלץ צוזאַמען האָט אויסגעזען ווי אַ קאַרנאַוואַל.

די בית־המדרש בחורים האָבן געטראַגן אַ גרויסן לאַמטערן, אין פאָרם פון אָרטיקן בית־המדרש אויף 4 דרענגער, געגעסן האָט מען אין בית־המדרש, ווייל אין גאַנץ מאַגעריוו איז נישט געווען אַזאַ גרויסער לאָקאַל וואָס זאָל קאָנען אַריינעמען אַזאַ גרויסן עולם.

די שבע־ברכות זענען געפּראַוועט געוואָרן אויפן זעלבן אָרט. געווען איז אַ בדחן, אַ גאון, פון אונגאַרן. נישט נאָר האָט ער געהאַלטן דרשות פאַר אַזעלכע גאונים, האָט ער נאָך אַפילו געמאַכט קליינע פאָרשטעלונגען. כ׳געדענק, אַז אין אַ געוויסן אָוונט האָט מען געמאַכט אַ שטיקל מלחמה. מ׳האָט אָנגעצונדן שטורקאַצן און דאָס גאַנצע בית־המדרש איז געוואָרן רויט פון פלאַמען. מ׳האָט אויך אָפּגעגעבן אייניקע שאָסן.

די שמחה איז אָבער פאַרבלאַסט געוואָרן, ווייל פּונקט אין דער זעלבער צייט איז אין סערביע דערשאָסן געוואָרן דער קרוין־פּרינץ פון עסטרייך. די וואָך פון דער חתונה איז שנעל אַוועק און דאָס שטעטל איז ווידער אַריינגעקראָכן אין זיין טרויעריקער וואָכעדיקייט מיט די טאָג־טעגלעכע דאגות. באַלד תשעה־באָב איז אויסגעבראָכן די מלחמה. דער יונגער עולם איז אַוועק און אין שטעטל זענען געבליבן די פרויען מיט קינדער און זקנים.

אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג

ס׳איז שטאַרק געוואַקסן די נערוועזיטעט און מ׳האָט נישט געוווסט ווי ס׳זעט אויס די פּאַקטישע לאַגע. מען איז געווען אויסגעשטעלט אויף פליאַטקעס. די פויערים פלעגן דערציילן, אַז זיי האָבן געזען רוסן אין די אַרומיקע וועלדער. אין דער גאַנצער שטאָט פלעגן קומען 2 יידישע טאָג־צייטונגען פון לעמבערג. איינע — צו עוזר פאַנד און די צווייטע צו אונדזער שכן — מאַנדלער. די צייטונג האָט געהייסן „דער לעמבערגער טאָג־בלאַט״. אַרום זיי פלעגן זיך אַרומשטעלן יידן און זיי פלעגן איבערגעבן די לעצטע נייעס. דאָס איז געווען אונדזער איינציקע פאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט.

פון דער מאַכט איז מען געוואָרנט געוואָרן, אַז מ׳זאָל נישט נעמען ערנסט די פליאַטקעס, וואָס מאַסקאַלאָפילן פאַרשפּרייטן, כדי צו מאַכן אַ בהלה. די אַלע וואָרנונגען האָבן נישט געהאָלפן און אין שטאָט איז געוואָרן אַ פּאַניק טאַקע צוליב אַ פויער, וועלכער האָט געשוווירן ביי גאָט, אַז ער האָט גערעדט מיט די רוסן און זיי וועלן נאָך די זעלבע וואָך זיין אין שטאָט.

מיר זענען נישט געווען די איינציקע, וואָס זענען געווען אויסגעשטעלט אויף פליאַטקעס. צוליב דעם, וואָס אין ראַווע האָט עמעץ געזאָגט, אַז די רוסן קומען, איז כמעט די גאַנצע שטאָט געקומען צו לויפן קיין מאַגעריוו. שטעלט אייך פאָר די בהלה. מ׳האָט געשמועסט, אַז רוסישע אָפיצירן באַהאַלטן זיך אויס ביי אוקראַאינישע גלחים.

פון די פליאַטקעס ביזן אמת איז נישט געווען ווייט. יידן האָבן זיך אָבער אַליין גענאַרט. דאָס זעלבע האָבן געטאָן די יידן פון די אַרומיקע שטעט, אַפילו פון לעמבערג. די יידן פאַרשטייט זיך „סטראַטעגן״, האָבן אויסגערעכנט, אַז לויט זייער מיינונג, וועט דער קיסר אַזאַ שטאָט ווי לעמבערג נישט וועלן געבן צו די רוסן. אָבער אַזאַ שטעטל ווי מאַגעריוו ? ! דאָס איז ביים קיסר אַפילו נישט קיין שמעק טאַבאַק. לויט דער אויפפאַסונג זענען אַ סך מענטשן געקומען זיך באַהאַלטן ביי אונדז, אין מאַגעריוו.

אין איינעם אַ טאָג האָבן יידן זיך איבערגעגעבן אין דער

שטיל, כמעט אויפן אויער: ס׳איז שלעכט! דער רבי איז די נאַכט אַנטלאָפן. די גאַנצע שטאָט איז געווען פאַרצווייפלט. ד.ה., אַז מיר זענען אַ סטאַדע אָן אַ פאַסטעך... פאַרן שטורעם איז דער פאַסטעך נעלם געוואָרן. די יידן אין מאגעריוו האָבן אים דאָס קיין מאָל נישט געקאָנט מוחל זיין. דעם אמת געזאָגט וואָלט זיין פאַרבלייבן אויפן אָרט מיט גאָרנישט געקאָנט ענדערן די לאַגע. דער רבי וואָלט אפשר געווען דער ערשטער קרבן.

די רוסן זענען אַריין אין שטאָט אַרום 9 אין דער פרי. באַלד האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי, וואָס האָט אָנגעהאַלטן, אָן אויפהער, 8 טעג. אַ רוסישער סאָלדאַט איז צו אונדז אַריינגעקומען. ער האָט גערעדט פויליש, האָט זיך אַרומגעקוקט און געזאָגט צו מיין מוטער: „איך ראָט אייך צו פאַרלאָזן אייער היים, ווייל איר וועט דאָס שיסן נישט אויסהאַלטן". מיין מוטער האָט געמאַכט אַן עקסטרע פעקל פאַר יעדן קינד. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין אין באָד אַריין, ווו ס׳איז געווען אַ געזונטע מויער און דער בעדער מענדל פרימער איז געווען מיין מוטערס אַ קוזין.

אָנקומענדיק אין באָד אַריין האָבן מיר דאָרט געטראָפן מער ווי אַ העלפט פון די שטעטלדיקע יידן. אַרום דריי אַזייגער נאָך מיטאָג איז אַריין אַ ייד, נישט טויט נישט לעבעדיק, קוים וואָס ער האָט געקענט אַ וואָרט אַרויסרעדן, פאַר שרעק. ער האָט אויסגעקרעכצט: יידן, דעם רבינס הויז ברענט"! און באמת, די ערשטע שריפה איז געווען ביים רבין. די שריפה האָט מען נישט געלאָשן און זי האָט זיך שנעל אַריבערגעטראָגן אויף די שכנישע הייזער.

פונעם שיסן זענען געפאַלן אַ סך מענטשן. אינעם באָד, וואָס מ׳האָט געהאַלטן כמעט אַלס פעסטונג, איז אַריין אַ שראַפּנעל און האָט אָנגעמאַכט אַ חורבן. די קרבנות האָבן זיך געוואַלגערט אָן אַ שום הילף. ס׳זענען אַפילו פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט די פאַרוואונדעטע.

אָט אַזוי האָט אויסגעזען מיין היים־שטאָט מאגעריוו, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דעם זעלבן טאָג, וואָס די שלאַכטן האָבן זיך אָנגעהויבן, האָבן אין אָוונט, ווען דאָס פייער האָט זיך איינגעשטילט, אַלע יידן פאַרלאָזט מאגעריוו. ס׳זענען געווען אייניקע שריפות. אָבער 80% פון דער שטאָט איז געווען גאַנץ. מיר האָבן געהאַט נאָר איין וועג אָפן: אין דער זייט פון זשולקווע, די זייט צו ראַווע רוסקע איז געווען דער פראָנט. דער גרעסטער טייל יידן איז פאַרבליבן אין די דערפער אַרום מאגעריוו, גאָר אַ קליינער טייל איז אַוועק קיין זשאָלקווע, און אַפילו קיין לעמבערג. ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די פויערים וועלן אַריין אין שטאָט און וועלן ראַבירן אין די הייזער, ווו זיי וועלן קיינעם נישט טרעפן.

ווען די רוסן האָבן איינגעבראָכן דעם פראָנט און פאַרנומען ראַווע רוסקע, האָבן די מאגעריווער יידן זיך אומגעקערט צוריק אין שטאָט. אָבער ווי שרעקלעך איז געווען דאָס בילד פון דער שטאָט! פאַרבליבן זענען נאָר די קריסטלעכע הייזער, ווייל די קריסטן האָבן אַריינגעשטעלט אין זייערע פענצטער די הייליקע בילדער. די רוסן האָבן אונטערגעצונדן די יידישע הייזער, וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דאָס שיסן, אויסמיידנדיק די גוישע. דריי יידישע הייזלעך זענען פאַרבליבן גאַנץ, ווי אויך די שול. די דריי הייזלעך זענען געשטאַנען הינטערן פּוילישן קלויסטער. דאָס איז געווען גינסטעק פאַר די רוסן און זיי האָבן דאָרט אינסטאַלירט די גיכע הילף.

ס׳האָט געשניטן ביים האַרצן, צוזעענדיק ווי גאַנצע משפּ־חות זענען געלעגן אויפן אָרט, ווו אַמאָל איז געווען זייער היים. אָט דער אַמאָל איז געווען ערשטע מיט 10 טעג צוריק. אַלע יאָרן פון שווערער מי און מאַטערניש זענען אַוועק מיטן רויך. געשטאַנען זענען נאָר די שוואַרצע, פאַררויכערטע קוימענס, וואָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די מענטשן. ווו ס׳איז געווען אַ מויער זענען געשטאַנען האַלב פאַלנדיקע ווענט. די אויסגעברענטע פענצטער האָבן געשראָקן אַפילו ביי טאָג, ווי אויסגעברענטע אויגן...

אַלע האָפענונגען זענען אויסגערונען. מ׳האָט געמוזט נעמען דעם וואַנדער־שטעקן אין דער האַנט אַריין... אין די ימים־נוראים פון יאָר 1914 זענען מיר שוין אַלע, אָן אויסנאָם, געווען היימלאָזע, אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. זעלטן ווער ס׳האָט געהאַט אַ העמד איבערצוטאָן. דאָך זענען געווען אייניקע, וואָס האָבן געהאַט פאַרשטעקט אַ ביסל געלט. באַלד ווי נאָר די עסטרייכער זענען צוריק געקומען האָבן זיי גענומען צוריק בויען זייערע חרוב געוואָרענע היימען.

ווען ס׳איז אַנטשטאַנען די פּוילישע מאַכט, האָבן די, וועלכע האָבן געמאַכט ביטעס, אַז זיי ווילן צוריק אויפבויען זייערע היימען, באַקומען פון דער פּוילישער רעגירונג אַ ביסל געהילץ. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס ביסל געהילץ וואָס מ׳האָט באַקומען, איז נישט גענוג געווען אויף צו בויען אַ הויז. מ׳האָט נאָך דערצו געדאַרפט אַ סך געלט. יידן, וועלכע האָבן געהאַט קינדער אין אַמעריקע, האָבן באַקומען פון זיי שטיצע, איז זיי לייכטער געווען צו בויען. ס׳זענען געווען אַנדערע, וואָס זענען געשטיצט געוואָרן דורך קרובים.

מאגעריוו איז ביסלעכווייז צוריק אויפגעבויט געוואָרן. מ׳האָט געשאַפן אַ קהילה. האָט מען שוין אַ קהילה, דאַרף מען האָבן אַ גייסטיקן פירער. דער מאגעריווער רבי איז צוריק געקומען פון אונגאַרן, וואַהין ער האָט געהאַט געפליכטעט, אָבער שוין נישט קיין מאגעריוו. ער האָט זיך באַזעצט אין ראַווע רוסקאַ, ווייל אין מאגעריוו האָט ער שוין מער קיין פרנסה נישט געקאָנט האָבן. ס׳איז איינגעלאַדן געוואָרן דעם

רבינס אַן איניקל, ר׳ איציקל, דער זון פון ר׳ נחום אהרן, ער זאָל ווערן רב אין מאַגעריוו.

פאַר דער קהילה, בעסער געזאָגט, פאַר דער שטאָט, זענען געווען שווערע פּראָבלעמען צו לייזן. מ׳האָט געדאַרפט צוריק אויפבויען דעם בית־המדרש, וואָס האָט שטאַרק געליטן פון דער מלחמה און אויך די מויער אַרום דעם בית־עולם, וואָס די פּויערים האָבן צענומען. פאַר די פּאַר משפחות, וואָס האָבן זיך ווידער באַזעצט אין מאַגעריוו, זענען די אויסגאַבן געווען איבער זייערע כוחות, האָבן זיי זיך דעריבער גע־וואַנדן צו די מאַגעריוועך יידן אין אַמעריקע נאָך הילף.

מיט אַ שטיקל צייט שפּעטער האָט די קהילה דערהאַלטן אַ געוויסע סומע געלט. מ׳האָט רעמאָנטירט דעם בית־המדרש און אויסגעבויט אַ נייע מויער אַרום דעם בית־עולם.

נאָכן ערשטן וועלט־קריג

מאַגעריוו איז צוביסלעך געוואָרן צוריק אַ שטעטל. אָבער אין דער אמתן איז עס שוין נישט געווען דאָס, וואָס פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַ סך יידן זענען מער נישט צוריק געקומען. אַ סך מאַגעריוועך משפחות האָבן זיך געפונען אין ראַוואַ רוסקאַ, זשאָלקווע, לעמבערג און אין אַנדערע שטעט. שווער איז געווען ביים אָנהייב. אַ סך פון די אַלטע פּרנסות זענען אונטערגעגאַנגען. מ׳האָט זיך געדאַרפט צופּאַסן צו די נייע באַדינגונגען. די יוגנט איז געפאָרן קיין זשאָלקווע זיך לערנען דאָס קירזשנער פאַך. די יוגנט האָט זיך שנעל אויס־געלערנט ס׳פאַך און האָט אין מאַגעריוו פאַרנומען דעם פּלאַץ פון אַמאָליקן בערשטל־מאַכעריי. די יוגנט האָט זיך געפילט ווי די פאַראַנטוואָרטלעכע, ווייל אַ סך משפחות האָבן געלעבט פון זייערע קינדערס פאַרדינסטן. דאָס האָט זיי דערמעגלעכט צו שאַפן פאַרשידענע פאַראיינען און אויך אַ ספּאָרט־קלוב, נישט זייענדיק געשטערט דורך די עלטערן, אַזוי ווי עס איז געווען פאַרן קריג פון יאָר 1914.

די יוגנט האָט זיך געשטעלט די פראַגע: צי קאָן מאַגעריוו שטיין פון דער ווייטנס, ווען אין אַלע שטעט גייט אַ לעבהאַפטע נאַציאָנאַלע אויפלעבונג? צו דער מאַגעריוועך יוגנט קאָן מען נישט האָבן קיין טענות, ווייל קודם האָט מען געדאַרפט צוריק אויפבויען די חרוב געוואָרענע היימען און ערשט דאַן מאַכן פּאָליטיק. דעריבער דאַטירן זיך די מאַגעריוועך אָרגאַניזאַציעס, ווי „גורדוניה" און אַנדערע נאַציאָנאַלע באַוועגונגען, פון די יאָרן 1928—1929, ווען אין אַנדערע שטעט, ווי ראַוואַ רוסקאַ, אָדער זשאָלקווע, האָבן שוין די אַלע אָרגאַניזאַציעס עקזיסטירט פון די יאָרן 1919—1920.

„גורדוניה" האָט געפירט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט. גע־האָלפן זי אָרגאַניזירן האָבן אויסגעפּרוּווטע טוער פון ראַוואַ רוסקאַ, ווי גימפּל יוסט א.א. ס׳זענען פאָרגעקומען אינטערע־סאַנטע רעפעראַטן, וואָס האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן עולם. אויך איז געשאַפן געוואָרן אַ פוטבאָל קלוב. דאָס לעבן איז שוין מער נישט געווען אומדערטרעגלעך, ווי פאַר דער מלחמה. ס׳איז אַפילו געווען אַ קאָמוניסטיש קרעמל אונטערן דעק־מאַנטל פון אַ פּרץ ביבליאָטעק. ביז, אין אַ געוויסן טאָג, ווי עס זעט אויס האָבן זיי נישט געוואָלט אָפּשטיין פון אַנדערע שטעט, האָבן זיי פאַרן ערשטן מאַי אַרויסגעהאָנגען אַ רויטע פאָן. מ׳האָט זיי געמסרט. ל. שפּאָרן און הערש רייכבאַך האָבן געהאָט אין ניעמיראָוו אַ פּראָצעס, האָבן באַקומען אייניקע וואָכן תּפיסה; נאָך גוט אָפּגעשניטן... צו יענער צייט איז פאַר אַ קאָמוניסט געווען אַ פּאָר וואָכן תּפיסה אַן אויסצייכנונג, מיט וועלכער מ׳האָט זיך געקאָנט באַרימען...

קבוצת „גורדוניה" במאגערוב.

פאַר אַ ייד איז געווען אַ סכנה צו גיין אין דאָרף, ווייל די אוקראַינער האָבן באַשולדיקט די יידן, אַז זיי זענען מיט די פּאָליאַקן, און די פּאָליאַקן האָבן באַשולדיקט די יידן, אַז זיי זענען מיט די אוקראַינער... די פּוילישע רעגירונג פון איר זייט האָט געטאָן אַלץ צו פאַרשפּרייטן דעם אַנטיסעמיטישן גיפט, וואָס, ווי אין אַלע פּוילישע שטעט, האָבן די יידן אין מאַגעריוו שטאַרק געפילט.

דאָס לעבן האָט אויסגעזען ווי נאָרמאַליזירט. יעדער איז אַנגעגאַנגען מיט זיין אַרבעט. די אַספּיראַציעס פון דער יוגנט זענען געווען די זעלבע ווי אין אַנדערע שטעט. אַ טייל פון דער יוגנט וואָס האָט געהערט צו דער „גורדוניה" איז געפאָרן אויף הכשרה; אַנדערע האָבן זיך געריסן אין דער גרויסער וועלט אַריין. בערך אין יאָר 1929 זענען מאַגעריווער יונגע לייט געקומען קיין פּאַריז; אַ סך האָבן געאַרבעט אין לעמבערג. דער אַלטער דור האָט זיך געקלאַמערט אין זיינע היימען.

דער צווייטער וועלט־קריג

לויטן היטלער־סטאַלין אָפּמאַך איז אונדזער געגנט צוגע־טיילט געוואָרן צו די רוסן. בערך דעם 20טן סעפּטעמבער 1939 האָבן די רוסן פאַרנומען מאַגעריוו. דאָס אומגליק האָט זיך באַלד געלאָזט פילן. די גאַנצע שטאָט איז געבליבן אָן פּרנסה. די פאַבן, ביי וועלכע די יידן זענען געווען באַשעפטיקט, זענען געוואָרן אומנויטיק, ווייל זייערע אויסגעאַרבעטע אַרטיקלען זענען געגאַנגען אויף עקספּאָרט. באַלד האָט זיך אָנגעהויבן פילן די נויט. פאַר באַשעפטיקן זיך מיט שוואַרצן האַנדל האָט מען באַקומען לאַנג־יאָריקע תפיסה.

מאַגעריוו האָט נישט געהאַט קיין שום אינדוסטריע. גיין אין דאָרף איז געווען איבעריק, ווייל דער פּויער האָט נישט געהאַט וואָס צו פאַרקויפן. די רוסן האָבן אַלץ רעקווירירט. אָבער אַנטקעגן דעם, וואָס ס'איז געווען ביי די דייטשן — איז דאָס געווען אַ גן־עדן.

דעם 22טן יוני 1941 האָבן די דייטשן אַטאַקירט די רוסן. מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער זענען די דייטשן אַריין אין מאַגעריוו און ס'האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דאָס אמתע אומגליק. די דייטשן האָבן אָרגאַניזירט די אוקראַינער אַלס געהילפס־פּאָליציי. דאָס לעבן פון די יידן איז געוואָרן הפקר. יידן האָט מען גענומען צו פאַרשידענע אַרבעטן אונטער דער אויפזיכט פון די אוקראַינישע כוליגאַנעס. ביי דער אַרבעט איז מען שרעקלעך געשלאָגן געוואָרן מיט קאָלבעס פון די ביקסן און מיט בייטשן. צו דעם זענען אונדזערע פּויערים געווען מייסטערס.

מאַגעריוו האָט נישט געהאַט קיין מזל, ווי אַנדערע שטעט, צו האָבן אַ געטאָ מיט אַ יודנראַט, וואָס זאָל אָרגאַניזירן פאַר די הונגעריקע אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ. מאַגעריוו איז אויסגע־גאַנגען מיט איין מאָל.

אין יאָר 1942, אַרום פאַר פּסח, איז אין שטאָט אָנגעקומען אַן אָפּטיילונג ס.ס. פון ראַוואַ רוסקאַ. באַלד האָט זיך אָנגעהויבן דאָס געיעג נאָך יעדן, מערערע האָבן געפּרוווט אַנטלויפן; די וואָס זענען פאַרבליבן, זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. די קולות און געוויינען פון די פרויען און קינדער האָבן געשפּאַלטן די הימלען. די קינדער, דער־שראָקענע, האָבן זיך הילפלאָז געטוליעט צו זייערע מאַמעס. דער באַרבאַריזם פון די רוצחים איז נישט צו באַשרייבן.

אייניקע יידן איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין די גוישע גערטנער, האָבן די גוים זיי געכאַפּט אין איבערגעגעבן אין די הענט פון די ס.ס.־מערדער. אָט אַזוי האָבן געטאָן מענטשן, וועלכע האָבן געלעבט דורות־לאַנג מיט די יידן אין גוטער שכנה'שאַפט.

אַ קליין הייפל יידן איז דעם טאָג געבליבן לעבן, האָבן די מערדער זיי גענומען קיין ראַוואַ רוסקאַ און פון דאָרט קיין בעלזשיץ אין די גאַז־קאַמערן. פון דעם טאָג אָן איז מאַגעריוו געבליבן יודן־ריין.

זייער ווייניק מאַגריווער זענען געבליבן לעבן נאָכן חורבן. עטלעכע זענען אַוועק מיט די רוסן; אַנדערע זענען געווען אין דער פּוילישער אַרמיי און זענען אַריינגעפאַלן אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט. נאָך דער מלחמה זענען די מענטשן געקומען צוריק קיין מאַגעריוו, אָבער קיינעם נישט געטראָפן. נישט נאָר די יידן זענען נישט געווען, די גוים אויך נישט. די גאַנצע שטאָט איז געווען איין חורבה. אין משך פון דרייסיק יאָר איז מאַגעריוו צוויי מאָל חרוב געוואָרן.

אין יאָר 1944, אין חודש יוני, אָדער יולי, האָבן די רוסן געטריבן די דייטשע האָרדעס פון אונדזער געגנט. ס'זענען פאָרגעקומען פאַרביסענע שלאַכטן און די שטאָט איז פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ באַרג אַש. בעת דער דייטשער אָקופּאַציע זענען אַ סך יידישע הייזער צענומען געוואָרן, ציגל נאָך ציגל, דורך די שטאָטישע קריסטן, וואָס האָבן געזוכט יידישע אוצרות, וואָס יידן האָבן פאַרשטעקט, ווייל ביי אַ פּויער איז אַ יעדער ייד אַ גביר.

אָט אַזוי איז אויף אייביק אונטערגעגאַנגען מיין היים־שטאָט מאַגעריוו, מיט אירע הייליקע יידן.

איך בייג מיין קאָפּ פאַר אייער הייליקן אָנדענק, איר האָט אַפילו נישט געלאָזן נאָך זיך קיין קבר, קיין מצבה, וווּ כ'זאָל קאָנען אָנשפּאַרן מיין קאָפּ און מורמלען אין דער שטיל אַ תפילה.

זאָלן מיינע באַשיידענע עטלעכע שורות זיין אַ מצבה אויף אייער קבר, וואָס געפינט זיך אין מיין האַרצן.

קאמיאנקא וואלאסקא

דוד האַלפּערין
אַרגענטינע

כ׳בין געבוירן אינעם דאָרף קאַמיאַנקאַ וואָלאָסקאָ, ביי די עלטערן ישראל און רבקה האַלפּערן.

מיין פאָטער איז געווען אַ ייד, אַ בעל־שכל, דערפאַר איז זיין צונאָמען „אַדוואָקאַט״. ער איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער געגענט אַלס מענטש מיט אַ שטאַרק אַנטוויקלטן געפיל פאַר גערעכטיקייט, האָט נישט פאַרטראָגן קיין עוולות, תמיד געשטאַנען ביי דער זייט פון די אָרעמע און זיי געשיצט קעגן די אויפגעקומענע גבירים.

אינעם דאָרף האָבן געלעבט עטלעכע צענדליק יידישע משפחות. אַ טייל פון די דאָזיקע משפחות איז געווען באַ־שעפטיקט ביים גוטבאַזיצער טשאַיקאָווסקי, וועלכער האָט געהאַט צו זיי אַ ליבעראַלע באַציאונג. אייניקע פון זיי, וועלכע איך געדענק, וויל איך דאָ דערמאָנען אין מיינע געציילטע שורות.

די דריי ברידער: חיים, ברוך און שמואל טיגער — האָט מען גערופן „די לעטניקעס״. איך בין אַ משפחה־צוויג פון חיים לעטניק. שמואל לעטניק האָט געהאַלטן די מיל אין דאָרף. יעדער האָט אים גערופן „פעטער שמואל״ און זיין פרוי — „מומע אסתר״. זייער שטוב איז געווען אָפן פאַר יעדן; יעדער הונגעריקער איז פון דאָרט אַרויס אַ זאַטער.

כ׳דערמאָן זיך, אַז מאיר־לייבוש־פּאַציק פון ראַווע איז אין זיינע יונגע יאָרן געווען אַ גלעזער. ער פלעגט קומען אין דאָרף, גיין פון שטוב צו שטוב און אריינשטעלן שויבן. די מומע אסתר פלעגט אים קאָכן גרויסע פּאַרציעס עסן, כדי אים זאַט צו מאַכן; אָבער דאָס איז איר נישט תמיד געלונגען, ווייל אַ טאָפּ פון עטלעכע ליטער עסן האָט אים נישט גע־סטאַיעט אַנצוזעטיקן...

אינעם דאָרף איז געווען אַ „מנין״, אַ ספר־תורה. אין די שבתים און יום־טובים, פלעגן זיך צונויפקומען אַלע יידישע משפחות, כדי צו דאַווענען בציבור, און, נאַטירלעך, דערביי זיך דערוויסן פאַרשידענע נייעס, כאַפּנדיק אַ שמועס איינער מיטן צווייטן. דער מנין פלעגט זיין ביי חיים לייב אַלטשולער. געווען זייער אַ פיינער מענטש, דער ברודער פון יאַנקעלע מילכיקער.

יעדן שבת זענען מיר געקומען צום מנין. אַזוי ווי דער וועג איז פאַר אַ טייל יידן געווען גענוג ווייט, פלעגט מען דאָרט אויך מאַכן קידוש, מיט לעקאַך און בראָנפן, כדי זיך צו „דערכאַפּן״ ס׳הארץ...

די הכנסות זענען געקומען: פון עליות לתורה, בר־מצוות, שמחות, יאָר־צייטן, אָדער אַפילו, ווען מ׳האָט באַ־מערקט, אַז עמעץ האָט באַנייט זיין יאַרמולקע... עטלעכע משפחות האָבן תמיד צוגעהאָלפן צוגרייטן דעם „קידוש״.

יאָסעלע רובין, פון אַלטן דאָרף, וואָס איז געווען מיין זיידנס אַ ברודער, האָט געגעבן דעם האָניק. איטשעלע שלאַ־טינער האָט געבראַכט דעם בראָנפן און איטשע לעטניק האָט געקאָכט דעם בראָנפן מיטן האָניק.

גרויס איז געווען די שמחה אין שמחת־תורה, וואָס איז באַזונדערס געפּראַוועט געוואָרן. פיל פרויען, אויך מיין מאַמע ע״ה, האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין איינאָרדענען די שמחה.

אַזוי האָט זיך דאָס יידישע לעבן געצויגן צענדליקער, און אפשר הונדערטער יאָרן. די יונגערע מענטשן האָבן אָנגעהויבן זוכן מעגלעכקייטן פון אַרויספאָרן אין דער ברייטער וועלט און זיך צעזייט און צעשפּרייט, לויט דעם, ווי ווער האָט געהאַט פליגלען.

איך האָב חתונה געהאַט מיט חייטשע מאָרגענשטערן, די טאָכטער פון מאָנעס מאָרגענשטערן ז״ל פון ראַווע. כ׳האָב זיך איינגעאָרדנט אין ראַווע אַ מילכיקעריי, וואָס האָט נישט שלעכט פּראָספּערירט. אָבער די אַנטיסעמיטישע שיקאַנעס פון די פּאָליאַקן האָבן געצוווּנגען צו וואַנדערן.

איך האָב אויסגעוואַנדערט קיין אַרגענטינע, וווּ איך געפין זיך ביזן היינטיקן טאָג.

געווען אַ שטאָט ראַווע

מאַקס האַלפּערן
ניו־יאָרק

פֿאַר דער וועלט האָט די שטאָט געהייסן „ראַוואַ־רוסקאַ״. ביי אונדז יידן פון אַרומיקע שטעט און דערפער, ווי: זשאָל־קווע, פּאָטאליטש, נעמיראָוו, בעלז, נאראָל און בעלזיץ — איז דער נאָמען ראַווע, געווען אַ צויבערקלאַנג, אַ מאַגנעט, וואָס האָט צוגעצויגן יעדנס באַוווסטזיין, אַ מוזיקאַלישער קלאַנג אין יעדנס אויער. פֿאַרשיידענע טעמים און געשמאַקן האָבן אַרומגערינגלט די קיינמאָל נישט פֿאַרגעסענע שטאָט מיט יידן, וואָס איז אַמאָל געווען ראַווע.

איך בין געבוירן אינעם דערפל „פּארינעס״ — קאַמיאָנקאָ וואָלאָסקאַ. פון אונדזער שטוב, האָט אַ פענצטער אַרויסגע־קוקט צום שטראָז, וועלכער האָט זיך געצויגן פון לעמבערג ביז ראַווע. יעדן מאָנטיק, זענען אוקראַינישע פּויערים פון אַרומיקע דערפער געפאָרן מיט זייערע פערד און וועגענער קיין ראַווע אויפן יאַריד; אין זייערע וועגענער האָבן זיי גע־פירט חזירים, זעק מיט תבואה, הינער און הינער־אייער. אויסער דער שטאָט, ביים אַריינפאָרן, האָט זיך געפונען אַ ראָגאַטקע — אַ „שראנק״; יעדער, מיט פערד און וואָגן, האָט געמוזט אָפּצאָלן צו דער שטאָט־רעגירונג אַרינפאָר־געלט. גע־ווענלעך האָט אַ ייד געפלעגט פאַכטן ביי דער רעגירונג פאַר אַ באַשטימטן פרייז און אויב ס׳איז געבליבן ריווח — איז דאָס געווען פאַר זיין טירחה.

די פאָרשטאָט, וואָס האָט זיך געצויגן פון די קאַסערן ביז צום מאַרק־פּלאַץ, האָט זיך גערופן די זשאָלקווער גאַס. נעענטער צו דער שטאָט, אויף דער רעכטער האַנט איז גע־שטאַנען די אַפּטייק און אַקעגנאיבער, איז די גאַנצע לענג געווען פאַרבויט מיט אַ שורה הייזער: דער אַדוואָקאַט דר. סעגאַל, אברהם העלמאַן, שמואל לעטניק — „טיגער״, אברהמ־טשע לעטניק, איטשע לעטניק און ברוך לעטניק. די לעטני־קעס זענען געווען וועטערינאַריער; גענומען פון פּוילישן וואָרט „לעטשיטש״ — היילן. פּויערן, פון דער אומגעגנט, האָבן געבראַכט זייערע קראַנקע פערד און קי אויף צו היילן ביי די לעטניקעס; צוליב וואָס דערצייל איך דאָס? — ווייל זיי, די לעטניקעס, זענען געווען מיינע קרובים און ווען־נאָר איך בין געקומען אין שטאָט אַריין, איז מיין ערשטער איינ־טריט געווען ביי זיי. דאָס אַלץ איז ביי מיר אין זכרון פון די יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג.

איצט וויל איך זיך אומקערן צוריק צו מיינע קינדער־יאָרן. דאָס איז געווען אין אָנהייב פון הייַנטיקן יאָרהונדערט. איך געדענק מיין יוגנט צווישן פינף און עלף יאָר. ווי איך האָב שוין באַמערקט, בין איך געבוירן געוואָרן אין דאָרף „פּאַרינעס״, זיבן קילאָמעטער פון ראַווע; מיין טאַטע, ישראל האַלפּערן ע״ה, איז געבוירן געוואָרן אין ראַווע; ער האָט פאַרלוירן זיין פאָטער מרדכי נאָך גאָר יונג. ווען מיין טאַטע איז אַ ביסל אונטערגעוואַקסן, איז ער געוואָרן אַ בעלפער און, ווען ער האָט חתונה־געהאַט מיט מיין מאַמען, רבקה ע״ה, צו איר אין דאָרף אַריין, איז ער דאָרט געוואָרן אַ מלמד און געפירט דאָס חדר ביי זיך אין שטוב. איין מאָל אין דער וואָך פלעגט ער גיין אין שטאָט אַריין, קיין ראַווע, מיטגע־טראָגן מיט זיך אַ קאַן מיט מילך און דאָס פאַרקויפן, כדי איינצוהאַנדלען עפּעס אין שטוב אַריין און אויך אויף שבת.

ריינקינד׳ס ווילע אין נעמיראָוו.

מיין מאַמע ע״ה, האָט זיך אָפּגעגעבן מיט דער ווירטשאַפט. ווען עס איז געקומען פרייטיק, האָט מיין מאַמע זיך געפּאָרעט אַ גאַנצן טאָג אין שטוב, מיטן באַקן און קאָכן אויף שבת. זומער־צייט האָט זיך דער טאָג געצויגן לאַנג און זי איז אויסגעקומען מיט דער צייט גאַנץ באַקוועם; אין די ווינטערדיקע טעג זענען די פרייטיקס געווען קורצע און אַ סך מאָל האָט זי געמוזט האַרעווען, כדי זיך צו דערפּאָרען נאָך פאַר זון־זעצן. אויף שנעל האָט זי זיך געוואַשן דאָס פנים, זיך איבערגעטאָן אין אַ פריש קלייד און אַ פרישע פאַטשיילע אויפן קאָפּ און זיך געשטעלט ליכט־בענטשן. דער טאַטע האָט זיך אַרומגעוואַשן, זיך אָנגעטאָן די בעקעשע מיטן גאַרטל און דאָס שטריימל — און אין שטוב איז געוואָרן אַ שבתדיקע אַטמאָספערע. דער טאַטע האָט זיך געשטעלט דאַוונען און איך האָב מיטן טאַטן מיטגעדאַוונט. די מאַמע מיט מיין שוועסטער, שיינדל, זענען געזעסן ביים געדעקטן טיש, אויף וועלכן ס׳האָבן געברענט ליכט אין דריי מעשענע לייכטער און אויבן־אָן אויפן טיש, זענען אונטער אַ ווייס־באַדעקעכץ געלעגן די חלות און אויך אַ פלעשל ראָזשינקע־וויין מיט אַ גלעזעלע.

איך, דער עלטערער פון מיינע צוויי ברידערלעך, וועלכע זענען געזעסן מיט גרויס דרך־ארץ און זיך צו אַלעם צוגעקוקט, האָב איך אַלץ נאָכגעטאָן, וואָס דער טאַטע האָט געטאָן. נאָכן דאַוונען האָט דער טאַטע געמאַכט קידוש און האָט יעדן דערלאַנגט אויף צו מאַכן אַ ברכה. דער טאַטע האָט זיך געוואַשן די הענט, געמאַכט אַ ברכה איבער דער חלה אויף צו מאַכן אַ „מוציא״.

שבת אינדערפרי, איז שמואל גלאָק אָנגעקומען פון ליפניק, אויף וועלכן מיין טאַטע מיט מיר האָבן שוין אין דרויסן פון שטוב געוואַרט און מיט זייערע טליתים אויף די אַקסלען און די שטריימלען אויף די קעפּ זענען מיר אַלע געגאַנגען דאַוונען, צום „מנין״ אויף דער נעסטעריע ביי חיים־לייבן. צום „מנין״, זענען איין מאָל אַ וואָך זיך צונויפגעקומען פון אַרומיקע דערפער: הערשעלע קאַמינקער־אַלטשילער מיט זיינע צוויי איידעמס — דוד און יאָסל, זיין זון משה־שלמה און זיין ברודער יאַנקעלע מיט זיין זון יאָסעלע; יאַנקעלע מיטן זון האָבן געפירט די מילך־פּאַכטע פון טשייקאָווסקיס הויף. פון „אַלטן דאָרף״ זענען געקומען יאָסעלע רובין מיט זיינע צוויי יינגלעך; פון די „פּומאַלינעס״ זענען געקומען, איטשע לעטניק־טיגער מיט זיינע צוויי יינגלעך, די אַלע האָבן געשאַפן דאָס „מנין״. דאָס זענען אַ פּאָר שטריכן, וואָס איך געדענק פון מיינע קינדער־יאָרן.

איצט ווייס איך נישט, צי איך זאָל זיך צורעכענען צו די אַזוי גערופענע „גליקלעכע״, צוליב דעם, וואָס איך בין אַנטלאָפן אינעם יאָר 1922, פון דער נייער פּוילישער הערשאַפט און צוליב דעם ניצל געוואָרן פון דער מערדערישער, דייטשער בעסטיע — אָדער זיך גאָר פאַררעכענען פאַר אַן אומגליקלעכן, צוליב דעם, וואָס איך האָב איבערגעלאָזט הינטער זיך, מיין מאַמען, מיין טאַטן אויף דעם ראַווער בית־עולם. כ׳האָב איבערגעלאָזט מיין שוועסטער מיט איר מאַן, לייבל ווײַלער און זייערע קינדער, די רעשט פון מיין משפּחה צוזאַמען מיט אַלע זעקס מיליאָן יידן.

אָט די פלאָגעניש פאַרפאָלגט מיך טאָג און נאַכט, פון וועלכן איך וועל זיך אין מיין לעבנס־צייט נישט באַפרייען.

ה ש ו א ה

דער אומקום

TREBLINKA

di JEAN FRANCOIS STEINER

המעונה גולדה גרואר הי״ד

די געמאַטערטע גאָלדאַלע גרויער אין טרעבלינקאַ

אין די טעג פון דין

מלך ראוויטש
מאָנטרעאָל

„מיין מאַמע איז געווען אין ראַוואַ רוסקאַ,
דאָרט איז זי פאַרכאַפּט געוואָרן פון די נאַציס".

נישטאָ אַזוי פיל בלוט אין מיין גוף,
וואָס זאָל אין טרערן מגולגל ווערן,
טרערן — מיט פייער געזאַלצן,
צו קענען אויסוויינען ביזן סאַמע דנאָ,
דעם צער און די שאַנד,
יאָ, די מענטשלעכע שאַנד און פאַרשעמונג,
פון דיין אַלטן גוף, דיינע אַלטע יאָרן,
וואָס דער נאַצי־דייטש האָט דיר געטאָן
אין דער בעלזשעץ־קרעמאַטאָריע,
אַלטע מאַמע מיינע.

ער האָט אויף דיר געטראָטן ווי אַ בער,
מיט שווערע שטיוול, געקאָוועט מיט טשוועקעס,
ווי אויף אַ זאַק מיט שמאַטעס געטראָטן,
און אַז דו ביסט שוין געווען צעטראָטן גענוג,
האָט ער דיך געטריבן מיט הינט צום גאַז.

דיין שטום און אַלט געשריי
האָט נאָר די אַלטע, די טויבע מאַמע ערד,
דער דומם — געהערט.
נאָר וואָס האָט זי מער געקענט טאָן פאַר דיר,
ווי זיין דער הפקר־קבר אויך פאַר דיין ביסל אַש.

ניין, נישטאָ אַזוי פיל בלוט אין מיין גוף,
וואָס זאָל אין טרערן פאַרוואַנדלט ווערן,
דיין צער צו באַוויינען, אַלטע מאַמע.

און ס'איז אויך נישטאָ אַזאַ שטראָף אויף דער וועלט,
נישטאָ אין הימל און נישט אויף דער ערד,
נישטאָ און וועט נישט זיין — אין גיהנום אַפילו,
וואָס אָנגעמאָסטן זאָל זיין אויף דער מאָס
פון דיין פאַרברעכן — דייטשער נאַצי.

אַפילו ווען אַלע פאַרברעכנס פון דער וועלט,
פון מיזרח ביז מערב פון כדור הארץ,
און פון צייטנס אָנהייב ביז צייטנס עק,
און פון חללם איין ברעג ביזן אַנדערן ברעג,
וועלן זיין שוין מיט מחילה־וואַסער פאַרמעקט —
וועט בלייבן הענגען אין וועלטן־חלל
אַלע וועלטנס פינצטערסטער פלעק,
דיין פאַרברעכן — נאַצי.

אַפילו ווען ס'איז קיין מאָל קיין פאַרברעכן נישט געווען
אין גאַנצן שטח און אין גאַנצן זמן,
איז דיין פאַרברעכן געווען דאָס ערשטע
און וועט אייביק בלייבן דאָס לעצטע!
ווייל נאָך מער פינצטער קען שוין נישט זיין,
אַפילו ווען די ערד וועט ווערן
ווידער אַש פונעם אוניווערס
און ווידער אַריין אין די שטראַלן פון אַלע שטערן — — —
דיין פאַרברעכן וועט בלייבן,
עס וועט קיין מאָל, קיין מאָל נישט ליכטיק מער ווערן.

נישטאָ קיין שטראָף פאַר דיין פאַרברעכן,
עס איז אויף יענער זייט מענטש און אויף יענער זייט שטראָף,
אויך אַלע ארבע מיתות בית דין
צוזאַמען אָנגעווענדטע —
שטיין און בליי און קייט און שווערד
מיט פייער דורכגעברענטע,
וואָלטן געלאַכט, ווען זיי וואָלטן הערן און פאַרשטיין געקענט,
אַז זיי דאַרפן זיין דער אינסטרומענט
פון דער שטראָף פאַר דיין פאַרברעכן,
נאַצי.

נישטאָ אַזאַ אייזן, וואָס גליט אַזעלכע אויגן אויס,
נישטאָ אַזאַ קייט, וואָס ציט אַזאַ נשמה אַרויס,
נישטאָ אַזאַ שטיין, וואָס אַזאַ מין געביין צעפּלעט,
נישטאָ אַזאַ שווערד, וואָס אַזאַ מין נאַקן קעפּט — — —

און זיין שטיוול האָט דיר געטראָטן,
מאַמע מיינע,
גוטע צווישן גוטע,
צווישן בעסטע — בעסטע,
אויף דיר געטראָטן, אויף דיר

און אויף דיינע מיליאָנען שוועסטערן,
און שוועסטערס שוועסטערן, און ברידער ברידערן;
דו ביסט דאָך מאַמע אַזוי גוט געווען,
דו האָסט דאָך מיר געלערנט פון פרידריך שילערס סידור,
אַז אַלע מענטשן זענען ברידער,
און אויך פון יאָהאַן וואָלפגאַנג געטהעס לידער,
אַז אידל זאָל זיין דער מענטש,
און העלף-גרייט און גוט.

זיי האָבן איבער דיר געטראָטן
מיט שטיוול, ווי איבער אַ קופּע שמאַטעס,
און ווי טויטן ליים דיין לעבעדיק לייב געקנאָטן
מיט דרענגער,
און שפּעטער געטריבן מיט הינט
צום גאַז.
באַגלייט האָט דיך נאָר דער אַנגופיקער ווינט,
דיין איינציקער באַגלייטער.
ער האָט דיך אויפגעזוכט אויף דער שוועל
פון פייער-שייטער,
געוואָלט דיר צום לעצטן מאָל געבן אַ גלעט
אויף די אַלטע, די לאַנגע, די שניי-ווייסע האָר.
אָבער דיינע האָר האָט שוין דער נאַצי
אויסגעריסן און אויסגעגאָלט,
מאַטראַצן מיט זיי צו שטאָפּן,
און אויסצושנאָרכן זיך גוט,
ווען ער וועט זיין שיכור פון עמערס מיט יידישן בלוט.

האָט דער ווינט נאָר געגלעט
דיין נאַקעטן שאַרבן —
און איז צו מיט דיר צו דער שוועל
פון דער קאַמער פון גאַז
און געשעפּטשעט אין אויער דיר שנעל:
אַ גרינגן שטאַרבן,
גוט, אַלט קינד מיינס! —
און אויך דער ווינט איז אַנטלאָפן
פון שרעק,
אָבער דו, מאַמע, מיט אַלע דיינע שוועסטערן און שוועסטערס
שוועסטערן,
ביסט צו דיין יידישן גורל אַוועק.

נישטאָ אַזוי פיל בלוט אין מיין גוף,
וואָס זאָל אין טרערן מגולגל ווערן,
טרערן מיט פייער געזאַלצן,
צו קענען אויסוויינען ביזן סאַמע דנאָ
דעם צער, וואָס דער נאַצי-דייטש האָט דיר געטאָן
אין דער בעלזשעץ-קרעמאַטאַריע,
אַלטע מאַמע מיינע.

נישטאָ אַזאַ אייזן — דעם נאַצים אויגן פון אים אַרויסצוגליען,
נישטאָ אַזאַ קייט — פון זיין האַלדז די נשמה אים אַרויסצוציען,
נישטאָ אַזאַ שטיין — זיין געביין צו צעפּלעטן,
נישטאָ אַזאַ שווערד — זיין קאָפּ פון זיין נאַקן צו קעפּן.

און נישטאָ אַזאַ חיה,
וואָס זאָל פון מיין זכרון,
אַפילו נאָך צוויי-מאָל צען ביטערע יאָרן
פון יעדן טאָג דיך מיט וויי געדענקען
אַלטע, דערשטיקטע מאַמע,
קענען אַרויס פון מיין האַרצן פרעסן,
מיט שטיקער האַרץ צוזאַמען
די מראה פון דיינע לעצטע רגעס
אין דער בעלזשעץ-קרעמאַטאַריע.

אידל וועט זיין דער מענטש,
און העלף-גרייט און גוט,
און אַלע מענטשן וועלן זיין ברידער,
אָבער פריער מוז פון דער וועלט אַוועק,
אין תהום פון פאַרגעסן
דער לעצטער, לעצטער, לעצטער
פון נאַצי-פאַרסמטן בלוט.

און ביז צו דער דאָזיקער שעה,
נישטאָ קיין פאַרגעסן,
נישטאָ, נישטאָ!

ראַוואַ־רוסקאַ און בעלזעץ אויף דער מאַפּע פון די פאַרניכטונגס־ערטער

אליעזר אונגער

דאָס שטעטל פאַרנעמט נישט אַזאַ געהויבענעם פּלאַץ אין דעם „גלאָררייכן" צוג פון דער ססר"ר־אַרמיי, עס איז נישט מער ווי אַן אייזנבאַן־קנאָטן־פּונקט אויפן וועג, לעמבערג־לובלין, און איצט עבן זענען מיר פּונקט פאַר דעם דעראָבערן פון לעמבערג, בריסק און ביאַליסטאָק — וויכטיקע פעסטונגען פון מיליטערישן ווערט. אָבער ליידער, צו אונדזער אומגליק, פאַרנעמט אָבער דאָס שטעטל אַ זייער וויכטיקן פּונקט אויף דער מאַפּע פונעם לעצטן צוג פון אַ מיליאָן פּוילישע יידן, מערסטנטיילס, מזרח־און מערב־גאַליצישע יידן. די סטאַציע, ראַוואַ־רוסקאַ, איז נעבעך געווען די לעצטע, איידער זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות אין דעם נעענטסטן שטעטל מיטן נאָמען — בעלזעץ (נישט פאַרבייטן מיט בעלז, וואָס איז טאַקע אויך נישט ווייט פון דאָרט).

בעלזעץ — איז דאָס מאַסן־פאַרניכטונגס־אָרט פון פּוילישן יידנטום נאָך טרעבלינקע און אָשוויענטשים. נישט יעדער ווייסט, אַז די וועגן און שאָסייען, וואָס פירן קיין ראַוואַ־רוסקאַ — און פון דאָרט קיין בעלזעץ — זענען פאַרזייעט מיט טויזנטער קברים פון יידן־גבורים, וואָס, זייענדיק כמעט דערשטיקט פונעם קאַלעך און כלאָר, וואָס די רוצחים האָבן אויסגעשפּריצט אין די וואַגאָנען און ווערנדיק כמעט משוגע פון די שרעקלעכע און גרויזאַמע בילדער און געשעענישן אין די דאָזיקע וואַגאָנען, — זענען אין זייער לעצטן מאָמענט געשפּרונגען פון די טויט־וואַגאָנען, וואָס האָבן זיי געפירט צו די גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, וואָס די נאַציס האָבן אויסגעבויט אין בעלזעץ.

אָבער נישט אַלעמען איז געלונגען מיט דעם שפּרינגען — זיך צו ראַטעווען. ווען די אַלע שאָסייען און וועלדלעך זאָלן האָבן מיילער און קענען רעדן — וואָלטן זיי געקענט דערציילן שוידערלעכע און פאָרכטערלעכע מעשיות איבער די יידישע שפּרינגער, יידישע „פּאַראַשוטיסטן". וויפל יידן און פיין האָבן זיי מיטגעמאַכט ביז זיי האָבן געפונען עפּעס אַ באַהעלטעניש פאַר זייער נפש, וואָס האָט געשוועבט צווישן לעבן און טויט!... אַז דאָס שפּרינגען פון דער לויפנדיקער באַן איז שוין יאָ געלונגען — האָבן זיי געקענט אַריינפאַלן אין די הענט פון די מערדער, וואָס האָבן געלויערט אויף זיי, אויף אַ יעדן טריט און שריט. די מערדערישע נאַציס האָבן מודיע געווען דער אַרומיקער גוישער באַפעלקערונג וועגן אַ פּרעמיע פון פינפהונדערט (500) גולדן פאַר יעדן געכאַפּטן ייד און טויטשטראָף פאַר יעדן איינעם, וואָס וועט אויסבאַהאַלטן אַ ייד. נו שטעלט אייך פאָר, וואָס די גויים האָבן זיך אויסגעוועלט! אמת, ס'האָבן זיך געפונען פיינע פּאָליאַקן, וואָס האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן און דאָס לעבן פון זייערע משפחות, אויסבאַהאַלטנדיק עפּעס אַ ייד; אָבער אַזעלכע זענען געווען זייער ווייניק.

אוי, ווען די האַלץ־שוועלן פון דער אייזנבאַן־ליניע, ראַוואַ־רוסקאַ־בעלזעץ, זאָלן קענען רעדן און דערציילן איבער דעם יידישן בלוט, וואָס איז אויף זיי פאַרגאָסן און פאַרשפּריצט געוואָרן פון די דאָזיקע קרבנות, וואָס עס איז זיי דאָס אַראָפּשפּרינגען נישט געלונגען; ווייל פיל פון זיי האָבן דורך גרויס צומישקייט פאַרלוירן זייער גלייכגעוויכט אוןביים שפּרינגען נכשל געוואָרן, אָדער זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן דורך די וואַגאָנען־שומרים, וואָס האָבן אויף זיי געשאָסן פון מאַשין־געווערן. הונדערטער און טויזנטער שפּרינגער האָבן, טעג און וואָכן, געוואַנדערט אויף פעלדער און וועלדער, מיט צעבראָכענע הערצער און צעריסענע נערוון, מיט צעהאַקטע קערפּערס און אויסגעהונגערטע מאָגנס, כדי צו געפונען עפּעס אַ ווינקעלע, אַ נעסט, אַ מקום־מקלט.

נאָר איינציקע, געציילטע האָבן זוכה־געווען זיך צוריק אַריינצובאַקומען אין ערטער, ווו עס זענען נאָך באַשטאַנען די געטאָס. זיי האָבן געדאַרפט קריכן זייער וועג אין די פינצטערע נעכט און דורך געדיכטע וועלדער, כדי זיך אויסצודרייען פון דעם געיעג, וואָס די נאַציס האָבן אויף זיי אויסגעשטעלט. אין די מיילער פון די „גליקלעכע" יידן, פאַריתומט געבליבענע פון עלטערן, קינדער און גאַנצע משפחות, וועלכע ס'איז געלונגען, נאָך די ערשטע אַקציעס, איבערצובלייבן אין די געטאָס — איז דער נאָמען „ראַוואַ־רוסקאַ" געווען ווי אַ שרעקלעכער געשפּענסט.

כ'געדענק: דאָס ערשטע מאָל האָט מען דערמאָנט דעם נאָמען פונעם דאָזיקן שטעטל אין צוזאַמענהאַנג מיטן אַרויספירן די יידן פון מיעליץ, אַ שטעטל צווישן ראַוואַ־דוב און דעמביץ; דאַמאָלס איז געווען דער אָנהויב, די ערשטע טרויעריקע טעג, דער ערשטער גירוש אין מערב־גאַליציע און אין פּוילן בכלל. די יידן אין די געטאָס האָבן געהערט וועגן דעם גירוש, אָבער האָבן נישט געוווּסט, וואָס עס באַדייט און מיט וואָס דאָס שמעקט... די רוצחים האָבן זיך באַמיט צו רופן יעדן מאָרד־טאָט זייערן מיט פאַרשיידענע נעמען: „יודען־איבערזידלונג" — „יודען־אויסזידלונג".

דאָס איז געשען אינעם אָנפאַנג מערץ 1942 ; מ׳האָט אַרויסגעטריבן אַלע יידן, אָן אויסנאַם, פון דעם אויבנדערמאָנטן שטעטל און מ׳האָט זיי געפירט אין וואַגאָנען אין דער ריכטונג פון לעמבערג. נאָך אייניקע טעג איז דערהאַלטן געוואָרן פון די אַרויסגעטריבענע, בריוו פון ראַוואַ־רוסקאַ און בעלזעץ. זיי האָבן מודיע געווען זייערע קרובים אין אַנדערע שטעט, אַז זיי זענען אַהין אָנגעקומען בשלום און מיינען זיך צו קענען איינאָרדנען אין די נייע ערטער ; אָבער נאָך אַ חודש צייט האָבן אויפגעהערט אַלע ידיעות פון זיי. מ׳האָט אַרויסגעשיקט „אַריער־גויים״ און „אַריער־יידן״ קיין ראַוואַ־רוסקאַ זיך צו דערוויסן, וואָס ס׳מאַכן די אַרויסגעטריבענע — אָבער אַלע זענען צוריקגעקומען אָן ידיעות. אַלעס איז עפּעס געווען פאַרנעפּלט און איינגעהילט אין סודות און שושקערייען... אָבער נאָכן גירוש־לובלין, נאָכן אַרויסטרייבן די יידן פון די אַלע שטעטלעך פון יענער סביבה, האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די פּאָרנדיקע „אַריער״ אין די באַנען — איך בין שוין דאַמאָלס געווען אַן „אַריער־ייד״ — צו סוידען און שושקען צווישן זיך איבער בעלזעץ „ווו מ׳מאַכט פון יידן־פעטס — זייף.

ווי אויפגעציטערט און פאַרווייטיקט ווערט דאָס יידישע האַרץ הערנדיק איבער דעם דאָזיקן „שעכט־הויז!״...

ס׳איז כדאי, אַז די גאַנצע וועלט זאָל וויסן וועגן די מאַסן־מאָרדן אין דעם שטעטל!... דער ערשטער טראַנספּאָרט פון די טויט־וואַגאָנען זענען אָנגעקומען אַהין — אין מערץ 1942 פון מיעליץ. אין אַפּריל זענען אָנגעקומען די טראַנספּאָרטן פון טאַרנאָפּאָל, סטאַניסלאַוו, קאָלאָמיי און לעמבערג, בערך אַ פערציק טויזנט (40.000). אין מאַי — פון ראָפּשיץ, שניאַדאָב און קאַלוש, אַ פינף טויזנט (5.000). אין יוני — אַ צען טויזנט פון קראָקע, טאַרנאָוו, בריגעל און פשעמישל. אין יולי — פון ריישע, זשאבנע, דאָמבראָווע (נעבן טאַרנאָוו), שטשעטשין, דעמביץ, ראַדאָמישל־וויעלקי, פילזנא, יאסלא, פרישטאַק, סאַמבאָר, דראָהאָביטש, באָריסלאַוו, רימאַנאָוו, צאנץ, באָבאָוו און גאָרליץ — אַן אַכט טויזנט. אין אויגוסט זענען אָנגעקומען די גרויסע טראַנספּאָרטן : פון לעמבערג, אַ פופציק טויזנט (50.000) ; פון באָכניע, וויעליטשקי, פּרושוויץ, סקווינע, סאַנאָק — אַ צען טויזנט (10.000). אין סעפּטעמבער 1942, אין די צווייטע „אַקציעס״ זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן אַלע פון סטאַניסלאַוו און געגנט, טאַרנאָפּאָל, קאָלאָמיי, בוטשאַטש, טשאָרטקאָוו און אַלע אַרומיקע שטעטלעך. די אַלע טראַנספּאָרטן זענען געגאַנגען קיין בעלזעץ.

די נאַציס האָבן די אַלע צווייטע „אַקציעס״ גערופן — „יודען־אויסקעמונג״, ס׳הייסט, אַז זיי האָבן אויסגעצוואָגן די געטאָס. אין אויגוסט זענען נאָך געווען טראַנספּאָרטן פון קראָקע, סטאַשוּוו, פּינטשעוו, מיעכוּוו, קאַזשימיעזש־וויעלקי און סאַנדאָמיעזש. לויט דער אָפּשאַצונג פון יידן, וואָס זענען נאָך געווען אין די געטאָס אין אַפּריל 1943, זענען קיין בעלזעץ געשיקט געוואָרן — פון מערץ 1942 ביז אַפּריל 1943 — אַ זיבן־הונדערט־טויזנט (700.000) יידן.

אַלע דורכפאָרנדיקע אין יענער צייט דורך דער געגנט „ראַוואַ־רוסקאַ — בעלזעץ״ פלעגן איבערגעבן, אַז זיי האָבן איינגעאָטעמט מיט דער לופט — רויך פון די פאַרברענטע מתים, וואָס איז אַרויס פון די קרעמאַטאָריע־קוימענס.

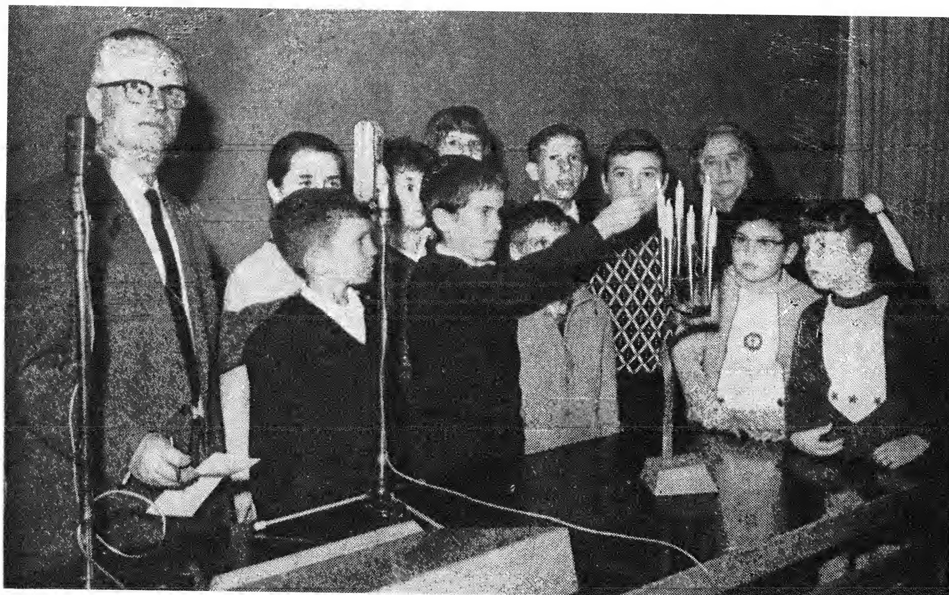
וואָס איז שוין איצט וויכטיק, איצט, ווען די רויטע אַרמיי מאַרשירט אַריין אין די אַלע ערטער, ווו עס ליגן אונדזערע הייליקע קדושים, זיי וועלן שוין אַראָפּנעמען דעם צודעק פון די קברים, און מ׳וועט מודיע־זיין דער וועלט, וואָס ס׳האָט אונדז אָנגעטון דאָס מערדער־פאָלק און מיט וואָס פאַר אַ מאָדערנער טעכניק זיי האָבן די מערדערישע מעשים אויסגעפירט, וואָס איז דאָס שוין איצט וויכטיק ?!...

און אפשר סוף־סוף אַז ס׳וועט קומען אַן אָפיציעלע מעלדונג וועגן די מיליאָנען־מאָרד־פאַבריקן, אפשר וועט נאָך געלונגען אָפּצוראַטעווען פון דער נאַצישער חיה, דאָס באַלקאַנער יידנטום, וואָס שוועבט צווישן לעבן און טויט ? זאָל ווערן אַלץ אויפגעדעקט ! הויבט אויף דעם פאָרהאַנג !....

„הצופה״, 24.7.1944

ציור על ארון הקודש בבית־הכנסת בלוד, להנצחת קדושי עירנו,
מאת יעקב גאַרפונקל־קעסלער

ילדי הניצולים מהשואה מדליקים
נרות בעת האזכרה השנתית.
די קינדער פון די לעבן־געבליבע־
נע צינדן אן די יזכור־ליכט.

איך געדענק דיך, ראווא־רוסקא!

בלומא רובין־שווערט

פון דיר, מיין שטעטל, אוועק אזוי ווייט,
עולה געווען קיין ארץ־ישראל,
כאטש ס׳איז אוועק אזא לאנגע צייט,
זע איך אלץ פון דארט ווי אמאל.

איך זע די בתי־מדרשים, די אלטע קלויז,
פון דארט גיין יידן מאסן,
אויך מנינים פון א רבניש הויז,
פול זענען מיט זיי אלע גאסן.

איך הער דאס קול, ווען דער שמש פלעגט וועקן
צו השכמה, לעבודת הבורא אויפצושטיין,
אין דער שטילער נאכט, פלעגט דאס קול דערשרעקן
די אויפגעוועקטע, די איילנדיקע אין קלויז אריין גיין.

קאלט אין קלויז, די לופט געדיכט,
ביי א שטענדער — איינער מיט א גמרא אדער יורה דעה
ביי א קליינעם ברענענדיקן ליכט,
געלערנט מיט א ניגון, געדרייט א פיאה,

געלערנט אן אויפהער, צו שחרית איבערגעריסן,
גיך, שנעל־דאווענען פלעגן זיי,
קיין צייט אפילו צו עסן, געכאפט א ביסן
פונעם לאנגן הענעכס קאנדיטאריי.

אלע, אלע שטייען מיר פאר די אויגן,
ווי איך וואלט זיי ערשט געזען,
ס׳איז קיין חידוש, דארט געבוירן — דערצויגן,
דארט איז דאך מיין היים געווען.

קיינער האט דאס בית־יתומים־זאל נישט פארגעסן,
די דראמאטישע קלובן־חברים, אלע פעאיק, אינטעליגענט,
מיט דערפאלג פארגעשטעלט די בעסטע פיעסן,
א יעדער האט זיי אין שטעטל געקענט.

כ׳געדענק די ארגאניזאציעס און זייערע פאריינען,
דארט פול ביז שפעט אינדערנאכט;
פארטרעגע, וויכוחים, פארשידנס זייערע מיינען,
אמאל אויך — סתם געזעלשאפטלעך פארבראכט.

איך זע די בעלי־מלאכות, סוחרים, געוועלבלעך, שענקן,
די ירידים, דעם מארק, דאס ראטהויז אין מיטן,
אוי, ווי שווער איז צו דענקן
אז אלץ איז אזוי טראגיש פארשניטן.

פון די אלע יידן זענען מיר איינצעלנע געבליבן,
מיר זענען די יורשים פון זייער ליידן און פיין;
כאטש קיין צוואות האבן די קדושים נישט געשריבן,
אבער נאר געבליבענע פון זיי — קענען די יורשים זיין.

מיר זענען מחויב אין אונדזער לעבן
צוואות — יא צו שרייבן,
די ירושה פאר קומענדיקע דורות איבערצוגעבן,
דעם חוב, חלילה, נישט שולדיק צו בלייבן.

זאל יעדער קומענדיקער דור
ווי מיר, זייער גורל באקלאגן,
עשרה־בטבת, א יארצייט, א יזכור
און א מאסן־קדיש זאגן,
יתגדל ויתקדש!

מיינע איבערלעבענישן

פון אַ טאָג־בוך 1939 — 1942

יהושע וואָלפוס ז״ל

אין יאָר 1939 האָב איך ווייטער געהאַנדלט מיט האָלץ. גראָד אין חודש אָקטאָבער, האָב איך געדאַרפט אָנהייבן צו אויסמאַניפולירן אַ שטיקל וואַלד, צוזאַמען מיט מיין זון און איידעם, אין וועלכן מיר האָבן אַריינגעשטעקט אונדזער גאַנץ פאַרמעגן. מ׳האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו רעדן וועגן קריג מיט דייטשלאַנד. היטלער האָט פאַרלאַנגט פון פוילן דעם קאָרידאָר — דאַנציג און אויך אַ דורכפאָר דורך פויזן און שלעזיען. פוילן וואַרפט אַלץ אָפּ. היטלער וואַרפט אָן אַ שרעק. פוילן שליסט אַ פאַקט מיט ענגלאַנד און הייבט אָן צו מאַכן אַ טיילווייזע מאָביליזאַציע. מיר הערן זיך צו, צו די ראַדיאָנייעסן און מיר כאַפּן אַ גרויסן ציטער. דעם 28.8 מאַכט דייטשלאַנד אַ פאַקט מיט סאָוויעט־רוסלאַנד, מיר פאַרשטייען, אַז דאָס האָבן זיי צווישן זיך פאַרטיילט פוילן.

דעם 1טן סעפּטעמבער הייבט זיך אָן די מלחמה. דייטשלאַנד באַפאַלט און באָמבאַרדירט פוילישע שטעט, ס׳זענען פאַראַן פיל טויטע צווישן דער ציוויל־באַפעלקערונג. דעם 7.9, דאָנערשטיק, ווערט שוין ראַווע באָמבאַרדירט מיט באָמבעס פון לייכטן און שווערן קאַליבער. איך נעם די פרוי מיט קינדער און אייניקלעך און מיר אַנטלויפן קיין פרישע, 7 ק״מ פון ראַווע, צו דער שוועגערין. ס׳איז נישט ווייט פון וואַרכראַט. באַלד פאַלן באָמבעס אויף דער בריק און דער באַן־סטאַציע פון וואַרכראַט און פון די וואַגאָנען מיט פליטים, וואָס אַנטלויפן צוזאַמען מיטן פוילישן מיליטער, שלעפּט מען אַרויס 118 ציוויל־טויטע; אָבער קיין יידן זענען דאָרט נישט געווען. ווייל די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן קיין יידן אין די באַנען, צום אַנטלויפן נישט אַריינגעלאָזט. מיר, בערך אַ הונדערט יידישע נפשות, זיצן אַ גאַנצן טאָג אין שעדליסקער וואַלד. די באָמבעס פאַלן פון אַלע זייטן. די שרעק איז נישט צום באַשרייבן. די קינדער וויינען און די גרויסע שרייען: שמע ישראל! כ׳האָב באַפוילן, אַז מ׳זאָל זיך צעשפּרייטן און נישט זיצן צוזאַמען, כדי נישט אַלע מיטאַמאָל געהאַרגעט ווערן. אַזוי, דעם גאַנצן טאָג. ביינאַכט זענען מיר געגאַנגען שלאָפן אין דאָרף. אינדערפרי קריגן מיר אַ ידיעה, אַז די דייטשן זענען שוין אין ראַווע און טאַקע באַלד קומען אָן צוויי אויטאָס מיט דייטשן, זיי זוכן פאַליאַקן. איך פרעג זיי, צי איך קען שוין צוריקפאָרן קיין ראַווע און זיי ענטפערן: יאָ.

ס׳איז געווען ערב ראש השנה. מיר זענען אַלע צוריק קיין ראַווע. דאָרט זענען געווען 20 קרבנות פון די באָמבעס. נעבן מיין הויז איז געשטאַנען דער רויטער קרייץ מיט עסטרייכישע סאָלדאַטן, וועלכע זענען געווען גאַנץ ליבלעבע מענטשן; דאַקעגן אין שטאָט זענען געווען דייטשע סאָל־

יושבים, מימין לשמאל: ר׳ שמואל טריבער ז״ל מניו־יורק, בלומה רובין, טשיווע שיקלער.
עומדים בשורה שנייה: טובה גראף־ריבק, לאה צירינג־שוער, משה יעקב שטיינפעלד, מרים כ״ץ־ראָזען, פתחיה כ״ץ.
עומדים בשורה שלישית: מנדל שמידער, כתריאל ראָזען, גריינידגער־בר־עקיבא אהרן, פרייהייטער־גרינשטיין דבודה.

דאָס גימנאַזיום

דאַטן, וואָס האָבן געשלאָגן יידן און געשניטן בערד. די אָפיצירן זענען אַריין אין די שניט־געשעפטן און זיי אויסגערויבט אויף די אויטאָס. דעם צווייטן טאָג ראש השנה זענען זיי אַריין אין זאַמד־בית־המדרש, ביים דאַוונען, צעריסן דאָס ספר תורה און אויסגעשאָסן פיל מאָל. אַלע יידן זענען זיך צעלאָפן. איך האָב געדאַוונט ביים פּאָטאַליטשער רבין. ווען מיר האָבן דאָס געהערט, זענען מיר אַלע אַוועק אַ היים. נאָר איך, אַלס געוועזענער עסטרייכישער סאָלדאַט, האָב נישט געהאַט קיין מורא. האָב זיך געלאָזט גיין אין בית המדרש אַריין, כדי צו זאַמען צו נעמען דאָס צעריסענע ספר תורה. אויפן וועג טרעף איך גיין דייטשן, וואָס טרייבן יידן. אַ פעלדוועבל וויל מיך מיטנעמען מיט זיי, אָבער איך ווייז זיי מיין פאַרקריפּלטע לינקע האַנט און זאָג, אַז איך בין אַן עסטרייכישער אינוואַליד, האָט ער מיר באַפוילן ווייטער צו גיין, אָבער מיט אַן אַנדערן וועג. איך קום אַריין אין בית המדרש, ס׳ווערט מיר פינצטער אין די אויגן: אַלע ספרי תורה צעריסן, אַ האַלב ספר ליגט אויף דער שוועל, די ש״סן און טליתים צעפליקט און צעריסן. איך נעם אַלץ צוזאַמען, לייג עס אויפן שולחן און דעק עס צו מיט די צעריסענע טליתים און לאָז זיך גיין צוריק. אויפן וועג טרעפט מיך אַ ס. ס. מאַן, וואָס פאַרנעמט מיך אין גימנאַזיום, נעבן בית המדרש, דאָרטן האָבן זיי צוגעריכטעט אַ שפּיטאָל. ער גיט מיר אַ 10 יידן, כדי צו מאַכן אָרדנונג. מיר האָבן דאָרטן געאַרבעט ביז דריי אַ זייגער נאָכמיטאָג.

דעם 17.9.39 האָט זיך פאַרשפּרייט אין שטאָט די בשורה, אַז די דייטשן ציען זיך צוריק און די רויטע אַרמיי וועט פאַרנעמען זייער אָרט. יעדער ייד האָט שוין געהאָפט אויף דער מינוט, ווייל עס זענען נאָך געווען שיסערייען צווישן פּאָליאַקן און דייטשן און מיר זענען געלעגן די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן אין די קעלערס. צום סוף טאַקע האָט זיך אין 24.9 באַוויזן דער רוסישער פּאַטראָל און די גאַנצע שטאָט איז אַנטקעגן געגאַנגען מיט גרויס פרייד, צום גרויסן פאַרדרוס פון די דייטשן. די יוגנט איז אַרויף אויף די רוסישע טאַנקן און זיי געקושט און אַלע האָבן געשריגן, אַז משיח איז געקומען. אין זייער מיליטער זענען געווען אַ סך יידן, אין פאַרשידעדענע ראַנגען און אין פאַרשידעדענע דינסטן.

ביסלעכווייז האָט זיך ווידער אַנטוויקלט דאָס לעבן, מ׳האָט אָנגעהויבן ווידער צו אַרבעטן און האַנדלען, כאָטשע האַנדלען איז געווען זייער שווער, ווייל אַ הענדלער האָט געהייסן אַ שפּעקולאַנט און פאַר דער מינדסטער קלייניקייט האָט מען געקריגן תפיסה. מ׳האָט זיך אַפילו געוויצלט און געזאָגט, אַז עס זענען פאַראַן דריי קאַטעגאָריעס מענטשן: די, וואָס זענען שוין געזעסן, די, וואָס זיצן און די, וואָס ברויכן צו זיצן; איינער פלעגט פרעגן דעם צווייטן, צו וועלכער קאַטעגאָריע ער געהערט. — דאָך האָט יעדער, ווער ס׳האָט נאָר געוואָלט, געקענט אַרבעטן, קריגן פּאָסטנס, אַלץ מיט קליינע פאַרדינסטן, אָבער פריי געאָטעמט און נישט פאַרפאָלגט. יידן פלעגן אַפילו גיין שבת און יו״ט דורך די גאַסן מיט שטריימלעך און ווייסע זאָקן, מ׳האָט קיינעם נישט געטשעפּעט. דאָך איז קיינער נישט געווען צופרידן, ווייל מ׳האָט נישט איינגעשטימט מיט זייער רעזשים־אָרדנונגען און יעדער האָט

געהאפט, אז ס׳זאל שוין קומען די ישועה, אבער נישט פון די דייטשן. מ׳האט אנגעהויבן צו נעמען יידן אין מיליטער, אבער מיין זון האט מען באפרייט, ווייל ער און איך האבן געארבעט אין וואלד ביי האלץ אלס מאניפור־לאנטן. מיין איידעם, יאסל פאסט, האט אויך געארבעט אלס מאגאזינער אין א מיליטער־בעקעריי. פרנסה האט קיינעם נישט געפעלט. א חוץ פחד און שרעק, אז מ׳זאל חלילה נישט אריינפאלן אין תפיסה. אויך די גוים, וועלכע מ׳האט געצווינגען זיך צו ארגאניזירן אין קאלכאזן, זענען ארומגעגאנגען נישט צופרידן.

זונטיק, 22.6.41. דערוויל האבן מיר זיך צוגעהערט צו די ראדיא־ידיעות פון דער גאנצער וועלט און באזונ־דערס פון לאנדאן, צו וועלכע מיר האבן געהאט דעם גרעסטן צוטרוי. אין יוני האלט דער ענגלישער ראדיא אין איין מעלדן, אז דייטשלאנד גרייט זיך אנצופאלן אויף רוסלאנד און ס׳וועט צווישן זיי קומען צו א מלחמה. די רוסן לייקענען דערוויל אפ, אבער שוין דאנערשטיק, דעם 19טן באווייזן זיך די ערשטע דייטשע עראפלאנען און טאקע זונטיק פרי, א זייגער 5, איז דער גאנצער הימל געווען אפגעדעקט מיט זיי און ווי איך האב געהערט פון דעם ענגלישן ראדיא, האט זיך די מלחמה קעגן רוסלאנד אנגעהויבן און זי גייט אן אין פולן ברען. איך עפן דעם דייטשן ראדיא און הער זיך צו צו זייערע ווילדע גע־שרייען, אז זיי גייען באפרייען די וועלט פון דעם יידישן קאמוניזם. ס׳ווערט אויפן הארץ זייער טרויעריק, מ׳ווייסט נישט וואס צו טאן, וואוהין צו לויפן, ווו זיך אויסבאהאלטן פון די, אויף דער שטאט פאלנדיקע באמבעס, ווייל דער־וויל גייט דער קאמף צווישן די רוסן און די דייטשן אן אין פולן ברען. די רוסן פארטיידיקן זיך זייער העלדיש, אלע שטעט און דערפער ארום שטייען אין פלאמען, צום סוף צינדן די רוסן אונטער אלע מאגאזינען און הייבן זיך אן צוריקציען אויף אלע פראנטן. מיר זענען אויף גרויסע צרות, לויפן אוועק פון אונדזער גאס, ווו ס׳איז אנגעגאנ־גען א גרויסע מלחמה, צו דער ווארשאווסקע־גאס, ביי די ליבערמאנס אין קעלער; אבער דארטן זענען געווען פיל יידן מיט קליינע קינדער, ענג, אזוי אז מ׳האט נישט געקענט אטעמען און ווען ס׳איז געווארן אביסל שטילער, זענען מיר צוריק אין אונדזער הויז; אבער מיר האבן ווידער נישט געקענט דא בלייבן, ווייל ארום און ארום האט געברענט. מיר זענען אריין ביי לאטאוויצן אין קעלער, נאכדעם ווי מיר זענען אויך געלעגן א טאג ביי צימער־מאנען אין בעקעריי.

פרייטיק, א זייגער 2 בערך נאכמיטאג, האט זיך שוין באוויזן דער דייטשער פאטראל און אויף אונדז יידן איז שוין אנגעפאלן א גרויסער פחד און שרעק. דאקעגן די אוקראינער און פאליאקן האבן זיך זייער געפרייט; זיי האבן זיך געווארפן אויף די מאגאזינען, וואס די סאוויעטן האבן איבערגעלאזט, פול מיט שפייזן, לעדער, מאנופאק־טור, די גראלניע מיט בראנפן, און אלץ אויסגערויבט. ערשט אין אוונט זענען מיר אוועק אהיים, אבער מיר האבן באלד געקריגן ידיעות, אז די דייטשן שלאגן און פייניקן יידן, שניידן די בערד און אויך א פאר יידן גע־שאסן. די אוקראינער הייבן אויף די קעפ און שלאגן אויך יידן. זיי האבן זיך געמאכט א מיליץ און אריינגענומען אלעמאל אן אנדערן יידן און געשלאגן.

די דייטשן האבן געגעבן א באפעל, אז אלע יידן, פרויען און מענער, אין עלטער פון 16 ביז 60 יאר, זאלן זיך, יעדן אינדערפרי א זייגער 7, שטעלן אין רינעק צו דער ארבעט. ביי דער ארבעט האט מען געשלאגן און געפייניקט און די יידן האבן געמוזט האלטן אראפגעלאזט די קעפ. מיר האבן זיך, א פאר מענטשן, אויסבאהאלטן אויף די בוידעמס. לויט דעם באפעל פון דעם שטאט־קאָ־מענדאנט, האט זיך זונטיק, דעם 31.6 געשאפן א יודען־ראט, מיט דעם „פרעזעס" שווייצער בראש, וועלכער איז נישט געווען קיין נארמאלער מענטש — נאר א משוגע־נער. דער יודן־ראט האט פארטיילט יידן צו דער ארבעט, וויפיל מ׳האט פארלאנגט.

דעם טאג האב איך מיר דערלויבט צו גיין צום שע־רער זיך אפצושערן. זיצנדיק אויפן שטול, פאלן אריין צוויי דייטשן און פרעגן מיך: „יודע"?" איך ענטפער: „יא!" — נעמט איינער און רייסט פון מיר אראפ דאס ליילעך און דער צווייטער דערלאנגט מיר מיט א נאהייקע איבער דער פלייצע. ווען איך פרעג זיי: „ווארום שלאגן זי?" — באקום איך ווידער גוט געשלאגן. איך לויף ארויס און זיי האלטן אין איין שלאגן. אין דרויסן זענען געשטא־נען בערך א 65 צוזאמענגעטריבענע, צעשלאגענע און צעבלוטיקטע יידן און 10 סאלדאטן מיט ביקסן, טרייבן אונדז איבער דעם רינעק און האלטן אונדז אין איין שלאגן. פרויען, וואס זייערע מענער האט מען אויך געטריבן, האבן געפרוווט פראטעסטירן, אבער די סאלדאטן האבן זיי גע־שטאכן מיט די באגנעטן און געשמיסן מיט די נאהייקעס. ס׳זענען געווען צווישן זיי יידן אין עלטער פון 70 ביז 80 יאר. איך האב מיך נאר געשעמט פאר די פרויען, ווייל ס׳איז פונקט דעם טאג געווען מארקטאג, זיי האבן געלאכט, ווי מ׳פייניקט יידן. מ׳האט אונדז געהייסן זינגען און ווער ס׳האט נישט געזונגען, האט מען שטארק צעשלאגן; יעדער האט פאר זיך געזונגען און איך האב פאר מיר גע־זונגען די „התקוה". נאכדעם האט מען אונדז געהייסן

לויפן; אָבער לויפן, מיט דעם גאַנצן כוח; די סאָלדאַטן האָבן אונדז אונטערגעטריבן מיט די קאָלבעס, אַזוי אַז פון אונדז און אויך פון זיי זענען גערונען טייכן שווייס, ביז מיר זענען אָנגעקומען צו דער באַן־סטאַציע. דאָרטן האָבן געמוזט אַלע אויפלאָדן אויף אַ וואַגאָן פאַרשידענע אַרבעטס־געצייגן און אייזערנע שינעס און אַרויפגייענדיק אויפן וואַגאָן, האָבן מיר געקריגן געשלאָגן, איבער די קעפּ און פּנימער, ביז בלוט, אַזוי לאַנג, ביז דער לאָקאָמאָטיוו האָט אונדז אַוועקגעפירט ביז קיין הרעבענע. דאָרט, ביים באַן, האָבן אויך געאַרבעט אַ 100 סאָלדאַטן, וועלכע האָבן זיך צו אונדז שוין אַביסל אַנדערש באַנומען און נאָך אַ טאָג אַרבעט, האָט מען אונדז צוריקגעבראַכט אַהיים. נאָכדעם האָב איך זיך שוין אויסבאַהאַלטן אין שטוב און מער אויף דער גאַס, אָדער אין שטאָט נישט געגאַנגען.

דערווייל האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות, אַז מ׳האָט אויסגעהאַרגעט אין לעמבערג 2.000 יידן און נאָך 15.000 אַוועקגעפירט און מ׳ווייסט נישט, ווו זיי זענען אַהינגעקומען. אויך פון גאַנץ מזרח־גאַליציע קומען אָן זייער טרויעריקע ידיעות, אַז די אוקראַינער האָבן אויסגעהאַרגעט אַ 30.000 יידן. ביי אונדז און אין דער געגנט, האָט די געסטאַפּאָ געכאַפּט אַ 250 יידן, מ׳כלומרשט אַלס קאָמוניסטן, און ביז היינט נישטאָ קיין זכר פון זיי.

דער יודען־ראַט

דער יודען־ראַט, וועלכן די מאַכט האָט אויפגעשטעלט אַלס אַ רויב־אינסטיטוציע, האָט אַרויפגעלייגט אויף יעדן 5.000 מאַרקן און אויך אַוועקגערויבט פאַר די דייטשן, אַלע שיינע מעבל, אַנציגער, לעדער, קרעמערמענטל, שטיוול, עס־צייג, נעגל, בענזין, פאַרב און אַלץ, וואָס דער דייטש האָט געברויכט. האָט דער יודען־ראַט געמוזט ליפערן. דער „פּרעזעס" שווייצער, אַ משוגענער הונט, האָט די יידן געשלאָגן און אויף ווען ער איז געווען בייז, האָט ער געזאָגט, אַז ער איז אַ קאָמוניסט און דאָס האָט געשמעקט מיט טויט־שטראָף. ווער דער שווייצער איז געווען האָט קיינער אין שטאָט נישט געוווסט; ווען די רוסן זענען ביי אונדז געווען — איז ער געווען אַ טרעגער, ביי די דייטשן האָט דער שטאָט־קאָמענדאַנט אים געמאַכט פאַר אַ פּרעזעס און דעם באַליבטן דר. מאַנדעל אונטער זיין האַנט. נאָר אַזוי ווי ער האָט געפילט דעם דר. מאַנדעל אַלס זיין קעגנער, האָט ער זיך געסטאַרעט ביי דער געסטאַפּאָ, אַז מ׳זאָל דעם זייער געאַכטן דר. מאַנדעל אַוועקפירן און ביז היינט ווייס מען נישט ווו ער איז אַהינגעקומען. דאַמאָלס האָט שוין שווייצער געקענט ווייטער זיינס פירן, געשלאָגן וועמען ער האָט געוואָלט, גערויבט וואָס ער האָט געוואָלט. פאַר די דייטשן און פאַר זיך, האָט איינגעאָרדנט שיינע צימערן און יידישע מיידלעך האָבן אים באַדינט אַזוי לאַנג, ביז ס׳איז אָנגעקומען אַ פרישער קרייז־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט געזען, אַז דער „יודע" שווייצער איז נישט קיין נאָרמאַלער מענטש און האָט איינגעאָרדנט וואַלן צום „יודן־ראַט".

אויף דער קאַנדידאַטן־ליסטע האָט מען שוין דעם שווייצער נישט געשטעלט און אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז ער איז פאַרלוירן, האָט ער אָפּגעמסרט, אַז די קאַנדידאַטן האָבן אַליין אַגיטירט פאַר זיך און די דייטשן האָבן די וואַלן בטל געמאַכט, נאָך צוויי וואָכן זענען ווידער פאָרגעקומען וואַלן, מ׳האָט אויסגעקליבן 12 ראַווער איינוווינער פון דער אינטעליגענץ, סוחרים און אַרבעטער. אַלס פּרעזעס איז אויסגעווילט געוואָרן דער דענטיסט הערמאַן ליפּעל. זיי האָבן ווייטער געפירט די זעלבע טעטיקייט, אָבער אויפן באַלעבאַטישן אופן; מ׳האָט זיך געקענט באַקלאָגן און מ׳האָט נישט מער געשלאָגן. נאַטירלעך, אַז ווען די דייטשן האָבן געוואָלט שלאָגן אַ ייד, כדי זיך לוסטיק צו מאַכן, האָט דער יודן־ראַט אויך נישט געקענט העלפן, ווייל נישט איינמאָל האָט אַ מיטגליד פונעם יודן־ראַט אויך אַריינגעכאַפּט. אַמאָל, ווען מ׳האָט פאַרנומען דעם יודן־ראַט אויף דער פּאָליציי און געפאָדערט פון זיי: 3 קרעמערמענטל, 5 אַנציגער און 15 פּאָר באָקס־שטיוול — האָט דער שעף פון דער זשאַנדערמעריע געגעבן אַ קאָפּ ר׳ מענדעלע זייף אין שלאָס אַריין, איז ער 8 טעג געלעגן אין בעט.

אַמאָל, ווען דאָס יידישע אַרבעטס־אַמט האָט צוגעשטעלט עטלעכע יידן אין דער זשאַנדערמעריע אויף אַרבעט און די זשאַנדאַרן האָבן זיך געוואָלט איבער די יידן לוסטיק מאַכן, האָבן זיי נאָכגעלאָזט אַ שאָף־באַראַן, אַז די יידן זאָלן אים כאַפּן, ווען נישט, וועט מען זיי דערשיסן. און ווען מ׳האָט אים שוין יאָ געכאַפּט, האָבן זיי אים ווידער נאָכגעלאָזן, אַז מ׳זאָל אים ווידער כאַפּן, די יידן זאָלן לויפן אין רינענדיקן שווייס און זיי, מיט גרויסע געלעכטערס, האָבן זיך אונטערגעהאַלטן. נאָכן כאַפּן דעם באַראַן האָט מען זיי געהייסן שטופּן שנעל אַן אויטאָ, ער זאָל זיך אָנצינדן. האָבן זיי געשטופּט און דער אויטאָ האָט זיך נישט געקענט אָנצינדן, איז דער ווילדער קאָמענדאַנט אַרויף אויף די יידישע יינגלעך און זיי מערדערלעך צעשלאָגן.

אַמאָל זענען 2 זשאַנדאַרן מיטן קאָמענדאַנט קליין געקומען צו מיר אין שטוב, מ׳כלומרשט זוכן דעם ראַדיאָאַפּאַראַט. מיין פרוי און טאָכטער דערקלערן זיי, אַז 2 סאָלדאַטן פון דער אַרמיי האָבן אים שוין לאַנג אַוועקגע־

נומען; אָבער זיי מאַכן אַ רעוויזיע אין די שאַפעס, אין די נאַכט־קעסטלעך, אויף די בוידעמס און זיי האָבן נישט געפונען, ווייל איך האָב אים נישט אָנגעגרייט פאַר זיי. ווערנדיק אין כעס, האָט ער מיין טאַטער סאַדיסטיש געטרעטן מיט די פיס און זעענדיק ביי איר אַ פוטער־זשאַקעטל, האָט ער עס גלייך געהייסן אָפטראָגן צו זיך אין ביורא, פאַר זיין געליבטער.

דערווייל האָט מען אָפּגענומען שלעכטע בשורות פון לעמבערג, אַז מען מאַכט דאָרט אַ געטאָ. אַלטע מענטשן, אָדער קאַליקעס נעמט מען אַוועק, מ׳רעכנט, אַז מ׳שיסט זיי אויס. יונגערע מענער און פרויען פירט מען אַוועק אויף אַרבעט. יידן מוזן פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און אַריבער אין געטאָ. בשעתן איבערפירן די זאַכן אין אַ וועגעלע, רופט דער דייטש אַוועק דעם אייגנטימער, דעם יידן, און דער געדונגענער פויער פאָרט זיך אַוועק מיט די זאַכן וווהין ער וויל. אַזעלכע מעשיות הערט מען יעדן טאָג. דאָס בלוט אין די אָדערן ווערט פאַר שרעק פאַרגליווערט. באַלד קומט צו פאָרן אַ פרוי פון בזשעזשאַן און דערציילט, אַז דאָרט האָבן די אוקראַינער דערשאָסן 80 יידן, דאַרונטער איר מאַן מיט 2 זין און זיי ליגן אין איין גרוב באַגראָבן. דעם בעלזער רבינס אַ זון מיט נאָך 5 יידן האָבן זיי לעבעדיקערהייט פאַרברענט. מען הערט וועגן אַ זעלכע מערדערייען, אַז ביי טאָג און ביינאַכט לעבט מען אין מוראדיקן שרעק.

מיר לעזן אין אַ דייטשער צייטונג, ווי געבעלס שיטפעך און שוועבל אויף יידן און באַשולדיקט זיי, אַז יידן זענען שולדיק, וואָס אַמעריקע גייט אַריין אין קריג. פאַר אַלעמען שלאָגט מען דעם ייד. האָט די אַרמיי אַ מפלה אויפן פראָנט — שלאָגט מען דעם ייד, וויל עפעס אַ זשאַנדאַרם אַ גאָלדן זייגערל אָדער אַ פאָר באָקס־שטיוול, שלאָגט מען יידן און מען דראָט אויסצושיסן אָדער אַוועקפירן טויזנט פון זיי אין לאַגער. און יידן פאַרקויפן פון זיך דאָס לעצטע העמד און מען גיט אַלץ אַוועק, ווייל יעדער וויל בלייבן לעבן.

איך האָב אָרגאַניזירט אַ 40 יידן, מיר גייען אין וואַלד אַלס וואַלד־אַרבעטער, איך אַלס גרופן־פירער, מ׳פאַרדינט איינגאַנצן 2 זל׳ אַ טאָג, מ׳גייט יעדן טאָג אין וואַלד אַריין צופוס, 8 קמ׳ אַהין און 8 קמ׳ צוריק, אָבער מ׳איז צופרידן, וואָס מ׳קען פטורן די שטאָט אויף אַ גאַנצן טאָג. מיר קריגן ספעציעלע דערלויבענישן צו גיין, גילטיק בלויז 15 טעג, ביים פאַרלענגערן די גילטיקייט נעמט דער יודן־ראַט 3 זל׳ ביי יעדן. אַ גרויסער טייל פון אונדז גייען אין וואַלד אַריין הונגעריק. ווען ס׳איז נאָך געווען וואַרעם אין דרויסן, פלעג איך אַריין אין נאָענטן דאָרף שעדליסק צו באַקאַנטע פויערן און אויסגעבעטן ביי זיי קאַרטאָפל און דאָס האָט מען געבראָטן און געגעסן.

אַזוי לעבן מיר אין שרעק און פחד, אָבער וואָס מ׳הערט זיך אָן פון אַנדערע שטעט, זאָגט מען, אַז ביי אונדז אין ראַווע איז נאָך ארץ־ישראל. אין אַנדערע שטעט איז פיל ערגער, ווי דהיינו: אין קאַמיאָנקע סטרומילאָווע האָט מען צוגענומען 750 יידן מיט שוואַנגער־פרויען און קינדער און זיי אַוועקגעפירט און מ׳ווייזט נישט וואַהין; אין יאַוואָרוב האָט מען אַלע יידן אַריינגעטריבן אין אַ געטאָ, זיי באַרויבט, געשלאָגן און געהאַרגעט. איין גאָט אין הימל ווייסט, וואָס מיט אונדז נאָך וועט געשען, דערווייל לעבן מיר אין שטענדיקן פחד, ווייל אויף די פראָנטן איז נישט פאַר אונדזערע באַלעבאַטים ווי אַמבעסטן, וועלן זיי באַשטימט זיך וועלן אָפּרעכענען מיט אונדז; נאָר מיר לעבן מיט האָפנונג, אַז השי״ת וועט אונדז היטן.

מיר הערן פון לעמבערג, אַז דאָרט הערט נישט אויף דער טעראָר, מ׳האַרגעט און מ׳שיסט יידן אין די גאַסן. אויך אין ראַווע, ווען אַן אַלטער ייד פון 70 יאָר איז אַרויס פון שטוב און האָט זיך ערשט אין דרויסן אָנגעטאָן די געלע לאַטע, האָט דאָס אַן אָפיציר דערזען און האָט אים גלייך פאַרנומען און ער איז מער נישט צוריקגעקומען. אַפילו די פאָליאַקן און די אוקראַינער, נאַטירלעך, די אָנשטענדיקע, הייבן שוין אויך אָן צו רעדן, אַז דאָס באַרבאַרישקייט פון די דייטשן איז שוין צופיל. זיי האָבן געזען: אין ראַוואַ רוסקאַ איז געווען אַ לאַגער פון געפאַנגענע, 12.000 מאַן, איצט זענען געבליבן אַ פאָר הונדערט, דער רעשט איז אויסגעשטאָרבן פון הונגער און פון שלאָגן; יעדן טאָג פירט מען אַרויס אויף דער וואָלקאַוויצע, ווו מ׳באַגראָבט די דערמאָרדעטע, מיט אַ טראַקטאָר, פון 80 ביז 90 טויטע. מאָנטיק, פירט מען אַרויס 2 מאָל. אַלע יידישע געפאַנגענע האָט מען אויסגעשאָסן.

איצט, ווען די שרפה האָט שוין אַרומגענומען די גאַנצע וועלט און די דייטשן באַשולדיקן די יידן — „דאָס אינטערנאַציאָנאַלע יודנטום", אין אַלעמען, לעבן מיר ווידער אין גרויס שרעק, ווייל מיר זעען, וואָס עס דערוואַרט אונדז. איצט, איז ווייַנאַכטן־צייט און דער יודן־ראַט נעמט ווידער שטוב־זאַכן און געלט פאַר די דייטשע באַאַמטע. נעכטן זענען געפאָרן 3 יידן אין וואַלד אַריין נאָך האָלץ, נעבן הרעבענע האָבן סאָלדאַטן זיי אַראָפגעשלעפט פון די וועגענער און זיי דערשאָסן. גאַנץ לעמבערג איז אָפּגערויבט און קעגן אַ 40.000 יידן, פרויען מיט קינדער אַוועקגעפירט. 20 פאַמיליעס וווינען אין איין שטוב. דאָס שאַפן דעם געטאָ האָט מען פאַרלענגערט ביזן 1.3.1942 צוליב דעם, וואָס

ס'איז נישט געווען מעגלעך איבערצופירן אַלע יידן פון די אַרישע שטאָט־טיילן אין אַזאַ קורצער צייט.

שבת, דעם 3טן יאַנואַר 1942, האָט מען ווידער געשאָסן צוויי יידן און אַ פרוי, אָן אַ פאַרוואָס און אָן צו וואָרענען. די פרוי, וואָס האָט געוווינט מיט אַ מאַן און צוויי קינדער אויף דער שיבעלניע, איז געגאַנגען אין שטאָט באַזאָרגן ברויט, האָבן זי די סאָלדאַטן דערשאָסן. דער מאַן איז פון צרות משוגע געוואָרן.

זונטיק האָט מען אַרעסטירט חשובע יידן פון שטאָט, ווי פראָפ. טענענבוים, דר. שפאַץ און אַנדערע, מיט אַ דרוק, אַז אַלע יידן מוזן אָפּגעבן יעדער פוטערוואַרג האָט מען אָפּגעטראָגן פעלצן, קרעמערמענטל, אַראָפּגענומענע קראַגנס און שטראַמלעך און נישט איבערגעלאָזן קיין שטיקל פוטער אין שטוב. אויך האָט מען צוזאַמענגענומען אַלץ פון גאָלד, כדי צו גרייטן 2 קג' גאָלד אַלס שטראָף־קאָנטריבוציע פון ראַווער יידן. דאָס יידישע לעבן און פאַרמעגן זענען גע־וואָרן הפקר.

ווידער גייען אַרום די זשאַנדאַרמען אין שטאָט און שלאָגן יידן מיטן אויסרייד, אַז זיי טראָגן שמוציקע לענ־טעס. שבת האָט מען געטראָפן אַ „מנין" דאַווענען, האָט יעדער געמוזט באַצאָלן 10 זל' שטראָף. מ'דערציילט, אַז אין בזשעזשאַן האָבן זיי באַפוילן יידן אַליין אויסגראָבן אַ גרוב און זיי דאָרט לעבעדיקערהייט פאַרשיט.

מ'איז נישט אומשטאַנד מיט פעדער און טינט דאָס ווילדקייט פון די באַרבאַרן צו באַשרייבן; ווער ווייסט, אויב מיר וועלן דאָס קענען איבערהאַלטן. מ'זאָגט, אַז ס'איז דאָ אַ געהיימע אינסטרוקציע, אַז ווען מ'טרעפט אַ ייִדן הינטער דער שטאָט, זאָל מען אים זאָפאָרט, און אָן צו וואָרענען, דערשיסן. ביי אַ גרויסן טייל יידן איז דער הונ־גער זייער גרויס און ווערן אויך געפרוירן פון קעלט. ביי מיר און ביי מיין טאָכטער איז דערווייל ב"ה קיין הונגער און קעלט נישטאָ, ווייל מיר האָבן באַזאָרגט שפייז און מעל, אויך האָלץ ביז צום זומער. גאָט זאָל העלפן מיר זאָלן נאָר בלייבן לעבן און איך זאָל נאָך זוכה זיין צו זען מיינע צוויי קינדער צוריק פון רוסלאַנד.

ווי מיר לעזן צווישן די שורות אין די דייטשע צייטונ־גען, ווייל ראַדיאָ טאָר מען נישט הערן, האָבן די דייטשן גרויסע מפלות פון די רוסישע אַטאַקעס, אָבער מיר לעבן אין שטענדיקן פחד און מורא, אַז עס זאָל נישט אויסגיין צו אונדזערע קעפּ; ווייל מיר הערן זיך אָן פון פאַרשידענע יידישע צרות, ווי מ'פייניקט און מ'האַרגעט יידן און מ'טאָר נישט פאַרלאָזן דאָס אָרט און איבערגיין אין אַ צווייטן.

די 2 קג' גאָלד, וואָס מ'האָט צוזאַמענגענומען, האָט מען אָפּגעגעבן דער געסטאַפּאָ און די פאַרניכטונגס־גרופּע איז אָוועקגעפאָרן. אין שטאָט איז אַ גרויסע עפּידעמיע פון בויך־טיפוס און פלעקן־טיפוס, ס'שטאַרבן פיל מענטשן. אַממייסטן איז די עפּידעמיע ביי קריסטן און דייטשע סאָל־דאַטן שטאַרבן אויך. איך האָב פון אויפרעגונג געקריגן אַ האַרץ־פעלער און באַקום יעדן טאָג שטאַרקע אַנפאַלן. ווי לאַנג דאָס וועט אַזוי דויערן און אויב מ'וועט קענען די צרות איבערטראָגן, ווייס מען נישט; מ'לעבט מיט האָפע־נונג און עס פאַרגייען טעג מיט נעכט בלויז מיט נאָכקלערן און אָן צו קענען שלאָפן.

שבת דעם 17.1.1942, זענען געקומען קיין ראַווע פיר געסטאַפּאָווצעס מיט 5 לאַסט־אויטאָס, מיטן פאַרלאַנג פון ראַווער קרייז פון 250 מענטשן צו אַן אַרבעטס־לאַגער. צום קרייז געהערן: פּאַטאַליטש, נעמיראָוו, לובאַטשוו, מאַגיע־ראָוו און הובנאָוו. זונטיק האָט מען שוין אַנגעהויבן אין די אַלע שטעט צו כאַפּן, אַפילו פון שלאָף, מענטשן; ס'איז געווען אַ שרעקלעכע זאַך; די קליינע שטעט האָבן געכאַפּט דאָרפס־יידן. די אוקראַינישע מיליץ האָט געמאַכט אַ שווער פאַרמעגן, ווי גאָלדענע זייגערס, אַנציגער, ביעלסקער שטאָפן און ווער ס'האָט זיי געגעבן שוחד, דעם האָבן זיי אָפּגעלאָזן און גענומען אַנדערע אָרעמע. אין ראַווע האָט מען זונטיק געכאַפּט רייכערע קינדער און דער יודן־ראַט האָט ביי זיי גענומען צו 2 — 3 טויזנט זל' און זיי אָפּגע־לאָזן. דאָקעגן מאָנטיק און דינסטיק האָט מען גענומען אָזעלכע מענטשן, וואָס האָבן זיך די גאַנצע צייט געדעקט. דינסטיק האָט מען זיי אַרויפגעזעצט אויף די אויטאָס. פון ראַווע זענען געווען אַ 170 יידן.

פאַרן אָפּפאָרן האָט די געסטאַפּאָ פאַרלאַנגט, ביז 20 מינוט, נאָך 8 רייכסטע יידן, אַז נישט וועלן זיי ווייזן, וואָס זיי קענען. דער פרעזעס ליפעל האָט גענומען מיט זיי אונ־טערהאַנדלען און האָט זיי געגעבן 3 קג' גאָלד און ברי־ליאַנטן און זיי זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון טאַר־נאָפּאָל.

אינצווישן האָט מען געמאַכט אַ זאַמל־אַקציע פון עסנ־וואַרג און וואַרעם אָנגעטועכץ, ווייל ס'איז געווען אַ פראָסט פון 25 גראַד. אין שטאָט איז געווען אַ גרויסער טרויער און די געוואַלדן און געוויינען זענען געגאַנגען עד לב השמים. דערנאָך האָבן מיר געהערט, אַז טייל פון זיי האָט מען גע־שיקט קיין ווינניק אין אַן אַרבעטס־לאַגער און דעם רעשט קיין בזשעזשאַן, דאָרט אַרבעטן זיי אויף די וועגן ביים שאָרן שניי, 10 שעה אַ טאָג, באַקומען 20 דק"ג ברויט און 2 מאָל אין טאָג אַ ביסל זופּ מיט פערד־פלייש. די אויפזיכט איבער זיי האָבן די ס. ס. און אוקראַינער און ווער ס'ווערט אָפּ־געשוואַכט און קען נישט אַרבעטן, ווערט תיכף דערשאָסן. ווער ס'האָט געלט קאָן זיך אויסקויפן און אַנטלויפן.

אַזוי איז טאָקע געלונגען אַ באַקאַנט יינגל צו אַנטלויפן, נאָכן באַצאָלן געלט, איז ער געקומען מיט אָפּגעפּרווירענע פּיס. אַזוי זעט אויס די נייע ציוויליזירטע אָרדענונג, אויף יעדן שריט און טריט, נאָר כאַבאַר, שוחד, רויב און מאָרד און נאָר אויף די שוצלאָזע יידן.

איך און מיין זון שמעון, אַרבעטן אין וואַלד אַלס האָלץ־מאַניפּולאַנטן. מיטאַמאָל קומט אַ באַפעל אָפּצוזאָגן די יידן. דער לעשניצשע ביל האָט אויף אונדזער אָרט צוגענומען 2 אוקראַינער. אָבער אַזוי ווי זיי האָבן אים אָנגעמאַכט גרויסע פאַכמענישע פעלער, האָט ער אונדז גערופן צוריק. מיר האָבן באַקומען גוטע פּאַפּירן מיט דאָקטערישע געזונט־צייגענישן, אַז מיר קענען זיך פריי באַוועגן אין גאַנצן קרייז און מיר זענען געווען גליקלעך, וואָס מיר זענען נישט אין געפענגעניש.

היינט איז דער 10טער פעברואַר. מ'שיקט אַוועק די סאָלדאַטן פון הינטערלאַנד אין פראָנט. ס'ווייזט אויס, אַז ס'איז ביי זיי נישט ווי אַמבעסטן. זיי זענען טרויעריק, זיי ווייסן, אַז ס'דערוואַרט זיי אַ זיכערער טויט. כן יאבדו! אָבער ביי אונדז יידן איז זייער נישט גוט. אין אַלע שטעט און שטעטלעך וואַקסט דער עלנט, פחד און הונגער. אַ קילאָגראַם קאַרטאָפל קאָסט שוין 2 זל', אַ קג' קאָרן־ראַזשעווע מעל, געמאָלן אויף אַ זשאַרנע, קאָסט 9 זל', די אָרעמע באַפעלקערונג, סיי יידן סיי גויים, זענען הונגעריק און די „יודן־ראַטן" רייסן פון טויט און לעבעדיק, פאַר די דייטשע און אוקראַינישע אַדמיניסטראַציע, אַז נישט דראָט מען זיי מיט תפיסה און שיסן.

היינט האָט מען פאַרלאַנגט אויסצומעבלירן 30 צימערן פאַר אַ דייטשן קינדער־היים, די קינדער וועט מען ברענגען פון דייטשלאַנד. אין שטאָט זענען קראַנק פיל מענטשן און יעדן טאָג שטאַרבן פון זיי פון 8 — 10. ביז איצט האָבן נאָך מענטשן געהאַט „פּרנסה" פון דעם, וואָס מ'האָט אויסגעקויפט פון זיך אַלץ, ווי אַנציגער, העמדער, ציכן, אַ טייל אַ שטיקל מאַנופאַקטור, אַ וואָגן, אַ שליטן, אַנדערע שטוב־זאַכן, ווי באַנניעקיס, עמערס און קאַנען. איצט האָט זיך דאָס געלט אויסגעלאָזט, ס'זענען נישטאָ קיין אָפּנעמער און אַלץ איז געוואָרן ביליק. אַלע פוטער־זאַכן האָט מען אַוועקגעגעבן דער רעגירונג און ווען עמיצער האָט עפּעס באַגראָבן אין דער ערד, וואָס וועט זיכער פאַרפוילט ווערן, האָט ער דאָס מורא אַרויסצונעמען. מ'ווערט יעדן טאָג אָרעמער, הונגעריקער און ס'דראָט אַן אונטערגאַנג. אין שטאָט הערשט וואָס מער דער טעראָר. אַ טייל פאַליאַקן האָבן זיך פאַרשריבן אַלס פאָלקסדייטשן און צוזאַמען מיט די אוקראַינער באַקומען פּאָסטנס אַלס געסטאַפּאָ־אַגענטן. זיי גייען אַרום און מאַכן רעוויזיעס ביי יידן, לאָזן זיך איבערקויפן און אַזוי ציט מען אַרויס פונעם יידן דאָס לעצטע.

ווי מ'שמועסט, גרייט מען צו אייניקע גאַסן און אַרומנעמען זיי נאָר פאַר יידן, מיין גאַס „פּרעדרע" וועט אויך זיין דערונטער און יידן קלייבן זיך שוין אַריבער אין אונדזער פּערטל, כדי נישט צו וואַרטן אויף דער לעצטער מינוט, ווען עס וועט אַנטשטיין אַ פּאַניק. ווידער איז געוואָרן פאַרשאַרפט די יידישע לאַגע, נאָך היטלערס רעדע צו פאַרניכטן די יידן. פון טאָמאַשאָוו לובעלסקי האָט מען אַרויסגעפירט 500 יידן קיין טשעשאַנוב, פון זיי האָט מען 14 געשאָסן, ווייל זיי זענען נישט געשטאַנען גראַד אין די רייען. די יונגערע פון 42 יאָר האָט מען איבערגעלאָזט פאַר אַרבעט. אין טשעשאַנוב שטאַרבן די מענטשן אין די גאַסן פאַר הונגער.

דעם 3טן און 4טן מערץ 1942 איז געווען אין ראַווע אַ פערד־מוסטערונג פאַרן מיליטער. האָבן די דייטשן אַרויסגענומען עלטערע יידן פון די הייזער, זיי געהייסן קניען און קלאַפּן אין האַרצן „על חטא" און דערביי זיי געשלאָגן מיט די בייטשן ביז בלוט, צום געלעכטער פון די טויזנטער פויערן. דער פריריקער קרייז־קאָמענדאַנט איז אַוועק קיין סאַמבאָר און קיין ראַווע איז געקומען דער קאָמענדאַנט פון כעלם. ער האָט גלייך גערופן דעם יודן־ראַט און פאַרלאַנגט 3 זאַכן:

1) ביז 10 אַזייגער פרי, זאָלן אַלע גאַסן זיין אָפּגערייניקט פון שניי.

2) ביז צום 15.3 זאָל זיין דורך אַ בוי־אינזשיניער אויסרעמאָנטירט און איבערגעמאָלן גאַרקיס הויז.

3) ביז צום 15.3 מוזן זיין צוגעשטעלט 15 ניי פאַרנירטע מעבל־קאָמפּלעטן, פאַר סאַלאָנען, עס־צימערן און קוכן. אויב נישט, וועט ער טון ווי אין כעלם, דאָרט האָט ער פאַרניכטעט 1200 יידן. די שטאָט שרעקט זיך זייער, ווייל ווו זאָל מען נעמען אַזוי פיל מעבל? ווייל זייט די 9 חדשים אָקופּאַציע האָט מען שוין אַרויסגענומען ביי די יידן די שענסטע און בעסטע מעבל. אויף די פראָנטן מאַכן זיי נישט קיין גליקן, די באָלשעוויקן אַטאַקירן זיי שטאַרק און ווען מ'שלאָגט זיי לאָזן זיי אויס צו די יידן.

ס'איז שוין 3 וואָכן צו פסח און מ'קלערט גאָרנישט וועגן יום־טוב. דאָס טייערונג ווערט שטאַרקער פון טאָג צו טאָג און פון די פּראָווינץ־שטעט הערט מען אַלץ ערגערע נייעס און איין שטאָט דער צווייטער קען גאָרנישט העלפן.

דעם 20.3.1942 איז אויף דער ראַווער רוסקער באַפעלקערונג אויסגעגאַנגען אַ גרויסער חורבן. די דייטשע זשאַנדאַרמעריע מיט די אוקראַינער האָבן געמאַכט אָנפאַלן אין דער גאַנצער שטאָט, געכאַפּט אַ 1.000 עלטערע מענער, פרויען מיט קינדער און זיי אַוועקגעפירט אין אַ גאַראַזש אַריין. מ'האָט זיי נישט געלאָזט מיטנעמען מיט זיך קיין

שום פּעקל, דער פראָסט איז געווען 15 גראַד, אָן אַ שטיקל ברויט, נאַקעט און באָרוועס, זיי דאָרטן אָנגעשטופּט אָן מעגלעכקייט אַפילו צו זיצן און געצוווּנגען אַפילו די מענטשלעכע באַדערפענישן צו מאַכן איינער אויפן צווייטן.

דאָרטן האָבן זיי זיך געפונען ביזן 22.3 און דערנאָך זיי אַוועקגעפירט צו דער באַן־סטאַציע. דאָרטן ווידער זיי אָפּגעטיילט אין מענער באַזונדער, די קינדער אויך באַזונדער, נאָכן אַוועקרייסן זיי פון די מאַמעס הענט. דערונטער זענען געווען אַנגעזעענע, עלטערע יידן, פרויען מיט 4—5 קינדער, גאַנצע פאַמיליעס און איינצלנע פון פאַמיליעס. צוויי קינדער זענען נאָך ביינאַכט אין גאַראַזש געשטאָרבן. די געוויינען און געשרייען זענען געגאַנגען ביזן הימל און ווו מ׳האָט זיי געפירט — ווייס מען נישט.

די פּאַניק אין שטאָט איז אומבאַשרייבלעך, מ׳באַהאַלט זיך אין אַלע לעכער, ווו מ׳קען נאָר. נאָכן אַוועקפירן די יידן, זענען די דירות געבליבן ליידיק און כדי נישט צו דערמעגלעכן די גויים זיי אויסצורויבן האָט דער יודנראַט די דירות אָפּגעשלאָסן און אַוועקגעשטעלט שומרים. וואָס ס׳וועט זיין ווייטער — ווייס קיינער נישט. מ׳שלאָפט נישט גאַנצע נעכט. היטלער פירט אויס זיין פאַרניכטונגס־פּלאַן קעגן אונדז, אומשולדיקע יידן, נאָר אַ נס קען אונדז ראַטעווען. מילא, פאַר אונדז מיטליעריקע מענטשן איז שוין אַלץ איינס; אָבער דאָס האַרץ טוט זייער ווי אויף די אומשולדיקע קליינע קינדער! איך בין שטאַרק דערשלאָגן און שרייב מיין תפילה:

„הבט משמים וראה....
„כי היינו ללעג וקלס בגוים...
„נחשבנו כצאן לטבח יובל...
„להרוג ולאבד ולמכה... ולחרפה...
„ובכל זאת שמך לא שכחנו...
„נא אל תשכחנו...

גאָט, קוק פון הימל און זע, מיר זענען געוואָרן צו שאַנד און שפּאָט
  ביי די פעלקער...
מיר זעמיר געגליכן צו שאָף, וואָס מ׳פירט צו שחיטה, צום דערהאַרגענען... צום אויסגעראָטעט ווערן... צו קלעפּ... און צו
  שאַנד...
דאָך פאַרגעסן מיר נישט דיין נאָמען...
בעט איך דיך, פאַרגעסט אונדז אויך נישט...

אויפן צווייטן טאָג איז אַרויס אַ פרישע גזירה. דאָס הייליקע אָרט, דאָס אַלטע בית־הקברות, וואָס באַשטייט שוין מער פון 500 יאָר, מוזן די יידן אין פאַרלויף פון 8 טעג פונאַנדערנעמען: די מצבות אַרויסשלעפּן און די אָרומיקע מויער צעברעכן, ווען נישט, דראָט דער שטאָט־קאָמיסאַר אויסצושיסן טויזנטער יידן. עס אַרבעטן דערביי יעדן טאָג 500 מענטשן, אויך פרויען און מיידלעך. אָבער די ערד איז נאָך שטאַרק געפרויערן. די לאַנגיאָריקע מצבות זענען טיף איינגעזונקען אין דער ערד און פיזיש איז עס זייער שווער אין אַזאַ קורצן טערמין דאָס אויסצופירן.

און ווידער אַ פרישע גזירה. די יידן מוזן רוימען די הויפּט־גאַסן און זיך איבערקלייבן אין יידישן פערטל. ביים איבערוואַנדערן, שלעפּט און טראָגט יעדער מיט זיך דאָס ביסל איבערגעבליבענע אַלטע שטוב־זאַכן, ווייל די נייע, גוטע זאַכן האָט שוין לאַנג דער יודנראַט צוגענומען און ווען ביים איבערפירן דערזעט אַ דייטש, אָדער איינער פון דער זשאַנדאַר־דינסט, נאָך עפּעס אַ גוטע זאַך און עס געפעלט אים — נעמט ער עס גלייך פאַר זיך אַוועק.

אַזוי ווי היטלער קען זיין אָנגעזאָגטע פרילינגס־אָפענסיווע קעגן די באָלשעוויקעס נישט אויספירן, מאַכט ער זי קעגן די יידן און קעגן די יידן איז זי הונדערט פּראָצענט געלונגען. מ׳הערט, אַז אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן, גייט די פאַרניכטונגס־אַקציע אָן אין פולן גאַנג. ס׳טוט מיר זייער ווי דאָס האַרץ אויף מיינע פיר קליינע איינִיקלעך, וועלכע כ׳האָב זייער ליב. פאַר מיין לעבן האָב איך נישט קיין מורא, נאָר ס׳אַרט מיך זייער שטאַרק, וואָס מ׳פירט אונדז ווי שאָף צו דער שחיטה און מיר קענען זיך גאָרנישט פאַרטיידיקן. נאָר גאָט וועט דאָך מוזן העלפן, ווען חלילה נישט, זענען מיר אַלע פאַרלוירן.

ס׳איז שוין פאַר פסח, די שטאָט קרעכצט, יעדער פרעגט נאָר, צי היטלערן וועט געלונגען אַלע יידן אין אייראָפּע אויסצוראָטן. דער יודן־ראַט נעמט ווידער צוזאַמען אַ פערטל מיליאָן זל׳, מ׳טראָגט און מ׳גיט אַוועק פון זיך דאָס לעצטע און מען מיינט, אַז אפשר וועט מען זיך קענען דאָס לעבן אָפּראַטעווען.

פון די יידן, וואָס מ׳האָט לעצטנס אַוועקגענומען, הערט מען נישט קיין שום לעבנס־צייכן. לויט מ׳שמועסט, האָט מען זיי אַלע אויסגעראָטן. אויף דעם בית־הקברות האָט מען שוין באַלד פאַרענדיקט די מצבות אַרויסשלעפּן און דער שטאָט־קאָמיסאַר האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז ביזן 15טן אַפּריל זאָל דער שטח פונעם הייליקן אָרט זיין אויסגעפלאַסטערט מיט די אַלע מצבות, ווייל עס דאַרף פון אים ווערן אַ פּאַרק, אַ שפּאַציר־גאָרטן. און דאָס אַלץ מיט יידישע הענט.

נאָר די אַלע זאַכן זענען שוין גאָר נישט פאַר אונדז. אַבי מ׳זאָל נאָר קענען ראַטעווען דאָס לעבן. די היסטאָריע געדענקט נישט אַזעלכע באַרבאַרישקייטן... זאָל עס זיין מעגלעך, אַז, חלילה, דאָס גאַנצע יידישע פאָלק זאָל ווערן אויסגעראָטן? גאָט, זע אונדזער פּיין...! אַלע גייען אַרום פאַרצווייפלט, איינער פרעגט דעם צווייטן, וואָס וועט זיין דער סוף... מיר ווייסן נישט, אויב אונדזערע ברידער אין

אויסלאַנד ווייסן פון אונדזער אומגליק... אויב אַפילו דאָס דייטשע פאָלק ווייסט פון דעם שרעקלעכן באַרבאַריזם, וואָס גייט דאָ אָן, אַז אַ ייד צו שלאָגן, צו שיסן, איז גלייך, ווי אַ פליג צו דערהאַרגענען... אַפילו די פויערן קענען שוין אויך נישט צוקוקן צו אונדזער פיין... גאָט, זע דו אַליין, גאָט...!

היינט איז פסח און די גאַנצע שטאָט יידן שלעפּן אַרויס די רעשט מצבות פון דעם הייליקן אָרט. היינט, דעם ערשטן טאָג פסח, איז אויך אַרויס אַ שמועה, אַז מ׳וועט ווידער כאַפּן יידן, איז מען אַנטלאָפן, ווי מ׳שטייט און מ׳גייט, אין די דערפער און אין די וועלדער. אין שטאָט איז אַ הונגער, קיין קאַרטאָפל, קיין מצות; די קצבים האָבן אַפילו יאָ געפּרוווט שעכטן 2 בהמות, האָט די אוקראַינער מיליץ אַוועקגערויבט דאָס גאַנצע פליייש מיטן פּידיון.

פון לעמבערג פירט מען יעדן טאָג, פון 18—20 וואַגאָנען יידן קיין בעלזעץ, מ׳שמועסט, אַז די עלטערע מענטשן, פרויען מיט קינדער, פאַרניכטן די באַרבאַרן מיט אַן עלעקטרישן שטראָם, נאָר די יונגערע מענטשן — מוטשען זיי מיט שווערע אַרבעט. אַ פרוי האָט געפרעגט אַ דייטשן זשאַנדאַר: „ווו פירט מען אונדז? — האָט ער געענטפערט: „צום טויט". אַזוי מאָרדעט מען אויס די אומשולדיקע יידישע קינדער, פלאַנמעסיק, קאַלטבלוטיק און קיינער פרעגט נישט: „פאַרוואָס?" און די רעשט איבערגעבליבענע, דרייען זיך אַרום דערשראָקענע און ווי טויטע.

היינט איז דער 22־טער אַפּריל 1942. 10 חדשים, זייט היטלער האָט באַפאַלן סאָוויעט־רוסלאַנד. דער פראָנט איז אויפן זעלבן אָרט, ווי נאָוועמבער 1941. די אַנגעזאָגטע אָפענסיווע — גייט נישט. נאָר מ׳הערט, ווי ענגלאַנד און אַמעריקע באָמבאַרדירן שטאַרק דייטשלאַנד, אָבער די אָפענסיווע, די אויסראָטונג קעגן די יידן, גייט ווייטער אָן. דאָך, זייט דעם 15טן אַפּריל, האָבן זיך די וואַגאָנען־טראַנספּאָרטן קיין בעלזעץ אָפּגעהאַלטן. די סיבה דערפון ווייסט מען נישט. מ׳זאָגט, אַז דאָס איבט מען אין אויסלאַנד אויס אַ דרוק אויף די אויסלענדישע דייטשן. דאָך לעבן די יידן אין אַ שרעקלעכן פחד.

נעכטן איז געווען אַ גוטער טאָג; ס׳האָבן זיך פאַרשפּרייט אין שטאָט קלאַנגען, אַז אין קורצן וועט קומען דער שלום, אַז ס׳איז געוואָרן אַ שפּאַלטונג אין דייטשן מיליטער, אָבער אויף זיכער ווייסט מען גאָרנישט. אין די גאַסן, אין שטאָט, האָבן אַ פּאָר דייטשע סאָלדאַטן אַראָפּגעריסן פון יידן די אַרבל־לענטעס און געזאָגט, אַז מ׳דאַרף עס נישט מער. דער עיקר, דערווייל לעבט מיט מיט האָפענונג, אַז שוין אין יאָר 1942 וועט זיך דער טרויעריקער שפּיל, איבערהויפּט פאַר יידן, ענדיקן צום גוטן. העלף. רבונו של עולם!

דערווייל כאַפּן די דייטשע זשאַנדאַרן און די אוקראַינישע פּאָליציי אַ סך יידן פון די פּראָווינץ־שטעטלעך ווי, נעמיראָוו, מאַגיעראָוו, הובנאָוו, לובאַטשאָוו און האָלישיץ און מ׳ברענגט זיי קיין ראַווע צו אַרבעט. מ׳אַרבעט 10 — 12 שעה, אויף די גאַסן און אין אַנדערע לאַגערן. קיין ברויט קריגט מען נישט, נאָר אַ ביסל קאַרטאָפל־זופּ און אַלע האַלטן אין איין פאַלן פון די כוחות. אין לובאַטשאָוו האָט אַ ייד, מיטן נאָמען קלאר, געפּרוווט אַנטלויפן, האָט אים אַן אוקראַינישער מיליציאָנער זאָפאָרט דערשאָסן.

די באַנען קיין בעלזעץ האָבן דערווייל אויפגעהערט. דאָך דערציילן די פויערן, וואָס פאָרן פאַרביי, אַז מ׳שפּירט פון ווייטן, ווי פאַרברענט פליייש, און וויפיל גויים מ׳זאָל נישט שיקן אַהין, קען מען דעם אמת נישט דערגיין. מ׳זאָגט, אַז די מיטליעריקע מענטשן לעבן נאָך דאָרט, אָבער בכלל איז עפּעס דאָרט נישט אין אָרדענונג. דערווייל איז אַ גרויסער הונגער. אַ ק״ג ברויט קאָסט — 15 זל׳. די שטאָטישע אַדמיניסטראַציע האָט אויפגעהערט צו פאַרטיילן די 10 דק״ג ברויט, מ׳פאַרקויפט פון זיך אַלץ, וואָס מ׳האָט, כדי צו קויפן אַ ברויט, אָדער אַ ק״ג קאַרטאָפל, וואָס קאָסט שוין 5 זל׳. איך גיי יעדן טאָג אין וואַלד אַריין, צו מאַניפולירן האָלץ. איך פאַרדין 6.30 זל׳ אַ טאָג, אָבער פון דעם 15טן מערץ האָבן איך נאָך קיין אויסצאָלונג נישט באַקומען. איך און מיין זון שמעון גייען יעדן טאָג פון 20 — 30 ק״מ אין וואַלד אַריין, אָבער מיר זענען זייער צופרידן, וואָס מיר פּטורן די שטאָט. מיר קענען זיך דאָרט פריי באַוועגן, קיינער טשעפּעט אונדז נישט און קיינער האָט איבער אונדז קיין קאָנטראָל נישט. השי״ת זאָל העלפן, מ׳זאָל נאָר בלייבן לעבן. ווייל אין די אַרבעטס־לאַגערן שטאַרבן אויס די מענטשן פון שלאָגן, פון הונגער און פון פלעקן־טיפוס. אין אַ טייל שטעט ווי, זאַמאָשטש, לובלין, האָט מען אַ סך יידן אויסגעשאָסן און דעם רעשט אַרויסגעטריבן. אויך ביי די דאָרפס־יידן נעמט מען צו די פעלדער מיט די בהמות און די דייטשן קענען זיך גאָר נישט אָפּקילן פון זייער בלוט־דורשט. אין שטאָט האָט יעדער, וואָס האָט נאָר געקענט, זיך געמאַכט בונקערס, כדי צו האָבן אין דער צייט פון כאַפּן, אַן אָרט, ווו זיך צו קענען באַהאַלטן.

היינט איז דער 24־טער מאַי, אסרו־חג־שבועות. איך וויל ווייטער שרייבן; נאָר פון וואַנען אָנהויבן — ווייס איך נישט. דאָס האַרץ איז פול מיט ווייטיק. צי זאָל איך שרייבן וועגן די דאָרפס־יידן, פון וועלכע מען האָט צוגענומען זייער גאַנץ פאַרמעגן, נאָך שווערער האָרעוואַניע פון דור־דורות, און מ׳האָט זיי פון זייערע ווינפּלעצער אַרויסגעטריבן. צי זאָל איך שרייבן, ווי מ׳האָט פון

דער טאמאשאווער געגנט, ווי: נאראל, ציעשאנאוו, יארישטשאוו, טישעוויץ און לאשטשאוו צוזאמענגענומען אלע יידן און שוין דעם דריטן טאג, ווי מ׳האלט זיי אין א לאגער און מ׳ווייסט נישט, וואס די בעסטיע קלערט מיט זיי צו מאכן. צי שרייבן, ווי מען שיסט יידן אין די גאסן, צי וועגן די ארבעטער־יינגלעך, וואס צוריק מיט 6 חדשים, האט מען זיי אוועקגעפירט קיין „יאקטאראוו" און פון זיי זענען צוריקגעקומען נאר 50 פראצענט און דעם רעשט האט מען אויסגעשאסן, אדער געשטארבן פון הונגער און פון טיפוס. די צוריקגעקומענע זענען האלב געשטארבענע, אויסגעמאגערטע, שוואכע, צעבראכענע מיט אפגעפרווירענע הענט און פיס. צי זאל איך שרייבן, ווי 3.000 יידן ארבעטן צוואנגס־ארבעט און באקומען גאר קיין ברויט נישט און ארבעטן אזוי 12 שעה אין טאג אין תעניתים; צי וועגן דעם, וואס דער יודנראט האלט אין איין רויבן און די יידן מוזן פארקויפן דאס לעצטע פאר האלב אומזיסט און צאלן, כדי אויסצוהאלטן די דייטשע אדמיניסטראציע. איין זאך קען איך נאר אין קורצן באשרייבן, ווי די בעסטיע הוליעט מיט דער גרויזאמסטער פארביסנקייט און נאר די מענטשן, וואס דער ביטערער גורל האט זיי נאך נישט פארניכטעט, טראגן זיך נאך ארום מיט דער האפענונג צו בלייבן לעבן. מ׳וווינט זייער ענג. 2 אדער 3 משפחות אין איין צימער, איצט זענען נאך צוגעקומען די דארפס־יידן און ווען, איינעם אן אריער, געפעלט א יידיש הויז, גייט ער אין דער געמיינדע און באקומט גלייך א באפעל, אז דער ייד מוז רוימען פאר אים דאס הויז.

איצט האט זיך ווידער אריינגעדרייט צום שטאטקאמיסאר דער געוועזענער פרעזעס שווייצער און האלט אין איין מאסערן די שטאט־מענטשן, גיט פארשידענע באפעלן, וואס דארף קאסטן דעם יודנראט שווערע צענער טויזנטער.

היינט איז דער 1־טער יוני 1942. נאך דעם נעכטיקן טאג, וואס די ראווער יידן האבן איבערגעקומען, ווען א 5.000 מענטשן, מענער, פרויען און קינדער, פון 14 יאר אלט, האבן געמוזט ארבעטן, פון 5 א זייגער פרי ביז 8 א זייגער אוונט, 15 שעה אן איבערייס; א טייל ביים רייניקן די קריסטלעכע גאסן פון דער שטאט, א טייל ביים אלטן הייליקן ארט, וווּ מ׳האט בערך א 4.000 מצבות צעהאקט און צעבראכט און פון אלץ געמאכט איין הויפן. ווייל דער שטאט־קאמיסאר האט געדראט, אז טאמער וועט מען דאס נישט מאכן, וועט ער פארשיקן 4.000 יידן פון דער שטאט און וואס „פארשיקן" הייסט, ווייסן מיר שוין, אז דאס איז א זיכערער טויט. האט יעדער געארבעט, פון קליין ביז גרויס, מיט אלע און אויך איבער די כוחות. אויך האט מען אים, אויף זיין פארלאנג, געשאפן א מיליאן זל׳ און אויף ווי לאנג מען האט די בעסטיע בארויגט — ווייס מען נישט.

היינט גראד האב איך באגעגנט א בחור, וואס ס׳איז אים געלונגען צוריקקומען פון דעם ארבעטס־לאגער „יאקטאראוו", ווייל קראנקווערנדיק אויף טיפוס, האט מען אים געשיקט אין שפיטאל און פון דארט איז ער געקומען צוריק אהיים מיט אפגעפרווירענע פיס. דארט — דערציילט ער — איז פאראן א שרעקלעכער קאמענדאנט מיט נאך 30 אוקראינישע מיליציאנטן, וואס, ווען ס׳פארגלוסט זיך זיי, שיסן זיי יידן ווי פליגן. אמאל האט מען געבראכט אהין 400 יידן צו ארבעט און דער קאמענדאנט — מיט א שמייכל — פרעגט זיי, אויב אימיצער פילט זיך שוואך אדער קראנק; זיי האבן געמיינט, אז אזוי וועט מען זיי צוריק שיקן אהיים, האט א גרויסער טייל זיך געמאלדן אלס קראנקע. האט ער זיי ארויסגעפירט צו 20 מאן און אזוי דערשאסן 123 מענטשן. צומאל, אז ס׳פארגלוסט זיך אים, קלייבט ער אויס אן ארבעטער, הייסט אים זיך אוועקלייגן אויף א באנק, איין אוקראינער האלט אים ביים קאפ, דער צווייטער ביי די פיס און צוויי אוקראינער מיט נאהייקעס פוןביידע זייטן שלאגן 25 שמיץ. זיי שלאגן צום טאקט, ווי א שמיד שלאגט אויפן גליענדיקן אייזן און יעדע 2 שמיץ ווערט פארעכנט פאר איינעם. אזוי בושעוועט די ווילדע חיה. דערצו האבן מיר אונדזערע אייגענע פאראזיטן ביים יודנראט, וואס לעבן אויפן יידישן חשבון. מיין מזל איז דערווייל, וואס כ׳האב איינגעריכטעט אין וואלד א קוילן־ברענעריי, וווּ מ׳ארבעט אויס קלעפקעס און דערביי ארגאניזירט ביי ארבעט, מיינע קינדער און נאך 40 יידן מיט 20 פרויען.

היינט איז דער 14־טער יוני 1942. צו שרייבן פון יידישע צרות איז פאראן זייער א סך: מ.האלט ווידער אין איין פירן, פון קראקאווער און טארנאווער געגנט, פולע באנען מיט יידן קיין בעלזעץ צום פארניכטן. די באנען, מיט 30 — 40 פארמאכטע וואגאנען, אין יעדן פון 70 — 80 יידן, באוואכט מיט געסטאפאווצעס פון פארנט און הינטן. די קינדערלעך, נעבעך, שטרעקן ארויס די הענטעלעך פון די, מיט גראטעס, פארמאכטע קליינע פענצטער און בעטן א ביסל וואסער און מ׳קען צו זיי נישט צוקומען. זייער הפנים, ווייסן נישט וווהין מ׳פירט זיי.

אין די וועלדער ארום ראווע, האבן זיך ארגאניזירט באוואפנטע באנדעס. זיי ווארפן אן א מורא אין דער גאנצער געגנט און ס׳איז שוין פאראן פון זיי, א סך פארוווּנדעטע און טויטע זשאנדארמען. נעכטן האבן זיי געטראפן א יידן פון ראווע, יענקל זאממער, וואס איז געווען אין

שעדליסק, וועגן אַ ביסל עסנוואַרג און מ׳האָט אים דערשאָסן, אַ ייד פון 3 קליינע קינדער. דער הונגער איז זייער גרויס, אָבער דער עיקר־צרה איז, די אַזוי גערופענע „אויסזידלונגס־אַקציע״ מיט די גרויסע העצעס קעגן יידן און דאָס, וואָס די אויסראָטונגס־אַקציע אין פּוילן איז אין פולן גאַנג. 2 אָדער 3 מאָל אין וואָך פירט מען דורך ראַווע, הונדערטער וואַגאָנען מיט יידן קיין בעלזעץ צום פאַרניכטן.

היינט איז דער 21־טער יוני 1942, שוין אַ יאָר זייט היטלער י״ש איז באַפאַלן רוסלאַנד. וויפל יונגע מענטשןלעבנס דאָס האָט שוין געקאָסט, איז מען נישט אומשטאַנד אָפּצושאַצן, אָבער אַממייסטן בלוטיקט דאָם יידישע פאָלק, אומזיסט און פאַר גאָרנישט, נאָר דורך אַ משוגעת פון איין מענטש. מ׳אַרבעט שווער און ביטער, אַפילו אַזעלכע אַרבעטן, וואָס ברענגען קיינעם איבערהויפּט נישט קיין שום נוצן און זענען נאָר באַשטימט, כדי צו מוטשען יידן, אָבער יעדער מיינט און האָפט, אַז די אַרבעט וועט אים אָפּראַטעווען פון „אויסזידלונג״.

היינטיקע וואָך, האָבן די דייטשן אין יאַוואָראָוו פאַרלאַנגט פון יודנראַט 13 יידן צום דערשיסן און דער יודנראַט האָט זייער ווונטש געמאַכט. די יודנראַטן האָבן אויך פאַרלוירן דאָס מענטשלעכקייט, זיי זענען געוואָרן ווי קאַלטע מערדער אָן רחמנות. מ׳רויבט, מ׳שלאָגט, מ׳גיט אַרויס יידן אויף קרבנות, מ׳פּילט זיך אָן די קעשענעס און מ׳לעבט אויף אונדזער חשבון. ס׳איז נישטאָ ביי וועמען זיך צו באַקלאָגן, אונדזער לעבן און פאַרמעגן איז הפקר.

די צייטונגען ברענגען ידיעות פון קליינע נצחונות פון אַקס־מלוכות, (דייטשלאַנד, איטאַליע און אַנדערע); אָבער די אַליאירטע מלוכות (ענגלאַנד, אַמעריקע) קומען נאָר אָפּ מיט אסיפות, קאָנפערענצן און שרייען נאָר, אַז מ׳וועט זיך אָפּרעכענען און דערווייל זעט מען גאָרנישט. דאָ, קלאַפּט אַלץ ווי אַ זייגער: יעדן דינסטיק און פרייטיק פירט מען דורך ראַווע אַ 45 — 50 וואַגאָנען מיט יידן. די מאַמעס שטעלן צו די קליינע קינדער צו די גראַטעס פון די בהמות־וואַגאָנען, זיי זאָלן כאַפּן אַ ביסל לופט. אויפן באַנהויף שרייען זיי און בעטן — וואַסער. די פּאָליאַקן טראַגן צו אַ ביסל וואַסער און פאַר אַ קליין טעפּעלע נעמען זיי 5 — 10 זל׳. קיין יידישן אַרבעטער, וואָס אַרבעט ביים באַנהויף, לאָזט מען נישט צו זיי צוקומען.

מיר קענען געגוי נישט אָפּשאַצן, וויפל יידן ס׳פעלן שוין אין פּוילן. ווייל מ׳ווייסט נישט געגוי, וואָס ס׳טוט זיך אין אַנדערע שטעט. מיר טאָרן נישט גיין און נישט פאָרן, נאָר, וואָס מ׳ווערט געוויער פון אַ גוי. אַלנפאַלס, שאַץ איך אָפּ, אַז ס׳פעלן שוין אַ 35 — 40 פּראָצענט. ווייל לויט ס׳הערט זיך פון אַנדערע שטעט, איז נאָך אין ראַווע אַ סך בעסער דער מצב. דאָ זענען געווען אין יאָר 1941 בערך אַ 8.400 יידישע נפשות און היינט איז נישטאָ מער ווי 6.400, אַזוי, אַז ס׳פעלט אין ראַווע 25 פּראָצענט, פון זיי זענען 80 פּראָצענט געהאַרגעט אָדער פאַרשיקט קיין בעלזעץ און דער רעשט איז סתם געשטאָרבן פאַר שרעק און הונגער. אַזוי, אַז ס׳הייסט, אַז אין ראַווע איז נאָך נישט אַזוי שלעכט; ווייל אַנדערע שטעט ווי: קראָקע, לובלין, זאַמאָשטש, ווו ס׳זענען געווען אַ סך יידן. זענען שוין היינט „יודנריין״. קיין מענטש אין אויסלאַנד וועט נישט קענען גלויבן, וואָס ס׳קומט פאָר מיטן יידישן פאָלק אין פּוילן, מיר זענען ביי וועלף צווישן די ציין און די זייטיקע דערנער שטעכן אונדז נאָך צו. מ׳רעדט מיט אַ פּאָליאַק, אָדער אַן אוקראַאינער, וועט ער אייך אויסזוכן פאַרשידענע טעמים פון צוריק נאָך מיט 400 אָדער 500 יאָר, ווען אונדזערע עלטערן האָבן געהאַט פּראָפּענאַציעס, אָדער אָפּגעדונגענע קירכעס און די גויים, ביים טויפן אָדער חתונההאָבן, זענען געווען געצוווּנגען צו געבן דעם ייד אַן אָפּצאָל און דערפאַר צאָלן זיי אונדז איצט אָפּ. ווי נאַריש און לעכערלעך זייערע טענות. מיר מוזן דאָס אויסהערן, שווייגן און צוטרייסלען מיטן קאָפּ. ווי אומבאַהאָלפן מיר זענען, פירנדיק אונדז צו דער שחיטה, מיר שטרעקן אויס די העלדזער צום שעכטן. נישט איין מאָל קומט אוים צו שמועסן, אפשר וואָלט מען זיך אָרגאַניזירט, זיך פאַרבינדן מיט אַנדערע שטעט, נישט אויסצופירן די באַפעל, אָדער זיך גאָר אינגאַנצן אַקעגנשטעלן — ענטפערט מען, אַז עס וועט זיין נאָך ערגער. טאָמער וועט מען אויסהרגענען די גאַנצע שטאָט, און אַזוי גייט אַוועק אַ טאָג נאָך אַ טאָג. מ׳הערט, אַז פון דער שטאָט האָט מען אַזוי פיל אַרויסגעפירט, אין דער צווייטער שטאָט האָט מען אַזוי פיל אויסגעשאָסן און מ׳געוויינט זיך צו צו דעם מצב. בשעת ס׳גייט אַדורך דער בעלזעצער צוג, ווערט זייער שווער אויפן האַרץ. אָבער אַז ס׳גייט אַוועק אַ טאָג, פאַרגעסט מען און יעדער מיינט, אַז אים איז דאָס נישט נוגע. אַזוי גייט אונטער דאָס יידישע פאָלק אין פּוילן!

דעם 24טן יוני האָט מען מיר צוגעשטעלט אַ שריפטלעכן באַפעל, אַז איך מוז ריימען אין פאַרלויף פון 48 שעה מיין גאַנץ הויז, וואָס איז באַזעצט פון 8 פאַמיליעס — מער ווי 30 נפשות, און עס איבערגעבן דער דייטשער פירמע „שטיקעל״. נאָך לאַנגער האָרעוואַניע און שווערע מי, נישט דערעסן און נישט דערשלאָפן, ביז איך האָב דאָס הויז אויפגעבויט און איצט — מוז איך עס רוימען.

מען האָט אונדז צעטריבן, ווי פייגעלעך פון דער נעסט.

איך בין אריבער צו מיין שוועסטער מלכה. מיין טאכטער מיט 3 קינדער זענען אוועק באזונדער און מיין זון שמעון, מיט פרוי און קינד עקסטרא. אלע שטוב־זאכן צעטיילט צווישן די שכנים און זיך קוים אריינגעשטופט ביי מיין שוועסטער, ווו ס'איז שטארק ענג און דושנע.

משפחת וואלפוס הי"ד
די משפחה וואלפוס הי"ד

דעם 25־טן יוני איז אראפ א ביטערער חורבן אויפן שטעטל מאגיעראוו. מ'כאפט אויס דאס גאנצע שטעטל און מ'פ־רט זיי אוועק קיין בעלזעץ. פון 1.100 נפשות, האט מען 800 אוועקגעפירט, בערך א 100 זענען אנטלאפן, פון וועלכע מען האט א טייל, ביים אנטלויפן, נאכגעשאסן און זיי זענען געפאלן אויף די וועגן.

א טייל האבן זיך אויסבאהאלטן ביי גויים, אבער דעם צווייטן טאג, האבן די דייטשן געלאזט פויקן און מודיע געווען, אז ביי וועמען מ'וועט געפונען א ייד, וועט מען אלע דערשיסן. האבן די פויערן מורא באקומען, און ארויס־געגעבן 30 יידיש פרויען, מיט מענער און קינדער און מ'האט זיי געפירט קיין בעלזעץ. נאכדעם, ווי די גע־סטאפא האט אין מאגיעראוו אלץ אוועקגערויבט, איז עס געווארן יודנריין.

דעם 27־טן האט ראווע איבערגעלעבט גרויס שרעק, ס'האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז מען גייט דורכפירן א כאפ־אקציע. מ'איז געלאפן אין פעלדער און וועלדער, זיך אויסבאהאלטן אויף בוידעמער און קעלערס. מ'האט מורא, אז אין דער וואך וועט עס געשען.

אויך די ציגיינער מארדעט מען אויס מאסנוויז. אין לובאטשאוו האט מען די וואך דערשאסן 80 ציגיינער און 8 יידן האבן זיי באגראבן, דערנאך האט מען אויך די 8 יידן געהארגעט.

מ'לעבט אין שטענדיקן פחד, מ'האט מורא פארן אייגענעם שאטן. מיר הערן קיין שום טרייסט־ווארט, מיר האבן נישט קיין מנהיג, וואס זאל זארגן פאר אונדז. יא, מיר האבן יודנרעטער, וואס ארבעטן פאר די דייטשן און פאר אונדז טוען זיי גארנישט; נאר רויבן און גזלנען.

היינט איז דער 11־טער יולי. מיטוואך און שבת פירט מען טראנספארטן־יידן אין 50 בהמות־וואגאנען קיין בעל־זעץ. פון אויסלאנד הערט מען רעדעס קעגן דער יידן־פארניכטונג, דער קארדענאל האט גערעדט, טאמאס מאן האט גערעדט — און דא גייען די טראנספארטן אן אויפ־הער.

אויך אוקראינער און פאליאקן שלעפט מען אוועק קיין דייטשלאנד אויף צוואנגס־ארבעט. און מיר געפינען זיך די גאנצע צייט פארצווייפלט, אין פחד און מורא, אין גרויס הונגער און קיין ישועה זעט מען נישט. מיר ווארטן אויף דער עקזעקוציע פון טויט־אורטייל, וואס היטלער האט אויף אונדז ארויסגעגעבן. זייט פעברואר 1942 פעלט שוין, לויט מיין אפשאצונג, אין פוילן, מער ווי 50 פראצענט יידן. אפילו די פאמיליעס, וואס באשטייען נאך, זע־נען אויך צעבראכן, ווייל פון יעדער פעלט שוין א גרוי־סער טייל. מיר ווייסן, אז אונדזערע ברידער אין אויס־לאנד האבן גרויס מיטלייד מיט אונדז, אבער זיי קענען אונדז גארנישט העלפען. מיר האפן אויף א נס.

היינט איז דער 19־טער יולי. די וואך איז געווען א שרעקלעכע וואך אין ראווע. אין דער ווארשעווער גאס, נאענט ווו איך וווין, האט זיך באזעצט אין אברהם־איטשע מערצס הויז אן אפטיילונג מערדער־זשאנדארמעריע און אין א צווייט הויז דערביי, האט זיך באזעצט די אוקראי־נישע פאליציי. זיי האבן געכאפט יידן, זיי געפייניקט, גע־שלאגן, זיי געהייסן ליגן מיטן פנים אראפ און מערדערלעך געשלאגן און דערנאך זיי אלע אוועקגעפירט קיין בעלזעץ. מ'איז ווידער געלאפן זיך אויסצובאהאלטן, ווו מ'האט נאר געפונען א פלאץ, מ'האט געזאגט, אז מ'גייט אויספירן א פארניכטונגס־אקציע אין גאנצן ראווער קרייז. פון אלע ארומיקע מקומות האט מען געהאלטן אין איין פירן יידן קיין ראווע צום אוועקשיסן. מ'איז שוין געווארן גלייכגיל־טיק, מ'וואלט שוין געוואלט איבערקומען, ווייל מ'זעט נישט קומען קיין שום הילף. מ'ליידט פון גרויסן הונגער,

די מענטשן פאַרענדערן זייער אויסזען און איינער דעם צווייטן קען נישט דערקענען.

היינט איז דער 22־טער יולי, ערב תשעה באב. ס'איז נישט צו פאַרגלייכן דעם חורבן־ירושלים צו אונדזער חורבן. די אויסראָטונגס־אַקציע הערט נישט אויף. מיר שעלטן די ענגלענדער, זיי זענען שולדיק, זיי האָבן צייט צו וואַרטן מיט דער אָפענסיווע און מיר ווערן דערווייל פאַרניכטעט.

איצט נאָך דעם 29טן יולי, גיי איך ווידער שרייבן, מיט ציטערדיקע הענט, איבער דעם גרויסן חורבן, וואָס האָט געטראָפן מיך און דעם רעשט ביסל יידן אין ראַווע. אין דעם טאָג האָט די געסטאַפּאָ באַזעצט די שטאָט און דורכגעפירט אַ כאַפּ־אַקציע קיין בעלזעץ. מ'האָט געכאַפּט: מאַמעס מיט קינדער, אַלטע לייט, קריפּלען, יונגע שיינע טעכטער מיט זין, רבנים תלמידי־חכמים, קראַנקע וואָס האַלטן ביים שטאַרבן און מיך אויך בתוכם, אויך מיינע שוועסטער מיט קינדער און אייניקלעך. מ'האָט אונדז געפירט אויף אַ פּלאַץ אין דער גרונוואַלדסקער גאַס, באַוואַכט פון געסטאַפּאָ מיט אוקראַינישע פּאָליציי, זיך געמוזט אַוועקלייגן מיטן פּנים אַראָפּ אויף דער ערד און זיי האָבן אונדז געשלאָגן מיט אייזערנע און האָלצערנע שטעקנס, און די קולות און געוויינען פון אַלע זענען געגאַנגען ביזן הימל.

די פעדער איז נישט אומשטאַנד צו באַשרייבן די גרויזאַמקייט, די באַרבאַרישקייט, די מערדעריי קעגן קליינע קינדער. מ'האָט אויך געבראַכט פון נעמיראָוו אַן 800 יידן און פון ראַווע האָט מען פאַרנומען אַ 1200 בערך. מיט מיינע הענט האָב איך, נעבעך געמוזט מיין שוועסטער מיט איר שנור און אייניקלעך און אַנדערע קראַנקע און קאַליקעס, וועלכע האָבן נישט געקענט אַרויפקריכן אויפן אויטאָ, אַרויפטראָגן און אַזוי האָב איך צוזאַמען מיטן געוועזענעם יודנראַט־פּרעזעס שווייצער, וועלכן מ'האָט דערנאָך אויך אַוועקגעפירט, אויפגעלאָדן פינף אויטאָס קיין בעלזעץ. בלייבנדיק אינעם רעשט, וואָס מ'האָט אויסגעשטעלט אין רייע, כדי צו גיין צופוס, בין איך צוגעטרעטן צום הויפּטמאַן און אים געוויזן מיין פּאַסירשיין, אַלס האָלצמאַניפּולאַנט. ער האָט עס געוויזן דעם מערדער, דעם מאַיאָר און ער האָט מיך באַפרייט און איך בין אַוועק אין שטוב.

אָבער פּ־ן איין זאַך בין איך זייער צופרידן, וואָס מיט מיינע 16 שעהן מאַטערניש און יסורים, האָב איך אָפּגעראַטעוועט דערווייל 25 מענטשן פון זיכערן טויט. ווייל, דער אוקראַינישער פּאָליציאַנט האָט אַנטדעקט אונדזער בונקער און האָט געגעבן אַ געשריי „אַרויס" — בין איך, מיין שוועסטער און שלמה שמיט אַרויס, ער האָט אונדז פאַרנומען און ווען ער האָט אונדז געפירט אויפן פּלאַץ, זענען דערווייל די רעשט־געבליבענע — מיר זענען געווען בערך אַ 30 מענטשן, צווישן זיי מיין פרוי, מיין שוועסטער מלכה — אַנטלאָפן, זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע פּלעצער און ווען דער אוקראַינער מיט דער געסטאַפּאָ זענען צוריקגעקומען מאַכן אַ רעוויזיע, האָבן זיי שוין קיינעם נישט געטראָפן. אַזוי אַרום זענען זיי דערווייל ניצל געוואָרן. די איכה־קינות זענען אַ הבל קעגן דעם איצטיקן חורבן.

יעדן צווייטן טאָג פירט מען אַדורך אַ 50 — 60 וואַגאָנען. אין בעלזעץ סמט מען זיי מיט גאַז. מענטשן שפּרינגען פון די וואַגאָנען, אַ טייל געלונגט זיך צו ראַטעווען און אַ טייל ווערן דערשאָסן. אויך אין ראַווע זענען פאַראַן די וואָך אַ 30 געשאָסענע, וואָס האָבן געזאָגט: „מיר גייען נישט, נאָר שיסט אונדז" — האָט מען זיי שטאַרק געפּייניקט און דערנאָך דערשאָסן.

איך האָב גערעכנט, אַז איך וועל שוין מער נישט באַוויזן צו שרייבן, אָבער גאָט האָט געהאָלפן און איך קען שרייבן ווייטער, אָבער ווי לאַנג — ווייס איך נישט. אַזוי ווי מ'הערט, אַז יעדע וואָך הארגעט מען אויס מער פון 100.000 יידן, מיין איך, אַז מיט אונדז האַלט זייער שלעכט און מ'וועט אונדז אַלע אויסהאַרגענען. מיר ווייסן, אַז היטלער האָט דעם קריג פאַרשפּילט, אָבער מיר יידן, זענען אויך פאַרשפּילט.

אויפן וועג קיין בעלזעץ, זענען פון די ראַווער אַוועקגעפירטע, אַ 60 מענטשן בערך, אַראָפּגעשפּרונגען פון די וואַגאָנען און איצט קומען זיי צוריק מיט צעבראָכענע אברים און מיט גרויסע ווונדן. איין פרוי, האָט צוערשט אַראָפּגעוואָרפן איר קינד, נאָכער אַליין געשפּרונגען און איז געבליבן לעבן. אַ גרויסער טייל זענען געהאַרגעט געוואָרן.

איין פריילן, פליישער, האָט געבעטן 5 מינוט צייט צום רעדן. האָט דער קאָמענדאַנט איר דערלויבט. האָט זי געזאָגט: „איר גלויבט, מיר ווייסן נישט, וווּ איר פירט אונדז, איר פירט אונדז קיין בעלזעץ צום פאַרברענען. איר האָט שוין מיין פאַמיליע פון 21 נפשות אומגעבראַכט, איצט ווילט איר נאָך מיך אויך. איר מערדער, וואָס איר זייט...! היטלער האָט דעם קריג פאַרשפּילט, די יידן אומברענגען וועט אייך נישט העלפן, איר וועט בלייבן אין דער געשיכטע אַלס באַרבאַרישע מערדער...!" — האָט דער קאָמענדאַנט זי גלייך מיטן רעוואָלווער דערשאָסן. די שענסטע מיידלעך און די בעסטע זין פון ראַווע האָט מען שוין אומגעבראַכט.

אוי, ווי אונדז, פּוילישע יידן, דריי מיט אַ האַלבן מיליאָן גייען מיר אונטער. צוויי מיליאָן זענען שוין געהאַרגעט מיט אַ מיתה משונה. מיט דעם רעשט, ווייסן מיר נישט, וואָס ס'וועט געשען. מיר זענען איבערצייגט, אַז

קיין איינער וועט נישט בלייבן לעבן און גאָט קוקט זיך צו, ווי מ׳מאָרדעט אונדז!

ווי איז צו אונדזער גורל און ווי איז דיר, דייטשלאַנד, וואָס דו האָסט אַזעלכע מערדער, ימח שמם וזכרם, ונימח זכורם מלהזכירם...!!!

אַלע יידן אויף דער וועלט, וועט דייטשלאַנד נישט אויס־האַרגענען, העכסטנס די אייראָפּעישע יידן, אָבער די יידן אין אַנדערע לענדער וועלן דערלעבן דייטשלאַנדס מפּלה, אָבער אונדז איז זייער שלעכט. דערצו לאַכן די פּאָליאַקן און אוקראַינער אונדז אויס. ווען אַ ייד באַהאַלט זיך, ווייזן זיי די מערדער דאָס באַהעלטעניש, אָדער די אוקראַינער אַליין כאַפּן און שיסן. יעדן טאָג פירט מען אָן אָן אויפהער יידן קיין בעלזעץ. ס׳זענען פאַראַן אויך יידישע פּאַרעטער. אָבער זיי פאַלן אַליין אויך אַריין. איצט האָט מען זיי אויך אַוועקגעפירט קיין בעלזעץ. יעדע פאַמיליע האָט שוין אַ צע־בראָכן הארץ. יעדע שטוב וויינט און קלאָגט נאָך זיינע קרבנות; מ׳קען נישט עסן, שלאָפן, נאָר מ׳קרעכצט. אוי, געוואַלט, אַ בראָך צו אונדזער גורל...!

היינט איז דער 9־טער אויגוסט 1942. די פּאַניק אין שטאָט האָט נאָך נישט אויפגעהערט. יעדן טאָג גייען צוגן מיט יידן פון פאַרשידענע שטעט קיין בעלזעץ. אַ טייל ווייסן נישט, אַז זיי פאָרן צום טויט. זיי מיינען, אַז זיי פאָרן צו אַרבעט. די תלינים מאַכן פאַרשידענע קאָמבינאַציעס, אָפּצונאַרן די מענטשן. פרייטיק און שבת זענען יידן גע־שפּרונגען פון די וואַגאָנען, וואָס מ׳האָט געפירט פון באַ־ריסלאַוו און טורקע. ס׳זעט אויס, אַז אויפן ראַוווער באַנ־הויף זענען זיי עפּעס געוואויר געוואָרן, וואָס בעלזעץ באַ־דייט. מיר האָט מען איבערגעגעבן, אַז ס׳איז פאַראַן דאָרט 3 באַראַקן, אין יעדן באַראַק גייט אַריין 300 מענטשן, אויסגעקלאַפּט אינעווייניק מיט בלעך, אַהין טרייבט מען אַריין די קרבנות נאַקעט, מענער צוזאַמען מיט פרויען. ס׳ווערט פאַרמאַכט אויף 5 מינוט, נאָכדעם עפענען זיך אויטאָמאַטיש די טירן און מ׳וואַרפט אַרויס די טויטע קערפּערס און מ׳לאָדט זיי אויף לאָרעס, אַוועקצופירן זיי צו באַגראָבן אין גרובער. אַלעס אויטאָמאַטיש. אַזוי פאַר־ניכטן די מערדער די אומשולדיקע, אומבאַוואָפנטע מענטשן.

אין ראַווע מאַכט זיך יעדער ייד אונטערערדישע באַ־האַלטענישן, מ׳רעדט נאָר אַ גאַנצן טאָג פון די מערדע־רייען, מ׳האָט גאָרנישט אין זינען, מ׳טראַכט נאָר עפּעס צו פאַרקויפן, נאָר די פויערן האָבן אויפגעהערט צו קויפן. מ׳קאָמבינירט, ווי אַזוי זיך אַרויסצוראַטעווען פון דעם מלאך־המוות הענט. דערווייל איז אונדזער מזל זייער נידעריק, ס׳קען ערגער נישט זיין. יעדע פאַמיליע איז צעבראָכן.

די פּאָליאַקן און אוקראַינער האָבן „ויחד יתרו" — אַלס מענטשן באַדויערן זיי אונדז, אינעווייניק האָבן זיי פאַרגעניגן. ס׳וועט זיין אַ פּוילן אָן יידן. מ׳באַהאַלט, מיקלאַמפּערשט, יידן און ווען ס׳קומט אַ כאַפּ־אַקציע, טרייבן זיי די יידן אַרויס אויף דער גאַס, אָדער זיי שיקן אונטער די געסטאַפּאָ, אָדער די אוקראַינישע מיליץ, וואָס נעמט זיי אַוועק; דאַמאָלס מאַכן זיי זיך פאַר גוטע מענטשן, ווי אומשולדיקע און ווילן נאָר אויסנאַרן שטוב־זאַכן ביי יידן.

דער 16טער אויגוסט. דאָס רשעות אין דערגאַנגען ביז צו דער העכסטער מדרגה. אַ מענטש קען זיך עס גאָר נישט פאָרשטעלן, ס׳איז איבערהויפּט אין דער געשיכטע נישטאָ אַזאַ נאָמען, ווי עס אָנצורופן; מערדעריי איז ווייניק; באַרבאַריזם איז קעגן דעם גאָרנישט; זייט די וועלט שטייט, האָט מען נאָך אַזעלכעס נישט געהערט און נישט געזען; צווישן די ווילדע פעלקער און מענטשן־פרע־סער האָט דאָס נישט געטראָפן. מ׳האַלט אין איין פאַר־ניכטן דאָס יידישע פאָלק. מ׳פירט יעדן טאָג איין צוג פון יאַראָסלאַווער שטרעקע און איין צוג פון לעמבערגער זייט קיין בעלזעץ. אויפן וועג שפּרינגען מענטשן פון די וואַ־גאָנען און צעברעכן הענט און פיס; דערנאָך פאַלן זיי אַריין אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ, וועלכע שלאָגן און האַרגענען זיי, פירן זיי דערנאָך אין וואַלד אַריין, שיסן זיי און באַגראָבן זיי, זשיפּענדיק נאָך, אַזוי, אַז די ערד רירט און הייבט זיך.

שוין זייט 10 טעג איז אין לעמבערג אַ גרויזאַמער פּאָגראָם, נישט צו באַשרייבן, און די שטאָט איז שוין כמעט יידנריין. אין ראַווע איז שוין פאַראַן זייער ווייניק יידן. מען זעט מער נישט קיין קינד אויף דער גאַס. מען זעט נישט ביי קיין ייד קיין שמייכל. ביי דער אַרבעט שלאָגן אַפילו די ציווילע דייטשן מיט דראָנגען, מיט אייזנס, מ׳ווערט קאַליקעס און די בעסטיעס האָבן פון די אָרגיעס גרויס הנאה. מיר יידן זענען ווי שעפּסן, קיין אָנפירער, וואָס זאָל אונדז זאָגן, וואָס צו מאַכן. אַזוי גייט אַ טאָג איבער אַ טאָג און עס ווערט אַלעמאָל ערגער. אין יעדן דאָרף און אין יעדער שטאָט פעלט שוין אַ 70 פּראָ־צענט יידן. אַז ס׳וועט אַזוי גיין ווייטער — וועט באַלד צו אונדז זיין אַ סוף. מ׳קען שוין ביינאַכט נישט שלאָפן. דאָס לעבן שפּילט שוין קיין שום ראָלע; אַלץ וואָס מ׳האָט נאָך, ווערט פאַרקויפט פאַר ביליק, אָבי מ׳קריגט נאָר דעם פויער צום פאַרקויפן, ווייל זיי ווילן מער נישט קויפן און זאָגן, אַז סיי ווי סיי, וועט מען אונדז נעמען קיין בעלזעץ און מיר וועלן אַלץ זיי איבערלאָזן. דעריבער קען שוין ערגער ווי איצט נישט זיין. מאַמעס באַוויינען זייערע

אוועקגערוויבטע קינדער, מענער זייערע פרויען, פרויען — זייערע מענער און אַזוי גייען מיר פאַרלוירן.

היינט איז דער 20־טער אויגוסט. אַ ווינק פון האָפע־נונג איז אַריין אין יידישן האַרץ. ווי מ׳גיט איבער האָט זיך געעפנט דער צווייטער פראָנט פון מערב און די אַמע־ריקאַנער און ענגלענדער לאַנדן אויפן אייראָפּעישן קאָנ־טינענט. מ׳האָפט, אַז ה. וועט האָבן די מפּלה און אפשר וועט זיך גאָט דערבאַרעמען און דאָס רעשט ביסל יידן וועט בלייבן לעבן.

אַ סך מענטשן גלייבן זיך נישט, אויב ס׳קען נאָך קומען אַ הילף, ווייל אַלע זענען זייער נידערגעשלאָגן. דערווייל איז נאָך היינט געגאַנגען אַ צוג מיט יידן פון יאַראָסלאַווער געגנט קיין בעלזעץ. נאָר איך רעכן, אַז זיי וועלן זיין געצוווּנגען אָפּצושטעלן, ווייל זיי וועלן פאַר־לירן די מוחות. מ׳זעט, אַז די דייטשן גייען אַרום אָן קאָפּ. די רוסן אַטאַקירן אויף אַלע פראָנטן, איצט נאָך דער מערב־פראָנט; מ׳רעכנט, אַז ס׳וועט נאָך צוקומען נאָך אַ פראָנט און זיי וועלן זיך מוזן אונטערגעבן. יעדנפאַלס אַ פונק פון האָפענונג האָט זיך צעבלאָזן אין אונדזערע הער־צער.

דער חורבן אין לעמבערג איז אומבאַשרייבלעך; אין איין שפּיטאָל האָט מען אויסגעשאָסן אַלע יידישע קראַנקע. אין שפּיטאָל האָט מען מיטגענומען און אַ סך זענען פון דעם שלאָגן, געשטאָרבן אויפן וועג; שריפטלעך לאָזט זיך נישט די גרויזאַמקייטן איבערגעבן. דערווייל נעמט נאָך דער יודנראַט ביי די אָרעמע מענטשן מיט געבראָכענע הערצער, געלט און שטוב־זאַכן. עסנוואַרג איז געוואָרן אַ ביסל ביליקער און דער פויער, כאָטש, וואָס די מערדער האָבן אויסגעהאַנגען פּלאַקאַטן, אַז קיין שום אַריער טאָר נישט קומען מיט יידן אין קאָנטאַקט, היט זיך נישט און פאַרקויפט דאָך דעם ייד, ווייל דער ייד צאָלט בעסערע פּרייזן. דאָס פאַרמעגן, געלט און זאַכן שפּילן קיין שום ראָלע, מ׳וויל נאָר בלייבן לעבן.

אָך גאָט, האָב שוין רחמנות אויף דעם ביסל יידן און שיק זיי די נחמה; מיר זענען שוין אַ קליין רעשטל; און אויב מיר זענען עס נישט ווערט, טו עס אין זכות פון אונדזערע אבות, אָדער העלף אונדז אין זכות פון דעם רעשט אומשולדיקע קליינע קינדער! דאָס שלעכטיקייט פון די מערדער זאָלסטו באַשטראָפן און מיר זאָלן דער־לעבן זייער מפּלה!

מיר ווייסן נישט, אויב אונדזערע ברידער אין אויס־לאַנד, ווייסן גענוי אַלץ, וואָס ע סטוט זיך מיט אונדז, ווייל די מענטשן, וואָס מאַכן נישט מיט דאָס גיהנום, קע־נען זיך אַזעלכע בעסטיאַלישע זאַכן נישט פאָרשטעלן. אַ טייל דייטשן אַליין, באַוויינען אונדז, אָבער יעדער דייטש איז אַ מערדער! אונדזערע שכנים רייבן זיך פון הינטן די הענט, זיי באַדויערן אונדז און ראָטן אונדז צו מאַכן אָן אויפשטאַנד.

היינט איז דער 24טער אויגוסט 1942. די בעסטיאַ־לישקייט גייט ווייטער אָן. מ׳פירט ווידער צוגן יידן קיין בעלזעץ. ראַווע האָט ווידער מורא צו ווערן יודנריין.

איך וויל זיך צוריקקערן צו דער אַקציע פונעם 29־טן יולי, כדי איבערצוגעבן און באַשרייבן די באַרבאַרישקייט פון די קאַלטע מערדער. ווען איך בין דאַמאָלס געשטאַנען צווישן אַ גרופּע פון 50 — 60 יידן, וואָס די אוקראַינישע פּאָליציי און די דייטשע זשאַנדאַרמעריע האָבן אַרויסגע־נומען פון די באַהעלטענישן, איז געווען אַ 30־יעריקע פרוי, אַ שיינע ברונעטקע מיט אַ געקרויזלטן קאָפּ האָר, מיט אַ פּרעכטיק שיין זעקס־חדשימדיק קינד, ווייזט אויס אַ יינגעלע, און זי האָט גערעדט פּערפעקט דייטש. זאָגט זי אַזוי צום הויפּטמאַן: „הער אָפיציר, פּיליכט האָבן זי דאָך אַ מענטשלעך האַרץ, פּיליכט האָבן זי אויך אַ פרוי און אַ קינד, זעען זי, אַזאַ וווּנדערשיין קינד.

שענקען זי, ביטע, דאָס לעבן דעם קליינעם אומשול־דיקן קינד".

האָט זיך דער הויפּטמאַן אומגעקוקט און האָט געפונען אַ דיקע צווייג פון אַ בוים און האָט געגעבן אַ געשריי: „ווירסט האַלטן די שנאוצע (פּיסק)?! — און גיט איר אַ פליק מיט דעם גאַנצן כוח איבער דער פּלייצע, האָט דאָס קינד געגעבן אַ קוויטש, האָט ער דעם קינד אויך געגעבן אַ פליק, אַזוי, אַז דאָס קינד מיט דער מאַמען, זענען גע־בליבן ליגן אויפן אָרט. און ווען אַן עלטערע פרוי האָט געפּרווּוט צוגיין און איז נישט געבליבן שטיין — האָט מען זי גלייך דערשאָסן.

בענטשע שוחטס פרוי, וואָס איז געווען פּאַראַליזירט, האָט דער דייטש געהייסן גיין און זי האָט נישט געקענט, האָט ער זי אַרויסגענומען פאַרן הויז און זי דערשאָסן. דעם מאַן אירן, בענטשע שוחט, האָט ער מיטגענומען. — אַזוי מאָרדן זיי אונדז קאַלטבלוטיק אויס!

פון לעמבערג דערציילט מען מוראדיקע גרויל־זאַכן; מען מאָרדעט טויזנטער יידן, פרויען מיט קינדער. דער ייד איז גאָרנישט ווערט, אַפילו די אוקראַאינער און די פּאָליאַקן האַלטן שוין אויך, אַז אַ ייד צו האַרגענען איז לייכטער, ווי אַ מויז, אָדער אַ שטשאָר.

בעלזעץ עסט אויף יעדן טאָג אין די טויזנטער יידן.

דאָס שטאַרקע באַמבאַרדירן דייטשלאַנד, העלפט נאָך דערווייל גאָרנישט; דער משוגענער האָט נאָך אַלץ צייט און טוט מיט אונדז, וואָס ער וויל. ער האָט דערצו צייט,

האַלט דערצו ספּעציעלע תּלינים, מיט ספּעציעלע באַנען און עס פירט זיך ביי אים אַלץ נאָרמאַל. יעדן טאָג, איין באַן אָדער צוויי באַנען מיט 50 — 60 וואַגאָנען, אין יעדן וואַגאָן אַ 100 יידן בערך. אַזוי, אַז בעלזעץ עסט אויף יעדן טאָג, פון 8 ביז 10 טויזנט יידן. בלויז די צונגן וואָס גייען פאַרביי ראַווע, זעען מיר, אָבער וואָס עס טוט זיך אין אַנדערע שטרעקעס, און אין אַנדערע שטעט, ווייסן מיר נישט. ווער ווייסט, אויב פּוילן האָט נאָך אַ מיליאָן יידן; אויב ס'וועט נאָך אַזוי דויערן אַ קליין שטיקל צייט, וועט נישט בלייבן קיין שריד ופליט פון די פּוילישע יידן. אפשר וועט דאָך נישט זיין צו שפּעט. מיר וואַרטן אויף נסים, דאָס יידישע פאָלק האָט תּמיד געהאַט נסים. אפשר וועט זיך גאָט אויף אונדז דערבאַרעמען.

היינט איז דער 31.8.1942. שוין 3 יאָר זייט ה. האָט די וועלט אונטערגעצונדן. וויפל בלוט ס'האָט שוין געקאָסט, וויפל האָב און גוטס ס'איז פאַרניכטעט געוואָרן, נאָר קיינעם האָט דער ביטערער קריג נישט אַזוי געטראָפן, ווי אונדז יידן אין אייראָפּע. אונדזער פאַרמעגן און לעבן איז געוואָרן הפקר און ווער ס'וויל, באָדט זיך אין יידיש בלוט. ווער ס'האָט די מיאוסטע און שווערסטע אַרבעט, באַנוצט זיך מיטן ייד; ווער ס'פאַרשולדיקט, אין דעם איז פאַראַן דער ייד; אונדז שלאָגט מען,; אונדז האַרגעט מען, אונדז פאַרברענט מען לעבעדיקערהייט, אונדזערע אומשולדיקע פרויען, קליינע קינדער, זייג־קינדער פירט מען קיין בעלזעץ צום פאַרברענען מיט עלעקטרישן שטראָם. מ'פירט תּלמידי־חכמים, וואָס זיצן טאָג און נאַכט און לערנען תּורה, אַלטע לייט, דיינים, רבנים קיין בעלזעץ און קיינער פרעגט נישט: פאַרוואָס און פאַרוועןִ. מיר זענען פון די דייטשן פאַראַכטעט און ביי פעלקער געוואָרן צו שפּאָט און צו שאַנד. און יעדן טאָג גייען ווידער די טראַנספּאָרטן פון 50־קער וואַגאָנען, פון אַלע עקן פּוילן, קיין בעלזעץ צום פאַרניכטן. אַזוי ווערט איינגעפירט די אַנגעזאָגטע, נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישע, נייע אָרדנונג און מיר שטייען מיט פאַרלייגטע הענט און וואַרטן אויף הילף, און פון וועמען קען די הילף קומען, ווייסט קיינער נישט — נאָר פון גאָט! און גאָט, הפּנים, האָט אין אונדז פאַרגעסן.

אַ טייל ווילן זיך אָרגאַניזירן און לייסטן אַ ווידערשטאַנד, נאָר אונדז פעלט דער פירער, דער אָרגאַניזאַטאָר, דער מוט און דערוויל, ווערט פון אונדז יעדן טאָג ווייניקער און צוקומען קומט נישט צו. יעדן טאָג ווערט אין פּוילן ווייניקער יידן. יעדער מיינט נאָר, אַז מ'מיינט נישט אים און נאָר יענעם. די, אין יודנראַט, מיינען נאָר זיך צו דעקן און דעם צווייטן צו באַגראָבן. נאָר איצט, זעען זיי, אַז זיי ווערן אויך נישט געשוינט, ווייל פון די אַלע שטעט, וואָס זענען שוין יודנריין, האָט מען אויך אַלע יודנראַטן מיטגענומען.

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער ערגסטער סקאַנדאַל איז געווען מיט די יודנראַטן אין פּוילן, וואָס האָבן זייערע אייגענע ברידער פאַראַטן, ווי צום ביישפּיל, אין ראַווע האָבן די יודנראַטן איבערהויפּט נישט צוויסן געגעבן, וואָס בעלזעץ איז. דערפאַר פאָרן אַ סך מענטשן און ווייסן נישט, אַז זיי פאָרן צום ביטערן טויט, נאָר שפּילן אויפן וועג אויף מאַנדאָלין און אין קאָרטן, נאָר ווען זיי קומען קיין בעלזעץ, טוט מען זיי אויס נאַקעט און מען שלאָגט זיי, אַז זיי זאָלן שנעלער גיין זיך באָדן און מער קומען זיי נישט אַרויס צוריק, נאָר ווערן פאַרברענט אויף אַש.

ווי אַזוי האַלט מען דאָס אויס, ווייס איך נישט!

היינט איז דער 6־טער סעפּטעמבער 1942. די וואָך האָבן מיר איבערגעלעבט אַ גרויסע פּאַניק. דאָנערשטיק ביינאַכט אויף פרייטיק, אַ זייגער 2, האָט זיך די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין ראַווע, געשטעלט אויף די פיס. די זשאַנדאַרמעריע און די אוקראַינישע מיליץ זענען געוואָרן אַלאַרמירט און ס'פאַרשטייט זיך באַלד, צו וואָס. אָבער זיי זענען אַוועק קיין פּאָטאַליטש און געבראַכט פון דאָרטן אַ 250 יידישע מענטשן און ווי מ'האָט דערציילט, זענען אַ 250 יידן אַנטלאָפן אין די פעלדער. מיר האָבן געגלויבט, אַז מ'גייט זיי נעמען קיין בעלזעץ...

אויך מיר אין ראַווע זענען געווען זיכער, אַז אויך ביי אונדז וועט באַלד פאָרקומען די אַזוי גערופענע אַקציע. ווייל אין די אַנדערע ,ווייטערע פּראָווינצן, נאָרט ער אַרויס די יידן און זיי גייען זיך אַליין פרייוויליק מעלדן. ער קאָמבינירט אויס פאַרשידענע באַנדיטישע שטיקלעך, ווי: נעבן ראַווע מאַכט ער אַ יידישע קאָלאָניע און מענטשן קויפן אַפילו אויס בילעטן צו 30 זל', נעמען זיך זייער באַגאַזש און ווען זיי קומען אָן קיין בעלזעץ, ווייסן מיר שוין זייער סוף.

זענען זיך די ראַווער יידן צולאָפן אין די פעלדער און וועלדער און זיך באַהאַלטן אין בונקערס. איך מיט מיין פאַמיליע, טאָכטער מיט די קינדער, די צוויי זין און מיין פרוי, זענען געלעגן באַהאַלטן אין שיבעלניער וואַלד. פרייטיק צונאַכטס, זענען געקומען צוויי סאָוועטישע באָמבאַרדירערס און האָבן געוואָרפן אויף ראַווע אַ 10 באָמבעס, וואָס האָט מיך זייער געפרייט. שבת אינדערפרי, זענען מיר געוואויר געוואָרן, אַז מ'האָט די פאַרנומענע פּאָטאַליטשער יידן באַפרייט און נאָכגעלאָזט, זיי באַזעצט צווישן די ראַווער יידן און פאַרוואָס דאָס איז אַזוי געשען, ווייס איך נישט.

יעדן טאָג גייען ווייטער טראַנספּאָרטן מיט יידן קיין בעלזעץ אין דעם זעלבן פאָרנעם ווי תמיד. מיר לעזן די, פון די סאָוויעטן, געוואָרפענע פלוג־בלעטלעך און מ׳האָפט, אַז צום קריג וועט קומען אַ סוף. אויך די פאַרייניקטע מלוכות האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט, נאָר דערווייל פירן די באַנדיטן אַרויס יידן קיין בעלזעץ. אונדז איז פינצטער, זייער פינצטער; ווער ווייסט, אויב ס׳וועט אימיצן פון די מיליאָנען יידן געלונגען זיך צו ראַטעווען? נאָר איין גאָט — ווייסט!

מענטשן פאָרן אַוועק אויף אַרישע פּאַפּירן, אַ טייל כאַפּט מען און מ׳זעצט איין אין טורמע, אַ טייל געלונגט עס. פרויען פאָרן אַוועק אַלס קריסטן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. דאָרטן איז מען אויך נישט זיכער, ווייל דאָרטן ווערט באַמבאַרדירט זייער שטאַרק. אַזוי לעבט מיט שרעק און פּחד דאָס יידישע פאָלק. נאָר די וואָך קומט אַ ניי יאָר, ראש־השנה, אפשר וועט זיך גאָט דערבאַרמען אויף אונדז?!!

היינט איז ערב־ראש־השנה, דער 11־טער סעפּטעמבער 1942. דאָס יאָר איז געווען פאַר יידן אין אייראָפּע, אונטער דייטשלאַנדס הערשאַפט, אַ שרעקלעך, פינצטער יאָר. מיליאָנען יידן זענען אין אַ טייוול־מאַשין פאַרניכטעט געוואָרן; הונדערטער טויזנטער אויסגעשאָסן, אויסגעמאָרדעט; דערטרונקען צענער־טויזנטער קליינע קינדער, פרויען און אומשולדיקע מענטשן. לויט מיין מיינונג, זענען שוין מער ווי צוויי דריטל יידן אין פּוילן פאַרניכטעט. מ׳פאַרקויפט אַלץ וואָס לאָזט זיך, ווי: וועש, אַנציגער, בעטגעוואַנט, אַבי צו האָבן צו עסן.

נעכטן איז געגאַנגען אַ באַן מיט יידן פון קאָלאָמיי. היינט — אַ גרויסע באַן, צו 120 מענטשן אין אַ וואַגאָן, פון טאַרנאָוו, אַלץ קיין בעלזעץ. אייניקע זענען געשפּרונגען פון וואַגאָן און געקומען קיין ראַווע. זיי דערציילן, ווי די מערדער האָבן זיי געפּייניקט, זיי אויסגעטון נאַקעט, אַז זיי זאָלן נישט קענען אַנטלויפן. דאָך זענען זיי נאַקעטע געשפּרונגען און זיך געראַטעוועט און זענען ביי אונדז; אָבער וואָס האָבן מיר דערפון, אַז די יידן־פאַרניכטונג הערט נישט אויף?

אָבער עס גייט אַ ניי יידיש יאָר, אפשר וועט גאָט אין אונדז יידן זיך דערמאַנען און וועט זיך אָננעמען אונדזער עוולה?! עס ווערט שוין לעבעדיק אויף די פראָנטן, די פאַרייניקטע מלוכות באַהערשן די לופט, אין די וועלדער איז אויך פאַראַן פּאַרטיזאַנער; ס׳איז עפּעס היינט, ביים סוף פונעם פאַרשאָלטענעם יאָר תש״ב, לעבעדיקער און

פאָטאָ־קאָפּיע פון לעצטן בלעטל פון טאָג־בוך געשריבן פון ר׳ יהושע וואַלפוס ז״ל **(ער ענדיקט ער״ה תש״ג — ע״פּי טעות געשריבן תש״ב — מיט זיין אונטערשריפט און שלוס־זאַץ: געלויבט ה־שי״ת דאָס איך האָב דערלעבט ערב ראש השנה תש״ב און געענדיקט דעם זעשיט).**

בעסער אויף דער נשמה. אמת, יעדע פאַמיליע איז נעבעך צעבראָכן: ביי אַ טייל פעלן די עלטערן, אַ טייל — די פרויען, אַ טייל — די מענער, קינדער; ביי אַ טייל — זנען נאָר איינציקע פון די פאַמיליעס געבליבן; אַ טייל — פעלט די גאַנצע פאַמיליע; יעדער גייט אַרום פאַר־ביטערט, פאַרחושכט פון ווייטיק. נאָר וועך עס לעבט — וויל דאָך בלייבן לעבן און וויל נישט שטאַרבן פון ה. טייוול־מאַשין.

לאָמיר האָפן, אַז ס׳קומט דאָס גוטע, נייע יאָר תש״ג און די איבערגעבליבענע יידן וועלן בלייבן לעבן און דערלעבן די גאולה און דייטשלאַנדס פינצטערע מפלה. אמן!

געלויבט הש״ית, דאָס איך האָב דערלעבט ערב ראש השנה תש״ג און געענדיקט דעם זעשיט (העפט).

ראַווע רוסקע אם ערב ראש השנה תש״ג.

אזוי איז דאס יידישע ראווע אומגעקומען

א. קלאַג

די וועלט־מלחמה פון 1939

מיט יאָרן שפּעטער, וועלן קינדער, בשעת זיי וועלן לערנען אין די שולן די נייע געשיכטע, אָנטרעפן אויף אַ קאַפּיטל: „די וועלט־מלחמה פון 1939". און דער לערער, אויב ער וועט זיין אַ יידישער לערער, וועט מיט אַ געפיל פון ווייטיק דערציילן זיינע תלמידים, ווי שרעקלעך און גרויס דער חורבן איז געווען, וואָס די נאַצישע חיילות האָבן געבראַכט אויפן אייראָפּעישן יידנטום, במשך די יאָרן פון אָט דער דאָזיקער מלחמה. אין איין אָטעם־צוג וועט ער, דער יידישער לערער, איבערגעבן זיינע שילער דעם טרויעריקן סך־הכל פון 6 מיליאָן יידן, וועלכע די דייטשע מערדער האָבן אַזוי קאַלטבלוטיק אויסגעשאָכטן, נישט איבערלאָזנדיק קיין זכר, אַפילו פון די אַלע אַמאָליקע יידישע ישובים. אויב אָבער דער לערער וועט נישט זיין קיין יידישער, וועט ער זיך בלי ספק אָפּשטעלן ברייטער אויף דעם גאַנצן ספּור־המעשה... און וועט זיכער דערקלערן זיינע תלמידים, פונקט אָט דאָס, וואָס מ׳האָט בשעתו דער גאַנצער נאַאיווער וועלט איינגערעדט, אַז: ס׳איז זיי, די דייטשן מיט אַמאָל שטאַרק „ענג" געוואָרן אין זייער פאַ־טערלאַנד. אַרומגעצוימט מיט די „ווערסאַילער שטעך־דראָטן" פון נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג (1918 — 1914), שטאַרק בעוולטע און באַרויבטע, האָבן דעריבער מיליאָנען דייטשן באַשטימט, איינמאָל פאַר אַלעמאָל, אַ סוף מאַכן צו זייער „אָרעמקייט" און צו זייערע „שרעקלעכע" לע־בנס־באַדינגונגען, און האָבן צוזאַמען מיט זייערע פרויען און קינדער, פאַרשאַרצט די אַרבל, און אַרויס באַזיגן די אַזוי נישט יושרדיקע וועלט...

אָט אַזוי וועט עס באַשטימט אויסזען פון דער טרוקע־נער ניי־צייטיקער געשיכטע. פאַר אונדז יידן אָבער, ספּע־ציעל פאַר די אודים מוצלים, וועלכע האָבן אַליין דורכ־געלעבט דעם אַזוי גרויזאַמען חורבן, איז אָט דאָס דאָזיקע קאַפּיטל: „דער קריג פון 1939" — געשריבן מיטן בלוט פון זייערע נאָענטסטע און טייערסטע, און דורכגעווייטיקט מיט שוים אויף די טרפהנע ליפּן, האָט דאָס „הערץ־פון אונדזער פאָלק. און אייביק, ביז אונדזער לעצטן אָטעם־צוג, וועט אונדז שוין אַזוי נאָכגיין ווי אַ שאָטן, אָט דער אַזוי טרויעריקער קאָשמאַר, פאַראורזאַכט דורך אַ „פאָלק", וואָס האָט ענדלעך אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די מאַסקע פון אַ „קולטור־פאָלק", פון אַ „נאָבעלער ראַסע", — און זייענדיק פאַרכשופט פון אַ סופּער־חיה, האָט זיך דאָס דאָזיקע „פאָלק" אומגעקערט צו דעם: ועל חרבך תחיה.

מיט שוים אויף די טרפהנע ליפּן, האָט דאָס „הערן־פאָלק" געיובלט און געליאַרעמט, אונטער דער געביילטער פויסט פון זייער פירער־פאַרפירער פון פאָטערלאַנד. מיט דער באַקאַנטער דייטשער דיסציפּלין און פּינקטלעכקייט, איז עס אַרויס, אָט דאָס חיהשע מערדער־פאָלק אויף דער ברייטער וועלט; און געזייעט טויט אויף שריט און טריט, געברענט שטעט און שטעטלעך, אַז הימלען האָבן זיך אַזש פונאַנדערגעפּלאַקערט, און אין דעם וועלטס־חלל האָט זיך דערהערט דער משחיתדיקער עכאָ פון „דם ואש ותמרות עשן"... און מערקווירדיק, ווען מ׳פאַרטראַכט זיך אויף אַ ווײַלע וועגן די וועלט־באַלעבאָטים פון יענע יאָרן, ווי קורצזיכטיק און נאַיוו זיי זענען געווען. ווי עקלדיק זיי האָבן געגלעט אָט די גיפטיקע שלאַנג, געשפּילט זיך גאָר מיט איר אין אַ ווילדן שפּיל, דער „מינכענער־אַפּמאַך"־שפּיל. געפּאַנקעוועט און געצערטלט האָבן זיי די שלאַנג, אָנשטאָט דערשטיקן זי באַלד ביים געבוירן ווערן. זיי האָבן געפּלעגט די שרעקלעכע חיה, געשטאַרקט זי פון טאָג צו טאָג. ווייל, וואָלטן זיי זיך געווען אָריענטירט באַלד,

ווען עסטרייך און טשעכאָסלאָוואַקיי זענען אַזוי בעסטיאַליש פאַרגוואַלדיקט געוואָרן, וואָלטן די פוילישע פעלדער און וועלדער נישט געווען איינגעזאַפּט אין זיך אַזויפיל בלוט פון מיליאָנען אומשולדיקע מענטשן ,אנשים, נשים וטף.

דאָס יידישע ראַוואַ־רוסקאַ

ראַוואַ־רוסקאַ געפינט זיך אַ 60 קילאָמעטער פון לעמבערג, די עיר ואם בישראל — אויפן שליאַך לעמבערג־וואַרשע. אַ שטעטל, ווו ס'האָבן ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלטס־קריג געוווינט קרוב צו 18 טויזנט איינוווינער, דערפון ביי אַ 11 טויזנט יידן. די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך באַשעפטיקט מיט קליין־מסחר און האַנטווערקעריי. אין די לעצטע פאַר יאָר פאַרן קריג־אויסברוך, האָט זיך ביי אונדז שטאַרק אַנטוויקלט די קירנזשנער בראַנזשע, אַרום וועלכער ס'האָט זיך קאָנצענטרירט כמעט 90 פּראָצענט יידישע יוגנט פון שטאָט און אויך פון דער פּראָווינץ און, אַ גאַר גרויסער טייל, האָט בכבודיק מפרנס געווען זייערע אָרעמע עלטערן.

ראַוואַ־רוסקאַ איז, געאָגראַפיש גענומען, נישט געווען פון די גרעסערע שטעט אין פאַר מלחמהדיקן פוילן; פון אונדזער יידישן קוק־ווינקל אָבער, איז עס געווען אַ גאַר לעבעדיק און רירעוודיק שטעטל, ווו יידיש לעבן האָט ממש געשפּראָדלט, מיט כלערליי יוגנט־באַוועגונגען, און אָרגאַניזאַציעס: ציוניסטישע, בונדישע און אַנדערע; ביבליאָטעקן, אַ קינדער־גאָרטן, העברעישע שולע, אוונט־קורסן, טאַנץ־פּאַרוויילונגען, יידיש טעאַטער און אַנדערע. אָט די אַלע האָבן רייך אָפּגעשפּיגלט דאָס קולטור־געזעלשאַפטלעכע לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ראַוואַ־רוסקאַ.

ערב דעם אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין ראַוואַ־רוסקאַ

שווער צו פאַרגעסן די מרה־שחורה,, וועלכע איז באַפאַלן אונדזער שטאָט באַלד, מיטן אויסברוך פון דער דייטש־פוילישער מלחמה. ידיעות זענען אָנגעקומען פון נאָענט און ווייט, אַז דער נאַצישער געיעג האָט זיך אָנגעהויבן צוזאַמען מיט אַן אומגעהויער ווילדן לויפן פאַראויס. די „העלדישע״ פוילישע אַרמיי האָט צומאָל נישט באַוויזן אַרומקוקן זיך, און שוין זענען שטעט און דערפער, שטעטלעך און וועלדער באַוואָרפן געוואָרן מיט צינדבאָמבעס פון די נאַצישע לופט־פּיראַטן, און אַ העליש פייער האָט זיך מיט אַמאָל צעפלאַקערט אין גאַנץ פוילן. יידן זענען אַרויס אין די ענגע גאַסן און געסלעך פון ראַוואַ־רוסקאַ, און ווי דער שטייגער, באַלד אָנגעהויבן פּאָליטיקירן. (אין אַלגעמיין האָט מען בלויז יידן געזען אין די גאַסן, די פאַליאַקלעך האָבן זיך עפּעס ווי באַהאַלטן). בלויז יידן האָבן זיך באַלד קיין אָרט נישט געקענט געפונען. מיר האָבן, הפנים ווי פאָרויסגעפילט אונדזער גורל; מעגלעך נישט אין אַזאַ אכזריותדיקן אופן, נאָר די אַלע ביטערע בשורות, האָבן אונדז גאָר קיין פריילעכס נישט אָנגעזאָגט. די עלעקטרישע ליכט איז גלייך אויסגעשאַלטעט געוואָרן; שוואַרצע שאָטנס פון דערשראָקענע יידן מיט פאַרחושכטע געמיטער, האָבן זיך באַוועגט גאַנצע שלאָפלאָזע נעכט אין די פינצטערע גאַסן און געסלעך פון שטעטל.

די דייטשן זענען שוין דאָ אין שטאָט

דעם 10־טן סעפּטעמבער, 1939 — בסך הכל צען טעג נאָכן אויסברוך פון קריג, באַווייזן זיך די נאַצישע חיילות אין די ליידיקע, אַבלדיקע גאַסן פון מיין שטאָט ראַוואַ־רוסקאַ. אַ שטילע אומרואיקייט האָט זיך אויסגעשפּרייט אויף דער שטאָט בכלל, און אויף די דורך יידן באַוווינטע גאַסן און געסלעך בפרט. אַפילו די פייגל האָבן זיך ווי „באַמיט״ אויסצומיידן דעם חלל, וועלכער איז געווען אָנגעפילט מיט רויך פון די דייטשע דיזל־מאָטאָרן. ערשט שפּעטער־צו, אין די פריע אוונט־שעהן, האָט זיך דאָ און דאָרטן, פון צווישן די געסלעך לעבן דער שול, אָדער ערגעץ ווו לעבן די „יאַטקעס״, באַוויזן אַ דערשראָקן געשטאַלט פון אַ יידישער פרוי, וועלכע האָט זיך בגנבה צוגעשליידערט צו דער „פּאָמפּע״; אַריינצוכאַפּן כאָטש אַ ביסל וואַסער פאַר די פאַרטרוקנטע, פון דורשט, גימענס און איינגעשרומפּענע ליפּן. זייט די לעצטע 3־טעג, איז נישט מעגלעך געווען, צוליב די געשיסערייען, זאָגאָר אַ פּנים אַרויסצווייזן. ערשט יעצט, ווען דאָס אַלץ האָט זיך ענדלעך איינגעשטילט, באַוועגן זיך דאָרט, פון צייט צו צייט, שווערע און אומזיכערע טריט... אויסגעצערטע בלאַסע פּנימער, מיט טיף־דערשראָקענע אויגן, וואָרפן ווילד־צעשראָקענע בליקן אויף דעם פוסטן און חושכדיקן אַרום. אין דער כסדרדיקער שרעק פון: מה ילד יום? — איז אַזוי דאָס לעבן אָנגעגאַנגען פאַר די ערשטע פאַר טעג...

די ערשטע גזרות פון די נייע הערשער

באַלד אויפן 5־טן טאָג, נאָכן אַריינמאַרש פון די נאַצים, הויבט אָן די ווילדע חיה באַווייזן אירע נעגל... אויף די ווענט האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן, געשריבן אין אַלע דריי לשונות: דייטש, אוקראַיניש און פּויליש, וועלכע האָבן צוויסן געגעבן דער יידישער באַפעלקערונג פּאָל־

גנדעס: יידן אָן אונטערשיד פון געשלעכט, ווערן אויפגעפאָדערט צו טראָגן אויף דער רעכטער האַנט אַ ווייסן אָרעמבאַנד פון 8 צענטימעטער די ברייט, מיט אַ בלויען מגן־דוד, כדי אים צו דערקענען און אים חלילה נישט פאַרטוישן מיט אַ נישט־ייד; יידן אָן אונטערשיד פון געשלעכט, ביז 60 יאָר אַלט, מוזן זיך באַלד פאַרעגיסטרירן צו צוואַנגס־אַרבעט; יידן איז, אונטער טויט־שטראָף, נישט דערלויבט צו באַנוצן דעם טראָטואַר; יידן טאָרן זיך נישט באַווייזן אין גאַסן פאַר 9 אַזייגער מאָרגנס און נאָך 5 אַזייגער אין אָוונט. אָט די און מערערע אַנדערע גזרות האָבן זיך מיטאַמאָל אַ שאָט געטאָן איבער אונדזערע קעפּ. און נישט איין ייד האָט טאַקע באַלד, אין די ערשטע טעג, באַצאָלט מיטן לעבן, פאַר נישט אויספאָלגן אַלצדינג לויט דער „באַקאַנטער" דייטשישער פּינקטלעכקייט.

אַזוי לאַנג, ווי איך וועל לעבן, וועל איך געדענקען און נישט פאַרגעסן, אָט יענע ערשטע פאַרזאַמלונג, אויפן מאַרק־פּלאַץ, אַרום דעם ראַטהויז, פון בלייך־דערשראָקענע יידן, צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען: אויסצורייניקן דעם גאַנצן מאַרק און די הויפּט־גאַסן, מיט די בלויזע הענט. באַגלייט פון קלעפּ מיט שטעקנס, דורך די אוקראַינישע באַנדיטן, וועלכע האָבן אונדז געהיטן, האָבן מיר אויסגעפאָלגט דעם באַפעל, און אויסגעפּוצט די הויפּט־גאַסן און דעם מאַרק־פּלאַץ.

דאַן האָט מען אונדז באַפוילן אויסצושטעלן זיך אין מערערע, לאַנגע רייען, אַכט מאַן, איינער אונטער דעם צווייטן. די נאַצישע מערדער מיט זייערע וועלף־הינט ביי די פיס, האָבן געהאַלטן פאַר אונדז לאַנגע רעדעס, אָנגעפּיקעוועט מיט זידל־ווערטער און געמיינע, באַליידיקנדע עפּיטעטן אויפן אַדרעס פון גאַנצן יידישן פאָלק. אויף אַ הויכן קאַסטן האָט מען אַרויפגעשטעלט אַ ייד (ליידער האָב איך פאַרגעסן זיין נאָמען); — זיין בלייך, טויט פּנים, שטייט מיר נאָך פאַר מיינע אויגן, דערלאַנגט אים אַ בעזעם אין דער האַנט און באַפוילן אים „דיריגירן" מיט אונדז, און מיר אַלע זאָלן זינגען... דער טיפער און האַרצרייסנדער קרעכץ פון אונדזער געזאַנג „התקוה", האָט זיך צונויפגעגאָסן מיט די אויסגעלאַסענע געלעכטערס פון אונדזערע „שכנים", די פּאָליאַקלעך, וועלכע האָבן זיך מאַסנווייז פאַרזאַמלט אַרום אונדז, געשטאַנען און געקוואָלן פון אונדזער מפּלה (ווי אַנדערע גיבן איבער איז עס געווען דער האָלצפירער ר' אפרים בלאַט).

מיטן אויסשיסן פון עטלעכע רעוואָלווערן, האָט מען אונדז צו וויסן געגעבן, אַז מיר מעגן זיך שוין פונאַנדערגיין. מאַנכע זענען זיך צעלאָפן אין ז'יערע היימען, דער גרעסטער טייל אָבער, איז דורך די מערדער פאַרהאַלטן געוואָרן און אָפּגעפירט געוואָרן אין צוויי זאַמל־לאַגערן; דער בית־יתומים און דאָס הויז פון דר. בעקער. דאָרטן האָט מען אונדז „איינקוואַרטירט" און דאָרטן האָט מען אונדז אַזוי פאַרהאַלטן אין די צוויי בנינים ביז, סוף אָקטאָבער 1939, ווען, לויט דעם דאַמאָלדיקן מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ אָפּמאַך, האָט אונדז באַפרייט די סאָוויעטישע אַרמיי, וועלכע האָט, צווישן אַנדערע, באַזעצט ראַוואַ־רוסקאַ.

ווידעראַמאָל צוריק צום אַלטן

דורך אַ צייט אָפּשניט פון 20 חדשים, האָבן יידן אין ראַוואַ־רוסקאַ געלעבט אַ פאַרהעלטנישמעסיק רואיק לעבן. קיין צרות, פאַרשטייט זיך האָבן אויך דעמאָלט נישט געפעלט; נאָר, איז דען דאָס אַ זאַך פון מעגלעכקייטן, צו פאַרגלייכן אָט די געזונטע צרות מיטן גיהנום פון שפּעטער?

אין יוני, 1941 האָבן די מושלים פון דער „הערן־ראַסע" געבראָכן זייער אָפּמאַך מיט סאָוויעט־רוסלאַנד און זיך ערשט איצט פאַרנומען צו פאַרענדיקן אָט דאָס, וואָס זיי האָבן אין סעפּטעמבער 1939 אָנגעהויבן. אינגאַנצן מיט איין וואָך שפּעטער, דעם 28 יוני 1941, האָבן זיך ווידער־אַמאָל די נאַצישע הענקער באַוויזן אין ראַוואַ־רוסקאַ. ווידעראַמאָל שטייט דער ייד, דערשיטערט פון שרעק און אומזיכערקייט, און ביי זיך אין האַרצן קלערט ער זיך: ווער ווייסט, וואָס זיי האָבן ערשט דאָסמאָל צוגעטראַכט פאַר אונדז?

און די צייט האָט דעם יידן לאַנג נישט געלאָזט קלערן און איבערקלערן; זי, האָט אונדז באַלד מרמז געווען, וואָס עס דערוואַרט אונדז יידן אין די גאָר נאָענטסטע טעג.

און טאַקע בקרוב האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבער אונדזערע מידע קעפּ אַ מבול פון מעלדונגען, באַקאַנטמאַכונגען, גזרות און דראָונגען. טאַקע בקרוב האָט זיך אויף ראַוואַ־רוסקאַ, צוגלייך מיט אַלע אַנדערע יידישע קהילות אין פּוילן אויסגעגאָסן דער ביטערער, היטלעריסטישער צאָרן, וועלכער האָט געפונען זיין אויסדרוק אין טויט און פאַרניכטונג.

באַלד ווי נאָר אונדזערע אוקראַינישע „שכנים" האָבן זיך פאָרמירט אין די דייטשע פּאָליציי־אָפּטיילונגען, האָבן זיי אָנגעהויבן אַדורכפירן רעוויזיעס אין יידישע היימען. לויט אַ צוזאַמענגעשטעלטע דורך זיי, רשימה, האָט מען דאַמאָלס צוגענומען דר. סעגאַל, דר. הערשדערפער, ר' שיעלע, (דער מאַגיעראָווער רב), שמחה שטיינבאַך, און הונדערטער אַנדערע יידן. (ליידער קאָן איך זיך איצט נישט דערמאָנען זייערע אַלעמענס נעמען). לויט ווי מאַנכע קריסטן האָבן איבערגעגעבן, האָט מען דעם זעלבן אויף דער נאַכט, זיי אַלע אַרויסגעפירט אין אויטאָס צום „וואָלקאָוויצער" וואַלד, באַפוילן זיי אויסגראָבן פאַר זיך קברים, און דאָרטן האָט מען אַלעמען

אויסגעשאָסן. נישט אַדורך כמעט אַ טאָג, אָן אַ יידישן קרבן. אונטער פאַרשידענע אויסריידן, ווי: דער האָט פאַרגעסן אָנטאָן די אָרעם־באַנד, אַ צווייטער איז אַרויס פאַר זיין טיר בלויז, ווען ס׳האָבן נאָך געפעלט אַ 2—3 מינוטן צו 9 אַ זייגער; אָן אַנדערער ווידער, וועלנדיק אויסמיידן אַן אַנגעקומענעם לאַסט־אויטאָ, איז ער אַרויף מיט איין פוס בלויז אויפן טראָטואַר א. א. וו. דער מלאך המשחית האָט פשוט ווי געהוזקט פון אונדז, אונטער טויזנטערליי תירוצים, ביים צונעמען פון אַ יידן זיין נשמה... כאָטש די מערדער האָבן זיך בכלל נישט געניטיקט אין קיין אויסריידן אויף צו הרגענען אַ ייד; נאָר דאָס איז איין אַספעקט פון זייער פאַרפירערישער נאַטור: דער ייד איז אין אַלעמען שולדיק, אפילו אין זיין אייגענעם טויט...

מות ישרים פון די ראַוווער יידן

מ׳קאָן זאָגן, אַז די גסיסה פון ראַוווער יידנטום האָט אָנגעהאַלטן פיל לענגער אין פאַרגלייך צו מערערע, אַנדערע יידישע קהילות. אונדזער גורל, הפנים, האָט געוואָלט, אַז נישט ווייט פון אונדז, אַפילו נישט קיין האַלבע שעה רייזע פון ראַוואַ־רוסקאַ האָבן די נאַציישע מערדער אויפגעבויט אַ פאַרניכטונגס־לאַגער, דער אַזוי טרויעריק באַקאַנטער בעלזשעץ. העכער 2 מיליאָן יידן הי״ד זענען אומגעקומען אָט אין דעם בעלזשעץ.

כמעט פון גאַנץ פוילן האָט מען טאָג און נאַכט, און צייטנווייז עטלעכע מאָל טעגלעך, געפירט אַהין־צו טראַנספּאָרטן מיט יידן. דאָרטיקע קריסטן האָבן זיך שטאַרק באַקלאָגט, אַז דער ריח פון פאַרברענטע קערפּערס, לאָזט זיי נעבעך נישט שלאָפן, און רויבט זאָגאַר אַוועק ביי זיי דעם אַפּעטיט צום עסן.

מאַנכע אומגליקלעכע האָבן צומאָל קיין אַנונג נישט געהאַט, וואָהין מ׳פירט זיי; ווייל דאָרט נאָך, אין זייערע היימען, האָט מען זיי איינגערעדט, אַז מ׳פירט זיי אין אַ ספּעציעלן אַרבעטס־לאַגער מיטן נאָמען בעלזשעץ. ווען זייער טראַנספּאָרט האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דער ראַוואַ־רוסקער באַן־סטאַציע, האָבן זיי פלוצים אויסגעפונען (דורך יידן, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט), אַווּ מען פירט זיי...

זענען מאַנכע, אונטער אַ האַגל פון דייטשע קוילן, געשפרונגען פון די פראַכט־וואַגאָנען. מערערע פון די שפּרינגערס, אָדער ווי מ׳האָט זיי ביי אונדז גערופן, „סקאָטשקעס״, זענען אויפן אָרט אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער; אַנדערע ווידער זענען באַמערקט געוואָרן דורך די אָרומיקע אוקראַאינישע פויערים, וועלכע האָבן צו אַלעם ערשט באַרויבט די קרבנות, און דאַן זיי אויסגעליפערט צו

דער דייטשער פּאָליציי, אָדער מיט זייערע אייגענע שמוציקע לאַפּעס זיי געשלאָגן ביז טויט. אַ טייל האָבן געפונען זייער טויט בעתן שפּרונגען גופא, אַרויפשפּרינגענדיק אויף שטיינער, אָדער אויף אייזערנע סלופּעס. זייער ווייניקע, האָבן געהאַט דאָס „גליק״ און זיך באַוויזן אויסצובאַהאַלטן במשך אַ טאָג־צוויי אין די וועלדער, און דאַן אַריינגעגנבעט זיך אין שטאָט.

די ראַוואַ־רוסקער יידן ז״ל מוזן דאָ דערמאָנט ווערן לשבח, וואָס כאָטש אַליין איז מען פשוט אויסגעגאַנגען פון הונגער, האָט מען פונדעסטוועגן מקיים געווען די מצוה פון הכנסת אורחים. כמעט אין יעדער שטוב האָט מען אַריינגענומען די „סקאָטשקעס״, און זיך געטיילט מיט זיי מיטן לעצטן ביסן ברויט. שפּעטער האָבן אויך זיי געטיילט דעם שרעקלעכן גורל פון אונדזערע טייערסטע, און צוזאַמען מיט זיי אומגעקומען.

די ערשטע אַזוי גערופענע „אַקציע״, איז פאָרגעקומען אין מערץ 1942 ווען 1.500 יידן זענען, דורך דער דייטשער פּאָליציי, מיט דער באַטייליקונג פון דער אוקראַאינישער געהילפס־פּאָליציי, געכאַפּט געוואָרן אין די גאַסן, גייענדיק פון שווערער אַרבעט. מאַנכע זענען אויך אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע היימען. מ׳האָט זיי, נעבעך, אַלעמען פאַרלאָדן אין פּראַכט־וואַגאָנען, צונויפגעפּרעסט ווי הערינג, פּרויען, מענער און קינדער, און אָפּגעפירט קיין בעלזשעץ, ווו זיי זענען דעם זעלבן טאָג אומגעבראַכט געוואָרן. זייט דאַמאָלס האָט זיך אָפיציעל אָנגעהויבן דאָס סיסטעמאַטישע אויסמאָרדן פון דער ראַוווער־רוסקער יידישער באַפעלקערונג.

אין יולי, ד. ה. מיט 5 חדשים שפּעטער, האָבן ווידעראַמאָל 2.000 יידן דורכגעמאַכט, נאָך שווערע, אומענדלעכע יסורים, דעם זעלבן טראַגישן מאַרטירער־וועג פון ראַוואַ־רוסקאַ־בעלזשעץ. „דאָס מאָל האָבן זיך בלוטיקע סצענעס אָפּגעשפּילט אויפן זאַמל־פּונקט״, ווו צענדליקער יידן זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן דורך די אוקראַאינישע באַנדיטן. נאָך אָט דער „אַקציע״ האָט די דייטשע פּערפידיע צונויפגעטריבן אַלע יידישע פאַמיליעס פון אַרומיקע, קלענערע שטעטלעך, ווי: ניעמיראָוו, פּאַטיליטש, אוהנוו, מאַגיעראָוו א. אַנד. מיר האָבן באַלד פאַרשטאַנען, וואָס דאָס דאָזיקע מיינט. דעם 11־טן דעצעמבער (1942), האָבן די מערדער אָפיציעל אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן פּאַרקאַן די צוויי יידישע קוואַרטאַלן, די שול־גאַס און אַרום די „יאַטקעס״. אַ פאַראָרדענונג איז אַרויס, אַז דאָס אַרויסגיין פון געטאָ דורך אַ ייד, אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש, אונטערליגט טויט־שטראָף.

זונטיק, דעם 7־טן דעצעמבער, האָבן אוקראַאינישע און

דייטשע מערדער אָנגעהויבן דאָס צוזאַמענטרייבן פון אַלטע און קראַנקע (אין געטאָ האָט דאַמאָלס געהערשט אַ טיפוס־עפידעמיע) אין דער שול, צענדליקער קראַנקע זענען אומגעקומען אויפן וועג, זייענדיק ממש געשלעפּט און געשטופּט דורך די אויבנדערמאָנטע באַנדיטן, מיט דער מיטהילף פון יידישע אויסוואורפן.

די דאָזיקע „אַקציע" האָט אָנגעהאַלטן צוויי טעג בלויז, און דינסטיק דעם 9טן דעצעמבער, האָט זיך אָפיציעל אָנגעהויבן דער גירוש ראַוואַ־רוסקאַ.

לאַסט־אויטאָס זענען אַריינגעקומען אין געטאָ. אונטער שרעקלעכע שיסערייען, אין טייכן בלוט, האָבן די אוקראַיִנישע מערדער אויפגעלאָדן טויטע צוזאַמען מיט לעבעדיקע יידן אויף די אויטאָס, און זיי אַריינגעפירט צום שעדליצער וואַלד, וווּ ס'זענען שוין געווען פון פריער צוגעגרייט צוויי גריבער, און דאָרט האָבן די צוויי מערדער, מייערס און טרעגנער י"ש, זיי אַלעמען מיט מאַשין־געווער אויסגעשאָסן.

איינעם פון אונדזער שטאָט, אַ געוויסן יאַנקל טריט, איז דורך אַ נס געלונגען צו אַנטלויפן, און איז שפּעטער געקומען אין געטאָ. ער האָט דאַן דערציילט, וואָס פאַראַשרעקלעכע סצענעס ס'זענען דאָרט פאָרגעקומען, ווען מאַמעס האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון אַריינשליידערן זייערע קליינינקע קינדערלעך אין גרוב. מאַנכע מוטערס האָבן פּשוט פאַרלוירן דעם באַוווּסטזיין, און די קולות האָבן אָנגעפילט דעם גאַנצן חלל; בלויז עד לב השמים זענען זייערע קולות דערגאַנגען.

אויך אויפן בית־עולם זענען פאַראַן צוויי גרויסע מאַסן־קברים; מערערע טראַנספּאָרטן מיט טאַטעס, מאַמעס און קינדער פון יידישן ראַוואַ־רוסקאַ זענען אויך אָפּגעגאַנגען קיין בעלזשעץ.

דער שרייבער פון די שורות האָט זיך געפונען צווישן די אַזוי גערופענע „לעגאַלע" 300 יידן, אַרבעטער, וועמען די דייטשע מערדער האָבן באַשעפטיקט ביים „ריינ־יקן" (לייען: אויסרויבן) דאָס געטאָ.

וואָכן לאַנג איז אַזוי אָנגעגאַנגען דאָס אויסגעפונען און אַרויספירן יידן פון די בונקערס, קעלערן און סתם לעכער. „לעבעדיקע", האַלב־טויטע און טויטע ממש; מאַנכע זאַגאַר צעפרעסן דורך די ווילדע קעץ און מייז — אַזוי האָט מען זיי אַנדעקט און אַרויסגעטראָגן צום אומברענגען דורך די פּלייסיקע אוקראַאינישע מערדער.

איך האָב אויך געהאַט דאָס „מזל" צו זיין באַשעפטיקט אַלס אַ דעזינפעקטאָר מערערע וואָכן. ווען די מאַסן־שחיטות האָבן זיך אָנגעהויבן, זענען מיר — איך מיט נאָך דריי חברים — געשטאַנען אין געטאָ, ביים אַריינגאַנג אין דעם שטאָטישן באָד, נעבן אויוון און דעזינפעקצירט די מלבושים, וואָס מ'האָט צוגענומען ביי די פאַראורטיילטע, נעבעך, אָפּגעטראַנספּאָרטירט צו ווערן קיין בעלזשעץ, אָדער צו די מאַסן־קברים אינעם שעדלעצער וואַלד. אַזוי אַרום האָבן מיינע אויגן צוגעזען, וואָס אונדזערע ראַוואַ־רוסקער יידן זענען אַדורכגעגאַנגען, ביז וואַנען זיי האָבן שוין „דערלעבט" צו זיין טויט... אויף קיין איין מינוט פאַרשווינדן נישט פון מיינע אויגן אָט די האַרץ־רייסנדע בילדער... און ביז צו מיין גרוב וועלן זיי מיך באַגלייטן.

ווער קאָן דען פאַרגעסן דעם האַלב־ווילדן פון דורשט־פאַרברענטן מ.מ.ו. (כ'וויל נישט אויסשרייבן קיין נעמען צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים), מיטן אָפענעם מויל און מיט דער צונג אין דרויסן, וואָס האָט שטאַמלענדיק אָן אויפהער גערופן: וואַסער! וואַסער!... האָט דער אוקראַיִנישער היידאַמאַק אויף אים אויסגעגאָסן אַ פולן עמער וואַסער אויפן קאָפּ און דער אומגליקלעכער האָט אויפגעהויבן זיין קאָפּ, כדי טועם צו זיין אַ פּאָר טראָפּנס וואַסער... און אַזוי אַרום האָט ער באַקומען די קויל אין זיין הויך אָנגעצויגענעם האַלדז... געשטאָרבן אַ דורשטיקער און מיט אַ שמייכל אויף זיינע פאַרברענטע ליפּן... הי"ד.

צוויי בלייך־טויטע יידן האָבן זיי אַרויסגענומען פון אַ קעלער, צוגעפירט און אַוועקגעשטעלט מיטן פּנים צו דער וואַנט אַנטקעגן דעם באָד און די „לילית", דעם מערדער גזשימעקס פּרוי, ימח שמה וזכרה, האָט זיך אָנגעהויבן „איבן" מיטן רעוואָלווער און זי האָט געצילט אין די קעפּ פון די צוויי אומגליקלעכע קרבנות.

די מערערע נאַציִשע חיות, וועלכע האָבן געזען דעם „אַמוזירנדיקן" ספּעקטאַקל האָבן געהאַלטן אין איין לאַכן, ווען אַנשטאָט אין קאָפּ האָט די „העלדין" גאָר געטראָפן אין אַן אויער, אָדער ערגעץ אַנדערש ווו. און בעת די צוויי יידן, נעבעך, האָבן אויסגעדרייט דעם קאָפּ צו זען, אויב די קויל וועט זיי דאָס מאָל נישט פאַראַטן... און ענדלעך טאַן ס'איריקע, האָבן זיי געקריגן געקאָפּעט פון די „ריטערישע" שטיוול אין זייערע אויסגעדאַרטע גופים. און ווידער אַמאָל האָבן אָפּגעהילכט די ווילדע, שיכורע געלעכטערס אין חלל פון געטאָ... ביז די צוויי קדושים זענען ענדלעך אַוועקגעפאַלן...

דערמיט, אָבער, האָט זיך די חיה נאָך נישט געפילט גענוג זאַט. עטלעכע יידן פון די אַרבעטער דאָרט, און אַני הקטן בתוכם, זענען אונטער די קלעפּ פון שטעקנס צונויפגעזאַמלט געוואָרן און באַפוילן געוואָרן צו ברענגען אַ פּאָר לימענעס, כדי צו „ראַטעווען" (אָפּצומינטערן) צוויי יידן, וועלכע זענען פאַרחלשט געוואָרן"... די ווילדע קולות

פון געלעכטער מצד די אויסוווּרפן דאָרט זענען דערגאַנגען עד לב השמים.

ווידער אַמאָל די זעלבע „לילית״ ,דעם הויפּט רוצחס גאַסן־פּרוי. מען האָט געוווּסט צו דערציילן וועגן איר, אַז זי האָט זייער גערן געהאַט פייער. איר גרעסט פאַרגעניגן, האָט מען געוווּסט, איז געווען צו זען, ווי אַ הויז ברענט אויס ביז צום גרונט, נישט אָנרירנדיק די אַנדערע צוויי שכנותדיקע הייזער פון ביידע זייטן, נישט פון ר׳עכטס און נישט פון לינקס. האָט טאַקע איר מאַן, דער מערדער, באַפוילן איין מאָל, שפּעט אין דער נאַכט אונטערצוצינדן אַ מיטלסטן בנין אין דעם אַזוי גערופענעם „רינעק״. און בשעת דאָס הויז האָט זיך שוין געהאַט צופלאַקערט, האָט מען אַרויסגערופן עטלעכע צענדליק יידישע מענער פון געטאָ און באַפוילן זיי, אונטער טויט־שטראָף, האַלטן וואַך אַרום דעם ברענענדיקן בנין מיט פון פאָראויס צוגעגרייטע עמערס וואַסער אין די הענט און „בעהיטע דיך דיין יידישער גאָט״, אַז איינס פון די צוויי זייטיקע הייזער זאָל זיך חס וחלילה אָנכאַפּן פון די פונקען... „איר וועט אַלע דאָ אויפגעהאָנגען ווערן אויב דאָס וועט פּאַסירן!״

ס׳האָט נישט פּאַסירט, גאָט צו דאַנקען, בלויז צו מאָרגנס אין דער פרי, האָבן מיר געפונען אַ פאַרברענטן קערפּער פון אַ ייד, וועלכער האָט, וואַרשיינלעך זיך פאַרשטעקט אין אַ בונקער און נישט געהאַט קיין צייט זיך „צו ראַטעווען״.

דאָס בילד האָט, קענטיק, נושא חן געווען אין די אויגן פון דער דערמאָנטער „לילית״, ווייל אונטער איר איינפלוס זענען מיר אַלע דערלויבט געוואָרן צו גיין „אַ היים״ שלאָפן.

אין די נעכט זענען קיין „אַקציעס״ אָפיציעל נישט פאָרגעקומען. בלויז די אוקראַינישע פּאָליציי האָט גאַסטראָלירט אין געטאָ. האָבן זיך טאַקע מאַנכע יידן דערלויבט אַרויסצוקריכן פון די לעכער, כדי זיך דערכאַפּן די נשמה מיט אַ ביסל קאַלט וואַסער פון פּלומפּ... די פערפידע אוקראַינישע רוצחים האָבן זיך בשעת מעשה באַהאַלטן צווישן די געטאָ הייזקעס און ווען זיי האָבן דערזען שאָטנס פון אַ טאַטן מיט אַ קינד אויף די הענט , פון אַ מאַמען, וועלכע איז געווען גליקלעך אַריינצוברענגען אַ פריש ביסל וואַסער פאַר די אומגליקלעכע שוואַלבן אירע.. זענען זיי, ווי די ווילדע חיות, אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן. מיט די טאַשן־לאָמפּן האָבן זיי ממש בלינד געמאַכט די קרבנות, וואַרפנדיק זיי אַ שטאַרק ליכט גלייך אין די אויגן. ווי דערשראָקענע האָזן זענען, נעבעך, די אומגליקלעכע שטיין געבליבן אויף זייערע ערטער, נישט וויסנדיק וואָס ס׳איז געפאַלן אויף זיי...

אויף צו מאָרגנס אין דער פרי האָבן מיר קוים געקענט אָפּרייסן די קרבנות פון דער פאַרפרוירענער ערד... מאַנכע נאָך מיט זייערע קינדערלעך אין די אָרעמס, יונגע קינדער, זיסע יידישע מיידעלעך און ייִנגעלעך; טאַטעס און מאַמעס מיט צעשמעטערטע שאַרבנס...

אָט די און מערערע ענלעכע פאַלן פון מאָרד און רציחה האָבן מיינע אויגן צוגעזען און ס׳ווילט זיך פרעגן: מיט וואָס פאַראַ כוח האָב איך געקאָנט אָט דאָס צוזען? און ווו נעמט מען דעם כח אָט דאָס אַלץ צו פאַרגעסן? קאָן מען מען דען דאָס פאַרגעסן? איך ענטפער מיר אַליין: ניין! נישט איך קאָן און נישט איך וויל פאַרגעסן!

מיט אַ ביטערן ווייטיק וויל איך דאָ דערמאנען — צום אייביקן זכרון — אַ פרוי פון אונדזער שטאָט, וועלכע איך האָב זיינער צייט, ווען כ׳בין נאָך אַ קליין ייִנגל געווען, באַטראַכט ווי אַן אייגענע מוטער... און די קינדער אירע זענען ממש ווי מיינע אייגענע שוועסטער און ברידער געווען. די דאָזיקע פרוי איז געווען: שיינדל צימערמאַן ע״ה. איר הויז איז געווען מיין צווייטע היים, געבענטשט און געטאָגט דאָרטן. ווי מ׳זאָגט: נישט איין אָנבייסן, אָדער אַ מיטאָג דאָרט געגעסן. סתם פאַרעדט זיך, אָדער גאָר פאַשפּילט זיך מיט די קינדער: בלומע, מאיר ע״ה, טייערע און שטי־לע קינדער, געלונגענע קינדער. איר טאָכטער, שבע, תיבדל לחיים ארוכים, לעבט אין אַ קיבוץ, אין ישראל. שווער האָט די אלמנה, (זייט דעם ערשטן וועלטקריג), די קלוגע און שיינע שיינדעלע ע״ה געהאָרעוועט אַלע אירע יאָרן. אַריינגעאָטעמט דעם פאַרעיפּושטן ריח פון די היידאַמאַקעס און פון זייערע פאַרשטונקענע מאַכאָרקעס... טאָג איין, טאָג אויס אין שענק, זיי באַדינט. וועמען אַ גלאָז ביר — אַבי מאַכן פרנסה און דערציען גוטע קינדער. און ס׳איז איר טאַקע געלונגען. זענען אָבער געקומען די נאַציִשע חיות און אַלץ פאַרטיליקט, אָפּגעמעקט פון דער ערד הי״ד.

זאָל מיר נאָך דערלויבט זיין ביי דער געלעגנהייט אַ פּאָר ווערטער ווידמען מיין איין און איינציקער שוועסטער רחלע ע״ה. עלנט האָט זי געלעבט און עלנט איז זי אומגעקומען. מיט אַ זיס, דריי יאָריק זונעלע אויף די, פון הונגער און קעלט איינגעשרומפּענע אָרעמס, איז זי געטריבן געוואָרן קיין בעלזשעץ אין אַ לאַנגער קאָלאָנע פון אנשים, נשים וטף. דער מאַן אירער, אַ זייער טייערער, יידישער בחור, איז אייניקע וואָכן פאַרן קריגס־אויסברוך, מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און דאָרט ערגעץ ווו אומגעקומען און דאָ איז זיין ווייב, מיין טייערע שוועסטער, צוזאַמען מיטן זונעלע ממש אויסגעגאַנגען פון הונגער און פון קעלט ביזן 9־טן דעצעמבער 1942...

און נאָך היינט קלינגען אין מיינע אויערן אירע לעצטע תפילה־ווערטער: „אָ גאָט! העלף מיין געטרייען ברודער, אברהמעלע, ער זאָל בלייבן לעבן! ווי אַ טאַטע איז ער געווען צו מיר און צו מיין קינד!"

יאָ, איך געדענק, איך געדענק נאָך זייער פיל יידן פון מיין ראַווא־רוסקאַ, אַווו, ווען און ווי אַזוי זיי זענען נעבעך אומגעקומען. געשלאָגן ביז צום טויט, מיט נאַגייקעס, קאָלבעס, שטעקנס און מיט כלערליי כלי משחית, דורך די דייטשן און אוקראַאינער ימח שמם וזכרם.

אייביק וועל איך געדענקען און נישט פאַרגעסן מיינע טייערסטע און נאָענטסטע, אויך די טייערע יידן, טאַטעס, מאַמעס, בחורים, בחורות און קינדערלעך פון ראַווא־רוסקאַ, וועלכע זענען אַזוי בעסטיאַליש אומגעקומען מיט ארבע מיתות, דורך די דייטשע „קולטור־טרעגער" און זייערע נידערטרעכטיקע מיטהעלפער — די אוקראַאינער.

כבוד אונדזערע קדושים וטהורים, שנהרגו, נחנקו ונשרפו על קדוש השם ועל קדוש האומה! תנצב"ה.

די יערליכע אזכרה־פאַרזאַמלונג — תשכ"ג אין בית ציוני אמריקה, תל־אביב

פרעזידיום: פון רעכטס: דן בערגער (ס. פּאולאָ); אנזשעל און מלך ציינס (מעץ — פראַנקרייך); אהרן בר־עקיבא (גריידינגער); חנה כהן־שאַפעל; זלמן וואָלפוס (מאָנטרעאַל); רבקה גראָס.

אָפּגעראַטעוועטע אויף אַ קבלת־פּנים

דער סוף פון מיין שטאָט ראַווע

חיים שפּאַצער
מילאַנו

איידער איך וועל שרייבן, וואָס עס איז געשען צו די יידן אין ראַווע און וואָס עס איז געבליבן פון דער שטאָט, דאַרף איך פריער דערקלערן דעם לעזער, וועלכער האָט נישט געקענט ראַווע און דערמאָנען די אַלע, וועלכע האָבן שוין איר אויסזען פאַרגעסן, ווי ראַווע האָט אויסגעזען.

אַ קליינע יידישע שטאָט מיט אַלע פּיטשעווקעס: אַ יידישע קהילה מיט אַ רב, שוחטים, אַ שול, בתי מדרשים און קלויזן, אַ שוויץ־באָד מיט אַ מקווה. עס האָטווירקלעך גאָרנישט געפעלט.

די איינוווינער: דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, פּראָפעסאָרן, גרעסערע און קלענערע סוחרים פון אַלע בראַנזשן, אַרבעטער פון אַלע באַרופן: שניידערס, שוסטערס, סטאָליאַרעס, מילערס, מויערערס, קאָוואַלעס, שלאָסערס, בוכבינדערס (ווער געדענקט נישט בערעלע איינבינדער מיט דער גלאַנצנדיקער בעקעשע פון קלעב־שטאָף). ס׳האָבן אפילו נישט געפעלט יידישע גנבים און משוגענע; נאָר דער קוימנקערער און דער היצל זענען געווען גויים; זיי האָבן זיך גערופן „געמיינדע־אָנגעשטעלטע״, און אַ ייד האָט נישט געקענט זיין אַ „געמיינדע־אָנגעשטעלטער״ און נאָך וויניקער אַ „רעגירונגס־אָנגעשטעלטער״. די מערהייט פון אַלע אַרבעטער האָבן זיך פאַרנומען מיט קירזשנעריי.

און ווער געדענקט נישט אַ פרייטיק אין ראַווע? שוין אינדערפרי האָט מען געזען לויפן די מענטשן אויפן מאַרק קויפן פיש לכבוד שבת, און באַלד האָט מען געהערט אַ קלאַפּעריי פון אַלע הייזער פון פיש־האַקן און צום מיטאָג איז שוין געווען פאַרטיק אַ פרישע בולקע מיט פיש. —

דאַן האָט מען געזען מענטשן גיין אין שוויץ־באָד, דאָס זענען געווען נאָר די דאָזיקע, וועלכע האָבן נישט קיין צייט געהאַט פאַר מיטאָג.

און מען האָט אָנגעהויבן זיך צוצוגרייטן צום שבת; און ווי מען האָט נאָר געזען ישראל מיזעמיק לויפן קלאַפּן אין שול־אַריין, האָט מען זאָגאַר נישט געוואַרט, נאָר מען האָט שוין געשלאָסן דאָס געשעפט און נאָך פאַררייכערט אַ ציגאַרעטל און עס איז געווען שבת.

די ערשטע שבתדיקע צערעמאָניע האָבן געמאַכט די פרויען מיט די ליכט־בענטשן. מ׳האָט געזען ווי די יידישע מאַמעס האָבן דאָס געבעט געמאַכט ערנסט, דאָס צוגרייטן זיך צום געבעט איז געווען מיט כוונה.

אָנגעטון דאָס שבתדיקע קלייד מיט דעם געשטריקטן שורצל, דאָס ווייסע גוט געפּרעסטע קאָפּ־טיכל, אָדער דאָס שייטל מיטן שוואַרצן, זיידענעם שאַליק מיט דעם גאַנצן צירונג און די שיך, וואָס זענען שוין געווען צוגעגרייט נאָך פון זונטיק; די מעשענע לייכטער שיין אָפּגעפּוצט מיט זאַמד, אָדער מיט אַש; דער טיש געדעקט, ווי ביי אַ פּרינץ מיט אַ

שניי ווייסן טיש־טוך. די מאַמע האָט אָנגעצונדן דאָס שוועבעלע מיט כוונה, אַפילו דאָס שוועבעלע האָט געברענט אַנדערש ווי אַלע שוועבעלעך פון דער גאַנצער וואָך.

אָנגעצונדן די ליכט, דאַן מיט בײדע הענט זיך פאַרדעקט די אויגן און זיכער נישט אָן טרערן, געזאָגט די ברכה און געבעטן ביי דעם רבונו של עולם, אַז איר פאַמיליע זאָל זיין געזונט און פרום און אויך וועגן אַלע אַנדערע זאַכן, וואָס זי האָט געהאַט פאַר נויטיק.

מענער, פון אַלע קלאַסן, אויסגעפוצט אין שבתדיקע קליידער, ווער אין אַ זיידענער בעקעשע מיט אַ שטריימל, ווער אין אַ שוואַרצן איבערציער מיט אַ פלושענעם הוט, זענען געגאַנגען דאַווענען.

הונדערטער יאָרן האָט זיך אַזוי געפירט דאָס אידילישע יידישע לעבן אין שטעטל ביז אין די סוף זומער־טעג פון יאָר 1939.

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן דער פויליש־דייטשער קריג, און נאָך צוויי וואָכן, האָבן די דייטשן באַזעצט ראַווע; צום גליק נאָר פאַר עטלעכע טעג. אָבער עס איז געווען גענוג, דאָס די יידן זאָלן קענענלערנען און פאַרשטיין, וואָס עס הייסט היטלערס זעלנער.

דאַן איז געקומען די רוסישע אַרמיי און אונדז באַפרייט פון די דייטשן. נאַטירלעך איז די פרייד געווען זייער גרויס; מען איז ווידער געווען אַ פרייער מענטש און נאָך וויאַזוי פריי, נאָך מער פריי ווי ביי פוילן. ווייל ביי זיי זענען אַלע געווען גלייך, מען האָט נישט געטאָרט זאָגן „זשידזשי" און מען האָט געדאַרפט יעדן זאָגן „טאָוואַריש". מען האָט געקענט אַרבעטן זונטיק און „יאַנקעלע־פּאָליציי" האָט נישט געקענט געבן קיין שטראָף. עס איז גלייך געווען יידישע פאָליציי, יידישע אָנגעשטעלטע אין דער געמיינדע און אַזוי ווייטער.

אָבער לאַנגזאַם האָט מען אָנגעהויבן צו שפירן אַז נישט נאָר פון היטלערן זענען מיר באַפרייט, נאָר אויך פון דער מענטשלעכער פרייהייט. עס זענען גלייך געוואָרן אויפגעלייזט אַלע פאַראיינען, פאַרניכטעט עפנטלעכע ביבליאָטעקן, רעקווירירט בתי מדרשים און פון זיי געמאַכט קאַסערן און מאַגאַזינען. די געשעפטסלייט האָבן געשלאָסן זייערע געשעפטן, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט ווו צו קויפן סחורה, ווייל אַלץ איז געוואָרן מאָנאָפּאָליזירט. אויך פיל אַרבעטער האָבן געמוזט בייטן זייער באַרוף און זוכן נייע אַרבעט. אייניקע זענען געוואָרן אָנגעשטעלטע, אייניקע — פאַרקויפערס אין די רוסישע קאָאָפּעראַטיוון און אַ טייל — באַשעפטיקט ביי אַנדערע אַרבעטן. אָבער די הויפּט־פראַגע איז געווען, אַז ווער עס איז געגאַנגען אַרבעטן צו די רוסן, האָט געמוזט אַרבעטן אויך שבת. און עס איז געווען נישט לייכט פאַר אַ ייד אין ראַווע, וואָס איז געווען אָנגעזאַפּט מיט רעליגיע און טראַדיציע, צו פאַרלאָזן דעם שבת און גיין אַרבעטן, אַנשטאָט דאַווענען.

כאָטש די בתי מדרשים זענען געווען רעקווירירט פון די רוסן און אייניקע באַווינט פון די יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון די שטעט, וואָס זענען באַזעצט געוואָרן פון די דייטשן, ווי: טאָמאַשאָוו, בעלז, סאָקאָל און נאָך אַנדערע. אָבער יידן געפינען תמיד עצות: האָט מען געדאַוונט אין אַ פּריוואַטע וווינונג, ווו עס איז געווען אַ גרויס צימער.

נאָר צוויי אַרבעטן זענען נאָך געבליבן, וואָס מען האָט נישט געמוזט אַרבעטן שבת. אויפן פּאָטיליטשער באַרג האָט מען געפונען אַ קוילן־גרובן. אייגנטלעך איז דער גרובן שוין זייט לאַנג דאָרט געווען, אָבער מען האָט די קוילן נישט געברויכט, ווייל זיי זענען נישט גוט געווען; אָבער פאַר די רוסן איז אַלץ גוט געווען. דאָרט איז געווען אַ באַשעפטיקונג פאַר יידן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט אַרבעטן שבת. די אויסגעגראָבענע קוילן האָט מען געדאַרפט פירן צו דער ראַוווער באַן־סטאַציע. ווער עס האָט געהאַט געלט צו קויפן צוויי פערד מיט אַ וואָגן און האָט נאָר געוווסט אין וועלכע זייט פון וואָגן די פערד ווערן איינגעשפּאַנט, איז גלייך געוואָרן אַ בעל־עגלה און געפירט קוילן.

אומגלויבלעך, ווי די יידן האָבן אַלץ שנעל געלערנט. מען האָט געזען מענטשן, וואָס אין זייער לעבן האָבן נישט געוווסט, וואָס עס הייסט אַ פערד און דעם זעלבן האָט מען געזען זיצן אויף אַ וואָגן, פול געלאָדן מיט קוילן, וואָס ער אַליין האָט אויפגעלאָדן — מיט דער בייטש און לייצן אין דער האַנט און האָט אויך גלייך געלערנט די פערד־שפּראַך (הייטאַ און ווישטאַ) און געקאָנט געבן אַ קנאַל מיט דער בייטש און געוווסט, אַז ווען דאָס פערד איז פאַרשוויצט דאַרף מען אים קיין וואַסער נישט געבן. אויך די רעדער פון וואָגן פלעגן זיי שמירן; מיט איין וואָרט: אַ פאַרטיקער בעל־עגלה.

די צווייטע אַרבעט איז געווען: האָלץ־האַקן. האָט מען געזען יידישע באַלעבאַטישע יונגעלייט, אַלע פון די שענסטע ראַוווער און נישט ראַוווער פאַמיליעס, וועלכע אין די נאָרמאַלע צייטן, האָבן נישט געוווסט, ווי אַזוי מען נעמט אַ זעג אין דער האַנט, אָנגעטון, מער־ווייניקער, ווי אַ ריכטיקער האָלץ־האַקער, די פאות פאַרשטעקט אונטער די אויערן, פאַרדעקט מיטן קאַשקעטל, און אַרומגעגאַרטלט מיט דער זעג, מיט גרויסע הענטשקעס אויף די הענט, מיט אַ גרויסער האַק און דאָס שטעלעכל אויף דעם אַקסל, און מען איז געגאַנגען פון הויז צו הויז זוכן אַרבעט; ווייל יעדער לעבעדיקער מענטש מוז אַרבעטן און ווען עמעץ האָט נישט געאַרבעט, האָט מען אים געפרעגט, פון וואָס ער לעבט; און ווען עמעץ

קאָן לעבן אָן צו אַרבעטן מוז ער זיין אַ שפּיאָן, אַ פּאַראַזיט, וועלכער לעבט פון דעם, וואָס אַנדערע אַרבעטן און אין רוסלאַנד איז פאַראַן אַ שפּריכוואָרט: „ווער עס אַרבעט נישט — עסט נישט".

אָבער אויך ווער עס האָט געאַרבעט, האָט נישט פאַרדינט גענוג צום עסן; ספּעציעל, ווער עס האָט געהאַט אַ פאַמיליע. אויך מיט דער פראַגע האָבן זיך אונדזערע יידן געהאָלפן, ווייל עפּעס האָבן זיי דאָך געהאַט צו פאַרקויפן; ווער אַ שטיקל שטאָף, ווער אַ שטיקל לעדער, אַן אַנצוג, אַ פעלץ־מאַנטל, אַ מעבל־שטיק און פיל זאַכן האָבן ווירקלעך מער נישט גענוצט. מ'האָט געקענט זיך באַגניגן מיט אַ רוסישע יאַקע פון צייג, אויסגעבעבט מיט וואַטע און אַ פּאָר וואָלענע שטיוול (וואַלינקעס) מיט קאַלאָשן. פאַרן ווינטער איז דאָס געווען גענוג און פאַרן זומער איז געווען גענוג אַן אַרבעטס־אַנצוג מיט אַ פּאָר סאַנדאַלן.

אָבער לאַנגזאַם האָט מען זיך צוגעוווינט צום רוסישן לעבן און עס איז שוין כמעט פאַר יעדן רעכט געווען. און פאַר וועמען עס איז נישט געווען גאַנץ רעכט, האָט ער געזאָגט, אַז דער הש"ית וועט העלפן. אָפּגעטיילט פון דער גאַנצער וועלט, אָפּגעזונדערט פון מענטשן, פון געזעלשאַפט, קיין צייטונגען, קיין ראַדיאָ, ווייל אַלץ איז געווען פאַרבאָטן. ווער עס האָט געהאַט אַ ראַדיאָ, האָט ער אים פאַרקויפט, ווייל ער האָט נישט געוואָלט זיין פאַרדעכטיקט אַלס שפּיאָן. אויך צו באַקומען קאָרעספּאָנדענץ פון אויסלאַנד, איז נישט גוט געווען — אויך אַ שפּיאָן.

אפילו ווען מ'איז געגאַנגען זוכן אַרבעט, איז די ערשטע פראַגע געווען, אויב מ'האָט נישט קיין קרובים אין אויסלאַנד און דער פאָטער האָט נישט געדאַרפט זיין קיין סוחר, נאָר אַן אַרבעטער. דאָס אַלץ, האָט אַפילו נישט געדויערט קיין צוויי יאָר.

דעם 22־טן יוני 1941, האָט אויסגעבראָכן דער דייטשרוסישער קריג און אין דריי טעג, האָבן די דייטשע טרופּן באַזעצט ראַווע. און דאַמאָלס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס „ריכטיקע".

ווידעראַמאָל האָבן יידן געמוזט זיין יידן, אַפילו די יעניקע, וועלכע זענען שוין לאַנג געווען געשמדטע. מען האָט געמוזט מאַכן אַ יודנראַט און יידישע פּאָליציי. יעדער ייד האָט געמוזט טראָגן דעם מגן דוד, אויך אויף יעדן יידישן הויז, האָט געמוזט זיין דער שטערן כדי מ'זאָל געוויסן, ווו עס וווינט אַ ייד און אַלץ האָט געמוזט זיין צום רשות פון די דייטשן.

דער יודנראַט האָט באַקומען באַפעלן פון דער דייטשער מאַכט, האָט געמוזט אַלץ פּינקטלעך אויספירן און האָט נישט געטאָרט זאָגן „ניין". ער האָט געמוזט שטעלן צו פאַרפיגונג אַרבעטער, מאַטעריאַלן, וווינונגען, מעבל, שטאָפן, לעדער, באַזונדערע לעבנסמיטל, וועלכע זענען געווען נישט לייכט צו באַקומען א. ז. וו. אַלע יידן פון 16 ביז 60 יאָר האָבן געמוזט גיין יעדן טאָג צו דער אַרבעט. עס זענען אָבער אויך געווען מענטשן עלטער פון 60 יאָר, וועלכע האָבן זיך יונגער געמאַכט, כדי צו קענען גיין צו דער אַרבעט; דאָ האָט עס זיך געהאַנדלט אין דער ברויט קאַרטע.

דער יודנראַט האָט באַקומען אַ באַפעל, דורכצופירן די רעגיסטראַציע פון אַלע איינוווינער מיט יעדנס גענויעם געבורטסטאָג, וועלכער האָט גענוצט פאַר פאַרשידענע צוועקן. פאַר נישט ריכטיק אויספירן די דייטשע באַפעלן, האָט געדראָעט אַ נישט לייכטע שטראָף. איבער אַלע באַפעלן האָט דער יודנראַט צווויסן געגעבן אַלע יידן — גלייך ווי משה רבנו האָט איבערגעגעבן גאָטס געזעצן...

און אַלע יידן האָבן געזאָגט: „כל אשר דבר היטלער נעשה" און זיי האָבן אַלץ געמאַכט, אויך ווען דאָס איז געווען קעגן זייער ווילן. יעדן טאָג נייע געזעצן: יידן מוזן אָפּשניידן די פּאות און קענען טראָגן, נאָר אַ קורצגעשוירענע באָרד. אַ ייד טאָר נישט גיין אויפן טראָטואַר, טאָר נישט טראָגן קיין שירעם; כדי צו פאָרן אויף אַ ביציקלעט, האָט מען געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש, און אַזאַ דערלויבעניש האָט געהאַט, איינער אָדער צוויי מענטשן אין ראַווע. אַרויסצוגיין פון דער שטאָט האָט מען געמוזט האָבן אַ פּאַסיר־שיין, אויך ווען איינער האָט געמוזט גיין אַרבעטן אויסער דער שטאָט. און אַזוי איז דאָס געמוטשעטע לעבן ווייטער געגאַנגען, ביז עס איז געקומען די „געסטאַפּאָ"... און געמאַכט די ערשטע אַקציע.

דעם 18־טן מערץ 1942 האָט מען אַוועקגענומען דעם ערשטן טראַנספּאָרט. כמעט נאָר עלטער עמענטשן האָט מען געכאַפּט אויף די גאַסן, אַרויסגעשלעפּט פון די וווינונגען; ווען דאָס איז אַלץ נאָך געווען ווייניק, האָט מען אויך גענומען פון די מענטשן, וועלכע זענען געווען ביי דער אַרבעט און מען האָט נישט געוווסט, ווו מ'האָט די מענטשן אַוועקגעפירט.

דאַמאָלס האָט מען נאָך נישט געוווסט וועגן דעם גיהנום „בעלזעץ". שמחה האַבערמאַן האָט געזאָגט, אַז בעלזעץ איז דער עולם האמת. ווען מען איז צו אים אַריינגעקומען אים אַוועקנעמען, שוין ביי דער צווייטער אַקציע, און מען האָט שוין געוווסט וווּאַהין מען פירט די מענטשן, האָט ער זיך אָנגעטון דעם קיטל און טלית און האָט גערופן זיין פרוי און געזאָגט: „קום פריידעלע, עס איז געקומען אונדזער צייט, בעלזעץ איז דער עולם האמת". שמחה האַבערמאַן האָט דאָס אַלץ ערנסט געמיינט; אָבער ער איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט אַזוי געטראַכט; אַלע אַנ־

דערע האָבן געהאַט אַן אַנדערע מיינונג, ווען זיי האָבן געזען, אַז אויף די גאַרטלען פון דער געסטאַפּאָ, איז געווען אויפגעדרוקט: „גאָט מיט אונדז". נאַטירלעך איז די פּאַניק און די שרעק זייער גרויס געווען; אָבער וואָס האָט מען געקענט טאָן? ווען ס'האָט געטראָפן האָט געליטן און אַנדערע האָבן זיך געטרייסט און געהאָפט, אַז דאָס אומגליק, וועט זיי אפשר אויסמיידן. די מענטשן זענען געוואָרן גרויסע עגאָיסטן, יעדער האָט געזאָרגט נאָר פאַר זיין אייגענעם קאָפּ און ס'איז קיין אחדות נישט געווען; אָבער דאָס איז געמען נישט פון שלעכט זיין, נאָר פון נויט איז עס געקומען.

און דאָס לעבן איז ווייטער געגאַנגען, און מען איז ווידער געגאַנגען צו דער אַרבעט, און יעדעס מאָל האָט מען געהערט, אַז די דייטשן כאַפּן מענטשן צו דער אַרבעט און אַ טייל פון די געכאַפּטע אַרבעטער זענען נישט צוריקגעקומען. די אַרבעטער, וואָס דער יודנראַט האָט געליפערט זענען געווען פאַר די דייטשן צו ווייניק און זיי האָבן אַליין געכאַפּט נאָך אַנדערע אַרבעטער. קיין אַרבעט האָט נישט געפעלט; אין דער הינזיכט זענען די דייטשן געווען קינסטלער אין אויסגעפונען אַרבעט; אַפילו פאַר זונטיק, וואָס איז אַ טאָג פון רו...

זיי האָבן געהאַט „נייטיקע און דרינגענדע„ אַרבעטן, ווי: אַרויסצורייסן אַלע מצבות פון דעם אַלטן יידישן בית־עלמין, מאַכן אַ פּאַרק מיט אַ שיינעם שטראָז, וועלכער האָט געפירט פון דער פּאָסט ביז צום סטאַראָסטווע און צום געריכט. ס'איז נישט געווען לייכט אַרויסצורייסן דעם ערשטן שטיין, אַן אַלטער שטיין; עס איז שוין געווען שווער צו לעזן דעם נאָמען; דער רעגן האָט שוין כמעט געהאַט אַלץ אָפּגעוואַשן; אָבער מען האָט זיך דערמאָנט, וויפיל יידישע טרערן זענען געוואָרן אויסגעגאָסן אויף דעם אַלטן שטיין; און וויפל מענטשן זענען צוריקגעגאַנגען פון דעם בית־עלמין מיט אַ לייכטער האַרץ און געוויסן, ווען זיי האָבן זיך גוט אויסגעוויינט איבער דעם שטיין. און וויפל מאָל „אל מלא רחמים" און „קדיש" איז איבער דעם שטיין געזאָגט געוואָרן... און אָט די שטיינער האָט מען געמוזט אַרויסרייסן... אַזעלכע הייליקע זאַכן פאַרניכטן, ווער האָט זיך דאָס געקענט פאָרשטעלן? די הענט האָבן געציטערט און עס איז געווען זייער שווער דעם דזשעגאַן אויפצוהייבן; אָבער ווען מ'האָט דערהערט די דייטשע שטים: „יודע, וואַרום אַרבייטעסט דו ניכט" איז אין צוויי מינוט דער שטיין געווען אין דרויסן, און דער צווייטער נאָך שנעלער, און פון די שטיינער האָט מען געמאַכט דעם שטראָז און די טראָטואַרן.

דער הונגער אין שטאָט איז געווען זייער גרויס, נאָך גרעסער ווי אין מצרים אין די זיבן שלעכטע יאָרן. מען האָט געקויפט קאַרטאָפל־שיילעכץ און קלאַיין און דערפון געבאַקן פּלעצלעך. ס'האָט אויסגעזען, אַז עס זענען נאָך פאַראַן געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַט קאַרטאָפל און מעל; אָבער וויפל זענען דען אַזעלכע געווען? אַזוי אַרום האָבן די מענטשן אָנגעהויבן צו שטאַרבן פון הונגער און ווייל איז געווען די מענטשן, וועלכע זענען פריער געשטאַרבן און ווייניקער געליטן.

דאַן האָבן מענטשן, וואָס האָבן געהאַט די מעגלעכקייט, אָנגעהויבן צו בויען בונקערס אויף בוידעמס און קעלערס, אונטער די בריקן און אומעטום, וווּ עס איז נאָר מעגלעך געווען, כדי צו קענען זיך באַהאַלטן, ווען עס וועט קומען אַן „אַקציע", מען האָט געוווּסט, אַז אַן „אַקציע" וועט קומען, מ'האָט נאָר נישט געוווּסט: ווען.

דערווייל האָט מען געהערט איבער „אַקציעס", וועלכע מ'האָט געמאַכט אין ניעמיראָוו, מאַגיעראָוו און אין אַנדערע שטעט און אַלץ איז געגאַנגען דורך ראַווע. אויך טראַנספּאָרטן פון אויסלאַנד זענען געגאַנגען דורך ראַווע: יידן פון האָלאַנד, בעלגיען און פראַנקרייך. די דאָזיקע זענען געפאָרן אין אָפּענע וואַגאָנען, פריילעך, לוסטיק, געשפּילט זייערע גראַמאָפאָנען, געהערט מוזיק און פון גאָרנישט געוווּסט...

די נאַכריכטן האָבן מיר געהאַט פון די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף דעם באַנהויף און די ראַווער אַרבעטער האָבן דערציילט די אויסלענדישע יידן, ווּ מען פירט זיי און זיי גערעכטן אַנטלויפן פונעם טויט, האָבן די מענטשן נישט געוואָלט גלויבן; זיי זענען געווען זיכער, אַז מען פירט זיי אין אַן אַרבעטס־לאַגער און זיי האָבן גענוג געלט און גאָלד און וועלן קענען איבערלעבן דעם קריג... זיי האָבן נישט געוווּסט, אַז זייער לעבן וועט נאָר אַזוי לאַנג דויערן, ווי די רייזע פון ראַווע ביז בעלזשעץ — 18 מינוט...

דאַן איז געקומען אַ נייער באַפעל: מ'מאַכט אַ געטאָ, מען מוז פאַרלאָזן די וווינונגען אין פאַרשידענע גאַסן און אַלע יידן מוזן וווינען אין די צוגעטיילטע גאַסן, אין געטאָ; נישט קיין געשלאָסענער. אַלע דאָרפס־יידן מוזן פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און די פעלדער, קענען נאָר מיטנעמען אַ ביסל עסן און די קליידער און גיין אין שטאָט, אין געטאָ, ווּ אַלץ איז שוין געווען צוזאַמענגעדרוקט.

דעם 20־טן יולי 1942 איז פאָרגעקומען די צווייטע „אַקציע". ווידער האָט מען אַוועקגעפירט אַ ביסל מענטשן; די בהלה האָט געדויערט איין טאָג און איין נאַכט און ווער עס איז געבליבן, האָט ווייטער געמוזט לעבן נאָך דער „אַקציע" איז ווידער געקומען אַ נייער באַפעל: די יידן פון ניעמיראָוו, פּאָטיליטש און די גאַנצע סביבה פון

ראַווע, ווו עס איז נאָר געווען אַ ייד, האָט געמוזט אַריבערגיין קיין ראַווע, אין געטאָ. מען האָט געוווינט צוויי־דריי משפחות אין איין צימער; מענטשן זענען געשלאָפן אויף די גאַסן. דאַמאָלס האָט אויסגעבראָכן אַ טיפוס. מעדיצינען האָט מען איבערהויפּט נישט באַקומען און מענטשן זענען געשטאָרבן טעגלעך אין די צענדליקער. די באַגראָבער האָבן זיך קיין עצה נישט געקענט געבן. אָן תכריכים, אָן אַן ארון. איינגעוויקלט אין אַ ליילעך, אַריינגעוואָרפן אין גרוב און פאַרטיק.

צום סוף פון 1942 איז ווידער געקומען אַ נייע פאַראָרדענונג: מען גיט נישט מער קיין פּאַסירשיינען פאַר די יעניקע, וואָס דאַרפן גיין אַרבעטן אויסער דער שטאָט און די מוזן בלייבן אין געטאָ. יעדער האָט פאַרשטאַנען, אַז די צייט רוקט צו, און אַלץ דערנענטערט זיך צום סוף; אָבער מען האָט געהאָפט, אַז גאָט וועט העלפן. אייניקע האָבן געגלייבט אַז מ׳מיינט נישט זיי, ווייל האָבנדיק געלט און עסן פאַר אַ לענגערע צייט, אַ גוטן בונקער, באַקאַנטשאַפט אין יודנראַט און ביי דער אָרדנונגס־דינסט, וועלן זיי זיכער איבערלעבן.

דער געשלאָסנער געטאָ

צוויי טעג שפּעטער קומט אַ באַפעל: דער געטאָ ווערט פאַרקלענערט און געשלאָסן. אַלע מענטשן, וואָס האָבן געוווינט אין די הייזער, וועלכע זענען געווען אָפּגעשניטן פונעם געטאָ, מוזן גלייך אַריין אין געטאָ און וועמען מען טרעפט אויסערן געטאָ, ווערט דערשאָסן. מען זעט שוין, ווי מען פאַרקלאַפּט די גאַסן פון איין הויז צום צווייטן מיט ברעטער; מענטשן לויפן מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס, יעדער נעמט מיט, וואָס ער קען און מ׳גייט אין געטאָ. דעם צווייטן טאָג זענען אַלע יידן געווען אין צוים, וואָס האָט געהייסן: „דער געשלאָסענער געטאָ". קיינער ווייסט נישט, וואָס עס וועט געשען, עס גייען פאַרביי אַ טאָג און אַ נאַכט, עס איז רואיק, מען גייט נישט צו דער אַרבעט און מען ווייסט גאָרנישט.

בייטאָג הערט מען, אַז ס׳זענען אָנגעקומען די כאַפּערס, די געסטאַפּאָ, און עס וועט זיכער פאָרקומען אַן „אַקציע". די מענטשן הייבן אָן זיך פאַרשטעקן אין די בונקערס, גלייבנדיק, אַז עס וועט זיין אַזוי ווי אַלע מאָל: עס וועט דויערן איין טאָג און גענוג. וועמען עס וועט געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן, וועט זיך ווייטער קענען מוטשען.

אָבער דאָס מאָל איז נישט געווען קיין „אַקציע", עס איז געווען אַ פאַרניכטונג, וועלכע האָט געדויערט וואָכן לאַנג.

דעם צווייטן טאָג, בין איך, מיין פרוי און קינד אַרויס־גענומען געוואָרן פון דער וווינונג; מיר האָבן זיך נישט געקענט באַהאַלטן, ווייל מיט אַ קליין קינד האָט מען נישט אַריינגעלאָזט אין באַהעלטעניש; אַ קינד האָט געקאָנט פאַראַטן אַלע מענטשן. עס איז געווען בערך דריי אַזייגער נאָך מיטאָג, ווען מען האָט אונדז אַרויסגענומען און באַגלייט צום שול־פּלאַץ.

איך בין, נאַטירלעך, נישט געווען דער ערשטער, עס זענען שוין דאָרט געווען מער מענטשן און יעדע מינוט זענען צוגעקומען נאָך אַנדערע. מיר זענען געווען באַוואַכט פון דייטשע און אוקראַאינישע פּאָליציי; עס זענען שוין דאָרט געווען צוגעגרייט קליינע קינדער, וואָס די עלטערן האָבן זיי געלאָזט אין דער וווינונג און האָבן זיך באַהאַלטן. די קינדער וויינען און די גרעסערע רופן: „מאַמע"; אָבער די מוטער איז געווען פאַרשטעקט און נישט געהערט דאָס רופן פון איר קינד...

נאָך אַ שעה פון אָפּשטיין לעבן דער שול זענען שוין געווען אָנגעזאַמלט הונדערטער מענטשן און יעדעס מאָל איז אָנגעקומען אַ ליידיקער אויטאָ און עס ווערט געמאָלדן דעם אָפיציר, וויפיל יידן זענען דערשאָסן געוואָרן; אַלץ ווערט פאַרפּראָטאָקאָלירט און מיר הערן דאָס אַלץ און ווייסן, אַז מיט אונדז וועט דאָס זעלבע געשען.

דאַן קומט־צו צו מיר איין יידישער אָרדענונגסדינסטמאַן, מיינער אַ באַקאַנטער און טרייסט מיך, אַז מיר וועלן נישט געפירט צום שיסן; מען פירט אונדז אין אַ לאַגער אַרבעטן. ער דערציילט מיר אויך, אַז מיין פאָטער האָט מען אויך דערשאָסן; ער האָט געהאַט איין אונפאַרהאָפטן טויט. מ׳האָט אים געזאָגט, אַז אין שול האָט מען געמאַכט אַ שפּיטאָל, פאַר עלטערע און קראַנקע מענטשן; דאָרט וועט מען זיי קורירן און אין שול וועלן זיי קענען לעבן. אָבער ווי ער איז צוגעקומען צו דער שול, האָט מען אים דערשאָסן. דאָס זעלבע האָט אויך געטראָפן אַנדערע...

אין דער דאָזיקער דערציילונג, האָב איך געגלייבט, ווייל די מויער פון דער שול איז געווען פול מיט לעכער פון די קוילן און די ערד איז געווען פול מיט בלוט געמישט מיט שניי; אָבער, אַז מיר וועלן גיין אין אַ לאַגער, דאָס איז שוין געווען שווערער צו גלייבן.

מיר זענען געשטאַנען אויף דעם פּלאַץ, ס׳האָט שוין אָנגעהויבן פינצטער צו ווערן און ענדלעך איז געקומען אַ באַפעל; מ׳האָט אונדז אויסגעשטעלט אין שורות, ווי סאָלדאַטן, און מ׳האָט אונדז געפירט אָן צו ווייסן וואוהין; נאַטירלעך, באַוואַכט פון אַלע זייטן, עס זאָל קיינער נישט אַנטלויפן. און מיר זענען אָנגעקומען צו דעם סאָקאָלפּלאַץ, ווו עס איז געווען אַ גרויסער באַראַק. מען האָט

אונדז אַרײַנגעטריבן אין דעם באַראַק, געשלאָסן די טירן און אַ „גוטע נאַכט".

און דאַן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס וויינען און שרייען פון די מענטשן, וועלכע האָבן נישט מער אויסגעזען ווי מענטשן. אייניקע ווילן דאַווענען, ווייל זיי דאַרפן זאָגן קדיש, אַנדערע לאַכן מיט אַ משוגענעם געלעכטער און מיט טרערן אין די אויגן, וואָס מ׳האָט געקאָנט זען דורך דעם שיין פון לאָמפּן, וואָס האָבן באַלויכטן דעם באַראַק פון דרויסן. דאָס געוויין און דאָס געשריי „רבונו של עולם העלף", איז געגאַנגען ביז אין זיבעטן הימל; אָבער ליידער. פאַר אַ ביסל וואַסער, האָט מען אָנגעבאָטן דער פּאָליציי הונדערטער טויזנט זלאָטעס, אָבער זיי האָבן נישט געגעבן.

און נעבן דעם באַראַק זענען געשטאַנען פעסער מיט וואַסער, וועלכע האָבן געדאַרפט נוצן פאַר די פייער־לעשער, אין פאַל, אַז דער באַראַק וועט זיך אָנצינדן. דער גיהנום האָט אַזוי געדויערט ביז דריי אַזייגער אין דער פרי. די מענטשן זענען מיד געוואָרן פון שרייען און וויינען און די קעלט האָט אויך צוגעהאָלפן, אַזוי אַז די מענטשן זענען לאַנגזאַם דערשלאָפן געוואָרן.

זיבן אַ זייגער האָט די פּאָליציי אָנגעהויבן קלאַפּן אין די ווענט, די מענטשן האָבן זיך אויפגעוועקט — און דאָס וויינען האָט זיך ווידער אָנגעהויבן. אַ זייגער ניין, האָט זיך דער טויער פון באַראַק געעפנט און אַלע זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן אויף דעם פּלאַץ, אויסגעשטעלט אין שורות. דאַן איז אָנגעקומען דער שעף פון געסטאַפּאָ און האָט אָנגעהויבן אָפּצוטיילן פרויען און קינדער באַזונדער און די מענער באַזונדער. נאָכדעם האָט זיך אָנגהויבן דאָס קאָנטראָלירן און באַטאַפּן די מוסקולן, קוקן אויף די הענט און מעסטן דעם פיבער. באַשלאָסן: ווער ס׳איז פעאיק צו גיין אין לאַגער און ווער קיין בעלזעץ. דאָס קאָנטראָלירן האָט געדויערט ביז מיטאָג און דאַן זענען די „הערן" געגאַנגען מיטאָג עסן.

די פּאָליציי האָט דעם יודנראַט געגעבן אַ באַפעל צו ברענגען ברויט מיט וואַסער; אָבער נאָר פאַר די יעניקע, וועלכע זענען אויסגעוויילט געוואָרן צו גיין אין לאַגער. די אַרבעט האָט געדויערט ביז פיר אַ זייגער נאָכמיטאָג און דורך דעם גאַנצן טאָג האָט מען נאָך צוגעבראַכט אַנדערע מענטשן, וועלכע מען האָט אַרויסגעשלעפּט פון די בונקערס. עס האָבן זיך געזאַמלט הונדערטער מענטשן, אָבער ווייניק האָבן געהאַט דאָס גליק צו גיין אין לאַגער.

דער וועג צום טויט

נאָך פיר אַ זייגער איז געקומען דער שעף פון דער פּאָליציי, וועלכער איז געווען סטאַביל אין ראַווע; אויך ער האָט געוואָלט זיין אויף דעם „אָפּשיידס־פעסט", און איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס בילד, ווען מ׳האָט אויסגעשטעלט אין שורות די מענטשן, וועלכע האָבן געזאָלט פאַרלאָזן ראַווע און פאָרן קיין בעלזעץ; די, וואָס האָבן שוין מער נישט געקאָנט שטיין אויף די פיס, זיי זענען שוין געווען האַלב געשטאָרבן, זייער בלוט איז שוין געווען פאַרגליווערט. די פּאָליציי האָט געשריגן „אַכטונג" און אויסגעשטעלט די האַלב טויטע מענטשן אין שורות און זיי אַרויסגעפירט צום באַנהויף, ווו עס זענען שוין געווען פאַרגעברייט די וואַגאָנען, מיט וועלכע מ׳האָט די מענטשן געפירט קיין בעלזעץ.

און ווען די פּאָליציי האָט קאָמאַנדירט די מענטשן זאָלן מאַרשירן צום באַנהויף, האָט דער שעף פון דער געסטאַפּאָ געזאָגט צו זיין פריינד, דעם שעף פון דער פּאָליציי: „זע, וואָס פאַר אַ דרעק איך נעם אַוועק, דאָס איז דאָך גאָרנישט ווערט, ס׳איז נאָר אַ שאָד דאָס עסן..." דאָס זענען געווען די באַגלייטונגס־ווערטער פאַר די מענטשן, וואָס זענען אויסגעוויילט געוואָרן פון אַ געסטאַפּאָ, אָדער אַן „עס־עס מאַן" צו ווערן געפירט קיין בעלזעץ.

קאַמיאָנקאַ ־ קוואַראַנטאַנע

די איבערגעבליבענע האָט מען געפירט אין שוויצבאָד און דאַן אויפגעלאָדן אויף איין אויטאָ און געבראַכט קיין קאַמיאָנקא אין אַ לאַגער. דאָס איז נאָך נישט געווען קיין אַרבעטס־לאַגער; דאָס איז נאָר געווען אַ לאַגער, ווו מ׳האָט דורכגעפירט אַ קוואַראַנטאַנע; ווייל אין ראַווע האָט געהערשט טיפוס, האָט מען געדאַרפט זען, ווער עס איז אָנגעשטעקט און ווער נישט. מען האָט אָפּגעזונדערט די קראַנקע פון די געזונטע און דעם צוגאַנג צו די קראַנקע, האָבן געהאַט נאָר דאָקטוירים און סאַניטאַרן.

עס איז, נאַטירלעך, אויך געווען אַ יידישער קאָמענדאַנט, וועלכער איז אויך געווען דער קאָמענדאַנט פון דעם אָרדענונגס־דינסט. דער דאָזיקער האָט געגלייבט, אַז זייענדיק אַ טרייער דינער פאַר די דייטשן, וועט ער לעבן בלייבן; אָבער אויך ער איז דערשאָסן געוואָרן, ווי אַ הונט און די ערד זאָל זיינע ביינער אַרויסוואַרפן.

דער דייטשער לאַגער־קאָמענדאַנט פלעגט קומען דעם לאַגער באַזוכן, כמעט יעדן טאָג. ער האָט זיך נישט לאַנג אויפגעהאַלטן, נאָר געגעבן באַפעלן, וועלכע דער יידישער קאָמענדאַנט האָט ריכטיק אויסגעפירט.

די טיפוס־קראַנקע האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג; אַלע בעטן אין באַראַק זענען שוין געווען באַזעצט; די איינציקע זאַך, וואָס דער דאָקטאָר האָט געקענט מאַכן,

איז געווען מעסטן דעם פיבער, ווייל מעדיצינען האָט ער איבערהויפּט נישט געהאַט.

מיט צוויי וואָכן שפּעטער איז געקומען צו אונדז אין לאַגער דער דראָגעריסט וואַטענבערג מיט זיין זון, וועלכער איז געוון פּרעזעס אָדער וויצע־פּרעזעס פון יודנראַט. עס האָט געהייסן, אַז אין ראַווע איז אַלץ דערליידיקט... איך וואַטענבערג מיט זיין זון זענען שוין געווען טיפוס־קראַנק און זיי האָבן געמוזט גיין אין דעם צווייטן באַראַק. אָבער דער צווייטער באַראַק האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן...

איך געדענק נישט די דאַטע; ס'איז געווען נאָך מיטאָג, ווען דער דייטשער קאָמענדאַנט איז געקומען מיט צוויי לאַסט־אויטאָס מיט עטלעכע פּאָליציסטן און מען האָט אַלע קראַנקע אויפגעלאָדן און אַוועקגעפירט און דערמיט איז דער טיפוס פאַרענדיקט געוואָרן...

אַ וואָך שפּעטער האָבן מיר געהערט, אַז אַ טייל פון אונדז וועט איבערגעפירט ווערן אויף דער ראַטע, ווו נעבן טאַרטאַק איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער און דער קאָמענדאַנט איז געווען משה האַבערמאַן. דערפאַר האָט יעדער געוואָלט גיין אויף דער ראַטע און עס איז מיר און וואָפּטשען (סאַמבאַל) געלונגען צו גיין אין דעם ראַטער לאַגער.

ראַטע - לאַגער

שפּעטער־צו, זייענדיק אין ראַטער לאַגער, איז צו אונדז געקומען דער יידישער קאָמענדאַנט פון דעם קאַמיאָנקאַ־לאַגער און דערציילט, אַז דער דייטשער קאָמענדאַנט האָט אים באַאויפטראַגט זיך אויסצוקלייבן מענטשן, מיט וועלכע ער וועט גיין קיין ראַווע אין געטאָ און אייניקע פון די מענטשן וועלן זיין היטערס אין די גאַסן פון דעם געטאָ. זיי דאַרפן קיינעם נישט אַריינלאָזן אין געטאָ, אפילו קיין דייטשע סאָלדאַטן און היטן, אַז מ'זאָל נישט אַרויסגנבענען די יידישע פאַרמעגנס פון געטאָ און דאַן, וועט מען שאַפן פאַרשידענע גרופּן פון אַרבעטער, וועלכע וועלן צונויפנעמען אַלע יידישע פאַרמעגנס, ווי: מעבל, בעט־צייג, קליידער, וועש און אַלץ ברענגען אין אָרדנונג; מאַכן מאַגאַזינען פאַר אַלע זאַכן און דאַן וועט דאָס אַלץ אָפּגעשיקט ווערן קיין דייטשלאַנד.

הערנדיק וועגן אַזעלכע אַרבעטער און וויסנדיק, אַז אין געטאָ קען מען געפינען שפּייז, אַ העמד, וואָס די אַוועקגענומענע האָבן איבערגעלאָזט און מ'וועט קענען ווינען אין אַ שטוב, נישט אין אַ קאַלטן באַראַק, האָבן אַלע געוואָלט גיין אַרבעטן אין געטאָ. דורך באַקאַנטשאַפט און פּראָטעקציע, איז מיר מיט וואָוטשען געלונגען צו גיין אין געטאָ, ווו דאָס לעבן איז ווירקלעך געווען לייכטער.

אייגנטלעך האָט מען נאָך נישט געאַרבעט; מען האָט ערשט אָנגעהויבן צוצוגרייטן; אָבער מען האָט שוין אָנגעהויבן צו היטן. אַ געלער באַנד אויף דעם אַרבל און מ'האָט קיינעם נישט אַריינגעלאָזט אין געטאָ, נאָר די געסטאַפּאָ האָט געהאַט אַ פרייעם איינגאַנג.

אין ראַווע איז געווען נאָך אַ גרופּע יידן פון בערך 60 מאַן; זייער אָנפירער איז געווען נח בערגער. זיי האָבן געוווינט אין יעקב גראָפּס הויז, קעגנאיבער דעם זאַמד־בית המדרש און דער גימנאַזיע; זייער אַרבעט איז געווען צו גראָבן גריבער אויפן בית־עלמין און צו באַגראָבן די טויטע; אָבער אויך די דאָזיקע אַרבעט האָט זיך געהאַלטן ביים ענדיקן. עס איז שוין מער נישט געווען קיין יידן צום באַגראָבן.

עס איז געווען אין אַ זונטיק ביינאַכט, אַ דריי אָדער פיר טעג נאָך אונדזער אָנקומען אין געטאָ, האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז די גרעבערס האָבן געהאַט אַ באַפעל אויסצוגראָבן אַ גרוב, אין וועלכן מ'זאָל קענען באַהאַלטן אַ 60 מענטשן און אַז דער גרוב איז שוין פאַרטיק.

מען האָט נאָך נישט געוווּסט פון וואַנען מען וועט די מענטשן ברענגען; אַ טייל האָבן געגלויבט, אַז דאָס זאָלן זיין די מענטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט נעבן הוטקע, אויף דעם וועג פון אָליצק. זייער אַרבעט איז געווען צוצוריכטן די בוימער, וועלכע מען האָט אַרויסגעפירט פונעם אָליצקער וואַלד; אָבער דאָרט האָבן געאַרבעט נאָר 40 יידן. זאָל מען אונדז, וועלכע מ'האָט ערשט געבראַכט אין געטאָ, אַוועקנעמען? אָדער אפשר וועט מען אַוועקנעמען יענע מענטשן פון ראַטער לאַגער?... יעדער האָט אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט, וואָס דאָ וועט געשען... אייניקע פאַרלאָזן דעם געטאָ, כדי זיך צו באַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן, אַנדערע הייבן שוין אָן זוכן אַ בונקער; ס'זענען אויך פאַראַן אַזעלכע, וועלכע זאָגן, אַז מ'האָט גאָרנישט צו פאַרלירן און צווישן די לעצטע בין איך געווען; און דערצו, האָב איך געמוזט היטן פון 12 ביז 2 ביינאַכט און פון 6 ביז 8, דאָרט ווו עלי פּיזער האָט געהאַט זיין טראַפּיק. איך אַליין האָב מיר דעם פּלאַץ אויסגעוויילט, ווייל ער איז געווען ביים אָנקומען פון היטקע און איך האָב געוואָלט זען וועלכן פויער, ווייל איך האָב געוווּסט, אַז עס דאַרף נאָך עמעץ פון מיין משפחה דאָרט לעבן. אָבער אַ זייגער אַכט, איז קיינער נישט געקומען מיך אָפּלעזן, ווי תמיד, פון מיין דינסט און איך האָב געמוזט ווייטער בלייבן; האָב איך פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז נישט אין אָרדנונג...

קעגן האַלב נייז, איז פאַרבייגעגאַנגען דער דייטשער שעף מיט צוויי פּאָליציימענער. דער קאָמענדאַנט מיט אַ

פּאָליציסט זענען גלייך אַריין אין הויף, ווו עס האָבן גע־
ווײנט די יידישע באַגרעבערס און מ׳האָט גלייך אָנגע־
הויבן אַרויסצופירן די מענטשן, זיי אויסגעשטעלט נעבן
דער גימנאַזיע, מיטן פּנים צו דער וואַנט, אָנגעהויבן צו
ציילן. נאַטירלעך האָבן געפעלט מענטשן, וועלכע האָבן
זיך זיכער פאַרשטעקט, ווייל דאָרט זענען געווען בונ־
קערס; אָבער די דייטשן האָבן דאָס פאַרשטאַנען און האָבן
גלייך גערופן די פייערלעשער און מען האָט אָנגעצונדן די
הייזער. די מענטשן האָבן געמוזט אַרויס און געזוכט צו
אַנטלויפן, האָט מען זיי גלייך דערשאָסן. נאָכדעם האָבן
צוויי פּאָליציסטן גענומען די אויסגעשטעלטע מענטשן און
זיי אַרויסגעפירט אויפן בית־עלמין, ווו זיי האָבן אַ טאָג
פריער אויסגעגראָבן דעם גרוב און דאָרט זענען זיי באַ־
גראָבן געוואָרן.

אין אַ בונקער אין היטקע

ערשט קעגן מיטאָג איז מען געקומען מיך באַפרייען
פון מיין פלאַץ. דאָס איז געווען פאַר מיר דער סוף פון מיין
היטן דעם געטאָ, ווייל דעם זעלבן טאָג האָב איך פאַרלאָזט
ראַוווע און געגאַנגען קיין היטקע; וואַוטשי סאַמבאָל איז
געבליבן אין געטאָ. עס איז געווען אין חודש פעברואַר,
ווען איך בין אָנגעקומען קיין היטקע; אַ ביסל שניי, קאַלט,
אָבער דער וועג איז גוט אַדורך.

אין היטקע זענען נאָך געווען מיינע צוויי שוועסטער;
די עלטערע מיט איר מאַן און אַ קליין קינד פון איין און
אַ האַלב יאָר; אָבער זיי זענען געווען סעפּאַראַט באַהאַלטן.
איך און מיין יונגערע שוועסטער זענען געווען באַהאַלטן
ביי אַ פּויער, וועלכער האָט געוווינט נאָענט צו אַ וואַלד,
ווייט פונעם דאָרף אויף אַ שטאָל־בוידעם. אין אָוונט פלעגן
מיר אַרונטערגיין צום פּויער אין שטוב, זיך אַביסל אָנוואַ־
רעמען און עפּעס עסן. עס איז געווען צום אויסהאַלטן... די
פּראַגע איז נאָר געווען, ווי לאַנג דער קריג וועט נאָך
דויערן און אויב דער פּויער וועט אונדז וועלן האַלטן און
פון וואַנען וועלן מיר נעמען געלט אים צו צאָלן; אָבער
מ׳האָט געלעבט מיט האָפענונג. אָבער אויך דער בוידעם אויפן
שטאָל האָט נישט לאַנג געדויערט.

אַן אינטערעסאַנטע איבעראַשונג
אין גיהנום־לעבן

עס איז געווען אין חודש מערץ 1943, אַן אָוונט ווי
אַלע אַנדערע, זענען מיר מיט מיין שוועסטער אַרונטערגע־
גאַנגען פונעם בוידעם און געגאַנגען אין שטוב אַריין צום
פּויער. נאַטירלעך, רואיק און לאַנגזאַם, אויפּפּאַסנדיק, אַז
קיינער זאָל אונדז נישט באַמערקן, אויך מיר האָבן קיינעם
נישט באַמערקט און ווען מיר זענען שוין געווען נאָענט
פון דער טיר, האָב איך געהערט אַ שטים, וועלכע האָט גע־
רופן: חיים, חיים!.. ס׳איז שוין געווען פינצטער און איך
האָב קיינעם נישט געזען. איך קוק אין דער ריכטונג פון
וואַנען די שטים קומט און באַמערק, אַז אין דער צווייטער
זייט פונעם פאַרקן שטייט אַ פרוי. איך האָב זי גלייך דער־
קענט; די פרוי האָט געוווינט קעגנאיבער מיין פּויער און
איז געווען אַ גוט באַקאַנטע און אַן אינטעליגענטע פרוי.
קענענדיק דייטש, איז זי געווען סעקרעטאַרין אין דער
היטקער געמיינדע.

די פרוי זאָגט, אַז זי ווייסט גאַנץ באַשטימט, אַז מאָרגן
פרי, וועט די פּאָליציי קומען זוכן ביי דעם פּויער, אויב ער
האָט נישט קיין יידן באַהאַלטן און זי וואָרנט מיך, מיר זאָלן
פון דאַנען אַנטלויפן. זי וויל נישט זאָגן, ווי אַזוי זי ווייסט
דאָס, אַז מיר זענען געווען באַהאַלטן ביים פּויער. זי האָט
זיך מיט אונדז געזעגנט און איז פאַרשוווּנדן אין דער פינצ־
טערניש פונעם וואַלד.

מיר זענען אַריינגעקומען צו אונדזער פּויער אין שטוב;
דאָס נאַכט־עסן איז שוין געווען פאַרטיק, אָבער דער פּויער
איז נאָך געווען אין דאָרף אין דעם קאָאָפּעראַטיוו, ווו ער
פלעגט גיין הערן נייעס. נאָך עטלעכע מינוטן איז דער
בעל־הבית געקומען און מיר האָבן זיך געזעצט צום טיש;
איך האָב אים געפרעגט, אויב ער האָט געהערט עפּעס נייעס
און איך האָב אים דערציילט מיינע נייעס. נאַטירלעך האָט
ער נישט געוואָלט גלויבן און האָט געזאָגט, אַז דאָס איז
נישט מעגלעך און מיר קענען רואיק ווייטער בלייבן. אָבער
מיר זענען נאַטירלעך נישט געבליבן און עס איז געוואָרן
אויס בוידעם.

אַ זייגער פיר פאַרטאָגס זענען מער אַרויסגעגאַנגען דורך
דער הינטער־טיר און פאַרלאָזט דאָס הייזל און מיט לאַנג־
זאַמע און רואיקע טריט, עס זאָל קיינער נישט הערן, אָדער
באַמערקן וואוהין מיר גייען; אויך דער פּויער האָט נישט
געדאַרפט וויסן וואוהין מיר גייען. אים, דעם בעל־הבית
האָבן מיר געזאָגט, אַז מיר גייען צו אַ צווייטן פּויער.

איצט איז די פראַגע געווען: וואוהין גיין? מיר האָבן
באַשלאָסן גיין אין וואַלד. ס׳איז געווען ווינטער און ווינ־
טער גייען די פּויערן נישט אין וואַלד; דערפאַר איז דער
וואַלד געווען דער בעסטער פלאַץ זיך צו באַהאַלטן. איך
אָבער, האָב געוואָלט וויסן, אויב די פּאָליציי וועט קומען
צום פּויער אונדז זוכן, האָב איך מיך אָוועקגעזעצט אויף
אַ פלאַץ, פון וואַנען איך האָב געקאָנט זען דעם פּויערס
הויז און דעם וועג, וועלכער האָט געפירט פון דעם דאָרף
ביז צו דעם פּויער און האַלב ניין אַ זייגער, האָב איך גע־
זען, ווי די פּאָליציי גייט צו מיין בעל־הבית...

אין וואַלד

זיי האָבן דורכגעזוכט זיין גאַנצע ווירטשאַפט; האָבן אים דערלאַנגט טויטע קלעפּ, ער זאָל זיי זאָגן, ווו מיר זענען געגאַנגען; ער האָט אָבער נישט געקענט זאָגן, ווייל ער האָט גאָרנישט געוווּסט, אַז מיר זענען אין וואַלד און אפשר ווייניקער ווי איין קילאָמעטער פון אים, ווייל ווער קען ווינטער לעבן אין וואַלד?... די וועלדער אין היטקע זענען געווען קליינע שטיקלעך, פּריוואַט־אייגנטום פון די פּויערן און דערפאַר איז קיינער אַהין נישט געקומען; אַחוץ דעם, האָבן מיר יעדע נאַכט געביטן אונדזער זיך־פּלאַץ, פון איין וואַלד אין צווייטן.

דעם 30־טן מערץ 1943, אַ זייגער 8 אינדערפרי, זענען מיר געווען אין וועלדל נעבן דעם וועג, וואָס פירט קיין אַליצק; אַ האַלבער קילאָמעטער פון דעם פּלאַץ, ווו עס האָט געאַרבעט די גרופּע יידן, וואָס זייער אויפגאַבע איז געווען דאָס צוריכטן פון ביימער, וואָס מען פלעגט אַרויס־פירן פון די אַליצקער וועלדער. דאָס זענען געווען יידן פון ניעמיראָוו־היטקע־אַליצק, צוזאַמען 50 פּערזאָן בערך. איך האָב באַמערקט, אַז עס פאָרן פאַרביי צוויי לאַסט־אויטאָס מיט עטלעכע דייטשע סאָלדאַטן, איז מיר באַלד איינגע־פאַלן, אַז זיי פאָרן ליקווידירן דעם אַרבעטס־פּלאַץ און נישט מער ווי אַ 5 מינוט שפּעטער, האָב איך געהערט שיסן און דאָס שיסן איז געווען אויף די יעניקע, וועלכע האָבן פּרא־בירט אַנטלויפן. אַלע אַנדערע האָט מען אויפגעלאָדן אויף די לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט. געראַטעוועט האָבן זיך נאָר די יעניקע, וועלכע האָבן זיך פאַרשפּעטיקט צו דער אַרבעט און האָבן פון דערווייטנס באַמערקט, וואָס עס קומט דאָרט פאָר און האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן און זיך באַהאַלטן אין אַ גרויסן וואַלד, וועלכער איז געווען גאָר שטאַרק געדיכט געוואַקסן. זיי פלעגן באַזוכן די דאָרטיקע פּויערים און מיט געוואַלד פון זיי אַרויסבאַקומען עסן, ווייל געלט צו באַצאָלן, האָבן זיי נישט געהאַט. האָבן די פּויערים דאָס געמאָלדן דער פּאָליציי און געוווּסט האָט די פּאָליציי, וויפיל עס זענען אַנטלאָפן פון דער „אַקציע״; האָט די פּאָליציי אויף זיי געמאַכט אַ יאַגט מיט הינט, ווי מען מאַכט אויף חיות און מען האָט געשאָסן וועמען מען האָט געזען. פון די אַלע געיאָגטע האָט זיך געראַטעוועט איין ניעמיראָווער ייד, וועלכן איך האָב נאָך דעם קריג געזען אין מיילאַנד און איך גלייב, אַז ער געפינט זיך איצט אין קאַנאַדע.

מיט וואָטשע סאַמבאַל בין איך תמיד געווען אין פאַר־בינדונג דורך מיינע באַקאַנטע פּויערים, וועלכע האָבן גע־טראָגן די בריוו. איך גלייב, עס איז געווען סוף יוני, אָדער אָנהייב יולי, ווען איך האָב באַקומען אַ שרייבן פון וואָט־טשען, אַז ער וויל פאַרלאָזן דעם געטאָ; עפּעס האָט ער פאַרויסגעזען...

איך בין געגאַנגען צום זעלבן פּויער, וועלכער האָט מיך אַמאָל ביי זיך אויסבאַהאַלטן און דערפאַר האָט ער אַמאָל באַקומען געשלאָגן פון דער פּאָליציי, ער זאָל זאָגן וואוהין איך בין אַנטלאָפן; איך האָב אים פאַרזיכערט אַ געוויסע סומע געלט און ער האָט מיר צוגעזאָגט, אַז מאָנטיק, ווען ער פאָרט קיין ראַווע אויף מאַרק־טאָג, וועט ער ברענגען וואָטשען קיין היטקע.

בין איך געקומען צום פּויער, נאַטירלעך, שפּעט ביי־נאַכט, ווען ער איז נאָך נישט געשלאָפן; ער האָט אויף מיר געוואַרט, כאָטש ער איז געווען זייער מיד, ווייל צו פירן אַ פּערזאָן אויף אַ ביציקלעט פון ראַווע קיין היטקע איז נישט געווען, אויסער דער שרעק, קיין לייכטע זאַך. ווען דער פּויער האָט מיך געזען, האָט ער מיר געוויזן אויפן בוידעם און נאָך מיין שטילן רוף איז וואָטשע אַרונ־טערגעקומען. איך האָב באַצאָלט דעם פּויער זיין פאַרדינט געלט און מיר זענען געגאַנגען צו אונדזער זיך־פּלאַץ אין וואַלד; דער רעגן האָט אַ ביסל געשטערט און מ׳האָט גע־קענט נאַס ווערן; אויך איז די ערד געווען נאַס און ווייל מ׳האָט נישט מער געקענט זיצן, איז מען געשטאַנען און אַזוי איז דאָס וואַסער שנעלער אַרונטערגערינען.

וואָטשע האָט אָנגעהויבן צו דערציילן, פאַרוואָס ער האָט נישט געוואָלט בלייבן אין געטאָ. אַ חוץ דעם געטאָ, איז אין ראַווע געווען אַן אַרבעטס־לאַגער, וועלכער האָט געהייסן „דער מאַסטער לאַגער״ אין וועלכן עס האָבן גע־לעבט נאָר מאַסטער יידן, וועלכע זענען געוואָרן אָפּגע־שיקט קיין ראַווע.

דער דייטשער שעף פונעם געטאָ האָט געזאָגט, אַז דער געטאָ מוז אויפגעלעזט ווערן, ווייל די אַרבעט, וואָס איז געווען צו מאַכן איז פאַרטיק און כדי צו קענען ראַטעווען די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין געטאָ, האָט ער געהאַט אַ גוטן פּלאַן: ער האָט פאַרלאַנגט אַ גרויסע סומע געלט, מיט וועלכער ער וועט קענען באַהויפּטן ביים שעף פון דעם מאַסטער לאַגע, אַז אַלע מענטשן פון געטאָ זאָלן קענען אַריין אין דעם מאַסטער לאַגער און אַרבעטן מיט די יידן פון מאַסט. (זייער אַרבעט איז געווען אויף דעם פּאָטילי־טשער באַרג, שטיינער גרובן) און אין דעם מאַסטער לאַגער האָט געהייסן אַ זיכער לעבן.

עס זעט אויס, אַז וואָטשען איז דאָס געשעפט נישט געפעלן און האָט פאַרגעצויגן היטקע, אַנשטאָט דעם לאַ־גער... איך גלייב, אַז אַלץ איז דאָ געווען אַ זאַך פון גורל...

ווי ז׳יך האָב שוין באַמערקט האָט וואָטשע פאַרלאָזט דעם געטאָ מאָנטיק, און דינסטיק זענען אַלע מענטשן פון

געטאָ געגאַנגען אין מאַסטער לאַגער. ליידער האָט דער אויפהאַלט אין לאַגער נישט לאַנג געדויערט, אפילו נישט קיין 24 שעה. דעם נעכסטן אָוונט, האָט די פּאָליציי אַרומגערינגלט דעם לאַגער, געהייסן אַלע מענטשן זיך אויסטאָן און אַלע אין די הינטערהויזן אויפגעלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט אין באַריווער וואַלד. ווו אַ גרוב איז שוין געווען צוגעגרייט און אין דעם גרוב האָט מען אַריינגעוואָרפן 500 יידן און דערמיט איז די פראַגע פון די ראַוווער יידן און פון דער גאַנצער געגנט „געלעזט" געוואָרן...

אין אַ גרוב אין וואַלד

פון אונדזער איבערלעבן אין וואַלד און אויף בוידעמס, איז דאָ פיל צו שרייבן. עס וועט אפשר זיין ווייניק אינטערעסאַנט. מ'קען אויך מיינען, אַז אַזעלכע זאַכן האָבן נישט געקענט געשען. אָבער עפּעס וועל איך פּרוּוון, און אָנשרייבן.

די צייט איז לאַנגזאַם ווייטער געגאַנגען. מיט גרויסע שרעק, צרות, הונגער און דורשט...

פון מיינע צוויי שוועסטער און שוואָגער איז שוין קיינער נישט געווען... אַלע דערשאָסן... איך בין געבליבן מיט וואָווטשען. דער זומער איז געגאַנגען צום סוף. נישט האָבנדיק קיין געלט, איז דער געדאַנק פון זוכן אַ פּויער מיט אַ ב״ידעם נישט געקומען אין פראַגע. אַזוי אַרום האָבן מיר באַשלאָסן אויסגראָבן אַ גרוב אין וואַלד און דאָרט איבערליגן דעם ווינטער. געמאַכט דעם פּלאַן, זענען מיר געגאַנגען אויפזוכן מיינעם אַ חבר, אַ פּאָליאַק, וועלכער איז געווען אַ שטראָזן־מייסטער.

כדי זיך צו טרעפן מיט דעם שטראָזן־מייסטער, האָבן מיר געהאַט אַ באַשטימטן צייכן: איך האָב אַוועקגעשטעלט אויף אַ געוויסן פּלאַץ אַ בוים און מיין חבר, זייענדיק שטראָזן־מייסטער, איז יעדן טאָג פאַרבייגעגאַנגען און זעענדיק דעם בוים, האָט ער געוווּסט, אַז איך וויל אים זען, איז ער דעם אָוונט געקומען צום דאָזיקן פּלאַץ. אויב ער האָט דעם אָוונט נישט געקאָנט קומען, האָט ער דעם בוים געלאָזט, ווו ער איז געשטאַנען; דאָס האָט געהייסן, אַז ער קומט דעם נעכסטן אָוונט.

איך האָב אים געבעטן מיר מאַכן אַ ברעט, וואָס זאָל זיין די סטעלע (באַלקן) פון דעם אויסגעגראָבענעם גרוב; דאָס אַלץ זאָל באַדעקט ווערן מיט שטרוי און עס זאָל זיין אין אָרדענונג. נאָך עטלעכע וואָכן, איז דאָס ברעט פאַרטיק געווען; אָבער דאָס אַוועקטראָגן אין וואַלד אַריין איז נישט געווען לייכט. מאַכן דעם גרוב האָט געפאָדערט פיל אַרבעט. מ'האָט געמוזט אַרבעטן ביינאַכט און די אויסגעגראָבענע ערד אַוועקטראָגן און אַזוי זי אויסשיטן, אַז ס'זאָל נישט זיין פאַרדעכטיקט.

נאָך צוויי נעכט אַרבעט, איז דער גרוב געווען פאַרטיק; ער איז געווען נאָר 80 צענטימעטער טיף, ווייל ווייטער האָט מען אָנגעטראָפן אויף שטיינער און דערצו האָט מען מער קיין כח נישט געהאַט און עס איז געווען אַ געפאַר, דעם גרוב אָפן צו לאָזן. מיר האָבן דעם גרוב גוט מאַסקירט, מיט גראָז און ביימלעך, און אין אַ מזלדיקער שעה אַריין אין דער נייער „וווינונג". ס'איז געווען נישט שלעכט, וואַרעם און רואיק און מ'האָט געקאָנט שלאָפן.

האַלב איינס אַ זייגער, הערן מיר ,אַז עמעץ גייט אַרום אין אונדזער נאָנטער סביבה און די פראַגע איז: וואָס מאַכט מען איצט?

מיר האָבן שנעל באַשלאָסן אַרויסצוגיין און פאַרדעקט דעם אַרויסגאַנג, זיך אַוועקגעזעצט נישט ווייט פון אונדזער וווינונג, וואָס מיר האָבן מיט שווערער מי אויפגעבויט און מיר וואַרטן אויב דער דורכגייער האָט עפּעס באַמערקט, וועט ער זיכער צוריקקומען מיט נאָך עמעצן און וועט זיכער וועלן אויסגעפונען, וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. אויב אָבער ער איז נאָר געגאַנגען עטלעכע מעטער ווייט פונעם גרוב, דאַן איז אַלץ אין אָרדענונג און מיר קענען רואיק איבערנעמען דעם באַזיץ פון אונדזער וווינונג. אַזוי האָבן מיר געוואַרט ביז פיר נאָך מיטאָג און קיינער איז נישט געקומען און מיר זענען צוריקגעגאַנגען אין אונדזער היים און דאָרט איבערגעווינטערט בעסער, ווי ביי דעם פּויער אויפן בוידעם.

דער איינציקער פּראָבלעם, וועלכן מיר האָבן געהאַט איז געווען די פראַגע פון עסן, ווייל וואַסער האָבן מיר געמאַכט פון שניי. עס האָט אונדז נאָר געפעלט ברויט; מיר האָבן געדאַרפט אַ האַלבן קילאָ טעגלעך פאַר אונדז ביידע און דאָס איז נישט לייכט געווען צו באַקומען. דאָס אַרויסגיין פון גרוב איז נאָר מעגלעך געווען, ווען ס'האָט געשנייט, אָדער ווען עס איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט; דער שניי איז האַרט געפרוירן און מ'האָט נישט איבערגעלאָזט קיין שפורן פון די שיך. דעמאָלט איז מען געגאַנגען אין דאָרף און געבראַכט אַ 15־16 ק"ג ברויט, איז שוין ווידער געווען גענוג פאַר אַ גאַנצן חודש. עס האָט אונדז נישט געאַרט אַז דאָס ברויט איז אַלט געוואָרן, וויכטיק איז געווען מ'זאָל עס נאָר האָבן.

יעדעס מאָל, וואָס מיר זענען צוריקגעקומען מיטן ברויט פונעם דאָרף, האָט מען זיך געווונטשן, אַז דאָס זאָל שוין זיין גענוג ביז צום סוף פון דעם קריג. דאָס ברויט האָט פאַר אונדז געבאַקן אַ פּויערטע, נאָכדעם ווי זי האָט באַקומען מעל פון מיין חבר דעם פּאָליאַק און די פּויערטע האָט געוווּסט, ווען זי דאַרף דאָס ברוי צוגרייטן.

לאַנגזאַם איז דער ווינטער פאַריבער און דער שניי איז פאַרשווונדן. מיר האָבן שוין געקאָנט אַרויסגיין פונעם גרוב. נאַטירלעך, נאָר ביינאַכט. מיר האָבן געזען די דייטשע פּי־לאָטן, ווען זיי זענען געפלויגן באָמבאַרדירן דעם רוסישן פראָנט. מיר האָבן אויך געזען פון ווייט, ווי די פאַרטיזאַ־נער האָבן געגעבן ליכט־סיגנאַלן און שפּעטער זענען גע־קומען עראָפּלאַנען אָן מיט פאַל־שירעמס זיי אַרונטערגע־לאָזט וואָפן, מעדיצין און סאָלדאַטן.

מיין חבר האָט אויך געמוזט פאַרלאָזן היטקע, ווייל די אוקראַינער האָבן אַרויסגעטריבן די פּאָליאַקן. ער איז גע־קומען זיך מיט אונדז געזעגענען; ער האָט געוווּסט, ווו עס געפינט זיך אונדזער גרוב.

יעדע נאַכט האָט מען געהערט שיסערייען פון די פּאַר־טיזאַנער און פון פאַרשידענע באַנדעס: די רוסן קעגן די דייטשן; די אוקראַינער קעגן די פּאָליאַקן, ס׳איז געווען אַ גיהנום; דאָס דאָרף איז געווען באַוואַכט פון די אוקראַיני־שע פּאַרטיזאַנער; עס איז געוואָרן אַלעמאָל שווערער צו־צוקומען צום דאָרף. ענדלעך איז אונדז געלונגען צו זען די פויערטע, וועלכע האָט פאַר אונדז געבאַקן דאָס ברויט.

די פויערטע האָט אונדז געראַטן נישט מער צוריקגיין אין וואַלד; נאָך איר מיינונג, איז דאָס מער נישט געווען זיכער צוליב די פּאַרטיזאַנען; זי האָט אויך נישט מער גע־האַט קיין מעל צום באַקן ברויט. פון דער אַנדערער זייט האָט זי אונדז פאָרגעשלאָגן בלייבן ביי איר. ביי איר איז געווען אַ בוידעם אין אַן אַלטער „סטאָדאלע״, פון וועלכער אַ האַלבער טייל איז שוין געווען איינגעפאַלן; ס׳איז אָבער דאָרט געווען שטרוי, הויך אויסגעבעט און דאָרט, אויף דעם צעבראָכענעם בוידעם, זענען מיר געבליבן ביז די רוסן האָבן אונדז באַפרייט.

מיר זענען אַוועקגעגאַנגען פון דער פויערטע ביינאַכט, ווייל זי האָט נישט געוואָלט מ׳זאָל וויסן, אַז זי האָט אונדז באַהאַלטן און האָט אונדז געזעגנט מיט די דאָזיקע ווערטער: „חיים, זאָלסט נישט גלייבן, אַז דו האָסט גע־טראָפן אַ נאַרישע פויערטע, וועלכע האָט דיר געהאָלפן און דיך אויסבאַהאַלטן, נישט וויסנדיק, וואָס האָט מיך דערוואַרט, אויב מ׳וואָלט דיך געווען טרעפן ביי מיר; איך האָב אַלץ געוווּסט און פאַרשטאַנען, אָבער איך האָב דאָס געטאָן, ווייל איך האָב מיר געגעבן דאָס וואָרט, אַז איך מוז איין ייִד אויסבאַהאַלטן, אָדער העלפן אים זיך באַהאַלטן. איך בין גליקלעך, אַז איך האָב מיין ווונטש געקענט דערפילן; איך פאַרלאַנג נישט פון דיר קיין באַצאָלט, ווי איך האָב עס ביז היינט נישט פאַרלאַנגט; גייט געזונט, איך ווינטש אייך פיל גליק״.

מיר זענען געבליבן אין היטקע אַ האַלבן טאָג און דאַן זענען מיר אַוועק קיין ראַווע. מיר זענען אָנגעקומען אין ראַווע, דריי אַ זייגער נאָכמיטאָג און די ערשטע ייִדן, וואָס מיר האָבן באַגעגנט זענען געווען: הערץ גראַף און זיין שוואָגער קלאג.

ס׳איז שווער צו באַשרייבן וויאַזוי די באַגעגעניש האָט אויסגעזען. עס זענען דאָרט געווען נאָך אייניקע פערזאָנען און אַלע האָבן אויסגעזען ווי טויט־קראַנק און צעבראָכן. דער איינדרוק פון שטאָט, און ספּעציעל פון דעם ייִדישן פערטל. אַלץ צעשטערט, פאַרניכטעט, פאַרברענט... פון אַלע ראַווער בתי־מדרשים, קלויזן, איז געבליבן דאָס זאַמד־בית־המדרש. פון די ספרי־תורה האָבן די געסטאַפּאָ גע־מאַכט פוטער־לעדער פאַר שטיוול, אין אייניקע קעלערס האָט מען געפונען שטיקער פון ספרי־תורה. מיט איין וואָרט, — עס האָט אַלץ אויסגעזען ווי נאָך אַ חורבן און מ׳האָט געקענט זאָגן „איכה ישבה בדד העיר, רבתי עם היתה כאלמנה... אָן מענטשן, אָן הייזער... נאָר דער נאָמען ראַווע איז געבליבן...

אויך נאָך דער באַפרייאונג, זענען נאָך ייִדן אומגעקו־מען פון די אוקראַינער. די ייִדן, וואָס זענען צוריקגעקומען אין די דערפער, ווו זיי האָבן געהאַט באַהאַלטן עפּעס פון זייערע זאַכן; אָדער די יעניקע, וואָס זענען געווען באַהאַלטן און זענען נישט גלייך אַנטלאָפן אין שטאָט, זענען געפאַלן פון די אוקראַינישע באַנדעס... אָבער נישט אַלע אוקראַינער זענען געווען גליך. איין פאַל וואָס האָט מיר פּאַסירט:

עס איז געווען אָנהייב מאַי 1944, שוין גאַנץ וואַרעם. מיר זענען געלעגן אין גרוב, אַ קליין לעכל איז געווען אין ברעט, וואָס האָט פאַרדעקט דעם גרוב, דורך וועלכן מיר האָבן געהאַט אַ ביסל לופט. אין דעם קליינעם לעכל איז נאָך געווען אַריינגעשטעלט אַ ביימל וואָס האָט פאַרדעקט דאָס גאַנצע טירל. ס׳איז געווען 12 אַ זייגער, די זון האָט גוט געוואַרעמט און אין אונדזער גרוב איז איבערהויפּט נישט געווען קיין ביסל לופט און דער אָטעם האָט געפעלט. האָבן מיר געעפנט דאָס טירל. עס איז געווען מיטאָג־צייט און זענען געווען זיכער, אַז קיינער וועט נישט קומען אין דער צייט אין וואַלד אַריין. אָבער ביים עפענען דאָס טירל, האָט זיך דאָס ביימל אַ ביסל שיף געשטעלט און באַלד האָבן מיר געהערט, אַז מען גייט. מיר זענען געווען טויט דער־שראָקן. רואיק האָב איך זיך אַרונטערגערוקט אונטערן טירל, כדי עפּעס צו זען. מיר האָבן נאָר געהאָפט, אַז דער גייער וועט נישט קוקן אויף דער ערד, ווייל אַנדערש זענען מיר פאַרלאָרן. נאָך אַ האַלבער מינוט האָב איך געזען, אַז אַ קאָפּ קוקט אַריין אין אונדזער גרוב. איך האָב גלייך גע־עפנט און האָב דעם פויער דערקענט.

אַ גוטער באַקאַנטער און אַן אָנשטענדיקער מענטש,

אָבער אַן אוקראַינער. און ווער האָט געקענט וויסן זיינע געדאַנקען?

איך האָב אים געפרעגט, וואָס ער זוכט און ער האָט געזאָגט, אַז ער איז געקומען שניידן ביימלעך פאַר בעזעמס און וויסנדיק, אַז דאָ גייען אַרום פּאַרטיזאַנען און זעענדיק, אַז דאָס גראָז איז אויסגעטראָטן, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז דאָ געפינט זיך אַ באַהעלטעניש און צופעליק האָט ער מיך געטראָפן...

האָב איך אים געפרעגט וואָס ער דענקט צו טאָן און אויב ער וועט גיין צו דער פּאָליציי און מיך מעלדן? האָט זיך דער פויער געציילמט און געזאָגט: וואָס פאַר אַ מיינונג האָסטו איבער מיר; איך בין געווען אַ פריינד פון דיינע עלטערן און דיך קען איך שוין, זינט דו ביסט געווען אַ קליין קינד. ער האָט מיר געגעבן אַ פּאַפּיראָס און מיך פאַר־זיכערט, אַז איך קען זיין רואיק, ווייל קיינער אין דאָרף, ווייסט נישט, וווּ איך בין. מ׳זאָגט, אַז איך בין זיכער ביי די פּאַרטיזאַנער.

ער האָט מיך געפרעגט, וואָס ער זאָל מיר ברענגען. נאַטירלעך אַז מיין תשובה איז געווען — ברויט, ווייל וואָס דען האָב איך געדאַרפט?

איך האָב אים געהייסן קומען פאַרנאַכט; געבן דריי קלעפּ אין דער ערד און איך וועל שוין וויסן, אַז ער איז דאָ. נאָך צוויי שעה האָבן מיר געהערט דריי קלעפּ און מיר האָבן זיך גאַנץ גוט דערשראָקן, מיינענדיק, אַז ער איז שוין געקומען מיט דער פּאָליציי... איך האָב לאַנגזאַם אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ און געזען, אַז ער ליגט אין גראָז. איך האָב אים אַריינגעלאָזט אין גרוב און זיך געוווּנדערט, פאַרוואָס ער האָט נישט געוואַרט ביז עס וועט ווערן טונקל, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט געוווּסט, אַז מיר האָבן נישט וואָס צו עסן און קומען פאַרנאַכט, האָט ער געמיינט, קען זיין פאַרדעכטיק.

ער האָט מיר געבראַכט ברויט, שפּעק, זאַלץ, טאַבאַק און שוועבעלעך און האָט געזאָגט, אַז אויב איך זאָל אַמאָל נישט האָבן וואָס צו עסן, זאָל איך צו אים קומען ביינאַכט, אָבער קיינער זאָל מיך נישט זען, גלייך גיין אויף זיין בוידעם און אינדערפרי אים צוויסן געבן מיט אָנקלאַפּן אין דער סטעליע, וועט ער מיר אַרויפברענגען עסן. ער האָט אויך געבעטן קיינעם נישט דערציילן, אַז ער האָט מיך גע־זען.

איך בין צו אים נישט געגאַנגען, איך האָב אים געזען נאָכן באַפרייען און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער מיך באַגריסט און האָט געפרעגט, ווי אַזוי איך האָב געקאָנט אויסהאַלטן און איבערלעבן אין דעם גרוב...

אַזעלכע פאַלן האָבן מיר איבערגעלעבט מער...

איך בין איבערצייגט, אַז ווען די יידן וואָלטן געווען אַ ביסל ווייניקער עגאָיסטיש און געהאַלטן זיך צוזאַמען, וואָלטן זיך פיל מער יידן געווען געראַטעוועט... איך וויל נישט זאָגן, אַז איך בין געווען בעסער פון אַנדערע. יעדער האָט געלעבט פאַר זיך אַליין. עס האָבן געפעלט אָנפי־רערס.

זכרונות פאַר די קומענדיקע דורות

דן בערגער
סאַן פּאַולאָ

דער אויסברוך פון קריג

דער טאָג פון ערשטן סעפּטעמבער 1939 איז אויסגע־פאַלן אַ פרייטיק. תיכף אין די פרימאָרגן־שעהן האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, אַז די דייטשע באַוואָפנטע קרעפטן זענען אַריבער די פּוילישע גרענעצן. קעגן 10 אַזייגער האָבן די ערשטע מענטשן, וואָס זענען געקומען פון לעמבערג דער־ציילט, ווי זיי האָבן מיט די אייגענע אויגן געזען, ווי תיכף אין דער פרי, זענען דערשינען איבער לעמבערג, דייטשע עראָפּלאַנען און האָבן באָמבאַרדירט די גאַסן גרודעצקאָ און אַנדערע גאַסן אין שכנות, און עס זענען דערביי געפאַלן די ערשטע קרבנות.

ביי אונדז אין ראַוואַ־רוסקאָ האָט מען כמעט ביז מיט־וואָך, דעם זעקסטן סעפּטעמבער, נישט געשפּירט קיין שום פּאַניק, הגם מען האָט געפילט, אַז דער שונא שניידט זיך אַריין אַלץ טיפער און טיפער אין לאַנד. זייט מאָנטיק דעם 4־טן סעפּטעמבער, האָט זיך אָנגעהויבן דער הויפּט־שטראָז אָנפולן מיט פליטים, וואָס האָבן געשטראָמט אין דער ריכ־טונג פון דער רומענישער גרענעץ.

דאָנערשטיק דעם 7־טן סעפּטעמבער, האָבן זיך צום ערשטן מאָל באַוויזן איבער ראַווע, דייטשע עראָפּלאַנען און האָבן אַראָפּגעוואָרפן באָמבעס איבער די גאַסן קאָלע־יאָוואָ און סלאָוואַצקי. אייניקע באָמבעס זענען געפאַלן אויפן באַנהויף און אויפן הויז פון פליישער אין דער סלאָ־וואַצקי גאַס. צום גליק זענען נישט געווען קיין מענטש־

לעכע קרבנות. גלייך נאָכדעם, האָט די באַפעלקערונג פון ראַוואַ־רוסקאַ פאַרלאָזט די שטאָט און אַרויס זיך באַהאַלטן אין די אַרומיקע וועלדער, אויס פחד פאַרן באָמבאַרדירן. אין שטאָט זענען פאַרבליבן בלויז פאַרשטייער פון דער מאַכט און אַ טייל מיטגלידער פון די פייערלעשער און אַנטי־גאַז־דינסט, צווישן וועלכע, איך האָב מיך געפונען.

פרייטיק דעם 8־טן סעפּטעמבער, האָב איך אַרויסגעפירט מיין פאַמיליע אין וואַלד אויף דער וואָלקאָוויצע. און באמת, איז יענער טאָג געווען אויסגעפולט מיט פחד. אַ גרויסע עסקאַדרע פון דייטשע עראָפּלאַנען האָבן באַשאָסן דאָס שטעטל מיט מאַשינגעווער און צום סוף אויך אַראָפּגעוואָרפן אַ שפּאָר ביסל באָמבעס אויפן באַנהויף. איך אַליין האָב מיך דאַן געראַטעוועט אויפן שטאָטישן בית־עולם, קעגנאיבער דער פּאָסט, ווו איך האָב מיך אויסבאַהאַלטן פאַרן האָגל פון קוילן, אונטער אַ הויכער מצבה. ווען דער איבערפאַל איז פאַרביי, האָב איך דאָרט געפונען צווישן די מצבות אַ שווער פאַרוווּנדעטע, די פרוי מלכה טיגער, וועלכע איז דאַן פון אירע ווונדן געשטאָרבן.

איין טאָג שפּעטער האָב איך מיינע עלטערן אַרויסגעפירט קין הרעבענע, ווו זיי האָבן זיך געפילט זיכערער ווי אין שטאָט. און איך אַליין האָב אָנגעהויבן אַרויספירן פון אונדזער וווינונג אַלע ווערטפולע זאַכן, כדי זיי צו באַהאַלטן אין אַ קעלער אויפן רינעק; דערפאַר, ווייל אונדזער הויז האָט מיר אויסגעוויזן צו זיין אין אַ ספּעציעלער סכנה, צוליב זיין לאַגע צווישן די קאַסערן און דעם באַנהויף.

ווי קינדיש און נאַיוו זענען דאַן נאָך געווען אונדזערע אָנשויאונגען וועגן די דייטשן! איניקע שעה שפּעטער, האָב איך געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט און מיך אָנשליסן צו די עלטערן, נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן נישט אויפגעהערט די שטאָט צו באָמבאַרדירן דעם גאַנצן טאָג אומאויפהערלעך. זיי האָבן געוואָרפן די באָמבעס איבער די הייזער אין צענטער פון שטאָט און בלויז אַ דאַנק דעם, וואָס די מענטשן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די אַרומיקע וועלדער, זענען געפאַלן פון דער באַפעלקערונג בלויז פינף קרבנות.

ווען די גרויסע כוואַליע פון באָמבאַרדירן איז פאַרביי, בין איך צוריק אין שטאָט, כדי פעסטצושטעלן, וואָס עס לאָזט זיך נאָך טון, כדי אָפּצוראַטעווען כאָטש עפּעס אַ טייל פון אונדזער פאַרמעגן.

ווידער זענען די וועגן געווען פאַרפולט מיט פליכטלינגע פון קראָקעווער, טאַרנאָווער, דייטשער און יאַראָסלאַווער געגנט, וואָס זענען געפאָרן און געלאָפן, פאַרצווייפלט, ווי זיי וואָלטן געוווּסט שוין פאַר וואָס־פאַראַ בעסטיאַלישן שונא זיי אַנטלויפן.

אונדזער הויז איז געשטאַנען גאַנץ, אָבער איך אַליין האָב געמוזט אַרויס ווידער פון שטאָט, צוליב אַ פרישע באָמבאַרדירונג. שבת־צונאַכטס און זונטיק האָבן מיר אַדורכגעמאַכט אין וואַלד, אין הרעבענע, אָבער מאָנטיק אין דער פרי, פילנדיק, אַז די דייטשן דערנענטערן זיך צו ראַווע, האָבן מיר באַשלאָסן צוריקצוקומען אין שטאָט און זיך באַהאַלטן ביי דער פאַמיליע קנאָבלעך אין קעלער.

אַזי אַרום זענען מיר שוין מאָנטיק נאָכמיטאָג מיט נאָך דריי מענטשן, אונדזערע קרובים, געווען ביי די קנאָבליכס, ווייל אַנדערע מיטגלידער פון דער דאָזיקער משפחה האָבן זיך געפונען אויסער דער שטאָט.

אַ גרויסער טייל פון דער פּוילישער־אוקראַינישער באַפעלקערונג האָט אָנגעהויבן אויסצורויבן די יידישע הייזער פון דער שטאָט. מען האָט אויפגעבראָכן טירן פון געוועלבער און דירות, וויסנדיק, אַז די שטאָט איז אָן יעטוועדע שמירה און שוץ.

מיטוואָך דעם 9־טן סעפּטעמבער, זעקס אַזייגער אין דער פרי, בין איך אַרויס פון קעלער אויפן גאַס. אין דאָזיקן מאָמענט האָב איך באַמערקט דעם ערשטן דייטשן פּאַטראָליסט, וואָס איז געווען אָנגעטון אין אַ לעדערנעם מונדור פון אַ מאָטאָציקליסט און מיטן געווער האָט ער זיך געלאָזט גיין אַקעגן מיר. בין איך געבליבן שטיין און געוואַרט ביז ער האָט זיך דערנענטערט צו מיר. פּלוצים האָב איך געהערט זיין שטים: „האָסטו וואָפן? וואַרף עס אַוועק!” איך האָב געענטפערט, אַז איך באַזיץ נישט קיין שום וואָפן. האָט ער מיך ווידער געפרעגט: „וואָס דען טוסטו אויפן גאַס?” דערויף האָב איך געענטפערט, אַז נאָכן ליגן אין קעלער מערערע טעג אויס פחד פאַרן באָמבאַרדירן, האָב איך באַשלאָסן אַרויסצוגיין אין גאַס, זוכן פּאַפּיראָסן פאַרן פאָטער; ער האָט דאַן אַרויסגענומען פון טאַש דריי סיגאַרעטן און זיי מיר געגעבן און איך בין שנעל מיט זיי אַראָפּ צום פאָטער אין קעלער און איך האָב דערקלערט, אַז איך בין גאַנץ אַנגענעם איבעראַשט פונעם אויפפירן פון די דייטשן און עס קען זיין, אַז דאָס, וואָס מען דערציילט, אַז זיי טוען מיט די יידן, איז גאָר בלויז אַ פאַנטאַזיע פון די יידישע פּליטים פון דייטשלאַנד.

דעם זעלבן טאָג נאָך, האָבן די דייטשן באַזעצט דאָס שטעטל, און מיר זענען צוריקגעגאַנגען אַ היים, מיטנעמענדיק מיט זיך אַלע אונדזערע זאַכן, מיטן געדאַנק אָנצוהויבן פון ס'ניי אַ נאָרמאַל לעבן. ביז פּלוצים האָט זיך מאָנטיק דעם 18.9 באַוויזן די ערשטע גרויזאַמע מודעה אויף די ווענט, אַז די דייטשן פאַרנעמען אַלע יידן אין עלטער פון 14 ביז 50 אין לאַגערן, און שוין דינסטיק דעם 19.9, אַזייגער 6 אינדערפרי, מוזן זיך די יידן זאַמלען אויפן באַנהויף,

אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף, פאַר נישט אויס־פירן פון דעם דאָזיקן באַפעל.

גענוי צום טערמין, האָבן זיך פאַרזאַמלט אויפן פּלאַץ, פאַרן באַנהויף, בערך אַ טויזנט מענער. מען האָט אונדז צעטיילט אויף 20 גרופּן, צו פופציק מאַן און ביי יעדער גרופּע אויך געשטעלט אַ סאָלדאַט צו היטן; אַזוי איז פאַר־גאַנגען דער טאָג נישט צוצולאָזן צו אונדז עפּעס אַן עסן אָדער טרינקען און מוזנדיק שטיין אויף די פיס. ווער ס'האָט געפּרוווט זיך אַוועקזעצן אויפן באָדן, האָט אים דער קאָמענדאַנט פון דער וואַך אַזוי צעשלאָגן, אַז ער האָט נישט מער געקאָנט, נישט בלויז שטיין, נאָר אַפילו נישט ליגן.

ענדלעך, 6 אַזייגער אויפדערנאַכט האָט מען אונדז אָפּ־געפירט אין יידישן בית־יתומים (ווייזענהויז), ווו מען האָט אונדז אַריינגעפּאַקט, ווי די הערינג, עס האָט קוים געסטאַר־טשער פּלאַץ צום שטיין.

דאָרט, אין „ווייזענהויז", האָבן מיר צום ערשטן מאָל געהערט די ידיעה, וואָס האָט געקלונגען ווי עפּעס אַ ווייטע לעגענדע, אַז אויך די סאָוויעטן זענען אַריבער פון זייער זייט די פּוילישע גרענעץ און לויט אַן אָפּמאַך, דאַרפן זיך די דייטשן צוריקציען ביזן בוג און סאַן, לטובת די סאָוויעטן און, אַז ראַוואַ־רוסקאַ דאַרף אין דעם פאַל אָפּגעטרעטן ווערן פאַר די סאָוויעטן. אָבער מיר האָבן זייער ווייניק גע־גלויבט אין דעם, אַז עס קען נאָך באמת געשען מיט אונדז אַ נס און די סאָוויעטן זאָלן אונדז באַפרייען, און נישט נאָר באַפרייען, נאָר אונדז אויך באַטראַכטן אַלס אמתדיק גלייכ־באַרעכטיקטע בירגער און אַפילו נאָך מער ווי דאָס, אַזעל־כעס, וואָס מיר האָבן ביי די פּאָליאַקן קיינמאָל נישט דער־גרייכט.

ווי געזאָגט, האָבן מיר אין דעם איבערהויפּט נישט גע־גלויבט און, ווען די נאַכט איז געקומען, איז דער גרעסטער טייל איינגעשלאָפן; טיילוויז שטייענדיק און טיילווייז האַלב־זיצנדיק אָדער ליגנדיק, איינער אויפן אַנדערן. אינ־דערפרי 5 אַזייגער, האָבן די דייטשן דערלויבט אונדזערע פאַמיליעס צו דערלאַנגען עפּעס עסן. אין דער לופט האָבן קורסירט קלאַנגען, אַז מען פירט אונדז קיין קראָקע אין אַ לאַגער.

דערווייל זענען איניקע פון אונדז באַפרייט געוואָרן. עס איז זייערע עלטערן געלונגען, פאַר שווער געלט זיי אַרויסצוקריגן אַלס נייטיקע פאַכלייט. אויך איז געלונגען איניקע, זיך אין דער פינצטער אַרויסצוגנבענען אין דער ערשטער נאַכט. אויך איך בין דעם זעלבן טאָג באַפרייט געוואָרן און אויפן וועג אַהיים, האָט מיר דער פאָטער דער־ציילט, ווי אַזוי דאָס איז אים געלונגען. אָבער מיין ברודער איז נאָך דאָרט פאַרבליבן אויף די צווייטע נאַכט. איבעראַל האָט מען גערעדט, אַז מען גייט זיי דעפּאָרטירן קיין קראָקע.

מיט גרויס שרעק האָב איך דערלעבט דעם צווייטן טאָג און זיך איבערצייגן, אַז מען האָט אים נאָך נישט אַרויסגע־פירט, און מיט שווערער מי איז מיר געלונגען דעם זעלבן טאָג אים אויך אַרויסצוקריגן, מיט דער הילף פון אַ דייטשן פאַסירשיין, וואָס עס האָט מיר באַזאָרגט אסתר האַבערמאַן, וועלכע האָט געאַרבעט אין דער געמיינדע.

פרייטיק דעם 22.9, ערב יום־כיפור און שבת יום כיפור, האָבן מיר געדאַוונט אין דער היים, נאָכדעם ווי פאַריקן שבת, זענען דייטשן אַריין אין שול בשעתן דאַווע־נען און די מתפללים מוראדיק געשלאָגן און דערנאָך פאַר־ברענט די ספרי־תורה. שפּעט נאָכמיטאָג בין איך אַרויס אין גאַס עפּעס הערן און באַגעגנט אַ מענטש, וואָס איז גע־קומען צו־פוס פון לעמבערג און דערציילט, אַז ער האָט מיט די אייגענע אויגן געזען די סאָוויעטישע סאָלדאַטן אַריינ־מאַרשירן אין שטאָט, נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן זיך פון דאָרט — ווי אָפּגעמאַכט — צוריקגעצויגן און, אַז די וועגן זענען פול מיט דייטשן מיליטער און רוסישן מיליטער, וואָס באַזעצט, נאָך זיי, די שטעט און דערפער. דאָס האָט גע־קלונגען דאַן אַזוי ווייט און לעגענדאַר, אַזוי, ווען איך וואָלט דאָס נישט געווען געהערט מיט אייגענע אויערן פון אַ מענטש, וואָס האָט עס געזען מיט זיינע אויגן, וואָלט איך עס באַשטימט נישט געווען געגלויבט. עס איז מעגלעך, אַז מיר וועלן בקרוב פטור ווערן פון אונדזערע בלוטיקסטע שונאים ?!...

אָבער די וואָך האָט זיך געצויגן און ס'איז גאָרנישט געשען. עס איז פאַרלאָפן זונטיק און מאָנטיק, און עס זאָל עפּעס זיך ענדערן. ערשט דינסטיק דעם 26.9 איז אַריינגע־פאָרן אין שטעטל אַ טאַקסי מיט אָפיצירן, וואָס האָבן גע־טראָגן — פאַר אונדז — אומבאַקאַנטע מונדירן.

מיר האָבן תיכּף פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען זיכער רוסישע אָפיצירן. דעם זעלבן נאָכמיטאָג איז אַריינגעפאָרן, אונטער די קלאַנגען פון אַ מאַרש, די רוסישע קאַוואַלעריע און צו דער זעלבער צייט, האָבן די דייטשן פאַרלאָזט די שטאָט.

דער דאָזיקער דינסטיק, איז פאַר די יידן געווען דער טאָג פ:ן באַפרייאונג. אַלץ איז אַרויס אויף די גאַסן און האָט אויפגענומען די סאָוויעטישע סאָלדאַטן מיט ריזיקע אוואַציעס און אַפילו די רייכע האָט עס נישט געאַרט, וואָס מען איז פטור געוואָרן פון די דייטשע מערדער; טראָצדעם, וואָס זיי האָבן געוווסט, אַז ביי די סאָוויעטן וועלן זיי עס נישט האָבן זייער לייכט.

אין משך פון די נאָענסטע טעג, זענען קיין ראַווע זיך

צוזאַמענגעלאָפן אַן אַכט טויזנט יידן פון בעלזעץ, טאָמאַשאָוו, זאַמאָשטש און נאַראָל, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון זייערע שטעט, נישט וועלנדיק בלייבן מיט די דייטשן, בעת עס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן די גרענעץ, לענגאויס דער ליניע בעלז ־ בעלזעץ ־ נאראָל ־ טשעשאַנאָוו ־ יאַראָסלאַוו.

באַלד האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייַ לעבן אין שטאָט. יידן האָבן געגאָסן פון פולסטער פרייהייט, אַזוי ווי זיי האָבן דאָס אין זייער לעבן נאָך קיינמאָל נישט געפילט, אָבער דערפאַר האָט זיך אָנגעהויבן אַ מאַנגל אין אַלעמען. מען האָט אָנגעהויבן ליקווידירן די פריוואַטע געוועלבן און אויף זייער פלאַץ געעפנט רעגירונגס־געוועלבן און כדי צו באַקומען לעבנס־מיטל, האָט מען געמוזט שטיין שעהן לאַנג אין ריי. דערפון איז אַנטשטאַנען אַ שוואַרץ־האַנדל. מענטשן האָבן אָנגעהויבן לעבן דערפון, ווי אויך פון רעזערוון, וואָס מען האָט געהאַט אָפגעשפּאָרט פון אַמאָל.

אָבער אין אַפּריל 1940 האָבן די סאָוויעטן אָנגעהויבן אַדורכצופירן אַקציעס קעגן די שוואַרץ־הענדלער און פאַר דער מינדסטער עבירה האָבן מענטשן געקריגן צו פינף יאָר תפיסה. געוועזענע פאַבריקאַנטן און עשירים האָט מען אָנגעהויבן דעפּאָרטירן קיין סיביר און אַזוי אַרום האָבן אַלץ גרעסערע קרייזן פאַרציכטעט אויף די אומלעגאַלע פרנסות און אָנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט ממשותדיקער אַרבעט.

די מאַכט־אָרגאַנען האָבן אָנגעהויבן פאָדערן פון די מענטשן אַרבעטס־פּאַפּירן און ביי דער געלעגנהייט זיי אויסגעטיילט רוסישע דאָקומענטן. אַ גרויסער טייל פּליטים פון די געביטן, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער דייטשער הערשאַפט האָבן זיך אָפּגעזאָגט אַרויסצונעמען רוסישע פּעסער (דאָס הייסט, אָנצונעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט) און דערפאַר האָבן די רוסן, אין מאַי 1940, דורכגעפירט אַ דעפּאָרטאַציע פון בערך אַ האַלבן מיליאָן פון די דאָזיקע יידן, קיין סיביר.

אויסער דעם איז דאָס לעבן ווייטער געגאַנגען זיין געוועגלעכן גאַנג. אין מאַי 1941 האָבן די סאָוויעטן מאָביליזירט אייניקע הונדערט יונגעלייט — און מיך בתוכם. איך האָב איינגעריקט דעם 19טן מאַי 1941 קיין שעדליסקא נישט ווייט פון דער גרענעץ, ווו מיר האָבן געדאַרפט אַדורכמאַכן מיליטערישע איבונגען אין משך פון 45 טעג. אָבער דעם 20טן יוני זענען פאַרשפּרייט געוואָרן קלאַנגען, אַז די דייטשע גרייטן זיך אָנצופאַלן אויף די סאָוויעטן.

זונטיק דעם 21טן יוני האָבן די אָפיצירן געהאַלטן פאַר אונדז רעדעס, אַז אַלע קעגנזאַצן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד זענען געוואָרן, ווי געוועגלעך תמיד, אויך איצט אויסגעגלייכט און די רוסן האָבן אויסגעמיטן אַ בלוט־פאַרגיסונג. דערלייכטערט זענען מיר אַלע געגאַנגען שלאָפן מיט דער האָפענונג, אַז נאָך זעקס וואָכן, וועלן מיר באמת ווערן באַפרייט און זיך צוריקקערן צו אונדזערע משפחות.

אָבער אָנשטאָט דעם האָט אונדז 2 אַ זייגער ביינאַכט אויפגעוועקט פון שלאָף דער ליאַרעם פון עראָפּלאַנען און 10 מינוט שפּעטער, איז אויסגערופן געוואָרן אָפיציעל אַליאַרעם־צושטאַנד און מיר זענען אַרויסמאַרשירט אויף דער ערשטער ליניע, וועלכע איז געלעגן 3 קילאָמעטער ווייט פון אונדז. דאָס איז געווען דעם 22טן יוני 1941 פאַרטאָג.

דער סאָוויעטישער דייטשער קריג

זונטיק דעם 21טן יוני 1941, 3 אַזייגער פאַרטאָג, ווען די דייטשן האָבן אַטאַקירט, בין איך געווען אויפן פראָנט אין דער געגנט פון לוביטשא קרוליעווסקאַ. דעם גאַנצן טאָג האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּילט בלוטיקע קאַמפן. דעם אַנדערן טאָג, מאָנטיק, ביים ריקצוג איבער ראַוואַ־רוסקאַ, האָב איך אויסגענוצט די געלעגנהייט און אַריינגעגאַנגען אויף אייניקע מינוטן אַהיים. פאַרן דאָזיקן חטא, בין איך געוואָרן באַשולדיקט אין דעזערטירן און אַריינגעשטעקט אין ראַוועד תפיסה. איך בין דאָרט געזעסן אַ טאָג און אַ נאַכט, און דאַן באַקומען אַ פּסק אַרויסגעשיקט צו ווערן אויפן ערשטן פראָנט, וואָס האָט זיך געפונען אין דער נאָענט פון אונדזער שטאָט.

מיר זענען אַרויסגעגאַנגען 150 מאַן און, ווען מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן, האָבן געלעבט פון אונדז בלויז 10. פרייטיק דעם 26טן יוני 10 אַזייגער אינדערפרי, האָב איך אַלס לעצטער סאָוויעטישער פאַטראָל פאַרלאָזט די שטאָט.

שבת דעם 27טן יוני האָבן מיר האַרטנעקיק געקעמפט מיטן שונא אין זשולקיעוו און נאָכדעם, ווי די שטאָט איז אַרומגערינגלט געוואָרן פון די דייטשן און עס איז נישט מער געווען קיין שום האָפענונג צוריק זיך אָנצושליסן אָן דער סאָוויעטישער אַרמיי, איז מיר געלונגען זיך איבערצוטאָן אין ציוויל, און מיטוואָך דעם 2טן יולי צוריקצוקערן קיין ראַווע. דערביי דאַרף מען באַצייכענען, אַז דעם וועג פון 32 קילאָמעטער צווישן ראַווע און זשולקיעוו, האָט מען געמוזט אַדורכמאַכן צו־פוס, ווייל די וועגן זענען געווען באַשטעלט פון אָרטיקע אוקראַינער, וועלכע האָבן יעדן ייד דערמאָרדעט אָדער באַגראָבן לעבעדיקערהייט. זייענדיק אין זשולקיעוו שוין אין ציוויל, האָב איך באַגעגנט דאָרט ברוך טיגער און אייזיק שפּאַצנער. מיר זענען געוואָר געוואָרן, אַז אונדזער רב, הרב טווערסקי געפינט זיך אין זשולקיעוו און געגאַנגען אים באַזוכן. דער רב, דערהערנדיק, אַז מיר קלויבן זיך גיין צוריק קיין ראַווע, האָט אויסגעבראָכן אין א יאָמערלעכן געוויין און אונדז געבענטשט, מיר זאָלן גיין און אָנקומען בשלום.

אין דער היים, האָט מען זיך מיט מיר זייער דערפרייט,

אָבער די שמחה איז צעשטערט געוואָרן צוליב די ערשטע דייטשע פאַראָרדענונגען קעגן די יידן. דאָס ערשטע איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן טראָגן געלע לאַטעס מיטן מגן־דוד, אַזוי אַז אַפילו די, וואָס האָבן נישט אויסגעזען ווי יידן, האָט מען תיכף דערקענט. מענער אין עלטער פון 14 יאָר ביז 60 יאָר האָבן זיך געמוזט מעלדן צו צוואַנגס־אַרבעט, טאָגטעגלעך. אונטערדריקט פון די דייטשן פון איין זייט און די אוקראַינער פון דער צווייטער, האָבן יידן געמוחט אַרבעטן צוואַנגס־אַרבעט און אויך צאָלן הויכע געלט־סומען, וואָס האָבן געמוזט געצאָלט ווערן פאַר די דייטשן דורכן ניי־באַשטימטן יודנראַט. (דער ערשטער ראש פון יודנראַט איז געווען אַ געוויסער שווייצער. דאַן האָט זיך געשטעלט בראש פון יודנראַט ה׳ וואַטנבערג, דער אייגנטימער פון דער דראָגעריע, אין דער האָפנונג, אַז זיין טעטיקייט וועט אפשר עפּעס פאַרלייכטערן דעם גורל פון די אומגליקלעכע יידן). יעדער האָט זיך באַמיט אָפּצוגעבן ביזן לעצטן, אָבער דאָס האָט די דייטשן נאָך נישט באַפרידיקט. יידן האָבן געמוזט אָפּגעבן, נישט נאָר פאַר די דייטשן, נאָר אויך פאַר די אוקראַינער, זייער מעבל, בעסערע קליידער און וועש. יידן האָבן געלעבט דערפון, וואָס זיי האָבן אויסגעטוישט ביי פויערן פון דער סביבה זאַכן פאַר לעבנסמיטל. פאַר אַ קילאָגראַם קאַרטאָפל, אָדער מעל, האָבן די פויערן באַקומען די בעסטע און שענסטע יידישע זאַכן.

דער מסחר איז געווען פריי, אָבער נישט פאַר יידן. טראָץ דעם האָבן יידן געהאַנדלט, מהנדיק פון עפּעס לעבן. פאַרפאָלגט די יידישע הענדלער האָט אויסשליסלעך די אוקראַינישע מיליץ און די דאָזיקע האָט מען געקענט איבערקויפן, דערפאַר זענען טאַקע, אין יענער צייט, ווייניק יידן געוואָרן פאַרהאַלטן פאַר האַנדלען (פאַרן דאָזיקן חטא איז מען געוואָרן באַשטראָפט מיט אַרבעטס־לאַגער אויף אַ אומבאַשטימטן טערמין). אין אַזאַ אופן און אַ דאַנק דעם וואָס יעדער האָט אָפּגעגעבן שווערע געלטער און די טייערסטע ווערט־זאַכן — איבערהויפּט אַלץ, וואָס די נייע הערשער האָבן פאַרלאַנגט, איז געלונגען דערווייל צו פירן אַ לעבן, אויסגעפולט מיט שרעק.

אויסער די ערשטע אַרעסטן פון דער געסטאַפּאָ, תיכף נאָכן באַזעצן די שטאָט, זענען דערווייל קיין אַזוי גערופענע „פּאָליטישע אַרעסטן” נישט פאָרגעקומען. אין יענער ערשטער אַקציע פון דער געסטאַפּאָ, זענען געפאַלן אַלס קרבנות געוועזענע קאָמוניסטן, אַדוואָקאַטן און אַנדערע חשובע פּערזענלעכקייטן, וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן אויף דער וואָלקאָוויצע ביי ראַוואַ־רוסקאַ, ווי עס האָט זיך געפונען אַ זייער אַלטער יידישער בית־עלמין.

עס זענען דאַן אומגעקומען די אַדוואָקאַטן: סעגאַל, הערשדערפער, קובוש צימערמאַן, שמואל בעכערבליט, שמחה שטיינבאַך, חיים בעקער, יהודה אַלטמאַן און אַנדערע.

די ערשטע גרעסערע טעראָר־אַקציע קעגן די יידן איז אויסגעפירט געוואָרן אין פעברואַר 1942. עס זענען דאַן אויסגעפירט געוואָרן אָבלאַוועס און אַ גרעסערע צאָל יידן זענען אַריינגעשטופּט געוואָרן אין אַרבעטס־לאַגערן, וווּ מען האָט זיי שרעקלעך געפּייניקט און פאַר דער מינדסטער נישט אויסגעפירטער אַרבעט, איז מען געוואָרן דערשאָסן.

זייט יענעם טאָג האָט די באַפעלקערונג אָנגעהויבן לעבן, אויסער אין הונגער־נויט, אויך אין אַ שרעקלעכן שטענדיקן פּחד פאַרן אַרבעטס־לאַגער. דער יודנראַט ווידער, האָט אָנגעהויבן פאַרלאַנגען נאָך גרעסערע שטייערן, מיינענדיק, אַז מיטן פאַרגרעסערן דאָס שמירן פאַר די דייטשן, וועט געלונגען אויסצוקויפן זיך דאָס לעבן ביי די רוצחים.

אָבער אַ שרעקלעכער קלאַפּ האָט אונדז געטראָפן צוזאַמען מיטן גאַנצן יידנטום אין יאָר 1942.

דאָנערשטיק דעם 19.3.42 נאָכמיטאָג, איז די דייטשע זשאַנדאַרמעריע אַריינגעפאַלן אין הויז פון יודנראַט און אַלע, אָן חילוק, עלטער און געשלעכט, בערך אַ 50 פּערזאָן, זענען אָפּגעפירט געוואָרן אין ראַווער תפיסה. די יידן אין שטאָט האָבן אָנגעהויבן זיך ברעכן דעם קאָפּ און געקלערט, אַז דאָס מיינען די דייטשן בלויז אַרויסצופּרעסן פון יידן נאָך מער געלט אָדער ווערט זאַכן. אַנדערע האָבן געקלערט, אַז די דייטשן זוכן יונגע מענטשן צו דער אַרבעט און די פאַרהאַלטענע דאַרפן בלויז דינען אַלס ערובניקעס. יעדנפאַלס האָט דער גרעסטער טייל געמיינט, אַז נאָכדעם, ווי מען וועט באַפרידיקן די דייטשע פאַרלאַנגען, וועט אַלס אַריבער בשלום און די אַרעסטירטע וועלן ווערן באַפרייט.

פרייטיק דעם 20טן מערץ זענען יידן געבליבן אין די דירות און געוואַרט אויף ידיעות וועגן גורל פון די אַרעסטירטע פון נעכטן; אָבער פּלוצים האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע אָבלאַווע, אין וועלכער עס האָט זיך באַטייליקט דייטשע זשאַנדאַרמעריע, אוקראַינישע מיליץ און מוסרים, וואָס האָבן אָנגעוויזן, ווו עס וווינען יידן. קיינער האָט קיין אַנונג נישט געהאַט איבערן ציל פון דער דאָזיקער אָבלאַווע און כמעט אַלע זענען געווען איבערצייגט, אַז עס האַנדלט זיך דאָ אין אַן אַקציע פון כאַפּן מענטשן אויף אַרבעט אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

ווען די דייטשן האָבן ארומגערינגלט אונדזער הויז, איז מיר מיטן פאָטער און ברודער געלונגען זיך צו באַהאַלטן. דערפאַר האָבן זיי געפונען אין דער דירה פון מיין פעטער יצחק: די מומעס רייזל, רחל און קוזינע כאַשע בערגער און זיי פאַרהאַפטעט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין אָנהויב איז די אָבלאַווע פאָרגעקומען לויט ליסטעס, אָבער שפּעטער איז פאַרהאַלטן געוואָרן יעדער ייד, וואָס

די דייטשן האָבן געכאַפּט. עס האָט זיך אָבער קיינעם נישט געחלומט, אַז אַ טאָג שפּעטער וועלן די אַלע קרבנות נישט מער געהערן צו די לעבעדיקע.

די אַקציע האָט געדויערט דעם גאַנצן פרייטיק — (20.3.42), און שבת אינדערפרי זענען אַריינגעפּרעסט געוואָרן אַ 1500 פּערזאָן אין אַ לאַסט־צוג, וואָס איז אָפּגעפאָרן אין דער ריכטונג פון וואַרשע. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעשטעלט, איז ער נישט געפאָרן ווייטער ווי אַ 18 קילאָמעטער פון ראַווע, דאָס הייסט, ביז צו דער סטאַציע פון בעלזעץ, און דאָרט איז דער גאַנצער טראַנספּאָרט אויסגעלאָדן געוואָרן און אים צוגעגרייט צום טויטן־לאַגער.

מען האָט די מענטשן איינגערעדט אין אָנהייב, אַז דאָס פירט מען זיי אין „באָד", אָבער שפּעטער האָט יעדער שוין געוווּסט, אַז דער צוג קיין בעלזעץ פירט צום טויט, אַ פּאָר מינוט נאָכדעם, ווי מען איז אַהין אָנגעקומען. אין יענער ערשטער אַקציע אין ראַווע האָט כמעט יעדער עמעצן פאַרלוירן. דער ווייטיק איז געווען שרעקלעך גרויס פון איין זייט און פון דער אַנדערער זייט האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּערזענלעכער קאַמף פאַרן לעבן, וואָס איז טייל מאָל געווען פאַרבונדן מיט גרויסן עגאָיזם.

עס איז קלאָר געוואָרן נאָך דער ערשטער אַקציע, אַז היטלערס ציל איז אויסצומאָרדן אַלע יידן. קוים איז פאַרביי דאָס אומגליק פון 20טן מערץ און שוין האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די קעפּ פון די איבערגעבליבענע אַ פרישער קלאַפּ: עס איז דערשינען אַ פאַראָרדענונג, אַז אין משך פון אייניקע טעג מוזן די יידן פאַרלאָזן די גאַסן מיצקעוויטש, גרונוואַלד און באַן־גאַס און אַריבערגיין וווינען אין מיטן שטאָט, דעם אַזוי גערופענעם יידישן פּערטל. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מאַנגל אין דירות און אין יעדן צימער האָבן געוווינט פון 8 ביז 10 פּערזאָן. נאָך לאַנגן זוכעניש האָבן מיר געפונען אַ דירה אויף שעווטשענקאָ־גאַס, אָבער געבליבן דאָרט בס"ה 3 וואָכן, ווייל די דייטשן האָבן קאָנפיסקירט די דירה פאַר זיך און אַרויסגעטריבן די יידן פון איר. פונדאַנעט זענען מיר אַריבער אין יידישן פּערטל צו מיין שוואָגער נחמן קליינער ז"ל, וואָס האָט געוווינט אויף סאָביעסקי־גאַס. דאָ איז מיט אונדז געווען אַ פּאָר טאָג אויך משה לעווין, וואָס איז דאַן פאַרזינקען אין אַ שווערן יאוש. דאָ האָבן מיר געוווינט מיט דער גאַנצער משפּחה אין שטענדיקער שרעק פאַר אַ נייער אַקציע, ווייל איבער ראַווע האָבן אָנגעהויבן פאַרבייגיין וועכנטלעכע טראַנספּאָרטן מיט קרבנות קיין בעלזעץ, פון אַזוי גערופענעם גענעראַל גובערנאַט (ד. ה. גאַנץ פּוילן).

פרויען, וואָס האָבן ביז יעצט נישט געאַרבעט, האָבן אָנגעהויבן זיך סטאַרען צו באַקומען אַרבעט, מיינענדיק, אַז די באַרבאַרן וועלן אַרבעטנדיקע יידן נישט דערמאָרדן און אַזוי אַרום וועלן זיי זיך ראַטעווען דאָס לעבן. וואָס נוגע מיר — האָב איך קיינמאָל נישט געגלויבט אין דעם און זיך באַמיט אַרויסצובאַקומען אַ באַפרייאונג פון דער אַרבעט, אויך פאַר מיין פאָטער, משה מאיר און ברודער שמחה, און דאָס איז מיר געלונגען אַ דאַנק ישראל מערץ, וואָס האָט געאַרבעט אין אַרבעטס־ראַט.

דעם 29טן יולי 1942, זעקס אַזייגער אינדערפרי איז מיין מוטער מיטן ברודער שמחה אַוועק אין דער טעראָווניע, כדי אונטערצושרייבן די באַפרייאונג פון שמחהן דורכן דירעקטאָר. יענער האָט עס נישט געוואָלט טאָן. דערווייל האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען אין שטאָט, אַז עס האַלט ביי אַ נייער אַקציע און מיר איז געלונגען אַרויסצוקריגן פון אַרבעטס־אַמט אַן אויפפאָדערונג פאַרן דירעקטאָר, ער זאָל מיין ברודער באַפרייען. ער האָט צוגעזאָגט דאָס אויסצופירן ערשט אין אָונט נאָך דער אַרבעט. אָבער מיר האָבן באַשלאָסן פאַר יעדן פּרייז נישט נאָכצוגעבן און מיין ברודער איז צום סוף באַפרייט געוואָרן און אויך מיט מיר אַהיים אין דער איבערצייגונג, אַז דאָס בעסטע אין אַזאַ צייט איז צו זיין באַהאַלטן. ווי עס האָט זיך דערנאָך אַרויסגעשטעלט איז באמת די אָפּזיכט פון דירעקטאָר, אַ נאַצי, געווען מיין ברודער, וועלכן ער האָט באַטראַכט פאַר אַ שוואַכן, איבערצוגעבן צום פאַרלאָדן קיין בעלזעץ. אָנגעקומען אַהיים האָבן מיר זיך גוט באַהאַלטן, קלערנדיק, אַז די קלאַנגען קענען אויך זיין אמתדיקע, און יעדער מינוט קען אויסברעכן די אַקציע.

דעם 29טן יולי 1942, 11 אַזייגער אינדערפרי, ווען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון ראַווע איז געווען באַהאַלטן אין די הייזער און ווער עס האָט געהאַט, אויך אין די בונקערס, האָט די דייטשע „שופּאָ" („שוץ־פּאָליציי"), באַגלייט פון דער אוקראַאינישער מיליץ, אַרומגערינגלט די שטאָט, און אין אַ שעה שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע אַקציע אין ראַווע. בערך 2 אַ זייגער בייטאָג, האָב איך אַרויסגעקוקט דורך אַ שפּאַלט אין לאָדן און געזען ווי אויף אונדזער גאַס באַמיען זיך מיט אַלע כוחות אוקראַאינער אויפצוברעכן די טירן אין הויז פון שיינדעלע צימערמאַן, דאָרט וווּ עס האָט געוווינט נחמן קליינער, כדי אַרויסצושלעפּן פון דאָרט יידן צום פאַרלאָדן קיין בעלזעץ.

די דאָזיקע אַקציע האָט געדויערט פון מיטוואָך דעם 29טן יולי, 12 אַזייגער מיטאָג, ביז דאָנערשטיק דעם אַנדערן טאָג 9 אַזייגער אינדערפרי. צוויי שעה שפּעטער איז אָפּגעגאַנגען אַ טראַנספּאָרט מיט 2.000 נפשות קיין בעלזעץ. ערשט 4 אַזייגער נאָכמיטאָג, האָב איך מיך געטרויט אַרויסצוקוקן אויפן גאַס און געזען, אַז על פי נס האָבן די דייטשן

פאַרזען אונדזער הויז און אַזוי אַרום זענען מיר געבליבן ביים לעבן.

ראַווע, וואָס פאַר דער ערשטער אַקציע באַזעסן 7500 יידן, האָט יעצט געהאַט נישט מער ווי 4000 איבער־געשראָקענע און אויסגעהונגערטע נפשות. די דייטשן האָבן פאַראָרדנט, אַז אַלע יידן, וואָס וווינען אין די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער, מוזן זיך זאַפאַרט אַריבערטראָגן קיין ראַווע אין יידישן געטאָ. יעצט זענען שוין ווידער גע־ווען אין ראַווע בערך 11.000 יידן, וואָס האָבן געמוזט, סיי טאָג, סיי נאַכט, שווער אַרבעטן, כדי צו באַפרידיקן די נאַציִשע חיה. דאָס זעלבע איז אייגנטלעך, פאָרגעקומען אין גאַנץ פוילן, ווייל די דייטשן האָבן דעמאָלט געהאַט באַ־שלאָסן, אַדורכצופירן די פאַרניכטונג פון יידן אין אַ שנע־לערן טעמפּאָ — אַזוי צום ביישפּיל האָט מען יעצט גע־קאָנט באַמערקן, אַז אַנשטאָט צוויי־דריי טראַנספּאָרטן אַ וואָך, זענען זייט אויגוסט 1942 פאַרבייגעגאַנגען איבער ראַווע צוויי־דריי טראַנספּאָרטן יעדן טאָג. אין יעדן צוג האָבן זיך געפונען בערך צען טויזנט יידן, וואָס האָבן נישט באַקומען קיין עסן און אפילו נישט קיין מעגלעכקייט אויס־צופירן זייערע פיזיאָלאָגישע באַדערפענישן. די דאָזיקע פלאָמ־בירטע צוגן זענען געווען באַוואַכט פון דייטשע זשאַנדאַר־מען און סאָלדאַטן, וואָס האָבן געשאָסן, ווען עמעץ האָט געפּרווט שפּרינגען פון די צוגן. דער וועג לענגאויס דער באַן־ליניע ראַווע־רוסקאַ - בעלזעץ איז געווען באַזייט מיט יידישע הרוגים. אין ראַווע האָבן זיך דאַן אויסבאַהאַלטן קעגן אַ 500 אַזעלכע יידן פון גאַנץ פוילן, וועלכע עס איז געלונגען זיך צו ראַטעווען פון די דאָזיקע צוגן.

צוליב לויב פון יודנראַט מוז געזאָגט ווערן, אַז טראָץ די גרויסע שוועריקייטן, האָט ער זייער פיל געטאָן פאַר די דאָזיקע יידן, כדי זיי מאַטעריעל צו העלפן און אויך אויס־באַהאַלטן פאַר דער דייטשער מאַכט.

ס'האָבן אָנגעהויבן קורסירן קלאַנגען איבער פאַרשידענע שטעטלעך, וואָס ווערן יידן־ריין. באַלעבאַטים פון הייזער און דירות, האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן בויען בונקערס אין די קעלערס אָדער אויף בוידעמס. מען איז געקומען דערביי צו אַזעלכע געדאַנקען, ווו אייננפאַלן פון פשוטע מענטשן, זענען איבערגעשטיגן די פעאיקייטן פון דיפּלאָ־מירטע אינזשינירן. גאַנץ נאָוועמבער 1942 איז אַדורך אין איין לאַנגער טאָגטעגלעכער פּאַניק פאַר אַ נייער אַקציע. אויפן אָנבליק פון אייניקע דייטשע זשאַנדאַרמען האָבן אַלע זיך שנעל פאַרשטעקט אין זייערע באַהעלטענישן, זייענדיק איבערצייגט, אַז זייער באַהעלטעניש איז דאָס בעסטע אין שטאָט און, אַז ביי דער נייער אַקציע, וועט ער אָפּגעראַטעוועט ווערן פון טויט, כדי צו דערלעבן די קאַפּיטולאַציע פון היטלערן — אַ זאַך, וואָס האָט דאַמאָלס אויסגעזען כמעט אוממעגלעך.

אין אונדזער דירה זענען געווען 5 צימערן און עס האָבן געלעבט דאָרט 15 נפשות. מיר האָבן אַזוי אַרום געמוזט מאַכן צוויי באַהעלטענישן, כדי אַלע זאָלן זיך קענען דאָרט געפונען. דעם 1־טן דעצעמבער 1942 איז דאָס יידישע פערטל געוואָרן אָפיציעל פּראָקלאַמירט אַלס געשלאָסענער געטאָ. פאַר פאַרלאָזן דאָס געטאָ אָן דער דערלויבעניש פון דער געסטאַפּאָ האָט געדראָט טויט־שטראָף. די טויערן פון געטאָ זענען געווען באַוואַכט פון דייטשן און יודנפּאָליציסטן. דריי טאָג שפּעטער זענען בטל געוואָרן אַלע דערלויבענישן, וועל־כע האָבן זיך געפונען אין יידישע הענט, צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ, דערפאַר וואָס עס איז אויסגעבראָכן אַ מגפה פון טי־פוס, וועלכע האָט געקאָסט טאָג־טעגלעך אייניקע צענדליק יידישע קרבנות. עס האָט יעצט נישט מער לאַנג געדויערט און די דייטשן האָבן באַשלאָסן דאָס ראַווער יידנטום לגמרי צו ליקווידירן.

דעם 7־טן דעצעמבער 1942, 9 אַזייגער אינדערפרי, ביים דאַוונען אין צימער, האָב איך דערהערט אייניקע שאָסן. איך בין צו צום פענצטער און דערזען אויפן באָדן ליגן פיר יידישע הרוגים. (איינער פון די פיר, איז געווען מענדעלע באָגען). און אַזוי ווי עס זענען דערוואַרטעט געוואָרן נייע אַקציעס אין שטאָט, האָב איך שנעל געשלאָסן אַלע טירן און מיר זענען אַריין אין דעם צוגעגרייטן באַהעלטעניש. דעם דאָזיקן טאָג, איז קיין איינציקער ייד אין שטאָט נישט אַרויסגעקומען אין גאַס. אָבער מער איז אין יענעם טאָג גאָר־נישט פאָרגעקומען. דערפאַר אָבער האָט מאָרגן, דינסטיק דעם 8־טן דעצעמבער, ניין אַזייגער אינדערפרי, זיך אָנגע־הויבן די נייע אַקציע. קלאָמפּערשט האָט מען געזוכט בלויז קראַנקע, אָבער אין דער אמתן איז דערמאָרדעט געוואָרן יעדער איינער, וואָס איז אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט, אָן אונטערשיד, צי קראַנק, צי געזונט, צי אַרבעטער אָדער נישט. די געכאַפּטע יידן זענען דינסטיק אויסגעשאָסן גע־וואָרן אין דער שול.

מיטוואָך און דאָנערשטיק, האָט מען אָוועקגעשיקט קיין בעלזעץ 2 טראַנספּאָרטן. טראָצדעם האָט די אַקציע ווייטער געבושעוועט איבער פרייטיק און שבת. פון דער גאַס האָבן זיך דערטראָגן צו אונדז אין באַהעלטעניש דאָס שרייען און וויינען פון מענטשן, וואָס האָבן נישט געקענט אַזוי שנעל גיין, ווי די מערדער האָבן זיי באַפוילן, און דאָס שיסן זיי דערפאַר די דייטשן. דורך אַ שפּאַרע פון פענצטער אַרויס־קוקנדיק, האָב איך געזען אונדזער גאַנצע גאַס באַזייט מיט הרוגים.

די איבעריקע געכאַפּטע האָט מען פרייטיק און שבת

אַרויסגעפירט אויסער דער שטאָט און זיי דאָרט דערשאָסן.
בעת דער אַקציע, האָט איינמאָל אויך פּאַסירט, אַז די יודנ־פּאָליציי האָט זיך אַריינבאַקומען אין אונדזער דירה, אָבער נישט געפונענדיק קיינעם זענען זיי אַוועק. מיר זענען דע־מאָלט געלעגן אין אונדזערע 2 באַהעלטענישן, אויסער דעם פּאָטער, וואָס האָט געהאַט אַ באַזונדער באַהעלטעניש אויפן בוידעם, צוליב זיין כראָנישן הוסטן.

זונטיק איז צו אונדז דערגאַנגען די ערשטע ידיעה, אַז ראַוואַ־רוסקאַ איז באַשטימט געוואָרן צו ווערן „יודנפריי". אין אָנהייב, האָבן מיר געטראַכט צו אַנטלויפן קיין זשולקיעוו, אָבער אַזוי ווי איך בין געווען זייער צוגעבונדן צו מיינע עלטערן, האָבן מיר באַשלאָסן זיך נישט צו צעשיידן. דעם גאַנצן טאָג זענען מיר געלעגן באַהאַלטן אין אונדזערע באַ־העלטענישן. 10 אַזייגער אויף דער נאַכט איז מען אַרויפגע־גאַנגען אין דער דירה, עפּעס אָפּגעקאָכט און געגעסן פּאַר אַ גאַנצן טאָג.

אין דרויסן איז די אַקציע ווייטער אָנגעגאַנגען, און איינמאָל האָבן מיר געהערט פּלוצים די שטים פון קחת שאפּל, וועלכער האָט געקלאַפּט אין בונקער, ווו עס האָט זיך אויסבאַהאַלטן שיינדעלע צימערמאַן און אברהם און בלומה מאַסטער (צימערמאַן) מיט זייערע קינדער און געבעטן אים אַריינצולאָזן.

אונדזער לאַגע האָט אונדז אויסגעוויזן אַזוי פּאַרצווייפלט, אַז נאָר אַ נס האָט געקאָנט אונדז דאַן אָפּראַטעווען פון טויט. לעבנסמיטל האָבן מיר אַפילו געהאַט אָנגעזאַמלט גענוג, אָבער וואַסער... מיר זענען אויסגעגאַנגען פּאַר דורשט. און ווי זאָל מען עפּעס קאָכן, ווען קיין וואַסער איז נישטאָ ? אָבער אין דער צווייטער וואָך פון דער אַקציע האָט אונדז דער הימל באַשענקט מיט אַ שיינער מתנה. עס האָט זיך אַראָפּ־געלאָזט אַ רעגן... פּאַר אונדז איז דאָס געווען, ווי אַ רפואה פּאַר אַ מענטש וואָס גויסעט. מיט דעם ביסל אויפגעזאַמלטן וואַסער, האָבן מיר געקאָכט און געטרונקען. אָבער פון וואַשן דאָס פּנים, אָדער די הענט, האָט נישט געקענט זיין קיין רייד.

פרייטיק דעם 18־טן דעצעמבער, האָבן מיר באַמערקט, אַז די פּאָליציי פּאַרקלאַפּט מיט גרויסע נעגל אַלע איינ־גאַנגס־טויערן און טירן צו די הייזער, ווו עס האָבן פריער געוווינט יידן. אין יענעם אָוונט פון 18טן דעצעמבער איז אונדזער יונגסטע שוועסטער מאַטילדע אַוועק אין אַן אומ־באַקאַנטער ריכטונג.

אין די ווייטערדיקע טעג, האָבן מיר זיך גיטרויט אין אָוונט אַרויסצוקריכן פון אונדזערע באַהעלטענישן, גלייבנ־דיק, אַז מיר זענען נישט דירעקט באַדראָט דורך דער פּאָ־ליציי, ווייל די טירן זענען געווען פּאַרקלאַפּט מיט נעגל. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס זענען אַפילו בייטאָג געזעסן אין זייערע וווינונגען צוליב דער זעלבער סיבה.

דעם 20־טן דעצעמבער האָבן מיר מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן אָן וואַסער און ריזיקירנדיק מיטן לעבן, וואָס האָט סיי־ווי־סיי מער נישט געהאַט קיין שום ווערט אין אונדזערע אויגן, בין איך צוזאַמען מיטן שוואָגער אַראָפּ אין קעלער, כדי אויסצוגראָבן אַ ברונעם. אויסער אונדז, זענען אין קעלער געווען יאָסל דייקסלער און הערץ מענש און אַלע צוזאַמען האָבן מיר געגראָבן דעם ברונעם. און ווי גליקלעך זענען מיר געווען, אַז מיר האָבן באמת דערזען די ערשטע טראָפּנס און צו זיי צוגעפאַלן ווי צו אַ היילנדיקע רפואה.

אין אַ וואַסערע באַדינגונגען מיר האָבן דאַמאָלט דעם ברונעם אויסגעגראָבן לאָזט זיך בשום אופן נישט באַשרייבן. אָבער ווי אויבן געזאָגט, איז אונדזער שמחה געווען, אין לשער. מיר האָבן דאָס ערשטע מאָל, זייט אַ צייט לאַנג, גע־שטילט באמת אונדזער דאָרשט. אַזוי אַרום איז אונדזער וואַ־סער־פראַגע געלעזט געוואָרן דעם 22־טן דעצעמבער 1942. אָבער טראָצדעם, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן אומאויפהערלעך צו פרעגן : וואָס פאַר אַ ציל האָט נאָך יעצט אונדזער קאַמף פּאַרן לעבן, ווען די שטאָט איז שוין סיי־ווי־סיי יודנ־פריי ?...

דעם 25־טן דעצעמבער איז מיין שוואָגער, נחמן קליינער קראַנק געוואָרן און האָט נישט געקאָנט מער אַראָפּגיין אין בונקער. ער איז געלעגן אין בעט און זיין צושטאַנד האָט זיך מיט יעדן מאָמענט פּאַרערגערט ; אויך מיין שוועסטערס שוועגערין איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. איך, ווידער, בין געזעסן אין יענע טעג הויפּטזעכלעך בײַם פענצטער און דורך אַ שפּאַלט אָבסערווערט, ווי די איבערגעבליבענע יידן, קעגן אַ 70 נפשות אין צאָל, די אַזוי גערופענע „טויטנ־גרופּע", האָט דעם גאַנצן טאָג געהאַלטן אין איין פירן הרוגים אויפן אָרטיקן בית־עלמין.

דעם 2־טן יאַנואַר 1943 אין דער פרי, האָבן מיר באַ־מערקט, אַז דייטשן אין באַגלייטונג פון אוקראַאינישער מיליץ, דערנענטערן זיך צו אונדזער טויער און עפענען אים. איבערלאָזנדיק די קראַנקע מיט זייער גרויזאַמען גורל זענען מיר אַלע שנעל אַראָפּ אין אונדזער באַהעלטעניש. אין דער זעלבער מינוט, האָבן די אוקראַאינער אָנגעהויבן אַרבעטן מיט לאָמען, כדי איינצוברעכן די טיר, וואָס איז געווען פון אייזן. קעגן צוויי שעה האָבן זיי אַזוי געאַרבעט, ביז דאָס איז זיי געלונגען. זיי האָבן דאַן די צוויי קראַנקע מיטגענומען מיט זיך און זיי אָפּגעפירט אין דער יידישער שול און דאָרט זיי דערשאָסן צוזאַמען מיט אַנדערע געכאַפּטע קראַנקע.

מיט די געזונטע האָבן זיי געמאַכט נאָך ערגער. בערך

אַ 200 מענטשן זענען אויפגעלאָדן געוואָרן אויף אויטאָס און אַרויסגעפירט אויפן יידישן בית־עלמין. דאָרט זענען זיי אויסגעמאָרדעט געוואָרן אויף אַ גרוילעכן סאַדיסטישן אופן. אויפן בית־עלמין זענען תמיד געווען אויסגעגראָבן גריבער, די קרבנות זענען מיט מערדערלעכן שלאָגן געוואָרן געצווונגען זיך אויסצוטאָן נאַקעט, דאַן האָבן זיי געמוזט זיך אויסלייגן אויפן באָדן פון גרוב, ביז ער איז געווען גאַנץ פאַרדעקט. דאַן האָבן די מערדער מיט אייניקע שאָסן פון מאַשין־געווער זיי דערהאַרגעט און געצווונגען די ווייטערע יידן זיך אויסצולייגן אין אַ פרישער שיכט. אַזוי אייניקע מאָל, ביז דער גרוב איז געוואָרן פול. בערך אַ 15 שיכטן אין אַ גרוב, וואָס האָט באַטראָפן אַ 400 פערזאָן. אַ טייל פון די דאָזיקע אומגליקלעכע איז אַפילו געוואָרן געצווונגען מיט די אייגענע הענט צו גרובן פאַר זיך די גריבער. וואָס פאַראַ גרויזאַמקייטן עס האָבן זיך צוגעזען די טויטנגרעבער אין יענע טעג, איז די מענטשלעכע האַנט נישט אומשטאַנד צו באַשרייבן.

זייט דעם, ווי די מערדער האָבן אַרויסגעפירט פון אונדזער הויז די דערמאָנטע צוויי קרבנות, האָט די דייטשע פאָליציי, באַגלייט פון אוקראַאינער, אונדז אָנגעהויבן אומאויפהערלעך צו באַזוכן. מיר האָבן דערפאַר געמוזט פאַרבלייבן, סיי טאָג, סיי נאַכט, אין אונדזערע באַהעלטענישן. אַזוי, אַז מיר האָבן נישט געקאָנט זען די שיין פון טאָג.

דערצו נאָך איז דעם 2־טן יאַנואַר מיין ברודער קראַנק געוואָרן (און די קראַנקייט האָט זיך דאַן געצויגן מער ווי צוויי חדשים). דריי טעג שפעטער ד. ה. דעם 5.1.43 איז די טאַנטע חנה פייגע, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן מיט אונדז אויך קראַנק געוואָרן. צום סוף איז, דעם 8־טן יאַנואַר מיין פאָטער קראַנק געוואָרן. דער פראָסט איז געווען ברענענדיק און מיין פאָטער האָט געמוזט ליגן אויפן בוידעם, צוליבן הוסט, וואָס האָט אים מוראדיק געפלאָגט. די טאַנטע האָט נישט געוואָלט ליגן אין באַהעלטעניש און איז געלעגן אין דער וווינונג ; דאַקעגן מיין ברודער איז געלעגן אין בונקער. נאָך אַזאַ אומגליק מיט די ביידע קראַנקע, קען מען זיך פאָרשטעלן אונדזער שרעק איבערן גורל פון די נייע דריי.

איין טאָג שפעטער, דעם 9־טן יאַנואַר זענען אַריין אין דער וווינונג אוקראַאינער און געטראָפן די טאַנטע גוסען. זיי האָבן זי איבערגעלאָזט. אין אַ פאָר שעה שפעטער איז זי אויסגעגאַנגען. אויפן אַנדערן טאָג זענען די זעלבע אוקראַאינער געקומען מיט אַ פיר און אַוועקגעפירט איר קערפער.

צו יענער צייט איז אונדזער קרוב, דער שוואָגער פון מיין שוועער, אַראָפ פון זינען און מיר זענען געווען פאַרצווייפלט מיט אויסבאַהאַלטן אים. פלוצים איז ער איינמאָל אַרויס אין גאַס. אַ פאָר מינוט שפעטער איז ער געוואָרן דערשאָסן.

דער געזונט־צושטאַנד פון מיין פאָטער האָט זיך פאַרערגערט פון טאָג צו טאָג. הגם ער האָט פון קעלט אויפן בוידעם נישט געליטן, ווייל מיר האָבן אים איינגעוויקלט אין מערערע איבערבעטן, אָבער קיין רפואות האָבן מיר נישט געקענט אים געבן, אַפילו נישט אַ ביסל וואַרעמען טיי מיט צוקער. דער פאַרלאַנג זיינער צו טרינקען אַ גלאָז טיי מיט צוקער, האָט אים אַזוי אָנגעהויבן פלאָגן, אַז אַ פאָר טעג האָט זיך אים געדאַכט, אַז דאָס איז די איינציקע רפואה, וואָס וואָלט אים געשטעלט אויף די פיס.

דאָס צוזעענדיק, האָט אַ מיידעלע, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ קריסטלעך קינד (זי האָט זיך אויך אויסבאַהאַלטן מיט אונדז), זיך געמאָלדן פרייוויליק — ווייסנדיק, אַז זי ריזיקירט דערמיט מיטן לעבן — און איז אין איינעם אַן אָוונט, אַרויס אין גאַס און האָט געבראַכט פון עפעס אַ געשעפט אייניקע שטיקלעך צוקער, צוקערלעך און ליכט.

אַז איך האָב אַרויפגעבראַכט מיין פאָטער אויפן בוידעם דעם טיי, האָט ער זיך אַזוי צעוויינט, אַז מיין גאַנץ לעבן וועט מיר דאָס נישט אַרויס פונעם זכרון. דאָס איז אויך געווען דאָס לעצטע מאָל, ווען איך האָב אים געזען ביים לעבן. אויפן אַנדערן מאָרגן 5 אַזייגער, אַז איך בין צו אים ווידער אַרויפגעקומען מיט אַ גלאָז טיי, האָב איך אים געפונען אַ טויטן. דאָס איז געווען זונטיק, דעם 17־טן יאַנואַר 1943.

איך האָב באַשלאָסן אין אונדזער קעלער אויסצוגראָבן אַ גרוב און מיין פאָטער דאָרט באַהאַלטן. אַזוי ווי דאָס איז אָבער געווען אַן אַרבעט, וואָס איז אוממעגלעך געווען צו מאַכן אין איין נאַכט, האָב איך באַשלאָסן מאָנטיק ביינאַכט פאַרטיק צו מאַכן זיין קבר. דערווייל זענען אָבער יענעם טאָג די באַנדיטן אַריין און האָבן געפונען זיין טויטן קערפער אויפן בוידעם. זיי האָבן אים מיטגענומען און אים אַריינגעוואָרפן אין אַ מאַסן־קבר אויפן יידישן בית־עלמין.

אונדז האָבן די דייטשן יענעם טאָג נישט געפונען, ווייל מיר זענען געווען אַלע אין אונדזערע באַהעלטענישן. דער גרוב, וואָס איך האָב אָנגעהויבן גראָבן פאַרן פאָטער*), איז נישט געבליבן ליידיק. מיר האָבן אין אים באַהאַלטן מענדל מילמייסטער, וועלכן די דייטשן האָבן דערשאָסן אין אַ שכנות־דיקן הויז.

צום גרויסן שמערץ איבערן פאַרלוסט פונעם פאָטער, איז צוגעקומען די גרויסע זאָרג איבער דער קראַנקהייט פונעם ברודער. ער האָט אַפילו שוין געהאַט הינטער זיך דאָס

---

* אין זעלבן קעלער, ווו מיר האָבן אויסגעגראָבן דעם ברונעם, אין הויז פון שיינדל צימערמאַן.

שווערסטע, אָבער זיינע פיס זענען אויך געווען אָפּגעפרוירן און ער האָט געמוזט זיך רוקן אויף אַלע פיר. די ליידן פון מיין מוטער זענען דעריבער געווען נישט צום באַשרייבן.

דעם 26־טן יאַנואַר איז אויסגעאַנגען, נאָך אַ געבורט, די פרוי קאַלכמאַן אויף איר געלעגער, לעבן מיין מאַמען און דעם קראַנקן ברודער. מיר האָבן שנעל איר קערפּער אַריבערגעטראָגן אין אַן אַנדערן צימער און אַ נאַכט שפּע־טער זי באַהאַלטן (באַגראָבן אין קעלער).

דעם 26־טן יאַנואַר, זיבן אַזייגער אָוונט, זענען מיר אַרויס אין קעלער, ווו עס איז געווען דער ברונעם, כדי צו ברענגען אַ ביסל וואַסער. צוריקגייענדיק, זייער פאַרזיכטיק, האָבן מיר דערהערט, אַז עמעץ דרייט זיך לעבן אונדזער באַהעלטעניש. פּלוצים האָב איך דערפילט דאָס ליכט פון אַן עלעקטריש לעמפּל אַקעגנאיבער מיר, און אַ פרעמדע שטים האָט געזאָגט שטיל: „עס זענען יידן". אין זעלבן מאָמענט האָב איך דערהערט די שטים פון מיין פרויס שוועסטער מאַטילדע: דאָס איז דן!". מיין פרייד צו זען זי אַ לעבעדיקע איז געווען אין לשער. דער בחור, וואָס האָט זי באַגלייט איז געווען אַ פּאָליאַק פון אַ יאָר 20, וועלכער איז דאַן גע־וואָרן דער פאַרבינדונגסמאַן מיט אויסערער און לעבנדיקער וועלט.

איך בין פון זיי דעמאָלט געוואָר געוואָרן, וואָס עס הערט זיך אין שטאָט. די פּאָליציי האָט באַקומען דעם באַ־פעל, נישט אַריינצודרינגען אין די יידישע הייזער, נאָכדעם, ווי מערערע פון זיי האָבן זיך אָנגעשטעקט מיט טיפוס אין געטאָ. מיר האָבן דערפון אויפגעאָטעמט, ווייל דאָס האָט פאַר אונדז באַדייט, אַז מיר מעגן זיך עטוואָס פרייער באַ־וועגן. פון זיי האָבן מיר זיך אויך דערוווּסט, אַז מאַטילדע מיט איר שוואָגער בעריש שטיינפעלד, געפונען זיך ביים פּאָליאַק אין דער דירה באַהאַלטן.

נאָכדעם, ווי מיר האָבן באַקומען די דאָזיקע פאַרבינדונג מיט דער לעבנדיקער וועלט, האָט אונדזער האָפענונגסלאָז לעבן זיך אַ ביסל געענדערט. יעדער ווייטערדיקער טאָג האָט געבראַכט מיט זיך עפּעס נייעס. יעדן טאָג פלעגט דער מאַן קומען, זיין נאָמען איז געווען קאָזשאַרטשיק, ברענגען מיט זיך שפּייז און ידיעות פון דרויסן. מיר פלעגן מיט אים אויך איבערשיקן פאַרשידענע ווערט־זאַכן פאַרן שוואָגער, כדי יענער זאָל האָבן פון וואָס צו לעבן.

צו דער זעלבער צייט, האָט ה. קאָזשאַרטשיק פאַר אונדז געפונען אַ פּלאַץ, ביי אַ קריסטלעכער פאַמיליע, צום אויס־באַהאַלטן זיך. אָבער דער פּלאַץ איז געווען באַשטימט בלויז פאַר צוויי פּערזאָן, ד. ה. מיין פרוי און מיך. ביים בלויזן געדאַנק, אַז מיר וועלן מוזן איבערלאָזן אַליין די מוטער מיטן קראַנקן ברודער, בין איך שיר נישט אַראָפּ פון זינען. אָנשטאָט צו זיין צופרידן דערפון, וואָס מיר גייען אַריבער אין אַ זיכערן באַהעלטעניש, האָב איך מיך געפילט העכסט אומגליקלעך, וויסנדיק, אין וואָס פאַראַ געפאַר איך לאָז זיי איבער.

דאָס אַריבערגיין זיך באַהאַלטן ביי אַריער איז פאַר־בונדן געווען מיט אַ סומע פון 20 טויזנט זלאָטעס, וועלכע איך האָב געהאָפט צוזאַמענצושטעלן נאָכן פאַרקויפן מיין פרויס און מיינע קליידער, וואָס זענען אונדז נאָך פאַר־בליבן פון אַמאָל. וועגן אַריינעמען נאָך די מוטער מיטן ברודער האָט דער פּאָליאַק נישט געוואָלט זען און הערן. — ער האָט נישט מער קיין פּלאַץ, ווי פאַר צוויי פּערזאָן — האָט ער געטענהט.

עס זענען שוין פאַרבייגעגאַנגען צוויי וואָכן זייט דעם ערשטן טרעפן זיך מיט מאַטילדאַן. היינט האָט געזאָלט קו־מען קאָזשאַרטשיק אָפּשמועסן, ווען מיר וועלן קענען אַרי־בערגיין אין אונדזער נייעם באַהעלטעניש ביים אַריער.

דאָס איז געווען דעם 7־טן פעברואַר, 4 אַזייגער נאָכ־מיטאָג, ווען איך בין, ווי געוויינטלעך, אַרויסגעקראָכן פון אונדזער באַהעלטעניש, דערזען אַ געדיכטן רויך אַרויסזעצן פון דערבייאיקן הויז. אין איין מינוט שפּעטער, האָט דער רויך זיך פאַרוואַנדלט אין אַ שרעקלעכן פייער. איך בין שנעל צוריק אין בונקער און מיר האָבן פון דאָרט שנעל אַרויסגעכאַפּט אייניקע ווערט־זאַכן און אַנטלאָפן פאַרן פייער אין ווייטערדיקן הויז פון מונד. דאָרט האָבן מיר זיך פאַר־אייניקט אין קעלער מיט נאָך יידן.

מיר זענען דאָרט געבליבן צוויי טעג און נעכט און, אַז איך בין דערנאָך פון דאָרט אַרויס, האָב איך באַמערקט, אַז דאָס שכנותדיקע הויז איז אינגאַנצן אָפּגעברענט און אונדזערס איז טיילווייז חרוב. אַלץ, וואָס מיר האָבן נישט באַוויזן מיטצונעמען מיט זיך פון בונקער, איז געוואָרן אויס־געפּלינדערט, העכסט וואַרשיינלעך דורך די פייערלעשער, בעת לעשן דעם בראַנד.

איך האָב נישט געהאַט דעם מינדעסטן באַגריף, ווי אַזוי מיר וועלן זיך יעצט קענען פאַרבינדן מיט קאָזשאַר־טשיק, וועגן אַריבערגיין אויף דער אַרישער זייט. ווי אויבן געזאָגט, איז אין אָוונט, ווען מיר האָבן געזאָלט זיך טרעפן, אויסגעבראָכן די שרפה, און מיר האָבן זיך דעמאָלט מער נישט באַגעגנט. אָבער איין טאָג שפּעטער, דעם 10־טן פעב־רואַר, זייענדיק אין חרובן בונקער און נאָכקלערנדיק, וואָס צו טאָן, כדי אים צוריקצוברענגען אַ ביסל אין אָרדע־נונג, איז קאָזשאַרטשיק פּלוצים דערשינען. אין אָנהייב, איז מיין שרעק געווען אין לשער, ווייל איך האָב געמיינט אין דער פינצטערניש, אַז דאָס איז אַ פּאָליציאַנט; אָבער שפּע־

טער האָט די שרעק זיך פאַרוואַנדלט אין פרייד. צום סוף איז געוואָרן אָפגעשמועסט, אַז מאָרגן גייען מיר אַריבער אין אונדזער נייעם באַהעלטעניש אויף דער אַרישער זייט.

נאָך זיין אַוועקגיין, האָב איך באמת צוריקגעבראַכט דעם בונקער צו זיין פאַריקן צושטאַנד און מיר האָבן זיך צוריק אין אים אַריינגעצויגן. אָבער אַ טאָג שפּעטער, איז צו אונדז געקומען מאַטילדע מיט קאָזשאַרטשיקן און דערקלערט, אַז עס איז צונישט געוואָרן אונדזער אַריינגיין צום אַריער. מיין פרוי האָט דאָס אַ ביסל געערגערט, ווייל יעדער מינוט האָט דאָ אונדזער לעבן געהאָנגען אויף אַ האָר; איך דערגעגן האָב געזען אין דעם אַ צייכן פון הימל, כדי נישט אָפּצושיידן זיך פון דער מאַמען און ברודער.

צו יענער צייט האָט זיך באַוויזן ביי אונדז אין באַהעלטעניש מאיר צימערמאַן און איבערגעגעבן, אַז בעת דער אַקציע זענען געוואָרן פון די 12.000 יידן אויסגעקליבן 60, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן צו באַהאַלטן (מקבר זיין) די הרוגים, און נאָך 250 צו אַנדערע אַרבעטן. אַלע אַנדערע האָבן זיך שוין געפונען אויפן עולם־האמת. מיר איז פון פריער געווען באַקאַנט בלויז וועגן די טויטן־גרעבער, אָבער וועגן די 250, וועלכע מען האָט אין אָנהייב אַרויסגעפירט אויף אַרבעט קיין קאַמיאַנקא, און דערנאָך, אָנהייב פעברואַר, צוריקגעבראַכט אין געטאָ פון ראַווע, האָב איך נישט געוווּסט; איצט האָט מיין חבר מאיר צימערמאַן דערציילט, אַז זיי אַרבעטן ביים סאָרטירן די זאַכן, וואָס עס האָבן איבערגעלאָזט די מתים. אויך זענען מיר דאַן געוואָר געוואָרן, אַז עס לעבן אין ראַווע, אין בונקערס אַזוי ווי מיר, בערך אַ 400 פערזאָן.

ביי דער געלעגנהייט האָב איך געבעטן פון מאיר צימערמאַן, אַז ער זאָל זיך באַמיען, אַז דאָקטאָר בערנשטיין, דער יידישער דאָקטאָר פון אַרבעטס־לאַגער, זאָל צו אונדז קומען, כדי צו אונטערזוכן מיין ברודער. און באמת איז אַראָפּגעקומען דער דאָקטאָר קריסטיאַמפּאָלער, אָנשטאָט אים, און מיטגעבראַכט מיט זיך אייניקע רפואות, וואָס האָבן מיין ברודערס צושטאַנד אַ ביסל פאַרלייכטערט.

אויך פלעגט צו אונדז קומען טאָג־טעגלעך קאָזאַרטשיק, וואָס האָט דערקלערט, אַז עס זענען פאַראַן אויסזיכטן, אויסצובאַהאַלטן זיך ביי אַן אַנדערן פּאָליאַק, אָבער יענער פאָדערט אַ ריזן סומע און דאָס נישט אין געלט, נאָר אין סחורה. יעצט איז דאָס נישט מער געווען אַזוי שווער, ווי פריער, ווייל אין אַלע יידישע חרובע הייזער האָבן זיך געפונען זאַכן לרוב. און דאָ האָט זיך אויסגעוויזן, אַז מיר וועלן נישט מער קענען אַריבערגיין צום פּאָליאַק — ווייל ער איז אַרעסטירט געוואָרן, בעתן איבערטראָגן זאַכן פון אונדז און ווידער איז געוואָרן דערפון גאָרנישט. בלית ברירה האָבן מיר געמוזט פון דאָס ניי אָנהייבן זוכן אַ נייעם פּאָליאַק, וואָס וואָלט געווען גרייט אונדז אַריינצונעמען צום אויסבאַהאַלטן.

אָבער דערווייל האָבן מיר געמוזט פאָרזעצן אונדזער עקזיסטענץ, אַזוי ווי ביז איצט, אין אונדזער באַהעלטעניש. ביז איינמאָל אין אַ טאָג — ענדע מערץ 1943, האָב איך אַמאָל אינדערפרי, אַרויסקוקנדיק דורך אַ שפּאַרע פון באַהעלטעניש, באַמערקט, ווי דריי יונגע פּוילישע שקאָצים, שטייען אין אונדזער וווינונג און רעדן עפּעס צווישן זיך, ווייזנדיק מיט די פינגער אויפן בוידעם. נאָך אַ קורצער ווייל זענען זיי אַוועק. אין אָנהייב בין איך געווען ביי דער מיינונג, אַז זיי זענען בלויז געווען זוכן יידישע זאַכן. אָבער לויט זייער ווייזן מיט די פינגער אויפן בוידעם, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן געהערט טריט פון די מענטשן, וואָס באַהאַלטן זיך דאָרט.

אויפן בוידעם האָבן זיך נעמלעך געפונען 9 פערזאָן, וואָס זענען אַריבערגעקומען צו אונדז, אין הויז, 9 וואָכן פריער, נאָכדעם, ווי פּאָליאַקן האָבן זיי באַמערקט אין אַ הויז אַקעגנאיבער. צווישן די 9 זענען געווען יחזקאל לעצטער, זיין מוטער און שוועסטער, ווי אויך פערעלע מונדסמאַן (דייטשער).

בלויז אַ האַלבע שעה איז פאַרגאַנגען, זייטן אַוועקגיין פון די שקצים און שוין האָבן מיר דערהערט אַ ריזנליאַרם אַרום אונדזער הויז. איך האָב אַרויסגעקוקט דורך אַ שפּאַרע און געזען, ווי די שקצים זענען צוריקגעקומען, אין באַגלייטונג פון דייטשער „שוץ־פּאָליציי” (געסטאַפּאָ). זיי האָבן זיך גלייך אַ לאָז געטון צום אַרויפגאַנג אויפן בוידעם און, אַז איינער פון די אויסבאַהאַלטענע האָט געפּרוּווט אַרויפשפּרונגען אויפן דאַך, האָט אים באַגלייט אַ קנאַל און ער האָט זיך אַראָפּגעקאָלערט אַ טויטער אויפן באָדן. דער רעשט אַכט מענטשן זענען אָפּגעפירט געוואָרן אויפן יידישן בית־עלמין און אויסגעמאָרדעט געוואָרן אויף אַ בעסטיאַלישן אופן.

אונדזער שרעק, בעת דער אַקציע אויפן בוידעם, איז אוממעגלעך צו באַשרייבן. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז זיי זאָלן נישט ווייטער זוכן און דערגיין ביז צו אונדז. נאָך דעם דאָזיקן פאַל האָב איך באַשלאָסן מיך אַריבערצוטראָגן אין געטאָ, דעם אַזוי גערופענעם „לאַגער”, ווייל דאָ ווייטער צו בלייבן, איז געווען שוין אוממעגלעך.

די גרעסטע געפאַר זענען איצט געווען צענדליקער פּוילישע שקצים, וואָס פלעגן טאָג און נאַכט פּלינדערן אין יידישע הייזער און דערביי איז זיי אויסגעקומען יעדעס מאָל צו באַגעגענען יידן. זיי האָבן דאָס תיכף געמאָלדן דער געסטאַפּאָ און די מענטשן זענען געווען פאַרלוירן.

דאַגעגן אין אַזוי גערופענעם לאַגער, וואָס איז געווען אַ טייל פון געוועזענעם געטאָ, האָבן נישט נאָר זיי, נאָר אַפילו די אוקראַינישע מיליץ, נישט געטאָרט אַריינקומען; ער איז געוואָרן באַוואַכט פון דער יודנפּאָליציי. נאָכן גליק, וואָס די דייטשן האָבן ביי אונדז נישט ווייטער גע־זוכט, האָבן מיר באַלד געהאַט נאָך אַ גליק, וואָס עס האָבן זיך תיכף נאָכדעם ביי אונדז באַוויזן יידן פון אַרבעטס־לאַגער (צווישן זיי ווייכסעלבוים) און אונדז געהאָלפן אַריבערטראָגן די זאַכן. אַ דאַנק דער דאָזיקער הילף איז מיר געלונגען אַריבערצופירן אין לאַגער אַריין אַ ביסל קליידער און לעבנסמיטל. שפּעטער, בערך 12 אַזייגער ביינאַכט, בין איך צוריקגעגאַנגען אין הויז, וווּ עס האָט זיך געפונען אונדזער באַהעלטעניש און האָב אַריבערגע־פירט אין אונדזער נייעם קוואַרטיר, אין „לאַגער", די פאַמיליע. דער דאָזיקער איבערגאַנג פון באַהעלטעניש ביזן לאַגער, איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע געפאַרן און עס איז געשען אַ גרויסער נס, וואָס די דייטשע זשאַנדאַרמען האָבן אונדז נישט געפּאַקט.

דאָ אין לאַגער האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע פאַזע אין אונדזער „לעבן". ווייל מיר זענען אויך דאָ געווען אומ־לעגאַל און נישט געטאָרט זיך ווייזן אויף דער ליכטיקער שיין, האָבן מיר זיך געפונען די גאַנצע צייט אויף אַ בוי־דעם. און אַזוי ווי די געסטאַפּאָ איז געווען אַן אָפטער גאַסט אין „לאַגער", האָבן מיר געמוזט אויך דאָ פאַר זיך אויסבויען אַ באַהעלטעניש. אָבער די פאָר טעג, ביזן אויפ־שטעלן דאָס באַהעלטעניש, זענען אונדזערע ליידן געווען אויסערגעוויינלעך שווער, און ספּעציעל האָבן דערפון געליטן די מוטער מיטן נאָך האַלב־קראַנקן ברודער. אָבער נאָכדעם, ווי דאָס באַהעלטעניש איז געוואָרן פאַרטיק, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז זייער געלונגען, ד. ה. זיכער. מיר האָבן אַריבערגעטראָגן אין איִם, אונדזערע זאַכן און נאָכדעם, ווי ס'איז מיר נאָך געלונגען אויפצושטעלן אַ פּרימיטיוו אייוועלע און עס איז געווען אַ מעגלעכקייט עפּעס פון צייט צו צייט אָפּצוקאָכן, זענען מיר געווען שוין ווי אין הימל. דער פּחד פאַר די דייטשן איז דאָ גע־ווען אַ סך קלענער, ווי אין אונדזער הויז אויף סלאָוואַצקי־גאַס, אַזוי ווייט, אַז מיין מוטער און ברודער פלעגן אַפילו קענען פון צייט צו צייט אַרויסשטעקן דאָס פּנים אויף דער ליכטיקער גאַס. דאָס ערשטע מאָל זייט ראַווע איז געוואָרן „יידנריין". דאָ איז אויך מיין ברודער צוריקגעקומען צום געזונט.

אין יענער צייט, איז געווען באַוווּסט דער געסטאַפּאָ, אַז אין ראַווע באַהאַלטן זיך אויס אַ 250 יידן, וועלכע זיי קענען בשום אופן נישט כאַפּן. וועלנדיק אָבער פאַר יעדן פּרייז אַריינקריגן זיי אין זייערע מערדערישע נעגל, האָבן זיי, ענדע אַפּריל, זיך געווענדעט צום קאָמענדאַנט פון יידישן אַרבעטס־לאַגער, אַז ער זאָל אויפנעמען אַלע אומ־לעגאַלע יידן צו דער אַרבעט. אַלעמען איז געווען קלאָר, אַז די באַרבאַרן פּלאַנירן בלויז צו דערגיין, וויפיל יידן זענען נאָך געבליבן, און אַז אין אַ געוויסן טאָג, וועלן זיי דאָס דאָזיקע רעשטל אויך אַרומרינגלען און זיי אויסמאָרדן. דאָס איז אַלעמען געווען קלאָר. אָבער די מענטשן האָבן נאָך אַזאַ שווערן אוממענטשלעכן ווינטער געבענקט נאָך אַ טראָפּן פרישער לופט און אַ שטראַל פון זון, כדי צו דורכוואַרעמען זייערע ביינער. אַזוי אַרום האָבן זיי פאַר־לאָזט די בונקערס און האָבן זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט. רעכענענדיק דערביי, אַז אויב די דייטשן וועלן אַפילו וועלן זיי אויסמאָרדן, וועלן זיי עס נישט טון, פאַרן אָנקו־מען פון ווינטער.

איך מיט פרוי און ברודער, בין אויך געווען צווישן זיי. בלויז די מוטער איז געבליבן אין באַהעלטעניש, אויפן בוידעם און געקאָכט פאַר אונדז עפּעס צום עסן עסן אין אָוונט, נאָך דער אַרבעט. אָבער אין דער זעלבער צייט, האָב איך נישט פאַרגעסן אויף איין מינוט אין דער געפאַר, וואָס דראָט צו ליקווידירן דעם לאַגער און האָב מיך אומאויפ־הערלעך באַמיט צו געפונען אַ פּלאַץ ביי אַ פּאָליאַק, וווּ זיך צו באַהאַלטן מיט דער פאַמיליע.

עס האָט זיך מיר אויך עפּעס באַוויזן אַן אויסזיכט אויף אַזאַ פּאָליאַק אין דאָרף קאַמיאַנקאַ און איך האָב גע־מוזט, כמעט יעדן טאָג, מיך טרעפן מיטן פּאַרמיטלער, וואָס האָט געוווינט אויף דער באַנגאַס, וועלכע האָט געשוויבלט און געגריבלט פון אוקראַינער און געסטאַפּאָ. די זאַך האָט זיך פאַרצויגן אין דער לענג, און איך האָב דערווייל אויס־גענוצט די צייט, כדי צו פאַרשאַפן געלט און אַנדערע מיטלען, וואָס זענען נייטיק געווען צום באַצאָלן פאַרן פּלאַץ. דעם 28־טן מאַי איז מיין פרוי אַוועקגעגאַנגען צום ה. קאָזשאַרטשיק, וווּ עס איז געווען אויסבאַהאַלטן איר ברודער, כדי דאָרט צו בלייבן, ביז מיר וועלן קענען אַרי־בערגיין צום פּאָליאַק אין קאַמיאַנקאַ.

פון דאָרט אויס איז אויך געווען לייכטער זיך צו פאַר־שטענדיקן מיטן פּאַרמיטלער, וועלכער האָט גענאָסן פון מיין פולסטן צוטרוי. אין יענער צייט האָט אויך מיין מוטער זיך געוואַנדן צו אונדזערס אַ געוועזענע שכנטע, אַ פּאָ־ליאַטשקע, מיט דער ביטע זי אויסצובאַהאַלטן, נאַטירלעך, פאַר אַ גרויסער סומע געלט, אָבער ליידער אָן דערפּאָלג.

פלוצים איז דער 7טן יוני 1943 אָנגעקומען אומדער־וואַרט דער שעף פון דער געסטאַפּאָ אין לעמבערג און האָט געמאָלדן אַז אַזוי ווי דאָס געטאָ אין גרויס מאָסט איז ליק־

ווידירט געוואָרן, וועלן אויך די איבערגעבליבענע, אין צאָל פון אַן אַכט הונדערט יידן, ווערן איבערגעפירט קיין ראַווע צו דער אַרבעט. אונדזער לאַגער וועט ווערן פאַררייניקט מיט זייערן און וועט זיך געפונען אין אַ באַראַק אַקעגן יידישן בית־עלמין. זייט מאָרגן דעם 8טן יוני, האָבן מיר זיך שוין געדאַרפט געפונען צוזאַמען מיט יענע אין יענעם לאַגער.

גירוש יהודי העיר לבלוז. צילם דן ברגר.
ראַווער יידן געטריבן קיין בעלזעץ. פאָטאָגראַפירט דן בערגער.

פאַר מיר איז דאָס נייעס געווען ממש אַ טראַגעדיע און עס איז מיר געוואָרן קלאָר, אַז איך מוז זאַפאָרט און פאַר יעדן פּרייז אַהינגיין, ווו עס געפינט זיך מיין פרוי, כדי פון דאָרט צו פאַרענדיקן די פאַרהאַנדלונגען מיטן קריסט אין קאַמיאַנקאַ. איך האָב געוווּסט, אַז אין נייעם לאַגער דראָט עס יעדע מינוט אַרומגערינגלט צו ווערן פון דער געסטאַפּאָ, אָן יעדער מעגלעכקייט צו אַנטלויפן.

מיט אַ שווערן געוויסן האָב איך איבערגעלאָזט די מוטער און ברודער און אַוועק צו קאַזשאַרטשיקן. בלית ברירה האָט ער מיך אַריינגענומען, אָבער מיטן אויסדרוקלעכן תנאי, אַז ס'איז בלויז אויף אייניקע טעג, ביז די זאַך אין קאַמיאַנקאַ וועט ווערן דערלעדיקט. מיין האָפענונג איז געווען אויך די מוטער און ברודער דערנאָך אַריבערצונעמען קיין קאַמיאַנקאַ. ליידער האָט דער גורל געוואָלט אַנדערש, ווייל שוין דאָנערשטיק דעם 10טן יוני, איז דער לאַגער אַרומגענומען געוואָרן פון געסטאַפּאָ, אַלע מענטשן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין פּאָטאַליטשער וואַלד און דערמאָרדעט געוואָרן.

דעם דאָזיקן טאָג איז דערמאָרדעט געוואָרן דער לעצטער רעשט פון ראַווער יידן.

וואָס אין מיין האַרץ האָט זיך דאַן אָפּגעשפּילט איז נישט צום באַשרייבן. אַז איך בין דאַן נישט אַראָפּ פון זין, איז איינס פון די גרעסטע נסים אין מיין גאַנצן דאַמאָלסדיקן לעבן. אָבער פּלוצים, איז צוויי טעג שפּעטער, דעם 12טן יוני אין אָוונט, צו מיר אַריינגעקומען קאַזשאַרטשיק און דערציילט, אַז מיין ברודער איז געלונגען זיך צו ראַטעווען און ער געפינט זיך אין דעם מאָמענט באַהאַלטן ביי אים אין גאָרטן. אין דעם מאָמענט בין איך איבערגעביטן געוואָרן, ווי ניי געבוירן און געבעטן פון קאַזשאַרטשיק'ן, ער זאָל אים אויך אַריינעמען צו זיך, ביז מיר וועלן קענען גיין פון דאָרט אין באַהעלטעניש קיין קאַמיאַנקאַ, אָבער ער האָט דאָס אָפּגעזאָגט און איך בין געבליבן הילפלאָז.

שפּעט אין אָוונט בין איך אַרויס צו מיין ברודער, מיינענדיק, איך וועל אים קענען עפּעס העלפן. מיר זענען צוזאַמען צוגעגאַנגען צו אייניקע באַקאַנטע פּאָלאַקן, מיט דער האָפענונג צו געפונען ערגעץ עפּעס אַן אָרט, כאָטש אויף אַ פּאָר געציילטע טעג, אָבער אַלעס אָן דערפאָלג. אַזוי אַרום האָב איך געמוזט שפּעט ביי נאַכט מיך אומקערן אויף מיין פּלאַץ און ער אויף זיינעם, אין גרוב אין גאָרטן פון קאַזשאַרטשיק. מיין ווייטיק איז געווען אומבאַשרייבלעך. נאָך אייניקע טעג, האָט מיין ברודער געמוזט פאַרלאָזן זיין לאָך אין גאָרטן, ווייל פאַר קיין פּרייז אין דער וועלט האָט דער באַלעבאָס אים נישט געלאָזט דאָרט ווייטער בלייבן.

דערנאָך האָב איך אים נאָך בלויז צוויי אָדער דריי מאָל געזען סך־הכל, און ווייטער איז עס געווען אוממעגלעך. איך האָב מיך מיט אים פאַרבינדן שריפטלעך מיט דער הילף פון קאַזשאַרטשיק. איך האָב געפּרוּווט אים פאַרבינדן מיט יענעם פּאָליאַק, וואָס איז אַ מאָל פאַרהאַלטן געוואָרן בעתן אַריבערטראָגן זאַכן פון אונדז און איז יעצט שוין געווען אויף דער פריי. אין דעם 30טן יוני האָט מיין ברודער געזאָלט אַריבערגיין צו אים. ער איז אָבער אַהין נישט אָנגעקומען.

די לעצטע ידיעות איבער מיין ברודער זענען געווען פון 29טן יוני. אַזוי ווייזט עס אויס, אַז גייענדיק אַ טאָג שפּעטער צום קריסט, ווי אָפּגעמאַכט, איז ער אויפן וועג געוואָרן געכאַפּט דורך אַן אוקראַינער אָדער דייטש און דערמאָרדעט געוואָרן. די פאַרצווייפלונג איז געווען אָן לשער. און קאַזשאַרטשיק האָט יעצט פאַרשטאַנען, אַז ער איז געווען בכוח אים צו צוהעלפן, ווען ער וואָלט נאָר געוואָלט. פאַר דעם דאָזיקן טייערן פּרייז האָט ער דאַן מסכים געווען אונדז שוין צו לאָזן ביי אים, נאַטירלעך, אויך פאַר אַ שיינער געלט־באַלוינונג, וועלכע מיר האָבן אים אייגנטלעך באַלוינט מיט גרויס דאַנק דערצו.

איבערן ווייטערדיקן לעבן אונדזערן ביזן 20טן יולי 1944 אין באַהעלטעניש ביי ה' קאַזשאַרטשיק וואָלט ווידער געווען נישט ווייניק צו דערציילן. איך האָף דאָס אַמאָל באמת צו מאַכן אין אַן אַנדערן טייל פון מיינע זכרונות.

דעם 8.6.44.

עס איז יעצט 10 אַזייגער אָוונט. איך שטיי גראַד אויפן

בוידעם און די טיר צו דער וווינונג איז אָפן. איך זוך אײַנ־צואַטעמען אייניקע טראָפּן פרישע לופט. דורך אַ פענצטער קוק איך אַרויס אויפן וועג, איבער וועלכן איך בין געגאַנגען דאָס לעצטע מאָל היינט אַ יאָר, אין טאָג, ווען איך בין אַנטלאָפן פון געטאָ אַהער צו דער באַהעלטעניש ביים קריסט אויף דער היטשער גאַס. מיט גרויסן האַרצווייטיק דערמאָן איך מיך ווי מיט אַ געבראָכן האַרץ האָב איך מיך געזעגנט מיט מיין מוטער און ברודער, טראָץ דעם וואָס אין האַרצן האָב איך געגלייבט, אַז עס וועט געשען אַ נס און איך וועל זיי קענען אַריבערנעמען אויף אַ זיכערן פלאַץ. אָבער געשען איז אַנדערש און זיי זענען אַוועק, ווי אַלע אַנדערע אונדזערע טייערסטע זענען אַוועק.

מיט טרערן אין די אויגן, דאַנק איך דעם ליבן נאָמען, וואָס איך שטיי נאָך דאָ יעצט און קען רעדן און הערן און זען. און איין ווונטש פילט אויס מיין האַרץ: צו דערלעבן, ווי עס וועט נאָך באַצאָלט ווערן די באַרבאַרן, וואָס עס קומט זיי דערפאַר, וואָס זיי האָבן אָנגעטון מיט אונדזערע משפחות און מיליאָנען אַנדערע משפחות בלויז דערפאַר וואָס זיי זענען געווען יידן.

ראווע, דו שטעטעלע מיינס!

ייכל מייזעלס

ברידער און שוועסטער, חברים און שארית־הפליטה,
קומט צו מיר, איך וויל דערציילן אייך אַ ליד,
אַ ליד פון אונדזער שטעטעלע, וואָס אין ווייטיק,
איז עס אונטערגעגאַנגען — אין אַ ים פון בלוט.

אַ ליד איבער ראַווע, אונדזער שטעטעלע, דעם קליינעם,
ווו מיר זענען געבוירן און געווען יונג אַמאָל,
אין מיינע אויערן הערט נישט אויף צו קלינגען דאָס יאָמערלעכע וויינען
פון אירע עופהלער, — די לופט פון דער גאַנצער וועלט איז מיט זיי פול.

אין נעכט פינסטערע, צעשניידט דאָס שרייען פון יענע עופהלער מיינע אויערן,
דאָס בלוט שטורעמט אין די פולסן, עס וויל צעזעצן מיינע שלייפן.
אוי, מיין אָרעם שטעטעלע, ווו איך בין יונג געווען און געבוירן,
ווי גרויס דיין אומגליק איז — אוממעגלעך צו באַגרייפן!

פון דרום — דער באַרג וואָלקאָוויצע,
פון צפון — די ראַטע, דער טייך,
פון מערב — דער „זאַמד", טאַרגאָוויצע,
קיין מזרח — דער באַנהויף פירט אייך.

אָט אַ דאָ, אינעם קליינינקן טאָל
האָט ראַווע, די שטאָט, זיך צעשפּרייט,
דאָס יידישע ראַווע, וואָס געווען איז אַמאָל,
אונדזער היים, אונדזער לעבן און פרייד.

זי איז געווען אונדזער שטאָט,
ס'ליגן דאָך דאָרט אונדזערע זיידעס־געביין.
היינט שרייט פון דאָרט צום הימל דאָס בלוט
פון עלטערן — און שוועסטער און ברידערס געוויין.

✶

געלעבט האָבן אבות אין ראַדוּע, זייט דורות
און זענען אויך דאָרטן אין נחת געשטאָרבן,
געווען אין ראַדוּע, אַזש דריי בתי־קברות,
זייט הונדערטער יאָרן, נאָך ווייט פאַרן חורבן.

געוווינט האָבן אונדזערע אבות מיט שכנים:
פּאָליאַקן, אוקראַינער, זייט יאָרן אָן אַ צאָל.
געחלומט, געטרויערט, געפרייט זיך אינאיינעם,
ווי געוויינטלעך, ס'טרעפט זיך ביי שכנים אַמאָל.

דאָס שטעטל איז אָרעם און גרויסע גבירים,
בסך־הכל אַ פּאָר — אַן אַכט, אָדער צען;
דערפאַר אָבער רייך — אין גאַנץ גרויסע אביונים,
קיינער ווייסט נישט, פון וואָס און זייט זוען.

געווען אין ראַדוּע — אַן אַלטע, רחבותדיקע שול,
אַ סך בתי־מדרשים, מניינים און קלויזן,
אינדערפרי און אין אָוונט — געפּאַקט אין זיי פול,
מ'דאַוונט, מ'לערנט אַ סוגיא, מיט אותות ומופתים באַווייזן.

פון חדרים אָן אַ צאָל, הערט זיך דאָס זינגען
פון דינע שטימעלעך, קעלעכלעך פון יידישע קינדער.
אַ גרויסער טייל פון זיי — טוט די סלינע שלינגען,
ביים לערנען איבער יעקב־אבינוס שאָף און רינדער.

✶

שבת הערשט מאַיעסטעטישע רו איבער דער שטאָט,
די נשמה יתרה שוועבט איבער אַלעס,
אַפילו ווער ס'הונגערט די גאַנצע וואָך, קיין ברויט נישט האָט,
אויף שבת האָט טשאָלנט און געפלאָכטענע חלות.

מאַמעס, ביי בענטשליכט מיט געפלאָכטענע פינגער,
בעטן ביי רבונו של עולם פרנסה און געזונט פאַר קינדער:
„פיר זיי אין דרך הישר, סיי עלטער, סיי יונגער,
דו, פאָטער אין הימל, באַווייז דיינע וווּנדער!"

די טאַטעס ביים קידוש און שפּעטער ביי זמירות,
די אויגן פאַר מידקייט, פון האָרעװאַניע זיך קלעבן,
אינדערפרי ביי דער סידרה, ער קוקט אויף די שורות
און טראַכט: „גאָטעניו, אַ ביסל מער פרנסה, אפשר קענסטו געבן!"

*

און די יידישע פרנסות, ווער קען זיי אויפציילן!
קלייטלעך פון מילכיקס, פון בוימל און אייער,
טשוועקעס און אייזערנע דראָטן אויף איילן,
אָבער פון אַלעמען, נישטאָ צו באַצאָלן דעם שטייער.

מען האַנדלט מיט ברעטער, מיט האָלץ און מיט וועלדער,
מיט הערינג, מיט וואָל און מיט פעלן און מיט זאַלץ,
אָפּגעקויפט סעדער און תבואות אויף פעלדער,
אָפּגעהאַרעוועט אַ זומער און געבליבן אָן אַלץ.

*

אַ שטאָט פון חסידים, למדנים, אדמו"רים
און סתם־יידן, וואָס לערנען אַ גאַנץ יאָר תורה.
אויך אפּיקורסים, „אינטעליגענטן", אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים
און „חברה", וואָס האָבן פאַר קיינעם נישט קיין מורא.

און סתם־זיך בחורים, מיט וויסן אַ קוואַל,
בחורים, וואָס שרייבן מיט טעם און טאַלאַנט.
איבערגעלאָדן, געפּרעסט איז דער זאַל,
אַז איינער פון זיי רעדט איבער מאַרקס אָדער קאַנט.

*

איז אָט אַ דאָס, איז געווען ראַווע אונדזער שטאָט,
די שטאָט פון אונדזער יוגנט, אונדזערע עלטערן — אונדזער היים.
איז לאָמיר שעלטן אַלע די הענט, וואָס האָבן פאַרגאָסן זייער בלוט
און „זכור את אשר עשה לך עמלק!" ביזן לעצטן אָטעם־צוג שרייען!

יאַנאָבסקי־לאַגער אין לעמבערג

ראָזען פּתריאל
סידניי

ליידער קען איך נישט אָנגעבן קיין גענויע דאַטן, ווייל איך האָב קיין טאָג־בוך נישט געפירט.

ס'איז געווען אין חודש כסלו 1941. מיר זענען געווען אין יאַנאָבסקי לאַגער; די שטימונג פון אַלע מענטשן איז געווען — פאַרצווייפלט. מ'האָט מורא געהאַט דעם קאָפּ פון באַראַק אַרויסצושטעלן. ווען מען איז אין די שפּעטערע שעהן ביינאַכט אַרויסגעגאַנגען, האָבן די אוקראַאינער פון די אַבסערוואַציע־פּאָסטנס, די גייענדיקע אין קלאָזעט דערשאָסן.

אַזייגער 4 איינדערפרי האָט אָנגעהויבן די „רוטין", ווי אין אַ קעסל. די ס. ס. לייט מיט הינט און בייטש, זענען אַריין אין די באַראַקן מיט געשרייען: „ווי אַ ווינט אַרויס"!... מען איז געפאַלן איינער איבערן צווייטן, כדי נישט געביסן און געשלאָגן צו ווערן. אין דרויסן איז געווען טונקל, אַזוי ווי די זון וואָלט זיך געשעמט דעם טאָג צו באַליכטן... יעדע גרופּע האָט זיך פאַרזאַמלט אין אַ שטעלע, אונטער דער אויפזיכט פון לאַגער־עלטסטן. די קעלט און שניי האָבן נאָך צוגעהאָלפן צו די ליידן. אַלע פון לאַגער זענען מיר געשטאַנען אין גרופּן, צו דער אַרבעט צו גיין, ביז 7 אַזייגער און מ'האָט נאָר געהערט: „היטסע אַב"! און ווי איז געווען דעם, ווער ס'האָט נישט באַוויזן גענוג שנעל דעם הוט אַרונטערצונעמען... מ'טוליעט זיך איינער צום צווייטן כדי זיך אַביסל וואַרעם צו האַלטן. פיל פון אונדז מיט צעריסענע מלבושים און צעריסענע שיך... טיילן פון קערפּער קוקן אַרויס...

ענדלעך שרייט מען: "מאַרשירן"...

בעת מיר זענען געשטאַנען איז אַרויסגעקומען אַ ייד, וועלכער האָבנדיק הויכע טעמפּעראַטור פון טיפוס, האָט אַרומגעוואַנדערט אין לאַגער. מ'האָט פאַרזוכט דעם יידן צוריק אין באַראַק אַריינצופירן; אָבער אַן דערפאַלג. אַן ס. ס. מאַן האָט אים באַמערקט און גלייך מיט איין קלאַפּ דעם יידן דערהאַרגעט... ביים אויסגאַנג פון לאַגער איז געווען אַ פּירעקיקער טייל אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט. דאָרט האָט מען שוואַכע, אָדער די, וועלכע זענען דעם ס.ס. מאַן נישט געפעלן — אַריינגעטריבן. און דאָס איז געווען גוט, ווען די קרבנות האָבן גליק געהאַט און מ'האָט זיי דערשאָסן; ווייל די אַנדערע אומגליקלעכע האָט מען האַלבנאַקעט אויסגעטאָן און זיי געלאָזט דערפרירן ווערן...

אונדזער גרופּע איז געשטאַנען נאָענט צום אויסגאַנג. מיט איין מאָל הערן מיר ווי איינער רופט פון הינטער די דראָטן: „משה, איך בין דיר שולדיק 5 זלאָטעס, דאָ זענען זיי; איך ווייל שטאַרבן אָן חובות"... איך האָב געזען דאָרט ליגן אַ סך דערפרוירענע מענטשן, אָבער אַ טייל פון זיי האָבן נאָך עפּעס מיט די הענט באַוויגן...

ענדלעך מאַרשירן מיר אַרויס אונטער באַגלייטונג פון אַן אוקראַאינער און אַ דייטש. מען פאַרלירט די מענטשלעכע געפילן, מ'ווערט אַפּאַטיש און מ'איז מקנא די מתים... שוין איבערגעקומען"...

מיר האָבן געאַרבעט אויף קאַזשימיעזשאָבסקאַ 32 ביי „אָפּעל־ראַמקע" אַלס אויטאָ־מעכאַניקער. דער הימל האָט אַ גאַנצן טאָג אויסגעזען ווי בליי. פון צייט צו צייט האָבן זיך שטראַלן באַוויזן... מען איז פאַרצווייפלט. קיין אויסזיכט. דער ווינטערדיקער הימל רויזלט זיך; די זון האַלט ביים אונטערגיין. מיר הערן, מען שרייט: איינשטעלן! (פאַרענדיקט די אַרבעט) מען פאַרזאַמלט זיך; מען ציילט אָפּ; מיר אַלע זענען דאָ. ווידער אין באַגלייטונג פון באַוואַכונג... מען פירט אונדז צוריק אין לאַגער, מיר מאַרשירן... די טראַמווייס זענען איבערפולט מיט קריסטן, וועלכע קוקן אויף אונדז מיט שפּאָט און פאַראַכטונג... אויף די טרעפּ פון די טראַמווייס שטייען וואָלאָצעס און שלאָגן מיט נאַהייקעס די מאַרשירנדיקע יידן. מיר באַגעגענען אַנדערע גרופּן, וועלכע גייען צו דער נאַכט־שיכט־אַרבעט. מען שרייט צו אונדז: „היינט איז וויטאַמין „ב" און „צ"..." מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט. מיר האָבן געבעטן דעם דייטש, וועלכער האָט זיך אַביסל מענטשלעך באַנומען, אונדז לאַנגזאַם צו פירן, כדי מיר זאָלן זיך קענען דערוויסן פון אַן אַנדערע גרופּע; אָבער דער אוקראַאינער האָט געדרענגט, מאַרשירן; אינצווישן האָבן מיר דערגרייכט דעם לאַגער... אַ בהלה. געשטאַפּאָ ס.ס. לייט, וואָלאָצעס, מען שלאָגט, מען שיסט, מען טרייבט, אויך מיר זענען אין מיטן. די סיבה: ס'איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט קלעצער און ציגל אויפן יאַנאָבסקי באַנהויף און כדי צו שפּאָרן טראַנספּאָרט האָט מען די שוואַכע, קראַנקע לאַגער־מענטשן געצוואונגען דאָס אין די הענט צו טראָגן. יעדער קלאָץ איז געווען קורץ און דיק, בערך 2 מעטער לאַנג און פון 300 ביז 400 ק"ג שווער... און דאָס האָט מען געמוזט אין לאַגער מיט די הענט טראָגן... אויך ברעטער און ציגל...

נישט גענוג רייך איז די מענטשלעכע פאַנטאַזיע, כדי דאָס טראַגישע בילד שריפטלעך איבערצוגעבן... מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן, טייל געשאָסן, און אַ טייל מיט קאָלבן דערשלאָגן... ווער נאָר האָט נישט גענוג כוח געהאַט

צו לויפן, איז אין שטאַל־פיר־עק אַריינגעוואָרפן געוואָרן, און אַזוי אין דער פּראַקטיקער נאַכט דאָס לעבן פאַרענדיקט. ס'איז ענדלעך 11 אַזייגער ביינאַכט, די אַרבעט ווערט אָפּגעשטעלט, מען זוכט די מענטשן פון דער גרופּע, אַ סך פעלן; אין באַראַק זענען דאָ בערך 400—500 מענטשן, מ'ליגט איינער איבער דעם צווייטן, ס'איז שטיל, מ'רעדט נישט; מ'הערט נאָר קרעכצן אָדער וויינען און אַזוי איז מען אַביסל איינגעשלאָפן, כדי אַזייגער 4 מיטצומאַכן אויפסניי די זעלבע „רוטין"... מיר אַלע זענען אַוועק צו דער אַרבעט אַלס אויטאָ־מעכאַניקער. אין לאַגער האָט מען אַן אויסוואַל פון אַרבעטס־פעאיקע געמאַכט. ביים צוריקקומען אין לאַגער ביינאַכט, האָבן מיר די שטאַל־דראָט־קאַמער געפונען ליידיק.. מיר האָבן בלויז אַ סך שיך און קליידער געפונען... און אַזוי איז פאַרענדיקט געוואָרן דאָס קאַפּיטל:

וויטאַמין „ב" (בעלקעס) און וויטאַמין „צ" (ציגל)...

מזכרונותיה של אידה קליינער־לב

מאיר לוין

„אולי את היא שתזכי לחיות", — אמרה אמי. — ואם תחיי, אוה, עליך לכתוב הכל — איך חיית, ומה קרה אותנו, כדי שייוודע הכל. צריכה את לכתוב את הכל, כפי שהיה".

גם עכשיו דומני, שעדיין היא אומרת אלי דברים אלה, ועדיין אני עומדת ליד הפתח, אבל כבר אינני אני. הנני בת־איכרים אוקראינית, זרה, גולמנית, ושמה קאטארינה. קאטארינה יכולה ללכת מן הבית הזה, אך אני, אוה, אינני יכולה. לקאטארינה אותן הלחיים הלוהטות שהיו לאוה תמיד, לחיים מוצקות סמוקות, גדושות חיוניות, אותן הלחיים, שכל אחד צריך היה להתעכב ולצבוט אותן — אי אפשר שלא, היו אומרים — כשהייתי ילדה קטנה. אנשים מבוגרים היו מרכינים עצמם לצבוט אותן, וכמובן — כל אמא שבעיר. בין שהיתה אוה הולכת לבית־הספר, בין רצה לשליחויות, בין מנצחת על כנופית חברותיה למשחק — איש לא יכול לעמוד בפיתוי לעצור אותה. אף הנוטריון של העיר, מר נוביק, שהיה מרכיב פנסנה לחטמו, היה מרכין עצמו ואומר בהתפעלות: „אוה, אוה, אילו לחיים! אילו לחיים! איזו בריאות! כבת־איכרים אוקראינית ממש!" והוא היה צובטן צביטה קלה, והיא היתה רואה את רכסי־הזהב של שרווליותיו.

והנה ביום הזה — אוה בעלת אותן הלחיים האדומות, שערה השחור מסורק ומשוך למטה סביב פניה, כדרך הכפריות, אוה לבושה חצאית־איכרות רחבה, ובידיה ארנקה שבתוכו תעודות־הזיהוי המזוייפות שלה — אוה נעשתה עכשיו קאטארינה, ולכן היתה יכולה לפנות בעוד רגע ולעזוב את ביתה, לנסות ולחמוק לבדה, לתוך העולם שם מותר לחיות.

יודעת אני, שאסור לי להגות רגשות־אשמה על כך, החיים תבעו זאת: תבעה זאת אמי, שאותו רגע עוד היו בה כוח חיים ועצמת־חיים. יודעת אני שאמא שילחה אותי. שילחתני למען אחיה. ואף על פי כן אותו רגע קפוא הוא, כמו עוד עכשיו אפשר שלא אחליט כלל להסתלק ולהניחם שם, מצפים לגורלם.

וכמו תיגאל משפחתי מציפית־האימים האינסופית רק לאחר שאשוב הביתה ואספר להם, מה הקורות אשר קרוני בכל אותה הרפתקה ממושכת בחוץ — כשם שידעתי באותם הערבים, שהתחלתי לצאת עם נערים, שאם אאחר לשוב, ישכבו אבי ואמי ערים ומצפים, ורק משמשמעוני חוזרת הביתה יכבו את האור בחדרם ויירדמו.

בוודאי לא בראווה־רוסקה עירנו הם מצפים ציפית־נצח, ובכל זאת — שם אני רואה אותם, באותו בית, בשעת פרידתי. לא ביתנו שלנו הוא, שחנות־ממתקים בקומת־הקרקע שלו, ושלוש דירות נאות, עם חדרי־אמבטיה, בקומות העליונות — הבית שהצליח אבא לבנותו ליד רחבת בית־המשפט, הקים אותו דיוטה אחר דיוטה. משפרע את החובות על דיוטה אחת בשביל שיוכל ללוות לדיוטה האחרת. והנה באו הרוסים בקיץ 1939 והשתלטו על חלק־פולין שלנו, ואת חנותו של אבא הפקיעו.

ובקיץ שלאחר־אחריו — אך גמרתי את חוק־לימודי בגימנסיה — באו הגרמנים וגירשו את הרוסים, ונטלו להם את ביתו של אבא, ואותנו גירשו בחזרה אל שכונת־היהודים הישנה מאחורי כנסית סטיפאן הקדוש, שם התגוררנו בהיותי ילדה קטנה.

משפחת בלומנפלד אספה אותנו, ומסרה לנו את הטרקלין בדירתה. בית־בלומנפלד היה לי תמיד בית שני, כי אלה בלומנפלד היתה „תאומה" שלי, ביום אחד נולדנו — בראש־השנה! ופרידה אחותה הבכירה היתה בת־גילה של טונצ'ה — טאובה — אחותי. ארבעתנו נכנסנו לבית־הספר ביום אחד, כיון שאנו הקטנות לא הנחנו לבכירות ללכת בלעדינו. יחדיו עברנו את כל בית־הספר, באותה כתה.

עתה אספו אותנו הבלומנפלדים. פסנתר ויצירות־אמנות היו להם בטרקלין, שם הצענו מצעינו. מר בלומנפלד איש „מתקדם" היה; הוא היה הראשון שהתקין טלפון בביתו, שקנה לו ראדיו. בנותיו היו שתי הנערות הראשונות בעיר שהיו להן אופנים, ואחריהן טונצ׳ה ואני.

טונצ׳ה — מבית בלומנפלד נלקחה, נחטפה באקציה השלישית, בפשיטה השלישית על יהודי ראווה־רוסקה, עת רצה החוצה, לנסות ולהחזיר הביתה ארבע ילדות קטנות. עם ארבע הילדות חטפוה.

אז הוחלטה ההחלטה, כי עלי ללכת. במשך כמה ימים היינו המומים — ואחר כך נתחדשה תקיפותה של אמא. „אי־אפשר שכולנו נשב כאן ונחכה למותנו", — אמרה. — „אוה, את צריכה ללכת".

על הדרך כבר נידברנו, בלחישה. לנסות ולצאת כנוצריה, כעובדת מתנדבת, באמצעות ה„ארבייטסאמט", לשכת־העבודה, לגרמניה עצמה. לקשישים יותר לא היה סיכוי להצליח בכך. אבל בחורה צעירה יכולה היתה להצליח.

תחילה סירבתי. עכשיו יותר מבעבר לא יכולתי לעזוב אותם. אבל אמא לא קיבלה טענותי. „אוה, אני אומרת לך, צריכה את ללכת".

אמרתי, שאנסה ללכת, אם אוכל לקחת עמי את אחי זעליג הצעיר. „כך תביאי כליה על שניכם", אמרה אמא. היא היתה שקטה ומעשית. בחורה אולי תצליח לאחז עיניהם. אבל נער — ברגע שיתעורר ספק, יגלו שיהודי הוא. לא, אמרה, צריכה את ללכת בלעדיו.

אבל — לבדי? לבדי באותה ארץ־אויב חשוכה? סיפרתי על התכנית לפרידה, לאלה. הן נפעמו עוד יותר ממני. הלא ניתפס לפני שנצא מראווה־רוסקה. לא, לא, אם למות, מוטב להשאר אצל המשפחה, למות יחדיו.

אמי לא הרפתה ממני. „אוה, את צריכה להיות הראשונה. אם תצליחי, ילכו אחרות בעקבותיך, וגם הן יינצלו".

ידעה אמי את יוהרתי, את גאוותי על שתמיד אני ראשונה, מנהיגה לאחרות. „אוה הקוזאק", כך היו הכל מכנים אותי, בילדותי. סוף סוף אמרתי: אלך.

משהסכמתי, עבדנו בחפזון קדחתני. תחילה צריכים היינו להחליט, מי ומה אהיה. בחורה פולניה? לפולניות פנים מוארכים יותר משלי, וחיוורים יותר. בפני העגולים ובלחיי הסמוקות הייתי יכולה להיראות כאוקראינית. כן, כן, אוקר־אינית, אמרה אמא. כי היה בזה יתרון. בעיני הגרמנים עדיין היו הפולנים אויבים מנוצחים, שאינם מקבלים משטר. אולם רוב בני־הכפרים בסביבה שלנו היו אוקראינים, ששנאו את משטר הפולנים. מעולם לא נתייאשו לגמרי מן המאבק לעצמאות אוקראינה. והגרמנים ראו אותם כבעלי־ברית, וגילו להם יחס־העדפה.

בסדר, אהיה אוקראינית.

זקוקה הייתי לניירות, לתעודת־לידה, לזהות. כאן עזרה לי רחל שווארץ, חברתי מבית־הספר. תמיד חשבתי את רחל כנערה יפת־מראה ובלא שכל רב. בעת שלטון הרוסים עבדה רחל באחד ממשרדיהם. עכשיו נתברר, ששמרה לעצמה כמה טפסים של כרטיסי־זיהוי, ואף חותמת השאירה בידיה.

מפנקס־התושבים בררנו שמה של בחורה אוקראינית שמתה, קאטארינה לשצ׳ישין, מכפר ורכראטה הסמוך. היא היתה גדולה ממני בארבע שנים, אך אני הייתי מפותחת יפה, ויכולתי להציג עצמי כבת עשרים־ושתים שנה. הכינונו תעודות רוסיות על שמה, עם שמות הוריה ותאריכי־לידתם — הכל אשר לכל. אף הצלחתי להשיג טופס של כרטיס־עבודה גרמני, ומילאנו אותו בשמה.

ומה יהיה הסיפור אשר בפי? הלא הוא צריך להיות סיפור פשוט, מתקבל על הדעת. נזכרתי בפרשתה של חברה אחרת מבית־הספר, ריטה מאיר. לפני שבאו הרוסים, ישבה משפחתה של ריטה בעיר־נופש קטנה, והיא עצמה למדה בפנימיה בלבוב. בימי הכיבוש הרוסי אסרו אנשי הנ.ק.וו.ד. את הוריה, שהיו ציונים נכבדים, והגלום לסיביר. ריטה עברה לבית סבתה בראווה־רוסקה, בקרבת ביתנו.

מרובות היו הפרשיות הללו של צעירים, שנשארו לבדם כאשר הוגלו הוריהם פתאום על ידי הרוסים. בסיפור כזה היו הגרמנים עשויים ליתן אימון. ובכן, אהיה בתם של איכרים עשירים, קולאקים, שהוגלו בעת שהייתי בבית־הספר במקום אחר. עכשיו שאני לבדי, קשים עלי החיים. אין מקומות־עבודה טובים בראווה־רוסקה. מעדיפה אני לעבוד ברייך.

עכשיו הוצרכתי להפוך עצמי לקאטארינה. חצאית רחבה, צבעונית, אבל לא חצאית־כפרית ממש, שכן קאטארינה כבר זכתה למידת־מה של חינוך. גם החולצה צריכה להיות משהו „בין־הגזרות". אף על פי כן היתה קאטארינה עוטפת ראשה במטפחת, ומסרקת שערה סביב פניה, וכמובן — לענוד צלב.

אמא חשה אל מכרים פולנים, לבקש צלב וספר־תפילה. התחלתי לשנות את חזותי, שכן היה צורך לצלם תמונה לכרטיס־הזיהוי. אמרתי לעצמי, שזו צריכה להיות תמורה ממש, ולא רק תחפושת. אם אצא בחשבי עצמי כאוה, ורק מעמידה פנים שאני קאטארינה, בוודאי עתידה אני לחשוף את צפונותי, ביום מן הימים, במקום מן המקומות.

אמא חזרה ובדקה אותי. וגם היא הפצירה בי: „עליך לחדול לגמרי מלהיות אוה. אסור לך לחשוב עלינו. מי יודע, אימתי תסתיים המלחמה, ומה יהיה פרצופו של העולם".

כי בקיץ 1942 עוד היו נצחונות הגרמנים שרשרת רצופה; ואיש לא הגה ספק, שישתלטו על כל אירופה, אולי על העולם כולו.

אמא תלתה את הצלב על צווארי. גדול היה הצלב, צהוב, מוצק. מימי לא הייתי דתית במיוחד. בשבתות היה אבא, ר׳ ירוחם קליינר, לובש את אדרתו השחורה הארוכה וחובש לראשו את מצנפת־הפרווה והולך לבית־הכנסת, אבל תמיד חשתי, שבעיקר מתוך הרגל הוא עושה זאת, ומעולם לא דרש מאתנו שנדקדק במצוות. אמא שמרה על כשרות הבית — גם היא מתוך הרגל, סבורה הייתי — וימי חג ומועד, ימים נוראים ושלש רגלים, היינו שומרים ככל בית בישראל. בימי הכיבוש הרוסי לימדו אותנו בבית־הספר, כמובן, שכל הדתות הן אמונות תפלות. ובכל זאת, אותו רגע היתה לי הרגשה מוזרה. הצלב שלהם. כריסטוס שלהם. כמו נשתיירה בלבי־מימי־ילדותי שמינית של פחד וחרדה, מפני אותו קמיע מגי שלהם. כמו עלול עוד מקרה נורא לקרותנו, אם איתפס עונדת את הצלב שלהם. אבל כלום לא היה גם ישו עצמו יהודי ?

מישהו הקיש בדלת. הצלם בא, וברגע הראשון לא הכיר אותי. צחקנו: זו היתה התחלה טובה. הוא צילם אותי, מיהר הביתה, וכעבור שעה הביא את התמונה. הדבקנוה, רחל ואני, על תעודת־הזיהוי הרוסית, והחתמנוה בחותמת, מחציתה על התמונה ומחציתה על הכרטיס.

התכוננתי לקחת עמי ילקוט־עץ קטן, כילקוטיהן של הכפריות. אמא ארזה בו את חפצי. ראיתי אותה נותנת בו אחת משמלותי הטובות. „אמא ! לא !״

„היית בבית־הספר בלבוב״, — אמרה, בהזכירה לי את פרשת־חייה של קאטארינה. — „לכן אפשר שיש לך כמה מלבושים עירוניים. אוה, קחי זוג נעליים עם עקבים גבוהים. צריכה את לחיות בגלוי, להיות ככל בחורה צעירה וערה״.

יצאתי לשליחות אחרונה. אותו ערב עמדו הקרובות שבידידותי לבוא אלי לברכני ברכת־פרידה, וקיוויתי למצוא משהו לכבדן — אולי פירות. והנה אני ממהרת לצד הרחבה, ולקראתי באה חברה טובה של אחותי, אסתר וארשבסקי. בחדשים האחרונים לשלטון הרוסים למדו אסתר וטונצ׳ה יחדיו בבית־הספר התיכון בלבוב. חטפנו שיחה, בזהירות, שלא להזכיר את טונצ׳ה. תוך גלגול השיחה נאמר, שאני „חושבת ללכת מכאן. פתאום אמרה לי אסתר : „גם אני כבר חשבתי ללכת. אבל מפחדת אני לנסות לבדי. והורי לא יניחו לי לעולם״.

„אסתר ! בואי עמי !״

מחצית פחדי כמו נגולה מעלי. לא להיות לבדי ! הלכנו ישר לביתה. בלכתנו יחדיו הסתכלתי באסתר שוב ושוב, מנסה לראותה כמי שאיננה מכירה אותה. קטנה היתה ורזה ונאה, ושתי צמותיה הארוכות יורדות עד מתניה. אם היתה כורכת את הצמות סביב ראשה, היתה נראית אוקראינית לכל דבר. אבל אותו רגע פנתה אלי בשאלה, מישירה מבטיה אלי. מבטי עיניה היהודיות. איך יכול מי לטעות בראותו עיניה ? עינים חמות, כהות, שמבטן מלנכולי במקצת ? והרגל זה שרגילה היתה לשמוט ראשה על צדו בשאלה שאלותיה.

ידעתי, מאין לה הרגל זה של שמיטת־ראש. הרגל של אביה. משפחתה של אסתר משפחת־חרדים היתה. ר׳ חיים וארשבסקי שופע היה מאמרים מן הגמרא, אלא שרוב אמירותיו שאלות היו. ואם לא ידע קרבנו מה להשיב, היה ר׳ חיים עצמו משיב תשובה, וראשו שמוט על צדו ממש כך.

ועכשיו גם אסתר כך, אלא ששאלתה לא היתה מן הגמרא. „איך את אומרת לצאת מראווה־רוסקה ?״ — שאלה. — „אין את יכולה להכנס סתם לתחנה ולעלות לרכבת. הכל מכירים אותך״.

„אעלה לרכבת בהוטה־זיילונה״, אמרתי. תחנת הוטה־זיילונה היתה מרוחקת כעשרה קילומטרים. „אתגנב מעיבורה של העיר, אָסיר את הסרט מעל שרוולי, ואלך להוטה־זיילונה״ כך אפשר היה. באותו זמן עדיין לא הוקף רובע־היהודים שבעיר גדר־תיל.

„התעברי בעיר וילקוט בידך ?״

על זאת לא נתתי דעתי.

עכשיו שמטה ראשה על צדו ודקלמה בנעימה מתנגנת, כדרך אביה בהביאו ציטטין מן הגמרא : „קודם כל עלינו למצוא פולני, שיביא את ילקוטינו להוטה־זיילונה...״

„אסתר״, — אמרתי, — „אם אנו צריכות ללכת יחדיו, צריכה את להזהר מדיבור מתנגן, כרבנית״.

מיד הבינה, ואף לא נפגעה. „גם את, אָוה. יודעת את, את מדברת בידיך״.

„יודעת. את תצטרכי להשגיח עלי, ואני אשגיח עלייך״. הוי, עד מה נהיה בטוחות יותר, אם נלך יחדיו.

„להוליך את ילקוטינו״, — חזרה אסתר לענייננו, — „אבקש מאנטיק״.

אנטק, אב לתריסר ילדים, היה הסבל במשרד־הדואר, שם עבדה אסתר בימי הרוסים אחרי השיעורים בבית־הספר. מוכן היה לעשות הכל למענה.

הגענו לביתה של אסתר. שתי אחיות היו לה, קטנות ממנה, ואח גדול. כל בני־משפחתה ישבו סביב השולחן, כשליבנו את תכניתנו. הוסכם שנלך — אבל כלום לא אוכל לחכות עוד ימים אחדים ?

חששתי מפני שינוי התכנית. מה לא יכול לקרות ביום אחד ?

אבל היא עוד היתה זקוקה להכנות מרובות כל כך. צריכה היתה להשיג תעודות מזוייפות. „נשיג״, אמר אחיה.

אותו ערב, כשנתכנסו סביבי חברותי מנוער, נדמה היה שכל חיי נתלכדו שם, בטרקלין של משפחת בלומנפלד. היתה שם מילה שטיין, בעלת גזרה מלאה, נשית, הראשונה מכולנו

שלבשה חזיה. מה מתקנאות היינו בה, כולנו. בנשף־ריקודים, כשהיית רוקדת בקרבתה, מרגישה היית כיצד הנער הרוקד עמך נמשך אל מילה. וכשכל חבורתנו היתה מטיילת ברחוב, בימים ההם לפני בוא הגרמנים, והנערים היו מקיפים אותנו, מקנטרים אותנו, נדחקים אלינו, נוגעים בנו, היינו צורחות וחובטות בהם — ומילה אך היתה אומרת: „בנים הניחו לי". ומתנודדת היתה במקצת, כמו מתנערת ממגעם. נעימה היתה, מילה זו, וכל אמותינו הסכימו שהיא נערה טובה באמת, ומעולם לא אמרו לנו שלא נטייל עמה, כפי שהיו אומרות לנו על אחרות. היה זה נצחון לאמה של מילה; כי אביה של מילה רק ספר היה, ואף לא היה עובד, אלא רובץ בבית, ואמא היתה יוצאת ועובדת, כמיילדת. אבל מרת שטיין המסכנה הצליחה בדרך שהצליחה לשלם שכר שיעורי־פסנתר של מילה, והיתה מתאמצת להלבישה מלבושים נאים, ותמיד היינו מזמינות את מילה.

עמה באה רחל שווארץ, שתמיד נראתה לי חיוורת, אף שעכשיו עלתה על כולנו בשלימות חזותה, ביפי פניה. בימים שנעשינו בחורות, מרבה הייתי להתקנא ברחל, בהתנהגותה המתונה וביפיה, כי אני עצמי — כל מה שעשיתי לא היה כשורה, על כל מה שעשיתי היו מדברים, בריונית הייתי, גזלנית, קוזאק, עתידה להיות לשנינה בפי העיר כולה.

נתתי שלום לרחל — ופתאום נזכרתי אותו ערב, שהייתי בת שתים־עשרה, ויצאתי לטייל עם מוניה פרנקל, העילוי בשיעורים לעברית. מוניה, שנחטף באותה פשיטה שנלקחה בה טונצ׳ה. מה הפליא מוניה לפרוט על המנדולינה! אותו ערב רחוק־רחוק — עוד ילדים היינו, על סף ההתבגרות — חזרנו הביתה, מוניה ואני, בשעה מאוחרת — אחרי עשר. ערב נעים, וחמים היה, והנער ביקש להשתהות לפני פתח ביתנו. שאלתי את אבא, אם נוכל להשאר בחוץ עוד זמן־מה. ובו במקום, לעיני הנער, סטר על לחיי! „כבר מדברים עליך די והותר!" צעק אבא. חשתי אל חדרי והבטתי את הכרים במחנק של היסטריה, ואמא עלתה, ואני זעקתי „מדוע? מדוע? אינני עושה יותר משאר כל הנערות, ואף אינני יפה כרחל. מדוע צריכים לדבר על כל מה שאני עושה?"

אמא הרגיעתני ואמרה: „אוה, את צריכה לשמוח על כך. יש בך חיים. תמיד יתעניינו הבריות במה שאת עושה. יכולה נערה להיות יפה, כרחל שווארץ — אך על רחל לא ידברו הבריות לעולם".

עכשיו ידברו עלי. אף שרחל עזרה לי להשיג את ניירותי המזוייפים, אף שהכל דיברו בהתפעלות על אומץ לבי — הנה ידברו על אוה, האכזרית, הבורחת. ריטה מאיר, שהוריה כבר הוגלו לסיביר, לא פסקה מלומר: „אני היא שצריכה היתה ללכת". אבל היא לא רצתה לעזוב את סבתא. פעם אחת כמעט כבר נלקחו שתיהן למותן, ריטה וסבתא מאיר. הן נתפסו באקציה השניה, לפני חודש; כי היה תינוק בוכה במחבואן, תחת הגג של ביתן, וסבתא מאיר יצאה עם התינוק, כדי שלא יסכן את האחרים. אותו רגע נכנסו אנשי הס.ס. לבית ותפסוה; וריטה, בשמעה את המהומה, נחפזה לצאת אל סבתה, ונתפסה גם היא.

ראיתי את ריטה וסבתה עומדות בין האחרים ברחבה, עד שיובילו אותן אל הרכבת. אני יכולתי להתהלך ברחובות בבטחון רב למדי, שכן העסיקו אותי במרכז־המשטרה עצמו — בעבודות נקיון, בצחצוח־מגפים, בשליחויות בשביל הגרמנים — וכל השוטרים הכירוני.

בראותי את ראשה האדמוני של ריטה בין הנידונים לכליה, אחזתני איזו רוח־תזזית. רמזתי לה שתידחק אל קצה־הקהל, ואחר כך הסחתי דעתו של הקרוב שבשומרים בכמה שאלות נרגשות, נואלות. עוד הוא מפנה ראשו, וריטה וסבתה נמלטו לאחת הסימטאות.

ריטה לא חדלה מלהזכיר, כיצד הצלתי אותה, ואמרה, שאני, בעלת עצבים כשלי, ודאי אצליח. אך למה לא הצלחתי להציל את אחותי שלי? מדוע לא יכולתי להגות שום רעיון, לעשות מאומה, כשנתפסה טונצ׳ה?

כל אימת שעלתה מחשבה זו בלבי, היתה לי הרגשה שאני מבקשת להתחבא בין חברותי, להשאר כאן וכל חברותי סביבותי מקרוב, עם אלה ופרידה יחדיו כמשחר־ילדותנו, עם רוזה גלב שתמיד היתה בודה סיפורים רומאנטיים כל כך, עם לוציה בת רופא־השניים. רציתי לחבוק אותן כולן, כולן סביבי, עד לרגע שיבוא אלינו המות, ואף ברגע המות עצמו. והיאך יכולה אני ללכת לבדי ולהיות רחוקה מהן?

הנערות ביקשוני להראות להן, מה תהיה חזותי. שיניתי תסרקתי ועטפתי ראשי במטפחת, ואת הצלב תליתי על צווארי. היתה קריאת־תדהמה קלה; בילדותנו מרבות היינו להציץ לתוך הכנסיה „שלהם", או מסתכלות במשרתות הגויות בשעת תפילתן, וברגע של קרבה אל המשרתות מבקשות היינו למשמש את חפציהן, את הצלבים והקמיעות שלהן.

„איזו הרגשה היא זו"? שאלו הנערות אחת אחת. ורוזה נזדעקה: „אוי, רציתי לומר משהו, ולא הכרתי אותך! אה, את תצליחי!"

וריטה היתה צריכה לנסות לענוד את הצלב. „כלום אינני מעורר בך הרגשה משונה? זה צריך להיות מוזר". הן תלו אותו על צוואריהן, אחת אחת, ואחר כך החזירוהו לי.

אמא הכינה תה, ואף הצליחה להשיג מעט קמח ולאפות עוגיות. פתאום נדמה היה לי, שאין אני במקומי, שאני היחידה המתחפשת, כדרך שהיינו מתחפשות בפורים. מיהרתי להסיר את המטפחת, וסירקתי את שערי לאחור, מן המצח והלאה. לבשתי את חצאיתי ונעלתי את נעלי. כך רציתי ליטול ברכת

פרידה מהן, כעצמי, כאָוה. הלא זו הפעם האחרונה שכולנו יחדיו, — ומי מאתנו תחיה?

תמיד היינו מפטפטות בפולנית, אך כמה מלים יהודיות נשארו בלשון הפולנית שבפיותינו, ועכשיו אמרו לי: „מזל טוב, אָוה". כל אחת ואחת הגתה את המלים בכובד־ראש כזה, בימים כתקנם, רק לקראת חתונתי. תמיד היינו תמהות ככל קבוצת־נערות שבעולם מי מאתנו תהיה הראשונה לעשות צעד מיסתורי זה — וראה זה מוזר! — באותה ברכת מזל טוב הריני הולכת כמו לחתונתי, לחתונה עם גורל בלתי־נודע, ואהיה הראשונה מן החבורה שתעשה צעד זה ואוכל לגלות את הרז, את מהותו האמיתית, כדי שיוכלו אחרות ללכת בעקבותי.

מכל חברותי, שבאו אותו ערב להיפרד ממני ולברכני במזל טוב — רק שלש עתידות היו להישאר בחיים.

למחרת, אחר־הצהרים, הגיעה עת פרידה ממשפחתי. הנה עמדתי בדמותה של קאטארינה. אבא כמעט לא זע בכל משך שני השבועות מאז נלקחה טונצ'ה. בבקרים לא היה יוצא אל מיפקד־העבודה ברחבת־העיר. שיקחו אותו — שוב לא היה איכפת לו. אדיש היה שוכב על הספה. כמעט לא היה אוכל. באיזו מהירות נשתנה האיש גבה־הקומה, מהיר־התנועה, האיש שאהב לעשות עסק, אבא שלנו שתמיד היה מוצא מוצא מכל קושי. כשהפקיעו הרוסים את חנותו ועשו אותו שומר־לילה, התחיל להצטמק, להשתוחח. עכשיו נטלו ממנו הגרמנים את שארית חיוניותו.

אך הנה הגיעה שעתי ללכת, ונדמה היה שלרגע חזר אבא לקדמותו. הוא קם ונטל את קופת־הברזל, שהיה מחזיק בה את הכסף המזומן בימי היות החנות. עכשיו נתן בה את שטר־הקנין של ביתנו, ומעט חפצי־הערך שנותרו לפליטה — שעון־הזהב שלו, שני עגילי־יהלומים קטנים של אמא, כמה דולארים שצבר — וכמה תעודות משפחתיות. התמנו את הקופה בשעווה מסביב. אחר כך ירדנו למרתפם של הבלומנפלדים. אבא חפר בור ונתן בו את הקופה, וזעליג סתם את הבור, והעמדנו עליו חבית־יין ישנה.

„אולי תחזרי", — אמר אבא. — „אז תדעי היכן היא".

חזרנו ועלינו.

שוחחתי עם אמא, עד שהגיעה שעתי ללכת. היא דיברה על שינויי־התכנית, עכשיו שנערה אחרת הולכת עמי. „אולי יהיה לכן קל יותר לעבור יחדיו. אבל משהגעתן לשם, עליכן להיפרד ולא להרבות בפגישות. הפיתוי יהיה רב; את תתגעגעי לנפש של מכר, אוה, למישהו מאנשיך, אבל פגישות כאלה מסוכנות. רק לעתים התקשרו זו עם זו ממרחק".

מאין ידעה לעוץ לי כך? היא עצמה לא עשתה מעודה, מה שאני מתכוננת לעשות, ובכל זאת כמו הלכה לפני לחשוף כל סכנה, העלולה להיות צפויה לבתה. לו יכולתי לעשות כעצתה — צרות רבות הייתי חוסכת מעצמי. וידעתי, כי דבריה נבונים; הסכמתי ברגע שאמרה אותם. אך לא ידעתי, מה קשה יהיה לי לעשות כעצתה, כי מעודי לא הייתי לבדי.

הגיעה שעה ארבע. לבושה הייתי כקאטארינה. כיוונתי את השעה, שאגיע להוטה־זיילונה בעת, שלא אצטרך לחכות יותר מדי לבוא הרכבת.

אנטק בא אל הדלת האחורית, רכוב על אופניו. זעליג יצא במרוצה ונתן לו את הילקוט, ואנטק הסתלק.

אבא שם ידו על ראשי. נשקתי לו. קול פרץ מגרונו. זעליג כבר חזר; חיבקתי אותו. „דרך צלחה, אָוה", אמר כאחד הגברים. הוא נשק לי על לחיי, ואני הצמדתי שפתי אל מצחו שעה ארוכה; כמעט לא נשקתי לאחי הצעיר מילדותו. תמיד היינו נאבקים. זעליג — פרא היה, פרא יותר ממני. פעמים רבות רדפתי אחריו סביב המטבח, לתפוס אותו, להכריחו לציית! ולאחר זמן — עד כמה נכספתי לחוש את שריריו המתפתלים בזעם בהיאבקו עמי, אף לחוש את הכאב של בעיטת נעלו בשוקי, בהיחלצו מידי, לדעת שהוא כאן. „דרך צלחה", אמר.

ולבסוף — אמא. נפרדנו כהיפרד שתי נשים. „לכי וחיי", — אמרה. — „אין אנו יכולים לדעת, מה יהיה. אם יבוא יום והמלחמה תסתיים, ולא יישאר איש מאתנו, אף לא איש מעמנו, ושוב אינך יכולה להיות בת־ישראל, בכל זאת עשי כדרך הטבע, ובבוא העת הינשאי לאיש והולידו ילדים, ואל תתחרטי. בת טובה היית, אפילו היית פראית כל כך". היא מחתה דמעה, וחזרה במשיכת־אף על ה„קללה"־של־הלצה שהיתה מורגלת בפיה, אותה קללה שהיתה מטיחה כלפי כשהייתי מציקה לה ביותר: „הלואי וילדיך יהיו פראים כמוך, וישלמו לך כגמולך!" ואחר כך לחשה: „חיי, בתי. חיי".

יצאתי מן הפתח האחורי, ובלבי גמור שלא להפוך פני.

רכונת־ראש פסעתי, ובכל זאת ידעתי כל בית, כל אבן שעברתי. ברחובות אלה עברה עלי ילדותי, כאן ישבנו לפני שבנה אבא את הבית ליד רחבת־העיר. אתמול לא יכולתי לעבור ברחובות אלה, בלא שכל אדם יקרא לי, יעכבני, ישאל לחדשות, שכן בעבודתי בתחנת־המשטרה הייתי שומעת דברים. אוה, כלום מכינים אקציה חדשה? אוה, האמת היא שהובלו שבעת אלפים יהודים לאיצטדיון בלבוב וירו בהם? אוה, האמת היא שהרכבת המהלכת לבלזץ — כשהיא מגיעה לשם...

אבל גם במרכז־המשטרה לא הזכיר איש מעולם, מה קורה כשהרכבת, מלאה יהודים שנחטפו בפשיטות־פתע, מגיעה לבלזץ, מרחק כ־15 ק"מ מראווה־רוסקה. מפי נהג קטר פולני נודע, כי הרכבות נכנסות למגרש גדול מוקף־חומה. אבל אסירים אינם נראים שם. ורק רכבות ריקות יוצאות מתוך החומה. והלא אי־אפשר היה שהמגרש יחזיק בני־אדם רבים כל כך, ככל מספר האנשים שהובאו לשם?

היו שמועות. אמר מי שאמר, שרצפה נפתחת ואנשים נופלים לתוך בור עצום. לא, לא, אך דמיונות הללו, מתוך סרטי־אימים, — כך אמרתי לעצמי. לא כזאת קרתה לטונצ׳ה. החשתי את צעדי.

רק אנשים מועטים היו ברחוב. אך עברתי על פני מר טישלר, איש ה„יודנראט" עצמו. הוא ראה אותי יום־יום, כשהיו שולחים אותי מן המשטרה בשליחויות אל ועד־היהודים. האמנם לא הכירני? או שמא הוא מעמיד פנים שאינו מכירני? בלא ספק — מחצית הרחוב יודעת על נסיוני. אולי היהודים עוקבים אחרי, מאחורי החלונות, מאחורי הדלתות, לראות אם תיתפס אָוה בצעדים הראשונים של מסעה. אך טובתי ידרשו, הגו תקווה שאצליח בדרכי.

ומה יכול אדם לראות? רק בחורה אוקראינית עוברת ברחוב. אבל מה היא עושה כאן, ברובע היהודי של ראווה־רוסקה? אף החברה האוקראינית היחידה, שהיתה לי בבית־הספר, לוסיה, שוב לא העזה לבוא אלינו. מאד התיידדנו בימי הרוסים, כשיהודים ונוצרים יחדיו היו שרים באגודת־המקהלה. בשבועות הראשונים לבוא הגרמנים היתה מתגנבת אלינו בסמטות, בעקיפין, ותמיד מביאה עמה משהו — חצי ככר לחם, ואף כמה ביצים. לאחר זמן שוב לא העזה לבוא.

ופתאום ראיתי עצמי כדמות של תרמית גלויה עוד יותר: בחורה אוקראינית עונדת סרט־יהודים על שרוולה! מהר, מהר, עלי להגיע לעיבורה של העיר, לשדות. אבל אסור לי להיחפז יותר מדי בהליכתי, שלא לעורר שימת־לב. המרחק אינו רב. עוד חמש דקות.

עברתי ליד ביתנו הישן, הבית שנולדתי בו. לפנים היתה שם חנותו הישנה של אבא, שם היה מוכר סחורה לאכרים — מלח, ונפט, ומלבושים — ואת עגלותיהם היו מעמידים בחצרנו. כל ימי־ילדותי הייתי מטפסת ועולה על העגלות הללו.

נכנסתי בינות לאילנות, וראיתי בחורה — צמות כרוכות על ראשה, אודם על לחייה, בחורה שונה, שלמראיתה לא עוד אומר „אסתר". תמיד יעלה על דל־שפתי השם אניה.

צעדנו. התחנה הקטנה נתגלתה לעינינו. ראינו את אנטק מעמיד את המזוודות ליד הקיר ומסתלק. השעה שיחקה לנו: איש לא היה על הרציף.

אבל עכשיו הוצרכנו לגשת אל האשנב ולקנות כרטיסים. זו הפעם הראשונה היה עלינו לעמוד מול אדם ולדבר אליו בזהותנו החדשה. ואף שהיה זה מעשה רגיל שברגילים — קנית כרטיס לנסיעה קצרה ברכבת — עדיין היה צד של רשמיות באיש, היושב אחרי אשנב־הקופה; יכול היה לבחון אותנו, ושמא אף במקום קטן כהוטה־זיילונה היה עומד על המשמר לגלות יהודים, שנאסרו עליהם הנסיעות.

יחדיו עמדנו ליד האשנב. כבנות־כפר נרגשות היוצאות להרפתקה, וביקשתי שני כרטיסים לפשמישל. היא היתה העיר הקרובה ביותר לצד מערב. בפשמישל היה משרד ראשי של ה„ארבייטסאמט" — לשכת־העבודה — למתנדבים לעבודה מחוץ לפולין. בעצם צריכות היינו להחזיק בכרטיסי־זיהוי מן ה„ארבייטסאמט" באיזור שלנו; אך יכולנו לטעון, כי אנו בנות ביתיות, ולא נרשמנו לעבודות־חוץ.

מוכר־הכרטיסים לא נתן בנו מבט של ממש. אני בלמתי ידי ואסתר — אניה — לא שאלה אף שאלה אחת. חישובנו מדוקדק היה: הנה הגיעה הרכבת. ובאותו רגע עלתה מחשבה כבדה בלב שתינו יחדיו. ראיתי את הדאגה ניצתת פתאום בעיניה של אניה. הרכבת באה, כמובן, מכיוון שבאנו אנחנו. תחנתה האחרונה היתה בראווה־רוסקה. אולי נכנס בה שם מישהו, המכיר אותנו? כל פולני, כל אוקראיני מראווה־רוסקה היה מכיר אותנו. הלא אניה עבדה פעם ב־משרד־הדואר. ואותי הכירו כל אנשי־העיר, כל מי שנכנס לשתות כוס מי־סודה או כוסית יי״ש, כשעדיין החזיק אבא בחנות החדשה כל אחד היה עומד מיד על התחפושת שלנו! שתי נערות יהודיות נואלות מבקשות להערים על הנאצים.

דחפתי את אניה, שתעלה במדרגות, ועליתי אחריה. נכנסנו לקרון, ובמבט אחד חובק־הכל ניסיתי לראות את הנוסעים כולם. לא היה איש מראווה־רוסקה. ישבנו על הספסל הקרוב ביותר. הרכבת הפליגה.

בפעם האחרונה יצאתי מראווה־רוסקה במכונית של הז׳נדרמריה — מכוניתו של מייסטר קליין עצמו, ראש הז׳נדרמריה בעיר. נסעתי עם פרייטאג נהגו עד לבוב ובחזרה. בעת ההיא החזרתי משם את טונצ׳ה. אז אמרו הכל: „אָוה היא כזאת! הכל היא מסוגלת לסדר. אפילו אצל הנאצים!" אולי משום כך גדלה יהירותי, עד שעכשיו אני עושה מעשה־שטות.

בעת שבאו הגרמנים לראווה־רוסקה, היתה טונצ׳ה ב־לבוב — לומדת, ונותנת שיעורים לילדי המשפחה שהתגוררה בביתה. כבר מן הימים הראשונים שמענו שמועות על פוגרו־מים, על טבח בלבוב. חרדנו לטונצ׳ה. גם בראווה־רוסקה החלו פשיטות וגירושים, ובכל זאת דיברנו רק על טונצ׳ה, כיצד נחזירנה הביתה. לעתות כאלה המחשבה הראשונה היא: לשבת יחדיו.

כמעט מן היום הראשון שלחו אותי לעבוד בעבודות־נקיון בתחנת־המשטרה, ושם — גם שם — היו אחדים שגילו לנו יחס של חיבה וצער. פרייטאג, נהגו של מייסטר קליין, היה אחד מאלה. לעתים אף היה מושיט סיגריה לכמה יהודים שעבדו בחצר. בשבתו באפס־מעשה, מחכה לפקודות, היה משוחח עמנו. יום אחד, לאחר ששמענו על אקציה בלבוב, סיפרתי לו על חרדת־לבי לטונצ׳ה. „נחזיר אותה", לחש.

כעבור ימים אחדים הצליח באמת. הוא נשלח לסדר משהו בלבוב, והגניב אותי לתוך המכונית. המכונית הרשמית הגדולה עברה ליד מוצבי־הבקורת בנפנופי־יד בלבד. כשהקשתי על דלתה של טונצ׳ה, נפעמה. „רק את יכולת להצליח! אוה, אֶוה׳לי, הקוזאק שלנו!״ התחבקנו והתחבקנו, ארזנו בחפזון את החפצים המועטים, ויצאנו במרוצה. תוך שעות ספורות הגניב אותנו פרייטאג בחזרה לראווה־רוסקה.

ועכשיו ברכבת, עלתה בלבי המחשבה: לולא החזרתי את טונצ׳ה מלבוב, כי עתה אולי לא נתפסה.

וכל הפרשה ההיא חזרה ונזדקפה לפני, כל אותו יום, שאני בורחת ממנו, נזדקף לפני. בבואי לעבודה בתחנת־המשטרה, משכני פרייטאג הצידה. „אֶוה, היזהרי היום. הפעם בא הגיסטאפו מטומאשוב״.

אקציה! כמעט חודש ימים היה שקט. ביקשתי לרוץ החוצה, לרוץ אל ועד־היהודים ולהזהירו, כדי שיוכלו היהודים להסתתר. לשם כך שלחו אותי לתחנת־המשטרה. כבר בימים הראשונים לבוא הגרמנים ציוו ליהודים לבחור בוועד. ידענו, כי בערים אחרות נמנעו הטובים מלשתף פעולה עם הגרמנים; אך בראווה־רוסקה הסכימו טובי־היהודים להיות חברים בועד, בתקווה שמשהו אפשר יהיה לעשות. הרוקח שלנו ד״ר ואטנברג היה ראש הועד, ורופא־השנים שלנו, ד״ר ליפט, פינה את קומת־הקרקע של ביתו, לשכן שם את משרדי ועד־היהודים. לשם נקראתי עם חמש בנות אחרות — שתים מהן בנותיו של המורה לעברית שלנו — הנערות הנבונות ביותר בראווה־רוסקה. ד״ר ואטנברג עצמו קיבל אותנו. בנו בחר, כאשר קיבל פקודה להעמיד שש בחורות לעבודה אצל הגרמנים בתחנת־המשטרה, — כך הסביר לנו — שכן אם נהיה ערניות, אם נעבוד בשבילם בחריצות, ונחזיק עינינו ואזנינו פקוחות, נוכל להביא תועלת רבה לעמנו.

באַקציה הראשונה, וגם בשניה, יכולנו להזהיר את הבריות בעוד מועד שיסתתרו, שלא יימצאו ברחוב, לכל הפחות. אבל עכשיו, בפעם השלישית, חסם מייסטר קליין עצמו את הדרך, כשביקשתי לצאת במרוצה. אֶוה, אל תצאי! אל תתרוצצי ברחובות לפטפט!״

מכוניות התחילו להגיע, מכונית אחר מכונית מלאה אנשי גיסטאפו במלוא־מדיהם. דלתות נסגרו בנקישה. הם הסתדרו, אנשי־המשטרה המקומיים שלנו מאחורי הגיסטאפו מטומאשוב. תוך זמן קצר נתרוקן הבנין כולו, פרט לטל־גראפיסט אוסטרי מלינץ. הוא היה השני שהסביר לנו פנים. יושב היה לבדו בחדרו הקטן שקירותיו מעוטרים תצלומי בחורות ערומות; וכשהיינו מנקות את חדרו, היה נותן לנו לעתים לחם להביאו הביתה, והיה אומר: „שמח אני, שלא עלי לצאת ולעשות את העבודה המאוסה״. אותו יום יצא למסדרון. „בחורות, עלו למעלה, על הגג. היום אינכן בטוחות אף כאן. עלו, כולכן!״

טיפסנו ועלינו על הגג. עקבנו אחר המכוניות היוצאות. לאחר שעות עלתה אחת הבחורות הפולניות מן המטבח ואמרה: „נגמר״.

על המדרגות נפגשתי בקליין עצמו. בקול חרישי מוזר אמר: „אֶוה, אחותך בתוך החבורה״. עמד והסתכל בי, אפשר היה לחשוב, במבט של ידיד.

אמרתי: „התוכל לעזור לי, מייסטר קליין?״

„לא, לא אוכל לעשות מאומה״.

רצתי אל הדלת.

„אוה, אם רצונך להשאר בחיים, אל תצאי!״ שאג.

יצאתי במרוצה. אציל את טונצ׳ה. מבין ידיהם אוציא אותה, כפי שהוצאתי את ריטה וסבתה. רצתי אל הרחבה. היא היתה ריקה מאדם. כמה פולנים כבר היו ברחובות, ואחד מהם אמר: „הם ברכבת״.

רצתי אל תחנת הרכבת. הרכבת כבר יצאה. הלכתי הביתה. מצאתי את אמא על הספה, אבא יושב ליד השולחן, מחריש. גם זעליג שתק.

„אבל איך לקחו אותה?״ זעקתי.

„היא עצמה אשמה!״ צרח אחי הקטן. ואז דיברה אמא. בבוקר יצאה טונצ׳ה עם ארבע ילדות קטנות — בנות שכנים — לטיול בשדות, כדרכה בבקרים אחרים. שמעה את מהומת הפשיטה וחזרה עם הילדות במרוצה, הגיעה לכנסית סטיפאן הקדוש וביקשה שם מחסה. משדחוה, הצליחה להגיע אל ביתנו, והכניסה את ארבע הילדות לתוך המחבוא שבמרתף.

הילדות הקטנות היו שרויות בחרדה ובהיסטריה. „אמא! אמא!״ צרחו. — „אני רוצה הביתה״.

טונצ׳ה לא יכלה לראותן בפחדן. כולן התגוררו בסביבה, והיא אמרה להחזירן לבתיהן. זעליג אחז בזרועה ומשכה בחזרה בכל כוחו. אך הילדות הקטנות פתחו את הדלת, וטונצ׳ה חילצה עצמה מיד זעליג ורצה אחריהן לרחוב. אך עברו כמה פסיעות, וכולן יחדיו נחטפו.

כעבור יומיים בא אלינו פולני, נהג־הקטר של הרכבת המהלכת לבלזץ. „בתכם נתנה לי פתק זה ברכבת״, אמר.

אלה היו דברי פרידתה של טונצ׳ה. „יקירי, אני נלקחת מכם לנצח. אין שום תקווה להשאר בחיים. עליכם להיות אמיצים ולהשלים עם גורלי. תקוותי היחידה היא, שאהיה הקרבן היחיד במשפחתנו, וכפרת כל ישראל. היו שלום. שלכם — טונצ׳ה״.

ואני הוצרכתי לחזור יום יום וללכת אל הגרמנים ולהציע מיטותיהם ולצחצח מגפיהם, ולהשתדל שלא ייראה מאומה בעיני, בהביטי בהם.

הנראו הדברים בעיני עכשיו? תמיד רגילה הייתי בגילוי־לב כלפי כל אדם! קשה היה לי להסתיר רגשותי. כעת צריכה הייתי למצוא מחשבות אחרות, להסיח את דעתי מראווה־רוסקה.

ניסיתי לשוחח עם אניה. אך על מה נשוחח? לו היינו מתלחשות על תכניותינו, על חששותינו, עלול היה משהו להתגלות בפרצופינו. צריכות היינו לשוחח בינינו כשתי בנות־כפר אוקראיניות צעירות, נרגשות, מצחקות. עלינו לדבר על כפרינו ועל משפחותינו, על מאורעות בחייהן של קאטיה ושל אניה. התחלתי לפטפט, לבדות דברים. „יודעת את, אניה, דבר מוזר קרה את אחותי, זו שבעלה נפל מן הסוס בדיוק כשעמדה ללדת את בנה השני". רגע אחד הסתכלה בי בתמהון, ואחר כך הבינה את הענין והוסיפה על סיפורי סיפור משלה, ויחדיו בדינו לנו אחים ואחיות וחתונות וריב על חלקת־אדמה, בדינו כפר שלם, סיפרנו מעשיות בחברות שהפקירו עצמן לחיילים הרוסים, ובזקנה אחת שבלא ספק היא מכשפה, וצחקנו על שיקויי־האהבה שלה — וכל אחת חשדה את האחרת שניסתה את השיקויים הללו. כך כיבדנו זו את זו, התווכחנו, צחקנו — והתחלנו לחוש שבאמת אנו קאטארינה ואניה. ופתאום היינו בפשמישל.

*

... עתה העלונו לרכבת; שני קרונות מיוחדים נתמלאו. היינו בדרך לקראקוב. כבר נתברר לנו, לאניה ולי, שלא נצטרך לסמוך על הניירות המזוייפים שלנו. בידינו היו כרטיסי־המעבר של ה„ארבייטסאמט".

המחנה בקראקוב מחנה עצום היה. עשוי שורות־שורות של צריפים. כאן היתה האווירה מעשית יותר. הפרידו בין גברים לנשים. לקחונו אל המקלחות. אחר כך אמרו לנו לעמוד בתור, ערומות, לבדיקה רפואית.

בהתקדם התור ראיתי את הרופא. הכרתיו! הוא היה מראווה־רוסקה! לעתים קרובות, בימים ההם, היה סר לחנותו של אבא לשתות כוס מי־סודה. לאומני אוקראיני היה והרוסים עצרוהו, ועכשיו שיחררוהו הגרמנים. בוודאי היה מכירני.

לא יכולתי לצאת מן התור. אולי לא יאמר כלום. ואחר כך התחלתי לקוות, שאף לא יכירני. זה שנים אחדות לא ראה אותי. ובינתיים גדלתי. ושערי היה תלוי מראשי רטוב ופרוע, ובחורה משנה כל כך את מראיתה כשתסרקתה סתורה. עמדתי על כך, כשהיינו מתרחצות בנהר ליד העיר. לעתים לא הייתי מכירה לרגע את חברותי.

הרופא היה בודק את הבחורות בדיקה שטחית ביותר. הקשה בחזה, כמה שאלות, השתעלתי. מאות היה רואה יום אחר יום. מן הסתם כבר לא היה רואה אף אחת ראיה ממש.

הגיע תורי. השתדלתי לא לחשוב שאני מכירה אותו, שהוא עלול להכיר אותי. הנני קאטארינה. הוא לא הסתכל בפני, אף בשעה ששאל שאלותיו על מחלות־ילדים. הבדיקה היתה אבטומאטית. עברתי. התקדמתי. רק צריכה הייתי לסוב לאחורי המקלחות, ליטול בגדי.

אותה שעה ראיתי את אניה, עודנה בתור, מחכה. ומעיניה הכרתי, שגם היא הכירה את הרופא. כמו הוצרכתי לעבור את הכל שנית. ולא העזתי להתמהמה, לראות מה עלול לקרות אותה.

לבסוף באה גם אניה, חפוזה, לאחורי המקלחות. כיוון ששאר הבחורות נדחקו מסביב, אף לא יכולנו להחליף מלה על מה שעבר עלינו. אבל אם כזאת קרתה אותנו כבר ביום הראשון, כמה זמן יכולנו לקוות שלא יכירונו? לו אך הצלחנו לצאת מפולין.

כיוון שעוד היה צורך בשיחה מיוחדת עם כל עובד ועובד, עתידים היו לנו ימים של ציפיה בקראקוב. בינתיים לא היה במה לבלות את הזמן. קבוצות־קבוצות התגודדו על המדרכות, קשרו היכרות, החליפו דברי־רכילות, התנו אהבים. בבטלה כללית זו היתה לכל שהות מספקת ללכת אחר סקרנותם.

לא יכולנו להסתכן, שנעורר שימת־לב בהתרחקנו תמיד יחדיו מן השאר. לפיכך החלטנו להפרד למשך היום. התהלכנו בסמטות המחנה כל אחת בפני עצמה. ושני בחורים התחילו ללכת אחרי. התחילו לקנטרני. כל אימת שהייתי עוקפת פינה, היו מופיעים מולי פתאום, צוחקים. לא הייתי עונה להם. עתה מצאתים באמצע הסימטה, חוסמים את הדרך לפני. אחד מהם — הנאה משניהם, שהיה גם המנהיג — התחיל להשמיע ניחושים על אודותי בקול רם.

„מה טיבה, סבור אתה?" — שאל את חברו. — „פולניה?".

הלה בחן אותי מכף־רגל ועד ראש, עיקם פניו ואמר: „אולי, אולי לא".

„פולנית היא מדברת", — אמר הפיקח. — „אבל היא מדברת גם רוסית. כלום רוסיה היא בעיניך?"

חברו שירבב שפתו התחתונה, עשה עצמו מעיין בשאלה. עוברים ושבים התחילו לשים לבם למשחק זה.

„אומר לך. לדעתי היא פיקחת מלהיות פולניה. אולי היא יהודיה. מה דעתך? יהודיה היא?"

חברו פער פיו, קימט גבות־עיניו, נעץ בי מבט נוקב שבעתיים, והכריז: „יודע אתה, זה אפשר. ז'ידובקה".

התזתי מלת־גידוף, גסה מן הגסות השגורות בפיות האכרים, ונדחקתי ועברתי על ידם.

שעה ארוכה ישבתי בבית־הכבוד. אחר כך נכנסתי לצריף

והתחלתי לסדר את החפצים במזוודתי, חזור וסדר. נדדתי לחלק מרוחק של המחנה. שני מעני שוב לא מצאו אותי.

עוד כמה ימים ישבנו בקראקוב, אך למרבה־המזל היו ימים של עיסוק. הגיע תור השיחות עמנו. שאלונו, אם אנו מעדיפות מקום מסויים ללכת לשם. אניה ואני הסכמנו שנבקש, כי ישלחו אותנו לאוסטריה. חשבתי על אוסטריה רק משום הטלגראפיסט החביב איש־לינץ. אולי דעתם של אוסטרים אחרים כדעתו. ובימי ילדותי נסע אבא פעמים אחדות לוינה, לצרכי עסקים, וסיפר כי האוסטרים הם אנשים מהוגנים ובעל־תרבות, מן הטובים שבקרב הגויים.

איש־שיחי שאל אותי: „איזה מקום מסויים באוסטריה?״

אמרתי: „לינץ״.

„היש לך סיבה מסויימת לכך?״

„בין החיילים״, — גיחכתי, — „היה לי חבר שבא מלינץ״. לו חדל היה משאלותיו! ראיתיו כותב „לינץ״ בכרטיסי.

*

גברתי הניחה לי את הראדיו פועל; היה זה מכשיר „טלפונקן״ גדול בטרקלין, ומכוון היה לתחנה הארצית. שידרו מוסיקה, שלעתים נפסקה בקטעי חדשות — כוחותינו מתקדמים, מתקדמים בהתמדה. רומל מסתער קדימה בראש הקורפוס האפריקני שלו! היסתער עד ארץ־ישראל? הירדוף אחרינו עד אותו מקלט אחרון? ואחי הבכור, נחום, הייתפס שם, וייעשה לו כאשר עשו לטונצ׳ה? כבר קשה מאד היה לי להעלותו לפני עיני. ראיתיו רק כפי שהיה באותו יום אחרון לפני שנסע, יום שחזר הביתה מווארשה לאחר שנואש ממאמציו להתקבל לבית־הספר למשפטים. את פרוטותיו האח־רונות הוציא על מתנות לילדים — ספרים לטונצ׳ה וכינור לי — הוי, מדוע לא למדתי לנגן בו? — ותלת־אופנים לזעליג. ואחר כך באו חבריו של נחום מתנועת־הנוער שלו, „גורדוניה״, להיפרד ממנו, וכל הבנות הבוגרות הסתכלו בו במבטי כיסופים והתפעלות, והוא הלך לטייל בחורש עם הבחורה שלו, אידה סגל בת העורך־דין, ואחר כך ליווהו כולם אל תחנת־הרכבת. שם עמדו ושרו „התקווה״. והיכן נחום עכשיו? אולי חייל בארץ־ישראל? אולי הוא עוקב אחר האויב המתקרב, מאזין לאותן הידיעות המחרידות שאני שומעת, כאן, בלינץ? ואולי ייתכן שכל החדשות הללו בדויות? שלא כולן אמת?

רב היה הפיתוי לחפש איזה שידור מחוץ לארץ, אבל לא העזתי לגעת בכפתורי־המקלט. אולי נתנו בהם האברהארד־טים איזה סימן חשאי? כגון שערה שתיסוט ממקומה, אם יסובבו את הכפתור?

לכל היותר יכולתי להשתיק אותו.

המשכתי בעבודתי, מסירה אבק, ממרקת את הרהיטים. בטרקלין עמד פסנתר. העברתי את המטלית על המכסה, הרמתיו ומיששתי את הקלידים. לנגן לא ידעתי. אך פתאום נזכרתי בטונצ׳ה.

בלבוב, בפנימיה, למדה נגינת־פסנתר. וכשהחזרתיה מלבוב, שמעתיה מנגנת, פעם אחת ויחידה. משפחתנו עוד התגוררה במדור האחורי של ביתנו שלנו, עדיין לא נצטווינו לחזור אל הרובע היהודי. במדור הקדמי השתכנו קצינים גרמנים בשלש הקומות של בית אבא. עלינו היה לנקות את חדריהם.

בוקר אחד לאחר שיצאו כל הקצינים מן הבית, התגנבנו, טונצ׳ה ואני, ועלינו לקומה השלישית, לחדר שהיה חדרנו. כשבנה אבא את הבית, בנה מטבח וחדר־מגורים למשפחה מאחורי חנותו, והוא ואמא וזעליג היו ישנים שם. אבל לשתי הבנות בנה חדר מיוחד, בקומה השלישית בחזית, ליד אחת הדירות המושכרות. בחדר זה עברו עלינו השנים הנאות ביותר של נערותנו.

עכשיו נהפך החדר לחדרו של גבר, הרהיטים הוחלפו, והגרמנים אף הביאו לשם פסנתר שנלקח מבית יהודי. הוא עמד ליד הקיר.

„טונצ׳ה״, — אמרתי, — „עכשיו את יכולה להראות לי, איך את מנגנת. נגני משהו״.

תחילה הציצה למסדרון, לראות אם לא נשאר מי מהם. אחר כך ישבה וניגנה פזמון־אהבה פופולארי, שהיה נפוץ מאד באותם הימים, ניגנה ושרה:

אף כי לבך לא יפעם לקראתי,

שמך, הוי שמך הוא חותם אהבתי...

ישבתי והסתכלתי בה, באחותי, נערה חמודה מנגנת בפסנתר, ובלבי אמר איזה קול: הביטי, איזה יצור נפלא הוא האדם! מה מורכב ריצוד האצבעות. מה זריזות הן בתנועתן, היאך הראש זוכר כל תו, כל מלה. ואותה שעה נצבט הלב. מה הם רוצים מאתנו? מה הם רוצים מאתנו!

שמעתי את ההדים האחרונים של הצליל, שהוצאתי מפסנתרה של פראו אברהארדט. השעה היתה שעת־צהריים. צריכה הייתי ללכת אל המסעדה שלהם, לאכול.

המסעדה היתה מסעדה שכונתית, שכל אורחיה רגילים לשבת יום יום ליד אותם השולחנות. האברהארדטים כבר ישבו שם, ורמזו לי. בכניסתי הושלך הס, ובשעה שעקבו אחרי עיני־כל בגשתי אל שולחן האברהארדטים, נדמה היה לי, שיש איזה רחש־לחש. הכבר עשיתי משהו שלא־כהלכה?

פראו אברהארדט לחשה בחריפות: „קאטארינה, לא אמרת הייל״.

אמר בעלה: „מן הסתם לא ידעת. אבל בכניסתך למקום פומבי חובה עליך לומר „הייל היטלר״.

„צר לי״, — אמרתי. — „האומר עכשיו?״

פראו אברהארדט נענעה ראשה. „אבל אל תשכחי להבא".

...השתדלתי להתרכז בעבודתי, לעייף את עצמי. קרצפתי רצפות, כיבסתי את הכביסה הגדולה, למדתי להיות משרתת מושלמת. זו הפעם הראשונה בחיי עסקתי בבישול. מצב־האספקה בבית אברהארדט לא היה רע, חוץ מפריטים מסויימים. לחם ניתן בקיצוב חמור.

...בימים ההם, שמשתדלת הייתי להעלות בזכרוני את יקירי, וחוששת הייתי לאבדם, נתגברה בי בלא הרף כמיהה נוראה לחדשות, למלה אחת על הנעשה בראווה־רוסקה. המתו כולם — יהודי ראווה רוסקה, יהודי פולין, יהודי אוקראינה כולה? סקרתי את העתונים הגרמניים, האזנתי לכל שידורי הראדיו. מוזר היה, שאין מודיעים כלל לעם הגרמני, מה קורה את היהודים. המערכה נגד היהודים נראתה כחלק חשוב כל כך ממלחמתם של הגרמנים; כל דבר הוכן מראש ביסודיות, אורגן, בוצע לפי תכנית, בידי אנשים שהוכשרו במיוחד לטפל בנו. שורת־ההגיון היתה נותנת, שבגרמניה יפרסמו בקביעות ידיעות על מיבצע־ההשמדה האדיר, למען ידע העם הגרמני, כיצד מתגשמת אחת ממטרות־המלחמה החשובות שלו.

אבל לא היתה מלה אחת על נושא זה. הרבה נאמר על היהודים בדרך כלל; לעתים מזומנות היו חוזרים על אותם הנאומים האנטישמיים, וכל הזמן היו העתונים מפרסמים את הקאריקאטורות האיומות. אבל ידיעות על הנעשה — לא מאומה. אולי כבר נסתיים הכל? אולי לא נותרו עוד יהודים בעולם הזה?

אף האברהארדטים ומכריהם לא דיברו על היהודים. לעתים כמהה הייתי לשמוע אותם מקללים אותנו, משמיצים אותנו. לא מאומה. ההיו יהודים מעולם? ההיתה אוה מעולם?

...מדוע ביקשו לשמוע חדשות מתחנה זרה? אולי, אחרי ככלות הכל, שמינית שבשמינית אינה כשורה אצל הצבא הגרמני. לא יכולתי להתאפק עוד. יום אחד, כשהייתי בטוחה שלא יחזרו הביתה עד הערב, סובבתי את מחוגי הראדיו. קדימה, אחורה. חיפשתי שידור מחוץ־לארץ. אבל אי־אפשר היה לקלוט שום דבר ברור — כמו מנעו את האוויר מלקלוט הד מבני־עמי.

לבסוף החלטתי לכתוב מכתב. אמא אמרה שאחכה חדשים אחדים לפני שאסתכן בכך. החדשים חלפו. ויום אחד נזדרזתי בעבודתי לסיימה, נטלתי עט ונייר, ועליתי לחדרי. כתבתי וכתבתי, דף אחר דף, ודמעות טשטשו את הדיו. אין דבר, יראו סימני־געגועי. הכל צריכה הייתי לכתוב דרך רמז — דודתי היקרה, מה מאד אני מרגישה בחסרונה; אצלי הכל כשורה, אבל דואגת אני לה. מה מצב בריאותה — ואולי שוב איננה שם? ותיארתי ככל האפשר את חיי בלינץ.

את המכתב שלחתי אל מכרים פולנים, שיעבירוהו אל אמא. כך הסכמנו עמם. וידעתי שיחלפו שבועות, עד שתוכל להגיע תשובה — אם עדיין הם בין החיים.

חלפו שבועות. ויום אחד, בעת שעסקה פראו אברהארדט במיון הדואר, קראה אלי: „קאטארינה! הא לך מכתב!" בקאותה את התרגשותי, אמרה: „טוב, הניחי את הכלים מארוחת־הבוקר. עלי לחדרך וקראי את המכתב".

והמכתב — בכתב־ידה של אמא. עדיין הם חיים!

„שמחים אנו על שאת בריאה ויש לך מקום־עבודה טוב, ואנו מקווים שתצליחי להחזיק מעמד בו". והנה דברים שלא ייאמנו: „שמענו גם על היונה הקטנה שלנו". יונה — טאובה — טונצ'ה! „ציפור באה במעוף ונטלה את יונתנו אל קנה ביער, ושם הן בנות־חורין וטוב להן".

קן ביער? בנות־חורין וטוב להן? האמנם טונצ'ה חיה? ציפור באה במעוף ונטלה את יונתנו? החדר מישהו לתוך בלזץ, ועזר לה להימלט? הלא אי־אפשר כלל?

להלן מצאתי רמז שני במכתבה של אמא. „יום אחד בא איש זר לביתנו, והביא מכתב בכתב־ידה של אחותך. איננו יודעים מאין בא ואנה הלך".

כך שמעו איפוא על „היונה הקטנה שלנו". מטונצ'ה עצמה! ממכתב בכתב־ידה! טונצ'ה חיה! חיה!

ושוב להלן — אמא פזרה את הרמזים בכל המכתב — קראתי: „הזוכרת את את ביסטריי, ידידו של אבא? שמענו שאחיו בן־חורין וטוב לו".

ביסטריי, ידידו של אבא? הלא ביסטריי היה ראש הנ.ק.ו.ד. בראווה־רוסקה בימי הכיבוש הרוסי. באמת היה כעין ידיד למשפחתנו. אבל לא זכרתי שהיה לו אח. מה משמעותם של הדברים המוזרים הללו?

השתדלתי להיזכר כל מה שידעתי על אודות ביסטריי. שיוויתי לפני את יום בוא הרוסים. על אף דאגותיהם של כל בני־העיר חשתי התרוממות בראשית המלחמה. לא היו קרבות באותו יום־קיץ בשנת 1939. המשטרה הפולנית נעלמה פתאום. אבא הריץ אותי לכל פינות־העיר על אופני — אל אחיו נחמן להביא קמח, אל הבלומנפלדים לקנות נפט, אל עושה־הנרות. והנה נכנסו הרוסים לעירנו, וכמה מכוניות ומשאיות נעצרו ליד תחנת־המשטרה האזורית בקרבת ביתנו. אבא אמר, כי אלה הם אנשי הנ.ק.ו.ד. הרוסית, המקבלים לידיהם את התחנה.

לאחר זמן קצר נכנסו כמה מן הקצינים לחנותו של אבא, וביקשו וודקה. עד אז היה מוכר יי"ש רק בבקבוקים. עכשיו אמרו לו, שהוא רשאי לפתוח את הבקבוקים ולמזוג בחנות, ומעתה היינו מוכרים וודקה במקום מי־סודה. הם היו שותים בלא הרף, ולעתים, משחשך היום, היו עוברים לחדר האחורי וממשיכים שם בשתיה. ביסטריי, ראש הנ.ק.ו.ד.

עצמו, היה מן השתיינים המובהקים. הוא היה בשנות העמידה, ושיני־זהב בפיו. אבא אמר, שביסטריי יהודי. אמא לא היתה בטוחה: יהודי אינו שותה כל כך. אבל אבא עמד בדעתו. אם כך, שאלתי את אבא, אם יש להם ספק, מדוע לא ישאלו את ביסטריי עצמו?

„אם יהודי אינו נותן שלום ליהודי, אין שואלים אותו אם הוא יהודי", השיב אבי.

לאחר זמן הגיעה משפחתו של ביסטריי לראווה־רוסקה. אמא אמרה, כי אשתו אינה יהודיה, ובלא ספק ילדם הקטן אינו מול. „אצלם אין בכך כלום", — אמר אבא. — „אצל הרוסים יהודי הוא ככל אדם, וממילא הוא חדל מלהיות יהודי".

בכל זאת שאלתי פעם את ביסטריי. הרוסים כילו את כל הוודקה בחנותו של אבא, והוא לא יכול להגיע ללבוב להביא מלאי חדש. יום אחד ראיתי את ביסטריי במכוניתו, מתכונן לנסוע ללבוב. אולי אוכל לנסוע עמו? שאלתי. הוא לקחני, והלכתי אל הסיטונאי של אבא וקיבלתי בקבוקי־וודקה מלוא השק. בדרך חזרה נראה ביסטריי עליז, ואף שרנו יחדיו כמה שירים רוסיים, ולבסוף ניסיתי לשיר זמר אידי. הוא למד מהר את המנגינה, אך את המלים לא שר. אינך יודע את הטכסט?" — שאלתי, — „חשבתי שגם אתה יהודי". הוא צחק ואמר, שאמנם נולד יהודי — אך מה בכך? נערה פיקחת כמוני — הלא אינני דתית? ואיני מאמינה בכל האמונות התפלות הללו? אלהים ארוך־זקן, מדבר אל משה פנים אל פנים? לא, אמרתי, בזאת איני מאמינה. יותר לא דיברנו על יהדות.

והנה נזכרתי גם את היום, שהרוסים עזבו את העיר, כעבור שנתיים. אותו בוקר נתמלאו השמים פתאום מטוסים גרמניים, והיתה מלחמה ממש; וכיון שעירנו שוכנת קילו־מטרים ספורים בלבד מן הגבול, התחילו כל הרוסים לצרור חפציהם. משפחתו של ביסטריי עמדה ליד משאית בחצר אחרי תחנת־המשטרה, וארגזים מלאים ניירות, פרוטוקולים ותיקים הוטענו על המכונית. אמא רצה אל ביסטריי וביקשה ממנו: „קח אותנו".

הוא רק נענע ראשו.

„קח רק את הילדים!" התחננה.

שתק.

„אני מתחננת לפניך, במקום הניירות קח את הילדים. ילדים יהודים!"

הוא רק אמר: „אל תחששו. נחזור! נניח לחזירים הללו להכנס מרחק־מה, נוליך אותם קדימה, אולי אף נניח להם לעבור את גבולותינו — ואחר כך נמחץ ראשיהם!" הוא ספק כף על כף „את ראשיהם נמחץ!" כך עזב אותנו ביסטריי.

עכשיו שוב קראתי את שמו במכתבה המוזר של אמא.

„הזוכרת את את ביסטריי. ידידו של אבא? שמענו שאחיו בן־חורין וטוב לו".

„בן־חורין וטוב לו" — אותו ביטוי שהשתמשה בו למעלה במכתבה: „צפור באה במעוף ונטלה את יונתנו אל קנה ביער, ושם הן בנות־חורין וטוב להן".

אכן ברור! אחיו של ביסטריי — כלומר, הרוסים. ביער — פארטיזאנים! הפארטיזאנים פרצו לתוך בלזץ, ואת טונצ'ה הוציאו עצמם! כנראה היתה התקפה של הפארטי־זאנים על אותה תופת! ואף הפצצות מן האוויר — „באה במעוף". הייתכן? כאן לא שמענו מלה על כך.

מכתבה של אמא רוממני כל כך, עד שחשתי כי עכשיו אוכל לעשות הכל, לעמוד בכל. בלא ספק אחיה! לאחר המלחמה אמצא את טונצ'ה, ושוב נחיה יחדיו.

בכל הימים הללו, שמילא סוד־האושר הזה את לבי, שרה הייתי בזמן עבודתי בבית. תססתי כולי. לעתים, בהסתכלי באברהארדטים, כמעט התפרצה מפי הבשורה: „יודעים אתם — אחותי חיה!" הוי, לו אך יכולתי לספר למישהו!

יום אחד, בשעה שהאברהארדטים לא היו בבית, צלצל הטלפון. עניתי לצלצול — הוא נועד אלי! נינה מן ה„אר־בייטסאמט", מבינדרמיכל. בידיה היה מכתב בשבילי.

רק אניה יכלה לשלוח אלי מכתב לשם. ביקשתי מנינה שתשלח אלי את המכתב מיד. ובינתיים, אמרה נינה, מדוע אני מתרחקת, כאחת הזרות? מדוע איני באה לבקר אצלן?

חשתי בלבי אותה חמימות, שהרגשתי בפגישתי הראשונה עמה. אכן, היו לי ידידות בבינדרמיכל. מדוע חששתי ללכת לשם, אל נינה וקלאווה? פתאום הרגשתי עצמי עשירה. הלא היתה לי אניה, היו לי נינה וקלאווה, וטונצ'ה שלי חיה! רקדתי עם המטאטא.

כשחזרה פראו אברהארדט הביתה, אמרה: „טלפנו אליך?"

„כן", — אמרתי, — „מן ה,ארבייטסאמט'. אבל היאך ידעת, פראו אברהארדט?"

„אה", אמרה.

לא היתה כאן שום כוונה רעה; כנראה ביקשה רק לרמז לי, שהכל גלוי וידוע תמיד.

למחרת הגיע מכתבה של אניה.

„אה, הנה שוב מכתב בשבילך!" אמרה פראו אברהארדט.

אמרתי לה, כי המכתב הוא מן הטובה שבידידותי. אותה בחורה שבאתי עמה אל הרייך. חברתי זו עובדת במחוז שטיירמארק, בכפר שטיינקלר־אם־גרימינג, באחת האחוזות הגדולות, כמחנכת בנותיו של בעל־האחוזה, והיא מזמינה אותי לבקר אצלה.

מצויין! זה יהיה חילוף נפלא בשבילי. עלי ללכת.

אף אותה שעה נזכרתי בעצתה של אמי, לקיים מגע

מרוחק בלבד עם אניה. אבל בלבי היתה כמיהה כזאת, צורך גדול כל כך לאיזה מגע עם הבית. היתה לי הרגשה, שבלעדי זאת אאבד את עצמי לגמרי.

בילדותי רגילה הייתי לחשב שכר עבירותי כנגד הפסדן. אם אמרה לי אמא, שלא להשאר בחוץ אחרי שעה תשע, ובתשע היתה עדיין תכונה ותסיסה ברחבת־העיר, מחשבת הייתי תענוג זה כנגד סטירת־לחי הגונה במקרה שאאחר לחזור הביתה, ובדרך כלל הייתי מחליטה להסתכן. כן, עדיין הייתי אותה אָוה.

כיון שהדרך מצריכה ארבע או חמש שעות בכל כיוון, אמרה פראו אברהארדט שתתן לי חופשה נוספת של חצי יום בשבת — אחרת אצטרך לבלות את כל היום הראשון ברכבת, ולא יוותר לי זמן לביקור עצמו.

היא עצמה השגיחה על הכנותי. לבשתי את שמלתי הטובה — אותה שמלה שהתעקשה אמא לשים אותה בילקוטי. אה, פראו אברהארדט נהנתה מקאטארינה שלה. נראיתי הדורה ממש.

הלכתי לי.

והנה יושבת המשרתת ברכבת — ומי יודע מה טיבה? גברת צעירה, שלווה, רגועה, שעונה אל גב־מושבה ומסתכלת בנוף.

ואכן רב היה יפי־הנוף. תחילה היערות החרפיים, אחר כך שרשרת של אגמים, כל אחד יפה מקודמו. ערים שלוות, ששם מקובל היה באמת, כי לבריות זכות לחיות וליהנות מן החיים. עצמתי עיני, רדומה מקצב שקשוק הגלגלים.

עתה טיפסה הרכבת ועלתה בהרים. הגעתי לתחנת ליאובן, ואניה חיכתה לי ברציף המואר אור דימדומים.

...הארכנו בשיחה, ואחר כך שכבנו לישון, וכל הלילה כולו שכבתי והתאמצתי לזכור את עירנו, לזכור את החיים שחיינו „לפנים".

ראווה־רוסקה שלנו — עיירה נחמדה היתה בדרומה של פולין, בקרבת נהר שם היו הסוסים שותים, ורחצות היו לנו שם — לגברים במעלה־הנהר ולנשים במורדו. הייתי הולכת ומציצה אל הבנים, ופעם חטפתי מלבושיו של בן, משום אתגר מצד בן אחר, וקפצנו על סוס וברחנו, אני ובעל־האתגר, והבן הערום רדף אחרינו דרך כל העיר, מצעק ומצווח: „גזלנים! גזלנים!"

היתה עוד רחצה אחת, הלאה במעלה הנהר, חבויה בין אילנות ושיחים. לשם היו החסידים הולכים — ואף „גזלנית" כמוני לא העזה להתקרב לשם. תמיד תאבה הייתי לדעת, אם פיאותיהם צפות על פני המים, כשהם שוחים.

מסביב לראווה־רוסקה השתרעו השדות, שהאיכרים האוק־ראינים עבדו אותם. הם שנאו את הפולנים, וכמובן שנאו עוד יותר את היהודים; אבל כך היה תמיד, והחלק המחריד יותר של פרשת־שנאה זו — פרשת הפוגרומים — לא היה בשבילנו אלא אחד הסיפורים, שהיה אבא מספר על ימי נעוריו.

אנו הילדים היינו יוצאים לטיולים בין המשקים, והיינו סרים אל בקתות האיכרים, לשבור רעבוננו בחלב חמוץ ולחם שחור.

לעתים היתה המשפחה כולה נוסעת באבטובוס, דרך כפרים אחדים, אל הכפר הקטן שם החזיק סבא מנחם קורנגולד את חנותו. ארבעה בנים גדלו בביתה של סבתא, והחנות קטנה היתה מכדי לפרנס את ארבעתם ואת משפחותיהם. הבכור היגר לפאריס, והאח השני, הדוד ראובן, ישב בכפר הקטן, והאח השלישי, נחמן, נעשה סוחר־קמח בראווה־רוסקה, ואבי הלך אחר נחמן וייסד את חנותו הראשונה.

ראווה־רוסקה לא היתה גדולה מאד, אבל היה בה בית משפט השלום לסביבה, ובשנים האחרונות הוקם בה מוסד חדש, מרכז להכשרת המשטרה הפולנית ולאילוף כלבי־המשטרה. נוהגים היינו להציץ מבעד לסדקים שבגדר אל החצר, שם לימדו את הכלבים להטוטים שונים.

גדולה למדי היתה ראווה־רוסקה, שיהיה לה „רובע טוב", שם לא היו יהודים רצויים, וגם רובע של גנבים — וכי איזו עיר אין לה? שלנו היה ידוע בשם „החולות" — וכמובן עמד בית־הספר התיכון שלנו על גבול הרובע הזה ממש. אחי הגדול נחום למד שם; אבל כדי להמשיך לימודיו, למשל, כדי להיות רופא או עורך־דין, צריך היה ללכת ללבוב או לווארשה. בהיותי ילדה קטנה גמור היה גם עמי להגיע אל מעמד ה„אינטליגנציה", להצליח בדרך שאצליח להתקבל לבית־הספר התיכון ולבית־הספר הגבוה ולהיות עורכת־דין ולהופיע בבית־המשפט ולהימנות עם טובי־העיר, אף להקים לי בית גדול כביתו של עורך־דין סגל. גם בעל נועד להיות בו, אי־שם.

אך בינתיים היה לי יגיע־מוח — להצטיין בלימודי כדי להתקבל לבית־הספר התיכון, כי רק מקומות מועטים היו פתוחים ליהודים. ועירנו היתה עיר יהודית ברובה. רבים מן הצעירים, שלא הצליחו להגיע לאחד המקצועות החפשיים, למדו את מלאכת הפרוונות, ובכל רחובות־העיר אפשר היה לראות את השלחים המגורדים מתוחים על הלווחים.

אך משפחתנו היתה עדיין בין „האמידות יותר", כי אחרי ככלות הכל היה אבא סוחר — אפילו היה רק בעל קיוסק של מי־סודה. ירוחם היה שמו. בעל קומה היה, גבוה מאד בין יהודים, זקוף, מוצק, עיניו התכולות ערניות ושיניו נפלאות. על סבו סיפרו, שנפטר בן תשעים שנה, ולא חסר שן. אבא היה מגדל זקנקן מחודד, והיו בו גונים אדמדמים, אם כי שאר שערו היה כהה יותר. שנה־שנה היה אבא גוזז זקנו קצת יותר, לפי האופנה, עד שהיינו מתלוצצים, כי בקרוב שוב לא יהיה יהודי כלל. אבל רק כאשר באו הגרמנים, וכבר ביום

הראשון תפסו חייליהם יהודים ברחובות ותלשו זקניהם מפניהם השותתים דם, נכנס אבא לחדר־האמבט וגילח זקנו.

אותו לילה ששכבתי בחדרה של אניה, זכרתיו כפי שהיה בילדותי — איש עליז, שאהב לספר סיפורים משעשעים על האיכרים כבדי־מחשבה, ועל ערמומיתם, ועל ערמומיתו שלו; נוח לכעוס היה, אף על לקוחותיו, ולעיתים היה מחליף עמם צעקות וגידופים — ותמיד היה הענין מסתיים בטפיחה על השכם לשם חתימת עסקה, וגאה היה שאיכריו חוזרים תמיד אליו לסחור עמו.

אוהב היה להנעים זמר לאחר ארוחות, ולעגוב במקצת על הגברות. אבא היה מקניט את אמא, בתארו קסמיה של זו או זו, שנתנה בו עין בדרכו לבית־הכנסת בשבת. אה, אשה נאה היא זו!

„את עיניה אנקר!" היתה אמא משיבה, כדי לעשות לו קורת־רוח, כי חששות לא היו לה. היא עצמה גבוהה היתה, בעלת הופעה, גברת ממש, אם כי נעשתה בעלת־בשר. אבא אהב לספר, איזו סנסאציה עוררה בימי חתונתם, זמן קצר אחרי מלחמת־העולם הראשונה; עדיין היה חייל בקסרקטין, וכשהיתה מבקרת אצלו שם, ביפיה המלכותי, נדהם כל המחנה.

הוא היה בעלה השני; הראשון ר' אברהם וואלף נהרג במלחמה, והיא נשארה לבדה עם תינוקה — הוא נחום, אחי הגדול. אולי משום כך היתה באמי נימה של עגמומית. אבל היא לא היתה נכנעת לה. תמיד היתה עסוקה, טרודה, מרכז לכל הנשים של חוגה, יועצת לכל ענין, מחילוף־עסקים עד שידוך. תמיד היתה עסוקה בבית, ותמיד היתה עסוקה עם אבא בחנות, כמו היתה בשני המקומות בבת אחת. ומעולם לא נשארה עבודה, שלא נעשתה. אמא היתה אשת־חיל מן הסוג הישן, עקרת־בית למופת. החמין שלה היו העשירים שבראווה־רוסקה, והאטריות שלה — הדקות והעדינות שבעיר. „אריסטו־קרטיות" כפייגה סגל היו קונות שמלותיהן בחנות „בון טון" — שדוגמותיה הובאו ישר מווינה, לדברי בעליה — אך אמא כבר היתה מספיקה להלביש בנותיה באותן דוגמות, שהעתיקה אותן מן המוצגים בחלון־הראווה.

עדיין אני רואה אותה כורעת על ברכיה, מתקנת את האמרה של שמלתי החדשה, מקיפה אותי על ברכיה, במטבח. בזמנים כאלה היה לי נוח ביותר לשוחח עמה על „ענייני־נשים". אלה בלומנפלד ושאר כל הבנות אמרו לי שאני בת־מזל, כי הן אף אינן מעיזות לפתוח בשיחה כזאת עם אמותיהן, והן התפעלו על שאמי מתקדמת כל כך, שאין נערה צריכה להתבייש מלדבר אליה. בזמן המדידות הללו, כשאמא היתה מסדרת אמרה, וידיה מאשרות, כיצד אני מתפתחת ונעשית „כבר נשית", היתה משוחחת עמי, היאך יהיו הדברים אצלי. אצל בת יהודיה אין הדברים יכולים להיות כאצל השקצות הצעירות שלנו, בנות־הכפרים. אצלנו צריכה בחורה, אשה, לעמוד על ערכה האמיתי. לא רק מבעלה, אלא גם מעצמה תגזול את האוצר היקר ביותר של חייה, אם תנהג בעצמה חירות יותר מדי לפני נישואיה. ובלא שום פקפוק ידעתי, שכך יהיה: כבת־ישראל כשרה אביא עצמי אל בעלי, שיהיה האיש האהוב עלי, בחיר־אהבתי. וכמובן לא העליתי בדעתי כלל שלא יהיה יהודי. ואם לא? במעמקי נבכיה של הנשמה חבוי היה פחד, ועמו סקרנות נפחדת, מה עלול לקרות אז. תמיד היו מלחשים סיפורים על בנות־ישראל, שע"י גויים „הוגו מן המסילה". אבל איך אפשר היה? בעירנו, בבית־הספר שלנו, כמעט לא היו יהודים ולא־יהודים מדברים אלה אל אלה.

ולאחר ששוחחה אמא בעניני נשים, היתה קמה מעל ברכיה, מחליקה בידיה על שמלתי, מיישרת את הבד על גבי חמוקי־גופי החדשים, והיתה אומרת: „פשטי אותה ורוצי החוצה. לבשי שמלתך הישנה ולכי, התרוצצי בשדות, שירי, צעקי — הלא עודך ילדה!"

כי כל ימי ילדותי הייתי שופעת מרץ־פרא כל כך, שלעתים הייתי רצה בשדות וצורחת בקול, מרוב תסיסת־חיים. בקיץ־בקיץ היתה אמא נוסעת לאולאנוב, לרחוץ במעינות־המרפא, משום שגרון שלקתה בו. בראשונה, מתאכ־סנות היינו בפנסיון של מאיר — ריטה הקטנה שלהם היתה בת־גילי — אך אני הייתי מחוללת מהומה כזאת, מטפסת על עצים, מציצה לתוך חלונות, צורחת ומצווחת וצוחקת, עד שנאלצה אמא לשכור בית קטן בעיבורה של העיר. שם יכלה להניח לי להתרוצץ בשדות, צורחת במלוא גרוני, ומתכתשת ונאבקת עם אחי הקטן זעליג.

אך מרגע שנתקבלתי לבית־הספר התיכון — בעיקר קיבלוני בזכות נחום, אחי הגדול, שהיה המזהיר שבתלמידי בית־הספר — ניסיתי לרסן את עצמי. אך תמהתי, שמא יש בי משהו שאינו כשורה, שאני שופעת מרץ כל־כך. מאמצים גדולים עשיתי להתנהג כאחת הגברות: הייתי מתאמנת לפסוע פסיעות קטנות כמילה שטיין שלנו הטופפת; והייתי משתדלת להנמיך קולי ולדבר חרישית כאחותי טונצ'ה.

בעת הפלישה לפולין ב־1939 עברה אותי תזזית של התרגשות ופעילות, וזוכרת אני כיצד השתדלה אמי להרגיעני. „אוה, אוה, אינך יודעת מלחמה מהי". והיא סיפרה לי על המלחמה הראשונה, עת נהרג בעלה, ומה גלמודה היתה, ונחום עודנו תינוק, וכמעט לא היתה משפחה שלא פגעו בה אסון ומוות.

אך כשבאו הרוסים לראווה־רוסקה, היו דבריה הראשונים: „יהיה טוב". טוב ליהודים, כמובן. היו צווים חדשים לעשרות. הכל היו חפשים ושווים — אפילו יהודים. שוב לא היינו צריכים להתחרות עד כדי מסירת־הנפש על המקומות הספורים, שיוחדו לנו בבתי־הספר. כמעט הצטערתי על שנחום, אחי

הגדול, עלה לארץ־ישראל, כי עכשיו יכול היה להתקבל לבית־הספר למשפט.

כל הקומוניסטים בעיר לא ידעו קץ לשמחתם. היו ריקודים ברחובות, והרמקולים לא נדמו כלל. ערב־ערב היו הרוסים גודרים בחבלים חלק מן הרחבה לריקודים. הצעירים יצאו החוצה; הכל נתמלא חיים.

ואכן נדמה היה, שטוב. גדודי החיילים נמוכי־הקומה במדיהם החומים גילו התנהגות למופת. הם באו מטאשקנט הרחוקה, ואף שיכלוליה של ראווה־רוסקה ניראו מופלאים בעיניהם. מאבא קנו כל תכשיט, כל פנס־כיס, כל צעצוע. ובכל מקום היו מושכים בלי הרף בשרשרות של בתי־הכבוד! כשהיינו מתלוצצים על כך, היו אומרים: „אה, לכם יש בתי־כבוד, אבל לנו יש טאנקים".

הנ.ק.ו.ד. קבע מושבו בבנין החדש הנאה, שבנו הפולנים בשביל מרכז־המשטרה המחוזי, במרחק מועט מחנותו של אבא. אך הסתדרו בבנין, וראינו אחת המכוניות שלהם מביאה לשם את ד"ר מילר, מראשי הציונים בעיר. הוא נכנס לתחנה, בין שנים מן הרוסים, ולא ראינוהו יוצא.

לאחר זמן קצר ראינו אנשים אחרים נכנסים לתחנה: נוטאריון־העיר בעל־הפאַנסנה, אחדים מחשובי הפרקליטים. בדאגה ציפיתי, שמא מביאים את אביה של פייגה סגל. לא. על כל פנים, עדיין לא. אבל אחרים — מורים, ואף שופטים. ריטה מאיר באה לבדה מאולאנוב וסיפרה, היאך נעלמו הוריה. ויום אחד ראיתי את אמא תופרת כמה תרמילים מבד חזק. הם היו בעלי ממדים מסויימים, כשקים קטנים, וידעתי מה טיבם. כל תרמיל עשוי היה להכיל מלבושים וחפצים הכרחיים כדי עשרה קילוגראמים. יותר מזה לא היה הנ.ק.ו.ד. מרשה לאנשים לקחת עמם. כשהיו באים לאחד הבתים לקחת אדם, היו נותנים לו רבע שעה להתכונן לדרך — ומוטב היה שהתרמילים יהיו מוכנים.

עתה החלה תקופה של נדודים, של חיטוט בכל מקום אחרי קשר־מה עם החיים. אך קילומטר או שניים הלכנו, ופגשנו בכביש קבוצת אזרחים, וחיילים רוסיים שומרים עליהם. החיילים ניגשו אלינו ורמזו בתנועת רוביהם — גם אנו במעצר. היתחילו כל הענינים מבראשית?

הוליכו אותנו עם האחרים אל מוצב פיקוד ושם נחקר כל אחד ואחד. "מה אתן?" שאלני הקצין.

"יהודיות. יהודיות שנמלטו מאושווינצ'ים"

"יהודיות? אבל מה אתן?"

מי אני? וראיתי בעינו של הקצין הרוסי מה הוא מבקש לדעת. הפולניה או אוקראינית אני. ואולי אני קשורה באיזה תנועת מחתרת לאומנית?

אבל אני רק בחורה יהודיה מראווה־רוסקה אמרתי וחברתי מקילצה.

ובראווה־רוסקה — מה הייתי שם?

כעת הבינותי. בימי השלטון הסובייטי עבדתי במשרד הנטריון, אמרתי, וביקרתי בבית ספר בערבים.

הוא הניד ראשו. ומה היה אבי?

בימי השלטון הסובייטי — שומר לילה. ולפני כן? — חנוני, אמרתי. הניד ראשו, וסוף סוף הסיר עיניו מעלי. כך. יהודיות. מוטב. אני חפשיה. יכולה אני ללכת. וכך גם לולה חברתי.

כך חזרנו אל העולם.

*

עלי ללכת לראווה־רוסקה, אבל ביום השני לבואנו לפשצ'ינה נפגשנו ביהודי, שריד מאושוויץ כמונו. הוא כבר היה בסביבה ההיא. אין שם כלום. לא מאומה. אף לא יהודי אחד נותר בכל האיזור. אף לא בלבוב על אחת כמה וכמה בראווה־רוסקה. אם כך, אמרתי, אלך לארץ ישראל למצוא את אחי. אך כלום אני יודעת. הדרך חסומה. האנגלים חוסמים את הדרך. שום יהודי אינו יכול להכנס לארץ ישראל.

התמהמהנו בעיר, ובוקר אחד ראיתי ברחוב אדם, שנדמה היה עלי כמכר. כן, הוא היה ד"ר אפל מראַווה־רוסקה, שהיה פעם גבר זקוף ונאה — אף חבר ה„יודנראַט" שלנו היה. כן, הוא היה בראווה־רוסקה, חבוי במרתף ביתו של מורה, לבדו, לאחר אקציה שבה נתפסה כל משפחתו, וכאשר יצא, לא שרד שום יהודי בעיר.

ומשפחתי שלי? השמע משהו?

שמע, באקציה הרביעית קרה הדבר, עת נלכדה משפחתו שלו, כשנדמה היה שנסתיימה הפשיטה, והכל היה שקט, עבר מאייר, סגנו של קליין, ברחובות היהודים, נעצר לפני בית בלומנפלד, שם הסתתרה משפחתי, וקרא לאמי באידית: "מרת ק. צאי! צאי!" ואמי שלא הכירה את קולו, וחשבה כי איזה יהודי זקוק לעזרתה — אמי יצאה מן המרתף אל בין ידי המרצחים.

ואבי? וזעליג?

לאחר זמן, באקציה אחרת, כולם, כולם, אף חברי ה"יודנראט" נלקחו, כולם, כולם לבלזץ.

*

בבוקר ירדנו בחוף ארץ ישראל, אחי ציפה לי שם. גבר, אבי משפחה.

מזמן לזמן נפגשת אני ברחובות תל־אביב בניצולי ראווה־רוסקה, באסתר, בריטה, באלה. ולעתים אני נפגשת בחברתי מן הימים באושוויץ, בלולה, כי גם היא עלתה לישראל. לעתים כמה מאתנו נפגשות בשבתות, עם בעלינו וילדינו.

אך ביותר אני שמחה בראותי אחת מחברותי מהלכת לעסקיה — נכנסת לאחת החנויות, ואני אומרת בלבי:

הלא היא נראית ככל עקרת בית, החיה חיים רגילים. איש לא היה משער, מה עבר עליה. וממילא אני מהרהרת: גם את אוה! בוודאי גם את נראית כך! ולבי מרוצה.

לאחר העבודה אני עורכת קניות. ובשובי הביתה ירוצו בני לקראתי במדרגות בקריאות רמות: אמא! אמא! ויש ובעלי חוזר מן העבודה לפני, ובפתחי את הדלת הוא אומר את שמי: „אוה?"

ואני משיבה. "אוה, חזרתי הביתה".

די יידן פון מיין פארשניטענער שטאט

לאה ראָזענצווייג־קראַמער

אַזויפיל מענטשן האָבן שוין געשריבן זכרונות איבער זייערע איבערלעבענישן בעתן חורבן אין די געטאָס, קאַצעטן, וועלדער אָדער ראַטעווען זיך מיט אַרישע פּאַפּירן. אַלע דאָזיקע זכרונות זענען אַזוי ענלעך איינע צו די אַנדערע און טראָצדעם, וויפל מען זאָל נישט שרייבן דעריבער, שטעלן יעדנס צרות מיט זיך פאָר אַ וועלט פאַר זיך. און דערפאַר וויפיל עס זאָל נישט געשריבן ווערן, וועלן נאָך תמיד איבערבלייבן בלויזן פון וועלטן, וואָס זענען אויף אייביק פאַרשוונדן. און דאָ זענען פאַרלוירן געגאַנגען די וועלטן פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע מיט זייערע געדאַנקען און ווער ווייס, וויפיל געניאַלע געדאַנקען און געפילן, מיט זייערע אידעאַלן און אַנטוישונגען. און דערפאַר איז אונדזער הייליקע פליכט מיט אונדזערע זכרונות, צוריק אויפצובויען, ווען אַפילו בלויז טיילוויז, זייערע געשטאַלטן, כדי זייערע זכרונות נישט צו לאָזן פאַרזונקען אין דער אייביקער פאַרגעסנקייט. דערמיט פאַרהייליקן מיר זייער אָנדענק אויף אייביק.

אונדזער קליין שטעטעלע ראַוואַ־רוסקאַ, איז געלעגן אויף דער קרייצונג לעמבערג־לובלין אָדער בעסער געזאָגט: בוקאַרעסט - וואַרשע, אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט וועלדער, פעלדער און לאָנקעס. די געגנט איז געווען באַזייעט מיט אומציילקע דערפער, וועלכע האָבן אַריינגעבראַכט אַ שפּרודלדיק לעבן אין שטאָט. יעדע וואָך, מאָנטיק, פלעגן די איינוווינער פון יענע דערפלעך אַריינפאָרן אין שטאָט אויפן וועכנטלעכן יריד און זי פאַרפלייצן מיט זייערע סחורות און ליאַרעם פון אינדערפרי ביז אין דער פינצטער נאַכט. פון דאָזיקן טאָג האָט דאָס שטעטל געצויגן פרנסה פאַר דער גאַנצער וואָך. דאָס שטעטל איז געווען אַ לעבעדיקס און דאָס קולטור־לעבן איז דאָ געשטאַנען אויף אַ זייער הויכן ניוואָ. די יוגנט האָט זיך אויסגעלעבט אין אירע אָרגאַניזאַציעס ווי גורדוניה, אחווה, הנוער און בית"ר. די לינקע יוגנט אין „לייענזאַל" אָדער „בונד". אויך די חסידישע און מזרחי יוגנט האָבן געהאַט, אויסערן בית־המדרש און קלויז, זייערע פאַריינען, ווו זיי האָבן דערגענצט דאָס לעבן פון קלויז און ישיבה. ספּעציעל גליקלעך האָבן דאָ געלעבט די חסידים — האָבנדיק אַזוי נאָענט זייער רבין — אין בעלז, וואָס פלעגט פון צייט צו צייט אַדורכפאָרן, אָדער גאָר אַראָפּקומען אויף צו־גאַסט קיין ראַווע. דאַמאָלס האָבן זיי זיך פאַרשטעלט פאַר אמתע קאָזאַקן און געריטן אויף פערד מיט זעבעלן אויף דער זייט. די קלענזמער האָבן געשפּילט חסידישע מאַרשן און די באַפעלקערונג איז געשטאַנען אָנגעשטופּט אויף די טראָטואַרן, כדי צו כאַפּן דעם רבינס הייליקן בליק, בעתן פאַרבייפאָרן איבער דער שטאָט אין אַ פיאַקער אין דער באַגלייטונג פון סטאַראָסטע און קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע.

נאָך ליגט אין מיין זכרון דער חסיד פסח ביינישעס־אַלטמאַן, וואָס פלעגט ביי אַלע אָפיציעלע מיליטערישע פאַראַדן מאַרשירן צוזאַמען מיט אַלע גרויסע פּריצים און פערזענלעכקייטן פון שטאָט, דעקאָרירט מיטן „אומאָפּהענגיקייטס־קרייץ", איינעם פון די העכסטע קריגס־אויסצייכענונגען פון פּוילן, וועלכע ער האָט באַקומען פון פּילסודסקין פאַרן אויסבאַהאַלטן און ראַטעווען אַ פּוילישן אָפיציר, דעם זון פון דער אַרענדאַטאָרע, די אייגנטימערין פון באַקאַנטן רעסטאָראַן אויף דער באַן־גאַס אין ראַווע.

אין יענעם באַשנייטן שבת 1919, ווען עס האָבן זיך אין

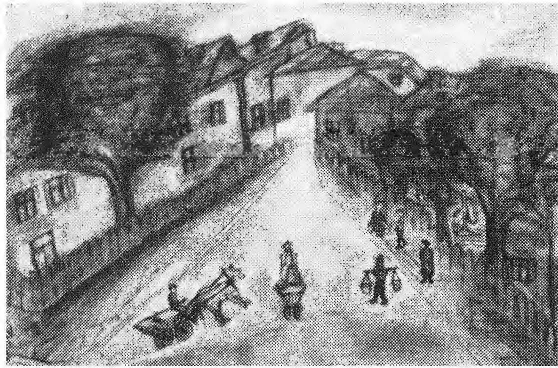
קבוצת „החלוץ" של „הנוער הציוני" בעיר

ראַווע אָפּגעשפּילט די בלוטיקסטע גאַסן־קאַמפּן פּנים־אל־פּנים צווישן די פּאָליאַקן און אוקראַינער. דער אָפיציר, וואָס איז דאַן איבעראַשט געוואָרן דורך אַ גרעסערער צאָל אוקראַינישע סאָלדאַטן און יעדער וועג פון ריקצוג איז פאַר אים געווזן אָפּגעשניטן, האָט פלוצים דערפילט, ווי הינטער אים מאַכט זיך אויף אַ טיר און אַ האַנט שלעפּט אים אַריין אין אַ שטוב. דאָ האָט אים פסח ביינישעס שנעל אַריינגעפּאַקט אין קאַסטן, וואָס האָט געדינט צום קנעטן טייג (ער איז געווען אַ בעקער) און פאַרדעקט אים מיט אַ באַרג זעק פון מעל. די אוקראַינער האָבן דאַן איבערגעקערט די גאַנצע בעקעריי, אָבער דעם אָפיציר נישט געפונען. וואָלטן זיי אים געפונען, וואָלטן זיי געווען דערשאָסן נישט נאָר דעם אָפיציר, נאָר אויך אוודאי זיין רעטער מיט ווייב און קינדער.

די גאַנץ פאַרמעגלעכע יידישע באַפעלקערונג פון קרעמערס, וואָס אַלע קראָמען אין רינעק האָבן געהערט צו זיי, און די אַלע פּוטערוואַרג־סוחרים, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט אויסלאַנד, — זיי אַלע האָבן געגעבן דעם שטעטל אַן אויסדרוק פון גוטן מאַטעריעלן צושטאַנד. אָבער עס זענען אויך געווען אָרעמע. זיי זענען געזעסן אין די קליינע געסלעך, אַרום דער באָד, נעבן דער שול און קלויזן, ווו ס'פלעגן זיך אויך געפונען און דאָרט שלאָפן פרעמדע אָנגעפאָרענע, וואָס פלעגן גענומען ווערן אַלס אורחים אויף טעג, אָדער אויף שבת אין די בעסער סיטואירטע הייזער. געווען איז דאָרטן אַן אָרעמקייט; אָבער תמיד אַ לוסטיקייט מיט פרייליכע געלעכטערס, וואָס האָבן אַרויסגערופן די באַקאַנטע פערזאָנען, ווי שימעלע מאַנטע, טעוועלע און מוישע פּאַיאַץ.

נאָענט פון שטעטל איז פאַרבייגעגאַנגען דאָס טייכל ראַטע. דאָרט און אין די אַרומיקע וועלדער, אָדער אויף דער וואָלקאָוויצע, פלעגט אונדזער יוגנט פאַרברענגען איר פרייער צייט. ראש השנה פלעגט מען צום טייכל גיין צו „תשליך" און אַ גאַנצן זומער האָט זיך דאָ געטראָגן דער רעש פון אונדזער יוגנט, וואָס האָט זיך דאָרט געבאָדן און האָט פון זיך אַראָפּגעוואָרפן אַ ביסל פון די טעגלעכע דאגות. ביז אין די שפּעטרע אָוונטן, פלעגן זיך טראָגן אין דער לופט, געזאַנג און געלעכטער פון אונדזער יוגנט, וואָס פלעגט צוריקקערן פון שפּאַצירן און אויספלוגן פון הינטער דער שטאָט, נאָך פּאָליטישע און קולטורעלע שמועסן און קורסן. אַזוי האָט געלעבט און געטרוימט פון בעסערע צייטן אונדזער שטעטעלע ראַווע...

ביז... דעם ערשטן סעפּטעמבער, ווען עס זענען געפאַלן איבער פּוילן די ערשטע היטלעריסטישע באָמבעס. צוויי וואָכן שפּעטער האָבן זיך אין ראַווע באַגעגנט די רוסישע און דייטשע אַרמייען. די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן

דאָס שטעטל — אַ צייכנונג פון לאה קראַמער־ראָזנצווייג.
רחוב בעיירה — רישום מאת לאה קרמר־רוזנצוויג.

ביז 14 ק"מ הינטער דער שטאָט און די רוסן זענען געבליבן מיט אונדז במשך צוויי יאָר. דאַן זענען ווידער צוריקגעקערט מען די דייטשן כדי צו פאַרענדיקן דאָס, וואָס זיי האָבן צוויי יאָר פריער אָנגעהויבן אונדז צו פאַרניכטן מיט דער גענויער דייטשער פּינקטלעכקייט...

1941. קינדער, וואָס זענען ערשט נעכטן געזעסן אויף דער שול־באַנק האָבן באַקומען בעזעמער און לאָפּעטעס, כדי צו רייניקן די טראָטואַרן און שטראָזן פון שטאָט, די קלאָסן און קלאָזעטן פון די שולן, ווו זיי זענען ביז נעכטן געווען תלמידים.

6 אַזייגער אינדערפרי, האָבן אַלע, אין עלטער פון 12 ביז 55, געמוזט זיך אויסשטעלן אויפן מאַרק־פּלאַץ, כדי אַרויסגעפירט צו ווערן פון אוקראַינער און דייטשן צו דער אַרבעט. די גאַנצע שטאָט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַרבעטס־לאַגער. זיי האָבן געאַרבעט אויפן באַן־הויף, אין די קאַסערן, אין די לאַגערן פון רוסישע און שפּעטער פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע. אַנדערע ביי בוי־אַרבעטן, ביי פּוילישע און דייטשע בוי־פירמעס, וואָס האָבן געבויט אַ פלי־פעלד אין קאַמענקע ביי ראַווע. די מענטשן אַרבעטן ערלעך און פלייסיק; זיי מיינען, אַז דערמיט וועלן זיי זיך אויסקויפן דאָס לעבן. אָבער די פּלענער פון די שונאים זענען אַנדערע. זיי מיינען נישט אונדזער אַרבעט; נאָר אונדז אַליין מיינען זיי... דאָס ערשטע רויבן זיי אויס דאָס יידישע פאַרמעגן: געלט, מעבל, פעלצן, לעדער, קידגעשיר — אַלץ גיט מען זיי אָפּ, אין דער האָפענונג דערמיט זיך אויסצוקויפן דאָס לעבן.

פסח 1942. די ערשטע אַקציע. מענטשן פאַרקריכן זיך, ווו נאָר עס איז מעגלעך. אין די וועלדער, אין קעלערס, אויף בוידעמס. די קרבנות וואָס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן מיט דער באַן, זענען נישט געפירט געוואָרן ווייט; בלויז ביז בעלזעץ. אייניקע טאָג שפּעטער איז מען געוואָר

געוואָרן דעם גאַנצן אמת: אין לאַגער פון בעלזעץ געפינען זיך בלויז צוויי בלאָקן, און טאָג און נאַכט גייט פון זייערע קוימענס אַ רויך און פאַרשפּרייט אַ גערוך פון פאַרברענטן פלייש... די מענטשן האָט אַרומגעכאַפּט אַ היסטערישע פאַרצווייפלונג. אַ טייל מיינען, רעזיגנירט, „סיי־ווי־סיי זענען מיר פאַראורטיילט צום טויט, איז בעסער וואָס פריער און מיט ווייניקער יסורים". אַן אַנדערער טייל: לעבט פון היינט אויף מאָרגן, „סיי־ווי־סיי האָט דאָס אַלץ מער נישט קיין זין". און ווידער אַ טייל: איז אַנטשלאָסן מיט אַלע כוחות זיך צו ווערן און הערן נישט אויף זיך צו באַשעפטיקן מיטן איינאונאיינציקן געדאַנק: ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען פון די נעגל פון טויט...

די, וואָס זענען איבערגעבליבן נאָך דער ערשטער אַקציע, גייען דערווייל ווייטער צו דער אַרבעט. די דייטשן באַרייכערן זיך מיט רויבן יעדן טאָג אַלץ מער און מער. יידן מוזן אָנטון דעם מגן־דוד, זיי טאָרן נישט גיין אויף די טראָטואַרן, טאָרן נישט טראָגן קיין פעלצן, אפילו קיין קראַגן פון פעלץ. פאַר דער שווערסטער אַרבעט קריגט מען באַצאָלט מיט אַ פּערטל ליימיק ברויט אַ טאָג.

אין שטאָט איז געווען דער אַלטער בית־עלמין. האָט דאָס געשטערט דעם עסטעטישן געשמאַק פון די הענקער און זיי האָבן אין אַ זונטיק צוזאַמענגעטריבן עטלעכע טויזנט יידן, דערוואַקסענע און קינדער, מענער און פרויען און זיי געצוווּנגען אַרויסצורייסן די מצבות פון די קברים און אויסגלייכן דעם שטח. יידן זענען געוואָרן געצוווּנגען צו פאַרניכטן די קברים און צעשטערן די מצבות פון זייערע טאַטעס־מאַמעס, אָדער קינדער, וועלכע זיי האָבן ערשט מיט חדשים צוריק אַליין אויפגעשטעלט די מצבות זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין שטאָט און אויסגעלייגט געוואָרן אַלס טראָטואַרן פאַר די ווילעס פון די דייטשע תלינים...

ביים איינגאַנג פון הייליקן אָרט, איז געווען אַן אור־אַלטער קבר פון אַ קינד, וואָס איז לויט דער לעגענדע אומגעקומען אויף קדוש השם און האָט געהייסן „דאָס צדיקל". דער דאָזיקער קבר איז מיט אַ ספּעציעלער ברו־טאַליטעט געוואָרן פאַרניכטעט ביזן יסוד...

דער יודנראַט באַמיט זיך צו טון לטובת די יידן אַלץ, וואָס איז אין זיין מאַכט. עס איז דאָ אַ קוך, וואָס טיילט אויס יעדן טאָג אַ ביסל זופּ און אַ פּערטל ברויט פאַר די הונגעריקע; אָבער טראָצדעם דינט ער אַלס ווערקצייג אין די הענט פון די תלינים. פאַר די דייטשן איז פיל לייכטער זיך צו ווענדן צו אַן אָרגאַניזירטער קערפּערשאַפט, מיט זייערע פאָדערונגען. און אַזוי לאַנג, ווי עס האַנדלט זיך אין געלט, אָדער פאַרמעגנס, איז נאָך אַ האַלבע צרה. אָבער, אַז זיי הייבן אָן פאַרלאַנגען מענטשן פאַרן אַרבעטס־לאַגער, איז די לאַגע געוואָרן גאָר אַנדערש. ליידער זענען די ערשטע קרבנות געווען די אָרעמסטע פון אונדזערע ברי־דער; די רייכע האָט מען דאַן אויסבאַהאַלטן, כדי צו קענען זיך באַנוצן מיט זייער געלט אָדער ווערטזאַכן, טאָמער וועט מען דאָס באַדאַרפן. אַזוי אַרום האָבן דאָס ערשטע זיך אויסגעליידיקט די איינגעפאַלענע הייזלעך פון אַרום דער שול און דעם באָד, אויפן זאַמד און לעבן די יאַטקעס... אָבער גלייך האָבן אויך די רייכערע געמוזט פאַרלאָזן זייערע הייזער און גערטנער; עס איז אַרויס אַ פאַראָרדע־נונג, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן די הייזער אין משך פון איניקע שעהן. מיט נעמען האָט מען געמעגט אַזויפיל, וויפל מען האָט געקאָנט אַליין מיט זיך טראָגן.

דער תהום איז געזונקען און געזונקען. ס'פלעגן פאַר־בייפאָרן צוויי און אויך דריי מאָל אַ טאָג צוגן פון ביז הונדערט וואַגאָנען, מיט צענדליקער טויזנטער יידן קיין בעלזעץ, פון פאַרשידענע לענדער און אויך פון פוילן. יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויף דער באַן, האָבן זיי דערקלערט, וואַהין מען פירט זיי; אָבער זיי האָבן עס נישט געגלויבט; זיי זענען געווען זיכער, אַז דאָס פירן זיי די דייטשן קיין קיעוו אויף אַרבעט.

נאָך איניקע אַקציעס, האָבן די דייטשן צוזאַמענגע־פירט אַלע איבערגעבליבענע יידן פון די אַרומיקע שטעט־לעך קיין ראַווע, כדי זיי צו האָבן נענטער צו דער באַן־סטאַציע, פונוואַנען זיי צו קענען לייכטער אָפּטראַנספּאָר־טירן קיין בעלזעץ. דערווייל איז די ענגשאַפט פון געטאָ אַזוי גרויס, אַז עס איז נישטאָ איין שטוב, ווו עס זאָל נישט הירשן טיפוס...

פון די אַקציעס האָט מען תמיד געוווּסט אַ טאָג־צוויי פריער. דער ערשטער סימן איז געווען דאָס אָנקומען פון אַ גרעסערער צאָל ס. ס. און געסטאַפּאָ. אויסער דעם האָט כמעט יעדער ייד געהאַט זיין גוי, וואָס האָט אים דאָס צו וויסן געגעבן. דאַן האָט דער יודנראַט געהאַט באַצאָלטע מענטשן אין דער געסטאַפּאָ, וואָס האָבן אים וועגן דעם געמאָלדן. און דאָס, וואָס די אַקציעס האָבן געקאָסט אַזויפיל יידישע קרבנות, איז צו פאַרדאַנקען אויסשליסלעך דער אוקראַינישער באַפעלקערונג, וועלכערס בלוט־דורשט איז איבערגעשטיגן אַפילו פון די דייטשן...

... יודענפריי. די ידיעה האָט געטראָפן ווי דער שלאַג פון אַ דונער. יודנריין, דאָס הייסט, אויס מיט יידישע טאַטע־מאַמע, וואָס בעטן טאָג און נאַכט צום הימל, ער זאָל העלפן. מאַמעס, וואָס בענטשן ליכט פרייטיקצונאַכטס און קינדער, וועלכעס געזאַנג האָט זיך אַמאָל געטראָגן איבער וועלדער און לאָנקעס אין העברעאיש און יידיש. יודנריין הייסט, אַז עס וועט אַפילו נישט איבערבלייבן, ווער עס

זאָל נאָך דיר אַמאָל זאָגן קדיש. יודנריין הייסט, אַז ראַוואַ־רוסקאַ, וואָס מיר האָבן אין משך פון אַ סך, אַ סך דורות אויפגעבויט און זי אָנגעפילט מיט שפּרודלדיק לעבן וועט אונדז פאַרשלינגען, ווי סדום און עמורה און עס וועט פון אונדז מער קיין זכר נישט עקזיסטירן.

אין דעם מאָמענט האָט עס אין מיר אָנגעהויבן רופן און שרייען: „ראַטעווען”! די שטום פון מיינע, אויף קדוש השם, אומגעקומענע עלטערן האָט פון מיר געשריגן: אַנטלויף! און איך בין אַנטלאָפן.

...קוים 18 יאָר אַלט בין איך געלאָפן אַליין, גאַנץ אַליין צווישן פרעמדע מענטשן און פרעמדע ערטער. צוגעגעבן מיר דערצו כוחות דאָס אויסצופירן, האָבן נאָר מיינע על־טערן, וועלכע, פאַרן גיין אויף קדוש־השם, האָבן אין מיר אַריינגעדרונגען די האָפענונג, אַז איך ווייניקסטנס, זאָל זיך אָפּראַטעווען, און טאַקע זייער ברכה האָט מיך געהיטן פאַר אַלעם שלעכטן, נישט דורכצופאַלן, לויפנדיק איבער באַגנעס, פעלזן און וויסטעס...

...געלאָפן פון שטאָט צו שטאָט — אין יעדער שטאָט, דער זעלבער גורל פאַרן ייד. אָסטראָוו — יודנפריי; טשענסטאָכאָוו — יודנפריי. איבעראַל דאָס זעלבע. איבעראַל מוז איך מיך מיט מיינע יידישע אויגן אויסגעבן אַלס פּאָלקע, פאַרפאָלגט אויף שריט און טריט.

... דורך אַ נס האָב איך מיך דערשלאָגן ביז ווין און דאָרט דערלעבט ביז היטלערס מפּלה; און אַזוי אַרום געבליבן די איינציקע לעבעדיקע מצבה פאַר מיינע טייערע עלטערן, וועמענס לעצטע תפילה איז אַוודאי געווען: „גאָט, שענק איר אונדזער לעבן”.

... דאָס לעבן, וואָס כ'האָב אַזוי שווער דערוואָרבן, איז מיר ליב. כ'האָב עס ליב, ווייל דאָס איז געווען דער לעצטער ווונטש פון מיינע עלטערן און קרובים, פון אַלע ראַווער יידן, וואָס האָבן אַזוי געוואָלט לעבן. די ליבע צום לעבן איז געווען זייער לעצטער ווילן, זייער הייליקע צוואה פאַר אונדז לעבנגעבליבענע. זייערע האָפענונגען און חלומות זענען פאַר אונדז די הייליקע מצבות, וואָס קיין שום מענטשלעכע האַנט וועט נישט קענען פאַרניכטן, און פאַר וועלכע מיר שטייען איצט און זאָגן קדיש.

מיט מיינע אויביקע אָרעמע פאַר ווערטער, האָב איך בלויז געוואָלט פאַראייביקן אַ טייל פון די הייליקע נשמות פון אונדזער שטעטל, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש־השם און ספּעציעל מיינע נאָענטסטע און טייערע חברים: הענעק ווייס, הענעק און קובאַ בערקאבער, אלעש קונער, פּיניע שטאקהאַמער, מילא קופּערשמידט, פרידקע ראָזמאַן, פרידקע באָדנשטיין, פרידקע בערכארד, העניע מילמייס־טער, מינאַ בערגהערץ, מאַניע און לייב רעכעס, חיה, צילע און מלכה לערער, מאַלע ביליג, מיינע ברידער עזריאל און בוריער און דערהויפּט מיינע טייערע עלטערן אריה און רחל קראמער (געבוירן קעניג).

יתגדל ויתקדש שמה רבא!

חנוכה אין געטא

א. קלאַג

ווייטאָקט און פליסטערט מיין האַרץ אין דער שטיל,
ס'וויינט מיין צעבלוטיקטע נשמה: — — —
לעבן! אוי ווי שטאַרק לעבן כ'וויל,
און דערלעבן דעם טאָג פון נקמה!!

בייזע ווינטן בלאָזן, ווייען,
הוליען מיטן טויט דאָרט אַרום...
שלענגלען זיך רויטע פעדים אין די שנייען
ווו שאָטנס־גופים דאָרט ליגן שטום...

טיר און פענצטער ברייט צעפּראַלעט,
חוצפּהדיק דער מלאך המשחית זיך לאַכט;
אַ ריח פון טויטע, אַ הויז וואָס נאָך סמאַלעט,
פון שריפה אין געטאָ בייטאָג און ביינאַכט.

ס'לויפן די מערדער מיט ביקס אין האַנט,
יאָגן זיך אין רעש און געבייזער;
וואַרטן דערשראָקענע יידן ביי דער וואַנט
אויף דער קויל, זייער גואל־דערלייזער.

די רוצחים, זיי צילן אין די קעפּ פון יידן,
וואָס גייען מיט „שמע” צו דער עקדה.
אַ שאָם! און שוין זענען אַלע צופרידן:
די מערדער, און להבדיל די הייליקע עדה.

הרוגים, הרוגים, נישט געבראַכט נאָך צו קבורה,
ווייל ווער זאָל איצט טאָן דאָס, און ווען?
כאָטש חנוכה, דער יו"ט פון נסים, גבורה,
נאָר דאָסמאָל איז קיין נס נישט געשען!

צווישן פּאַרטיזאַנער

אַלעקסאַנדער־שמואל שטאָרך
פּאָרטאַ־אַלעגרע

כ׳בין געבוירן אינעם דערפל אילשינקע, נאָענט צו פּאַטיליטש, נעבן ראַוואַ רוסקאַ. אין דעם דערפל האָבן געלעבט געציילטע יידישע משפחות. אַ טייל פונעם דערפל האָט געהערט צום פּריץ דר. מאַיעווסקי און מיט דעם נאָמען האָב איך זיך אויך באַנוצט אין מיינע גורלדיקע יאָרן, אַלס קאַפּיטאַן מאַיעווסקי. און נישט איין מאָל האָט מיך דער נאָמען געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט.

נאָכן אומקומען פון מיין פרוי, צוויי קינדער, מיינע עלטערן, משפּחה און אַלע מיינע פריינט — האָט מיך באַהערשט אַ געוואַלדיקער כח: נעמען נקמה פאַר אַלץ און פאַר אַלעמען.

אַ דאַנק מיינע פאַרשידענע באַציאונגען האָב איך באַקומען דאָקומענטן און אַ פּאַספּאָרט אויפן נאָמען מיכאַל שוועד (אוקראַינער).

אַ דאַנק דער מיטהילף פון געוויסע מענטשן איז מיר געלונגען זיך איינצואָרדענען אויף אַרבעט אַלס אַ געהילף ביי אַ קאָוואַל, אַ פּוילישן פּאַטריאָט, אין הויף נעבן האָריניעץ.

ביז מיר איז דאָס געלונגען, האָב איך דורכגעמאַכט פאַרשידענע יסורים, פחדים און גרויסן ציטער. געוווינט האָב איך אַליין אין אַ צימער, ווו ס׳איז פריער געווען די גראַלניע. זיך אויסגעהיטן נישט צו זיין מיט קיינעם, מורא האָבנדיק אַ קרעכץ צו טאָן, פאַר אַ וואָרט, וואָס כ׳קאָן אַרויסלאָזן פונעם שלאָף, ווי אויך אַמאָל זיין אין בעט אויפגעדעקט, כ׳זאָל נישט פאַרראַטן מיין אמתן איך.

אין איינעם אַ זומערדיקן שבת נאָך דער אַרבעט (אין חודש יולי) האָט מיך דער אַלטער קאָוואַל איינגעלאַדן צו זיך אַ היים אויף אָונט־ברויט. ער האָט געפּראַוועט עפּעס אַ משפחה־יום־טוב. איך האָב די איינלאַדונג אָנגענומען און בין מיטן אַלטן געגאַנגען צו אים אַ היים. נאָכן אָפּעסן אָוונט־ברויט און נאָכן איבערכאַפּן אַ ביסל די מאָס מיטן ביטערן טראָפּן, איז דערווייל געוואָרן גענוג שפּעט אין דער נאַכט, האָט מיך שוין ביעלאַקס בני־בית נישט געלאָזט אַ היים גיין. בין איך געבליבן נעכטיקן ביי ביעלאַקן אין הויז.

דעם אַנדערן טאָג, זונטיק, נאָכן אָפּעסן פרישטיק, זענען מיר ביידע, איך מיטן אַלטן קאָוואַל, אַרויסגעגאַנגען אויסערן דאָרף שפּאַצירן. און אין איין וועגס געכאַפּט אַ שמועס איבער פאַרשידענע זאַכן. בדרך כלל האָבן מיר תמיד געשמועסט נאָר וועגן פּאָליטיק און וועגן זיין זון סטאַניסלאַוו און זיינע טעטיקייטן.

דער טאָג איז געווען אַ זעלטן שיינער. די זון האָט געברענט אָן רחמנות, אַזוי ווי אין חודש יולי, אין דער צייט פון פּוילישן שניט. מיר זענען געגאַנגען אָנגעטאָן נאָר אין די הויזן מיט אַ העמד און באָרוועס. מיר זענען שוין געווען אויסערן דאָרף אַ 500 ־ 600 מעטער און מיר זענען צוגעקומען צם טייך, וואָס האָט אגב טאַקע געהערט צו דעם זעלבן הויף, אין וועלכן מיר ביידע האָבן געאַרבעט. פּלוצים גיט צו מיר דער אַלטער אַ זאָג: אַזוי ווי די זון ברענט ווי אַ פייער, לאָמיר זיך אַ ביסל אויסבאָדן אינעם קילן וואַסער. ווען איך האָב דערהערט ביעלאַקס פאָרשלאַג איז מיר געוואָרן פינצטער פאַר די אויגן. „נאַ דיר אַ פרישן אָנשיקעניש אויף דיין קאָפּ" — האָב איך מיר געטראַכט. כאָטש טו דיך אויס גאַנץ נאַקעט און ווייז ביעלאַקן, וואָס פאַראַ אָפּיציר דו ביסט און וואָס פאַראַ גוטבאַזיצערס אַ זון דו ביסט! און במילא וועט ער שוין וויסן פאַרוואָס איך בין אַזאַ גוטער קאָוואַל! וואָס פאַראַ עצה גיט מען זיך? וואָס פאַראַ תירוץ, זאָגט מען דעם אַלטן, כדי זיך נישט צו באָדן? קיין באָד־אַנצוגער האָבן מיר ביידע נישט געהאַט. אויך זענען קיין פרעמדע מענטשן נישט געווען דערביי. און אַפילו ווען יאָ? וואָס־זשע וואָלט געווען? פאַר וועמען האָב איך זיך באַדאַרפט שעמען? פאַר דער בריענדער זון זיכער נישט.

נאָך איידער כ׳האָב זיך אַרומגעקוקט איז דער אַלטער שוין געווען אין וואַסער. דער אַלטער, זייענדיק אין וואַסער האָט געשריען צו מיר פון דער ווייטנס, אַז כ׳זאָל וואס שנעלער אַריין. דאָס וואַסער איז זעלטן גוט און ס׳איז אַ שאָד צו פאַרלירן יעדע רגע. דערביי האָט ער נאָך געמאַכט פאַרשידענע קאָזשיאָלקעס, וועלנדיק דערמיט באַווייזן, אַז ער איז אַ גוטער שווימער אויף זיינע אַלטע יאָרן. וואָס טוט מען? וואָס פאַר אַן עצה גיט מען זיך; ווי אַזוי זאָל איך זיך נישט באָדן? דערווייל האָט מיך דער אַלטער נישט געלאָזט אַפילו דעם אָטעם כאַפּן. ער האָט געהאַלטן אין איין שרייען:

— כאָדזש כלאָפּטשע, שיבטשיעי, שיבטשיעי! (קום בחורל, שנעלער, שנעלער). ס׳איז אַ שאָד די צייט!

זעענדיק און פילנדיק, אַז כ׳וועל זיך נישט קענען אַרויסדרייען פון נישט באָדן זיך, און יאָ באָדן זיך — טאָר איך אין קיין פאַל נישט, האָב איך נישט געקענט אַוועקגיין פון אַלטן אויף אַ קילאָמעטער ווייט, ווייל פאַרוואָס, אָדער פאַר ווען? אפשר, האָב איך געקלערט, אויב כ׳וועל זיך דערווייטערן פון אים, וועט ער דאָך מיך זיכער חושד זיין. האָב איך באַשלאָסן צו באַגיין אַ זעלטן געוואַגטן שריט. אַרויסגענומען אַ קליין מעסערל, וואָס כ׳האָב תמיד גע־

טראָגן ביי זיך. געלאָפן צום טייך אויפקנעפּלענדיק זיך די הויזן, דער אַלטער זאָל זען, אַז כ׳גיי זיך באָדן. דערביי בין איך אומגעפאַלן, אָנגעהויבן צו שרייען און געבעטן דעם אַלטן, ער זאָל וואָס שנעלער אַרויס פון וואַסער, מיר העלפן אינהאַלטן דאָס בלוט, וואָס רינט מיר פון אַ פוס.

בעת דער אַלטער איז אַרויס פון וואַסער, מיר צו געבן הילף, האָב איך אין דער זעלבער צייט מיטן אַרויסגענומענעמען מעסערל זיך דערלאַנג אַ גאַנץ טיפן שניט אין אַ פוס, וואָס מיר איז געבליבן אַ צייכן ביזן היינטיקן טאָג. כ׳קען זיך פאָרשטעלן, אַז היינט וואָלט איך פאַר קיין שום געלט דאָס נישט געטאָן. און אפשר, ווער ווייס? אין אַן עת צרה טוט דאָך דער מענטש אַזעלכע זאַכן, וואָס קענען אַמאָל איבערשטייגן אַלע מענטשלעכע פאַנטאַזיעס אַפילו.

*

די באַציאונגען צווישן די פּאָליאַקן און אוקראַאינער זענען געווען זייער געשפּאַנטע און האָבן געפירט צו פאַרניכטן איינעם דעם צווייטן.

איך האָב געזוכט אַ קאָנטאַקט מיט פאַרטרעטער פון די רוסישע פאַרטיזאַנער און געפונען אין דער פערזאָן פון געוועזענעם סאָלטיס פונעם דאָרף, בשעת די רוסן האָבן דאָרט געהערשט. זיין נאָמען איז געווען סטעפאַן סול. ער האָט געוווּסט, אַז כ׳בין אַ ייד, האָט עס טאָלערירט און געהאַלטן בסוד.

אין דער צייט, וואָס כ׳האָב געאַרבעט אין הויף, פלעג איך זיך טרעפן מיט מיין חבר מעכטשי. ער פלעגט קומען אַלע טאָג אַרבעטן אין דעם זעלבן הויף, ווי אַלע אַנדערע יידן פון דער אומגעגנט, ביז זייער פולשטענדיקער פאַרניכטונג אין די גאַז־קאַמערן. ביי יעדער געלעגנהייט פלעג איך אים זאָגן: „מעכטשי, פאָלג מיך און אַנטלויף אַזוי לאַנג ביז ס׳איז נאָך נישט צו שפּעט״. מעכטשי פלעגט זיך אויסלאַכן פון מיינע וואָרענונגען און פלעגט מיר ענטפערן דאָס זעלבע, וואָס מיינע חברים אין ראַוואַ רוסקאַ:

— „וואָס האָב איך דען מורא צו האָבן. נישט איך בין געווען אַ ציוניסטישער אָנפירער, נישט איך בין געווען אַ גרויסער דירעקטאָר ביי די סאָוויעטן. מיט דיר איז עפּעס אַנדערש, דו האָסט שוין נישט, וואָס צו פאַרלירן, אָבער איך? איך האָב דאָך אַ משפחה פון זעקס פערזאָן. דערצו נאָך דריי קליינע קינדער און אַן אַלטע שוויגער. חוץ דעם וווין איך פאַרוואָרפן אין אַ העק, ווו אויסער מיר, זענען קיין אַנדערע יידן נישטאָ. וואָס דען? מ׳וועט מיר הייסן אַרבעטן, ווי אַ שקלאַף — וועל איך אַרבעטן. צו דעם בין איך שוין צוגעוווינט. כ׳וועל שוין ווי ס׳איז זיך מוטשען ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן.

כ׳האָב מיין נאַיוון חבר גאָרנישט געקענט ענטפערן אויף זיינע ווערטער; אים, דעם טייערן און האַרציקן חבר, וואָס כ׳האָב צו פאַרדאַנקען, וואָס כ׳לעב היינט און נישט אומגעבראַכט געוואָרן מיט אַלע אַנדערע זעקס מיליאָן קדושים.

איך אַליין האָב נישט איין מאָל געטראַכט: אפשר איז מעכטשי טאַקע גערעכט. איז דען מעגלעך, אַז די דייטשע חיה זאָל טאַקע אויסהאַרגענען אַלע יידן? און איבערהויפּט אַזאַ ייד, ווי מעכטשי, וועלכער ווינט אַזוי ווייט פון וועלכן נישט איז יידישן ישוב? ליידער האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן דער פאַטאַלער טעות. אַזוי ווי די יידן פון די געגנטן, פון ראַוואַ רוסקאַ האָבן געמוזט מיט אַ צייט פריער פאַרלאָזן זייערע היימען און אַריינציען זיך אין שטאָט, צווישן זיי, מיינע עלטערן, אַזוי איז איצט געקומען די ריי אויף די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די געגנטן פון לובאַטשאָוו.

וויסנדיק, אַז מעכטשי מיט זיין משפחה דאַרפן אויפן אַנדערן טאָג פאַרלאָזן דאָס דאָרף און זיך אַריבערציען קיין לובאַטשאָוו, בין איך מיט אַ נאַכט פריער געגאַנגען זיך געזעגענען מיט אים און זיין משפחה. ווי אַזוי אונדזער געזעגענען איז פאַרגעקומען, נעם איך זיך נישט אונטער צו באַשרייבן. כ׳בין נישט אומשטאַנד. בעת מיר האָבן זיך געזעגנט, האָט מעכטשי נאָך אַלץ נישט געגלויבט, אַז מיר וועלן זיך שוין מער נישט זען. ער האָט געמיינט, אַז די דייטשן דאַרפן אין שטאָט מער אַרבעטער, ווי אין די דערפער, דערפאַר הייסט מען זיי זיך אַריבערציען אַהין. איך האָב מיין חבר מעכטשי מיטגעגעבן וואָס כ׳האָב נאָר געהאַט און זיך געזעגנט מיט אים אויף שטענדיק.

נאָך אַ שמועס מיט סטעפאַנען איז מיר געוואָרן אַ ביסל לייכטער אויף מיין אָנגעווייטיקטער נשמה. כ׳האָב זיך אָנגעהויבן פילן פעסטער אין מיין ראָל אַלס אוקראַאינער מיטן נאָמען מיכאַל שוועד. אַזוי זענען אַוועק אַ פּאָר וואָכן. כ׳בין אָנגעגאַנגען מיט מיין טעגלעכער אַרבעט אַלס געהילף פון קאָוואַל. זיך שוין צוגעפּאַסט צו מיין נייעם פאַך און אויך צום געדאַנק, אַז כ׳בין שוין אַ פולשטענדיקער אוקראַאינער און דאַרף פאַר קיינעם קיין מורא נישט האָבן. ס׳האָט מיך שוין אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די פּערמאַנענטע שרעק, אַז כ׳קאָן אַ ליאַדע מאָמענט אַריינפאַלן און דערשאָסן ווערן. מיין פרייד האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. אין איינעם אַ פרימאָרגן אין אַ יוני טאָג, ווען די שיינע זומער־זון האָט געוואַרעמט, אַ יעדן מענטש בכלל און מיך אפשר בפרט, איז אין הויף אַריין געקומען אַן אוקראַאינישער פאָליציאַנט.

דער געקומענער פאָליציאַנט איז געווען פון דער זעלבער געגנט, פון האָרינייעץ. ס׳איז קלאָר, אַז ער האָט גע־

קענט אַלע אייגנווינער. דערזעענדיק מיך, אַ גאַנץ פרעמדן אין דער געגנט, האָט ער מיך גענומען אויפן צימבל: ווי אַזוי איך הייס? ווער איך בין? פון וואַנען איך בין? א.א.וו.

„איך זע דיך דאָ צום ערשטן מאָל" — האָט ער געזאָגט, האַלב ערנסט און האַלב שמייכלענדיק. פאַרשטייט זיך, אַז כ'האָב געענטפערט, אַז איך הייס מיכאַל שוועד, כ'בין אַן אוקראַינער. געזאָגט אים, ווי ס'הייסן מיינע עלטערן, וווּ כ'בין געבוירן — לויט מיינע איצטיקע דאָקומענטן אין דער איצטיקער סיטואַציע.

ביז היינט ווייס איך נישט, אפשר האָט ער מיך דערקענט, אָדער נאָר גלאַט חושד געווען, ווי דער שטייגער איז ביי די פּאָליציי־מענטשן, נאָכן אָנקוקן אַלע מיינע דאָקומענטן. דאַן האָב איך שוין געהאַט אַ חוץ דעם סאָוויעטישן פּאַס, נאָך אַנדערע דאָקומענטן, ווי: אַן אַרבעטס־קאַרטע א. א. ער האָט זיי געדרייט אויף אַלע זייטן און געזאָגט, אַז מיינע דאָקומענטן זענען טאַקע ריכטיקע, נאָר גלויבן — גלויבט ער מיר נישט. בעת דער פּאָליציאַנט האָט מיר געזאָגט, אַז ער גלויבט מיר נישט, האָב איך אָנגעהויבן צו פילן, ווי ווערים וואָלטן מיר געקראָכן אונטער דער הויט. ס'האָט מיך אָנגעהויבן צו באַגיסן אַ טויטן־שווייס. כ'האָב געפילט, אַז כ'געפין זיך אין אַ גסיסה־צושטאַנד.

אַרויסווייזן, אַז כ'בין דערשראָקן, האָבן איך נישט געטאָרט. אָבער וואָס טוט מען? אָנשטאָט צו ענטפערן וואָס, האָב איך אָנגעהויבן צו לאַכן אויפן הויכן קול. געווען איז דאָס אַ געלעכטער מיט יאַשטשערקעס, אָבער געלאַכט האָב איך.

— „נו גוט, הער פּאָליציאַנט — האָב איך אים געזאָגט — די דאָקומענטן זענען אין אָרדענונג, נאָר גלויבן — גלויבט איר מיר נישט. טאָ ווי אַזוי־זשע קאָן איך אייך איבערצייגן אין דער ריכטיקייט פון מיינע דאָקומענטן?

דאַן האָט ער אָנגעהויבן צו שמייכלען און זיך אָנגערופן צו מיר, כ'זאָל מיט אים מיטגיין און קלאָזעט אַריין. וואָס ס'הייסט מיטגיין אין קלאָזעט אַריין, האָב איך זייער גוט פאַרשטאַנען. אָבער וואָס האָב איך געקענט טאָן? האָב איך אים, שמייכלענדיק געענטפערט:

— „נו גוט, איך גיי".

צום גליק איז ביעלאַק, דער שמיד, נישט געווען אין דער קוזשניע. אַרויסגייענדיק פון דער קוזשניע, האָב איך אים נאָך געפרעגט, צוליב וואָס וויל ער, איך זאָל מיט אים מיטגיין אין קלאָזעט אַריין. האָט ער מיר נאָר געענטפערט: „שפּיל נישט דעם נאַר". בשעת מעשה זענען דורך מיין קאָפּ אַדורכגעפלויגן נישט קיין הונדערטער געדאַנקען, נאָר אַ פּאָר טויזנטער. אין מיינע מחשבות האָב איך זיך שוין געזעגנט מיט דער וועלט. כ'בין מיטגעגאַנגען מיטן פּאָליציאַנט, ווי איינער וואָס גייט צו דער תליה.

דער קלאָזעט האָט זיך געפונען אַ 50 ־ 60 מעטער פון דער קוזשניע. אויפן וועג, גייענדיק צוזאַמען מיטן פּאָליציאַנט, האָב איך נאָך געפייפט. געווען איז דאָס פאַר מיר אַ פייפן פאַרן טויט. דער וועג האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. אין קלאָזעט, וואָס איז געווען אַ קליינער, אַז נאָר איין מענטש האָט אין אים געקענט אַריין, איז געווען ענג פאַר ביידן. דאָרט האָב איך קיין אַנדער אויסוועג נישט געהאַט און אוודאי נישט געזען, ווי צו טאָן דאָס זעלבע, ווי מיט אַ פּאָר יאָר פריער אין לעמבערג.

בקיצור, ווען מיר זענען געווען אינעווייניק האָט דער פּאָליציאַנט מיך געהייסן אַראָפּלאָזן די הויזן. אָבער דער סוף פון דער טרעפונג אין יענעם פּלאַץ איז, אַז יענער ליגט אין דער ערד און איך וווין אין בראַזיל. כאָטש ס'זענען שוין אַריבער 25 יאָר נאָך דער געשעעניש, פיל איך נאָך היינט אויף מיר זיינע גרויסע, אַרויסגעשטאַרצטע אויגן אין מאָמענט, ווען כ'האָב אים דערוואָרגן. שיסן איז דאָך געווען אוממעגלעך, ווייל מ'וואָלט געהערט דעם שאָס, כאָטש כ'האָב געהאַט אַ רעוואָלווער ביי זיך.

צו יענער צייט פלעגן מיר זיך צוזאַמענטרעפן, פון צייט צו צייט, אין האַרינינץ אויף דער באַן־סטאַציע, טאַקע ביים נאַטשאַלניק אַליין. דער נאַטשאַלניק, כאָטש אַ פּאָליאַק מיט אַ ריין פּוילישן נאָמען — מאַזורקיעוויטש, איז געווען פּראָ דייטש־לאַנד, בעתן איבערפאַל אויפן ראַטנפאַרבאַנד, לויט די אינפאָרמאַציעס, וואָס מיר האָבן שפּעטער באַקומען וועגן אים. אָבער שפּעטער האָט ער זיך געוואָלט רעהאַביליטירן און אָנגעהויבן אונדז איבערגעבן פאַרשידענע אינפאָרמאַציעס, ווי דעם טאָג און די שעה, ווען ס'וועלן דורכפאָרן דייטשע עשאַלאָנען מיט מיליטער אויף מזרח, אָדער מיט וואָפן און אַנדערע זאַכן. געווען איז דאָס אין דער צייט, ווען די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו כאַפּן גוט געשלאָגן, סיי פון די רעגולערע סאָוויעטישע כוחות און סיי פון פאַרשידענע פּאַרטיזאַנער באַוועגונגען, וואָס האָבן זיך שוין געהאַט גוט אָרגאַניזירט. מאַזורקיעוויטש האָט אָנגעהויבן צו פילן, אַז די דייטשע מפּלה איז אומפאַרמיידלעך.

אין איינעם אַן אָוונט, ווען מיר זענען זיך צוזאַמענגעקומען אויף אַ באַראַטונג האָט מאַזורקיעוויטש אונדז געמאָלדן, אַז ער האָט אונדז פאַרצושטעלן זייער אַ שיינע און יונגע פרוי, וואָס לויט זיין מיינונג וואָלט זי געווען זייער אַ וויכטיקע מיטאַרבעטערין אין אונדזער באַוועגונג. מיר, און ספּעציעל איך, זענען אַפילו נישט געווען דער־

פאַר, אַז מיר זאָלן זי אַריינגעמען, נישט קענענדיק זי גענוי. אָבער מאַזורקיעוויטש האָט אונדז געגעבן זיין פולשטענדיקע פאַרזיכערונג, אַז ער קען זי, מ׳קען זיך אויף איר פולשטענדיק פאַרלאָזן און מ׳מעג זי אָנעמען אויף זיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

אָבער איידער מיר האָבן געקאָנט כאַפּן וועלכן ס׳איז ישוב אויף צו באַשטימען, יאָ אָדער ניין, האָט זיך געעפנט די טיר פון צווייטן צימער און אויף דער שוועל האָט זיך באַוויזן נישט קיין אַנדערע, ווי גיטעלע לענץ. זי איז געווען די ייִנגסטע שוועסטער פון מיין יוגנט חבר, מיט וועלכן וואָלף אָלטכאַאונדעאו רוסקאַ ראַוואַ — 122 טור כ׳האָב געלערנט צוזאַמען אין איין חדר ביי אהרן מלמד אין פּאָטעליטש. היינט וווינט ער, איטשע מעלער, אין סאַן־פּאַולאָ (בראַזיל).

אונדזער טעטיקייט (ווי שוין דערמאָנט) איז דערווייל באַשטאַנען נאָר אין סאַבאָטאַזש־אַקטן און אין עלימינירן די עלעמענטן, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט דער דייטשער מאַכט. ווי אונדזער ציל איז געווען צו פאַרניכטן די עלעמענטן, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, האָבן די דייטשן אויך געהאַט אַזעלכע עלעמענטן, וואָס האָבן זיי אינפאָרמירט וועגן אונדזער טעטיקייט, וועגן דער אונטערגרונט־אַרבעט און זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. איינער אַזאַ פאַרשוין איז געווען דער זון פון אַן אוקראַאינישן גלח אין דעם דאָרף ראַדרוזש, נישט ווייט פון האָריניעץ, אַן 8 — 10 קלמ.

מיר האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן גאַנץ אינטענסיוו. אַזוי אַרום, אַז די דייטשן האָבן אונדז שוין אָנגעהויבן גוט צו פילן און אפשר אויך אין אַ געוויסע מאָס זיך געשראָקן. זיי האָבן געהאַט פאַרוואָס זיך צו שרעקן, ווייל אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק האָבן מיר אויסגעפירט אַן אַנדער שטיקל אַרבעט כמעט אונטער זייערע נעז.

אין איינעם אַ נאָכמיטאָג, סוף 1942, קומט צו מיר אין איילעניש דער פּאָסט־נאַטשאַלניק פונעם דאָרף ראַדרוזש און דערציילט מיר, נישט מער און נישט ווייניקער, אַז דער זון פונעם אוקראַאינישן גלח, אין יענעם דאָרף, איז אַן אַגענט פון דער געסטאַפּאָ און ווייזט מיר אַ בריוו, וואָס יענער האָט געשריבן צו דער געסטאַפּאָ אין יאַראָסלעוו מיט פאַרשידענע מסירות. צווישן זיי, אַז אין דעם פּאָדעמשטשיזנער הויף, וווּ דער פאָלקס־דויטש אונטערשיץ איז פאַרוואַלטער, אַרבעט אַן אוקראַאינער מיטן נאָמען שוועד וועלכער איז, לויט זיין מיינונג, עפּעס אַ פאַרדעכטיקע פּערזאָן, ווייל ער איז אין זייער גוטע באַציונגען מיט סטעפאַן סול און זיי ביידע מיט אונטערשיצן. נאָר אַזוי ווי אים אַליין איז נישט מעגלעך אויסצופאָרשן דעם ענין, בעט ער די געסטאַפּאָ זאָל אַליין אויספאָרשן, אָדער זיך פאַרנעמען מיטן דאָזיקן ענין. (מיך האָט די געסטאַפּאָ טאַקע נישט געקענט, דערפאַר האָט זי סטעפאַנען יאָ געקענט). די געסטאַפּאָ האָט געוווּסט, אַז סטעפאַן איז געווען אַ מאָל סאָלטיס ביי די סאָוויעטן.

איבערלייענענדיק דעם בריוו אין דער אָנוועזנהייט אויך פון אונטערשיצן איז אונדז אַלע געוואָרן האַרב אין מויל און קיל אויף דער נשמה. דעם געפיל, וואָס מיר אַלע האָבן געהאַט איז נישט לייכט צו באַשרייבן און אוודאי צו פאַרשטיין. דאָס קאָן פאַרשטיין נאָר דער, וועלכער האָט מיטגעמאַכט אַזעלכע מאָמענטן. האָט זיך ביי אונדז געשטעלט די פראַגע: וואָס זאָל מען טאָן? מער פון אַלע האָט זיך געשראָקן אונטערשיץ, ווייל מיר האָבן דאָך געהאַט פאַרשידענע אויסוועגן, ווי: אַוועק פון פּאָדעמשטשיזנע אויף אַ צווייטן פלאַץ. אָבער ער, אונטערשיץ, איז דאָך געווען אַ מאַן מיט אַ גרויסער משפּחה און דערצו איז ער דאָך אַ פאָלקס־דייטש! אויף וויפל כ׳האָב געקענט, האָב איך אונטערשיצן באַרויִקט. מיר האָבן געבעטן דעם פּאָסט־נאַטשאַלניק, ער זאָל דערווייל דעם בריוו נישט אַוועקשיקן. ביז מיר וועלן באַשליסן וואָס מיר האָבן צו טאָן.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיך נישט פאַרלוירן, כאָטש די מורא איז געווען גענוג גרויס. מיר האָבן גלייך צוזאַמענגערופן אַ זיצונג. נאָך אַ קורצער באַראַטונג איז באַשלאָסן געוואָרן דער גורל פון גלח׳ס זונדל. די פראַגע איז נאָר געווען: ווער זאָל אויספירן דעם טויט־אורטייל? אַזוי ווי די אַלע מענטשן, וועלכע האָבן מיט אונדז מיטגעאַרבעט זענען אָרטיקע, חוץ די סאָוויעטן, איז דער אויסוואַל געפאַלן אויף מיר און איך האָב די מיסיע אָנגענומען זייער גערן. אין אַ געוויסער מאָס אַפילו מיט פרייד. כ׳האָב שוין סיי ווי זיך געהאַט צוגעווינט צו קוקן דעם טויט אין די אויגן אַריין. האָב איך געטראַכט: וועל איך אים נאָך אַ מאָל געבן שלום־עליכם! דערצו האָב איך צו יענער צייט זיך שוין געפילט אַ סך, אַ סך פעסטער ביי זיך ווי אַמאָל. איך בין געווען טעטיק פּאָליטיש און שוין געהאַט מיט זיך אַ גאַנצן שטאַב מיט מענטשן. דערצו בין איך געווען שטאַרק פאַרבונדן מיט סטעפאַן סול, וועלכער איז אגב געווען דער איינציקער (חוץ געניע לענץ), וואָס האָט געוווּסט, אַז איך בין אַ ייִד.

*

נאָכן אויספירן דעם טויט־אורטייל איבערן גלח׳ס זונדל האָט אונדזער אונטערגרונט־באַוועגונג אָנגעהויבן זיך צו פאַרשטאַרקן, וואָס אַמאָל מער, ווי אויך צו פאַרגרעסערן. דאָס איז געשען דערפאַר, ווייל יענעמס „פאַרשוווּנדן ווערן" האָט אַריינגעוואָרפן אין אַ מורא די אַלע אַנדערע, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט דייטשן אין דער גאַנצער געגנט. זיי האָבן געקלערט, אַז אויב די באַנדיטן (געמיינט אונדזער באַווע־

גוגג) האָבן געקענט אַרויספירן דעם גלח׳ס זון פונעם קלויס־טער אַרויס, וואָס איז געווען באַוואַכט מיט אַ גאַנצן פּאָס־טערונעק מיט פּאָליציאַנטן, טאָ ווי אַזוי וועט זיך קענען אויסהיטן אַ מענטש, וועלכער איז פון קיינעם נישט געהיט?

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז טאַקע דעם גלח׳ס זונדל געווען דער הויפּט מסור. זיינע חברים האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז אויב אונדז איז געלונגען צו עלימינירן זייער שעף, וועט אונדז זיכער נישט זיין שווער אומשעדלעך צו מאַכן וועלכן עס איז פון זיינע אונטערטעניקע. חוץ דעם איז עס שוין געווען אין דער צייט, ווען די דייטשע האָרדעס האָבן געכאַפּט איין קלאַפּ נאָכן אַנדערן און די וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן היטלעריזם האָבן איינגעזען, אַז די שפּיל איז שוין סיי ווי אַ פאַרלוירענע און זייער מיטאַרבעט אַן אַרויסגעוואָרפענע.

כאָטש אונדזער באַוועגונג איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג האָבן זיך קיין יידן נישט אָנגעשלאָסן אין איר. ליידער איז דאָס געשען פּשוט צוליב דעם, וואָס אַלע יידן פון דער אומגעגנט זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צו ערשט אין די שטעט, ווי דער פאַל איז געווען מיט מיינע עלטערן און אויך מיט מיין חבר מעכטשע. שפּעטער זענען אַלע אַוועק־געפירט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן. זייער טרויעריקער סוף איז אונדז ליידער באַקאַנט..

וואָלטן די אַלע יידן זיך פאַרגעשטעלט, אַז דער נאַצישער מערדער וועט זיין אַזוי גרויזאַם צום יידישן פאָלק, וואָלט אַ גרויסער טייל פון די אומגעבראַכטע זיכער געווען זיך אָנ־געשלאָסן אין די פאַרשידענע פּאַרטיזאַנער גרופּען, אָדער אַליין געגרינדעט אויפשטאַנד־באַוועגונגען און זיך נישט גע־לאָזט פירן אין די גאַז־קאַמערן ווי שאָף צו דער שחיטה. ס׳קאָן אויך זיין, אַז אַ סך יידישע מיידלעך און בחורים, ווי אויך אַפילו עלטערע מענטשן, האָבן זיך געשראָקן צו גיין אין די וועלדער, ווייל צו דער בושה און חרפּה פון די פּוילישע פּאַרטיזאַנער און אַפילו אַ טייל סאָוויעטישע, זענען אומגע־בראַכט געוואָרן נישט ווייניק יידן, וועלכע זיי, די פּאַרטי־זאַנער, האָבן געטראָפן אין די וועלדער. זיי פלעגן אויס־מאָרדן סיי די קעמפנדע יידן, וועלכע זענען געווען קלענער אין צאָל און שוואַכער אין געווער.

ערשט אין יאָר 1943 זענען צו אונדז יאָ געקומען עטלע־כע יידן, פון די וואָס האָבן זיך באַוויזן אויסצובאַהאַלטן אויף פאַרשידענע אופנים פון די נאַצישע בעסטיעס. געווען איז דאָס שוין אין יענער צייט, ווען מיר זענען אַרויס אין אָפענעם קאַמף מיט דער נאַצישער חיה לויט די אָנווייזונגען פון מאָס־קווע. ביז דאַן האָבן מיר געאַרבעט און געקעמפט אויף אייגע־נעם חשבון, נישט האָבנדיק איבער זיך קיין שום איבער־מאַכט.

אַזוי איז מיר אויסגעקומען צו אַרבעטן אויף צוויי פראָנטן, ווייל אין דע זעלבער צייט, וואָס איך בין געווען אָנפירער פון דער סאָוויעטישער גרופּע, מיט אַ קליינער צאָל פּראָ־סאָוויעטיש געשטימטע אוקראַאינער, האָב איך גע־מוזט (נישט געוואָלט) זיין דער אָנפירער פון די פּוילישע אויפשטאַנדלער, פון דעם באַטאַליאָן „כלאָפּווו״.

✶

ענדע 43 האָבן מיר זיך שוין פאַרבונדן מיט איינעם פון די גרויסע העלדן פון ראַטנפאַרבאַנד, טאַקע מיטן גרעסטן, וואָס די סאָוויעטן האָבן פאַרמאָגט, מיטן גענעראַל קאָלפּאַק, וועלכער האָט אָרגאַניזירט דעם ערשטן אוקראַאי־נישן פּאַרטיזאַנער אויפשטאַנד אין מזרח אוקראַאינע, אין בריאַנסק.

גענעראַל קאָלפּאַק איז פאַרביטן געוואָרן מיט פּיאָטר פּיאָטראָוויטש ווערשיגאָרא (צונאָמען „בראָדאַ״, באָרד), ווייל ער האָט געטראָגן אַ זעלטן שיינע לאַנגע באָרד. ער אַליין איז געווען פון קיעוו. אונטער זיין אָנפירונג האָב איך גע־קעמפט ביז קורץ פאַרן סוף פון דער מלחמה. ווערשיגאָרא, כאָטש אַן אוקראַאינער, איז געווען זייער אַ לייטישער מענטש. און די הויפּט זאַך, אויף וויפל כ׳האָב אים געקענט, איז ער נישט געווען קיין אַנטיסעמיט. ער, נאָך סטעפאַן סול און גוניע (מאַריסיאַ) לענץ, איז געווען דער דריטער, וואָס האָט געוווסט, אַז איך בין אַ ייד. ער אַליין האָט מיר געראָטן נישט אויסזאָגן קיינעם וועגן דעם. דאָס האָט מיר נישט ווייניק ווי געטאָן.

ווען איך האָב אים געפרעגט, צו וואָס זאָל איך אויסבאַ־האַלטן, אַז כ׳בין אַ ייד?

— „פּאָקאַ שטאָ וואָינאַ (דערווייל איז מלחמה), אַ טי מניע נוזשען (און איך דאַרף דיך האָבן)״.

למען האמת האָב איך נישט פאַרשטאַנען, וואָס ער מיינט דערמיט צו זאָגן. ערשט שפּעטער האָב איך זייער גוט באַ־נומען דעם באַדייט פון זיינע ווערטער און וואָס ער האָט גע־מיינט דערמיט צו זאָגן, ווייל אַזוי לאַנג, ווי די גוטע און טייערע וועלט־באַפרייער האָבן נישט געוווסט, אַז איך בין אַ ייד, איז מיין לאַגע אַלס מיליטער־מאַן געווען אַ נאָרמאַלע. זיי האָבן מיך גערופן נישט אַנדערש, ווי חבר קאַפּיטאַן, אָדער נאַש געררי (אונדזער העלד); אָבער ווען די מלחמה האָט זיך שוין דערנענטערט צו איר ענדע און מען האָט באַ־דאַרפט פאַרעגיסטרירן געווי יעדנס נאָמען, די נעמען פון זיינע עלטערן, וווּ געבוירן א.אַ.וו. — דאַן האָבן מיינע נעכ־טיקע חברים, וועלכע האָבן מיך פריער כמעט ווי פאַרגע־טערט, מיך שוין גערופן נישט אַנדערש, ווי „ניע דאָרעזאַני״ (דער נישט דערקוילעטער).

דעם ענין אַנטיסעמיטיזם וויל איך דורכלאָזן, ווייל ס׳איז

שוין היינט נישט קיין נייעס, אַז אין סאָוויעטישן גן־עדן איז דער אַנטיסעמיטיזם נישט קלענער, ווי אין אַ סך אַנדערע לענדער און אפשר נאָך גרעסער, מיט דעם אונטערשיד, וואָס אין ראַטנפאַרבאַנד איז ער נאָר פאַרפּוצט און פאַרדעקט מיט אַ שלום־מאַנטל.

✡

מיר האָבן פאַרמאָגט עטלעכע הונדערט מאַן, צוואָרפן אין פאַרשידענע טיילן פון יענער געגנט. מיר האָבן אויך פאַרמאָגט פאַרשידענע מינים געווער. דערווייל האָבן מיר זיך נישט שטאַרק גענויטיקט אין מאַשין־געווער, ווייל מיר האָבן אויסגעפירט בלויז דיווערסיע־אַקציעס און אויך נאָר אין די נעכט. אַ גאַנצן טאָג האָט אַ יעדער זיך באַשעפטיקט מיט זיין געוויינלעכער אַרבעט. דאָס געווער האָבן מיר גע־האָט פון די, וואָס די סאָוויעטן האָבן געהאַט איבערגעלאָזן נאָך זייער אַנטלויפן ביים אָנהויב פון דער מלחמה. דאָס רעשט וואָס האָט אונדז צוגעפעלט, האָבן מיר זיך אַליין איינגעשאַפן. ווי אַזוי? גאַנץ פשוט. מיר פלעגן אַנטוואָפענען דייטשע און אוקראַינישע פּאָליציאַנטן, ווי אויך זייערע פּאָ־ליציי־פּאָסטנס. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז נישט אַזוי לייכט אָנגעקומען, ווי צו שרייבן אין דעם מאָמענט.

ווי ס'זאָל נישט זיין האָבן די סאָוויעטן נישט קיין סיבה זיך צו באַקלאָגן אויף מיר. אויב די סאָוויעטן־מאַכט האָט מיך שפּעטער באַקרוינט מיטן טיטל „גוואַרדי קאַפּיטאַן" און אויך נישט געזשאַלעוועט קיין קנעפּלעך (מעדאַלן) — איז עס נישט געווען אומזיסט.

אין איינעם אַ יולי־טאָג 1943 האָבן מיר באַשלאָסן (צוליב סטראַטעגישע צילן) צו פאַרניכטן אַ גרויסן דייטש־אוק־ראַינישן פאַרפּאָסטן, וואָס האָט זיך געפונען אין דאָרף באַשניאַ גוראַ, וואָס ליגט צווישן האַריניעץ און לובאַטשאָוו. געמוזט האָבן מיר אים פאַרניכטן, כדי ריין צו מאַכן דעם וועג לובאַטשאָוו ־ יאַראָסלאַוו, לויט דער אָנווייזונג פון דער קאָלפּאַק־דיוויזיע, וואָס איז שוין געווען אָנגעפירט פון ווער־שיגאָראַן.

די דייטשן פלעגן זיך נישט נוקם זיין פאַר קיין שום טעראָריסטישע אַרבעט אַזוי פיל, ווי פאַרן פאַרניכטן וועלכע ס'איז גראַלני, האָט זי געמעגט זיין אַפילו אַ גאַר קליינע. אָבער מיר, וויסנדיק, ווי טייער די גראַלניעס זענען ביי די נאַציס און וואָס זיי באַדייטן פאַרן נאַצישן מיליטער, פלעגן מיר זיך טאַקע אָפּגעבן מערסטן טייל מיטן אויפרייסן אַלע מאָל אַן אַנדערע גראַלניע, האָט זי געמעגט זיין געהיטן אַפילו מיט אַ גאַנצן פּאָלק סאָלדאַטן. ביי אַ יעדן אויפרייס, וואָס האָט זיך געהערט אויף צענדליקער קילאָמעטער, האָט די אַרטיקע באַפעלקערונג געקלערט, אַז אַט, אַט ענדיקט זיך די מלחמה און דאָס איז נישט געווען גינסטיק פאַר די דייטשן, ווייל וואָס מער מ'האָט געהערט שיסערייען אין דער אומגעגנט, האָט געהייסן, אַז די סאָוויעטן קומען שוין אָן, פאַרוואָס די דייטשן האָבן שטאַרק געציטערט.

מיר האָבן אָנגעהויבן צו מאַכן פאַרשידענע פּלענער, ווי אַזוי אַרויסצובאַקומען דעם אַרסענאַל פון או.פ.א.־באַוועגונג. מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצובאַקומען דאָס געווער פון אונ־דזערע קעגנער אָן איין שאָס. מיר ווילן דאָס געווער אַרויס־נעמען נישט מיט כח, נאָר גאַנץ פשוט דורך גנבה. דאָ האָט זיך געשטעלט די פראַגע: ווי אַזוי?

אַ פּאָר נעכט האָב איך נאָכאַנאַנד נישט געקענט צומאַכן קיין אויג, פון עסן איז שוין אָפּגערעדט. כ'האָב זיך אַרומ־געדרייט ווי אַ לעבעדיקער מת. איך האָב נאָר אין מיין דמיון געזען מיינע זיידע, באָבע, מיינע טאַטע, מאַמע, די שוועס־טערס, די ברידער, מיינע חדר און קינדער־יאָרן, מיין גאַנצע פאַרגאַנגענהייט, מיין טאַטנס יידישע און אפשר פאַנאַטיש יידישע דערציאונג. די הויפּט זאַך, וואָס כ'האָב געזען: מיינע טייערע קינדער!

אָט האָב איך זיי געזען לעבעדיקע, ווי זיי שפּילן זיך מיט זייערע חברים. אָט האָב איך זיי געזען אומגעבראַכטע, דערמאָרדעטע פון די נאַצישע הענקערס. און אָט האָב איך זיי געזען ברענענדיקע אין בעלזשעצער קרעמאַטאָריום און געהערט ווי זיי שרייען מיט יאָמערלעכע קולות: טאַטע, ראַטעווע אונדז! דער רויך שטיקט אונדז! און נאָך אַזעלכע זעעניִשן האָב איך געהאַט. דער שאָטן פון מיינע טייערע קינדער האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט. זיי האָבן מיך באַגלייט אויף אַ יעדן שפּאַן. מיר איז פאָרגעקומען, אַז זיי רעדן צו מיר און זאָגן: טאַטע, פאַרגעס נישט ווער דו ביסט! טאַטע, זיי זיך נוקם פאַר אונדזערע יונגע לעבנס אין אונדזערע שונאים, אָבער אין קיין פאַל נישט אויף אַזאַ אופן ווי זיי ווילן. טאַטע, פאַרשווער נישט דיין אָפּשטאַם! א. א. וו.

נאָך דעם זעלבן טאָג האָבן מיר איבערגעגעבן אַ ראַדיאָ־מעלדונג צו ווערשיגאַראַ. אים דערציילט די גאַנצע מעשה, מיט די אַלע געשעעניִשן, אַז מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט דער און דער גרופּע פון דער או.פ.א.־באַוועגונג, וועמענס אָנפירער ס'איז דער און דער. זיי האָבן אַ גרויסן אַרסענאַל מיט פאַרשידענע מינים געווער, ווי אויך, אַז מיר, נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָבן מיט זיי געמאַכט אַ מין שותפות־געשעפט מיט די אַלע באַדינגונגען, אחוץ איינעם, אַז איך מוז חתונה האָבן מיטן אָנפירערס שוועס־טער.

מיט 24 שעה שפּעטער האָבן מיר באַקומען אַ ראַדיאָ־מעלדונג, אַז מיר זאָלן צוואַרטן אַ קורצע צייט און גאָרנישט טון אייגנהעדיק. נאָכן באַקומען די ראַדיאָ־מעלדונג, האָבן מיר אָנגעהויבן צוצוגרייטן אונדזערע מענטשן. זיי איבער־

געגעבן, אַז זיי זאָלן זיין גרייט, ווייל אַ יעדן טאָג קענען „זיי" אָנקומען.

דאָס וואָרט „זיי" איז געווען ווי אַן עלעקטרישער שטראָם, אָדער ווי אַ מאַגנעטיש שטעקעלע פאַר אַלע מענטשן, וועלכע זענען געווען פאַרבונדן מיט אונדז. מיר האָבן דער־ווייל פאַרניכטעט דעם פּאָליציי־פּאָסטן אין רודאַ־רוזשאַ־ניעצקאַ, טאַקע מיט דער הילף פון דניאלן, וואָס ס'האָט אַפילו נישט ווייניק פאַרדראָסן די או.פ.א.־גרופּע. זיי האָבן געטענהט, אַז דער ראַיאָן געהערט צו זיי און קיין פרעמדע טאָרן זיך נישט אַריינמישן. אויף דעם האָבן מיר געהאַט אַ גוטן תירוץ. „וואָס פרעמדע?" — האָבן מיר געזאָגט „מיר זענען דאָך שוין אייגענע!"

אין רודאַ־רוזשאַניעצקאַ, ווי אין אַלע אַנדערע דערפער, זענען אַרומגעגאַנגען נאַכט־וועכטער, וועלכע האָבן געהיטן דאָס דאָרף פאַר גנבים, אָדער ס'זאָל נישט אויסברעכן קיין שריפה אין מיטן דער נאַכט, וואָס איז געווען נישט זעלטן אין יענע צייטן אין די געמישטע געביטן, ווו ס'האָב געוווינט אוקראַאינער מיט פּאָליאַקן. ווער שמועסט נאָך, אַז ס'איז גע־ווען אַ קורצע צייט נאָכן ליקווידירן דעם פּאָליציי־פּאָסטן. אַזוי אַרום, אַז דאָס דאָרף רודאַ־רוזשאַניעצקא איז געבליבן אָן אַן אָפּיציעלן שומר און טאַקע דערפאַר איז אונדז געווען אַ סך לייכטער צו דערגרייכן אונדזער ציל.

אונדזער חברה האָבן מיר איבערגעלאָזט אויף ביידע זייטן מיל. האָבן מורא געהאַט צו גיין אַלע צוזאַמען, בכדי נישט אָנצומאַכן קיין גרויסן רעש. אונדזער חברה איז שוין געווען צוגעגרייט, אַז אויב די וועכטער וועלן זיך דערנענ־טערן צו דער מיל, זאָל מען זיי אַרעסטירן און האַלטן פאַר־שטעקט אין דער מיל, ביז מיר וועלן אָדורכפירן אונדזער אַרבעט, כדי זיי זאָלן נישט אויפוועקן די אַנדערע פּויערים פונעם דאָרף מיט אַ ספּעציעלן גלאָק, וואָס די וועכטער האָבן געהאַט צו דעם צוועק.

בשעת סטעפּאַן איז געלאָפן צו דער מיל, האָב איך דער־ווייל זיך אָפּגעגעבן מיט איוואַנען. אונטער דער דראָונג דערשאָסן צו ווערן און נאָכן אַריינכאַפּן אַ פּאָר גוטע קלעפּ, האָב איך אים געצוווּנגען צו עפענען דעם שייער, ווו ס'איז געווען באַהאַלטן דער גרעסטער טייל פונעם געווער. דער־ווייל זענען אָנגעקומען אונדזערע בחורים, זיי האָבן מיט דער גרעסטער שנעלקייט אַרויסגענומען דאָס גאַנצע געווער און תיכף פאַרנומען פּאַרטיידיקונגס פּאָזיציעס.

סוף 1943 האָב איך צוזאַמענגענומען מיין גאַנצן שטאַב מיט אַלע מיטגלידער פון אונדזער אונטערערדישער־באַוועגונג, וועלכע זענען געווען צעשפּרייט איבער 20־30 קוואַ־דראַט קילאָמעטער, חוץ די יעניקע, וואָס צוליב משפּחה־מאָטיוון האָבן נישט געקענט פאַרלאָזן זייערע היימען. זיי האָבן געדאַרפט שפּייזן זייערע קינדער און מאַנכע — די עלטערן. און אויך די, אויף וועלכע ס'האָט נישט געקענט פאַלן קיין שום חשד, אַז זיי האָבן מיטגעאַרבעט מיט אונדז אַלס אויפשטאַנדס־מענטשן, זענען געבליבן.

איך האָב אויך פאַרלאָזן אויף שטענדיק די פּוילישע באַוועגונג מיטן תירוץ, אַז כ'בין אַרויסגערופן געוואָרן פון דער העכערער מאַכט צו קעמפן אויף אַן אַנדערן פראָנט. כ'האָב זיי אַלע איבערגעלאָזן אויף יאַנעקס אחריות און אַלס דירעקטער קאָמאַנדיר.

פאַרן פאַרלאָזן דעם הויף האָבן מיר אויך צעשטערט אַלע בנינים, וואָס האָבן געהערט צום הויף מיט אַלע איינריכטונ־גען, ווו איך האָב די גאַנצע צייט געאַרבעט.

נאָכן אַרויסנעמען די בעסטע פערד, קי, חזרים, שאָף און אַלץ, וואָס מיר האָבן באַדאַרפט, איז דער גאַנצער הויף מיט דער גראַלניע קאָמפּלעט פאַרניכטעט געוואָרן, מיטן גאַנצן קלאָפּעור־געצייג, וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט, ווי געווער, אַמו־ניציע און אַנדערע זאַכן. האָבן מיר זיך געלאָזן אין וועג אַריין, אין די גרעסטע וועלדער פון גראַף זאַמאָיסקי.

די וועלדער זענען געווען אונדזערע גרעסטע באַשי־צערס. אַ סימן האָבן מיר: קאָלפּאַקס דיוויזיע איז געווען אַרומגערינגלט מיט גאַנצע 4—5 דיוויזיעס און דאָך איז קאָלפּאַק אַרויס כמעט אָן אומבאַשעדיקטער. אין דער צייט, ווען דער שונא האָט פאַרלוירן שווערע טויזנטער פון זיינע סאָלדאַטן.

קאָלפּאַקס פאַרטרעטער, ווערשיגאָרא, האָט אויך גוט פאַרשטאַנען, אַז נאָכן פאַרלאָזן פאָדעמשטשיזנע וועלן די דייטשן אונדז נאָכיאָגן, אַזוי ווי מיר זענען געווען צו שוואַך זיך קענען אַליין פאַרטיידיקן אין אַן אָפּענעם קאַמף, האָט ווערשיגאָרא דערפאַר מיר באַפוילן צו וואַרטן מיטן אַרויס־גיין אויף זיין באַפעל. ער האָט אויך פאַרשטאַנען און גע־ווּוסט, אַז די דייטשע מיליטער־מאַכט רעספּעקטירט שטאַרק קאָלפּאַקס דיוויזיע ווי אַ כח. ווערשיגאָרא האָט מיר קאַטע־גאָריש באַפוילן צו וואַרטן מיטן אַרויסגיין פון פאָדעמש־טשיזנע. ער האָט מורא געהאַט, אַז דער שונא וועט אונדז קאָמפּלעט פאַרניכטן.

נאָכן אָנקומען אין די זאַמאָיסקיס וועלדער, האָבן מיר דערווייל זיך ווי ס'איז איינגעראָדנט פּראָוויזאָריש. אַרומגע־שטעלט פּאַטרולן צו זיין אויף דער וואַך קעגן אַ מעגלעכן איבערפאַל פון שונא און געוואַרט מיטן גרעסטן אומגעדולד אויף דער דיוויזיע בראש מיט ווערשיגאָראָן, מיין דירעקטן קאָמאַנדיר.

דערווייל האָבן מיר אַרויסגעשיקט אויספירער אין אַלע זייטן, כדי געוויר צו ווערן, וואָס עס טוט זיך אַרום אונדזער באַהעלטעניש. די אויספירער האָבן פעסטגעשטעלט, אַז די

דייטשן ווייסן שוין, אַז מיר זענען אַוועק פֿון פּאָדעמשטשיזנע. זיי ווייסן אויך, וווּ מיר געפֿינען זיך און קלייבן זיך אונדז אַרומרינגלען, כדי אונדז צו ליקווידירן איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל.

דאָס איז אָבער דעם שונא נישט געלונגען, ווייל ס'האָט זיך שוין אָנגעהויבן צו פֿילן די טעטיקייט פֿון קאָלפּאַקס דעוויזיע, וואָס איז אַרויס פֿון דער אַרומרינגלונג אין קאַרפּאַטן־רוסלאַנד. אַנשטאָט דאָס דייטשע מיליטער, וואָס איז געווען איינגעקוואַטירט אין אונדזער געגנט זאָל זיך פֿאַרנעמען מיט דער ליקווידאַציע פֿון אונדזער קליינער גרופּע, האָט זיך עס געמוזט פֿאַרנעמען מיט דער קאָלפּאַק דעוויזיע, וואָס איז שוין דאַן געווען אַ שם דבר אין דער גאַנצער געגנט. געווען איז דאָס שוין די צייט, ווען דאָס דייטשע מיליטער האָט געליטן איין מפּלה נאָך דער אַנדערער. אַזוי אַרום, אַז זיי האָבן געדאַנקט גאָט, וואָס מען טשעפּעט נישט זיי מיט אָנפֿאַלן אויף אַלע זייערע שליסל־פּאָזיציעס. מיט יעדן טאָג, וואָס דער שונא איז געוואָרן שוואַכער, זענען מיר, די אויפֿשטענדלער, געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער.

אונדזערע אויסשפּירער האָבן אָנגעהויבן צו ברענגען כמעט אַלע שעה נייע ידיעות וועגן דער קאָלפּאַק דעוויזיע. אויף וויפֿל די דעוויזיע איז געווען שטאַרק, אויף אַזוי פֿיל האָט זי דער שונא געהאַלטן נאָך שטאַרקער.

ווען ס'האָט אָנגעהויבן צו טאָגן זענען אָנגעקומען דער גאַנצער שטאַב פֿון דער דעוויזיע מיטן גענעראַל פּיאָטר פּיאַטראָוויטש ווערשיגאָראַ בראש. איך האָב צוזאַמענגענומען מיין גאַנצן עולם. מיר האָבן שוין אַפֿילו פֿאַרגעסן אין דער קעלט, ווי אויך מער נישט באַדאַרפֿט אַרויסשטעלן קיין היטער קעגן אַן עווענטועלן אומגעריכטן אָנפֿאַל פֿון שונא. דאָס האָט שוין געטאָן די אָנפֿירערשאַפֿט פֿון דער דעוויזיע, לויט דער שטענדיקער געוווינהייט.

ווען אַלע אונדזערע חברים זענען שוין געווען צוזאַמענגענומען, האָב איך זיי צוגעפֿירט צום אָרט, וווּ ס'האָט זיך געפֿונען דער גענעראַל ווערשיגאָראַ. אונדזערע סאָלדאַטן זענען אויסגעשטעלט געוואָרן צו צוויי אין דער ריי אין פֿאָרם פֿון אַ לבנה און אויפֿן מיליטערישן שטייגער זיך געמאָלדן צום גענעראַל ווערשיגאָראַ.

נאָך דער מיליטערישער צערעמאָניע האָב איך אים געוויזן אַ דאָקומענט מיט אַ באַריכט וועגן און וויפֿל געווער מיר האָבן מיטגעבראַכט, אויך אַ פֿאַרצייכענונג פֿון די אַרבעטן, וואָס מיר האָבן אויסגעפֿירט ביז דאַן, אייניקע אויסגעפֿירטע אייגנהענטיקע און אייניקע, לויט זיינע אָנווייזונגען. ס'איז אים זייער געפֿעלן. אַ שעה שפּעטער, ווען מיר זענען פֿאַרטיק געוואָרן מיטן ראַפּאָרט, זענען מיר ביידע ווידער אַמאָל צוגעקומען צו מיין גרופּע.

כ'האָב צו זיי גערעדט און באַדאַנקט פֿאַר זייער געהאַרכזאַמקייט און פֿאַרן אויספֿירן מיינע באַפֿעלן ביזן היינטיקן טאָג, וואָס איז פֿאַר מיר געווען אַ שטאָלץ און אַ כבוד. כ'האָב געמאָלדן, אַז פֿון איצט און ווייטער ווערן מיר אַלע אָנגעשלאָסן אין דער ערשטער אוקראַאינישער פּאַרטיזאַנער דעוויזיע אונטער דער אָנפֿירונג פֿון דעם ליבן און טייערן חבר, גענעראַל פּיאָטר פּיאַטראָוויטש ווערשיגאָראַ.

נאָך מיין רעדע, וואָס איז אויך געווען באַפּוצט און באַפֿאַרבט מיט פּאָליטישן קאָלאָריט, האָב איך סאַלוטירט און איבערגעגעבן אָפֿיציעל מיין אָנפֿירערשאַפֿט אין די הענט פֿון גענעראַל ווערשיגאָראַ. ווערשיגאָראַ, ווען ער האָט שוין געהאָט אָפֿיציעל איבערגענומען מיין גרופּע, האָט אַלעמען באַגריסט און באַדאַנקט פֿאַר זייער געהאַרכזאַמקייט, פֿאַר די אַקציעס, וואָס זיי האָבן ביז היינט דורכגעפֿירט אונטער מיין קאָמאַנדע און אַלס אָנערקענונג האָט ער מיר גלייך צוגעטיילט דעם טיטל פֿון גוואַרדיע קאַפּיטאַן. קיין מאָסקווע האָט ער אַוועקגעשיקט אַ מעלדונג, מ'זאָל מיר באַשטעטיקן זיין נאָמינאַציע, ווי אויך ס'זאָל מיר צוגעטיילט ווערן צוויי אויסצייכענונגס־מעדאַלן: די „קראַסנאַיאַ זוויעזדאַ" און „זאַ אָטוואַגו" (רויטער שטערן און פֿאַר דרייסטקייט). ער האָט אויך אויפֿגענומען די נעמען פֿון די מענטשן פֿון מיין גרופּע און אַוועקגעשיקט קיין מאָסקווע מיט אַ פֿאָרשלאָג, אַז מען זאָל זיי אַלעמען געבן אויסצייכענונגס־מעדאַלן לויט זייערע ווערטן און פֿאַרדינסטן. פֿון דעם מאָמענט אָן זענען מיר אַלע אָנגעשלאָסן געוואָרן אין דער קאָלפּאַק דעוויזיע.

אַרויסגייענדיק פֿון די זאַמאָיסקיס וועלדער אין דער ריכטונג פֿון די ווייסרוסישע געביטן, אַזוי ווי איך בין תּמיד געגאַנגען פֿאָראויס מיט אַ קליינער גרופּע סאָלדאַטן, כדי אויסצופֿאָרשן די אַרומיקע געגנטן, האָב איך אין איינעם אַ טאָג אָנגעטראָפֿן אין אַ קלעוערן וואַלד אַ קליינע גרופּע מענטשן. ווען זיי האָבן אונדז באַמערקט, האָבן זיי זיך שטאַרק דערשראָקן. זיי האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפֿן. מיינע חברים האָבן אַפֿילו געוואָלט שיסן אויף זיי, פֿאַרוואָס איך האָב נישט דערלאָזט דערצו ווייס איך נישט ביז היינט, כאָטש די גרופּע איז געווען אויף אַזוי פֿיל פֿאַרדעכטיק, אַז מיר אַלע האָבן געקענט און געמעגט זיי אָננעמען פֿאַר שונאים. עפּעס אַן אינערלעכער כּח האָט מיר אונטערגעזאָגט, אַז איך זאָל נישט דערלויבן צו שיסן אויף זיי. וואָלט איך געווען רעליגיעז, וואָלט איך געזאָגט, אַז נאָר אַ מלאך פֿון הימל האָט מיר אונטערגעזאָגט, אַז כ'זאָל נישט לאָזן שיסן, ווייל מעגלעך זיי זענען יידן. און אפֿשר טאַקע יאָ? ווער קאָן פֿאַרשטיין די פֿאַרנעפּלטע וועלט מיט איר נאַטור?

אמת, נישט אַלע מיינע חברים זענען געווען זיכער, אַז איך בין אַ ייד, חוץ דעם מאַיאָר יורקין און מישאַ קאָוואַל.

אַלכסנדר שטאָרך אַלס פּאַרטיזאַנער

אַזוי ווי כ׳האָב נאָך דאַן געהייסן צוויי נעמען — שטאָרך־מאַיעווסקי — האָבן זיי מיך אָנגענומען פאַר אַ האַלבן ייד און אַ האַלבן פּאָליאַק. אָבער ווען יורקין איז פאַרוווּנדעט געוואָרן און איך האָב געמוזט איבערנעמען די קאָמאַנדע, האָב איך פאַר אַלעמען אָפן דערקלערט, אַז כ׳בין אַ גאַנצער ייד, און נישט ווי זיי האָבן ביז היינט געדענקט. פאַרוואָס האָב איך עס געטאָן? וויסנדיק, אַז ביי אונדז הערשט אַ גאַנץ פיינער אַנטיסעמיטיזם, האָב איך פּשוט מורא געהאַט אויסצובאַהאַלטן מיין יידישקייט אין דעם מאָמענט, ווען אויף מיר איז אויסגעפאַלן און אַרויפגעלייגט געוואָרן אַזאַ גרויסע פאַראַנטוואָרטלעכקייט, ווי אָנצופירן מיט דער גאַנצער גרופּע. וויי איז געווען צו דעם, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אונטער אַ נישט יידישן נאָמען, האָט זייער שלעכט אָפּגעשניטן, ווען מען איז שפּעטער געוווּיר געוואָרן, אַז ער איז אַ ייד. כ׳מיין עס בלויז אין מאָראַלישן זין, ווייל פאָרמעל און געזעצלעך, אַזוי צו זאָגן, האָט דאַן אַ יעדער איינער געמעגט אויסבאַהאַלטן זיין נאַציאָנאַליטעט. פאַרשטייט זיך, חוץ פאַר דער קאָמאַנדע. זי, די קאָמאַנדע, האָט באַדאַרפט און געמוזט וויסן, ווער און וואָס איז יעדער סאָלדאַט, אָדער אָפיציר. פאָרמעל, האָט יעדער סאָלדאַט, אָדער אָפיציר, געמעגט און געקענט זיין אַן אָנפירער, אויב ער האָט נאָר געהאַט די געהעריקע פעיקייט און קוואַליפיקאַציע דערצו.

די אומצופרידנקייט מצד מיינע אונטערטעניקע חברים פלעגט גאַנץ אָפט קומען צום אויסדרוק צוליב פאָלגנדע טעמים: אַלס קאָמאַנדיר האָב איך שוין נישט געקאָנט און אויך נישט געטאָרט זיך באַטייליקן אין די פאַרשידענע אַקציעס, נאָר שיקן אַנדערע. זיי פלעגן נישט איין מאָל זאָגן: איר זעט ווי אונדזער „כאַזשאַי״ (בעל־הבית) היט זיך די ביינער! אַליין גייט ער נישט, נאָר ער שיקט אונדז אויף די מיליטערישע אָפּעראַציעס.

אַ צייט שפּעטער האָבן מיר באַקומען אַ ראַדיאָ־מעלדונג פון מאָסקווע, אַז אין דער און דער שעה זאָלן מיר דערוואַרטן אַן עראָפּלאַן. גענוי אין דער אָנגעגעבענער צייט האָבן מיר דערהערט דאָס זשומען פון אַן אַפּאַראַט. מיר האָבן גלייך אָנגעצונדן אַ פייער לויטן אָפּגעמאַכטן סימן און אין עטלעכע מינוט שפּעטער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט דער עראָפּלאַן, מיט וועלכן ס׳זענען געקומען עטלעכע הויכע סאָוויעטישע טשינאָווניקעס, צווישן זיי סטאַלינס רעכטע האַנט און דער דאַמאָלסטיקער פּאָליטישער קאָמיסאַר ניקיטאַ סערגעיעוויטש כרושטשאָוו. זיי האָבן אויך מיטגעבראַכט אַ דאָקטאָר און מעדיצינישע מאַטעריאַלן, אין וועלכע מיר האָבן זיך טאַקע זייער שטאַרק גענויטיקט אין דעם מאָמענט.

מיטן זעלבן עראָפּלאַן, וואָס מיר האָבן אָפּגעשיקט אונדזערע פאַרוווּנדעטע, זענען אויך אָפּגעשיקט געוואָרן די פאַרוווּנדעטע פון אַנדערע פאַרטיזאַנער גרופּעס. קיין פּלאַץ פאַר אַלע איז נישט געווען. אַזוי ווי דער עראָפּלאַן איז געשטאַנען נענטער צו אונדזער גרופּע, האָב איך דער ערשטער געשיקט אונדזערע פאַרוווּנדעטע. ווען דער „קאַצאַפּ״ ניקיטאַ סערגעיעוויטש איז אַריין אין עראָפּלאַן, דורכקוקנדיק די דאָקומענטן פון די קראַנקע, האָט ער דערזען מישקאַ קאָוואַל, איז ער געוואָרן ווילד ווי אַ חיה. איך האָב געמיינט, אַז דער „קאַצאַפּ״ איז משוגע געוואָרן, מיינענדיק, אַז ער איז אַ ייד.

נאָכן אָפּשיקן די פאַרוווּנדעטע קיין מאָסקווע האָט זיך אונדזער טעטיקייט כמעט ווי געענדיקט, ווייל די ווייסרוסישע געביטן זענען שוין כמעט ווי אָפּגערייניקט געוואָרן פונעם שונא. אין די ערטער, ווו זיי זענען נאָך פאַרבליבן, האָבן זיך מיט זיי פאַרנומען אַנדערע פאַרטיזאַנער גרופּן.

מיר זענען פאַרבליבן עטלעכע וואָכן אין וואַלד, נישט ווייט פון דעם קליינעם ווייסרוסישן שטעטל האַנצעוויטשע, אָבער שוין אָן מורא פאַרן שונא. דער שונא איז שוין געווען קאָמפּלעט דעמאָראַליזירט. די שטאָט באַראַנאָוויטש איז

געווען באַפּרייט. אַ גרויסער טייל פון דייטשן מיליטער האָט זיך פרייוויליק איבערגעגעבן דער רויטער אַרמיי.

נאָכן באַפרייען זיך האָב איך געשטרעבט צוריק צו מיין אַלטער היים און אָנגעקומען קיין לעמבערג.

אַ פּאָר שעה בין איך אַרומגעגאַנגען איבער די לעמבערגער גאַסן אַ צעטומלטער, אַ צעבראָכענער כחרס הנשבר. כ׳בין ווידער אַמאָל צוגעקומען צו דעם עק קאָזשימיעזשאָווסקאַ און לעגיאָנאָוו גאַס, פונקט קעגנאיבער דעם געוועזענעם גרויסן פּוילישן טעאַטער, האָב איך געטראָפן אַן אָפענעם רעסטאָראַן (דאָרט איז אַמאָל געווען דער גוט באַקאַנטער „דאָרפמאַן" רעסטאָראַן). אויטאָמאַטיש בין איך אַהין אַריין און דאָס ערשטע געהייסן מיר דערלאַנגען אַ האַלבן ליטער בראָנפן (אויפן רוסישן שטייגער). אַזוי ווי כ׳האָב אין דער צייט פון מלחמה נישט געזען קיין צורה פון אַ מטבע, האָב איך נישט געוווּסט דעם פּרייז פון אַ פלאַש בראָנפן. איך האָב געדענקט, אַז פאַר דער מלחמה האָט אַ פלאַש בראָנפן (פון אַ האַלבן ליטער) געקאָסט אַ פּאָר קליינע רובל, האָב איך במילא נישט געפרעגט דעם פּרייז. ביי אַדערבייאיקן טישל האָב איך באַמערקט ווי איינער האָט באַצאָלט פאַר אַזאַ פּאָרציע 150 רובל און דאָ איז מיר געבליבן נישט מער ווי 200 רובל. פון עפּעס צובייסן נאָכן אויסטרינקען איז שוין קיין רייד נישט געווען. כ׳האָב אויסגעטרונקען דעם בראָנפן אָן עפּעס צוצובייסן און אַ האַלב שיכורער אַרויס אין גאַס.

אין אַזאַ צושטאַנד האָב איך זיך געלאָזט גיין איבער דער זשולקיעווסקאַ גאַס און גערעדט צו זיך אַליין. פון טרויער, פון צער און גרויס פאַרביטערונג האָב איך נאָך שטילערהייט געוויינט. וואָס דען האָב איך געקענט טאָן? נישט איין דורכגייער האָט זיך אָפּגעשטעלט און זיכער מיך באַדויערט און אפשר גאָר חוזק געמאַכט, ווער ווייס? דורך דער זשולקיעווסקאַ גאַס האָט דער וועג געפירט קיין ראַוואַ רוסקאַ, דורך וועלכער ס׳זענען אויך געפאָרן פאַרשידענע מיליטערישע וועגענער קיין ראַוואַ דורך זשולקיעו. אַזוי בין איך דעם זעלבן טאָג אָנגעקומען אין מיין היימשטאָט ראַוואַ־רוסקאַ.

וואָס כ׳האָב געפילט אָנקומענדיק קיין ראַוואַ־רוסקאַ, קען איך אין קיין פאַל נישט איבערגעבן. דאָס גייט איבער מיינע כוחות. כאָטש די מלחמה האָט מיך גענוג שטאַרק פאַרהאַרטעוועט, אָבער דאָך... ווען כ׳בין דורכגעפאָרן די באַן־גאַס, ווו כ׳בין ערשט נעכטן, דוכט זיך, געגאַנגען שפּאַצירן אין דער באַגלייטונג פון מיין פרוי און קינדער, מיט אַנדערע משפּחה־מיטגלידער און גלאַט חברים — האָב איך געפילט, ווי טרערן גיסן זיך פון די אויגן איבער מיינע באַקן. דער שאָפער, ביי וועמענס זייט כ׳בין געזעסן, האָט פון מיר קיין אויג נישט אַראָפּגענומען און געהאַלטן אין איין פרעגן: שטאָ וואַם טאָווארישטש קאַפּיטאַן? (וואָס איז אייך, חבר קאַפּיטאַן). וואָס האָב איך אים געקענט ענטפערן? האָב איך אים געקענט דערציילן פאַרוואָס איך וויין? און ווען איך דערצייל אים שוין יאָ, וואָלט ער דען מיך געקענט פאַרשטיין.

נאָכן אַראָפּגיין פונעם לאַסט־אויטאָ און נאָכן געזעגענען זיך מיטן שאָפער בין איך געבליבן שטיין, באַטראַכט דעם גאַנצן אַרום און אַרום. כ׳האָב מיך דערזען אין מיין גאַנצער גרוילעכער נאַקעטקייט. איינער אַליין — אָן אַ טאַטן, אָן אַ מאַמען, אָן דער פרוי, אָן מיינע טייערע צוויי קינדער, אָן שוועסטערס, אָן ברידער, אָן חברים און אָן אַ פריינד, איך בין געבליבן ווי אַ בוים, פון וועלכן מען האָט אַרומגעהאַקט אַלע צווייגן.

אויסצוג פון מיין טאָגבוך

וואָלף סאַמבאָל

איך וועל זיך באַמיען אין קורצע שטריכן, איבערצוגעבן, ווי אַזוי האָט אויסגעזען די פאַרניכטונגס־אַקציע פון די ראַווער יידן אין ראַוואַ־רוסקאַ. איך ווייס גוט, אַז טראָץ אַלע מיינע אָנשטרענגונגען, וועל איך נישט זיין בכוח צו באַשרייבן גענוי, ווי אַזוי האָט דאָס אויסגעזען. דערצו מוז מען האָבן אַ מענטש מיט אויסערגעוויינלעכע פעיקייטן, מיט אַן איבערנאַטירלעכע קראַפט, איבערצוגעבן דעם ליינער אַ בילד, וואָס זאָל אַלע איינצלהייטן פונקטלעך שילדערן.

אָנגעהויבן האָט זיך עס מיט קאָנצענטרירן די גאַנצע שטאָט יידן אין צוויי קליינע געסלעך. דערצו זענען אויך צוגעקומען אַלע יידן פון ראַווער קרייז, אַזוי, אַז אויף אַן אומענטשלעכן אופן, האָבן זיך אַריינגעפּאַקט צו 20 — 30 מענטשן אין איין צימער. און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער „געטאָ”.

עס האָט זיך דעריבער פאַרשפּרייט אַ קרענק; כדי אונדז צו איזאָלירן האָט די געסטאַפּאָ אַרומגעשטעלט דעם געטאָ פון אַלע זייטן מיט זשאַנדאַרמעריע, מיליץ און שוץ־פּאָליציי. די יידישע אָרדנונגס־דינסט מוז, אונטערן טעראָר מיטאַרבעטן מיט די דייטשן. פון מויל צו מויל גיט מען איבער נייעס. מ׳טאָר נישט גיין מער פון איין גאַס אין דער צווייטער. ווער־נישט־ווער פּראָבירט זיך נאָך אַריבערלויפן אין דער ריכטונג צו זיין וווינונג. אָבער עס טרעפט שוין פאַלן, אַז מען ווערט דערשאָסן אויף דעם וועג. אַך גאָט! — עס האָט זיך אָנגעהויבן. אָרדנונגס־מענער גייען אַרום פון שטוב צו שטוב פאַרשרייבן די קראַנקע. אַלע קראַנקע מוזן אַריבערגעפירט ווערן אין שול אַריין. מענטשן האָבן פאַרקלאַפּט טירן און פענצטער און זיך באַהאַלטן אין די צוגעגרייטע „סכראָנעס” (באַהעלטענישן). אין דרויסן אַ טויט־שטילקייט. מ׳ליגט אין די קעלערס, אויף די בוידעמס, עס הערן זיך אין די גאַסן שיסערייען. אין אַ סך הייזער האָבן מענטשן נישט געהאַט ווו זיך צו באַהאַלטן. איז מען געזעסן אין שטוב און געוואַרט. נישט געוווּסט אויף וואָס. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קלאַפּעריי אין טירן און פענצטער. אַריינגעשאָסן. ווער עס איז געטראָפן געוואָרן פון דער קויל איז געבליבן ליגן. דאָס רעשט פאַרנומען אין אַ זאַמל־פּונקט, פון וועלכן מען האָט 5 — 6 טויזנט מענטשן אויפגעלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און אָפּגעפירט קיין בעלזעץ. וואָס בעלזעץ איז — ווייסט מען דערווייל נישט. דאָס איז אַ געהיימנים. מען ווייסט שוין אָבער צו זאָגן, אַז דאָס איז אַ גיהנום. ווו עס ווערן אומגעברענגט 10 — 15 און אַפילו 20 טויזנט מענטשן אין פאַרלויף פון איין טאָג.

דער זאַמל־פּונקט, אַ גרויסע שאָפּע, ווו דו האָסט זיך דאָס לעצטע מאָל געזען מיט באַקאַנטע, וועלכע האָבן שוין געהאַט קיין מענטשלעכע צורה. דאָרט האָסטו זיך געפונען אויפן ראַנד פון אָפּגרונט. דאָרט האָסטו באַוווסטזיניק געקוקט דעם טויט אין די אויגן און געפילט, ווי ער לעכערט מיט זיינע נעגל דיינע איידעלע געפילן; ווי ער גראַבעלט דיין מוח, אין וועלכן עס מאָלן זיך בילדער, ווי דיין טויט וועט אויסזען אין אַ האַלבע שעה אַרום. דאָ הערסטו געשרייען פון יונגע מענטשן, וועלכע געזעגענען זיך מיט נאָענטע אויף תמיד. צווישן המון טרעפסטו שוין מענטשן, וועלכע האָבן שוין נישט קיין טרערן צו וויינען. זייער ווונטש איז — ווי האַלט מען שוין אַ האַלבע שעה דערנאָך — און איבערגעקומען. צווישן די, דרייען זיך אַרום מענטשן, לאַכן און זינגען, זיי איז אַפילו מקנא צו זיין. די זענען אַראָפּ פון זינען און ווייסן שוין נישט, וואָס דאָ קומט פאָר. זיי רייסן פון זיך אַראָפּ די קליידער און בלייבן גאַנץ נאַקעט. יעדן מאָמענט פאַלן אַריין די מערדער און שלאָגן דעם אומגליקלעכן המון. אָבער מען פילט שוין נישט די קלעפּ. מען שלאָגט טויטע מענטשן.

אין אַ ווינקל זעסטו זיצן אַ ייד מיט אַ ווייסע באָרד און פאות, ר׳ הערשעלע מונד ז״ל. אַ ייד אַ תלמיד־חכם, אַן עושר, די פּערל פון דער שטאָט. ער זיצט (דאָס ערשטע מאָל אין לעבן) אין בלויזן קאָפּ. איין שיך אויף דעם לינקן פוס, אין ווייסע זאָקן, ער זיצט און לאָזט נישט קיין טרער. מען פרעגט אים עפּעס — ענטפערט ער בלויז: „דער רבונו־של־עולם האָט אַזוי געוואָלט; מיר האָבן זיכער געזינדיקט”.

און איצט אַ בילד פון דעם שול־פּלאַץ: עס לויפן אַרום ווי משוגע, די בעסטיאַלישע מערדער און שלעפּן אַרויס פון די קעלערס און פון פאַרשידענע באַהעלטענישן — די קרבנות פון זייער בלוטדאָרשטיקע תאווה. פיל פון די מענטשן זענען גליקלעך, מחמת זיי וואַרטן שוין לאַנג אויף דעם טויט. באַלד אויף דער שוועל פון זייער הויז באַקומען זיי די קויל. זיי ווייסן שוין פון גאָרנישט. ווי ווייט דאָס אויג דערגייט, אויף דער גאַנצער גאַס, זעסטו צעוואָרפן — הרוגים, יעדער ליגט אין אַ קאַלוזשע בלוט.

ווי קענסטו פאַרגעסן אַזאַ בילד, ווי אַ מאַמע דערקענט איר זון אויף דער גאַס, ליגן מיט אַ פאַרבלוטיקטן שטערן?! — זי פאַלט אויף אים אַרויף מיט אַ געוויין, און באַלד הערסטו אַ שאָס, וואָס האָט איבערגעהאַקט דער מאַמעס געוויין. זי האָט אויך די קויל אין קאָפּ געקריגן און געבליבן טויט — צוזאַמען מיט איר זון.

דו זעסט ליגן אין דער זייט אַ מאַן מיט פאַרלייגטע הענט, דער האָט אויף זיך נישט דעם קאָפּ. דער קאָפּ ליגט

פונדערווייטנס. נעבן אים אַ קינד מיט אַן אָפן מויל, ווי עס וואָלט עפּעס וועלן אַרויסרעדן.

אויפן פּלאַץ, צווישן דער שול און דער בעלזער קלויז, שטייט אין געזעלשאַפט פון זיינע מענטשן, דער וואַכמייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע. ער גיט אַ באַפעל, מען זאָל אים אַ גרופּע מענטשן צוברענגען. עס דויערט אַ ווײַלע — ביז מ׳ברענגט אים די קרבנות. ער לויפט שוין אַרום אויף דעם פּלאַץ און לאַנגווייליגט זיך. „עס דויערט צו לאַנג״ — שרייט ער. פון דער זייט, זעט מען פירן אַ גרופּע פון 20 מענטשן בערך.

— „עס איז ווייניק״ שרייט ער.

מ׳לויפט ברענגען נאָך מער. עס פאַרגרעסערט זיך די גרופּע, זי ציילט שוין איבער 40 מאַן. דער וואַכטמייסטער כאַפּט אַרויס פון טאַש אַ פלאַש בראָנפן, גיט אַ קלאַפּ דער פלאַש, דער קאָרק שפּרינגט אַרויס. מיט אַ צעווילדעטן קאָפּ, אַרויסגעשטעלטע מערדערישע אויגן, טרינקט ער פון דער פלאַש אַן אָפּרו; דערנאָך ווענדעט ער זיך צו זיינע קרבנות מיט אַ קול פון אַ צערייצטע חיה, מיט פאָלגענדע ווערטער „איר זייט מער קיין יידן נישט, איר זייט די אויסדערוויילטע, איך בין אייער משה, וואָס וועט אייך פירן איבערן רויטן מער״.

און מיט זיין מאַשין־געווער אָנגעהויבן שיסן גלייך אין דעם פאַרזאַמלטן המון. ביז צום לעצטן — זענען אַלע געפאַלן טויט.

און דאָס בלוט האָט גערונען, ווי פון אַ קוואַל.

און פלוצים — פון באַרג טויטע — הייבט זיך אויף אַ קליין מיידעלע, בערך פון 7־8 יאָר, באַגאָסן מיט בלוט, קוקט זיך אַרום אין אַלע זייטן און לויפט אַוועק.

דאָס קינד איז צוגעדעקט געוואָרן מיט טויטע און נישט געטראָפן געוואָרן פון קיין קויל און געבליבן לעבן.

אַביסל שפּעטער איז עס געפאַלן פון אַן אַנדערן מערדער.

התייחדות יוצאי העיר עם זכר הקדושים במרתף השואה.
יזכור פאַר ראַווער קדושים אויפן הר ציון.

יום־כיפור אין מיין שטעטל ראווע

א. שמואל שטאַרך

ערב יום־כיפור צווישן שונאים מיט האַס,
שטייט דער איינציק פאַרבליבענער ייד פאַרביטערט אין גאַס...
מיט אַן אַלטן מחזור וואָס איז האַלב פאַרברענט,
ער קלאַגט אויפן נעכטן, עס ציטערן ביי אים די הענט.
קוקט־זיך צו צום „זאַמד־קלייזל" מיט די איינגעפאַלענע ווענט
דערמאַנענדיק זיך אינעם נעכטן, האָט אים דאָס האַרץ פאַרקלעמט.
ס'איז ערב יום־כיפור; שוין שפּעט אין דער נאַכט,
יידישע גאַסן און הייזער פון שונאים באַוואַכט.
אין אַ טרויעריקן מצב שטייט ער אַצינד,
שטיקט אין זיך די טרערן, ס'איז אים ווי און ווינד.
דערמאַנט זיך אינעם אַמאַליקן יום־כיפורדיקן געזאַנג,
אָבער היינט — הערט ער בלויז שאַטנס אין גאַנג.
אַן „עכאָ" פון ווייטנס: דעם רעש פון עשאַלאָנען,
אָנגעפּאַקט מיט יידן, קיין בעלזשעץ אין די וואַגאָנען.
ערב די אַמאָליקע יום־כיפורים, ערשטע נישט לאַנג,
אין דער יידישער ראַווע געווען אַ טומל, אַ דראַנג.
דער עולם צו כל־נדרי צוזאַמען געשפּאַנט,
איינער דעם אַנדערן — אויף מחילה געגעבן די האַנט.
אַלע ערטער אין די שילן געווען באַזעצט,
אָבער היינט? זיי שטייען ליידיק פון שונאים פאַרלעצט.
געקומען אויף מיין שטעטל אַ פייער, אַ בראַנד,
געבליבן אַן יידן, אַזאַ שפּאָט און אַ שאַנד.
געווען אַמאָל אַשטאָט, מיט יידן אָן אַ צאָל,
היינט — ער, דער איינציקער ייד, ווי אַ זכר פון אַמאָל.
ער שטייט פאַריתומט, שוין אַלט און קראַנק,
מיטן האַלב־פאַרברענטן מחזור פון דער פאַרברענטער שאַנק.
פּלוצים, עס קומט אים פאַר אַ טרויעריקער געזאַנג;
ס'איז אָבער אַ חלום בלויז, אַ נשמהדיקער געדאַנק.
אַ געדאַנק, וואָס עקבערט דעם מוח אָן אַ צאָל,
האָט אָנגעהויבן צו מורמלען אַ יום־כיפורדיקן פּסוק פון אַמאָל:

כי הנה כחומר ביד היוצר,
לברית הבט ואל תפן ליצר.

מיינע און מיין טאָכטערס איבערלעבענישן

בן ציון פרידמאַן

דעם 1.9.39 אין אַפרייטיק, זייגער פיר אינדערפרי האָט זיך אָנגעהויבן דער דייטשער איבערפאַל אויף פוילן. די דייטשע באָמבאַרדירערס האָבן פון די הימלען געדונערט און געשאָסן מיט פייער.

אַ זייגער זעקס פאַרטאָג זענען אין ראַווע דריי באָמבעס געפאַלן, און איינע פון זיי האָט דאָס הויז פון אהרן פליישער געמאַכט צו אַש און פאָרך, צו מזל זענען דאַמאָלס קיין שום מענטשן־קרבנות נישט געווען. ס׳איז געוואָרן אַ גרויסע פאַניק אין שטאָט און די מענטשן האָבן אָנגעהויבן לויפן אין די אַרומיקע וועלדער און די, וועלכע זענען נישט אַוועקגעלאָפן און זענען געבליבן אין שטאָט, האָבן געהאַט אַן אַרבעט צו לעשן די שריפות. דאַקעגן אַלע ראַווער יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען ווייט פון דער שטאָט — ווער צוליב מסחר, ווער צוליב באַזוך ביי קרובים — האָבן אָנגעהויבן קומען צוריק אין שטאָט אַריין, כדי צו זיין אין אַ שעת־צרה צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפחה.

אַלע האָבן געבראַכט גרויזאַמע ידיעות פון די אַרומיקע שטעט און געגנטן, וואָס שטייען אין פלאַמען.

די פאָליאַקן אין שטאָט האָבן זיך געגעבן אַ נעם צו די יידן און זיי געצוווּנגען צו גראָבן טיפע גריבער אַרום דער שטאָט, אָבער זייער העראָפּט האָט נישט לאַנג געדויערט און שוין זונטיק האָבן מיר אָנגעהויבן זען דעם גרויסן ריקצוג פונעם פוילישן מיליטער און מיט זיי — די פאָליאַקן — דעה־זאָגער פון דער שטאָט. אַ גרויסער טייל פון די באַאַמטע זענען צוריק געבליבן און שוין געוואַרט אויפן אַריינקומען פון היטלערן, כדי צו קענען באַקומען אַ טייל פון דעם יידישן פאַרמעגן, אויף וועלכן זיי האָבן שוין פון אַ לאַנגע צייט אויסגעגלאָצט זייערע מערדערישע אויגן.

אַט אַזוי האָבן זיי נישט לאַנג געדאַרפט וואַרטן און נאָך אַ וואָך צייט, פרייטיק, ערב ראש־השנה, אַזייגער פיר אין דער פרי, האָט אַ מאָטאָריזירטע אַרמיי, אָן איין שאָס — באַזעצט ראַווע. די דאָנערשטיקע וואַכנאַכט איז געווען זייער אַ שטילע, אָבער דער פרייטיקדיקער פרי־מאָרגן, נאָכן דערשיינען פון די דייטשע זעלנער, האָט אָנגעוואָרפן אַ זייער גרויסן פחד אויף אַלע יידן אין שטאָט.

תיכף שבת, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, האָבן די דייטשן צוזאַמענגענומען פיל יידן, כדי צו שאַפן אַרבעטס־גרופן די שטאָט צו רייניקן און די אַלע גריבער, וואָס מיר האָבן געמוזט אויסגראָבן לויטן באַפעל פון די פאָליאַקן. אויף צוריק צו פאַרשיטן.

זונטיק אינדערפרי, דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, איז געוואָרן אויסגעקלעבט אַפישן אין שטאָט, מיטן באַפעל — אַלע טירן און פענצטער פון די געוועלבן צו פאַריכטן און זיי ווידער אויפעפענען. די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן רויבן, אויסליידיקן די געוועלבער און אַרויספירן יידישע פאַרמעגנס; כ׳האָב אַליין געזען, ווי זיי האָבן אויסגעליידיקט חיים־דוד־דאקס׳ס געשעפט און די גאַנצע שניט־סחורה אַוועקגעפירט. זיי האָבן גלייך אָנגעהויבן צו בושעווען און צו מאָרדן, ווייל שוין מוצאי־ראש־השנה האָבן זיי דערשאָסן עטלעכע פרויען און מענער, צווישן זיי פייגעלע רעכעס און יענקל פינקס אײדעם.

אָבער שוין מיטוואָך־דאָנערשטיק האָבן מיר געקענט הערן פון די פויערן, אַז די דייטשן ציען זיך צוריק און קיין ראַווע רוסקאַ וועלן אַריינקומען די רוסן; אין די לעצטע טעג האָבן זיך די דייטשע מערדער אַביסל רואיקער פאַרהאַלטן און די יידן פון אַרבעט אָפּגעלאָזן. אין דרויסן האָט מען קיין ייד נישט געזען, יעדער האָט זיך ווי אין אַ מויזנלאָך פאַרשטעקט.

שבת־תשובה האָט זיך אָנגעהויבן צו מערקן, אַז די דייטשן גייען צוריק. ערב יום־כיפור זענען שוין די סאָוויעטן געווען אין זשולקיעוו און מוצאי יום־כיפור זענען די היטלעראָווצעס אַוועק פון ראַווע רוסקאַ.

דאָס איז געווען דער ערשטער באַזוך פון די נאַציס ביי אונדז — פון ערב ראש־השנה ביז מוצאי יום־כיפור. מיר האָבן געהאַט די אמתע ימים נוראים מיט די אמתע עשרת ימי תשובה.

*

מוצאי יום־כיפור האָבן די דייטשן ראַווע־רוסקאַ פאַרלאָזט און תיכף אינדערפרי האָבן די רוסן די שטאָט באַזעצט. זיי האָבן זייער פראָגראַם זאָפאָרט אָבליגאַטאָריש איינגעפירט: לעזן זייער שריפטלעכע פראָפּאַגאַנדע; הערן זייערע פאַרטיי־רעדעס און דערשיינען פונקטלעך אויף די פאַרזאַמלונגען, פאַטשן „בראַוואָ" און אויסרופן „כאַי זשיוועו!" (ער זאָל לעבן!).

זיי האָבן געלאָזט די געוועלבן אָפן זיין, האַנדלען; די באַהאַלטענע סחורות האָבן זיך באַלד באַוויזן; ס׳האָט זיך געהאַנדלט פאַר רובל, אויך פאַר זלאָטעס; די פרייזן זענען געשטיגן אָן יעדער קאָנטראָל. אויך איך האָב באַקומען די דערלויבעניש צו עפענען די טראַפיק און צו פאַרקויפן טאַבאַק און צייטונגען, אָבער לײדער ביז יאַנואַר 1940.

אין דער צווישנצייט האָט זיך געהערט, אַז פיל פאַמי־

ליעס ווערן אין מיטן דער נאַכט אויפגעוועקט, פאַרנומען, אוועקגעכאַפּט און אַרויסגעפירט קיין טיף רוסלאַנד. צו דער צייט איז עס באַטראַכט געוואָרן פאַרן גרעסטן אומגליק — אַ קלייניקייט, אַזאַ גלות! אָבער דערנאָך האָט עס זיך אַרויסגעוויזן אַלס דאָס גרעסטע גליק, ווייל אַ גרויסער טייל פון די אַלע זענען ניצול געוואָרן פון היטלער־מאָרד און מיט דער פוילישער רעפּאַטריאַציע זענען אַלע צוריק געקומען קיין פוילן און פון דאָרט אויסגעוואַנדערט אין גאָר דער וועלט, אויך פיל זענען עולה געווען קיין א״י.

דערפילנדיק ווי די ערד ברענט אונטער די פיס, האָב איך פאַרנומען מיין משפחה און פאַרלאָזן אונדזער היים ראַוואַ־רוסקאַ און זיך אַריבערגעפעקלט אין מיין אַלטער קינדער־יאָרן־היים „לאַפּאַטין". דאָרט האָבן געוווינט מיינע עלטערן, שוועסטער און ברודער, מיין גאַנצע משפּחה, וועלכע האָט מיך אויפגענומען מיט גאָר גרויס פרייד, גלייך כ׳וואָלט געקומען אויף אַ פאַמיליען־שמחה, נישט וויסנדיק און נישט האָבנדיק קיין אַנונג, אַז דאָ וועלן מיר זיך זען דאָס לעצטע מאָל און פון דאַנען וועט זיך די גאַנצע משפּחה פונאַנדערגיין צו דער גרויזאַמער פאַרניכטונג. דאָ איז געווען זייער לעצטער עטאַפּ פון עקזיסטירן.

בעת אין ראַוואַ־רוסקאַ בין איך געווען אַן עושר, אַ קאַפּיטאַליסט, האָב איך אין לאַפּאַטין ווייניקער מורא געהאַט, ווייל איך בין דאָ געווען אַ פּליט מיט פּליטים גלייך.

מיינע ברידער האָבן מיר געהאָלפן זיך איינאָרדענען אין דער ספּירט־בראַנפן־בריי פון דעם ראַיאָן, וואָס האָט זיך געפונען אין לאַפּאַטין; איך האָב מיין יענטשי ז״ל פאַרשריבן אין גימנאַזיום אין ראַדעכיוו און מיין טאָכטער רויזעלע איז געבליבן אינדערהיים, ווייל זי האָט דאָס לערנען אונטערבראָכן.

מיין גאָטזעליקע פרוי רייצע האָט אין דער שטוב אַ גוטע ווירטשאַפט געפירט און צוויי מאָל אין דער וואָך זענען מיר צוזאַמען געפאָרן באַזוכן אונדזער גאָטזעליקן זון יענטשי, וועלכער איז געווען זייער אַ שיינער און קלוגער בחור, ווי אויך אַן אויסגעצייכנטער שילער. מיר האָבן דאָ געפירט אַ גוט לעבן און פילמאָל אונדזערע קרובים אין ראַווע מיט לעבנסמיטל אַרויסגעהאָלפן, ביז...

ביז דעם אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג אין יוני 1941. נאָענט פאַר דעם אויסברוך, אין דער שטילער צייט, איז מיין פרוי רייצע געפאָרן קיין ראַוואַ־רוסקאַ צו איר פאַמיליע אין באַזוך. געענדיקט איר באַזוך ביי איר מאַמע רחטשי ז״ל, האָט זי אויף דער צוריק־רייזע קיין לאַפּאַטין, אָפּגעטרעטן ביי מיין קוזין וואָלף פרידמאַן אין לעמבערג, דאָ האָט זי דער קריגס־אויסברוך פאַרכאַפּט און זי האָט שוין נישט געקענט פאָרן אַהיים. אין אַ רואיקן מאָמענט פון באַשיסן, איז זי מיט מיין קוזין מיט נאָך זעקס שכנים פונעם הויז געגאַנגען נאָך וואַסער צו אַ וואַסער־פּאָמפּע, וואָס האָט זיך געפונען נישט ווייט פון הויז. דאָ איז פּלוצים געפאַלן אַן אַרטעלעריע־שאָס און אויפן אָרט דערהאַרגעט מיין קוזין מיט נאָך פינף שכנים און מיין פרוי רייצע ז״ל איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן. דאָס איז געשען אין ג׳ תמוז 941.

מיין קוזינע איז געלונגען מיך גלייך צו פאַרשטענדיקן, איין היימישער גוי האָט מיין פרוי מאַסקירט, אַז דאָס איז זיין שוועסטער, און מיט זיין וואָגן און פערד זי אַהיים געבראַכט, קיין לאַפּאַטין, אין אַ זייער שווערן צושטאַנד.

קיין דאָקטאָר, קיין מעדיצין, קיין איינציקע הילף; מיר האָבן זי נאָך געמוזט אויסבאַהאַלטן, ווייל די דייטשן האָבן קראַנקע מענטשן אויפן אָרט דערשאָסן. שווער האָט זי געליטן קערפּערלעך, זייער נערוועאיש, האָבנדיק אַ שאָק.

זונטיק אינדערפרי, כ״ג אב, האָט זי אויסגעהויכט אין הייליקע נשמה. אַזוי האָבן די היטלער־מערדערס פאַרלאָשן דאָס ליכט פון מיין פרוי רייצע ז״ל, פון דער היים גראַף; די מאַמע פון יענטשי ז״ל, אויך אַ היטלער־קרבן אין זיינע שענסטע יאָרן, 19 יאָר אַלט; די מאַמע פון איר טאָכטער רויזעלע — איר אויף צו לאַנגע יאָרן, געזונט און גליקלעך זאָל זי זיין!

נאָך מיין פרויס אָפּשטאַרבן האָבן זיך ערשט אַנגעהויבן די ריכטיקע צרות און דאָס ענדגילטיקע פאַרניכטן פון די יידן. נאָך איינציקע אַקציעס אין דעם שטעטל לאַפּאַטין, ווו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, איז עס געוואָרן יידן־ריין; מיר האָבן געהאַט אַ בונקער־באַהעלטעניש אין דער בראַנפן־בריי. דאָרט האָבן מיר זיך פאַרשטעקט, מיין ברודער חיים, מיינע צוויי קינדער און איך — ביז די מיליץ האָט זיך דערפון דערוווּסט. אַמאָל אין אַ פאַרנאַכט, אַ טאָג פאַר הושענא־רבא, האָבן מיר פּלוצים דערהערט קולות און דערזען, ווי די מיליץ מיט די גויים לאָזן זיך אויף דער בראַנפן־בריי, כדי אונדז צו כאַפּן. ס׳פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן זיך דערוווּסט נאָר דורך אַ מסירה; מיר אָבער האָבן אויך באַקומען פון פריער אַ ידיעה צו זיין פאָרזיכטיק, ווייל די גויים גרייטן זיך אָנצופאַלן אויף דער בראַנפן־בריי.

דעריבער האָבן מיר תמיד געהיטן מיט אָפענע אויגן און געגנישטערט מיט אויפגעשטעלטע אויערן. ווען זיי האָבן געמאַכט די אַקציע אונדז צו כאַפּן, זענען מיר, זעענדיק זיי אָנקומען, אַרויסגעשפּרונגען דורך אַ פענצטער און אַנטלאָפן אויף אַ פּאַשע־פעלד, זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן צווישן די ביימלעך און, אַז ס׳איז נאָר געוואָרן טונקלער און מער פינצטער, האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין, צום נאָענטסטן שטעטל „סטאַניסלאַוושיק".

ס׳פאַרשטייט זיך, אַז אין אַזאַ מוראדיקע צייט, קען מען זיך נישט לאָזן מיטן גלייכן, אויסגעטראָטענעם וועג, ווו ס׳דראָט

נאך מער די געפאר געכאפט צו ווערן. מיר האבן זיך געדארפט צושלאגן ביז צום טייך „סטיר” און זיך אריבערגעקריגן אויף דער צווייטער זייט, ווו ס׳ליגט דאס שטעטעלע סטאניסלאווטשיק. אזוי האבן מיר געשפאנט איבער פעלדער און לאנקעס, איבער גריבער, טיפע און פולע מיט וואסער, ווו ס׳האט אונדז אלע געדראט זיך צו דערטרינקען. די ערד, א זייער ווייכע, מיט טיפע לעכער, נאכן אויסגראבן דעם דארט זיך געפונענעם טארף, האט געשאפן טיפע און קלעבעדיקע בלאטעס, אזוי ס׳איז געווען זייער שווער דעם אריינגעשטעקטן פוס צוריק ארויסצושלעפן.

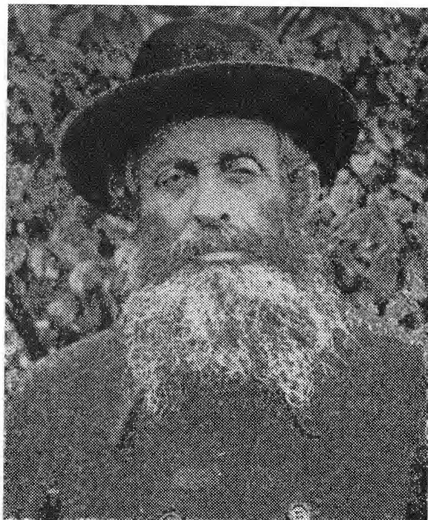
מיינע קינדער, די 14־יאריקע טאכטער רויזעלע און איר אויף לאנגע יאר, דער גאטזעליקער יענטשי — האבן זיך העלדיש אויפגעפירט, זיי האבן אין זיך די טרויעריקע טראגעדיע פארבארגן און פאר דעם טאטן נישט ארויסגעוויזן קיין שום פחד און מורא.

נאך א גאנצע נאכט וואנדערן, זענען מיר נאך פארן אנהייבן טאגן, אנגעקומען קיין סטאניסלאווטשיק, ווו מיר האבן גלייך באגעגנט א ייד, וועלכער איז געגאנגען פון דער קלויז, פון זאגן א גאנצע נאכט „תיקון ליל־הושענא־רבא”. ער האט אונדז זאפארט געבראכט צום ראש פון דער קהילה, וועלכער האט אונדז זייער פיין און העפלעך אויפגענומען און געזארגט פאר אונדז מיט עסן און קווארטיר.

ליידער האט אונדזער רו נישט לאנג געדויערט, ווייל באלד נאך דער אקציע אין לאפאטין און אויף דער גאנצער געגנט, האט מען אונדז איבערגעגעבן, אז באלד וועט דאס זעלבע אויך געשען אין סטאניסלאווטשיק. די איינציקע עצה איז געווען צו לויפן אין די נאענטע וועלדער, וואס געפונען זיך אויף יענער זייט פון טייך „סטיר”. זענען מיר ווידער צוריקגעלאפן און ווידער מיטגעמאכט דעם זעלבן וועג, ביז מיר זענען אריבער דעם טייך און זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער פון דער געגנט פאנקאווע. דארט זענען די פויערן געווען אמתע חסידי־אומות־העולם און האבן אונדז ארויסגעבראכט אין וואלד־אריין ברויט, מילך, קעז, געקאכטע קארטאפל אזוי לאנג, ביז מיר זענען, נאך דער דורכגעפירטע אקציע אין שטעטל, צוריקגעגאנגען דארט אהין און פראבירט זיך ווידער איינצוארדענען צוזאמען מיט די פאר איבערגעבליבענע יידן.

דא האט זיך ארויסגעוויזן, אז כמעט מיין גאנצע פאמיליע: עלטערן, שוועסטער מיט ברודער מיט זייערע קינדער זענען אלע פארנומען געווארן און טראנספארטירט קיין בעלזעץ. אויך פאר אונדז איבערגעבליבענע איז געקומען א באפעל, זיך צו קאנצענטרירן אין בראדער געטא און אויב מ׳וועט געפונען דא אן ארומדרייענדיקן ייד — וועט ער גלייך ווערן דערשאסן.

מיר האבן פראבירט צו פארשטיין, אז דאס קאנצענטרירן

מיין פאטער הי״ד

די יידן אין גרעסערע זאמל־פונקטן דערמעגלעכט און פארלייכטערט די דייטשן זייער פארניכטונגס־פלאן און שאפט דעריבער די גרעסטע סכנה פאר אונדז. א סך יידן פון אונדזער גרופע זענען געלאפן אין די גרויסע וועלדער, זיך אנגעשלאסן אין די אלגעמיינע פארטיזאנער־גרופן, אבער זייער ווייניק פון זיי זענען לעבן געבליבן. א גרויסער טייל פון זיי זענען פון די גויישע פארטיזאנער דערמארדעט געווארן; א צווייטער טייל זענען פון זיך אליין אויסגעשטארבן, ווייל זיי האבן נישט געקענט אויסהאלטן די גרויזאמע באדינגונגען, אין וועלכע זיי האבן זיך געפונען; אן אנדערער טייל — זענען געכאפט געווארן פון דער מיליץ און אויפן ארט דערשאסן געווארן.

הערנדיק, אז ס׳שאפט זיך פאר אונדז א געטא אין בראד, האב איך זיך דארט אהין אוועקגעלאזט, מיט דער האפענונג דארט זיך מיט היימישע באגעגענען, זיך ארומצוקוקן, אויסנישטערן און געפונען א גוטן פלאץ פאר מיינע קינדער. נאכן געפונען א גוטן ארט ביי מיינע קרובים צום וווינען, האב איך זיך געלאזט צוריק קיין סטאניסלאווטשיק.

✡

דאנערשטיק, דעם 21.12.42 איז עס געווען, ווען איך האב געלאזט זיך צוריקגיין צו מיינע קינדער, כדי זיי מודיע צו זיין וועגן דעם גוטן ארט, וואס איך האב געפונען ביי מיינע קרובים אין בראד. דא האבן זיך אויף איינמאל באוויזן ס.ס.־ניקעס מיט אוקראינישע מיליץ און ס׳איז מיר שוין אופמעגלעך געווען צו אנטלויפן. איצט האב איך שוין מיין סוף געזען.

פון אַלע זייטן האָבן זיי צוזאַמענגעטריבן יידן, אַלט און יונג, מענער און פרויען מיט קינדער און מיך צווישן זיי. אונדז געבראַכט אין וואַלד אַריין און אונדז דערלאַנגט לאָפּאַטעס און באַפוילן אויסצוגראָבן פיר גריבער. דערנאָך האָבן זיי אונדז געהייסן זיך אויסטון גאַנץ נאַקעט און די קליידער צו־זאַמענלייגן און צוזאַמענבינדן אויף איין פלאַץ. איך בין שוין מיט מיין טויט געווען זיכער און האָב געזען דעם טאַטן פון מיינע קינדער ווי פאַרלוירן. אָבער דאָך האָב איך מיין גלייכ־געוויכט געהאַלטן און בין געבליבן ביים קלאָרן שכל. כ'האָב אַלעס געטאָן ווי אַן אויטאָמאַט, גלייך ווי מ'מיינט נישט מיך, קיין ברירה, איך בין נישט דער איינציקער, איבער 80 — 90 מענטשן זענען מיר געווען; די קולות פון געשרייען און גע־וויינען — עד לב השמים, ואין עונה!

מיינע ברידער הי"ד

באַלד האָט זיך געהערט אַ שיסעריי, מיט די ערשטע קרבנות בין איך אין גרוב געשפרונגען, אַנידערגעפאַלן און דאָס באַוווּסטזיין פאַרלוירן.

דאָס איז געווען פרייטיק, דעם 22 דעצעמבער 1942. שפּעט אין דער נאַכט, אפשר שוין נאָך האַלבער־נאַכט, ווען איך האָב צוריק באַקומען מיין באַוווּסטזיין, ווען איך האָב שוין גע־קענט מיר אָפּגעבן אַ רעכענונג, וואָס מיט מיר איז דאָ געשען, האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז איך לעב. איך האָב אָבער נישט געקענט אָפּערקריכן פון אונטער די טויטע קער־פּערס, וואָס זענען אויף מיר געלעגן.

אַ גליק וואָס די גריבער זענען נאָך נישט געווען פאַר־שאָטן. לאַנגזאַם האָב איך אַ האַנט אַרויסגעהויבן, דאָ האָבן מיר נאַקעטע מענטשן געהאָלפן פונעם גרוב אַרויסקריכן.

נאָכן קומען צו זיך, האָב איך מיינע קליידער געפונען און זיי אויף מיר אַרויפגעוואָרפן. ס'האָט באַלד אָנגעהויבן טאָגן, פונדערוועיטנס האָבן מיר דערזען פון אַ שטיבל אַ ליכט זיך לייכטן און מיר, די פּאָר אָפּגעראַטעוועטע מענטשן, האָבן גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון דער שטוב. דאָרט האָבן מיר געפונען אַ גוטע פויערטע, וועלכע האָט אונדז דער־לאַנגט ברויט מיט מילך און אונדז דערהאַלטן ביים לעבן. זי האָט אונדז געבעטן, אַז מיר זאָלן גלייך אַוועק פון איר שטוב, ווייל זי האָט זייער מורא, מ'זאָל זי דערפאַר נישט האַרגענען. די אַנדערע זענען אַוועק קיין בראָד און מיר האָט די פויערטע געוויזן דעם וועג קיין סטאַניסלאַוועטשיק.

איך אַליין בין באמת פון יענער וועלט צוריקגעקומען, אָבער איך האָב דערוויל די קינדער גאָרנישט געוואָלט דער־ציילן, ווייל איך האָב נישט געוואָלט אָנוואַרפן אויף זיי אַ פחד און אַ פּאַניק. ווי אַזוי איך האָב דאָס אַלעס איבער־געלעבט און אויסגעהאַלטן — איז נישט מעגלעך אויפן פּאַפּיר איבערצוגעבן. איך האָב איינגעזען, אַז פריער אָדער שפּעטער קומט אונדזער סוף, צו וואָס זיך פּלאָגן, צו וואָס זיך מוטשען?!

דאָס טאַטע־געפיל, נאָר דאָס זיין אַ טאַטע צו מיינע קינדער, נאָר דאָס איינע האָט מיך געהאַלטן און מיר כוח געגעבן ווייטער צו ליידן און זיך מי געבן צו עקזיסטירן.

*

דער לעצטער טערמין צום אַריינגיין אין געטאָ איז געווען דער 31.12.1942; און טאַקע שבת־חנוכה דעם 30.12.942 זענען מיר אָנגעקומען קיין בראָד, זיך באַזעצט ביי מיינע קרובים און אָנגעהויבן דאָס געטאָ־לעבן מיט אַלע זיינע צרות און, וואָס איז היינט יעדן גוט באַקאַנט.

איך וועל דאָ נישט באַשרייבן קיינע איינצלהייטן פון אונדזער מיטמאַכן אין געטאָ; ווייל נאָכן געפונען זיך אין געטאָ און נאָכן אויסבאַהאַלטן זיך דאָרט אין פאַרשידינע אויפגעבויטע בונקערס — איז ביים מאַכן בראָד „יידנריין", אונדז דאָך געלונגען דעם 24.3.943 צו אַנטלויפן פון דאָרטן ווידער אין די „פּאַנקאָווע" וועלדער, ווו מיר האָבן זיך אויס־באַהאַלטן אין די פאַרשידענע. אַלעמאָל אויפסניי געמאַכטע אונטערערדישע בונקערס אין וואַלד — ביז דער באַפרייאונג דעם 2.4.944.

דאָרט האָבן מיר זיך באַהאַלטן; איינער אַ איבערגעבליבענער פון מיין גאַנצער אומגעקומענער פאַמיליע, אַ פּאָר אַנדערע קרובים און נאָך אַ פּאָר באַקאַנטע; מיט גרויסע ווייטיק און ליידן, פאַר מיר און מיין טאָכטער רויזעלע, האָבן מיר זיך דאָרט געפונען, ווייל מיין זון יענטשי ז״ל איז שוין נישט מער געווען מיט אונדז.

★

דאָס אומגליק מיט מיין יענטשי האָט זיך נאָך אין בראָדער געטאָ אָנגעהויבן. דאָרטן האָבן די דייטשן אויפגעשטעלט אַן אַרבעטס־לאַגער, אַרומגעצוימט מיט עלעקטריזירטן שטאַכלדראָט, מיט וואַך־פּאָסטנס אין אַלע עקן; אינעווייניק האָבן זיי קאָנצענטרירט געזונטע מענער, נאָך פּעאיק צו אַלע אַרבעטן, וועלכע זענען יעדן טאָג אונטער שטרענגער קאָנטראָלע און וואַך אַרויסגעפירט געוואָרן, כדי אויסצופירן די באַקומענע באַפעלן. דערווייל האָבן זיי דאָרט געקריגן גענוג צו עסן און איינצלנע מענטשן, וואָס האָבן זייערע משפחות פאַרלוירן און זייענדיק תמיד הונגעריק — האָבן זיך אַליין געמאָלדן אין דעם לאַגער.

אַזוי איז עס געשען אין אַ דאָנערשטיק, דעם 28.3.943 האָט די מיליץ געכאַפּט מיין יענטשע און אים פאַרנומען אין לאַגער אַריין.

פון דעם אומגליקס־טאָג אַן האָב איך שוין מער מיין זון נישט געזען. איך האָב פון אים געהאַט אַ פּאָר מאָל באַריכטן און איך ווייס, אַז ער האָט זיך דאָרטן געפונען ביז דער ליקווידאַציע פון בראָדער געטאָ, דעם 23.5.943; נאָך דעם האָבן זיי דעם גאַנצן לאַגער, און מיט זיי אויך מיין יענטשין, טראַנספּאָרטירט קיין בעלזעץ.

ווי איך בין נאָך מיין באַפרייאונג געוויר געוואָרן פון אונדזער שטעטישן ראַווער געראַטעוועטן ר׳ משה קלאַגער — איז מיין יענטשי אַנקומענדיק מיטן צוג קיין דאַבראָסין נעבן ראַווא רוסקאַ, אַרויסגעשפּרונגען פון באַן און אַ דאָרטיקער ייד האָט אים געגעבן פּאַסיקע קליידער צום איבערטאָן זיך.

ער האָט זיך זאָפאָרט אַ לאָז געטאָן צו זיין געבורטסטאָרט, ראַווא־רוסקאַ, מיט דער גרויסער האָפענונג צו געפונען עמעצן פון זיין משפחה, וואָס וועלן אים קומען צו הילף, זיך צו קענען אויסבאַהאַלטן און אפשר קענען זיך אָפּראַטעווען און בלייבן לעבן.

משה שיינער ז״ל, וואָס האָט גענייט פאַר די דייטשן און האָט זיך געקענט פריי באַוועגן (ער האָט טאַקע דאָס אַלץ פאַרציילט פאַר משה קלאַגער) האָט מיין זון געהאָלפן מיט וואָס ער האָט געקענט.

ליידער האָט די געסטאַפּאָ מיין יענטשין ז״ל געכאַפּט און אים דערמאָרדעט.

ה׳ ינקום דמו!!

די פּאָר מיט בלוט געשריבענע בלעטלעך זאָלן זיין אַ מצבה פאַר מיינע נישט־פאַרגעסענע און תמיד אין זכרון פאַרהייליקטע און פאַרערטע קדושים:

מיין פרוי רייצע גראַף, אַ טאָכטער — מיין זון יעקב, אַן אייניקל
פון יענקל גראַף, ראַווא־רוסקאַ.

ת. נ. צ. ב. ה.

מתוך הספר „קדוש השם"

הרב שמעון הוברבנד

לדאבון לבנו אין זה חלום ריק
ולא דמיון חולני
לא אגדת כזבים
אלא אמת לאמתה ומציאות מרה.

עם פרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, נמצאתי בקיבוץ ההכשרה שבקששביצה, 30 ק"מ מקראקוב. ביום השני למלחמה נהרו דרך קששביצה מחנות של בני־אדם שנמלטו ממקומות שונים. תקפה אותנו בהלה וגדולה היתה האנדרלמוסיה. החלטנו לעזוב את מקומנו ולצאת לקראקוב, לקיבוץ שלנו. אולם חברי קיבוץ זה החליטו, עוד לפני בואנו, לברוח מקראקוב. נחנו אפוא קמעא והחלטנו להימלט מקראקוב.

נודע לנו שבתחנת הרכבת עומדת רכבת המתעתדת לנסיעה, אך לא ידענו באיזה כיוון. בכל זאת החלטנו להתיישב ברכבת ולנסוע לכל כיוון שהוא, ובלבד לברוח מקראקוב שחשבנוה כעיר המאוימת ביותר.

לאחר שמונה ימי נסיעה הגענו לקצות יארוסלאב. ראינו אלפי אנשים הבורחים מהעיר בבהלה רבה. הם הצביעו על הסכנה הצפויה לנו בשבתנו בתוך הרכבת, שתופצץ בלי ספק בהתקפות האוויריות. עזבנו את הרכבת ויחד עם אלפי אנשים נמלטים אחרים רצנו אל הסאן, והכוונה — להגיע לראווה־רוסקה.

דקות אחדות לאחר שעזבנו את הרכבת — היא התפוצצה, וכל האנשים שנשארו בה מצאו את מותם. הדרך, בה היינו אנוסים לרוץ, הובילה בין חולות רבים ועמוקים. היה חם והתעייפנו מאוד. את הדרך האירה לנו אש השריפה של יארוסלב. כל העיר היתה אחוזה להבות. החילונו לרוץ עד שהגענו לעיירה לובאַטשוב. בעיירה זו ראינו את החיילים הפולניים, שנודע להם כי הגרמנים מגיעים, שודדים דירות ובתי־עסקים של יהודים.

מלובאַטשוב המשכנו לרוץ לעבר ראווה־רוסקה. הדרך היתה מלאה אנשים והכל רצו מבוהלים לכל אשר תשאנה העינים. כל הדרך הטילו עלינו המטוסים הגרמניים פצצות וירו ממקלעים.

עייפים עד מוות הגענו לעיירה פאַטיליטש, 5 ק"מ לפני ראווה־רוסקה. מאפיסת־כוחות לא היינו מסוגלים לפסוע פסיעה אחת. יהודי אחד לקח את כולנו לביתו, נתן לנו אוכל ומשקה. אחריי־כן התרחצנו היטב. לאחר זמן כה רב, גרמה לנו הרחיצה תענוג רב. היהודי הציע לנו מקומות טובים למשכב. נרדמנו כהרף־עין.

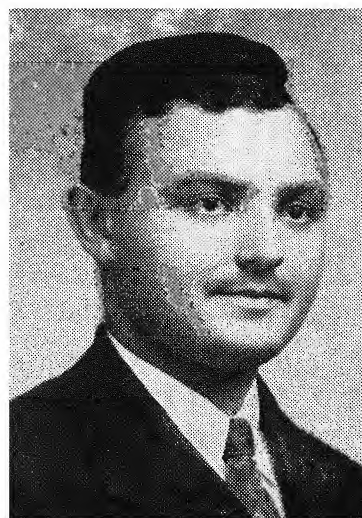
בלילות העירו אותנו יריות חזקות. משהתעוררנו, ראינו מחנות של גרמנים הנוהרים לראווה־רוסקה. היהודי פחד להחזיק בביתו מספר גדול של צעירים. משום כך ביקש אותנו לעזוב את דירתו. באין ברירה, מוכרחים היינו להמשיך וללכת.

ביום הראשון של ראש השנה ת"ש הגענו לראווה־רוסקה. מצאנו שם יהודים באים־בימים, בעלי זקנים ארוכים, והם מטאטאים את רחובות העיר. יהודי אחד איכסן אותנו. אכלנו ולננו בביתו. נודע לנו שמיד עם בואם החלו הגרמנים לחטוף יהודים לעבודה. בשעת העבודה גזזו להם את הזקנים, היכו ועינו אותם. את בית־הכנסת הם חיללו וקרעו את ספרי התורה. בראש־השנה כבר לא נערכו תפילות בשום בית־כנסת, בית מדרש או „שטיבל" חסידי; רק שכנים בודדים עשו מניין לעצמם והתפללו תפילה חרישית בהסתר. העיירה היתה מוצפת פליטים, כל היהודים המקומיים לקחו לבתיהם פליטים אחדים. היינו שם עד אחרי החג.

בית בוגן

לאה רוזנצויג–קרמר

בית בוגן עמד ברחוב הרכבת, רחוב שהיה כעין „לוז" של עירנו. מי שלא גר ברחוב הזה — היו לו שם קרובים או ידידים, ולעתים קרובות היה מבקר שם. רחוב הרכבת היה כגשר המקשר את עירנו עם ערים וכפרים אחרים בסביבה. מי שבא לבקר בעירנו או רצה לצאת ממנה — היה עליו לעבור דרך רחוב זה. לחלק מתושבי העיר היה הרחוב — הדרך המובילה לעולם הרחב והחפשי. אכן, בימי השואה היה הרחוב הזה לתושבי העיר — הדרך האחרונה לתהום המוות...

מנחם מענדל בויגן הי"ד

רחוב הרכבת נמשך לארכם של אגמים, שדות מוריקים גנים ובתים בני קומה או קומותיים. אחד הבתים האלו הי״ה בית הבוגנים. הוא היה שייך לסבא של המשפחה, ר' שמואל האך המכובד. הבית היה בן קומותיים, בעל חלונות גבוהים ומדרגות אבן רחבות. הכניסה הראשית שימשה רק למקרים של קבלת אורחים. היא היתה בעלת מדרגות רחבות ומעקה עשוי עץ, ואליה הובילה חצר, ששימשה מקום שעשועים לילדי המקום.

בשבילנו, הילדים, המקומות המעניינים ביותר בבית הזה היו הגג והמרתפים. את המסתורין שאפף את המקומות האלו יבינו רק הילדים והילדות, שעסקו שם בחיפושי אוצרות נסתרים, במשך שעות ארוכות. על־הרוב יצאו כשמכנסי הילדים קרועים ושמלות הילדות מלוכלכות בקורי עכביש, אולם בידיהם שטרי כסף של מיליונים וספרי חשבונות ישנים. הילדים לא יכלו להבין, שאוצר המיליונים הזה הוא חסר ערך לחלוטין, ומסמל רק את ירידתו ואבדנו של עושר שהיה...

משפחת האך־בוגן היתה משפחה רבת נפשות: בנים בנות, חתנים, כלות, נכדים ונכדות.

מנדל בוגן, למרות היותו צעיר, התבלט וזכה להערכה ולאהבה מצד משפחתו והשכנים. רצינותו, אדיקותו, התמדתו בלימודיו, היותו מרוכז ומכונס בתוך עצמו, רכון תמיד על ספרים בלתי מובנים לנו, הילדים — כל אלה נסכו בנו יראת כבוד והערצה כלפיו.

בימים הראשונים של המלחמה, וגם בימים הראשונים לכניסתם של הרוסים לעיר, שימשו המרתפים מקלט לדיירי הבית ולשכנים. בעת ההפצצות ישבו הזקנים, הצעירים והילדים צמודים זה לזה ולא העזו להוציא הגה מפיהם. הישיבה במרתף לא היתה דבר נדיר; זה קרה כמה פעמים ביום וגם בלילות, והאנשים כמעט שלא עזבו את המרתף; ישבו במרוכז כשהם שותקים ומרימים את מבטם לתקרה ומקשיבים לקולות הנפץ מבחוץ, המרעידים את כל הבניין.

רק מנדל אינו יושב: הוא עומד בפינה ומתפלל, גופו מתנועע אנה ואנה, שפתיו ממלמלות במהירות, כאילו להביא לידי ביטוי את כל אלפי מלות התחנונים המתפרצות מעמקי לבו המורתח.

בחוץ התפוצצויות. אמו של מנדל מתעלפת. מתאמצים להחזירה לידי הכרה, בעזרת מים ולימון. מנדל פוקח את עיניו, מסתכל בה, ונראה הוא כשב מעולם אחר. הוא מגביר את תפילתו, ביתר דבקות, פורש כפיו לשמים ומבקש רחמים על יושבי המרתף; וכשההתפוצצויות אינן פוסקות — דומה שהוא עובר למצב של יאוש.

הילדים אמנם מפוחדים; אבל יושבים בשקט, אינם בוכים, אינם מבקשים דבר; רק מסתכלים בדמותו של מנדל הממשיך את צקון לחשו.

פתאום — הכול שכך; הצופר השמיע קול ארגעה ממושך. כולם נשמו לרווחה, ופני מנדל קורנות: זכה, ונתקבלו תפילותיו. הוא נראה כמנצח אחרי מאבק קשה עם כוחות אדירים. נשים, ילדים ואפילו מבוגרים מתבוננים בו בהערצה, כאילו הוא, ולא הצופר, תקע בשופר הגאולה להשאיר אותנו בחיים.

אכן, בימים קודרים אלו היה לנו מנדל משען ומסעד, בהפיחו תקווה ואמונה בלבנו.

ובלילות הארוכים, כשהיינו נדונים לשבת בבתים משעה 6 בערב, התכנסנו תמיד אצל משפחת בוגן. דיברנו על מאורעות היום, כשאנו טווים תכניות לעתיד, חולמים על חיים בלי מלחמות ומוות. מנדל היה מתהלך בינינו כשהוא שותק, פעם מניע את ראשו, פעם מתבונן באיזו נקודה רחוקה בתקרה,

ועושה תנועות בידיו כאילו הוא מתווכח עם מישהו בלתי נראה, וזה בלי לפתוח את פיו, כאילו חי הוא חיים אחרים, בעולם אחר.

דיירי רחוב הרכבת ידעו אז על גורלם של אחינו המובלים למוות. באחד המפגשים האחרונים שלנו בבית בוגן, דיברנו על דרכי הצלה מהמוות הבטוח, האורב לנו. כל אחד מהצעירים הציע תכנית אחרת, רעיון אחר או מוצא אחר. רק מנדל שתק.

אחיו, יחזקאל, צעק, כשעיניו השחורות בורקות, כי בהצלה על־ידי תעודות של „ארים" יש משום המרת דת, ובנידון זה אנו מצווים „ייהרג ואל יעבור", ומוטב למות על קידוש השם.

כששמע מנדל את המלים „קידוש השם" יוצאות מפי אחיו — הסתכל בו ארוכות בעיניו השחורות, הסתכל גם בנו, לאט הרים את עיניו אל השמים, ויצא כשהוא שותק...

עדות־זאגן פון א נישט־ייד איבער דער פארניכטונג פון ייד. קיבוץ אין ראווא־רוסקא

פראנצישעק וולאך

מיין אידענטיטעט; ראווא־רוסקא אונטער דער סאוויעטישער הערשאפט; דער איבערפאל פון די דייטשן; די באציאונגען צווישן דער איינגעבוירענער אוקראאינישער באפעלקערונג צו דער פוילישער; די באציאונג פון די אוקראאינער צו די יידן און זייער מיטארבעטן מיטן דייטשן אקופאנט, ביים אויסראטן די יידישע באפעלקערונג אין שטאט; די גרינדונג פון ערשטן געטא; די טראגעדיע פון יידישן געטא, געזען מיט די אויגן פון א נישט־ייד; עטאפן פון פארניכטן דאס געטא. די יידן זענען געווען די בויער פון בעלזעץ; טראנספארטן קיין בעלזעץ, זייער צאל, זייער פאר־פלאן, דאס מאנעווורירן מיט די צוגן, די באדינונג; דאס אויסזען זייערס; אויסלענדישע טראנספארטן און זייער באזונדער אויסזען; טראנספארטן פון נישט־יידן; די באקאנטשאפט מיטן טויטן־לאגער בעלזעץ; א יידישע פארטיזאנטקע אין באשרענקטן קליינעם ראווער געטא; הערא־ישער ווידערשטאנד און ענטגילטיקע ליקווידאציע; א פארטיזאנטקע פון דער פוילישער ווידערשטאנד־באוועגונג; די רעטונג פון צוויי יידישע מיידלעך פונעם בית־עלמין.

איך בין געבוירן אין יאר נײַנצנהונדערט צוואנציק אין זשולקעוו, ביי די עלטערן יאן און מאגדאלענע, פון דער היים קערניצקי. געווען דער עלטסטער ברודער פון נאך צוויי ברודער און 2 שוועסטער, וואס לעבן צוזאמען מיט די עלטערן אין פוילן און וואלטן גערן געוואלט קומען קיין ישראל און זיך דא באזעצן. די פאלקס־שול האב איך באזוכט אין ראווע, ווו מיין פאטער איז געווען דער פאסטאר פון דער קליינער באפטיסטישע געמיינדע. אויך דאס גימנאזיום האב איך דארט אנגעהויבן, אבער געענדיקט האב איך אין לעמבערג, דאס ליצעאום אויפן נאמען פון מיצקעוויטש.

דער קריגס־אויסברוך פון יאר 1939 האט מיך איבעראשט אין לעמבערג. איך בין דארט נישט לאנג געבליבן און צוריקגעפארן קיין ראווע, וועלכע איז אייניקע טעג שפעטער איבערגעגאנגען אין די הענט פון די רוסן, אזוי, אז פון יענער תקופה איז מיר גארנישט איבערגעבליבן אין זכרון, פון דער דייטשער באזעצונג. די רוסן זענען געבליבן אין ראווע ביזן דייטשן איבערפאל אין יוני 1941. די באציאונג פון דער אוקראאינישער באפעלקערונג צו יידן איז געווארן שרעקלעך שלעכט, תיכף נאכן דייטשן אריינמארש האבן שוין זיך אנגעהויבן די מארדן. מיט מיינע אייגענע אויגן האב איך צוגעזען שוין אין די ערשטע שעהן, ווי אוקראאינער האבן מערדערלעך געשלאגן און צום טויט פארפייניקט יידן. גלייך אין ערשטן טאג איז געווארן פארבאטן פאר יידן דאס גיין אויף די טראטוארן. אין הערבסט פון זעלבן יאר איז אויפגעשטעלט געווארן דאס געטא, ארומגערינגלט מיט א הויכער מויער און געדיכטן שטאכל־דראט. מען האט אהין אריינגעטריבן די יידן פון ראווע און פון א סך ארומיקע שטעטלעך ווי נעמיראוו, מאגעראוו, לוביטש און אנדערע. שפעטער זענען אויך געבראכט געווארן טראנספארטן מיט יידן פון לובאטשאוו, יאראסלאוו און פשעמישל.

קאמענדאנט פון געטא איז געווען האנס, אדער ווי ער האט זיך אויך גערופן היינריך גזשימעק, א סודעטן־דייטש אין דער ראנגע פון אן ס.ס.־הויפטמאן. זיין פרוי איז געווען א וואלגא־דייטשקע אין דער זעלבער ראנגע.ביידע זענען זיי געווען צוויי דעמאנען, געלט־און בלוטדארשטיקע. פיר מאל האבן זיי ארויפגעלייגט אויף דער יידישער באפעלקערונג קאנטריבוציעס. דאס ערשטע מאל אין דער הויך פון 25.000 דאלאר און שפעטער עפעס נידעריקער. און בא־

טראַכט־נעמענדיק, אַז די ייִדישע באַפעלקערונג האָט דאַן שוין אויסגעמאַכט קעגן אַ 7.000 נפשות, איז דאָס געווען כמעט אוממעגלעך צו שאַפן. איבערהויפט נאָך, ווען דאָס געטאָ איז געווען די גאַנצע צייט אַן אומאויפהערלעכער אָביעקט פון רויב פאַר דייטשע און אוקראַיִנישע באַנדעס. פאָרזיצנדער פון יודנראַט איז געווען דער אייגנטימער פון דער דראָגעריע, וואַטענבערג, דער פאָטער פון מיינעם אַ פערזענלעכן חבר, און דורך אים האָב איך מער ווייניקער געוווּסט כמעט פון אַלץ, וואָס עס שפּילט זיך אָפּ אין געטאָ. עס האָבן דאָרט געהערשט הונגער און אוממענטשלעכע נויט, טיפוס און אַנדערע עפּידעמיעס.

אין פרילינג 1942, אַז די ייִדישע באַפעלקערונג איז נישט מער געווען אומשטאַנד צו באַצאָלן די לעצטע קאָנטריבוציע, האָט גזשימעק מיט די אייגענע הענט געשאָסן ערובניקעס. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון דער גסיסה פון ראַווער געטאָ. אַ געוויסע צאָל פון יונגע געזונטע ייִדישע מענטשן, האָבן נאָך געאַרבעט ביי האָלץ האַקן, אין אַרבעטסלאַגער „אָסט־באַן" און שפּעטער ביים אויפבויען פון פאַרניכטונגסלאַגער אין בעלזעץ. יונגע ייִדישע פרויען און מיידלעך האָבן געאַרבעט צוואַנגס־אַרבעטן אין דער ווילאַ פון גזשימעקן, ווי אויך אין מיליטערישן בוי־אַמט. אָבער אין יענער צייט האָבן שוין זייער פיל פון מיינע באַקאַנטע נישט מער געלעבט, צווישן זיי דער דענטיסט ליפּל, די פאַמיליע בינדער און אַ סך, אַ סך אַנדערע.

די ליקווידאַציע פון געטאָ האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דריי עטאַפּן. דער ערשטער עטאַפּ איז דורכגעפירט געוואָרן אויסשליסלעך און פערזענלעך דורך די דייטשן, אין דער צייט פון פסח 1942. די ערשטע קרבנות זענען געפאַלן זקנים, האַלב־קראַנקע, אומבאַהאָלפענע און קינדער, אין דער צאָל פון צווישן טויזנט ביז טויזנט פינפהונדערט פערזאָן. טיילווייז זענען זיי דערשאָסן געוואָרן אין געטאָ און טיילווייז אויפגעלאָדן אויף גרויסע אויטאָס און אַרויסגעפירט געוואָרן אין דערבייאיקן דאָרף הרעבענע, 5 ק"מ צפון־זייט פון ראַווע און דאָרט אויסגעמאָרדעט געוואָרן און באַגראָבן אין דריי גרויסע גריבער, וואָס יונגע ייִדישע מענטשן פון ראַווע האָבן מיט אַ פאָר טאָג פריער געמוזט אויסגראָבן.

אין צווייטן עטאַפּ, קעגן אַ 3 חדשים שפּעטער, איז די אַקציע דורכגעפירט געוואָרן בשותפות, דורך דייטשן און אוקראַיִנער. מען האָט געשאָסן ייִדן אין די הייזער און אויף די גאַסן, געוואָרפן קינדער לעבעדיקערהייט דורך די פענצטער פון די שטאָקן. קעגן אַ צוויי טויזנט פינפהונדערט מענטשן זענען אָנגעזאַמלט געוואָרן דורך אוניפאָרמירטע דייטשן און אוקראַיִנער, פאַר די טויערן פון געטאָ און אָפּגעפירט געוואָרן אויפן באַנהויף, וווּ מען האָט זיי פאַרלאָדן אין פראַכט־וואַגאָנען צו נייַנציק און הונדערט פערזאָן אין אַ וואַגאָן און אָפּגעפירט קיין בעלזעץ.

צו יענער צייט בין איך שוין געווען פאַרבונדן מיט דער פוילישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג און צוזאַמען מיט נאָך אַ חבר פון דער באַוועגונג, איז מיר געלונגען אַרויסצוראַטעווען פון יענעם טראַנספּאָרט אַ ייִדישע פרוי, די פרוי פון אַ דאָקטאָר פון יאַראָסלאַוו, וועלכע האָט אויך שפּעטער דעם קריג איבערגעלעבט. אויסער דעם, האָבן זיך נאָך פון יענעם טראַנספּאָרט געראַטעוועט צוויי מענטשן פאַר אַ סך געלט און נאָך דריי אַנדערע דורך געוואַגטן אַנטלויפן און שפּרונגען פון צוג.

נאָך דער צווייטער ליקווידאַציע זענען געבליבן אין געטאָ בלויז אַרבעטער, וואָס האָבן באַזעסן אַרבעטס־פּאַפּירן. דערנאָך איז דאָס געטאָ געוואָרן צעטיילט. אַ קלענער טייל פון געוועזענעם געטאָ, אייגנטלעך בלויז דריי גרעסערע געביידעס (דאָס געוועזענע גימנאַזיום, דאָס זאַמד־בית־המדרש און נאָך איין הויז) זענען צוגעטיילט געוואָרן פאַר די לעבן־געבליבענע יונגע און געזונטע ייִדישע אַרבעטער און פאָליציי. די דאָזיקע הייזער זענען געווען אַרומגעצוימט, טיילווייז דורך אַ הויכער מויער און טיילווייז דורך הויכן שטאַכלדראָט. דער רעשט טייל פון ליידיק געוואָרענעם געטאָ איז איבערגעגאַנגען אין פּוילישע הענט.

ביז הערבסט 1942 האָבן די איינוווינער פון דאָזיקן איינגעשרומפּענעם געטאָ אין דער צאָל פון טויזנט פינהונדערט יונגע פערזאָנען געאַרבעט צוואַנגס־אַרבעט אין פאַרשידענע דייטשע אונטערנעמונגען. זיי זענען יעדן טאָג געפירט געוואָרן אין גרופּן, באַוואַכט דורך דייטשן און אוקראַיִנער צו דער אַרבעט. עס זענען געווען, וואָס האָבן געאַרבעט ביי דער באַן די שווערסטע אַרבעטן.

אין יענער צייט זענען שוין פאַרבייגעגאַנגען סיסטעמאַטיש דורך ראַווע צוגן, אָנגעפּולטע מיט ייִדן, קיין בעלזעץ צום פאַרניכטן. יעדער פון די דאָזיקע צוגן — און זייט הערבסט 1943 זענען שוין פאַרבייגעגאַנגען 3—2 צוגן אַ טאָג — האָט זיך געמוזט פאַרהאַלטן אין ראַווע אויף אַ האַלבער שעה, ביז פון בעלזעץ איז געקומען אַ טעלעפאָנישע מעלדונג, אַז דער צוג קען אַריינפאָרן; די דאָזיקע טעלעפאָנישע מעלדונג האָט אָפּגענומען אַ ספּעציעלער קאָמענדאַנט, אַ דייטש, וואָס האָט אַמטירט צו דעם צוועק און איז געשטאַנען אין דירעקטער פאַרבינדונג מיט דער קאָמאַנדאַטור פון לאַגער אין בעלזעץ. יעדער טראַנספּאָרט האָט אין אָנהויב געציילט ביז 60 וואַגאָנען און אין יעדן וואַגאָן קעגן אַ 100 נפשות. כמעט אַלע טראַנספּאָרטן זענען געגאַנגען איבער ראַוואַ־רוסקאַ; עס זענען אָבער אויך געווען אויסנאַמען —

און די צוגן זענען געלענקט געוואָרן איבער לובלין און רעיאַוויעץ, קראַסנאָסטאַוו און סושעץ.

איבער ראַווע זענען געגאַנגען אַלע טראַנספּאָרטן פון אויסלאַנד און אין דער גרעסטער טייל פון מערב־פּוילן און גאַליציען. אויב עס זענען געווען טראַנספּאָרטן פון פּוילן, ווי לעמבערג אָדער קראָקע, זענען דאָס געווען דריי אַ טאָג. אויב פון אויסלאַנד — בלויז צוויי: איינער 10 אַזייגער אין דער פרי און דער צווייטער צווישן צוויי און דריי אַזייגער נאָכמיטאָג.

אָנהייבנדיק פון זומער 1942 ביזן הערבסט פון דאָזיקן יאָר, זענען די טראַנספּאָרטן געפירט געוואָרן אין לאַסטוואַגאָנען, פאַרמאַכטע אָבער נישט פאַרקראַטעוועטע פענצטער. די דייטשע וואַך האָט זיך געפונען אין לעצטן וואַגאָן פון צוג, באַוואָפנט מיט מאַשין־געווער; צווישן די וואַגאָנען איז נישט געווען קיין שמירה. די מענטשן זענען נאָך געווען גוט אָנגעטון און באַזעסן ווערטזאַכן, פאַר וועלכע זיי האָבן פון די באַן־באַדינטע נאָך געקאָנט קויפן עפּעס צו עסן, אָבער הויפּטזעכלעך וואַסער צום טרינקען. מען האָט נאָך געקאָנט מיט זיי רעדן.

די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויף דער באַן־סטאַציע, האָבן זיי געוואָרנט, אַז אויף אַ מרחק פון אַכצן קילאָמעטער וואַרט אויף זיי אַ טויטן־לאַגער. די מענטשן אין די וואַגאָנען האָבן עס נישט געוואָלט גלויבן און אַפילו געלאַכט דערפון, זייענדיק איבערצייגט, אַז די דייטשן פירן זיי אויף אַרבעט.

איך געדענק גענוי, ווי היינט, אַ טראַנספּאָרט מיט יידן פון גריכנלאַנד. די וואַגאָנען זענען געווען גאַנץ אָפן. מענער און פרויען אין עלעגאַנטע קאָסטיומען, מיט מגן־דוד אָפּצייכן אין די לאַצן, ווי דאָס וואָלט געווען אַ שמוקשטיק, האָבן געטאַנצט אין סאַלאָן־וואַגאָן, באַגלייט דורך די קלאַנגען פון אַן אָרקעסטער. אַ באַרימטער דאָקטאָר, וואָס איז מיט זיי געווען, האָט אין אַ ספּעציעלן וואַגאָן מיטגעהאַט אַלע זיינע אינסטרומענטן און, אַז ער איז אין ראַווע אויסגעשטיגן פון צוג, האָט ער זיך געווענדעט צו די ס. ס. לייט, וואָס האָבן דעם צוג באַוואַכט, מיט דער ביטע זיי זאָלן ווייטער אויפפּאַסן אויף די קראַנקע פון צוג. די דייטשע צוג־באַוואַכונג האָט זיך באַנומען העפלעך צו די מענטשן און ס.ס. לייט האָבן אַפילו געטאַנצט מיט די יידישע פרויען, און אָט פלוצים האָט זיך אַ יידישער יונגער מאַן אָנגעכאַפּט פאַרן קאָפּ און אָנגעהויבן שרייען צו די יידן אין צוג, אַז דאָס פירט מען זיי צום טויט, האָט אים אַן ס. ס. מאַן דערשאָסן און דערקלערט, אַז דער ייד איז געווען משוגע.

אין די שפּעטערדיקע חדשים אָבער, זענען די צוגן אָנגעקומען יעדעס מאָל אין אַן ענגערן צושטאַנד. די פענצטער זענען שוין געווען פאַרקראַטעוועטע און אַ וואַך ביי יעדן וואַגאָן. עס האָבן אָנגעהויבן פאַרבייפאָרן צוגן מיט וואַגאָנען פון קאַלך. זייט ווינטער זענען שוין די מענטשן געווען נאַקעט און האָבן אויסגעזען ווי שקעלעטן. אין ליידיקע וואַגאָנען, וואָס זענען דורכגעפאָרן דורך ראַווע, האָט מען געפונען לעכער, וואָס יידן האָבן מיט נעגעל און ציין אויסגעביסן, כדי צו קענען דורך זיי אַרויסוואַרפן קינדער אָדער אַליין אַרויסשפּרינגען ווען דער צוג איז געגאַנגען.

אויף די שינעס האָט מען טאָגטעגלעך געפונען טויטע קערפּער פון איינצלנע, אָדער אויך צענטליקער אַזעלכע, וואָס זענען געשפּרונגען פון די צוגן. די פעלדער לענגאויס די גלייזן, זענען געווען באַזייט מיט געלט און ווערט־זאַכן, וואָס די מענטשן האָבן פון די צוגן אַרויסגעוואָרפן, כדי זיי זאָלן נישט אַריינפאַלן אין די מערדערישע הענט. אין אַ סך פאַלן, ווען עס איז געלונגען צו בלייבן לעבן נאָכן שפּרינגען פון צוג, איז דער קרבן אַ טאָג צוויי שפּעטער, אויסגעגאַנגען פון הונגער און הויפּטזעכלעך פון קעלט. די מענטשן זענען געווען טיילווייז און אויך גאַנץ נאַקעט. עס איז מיר נישט באַקאַנט אַפילו איינער אַ פאַל, ווי די פּוילישע אָדער אוקראַינישע באַפעלקערונג, זאָל האָבן אַזאַ ייד נישט נאָר געראַטעוועט דאָס לעבן, נאָר אַפילו געהאָלפן מיט אַ ביסן ברויט.

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן באַפעלן, צו מעלדן זיי וועגן יעדן נאַקעטן מענטש און די גויעשע באַפעלקערונג האָט זיי אויסגעפירט כמעט אויף 100 פּראָצענט. דאָס האָט אַזוי געדויערט ביזן זומער 1943. דאַן בין איך איבערגעפירט געוואָרן צו אַן אַנדער אַרבעט, און דאָ, איז מיר געלונגען, אַלס הייצער פון אַ לאָקאָמאָטיוו אַריינצודרינגען טיף, כמעט ביז אין סאַמע טויטנלאַגער פון בעלזעץ.

דער איינפאָר קיין בעלזעץ איז פאָרגעקומען מיטן אָננעמען אַלע פאָרזיכטס־מיטלען, כדי די פּוילישע באַדינונג פון צוג זאָל נישט באַקומען קיין שום ידיעה דערפון, וואָס עס קומט פאָר אויפן אָרט. פון ראַווע ביז בעלזעץ איז די ליניע געווען פרייגעשטעלט בלויז פאַר די טויטן־טראַנספּאָרטן און די צוגן פלעגן פאָרן מיט אַ ריזיקער שנעלקייט. אויפן באַנהויף פון בעלזעץ, אויף אַ זייטן־אָפּצווייג, וואָס האָט געפירט אין טויטנלאַגער, איז אָפּגעטשעפּעט געוואָרן פון צוג דער לעצטער וואַגאָן, ווי עס איז געפאָרן די וואַך. ס. ס. וועכטער מיטן אָפּצייכן פון „טויטן־קאָפּ” זענען געבליבן אויף די טרעפּ פון אַלע וואַגאָנען. דאַן האָט מען אויך דעם לאָקאָמאָטיוו אָפּגעטשעפּעט און דער לעצטער האָט מיט איין שטויס אַריינגעשטויסן דעם צוג ביז די טויערן פון די טויטנקאַמערן אין לאַגער. דער לאָקאָמאָטיוו איז דאַן שנעל צוגעטשעפּעט געוואָרן צו אַ ליידיקן צוג, וואָס האָט געוואַרט צו ווערן צוריקגעפירט קיין ראַווע, כדי דאַן ווידער

צוריקצוקומען מיט פרישע קרבנות. פון דער ווייטנס איז מיר בלויז געלונגען צו זען, ווי אין לאַגער האָבן זיך אַרומגעדרייט לייט מיט גרויסע בייזע הונט.

איבער ראַווא־רוסקאַ פלעגן גיין, ווי עס איז מיר באַקאַנט פון אייגענער דערפאַרונג, טראַנספאָרטן פון עסטרייך, אונגאַרן, רומעניען, גריכנלאַנד, יוגאָסלאַוויען און די אַנדערע באַלקאַן־לענדער קיין בעלזעץ.

אין בעלזעץ זענען אויך דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט די יידן, אין אָנהויב 1944 אַלע איטאַליענישע אָפיצירן, וועלכע זענען ווינטער 1943־44 צוזאַמען מיט זייערע דריי פולקן סאָלדאַטן אַנטוואָפנט געוואָרן און אינטערנירט אין וואַגאָנען אויף אַ זייטן־גלייז פון ראַווער באַנהויף.

דאָס איז געשען אין דער צייט, ווען די דייטש־איטאַליענישע אַקס האָט זיך אָנגעהויבן וואַקלען און, אַז זי איז זיך ווירקלעך אייניקע מאָנאַט שפעטער צעפאַלן, האָבן די דייטשן די דאָזיקע אָפיצירן פאַרגאַזט צוזאַמען מיט די יידן אין בעלזעץ. די סאָלדאַטן האָבן זיי אין אייניקע טראַנספאָרטן אַרויסגעפירט אויף די פראָנטן אין דרום, און קענענדיק די גרויזאַמקייט פון די דייטשן, איז מער ווי זיכער, אַז זיי זענען דאָרט ביזן לעצטן געוואָרן אויסגעמאָרדעט.

בעת זייער צוואַנגס־אויפהאַלט אויפן באַנהויף אין ראַווע האָבן די איטאַליענער אַרויסגעוויזן אַ סך מענטשלעכקייט קעגנאיבער די פאַרפאָלגטע יידן. עס איז נישט איינמאָל דערגאַנגען צו בלוטיקע שלעגערייען צווישן זיי און די דייטשן. אויך איז די איטאַליענער געלונגען אויסצובאַהאַלטן עטוואָס וואָפן און, ווי עס איז מיר באַקאַנט, איז אַ טייל דערפון איבערגעגאַנגען אין יידישע הענט, ווו עס האָט שוין זייט אַ לאַנגע צייט עקזיסטירט אַ ווידערשטאַנד־באַוועגונג. אויך איז מיר באַקאַנט, אַז אין בעלזעץ איז פאַרניכטעט געוואָרן אַ גרעסערע גרופע יוגאָסלאַווישע קריגס־געפאַנגענע אונטערן אויסרייד, אַז זיי זענען פאַרטיזאַנען. איך האָב זיי מיט די אייגענע אויגן געזען פאַרבייפאָרן אין מיליטערישע אוניפאָרמען איבערן באַנהויף אין ראַווע און זיי האָבן דערקלערט, אַז זיי זענען יוגאָסלאַוון, וואָס האָבן געקעמפט קעגן די דייטשן. דאָס איז געווען אין יאָר 1943. אויסער דעם איז מיר באַקאַנט, אַז די גאַנצע לייטונג פון טויט־לאַגער בעלזעץ איז באַשטאַנען פון דייטשע ס. ס. לייט. דאַקעגן די נידעריקערע אַרבעטן און באַוואַכונג האָבן אויסגעפירט דייטשן פון דער וואָלגאַ, וועלכע האָבן צווישן זיך גערעדט רוסיש. די דאָזיקע גרופע איז אַליין ליקווידירט געוואָרן דורך אַ ספעציעלער אָפטיילונג פון דער דייטשער ס. ס. בעתן ליקווידירן דעם לאַגער, כדי צו פאַרווישן אַלע שפאָרן הינטער זיך.

אין אַזעלכע באַדינגונגען איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די רעשטלעך פון ראַווער געטאָ זענען געוואָרן פאַראורטיילט צו פאַרניכטונג. די יידישע יוגנט, די אַרבעטסקרעפטע, וואָס איז בלויז געבליבן לעבן אין געטאָ נאָך דער צווייטער אַקציע, האָט זיך אָפגעגעבן אַ קלאָרן דין־וחשבון פון דער לאַגע און האָט באַשלאָסן, נאָר פאַר אַ טייערן פרייז צו פאַרקויפן זייער לעבן.

אין הערבסט 1943 האָבן די דייטשן אויסזאָרטירט, פון צווישן די לעצטע איינוווינער פון געטאָ, אַ גרופע פון אַ 400—500 פערזאָן און האָבן זיי באַשעפטיקט מיט אַרבעטן ביי דער באַן. אויפן געביט פון באַנהויף זענען אויפגעבויט געוואָרן ריזיקע באַראַקן און די דאָזיקע גרופע איז דאָרט איינקוואַרטירט געוואָרן אויף סטאַביל. זיי האָבן זיך דאָרט געפונען אונטער פערזענלעכער קאָמאַנדאָ פון קאָמענדאַנט פרוינד. דער לייטער פון אַ ריזיקער האָלץ־אונטערנעמונג. קעגן אַ צוויי וואָכן שפעטער, זענען די דייטשן צוגעטראָטן צום ליקווידירן דאָס לעצטע רעשטל פון געטאָ. די איינוווינער פון געטאָ האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אין קעלערס. אויף דער אויפפאָדערונג פון די דייטשן, די דאָזיקע צו פאַרלאָזן, כדי אַריבערצוגיין אויף אַנדערע פלעצער צו אַרבעט, האָבן זיי נישט געענטפערט. און אַז די דייטשן האָבן אָנגעהויבן באַשיסן די וווינונגען און קעלערס, האָבן די יידן געענטפערט מיט אַ שיסעריי און האַנטגראַנאַטן. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ רעגולערער פייער־אויסטויש און פון דער דייטשער זייט האָט איבערגענומען דאָס קאָמאַנדאָ די בעסטיע אין פרויענגעשטאַלט, פרוי גזשימעק, וועלכע איז נישט געווען צופרידן מיט דער פירונג פון איר מאַן. די פרוי גזשימעק האָט געלאָזט אין אַקציע פייערוואַרפערס, וועלכע האָבן אָנגעצונדן די הייזער. די, זיך ראַטעווענדיקע יידן אויס די ברענענדיקע פלאַמען, האָט זי אייגנהענטיק געשאָסן מיט איר מאַשין־געווער. דער פאַרצווייפלטער קאַמף האָט געדויערט אַ גאַנצן מעת־לעת, בוכשטעבלעך ביזן לעצטן ייד אין געטאָ.

נאָך דער דאָזיקער אַקציע איז נאָך געבליבן די איינציקע גרופע, וואָס האָט געאַרבעט ביי דער באַן. אָבער אויך די גרופע איז ליקווידירט געוואָרן דורך די דייטשן אויף דער וואָלקאָוויצע, אַ באַרג 2—3 קמ׳ הינטער ראַווע, אייניקע מאָנאַטן שפעטער, אין צוויי אָדער דריי עטאַפן, אָפהענגיק פון דער אַרבעט, וואָס זיי האָבן אויסגעפירט.

ווי מיר איז באַקאַנט האָט דער גרעסטער טייל פון די דאָזיקע יידן געאַרבעט ביים באַגראָבן רוסישע קריגס־געפאַנגענע. זייער לאַגער האָט זיך געפונען נאָענט פון ראַווע. פופצן טויזנט רוסישע קריגס־געפאַנגענע זענען דאָרט אומגעקומען פון הונגער און קעלט אין משך פון דריי חדשים.

צום סוף נאָך אַ פּאָר ווערטער וועגן זיך אַליין:

ווי אויבן דערמאָנט בין איך אין יענער צייט געווען אָנגעשלאָסן אָן אַ ווידערשטאַנדס־גרופּע און אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם, איז מיר אויסגעקומען אײנמאָל דינסטלעך צו באַזוכן נאַראָל. דאָרט האָבן איך אויפן בית־עלמין געפונעם אַ יידיש מיידל, מרים קאָרמאַן פון וואַרשע, וואָס האָט זיך נאָכן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ פון דאָרט געראַטעוועט, דערנאָך אָבער געכאַפּט געוואָרן און אָפּגעשיקט קיין בעלזעץ עס איז איר געלונגען צו שפּרינגען פון צוג, אין לעצטן מאָמענט פאַרן אַריינשטויסן דעם צוג אין טויטנלאַגער און נאָך גרויסע אוממענטשלעכע יסורים אָנצוקומען ביז אויפן בית־עלמין אין נאַראָל, אַ 13—12 קמ׳ פון בעלזעץ. זייט 3 חדשים האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קבר אויפן בית־עלמין צוזאַמען מיט נאָך איין יידיש מיידל. איך האָב זי פון דאָרט אַוועקגענומען און געברענגט צו מיין ווידערשטאַנד־גרופּע און נאָכדעם, ווי זי האָט זיך אַ ביסל צוריקגעשטעלט אויף די פיס, איז זי געוואָרן איינע פון די איבערגעגעבנסטע מענטשן פון אונדזער גרופּע.

היינט איז זי מיין פרוי, מיר האָבן געהייראַט אין יאָר 1944, אין זעלבן יאָר איז געבוירן געוואָרן אונדזער ערשטע טאָכטער רות. נאָכן צוזאַמענברוך פון דייטשלאַנד האָבן מיר געוווינט קודם אין נאַראָל און שפּעטער אין אַ שטעטל ביי לאָדזש; אָבער אַזוי ווי אַלס באַפּטיסטישער גייסטלעכער איז מיר אויסגעקומען נישט איינמאָל אויסצושטיין אומאַנגענעמע מאָמענטן אין נייעם פוילן, האָבן מיר באַשלאָסן און עולה געווען קיין ישראל אין יאָר 1957, אַ יאָר נאָכדעם ווי מיין פרוי האָט געבוירן דעם זון טאָמאַס.

אונדזער לעבן אין ישראל איז נישט זייער לייכט, טראָץ מיין פּאָזיטיווע שטעלונג צום לאַנד. געוויס שוועריקייטן האָבן מיר שוין הינטער זיך און אַוודאי אויך נישט ווייניק פאַר זיך אָבער מיר זענען גליקלעך צו לעבן אין הייליקן לאַנד אין דער טיפער איבערצייגונג, אַז מיר, ווי אויך אונדזערע קינדער געפונען זיך אויפן ריכטיקן פּלאַץ.

* דאָקומענט פון „יד ושם״.

קבלת־פּנים די געסט־חברים: המערשמיד און טריבער אין דער וווינונג פון אידה און יצחק לעווזיצן פון רעכטס: בלומא רובין; יעקב טריבער; ברוך האַמערשמיד; חיה קרעמערמאַן.
שטייען: זיגמונט צימערמאַן; ישראל טריבער; עוואַ שטיינפעלד; אליעזר און טובה רעכעס; דבורה און דוד גרינשטיין; מאַטאַלע שעכטער־צימערמאַן; משה יעקב שטיינפעלד; צבי קרעמערמאַן.

דאס אייביקע ליד

וואָלף סאמבאַל

היטלער האַט אַ נעץ פֿאַרפֿלאָכטן,
אַ גרויסע שחיטה געמאַכט אַ מאָל:
יונג און אַלט האָט ער געשאָכטן,
און נישט געבראַכט זיי צו קבר ישראל.

מוזט אייביק וויינען, טאָרסט נישט רוען
זאָלסט נישט פֿאַרגעסן. דאָס דו ביסט אַ ייד:

טרויער מעלאָדיען זאָלן זיך ציען!
דעם טאַטנס בלוט, עס קאָכט און עס זיד!

נישט קיין קדיש און נישט קיין יאָרצייט,
עס שנייד דאָס האַרץ נאָך מער און מער:
שענק די יונגע און די אַלטע לייט —
מער געוויין און נאָך איין ביטערע טרער.

נחלצתי מבור הקבר

מוני גרואר

זכרוני הראשון נעוץ באוגוסט שנת 1939 ; זעקותיה של זקנה בפתח ביתנו, ברחוב סובייסקי 7, בראווה־רוסקה. אבי ז״ל פותח את הדלת ורואה חייל גרמני מכה את גב׳ קנובליך. אבי שואל אותו מדוע הוא עושה זאת, ותשובתו היא שזו יהודיה. על שאלת אבי מי לימד אותו להתנהג בדרך זו, עונה החייל: „הפיהרר שלנו". תגובת אבי: „אכן, אדם נחמד הוא הפיהרר שלכם".

אבי, עוזר גרואר, היה, כפי שנהג לספר לנו ברוב גאווה, אחד הציונים הראשונים בעירנו ראווה־רוסקה. פעם, בליל שבת, ערכו אבי וכמה מידידיו פגישה ציונית במחתרת. לפתע הגיעו כמה יהודים חרדים והשליכו פנימה סיר עם צואה, ובמקרה פגעו דווקא באבי. אבי ניקה את מכנסיו ושמר עליהם למזכרת עד ליומו האחרון.

כאשר החלו לגרש את היהודים לסיביר היתה אמי הולכת בבוקר השכם אל תחנת הרכבת ומביאה להם מזון ומשקה חם. זאת שמעתי מפי אנשים הנמצאים היום בישראל.

אני ואחותי היחידה האהובה, רגינה, נמנים עם המעטים שעברו את כל הפעולות וכל האקציות עד להפיכתה של ראווה־רוסקה לעיר „טהורה" מיהודים.

בשלהי 1942, בשעת אקציה, עצרו את אחותי רגינה והעבירוה לבלזץ. בבוקר, בשעה 5, עמד המשלוח לצאת לדרכו. בשעה 3 לפנות בוקר הלכה אמי ז״ל עם כל תכשיטיה אל

תחנת הרכבת, ואחותי היתה היחידה שהצליחה לחמוק מן המשלוח. כיצד עשתה זאת אמי — סוד הוא לי עד היום הזה.

אחרי־כן החלטנו כי על אחותי לעזוב את המקום בכל ההקדם. הכנתי לה את כל הניירות על השם קאטאזשינה צ׳וך, וברוב מזל הצליחה לעבור את מחנה־המעבר בקראקאו ולהגיע לוינה. שם עבדה כמשרתת אצל קצין ס״ס בכיר. אני הייתי מקבל ממנה מכתבים על שמו של ידידי הנוצרי זבישק קרופ־יובסקי. כאשר הצלחנו במשימה, שוב לא ידעתי מנוח והחלטתי להשפיע על ידידי השכנים, בני משפחת קורמן, שיצילו בדרך זו את הבת היחידה, טאובה. מסרתי לה את כל הניירות על שם אננה סטעמפען, ותיאמתי עם ידידי הנוצרי, שימתין לנו בחורשת פוטאליש. הגענו לחורשה, וטאובה המשיכה את דרכה עד לגרמניה. שם החלה לעבוד, וכך נותרה בחיים.

אני בתור כומר, איך אלס גלח

אני נשארתי בראווה־רוסקה. התחבאתי במנזר בהסכמת הכומר פודצ׳רוינסקי, שהיה ידיד ביתנו. יום אחד בא אלי לפתע נאמן המנזר ומבקש ממני לבוא עמו אל מקום מחבואו של שכננו הרב טברסקי. בהגיעי הוא מתחנן לפני, כשדמעות זולגות מעיניו, כי אדאג לבנו הצעיר, מוטלה, ושאקחו עמי לאן שאפנה, שכן ידע כי בדעתי להימלט לגרמניה. אך עם כל רצוני הטוב לא יכולתי למלא את מבוקשו. הייתי מוכרח לעזוב מיד, כי כל דקה היתה יקרה, ולא תמיד אנו יכולים לנהוג על־פי הרצוי לנו. הלכתי להיפרד מהורי שהתחבאו אצל משפחת כץ השכנה. שעה לפני־כן עצרו את אבי, כשיצא מהמחבוא כדי להשיג מזון. דבריה האחרונים של אמי, כשנפרדתי ממנה, היו: „הרגשתי היא כי אתה ורגינה תינצלו. היו יחדיו, ומובטחני כי תצליחו בדרככם״.

בדרכי נעצרתי, ויחד עם אחרים נאלצתי לסלק גוויות של יהודים מהרחוב, להעמיס אותן על עגלה ולהעבירן אל בית הקברות. שם פגשתי את ישעיה גרואר, חסקל הפטלר, אלטר ואחרים. לפתע אני מבחין לידי בגוויות של איז׳יו טאוברג, אולש קונר — שניהם הילדים של דודי: יוסף ובנימין רייטר; כן ראיתי את גוויתו של ראש המשטרה היהודית, אלטשילר. חיפשתי בכליו ומצאתי ניירות של אריים ואקדח. לקחתי אותם והחבאתי אצלי.

כשסיימנו את הקבורה ציוו עלינו להיכנס לתוך בור ולקבור איש את רעהו בעודנו חיים. אז בא אלי ישעיה גרואר וסיפר לי כי זביגניעוו קורופיובסקי מחפש אותי. בלי לחשוב הרבה לבשתי מעיל קצר שחור והלכתי לשער בית הקברות. שם עמד איש מיליציה אוקראיני חמוש ברובה. הוא כיוון אותו אלי ושאלני לאן אני הולך. השבתי בשקט, שיש לי מכתב והוראה מקצין הבולשת להביא לו ביצים. הלכתי לדרכי, הורדתי מהשרוול את סרט המשטרה והמשכתי לכיוון תחנת הרכבת. שם עבד אביו של ידידי הנוצרי, מר שלק יוסף, ככרטיסן. הצלחתי להגיע לביתו. שם נודע לי מתי תצא הרכבת לקראקאו, ונאמר לי כי עלי להמתין לה במרחק 100 מטר מן התחנה, וכשתבוא — לזנק לתוכה תוך כדי נסיעה.

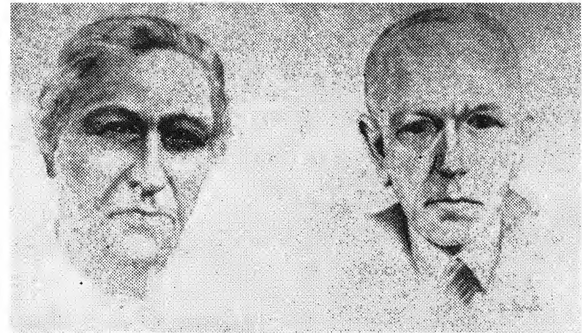
בקרבת התחנה היו צינורות חלודים רחבים. נכנסתי לאחד מהם, ושם המתנתי שעות אחדות לבוא הרכבת. בדיוק בהתאם לתכנית קפצתי על הרכבת תוך כדי נסיעה והתיישבתי באחד המקומות. בשעת ביקורת הכרטיסים זיהה אותי מיד המבקר, פולה, כיהודי. הוא קרא לי אל תאו, וציווה עלי לפשוט את המכנסיים. לא השתהיתי הרבה ושאלתי כמה עלי לשלם. שילמתי, והמשכתי בנסיעה לקראקאו.

כשהגעתי לקראקאו הלכתי לרחוב וולניצ׳ה, שם היתה לשכת העבודה ומחנה המעבר, והתייצבתי כפולני המתנדב לעבודה בגרמניה. היו שם הרבה פולנים ואוקראינים שביקשו לנסוע לעבודה בגרמניה. ככולם הייתי צריך להתפשט לבדיקה רפואית. התייצבתי לפני רופא הס״ס המביט בי ורואה כי אני מלוכלך ושערי מגודל. לא רצה לגעת בי מפחד הכינים. לידו היה ספר פולני נוצרי, והרופא אמר לו כי יגלח אותי מראש עד כף רגל בטרם אשוב אליו. בשעת המלאכה שאל אותי הספר אם אני יהודי. השבתי בפולנית, בשקט, כי כן הדבר. שאל אותי לאן פני, ואמרתי כי ברצוני להגיע לגרמניה כדי למלט את נפשי. בשקט הוא איחל לי הצלחה. לא שבתי עוד לרופא הס״ס. עברתי לפקיד אחר, ואצלו קיבלתי את כל הניירות לנסיעה.

ב־21 בדצמבר 1942, על־פי הרשום בכרטיס העבודה שלי, הגעתי לגרמניה, לחבל רוהר־ווסטפאליה. מיד הדביקו לי סמל „פ״, משמע, פולני. התחלתי לעבוד בבנין.

בכל יום ראשון, בשעה 10 בבוקר, היה עלינו ללכת לכנ־סיה לתפילה. לא הרשו לפולנים ולרוסים ללכת יחד עם זרים אחרים כגון צרפתים, בלגים והולנדים. בשעת תפילה בכנסיה הקתולית שורר שקט רב כל־כך שאפשר לשמוע את נפילתה

של מחט. כל עמיתי מתפללים בשפה הפולנית, ואילו אני — בלטינית, שאותה למדתי בגימנסיה. הכומר שומע שמישהו מתפלל בלטינית, והוא הולך בכיוון המתפלל. כשניצב לידי איני מגלה סימן כלשהו וממשיך את תפילתי על כל גינוניה.

הורי: עוזר וגולדה גרואר הי״ד

בתום התפילה הזמין אותי הכומר ללשכתו וקיבל את פני באדיבות. לשאלותיו עניתי כי שמי זבישעק קרופיובסקי, כי נולדתי בלמברג, וכי למדתי, בגימנסיה ההומניסטית, גרמנית ולטינית. כך הצלחתי „לתפוס שתי ציפורים במכה אחת״. הכומר הסביר לי, כי הוא יודע שהפולנים אדוקים מאוד, אך קשה לו לדבר עמם; לכן שאל אם אני מוכן לעזור לו. כמובן, הסכמתי לכך ברצון, והכומר שיחרר אותי ממקום עבודתי בבנין ואני נשארתי בכנסיה.

במקצועי החדש עשיתי חיל. תוך שבועיים למדתי את הכל בהדרכת הכומר. קיבלתי מלבושי קודש, וגם צלב, והתייחסתי לכל ברצינות רבה. הצלחתי עד כדי כך שעמיתי הפולנים כינו אותי „אבינו״. ברחוב נישקו ילדי הפולנים את בגדי והבריות ברכוני בברכה הקדושה: „יהא יזוס קריסטוס מבורך״. נערות וצעירים באו אלי לווידוי, ומובן מאליו כי הענקתי להם את סליחת האל. קברתי את המתים וחיתנתי את החיים.

כך המשכתי לעבוד עוד 4 חודשים, עד אוגוסט 1945, כשהגיעו האנגלים. עתה נשלחתי לפולין כדי לסייע לעמיתי הפולנים. בקראקאו פגשתי את אחותי האהובה היחידה רגינה, שנמצאה אצל משפחת קלאגר. אחותי רגינת ערכה מיד את כל הסידורים, שילמה את הכל (שכן לא היתה לי פרוטה), ובאמצעות הצלב האדום נסענו למינכן. אחותי רגינה החלה מיד לעבוד, בבית-ספר המקצועי „אורט״; בכך המשיכה את עבודתה מלפני המלחמה, כששימשה מורה מקצועית אצל ד״ר קלפטן. בזכות ידיעותיה המקצועיות התקדמה והפכה למנהלת בתי-הספר המקצועיים של „אורט״ בגרמניה. ממשכורתה חסכנו כסף, ובמינכן סיימתי את הלימודים בבית-ספר לדפוס.

בכוחות משותפים הבאנו לישראל מכונת-דפוס-אופסט חדישה ושנינו עובדים יחד תחת השם המשותף „רגינה ומוניה גראור — בית דפוס אופסט וספרים״. אני מתגורר בתל-אביב, נשוי ואב לשלושה ילדים. הילדים סיימו את בית-הספר התי-כון „צייטלין״. הבן הבכור כבר ממלא את מצוותו הלאומית ומשרת בצה״ל.

אין האלאנד ערב דער פארניכטונג

איטשי יוסט

דאָס רואיקע, סאָלידע לעבן אין האָלאַנד האָט אויך גע־האַט איר פּסיכאָלאָגישע אויסווירקונג אויף דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג דאָרט.

דאָס האָלענדישע יידנטום האָט געציילט ערב דעם צווייטן וועלט-קריג 120 טויזנט נפשות, אַלט-איינגעזעסענע פון דורות-לאַנג און ניי-צוגעקומענע פון נאָכן ערשטן וועלט־קריג ביז דער לעצטער צייט. דאָס יידנטום האָט דאָרט גע־האַט אַ גרויסע און רייכע פאַרגאַנגענהייט. האָט אויך אַרויס־געגעבן פיל גרויסע פערזענלעכקייטן אויף אַלע געביטן.

דאָס האָלענדישע פאָלק איז געווען און איז ווייטער אין איר גרויסער מערהייט ווייט פון שנאה צו יידן און זיך לאָיאַל צו זיי באַצויגן. נאַטירלעך זענען געווען אַנטיסעמיטן. ווי אויך אַזוינע, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס. אָבער אין אַלגעמיין איז דאָס פאָלק, די פירער פון די פּאָ־ליטישע פּאַרטייען, דער קעניגלעכער הויף, די מיניסטאָרן, געווען פריינטלעך געשטימט צום יידנטום און צו אירע יידי־שע בירגער.

ווען די נאַציס האָבן באַזעצט האָלאַנד און ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די אַנטי יידישע פאַראָרדענונגען, האָבן אויך די האָלענדישע איינוווינער געפּרוּווט זיך אַנטקעגנשטעלן די באַפעלן און אויסגעדריקט זייער סאָלידאַריטעט מיטן אָנטאָן אויפן אָרבל די געלע לאַטע, ווי אויך אַ סך מאָל שטאַרק פּראָטעסטירט קעגן די אַנטי יידישע געזעצן. די פּאָרט-אַר־בעטער אין אַמסטערדאַם האָבן אָרגאַניזירט אַ גרויסן שטרייק און זיי האָבן דערפאַר באַצאָלט מיט בלוט און קרבנות. אַן עדות דערפאַר איז דער באַוווּסטער דענקמאָל, וואָס דאָס האָלענדישע פאָלק האָט אַוועקגעשטעלט די פּאָרט-אַרבעטער, צום שאַנד פון די רוצחים און צום כבוד פון די מענטשן,

וועלכע האָבן זייער לעבן איינגעשטעלט צוליב סאָלידאַרי־טעט מיט יידן.

ס'איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן דאַרפן זיך רעגיס־טרירן, בכדי אַרויסגעשיקט צו ווערן צו אַרבעט קיין פוילן. די האָלענדישע יידן, זייענדיק דערצויגן פון דורות־אָן צו גלויבן פאַראָרדענונגען פון די רעגירונגען, האָבן לײַדער אויך געגלויבט די נאַציסטישע רוצחים, וואָס האָבן אַלץ אויס־פּלאַנירט און אויסגערעכנט, ווי אַזוי צוערשט אַריינאַרן די יידן און דערנאָך פאַרניכטן. דעריבער האָט דאָס האָלענדישע יידנטום באַצאָלט מיט אַזאַ הויכן פּראָצענט פון קרבנות, ווייל בסך הכל זענען געבליבן נאָך דער טאָטאַלער פאַרניכטונג קוים צוואַנציק טויזנט יידן אין האָלאַנד.

מיין פרוי, חיה, און איך האָבן געהאַט אַן אַנדער אַפּשאַ־צונג און מיר האָבן באַשלאָסן פּרובירן אַן אַנדערן וועג, בכדי זיך ראַטעווען. מיר האָבן אַנגעהויבן נעכטיקן ביי די שכנים, זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע פּלעצער און צו לעצט געפּלאָנט, ווי אַזוי אַרויס פון האָלאַנד. די געסטאַפּאָ־לײַט זענען אַלע מאָל, לויט די שכנים האָבן אונדז דערציילט, גע־קומען מיט ליסטעס און זיך נאָכגעפרעגט אויף אונדז. אָבער מיר האָבן זיי נישט געוואָלט צוליב טאָן און אַנגעהויבן אונ־דזערע וואַנדערונגען קיין בעלגיע, קיין פראַנקרייך, צו דער ווישי טייל פון פראַנקרייך.

שווער און ביטערע טעג, לאַנגע און זאָרגנדיקע נעכט האָבן מיר מיטגעמאַכט. נישט איין מאָל האָבן אונדזערע לעבנס געהאָנגען אויף אַ פאָדים. מיר האָבן זיך געשלעפּט מיט אונדזערע צוויי קליינינקע טעכטערלעך, צילה און דינה, זיך גוט געמוטשעט און געפּלאָגט. אַ געוואַלדיקער רחמנות איז געווען אויף די צוויי קליינע טייבעלעך. נישט איין מאָל מיט הויכן פיבער און אַנדערע שמערצן געזוכט אַ פּלאַץ אויף אַנידערצולייגן דעם קאָפּ, קומען אַ ביסל צו זיך און זוכן ווייטער אַן אויסוועג.

ענדלעך האָבן מיר זיך דעצידירט אויף אַ געוואַגטן פּלאַן, פול מיט מוט, ריזיקאַליש, אָבער וואָס גיט אויך שטראַלן פון האָפענונג, אַז מיר וועלן זיך אפשר קענען ראַ־טעווען. מיר האָבן אָפּגעדונגען אַ גרויסן לאַסט־אויטאָ פון מעבל, געמאַכט אין אים אַ ווענטל. מיר האָבן זיך אַלע פיר אַריינגעזעצט און נאָכן ווענטל אַנגעפּאַקט מיט פאַרשיידענע מעבל־שטיק און אַזוי זיך געלאָזט צו דער שווייצאַרישער גרענעץ. נישט איין מאָל האָט געקלאַפּט דאָס האַרץ, געפאַלן אויף אונדז אַ פחד, באַגאָסן מיט פיל שווייס און ציטער. ענד־לעך זענען מיר אַריבער די גרענעץ און אַריינגעפאָרן טיפער אין דער שווייץ, אַזוי אַז מ'האָט אונדז לויטן געזעץ נישט געקענט לייכט צוריקשיקן. מ'האָט אָפּגעטיילט די קינדער מיט דער מוטער און זיי אַוועקגעשיקט אין אַ לאַגער פאַר פּליטים, מיך האָט מען אַוועקגעשיקט אין אַ פּליטים לאַגער פאַר מענער.

נאַטירלעך איז אונדזער לאַגער־לעבן נישט געווען פשוט און לייכט. אָבער מיר האָבן געוווינען די האָפענונג, אַז ס'וועט דאָך קומען דער באַפרייאונגס־טאָג, די משפחה וועט זיין ווייטער צוזאַמען און מיר וועלן נאָך דערלעבן מיט אונדזערע אויגן צו זען די מפּלה פון די גרויסע רוצחים.

נאַטירלעך זענען אונדזערע מחשבות געווען פאַרנומען, וואָס מאַכן אונדזערע משפחות אין פוילן אין דעם גרויסן גיהנום און אויך געוואָלט האָפן... לײַדער...

אַ שטראַל פון האָפענונג איז געווען מיין קאָנטאַקט דורכן רויטן קרייץ מיט מיין ברודער אין ארץ ישראל.

נאָך דער מפּלה פון נאַציסטישן רעזשים זענען מיר צוריק־געקומען קיין האָלאַנד, אָנגעהויבן איינאָרדענען צוריק אונ־דזער לעבן. אונדזער פאַמיליע האָט זיך פאַרגרעסערט מיטן געבוירן פון אונדזער טאָכטער סאָניא. לאַנגזאַם האָבן מיר אָנגעהויבן אָפּצואָטעמען. אין דער שטאָט האאַג, וווּ מיר לעבן אַלע יאָרן, האָבן מיר גוט געמערקט דעם גרויסן חורבן. פיל פון אונדזער קרייז, פריינט און חברים זענען נישט מער גע־ווען. די רייען זענען געוואָרן שיטערער און דער ווייטיק איז געווען גרויס.

ס'איז באַקאַנט אין אַמסטערדאַם דאָס הויז פון „אַננאַ פראַנק", וווּ עס איז פאַראייביקט די שענדלעכע, בלוטיקע תקופה. אַהין זענען עולי רגל פיל צענדליקער טויזנטער מענטשן, בכדי זיך מתיחד זיין מיט אונדזער גרויסער פאַר־ניכטונג, מיטן גרויסן אומגליק, וואָס ס'איז אונדז, יידן, געשען.

מיין שוועסטער דערציילט:

אין יאָר 1949, פּונקט צום ערשטן יאָר פונעם אַנטשטיין פון דער יידישער מדינה, בין איך געפאָרן אַהין צו זען דעם גרויסן נס און נאַטירלעך, זיך באַגעגענען מיט מיין ברודער גימפּל און זיין משפחה, און מיט מיין אָפּגעראַטע־וועטער, טייערער שוועסטער יענטע.

אין אַ געוויסן אָוונט זענען מיר זאַלבעדריט געזעסן און זיך צוגעהערט צו די שוידערלעכע, בלוטיקע איבערלעבונגען פון אונדזער שוועסטער, ווי אויך פּרטים פון אונדזער נישט פאַרגעסלעכער משפחה און זייער ברוטאַלער פאַרניכטונג.

מיין שוועסטער האָט געוווינט אין יאַוואָראָוו מיט איר מאַן און זייער קליין טעכטערל. אונדזער משפחה איז געווען אין ראַוואַ. מיר האָבן געהערט מיט טיפער דערשיטערונג וועגן דעם אַוועקשיקן פון דער נישט פאַרגעסלעכער, איבער־געגעבענער און איידעלער מוטער אונדזערער, סערקי, צו דער פאַרגאַזונג קיין בעלזעץ; וועגן דעם ברוטאַלן דער־

יוצאי ראווה־רוסקה בחורשה על שם קדושי העיר ביער הקדושים.
אונדזערע שטעטישע אין יער הקדו־שים אין וועלדל אויפן נאָמען פון ראַוואַ־רוסקאַ.

מאָרדן פון אונדזער ייִנגערן ברודער, דעם זייער ערלעכן משה־לייבעלע און זיין פרוי און וועגן אונדזער ייִנגסטער, בליענדיקער שוועסטער, סימאַלע, וועלכע איז נאָך געקומען קיין יאַוואָראָוו, ווו מ׳האָט איר פאַר געלט באַזאָרגט אַרישע פּאַפּירן, אָבער ליידער נישט געהאַט דעם מוט דאָס אויסצו־נוצן און איז צוריק אַוועק קיין ראַוואַ, זיך נאָך געפּרווט אויסבאַהאַלטן. ווען ס׳האָט געבושעוועט די טיפוס־עפּידעמיע, זייענדיק שטאַרק דורשטיק, איז זי ביינאַכט אַרויס צו דער פּאַמפּע, כדי צו לעשן דעם דורשט. אויפן פּלאַץ איז זי דער־שאָסן געוואָרן.

מיר האָבן זיך דערמאָנט דאָס טייערע, ליכטיקע פּנים, פול מיט די חן־גריבעלעך און צויבער שמייכל, וואָס האָט אזוי טראַגיש געענדיקט איר לעבן. נאָך טיפער האָט אונדז אויפגעטרייסלט די שוידערלעכע, בלוטיקע איבערלעבונג פון אונדזער שוועסטער יענטע. און זאָל עס בלייבן אַ קיין־צייכן און אַ ברענענדיקער שאַנד־פלעק פאַר די נאַצישע פאַרברעכער.

די טרערן גיסן זיך פון אונדזערע אויגן אָן אויפהער און ס׳רייסן זיך טיפע זיפצן פון אונדזערע הערצער. די שוועס־טער זעצט פאָר איר בלוטיקע דערציילונג: „געווען זענען מיר עטלעכע משפחות אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער אין יאַ־וואָראָוו, ווען די געסטאַפּאָ־לייט האָבן געבושעוועט און גע־זוכט נאָך יידן. זיי האָבן זיך דערנענטערט צו אונדזער בונ־קער. איך האָב געהאַלטן דאָס קינד אויף מיינע הענט. פּלוצ־לונג האָט זיך עס צעוויינט. בכדי נישט אַנטדעקט צו ווערן האָבן מיר געפּרוווט דאָס קינד מיט פאַרשידענע מיטלען צו באַרואיקן און איינשטילן. און ווען דאָס איז נישט געלונגען

האָט דער פאָטער פונעם קינד, מיין מאַן, אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויפן מיילעכל פונעם קינד, בכדי ס׳זאָל זיך נישט דערהערן דאָס געוויין און איז אויף מיינע הענט דערשטיקט געוואָרן. אַז מיר זענען נישט אַראָפּ פון זינען פאַר ווייטיק, פאַרשטיי איך נישט ביז היינט. קלאָר, דער בונקער איז אַנטדעקט געוואָרן. מ׳האָט אַלע גענומען צו פאַרניכטן, נאָר איך אַליין האָב זיך אַרויסגעדרייט און אַוועק צו אַ קריסטן. נאַטירלעך, באַצאָלט און אָפּגעוווען ביי איר אין אַ קעלער 17 חדשים".

„ס׳איז נישט צו באַשרייבן און ס׳פעלן ווערטער צו שילדערן די חדשים פון מיין לעבן אין דעם קעלער. נישט געזעזן אין משך פון דער צייט קיין זונען־שטראַל, קיין טאָג־ליכט. נאָר אין די נעכט בין איך אַרויס אויף עטלעכע מינוט, כדי צו כאַפּן דעם אָטעם. יעדן טאָג האָט די פויערטע אויפ־געמאַכט דאָס טירל פונעם קעלער, אַראָפּגעשטעלט אויפן טרעפּל דאָס ביסל עסן. אַזוי האָט זיך פאַר מיר אָפּגעשטעלט דאָס לעבן אויף אַ לאַנגע צייט. כ׳האָב יעדן טאָג געפּרווט רעדן צו זיך אַליין, בכדי צו פילן צי כ׳האָב נישט פאַרלוירן דאָס לשון און צי מיין געהער־אַפּאַראַט פונקציאָנירט".

„ענדלעך איז געקומען דער טאָג פון באַפרייאונג. כ׳בין אַרויס און גלייך געלאָפן אין שטעטל יאַוואָראָוו צו געפינען אַ סימן פון אַ קבר פון מיין מאַן און קינד. נאָכדעם געלאָפן קיין ראַוואַ־רוסקאַ, קיין בעלזעץ, זוכן די שפּורן פון מיין טייערער מוטער, מיין ברודער און שוועסטער, פון מיין גרויסער משפּחה, פריינט און באַקאַנטע. קומענדיק צום באַ־וווסטזיין, אַז כ׳האָב אַלעס פאַרלוירן, בין איך אינערלעך ווי אַ פאַרסמטע מויז געלאָפן ווייטער, כמעט זיך נישט אָפּ־

שטעלנדיק, כדי זיך צו דערנענטערן צו ארץ ישראל, דערלעבן צו זען מיין ברודער און זיין משפחה, ווי אויך צו זען מיין ברודער און משפחה פון האָלאַנד".

„נאָך פאַרשידענע וואַנדערונגען זענען מיר אָנגעקומען קיין איטאַליע און אין יאָר 1946 בין איך מיט מיין מאַן, שמואל באכמאַן אַרויף אויף דער שיף „דוב הוז" און אָנגעקומען צו די ברעגעס פון לאַנד. דערלעבט צו זיצן מיט מיינע צוויי ברידער, זען זייערע משפחות. דערלעבט דאָס אַנטשטיין פון דער יידישער מדינה און קענען „עפעס" איבערגעבן וועגן דעם גרויסן גיהנום, וואָס מיר האָבן דורכגעלעבט".

גאָר שפעט אין דער נאַכט זענען מיר נאָך אַלע דריי געזעסן און נאָך ברייטער האָבן זיך געעפנט די קוואַלן פון ביטערע טרערן. מיר האָבן געוויינט אויף דעם שרעקלעכן גורל און חורבן פון אונדזערע נאָענטע און חורבן פון די מיליאָנען יידן. אַ קליינע טרייסט האָבן מיר געפונען, אַז ס'איז נאָך געבליבן עמעצער, וואָס קאָן עס דערציילן און אַנטדעקן פאַר דער וועלט דאָס גרויזאַמע און שוידערלעכע פון דער טאָטאַלער פאַרניכטונג.

*

ליידער איז אונדזער בעכער פון טרערן נאָך נישט געווען גענוג פול. די טייערע און אַזוי פיל פאַרוויטיקטע יענטע, וועלכע האָט אין ישראל אויפגעשטעלט פון דאָס ניי איר משפחה מיט איר מאַן און צוויי קינדער: שרה און משה, אָנגעהויבן פריי אָפּאָטעמען, אַ ביסל אויסערלעך פאַרדעקן איר טיפע ווונד, האָט געלעבט אין ישראל נאָר 23 יאָר און נישט דערלעבט צו זען די טראָפּנס נחת, וואָס זי האָט אַזוי נויטיק געהאַט. זי איז נאָך אַ שווערער און קורצער קראַנקייט געשטאָרבן ו' טבת תשכ"ח, 27.12.1968. פיל כבוד און אַכטונג דעם הייליקן זכרון פון דער שוועסטער יענטע־יהודית באכמאַן־יוסט ז"ל.

זכרונות

מלך ציינס

די „ווערכראַטער אייניקלעך" — אַזוי האָט מען אונדז גערופן. מיין זיידע איז געווען ר' אַברהם־יצחק הערצאָג (ווערכראַטער) — אַ באַוווסטער וואַלד־סוחר; מיין מוטער — זיסל הערצאָג; און מיין פאָטער — פון רבנישן שטאַם און אַליין אַ גרויסער תלמיד חכם און משכיל. ר' דוד ציינס, וועלכער איז געווען ביים זיידן אַ לענגערע צייט אויף קעסט און טראָץ זיינע גרויסע געשעפטן איז ער געווען אַ עוסק בתורה און האָט יעדעס יאָר געמאַכט אַ סיום אויף ש"ס. אין ראַווע, ווי אין דער סביבה איז ער געווען אָנגענומען אַלס חשובער, בכבודיקער, בעל־בית.

נאָכן ערשטן וועלט־קריג האָבן מיר זיך אַריבערגעצויגן קיין ראַווע, נישט אויף לאַנג, און פון דאָרט וויטער קיין לעמבערג. ווען אין לעמבערג איז פאַרגעקומען דער באַוווסטער שטייגער־פּראָצעס און ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטי־יידישע עקסצעסן, האָט בעריש מאַרגוליס אויסגעוואַנדערט צו זיין ברודער טאָדרעס קיין מאָנטעווידעאָ. ער האָט מיך באַאיינפלוסט כ'זאָל אויך אַהין קומען.

טאַקע ער האָט מיך אָפּגעוואַרט ביי דער שיף, ווען כ'בין אָנגעקומען אַהין. דעם ערשטן שבת האָבן מיר פאַרבראַכט ביים טיש פון זיין ברודער טאָדרעס און זיין פרוי רייזאַלע האַלץ.

אויך האָט מיך אָפּגעוואַרט נפהלי שפערבער, וועלכער האָט אויסגעזען אין זיין מונדיר, ווי אַ „גענעראַל", זייענדיק קוים אַ קאָנדוקטאָר פון אַ טראַמוויי. ער האָט מיר פאַרזיכערט, אַז אויב כ'וועל נאָר וועלן, וועל איך אויך קענען ווערן אַ „גענעראַל". אַזוי איז אויך געווען. נאָך אַ קורצער צייט פעדלען האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז כ'טויג נישט צו דעם און כ'בין געוואָרן אַ „גענעראַל", ד.ה. אַ קאָנדוקטאָר אויף אַ טראַמוויי.

כ'וויל באַמערקן, אַז די אַרבעטער פונעם טראַמוויי זענען געווען יידן און מ'פלעגט זיך אונטערזינגען יידישע ניגונים. נישט איין מאָל זענען דאָס געווען ראַווער יונגעלייט. אַ חוץ די שוין דערמאָנטע אויך נחמן קויטעק אין דעם קרומען מלמדס זון.

נאָך אַ געוויסער צייט האָב איך פאַרלאָזן אורוגוויי און אַריבערגעפאָרן קיין אַרגענטינע. אין צווישנצייט האָט מיין שוועסטער רחמשע אין פראַנקרייך חתונה געהאַט מיט מענדל שפּאַצנער, בין איך געפאָרן אויף אַ באַזוך צו איר אין פראַנקרייך און דאָרט געבליבן.

דאָס לעבן איז זיך לאַנגזאַם געגאַנגען שטיל און באַשיידן אַזוי ביז צום קריג. הארט פאַרן קריג איז צו אונדז געקומען מיין יינגערער ברודער וואַלוויש. און ס'איז אויסגעבראָכן די גרויסע צווייטע וועלט־מלחמה, וואָס איז פאַר אונדז געווען די גרויסע טראַגעדיע.

אַ קבלת־פּנים פאַר אונדזערע שטעטישע: מלך און אַנזשעל צינס, יוסף און סאַבינע פרענקעל און זלמן באַך־לײנוואַל.
יושבים, מימין: זהבה שטערן, צפורה שטערן, גימפּל יוסט, משה שטערן, שבע יוסט, צינס, אַנזשעל צינס, הערץ גראַף, נעמי ישכר, רגינה גראַף, סאַבינע גראַף, יוסף פרענקעל, זלמן לײנוואַל־באַך, צבי קרמערמאַן, דבורה גרינשטיין.
עומדים מימין: יוטע שטערן, מאַטעלע צימערמאַן, יצחק לב, אידה לב, טובה רעכעס, משה יעקב שטיינפעלד, ביילע גוז׳יק, עווה שטיינפעלד, מלך צינס, בלומא רובין, יוסף צבי רובין, ביילע וואַקס־שפּירא, לאה צירינג־שוער, תמה באַדנשטיין, יעקב שפּירא, דוד גרינשטיין, זיגמונט צימערמאַן. בשורה אחרונה, מימין: דוד פאַסט, יוסף שוער, לעזער רעכעס, ליפּא אַלטמאַן.

איך האָב זיך פרייוויליק געמאָלדן צום פראַנצויזישן מיליטער. אָבער לאַנג האָט עס נישט געדויערט, ווייל פאַר פראַנקרייך האָט זיך דער קריג שנעל פאַרענדיקט. אָבער צום באַדויערן נישט פאַר אונדז. אונדזערע גרויסע צרות האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן אונדזערע וואַנדערונגען.

אַזוי ווי ביי יעדער צרה איז אויך דאָ אַמאָל אַ ליכטיקער מאָמענט. אָט ביי די וואַנדערונגען האָב איך זיך באַקענט מיט מיין צוקונפטיקער הערלעכער פרוי אַנזשעל, וועלכע האָט פאַרן אויסברוך פונעם קריג פאַרלאָזט ווין צוליב די היטלער־רדיפות. מיר האָבן געמיינזאַם געטיילט אונדזער טרויעריקן גורל, וואַנדערנדיק איבער פאַרשיידענע שטעט אין דרום פראַנקרייך.

כ׳דערמאָן זיך אַ פּאַסירונג, עטוואָס אַ קאָמישע און דערביי זייער אַ ריירנדע: פאָרנדיק פון דער שטאָט בריעוו קיין ליאָן, האָב איך געמוזט איבערשטייגן אין דער שטאָט לימאַנש. אין באַן האָב איך זיך באַקענט מיט נאָך אַ ייד. צוזאַמען זענען מיר אויסגעשטיגן אין לימאַנש און געוואַרט אויפן אָנשלוס קיין ליאָן. מיר האָבן באַמערקט, אַז ס׳קומט פאַר אַן אַבלאַווע פון דער ווישי־פּאָליציי. דער ייד האָט מיך געראָטן מיר זאָלן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ שול, ווייל די ערשטע צייט האָבן זיי רעספּעקטירט די פּלעצער. אין שול, צווישן מנחה און מעריב, האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ באַקאַנטן. פּלוצלונג הער איך הינטער מיינע פּלייצעס:

— ביסטו נישט אפשר מלך?

זייענדיק זייער איבעראַשט, אַז עמעצער רופט מיך ביים ריכטיקן נאָמען, ווייל אין חוץ לארץ האָט מען מיך גערופן מאַקס, האָב איך זיך פאַראינטערעסירט. כ׳בין געוואויער געוואָרן, אַז דאָס איז ייכעל קעסעל, וועלכער איז געקומען פון בעלגיע און האָט נישט מיט זיך קיין פראַנצויזישע דאָקומענטן. האָבנדיק מיט זיך פאַרשידענע שטעמפּלען, האָב איך אים

זאָפאָרט געמאַכט פאַר אַ „פראַנצויז". מיר האָבן זיך גיך
האַרציק געזעגנט און כ'בין געפאָרן ווייטער.

זייענדיק די גאַנצע צייט אויף גרויסע צרות, אויס־
באַהאַלטן אין פאַרשיידענע פאַרשטעקטע פּלעצער, האָבן מיר
קיין איין רגע נישט פאַרגעסן צו העלפן און ראַטעווען יידן,
אויף וויפל ס'איז נאָר געווען מעגלעך. כ'וועל ספּעציעל דער־
מאָנען מיין פרוי, וועלכע האָט אייניקע יידישע פאַמיליעס
אָפּגעראַטעוועט פון פאַרניכטונג אין דער געגנט פון בריוו.

מיין ברודער וואָלוויש איז געווען אין אַ דייטשן געפאַנגען־
לאַגער מיט פראַנצויזישע סאָלדאַטן אין פראַנקרייך. ער איז
פון דאָרט אַנטלאָפן און מיר זענען געווען די גאַנצע צייט
צוזאַמען.

כ'וויל אויך דערמאָנען, אַז אין די טרויעריקע טעג זענען
אויך געווען פריילעכע עפּיזאָדן פון חתונה מאַכן פאַרפעלקער,
וועלכע איך האָב געגעבן חופה וקדושין און דערפילט די
אָפיציעלע פונקציע פון אַ רב. די פאַרפעלקער לעבן ביז היינט
זייער צופרידן און גליקלעך.

נאָך דעם קריג זענען פון מיין משפחה געבליבן נאָר די,
וועלכע כ'האָב דערמאָנט, ראַטעווענדיק זיך אין פראַנקרייך.
מיין ברודער וואָלוויש און זיין פרוי אָלגאַ לעבן אין ליל;
מיין שוועסטער רחטשע און איר משפחה לעבן אין לאַנס און
איך מיט מיין פרוי — אין ניצאַ.

פון דער משפחה, וואָס זענען געווען דאָרטן, אין פוילן,
איז לײדער קיינער נישט געבליבן ביים לעבן.

אין געראַנגל פון לעבן

ייכל מייזעלעס

(ראַווער יידן אין מערב־אייראָפּאַ אין דער צייט פון די נאַציס)

נייע צייטן

אין יאָר 1929, נאָכן גרויסן קראַך אויף די וועלט־בער־
זעס און בעיקר אויף דער וואָל־סטריט אין אַמעריקע, זענען
איבערגעמאַכט פּילפאַכיקע מיליאָנערן פאַרוואַנדלט געוואָרן
אין אביונים. בכבודיקע בענק, זייט דורות, זענען מער נישט
געווען אומשטאַנד אויסצוצאָלן די קלענסטע דעפּאָזיטן. אויף
די מערק פון דער וועלט איז פּלוצים דערשינען, ווי אַ הונ־
געריקער בער, דער רוסישער אַגראַר־דעמפּינג און דער
יאַפּאַנישער אינדוסטריע־דעמפּינג און באַדראָאַט צו פאַרניכטן
דעם עקספּאָרט און האַנדל פון אַלע לענדער.

אונדזער שטאָט איז פּלוצים געוואָרן אַ פּיר — אָדער
פינף־פאַכיקער קרבן פון די דאָזיקע אומשטענדן. ערשטנס
אַלס אַגראַר־פּונקט; די פרייזן פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָ־
דוקטן זענען אויף איינמאָל אַזוי געזונקען, אַז דער פּויער,
וואָס האָט געבראַכט מאַנטיק אויפן יריד אין ראַווע אַ קעלבל,
האָט דערפאַר אַהיימגעפירט 2—3 ליטער נאַפט, אַ קילאָגראַם
הערינג און אַ פּאָר לאָמפּן־גלעזלעך. הינער און אייער האָט
מען ממש נישט געהאַט וועמען צו פאַרקויפן, ווייל אַלע
עקספּאָרטערן, ווי יידל לאַנגער, ראַטהויז און אלעזר שטערן,
די יעניקעס, וואָס זענען געווען די גרעסטע אייער־עקספּאָר־
טערן זייט מער ווי דרייסיק יאָר, האָבן מער נישט געהאַט
וואוהין די אייער צו עקספּאָרטירן.

אין רעזולטאַט דערפון האָבן שונאי־ישראל, סיי פון
פּוילישן און סיי פון אוקראַינישן לאַגער, געהאַט זייער אַ
לייכט פעלד צו העצן קעגן די יידן. די „ספּולקאַ ראָלניטשאַ",
די „טאַרהאָוולע", די „באַנק ראָלניטשע" און „באַנק לודאָ־
ווע" האָבן אָנגעהויבן פירן אַ קאַמף אויף לעבן און טויט
קעגן יידישן האַנדל און קרעדיט. דאָס האָט זיך זייער שנעל
געלאָזט פילן אין יידישן ווירטשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט.
אָנגעזעענע עקספּאָרטערן פון האָלץ און אייער, סוחרים,
הורט־און קליינהענדלער — זענען פאַראָרעמט געוואָרן, אַזוי
ווייט, אַז זיי זענען נישט געווען אומשטאַנד אויסצוקויפן
זייערע וועקסלען. געווען אויך אַ סך פאַלן, ווען סוחרים, וואָס
האָבן אומבאַדינגט געוואָלט דערהאַלטן זייער נאָמען, האָבן
אָנגעהויבן לייען געלט אויף וווכער־צינזן, וואָס האָט זיי
שנעל געבראַכט צו רואין.

דאָס זעלבע האָט גורם געווען צום אָפּשטעלן זיך פון
עקספּאָרט פון דער קירזשנער־פּראָדוקציע. אין מערב־איי־
ראָפּע זענען גרויסע טיילן פון דער באַפעלקערונג, כמעט
אין אַלע לענדער, אויף איינמאָל געשטאַנען פאַר דער גרוי־
זאַמער פראַגע, ווי אַזוי צו באַקומען אַ ברויט און אַ פלאַש
מילך פאַר אַ קינד און נישט געקלערט מער פון אַ פּערזיאַ־
נער פּעלץ. און צום סוף, די אויסראַטונגס־פּאָליטיק פון
„סאַנאַציע"־רעזשים קעגן דער יידישער מינדערהייט אין
פוילן, וואָס האָט מיט איר שטייערן־שרויף אויסגעזויגן די
לעצטע מאַרך־רעזערוון, וואָס זענען ערגעץ־ווו נאָך פאַר־

אַ גייסטיקע דעפּרעסיע ביי דער יוגנט, וואָס איז גע־
שטאַנען ווייט פון חלוציזם און אויך ביי אַ גרויסן טייל פון
דער ציוניסטישער יוגנט, וואָס האָט צוליב עליה־באַשרענ־
קונגען און אָפטע קריזיסן אין ארץ־ישראל, נישט געזען פאַר

זיך קיין מעגלעכקייט עולה צו זיין, האָט געבראַכט דערצו, אַז אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט זאָל עמיגרירן פון ראַווע. אַ גרויסער שטראָם האָט זיך געלאָזט קיין דרום־אַמעריקע, אַן אַנדערער טייל ווידער האָט געזוכט זיין צוקונפט אין אַ ריי לענדער פון מערב־און צענטראַל־אייראָפּע, וואָס זענען אייגנטלעך געווען געשלאָסן פאַר עמיגראַציע, אָבער ס׳זענען דאָך דאָ און דאָרט געווען שפּאַלטן, דורך וועלכע אונדזער יוגנט האָט זיך אַדורכגעשטופּט אין יענע לענדער. צוויי פון די וויכטיקסטע אַזעלכע לענדער זענען געווען: פראַנקרייך און בעלגיען. אויך עסטרייך און דייטשלאַנד און שפּעטער: איטאַליע, ענגלאַנד און האָלאַנד. אַלע אויבנאויסגערעכנטע לענדער זענען געקומען אין באַטראַכט אויסשליסלעך פאַר קירזשנער. אין נאָרמאַלע צייטן איז זייער פּראָדוקציע פון ראַווע אַהין עקספּאָרטירט געוואָרן דורך די „אַבראַטניקעס", ד. ה. גרויסקירזשנער פון ראַווע, זשולקעוו און לעמבערג, וואָס האָבן פריער פאַרקויפט די רויע שטיקלעך, וועלכע זיי האָבן געבראַכט פון יענע לענדער צו די קליינע קירזשנערס און דערנאָך ווידער פון זיי אָפּגעקויפט די פאַרטיקע סחורה און זי צוריק עקספּאָרטירט אַהין אין די זעלבע לענדער.

עס האָט זיך אַזוי אַרום געשאַפן איינע פון די אָנגעזעענסטע קאָלאָניעס פון ראַוווער קירזשנער אין פּאַריז. איינצעלנע קירזשנערס זענען געווען צעשפּרייט איבער ווין, מילאַנאָ און אַנטווערפּן; אַפילו אין לאָנדאָן און אין האַג. האָט איר אויך געקאָנט געפינען, דאָ און דאָרט, אַ לאַנדסמאַן פון אונדזער שטאָט. און, אַז די אַלגעמיינע ווירטשאַפטלעכע לאַגע אין יענע לענדער האָט זיך עטוואָס פאַרבעסערט, איז אויך דער מצב פון אונדזערע לאַנדסלייט אין יענע לענדער געשטיגן. נאָך אַן אומשטאַנד האָט גורם געווען דערצו, אַז אונדזערע לאַנדסלייט אין מערב־אייראָפּע זאָלן אַמווייניקסטן געטראָפן ווערן פון די פּעריאָדישע קריזיסן. דער פאַקט, וואָס זייער בראַנזשע, דאָס שטיקל־מאַכעריי (דאָס צוזאַמענשטעלן שיינע מאַנטלען און קראַגן פון אָפּפאַל פון פּעריזיאַנער־ און ברייטשוואַנץ־פעלן) האָט פּראָדוצירט אַ סאָרט פעלץ־מאַנטל, וואָס זענען אין פאַרגלייך מיט אַנדערע פעלץ־סאָרטן געווען זייער פּראַקטיש און נישט טייער. פאַר אַ צוגענגלעכן פּריז האָט זיך יעדע קליינבירגערלעכע באַאַמטין — פרוי, אָדער פאַרקויפערין, געקאָנט אַנטון אַ פּערזיאַנער מאַנטל, וואָס בלויז אַ פאַכמאַן האָט געקאָנט וויסן, אַז ער איז נישט געמאַכט פון גאַנצע פעלן. אַזוי אַרום איז די מאַטעריעלע לאַגע פון גרעסטן טייל ראַוווער לאַנדסלייט אין יענע לענדער געווען אַ גוטע, אַמאָל מערער און אַמאָל ווייניקער, און מיט דער צייט זענען זיי געוואָרן אַן אָנגעזעענער פאַקטאָר אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון זייער אָרט, כמעט אַזוי ווי זיי זענען עס געווען פריער אין זייער אַלטער היים, ראַוואַ־רוסקאַ.

דאָס אומגליק, וואָס האָט אונדזער פאָלק אין אייראָפּע געטראָפן — די לאַנגע נאַצישע „קריסטאַל־נאַכט", וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 10־טן נאָוועמבער 1938 און האָט אָנגעהאַלטן 6 יאָר מיט 7 חדשים (מאַי 1945) — האָט אויך אונדזערע טייערע נאָענטע אין מערב־אייראָפּע געטראָפן און אָוועקגערויבט פון זיי פיל קרבנות.

ווין

די לאָגיק וואָלט אָוודאי פאַרלאַנגט, איך זאָל אָנהייבן מיטן לעבן פון אונדזערע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך, אָבער אַזוי ווי די דאָזיקע בלעטער זענען הויפּטזעכלעך זכרונות און נישט מער — מוז איך אָנהייבן פון עסטרייך, ווין, כדי צו קענען לייכטער זיך האַלטן אַן פאָדעם פון דער טעמע מיט דער הילף פון זכרון.

צו יענער צייט, ווען די נאַצישע פּאַרטיי האָט געפירט קאַמפּן קעגן די סאָציאַל־דעמאָקראַטן און אויף די ווינער גאַסן האָבן זיך יעדן טאָג געגאָסן טייכן בלוט, איז זיך דאָס יידישע לעבן אין ווין געפלאָסן ווי אַ שטילע אידיליע, ווי ווען עס וואָלט אויף יענע גאַסן גאָרנישט געשען. ניינציק פּראָצענט יידן האָבן איבערהויפּט פון גאָרנישט געוווּסט און נאָר געציילטע פּעסימיסטן, וואָס האָבן צופעליק געוווינט אויף יענע גאַסן, ווו די אויפמאַרשן פלעגן פאָרקומען, האָבן פאַרשטאַנען דעם סיגנאַל „מנא — תקל" און פאַרלאָזן, אַ סך שהיות, ווין.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אין אַזעלכע אומשטענדן, פלוס מאַטעריעלער עקסטרעמער נויט האָט דער ווינער בירגערלעכער־ אָדער אַרבעטער־פרוי געפעלט עפּעס וויכטיקערס, ווי אַ פעלץ־מאַנטל. אַרבעטן האָבן אונדזערע לאַנדסלייט אין ווין נישט געטאָרט, זיי האָבן בלויז געהאַט דאָס רעכט צו האַנדלען. האָבן אַלע געהאַט קאָנצעסיעס צו האַנדלען און ביי דער געלעגנהייט אויך אין געהיים צוגעאַרבעט, אַ רעפּאַראַטור אָדער אַפילו מאָדע־קירזשנעריי. אין דעם דאָזיקן מצב האָבן זיך געפונען צו יענער צייט אין ווין אונדזערע לאַנדסלייט: נפתלי דאַנער, מענדל קעלער, אריה שוסטער, יידל שוץ און אַנדערע. (די צוויי לעצטע האָבן בכלל געלעבט אומלעגאַל, ווייל זיי זענען אַהין געקומען געשמוגלט, אָן וויזעס, און האָבן געוואָלט אַזיל אַלס פּאָליטישע פּליטים; אָבער די פּאָליציי האָט זיי נישט געוואָלט געבן קיין אויפהאַלט אין ווין און זייער לאַגע פון אַלע זייטן איז געווען באמת זייער אַ קריטישע).

אַן אויסנאַם פון די אַלע איז געווען דער אונדז אַזוי גוט באַקאַנטער אלי שפּריצער, וואָס איז געזעסן אין ווין נאָך

פון ערשטן וועלט־קריג און זיינע צוויי איידעמס, חיים רומעלט און אהרן ווידהאָרן. זיי זענען נישט געווען אָנגעוויזן איבערהויפּט אויפן ווינער מאַרק, נאָר האָבן געהאַנדלט מיט אַ האַלבער וועלט: לייפּציג, פּאַריז, לאָנדאָן און ניו יאָרק. אלי שפּריצער האָט נאָך אויסער דעם פאַרמאָגט אַ שיין הויז אויף דער ראַטענשטערנגאַס. אין קריג 1914, איז ער ווי אַ סך אַנדערע ראַווער יידן אַריין אין אַ צוג, וואָס האָט אים געבראַכט אַזש ביז קיין ווין. דאָ האָט זיין שאַרפער מוח אָנגעהויבן אַרבעטן זייער אינטענסיוו. אין מסחר מיט פּעלץ האָט ער זייער מצליח געווען; עס איז אויך אָנצונעמען, אַז ער איז געווען דער גרינדער פון דער קירזשנער־אינדוסטריע אין ראַווע. זיינע איידעמס, חיים רומעלט און אהרן ווידהאָרן, האָט ער זיך אַרויסגעזוכט אין זיין אַלטער היים און אַלע דריי האָבן געהאַנדלט אין אַ הערלעכער האַרמאָניע. אלי שפּריצער איז מיטן אויסברעכן פון דער צווייטער וועלט־קריג אַנטלאָפן מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין אַנטווערפּן אומלעגאַל. אלי שפּריצער, די דאָזיקע הערלעכע פּקחותדיקע, יידישע געשטאַלט האָט שפּעטער געלעבט אין אַנטווערפּן אין גרויס דחקות. און נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן באַזעצט אויך אַנטווערפּן, איז זיין לעצטער וועג געווען דער זעלבער, ווי פון אַלע זעקס מיליאָן אונדזערע שוועסטער און ברידער.

דאָרט איז אויך געווען נטע קינדלער. ער האָט געפירט מיט אַ ייד פון אונגאַרן, וואָס האָט געהאַט אַרבעטס־רעכט אין ווין, אַ געשעפט מיט אַ וואַרשטאַט; האָט געוווינט אין אַ שיינער דירה און איז געווען איינער פון די אָנגעזעענע לאַנדסלייט אונדזערע פון דער בראַנזשע אין ווין. פאַרן אָקופּירן עסטרייך דורך די נאַציס, איז ער מיט זיין פאַמיליע אַנטלאָפן קיין ענגלאַנד און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט פון די נאַצישע נעגל. נאָכן קריג איז ער געשטאָרבן אין לאָנדאָן.

משה און נתן ווייס האָבן אויך דעמאָלס געלעבט אין ווין און עס איז זיי פאַרהעלטנישמעסיק גוט געגאַנגען. נאָכן פאַרייניקן זיך פון עסטרייך מיט דייטשלאַנד, זענען ביידע אַוועק קיין איטאַליען. זיי זענען דאָרט פאַרבליבן ביזן אָננעמען די אַנטי־יידישע געזעצן דורך מוסאָליני און דאַמאָלס אויסגעוואַנדערט פון דאָרט קיין ניו־יאָרק.

אויך האָט געלעבט אין ווין — זייט דער פלוכט פון 1914 — די פאַמיליע יאָסל סטאָליער, וואָס האָבן געהאַט אין ראַווע אַ שיין הויז צווישן דער בעקעריי פון פריי־הייטער און דער קאַוויאַרניע פון בערקאָווער. די פאַמיליע האָט זיך געהאַלטן ווייט פון ראַווער, נאָר בלויז דאָס, וואָס איינער, אַ זון פון זיי, האָט זיך באַשעפטיקט מיט קירזשנעריי, דאָס האָט זיי נאָך פאַרבונדן אין יענער צייט מיט ראַווע. אין יאָר 1935 איז ער צוליב דעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס אין ווין אַוועק קיין לאָנדאָן.

די לאַגע פון מיין נאָענטן חבר נפתלי דאַנער איז געווען זייער אַ שווערע. ער האָט פון דעם קריזיס אין יענער צייט זייער געליטן און אַזוי ווי קיין קאַפּיטאַל צום אַרבעטן סחורה אַ גאַנץ יאָר, כדי זי צו קענען פאַרקויפן ערשט אין סעזאָן, האָט ער נישט פאַרמאָגט, האָט ער געמוזט אין ווינטער 1934־35 אַוועק קיין רוים. דאָ האָבן געלעבט זיינע צוויי רייכע קוזינען פון סאָקאַל, וואָס האָבן געהאַט אַ פאַבריק פון רעגן־מאַנטלען. אין אָנהייב האָט ער גערייזט פאַר זיי מיט רעגן־מאַנטלען; נאָכדעם אָבער, ווי ער האָט אַנדעקט גרויסע אוצרות פון פערזיאַנער שטיקלעך אויף די בוידעמס פון די פּעלץ־מאָדע־סאַלאָנען אין רוים, האָט ער זיך צוריקגעקערט צו זיין פאַך. ער האָט דערביי ווידער זייער מצליח געווען און אַ יאָר שפּעטער אַרויסגענומען זיין פרוי און קינד.

אַז דער קריג איז אויסגעבראָכן, איז אין מילאַנאָ שוין געווען אַ קליינע קאָלאָניע פון ראַווער לאַנדסלייט: הערש קאַהל, אַביש בריל, דודעק ראַזענטאַל און אַנדערע, וואָס זענען זיך אַהין צונויפגעפאָרן פון פּוילן און פון דעם ברענענדיקן עסטרייך. עס איז זיי אַלעמען דאָרט פריער זייער גוט געגאַנגען און אין לעצטן מאָמענט, איז זיי אויך געלונגען צו באַקומען וויזעס קיין באָליוויע און זיך ראַטעווען גענוי אַ ווײַלע, איידער עס איז געוואָרן צו שפּעט. זיי זענען איצט אַלע צעשפּרייט איבערן גאַנצן דרום־אַמעריקאַנישן קאָנטינענט.

אין דער צייט האָט אויך געלעבט אין ווין יעקב לייבוש בלומענפעלד, אויך אַ קירזשנער, אַ זון פון אביגדור בלומענפעלד אויפן „זאַמד", אַ פּלימעניק פון אלי שפּריצער, וואָס איז אַהער אָנגעקומען אומלעגאַל אין יאָר 1921. די פּאָליציי האָט אים נישט געוואָלט געבן קיין אויפהאַלט; עס איז אים אָבער געלונגען זיי צו איבערצייגן, אַז ער דאַרף באַטראַכט ווערן אַלס עסטרייכער, ווייל ער איז אַלס אַזעלכער געבוירן און וויל אומבאַדינגט אַלס אַזעלכער לעבן. ער האָט אַפילו — דער איינציקער — געהאַט דאָס רעכט אויף אַרבעט. אין יאָר 1939 איז ער אָנגעקומען אומלעגאַל מיט פרוי און קינד קיין אַנטווערפּן. בעת דער דייטשער באַזעצונג פון בעלגיע, האָבן מיר זיך פאַרלוירן פון אויג; לאַנגע יאָרן האָט מיך געפּרעסט דער וואָרעם פון צווייפל איבער זיין גורל; אָבער ווי דערלייכטערט האָב איך אָפּגעאָטעמט, אַז איך האָב געהערט, אַז ער לעבט אין אַמעריקע.

אָבער בלויז די קירזשנער זענען נאָך ווייט נישט אַלע ראַווער, וואָס האָבן געלעבט אין ווין. אויסער זיי האָבן נאָך אין ווין געלעבט אַ ריי פאַמיליעס, וועלכע איך וויל מיך

באַמיען — ווי ווייט מעגלעך — אויסצורעכענען דאָ: ר׳ יהודה גרוס, איז אַמאָל געווען אַ שפּעצעריי־סוחר אין ראַווע און אין יאָר 1914 געפּליכטעט פאַר די רוסן קיין ווין, אין זעלבן צוג וואָס ר׳ אלי שפּריצער און די פאַמיליע יאָזעפּסבערג. ער האָט דאָרטן אָנגעהויבן ווייטער אַרבעטן אין זיין בראַנדזשע, לעבנסמיטל און איז מיט דער צייט געוואָרן איינער פון די גרעסטע אַנגראָסיסטן אין ווין, ביזן חורבן היטלער. אין יאָר 1939 איז זיי געלונגען אַ פּאָר וואָכן פאַרן אויסברוך פון קריג צו קומען קיין ארץ־ישראל.

אויסערדעם, האָבן אין ווין געלעבט נאָך — זייט דער פלוכט פון 1914 — צוויי זין פון ר׳ שמחה האַמערמאַן, אין יאָר 1941 האָב איך זיי באַגעגנט אין ניצאַ, אין יאָר 1943 אין דער שווייץ און איצט לעבן זיי אין אַמעריקע. מיט שרה האבערמאַנס זון, צבי, נאָך ווין האָבן מיר זיך אין קריג באַגעגנט אין אַנטווערפּן, דערנאָך האָבן מיר זיך פאַרלוירן און ערשט אין ישראל זיך ווידער געפונען.

פּיניע איינבינדערס יונגסטער זון, יידל, וואָס האָט מיט מיר געלערנט אין אייניקע דרדקי־חדרים אין ראַווע, האָט זיך אויך געפונען אין ווין, זייט די לעצטע צוואַנציקער יאָרן. ער האָט געהאַט אַ לאַסט־אויטאָ און געפירט אַגראַר־פּראָדוקטן. אין יאָר 38, אַ פּאָר חדשים פאַרן „אַנשלוס“, איז צו אים געקומען פון לעמבערג, זיין עלטסטער ברודער געצל, וואָס איז געווען אַ בערשטלמאַכער. ער האָט געפּרובט זיך איינאָרדענען דאָ, עס איז אים כמעט ווי געלונגען אין דער פאָרעם פון אַ גרינס־געשעפט, אָבער תיכף איז אויסגעבראָכן די שרפה און האָט אים פאַרטראָגן, אַ פּאָר חדשים שפּעטער, מיט נאָך אַנדערע טויזנטער קרבנות פון פּוילן קיין זבאָנשין, יענעם אומגליקלעכן לאַגער פון יידישע קרבנות, וואָס וועט בלייבן אַלס איינער פון די שענדלעכסטע שאַנד־פלעקן אויפן פּנים פונעם סאַנאַציע־רעזשים אין פּוילן. (יידישע קרבנות פון דייטשלאַנד און עסטרייך, וועלכע האָבן באַזעסן גילטיקע פּוילישע פּעסער, זענען פון די דייטשן אינעם נאָוועמבער 1938, אין גרעסטן פראָסט, אַריבערגעשטעלט קיין פּוילן. אָבער פּוילן האָט זיי דאָרטן נישט געוואָלט אַריינלאָזן, זענען זיי געבליבן אַזוי ביזן אויסברוך פון קריג דאָרטן און געהאָנגען צווישן הימל און ערד. ערשט ווען די ערשטע באָמבעס זענען געפאַלן אויפן לאַגער אין זבאָנשין און די וואָכן זענען זיך צעלאָפן, זענען זיך אויך די אומגליקלעכע קרבנות צעלאָפן; און ווער ס'איז נישט אומגעקומען גלייך פון די באָמבעס, איז דערנאָך אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ און בעלזעץ). יידל אַליין איז דערנאָך אָנגעקומען אומלעגאַל קיין ארץ־ישראל און לעבט היינט אין חדרה. פון זיין ברודער געצל האָט ער מער נישט געהערט.

נאָך האָבן דעמאָלס געלעבט אין ווין די זייגערמאַכערס: אהרן בראַנד, מלך שטאָקהאַמער און פּתחיה כ״ץ. אהרן בראַנד האָט נאָך אין יאָר 1934 צוליב קריזיס פאַרלאָזט ווין און עולה געווען קיין ישראל, וווהין ער האָט האַרט פאַרן אויסברוך פון קריג אויך אַרויפגענומען זיין יונגסטן ברודער יאַנקעלע. פּתחיה כ״ץ לעבט היינט אויך אין תל־אביב.

די געשיכטע פון מלך שטאָקהאַמער איז איינע פון די טראַגישסטע פון אונדזער לאַנדסלייט איין ווין. ער איז געקומען אַהין אין 27טן אָדער 28טן יאָר, געאַרבעט אומלעגאַל ביי אַ זייגערמאַכער, אַ ייד אַ גרויסער תלמיד־חכם און איידעלן מענטשן, וואָס האָט געהייסן פלינטשטיין און געשטאַמט אויס סאדעגורא, רומעניען. זיין שוואָגער, אויך אַ זייגערמאַכער, האָט געהאַט זייער אַ ווילע טאָכטער, עלזע; מלך מיט עלזען האָבן געהייראַט און עס איז זיי זייער גוט געגאַנגען. ענדע 1938 זענען ביידע משפחות — פלינטשטיין און שטאָקהאַמער — אָנגעקומען קיין אַנטווערפּן, אומלעגאַל. (דער פאָטער פון עלזען, קויש, האָט אַ פּאָר יאָר פריער עולה געווען קיין ארץ ישראל). מלכס פרוי, פון תמיד אָן אַ שוואַכער מענטש, האָט די שווערע לאַגע נישט געקאָנט פאַרטראָגן, האָט אָנגעהויבן קרענקען און שוועבן צווישן לעבן און טויט. אין מאַי 1940, נאָכן איבערפאַל פון דייטשלאַנד אויף בעלגיען און האָלאַנד, זענען אַ סך מענטשן אַוועק צו דער בעלגיש־פראַנצויזישער גרעניץ, דער דאַטשע־שטאָט לאַ פּאַן, ווו די פראַנצויזן האָבן, אין ערשטן וועלט־קריג, אויפגעהאַלטן די דייטשן במשך פון 3 יאָר צייט, אין דער האָפענונג, אַז די מאַזשינאָ־ליניע וועט זיי געבן יעדן שוץ. אָבער אומאויפהערלעכע באָמבן־אָנגריפן פון דייטשן, האָבן איינס־צוויי פאַרוואַנדלט דאָס שטילע דאַטשע־אָרט אין אַ וויסטן גיהנום. בעת איינעם אַזאַ לופט־אָנגריף האָב איך געטראָפן מלכן מיט עלזען אין גאַס אין לאַ פּאַן און זיי שנעל אַרויפגעפירט צו אונדז אין הויז. מיין פרוי און איך, וואָס מיר האָבן עלזען נאָך פון פריער געקענט, האָבן זיך זייער געוווּנדערט, פון וואַנען עס נעמט די דאָזיקע שוואַכע פרוי, די נייטיקע כוחות פאַר אַזאַ שווערע עקזיסטענץ. אַ טאָג שפּעטער זענען מיר זיך צעגאַנגען אויף אייביק. ווען מיר האָבן זיך, יאָרן שפּעטער, באַגעגנט מיט דער אַלמנה פון פלינטשטיין אין דער שווייץ, זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז עלזאַ איז, אין ווינטער 1940־41, אויסגעגאַנגען אין בעלגיען — אויף איר פאַרשיקונגס־אָרט אין לימבורג, וואַהין די דייטשן האָבן אַרויסגעפירט אַ טייל יידן פון אַנטווערפּן, — פון הונגער און קעלט. און ווו איז אַהינגעקומען מלך? — דאָרט ווו אַלע.

אויך ר׳ יעקב גראַפּס טעכטער און זין האָבן זיך צו

יענער צייט געפונען אין ווין און אויך זיי איז געלונגען זיך אָפּצוראַטעווען.

אנטווערפּן

קנאַפּע פיר יאָר שושניג־הערשאַפט אין עסטרייך זענען פאַר יידן געווען ווי דאָס פליסן פון אַ שטילן וואַסער, וואָס אין שטיל בלויז אויף דער אויבערפלאַך, אָבער אַ פּאָר סענטימעטער טיפער, באַקעמפן זיך קעגנגעזעצטע שטרע־מונגען מיט אַ פאַרביסענער קראַפט און דראָען יעדע מינוט אַרויפצובורענען דעם קאַמף אויף דער אויבערפלאַך און אַזוי אַרום צו פאַרוואַנדלען דעם שטראָם אין אַ פאַרניכטענ־דיקער סטיכיע.

דער רעזשים האָט גייסטיק מיט ריזן שריט זיך דער־נענטערט צום רעזשים פון מוסאָליניז, דעם צפונדיקן שכן און האָט שטופנווייז איבערגענומען יענעמס מעטאָדן. הערמעטישע צענזור האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז די באַ־פעלקערונג, וואָס האָט נישט דירעקט זיך באַשעפטיקט מיט פּאָליטיק, זאָל קיין אַנונג נישט האָבן פון דער לאַווע, וואָס זאַמלט זיך אינעם ווולקאַן, וואָס רופט זיך עסטרייך. בלויז ווער ס'האָט געקריגן צו דער האַנט אַ צייטונג פון פראַנקרייך, ענגלאַנד, אָדער אַמעריקע, האָט עפּעס דער־פאַרן דערפון, וואָס עס שפּילט זיך אָפּ אייניקע צענדליק אָדער הונדערט מעטער ווייט פון זיין הויז. אָבער אַזעלכע זענען געווען זייער ווייניק אין ווין און נאָך ווייניקער צווישן די יידן אין עסטרייך, וואָס האָבן געלעבט אויף אַ צווייטן פּלאַנעט. (אויסער אַ באַגרענעצטע גרופּע פון „החלוץ", וואָס איז זיך צוזאַמענגעקומען אין אַ קליינעם לאָקאַל, בס"ה איין אָדער צוויי מנינים יונגע „אַפּאַרטאַניסטן", ווי מ'האָט זיי דעמאָלס גערופן).

אָפיציעל זענען יידן געווען גלייכבאַרעכטיקט און טעטיק אויף אַלע געביטן פון עקאָנאָמישן, קולטורעלן און אויך טיילווייז פּאָליטישן לעבן. יידישע קאָמערציאַל־און יוסטיץ־ראַטן, אַפילו מיניסטעריאַל־ראַטן האָבן גענאָסן פאָרמעל פון גרעסטן אָנזען און כבוד. יידן זענען געזעסן אין אַלע אַמטן, אין דער פּאָליציי און געריכט, זייט ביי זייט מיט זייערע קריסטלעכע קאָלעגן און האָבן נישט געחלומט דערפון, אַז כמעט אַלע זענען — געהיימע מיט־גלידער פון דער נאַצישער פּאַרטיי. אַפילו די, וואָס האָבן געשפּילט די ראָלע פון קאָמוניסטן... אַזוי איז עס געגאַנגען ביז ענדע פעברואַר — אָנהייב מערץ 1938.

ענדע פעברואַר איז פּלוצים שושניג אולטימאַטיוו אַרויסגערופן געוואָרן דורך היטלערן קיין בערטעסגאַדען און האָט אים געמאָלדן, אַז זיין באַשיצער — מוסאָליני — האָט אים פאַרראַטן. צוריק איז ער געקומען אַלס וואַסאַל פון היטלערן. ער האָט ברייט אויפגעפּראַלעט די טויערן פון דער רעגירונג פאַר די נאַציס. די נאַצישע חיה האָט זיך אָנגעהויבן אַרומטרייבן פראַנק און פריי איבער די גאַסן פון ווין, ווי אַ ווילדע חיה, וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון שטייג אין זאָאָלאָגישן גאָרטן און אָנגעהויבן זייען גיפט און פאַרוויסטונג איבערן לאַנד. די גאַסן פון ווין האָבן אָנגעהויבן... וויינען און דאָס וואָיען פון די נאַצישע חיות האָט דיך אויפגעוועקט פון שלאָף און דו האָסט פּלוצים, אויף איינמאָל, דערפילט דעם גאַנצן עלנט, אַקעגן וועלכן דו שטייסט.

פרייטיק, דעם 10טן מערץ 1938, האָט די נאַצישע חיה צום ערשטן מאָל אַוועקגעשטעלט איר באַנאַגלטן שטיוול אויף פרעמדע ערד אין אייראָפּע און אַזוי אַרום אָנגעהויבן איר טויטן־מאַרש איבער די קברים פון אייראָפּע, וועלכער איז געווען פאַר אונדזער פאָלק — זיין גרעסטער חורבן.

די דאָזיקע נאַכט פון פרייטיק אויף שבת, וועט קיין ייד, וואָס האָט זי איבערגעלעבט אין ווין, ביזן לעצטן אָטעם־צוג נישט פאַרגעסן. מיט פאַקלען אויף אויפגעשפּיזטע געווער זענען די נאַציס, אָן אַ צאָל און אָן אַ סוף, מאַרשירט איבער די גאַסן פון ווינער באַצירקן און געזונגען נצחון־לידער, באַגלייט מיט חיהשן רעווען ווי די קולות אין דזשונגל. אין צווייטן באַצירק האָט זיך געהערט אָן אויפהער, דאָס אויסשלאָגן פון פענצטער־שויבן אין יידישע וואַרהייזער און דאָס האָרסט־וועסל־ליד האָט נישט אויפגעהערט צו דונערן און האָט פאַרגיפטעט די לופט פון דער שטאָט. דורך די גאַר־דינען אין שלאָפצימער האָבן מיר — מיין פרוי העניעלע און איך — פאַרפאָלגט דעם אויפמאַרש פון דער בעסטיאַלישער האָרדע און מיט אַנגסט געקוקט יעדע ווילע אויף אונדזער קליינער טאָכטער מערי (מרים), וואָס איז דאַמאָלס אַלט געווען אַ יאָר מיט ניין חודשים און איז געשלאָפן איר אומ־שולדיקן קינדישן שלאָף. שבת אינדערפרי, האָבן אין גאַנץ ווין געפלאַטערט האַקנקרייץ־פאָנען.

מיין ערשטער שריט, שבת אינדערפרי, איז געווען צום פּוילישן קאָנסולאַט, כדי צו פאַרלענגערן דעם פּאַספּאָרט. אָבער פאַרן איינגאַנג צום קאָנסולאַט האָבן שוין געוואַרט, זייט דריי אַ זייגער פאַרטאָג, הונדערטער פּוילישע יידן, וואָס האָבן פאַרלאַנגט דאָס זעלבע וואָס איך. יעדע ווייל זענען פאַרביי־געגאַנגען אַלטע און יונגע כוליגאַנעס און זיך געוויצלט אויפן חשבון פון די אומגליקלעכע קורבנות, אָבער געטשעפּעט האָבן זיי נישט, אויס רעספּעקט פאַרן פּוילישן אָדלער, וואָס איז געהאַנגען איבערן איינגאַנג אין הויז. דאָס איז געווען בלויז געציילטע שעהן פאַר דעם, ווי די פּוילישע געזאַנדשאַפט האָט פאַרעפנטלעכט אין אַלע צייטונגען אַ באַגריסונג לכבוד דער „פאַראייניקונג פון די צוויי שוועסטער־לענדער" און צוגעזאָגט איר לאָיאַליטעט. נאָכן אָפּשטיין ביז פיר אַ זייגער נאָכמיטאָג,

בין איך ענדלעך אָנגעקומען פאַר אַ שאַלטער און דערקלערט, אַ פּיינטלעכן געזיכט אויף דער אַנדערער זייט, וואָס איך פאַרלאַנג.

— „איר מוזט איבערלאָזן אייער פּאַספּאָרט אויף אייניקע טעג. אין משך פון דער אַנדערער וואָך וועט איר אים קריגן פאַרלענגערט."

אָפּגעאָטעמט, האָב איך פאַרלאָזט דעם בנין פון קאָנסולאַט אונטערן קנאַהדיקן בליק פון הונדערטער אויגן, וואָס האָבן מיך מקנא געווען, וואָס איך האָב שוין דערלעדיקט מיין זאַך, בעת זיי האָבן זיך געגרייט דאָ אַדורכצונעכטיקן די נאַכט — און אפשר אויך די צווייטע — ווייל מאָרגן איז דאָך זונטיק און דער קאָנסולאַט וועט אוודאי זיין געשלאָסן.

איך האָב אַפילו נישט באַגריפן דאַמאָלס, אַז אין יענעם טאָג האָט זיך פאָרמעל פאַרענדיקט מיין פּוילישע בירגערשאַפט, וואָס איז צוריק מיט הונדערטער יאָרן דערוואָרבן געוואָרן מיט בלוט און מי דורך מיינע זיידעס אויס מיינץ און וואָרמייזע, אָדער פון קאָרדאָווע.

ערשט דאַמאָלס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס געיעג מיט דער צייט. אין געשעפט איז געקומען אַ קאָמיסאַר, וואָס האָט פאַראָרדנט, אַז איך זאָל שטיין פאַר מיין געשעפט מיט אַ שילד „אַ שווײַן איז, ווער עס קויפט ביי יידן!", — איך בין געוואָרן געצוווּנגען אָפּצוזאָגן דער פרוי, וואָס האָט ביי אונדז געאַרבעט אין דער וווינונג. די דאָזיקע מאַריאַ, וואָס האָט קיינמאָל נישט אויסגעהאַלטן מער ווי 2 — 3 מאָנאַטן אויף איין פלאַץ, איז ביי אונדז געווען שוין קנאַפּע צוויי יאָר און פלעגט טענהן, אַז נישט אַמאָל אין גן־עדן קען עס אַ מענטש גיין בעסער, ווי עס גייט איר ביי אונדז; אָבער אָפּזאָגן אַן אַרישן אָנגעשטעלטן איז געווען פאַרבאָטן.

איך האָב געפּרוּווט מיך אַרומזען וועגן עפּעס אַן עמיגראַציע־מעגלעכקייט, ווייל עס איז אונדז קלאָר געוואָרן, אַז מיר מוזן פאַר יעדן פּרייז פון ווין אַוועק, נאָך איידער עס וועט ווערן צו שפּעט. אין איינעם אַ מאָמענט פון גרעסטער פאַרצווייפלונג האָט אונדז אַ פריינט געגעבן די עצה, מיר זאָלן זיך פאַרבונדן מיט זיין ברודער אין בריסל, אפשר וועט ער אונדז העלפן. נאָך פינף טעג האָבן מיר באַקומען פון בריסל אַן ענטפער, אַז מיר זאָלן גלייך פאָרן קיין אַאַכן, אַ שטאָט אויף דער דייטש־בעלגישער גרעניץ, און דאָרט זיך באַגעגענען אין אַ געוויסן האָטעל.

דאָ האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז דאָס קינד האָט געקריגן הויכן פיבער. בעת דער לאַנגער רייזע פון ווין ביז קעלן, האָט קיינער פון די דייטשן נישט געפונען פאַר נויטיק אָפּצוטרעטן דער פרוי מיטן קינד אויף דער האַנט אַ פּלאַץ אויף אַ פּאָר מינוט. אין דער באַן איז געווען זייער ענג און זיי זענען געשטאַנען די גאַנצע צייט ביים אָפענעם פענצטער און דאָס קינד האָט געקריגן אַ שטאַרקע אַנגינע. מיט שווערע מי האָבן מיר באַקומען אַן אַדרעס פון אַ יידישן דאָקטאָר, וועלכער, זעענדיק אונדזער לאַגע, האָט אונדז געטרייסט און פאַרשפּראָכן צו טון אַלץ מעגלעכע, כדי אונדז צו העלפן.

צו דער באַשטימטער צייט, נאָכמיטאָג, איז אונדזער פירער געקומען אין האָטעל און אַרויף צו אונדז אין צימער. ער האָט תיכף געזען, וואָס דאָ איז געשען און מיט רעזיגנאַציע אַראָפּגעלאָזט די הענט.

— ער איז 99 פּראָצענט זיכער, אַז מיר וועלן אַריינפאַלן צו דער געסטאַפּאָ אין די הענט. ער בעט פון אונדז בלויז איין זאַך: אין דער רגע, ווי מ'וועט אונדז כאַפּן, זאָלן מיר זאָגן, אַז ער איז אויך אַ יידישער פּליט, ווי מיר און נישט אונדזער פירער.

דער דאָקטאָר איז ווידער געקומען אין אָוונט און דערהערנדיק, אַז מיר דאַרפן באַלד גיין איבער דער גרעניץ, האָט ער דעם קינד געגעבן אַן איינשטיך קעגן פיבער און דאָס קינד איז איינגעשלאָפן. אַ האַלבע שעה שפּעטער זענען מיר שוין געזעסן אין אַ טראַמוויי, וואָס איז געפאָרן צו דער גרעניץ. אין מיטן וועג זענען מיר פון אים אַראָפּ און אַריין אין אַ געסל, ווו ס'האָט געפירט אַ ליים־וועג צו אַ גרויסן פעלד, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכנדיקן דראָט. מיר זענען קריכנדיק דערגאַנגען צו אַן אָרט, באַוואַקסן מיט אַ געדיכטן פלאַנצן־צוים, וואָס האָט אָפּגעטיילט דאָס פעלד פונעם וועג, וועלכער איז אייגנטלעך געווען די גרענעץ. נישט ווייט פון דאַנען האָבן מיר געזען ליכט און דער פירער האָט אונדז שטיל געזאָגט, אַז דאָס איז די סטאַציע פון דער דייטשער גרעניץ־וואַך. אין דער רגע האָבן אויפגעלויכטן, אויף יענער זייט פלאַנצונגען, דאָס ליכט פון צוויי ביציקלען און דער פירער האָט אונדז געגעבן אַ ווונק איינצוהאַלטן דעם אָטעם. דאָס זענען געווען צוויי דייטשע גרענעץ־זשאַנדאַרמען. שפּעטער האָט דער פירער אונדז אָנגעוויזן אַ גרויסן שניט אין צוים און, קריכנדיק, זענען מיר אַריבער אויף דעם צווייטן זייט וועג און ענדלעך אָנגעקומען דאָרט, ווו ס'איז געווען בעלגיען.

אויף דער נאַכט זענען מיר געבליבן אויסרוען ביי אַ פויער און אויפן צווייטן טאָג געפאָרן מיטן באַן ביז בריסל, ווו מיר האָבן געדונגען אַ צימער, כדי צו קענען אַוועקלייגן דאָס קראַנקע קינד. ליידער איז איר נישט בעסער געוואָרן, טראָץ מיר האָבן איר געגעבן יעדע מעדיצינישע הילף. אַ פּאָר טעג שפּעטער, האָבן מיר באַגעגנט אין אַ הויז אַ פרוי, וואָס האָט אונדז געראַטן צו קומען קיין אַנטווערפּן. דאָרט זענען די יידן מער קאָנצענטרירט און זי מיינט, אַז דאָרט

איז אויך פאַראַן אַ בעסערע מעגלעכקייט עפּעס צו פאַרדינען.

מיר האָבן אין בריסל דערפילט צום ערשטן מאָל דעם טעם פון אַ מענטש אָן אַ היים, אַ פּליט צווישן אייניקע מנינים יידישע פּליטים, וואָס קומען זיך צוזאַמען אין דעם איינאונאיינציקן יידישן רעסטאָראַן אין אַזאַ ריזן שטאָט. מיט די איינגעזעסענע יידן אין בריסל האָט מען קיין קאָנטאַקט נישט געהאַט, אויסערן רעטונגס־קאָמיטעט, וואָס האָט אויסגעטיילט אַ צעטל צום עסן און אַ שטיצע פון אַזויפיל און אַזויפיל פראַנק יעדע וואָך צום לעבן, אָדער אַ צעטל צו אַ דאָקטאָר, ווען מ׳האָט זיך געניייטיקט אין מעדיצינישער הילף. אָבער מיר זענען באַלד אַריבער קיין אַנטווערפּן און דאָרט האָבן מיר דאָס קראַנקע קינד אַריינגעגעבן אין שפּיטאָל, פונוואַנען מיר האָבן עס, נאָך 12 טעג, אַרויסגענומען אין אונדזער נייער ווינונג.

מ׳האָט אָנגעהויבן זיך אַרומקוקן וועגן עפּעס צו פאַרדינען. אין קירזשנעריי בין איך געווען אַ שוואַכער בעל־מלאכה, (האַנדלען איז נישט געווען מיט וואָס — אַ חוץ, וואָס ס׳איז געווען זייער שטרענג פאַרבאָטן). העניעלע האָט זיך דערמאָנט, אַז מיט יאָרן צוריק האָט מען זייער געלויבט די קליידער, וואָס זי פלעגט זיך אויפנייען און מיט אַ סענטימעטער אויס אַ שטיקל שפּאַגאַט האָט זי אָנגענומען צו מאַכן דאָס ערשטע קלייד. מיר זענען אויך באַלד געוווּיר געוואָרן, אַז אין אַנטווערפּן לעבן אייניקע ראַוווער.

דער ערשטער איז געווען מלך פאסטער, וואָס איז געווען אַן אָנגעזעענער קירזשנער אין אַנטווערפּן און האָט באַזעסן אַ געשעפט מיט אַ ווערקשטאַט. ער פלעגט אָפּט זיך נייטיקן אין מאָדעלן פון פעלץ־מאַנטל, אויסגעשניטן פון דיקן פּאַק־פּאַפּיר, און מיין פרוי העניעלע פלעגט דאָס פאַר אים מאַכן מיט גרויס טאַלאַנט. אויך פלעגן מיר פאַר אים אויספאַרטיקן מאַנטלען און אונדזערע פאַמיליעס האָבן זיך נאָענט באַפריינדעט.

דערנאָך האָבן מיר אויסגעפונען דאָרטן חיים גראַנדעס, וואָס האָט דאָ געענדיקט די פאַקולטעט פון עקאָנאָמיע, חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון ריינדל און זי אַרויסגענומען אַהער. ער האָט געהאַט אַ געשעפט פון מעבל און גאַרדינשטאָפן און עס איז אים זייער גוט געגאַנגען. זייער שטוב איז מיר מיט דער צייט געוואָרן אַ צווייטע היים, אַזוי ווייט, אַז דעם 10־טן מאַי 1940, ווען די נאַצי־חיה איז באַפאַלן בעלגיען, זענען אונדזערעביידע פאַמיליעס צוזאַמען אַנטלאָפן פון אַנטווערפּן.

נאָך איין לאַנדסמאַן אונדזערער האָט געוווינט דאַמאָלס אין אַנטווערפּן — שלום, דער איידעם פון ר׳ שלמה זלמן, דעם גרויסן חסיד פון דער אַלטער קלויז; ער איז געווען שוחט פון דער פרומער קהלה, אָבער פּלוצים האָט די פּאָליציי אים נישט געוואָלט מער פאַרלענגערן דעם אויפהאַלט און בלויז אייניקע וואָכן פאַרן אויסברעכן פון קריג איז ער צריקגעפאָרן אַהיים. איך האָב זיך מיט אים באַגעגנט צופעליק, ער האָט מיך דערקענט און געפרעגט, צי איך בין נישט מרדכי לייב קעסעלס זון, ווו ס׳איז פאָריקן סוכות געשטאָרבן אַ טאָכטער... פון אים בין איך דאַמאָלס געוווּיר געוואָרן, אַז מיין שוועסטער חנה, וועלכע איז מיר געווען אַזוי טייער, איז געשטאָרבן. די עלטערן האָבן עס פאַר מיר פאַרשוויגן.

יאָ, ווען די פּאָליציי אין אַנטווערפּן וואָלט אים געווען דאַמאָלס פאַרלענגערט דעם אויפהאַלט, קען זיין, ער וואָלט נאָך היינט געווען צווישן אונדז!

נאָך האָבן אין אַנטווערפּן געלעבט — אָבער אומלעגאַל — בן־ציון רייזער (אַ זון פון ר׳ יאָשע בנצינוס), קלמן שפּינדלער און אויך קלמן כ״ץ.

די לעבנסבאַדינגונגען פון די לעצטע זענען געווען זייער שווער — נישט מאַטעריעל, ווייל זיי האָבן געאַרבעט און שיין פאַרדינט — נאָר, ווייל די פּאָליציי האָט זיי געיאָגט, אייניקע מאָל געכאַפּט און געשטעלט איבער דער גרענעץ, אַמאָל קיין פראַנקרייך און אַמאָל קיין לוקסנבורג. זיי זענען יעדעס מאָל צוריקגעקומען און ווייטער געאַרבעט ביזן צווייטן מאָל; אָן אַן אויפהער, אָבער אַרויסגיין אויפן גאַס, האָבן זיי נישט געוואַגט.

די פּאָליטישע לאַגע אין בעלגיען אין יענער צייט, איז ווי כמעט תמיד אין בעלגיען געווען געשפּאַנט. אַחוץ דעם אייביקן קאָנפליקט צווישן פלעמער און וואַלאָנען, זענען נאָך פאָרגעקומען אין גאַנצן לאַנד רייבונגען, אַלס פועל־יוצא פונעם פאַרלוירענעם בירגער־קריג אין שפּאַניען.

דאָס יידישע לעבן אין אַנטווערפּן ווידער איז געשטאַנען אונטערן שווערן צייכן פון דער זיך אָנהייבנדיקער אויסראָטונג פון דייטשן יידנטום. טאָג־טעגלעך זענען צוגעקומען נייע מאַסן פּליטים אויס דייטשלאַנד, עסטרייך און דעם פאַרקויפטן טשעכן. דאַמאָלס האָבן אָנגעהויבן אַרומשווימען אין חלל די ערשטע פאָדערונגען פון היטלערן אויף דאַנציג. אַ קלענער טייל פון די פּליטים איז ווייטער געפאָרן מעבר־לים, אָבער דער גרעסטער טייל איז געבליבן זיצן אין בעלגיען, ווייל אַלע לענדער אויף דער וועלט זענען פאַר זיי געווען געשלאָסן. איצט האָבן די בעלגיער נישט מער געלאָזט די פּליטים פריי אַרומגיין, נאָר זיי איינגעזעצט אין פּליכטלינגס־לאַגערן, אָדער אין צוגעוויזענער רעזידענץ. נאָכן אַטענטאַט פון הערשל גרינשפּאַן אין פּאַריז אויפן אַמבאַסאַדע־יועץ פאָן־ראַט, וואָס האָט געדינט די נאַציס אַלס אָפיציעלער אויסרייד אָנצוהייבן מיט דער מאַסן־פאַרניכטונג פון אונדזער פאָלק (די אַזוי גערופענע „קריסטאַל־נאַכט״),

איז די שפּאַנונג געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. מ׳האָט געהאַט דאָס געפיל, ווי אַ דיקע שנור וואָלט זיך אַרומגעוויקלט, ווי אַ שלאַנג, אַרום דעם האַלדז און ציט אים אַלץ פעסטער און פעסטער איין.

דער זומער 1939 איז געקומען. דער רעטונגס־קאָמיטעט האָט געהאַט זייער אַ שווערע און פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט צו באַהאַנדלען אַזויפיל מאַסן פליטים. ער האָט געמאַכט שווערע אָנשטרענגונגען האַלבוועגס צו באַשפּייזן און באַקליידן די, וואָס זענען געווען אין דער גרעסטער נויט און האָט אויך באַזאָרגט מיט רייזע־שפּעזן יעדן, וואָס האָט נאָר געהאַט וואוהין צו פאָרן. אָבער די וועלט איז געווען ווי הערמעטיש געשלאָסן. קיין לאַנד האָט זיך נישט דערקלערט גרייט אויפצונעמען די אומגליקלעכע קרבנות, וועלכע היטלער האָט שוין געהאַט פאַרמשפּט צום פאַרניכטן. און אַז דער איבערפאַל אויף פוילן איז געקומען, איז די דעפּרעסיע נאָך טיפער געוואָרן. דער שרעק איבערן גורל פון די טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, האָט זיך צוזאַמענגעמישט מיטן אומבאַשרייבלעכן עלנט פון אַ קרבן, וואָס פילט, אַז ער געפינט זיך איינגעשלאָסן ווי אין אַ מויזןשטייג און יעדע מינוט קען עמיצער קומען און אַרויפגיסן אויף איר נאַפט און זי אונטערצינדן.

ס׳איז אָנגעקומען דער ווינטער 1939. איבער לעמבערג האָבן אָנגעהויבן קומען ברייוו פון די היימען און מיר האָבן לייכטער אָפּגעאָטעמט. אָבער אויף ווי לאַנג?

✶

דער 10־טער מאַי 1940 איז געווען אין אַ פרייטיק. דעם אמת געזאָגט, האָט מיך דאָס אַלץ געטראָפן נישט אומדערוואַרט. אויך אונדזער פריינט גראַנדעס, מיט וועלכן איך פלעג אָפט רעדן איבער דער לאַגע האָט געהאַלטן, אַז די נייטראַליטעט פון בעלגיען איז אַ זאַך, וואָס בלויז בעלגיען אַליין גלויבט, אַז זי איז דורך דעם באַשיצט. גראַנדעס האָט נאָך אַ פּאָר טעג פריער אַוועקגעשיקט זיין פרוי אסתר מיט די קינדער קיין לאַ־פּאַן אויף דער פראַנצויזישער גרענעץ, אין גלויבן, אַז דאָרט וועט מען אפשר זיין מער געשיצט.

5 אַ זייגער פאַרטאָג, האָט מיך אויפגעוועקט פון שלאָף עפּעס אַ מערקווירדיקער רוישן פון מאָטאָרן, וואָס האָבן מיין, מיט חשד אָנגעפולט האַרץ, ווי אָנגעזאָגט, אַז עפּעס דערנענטערט זיך אַ צרה. איך בין אַראָפּ פון בעט און צו צום פענצטער און אָנגעהויבן נישטערן מיט די אויגן איבערן לויטערן בלאָען הימל. מיין בליק האָט אינגיכן אַנטדעקט אַ מחנה פון נאַציש ע עראָפּלאַנען און פלוצים האָבן זיך אָנגעהויבן שיסן פון הימל באָמבעס און פייער, שויבן האָבן אָנגעהויבן זיך שיטן און ווענט צו טרייסלען. מענטשן האָבן אָנגעהויבן לויפן בהלהדיק אין די שוץ־קעלערס.

אַז דער לופט־אַטאַק איז פאַרביי, בין איך אַראָפּ אין גאַס זען, וואָס עס טוט זיך דאָרט. איך בין גלייך אַוועק צו חיים גראַנדעס הערן וואָס ער מאַכט. מיר האָבן פריער נאָך געהאַט אָפּגערעדט, אַז אין פאַל פון אַ דייטשן אָנגריף אויף בעלגיען, זאָלן מיר צוזאַמען אַוועק קיין לאַ־פּאַן. אָבער די קאָמוניקאַציע איז שוין פון ערשטן טאָג געווען דעזאָרגאַניזירט און אַ ריזיקער כאַאָס האָט געהערשט אויף די וועגן. אַ וועג וואָס דויערט נאָרמאַל 10 מינוטן פאָרן, האָט געדויערט אין יענעם טאָג מער ווי צוויי שעה. מיר זענען אַרויס פון אונדזער דירה און ענדלעך נאָך שעהנלאַנג צוגעקומען אויסגעמוטשעטע צום טונעל פון באַן, ווו פאַרן איינגאַנג איז געשטאַנען אַ פּאָליסמאַן און פאַרלאַנגט די פּעסער.

גראַנדעס איז מיט זיין פּוילישן פּאַס אָן שטערונגען פאַרביי, אָבער העניעלען און מיך האָט מען פאַרהאַלטן, ווייל מיר האָבן באַזעסן בלויז נאַנסן־פּעסער פון דער בעלגישער רעגירונג. ענדלעך שפּעט נאָכמיטאָג איז אַ וואַכמאַן געקומען און האָט אונדז צוריקגעבראַכט אונדזערע פּעסער און אונדז באַפרייט. איך בין שוין געווען אַזוי צעבראָכן, אַז איך האָב שוין געוואָלט צוריק אַ היים, אָבער העניעלע האָט געטענהט, אַז צוריק איז נישטאָ! מיר זענען צוריק צום טונעל. אַ האַלבע שעה שפּעטער האָבן מיר דערגרייכט דעם באַנהויף און ווי גרויס איז געווען אונדזער איבעראַשונג, אַז מיר האָבן דאָרט נאָך געטראָפן חיים גראַנדעס. ער איז נאָך געזעסן דאָרט מיט זיין געפּעק פון פאַרמיטאָג, ווייל עס איז נישט געווען מיט וואָס צו פאָרן. די באַן איז נישט אָנגעקומען, ווייל די ליניע איז דורך די דייטשן צעשטערט געוואָרן. מיר זענען געזעסן און געזעסן, בעת אויפן הימל זענען אַלעמאָל דייטשע עראָפּלאַנען געפלויגן אַהער און אַהין און פון ווייטנס האָט זיך אַלעמאָל געהערט עקספּלאָזיעס. ענדלעך פאַרנאַכט איז אָנגעקומען פון ערגעץ אַ באַן און מיר זענען בדוחק אַרויף. שפּעט, נאָך האַלבער נאַכט, זענען מיר ענדלעך אָנגעקומען קיין לאַ־פּאַן, אויף דער פראַנצויזישער גרענעץ.

די סירענען האָבן אויך דאָ יעדע פּאָר מינוט אַלאַרמירט. מיר זענען ווי עס איז, צוגעקומען צו דער דירה, ווו פרוי גראַנדעס האָט געוווינט מיט די צוויי קינדער און צוזאַמענגעקורטשעט פון קעלט און שרעק זענען מיר אַזוי איבערגעקומען די נאַכט. ווען מיר זענען אַרויס דעם צווייטן טאָג אין גאַס, האָט אונדז דער אָנבליק כמעט ווי באַרואיקט; אַזוי שטיל, רואיק און זיכער האָט אונדז אויסגעוויזן דאָס קליינע דאַטשע־שטעטעלע לאַ־פּאַן. אַ פּאָר טעג שפּעטער ערשט האָבן מיר דערזען, ווי נאַאיוו אונדזער מיינונג איז געווען און ווי פאַלש מיר האָבן אָפּגעשאַצט אונדזער לאַגע.

נאָך אַ פּאָר געציילטע טעג בלויז, איז גאַנץ בעלגיע און צפון־פראַנקרייך, לענגאויס די ברעגעס פון צפונדיקן ים ביזן אַטלאַנטיק, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין ענדלאָזן מבול פון דעזאָרגאַניזירטן און דעמאָביליזירטן מיליטער און פליטים, פליטים פון האָלאַנד, בעלגיען און פראַנקרייך אָן אַ צאָל און אָן אַ שיעור.

וויפיל מאָל מיר האָבן זיך געפּרוּווט אַדורכרייסן דורך דער ראַמפּע, וואָס האָט אָפּגעשניטן פראַנקרייך פון בעלגיען, אָבער יעדעס מאָל צוריקגעשטויסן געוואָרן דורך די פראַנצויזישע זשאַנדאַרמען:

— „שטאַטנלאָזע קענען נישט אַריבער!"

מיר האָבן לאַנג שוין פאַרלאָזט לאַ־פּאַן און געפונען זיך אין אַ שאַפּע האָרט אויף דער גרענעץ. אונדזער לאַגע האָט זיך אָבער נישט געענדערט, נישט אַהער און נישט אַהין. איין נאַכט אָבער איז דער פראָנט שוין געווען אַזוי נאָענט פון אונדז, אַז מיר האָבן שוין געהערט די האַרמאַטן איבער אונדזערע קעפּ, דאַמאָלס האָבן מיר באַשלאָסן:

— „מיר מוזן אַריבער!" — און געלאָזט זיך צו דער ראַמפּע.

— „זאָל געשען מיט אונדז, וואָס עס וויל"!

און ס'איז געשען דער נס; דער זשאַנדאַרם, נעבן וועלכן מיר זענען פאַרביי, האָט געזען העניעלעס אַלטן, אומגילטיקן, פּוילישן פּאַספּאָרט, האָט אים אַפילו נישט אויפגעמאַכט און אונדז געוויזן, אַז מיר קענען גיין.

אַריבער אין יענער זייט, קיין פראַנקרייך, האָבן מיר זיך ערשט דערמאָנט אָן פאַמיליע גראַנדעס, וועלכע זענען געבליבן אין לאַ־פּאַן, צוליב זייער ניי־געבוירן קינד; אָבער פיל דערפון צו קלערן איז נישט געבליבן קיין צייט. די צייט האָט געאיילט און מיר האָבן געשטרעבט צו לויפן שנעלער, ווי דאָס דייטשע מיליטער. מיט האַרצקלאַפּן פלעגן מיר זיך אין די שפּעטערע יאָרן, פון צייט צו צייט, אָן זיי דערמאָנען און מיט זאָרגן געקלערט, וואָס ס'האָט מיט זיי געקענט געשען. אָבער ווער קען זיך פאַרשטעלן אונדזער פרייד, ווען מיר האָבן געלעזן אין פערטן ביולעטין, אַז זיי האָבן זיך געראַטעוועט און לעבן אין בריסל.

מיר האָבן דאַן אָנגעהויבן לויפן ווי די שדים, אויס מורא מ'זאָל אונדז נישט דערזען און כאַפּן צוריק. פּלוצלינג האָט זיך אַראָפּגעלאָזט די נאַכט און דער הימל האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ ים פון פייער און שטאָל, אָבער מיר זענען אַלץ מער, אַלץ ווייטער געלאָפן. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען צו אַ צעשמעטערטער פאַבריק און באַשלאָסן צו בלייבן דאָ, ביז ס'וועט ווערן טאָג. העניעלע און איך, האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויף דער הילצערנער בריק און מערי איז געבליבן ליגן אין איר ספּאָרט־וועגעלע, וואָס מיר האָבן מיטגענומען פון אַנטווערפּן און האָט זיך נאָך קוים געהאַלטן; אָבער אַ דרימל צו כאַפּן איז געווען גאַנץ אוממעגלעך, ווייל די באָמבעס און די אַנטי־פליגער אַפּוער האָבן געהאַלטן אין איין אויפטרייסלען די נאַכט. כאָטש ס'איז געווען אַ גרויסע סכנה צו בלייבן אין דער חורבה יענע נאַכט, אָבער מ'האָט נישט געקענט פון דאָרט אַרויס, ווייל ס'איז געווען פאַרבאָטן צו זיין אין דער נאַכט אויף דער גאַס.

ווען דער טאָג האָט אָנגעהויבן גרויען, דער הימל האָט גענומען לאַנגזאַם אויסלעשן זיינע פייערס, זענען מיר אַרויס ווייטער אין וועג. פון די זאַכן, וואָס מיר האָבן מיטגענומען פון אַנטווערפּן, האָבן מיר נאָך געהאַט בלויז דאָס קינדער־וועגעלע און אַ דעקע פאַרן קינד צום צודעקן עס אין די קאַלטע נעכט. נאָך אַ פּאָר שעה מאַרשירן, זענען מיר אָנגעקומען קיין דאַנקערק.

דאָס בילד פון דער שטאָט איז געווען מוראדיק. צעשטערטע הייזער און שריפות, וואָס קיינער האָט זיי נישט געלאָשן. סירענעס וווינען אָן אויפהער און מיליטער — כחול על שפת הים. פראַנצויזן, ענגלענדער, פּאָליאַקן, יאָגן אַהער און אַהין, די וועגן פול מיט פליטים און איבער אַלעמענס קעפּ די דייטשע עראָפּלאַנען.

ווען זיי פלעגן אָנקומען, די עראָפּלאַנען, און מען איז געווען ווייט פון אַ שוצקעלער, פלעגט מען פאַלן און זיך אויסלייגן אויפן באָדן; אָבער נישט אַלע פלעגן זיך פון באָדן אויפהייבן; אַזוי האָבן די דייטשע מאַשין־געווער פון אַלע זייטן געקאָסעט. מיר האָבן געפּרוּווט זיך דערשלאָגן צום באַנהויף, אָבער אויפן טויער איז געהאָנגען אַ שלאָס און אַ באַקאַנטמאַכונג האָט אָנגעזאָגט, אַז דער לעצטער צוג איז פון דאַנען אָפּגעפאָרן נעכטן פאַרטאָג. מיר זענען אַוועק צום האַפן מיט דער האָפענונג, צו קענען אַריבער קיין דאָווער אין ענגלאַנד. אָבער ס'איז אונדז נישט געלונגען.

מיר זענען צוריק אין שטאָט און אָנגעהויבן זאָרגן וועגן אַ שטיקל ברויט פאַרן קינד און איך בין אַוועק עס באַזאָרגן. ווען איך בין צוריקגעקומען צום פּלאַץ, ווו כ'האָב איבערגעלאָזט העניעלען מיטן קינד, האָב איך פלוצים דערהערט, אַז זי רופט מיך פון אַ פּול באַלאָדענעם אויטאָ מיט ענגלישע מאַטראָזן. מיט שווערע מי האָבן זיי קוים מסכים געווען אויך מיך מיטצונעמען. מיר זענען געווען איבערגליקלעך, מיינענדיק, אַז זיי וועלן אונדז פירן כאָטש ביז פּאַריז; אָבער ליידער האָבן זיי אונדז געפירט נאָר ביז קאַלעע און דאָרט אונדז אַראָפּגעלאָזן אין מיטן גאַס. פון דעם, מיט מיליטער און פליטים, אָנגעפּולטן קאַלעע — האָבן מיר זיך קוים און מיט גרויס אָנשטרענגונגען, אַרויסגעריסן און אָנגעקומען אין אַ קליין שטעטעלע נעבן „בולאָן־סיר־מער". ס'איז שוין געווען פאַרנאַכט, אויפן גאַס איז שוין

געווען אַלץ שטיל ווי אויסגעשטאָרבן, צוליב דעם אויסגאַנג־פּאַרבאָט, נאָכדעם ווי ס'ווערט פינצטער און פון ערגעץ האָט זיך נישט אַרויסגעריסן אַ פּונק פון ליכט.

מיר זענען געבליבן שטיין זייער פאַרצווייפלט און נישט געוווּסט, וווּ מ'טוט זיך אַהין, כדי איבערצונעכטיקן די קאַלטע שטורמישע נאַכט. פון ים האָט געבלאָזן אַ שניידיקער ווינט און די ציין האָבן געקלונגען, ווי צום אויסשיטן זיך. ס'האָט זיך געהערט אומאויפהערלעך דאָס זשומען פון מאַטאָרן; דאָס זענען די דייטשע באָמבערס געפלויגן קיין ענגלאַנד און פון יענער זייט קאַנאַל, האָבן זיך געהערט דומפּע עכאָס פון עקספּלאָזיעס און פייער האָט זיך געשאָטן איבערן גאַנצן ים.

מיר האָבן גלייך באַמערקט, אַז מיר שטייען פאַר אַ קירכע. האַפנדיק, אַז די טיר פון איר איז אָפן, זענען מיר אַרויף די 5 טרעפּ, וואָס האָבן צו איר געפירט. אָבער זי איז געווען פעסט פאַרשלאָסן און אונדזער פאַרצווייפלונג אָן אַ גרענעץ. מיר האָבן שוין געהאַט בדעה זיך אויסצולייגן אויף די שטיינערנע טרעפּ פאַרן איינגאַנג פון דער קירכע, אין דער האָפענונג אַזוי אַרום זיך צו קענען אָביסל שיצן פאַרן ווינט פונעם ים, ווי פון דער שוואַרצער נאַכט.

פּלוצים איז פאַר אונדזערע אויגן אַרויסגעשוווּמען אַ פרוי אין אַ שוואַרצער פעלערינע, באַלויכטן אונדז מיט אַ טאַשן־לעמפּל און אונדז געפרעגט, אויף פראַנצויזיש, צי מיר זענען פּליטים. הערנדיק, אַז מיר זענען יידישע פּליטים פון פּוילן, האָט זי אונדז גערופן מיט זיך מיטצוגיין. נאָכן פאַרבירן אין אייניקע פלעצער אונדז איינצוקוואַרטירן נאָר צום איבערנעכטיקן, האָט זי ליידער געפונען אַלע ערטער פול מיט פּליטים און זי האָט געמוזט אונדז נעמען צו זיך אין איר אייגענער שטוב. זי האָט אונדז געגעבן פון אַלעם בעסטן, זאַגאַר אַ וואַנע צום אָפּוואַשן זיך; אָבער האָט אונדז געבעטן, אַז אַלץ, וואָס מיר וועלן זען און הערן ביי איר אין הויז — זאָל בלייבן אַ סוד.

בעת אַן אַלאַרעם, ווען מיר זענען אַראָפּ אין די שוץ־קעלערן — האָבן מיר טאַקע געזען, אַז דאָרט האָט זיך באמת געפונען דער גאַנצער גענעראַל־שטאַב פון די אַליאירטע, צום רומען די אַרמיי אויף יענער זייט לאַ־מאַנש־קאַנאַל קיין ענגלאַנד. נאָכן ליגן אַ גאַנצע נאַכט אין קעלער, זענען מיר אינדערפרי ווידער אַרויף צו איר אין שטוב און די מאַדאַם בערטאַ האָט אונדז מכבד געווען מיט אַ פיינעם פרישטיק און אונדז אויף באַשאַנקען מיט אַ נייעם קינדער־וואָגן; האָט זיך מיט אונדז געזעגנט און געבעטן, אַז אויב מיר וועלן דעם קריג איבערלעבן און אַמאָל ווידער צוריק־קומען אין יענע קאַנטן, נישט פאַרגעסן זי צו באַזוכן, אויב זי וועט זיין ביים לעבן... און די אַליאירטע וועלן זיגן...

עס האָט בלויז געדויערט אַ פּאָר מינוטן, ווי מיר זענען אַדורכגעגאַנגען דאָס גאַנצע שטעטל און מיר זענען ווידער געשטאַנען אויף אַ שאָסיי, לענגאויס דעם ברעג פון לאַ־מאַנש. פּלוצים איז אָנגעקומען אַן אויטאָ מיט פּליטים, צו וועלכן ס'איז געווען צוגעטשעפּעט פון הינטן אַ צווייר־רעדער־דיק האַנט־לאַסט־וועגעלע. די שאָפערן פון אויטאָ זענען געווען סאָלדאַטן און פאַר אַ פּרייז פון אַ טויזנטער־פראַנק, האָבן זיי העניעלען מיטן קינד אַרויפגעשטופּט צו די פּליטים און מיר אָנגעוויזן זיך אַריינצוזעצן אין דעם האַנט־לאַסט־וועגעלע. נאָכן אָפּפאָרן אַזוי אַ צוויי־דריי שעה לענגאויס דעם בלויען ים, אין וועלכן עס האָט זיך אָנגעהויבן שפּיגלען אַ צעגליטע זון, זענען מיר אָנגעקומען אין דער האַפן־שטאָט בולאָן־סיר־מער. בולאָן איז אין יענעם טאָג געווען ענלעך צו אַ צעשטורעמטן ים; פון האָלאַנד און לוקסעמבורג, פון בעלגיען און צפון־מזרח־פראַנקרייך האָבן זיך צוזאַמענגע־פרעסט אַ סך מיליאָנען מענטשן, אויסער די סאָלדאַטן פון די אַליאירטע אַרמייען, וואָס האָבן זיך דעם גאַנצן טאָג מיינסטנס געפונען אין וועלדער אַרום די שטעט און די גאַנצע געגנט האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ ריזן־שטח באַוואַקסן מיט מענטשלעכע קעפּ.

אַלע האָבן זיך געדרענגט צום האַפן, אָדער סתם ברעג פון ים, מיט דער האָפענונג צו געפונען דאָרט עפּעס אַ מעג־לעכקייט צום אַריבערשווימען קיין ענגלאַנד, וואָס איז גע־לעגן אַזוי נאָענט פון דאָרט, אַז מ'האָט געקענט זען מיט די בלויזע אויגן, וואָס ס'טוט זיך קעגנאיבער ליגנדיקן ענגלישן ברעג. מיט איינער אַזאַ כוואַליע, זענען מיר אויך פאַרטראָגן געוואָרן צום האַפן און געבליבן שטיין אויפן ראַנד פון אַ מויער, הויך אַ 8—10 מ', וואָס האָט אָפּגעטיילט די שטאָט פון ים. דאָס וואַסער איז געווען גלאַט ווי אַ שפּיגל און מ'האָט נישט געזען קיין צייכן פון אַ שיף, ווי ווייט די אויגן האָבן דערגרייכט. טראָצדעם זענען דייטשע עראָפּלאַנען אַלע ווייליע געפלויגן אַהער און אַהין און מיט די מאַשין־געווער געקאָסעט דעם המון. מ'איז געפאַלן און איינגעגראָבן דעם קאָפּ טיף אין דער ערד, אָבער אַז מ'איז אויפגעשטאַנען, זענען צענטליקער געבליבן ליגן און מער נישט געקאָנט זיך רירן...

דריי טעג און פיר נעכט זענען מיר געלעגן אין אַ קעלער. פאַר דער שטאָט האָבן זיך אָפּגעשפּילט פאַרביסענע שלאַכטן צווישן דייטשן און פראַנצויזישן מיליטער, וואָס האָט געדאַרפט שיצן דעם ריקצוג פון די פראַנצויזן און ענגלענדער.

אויפן פערטן טאָג אינדערפרי, אַז ס'איז נאָר געוואָרן ליכטיק, האָבן מיר דערזען אַ דייטשן סאָלדאַט אויף אַ מאָטאָר־ראַד, באַוואָפנט מיט אַן אויטאָמאַטישן געווער, אַראָפּקוקן צו

אונדז אין קעלער. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער מלאך־המות שטייט שוין פעסט פאַר אונדזערע אויגן און אָנגעהויבן אַרויסצוקריכן פונעם קעלער. זיי זענען תיכף אין יענעם טאָג אַרומגעפאָרן אויף די מאָטאָציקלען און אויטאָס, ווי ביי זיך אין דער היים, געשיסטערט, געזוכט — און געגעבן באַפעלן :

— אַלע פליטים מוזן צוריק אַ היים, יעדער אין זיין געמיינדע, פון וואַנען ער איז געקומען !

דאַמאָלס האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון דער שטאָט און אַריין אין אַ דירה, אין אַ דאָרף — סאַן־לעאָנאַרד. אַלעס איז דאָרט געווען צעשטערט, בלויז אַ ביסל שטרוי אויפן באָדן און מיט וואָס מיר האָבן געהאַט אויפן גוף, האָבן מיר זיך צוגעדעקט ביינאַכט.

אין יענער צייט האָבן מיר געדונגען אַ טענדער, וועלכער האָט געקריגן אַ דערלויבעניש צו פאָרן און זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג קיין פאַריז. וואָס אונדזערע אויגן האָבן געזען אויף בײדע זייטן שאָסעע, בשעת דער רייזע קיין פאַריז, זאָלן מענטשלעכע אויגן אין לעבן נישט מער זען. טיילן פון קערפּערס, וואָס האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אין די ראָוון און אויף די פעלדער פון בײדע זייטן שטראָז און אויסגעהונגערטע הינט האָבן זיך מיט זיי געשטילט דעם הונגער.

ראַווער לאַנדסלייט אין פאַריז, איז פאַרן קריג געווען זייער אַ סך. די ערשטע האָט, נאָכן ערשטן וועלטקריג, זיך באַזעצט אין פאַריז — די פרוי אונגער, אַ טאָכטער פון יאָסל געפערט, וועלכע האָט געאַרבעט מיט פעלץ. אין די יאָרן פון פּראָספּעריטי, פלעגט זי אָפט קומען קיין ראָווע מיט רויע שטיקלעך, זיי פאַרקויפן און צוריק אָוועקפירן פערטיקע פּערזיאַנער טאָוולען פון ראַווער אויסאַרבעטונג.

אויך אַ זון פון פרוי בריל אויפן לעמבערגער וועג, האָט געוווינט אין פראַנקרייך, זייט די פריע צוואַנציקער יאָרן. פון די יאָרן 1926 — ביז עטלעכע דרייסיק, זענען געווען אין פאַריז און זיך באַשעפטיקט מיט קירזשנעריי : שמואל בעכערבליט ; זלמן פינקלשטיין ; די ברידער קליינער ; אַלטשולער ; נטע רוקער ; לייבוש בלאַסבערג און זיין שוועסטער, די פרוי גרינער ; שמריה דרוקער ; חיים הויזמאַן ; מלך צינס און נאָך און נאָך אַנדערע ; אָבער כמעט קיינעם פון זיי האָט איר נישט געפונען אין יענע טעג אין פאַריז. אַלע זענען טיילווייז אויף יענער זייט נישט־אָקופּירטן פראַנקרייך, אָדער פאַרשטעקט ביי אַ פריינט, אַ קריסט, אָדער געוואָרן מאָביליזירט אין דער פראַנצויזישער אַרמעע ; אַ טייל איז אויך געלונגען האַרט פאַרן אויסברוך פונעם קריג, אויסצוּוואַנדערן מעבר לים.

פון די ברידער שטאָרך, איז לייבוש און אהרן אין פאַריז ; דער דריטער ברודער איז געווען אויפן פראָנט אין צפון־פראַנקרייך און ס׳זענען געווען קלאַנגען, אַז ער איז געפאַלן. אין גאַס ביי גאלערי לאַ־פאַיעט, באַגעגנט מען אָפט אריה שוסטער, וועלכער איז אין יאָר 1935 אַריבער אומלעגאַל פון ווין קיין פאַריז און דאָ מיט דער הילף פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, וועלכע האָט זיך אַ געוויסע צייט באַטייליקט אין דער רעגירונג, באַקומען אַזיל, אַלס פּאָליטישער פליכטלינג. אויך ראובנלע שטאָקהאַמער און קלמן כ״ץ, האָט מען אין יענער געגנט פון צייט צו צייט באַגעגנט. אין יענער צייט האָט אויך געוווינט די פרוי גרינער, די טאָכטער פון יעקל וואָלף שוסטער (איר ברודער לייבוש בלאסבערג איז מיט אַ פּאָר מאָנאַט פאַרן קריג געלונגען אויסצוּוואַנדערן קיין האַיטי) מיט איר מאַן און זייער 7־יעריקע טאָכטער שאַרלאָטע.

פון אַרבעטן און פאַרדינען האָט קיינער נישט געקלערט, ווייל דער מצב איז געווען עפּעס אַזוי דעפּרעמירנד, עלטערן האָבן נישט געוווּסט, ווו ס׳געפינען זיך זייערע קינדער ; פרויען — ווו ס׳געפונען זיך זייערע מענער ; מ׳האָט בלויז געקלערט פון איין זאַך : „וואָס וועט ברענגען דער מאָרגן״.

אין דעם דאָזיקן צום דערשטיקן, הייסן פאַריז, האָבן מיר אָדורכגעזומערט אין אַ קליינעם צימער, אַ דאַך־שטיבל.

אין איינעם אַ מאָרגן, אין סעפּטעמבער 1940, זענען דערשינען פּלאַקאַטן אויף אַלע עקן גאַסן, אַז אַלע פרעמדע ווערן אויפגעפאָדערט, צוריקצופאָרן יעדער אין זיין געמיינדע, פונוואַנען ער איז געקומען. עס האָבן אויך אָנגעהויבן בלאָזן די ערשטע ווינטן און אַראָפּלאָזן זיך די ערשטע רעגנס. אָן עפּעס אַ וואַרעמען מלבוש פאַרן קינד און אויך פאַר זיך אַליין, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר האָבן נישט קיין אַנדערן אויסוועג, ווי גיין צוריק קיין אַנטווערפּן, ווו מיר האָבן געהאָפט צו געפונען אונדזער איינריכטונג, קליידער און בעטגעוואַנט, וואָס מיר האָבן דאָרט איבערגעלאָזט בעת אונדזער אַנטלויפן.

נאָכן אַרומוואַלגערן זיך אייניקע וואָכן פון פּלאַץ צו פּלאַץ, פון באַן צו באַן, זענען מיר ענדלעך אָנהייב אָקטאָבער 1940, צוריקגעקומען קיין אַנטווערפּן, צום פּלאַץ פון וואַנעט מיר זענען מיט פינף חדשים צוריק אַוועק. מיר האָבן, דאָ באמת געטראָפן אונדזער דירה, אַזוי ווי מיר האָבן זי דעם 11־טן מאַי געלאָזט.

אָבער דאָ האָט שוין די לאַגע אויסגעזען אַנדערש, ווי אין פראַנקרייך. פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט שוין זייער אַ סך געפעלט. פון יידישע דיאַמאַנטערן קיין סימן. הן אַנטלאָפן קיין ווישי־פראַנקרייך, אָדער אַפילו נאָך ווייטער. הן געבליבן ליגן אונטער די באָמבעס אויף די וועגן פון פלאַנדריען און פאַריז, אָדער דערטרונקען אין לאַ־מאַנש. קיין יידישער הילפס־קאָמיטעט האָט נישט מער עקזיסטירט. אַלע זיינע מיטגלידער זענען אָדער אַנטלאָפן, אָדער געווען פאַר־

האַפּטעט און דעפּאָרטירט. דאַקעגן האָבן יידישע פּליטים געקענט קריגן שטיצע פון „עפנטלעכן סאָציאַלן פאָנד", וואָס האָט געטיילט די אַנטווערפּנער געמיינדע, אָבער זייער וויי־ניק פּליטלינגע האָבן פון דער שטיצע גענאָסן, ווייל ווי עס האָט געהייסן, זאָל דאָס האָבן געווען אַ כאַפּ־מעגלעכקייט, ווי אַזוי צו באַקומען אַן אויספירלעכע ליסטע איבער די יידישע פּליטים אין אַנטווערפּן.

פון דער אַנדערער זייט האָט די קירזשנעריי געבליט ממש. אַלץ וואָס האָט בלויז געהאַט אַ צורה פון פעלץ, איז געוואָרן געריסן פון אונטער די הענט.

אין שפּעטערע יאָרן איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז דאָס האָבן די דייטשן שוין דאַמאָלס אָנגעהויבן זאַמלען אַלערליי פעלצן פאַר זייער קומענדיקן פעלד־צוג אין רוסלאַנד. אויך דאָס האָט געקענט זיין די סיבה, פאַרוואָס זיי האָבן אין די ערשטע דריי פערטל יאָר פון זייער אָקופּאַציע פון בעלגיען און פראַנקרייך נישט געטשעפּעט קיין יידן; זיי האָבן געוווּסט, אַז יידן זענען דער שליסל צו די פעלץ־רעזערוואָרן פון די דאָזיקע לענדער — האָבן זיי געוואָלט פריער זיי אויסליידיקן און דערנאָך ערשט זיך נעמען צו די יידן.

דערווייל האָבן מענטשן געהאַנדלט און געוואַנדלט. געשמוגלט מיט בעלגישע פּאַפּירן די דעמאַרקאַציע־ליניע פון בעלגיע קיין פראַנקרייך און צוריק געקומען מיט שטיקלעך און פעלן.

אין אַ געוויסן טאָג פון דעצעמבער איז אָבער אויך צו דעם געקומען אַ סוף. לויטן באַפעל פון דער אָקופּאַציע־מאַכט זענען טויזנטער יידן, וואָס האָבן געוווינט אין אַנט־ווערפּן, נענטער ווי צוויי קילאָמעטער פון האַפן, געוואָרן פאַרפּראַכטעט אין צוגן אַן שויבן און דעפּאָרטירט קיין לימ־בורג, נישט ווייט פון דער האָלענדישער גרענעץ. דער ווינ־טער איז געווען אין גרעסטן ברען און זייער פיל מענטשן זענען אויסגעפרוירן געוואָרן אויפן וועג. ר' אלי שפּריצער מיט דער פרוי זענען אויך געווען אין טראַנספּאָרט און איינע פון יענע קרבנות איז אויך געווען עלזע, מלך שטאָק־האַמערס פרוי. אונדזער וואַגאָן האָט מען איבערגעלאָזט איני־מיטן נאַכט אויף אַ קליינער סטאַציע און צום סוף צוגעטשעפּעט אים צו אַ צווייטן צוג און פאַרטאָג האָט מען אונדז אַראָפּגעלאָזט אין אַ דערפל אַש, נישט ווייט פון גענק. דאָרט האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ ליידיקער שולע און אָנגעזאָגט:

— „דאָ בלייבט איר ביז אַ ווייטערן באַפעל!".

פיר מאָנאַטן האָבן מיר זיך געפונען דאָרטן, נישט וויסנדיק אין אָוונט, וואָס ס'וועט מיט אונדז געשען מאָרגן. אָבער אין איינעם אַן אָוונט איז הענילע אַהיימגעקומען מיט דער איוב־בשורה, אַז מאָרגן קומט געסטאַפּאָ, כדי אונדז אַוועקצופירן, מ'ווייסט נישט וואוהין...

*

אין בריסל האָט צו יענער צייט געוווינט אַ ברודער פון מיינעם אַ גוטן חבר אין ראַוווּע, משה זינגער, מיט וועלכן מיר זענען געווען באַפריינדעט. נישט פיל געקלערט, זענען מיר אַריין אין אַ צוג — קיין בריסל. אויפן באַנהאָף אין אַנטווערפּן, פאַרנדיק קיין בריסל, האָט אונדז אַן אַמאָליקער שכן דערלאַנגט אַ בריוו פון הענילעס מוטער ע"ה, וואָס איז דעם זעלבן טאָג געהאַט אָנגעקומען פון רוסיש־באַזעצטן קאַסאָוו ביי קאָלאָמיי. דער לעצטער לעבעדיקער גרוס פון דער וועלט, וואָס היטלער האָט פאַרמשפּט צום אונטערגיין.

אין בריסל האָבן מיר אויפגעזוכט זינגערן און פון אים געוואָרן אויפגענומען, ווי אייגענע ברידער. אויסגעהערט אונדזערע צרות, האָט ער תיכף פאַרשפּראָכן צו פּרוּוון באַ־קומען עמעצן, וואָס זאָל אונדז קענען אַריבערברענגען אין אומבאַזעצטן ווישי־פראַנקרייך. און אומר ועושה. נאָך דעם־זעלבן אָוונט, האָט ער אונדז צוזאַמענגעפירט מיט אַ מאַן, וואָס זאָל אונדז אַהין אַריבערשמוגלען.

מיר זענען אַזוי־אַרום אַריבער קיין ניצא, אויף דער ריוויערע.

דאָרט האָבן מיר געקריגן דאָס רעכט אויף דריי חדשים צו לעבן אין ניצא, געניסן פון איר שיינקייט און זיך באָדן אין איר בלויען ים. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער האָב איך באַגעגנט אין ניצאַ אַ ראַוווּער, הערש קאַל. ער איז אַהער געקומען פון איטאַליע, נאָכדעם ווי ס'זענען דאָרט אַרויס די אַנטי־יידישע געזעצן. מיט אים איז געווען זיין פרוי, וועלכע מיר האָבן געקענט נאָך פון ראַוווּע און זייער איין־און־איינציק קינד. מאַטעריעל איז אים געגאַנגען נישט שלעכט. און אויך ר' שמחה האַבערמאַנס שנור פון ווין.

דאָס זענען דערווייל געווען די איינציקע צוויי ראַוווּער פאַמיליעס, וואָס האָבן געלעבט אין ניצאַ צו יענער צייט. אָבער אייניקע וואָכן שפּעטער, אין יוני, זענען די ערשטע ראַוווּער פון פּאַריז, געקומען צולויפן קיין ניצאַ, נישט מער אַזוי אָפּטימיסטיש, ווי אויף אונדזער לעצטער דורכרייזע דריי חדשים פריער, נאָר דערשלאָגן און האַלב טויט פאַר שרעק.

די ערשטע איז אָנגעקומען פרוי אונגער; דערנאָך די פאַמיליע גרינער; נאָך זיי, די פאַמיליע פון אהרן שטאָרך און יאַנקעלע שייער, אַ שוואָגער פון אהרן שטאָרך. די צרות פון די שטאָרכס זענען געווען זייער שווער. דריי ברי־דער זענען זיי געווען, אויסער דער שוועסטער, איידער דער קריג האָט אויסגעבראָכן. משה האָט זיך תיכף געמאָלדן פריי־וויליק אין דער פראַנצויזישער אַרמיי און אין יאָר 1940 גע־

פאַלן ביי ריימס. ליבוש, דער עלטסטער, איז ביי דער ערש־טער אַקציע אין פּאַריז, אין אַפּריל 1941, געכאַפּט געוואָרן; אַלס ברודער פון אַ געפאַלענעם פרייוויליקן איז ער אין אַ פּאָר טעג באַפרייט געוואָרן, אָבער אין דער זעלבער נאַכט ווידער צוריקגענומען געוואָרן און אַריינגעשטעקט אין דראַנ־סי; מער האָט מען פון אים נישט געהערט.

אויך נטע רוקער, זיין פרוי לאהטשע און אַ יינגעלע זענען געקומען. אויך קלמן כ״ץ איז אין אַ געוויסן טאָג גע־קומען. צום סוף איז אויך געקומען — אָבער נישט פון פּאַריז, נאָר פון איטאַליען — ראטהויזס עלטסטער זון, וואָס האָט זיך אין איטאַליען נישט געקענט מער האַלטן. ער האָט געוואָרט אויף פּאַפּירן פון חיימען און בערך ווען די דייטשן זענען באַפאַלן רוסלאַנד, איז ער ווייטער געפאָרן קיין אַמעריקע.

וואָס נוגע דער מאַטעריעלער לאַגע פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ניצא צו יענער צייט, קען מען נישט זאָגן, אַז זי איז געווען שלעכט. יעדער האָט געהאַט מיטגעבראַכט אַביסל געלט פון דער היים און זיך באַמיט, ווי ווייט מעגלעך, עפּעס דערמיט אויפצוטון. צו אהרן שטאַרק, למשל, האָט זיין הויז־באַזאַרגער אַפילו אריבערגעשיקט דריי אָדער פיר קירזש־נער־מאַשינען צו דער אַרבעט, וואָס מ׳האָט געקענט קריגן. דער שטורעם איז נאָך געווען ווייט פון ניצאַ און בלויז ביי פּעסימיסטן, ווי איך, האָט דאָס האַרץ געקלאַפּט, אַז מ׳פלעגט זיך פאַרטראַכטן, וואָס פאַרא איבעראַשונגען ס׳טראָגט אין זיך פאַרבאַרגן דער מאָרגן.

נאָכן 21טן יוני 1941, מיטן איבערפאַל פון די דייטשן איבער רוסלאַנד, איז געוואָרן קלאָר, ווי אויף דער האַנט, אַז די ערשטע קרבנות פון דער נייער אַגרעסיע, וועלן זיין אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, זייערע קינדער אין ראַווע און קאַסאָוו. איצט איז אויף איינמאַל אויך אויף זיי דאָס אומגליק געקומען און גאָט אַליין ווייסט, וואָס מיט זיי איז געשען. אונדזער האַרץ האָט אונדז געזאָגט, אַז אונ־דזערע מענטשן זענען אין גרויסער נויט, אָבער העלפן האָבן מיר נישט געקאָנט.

דאַמאָלס איז אויך מיין אויפהאַלט אויסגעאַנגען און איך האָב אים נישט געקריגן מער פאַרלענגערט. מיר האָבן גע־מוזט אַריבער אין אַן אַנדערע דירה און אָנהייבן לעבן אומ־לעגאַל. אונדזער לעבן האָט זיך אַזוי געצויגן גרוי, ווי א בין־השמשות, ביז אָנהייב 1942.

אין דער נאַכט פון 31.1.1942 בין איך, מיט נאָך אומלע־גאַלע יידן געוואָרן אַרעסטירט, געבראַכט געוואָרן אויף דער פּאָליציי און פון דאַמאָלס אָן האָבן זיך אָנגעהויבן די שווער־סטע יאָרן אין אונדזער לעבן. איך בין געלעגן איינגעשפּאַרט אין אַ קעלער איינער אַליין אָן נישט געוווסט אַמאָל, אויב ס׳איז טאָג אָדער נאַכט; צום שלאָפן האָט געדינט אַ ברעט, אָבער שלאָפן איז געווען אוממעגלעך, די קעלט איז געווען אין לשער — איבערהויפּט ווען איך בין אַרויס פון שטוב בלויז אין אַ סוועטער, נאָר פּאָר אייניקע מינוט. דער געדאַנק וועגן העניעלען מיטן קינד האָט געעגבערט די שלייפן. די דאָזיקע, אַזוי אויך שוין גענוג שוואַכע פרוי, ווי וועט זי דאָס אויסהאַלטן?

צום סוף איז אָבער דאָך געקומען אַן ענדע אויך דערצו. בשעת איך בין געלעגן האַלב פאַרחלשט און געקלערט, אַז זיכער האָט מען אין מיר פאַרגעסן און ווען מ׳וועט זיך אין מיר דערמאָנען, וועט שוין קיין זכר פון מיר נישט זיין — האָבן זיך געהערט גערוישן און די טיר האָט זיך אויפגע־מאַכט.

נאָך צוויי טעג און צוויי נעכט ליגן אין דעם פּאָליציי־קעלער, האָט מען מיך אַריבערגעפירט אין דער ניצאַ־תפיסה. דאָ האָבן איך באַקומען נייע חברים, פראַנצויזן, וואָס זענען געוואָרן באַשולדיקט אין מאָרד, גניבה, שוואַרץ־האַנדל און פאַלשן געלט. מ׳האָט זיך צעריקט און געמאַכט מיר פלאַץ אויפן הויפן שטרוי, וואָס האָט געדינט אַלס געלעגער פאַר אַלע צוזאַמען און מיר אָנגעזאָגט, אַז טאָמער וועט מיר זיין קאַלט ביינאַכט, זאָל איך מיך צוריקן צו מיין שכן, אַזוי אַרום וועט אונדז ביידע ווערן וואַרעם.

פאַר העניעלען זענען אָנגעקומען שרעקלעך שווערע טעג. זי אַליין איז דאָך געווען אומלעגאַל און זי האָט געמוזט זאָרגן צו דערנערן נישט נאָר זיך און דאָס קינד, נאָר אויך מיך. ביי דער געלעגנהייט מוז איך אונטערשטרייכן, אַז דאָס אַלץ וואָלט איר בשום אופן נישט געווען געלונגען, אָן דער הילף פון דעם אומפאַרגעסלעכן אהרן שטאַרק ז״ל, וועלכער איז איר געשטאַנען ביי דער זייט, נישט נאָר מאַטעריעל, נאָר אויך מיט אַ ריכטיקן טרייסט־וואָרט. אָן דעם, ווייסט גאָט, ווי זי וואָלט דאָס געווען אַדורכגעהאַלטן אין יענע טעג, ווען זי האָט געשוועבט צווישן הימל און אָפּגרונט.

אָבער די וויכטיקסטע פון אירע זאָרגן איז געווען און געבליבן די זאָרג, ווי אַזוי מיך אַרויסצוקריגן פון דער תפיסה. אָן אַדוואָקאַט פון ווין האָט זי פאַרבונדן מיט איינעם פון די ניצאַר גרעסטע אַדוואָקאַטן און יענער האָט אָנגעהויבן זיך באַמיען מיך אַרויסצושלעפּן אויף דער פריי.

דאָ וויל איך מיך אָפּשטעלן אויף אַ רגע און מאַכן אַ באַמערקונג: דאָס אַלץ, וואָס איך דערצייל, איז נישט כדי צו באַשרייבן מיין אייגענע געשיכטע, נאָר מיטן ציל פאַר־צושטעלן איין בילד פון אַ ראַווער לאַנדסמאַן אין מערב־אייראָפּע, אין דער תקופה פון אונדזער גרעסטן חורבן, וואָס שפּיגלט אָפּ מער־וויניקער, דאָס בילד פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אין יענער תקופה.

די באַמיאונגען פון מיין אַדוואָקאַט האָבן גאָרנישט גע־

האַלפן. פיר וואָכן נאָך מיין פאַרהאַפטונג, בין איך געבראַכט געוואָרן פאַר אַ געריכט, וואָס האָט מיך, פאַר אומגעזעצלעכן אויפהאַלט, פאַראורטיילט אויף אַ יאָר תפיסה. דער פּראָקוראָר האָט מיך, אונטער אַנדערן, באַשולדיקט, אַז איך און טויזנטער מיינס־גלייכן, עסן־אויף דאָס ברויט פון פראַנצויזישע קליינע קינדער, וועלכע גייען אויס פאַר הונגער און דעריבער מוז מען מיך עקזעמפּלאַריש באַשטראָפן, כדי אַלע פראַנצויזן זאָלן זען, אַז אין נייעם פראַנקרייך זענען מער נישט די הערשער די יידן, אָדער זייערע פאַרקויפטע קנעכט...

מאַכן אַ רעקורס, איז געווען גרעסטער אומזין; ווייל ס'האָט געקענט פּאַסירן, אַז מ'זאָל דאַמאָלס קריגן אַנשטאָט איין יאָר — צוויי.

אַ חודש נאָכן פּראָצעס, בין איך אין תפיסה קראַנק געוואָרן. דער תפיסה־דאָקטאָר, אגב איינער פון די גרעסטע חסידי־אומות־העולם, האָט מיך זאָפאָרט געלאָזט אַריבערפירן אין שפּיטאָל, ווו ס'האָט זיך געפונען אַן אָפּטיילונג פאַר פאַרהאַפטעטע אונטער פּאָליצייאישע שמירה.

אין דער צייט, האָט העניעלע, אָן אויפהער, אַלאַרמירט מיט בריוו דעם רויטן־קרייץ אין גענף, זי צו פאַרבינדן מיט אונדזערע פאַמיליעס אין גאַליציען. נאָך אומצייליקע ווענדונגען, האָט זי געקראָגן אַ בריוו־טעלעגראַם דורכן רויטן קרייץ אין גענף, פון איר עלטסטן ברודער, בזו הלשון:

— „באַבעלע, מיט אַלע קינדער, פעטער פיניע, חיים און רחל ווינען אַלע ביים טאַטן". דער טאַטע איז געווען טויט שוין זייט יאָר 1920.

עס איז מיר זייער שווער אַנגעקומען זי צו באַרואיקן; מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז קיינער איז פון זיי שוין מער נישט ביי לעבן.

דער אַדוואָקאַט האָט געראָטן העניעלען, צו מאַכן אַ בקשה צום מאַרשאַל פּעטען אין ווישי, אויף באַגנעדיקונג. אַלע האָבן זיך אויסגעלאַכט דערפון: „מאַרשאַל פּעטען וועט באַגנעדיקן אַ יידישן פּליט פון פּוילן?" — אָבער וואָס צו פאַרלירן איז ממילא נישט געווען און זי האָט דאָס געמאַכט.

דערווייל האָט זיך מיין קרענק שטאַרק פאַרערגערט; ליגנדיק אין גרויסן פיבער, האָב איך קיינעם נישט דערקענט, זאָגאַר העריש קאָלן, ווען מ'האָט אים געבראַכט אין מיין קראַנקן־צימער.

אָבער ווי אויף צו להכעיס, איז פּלוצים אָנגעקומען די באַגנעדיקונג פון ווישי, דאָס גאַנצע הויז, פראַנצויזן און יידן האָבן זיך געפרייט, אָבער איך בין געלעגן און געפיבערט. דאָס איז געווען אין אַ פרייטיק און נאָך דעמזעלבן פאַרנאַכט זענען מיר שוין אַלע דריי געווען אויפן וועג צו דער אַזוי־אויסגעווינטער פרייהייט. אַז מיר זענען אָנגעקומען אַהיים, האָבן העניעלע און אהרן שטאַרק מיך אָוועקגעלייגט אויפן בעט און

הניה מיזלס לבית שפיכר מקוסוב ז"ל

זיך אַוועקגעזעצט נאָכקלערן. וואָס מיר דאַרפן ווייטער טאָן. עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מיר מוזן ניצאַ ווי אַמשנעלסטן פאַרלאָזן. אויף צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, איז העניעלע אַוועק צו אונדזער באַקאַנטן אַדוואָקאַט פון ווין, וואָס האָט איר אין אונדזער אומגליק אַזוי פיל געהאָלפן, כדי אים דאַנקען און אויך ביי דער געלעגנהייט, אים פרעגן וועגן אַ פאַרבינדונג צו שמוגלען די גרענעץ אין דער שווייץ.

מיט דער הילף פון אַ פראַנצויז, אַ שמוקלער, האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן קיין שפּאַניע. מיר האָבן דאָס באַשלאָסן, אומבאַדינגט, אַפילו קעגן די עצות פון אַנדערע און אויך מיטצונעמען אונדזער טעכטערל, מעריין, וואָס איז געהאַט איבערגעגעבן געוואָרן צו איינער פון די בעסטע יידישע פאַמיליעס אין ניצאַ צום אויסבאַהאַלטן. אין איין איניקע טעג שפּעטער, האָבן אונדז די שטאַרכס באַגלייט צום באַנהויף און אונדז געווונטשן בשלום אָנצוקומען צום ציל.

דאָס איז געווען אונדזער געזעגענען זיך אויף אייביק מיט יענעם אידעלען מענטשן, וועלכער איז אונדז געוואָרן אַזוי נאָענט און, וואָס עס איז אונדז באַשערט געווען, מיר זאָלן אים מער שוין קיינמאָל נישט זען.

דאַסמאָל איז די רייזע געווען נאָך געפערלעכער, ווי פאַר אַנדערטהאַלבן יאָר, די רייזע קיין ניצאַ. מ'האָט אָן אויפהער אַראָפּגענומען מענטשן פונעם באַן. מיר זענען געפאָרן מיט גרויסע אומוועגן און אין אַ פרייטיק אינדערפרי אָנגעקומען בשלום קיין פּערפּיניאַן, אַ שטעטל אין די פּירענעען אויף דער פראַנצויזישער גרענעץ. דאָ האָבן מיר פיל געליטן און מיט נסים איז אונדז געלונגען צו אַנטלויפן קיין „לימאָזש", וואָס געפינט זיך מער אין צענטרום פון לאַנד; נאָך אַ סיבה פאַר וועלן פאָרן דאָרט אַהין, ווייל דאָרט האָט זיך געפונען אַ קינדערהיים, וואַהין מיר וועלן קענען איבערפירן אונדזער טעכטערל.

געפונענדיק זיך שוין אין לימאָזש האָבן מיר דנ גע־

קריגן אַלע נויטיקע הילף פון דער איינגעזעסענער יידישע באַפעלקערונג, וועלכע האָט אַלץ אָנגעווענדעט אונדז צו פאַרלייכטערן אונדזער איינאָרדענען זיך.

זייענדיק אַמאָל ביים שוחט און רעדנדיק איבער פאַרשידנס, זענען מיר געוווּיר געוואָרן פון אים, אַז אין לימאַזש לעבט אַ ראַווער פאַמיליע, אַ קירזשנער, אָבער ער ווייסט נישט, ווי אַזוי ער הייסט; דערנאָך בין איך געוווּיר געוואָרן, אַז דאָס איז מיינער אַ חבר, נאָך פון חדר און אויך פון די שפּעטערע בחורישע יאָרן, מענדל גאַרפונקל, דעם שוואַרצן אַברהמס יונגסטער זון.

מענדל איז אין די ענדע צוואַנציקער יאָרן אַרויסגעפאָרן פון ראַווע און אַ געוויסע צייט געאַרבעט אין לעמבערג. דערנאָך צוליב קריזיס אויסגעוואַנדערט קיין פראַנקרייך און געלעבט דאָרט ביזן צוזאַמענברוך פון פראַנקרייך. איינציקע טעג בלויז פאַרן וואַפנשטילשטאַנד איז אים געלונגען אַריבערצופאָרן פון פאַריז אינעם שטילן שטעטעלע „לימאַזש" און זיך דאָ באַזעצט. זיין מצב איז געווען זייער אַ גוטער און געלעבט דאָ אַ רואיק שטיל לעבן צוזאַמען מיט זיין פרוי און קליין קינד.

אַזוי ביז די דייטשן האָבן נישט געהאַט אָקופּירט דאָס אַזוי־גערופענע „אומבאַזעצטע" פראַנקרייך און דער נאַצישער שטורעם האָט אויך אָנגעקלאַפּט אין די טויערן פון לימאַזש. עס האָט זיך אָנגעהויבן הערן, אַז דאָ און דאָרט איז עמיץ געכאַפּט געוואָרן אויפן גאַס, אָדער אַרויסגענומען פון בעט.

אַזוי ווי אונדזער טעכטערל האָט זיך געפונען אין דער „אָזע"־היים און אַזוי ווי מיר האָבן באַקומען אַ באַריכט, אַז זי ליידט זייער און איז נישט געזונט, האָבן מיר זי געלאָזט ברענגען אַהער. איר געזונט־צושטאַנד איז באמת געווען זייער געזונקען; דאָס אַזוי שיינע און געפלעגטע קינד, האָט איצט אויסגעזען ווי אַן אמתע יתומהלע, טראַצדעם, וואָס מיר זענען געווען ביים לעבן. דאָס האַרץ האָט געבלוטיקט און די פאַרצווייפלונג איז געווען אין לשער. זי האָט זיך געבעטן, אַז מיר זאָלן זי שוין האַלטן ביי אונדז און זי מער נישט אַוועקשיקן, אָבער דאָס איז געווען אַבסאָלוט אוממעגלעך. עס איז נישט פאַרגאַנגען קיין טאָג אָן קרבנות און מיר האָבן באַשלאָסן זי אַריינצוגעבן אין אַ קלויסטער פון נאָנעס. אָבער זי האָט ליידער אויך דאָ נישט געקענט געפונען איר רו, ווייל די געסטאַפּאָ האָט זיך דערוווּסט, צוליב אַ מסירה, פון דעם קלויסטער און האָט אין אַ געוויסן טאָג פון דאָרט אַרויסגעשלעפּט אַ יידיש מיידל און דערפאַר האָבן מיר מורא באַקומען און מיר האָבן זי פון דאָרט ווידער אַרויסגענומען און זי אַוועקגעשיקט אין אַ דאָרף פון האָלצהעקערס, אַ צוואַנציק קילאָמעטער ווייט פון לימאַזש.

צו יענער צייט בין איך אַמאָל געזעסן אין שולעכל, נאָך מנחה־מעריב, און געוואַרט אויף העניעלען, כדי צו גיין צוזאַמען „אַהיים". ווי פּלוצים איז מיר פאָרגעקומען דאָס געזיכט פון איינעם זייער באַקאַנט. כאָטש עס איז געווען פאַרשטעלט אונטער אַ פּאָר סערזשאַנטישע וואָנסעס, האָבן זיינע אויגן מיר אויסגעוויזן זייער נאָענט. עס האָט געדויערט אַ גאַנץ שפּאָרע ווילע ביז מיין מוח האָט דאָס אויסגעפּלאָנטערט".

— „מלך צינס!" — האָב איך צו אים צעשפּרייט מיינע ביידע אָרעמס. די פאַמיליע צינס איז געקומען קיין ראַווע פון ווערכראַט נאָכן ערשטן וועלט־קריג. זיי האָבן זיך באַזעצט אויפן „זאַמד" און געהאַנדלט מיט די גויים, ווי דער גרעסטער טייל איינוווינער פון שטאָט.

מענדל שפּאַצנער, אַ זון פון זייערע שכנים, וואָס האָט אין די לעצטע צוואַנציקער יאָרן אויסגעוואַנדערט קיין פאַריז, האָט דערנאָך אַרויפגענומען אַהין מלכס עלטסטע שוועסטער, רחטשע און מיט איר חתונה געהאַט. דערנאָך האָבן זיי אַרויפגענומען זיין יונגסטע שוועסטער שרהקע; מלך אָבער איז ערשט געקומען שפּעטער פון דרום־אַמעריקע קיין פראַנקרייך.

די פרייד צו באַגעגענען אַן אייגענעם אין יענער שטורמישער צייט איז אין לשער! ער האָט מיר דערציילט זיין געשיכטע, איך אים — מיינע. פון שוועסטער, ברידער, שוואָגער און קינדער האָט ער גאָרנישט געוווּסט, ווייל בלויז דאָס פאַרבינדן זיך מיט עמיצן פון זיי, קען אויף אַלעמען ברענגען דאָס גרעסטע אומגליק. מיר האָבן זיך האַרציק געזעגנט און אין דער שוואַרצער נאַכט צוגאַנגען.

די לאַגע אין פראַנקרייך איז אַ יעדן טאָג געוואָרן ערגער; ווידער און ווידער האָט יעדער טאָג געבראַכט פרישע יידישע קרבנות. מיר האָבן באַשלאָסן ווידער צו וואַנדערן און אַוועק אין דער ריוויערא, וואָס איז געווען באַזעצט פון איטאַליענער און יידן האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך דאָרט צו דרייען און זיך דערווייל אויסבאַהאַלטן פון די נאַצישע מערדער. נאָכן פאַרבינדן זיך מיט פאַמיליע שטאָרך, וועלכע האָבן דאָרט געוווינט און נאָכדעם ווי זיי האָבן אויך אונדז געראַטן דאָרט אַהין צו קומען, האָבן מיר אָנגעהויבן צו מאַכן די נויטיקע פאַרבערייטונגען זיך אַהין צו קענען אַריבערפעקלען. אָבער ס'איז נישט געשען. באַמערקנדיק, אַז פון צייט צו צייט ווערן פאַרשווינדן קינדער, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביי פאַרשידענע מענטשן, האָבן מיר אָנגעהויבן נישטערן און נאָכשפּירן די סיבה דערפון. מיר זענען געוווּיר געוואָרן, אַז דורך אַ געהיימען וועג ווערן די קינדער איבערגעפירט אין דער שווייץ; אויך, אַז דער גאַנצער לייטער פון דער רעטונגס־אַקציע איז אַ געוויסער הער

סאַלאָמאָן, וואָס העניעלע נייט זייער אָפּט פאַר זיין פרוי. פון דער פרוי פון קהילה־ראַבינער הרב דויטש האָבן מיר באַקומען אַ ווונק צו פאַרלאַנגען פון פרוי סאַלאָמאָן, זי זאָל פועלן ביי איר מאַן, ער זאָל אויך אַריבערפירן אונדזער קינד אין דער שווייץ. דאָס איז אונדז נישט לייכט אָנגעקומען, ווייל הער סאַלאָמאָן האָט אין אַנהייב געלייקנט שטיין און ביין. אויך האָט ער פאַרלאַנגט, אַז העניעלע זאָל אים זאָגן פונוואַנען זי האָט דאָס געהערט. זי האָט דאָס אָבער נישט געקאָנט דערציילן, ווייל די פרוי דויטש האָט אונדז געבעטן איר נאָמען נישט צו דערמאָנען. צום סוף האָט ער שוין ענדלעך צוגעזאָגט. אָבער צוויי וואָכן זענען פאַרגאַנגען און צוויי טראַנספּאָרטן זענען דערווייל אַוועקגעפאָרן מיט פאַרשידענע קינדער און מיר האָבן געהאַלטן ביי גאַרנישט. העניעלע האָט גענומען שטאַרק דרוקן אויף דער פרוי סאַלאָמאָן, וועלכע האָט זיך פאַרענטפערט, אַז איר מאַן האָט בדעה אַריבערצופירן אונדז אַלע און דערפאַר פאַרשלעפּט זיך דער ענין ; האָט אָבער צוגעזאָגט, אַז מיטן קומענדיקן טראַנספּאָרט קומען מיר מיט.

דער רוף צו גיין איז טאַקע געקומען אייניקע טעג שפּעטער. הרב דויטש האָט אונדז דערלאַנגט צוויי פראַנצויזישע קאַרטן, נאַטירלעך אַלס ריינע אַריער. מיר האָבן באַקומען אַ גרופּע קינדער צו זיין זייערע פירער און אויפפּאַסער. נאָכן פאָרן מיטן באַן אַ 14 — 15 שעה זענען מיר אָנגעקומען אין דער אויסגעבענקטער שטאָט, וואָס ליגט האַלב אויף פראַנצויזישער און האַלב אויף שווייצער זייט.

ביים אויסשטייגן פון צוג, האָבן מיר ערשט באַמערקט, אַז אויך סאַלאָמאָן איז מיט אונדז געווען אין צוג ; ער האָט זיך אַלאָז געטון קעגן אַ הויכער דאַרער פראַנצויזין, וואָס איז געשטאַנען אויפן שוועל פון בופעט און געגנישטערט מיט אירע אויגן, ווי געזוכט עפּעס וואָס. אים דערזען — איז זי אים אַנטקעגן געגאַנגען און באַגריסט. דערווייל זענען די די קינדער געווען שוין אויסגעשטיגן פון צוג. זי האָט זיי אָנגענומען און אַדורכגעפירט דורכן בופעט אָן יעדע שוועריקייט און גלייך געקומען צוריק אויפן פעראָן ; דערהערט פון סאַלאָמאָן, אַז אויך צוויי דערוואַקסענע זענען געקומען, האָט זי געמאַכט זייער אַ פאַרצווייפלטע גרימאַסע. אָבער צום סוף געמאַכט שלום מיטן גורל און אונדז באַפוילן אַדורכצוגיין דעם זשאַנדאַרם רעכטס, וואָס קאָנטראָלירט די פּאַפּירן. מיר האָבן אַזוי געטון. דער זשאַנדאַרעם האָט פּראָבירט אונדז צו מאַכן געוויסע שוועריקייטן, אָבער ס'איז אונדז געלונגען אים איבערצוצייגן, אַז מיר זענען כשרע בירגער. און מיר זענען אַדורך.

אָבער ביזן אָנקומען אין דער שווייץ, האָבן מיר נאָך זייער פיל מיטגעמאַכט, וואַנדערנדיק אין דער נאַכט און אין דער פינצטער איבער בערגער און טאָלן, איבער פעלדער און וואַלד, איבערשפּרייזנדיק אַ טייך און טראַגנדיק דאָס קינד אויף די אַקסלען ביז דעם האַלדז אין וואַסער און אַזוי זענען מיר נאַס און געפּרווירן אַריבער די גרענעץ און מיט פיל גליק אַריין צו די שווייצאַרישע זשאַנדאַרמען אין די הענט. זיי האָבן אונדז וואַרעם און מיט טרערן אין די אויגן זייער גוט אויפגענומען און מיטן בעסטן, וואָס מעגלעך אונדז געהאָלפן צו קומען צו זיך. מיט ספּאַזמענדיקע געוויינען האָבן מיר באַטרעטן דעם באָדן פון דער ראַטעוועדיקער שווייץ.

די שווייצער האָבן אונדז צעטיילט : דאָס קינד האָט מען אַריינגעגעבן צו אַ פאַמיליע, וועלכע שטייט מיט איר אין פאַרבינדונג ביזן היינטיקן טאָג ; העניעלע, וועגן איר שוואַכן געזונט־צושטאַנד אין אַ דערהאָלונגסהיים און מיך אין אַ קליין דאָרף, נישט ווייט פונעם דאַטשע־אָרט, דאוואָס. אין דער שווייץ האָבן מיר געהערט, אַז אויך איטשע יוסט מיט זיין פרוי חיהלע האָבן זיך געראַטעוועט פון האָלאַנד און געקומען אַהער.

אין מאַי 1945, נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון דייטשלאַנד, האָבן מיר באַקומען אַ סערטיפיקאַט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און ערשט נאָכן אָנקומען קיין תל־אביב, זענען מיר געוווירר געוואָרן, וואָס עס איז געשען מיט דער טייערער פאַמיליע פון אהרן שטאַרק, וועלכער איז אַליין פאַר הונגער אויסגעגאַנגען אין לאַגער. אין אַשוויץ, אַ פּאָר וואָכן פאַר דער באַפרייאונג, חבל על דאבדין !

ממוראות המלחמה

טובה בומל—הברמן

כשפרצה מלחמת־העולם השניה, בחודש ספטמבר 1939, נמצאתי בנימירוב. אחרי שכל האורחים ברחו מבית־ההבראה שלי — סגרתי את העסק ונשארתי בעיירה זו. כשנכנסו הרוסים הזהירו אותנו, שאנחנו בתור „בורגנים" נמצאים ברשימה השחורה שלהם. אמרו, שיעבירו אותנו כ־100 ק"מ ממקום מגורינו. בסופו של דבר, ביום 10 באפריל 1940, כלאו את בעלי ז"ל, הגלו אותו, ולא זכיתי לראותו שוב. בתי, פנינה, היתה לפני קבלת תעודת הבגרות, ולכן שלחנו אותה לראויה־רוסקה להורי.

ביום שישי, ה־13 באפריל, בחצות הלילה, הוציאו אותי עם בני ניסן, בן שתים־עשרה, מהמיטות. השקרנים הבטיחו לי, שבעלי מחכה לי בתחנת הרכבת, נוסעים דרך ראווה־רוסקה וגם בתי תצטרף אלינו. הכל, כמובן, היה שקר וכזב. את הבגדים שלנו הספקתי לשלוח ללבוב, לדירת החורף שלנו, כיון שהתכוונתי לברוח לשם. בעלי ז"ל, המסכן, הכין שקי קמח, כוסמת, סוכר, כי ידענו שהרוסים מביאים אתם רק עוני ורעב. לא לקחתי שום דבר, כי בני הקטן ואני לא היינו מסו־גלים לשאת כלום; חשבתי שהם, הרוסים, בין כה יקחו מאתנו הכל. על גופי היה חלוק ומעיל חורף. גם כסף לא היה לי. הביאו אותנו ליאבורוב ויחד עם עוד 30 איש דחפונו לתוך קרון בהמות. נסענו 12 יום, ולא הרשו לנו אפילו לצאת לצרכינו. הכל בתוך הקרון. היתה שם כפרית, נוכריה, עם תריסר ילדים. הם שמו את ראשיהם על שמיכה שלי והשאירו לי כנים למזכרת. בני קיבל מזה פצעים על כל גופו.

בהגיענו לקזכסטן, לסובחוז, הכניסונו לתוך בקתות אדמה מלאות פשפשים. ישנו בחוץ. עבדתי בתעשיית לבנים מצואת בהמות וקש. עבדתי גם כרועת חזירים. אחרי חמישה חודשים עשו את החשבון שאני חייבת לשלם להם עוד 20 רובל, אף כי לא אכלתי אצלם. מחוסר ויטמינים התרופפו שיני, ובזכות זאת ובתוספת של קופסת סיגריות, שקיבלתי מהבית, שכנעתי את הרופא שישלח אותי העירה לרופא שיניים. אחרי טלטולים רבים וריצות לשם השגת עבודה, איומים מצד הנ.ק.ו.ד. וקבלת רשיון להישאר לגור באותה עיר, בת 100,000 נפש — נשארתי ועבדתי, אבל לא השתכרתי כדי מחיה. לאושרי הגדול הגיע אלי בני. שנה שלמה קיבלתי עוד חבילות מזון מהבית. טבעת יהלומים, שהחבאתי על גופי, מכרתי בעד 60 ק"ג שעורה (חצי קש), ולפעמים קניתי לחם בשוק השחור בעד 200 רובל הכיכר. בשנה החמישית העבירו אותנו לאוקראינה. באקטובינסק היכרתי משפחה יהודית אצילת נפש, וזו עזרה לי. בני חלה בכל מיני מחלות ואפילו בגיל 17 קיבל חצבת מסוכנת. כנראה, ההשגחה העליונה שמרה עלינו. בשנת 1945, שנה לפני השחרור של כולם, עזב יהודי בשם לעבוואל, מז'ולקיב, את אוקראינה ושלח לי רשיון לעבור ללבוב. הצטרפו אלי רווק, בחור ישיבה לשעבר, מליטא, שמו רימלט (נמצא בירושלים) וגם משפחת לווין. כי חשבתי — מי שעוזר לאחרים, האל עוזר לו. בלבוב מצאתי חורבן ואף לא נפש חיה מקרובי וממכירי. השתדלתי לעזוב את עיר ההריגה, ואחרי 10 ימים הגעתי לשליזיה, ביטום. נכנסנו עם בני לקיבוץ, שהכשיר את הצעי־רים לעלות ארצה. שם נפגשתי עם לאה'טשי קליינר, טובת הנפש, שגם עזרה לי ועודדה אותי. לשמחתי מצאתי את בת־אחי, הנמצאת כיום בחיפה, ויחד עם כל הצעירים עברנו ברגל בלילות הרבה גבולות, והגענו, דרך פראג, לצד האמריקאי של גרמניה. היינו במחנה למפרטהיים. את בני שלחתי בכל המהי־רות ארצה, לקיבוץ דגניה. מצאתי גם את בתי ונרשמתי לעליה ב', דרך צרפת, ובאנית „יציאת אירופה" נסענו ארצה. החזירו אותנו לגרמניה למחנה אנגלי „פופנדורף". בתי עבדה באניה, בתור אחות, התנדבה אחר־כך לפלמ"ח והעבירה עולים לקפרי־סין. אני הגעתי ארצה, לדגניה א'. בת דודתי ובעלה קיבלוני בלב חם ובזרועות פתוחות. במאי 1948 הגעתי לחיפה ושם נשארתי. בני היה בכל שלוש המלחמות, ועכשיו הוא סרן במילואים. בעלי לשעבר, ישראל, היה הקרבן של אכזריות הרוסים הארורים.

משפחתי

אבי ז"ל, למל ליברמן, היה איש טוב לב, תלמיד חכם ונבון, אוהב שלום, רודף שלום ובורח מהכבוד. אם מישהו העליב אותו — הופיעה בת־צחוק נלבבת על שפתיו, והיה מסביר לנו, שבמקום לכעוס עליו — צריך לרחם עליו, כי שכלו לקוי.

ה„וילה" של טובה ליברמן בנימירוב. משמאל עומדות ייטע הולץ ובתה שרה גיטל.

רבים באו אליו, שיהיה להם ל„בורר", והוא נענה להם לשביעות רצונם, כמובן בלי לקבל פרס. היה תומך בעניים ועזר בהלוואות לסוחרים נזקקים. גם לשלושת אחיו עזר הרבה לפרנסתם. הוא עצמו חי בצניעות ושאיפתו היתה להתפנות מעיסוקיו הרבים ולהתמסר לתלמוד תורה. ואמי, צ׳יפצ׳ה הצדקת ע״ה, היתה עזר כנגדו.

בזמן שלטון הפולנים לא יכול היה להפיק רווחים מאחוזותיו הרבות ונאלץ להתפרנס רק משכר דירה. אמי ז״ל היתה אשה צדקנית, מקשיבה לכל אנחה ומגישה עצה, מזון ותרופה לכל נזקק; הכנסת כלה וביקור חולים היו עיקרי עיסוקיה.

החינוך שקיבלתי מאבי המלומד ומאמי טובת הלב עזר לי הרבה בזמנים הקשים. התורה שלו — להסתפק במועט, עמדה לנו בכל הסבלות שפקדו אותנו.

הוא היה מטיף לנו מוסר רק על־ידי משל של חז״ל או פסוק מן התנ״ך, ובמלה טובה היה מכוון אותנו ללכת בדרך הישר.

אחי ז״ל, מרדכי, היה כולו מזג טוב ולבו מלא רחמים. הקדיש הרבה זמן וכסף לנזקקים. היה בן נאמן למופת ואב מסור. בזמן גלותי ברוסיה, אף על פי שלא היו לו די אמצעים, מוכן היה לשלם סכום־כסף גדול כדי לחלצני משם. הוא ואשתו ניספו בידי הנאצים.

אחי יהושע ז״ל, האדם הטוב והישר, התכונן לעלות לארץ־ישראל, ולא זכה. יחד עם אשתו ובנו נהרגו במחנה ינובסקי.

אחי בן־ציון ז״ל נבון וישר היה. נלקח בראווה יחד עם הורי, אשתו וילדתו למחנה המוות.

בעלי לשעבר, ישראל בוימל ז״ל, נלקח לרוסיה ושם הלך לעולמו ללא עת. היה בעל נפש טובה, מסור למשפחתו ואהוב על הבריות. את חלומו על נסיעה לארץ־ישראל הגשמנו אנחנו, ילדי ואני. כי עלה בידנו להינצל משום שהרוסים שילחו אותי, כבורגני, ביחד אתנו לרוסיה לארץ גזירה.

ברצוני להנציח גם את זכר דודי שמחה ליברמן ז״ל. הוא היה טוב־לב ומלא שמחה. בעצת אבי ז״ל שלח את ילדיו לחוץ־לארץ, וכך הם ניצלו. אהבנו אותו מאוד, כאילו היה האח הגדול שלנו. הוא יחד עם אשתו ייתה הטובה והמכניסה אורחים ובתם מאלטשי נלקחו למוות.

דודתי קלערל (באשאליס), בעלה למל גורטלר ובתם פשי, אשתו של בן־ציון גינסבורג, העיתונאי והעסקן הציוני, ניספו בידי הנאצים בראווה ובלבוב.

האחים של בעלי מנימירוב, אלקנה ויהושע, ואחותם רחל, עם משפחותיהם — גם הם נהרגו בידי הנאצים הארורים.

בזה הנני מעלה את זכר כולם לברכה לעולם ועד! תנצב״ה!

באזכרה השנתית. די יערלעכע אזכרה.

איינער אַ לעבנגעבליבענער

נתן צימערמאַן

ווען די דייטשן זענען גלייך נאָכן אָנפאַלן אויף פוילן, אויך אַריין קיין ראַווע — בין איך גראָד צוריקגעקומען פון פוילישן מיליטער, וואָס איז זיך צעפאַלן און יעדער זעלנער איז מיט אייגענע כוחות אַ היימגעלאָפן. אַ גרויס מזל פאַר מיר, ווי פאַר יעדן, איז געווען, וואָס די דייטשן זענען נישט פאַרבליבן מער פון צוויי וואָכן און גלייך נאָך זייער פאַרלאָזן ראַווע — זענען אַריין די רוסן און מיר יידן האָבן געהאָפט, אַז מיט זיי איז אויך געקומען די ישועה.

פאַר אונדזער שטוב און פאַר אונדזער בעקעריי, וואָס מיין גאָטזעליקער פאָטער, הערמאַן צימערמאַן, מיט מיין מוטער רוזשע ע"ה, האָבן געהאַט געפירט, איז מיין צוריקקומען געווען אַ גרויסע הילף. מיינע אומגעקומענע שוועסטער: פייגע, אסתר, שרה און מיינע ברידער: איזשאָ, קובאַ און עדמונד האָבן מיט מיר צוזאַמען זיך גענומען צו דער אַרבעט און געבאַקן ברויט פאַרן רוסישן מיליטער, וואָס האָט אונדז געבראַכט שיין פרנסה.

נאָך ביים פאָטערס לעבן איז דאָס געשעפט גוט געווען, ווייל ער איז געווען אַ שטילער און ערלעכער מאַן און אויך די מאַמע, אַ באַשיידענע, גוטע באַלעבאָסטע און געצויגן חיונה פון האַרעפּאַשנע אַרבעט.

ווען ס'האָט אין יוני 1941 אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, בין איך שוין כמעט פון אַ חודש פריער געווען אַ רוסישער סאָלדאַט און נאָך אַ 50 יידישע ייִנגלעך זענען מיר געווען איינגעקוואַרטירט אין דער שולע פון די „מאַטעטשקיס", נאָכדעם וואָס מיר האָבן געמאַכט פאַרשידענע איבונגען אין שעדליצער וואַלד. אָבער אַזוי ווי די דייטשן האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צו ראַווע — האָט מען אונדז אַריינגעזעצט אין לאַסט־מאַשינען און געפירט אין דער ריכטונג צו לעמבערג און דערנאָך ווייטער.

מיין הויפּט־מזל איז געווען, וואָס איך האָב נישט נאָכגעטאָן ווי אַנדערע, וועלכע זענען אַראָפּגעשפרונגען פון די אויטאָס און אַנטלאָפן צוריק אַהיים. אמת, איך האָב פיל מיטגעמאַכט און שרעקלעך געליטן פון דעם טאָג־טעגלעכן באָמבאַרדירן פון די דייטשן בייטאָג און פון דעם לויפן טעג און נעכט, באָרוועס און נאַקעט, אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן, אין הונגער און דאָרשט, ביז מיר זענען ענדלעך אָנגעקומען קיין סטאַלינגראַד. די דייטשן האָבן אויך דאָ שטאַרק באַמ־באַרדירט און אויך דאָ האָבן מיר געליטן הונגער, ווייל ס'איז ממש נישט געווען וואָס צו עסן.

נאָכן פאַרטרייבן די דייטשן איז מיר שוין, אין יאָר 1944, געוואָרן אַביסל בעסער, ווייל מ'האָט מיך צוגעטיילט אין אַ בעקעריי, דאַמאָלס האָב איך שוין געהאַט וואָס צו עסן און אויך געקענט העלפן אַנדערע.

אין יאָר 1945, ווען דער קריג האָט זיך פאַרענדיקט, האָב איך באַקומען פריי אויף אַ חודש און בין געפאָרן פון לענינגראַד קיין ראַווע. אָבער מיין פרייד, וואָס איך האָב געהאַט מזל לעבן צו בלייבן, האָט זיך פאַרביטן אין גרויס צער און ווייטיק, ווען איך בין אָנגעקומען אין מיין געבוירןשטאָט — ראַווע.

איך האָב קיינעם פון מיין פאַמיליע נישט געטראָפן, קיין איין באַקאַנטן נישט באַגעגנט; אַלע אומגעקומען פון דער מערדערישער האַנט.

מען דערקענט גאָרנישט די שטאָט, ס'איז זיך נישט פאָרצושטעלן, וואָס פון אַזאַ ראַווע איז געוואָרן!

איך בין אַוועק צום בית־הקברות, צו דער מצבה און קבר פון מיין טאַטן ע"ה — אָבער קיין זכר און צייכן איז פון אים געבליבן. ס'איז אויף מיר געפאַלן אַ גרויסער פחד און נישט איבערהאַלטנדיק אַפילו איין און איינציקן טאָג, האָב איך זיך גלייך געלאָזט קיין לעמבערג, וווּ ס'האָט געוווינט פיל יאָרן אונדזער גאַנצע פאַמיליע.

אויך דאָ האָב איך קיינעם נישט געפונען און מיט גרויסן שמערץ, בין איך באַלד צוריקגעפאָרן פון לעמבערג קיין לענינגראַד. גלייך נאָכן באַפרייען זיך פון דעם רוסישן מיליטער, בין איך אַוועק קיין פוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד אין אַ לאַגער אַריין.

מיט הילף פון קרובים אין אַמעריקע האָב איך געקענט פאָרן דאָרט־אַהין, אָבער איך האָב באַשלאָסן בעסער עולה צו זיין קיין ישראל און טאַקע דאָ אויפגעבויט אַ היים מיט אַ פרוי און צוויי קינדער און בין זייער צופרידן.

אַזוי בין איך געבליבן איינער אַליין פון מיין גאַנצער משפחה, וועלכע איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן און זייער אָנדענקען זאָל מיט דעם ווערן פאַרהייליקט אויף אייביק!

ת. נ. צ. ב. ה.

ראווער בחורים אין דער רוסישער ארמיי אין יאר 1941

ישראל זאַץ

געווען איז דאָס דעם 20־טן מאַי אין יאָר 1941, האָב איך מיט אַ גרופּע ייִנגלעך פֿאַרלאָזט אונדזער שטעטל און אַוועקגעפֿאָרן צום רוסישן מיליטער. דאָס געזעגענען זיך מיט דער שטאָט איז געווען זייער וואַרעם, ווייל יעדער פֿון אונדז האָט דאָ פֿאַרבראַכט זיינע קינדער־יאָרן.

איך קען נישט פֿאַרגעסן אונדזער ראַווע, די ראַטער ריקע, דעם הויף נעבן קלויסטער, די וואַלקאָוויצע, דאָס פּאַטיליטשער וואַלד און די ראַווער יידן, די לינקע און די רעכטע, דעם זאַמד־בית־המדרש, די „אייזערנע קלויז" און די שיינע שול... און ספּעציעל אונדזער שיינע יוגנט מיט איר פֿולער חלוצישער התלהבות. און ווי אַזוי קען מען פֿאַרגעסן אונדזער ראַווער פֿוטבאָל קאָמאַנדע, מייטשע צי־מערמאַן, הערש געפּערט און אונדזער ראַווער בראַמקאַזש — הערץ גראַף.

אין דער צייט פֿון דער מלחמה, אין די ווייטע וועל־דער פֿון ביעלאָרוסיע און די ווייטע וועלדער פֿון מאָסקווע, ווו די מלחמה יאָרן האָבן מיך פֿאַרוואָרפֿן, איז מיר שטענ־איך בין נישט געווען און וואָס איך האָב נישט געזען, נאָר שענער פֿון מיין ראַווע איז נישט געווען...

און אָט איז געקומען דער טאָג, ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָב איך באַקומען אורלויב און אין דעם 18־טן אַפּריל 1946, בין איך געקומען צוריק צו מיין היים, האָפֿנדיק, אַז מיין באַגעגעניש וועט זיין ענלעך צו מיין אַוועקפֿאָרן; אָבער איך האָב געהאַט אַ טעות; ווען איך בין נאָר אַרויסגעגאַנגען פֿון דער באַן־סטאַציע, האָב איך באַלד דערקענט פּראַפּס הויז; אָבער קיין מענטשן זענען דאָרט נישט געווען. אַלץ איז געווען פֿאַרקלאַפּט מיט ברע־טער... איך האָב אָנגעהויבן צו גיין מיט דער באַן־גאַס אין שטאָט אַריין און אויפֿן וועג בין איך געקומען צו איין פּלאַץ און האָב מיך דערמאָנט, אַז דאָרט האָט געוווינט בערקאָווער מיט זיין „קאַפּע". און דאָ איז געווען פֿרייהיי־טערס בעקעריי, די „יאַסנע ווילע" און איך בין צוגעקו־מען צו דער באַראָן־הירש שול און דאָרט האָט זיך פֿאַר מיינע אויגן געעפֿנט די טראַגעדיע פֿון מיין שטעטל... דאָס אַלטע „הייליקע אָרט" איז אינגאַנצן אָפּגעווישט געוואָרן... עס ווערט מיר שווער ווייטער צו גיין... ווען איך בין געקו־מען צו דער פּוילישער אַפּטייק, האָב איך געזען, אַז די גאַנצע שטאָט איז חרוב; עס עקזיסטירט נישט מער דער רינעק, דער ראַטהויז ליגט אין אַ באַרג פֿון שטיינער... אַזוי באַגעגנט מיך ראַווע; קיינער זאָגט מיר נישט קיין „שלום"... און קיינער גיט מיר נישט קיין „שלום־עליכם"... און איך פֿרעג זיך אַליין: „פֿאַרוואָס איך, דער זון פֿון ראַווער על־טערן, דער וואָס איז לעבן געבליבן פֿון אונדזערן שונא, דעם דייטשן היטלעריזם, גייט אויף די גאַסן פֿון ראַווע, ווו עס איז אויסגעפּלאַסטערט דער וועג מיט מצבות פֿון אַלטן בית־הקברות..." איך בין מער נישט בכוח אַרומצוגיין איינ־זאַם־אַליין... איך גיי צו דער סטאַציע און פֿאָר אַוועק... דאָס איז געווען מיין שווערסטער טאָג אין מיין לעבן...

דער גאַנצער טייל פֿון דער שיל־גאַס, די בתי־מדרשים, אייזערנע און בלעכענע־קלויז איז אָפּגעווישט, און ס'זעט זיך נאָר אַרויס די פֿאַרוויסטע איינזאַמע ווענט פֿון דער שול, וואָס זענען איבערגעבליבן אַלס זכר לחורבן. דאָס הויז פֿון ר' יוסף ראַפּאָפּאָרט, ווו מ'פֿלעגט גיין צום הויף, איז געבליבן גאַנץ און פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַגאַזין. אויפֿן פּלאַץ פֿונעם זאַמד בית־מדרש איז אַ פֿאָלקס שולע, און די געגנט פֿונעם גימנאַזיום איז באַוואַקסן מיט גראָז, ווו ס'האָדעווען זיך פֿערד און לאַשיקעס.

אויפֿן זאַמד, ווו ס'האָבן אַמאָל געוווינט די פֿאַמיליעס:

בחורי העיר בצבא הרוסי בשנת 1941
ראַווער בחורים אין רוסישן מיליטער

אברהם שרוט און ישראל זאַץ לעבן אין תל־אביב, יידל לאבא אין אויסטראַליען, שמואל פֿליישער — ביז היינט אין ראַווע, אברהמ'לי שפּינדלער ז"ל געפֿאַלן אין ראַ־ווע אין קריג.

פענדריך, שפּאַצנער־האַלפּערן, איז איצט דער מאַרק־פּלאַץ, ווו ס׳פאָרן זיך צונויף די פּויערים פון דער געגנט איין מאָל אין דער וואָך.

כ׳פּלעג שמועסן מיט ראַווער גויים, וועלכע האָבן מיך דערקאָנט און געדענקט מיין משפּחה און דער ווייטיק איז געוועזן גרויס.

שפּעטער ווער איך געוויוער, אַז מיין חבר פון דער היים איז צוריקגעקומען: שמואל פליישער, דער זון פון טשאַרנע די קצבטע. ער האָט זיך באַזעצט אין ראַווע מיט זיין משפּחה, ווו ער וווינט ביז איצט. איך בין געפאָרן אים באַזוכן און מיר זענען צוזאַמען אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל און זיך אויסגעקוקט אויף דעם ראַווע, וואָס איז געבליבן נאָך דער מלחמה; רעדן האָבן מיר נישט געהאַט מיט וועמען...

אין יאָר 1953 בין איך געקומען מיט מיין משפּחה אויף אַ חודש צייט קיין ראַווע. דאָסמאָל האָב איך געהאַט צייט צו ווייזן און דערציילן, וויאַזוי ראַווע האָט אַמאָל אויסגעזען און ווי עס זעט היינט אויס... גאַנצע טעג פלעג איך אַרומ־גיין און שמועסן מיט ראַווער גויים, וועלכע האָבן מיך גע־קענט פון די קינדער־יאָרן. איך פלעג אויך זאַמלען ביי זיי דערציילונגען פון דער שטאָט, ווייל דאָס איז פאַרבליבן פון אונדזער ראַווע...

פאַרן אָפּפאָרן פון פוילן בין איך געפאָרן קיין ראַווע זיך געזעגענען; דאָס איז געווען דעם 5־טן מערץ 1957. איך בין נאָכאַמאָל אַרומגעגאַנגען מיט שמואל פליישער אויף די פאַרבליבענע גאַסן; אויף דעם נייעם בית־עולם, ווו עס זענען געשטאַנען עטלעכע מצבות פון די ראַווער יידן. אויף דער מצבה פון דוד גרין האָב איך אַרויפגעלייגט 3 שטיינד־לעך אַלס אַן אָנדענקונג... דאָס זענען געווען די פאַרבלי־בענע מצבות... דאַן זענען מיר נאָך געגאַנגען צו דער ראַ־טער מיל, געזען נאָכאַמאָל דעם טייך און דעם טאַרטאַק... געזען דעם אויסגעהאַקטן פּאָטיליטשער וואַלד, און אַזוי האָב איך זיך געזעגנט מיט מיין געבוירן־שטאָט, וואָס איז מיר אַזוי טיף אין האַרצן אויף אייביק...

די יערלעכע אזכרה.

ווי אַזוי כ׳האָב זיך געראַטעוועט

רות השכל

די מיליאָנען פֿון ייִדן, וועלכע זענען נאָך טאָרטורן און ענויים פֿאַרניכטעט געוואָרן, זענען זיכער געווען מאַרטירער און העלדן, אָבער אויך די איבערלעבנדע ייִדן, וועלכע האָבן צוגעזען וואָס ס׳איז געשען צו זייערע ליבסטע און אויך די, וועלכע לעבן אויפֿן חשבון פֿון זייערע ליבע עלטערן, זענען אויך העלדן אין זייער אייגענער אַרט. דער לאַסט, וועלכן זיי טראָגן איז איבערנאַטירלעך און דאָך זעצן זיי ווייטער פֿאָר זייער טאָג־טעגלעכן לעבן. און איצט צו דער געשיכטע פֿון מײַן אָפּראַטעווען זיך:

אים זומער פֿונעם יאָר 1942, איז עס שוין געווען גוט צו מערקן, אַז די דײַטשן האָבן באַשלאָסן צו ליקווידירן די ייִדישע באַפֿעלקערונג אין ראַוואַ־רוסקאַ. די אָפּטערע טראַנספּאָרטן קיין בעלזעץ האָבן דאָס אַלץ געמאַכט אַזוי אָנזעבאַר; אַזוי, אַז ס׳איז שוין נישט געווען קיין גרונד צו מאַכן אילוזיעס. אין יוני האָט מיך מײַן מוטער געשיקט צו אירס אַ געוועזענע דינסט־מיידל, וועלכע האָט דעמאָלס געלעבט אין קאַמיאַנקאַ־וואָלאָבסקאַ, כדי מיך בײַ איר צו באַהאַלטן .נאָכן אָפּזײַן בײַ איר בערך איין חודש, האָט איר מאַן אונדז ביידע געדראָט: אַז אויב איך וועל נישט תיכף פֿאַרלאָזן דעם אָרט, וועט ער אונדז איבערגעבן דער „געסטאַפּאָ”. און אַזוי, בלית ברירה, האָב איך געמוזט אַהיים גיין.

אין יענער צײַט זענען שוין אַרומגעגאַנגען שמועות, אַז די איבערגעבליבענע ייִדן וועט מען אַרײַנזעצן אין געטאָ און דאָרט וועלן זיי שפּעטער ליקווידירט ווערן. דאָס איז געווען אין אַ צײַט, ווען מײַן מוטער איז, אין איר גרויסער פֿאַרצווייפֿלונג צו ראַטעווען איר קינד, געפֿאַלן אויף דעם געדאַנק, אַז אייגנטלעך האָבן די דײַטשן קיין מעגלעכקייט צו באַווײַזן, אַז איך, רות, בין אַ ייִדישע און נישט קיין פּוילישע, אָדער אַן אוקראַיִניש מיידל. מ׳האָט נאָר געדאַרפֿט קריגן די פּאַפּירן פֿון אַ פּויליש אָדער אוקראַיִניש מיידל; אָבער דאָס איז געווען לײַכטער צו זאָגן, ווי צו מאַכן און באַזונדערס האָט מען פֿאַר אַרישע פּאַפּירן געמוזט צאָלן נאָר מיט אַמעריקאַנער דאָלאַרן. צום מזל, האָט מײַן מוטער געהאַט אין איר באַזיץ 1000 דאָלאַר און מיט דער הילף פֿון גוטע פֿרײַנד, וועלכע האָבן געקענט אַ געוויסע פּרוי מיטן נאָמען באַביאַזש אין לעמבערג. זי האָט פֿון דער פּרוי אָפּגעקויפֿט איר טאָכטערס געבוירן־צײַגעניש, די אידענטיטעטס־קאַרט און אַנד. אַ טייל פֿונעם אָפּמאַך איז געווען, אַז פּרוי באַביאַזש וועט מיך נעמען קיין לעמבערג און מיך דאָרט רעגיסטרירן אין „אַרבעטסאַמט” אַלס איר טאָכטער און מיך דאָרט פֿאַרשרײַבן אַלס אַ פֿרײַוויליקע אַרבעטערין פֿאַר דײַטשלאַנד. מײַן מוטער האָט אײַנגעפּאַקט מײַנע בעסטע קליידער און מיך אָפּגעשיקט קיין לעמבערג צו פּרוי באַביאַזש.

פּרוי באַביאַזש האָט געהאַט צוויי טעכטער: אַפּאָלינאַ, וואָס אירע פּאַפּירן האָב איך געקויפֿט און אַ צווייטע טאָכטער, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט. ביידע טעכטער זענען מײַנע קליידער געפֿעלן און נאָך איין וואָך, האָט פּרוי באַביאַזש גענומען באַזיץ פֿון מײַנע קליידער און מיך אָפּגעשיקט קיין ראַוואַ־רוסקאַ מיט די ליידיקע הענט. איך בין געווען גליקלעך, דאָס זי האָט נישט צוריקגענומען די פּאַפּירן, וועלכע זענען שוין דעמאָלס געווען צוגעפּאַסט, דורך ספּעציאַליסטן, מיט מײַנע פֿאָטאָגראַפֿיעס. נישט אויסזעענדיק באַזונדערס ייִדיש, בין איך בשלום אָנגעקומען מיט דער באַן קיין ראַוואַ־רוסקאַ. אין דער צײַט איז שוין איין העלפֿט פֿון די איבערגעבליבענע אַוועקגענומען געוואָרן צום פֿאַרניכטן. די ראַווער באַן־סטאַציע איז געווען געהיטן פֿון אוקראַיִנער פּאָליצײַ, וועלכע האָט גוט געקענט די אָרטיקע ייִדישע באַפֿעלקערונג און זייער גרויסער פֿאַרגעניגן און פֿליכט איז געווען, נישט צו דערלאָזן, אַז קיין איינציקער ייִד זאָל זיך חלילה נישט אַרויסכאַפּן אויף אַרישע פּאַפּירן.

אברהם אַלטמאַן, דער זון פֿון מײַן משפּחהס פֿרײַנד, וועלכער האָט אויסגעזען ווי אַ הונדערט־פּראָצענטיקער „גוי”, האָט מיך גענומען קיין זשעלאָנאַ הוטאַ, וועלכע האָט געזאָלט זײַן פֿרײַ פֿון אוקראַיִנישע וועכטער, כדי פֿון דאָרט צו נעמען די באַן קיין פּשעמישל, דער רעקרוטיק־צענטער פֿאַר פֿרײַוויליקע און שקלאַפֿן־אַרבעטער קיין דײַטשלאַנד. מיר זענען אָנגעקומען אין זשעלאָנאַ־הוטאַ פֿרימאָרגנס און געגנוי דעמאָלס, ווען איך האָב געהאַלטן אין אַרײַנגיין אין צוג, האָב איך געזען, אַז רוזיא שטראַמער איז אידענטיפֿיצירט געוואָרן פֿון אוקראַיִנישע וועכטער.

איך בין אָנגעקומען קיין פּשעמישל אין פֿרימאָרגן און בײַטאָג האָבן מיך אַ באַנדע פֿון שאַנטאַזשיסטן (שמאַלצאָווניקעס) באַלעסטיקט, זיי האָבן פֿון מיר פֿאַרלאַנגט ווערטזאַכן און מיר געדראָט, אַז זיי וועלן מיך רעפּאָרטירן צו דער געסטאַפּאָ, אַז איך בין אַ ייִדישע. ביז 24 שעה האָב איך זיי אַוועקגעגעבן די גאַנצע צירונג, וואָס מײַן מוטער האָט מיר מיטגעגעבן. איך האָב ווידער מזל געהאַט און דעם נעכסטן טאָג זענען מיר אָפּגעפֿאָרן קיין קראָקע. ווי באַלד מיר זענען אָנגעקומען, האָט דער „אָבערשטורמפֿירער” גערופֿן אַלע פֿאַרהאַפֿטעטע צו אַ פֿאַרזאַמלונג און מיר האָבן פֿאַר אים

פאַראַדירט. דאַמאָלס האָט ער באַמערקט, אַז איך זע אויס ווי אַ טיפּישע אַריערין: בלויע אויגן, בלאָנדע האָר, וועלכע זענען געווען געפאַרבט, ווייל מיין מוטער האָט זיך פאָרגעשטעלט, אַז אַן עלעגאַנט פּויליש מיידל דאַרף זיין בלאָנד. ער האָט מיך געפרעגט, אויב איך רעד דייטש און אַזוי ווי איך בין געווען יונג און נאַריש, האָב איך מיך באַרימט, אַז איך רעד אויך רוסיש און ענגליש (אַביש ברייגער האָט מיך פּריוואַט געלערנט ענגליש). אָפּשאַצנדיק מיינע שפּראַכפעיקייטן, האָט ער מיך אַוואַנסירט צו דער ראַנגע פון זיין פּערזענלעך דינסטמיידל, פאַר דער דויער פון מיין ווייל־ן אין קראָקע. ער האָט געמאַכט אַ שלעכט געשעפט, ווייל מיינע ידיעות אין שפּראַכן זענען געווען פיל בעסער, ווי אין הויז־רייניקן. טראָץ אַלעם איז ער מיט מיר דורכגעקומען, ביז איינע, אַ פּויליש מיידל, האָט אויף מיר „רחמנות" געהאַט און אים דערציילט, אַז זי גלויבט, אַז איך בין אַ יידישע... „מיט זאָרג און חרטה" האָט ער מיר דערקלערט, מוז ער מיך אין די געשאַפענע אומשטענדן איבערגעבן אין טורמע, ווו איך וועל וואַרטן אויף מיין עקזעקוציע... זייענדיק אַן איבערגעגעבענע „קאַטוילישע", האָב איך פאַרלאַנגט אַ גייסטלעכן, כדי צו קריגן אַן אַבסאָלוציע פאַר מיינע חטאים, איידער איך שטאַרב... מיין פאַרלאַנג איז געוואָרן דערפילט און זייענדיק באַקאַנט מיט דעם „נייעם טעסטאַמענט" און אַ דאַנק דער פריילין פּראַניאַ די „קאָשטשעלנאַ", וועלכע האָט אויף מיר רחמנות געהאַט און אַבסאָלוט געוואָלט ראַטעווען מיין נשמה, האָב איך נישט נאָר מיך מתוודה געווען פון מיינע חטאים, אָבער אויך איבערצייגט דעם גייסטלעכן, אַז איך בין אַן אמתדיקע קריסטן... האָבנדיק די פּאַפּירן אין אָרדענונג האָט מען מיך, נאָך דער קאָנפעסיע באַפרייט פון קאַרצער און מיך, מיט אַנדערע פּוילישע אַרבעטער אַוועקגעשיקט מיט אַ טראַנספּאָרט קיין דייטשלאַנד.

איך בין אָנגעקומען אין „האַלע אַן דער זאַאַלע" און האָבנדיק ידיעות אין דייטש און אין אַנדערע שפּראַכן, האָב איך געקריגן דעם פּאָסטן פון אַן איבערזעצערין אין דעם דורכגאַנגסלאַגער ווו טויזנטער פון שקלאַפן־אַרבעטער פון פּוילן, פראַנקרייך, בעלגיע און אַנדערע נאַצי־באַזעצטע לענדער פלעגן טאָג־טעגלעך אָנקומען. איך האָב שטענדיק געלעבט אין פּחד, אַז איך קען נאָך דערקענט ווערן פון פּוילישע, אָדער פון עמעצן אַנדערש, וואָס קען קומען פון ראַוואַ־רוסקאַ אין דעם לאַגער אַריין. אַזוי ווי עס האָט געהייסן, אַז נאָר דייטשן באַזיצן אַ געוויסע אינטעליגענץ, בין איך אין דעם הינזיכט נישט געווען ריקשטענדיק, אַזוי איז מיין „לאַגערפירער" געווען איבערצייגט, אַז איך האָב זיכער געהאַט געוויסע דייטשע אורעלטערן, וואָס באַרעכטיקט מיך צו ווערן אַ „פאָלקסדויטשע". דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט ענדלאָזע פּאַראַדן, שטייענדיק נאַקעט פאַר צאָללאָזע מיטגלידער פון דער „ס. ס.", וועלכע, לויט מען האָט געזאָגט זענען געווען גרויסע עקספּערטן אין די דאָזיקע ענינים. וואָס ס'האָט מיך געשראָקן איז געווען זייער כוונה צו בעטןביים רויטן־קרייץ אינפאָרמאַציע וועגן די אורעלטערן פון אַפּאָלאָניא באַביאַזש (דאָס בין איך אַליין געווען) און זיי וואָלטן זיך דערוווּסט, אַז אַפּאָלאָניאַ באַביאַזש איז אין לעמבערג און איך בין אַ בעטריגערין; אַ חוץ דעם, האָבן זיי זיך נאָך געקענט דערוויסן, אַז מיין זיידע משה גראַוער איז געווען אַ ייד מיט אַ לאַנגער באָרד. פּרעטענדירנדיק צו זיין אַ הייסע פּוילישע פּאַטריאָטין, וועלכע איז נישט גרייט זיך אָפּצוזאָגן פון זיין פּוילישער נאַציאָנאַלער אָנגעהעריקייט, האָט מען מיר דערלויבט צו בלייבן אַפּאָלאָניאַ באַביאַזש.

קעגנאיבער מיין לאַגער איז געשטאַנען אַ לאַגער פון ענגלישע קריגס־געפאַנגענע און דערונטער זענען אויך געווען אַ צאָל פון פּאַלעסטינעזער יינגלעך. איך האָב דאָס באַמערקט, ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען דעם לאַגער פון די געפאַנגענע און איינער פון זיי האָט מיך, אין אַ פּויליש מיט אַ יידישן אַקצענט, געפרעגט, אויב איך בין אַ פּוילישע און איך האָב אים דערציילט, אַז איך בין אַ יידישע. תיכּף האָט ער אַלע אינפאָרמירט איבער דעם גליקלעכן פאַל און פון דאַמאָלס האָבן מיך די יינגלעך מאָראַליש אונטערשטיצט און מיר געהאָלפן אין פאַרשידענע סיטואַציעס. אין „האַלע אַן דער זאַאַלע" האָבן מיך די אַמעריקאַנער באַפרייט און איך בין באַלד געגאַנגען צו מיין משפּחה אין אַמעריקע; אין יאָר 1949 בין איך אַהערגעקומען. איך, די איינציקע איבערלעבנדע פון אַ גאַנץ גרויסער משפּחה פון אַ באַבע, אַ מוטער, פעטערס און מומעס און שוועסטער־קינדער — צוזאַמען 40 נפשות.

כבוד זייער אָנדענק.

ראשית המלחמה

וו. וגנר

שנת 1939. הגרמנים התקיפו את פולין. הצבא הפולני „הזוהר" התמוטט כמגדל קלפים. ובשבת שלפני ראש־השנה עמדו הגרמנים בשערי עירנו ראווה־רוסקה. הגרמנים הפציצו

בעקבות הצו פנינו כולנו למקום הריכוז. שם החזיקונו כל היום בעמידה ובלי אוכל, ותוך כדי כך היכו אותנו, הגרמנים ועוזריהם האוקראינים, מכות רצח. אחרי־כן הובילו במשך כל היום את העיר, אף שצבא פולני לא נמצא בה או בסביבתה. היו מספר הרוגים בקרב האוכלוסיה היהודית; רוב תושבי העיר נסו בבהלה לכפרים הסמוכים.

ברחתי עם משפחתי לכפר קלעבנה. למחרת שבתי העירה לברר מה מתרחש בה. העיר היתה מלאה חיילים גרמנים, אך אלו היו רק כוחות מילואים שבאו מאוסטריה. חיילים שעמדו ליד ביתנו אמרו לי: „אנחנו לא נעשה לכם דבר, אך אחרינו יבואו אנשי הגיסטפו, והם יגמרו אתכם את החשבון". וכך היה.

לאט־לאט החלו היהודים לחזור העירה, והגרמנים החלו לחטוף לעבודה, לרצוח, להכריח את היהודים לגלח את זקניהם ופאותיהם, להתעלל ולהכות כל יהודי, ובכלל זה גם נשים וילדים שפגשו. אף פרסמו צו שעל כל היהודים, מגיל 15 עד 60, להתיצב ליד תחנת הרכבת כדי לצאת לעבודה, ומי שלא ימלא אחרי הצו — דינו מיתה.

אותנו ל„בית היתומים". המקום היה צר ומחניק, ונוסף לזה התעללו בנו אנשי הגיסטפו. שהינו שמה עד לערב יום כיפור. באותו יום התגנבה אלינו בחורה והודיעה לי שהגרמנים מפנים את העיר, והרוסים באים במקומם. את הבשורה המשמחת העברתי בחשאי לכל הכלואים באום „בית יתומים". אבל התהלכו שמועות שהגרמנים זוממים לשרוף את העיר יחד אתנו, לפני יציאתם. החלטתי לברוח מהמקום. ניסיתי להתחמק דרך סורגי הברזל של אחד החלונות, אבל נתקעתי בין הסורגים, בלי יכולת לצאת או לחזור לאולם. האנשים שבאולם דחפו אותי בכוח ונפלתי החוצה, בלי שהשומרים יבחינו בכך.

בבית קיבלו אותי בשמחה בל־תתואר. למחרת בבוקר חזרו כולם משם לבתיהם, כי המשמר נעלם, ולפנות ערב עזבו הגרמנים את העיר והרוסים נכנסו במקומם. השמחה ליהודים היתה רבה.

בזמן שהייתי רחוק מעירנו הגיעה הידיעה שהגרמנים שוב מתקרבים לעירנו, וזה גרם לי כאב מר, כבד מנשוא, וחרדה לגורל משפחותינו.

משפחת וואגנער הי"ד.

1939 - דאס ערשטע מאל דייטשע אקופאציע

עדה ווייכסלבוים

גאַנצע 8 טעג איז אונדזער שטעטל געוואָרן באָמבאַר־דירט. הויפּטזעכלעך איז באַשאָסן געוואָרן דער באַנהויף, וואָס האָט זיך געפונען נאָענט צו אונדזער הויז, אַזוי אַז מיר זענען געווען די גאַנצע צייט אונטערן פייער, די באָמבעס זענען אויך געפאַלן אויף אונדזער הויז־הויף. אין אונדזער הויף איז אַפילו געווען אַ טיפער און גרויסער בונקער, אָבער ער איז געוואָרן ווערטלאָז. מענטשן זענען אַנטלאָפן אין די אַרומיקע דערפער, אָבער מיר האָבן עס נישט געקענט טאָן, ווייל ביי אונדז האָבן זיך אויפגעהאַלטן קרובים, וואָס זענען זיך אַנגעלאָפן צו אונדז פון דער אַרומיקער סביבה.

אין איינעם אַן אָוונט, ווען דאָס באָמבאַרדירן האָט זיך עטוואָס געשטילט, האָט פרוי דר. גוטמאַן געשיקט אַ שליח צו אונדז, אַז מיר זאָלן אַריבער צו איר הויז, וואָס איז ווייטער פונעם פייער, דעם זעלבן פאַרטאָג האָבן מיינע צוויי ברודער, שלמה און פייוול, בייזאַמען מיט מיין חתן, מאיר, זיך אַוועקגעלאָזט אויפן וועג קיין לעמבערג, ווייל מ'האָט גע־הערט, אַז די דייטשן שיסן אַלע יידישע מענער וווהין־נאָר זיי קומען אַריין. מיר, די געבליבענע פרויען, זענען דאַן אַוועק אין דער דירה פון דר. גוטמאַן, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער מיצקעוויטש־גאַס. דעם זעלבן אָוונט איז צו אונדז געקומען שרה גאָלדשיין און אונדז גענומען צו זיך.

אין יענער נאַכט איז דאָס באַנהויף געשטאַנען אין פלאַ־מען, צוליב דער שרעקלעכער באָמבאַרדירונג, עס האָט גע־הייסן, אַז אויך אונדזער הויז ברענט. נישט פיל קלערנדיק, האָב איך גענומען לויפן אַהיים. אויפן וועג איז דאָס פּוילישע מיליטער געלאָפן דיסאָרגאַניזירט צו דער ריכטונג פון מזרח, ציווילע מענטשן זענען בהלהדיק געלאָפן מיט קינדער־זויג־געלעך, און מיט קינדער אויף די הענט אין דער ריכטונג פון לעמבערג. אונדזער הויז איז געשטאַנען אַן טירן און אַן פענצטער ,מענטשן האָבן זיך אונטער זיינע ווענט אויס־באַהאַלטן, צווישן זיי האָב איך געטראָפן מיינס אַ טאַנטע, וואָס איז פון ריישע געלאָפן זיך ראַטעווען ביי אונדז. איך האָב זי מיטגענומען מיט זיך צו דער דירה פון גאָלדשיין, וואָס האָט זיך געפונען ווייט פון שטאָט, כמעט אין פרייען פעלד.

אין דער זעלבער נאַכט, ביי 3 אַזייגער, זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. געציילטע שעהן נאָך דער אינוואַזיע, האָבן זיך שוין אַנגעלאָפן און אַנגעפּאַרן, מיט וואָגנס, פּאַליאַקן און אוקראַאינער פון שטאָט און אַרומיקע דערפער פול מיט רויב־תאווה. זיי האָבן זיך צוערשט אַנגעשיכורט אין די יידישע שענקען און דאַן זיך געלאָזט ווי ווילדע חיות פאַר זייער ערשטן פּאָגראָם און רויב־אַרבעט איבערן שטעטל. זיי האָבן גערויבט אַלעס: סחורות פון געשעפטן, מעבל און ווערט־זאַכן פון וווינונגען. פיל האָבן זיך געבויגן אונטער דער לאַסט פון זייער רויב. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן גאַנצע 3 טעג און נעכט.

די דייטשן, פון זייער זייט, האָבן גלייך אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן זיך פאַרזאַמלען דעם ערשטן טאָג ראש־השנה אויפן מאַרק־פּלאַץ, דאָרט האָט מען זיי באַפוילן ריין צו מאַכן די שטאָט מיט זייערע בלויזע הענט. יידן, וואָס האָבן געפּרוווט אַנהויבן דאַווענען אין אַ שולכל האָט מען אַרויסגעשלעפּט, איינגעהילט אין זייערע טליתים, צוזאַמענ־צונעמען דעם שמוץ, וואָס אַנדערע האָבן אַנגעזאַמלט. אַזוי האָט זיך געפירט איינִיקע טעג, ביז די דייטשן האָבן, לויט זייער אָפּמאַך מיט רוסלאַנד, איבערגעגעבן דאָס שטעטל דער רוסישער אַרמיי אין איר הערשאַפט.

1941 — דאָס צווייטע מאָל דייטשן און די פאַרניכטונג.

אין 1941 האָבן מיר צום צווייטן מאָל געהאַט די דייטשן אין שטאָט. ערשטנס האָבן זיי אַרעסטירט דר. מאַנדעל. נאָך זיין אַרעסט האָבן זיי באַשטימט אַ יידנראַט פון באַוווּסטע ראַוועער יידן ווי: וואַטנבערג, דער דראַגעריסט, דער מעטרי־קאַל־פירער נח גאַטליב, די גימנאַזיאַל־לערער שלמה ווייקסל־בוים (פון באַרישטשעוו), טענענבוים און שפּאַצנער. אָפּט האָבן די אויבנדערמאַנטע יידן זיך מיט מוט קעגנגעשטעלט די פאָדערונגען פון דער נאַצישער בעסטיע, איינשטעלנדיק זייער אייגן לעבן, ביז צום לעצטן טאָג, ביז דער ליקווידאַ־ציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

דעם 12טן דעצעמבער 1942, 5 אַזייגער פרי זענען אַלע אויבנדערמאַנטע פון יידנראַט פאַרהאַלטן געוואָרן. איינִיקע פון זיי האָבן זיך געזעגנט מיט די אַרומיקע מיט די ווערטער „בלייבט געזונט, בלייבט לעבן!” אַליין גייענדיק צום זי־כערן טויט.

✶

תיכף נאָכן באַזעצן די שטאָט און שאַפן דעם יידן־ראַט האָבן די דייטשן געשאַפן אויך דאָס „יידישע אַרבייטס־אַמט”. ס'זענען באַשטימט געוואָרן מיין ברודער פייוול און ישראלקה מערץ. אויך זיי האָבן זיך באַמיט, ביזן ליקווידירן די רעשט־לעך פונעם יידישן לעבן אין שטאָט, וויפל עס איז זיי געווען מעגלעך, צו העלפן דער יידישער באַפעלקערונג, און ספּע־ציעל פאַר פרויען. אויך איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך אונדזערע פרויען אַן אָרעמע קיך, כדי צו העלפן די אָרעמע

און די, וואָס האָבן שווער געאַרבעט פאַר די מערדערס — מיט אַ ביסל וואַרעם געקעכץ. בראש פון דער קוך זענען געשטאַנען: רייזל קאַרמאַן, לוסיאַ ווייסמאַן פון היטש און רעגינאַ ווייקסלבוים, מיין שוועסטער.

אויך האָבן זיי אָרגאַניזירט, אומלעגאַל, אַ קראַנקן־שטוב פאַר קראַנקע און פאַר „אַראָפּשפּרינגלער" (דאָס הייסט: אַזעלכע וואָס זענען אַראָפּגעשפּרונגען פונעם פאָרנדיקן צוג קיין בעלזעץ און זענען דורך דעם פאַרווונדעט געוואָרן), אָדער קינדער, וואָס עלטערן האָבן זיי אַרויסגעוואָרפן פונעם צוג.

אגב, דאָס גערויש פון די רעדער פון די דאָזיקע צוגן, וועלן מיר נישט אויפהערן צו קלינגען אין די אויערן מיין גאַנץ לעבן. געציילטע פּאָליאַקן און אַפילו איינצעלע אוקראַאינער, מיט אַ מענטשלעך האַרץ, האָבן די דאָזיקע אומגליקלעכע קינדער גענומען פון זייערע פעלדער און זיי געבראַנגט, בסתר, קיין ראַוואַ און זיי איבערגעגעבן אין די ריכטיקע יידישע הענט. דאָס רוב פון די קינדער איז שוין געווען, אָדער שפּעטער אין „שפּיטאָל" זיך אָנגעשטעקט, מיט טיפוס און דערנאָך אויסגעגאַנגען אין יסורים.

מיין שוועסטער רעגינאַ האָט זיך אַליין אָנגעשטעקט מיט פלעקן־טיפוס און איך האָב זי געמוזט פאַרטרעטן. דאָס געטאָ איז שוין דאַן געווען אָפּגעשלאָסן און באַוואַכט דורך די דייטשן און האָב מיך געמוזט אַריינגנבענען דורך שטעכלדראָט, כדי עטוואָס צו העלפן. דער הונגער און די נויט זענען געווען שרעקלעך און דער טיפוס האָב יעדן טאָג געקאָסט פיל קרבנות.

דעם 31טן דעצעמבער 1942 האָבן מיר זיך שוין געפונען אין לאַגער אויף דער ראַטי. 4 אַ זייגער נאָכמיטאָג האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן דעם נייעם בית־עולם אויף דער ראַטי. מיינע שוועסטער רעגינאַ אייזנער, פעפּי און פרידאַ צוזאַמען מיט מיר און אַנדערע פרויען זענען געוואָרן, אונטער שווערע וואַך פון אוקראַאינער, אַרויסגעפירט פון די בלאָקן צום דערשיסן. מיין שוועסטער רעגינאַ איז די ערשטע, פאַר מיינע אויגן, דערשאָסן געוואָרן, און נאָך איר די רעשט פרויען, אַלע צוזאַמען איבער אַ ריזיקן מאַסן־קבר.

אָבער, זאָלן מיר זיך אַביסל אומקערן און דערמאָנען די געשעענישן פון פאַר דעם 31טן דעצעמבער 1942. אייניקע טעג פריער, האָט אָבערשטורמפירער גזשימעק, דער ראש פון געסטאַפּאָ אין שטאָט לעגאַליזירט אַלע אויסבאַהאַלטענע יידישע קינדער. ער האָט באַפוילן אַרויסצוגעבן אַלע אויסבאַהאַלטענע קינדער, מיטן צוזאָג זיי צו לעגאַליזירן. אונדזער פרייד איז דאַמאָלס געווען גרויס, איבערהויפּט ווען מען האָט אויך געבראַנגט מעדיקאַמענטן פאַר די קראַנקע צווישן זיי. מיר האָבן געמיינט אַז משיח איז שוין געקומען; אָבער פלויצים האָבן יענעם טאָג זיך אויפגעהויבן פלאַמען פונעם בית־עולם און מיר האָבן פאַרגעפילט, אַז עפּעס שרעקלעכס וועט אָנקומען. מיין שוועסטער רעגינאַ איז אַריין אין ספּאַזם, מיין באַרואיקן זי איז געבליבן אָן דערפאָלג, אַזוי ווי זי וואָלט פאַרגעפילט, אַז דאָס זענען אירע לעצטע שעהן פון איר לעבן.

משה לעווין הי"ד

שפּעטער, אַז מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן פון די באַראַקן, האָבן אונדז די געסטאַפּאָ אויסגעשטעלט אין רייען, אַלע מיינע שוועסטער, אויך איך, האָבן מיר זיך געפונען אין דער ערשטער רייע, אָבער פּלוצים האָב איך דערפילט אויף מיר אַ האַנט, ביזן היינטיקן טאָג ווייס איך נישט פון וועמען, און גלייך מיך אַוועקגעשטעלט אין דער פערטער רייע. גזשימעק, וואָס איז מיט ס.ס. שפּעט, געשטאַנען בראש פון די געסטאַפּאָ ביי דער דאָזיקער אַקציע, האָט אויסגערופן „ווער ס'איז קראַנק זאָל זיך מעלדן!" קיינער האָט נישט געענטפערט. אָבער דער מערדער האָט מיט זיינע בלוט־דורשטיקע אויגן געזען צייכנס פון בלוט אויפן פוס פון מיין קראַנקער שוועסטער רעגינאַ, האָט ער זי ברוטאַל אַרויסגעשלעפּט ביזן אויטאָ און געשאָסן אויף איר מיט זיין בראַונינג גלייך אין שטערן. איר געוויין: „לאָססען זי מיך לעבן, איך בין יונג!" וועט נישט אויפהערן קלינגען אין מיינע אויערן דאָס גאַנצע לעבן, — „דו שוויין! דו זאַו!" איז געווען זיין ענטפער.

דאַן האָט ער באַפוילן קינדער און קראַנקע אויפצולאָדן אויף די אויטאָס. אויך מיינע שוועסטער פעפּי און פרידאַ זענען אויף אַזאַ אופן אַרויפגעוואָרפן געוואָרן אויפן אויטאָ. דאָס זעענדיק, בין איך אַליין צו צום אויטאָ, וועלנדיק שטאַרבן צוזאַמען מיט זיי, אָבער אַ שופּאָוויעץ האָט מיר מיט דער קאָלבע געגעבן אַ קלאַפּ און איך האָב מיך אויסגעשטרעקט פאַרחלשט אין שניי.

אַז די אויטאָס זענען אָפּגעפאָרן און מען האָט אָנגעהויבן צוזאַמענעמען די טויטע צום באַגראָבן און מיך גע־

פונען לעבעדיק, האָט מען מיך צוריק אַריינגעשטופּט אין בלאָק. אַ יידישער שאָפער האָט נאָכדעם דערציילט, אַז מען האָט די קרבנות באַפוילן זיך אויסלייגן לעבעדיקע אין די גריבער און נאָכדעם געשאָסן אויף זיי מיט מאַשין־געווער.

צום שאַנד סלוּפּ — די הויפּט פאַרברעכער און מערדער פון אונדזער שטאָט

שפּעט, אָבערשטורמפירער און פאָליציי שעף, איז אַראָפּגעקומען קיין ראַוואַ בערך אין סעפּטעמבער 41. אין אָקטאָבער דעם זעלבן יאָר האָט ער באַפוילן צו אַרעסטירן אַ סך יידן, צווישן זיי משה לעווין, און האָט זיי בעסטיאַליש אומגעבראַכט. דעם 10טן דעצעמבער האָט ער זיך „אויסגעצייכנט"ביים דורכפירן די אַקציע דורך גזשימעק. 12 טויזנט יידישע קרבנות האָט יענע גרויזאַמע אַקציע געקאָסט. זי האָט אָנגעהאַלטן צוויי גאַנצע וואָכן. צווישן אַנדערע, זענען דאַמאָלס אויך אומגעקומען מיינע באַקאַנטע יקהת שאפעל און שטיינבאַך ,וועלכע מען האָט דערשאָסן ביי דער וואַנט פון שטעטישן קלאָזעט. אויך דאָס פאַרברענען דעם יידישן בית־עלמין איז אַדורכגעפירט געוואָרן דורך די צוויי אויבן דערמאָנטע פאַרברעכער, אויך די אָנפירער פונעם יידנראַט, וואַטנבערג און טענענבוים, זענען דורך זיי אייגנהענטיק דערשאָסן געוואָרן.

נאָכן אויבנדערמאָנטן ליקווידירן די רעשטלעך פון ראַטער לאַגער זענען מיר נאָך איבערגעבליבן 26 פרויען צום רייניקן און וואַשן זייערע וועש. סוף מערץ 1943 זענען פון לעמבערג אַראָפּגעקומען אויבערשטורמפירער הילדע בראַנדט, ווילהויזן און נאָך אַ סך אַנדערע ס.ס.מענער. זיי האָבן רעגיסטרירט די לעצטע איבערגעבליבענע מענער און זיי אָפּטראַנספּאָרטירט קיין לעמבערג און דאָרט, אין יאַנאָווסקי לאַגער זיי דערשאָסן.

סוף מערץ 43 האָט אונדז גזשימעק צוריק געברענגט אין ראַווער געטאָ, נאָכדעם ווי דער לאַגער אויף דער ראַטע, איז ליקווידירט געוואָרן מיטן אויסשיסן אַלע מענטשן. אין יענעם טאָג האָבן שפּעט און גזשימעק די 16 לעצטע יידישע פּאָליציאַנטן אויסגעשאָסן. די זעלבע נאַכט האָבן זיי באַפוילן אַלע יידישע הייזער אונטערצוצונדן, ווייל זיי האָבן גערעכנט, אַז עס באַהאַלטן זיך נאָך דאָרט אייניקע יידן. דאָס זענען געווען די הייזער פון שיינדל צימערמאַן, גראַסקאָף און אַנדערע.

אין איינעם אַ טאָג, ווען איך בין געווען באַשעפטיקט ביים סאָרטירן קליידער פון אומגעקומענע קרבנות האָבן געסטאַפּאָ־לייט געבראַכט צו פירן 2 יידישע יונגעלייט, וועלכע זיי האָבן געפונען ביים באַנהויף. שפּעט, וואָס איז איצט געווען דער אַליינהערשער אין שטאָט, האָט באַפוילן זיי אויסטאָן נאַקעט און דערשיסן ביי דער וואַנט פונעם שטעטישן בית־שימוש. אַ פּאָר טעג שפּעטער, האָט שפּעט געברענגט אַ זייער יונג יידיש מיידל, קאַץ, פון זשולקיעוו, וואָס די פּאָליציי האָט אַרויסגעשלעפּט פון ערגעץ אַ באַהעלטעניש. אויך זי האָט שפּעט באַפוילן אויסטאָן נאַקעט, און נאָכדעם ווי ער האָט זי נאַקעטערהייט אָפּפאָטאָגראַפירט אין אַלע מעגלעכע פּאָזן, געהייסן דערשיסן. אויך מיט די פרויען, וואָס האָבן נאָך געאַרבעט האָט ער דאָס זעלבע געטאָן. פאַר זיינע אַר־

עדה ווייקסעלבוים גיט אריין אין שול אַ ספר תורה אויפן נאָמען פון איר משפחה הי"ד

גיעס האָבן מיר געציטערט, נאָך מער ווי פאַרן גייען אין אַ מאַסן־גרוב.

פון אַלעם, וואָס איך געדענק נאָך, פון פאַר מיין אַנטלויפן איז, ווי ער, שפּעט, מיט זיין געהילף, אַ פאָלקס דייטש, האָבן געלאָזט אַרומרינגלען דאָס שותפותדיקע הויז פון יעקב רינגעל און שמואל סופר־אַקסלער, ווו עס האָבן זיך פאַרשטעקט אייניקע פון די לעצטע ראַוווער יידן, געלאָזט עס אונטערצינדן, און די וואָס האָבן זיך געפרווט ראַטעווען פון די פלאַמען האָט ער מיט זיין מאַשין־געווער דערשאָסן.

אין יולי 1943 האָט ער ווידער צוזאַמענגעשלעפּט די לעצטע, אַ טוץנט יידן פון דער גאַנצער אומגעגנט און זיי אויסגעשאָסן ביזן לעצטן.

ד ר א ו ן ע ו ל ם פאַר די דייטשע רוצחים!

ת ה ל ת נ צ ח פ אַ ר ד י י י ד י ש ע ק ד ו ש י ם!

ראווה־רוסקה תחת הכיבוש הנאצי

יצחק־קורט לוין

(קטעים מתוך ספרו „עליתי מספציה")

...ואני חפצתי חיים, וחשבתי: איך אצא מלבוב ואבוא לעיר מערי־השדה, שכן שמענו, כי החיים שם קלים יותר. דחק־הפרנסה בבית החמיר יותר ויותר, והייתי אך למשא על אמי. גם דבר זה החיש החלטתי ועמד לי בה שאר־אמי אוסקאר, שעבד בפירמה ויקטור קרמין (לחמרי־גלם ושיירים — בת למפעלי גרינג) ונשלח לראווה־רוסקה לייסד בה סניף. הוא הסכים כי אצטרף אליו בנסיעתו זו. אמא רצתה תחילה לעכבני על ידה, אך משראתה, כי אם אשאר בלבוב סופי כלייה — בני שש־עשרה עד עשרים וחמש נדרשו יותר ל„ארבייט־סלאגר" — הסכימה לנסיעתי. יצאנו, שארי ואני, מן הבית ובאנו לבית הפירמה ההיא. פה חיכתה לנו מכונית־משא טעונה. הנהג, פולני, ציווני להסתתר מתחת לברזנט, שהרי לא היו בידי התעודות המתאימות, ויהודי — אסורה היתה עליו עזיבת מקום־מושבו בלא הרשאה מיוחדת, וכל העובר על איסור זה ונתפס — אחת דתו הריגה. משזחלתי מתחת לברזנט קידמוני קללות נמרצות — היו פה כמה וכמה נוסעים שכמותי. רבצו שם שמונה אנשים. לעצם הנסיעה חיכינו כארבע שעות, וכשכבר עמדנו לנסוע בא איש־גסטפו, מידידי בעל הפירמה והודיע, כי הוא נוסע במכונית זו. מובן, שלא ידע על מציאותנו בתוכה. עם אפלולית הערב זזה המכונית.

הנסיעה לא היתה קלה ביותר. בהגיע השעה לאחת אחר חצות, חשתי פתאום, כי מישהו מושכני. יצאתי מתחת לברזנט, כי שמעתי לחישתו של שארי. נדברנו, כי אני אקפוץ בעצם מסעה של המכונית ואמצא לי פינת־צל ובה אחכה לו. כשנתמתנה הנסיעה קצת, קפצתי וראיתי עצמי בעיר, בעיר אחרת, ואנו זרים ונפחדים. ראשית החלטתנו היתה לבוא אל בין היהודים. הלכנו לאור נר שהיבהב מרחוק. היתה זו מסעדה. שאלנו ישר, היכן דרים יהודים. בעלת־המסעדה פתחה שער הבית והראתה דלת. דפקנו עליה שעה ארוכה ומשנפתחה — היינו בין אחינו בני עמנו, שקיבלו אותנו בפנים מאירות. כל בני המשפחה התלבשו, ולאחר שכיבדו אותנו באכילה, התחילו חוקרים ודורשים לגורלם של יהודי לבוב. היינו מראשוני הפליטים ודברינו על חיי התופת, הפרעות, פעולות־ההשמדה היו כחדשים באזניהם — פה, בראווה־רוסקה, לא היו כדברים אלה. אולם הם האמינו לנו שהרי ידעו כוחם של הגרמנים באכזריות. לפנות־שחר שכבנו לישון.

למחרת, אחרי הצהרים, יצאנו לרחובות העיירה. תחילה נהגנו כמנהג יהודי לבוב — הלכנו בגניבה, כמתחמקים מסימטה לסימטה. אולם משראינו כי אין פוגע בנו, הלכנו דרך חרות. מה שהפליאנו ביותר היה שפע המזונות והזול — מחירם היה פחות פי עשרה מאשר בלבוב. זו הפעם הראשונה, לאחר זמן רב, אכלנו לחם לשובע. בראשית הכיבוש אסרו פה אנשי הגיסטפו ששה־עשר יהודים, שנחשדו להם מבחינה פוליטית, והוציאום להורג, אולם מאז אין לא רציחות ולא חטיפות. מה תימה, כי אחר הגיהנום בלבוב נראתה לנו ראווה־רוסקה כגן־עדן. יהודי העיר עזרו לנו בכל ונהגו בנו בלבביות רבה.

ואם תשאלו, במה זכתה העיר הזאת על פני חברתה, עיר הבירה, הרי התשובה פשוטה: הממונים הגרמנים פה, לרבות המשטרה הגרמנית והאוקראינית, נקנו ברוב שוחד. דבר זה לא היה קשה — מנין הגרמנים האלה היה כשלושים. ואף זאת, ה„יודנראט" פה היה מורכב אנשים ישרים, שנתנו כוחם וטרחם על הצלת הכלל. ולא עוד אלא ה„יודנראט" פה נבחר על ידי האוכלוסיה, והיתה אפילו מלחמת בחירות. למראה כל אלה החלטתי שלא ללכת לאחוזתנו בפוטוק מרחק

עשרה קילומטר מכאן, אלא להשתקע בעיר. ניתנה לי משרת מזכיר של נשיא ה„יודנראט".

גרתי במשפחת אנשים ישרים — הזקן, קלמן צימרמן, טיפל בי כטפל אב בבנו. כמזכיר נשיא ה„יודנראט" ניתן לי לראות בפעולות המוסד הזה — גם הוא הכביד אוכפו על יהודי העיר, כשם שהכביד ה„יודנראט" בלבוב, אבל פה לא היו גניבות וגזילות. מה שנלקח — בפקודתו נלקח, לטובת מפקד המחוז — חליפות, שעונים, תכשיטים — כלומר למתן שוחד שבו נקנה השלום. איני מגזים באמרי, כי מפקד המחוז קיבל שבוע-שבוע חליפה חדשה ואילו ראש המשטרה קיבל זהב שהיה תאוות נפשו. עבודה הגונה נעשתה בחלקת העזרה הסוציאלית. פעלו בה אמבולטורים, מטבח לעניים, וכדומה. בכלל ניתן לומר, כי פה היה ה„יודנראט" קיים בשביל היהודים, ולא היהודים בשביל ה„יודנראט". אחר-כך נשתנו קצת פני הדברים. אולם בימי היתה זו, לפי מצב הימים ההם, אידיליה, שלא עבר אותה אלא מר שווייצר, יהודי מגרמניה, הנשיא הקודם של ה„יודנראט". היה זה אדם לא-נורמלי ותאוות-הכבוד שלו לא ידעה שובע. ימים שהיה נשיא גזר שיפנו אליו בלשון: הער בירגעמייסטער כלומר אדון ראש האזרחים. אמר אחד מפשוטי היהודים בעיר: מר שווייצר, אין אנו אזרחים ואין אתה ראש אזרחים. משהורד מכהונתו לא נח ולא שקט והיה מחרחר ומשסה, מלשין ומזיק ככל שידו היתה מגעת...

...לראווה-רוסקה הגיעה הגסטאפו ודרשה שלוש מאות יהודים ל„ארבייטסלאגער". שוב התחילו חטיפות בידי משטרה אוקראינית בשיתופו של ה„יודנראט" נעשו פשעים נוראים — נחטפו עניים בלבד, שלא יכלו לפדות עצמם מידי ה„יודנראט". במשך שלושה ימים נחטפו שלוש מאות קרועים בלואים ומדולדלים. באחד מימי ינואר, יום קור עז ומסמר, הוטענו על מכוניות והובלו לעבר לבוב. אמהותיהם, נשיהם ואחיותיהם התאספו לפני ה„ארבייטסאמט" (משרד-העבודה) ובכו בכי נואשים, אולם לב הגרמנים כאבן. עתה היו כל מאמצי מכוונים להימלט מסכנת החטיפה — לא סמכתי על תעודות-האישור שבידי והסתתרנו, שארי ואני, שלושה ימים אלה במרתף. לאחריהם הייתי אנוס לבקש לי עבודה אחרת ונמצאה לי בתחנת עזרה ראשונה. תפקיד התחנה היתה מלחמה במגיפת הטיפוס שהתפשטה בעיר והפילה בה חללים. היינו מהלכים בעיר, מדירה לדירה, מחפשים את חולי-הטיפוס ומוליכים אותם לבית-החולים בוולקביצה הסמוכה לעיר. או, אז ראיתי את הדלות עד עמקה — חורים אפלים שבהם התגוללו בני-אדם ובעלי-חיים, והילדים שכבו מחמת הקור כל ימות החורף במיטות, בכסותם את בשרם הכחוש בקרעי-מטליות.

בדרכי לבית-החולים ראיתי כמעט יום-יום תהלוכת חיים-מתים — היו אלה רוסיים שבויים. בקרעי-קרעים, נפוחי-רעב, רובם יחפים, הלכו לעבודה. קצתם לא היה בהם כוח ללכת ותמכום חבריהם. ואנשי המשמר היו מכים ומענים אותם בלי הפסק, ואלה לא היו אנשי גסטאפו, ס.ס., אלא חיילים גרמנים סתם, שמפאת גילם לא היו כשרים לחזית. סמוך לבית-החולים היה מחנה שבויים — כארבעים אלף מהם הובאו בספטמבר. כמעט שלא ניתן להם אוכל. בעיני ראיתי בשער המחנה לוח ועליו הודעה בשלוש לשונות — רוסית, אוקראינית וגרמנית, לאמור: אכילת בשר אדם דינה מיתה. יהודים, שעבדו במחנה, סיפרו לי, כי אכילת בשר-אדם היתה שם מן המעשים שבכל יום, ומה היה סופם של שבויים אלה? אחרי חדשים מעטים נשארו מהם אך כמה מאות בחיים. השאר נטמנו ביער וולקוביצה — בקברי המונים המכוסים חול ושלג. פעמים הרבה ראינו כלבים הגוררים על-פני הכביש שיירי החיילים האלה.

דרך העיר עברו פלוגות-החזית של ס.ס. והמעבר פירושו — פרעות. פני ראווה-רוסקה עתה כפני לבוב — הסמל על כובעי אנשי ס.ס. שלד-גולגולת הטיל אימתו סביב. אפילו הפולנים נמנעו לצאת לרחוב. פעם אחת חזרתי בשעה תשע בערב מבית דורה, היתה בידי תעודה המתירה לי את ההליכה בלילה. פתאום יצאו מסימטה שני אנשי ס.ס. ובראותם את הסרט על זרועי קראוני. לא יכולתי לברוח, כי המרחק בינגו היה אך מטרים אחדים. ניגשתי, ומבלי לחכות לשאלתם אמרתי להם, כי הולכתי חולה טיפוס-בהרות לבית-החולים. פקדו עלי לסור מיד מעליהם — הגרמנים אימת הטיפוס היתה קשה עליהם מכל. מי יודע מה היה סופי, אילולא עמדה לי הערמה הקטנה הזאת. וקל להבין, כמה שמחנו בצאת הפלוגות האלה. ושמחת הכלל נצטרפה לה שמחת הפרט — באחד הימים, והוא יום הולדתי, בבואי הביתה, הודיעוני, כי הגיעה למעני חבילה. הכרתי עליה כתב יד אמי. פתחתיה — ובה שלוש חבילות, מתנות-מזכרת, מאמי ואחי, ומכתב-איחולים. נתרגשתי עד היסוד בי — ראיתי לפני את אמי עמוסת הצער והדאגה, הנלחמת לכל פרוסת-לחם, והריהי זוכרת לשמח לב בנה-חורגה. קרן גדולה של נחמה עברה על אפרורית עצבי: איני בודד, יש חושב עלי, יש זוכר אותי.

שארי העסיקני כמלקט שיירים וגרוטאות. בעצם לא היה מה ללקט, אך הסרט הירוק שניתן לי היה בו ביטחת-מה. והעיקר, שוב לא רעבתי כל כך. והנה יום אחד, אחרי הצהרים, באו כמה קציני הגסטאפו. העיר כאילו מתה בן רגע — מיד כלתה כל רגל מן הרחוב. חששו לחדשה, וחדשה לא טובה. הגרמנים, בעזרת המיליציה האוקראינית, חטפו יהודים. החידוש בחטיפה זו היה כי נחטפו עתה לא בלבד גברים, אלא גם נשים וילדים. מבעד לחלון ראיתי גברים ונשים, צרורות בידם ומשמר חזק עליהם. הנחטפים הובאו לשני

צריפים גדולים. תנאי ההיגיינה שם היו נוראים. כמה זקנים וילדים מתו אותו לילה מחמת הקור. למחרת, בצהרים, כשכבר נמצאו שם כאלף ומאתים נחטפים, הובאו במכוניות־משא לתחנת־הרכבת, הוטענו בקרונות, מאה בקרון, מאה בקרון, ואלה נסגרו ונחתמו בחותמת. עם ערב יצאה הרכבת. שאלנו: להיכן מוליכים את החטופים. הגרמנים סתם ענו כי זו העברת־אוכלוסים, ואילו אנשי הגסטאפו החרישו. ההשערות והניחושים היו לאין ספור, ואין יודע דבר־ממש. רק זאת ידענו, כי הרכבת נסעה לבלז'ץ, שתחנתה רחוקה מרחק ששה־עשר קילומטר מראווה־רוסקה. מתוך חפץ־התנחמות שיערנו, כי הכוונה היא העברה לעבודת כפייה באוקראינה. אולם האיכרים שבאו מסביבת בלז'ץ ליריד בראווה־רוסקה סיפרו, ולא בלי קורת־רוח, כי סמוך לבלז'ץ הוקם בית־חרושת, שבו עושים סבון מגופות יהודים. ה„יודנראט" שלח שלוחי־סתר שיחקרו מה היה בסופם של החטופים. השלוחים חזרו והודיעו, כי סמוך לבלז'ץ הקימו הגרמנים כמה צריפים ומסילת־ברזל צדדית. מחנה הצריפים מוקף גדר תיל דוקר, כנראה מחושמל, ומעל אחד הצריפים מתרוממת ארובה גדולה, וממנה נישא עשן משונה וקשה, שיש בו מריח חריכה של בשר ושערות. ובכן, זה פירושה של העברת האוכלוסים — הליכה לבית־המוות. דבר זה ידענו עתה כולנו, מה שלא ידענו הוא, כיצד ממיתים שם, אם באד־קיטור, אם בחשמל, אם באדי־רעל.

יהודי ראווה־רוסקה, שחייהם היו שקטים יותר משל קהילות אחרות, היו איפוא ראשוני הקרבנות של ה„אקציון", פעולת ההשמדה הראשונה. לא יצאו ימים מרובים ונוספו קרבנות אחרים — מקהילות קרובות ורחוקות בפולין הקטנה, המזרחית והמערבית, באו רכבות מלאות אנשים, נשים וטף לבלז'ץ ושבו ריקות לקחת קרבנות אחרים. ראינו כי היתה זו רכבת מיוחדת — חלונות הקרונות מסורגים תיל דוקר, ועל דלתותיהם היה מצויר מגן־דויד ומספר. רכבת זו היו לה ברגיל ארבעים עד חמישים קרונות, ואחריהם קרון הזאנדרמים. תחילה היתה רכבת זו עוברת שלוש פעמים בשבוע דרך ראווה־רוסקה ומראָה היה מקפיא את הדם בעורקינו. עתה חלו גם חילופי־גברי בשלטונות־העיר — המפקד נראה בעיני ממוניו רך מדי ונשלח אחר תחתיו — היה זה מפקד המחוז הגאר, שנודע מתועבת־מעשיו ביהודי־טרנופול. הוא הביא עמו מטה־עוזרים חדש, ובכללו יהודי, שעצם היותו עוזר למנוול זה מגדיר את טיבו. ואלה היו מעשיו הראשונים של המפקד החדש: הוא עקר את היהודים משלושת הרחובות הראשיים בעיר, אסר על כל יהודי העיר להלך במדרכה, והתיר להם אך את הכביש. רצה לומר: היהודים כמותם כסוסים. בין העקורים מדירותיהם הייתי גם אני והייתי עתה נע ונד ממכר למכר. רגש־יתמות אפפני, וכמשענת היו לי מכתבים של אמי ושל רעי צ'ורני. מתוך מכתב של אמי למדתי, כי עמלי להציל את ספריית אבי היה עמל־שוא — נמצא מי שהלשין כי במרתף הבית חבויה ספריה, באו הגרמנים, הוציאוה ושלחו אותה לקראקא. מתוך מכתבי צ'ורני למדתי, כי גורש מבית־החולים בעודו חולה, אך חפץ החיים אשר בו משיבו לאיתנו.

אביב, חג האביב, אך בלבנו לא אביב ולא חגו — מקרוב רכבות נוסעות לבלז'ץ, ומרחוק נצחונות היטלר, נצחונות היפאנים באוקיאנוס השקט. ימי־הפסח עברו עלי בבית קרובי בעיירה לובאצ'וב, שבאתי אליה בעגלת־איכרים. דודי ערך את הסדר כהלכתו, אך הלב לא היה כהלכתו — פינו אומר דברי־הגדה על הפדות והישועה והנקם, ולבנו באר־צער. ולובאצ'וב שרויה בשלווה, ורק הסרטים שעל זרועות היהודים הזכירו את מר גורלנו. כי זו עיירה קטנה, נידחת, וגרמנים אין בה, זולת מעט פקידים אזרחיים וז'נדרמים. אבל באמת ידעו הכל כי העיירה עודה שרויה בשלוה, כשם שראווה־רוסקה הסמוכה היתה שרויה עד זה מקרוב, וסופה כסופה, והגזירה, שיצאה מלפני מלכות הרשעה לא תפסח עליה. והיא, אמנם, לא פסחה.

אחרי החגים ביקשתי לשוב לראווה־רוסקה, אך לא יכולתי להשיג עגלת־איכרים. אמרתי: אסתכן ואסע ברכבת. כי היהודים היו, למראשית הכיבוש, אסורים להשתמש ברכבת. באתי לבית־הנתיבות, אך הקופאי לא רצה למכור לי כרטיס. הלכתי אל הפקיד הגרמני וברוב חוצפה דרשתי היתר־נסיעה. אמרתי, כי הפירמה צריכה לי בלא דיחוי. ה„לאנדראט" נטל שפופרת הטלפון ופקד על מנהל תחנת־הרכבת שימכור לי כרטיס. קשה לתאר את עוית הקופאי, כשניגשתי אליו בלוית מנהל התחנה — לטש עיניו מרוב תמהון ונחבאה לשונו. באתי בשלום לראווה־רוסקה, וגם פה הייתי כעין סנסציה — מכבר לא נראה בעל־סרט נוסע ברכבת.

... אחרי חג הפסח בא שוייצר לפני המפקד החדש האגאָר והציע לפניו תכנית משלו — הקמת „יודנראט" מחוזי, שיתן בידי השלטונות אפשרות לניצול ממצה יותר של כוח־היהודים. התכנית נראתה בעיני המפקד והוא קיבלה ומינה את שוייצר כנשיא ה„יודנראט" המחוזי הזה. שוייצר צירף לעזרה לו את אביה של דורה ואת גולדשטיין — כך היה שם היהודי שהמפקד הביאו עמו מטארנופול. בראות ה„יודנראט" בעיר, כי שוייצר הוא עתה ארוני המצב, החליט להילחם בו בגלוי. גולדשטיין, שלא היה מן הגרועים ביותר, סייע בידי ה„יודנראט" ואביה של דורה, שראה כי סופה של המתיחות הזאת הוא אך לטובת האויב האכזר, ניסה בכל כוחו לפשר ולהמתיק. אולם שווייצר, שלא התחשב בתוצאות מעשיו הרעים, הסית את הגרמנים כנגד ה„יודנראט", וממילא כנגד יהודי העיר. הוא היה מתהולל ברחובות, מכה ומאיים וממציא נגישות על־גבי נגישות. ה„יודנראט" לא היה בידו לספק תאוותיהם של הגרמנים שהגבירו תביעותיהם, לפי לחישות

שווייצר, שהיה כשטן לעיר וגורלה. בני־בינה מנוסים ראו בחוש, כי תסבוכת זו סופה שואה, אך לא היה בידם להושיע. ובינתיים הגרמנים היו מביטים במריבת־אחים זו ופניהם שמחה־לאיד, והם משבחים בגלוי את שווייצר ומוסיפים בסתר חרחור על חרחור.

ממול בית המפקדה, במרכז־העיר, היה בית־קברות־היהודים הישן. פה נטמנו מתי הקהילה עד שנת 1925, שבה חדלו לקבור פה מאפס מקום. פה שכנו משפחות הקהילה — היו פה מצבות ישנות של דורות רחוקים והיו פה מצבות חדשות של דורות קרובים, ישן וחדש, תולדות עיר. אולם שנת־העולמים של ישני־עפר הפריעה, כנראה, שנתם של הגרמנים — לא יכלו לראות בשלומם של ישראל, ואפילו מתים הם. גזירה יצאה מלפני מפקד־המחוז ה א ג ר וקומיסאר־העיר ש ט ר ו כ ה ו ל ד להרוס את בית־הקברות, לחרוש את אדמתו ולסלול בה כביש באבני המצבות. בא שווייצר ואמר להם המצאתו שלו — הלא יהודי העיר עובדים כל ימות השבוע, זולת יום ראשון בשבת, יעבדו, איפוא, ביום הזה בהריסת בית־הקברות. מיד נתקבלה המצאתו של אותו מנוול על האכזרים, וביום ראשון הקרוב נצטוו כל הגברים היהודים בעיר להופיע בבית־הקברות הישן — מיליציאנטים אוקראינים שהופקדו עליהם השגיחו בשבע עינים, כי איש מהם לא ישתמט מעבודת־ההריסה. וכך עמדו יהודי העיר והרסו בעצם ידיהם את קברות אבות־אבותיהם, הוריהם, קרוביהם, דורי־דורות של בני־עירם. לבנו ככלי מלא בושה, עינינו זולגות דמעות, וידינו מכות בפטישים כבדים ומנפצות את אבני־המצבות. והנבלים הגרמנים, ועבדם שווייצר, משוטטים בינינו ואינם חוסכים קללות וצליפי־מגלב. אבלים וקודרים הביטו בהם היהודים, שראו עצמם במלכודת אויבים — השליטים מזה והאוכלוסים מזה — לבם עובר על גדותיו מצער וזעם, ופיהם חסום. לא אחת, בהתמוטט אבן המצבה נעקרה גם אמת־קרקע ונגלו עצמות, גולגולות, וחורי־העיניים כאילו שאלו: בנים, בנים, מה אתם מעוללים לאבותיכם? ראיתי בעיני אב שמצא קבר ילדו, חפר והעלה עצמותיו, הטמינן בשק על מנת לשוב ולקברן בבית־הקברות החדש. נשבעתי כי לא אלך עוד לעבודת־ההריסה הזאת, ואפילו אם יטלו חיי.

באותם הימים הייתי עסוק במחסנאות בחמרי־גלם. מחסנאות — מלה יפה, אך חמרי־גלם אלה פירושם היה סמרטוטים בלים ומסואבים שנלקטו באשפתות. הייתי יושב בין תלוליות הסמרטוטים כאדם שלא איכפת לו. לא היה בי לב לומר לעובדים הכפופים לי שיעבדו — הלא היו רעבים ותשושים. ובעצם, מה איכפת לנו — הרי לא האמנו כי מישהו או משהו יצילנו מדרדור במדרונה של כליה. והימים ימי בדידות — מעט הנחמה שהיתה לי באהבה ובידידות נפוגה גם היא. דורה, מאז החלה לעבוד בפירמה הגרמנית לבנין וילהלם שטיקל, היתה בה רוח אחרת. ומעשה ובאתי לביתה ומצאתי קצין גרמני מסב לשולחנם. מעתה לא דרכה רגלי על מפתנם.

אמרתי בלבי: חצי שנה לא ראיתי את משפחתי, אנסה ואסע ללבוב. וכך עשיתי. כשהופעתי במפתיע בבית, קפצו עלי שני אחי, ומרוב שמחה רקדו כמין ריקוד אינדיאנים. מלוא־ריאותי נשמתי אוירו של בית. אכן, בית של דלות מגוונת, אבל בית. והעיר לבוב — כמה נשתנתה מאז עזבתיה! החיים קשים מכל קושי, אך יש בהם סדר־מה. היתה זו תקופה, שבה הגרמנים טרחו לסחוט את אחרית כוחם של היהודים, שעל כן הניחום בשלוה מעט. היתה זו כעין הפסקת־נופש לאחר פעולת ההשמדה בחודש מארס, בה נחטפו עשרות אלפים יהודים והובלו לבית־המות בבלז'ץ. אולם גם ימי השקט הקטן היו ימי העוני הגדול — כל פנים שראית ברחוב — משונות היו, או צמוקות, או נפוחות, אך אלה ואלה — אותות רעב ועוני. הלא זה שנה תמימה שלא אכלו לשובע. ואני לא יכולתי לישב בלבוב אלא שעות מעטות — עוד אותו יום היה עלי לשוב לראווה־רוסקה. לפני צאתי החלטנו, כי אמי תבקש לי עבודה בלבוב ואוכל להיות בקרבתם.

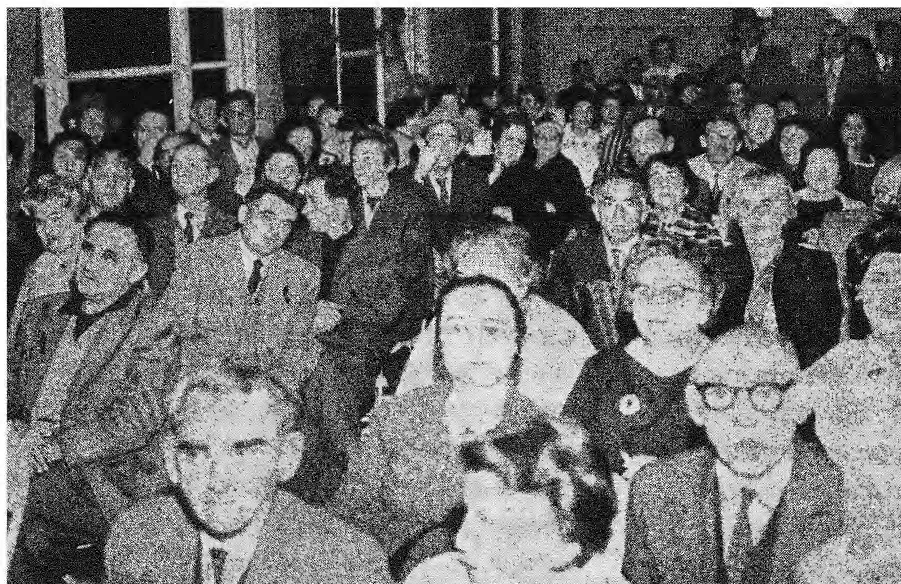
ובראווה־רוסקה המתיחות האיומה גוברת והולכת — שווייצר מתהולל כדרכו תמיד וממציא נגישות ורדיפות. הוא מהלך ומאיים, כי גרמנים ישמידו את כל יהודי העיר, והוא עצמו יסייעם לכלות „את הטפילים הארורים האלה". כל המתנות והתשורות שנשלחו למפקדים נשלחו על ידו, והוא — לאחר שנטל מהם תרומה לעצמו — היה מחלק את התרומות כאות־נפשו. כן, למשל, נפלה מריבה בינו ובין מפקד המשמר קליין, ועל כן פסח עליו בחלוקת המתנות. מה עשה קליין? החליט להיפרע מיהודי העיר, נסע לכמה ימים ללבוב וחזר עם קצין הגסטאפו מ א נ ס פ ל ד, שפתח בחקירת התנאים בעיר ואחר צאתו הבינו הכל, כי רעה גדולה ממשמשת ובאה.

ובינתיים הרכבות לבלז'ץ נוסעות וחוזרות ונוסעות — מוסעות קהילות שלמות, מקרוב ומרחוק. עתה כבר עוברות שלוש עד ארבע רכבות ליום. פירוש — ח מ י ש ה־ע ש ר א ל ף י ה ו ד י ם מ ו ס ע י ם י ו ם־י ו ם ל ב י ת־ה מ ו ת. שמש יולי מלהטת, והיהודים המוסעים, דחוסים ולחוצים בקרונות מכוסי־פח, מתחננים ביילל־נואשים ללגימת מים. ואך מתקרב מישהו ומעט מים בידו — מיד פוגע בו כדור־המשמר. ונמצאו לא מעטים שלא יכלו לכבוש חמלתם וחרפו את נפשם ונפלו על משמרת האהבה לנברא בצלם. ובית־המות בבלז'ץ עשנו מיתמר ועולה — כמולך הבולע יום־יום אלפי ישראל, קהילות שלמות, מסביבי קראקא ורישא, מצ'כוסלובקיה ויוגוסלביה ואף מיון. ובעיר נראו ראשוני נמלטים — אלה שעקרו חרצובות הדלתות או סורגי־החלונות בקרונות־המות וקפצו תוך כדי מרוצת הרכבת. היו באים פצועים ונחבטים.

משנתרבו בריחות אלה הפקידו הגרמנים שוטרים על גגות הקרונות והללו היו יורים אחרי הקופצים. לאורך פסי הרכבת היו מוטלים חללים — אלה שנהרגו תוך כדי קפיצה או ביריות שוטרי־הגגות. בקרונות המות עצם יצר החיים ובני־אדם נעשו כבעלי־חיים טרופי־אימה — היו אמהות שהניחו ילדיהן וקפצו — אף כי ידעו כי הן בורחות מן המות אל המות. ושרידי הקהילות שניצלו לפי שעה ונשארו במקומותיהם לא ידעו מה גורלם של המובלים, ובהגיע אליהם השמועה כי הוסעו לבית־מות, לא האמינו. גם בהיותי בלבוב ובספרי מעשה בלז'ץ אמרו עלי שומעי כי הנני מן המגזמים. ואם בקהילה קרובה לבית־המות כלבוב כך — בקהילות רחוקות ממנה לא כל שכן. ולא עוד, אלא הייתי מקבל ממכרי בלבוב מכתבי־בקשה כי אסע לבלז'ץ ואראה שם שלום קרוביהם. מה יכולתי לענות להם ?

והנה הגיעה לתחנת ראווה־רוסקה אותה הרכבת ונעצרה. יהודים שעבדו בתחנה הביאו לעיר את בשורת האימים: בתחנה עומדת הרכבת וקרונותיה ר י ק י ם. כהרף עין נתרוקנו הרחובות ובבתים בהלה — להתחבא, להתחבא, להתחבא. אך, בעצם, לא היו מחבואים. אמרתי לברוח בעוד מועד מן העיר. הלכתי עתה לבית דורה, שהוקרתי ממנו רגל — הלכתי להיפרד ממנה. כך היה המנהג בגיטו כי לפני פעולת ההשמדה היו הולכים לקרובים, ידידים ומכרים והיו נפרדים זה מזה. הורי דורה היו שקטים. אשר לדורה — הרי בטחו בפירמה שהיא היתה עסוקה בה, אשר להם עצמם — בטחו בעמדת אביה. נפרדתי מהם והלכתי. בעיבורה של העיר ראיתי, כי היא מוקפת ז'נדרמים. מרחוק ניצנצו קובעיהם בחמה. לאמור כבר אחרתי את מועד הבריחה. שבתי על עקבי והלכתי למחסן הסמרטוטים. בעיר כבר היתה פעולת־ההשמדה בעצם תקפה ואכזריותה — מרחוק נשמעו צעקות היהודים הנגררים ובוכים, שנערבו בצריחות הגרמנים השיכורים ויריותיהם. במחסן הסמרטוטים עמדו הפועלים ועבדו, ולא ידעו דבר. ובאמת, כבר היו רגילים לצעקות נואשים וצריחות מתעללים, ומי שלא ידע סבר כי הפעם פעולת ההשמדה היא, סבר כי הוא מעשה שבכל יום. אולם אני, שידעתי את האמת, דוקא מראה הפועלים האלה, שאינם יודעים כי הם עומדים פנים אל פנים לכליה, פיכחני. סיפרתי להם מה מתרחש, וביקשתי שלא יקימו בהלה. המחסן עצמו היה ברובע המאוכלס פולנים ואוקראינים. והיה כמדוחק בירכתי־סימטה. סגרתי את הפועלים בתלותי מנעולים מחוץ, ואני עצמי נכנסתי דרך בקיע פנימה. אחר פקדתי עליהם להתכנס אל מתחת תלוליות הסמרטוטים המסואבים, השורצים פרעושים וכינים, ואני והמומחה למיון עלינו על פירמידה של סמרטוטים כבושים, הסמוכה לקיר, והתכנסנו אל מתחת בלויי־הסחבות, באופן שיכולנו בעד החורים להתבונן אל הנעשה ברחוב המוליך לבית־הנתיבות. ראינו: כל שעה קטנה עברה קבוצת יהודים, אנשים, נשים וטף, ואחריהם משמר גרמנים החובטים בהם באכזריות בקתות הרובים. כולם כונסו במגרש, מרחק שלוש מאות מטר ממחבואנו. כמה וכמה מאות אנשים רבצו — בכי נשים ופעיית תינוקות נתערבו בצריחות הז'נדרמים המנוולים, והקבוצות נתרבו והלכו עד שנתמלא המגרש כולו. נורא היה מראה הרב הישיש המעוטף בטליתו ומוכתר בתפילין, והוא מוכה ונחבט, אך נורא ממנו היה מראה האמהות שאימצו את התינוקות, להסתירם מפני קתות־הרובים.

והנה ראינו את המיליציה האוקראינית נכנסת לחצר־

חלק מיוצאי ראווה־רוסקה והסבי־
בה בעת האזכרה.
אַ טייל פון שטעטישע אויף דער
יערלעכער אזכרה.

המחסן. חיפשו בכל פינות החצר, אף הביטו בעד החורים, אך משלא ראו נפש חיה הלכו להם. עתה ירדנו שנינו מעל הפירמידה, והתחבאנו גם אנו בתלולית־הסמרטוטים. חברי, המומחה למיון, בן עשרים וחמש, בכה כתינוק, ובפיו שאלה אחת שחזר עליה בלי הפסק: מדוע, מדוע, מדוע? והחטיפה נמשכה כל הלילה והדי־זוועתה בקעו בחללה של העיר. עם אפרורית־השחר הרגשתי, כי עצבי, שנשמעו לי עד עתה שוב אינם מצייתים לי. כטרוף־גורל הייתי — לא יכולתי לשבת עוד במחבוא, ננערתי מתוך תלולית־הסמרטוטים המעופשים, נדחקתי מבעד בקיע ויצאתי לחצר. טיפסתי מעבר לגדר והתחבאתי בקמה. טל־בוקר צינן את פני הקודחים מרוגזות־עצבים. הייתי כולי קשב — דומיה מסביב. זחלתי לצד בית דורה, שלא היה רחוק מזה. הגעתי וארבתי לחלון, מאזין. לא העזתי להיכנס פנימה. והנה שמעתי הוריה משוחחים. נכנסתי. הורי דורה קידמו פני בשמחה. סיפרו לי, כי שוייצר וגולדשטיין נלקחו ראשונים, וגם הם עצמם נלקחו, אולם בלילה הוצאו ונדרשו להופיע עם בוקר. אמה של דורה היתה מלאה תקוה, אולם אחותה של דורה בכתה נואשת. אביה, מר טיש, קראני לחדר הסמוך ואמר לי: „מיתתנו ודאית, אך איני יכול לברוח, כי אם אברח יהרגו את כל ה„יודנראט". שוייצר הוא שהביא עלינו את הפורענות הזאת ואני נושא עוון טירופיו". הסביר לי, כי הגסטאפו רוצה במיוחד במיתתו שלו וביקשני, כי אלך אל דורה וארגיע אותה ואומר לה כי להוריה שלום. וכן הפקיד בידי מכתב שאמסרנו לדורה, אם שנינו נחיה אחרי פעולת ההשמדה. אחר לבש טלית ותפילין והתפלל תפילת־שחרית אחרונה בחייו. בן־לילה הלבין כולו ועתה עמד והתחטא לפני בוראו והתחנן על מחילת עוונותיו.

פעולת ההשמדה, שנפסקה לכמה שעות, נתחדשה. נפרדתי ממשפחת טיש ויצאתי לרחוב, כיוצא לקראת המות. כדי להגיע למקום מחבואה של דורה הוכרחתי לעבור את העיר כולה. בהפשילי כלפי מעלה את שרוול כותנתי כיסיתי את הסרט וכבוטח באינסטינקט שלי הלכתי, בהתחמקי מרובע היהודים. עצבי לא היו מעודם דרוכים כמו עתה, אולם גם בינתי היתה דרוכה בתכלית, וכאילו הייתי כולי עין ואוזן. כבר הייתי בעבר האחר של העיר, והנה קפץ מאחורי פינת בית צעיר אוקראיני, אחז צווארוני, כדי להסגירני למבקשי נפשנו. בלא להרהר בעטתי בבטנו ונמלטתי. וכמעט שלא נפלתי בידי הגרמנים. ליד גדר ראיתי אנשים ונשים שישבו בשילוב־ידים — השגיחו עליהם גרמנים ואוקראינים, שעמדו להובילם למגרש כינוסם. גחנתי ונחבאתי בשוחה וזחלתי בה עד בואי לסימטה אחרת, וכך הגעתי לבית הפירמה, שעבדה בה דורה. בחצר נזדמן לי מכר, פועל פולני. ביקשתיו, כי יקרא את דורה. ענה לי כי התחבאה. אמרתי לו, כי ידרוש שלומה בשם הוריה, היושבים בטח בביתם, וביקשתיו כי יתן עליה עין לטובה להצילה. דרך גנים וגדרות הלכתי לראות שלום שארי. לא מצאתיו בביתו — כנראה התחבא במשרדו. נטלתי קצת מזונות, להביאם לאנשים המסתתרים במחסן. בדרכי מצאתי פרסת־ברזל הנחשבת סימן מזל. ואמנם, המזל שיחק לי — הגעתי במתגנב עד למחסן, נדחקתי לתוכו, חילקתי את המזונות בין הנחבאים והודעתים, כי הפעולה נגמרה. והיא, אמנם, נגמרה ובה נגמרו חייהם של אלפי יהודי העיר — הרכבת הוליכתם לבלז'ץ. וראה — אך זזה הרכבת, וכבר הגיחו המתחבאים מחוריהם. מעשרת אלפים יהודי העיר נשארו אך שלושת אלפים. לא היתה משפחה שהגרמנים לא שיסעוה ושלא איבדה נפש, או נפשות, מקרבה. סופת מות התחוללה מעל הקהילה ועטתה אותה אבל. השרידים שוטטו ברחובות רצוצים, אבלים, אבק־אדם וצלו. פה ושם היו מוטלים חללי הירויים בעצם הפעולה. פרצי־דלתות ורסקי־חלונות השלימו את מראה החורבן ותוגתו. והאלפים שנחטפו, בין היום ומחר ימותו בבית־המות ובעשן הארובה הגדולה בבלז'ץ יעלה ריח בשרם השרוף וינשא בחלל האויר ויגוז ללא שאר וזכר.

...אחרי פעולת ההשמדה אפפתני רוח של אדישות — הלא ידענו כי מי שנמלט היום יתפס מחר, וסופו לכלות בעשן ארובת המשרפה. דומים היינו בעיני עצמנו כנידונים למיתה שיום הריגתם נדחה. הלא כל גולת פולין לאגפיה היא עתה ליהודיה תא־מות אחד גדול. ולעינינו נמשכו והלכו הרכבות לבלז'ץ, ורעש גלגליהן הידהד באזנינו: היום הם, מחר אַתם.

עם זאת ניסו קצת משרידי העיר לברוח. אמנם, איש מהם לא האמין, כי יזכה ויחיה עד לאחר המלחמה, אך אמר בלבו: אאריך מעט את חיי, ויהי מה! התחילה קניה בהולה של תעודות, כמובן מזויפות, ונסיעה, בתורת פולנים ולפעמים גם בתורת אוקראינים, לקראקא או לוארשה. היו גם כאלה שנרשמו, כמובן בתורת שאינם־יהודים, לנסיעה לגרמניה. מובן, כי דרך הצלה זו היתה פתוחה רק לפני מי שפרצופם ודיבורם לא גילה שהם בני אברהם, יצחק ויעקב, ואמצעיהם סייעום כהלכה. ברור, כי בריחת נשים היתה קלה משל גברים. על כל פנים, משנראתה אשה ושערותיה צבועות צבע צהוב־בהיר, או גבר ושפמו מגודל כדרך הסלאבים — ידענו כי יהודי ויהודיה הם המתקינים עצמם לברוח. ימים אלה לא היתה מחמאה טובה מאמירה: — אתה — או אַת — פניך כפני ארי או ארית ממש. הגסטאפו ידעה על התכונה הזאת והכפילה את המשמרות ברכבות. על כל פסיעה ממש נדרשו תעודות־זהות, וגברים נצטוו להוכיח שאינם נימולים. כל חשוד נעצר ונבדק, ואם נתגלה יהודי נורה בו במקום. אף על פי כן נעשתה הבריחה בניירות אריים כתנועת המונים ממש. נדרשו לכך תעודות אלה: תעודה המאשרת כי בעליה הודיע על נסיעתו לשלטונות הנאותים, תעודת־לידה, אישור הזהות — גם מעתה

וגם מלפני המלחמה. כל אלה ניתנו לקנות באילו עשרות אלפים זהובים. כמובן, צריך היה לדעת את מקור הזיופים המוצלחים ושלא להילכד ברשתם של רמאים ששרצו לרוב.

החלטתי לנסוע ללבוב ולטכס עצה עם אמי, איך נינצל. החלטה זו נעשתה הכרח משנתפרסמה הודעה, כי ראווה־רוסקה היא „יודנריין", כלומר נקיה מיהודים. כי פתאום פרצה הגסטאפו לתוך העיר וחטפה את שאר היהודים. מי שהצליח להתחבא ויצא ממחבואו נהרג מיד בידי המשטרה האוקראינית. היו שהתיראו לצאת ממחבואם ומתו ביסורי־רעב. חישבתי, כי אם הגרמנים ימשיכו מעשה־ההשמדה בקצב כזה, הרי עד החורף לא יהיה בכל פולין הקטנה אפילו יהודי אחד גלוי. לדאבת־נפשנו נתקיים החישוב וטעיתי בו אך בחדשים מעטים. אך גם ידיעת הקץ הקרוב לא כיבתה את חפץ־החיים. אמרתי לבוא לבובה ויהי מה. ואמנם, בחדשים האחרונים הייתי נוסע ללבוב בעסקי הפירמה. זייפתי לי תעודה להיתר מסע ברכבת. פעמים נעזרתי בה, אך היתה זו הסתכנות מטורפת. שעל כן הייתי נוסע ברגיל במכוניות־שבמזדמן. רק דרך מקרה הכרתי נהג גרמני, ו י כ מ א ן שמו. פעמים היה נוטל ממני שכר־נסיעה ומביאני ללבוב. בשעת הנסיעה היינו משוחחים בענינים שונים. הוא גילה אהדה ליהודים ונהג בי בחיבה. ימים אחדים אחרי פעולת ההשמדה בראווה־רוסקה באתי אצלו ושאלתיו אם ומתי יוכל לקחתני לבובה. אמר לי: מחר, ואקחך בחפץ־לב. הייתי ללא דירה וישנתי במשרד ליד הכביש. עם שחר עצר ויכמאן לפני המשרד וצפר צפירה ארוכה. ירדתי ונכנסתי למכונית, ומיד נישאה אחריה תימרת אבק. בדרך שאלני ויכמאן: „הידעת מה עושים ביהודים ולהיכן מוליכים אותם?" עניתי: „אני יודע, לצערי אני יודע יותר מדי!" הוא גחן עלי ואמר: „נערי, אני בוש להיות גרמני. את כתם־הקלון הזה לא נסיר לעולם מדפי תולדותינו, ומר יהיה ענשנו" החרשתי. בבואנו לבובה נפרדנו ונדברנו להיפגש בשעה חמש בערב ליד מלון בריסטול — שם תחכה המכונית שתחזירני לראווה־רוסקה.

הלכתי לאטי לרובע היהודים. היום — יום אבגוסט 1942, והעיר שרויה כולה בשפעת ירק. יהודים שראיתי ברחוב נראו לי נרגשים ביותר. אמי שמחה בי ביותר — כבר ידעה על פעולת ההשמדה בראווה־רוסקה וסיפרה לי על מוסר־כליותיה, שלא הקדימה לקרוא לי כי אמהר לבוא לבובה.

ראווא רוסקא אלס אויסראטונגס־שטעלע

פאר רוסישע, פראנצויזישע, בעלגישע און איטאליענישע קריגסגעפאנגענע, „סטאלאג 325"

ייכל מייזעלעס
איבערזעצט פון פראנצויזיש

אונדזער אַ לאַנדסמאַן חבר שרייבער אפרים, וואָס לעבט אין פּאַריז האָט אַמאָל זיך אָנגעשטויסן אויף אַ מאַניפעסטאַ־ציע־צוג אויף די פּאַריזער גאַסן. די מאַניפעסטאַנטן, אָנגעטאָן אין געפאַנגענען־קליידער פון די נאַצי־לאַגערן, האָבן געטראָגן גרויסע טראַנספּאַראַנטן מיט דער אויפשריפט:
„CEUX DE RAWA-RUSKA"!

איינער פון די מאַניפעסטאַנטן האָט אים דערקלערט, אַז עס עקזיסטירט אין פראַנקרייך אַ פאַרבאַנד פון פראַנצויזישע און בעלגישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס זענען געווען אין יאָר 1942 קאָנצענטרירט אין אויסראַטונגס־לאַגער „סטאַלאַג 325" אין ראַוואַ־רוסקאַ. זיי גיבן אַרויס פון צייט צו צייט אַ ביו־לעטין*, אין וועלכן עס ווערן אָנגעגעבן זכרונות פון יענע גרויזאַמע צייטן. די קומענדיקע קאַפּיטלען זענען פראַגמענטן פון די דערמאָנטע ביולעטינען.

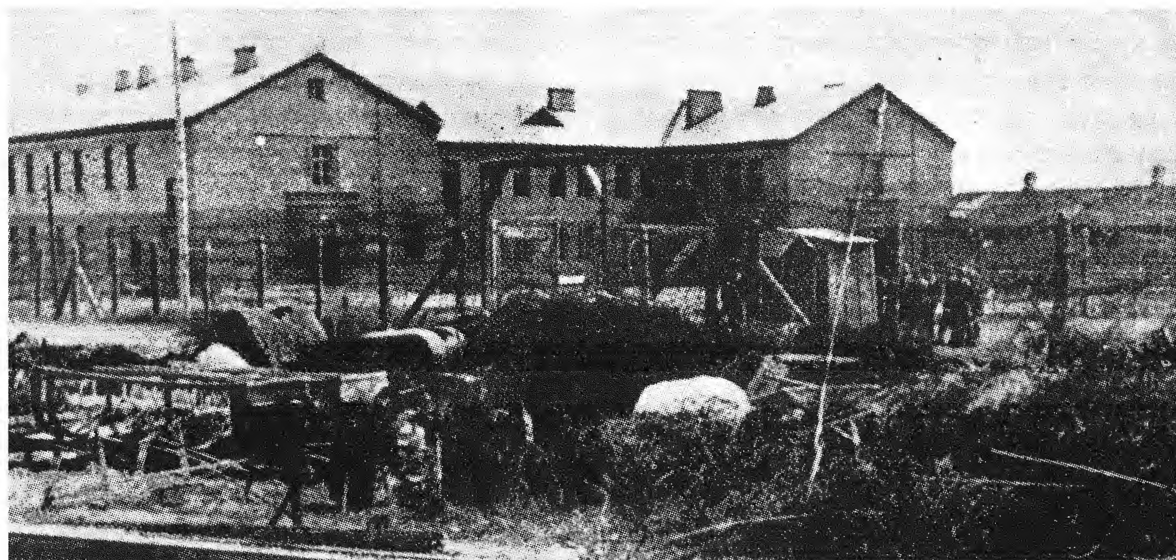
„...ראַוואַ־רוסקאַ, דער נאָמען, וואָס טאָר נישט פאַרזוני־קען אין פאַרגעסנקייט און דאַרף פאַרנעמען אַן אָנגעזעענעם אָרט אין דער מאַרטירעלאָגיע פון דער מענטשהייט אין איין ריי מיט דאַכאַו, ראַווענסבריק, בערגען־בעלזען און אַנדערע באַקאַנטע פלעצער פון נאַצישער בעסטיאַליטעט און אויס־ראַטונג.

אין לויף פונעם אומגליקלעכן זומער 1942 זענען אין יענעם שרעקלעכן אויסראַטונגס און פייניקונגס־לאַגער, וואָס ליגט אויפן טיפסטן פונקט פון געוועזענעם פּוילן, דורכגע־גאַנגען מערערע צענדליקער טויזנטער רוסישע, פראַנצויזישע, בעלגישע און איטאַליענישע קריגס־געפאַנגענע, די ערגסטע אינקוויזיטאָרישע פייניקונגען און דערנידערונגען, וואָס די מענטשלעכע פאַנטאַזיע איז זיך אומשטאַנד פאָרצו־שטעלן".

פיליפ מאַסאָן: „היסטאָריע פון צווייטן וועלט־קריג, העפט 51, נאָוועמבער 63

אין מערץ 1942 האָט די דייטשע הויפט קאָמענדאַנטור באַשלאָסן צו גרינדן ערגעץ־ווו אין גענעראַל פראָטעקטאָ־

* Memoire presente par „CEUX DE RAWA-RUSKA"!

מחנה־עינויים „סטאַלאַג 325” בראווה־רוסקה.

דער „סטאַלאַג”־לאַגער אין ראַוואַ־רוסקאַ.

ראַט, ווי ווייט מעגלעך פון די גרענעצן פון דייטשלאַנד, אין דער געגנט פון לעמבערג, אַ דיסציפּלינער־קאָנצענטראַציע־לאַגער :

1) „כדי ענערגיש צו באַקעמפן די עפּידעמיע פון אַנטלויפן פון פראַנצויזישע און בעלגישע קריגס־געפאַנגענע פון די געפאַנגען־לאַגערן אין דייטשלאַנד” און

2) „כדי צו דערשטיקן תיכף אין אָנהויב יעדן פּרווו צו סאַבאָטירן די אָנשטרענגונגען פון דער דייטשער קריגס־ווירטשאַפט, דורך אָפּזאָגן זיך פון מיטאַרבעטן מיטן דייטשן רייך”.

דער לאַגער, וואָס האָט עקזיסטירט אין ראַווע, איז „פריי געמאַכט” געוואָרן פון די רוסישע קריגס־געפאַנגענע פאַר די געפאַנגענע פון פראַנקרייך און בעלגיע, וואָס האָבן געגאָלטן אַלס גאָליסטן, אָדער סתם קעגנער פון נאַצי־רעזשים, אַזוי גערופענע „האַרטע קעפּ”, וואָס ווילן נישט מיטהעלפן צום דייטשן „ענד־זיג”. דאַדורך פאַראַליזירן זיי די דייטשע קריגס־מאַשין, ווירקן דעמאָראַליזירנד אויף די אַנדערע קריגס־געפאַנגענע. „זיי פאַרלירן דערפאַר דאָס רעכט אויף אַ מענטשלעך לעבן אין מיטן פון אַ קולטורעלער אייראָפּעישער געזעלשאַפט”.

בערך אַ דריי און צוואַנציק טויזנט פראַנצויזישע און בעלגישע קריגס־געפאַנגענע זענען אַדורכגעגאַנגען זומער 1942 יענעם שרעקלעכן פאַרניכטונגס־לאַגער. לעבעדיק זענען פון אים אַרויס בערך דריי טויזנט.

דער דרייעק פון אונטערגאַנג און טויט

דאָס וואָרט ראַוואַ־רוסקאַ איז בליץ־שנעל געוואָרן דאָס גרויל־וואָרט פאַר יענע קריגס־געפאַנגענעם אין די סטאַלאַגן פון דייטשלאַנד און עסטרייך. געפאַנגענע האָבן אויפגעהערט מאַכן פּרוּוון צו אַנטלויפן און אַנדערע האָבן אָנגעהויבן פלייען אויף דער ליסטע פון די דעפּאָרטירטע קיין ראַוואַ־רוסקאַ, סיקער צו אַרבעטן אויס מורא זיך פלוצים נישט געפינען וואָס ליגט ערגעץ טיף אין קיינעמס־לאַנד, אין יענעם עק פון דער פאַרברענטער אייראָפּע.

גאַליציע האָט צו יענער צייט געהאַט די טרויעריקע פּריווילעגיע צו זיין די אומגליקלעכסטע בינע פון מענטשלעכעליידן, וואָס זענען זייט ווען עס איז געווען באַקאַנט אין דער מענטשלעכער היסטאָריע. עטנישער און נאַציאָנאַליסטישער אַנטאַגאָניזם זייט יאָרהונדערטער דערלאָזן דורך פּאָליאַקן קעגן אוקראַינער און דורךביידע, קעגן די יידן — טויזנט־פאַך גיפטיקער ווי צווישן זיך — האָבן יעצט פאַרוואַנדלט דאָס לאַנד אין אַן אַרענע פון גרויזאַמען טויט און פאַרניכטונג.

נאָך דעם, ווי די דייטשן האָבן באַזעצט דאָס געביט פון מזרח־פּוילן איז דער אייגנטלעכער הערשער איבער לעבן און טויט אין דאָזיקן געביט געוואָרן דער פון „פירער” דערצו באַפולמעכטיקטער הימלער. ער האָט תיכף דאָס געביט באַצייכנט אַלס „יודנקרייז” און עס פאַרוואַנדלט אין אַ ריזיקן געטאָ פאַר אויסראָטונג און פאַרניכטונג. זייט 1941 זענען די „זאָנדער קאָמאַנדעס” פון דער ס. ס. איבערגעגאַנגען צום

סיסטעמאַטישן אויסראָטן דורך דערשיסן, דערטרינקען און דערשטיקן מיט גאַזן אַלע יידן אין דאָזיקן געביט. בלויז אין לעמבערג זענען במשך פון אייניקע וואָכן דערמאָרדעט געוואָרן איבער הונדערט טויזנט יידן פון אַ באַפעלקערונג פון פיר הונדערט טויזנט.

די אומגליקלעכע יידישע באַפעלקערונג פון ראַווע איז יענעם זומער געוואָרן פון 9 טויזנט אויף 3 טויזנט פאַרקלענערט.

אין יאָר 1942 נאָכן אָננעמען דעם באַשלוס פון דער ״ענד־לעזונג״, איז גאַנץ גאַליציע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסן „דרייעק פון טויט״, וועלכער האָט זיך געצויגן פון אוישוויץ ביז טרעבלינקע איבער בעלזשעץ.

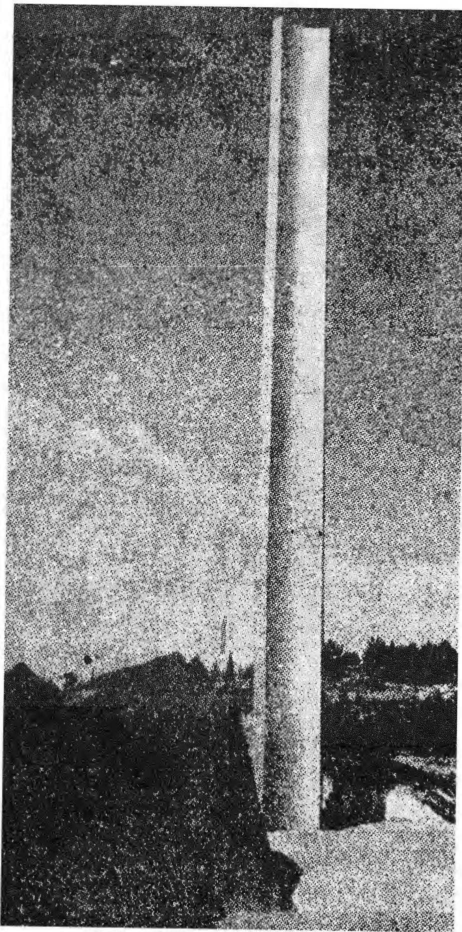
די אויסראָטונג פון אייראָפּעישן יידנטום האָט יעצט אָנגענומען דעם כאַראַקטער פון אַ פּרעציז אויסגעפּלאַנטער אינדוסטריעלער אונטערנעמונג. אין טרעבלינקע זענען די יידן אויסגעמאָרדעט געוואָרן דורך גאַז אין אַלטע געשלאָסענע לאַסט־אויטאָס ; אין אוישוויץ און בעלזשעץ — דורך ציקלאָן צ. זייערע קערפּערס זענען דאַן באַגראָבן געוואָרן אין מאַסן־קברים. שפּעטער האָט מען זיי פאַרברענט אין ריזיקע קרעמאַטאָריעס.

די צום פאַרניכטן אויסגעוויילטע קריגס־געפאַנגענע זענען געבראַכט געוואָרן קיין ראַוואַ־רוסקאַ אין מערץ 1942, נאָך אַ רייזע פון 5 טעג אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען פאַר בהמות. און מיר האָבן זיך געפונען אין סטאלאג 325 אין ראַוואַ־רוסקאַ, אַרומגעצוימט מיט גאָר געדיכטן שטעכל־דראָט.

אָפיציעל הייסט אונדזער לאַגער 325, וועלכער איז געוואָרן רעזערווירט פאַר קריגס־געפאַנגענע פון סאָוויעט־רוסלאַנד און אין וועלכן ס׳זענען פאַרניכטעט געוואָרן מער ווי 20 טויזנט רוסן. זיי זענען דאָרט אויסגעמאָרדעט געוואָרן אין ווינטער 42־1941, כדי צו באַפרייען דעם סטאלאג פאַר די טראַנספּאָרטן פון בעלגישע און פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע״.

דעם ערשטן קאָנוואָי פראַנצויזן און בעלגיער איז צוגעטיילט געוואָרן די אויפגאַבע צוזאַמענזאַמלען אַלע קערפּערס פון די דערמאָרדעטע רוסן און זיי איבערגעבן אין די הענט פון די ראַוואַ־רוסקער יידן, וואָס האָבן זיי געמוזט אַוועקטראָגן צום באַגראָבן אין די מאַסן־קברים נישט ווייט פון אונדזער סטאלאג.

דער גורל פון די פראַנצויזישע און בעלגישע געפאַנגענע אין סטאלאג 325 איז נישט געווען בעסער ווי פון די רוסן. כדי צו ברעכן ביי זיי דעם ווילן צום ווידערשטאַנד האָבן די דייטשן אָנגעווענדעט אַלע פיזישע און מאָראַלישע צוואַנגסמיטלען, וואָס זענען נאָר געשטאַנען צו זייער רשות, איינגעשלאָסן די טאָטאַלע פאַרניכטונג.

עמוד הזכרון ב„יד ושם״.
דער געדענקזייל אין „יד ושם״.

אין אַפּריל האָבן די אַליאירטע דערהאַלטן די ערשטע ידיעה פון זייערע אַגענטן וועגן דעם סטאלאג 325 אין ראַוואַ־רוסקא. אין די אוידיציעס פון ראַדיאָ לאָנדאָן איז אונדזער סטאלאג אָנגערופן געוואָרן „דער סטאלאג פון לאַנגזאַמען טויט״. ערשט נאָך דעם ווי ראַדיאָ לאָנדאָן האָט געדראָט מיט רעפּרעסיעס איז דערלויבט געוואָרן דער קאָמיסיע פון רויטן קרייץ אין אויגוסט 1942 צו באַזוכן דעם קעמפּ.

די קאָמיסיע האָט איינגעפונען, אַז אין דעם לאַגער ווערט אַדורכגעפירט אַ „דזשינאָסייד״. איר באַריכט האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויף יעדן, וואָס האָט נאָר באַזעסן אַ טראָפּן געוויסן. די קאָמיסיע איז אויך געווויר געוואָרן, אַז דער נאַצישער לאַגער־מייסטער האָט דערקלערט : „גאַנץ ראַוואַ־רוסקאַ וועל איך פאַרוואַנדלען אין איין מאַסן־קבר !״

... „אויסער דעם איז אונדז נאָך אויסגעקומען צו זיין די עדות פון שרעקלעכסטן דזשינאָסייד, וואָס איז באַקאַנט אין

דער מענטשלעכער געשיכטע. ביי אונדזער אַרבעט אויף דער באַן־שטרעקע אין ראַוואַ־רוסקאַ איז אונדז אויסגעקומען צו זען אַדורכפאָרן טאָג־טעגלעך 4 — 5 לאַנגע צוגן, אָנגעשטאָפּט מיט יידן פון אַלע לענדער, וואָס מ׳האָט געפירט צום פאַרגאַזן קיין בעלזשעץ. פון איינעם אַזאַ צוג האָט צו מיר אַרויסגעשריגן אַ בחור:

„איך בין אַ פּאַריזער. מען פירט מיך אין שעכטהויז!״

עס איז מיר אויך אויסגעקומען צו זיין אַן עדות פון אַ שרעקלעכן פּאָגראָם איבער די ראַוואַ־רוסקער יידן. עס זענען דאַן דערמאָרדעט געוואָרן מערערע טויזנטער מענער, פרויען, אַלטע לייט און קינדער. אַ געווויסע נאַכט אין יולי 1942 האָבן מיר די גאַנצע נאַכט געהערט אומאויפהערלעך שיסן. אין דער פרי האָבן מיר געזען די דייטשן אַרומיאָגן מיט אויפגעשפּיזטע באַגנעטן אויף די ביקסן און אַרומזוכן יידן. שפּעטער האָבן מיר די אומגליקלעכע קרבנות באַגראָבן אין מאַסן־קברים. מאַנכע קערפּערס האָבן זיך נאָך געוואָרפן אויפן באַרג „וואָלקאָוויצאַ״.

אויסער דעם האָבן אין די אַרומיקע וועלדער אויך געבושעוועט ווילדע חזירים און פוקסן. געווען זייער אַ סך פאַלן, ווען יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון נאַצישע קוילן, זענען פאַרצוקט געוואָרן דורך הונגעריקע חיות.

... איין מאָל זומער 1942, אָדער 1943, נאָכן פאַרענדיקן דאָס פאַרברענען די קערפּערס אין די וועלדער צווישן ראַוואַ־רוסקאַ און לעמבערג האָבן די דייטשן אונדז געפירט אין די וועגן פון דער „טויטן־בריגאַדע״ קיין לעמבערג. אויפן וועג אין וואַלד האָבן מיר אָפּגעציילט נישט ווייניקער ווי 45 מאַסן־קברים, וואָס זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט רוסן, פראַנצויזן, בעלגיער, אויך איטאַליענער אין מונדירן.

מיר האָבן זיי אַלע געמוזט פאַרברענען און די ביינער באַגראָבן אין פעלד, געגנוי, ווי שפּעטער, די אומגעקומענע אין לאַגער אויף יאַנאָווסקי. מען האָט דאַן פאַרדעקט די גריבער מיט גראָז און קאָמופלירט מיט צווייגן, וואָס מען האָט אָפּגעשניטן פון די ביימער אין די וועלדער.

... דעם ערשטן יוני 1942 איז פאָרגעקומען אַ גרויסע מאָרד־אַקציע איבער דער יידישער באַפעלקערונג אין ראַוואַ־רוסקאַ. טויזנט מענער, פרויען און קינדער, וואָס מען האָט דאָ צוזאַמענגעזאַמלט פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, זענען אין יענער אַקציע געוואָרן דערמאָרדעט. אַז מען האָט אונדז דעם צווייטן טאָג אַרויסגעפירט צו דער אַרבעט האָבן מיר געזען אַרום ליגן טויטע פרויען און קינדער אין טייכן בלוט. זיי זענען געווען אַדורכגעלעכערט פון באַגנעטן. מיר האָבן זיי באַגראָבן אין גריבער 20 מעטער ווייט פון שטאָטישן שפּיטאָל און 300 מעטער ווייט פון הויפּט שאָסיי קיין לעמבערג, דער וועג, וואָס האָט געפירט צו דער וועלט...

אין הערבסט 1942, אייניקע חדשים נאָכן ערשטן באַזוך פון דער קאָמיסיע פון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ איז אונדזער סטאַלאַג איבערגעפירט געוואָרן פון ראַוואַ־רוסקאַ אין דער ציטאַדעלע פון לעמבערג.

... „קיין רחמנות פאַר פרעמדע! אַלעס מוז געהערן אונדז!״ איז געווען די דעוויזע. אין נאָמען פון דער דעוויזע האָבן זיי פאַרניכטעט צענדליקער מיליאָנען מענטשן און זעקס מיליאָן פון אונדזער פאָלק.

דאָס פאַרגעסן — הייסט פאַראַטן די מענטשהייט! און ווער עס באַזיצט בלויז עפּעס פון געוויסן, טאָר דאָס נישט פאַרגעסן ביז זיין לעצטן אָטעם־צוג״...

בית אבי

והשיב לב־אבות על־בנים
ולב בנים על־אבותם...

(מלאכי ג, כד)

בית אבי

ליפא בן פסח אלטמן

לא סופר אני ולא התנסיתי בכתיבת זכרונות. אבל אנסה לתאר כמיטב יכולתי את בית אבי ואמי ז"ל ואת המשפחה כולה — למען הבנים וילדיהם הרוצים לדעת את שורשי משפחתנו. הייתי הבכור במשפחה, ואחרי שהתבגרתי — כאן בארץ — ידעתי להעריך את טיבו ואופיו הישר והחזק והבלתי־שגרתי של אבי ז"ל.

אבי, פסח, היה בן יחיד לבייניש וסובלה; ואמי, שרה רייזל, היתה בת למשפחת פרייהייטר הענפה, שהיתה לה מאפיה גדולה בעיר. אבי צריך היה לאכול „קעסט" שנתיים אצל הורי אמי ז"ל, אבל בהבינו את משמעות תפקידו כבעל וכאב, האחראי על המשפחה — לא רצה להיות סמוך על שולחנה של סבתא שלומטשי ז"ל והתחיל ללמוד את מלאכת האפייה. אחרי זמן קצר קנה בית עם מאפיה, מול בית־המשפט, והיה לעצמאי.

בעת מלחמת־העולם הראשונה הכריחו אותנו השלטונות לעבוד בשבת. התייצב אבי לפני הרב ר' יוסף זצ"ל בשאלה: „מה לעשות?" והרב פסק: לא למרוד במלכות, לעבוד בשבת, אך לא ליהנות מהרווחים. כמצוות הרב חילק אבי את רוב שכרו בין הפועלים, נתן סכום הגון לתיקון המקווה בעיר וגם „מתן־בסתר" לעניים. אבי לא דיבר על כך מעולם; שמעתי זאת מהשכנים ומהפועלים שלנו. כשהתקרבו הרוסים לעיר לקח אבי את כל משפחתו בת שש הנפשות: אחי שלמה וחייטשע ז"ל וייבדלו לחיים ארוכים, צילה ואני, יצאנו את העיר כפליטי מלחמה והגענו לבירת צ'כוסלובקיה — פראג.

אבי היה היחיד מפליטי גליציה שהתפלל בימי חול בבית הכנסת של המהר"ל. חשוב היה לו לדאוג שמדי יום ביומו תיערך שם תפילת מנחה ומעריב, ולשם כך לא חסך מעצמו טרחה והוצאות.

כשנולד אחי לייביש ז"ל, והיה צריך להכניסו בבריתו של אברהם אבינו ע"ה, ערך אותה אבי בבית הכנסת של המהר"ל, שבו לא התקיים טקס כזה במשך עשרות שנים. למאורע זה היה הד גדול, ובזכותו התייחסו אל אבא בכבוד ובאהבה, ולאות הוקרה מינוהו כמשגיח על הכשרות במאפיה של מצות בעיר.

אבי דאג, שאני ואחי שלמה ז"ל נמשיך בלימודי קודש, כמו שנהגנו בראווה, מכיון שלא היו מלמדים, היה אבי ממלא את תפקיד המלמד, והוסיף אלינו עוד 3—4 ילדים שהיו בסביבה — ללא תמורה כספית.

בשנת 1917 חזרנו לראווה, ושוב התחלנו בניהול המאפיה. אבי שלח אותי למלמד „לאנגער" אהרן ליב, שלא היה מקובל על ה„בעלזער חסידים"; אך הוא לא התחשב בדעתם, כי ידע שהוא מלמד טוב. בתקופה זו היה מצבנו החומרי טוב, ואבא, כדי לקיים מצוות הכנסת־אורחים, הביא כמעט מדי יום, לאחר תפילת שחרית, אורחים שבאו מהחצר של הרבי מבלז וקיבלם בסבר פנים יפות; אמא היתה מכינה להם ארוחה טובה, ובצאתם היו מקבלים גם תרומה נכבדה.

אבי השתדל לחנך אותנו על־פי הרוח ששררה בזמנו בכל הבתים של חסידי בלז. הוא חזר ושינן לנו: „עליכם

משפחת אלטמן הי"ד.

להסתפק במועט ולקוות שתמיד יהיה טוב, לאהוב את הבריות, לא לקנא ולא לשמור טינה, ולדון כל אחד לכף זכות".

בערבים הארוכים של החורף, לאחר תפילת מעריב, היה נוהג לשבת אתנו ב„אלטע קלויז", לאור נרות דולקים, וללמדנו פרק בגמרא. הוא עזר לנו להתגבר על קושיות שהתקשינו בהן, ותמיד הצטרפו לחבורה עוד בחורים מה־„קלויז" שהיו מעוניינים ללמוד.

בהתחלת שנות העשרים נפטרו שתיים מאחיותי בשנה אחת. בזמן ה„שבעה" קרא לפנינו מספר איוב ותרגם לנו באידיש את תוכן הדברים: אסור לנו להתלונן ועלינו לקבל באהבה את האסון, כי זהו רצון האל. מאורע נוסף שנחרת בזכרוני: במעמד תפילת הסליחות, בעשרת ימי תשובה, כשהגיע הזמן לומר את התפילה „שמע קולנו" — היה ממרר בבכי ומשמיע את התפילה כשדמעות זולגות על לחייו. אבא קיווה, ששערי שמים ייפתחו ותפילתו תתקבל ברצון, הפרנסה תהיה בשפע ויוכל לחנך את ילדיו על פי רצונו. בייחוד הקפיד שאנו הבנים נשתתף בתפילות למען בריאותה של אמא ז"ל, שהעריך אותה מאוד.

במרוצת השנים, כשהתחילה ההשכלה לחדור אל שורות הנוער בראווה, והספרות המודרנית תפסה את מקומה של הגמרא — נסחפתי גם אני בזרם זה. אבא, שהבחין בכך, בלש אחרי כדי לגלות במה אני עוסק באותם ערבים ארוכים, שקודם בילינו אותם יחד אתו ב„קלויז". כאשר גילה שאני קורא היסטוריה של גרץ וגם את „אלטניילנד" של הרצל — ניסה להסביר לי ולשכנע אותי, שזו לא הדרך, והיה מזכיר אותם בנשימה אחת עם ירבעם בן נבט החוטא ומחטיא. פעם אחת הציץ בספר של גרץ, ואחרי שקרא בו מעט אמר לי: „דאָס איז נאָך צום דערליידן". אלא שלגבי ספרי „פסול" אחרים לא רצה אפילו להזכיר את שמם, שהיו בעיניו מוקצה מחמת מיאוס. המחיצה בינינו גדלה באותו יום של חג שמחת תורה, כשלא עליתי לתורה בקלויז (שהוא תמיד קיבל שם „חתן־בראשית"); כשסיפרתי לו, שעליתי לתורה במנין של „הפועל המזרחי" — אמר: „דו ביסט א פאַרפאַ־לענער".

באותה עת עבר אבא להתפלל בבית הכנסת הגדול יחד עם הרב ר' נחום טברסקי ז"ל, שהעריך אותו מאוד. כיון שניהול המאפיה עבר לידי אחי שלמה, ולייביש ז"ל וגם שאר הילדים גדלו והיו לעזר בבית — היה לאבא זמן פנוי להתמסר לעניינים שברוח. הוא למד הרבה בעצמו ונתן, בימי חול, שיעורים בפרשת השבוע ובשבתות — ב„פרקי־אבות", לבעלי המלאכה אשר בעיר.

כשהתכוננתי לעלות ארצה, הוא ניסה לשכנע אותי שאבטל את רצוני זה מפני רצונו; בכל זאת הלך לפני נסיעתי ולווה כסף למעני ועזר לי בהוצאות הדרך. מן הארץ כתבתי הביתה מכתבים, ובהם תיארתי את ביקורי ליד קבר רחל אמנו וליד הכותל המערבי. הרגשתי שבכך גרמתי לאבא הרבה נחת־רוח, ושוב התקרבנו זה לזה. כשנודע לו שהתיישבתי בחדרה, ביקש ממני שלמענו אעבור לירושלים (שם גר חיים שפיץ, שהיה ליהודי אדוק ושומר מצווה; אבא קיווה שאולי אלמד מדרכיו). במכתב אחר ביקש שאעבור לפחות לפתח־תקוה, כי בחדרה — כך סיפרו לו — גרים אנשים שאינם שומרי מצוות. אף על פי שלא מילאתי את בקשתו, היתה בינינו חליפת מכתבים הדוקה במשך כל הזמן, כשהוא מתעניין בכל הקורה בארץ, ובמכתביו גם ביקש שאעזור לאחותי צירל לעלות לארץ־ישראל.

בשנת 1935 הגעתי לראווה־רוסקה לביקור. להפתעתי, חיכה לי אבא יחד עם אחותי חייטשע ופראדל ז"ל בתחנת קאמיאנקא, תחנה לפני ראווה, שבה הייתי צריך לרדת. לשאלתי „מה פתאום פה?" — ענה: „בתחנה בראווה מחכים לך חברים מהתנועה, ואנחנו, בני משפחתך, רצינו להיות הראשונים המקבלים את פניך". ראיתי בזה אות של אהבה מצדו; ואכן, במשך זמן שהותי בחיק המשפחה חזרו לקדמותם היחסים ששררו בשנות ילדותי ונוצר קשר עמוק וחם בין אב ובנו. ושוב הזדהו השקפותינו בבעיות רבות שהועלו. והפעם, בניגוד לשנת 1929, שאז לא רצה אפילו להיפרד ממני — הוא עזר בסידור כל העניינים הפורמליים הקשורים בנסיעתי ארצה, יחד עם אחותי צילה, ואף ליווה אותנו עד לבוב ואיחל לנו ולעצמו ולכל משפחתנו להתראות בירושלים, במהרה בימינו.

באותם רגעים חלפו לנגד עיני כל המאורעות, שבהם גרמתי צער וכאב להורי ז"ל, והצטערתי על שלא מנעתי מהם סבל זה. היתה זו הפעם האחרונה שראיתי את אמי ואת אבי ואת כל המשפחה.

לשבחה של אמי ז"ל, שרה רייזל בת ליפא ושלומטשי פרייהייטר, ייאמר כי היתה אם אוהבת ומסורה לילדיה ולבעלה. היתה שותפת נאמנה לאבא בקיום מצוות הכנסת־אורחים, וביתה היה פתוח לכל גם בימי חול וגם בימי שבת.

בשבתות נהגה אמא לקרוא לפני הנשים מתוך „צאנה וראינה". בילדותי עשתה עלי רושם קריאתה מתוך מגילת „איכה", כשהנשים יושבות על שרפרפים, מקשיבות ודמעות זולגות מעיניהן על חורבן בית המקדש. הנשים בלעו בצמא גם את סיפוריה על פרשת אסתר ומרדכי, רות ובועז וכן את סיפורי כל הניסים והנפלאות של הבעש"ט ושאר צדיקי הדור.

רב היה הכאב של משפחתנו וכל מכריה, כשנפטרה בה' באדר תרצ"ז, בשנת 57 לחייה.

זכרונם לא ימוש מנגד עינינו כל ימי חיינו. יהי זכרם ברוך לעד!

על הורי היקרים

צילה רוזנבלט—אלטמן

עשרים ושמונה שנים עברו מיום שעזבתי את עיר מולדתי ראווה־רוסקה. הרבה זכרונות יפים מתקופת ילדותי ונעורי ניטשטשו במשך השנים על־ידי ערפל שחור, של צער ויגון, שכיסה אותם. אך זכר כל בני משפחתי הענפה, שלדאבוני הרב לא זכתה לחיים ארוכים, חרות בלבי ויישאר מבורך לנצח.

אמנו היקרה, שרה רייזל ז״ל, היתה יותר מאשר „אַ יידישע מאַמע״: לא רק אם אהובה ומסורה לילדיה ולבעלה, אלא גם חברה המבינה לרוחם של כל בני משפחתה. היתה אשה נאה, אמיצה ומתקדמת בדעותיה ובהליכותיה. רבות באו לשאול בעצתה, והיא סייעה להן בתבונה רבה. אף ניטל עליה לשמור על כבוד אבינו היקר, שהיה מחסידי בלז — בפני הילדים, שנטו ללכת בדרכים אחרות.

אבא, פסח ז״ל, היה יהודי ישר וטוב־לב, שיחד עם אמא דאג לבוא לעזרת הנצרכים. הוא אסף את עניי העיר והיה מלמדם תורה ומשנה. הוא עשה זאת כמצווה, כאדם האוהב את הזולת, שלא על מנת לקבל פרס. בגמר הלימוד ו„הסיום״ היה מכין בבית סעודה ערבה, בעזרתו של ר׳ לייביש זיבצענער, שהשקיע עמל רב להצלת השמחה.

סבל רב גרם להורי אחי ליפא בעלותו לארץ־ישראל. בעת הפרידה התמוטטו אמא ואבא לגמרי, ורק טיפול רפואי החזירם לאיתנם. כעבור שש שנים זכו ממנו לקצת „נחת״ בבואו לביקור. שלושה חודשים שהה בראווה ובזכות התנ־הגותו המצוינת והסובלנית הסכימו הורי שגם אני אעלה לארץ. ביום שובו הצטרפתי אליו.

בהתרגשות רבה ליוו אותנו כל בני המשפחה. לא ידענו כי זו הפרידה האחרונה בינינו ובין יקירינו.

יהי זכרם ברוך!

הורי זכרונם לברכה

נעמי ישכר—גוז׳יק

כשלושים וחמש שנים כבר עברו מאז עזבנו, אני ואחותי בלה, את בית ההורים ועלינו ארצה. רצינו להיות חלוצות המשפחה ולהביאה אחרינו ארצה; לאסוננו הגדול, לא יצאו תכניותינו אל הפועל, ונשארו רק זכרונות רחוקים.

הזכרונות מבית אבא הם טובים: בית טוב, מלא שמחת חיים. שמונה בנים ובנות וכן נכדים רבים מילאו את הבית החם הזה. יחס הכבוד לאבא ולאמא לא מנע מהילדים והנכדים רגשי קירבה וחברות כלפיהם.

משפחת גוז׳יק הי״ד

אציין רק קו אחד שאפיין את אבי ואמי ע"ה: נדיבות לב. אינני יודעת אם עשיר היה אבי, ר' הירש גוזיק ז"ל, אבל ברחוב הדל שלנו הוא נחשב ל„נגיד". ואכן, ביתנו היה פתוח לכל מבקש עזרה או הלוואה, לכל דורש עצה ולנזקק למלה טובה, ואף אחד מהם לא יצא ריקם.

בכל יום ראשון היתה אמי, חנה ע"ה, מקבלת סכום כסף להוצאות הבית של השבוע, ובאותו ערב היתה מלווה כספים לשכנותיה, כדי שיוכלו לסחור בהם בזמן ה„יריד", שהתקיים בכל יום שני בשבוע. ההלוואות נפרעו במשך השבוע וכך חוזר חלילה.

מטיפולו של אבי בנזקקים זכור לי מקרה אחד, אופייני לו. בערב-שבת אחד נכנס עגלון וביקש הלוואה לצרכי שבת. אבי נענה לבקשתו והתעניין: „מה קרה השבוע, שאתה זקוק להלוואה?" סיפר לו העגלון, כי בראשית השבוע התפגר סוס-עבודתו, ולכן לא עבד כל השבוע. בתגובה על שאלת אבי ומה הלאה?" משך העגלון בכתפיו. נתן לו אבי סכום כסף, נוסף להלוואה, והזמינו ליום ראשון, אולי ימצא פתרון. כשאך יצא העגלון, עזב גם אבי את הבית ופנה ל„שענק של בענדיט" ואסף בין חבריו הסוחרים „א וויכטיקע נדבה". ביום ראשון כבר מצא העגלון את הפתרון לפרנסתו.

בזה אנציח את חייהם השקטים והישרים של הורי היקרים. יהא זכרם ברוך לעד!

די משפחה דאקס

איטשע דאקס

ר' יוסי אומר:
הראשונים על ידי שהיו מכירים את יחוסיהם היו מוציאים שמם לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו מכירים את יחוסינו אנו מוציאים לשם אבותינו.

(בראשית רבה ל"ז)

איבער 120 יאָר זענען חיי עולם, האָט עקזיסטירט אונדזער משפחה, דאקס אין ראַווע, במשך פון 5 דורות. ווען מיר וועלן זיך באַגעגענען אויפן עולם האמת (אַ האַלבן וועג זענען מיר שוין פאַרביי) מסתמא וועלן מיר זיך טרעפן מיט ראַוואַער מענטשן פון אַלע דורות — יונגע און אַלטע. מחמת דעם, וואָס אונדזער משפחה האָט געהאַט אַ פּאַרנעס, וועלן מיר דאַרפן אַ גרויס ווינקל אויסצוזוכן דעם עולם: צווערשט די פּני פון דער משפחה: די זיידעס מיט די באָבעס.

מיין פאָטער, חיים-דוד דאקס ע"ה, איז געווען אַ ייד — אַ בעל-בית. ער איז געבוירן אין יאָר 1870, אַ זון פון לייביש און פסיה דאקס. דער עלטער-זיידע שטאַמט פון סאָקאַל. געהרופן האָט מען דעם זיידן לייביש-נחמן סאָקאַלער. ער האָט געהאַט דאָס ערשטע פּאַרצעליי-געוועלב אין שטאָט. מיר, נאָך אַלס קליינע קינדער, האָבן געטרונקען יעדן פסח וויין פון די בלויע כוסהעלעך, וואָס זענען געבליבן בירושה פונעם זיידן. אַ חוץ דעם זענען געווען אין פסחדיקן געפעס פלאַכע טעלער מיטן אויפשריפט „כשר לפסח", אין וועלכע מיר האָבן געטונקען די מצות אין זאַלץ-וואַסער און האַרטע אייער. די כלים זענען איבערגעגאַנגען פון איין קינד צום צווייטן. מחמת דעם, וואָס איך בין געווען דער יינגסטער, האָב איך געמיינט, אַז כלים וועלן בלייבן ביי מיר ביז אייביק... אָבער דער מענטש טראַכט און דער גורל לאַכט.

נאָך האָט זיך געוואַלגערט אויפן בוידעם אַ בליץ-לאַמפּ, די ירושה פונעם זיידן, פון די צייטן, ווען קיין עלעקטרע איז נאָך נישט געווען בנמצא אין שטאָט.

די איבעריקע פון זיידן לייבישעס משפחה האָבן געוווינט אין סאָקאַל. אייניקע האָבן עמיגרירט קיין אַמעריקע און אַזוי זיך צעשפּרייט איבער דער וועלט.

די באָבע פעשעלי (מיין שוועסטער פסיה טראָגט איר נאָמען) איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס אַ צדיקת. זי פלעגט זאָרגן פאַר אָרימע לייט, געגעבן מתן בסתר, נישט קיין „גלעקל צדקה". דאָס רחמנות געפיל האָבן געירשנט אירע קינדער. זי האָט געבוירן פיר טעכטער — לאה, דבורה, פייגע און מלכה — און איין זון, דאָס איז מיין פאָטער.

די מוטער מיינע איז געווען אַ טאָכטער פון איטשע גימפּלס. ווער ס'איז געווען איטשע גימפּלס און דער אַלטער גימפּל אַליין? — אויב איר זענט אַ ראַוואַער געבוירן, איז איבעריק צו דערציילן.

מיין דרדקי מלמד ר' יונה האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט נאָך געהערט, אַז דער זיידע גימפּל איז געווען אַ שיינער ייד, איינער פון די פני העיר. אומגעקומען איז ער ביי אַ שריפה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין שטעטל. ווען ס'זאָל געווען זיין אויפן אָרט אַ קענדעלע וואַסער, וואָלט מען אים געקאָנט אָפּראַטעווען.

איטשע גימפּלס, זיין זון, איז געווען אַ ייד — אַ פּאַרנעס, אי תורה, אי סחורה. מיין מלמד ר' יונה פלעגט ערב יום-כיפור, פאַר מינחה, שלאָגן אים מלקות אין פּאַליש אין „זאמד-

בית-המדרש". ער געדענקט אויך דעם פדיון, וואָס עד פלעגט קריגן פון אים ביי דער פורים-סעודה.

די באָבע האָט געהייסן יענטע. ביי זיי זענען געבוירן: מיין מוטער סימע-דינה דאקס, סערקע יוסט (די מוטער פון יצחק און גימפל יוסט), ביילע פישלער (די מוטער פון גיטעלע פישלער). און איין זון זלמן שטאכעל, גערופן האָט מען אים: זלמן-איטשע גימפלס.

דעם פעטער זלמן ע"ה געדענק איך זייער גוט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1930, געלעבט איינגאַנצן 45 יאָר. ווי געזאָגט, ווייניק יאָרן און שלעכטע. געווען מטופל מיט קינדער. איבערגעלאָזן נאָך זיך 8 קליינע קינדער, ס'רוב טעכטער, איינס קלענער פון אנדערן. די גרויסע שריפה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין שטאָט אין יאָר 1926 אויפן זאַמד, האָט פאַרברענט זיין האָב און גוטס. דאָס ירושה-הויז פונעם זיידן איז אוועק מיטן פייער. ער אַליין איז געלאָפן ארויסראַטעווען די ספרי תורה פונעם זאַמד-קלויזל, וואָס איז געווען בשכנות מיט אים. זייט דעמאָלט האָט ער שווער געקעמפט פאַר דער חיונה, אָבער תמיד גוטמוטיק און בעל-בטחון, אַז השי"ת וועט נישט פאַרלאָזן, להפך, געזאָרגט פאַר יעדן אין דער משפחה. מיר האָבן אים גערופן דער „זאָרגער".

אזוי, אז ביי אונדז אין דער משפחה, ווי ביי די פעטערס און מומעס, באַגעגענען מיר נייע אויפלאַגעס פון נעמען, ווי: איטשע, גימפל, יענטע, דבורה או פסיה.

מיין מוטער סימה-דינה האָט געבוירן זיבן טעכטער און צווי זין. זייער יונג איז אָפּגעשטאָרבן מיין שוועסטער דבורה-לע. די עלטסטע שוועסטער צייטל ז"ל האָט געהייראָט מיט אברהם האָפּענבראַטל ז"ל. אים קענען דאָך אַלע. דער ערשטער לערער און גרינדער פון אַ העברעאישער שול אין שטאָט. נישטאָ קיין סך אַזעלכע יידן, ממש צנא מלא ספרא. אַ שטילער תלמיד חכם, אַ ווילקענער. אויב ס'זענען געווען אין שטאָט אַזעלכע, וועלכע האָבן געקענט אַ שייטל עברי— איז נאָר אַ דאַנק אים. געווען וויצע-פּרעזעס פון דער קהילה, פּרעזעס פון מזרחי. אַ יעדן שבת פלעגט ער זאָגן אַ שיעור במדרש פאַרן עולם. חבל על דאבדין.

זייער טאָכטער רבקה האָפּנבראַטל איז אומגעקומען מיט אַלע מיינע שוועסטערס און פאַמיליע.

מיין שוועסטער חנה האָט חתונה געהאַט קיין נעמיראָוו; די אַנדערע שוועסטערס: חוה, רחל, שיינדל האָבן חתונה געהאַט, געבוירן קינדער. אָבער אַלע זענען אומגעקומען מיט אַלע יידן.

כל בית ישראל יבכו את השריפה אשר שרף ה'.

בית זוירברון

בלומה זוירברון—לוקמן

לעתים קרובות אני מפליגה בזכרונותי לעיר, שבה בליתי את שנות נעורי, ואני רואה בעיני רוחי את הורי היקרים ואת כל משפחתי שלא ימושו מלבי לנצח וילווני בכל אשר אפנה. אין אני מוצאת את המלים המתאימות, כדי להביע את אשר אני חשה ברגעים אלה.

אבי, ר' לייבל'ה זוירברון ז"ל, היה מחסידי בלז, והיה מעורה בחיי הציבור שבעיר. היה, לעתים, חבר בוועד הקהילה ופעיל בוועדות ציבוריות שונות. בצעירותו היה מנהל-חשבונות ראשי בבנק של ר' יעקב לנדוי בעיר ועזר גם בניהולו של הבנק, ועל-ידי כך נהנו מוסדות ציבוריים מעצתו ועזרתו. במרוצת הזמן נעשה סוחר מכובד ואיש אמיד, ומצבו החומרי איפשר לו לעזור לנזקקים ולעמוד לימין הנצרכים בשעת מצוקתם. היה טוב לב ואיש חסדים, גאה ביהדותו ובאמונתו.

עודני זוכרת אותו בשובו בשבתות מהאלטע קלויז, עטוף בטליתו המעוטרת עטרת כסף וכולו קורן בקדושת השבת. הייתי מסתכלת בו באהבה ובגאווה.

אבי היקר, דמותך זו חיה אתי תמיד!

בזמן מלחמת-העולם השנייה שהה אבא בצ'כיה, בעניני מסחר, ושם מצא את מותו בידי הנאצים ימ"ש.

אמי, חנה'לה לבית פרידמן, היתה משכילה, עדינת נפש, פקחית ובעלת הבנה עמוקה למתרחש סביבה. כל בעל נפש נכאה, שבא לביתה — חש כאילו נחלץ ממצוקתו הנפשית; כי אמי ידעה לפשט את הבעיות המסובכות ביותר, ידעה להתגבר על הקשיים והתלאות שפקדו את מבקשי עצתה.

אבא היה בדרך-כלל מחוץ לבית, לרגל עסקיו, ואמא חינכה אותנו באהבה ובהבנה. היא, בגישתה החינוכית, ידעה את לב בנותיה, ואנו שוחחנו אתה כדבר עם חברה נאמנה ומסורה. היא גם טיפחה בנו חיבה לציון ועודדה אותנו לעלות ארצה.

לזכרון נצח: אחותי גיטל־גניה וואלף ובעלה אריה וילדיהם נוסקה וישראל, אחותי הצעירה סימה׳לה והאח היחיד יהושע.

אתם הקדושים והטהורים, שנטעתם בנו אמונה ובמותכם ציוויתם לנו את החיים ונתתם לנו את הכוח לעמוד על נפשותינו — יהא זכרכם ברוך לעד!

משפחת זוירברון הי״ד.

העולה הראשונה מראווה־רוסקה לארץ־ישראל

אשר האן

מכל הסיפורים ששמעתי בשנות־הילדות שלי — סיפור אחד עודנו שמור בזכרוני. סיפרה לי אותו, בהיותי בן תשע שנים, סבתי יענטה, שהיתה האשה הזקנה ביותר בעיר. וסיפור זה היה על האמא שלה דישקה.

בעלה של דישקה מת עליה בערך בשנת 1890. ואך תמו ימי האבל חילקה דישקה לעניי העיר את כל הרכוש שהשאיר לה בעלה וגמרה אומר לעלות לארץ־ישראל. הזמינה את כל ה„כלי זמר" שבעיר, דחתה את הצעותיהם של כל בעלי הפיאקער להסעה־חינם לתחנת הרכבת, ולבושה בבגדי החג שלה וה„שטערנטיכל" בראשה — צעדה ברגל בשמחה כלקראת המלך המשיח, וקהל רב מלווה אותה, לקול צלילי הכלי־זמר, וכאילו שומעים את פעמי הגאולה. היתה זו העולה הראשונה מראווה־רוסקה.

דישקה התיישבה בעיר המקובלים צפת וחיתה שם 16 שנים טובות וזכתה לאריכות ימים. נפטרה בצפת בגיל תשע ומאה שנה.

בראווה־רוסקה השאירה הסבתא דישקה בנים ובני בנים, והם הסתעפו למשפחה מושרשת וענפה של תלמידי חכמים, למדנים, חסידים ועוסקים בצרכי ציבור באמונה. כולם נקראו על שמה של הסבתא — „דישקיס". בני המשפחה היו: הרצל וחולי דישקיס, אהרן חיים, זכריל'ה דישקיס, פנחס זיגל ואשתו יהודית, ורבים רבים אחרים.

הסבא שלי, ר' מרדכי גימפל האן, היה מהמכובדים שבאלטע קלויז ובעיר. הסבתא רחל'ה היתה אשה צדקת. גם הם הקימו משפחה ענפה.

אחותי דישקה צוקר הי"ד.

בנם ר' יושי דישקיס היה ידוע כבעל עסקים וכחסיד, ולו תשעה ילדים, רובם נשואים.

בנם השני, רפאל האן, היה — בניגוד לאחיו יושי —

צעירי „אגודת ישראל"

מודרני ואינטליגנטי. אף שמעולם לא ביקר בבית־ספר מודרני רכש, בתור אוטודידקט, השכלה רחבה ושלט בשפות עד שנהפך לאינטליגנט מספר אחד שבעיר. הרצאותיו במועדוני המפלגות משכו קהל רב ודירבנו את הנוער לרכוש השכלה בכוחות עצמם, כדוגמתו.

בתם פיגה החביבה נישאה לר' אורי צוקר, שהיה חביב העיר. בכשרונו וביושרו ניהל את ה„אגודה" בעיר מיום היווסדה עד יומה ויומו האחרונים.

בתם היקרה, גולדה אמי, נתאלמנה בצעירותה, וכל דאגותיה היו נתונות לחינוך שני ילדיה. בעלה השני, ר' הירש גרינוואלד, היה איש צנוע וטוב־לב ועזר לה בכל.

אחותי דישקה נישאה לר' יוסף שאול צוקר, אחיו של ר' אורי. הוא היה ממנהיגיה הדגולים של ה„אגודה" בלבוב ובגליציה המזרחית, תלמיד חכם, סופר ונואם מוכשר.

נין לעולה הראשונה מראווה־רוסקה והעולה האחרון ממשפחתי — נשארתי לקדש ולהנציח את זכרה לעולמי עד.

בית הורי

צפורה וינרב—מאן

ביתנו, שבו גדלתי כבת יחידה יחד עם שני אחי הגדולים ממני, משה וזלקה — עמד במרכז העיר.

אמי רבקה ע"ה היתה אשת חייל: ניהלה את בית המסחר, ואבא רק עזר לידה. ביתנו היה צנוע וקטן, אבל מעולם לא התלוננה אמא על כך. ידידתי פנינה רינגל מספרת, כי כשעבדה בראווה בתור תופרת אצל דודתה גיטשע בלושטיין ע"ה, שהיתה שכנתנו, וצר היה שם המקום — הזמינה אותה אמא למעוננו הצר. וכשפנינה לא רצתה לעבוד בלילה, מחשש שתפריע לשנתה של אמא — השביעה אותה אמא שתעבוד גם בלילה, „כי דפיקות המכונה מנעימות לי את השינה".

הורי היו דתיים, וכמובן רצו לחנך את הילדים לפי רוחם. אמא עוד עלתה על אבא בקנאותה לאמונתה ולאורח־החיים המסורתי.

אבי, ר' צבי־הירש ז"ל, היה מעורב בין הבריות, אזניו קלטו את הכתוב בעיתונים, ולבו היה ער לרוחות החדשות המנשבות בעולם היהודי. קל היה לו להבין את שאיפות הצעירים ולהסכים עמן. בעזרת אבא קל היה להתגבר על הקשיים שהערימה אמא על כל צעד. הצעד הראשון — ביקור בבית־הספר העברי בעיר. לשם כך היה צורך ברשות מאת ההורים. אבא הושפע מר' אברהם הופנברטל, שיחד אתו היה ממתפללי ה„אייזערנע קלויז", וקיבלתי את הרשות. כן אפשר היה, בעזרת אבא, להתגבר על הקשיים ולהצטרף לתנועת־הנוער „גורדוניה", לצאת להכשרה ולעלות ארצה.

משפחת וינרב־מאן הי"ד.

אמא היקרה, ידעתי את דאגתך הכנה לבתך היחידה והבודדה בארץ רחוקה, וסבלתי את סבלך. ודאי סלחת לי על הסבל שגרמתי לך, בידעך כי אני היחידה הנשארת כדי לשאת את זכרכם הקדוש לנצח.

משפחתי

יהודה מונד

אבי, ר' אהרן בן ר' יהודה יצחק מונד ז"ל, חסיד בלזא, חינך אותי בילדותי ברוח חסידית והשקיע בי, בן־הזקונים, את רוב מאמציו לגדלני כדי ללכת בדרכיו. הכניסני ל„חדרים" של טובי המלמדים בעיר, כגון זה של ר' ישכר.

משגדלתי הביאני למרכז החסידות ל„אלטע קלויז" של חסידי בלזא, ושם השתדל, בעזרת למדנים „יושבים", להרביץ בי תורה וחסידות. כל מאווייו היו לראות אותי הולך בדרך שהוא בחר בה.

אמי ע"ה, יוכבד לבית דונר, בעלת חנות במרכז העיר, ה„רינק", היתה עוסקת במסחר כרוב הנשים הנשואות לבעלים לומדים וחסידים. היתה נושאת בעול כל פרנסת ביתנו ועליה כל קיומנו. בעת עבודתה ואחריה היתה עוסקת גם במצוות ובמעשים טובים, בגלוי ובסתר, כדי להכין לה מקום נכבד בעולם הבא.

ר' וואלף דונר, אבי זקני ז"ל, בעל חנות לעורות, מעשירי העיר, חיתן את בנותיו לאברכי משי, שאחד מהם, בעלה של שבע דונר, היה הירץ מענש. בעזרת מוחו החריף, על אף שלא היתה לו השכלה כללית, ניהל משרד של עורך־דין וזכה בהכרת תודה של כל אלה שנזקקו לעזרתו המשפטית.

אחיותי, חנה הבכירה והצעירה פערל ע"ה, נישאו לבחורים ממשפחות טובות והקימו בתים לתפארת, בהסיבן הרבה נחת להורינו.

חנה מונד וילדיה הי"ד.

משפחת מונד הי"ד.

רק אני, בהשפעת הנוער הציוני, נמשכתי לדרכים אחרות למגינת לבם של הורי. בכך גרמתי להם עגמת־נפש רבה, שכן תמיד ציפו ממני, בן־הזקונים, שאשמור על מסורתם ואנהג לפי ראות עיניהם. עד היום אני מצטער צער רב על מה שגרמתי להורי.

כאחד ויחיד שנשארתי מכל המשפחה, אני מבכה את כולם שניספו בשואה ומתו מות קדושים.

יהא זכרם ברוך ומבורך לעולמי עד!

בית הורי

יחיאל מייזלס (ייכל קעסל)

בית הורי היה בית פטריארכלי רגיל, אחד מני רבים.

אבי־אבי, ר׳ ייכל שכנא׳ס, היה תלמיד חכם וסופר סת״ם. היו לו שני בנים, אחד הירש והשני, אבי, ר׳ מרדכי לייב ז״ל. הראשון היה סוחר ממולח, ואבי התאים לבית המדרש יותר מאשר לעולם העסקים.

אמי, יוכבד ע״ה, ילידת דוברושוואר, ליד קאמיאנקא סטרומילאווא, היתה הניגוד הנמרץ לאבי. אביה, ר׳ רפאל מיזלס, היה תלמיד חכם וגאון מופלג ולא פעם היה הוא הפוסק האחרון בכל מיני הלכות שעמדו לוויכוח בין רבני הסביבה.

השידוך בין הורי נקבע ב„חצר" של הרבי מבלז, במוצאי־שבת—תשובה, שעה ששני המחותנים לעתיד ביקשו מהרבי, ב„פתקאות" נפרדות, שיברכם ב„זיווג טוב" לילדיהם שהגיעו לפרקם.

עד כמה שזכור לי משחר ילדותי, נוהלה בביתנו כל השנים מלחמה עם הדלות. היתה זו אמי, שהתקוממה נגדה בהחלטה נחושה לנצחה, והצליחה. על אף שלא ידעה קרוא וכתוב לועזית (רק לשון קודש — מהסידור ומהמחזור, ואידיש מה„צאנה וראינה"), דיברה פולנית ואוקראינית רהוטות. בכך התחבבה על כל בתי ה„פריצים" והיתה לספקית ראשית של כל המצרכים לבתיהם. כמובן, אבא עזר לה מבחינה פיסית.

אמא התחבבה מאוד על נשות ה„פריצים", שתפסו את המשרות החשובות בעיירה. במשך הזמן התחילו אנשי העיר לבוא ולבקש ממנה פרוטקציה לגבי כל מיני ענינים שבעיירה. שתדלנותה הגיעה לידי כך שבשנת 1914, שעה שהרוסים כבשו את ראווה־רוסקה והציתו את הרובע שמאחורי ה„אלטע קלויז", ועמדו להצית את ביתו של ר׳ ישראל—מיכל פעדער, ראש־הקהילה — ניצלה אמי את ההיכרויות שלה והשתדלה אצל המפקד העליון הרוסי והשיגה פקודה להפסיק מיד את ההצתה והביזה.

היינו בבית חמישה ילדים, שלוש בנות ושני בנים. הבכירה, יענטעלע, נישאה ב־1917 לבן־דודנו, דוד מאיר לעמפערט, ושניהם התיישבו בלבוב וניהלו אורח־חיים של בית יהודי מסורתי ומבוסס. היו להם שתי בנות — שרלוטה ומאניה — שתיהן מוצלחות מאוד, שופעות חיים, תורה והשכלה. בפרוץ השואה היתה הבת הראשונה אחרי לידת הבכורה. כולם ניספו במחנות גרודצקה ובלזץ. הי״ד.

אחותי השנייה, נענה, היתה מה שקוראים בת־ישראל כשרה, בעלת לב חם לצרת הזולת. היא ירשה מההורים יד פתוחה לצדקה ודומה היתה לאבא — שהיה בנוסף לאחרים, דואג הרבה לר׳ שלום מגימירוב, שלא יחסר חס וחלילה בביתו שום דבר במשך כל ימות השבוע ובייחוד בשבת. נענה היתה דואגת לכל נצרך בסביבה. כמו אמא, שהיתה מחרפת את חייה בימי המגפות, שהשתוללו בשנות המלחמה, עמדה על המשמר ליד מיטות החולים וסעדה אותם עד שיוכלו לעמוד על רגליהם בעצמם.

השלישי היה רפאל אחי, גאון ובעל תפיסה מהירה — תכונות שירש, כנראה, מאמי ומאביה. בגיל צעיר מאוד הצטיין בתפיסה חריפה בש״ס ובפוסקים וניבאו לו כס של רבנות. בגמר מלחמת־העולם הראשונה התרחשה בבית טרגדיה גדולה. אחרי שרפאל חזר מווינה, ששהה שם לרגל עסקינו, לא היה עוד אותו עלם כמקודם. משהו נדבק אליו בדרך, מלים כגון: ד״ר הרצל, ציונות, סוציאליזם וכדומה. במקום להמשיך בזמן הפנוי בלימודי קודש — התחיל להתרחק יותר ויותר מבית המדרש. במקום זה התחיל להתעניין בלימודי־חול ולהתחבר עם קבוצת בחורים נגועים ב„השכלה" ובציונות. לאמא היתה זו מהלומה קשה: כל החלומות שלה על בן שיהיה רב — פגו.

בשנת 1922 נאסר בעטיה של הלשנה על מסחר בלתי־חוקי בטבק, נשלח ל„בריגיטקס" בלבוב ושם הכיר כמה אסירים פוליטיים. מהם למד, כנראה, כמה מהלכות הסוציאליזם והקומוניזם. עם שחרורו מהכלא התחיל להתעניין ב„בונד" ועד מהרה עבר לקומוניזם. ביום אחד של שנת 1924 הופיע בבית, ארז חלק מחפציו האישיים והצהיר, כי הוא נוסע לדנציג לפתוח עסק. מאותו יום לא ראינו עוד את

שלגר נינה וילדתה הי״ד.

פניו. לאמא הגיעו כעת זמנים איומים. היא חיכתה שבועות וחודשים, בעיניים יבשות מדמעות, למכתב שיגיע ממנו, וכשלא הגיע המכתב המקווה — השתלט היאוש על הבית.

אחותי חנה הבכירה היתה גדולה ממני בשנה. בילדותה היתה מוכשרת מאוד ויפה. היתה היחידה במשפחה שביקרה בבית־ספר של ה„נזירות". לצערנו חלתה קשה בזמן מגפת הטיפוס בשנת 1915, ונשארה חרשת ועיוורת בעין אחת. בשנת 1938, בחול־המועד פסח, אחרי דלקת ריאות קשה, נפחה את נשמתה הטהורה. בנחמה פורתא התנחמתי אחר־כך, בשנות השואה: לפחות חסו עליה השמיים וחסכו ממנה את עינויי השואה.

ולבסוף מלים ספורות על אבי ז"ל, שחי כצל מרחף מעל המתרחש בחיים. בשנים האחרונות התעניין בספר תהילים, שבו מצא מענה ומרפא לכל מכות הגורל, ועסק בצדקה במלוא יכולתו. דאג לרביים מפוטאליטש, מאגיערוב ובייחוד לר' שלום מנימירוב, שלא יחסר חלילה בביתם דבר בימי חול ובייחוד בשבת.

יהי זכר כולם מבורך לנצח נצחים! תנצב"ה!

מזמור לבית אבא

יפה איכבוים לבית מרגליות

מרכינה אני את ראשי כלפי זיו זכרם של אבותינו, שעיקר דאגתם היתה לגדל ולחנך את בני ביתם ברוח מורשת אבות, כדי לקיים המשך הדורות של העם הנבחר; ואף שהשכנים הגויים מירו את חייהם — החזיקו אבותינו מעמד בעקשנות עילאית. בכל יום ויום נתנו שבח והודיה לבורא עולם על הרע, כמו על הטוב. הם המשיכו לשנן לילדיהם את מוסר האב ותורת האם, בתקווה כי נצח ישראל לא ישקר. חינוך כזה קיבלתי בחיק משפחתי.

בדחילו ורחימו ניגשת אני לתאר את משפחתי, קרובי וחברותי שבעירנו ראווה־רוסקה. זה ישמש להנצחת זכרם הנעלה והקדוש ולעילוי נשמתם, ולי זה יביא סיפוק־נפש והרגשה של מילוי חובה כלפיהם.

מי פילל לפני 40—50 שנה, כי במאה הזאת תפקוד שואה איומה כזאת את יהדות אירופה, שאין דומה לה בכל שנות ההיסטוריה שלנו הספוגה ביסורים ובדם, במשך כל הגלויות. מי היה יכול להעלות על הדעת שאני אשאר יחידה, שריד של משפחה ענפה, ושאצטרך כעת להעביר לנגד עיני את הבית הישן עם החיים היום־יומיים של אז, ולחטט בכל פינות זכרוני כדי להעלות את המאורעות מהתקופה ההיא. חוששת אני כי התיאור יהיה דל ואולי גם מטושטש.

משפחתי

אתחיל מהסבא מצד אמא: ר' לייביש גרסטנפלד. בעיר קראו לו ר' לייביש „בעל הבית" וזה על שום מה? כי הוא התחתן בגיל 13, ובשבת הראשונה אחרי החתונה, בגמר התפילה, הזמין אליו אורח לשבת. אנשים שראו זאת צחקו וקראו בהתפעלות: ראו את בעל־הבית החדש!

בימים ההם, כידוע, היה נהוג בגליציה שעניים היו נעים ונדים מעיר לעיר ופוקדים את פתחי הבתים כדי לאסוף נדבות. היו כאלה שנסעו בקבוצות, בעגלות, ואחרים הלכו ברגל מעיר לעיר. עבודתם בבית לא הספיקה להם לכלכלת משפחותיהם מרובות הילדים. היו גם כאלה שהיו צריכים להשיא בת שהגיעה לפרקה, ונדוניה לא היתה להם; לכן נפרדו ממשפחותיהם למספר חודשים ונדדו מעיר לעיר. כל ימי השבוע הסתדרו איך שהוא, ישנו בבית „הכנסת אורחים" וסתם יהודים רחמנים טיפלו בהם; ובשבתות התאספו בבית־כנסת, ובעלי הבתים הזמינו אותם לסעודת שבת. כך קרה שסבא שלי, בן ה־13, הזמין אליו אורח לשבת.

מרגליות טודרוס ז"ל.

ברם, לא רק בשבת הזמין הסבא אורחים הביתה. הוא היה סוחר אמיד, נדבן גדול עם לב טוב, וביתו היה תמיד פתוח לכל אורח ועובר דרכים. בעיר דאג הסבא לעניי עירו, ולקראת החורף חילק עצים להסקה. התמסרותו לעזור לתלמידי חכמים היתה רבה. חסיד־בלז נלהב היה. מדי כמה שבועות נסע לרבי לשבת. ביום שלישי של השבוע התחיל לארוז את החבילה לנסיעה, פן חס וחלילה ישכח ביום ששי מה שעליו לקחת אתו לנסיעה.

כך התנהלו החיים על מי מנוחות, עד מלחמת־העולם הראשונה.

כשפרצה המלחמה ברחה כל המשפחה לצ׳כיה. בשנת 1916, כאשר האוסטרים כבשו בחזרה את ראווה־רוסקה, התחיל הסבא להגיש בקשות לרשיון על מנת לחזור הביתה. ואף כי הממשלה עדיין לא אישרה לפליטים לחזור — הרי הסבא קיבל, באופן יוצא מן הכלל, רשיון, וחזר. באותו פרק־זמן, כאשר הגיע בשלום לראווה־רוסקה, חלה לפתע ונתבקש לעולם שכולו טוב. הוא נפטר בשיבה טובה בגיל 84.

אבי, ר׳ איטשאלי מרגליות, נולד בעיר ברודי. בן למשפחה עתיקה, מכובדת ומפורסמת. הוא היה נעים הליכות, איש אשכולות והתמזגו בו תורה עם דרך ארץ. כל מי שבא אתו במגע הוקסם מרוחניותו העשירה. איני שוכחת אף לרגע את קלסתר פניו המעניינים, עם העיניים הפקחיות, ואת הופעתו שכולה הוד והדר. את הילדים חינך על פי התורה והמוסר ולפי „הגיון בריא". זכורני כי פעם בא הביתה מכתב עם בול בלתי חתום. הילדים קפצו על המציאה ושמחו על האפשרות להשתמש שוב בבול; אולם אבא הסביר כי לא זו הדרך, כי את הבול יש להשחית, שאם לאו תהיה זו גניבה האסורה על־פי התורה.

אבא לא האריך ימים. בשנת 1918, בגיל 52, החזיר את נשמתו לבורא עולם, ואותנו השאיר עם יגוננו.

אמא חלתה וסבלה מיחושים, אולם היתה בעלת מרץ ואמביציות, כשרונית מאוד ובעלת שכל ישר. הרבה מכרים היו לה, ורבים באו להתייעץ עמה בענינים שונים. חסידה וצדקנית גדולה היתה, פיזרה צדקה ביד רחבה גם יותר מכפי יכולתה. אני מצטערת מאוד שאין לי כל תמונה מההורים. בגלל אדיקותם הקיצונית לא הסכימו להצטלם. בשנת 1933, בגיל 60, יצאה נשמתה בטהרה.

שבעה אחים היו לי, כולם בעלי תכונות טובות, ישרי לב ודרכיהם דרכי נועם. הבכור דוד ויענקל נפטרו עוד לפני השואה. דוד היה אישיות תורנית דגולה. היה מרביץ תורה ברבים, ויום יום היה מגיד שיעורים בש"ס ובפוסקים לחובשי בית המדרש.

טודרוס ובעריש עזבו את הבית ונסעו אל מעבר לים אחרי מלחמת־העולם הראשונה, מחמת הפולנים החוליגנים. טודרוס היגר הראשון לאורוגוואי, והזמין אליו את בעריש. שניהם היו הראשונים בעיצוב חיי הקהילה היהודית במונט־ווידאו, ואירגנו פעולת עזרה למהגרים מקרב אחינו שהגיעו לשם. בעריש, שהביא אתו ניסיון של עסקנות בצעירי „מזרחי" עוד מהבית, המשיך שם ביתר שאת וביתר עוז לארגן את הציבור. היה פעיל מאוד בארגון הציונים, התמסר בכל מאודו לדת ולמסורת. עזר להקים בתי תפילה, השתתף במרץ בעיתון יידיש במקום, ועל מנת לתת ביטוי חזק ועמוק יותר לקהל היהודים שהגיעו לשם, הוציא בעצמו שבועון דתי לאומי, כדי לנהל תעמולה ברחוב היהודי למען הקרנות הלאומיות ולמען הישוב בארץ־ישראל. בזה היה כוחו רב והצליח מאוד. העתון ממשיך להופיע עד היום, זה למעלה משלושים שנה ברציפות. שני האחים נפטרו לפני שלוש שנים והשאירו משפחות הממשיכות בדרכי האבות.

שלושה מהאחים — מנדיל, יהושע וחיים — ניספו בימי השואה. חיים, הצעיר מכולם, עשה מאמצים לעלות ארצה עוד לפני השואה, אולם בגלל מדיניות ממשלת המנדט לא קיבל תעודת עלייה ולא זכה לעלות ארצה. היה אינטליגנט, למד הרבה תורה ורכש השכלה כללית, ידע שפות, ושקד על לימודיו.

קרובי וידידי

ר׳ שלמה שרענצעל היה בן דוד של אבא. היה מורה הוראה, ושירת את הקהילה בתור דיין. הוא דן תמיד לפי הצדק והיושר ובזה התפרסם בעיר. העריכו אותו מאוד, כי לפני עיניו ראה תמיד את הפסוק: „צדק צדק תרדוף". חי עם משפחתו בצניעות רבה והסתפק במועט. כל המשפחה נספתה בשואה הגדולה.

מרגליות יהושע ואשתו שושנה הי"ד.

לאמא היתה אחות מבוגרת בשם מאלי פיזדער. היא נפטרה, עוד לפני השואה, בגיל 80. משפחת פיזדער היתה מכובדת בעיר. היו במשפחה שלושה בנים, כולם בעלי משפחות מטופלות בילדים. התפרנסו, ביושר ובכבוד, ממסחר זעיר. כולם ניספו בשואה.

אחותה השניה של אמא היתה שפרה׳לי מונד. ביתה היה תמיד פתוח לכל נצרך. סייעה להרבה עניים ובראש דאגתה היו תמיד המשפחות מרובות הילדים. אף דאגה לזקנים

ולחולים. אנשים הילל ושיבחו אותה על נדיבות לבה ומעשיה הטובים, והעניקו לה כבוד רב במידה כזאת שקראו לה בשם „ר׳ שפרה׳לי״.

בעלה, הדוד ר׳ הרשה׳לי מונד ז״ל, היה תלמיד חכם מובהק, צאצא למשפחת רבנים, נדבן גדול לקהילה וליחידים. מתון היה בכל מעשיו וזהיר במוצא פיו. שמו יצא לתהילה בעיר ובכל הסביבה וגם למרחקים הגיע שמו הטוב. בעל בית־מסחר גדול ועתיר נכסים. שופע חכמת חיים וצניעות. כוחו היה גדול במתן צדקה וחסד, והכל עשה מתוך שמחה ואהבה. שלושה בנים היו לו, כולם בני תורה ויראי שמים. עליהם ראוי להגיד כי „התורה חזרה לאכסניה שלה״. היו להם מהלכים רחבים במסחר, חרוצים במעשיהם הטובים, הצטיינו בשכל ישר ובמידות נעלות. הבן הבכור, ר׳ יענקעלי, ניספה עם משפחתו בשואה. ר׳ דניאלצ׳י נפטר עוד לפני השואה, ר׳ שמחה׳לי, ייבדל לחיים ארוכים, היה בימי השואה ברוסיה, ובגמר המלחמה הגיע ארצה.

דודי, ר׳ משה גרסטפלד, אחיה של אמי, היה איש חביב, נעים הליכות, מעורב עם הבריות, פיקח ושנון במידה בלתי רגילה. היה שופע חיים עם אמרי שפר. לאימרותיו היו מהלכים בחוגים רחבים בעיר. מדי פעם, כאשר עבר ברחוב, התקרבו אליו ידידים (וכאלו היו לו לרוב) וביקשו לשמוע מפיו אימרה חדשה. אח ורע היה לכל המכרים, והשתדל לעזור לכל אחד לפי רצונו. הוא נפטר עוד לפני השואה. השאיר אשה מבית הורשובסקי ובן יחיד בעריל. בעריל היה איש ישר והגון, מהציונים הראשונים בעיר, עסקן ציבורי, השתתף בכינוסים שונים ופעל רבות למען מדינת היהודים בדרך. ניספה בשואה עם משפחתו ולא זכה לראות את המדינה בתקומתה.

אני זוכרת את עירנו ראווה־רוסקה שבה נולדתי וחייתי את ימי נעורי, שכה אהבתיה והשתתפתי בשמחותיה וברגעי עצבותה. עולים בזכרוני המשפחות ובתיהן ברחובות העיר, וכן כל פינות הנוי שבהן טיילתי ובילתי עם חברות וחברים, ידידי המשפחה ושכנים.

לא אוכל לשכוח את חברותי, שעד היום הן ניצבות לפני עיני, כל אחת לפי דרכה ולפי תכונתה האישית. כולנו אז צעירות, עליזות ומלאות חיים. זכורים לי גם המפגשים במועדון „התקוה״ ובספרייה עם הנוער התוסס שצפה לעתיד מזהיר. עוד מצלצלים באזני הוויכוחים הקולניים על החלוץ, על הקיבוץ ועל מדינת ישראל בדרך. מתי מספר מכל המכרים האלה זכו בהתגשמות החלומות והתקוות שלהם, ובתוגה בלב אני מקוננת על כולם שניספו בשואה.

ידידות טובה היתה ביני ובין אסתר קורצר ובעלה פייויל רוזנפלד. אנשים צנועים והגונים. התכוננו לעזוב את פולין ולא הספיקו. החברה שבע דונר (מענש) היתה תמיד עליזה ושמחה בחלקה. החברה פרל מונד היתה מלאת חיים ואופ־טימית. מדי פעם כשנפגשתי אתה וראיתי את לחייה האדומות עם הצחוק הבריא על פניה — קיבלתי גם אני מצב־רוח מרומם.

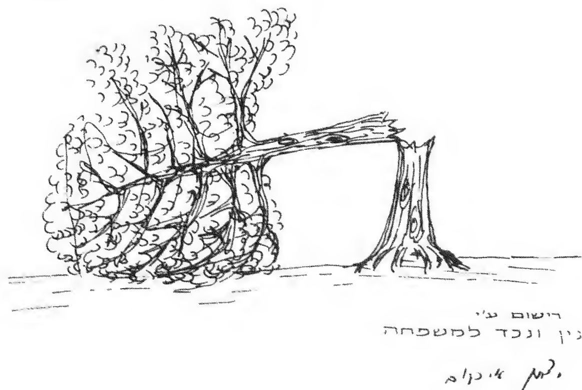

בעריש מרגליות ז״ל.

החברה הקרובה ביותר ללבי היתה פאיה ואקס. פאיה היתה בעלת לב זהב, עם אופי מתון ושקט. היא היתה לי חברה מסורה והשתדלה לעזור לזולת במיטב יכולתה. היא נשארה חרותה בלבי ולעולם לא אשכח אותה.

אבקש בזה מחילה וסליחה מבני משפחה, קרובים, ידידים וחברות שלא הזכרתי אותם — כולם קדושים, נשמות טהורות שנרצחו באכזריות בידי הנאצים ועוזריהם ימח שמם. ינקום השם את נקמת דמם השפוך.

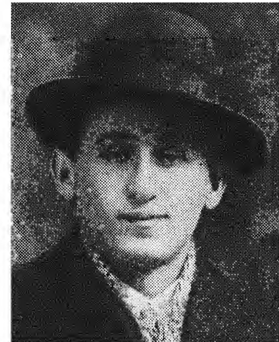
יהי זכרם הקדוש ברוך לעולמי עד ותהא נשמתם צרורה בצרור החיים!

בית אבי

טובה פישלער—רײנהערץ

אבא, ר׳ פײוועל פישלר ז״ל, איש ישר היה וירא שמים, מחסידי בעלז. עוד זוכרת אני שאבא ואחי אלימלך היו עוזבים אותנו בחגים ונוסעים לרבי מבעלז.

אלימלך פישלער הי״ד.

אמא, ביילה פישלער, ע״ה, בתו של ר׳ איטשע גימפעלס, נפטרה בזמן המלחמה, ב־1914.

אחי, אלימלך ז״ל, בחור למדן היה וגם היקנה תורה לילדים עובדים בערבים. גם אותי לימד הרבה, בעיקר עברית.

ר׳ פײוועל פישלער ואשתו שרה הי״ד.

אחותי יענטע ע״ה היתה אשתו של אבא שטוקהאמער ז״ל, שגם הוא היה ציוני טוב. שניהם עזרו הרבה לחברים בתנועה, בעיקר מבחינה כספית. יענטע היתה לבעלה אשה מסורה ולעזור רב.

אבא שטוקהאמער ואשתו יענטע הי״ד.

אמי החורגת, שרה ע״ה, היתה אשה נפלאה וזכורה לי רק לטוב.

כשנסעתי לארץ־ישראל, בשנת 1931, ליוותה אותי כל המשפחה לרכבת, ובפי אבא ז״ל תפילה, שגם הוא יזכה לעלות לארץ הקודש. לצערי הרב לא זכה.

יהי זכרם ברוך לנצח!

בית הורי

ישעיהו קורמן–דגני

להורי, אברהם ורבקה קורמן, היו תשעה ילדים — ששה בנים ושלוש בנות. אבא עסק במסחר סיטוני של תבואות וקמחים. היתה לנו טחנת קמח, הגדולה בסביבה, בכפר „שיבלניה", ביחד עם עוד שני שותפים: פסח אלטמן ודוד הורביץ.

יוסף קארמאן ז"ל.

אמא היתה עקרת־בית נפלאה ועסקה, בביתנו, במסחר קמעוני של קמחים. הבית תהיה פתוח לכל אדם הזקוק לעזרה. לאבא ולחברו שלום אפרמאן, שהיתה לו חנות בדים, היתה קופה לגמילות־חסד. הם חילקו הלוואות ללא ריבית וסייעו במתן בסתר לכל הנזקקים שפנו אליהם. אמא היתה מבשלת „יאכלעך" ומחלקת אותם בין העניים. גיסי, שמואל אלטמאן, היה מזמין לסעודתו, בכל ליל ששי ושבת, אורח מבית הכנסת.

אחותי שושנה היתה מלבישה בבגדיה בחורות מעוטות יכולת, לקראת פגישתן עם חתניהן המיועדים. אף היתה מטפלת בחולים עניים ומשיגה להם, לעתים בכספה, את התרופות. לפעמים היתה גם לנה אצל החולים כדי להגיש להם את עזרתה. היא היתה חברה באגודת „התקווה" והיתה פעילה בחוג הדרמטי שלה והשתתפה בהרבה הצגות, יחד עם ד"ר יוסף מנדל ז"ל ואחרים.

גם אחי, נפתלי הערץ, היה מהציונים הראשונים בעיר ובין מייסדי אגודת „התקווה". הוא נפטר, צעיר ורווק, בשנת 1912.

את כל בני משפחתי, הקדושים והטהורים, שנרצחו ונחנקו בתאי הגזים ונשרפו חיים, אני מבכה ולא אוכל לשכוח אותם לנצח!

אחי יוסף נפטר בפריס, ב־26.3.1972, אחרי מחלה קשה. הוא היה איש ישר ובטוב לבו נכון היה תמיד לעזור לזולת. זכרו יהיה שמור לנצח בלבבות כל אלה שהכירוהו.

כבוד לזכרם!

רייזל קארמאן הי"ד.

בית אבי

לאה רוזנצווייג—קרמר

הבית החד־קומתי ליד רחוב פילסודסקי (לאנשי הדור הישן היה ידוע בשם רח' הרכבת), שדלתותיו היו פתוחות לכל — היה שייך לאבי ז"ל, ר' אריה קרמר, אחד היהודים המכובדים בעיר. עוד בהיותי ילדה עמדתי על אופיו של אבי,

משפחת קראמער הי"ד.

שכל מאווייו היו לבוא לעזרת בני אדם. את כל מאמציהם השקיעו הורי ז"ל בהקניית חינוך טוב לנו, הילדים.

כבעל בית־מלאכה לפרוונות העסיק אבי תמיד חניכים צעירים, ובנוסף למקצוע הקנה להם גם את מידת היושר — לא רק בביצוע עבודותיהם, אלא גם לגבי כל דבר שבאו עמו במגע. רבים זוכרים עד היום את האיש השקט בעל העיניים העצובות, שחי רק מיגיע כפיו ולא ידע מנוח — חוץ מבשבתות, שאותן היה חוגג משתי סיבות: שבת קודש ליהודי דתי, ויום מנוחה לאדם העמל.

הפועלים, אשר לאחר שנות לימוד המקצוע היו לעצמ־איים, או שהיו לסוחרים בעסקי הפרוונות, היו באים אליו לשאול בעצתו או לסחור אתו — והוא היה מקבלם בכבוד והתייחס אליהם כאל שווים לו. אבא ז"ל היה תמיד גאה בחניכיו אלה ולא היה בו שמץ של קנאה בהם.

ברוח זו היתה נוהגת גם אמא ז"ל, כאילו היתה בבואה להגיגיו ולהשקפותיו. יחסה אל הפועלים היה תמיד אנושי, אמהי, תבעה מהם יושר ואחריות בעבודה והופעתה היתה תמיד ידידותית, כנותנת עצה טובה ולא כ„בעלת־הבית" ואשת נותן העבודה. כשהפועלים איחרו לשבת בעבדם שעות נוספות — היא הגישה להם בחפץ־לב ארוחה: לחם עם ריבה ותה חם, כפי יכולתה. כל עובד או עובדת הרגישו בביתנו כבן מאומץ או כבת מאומצת, ואנו הילדים חשנו בכך היטב: כל הפועלים והפועלות גילו כלפינו, מתוך הבעת תודה להורינו, סימנים של חיבה מיוחדת.

ברם, לא רק לפועלים היה יחס כזה, אלא גם כלפי אחרים היה ביתנו פתוח.

אבא, ובייחוד אמא, שהיתה אשת חייל וצופיה הליכות ביתה, לא חסכו שום הוצאות כספיות ודאגו להשיג לנו את ספרי הלימוד הטובים ולא נמנעו מלשלם תשלומים הוגנים למחנכים כשכר לימוד. הדאגה העיקרית של אבא היתה למען עתיד טוב לילדיו, והיא התבטאה לפעמים בעוצמה כזו שנדמה היה, כאילו הרגיש משהו מראש — שהוא לא יזכה לעמוד בפרץ.

כהורים אוהבים ואנשי עמל מלאי אחריות ויושר — יהא זכרם ברוך לעולמי עד!

בית רדליך

יוסף רדליך ז"ל

בטבורה של ראווה־רוסקה, מול בית־המשפט הישן, עמד הבית הגדול שבו השתכנו כל שלוחותיה של משפחת רדליך הענפה. פרנסתם של כל בני המשפחה היתה מצויה להם בדרך־כלל ברווח, הודות לחוש המסחר המפותח שניחנו בו; ואילולא קדרו שמיה של אירופה, עתידות היו משפחות רדליך לתפוס מקום נכבד ביותר בחיי הכלכלה התוססים של העיר.

זקן המשפחה, ר׳ בערל רעדליך, שמקום מושבו היה בסמוך לבית משכנם של משפחות רעדליך, היה נעים הליכות וצנוע וזכה להערצתם המלאה של בני משפחתו. את לחמו הרוויח ממשק, שניהל במרכז העיר.

ר׳ שלמה רעדליך, שטוב לבו היה לשם דבר בראווה־רוסקה, שלח ידו במסחר התבואות לפרנסת בני ביתו. שמות בניו: לייב, מרדכי, חיים יוסף, ראובן ופסח. ר׳ פסח, תלמיד חכם, פיקח וירא שמים, העתיק את מושבו לנימירוב הסמוכה לראווה־רוסקה; בנו יצחק, הנמצא בארץ, הוא האוד המוצל היחיד מכל משפחת שלמה רעדליך הענפה.

לר׳ אהרן רעדליך, בעל חנות לגלנטריה, היו שני בנים: מיכאל ויוסף, ולר׳ ליפא — בן בשם הערש ובת יפה בשם הניה׳לי.

ר׳ יצחק רעדליך ואשתו, שסחרו בברזל, לא זכו לצאצאים.

בקצה הבית שכן בית אבי, ר׳ יענקל רעדליך. משפחתנו כללה עשר נפשות, ולצורך כלכלתה עסק אבי רוב שעותיו במסחר הבדים, הפשתן והצמר. איש אמת, ירא שמים, נקי מאלוקים ומאדם היה אבי. כל מי שהחדיר מבטו לאישוני עיניו היה מגלה, כי נשמה גדולה חבויה בקרבו. אש דת, להט החסידות — הם שאיפיינו את צביונו. אף שטרדת הפרנסה רבצה בכל עצמתה על כתפיו, לא נמנע מללכת לקלויז מדי בוקר וערב לתפילה בציבור. משתתף קבוע היה בשיעור שניתן בלילות חול ובימי שבתות בקלויז, עד שהיה לחלק מהנוף של הקלויז; ואם אמנם קרה, שאי־פעם נפקד מקומו — היתה נוצרת בקלויז תחושה שחסר משהו...

אבי ז"ל דאג שבניו יינקו יחד עם חלב אמם את רוח החסידות של בלז. משחר ילדותם נוהג היה לקחתם לחצרו של הרבי להסתופף בצל קדושתו. ואכן, עמלו לא היה לריק. בנו בכורו הערשלה צעד בעקבותיו ולא סטה אף כמלוא הנימה מאורח החיים החסידי. למדנותו המופלגת של הערשל ובקיאותו הרבה בתורה עוררו את הערצת מיודעיו, וככל שנתבגר הלכה התמדתו והתעצמה. בצדק הדביקו לו את התואר „המתמיד", ובבלז קראו לו: „דער ראווער מתמיד". כשהגיע לפרקו נשא את פעשע רמל מז׳ולקיב.

אחותי יהודית נישאה להערש שיץ, בנו של ר׳ בנצ׳י שיץ, שו"ב בעירנו, גיסו של ר׳ ישראל דיין זצ"ל.

כולם — הורי וכל אחיותי ואחי: הערשעלה ויהודית עם משפחותיהם, סימה, חיים פערל, יהושע׳לה — כולם ניספו בשואה האיומה, ואני היחיד נשארתי לבכות אותם ולהנציח את זכרם לעולם ועד. הי"ד! תנצב"ה!

משפחת ראזנפעלד

נפתלי רוזנפלד

אונדזערע משפחה עלטערן זענען געווען ראַווער תושבים פון דור־דורות. כ׳געדענק, נאָך אַלס קינד, אַז ווען מיר זענען געגאַנגען אויף קבר־אבות אויפן ראַווער בית־עלמין פלעגן מיר אויך באַזוכן דעם קבר פון אַן עלטער־עלטער זיידן, וואָס זיין נאָמען איז געווען ר׳ שלום בן נפתלי ז"ל. די מצבה איז שוין דאַמאָלט, 60 יאָר צוריק, שוין אַלט געווען אַריבער הונ־דערט און פערציק יאָר. אינעם מצבה־נוסח איז צווישן אַנדערן געווען געשריבן „הוא קיבל תואר שר מאת הקיסר...". מ׳פלעגט דערציילן, אַז אין דער צייט פון דער נאַפּאָלעאָן־מלחמה האָט דער זיידע געגעבן אַ גרויסע געלט־סומע פאַר דעם מלוכה אוצר און דערפאַר האָט מען אים באַדאַנקט מיט דעם טיטל. מיר זענען תמיד געווען שטאָלץ מיט דעם רייכן זיידן ר׳ שלום. זעלבספאַרשטענדלעך, אַז אונדזער משפחה־שטאַמבוים איז געוואַקסן אין ראַווע הונדערטער יאָרן, האָט ער געהאַט פיל צווייגן. דאָס פון מיין פאָטערס ע"ה זייט.

פון מיין מוטערס משפחה זענען כמעט אַלע געווען פון דערפער אַרום ראַווע. מיין זיידע ר׳ נחמן ווילקער, אַליין אַ גוטס־באַזיצער און זיינע נעפען ר׳ אייזיק קורצער און ר׳ לייבוש האַרייצער, אַלע פון אַרום ראַווע.

מיינע ברודער יהושע, פייוול און שוועסטער ראָכל האָבן געלעבט אין שטאָט ביזן חורבן. אויך מיין שוועסטער גיטל

פון בעלז איז אויך צום סוף געקומען מיט אירע קינדער אין ראווער געטאָ און דאָרט צוזאַמען מיט אַלע אומגעקומען אויף קידוש השם. מיין ברודער שלום איז געשטאָרבן אין יאָר 1934. זיין אַלמנה עטקי לבית טייכמאַן, פון ראַווע מיט זייער טאָכטער רחל׳עה, אויך פייוולס פרוי אסתר קורצער־שיינער און אירע עלטערן מיכאל וואָלף אוןביילע גיטל, אויך זייער זון מענדל און זיין טאָכטער זענען אומגעקומען אין ראַווע אויף קידוש השם.

אחי: יהושע ראָזנפעלד הי״ד

צום אייביקן אָנדענק מיין שוועסטער ראַכל׳ס צווי טעכ־טער און זייערע מענער. דער מאַן פון דער ערשטער טאָכטער דינה, ר׳ הירש שטראַמער. זיי האָבן געהאַט דריי קינדער.

(אַ טאָכטער לעבט אין קרית גת), דער מאַן פון דער יונגערער טאָכטער, חנטשע, ר׳ בערל קייטשטיין, זיי האָבן געהאַט צוויי קינדער. די מענער זענען געווען גוט באַקאַנט אין שטאָט.

אשתו פייגאַ לבית הויזער ושני ילדיהם הי״ד

מיין ברודער יהושע האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון אונדזער פעטער ר׳ וואָלוויש הויזער. ר׳ וואָלווישיס פאָטער האָט זיך נאָך אין סוף פונעם פאָריקן יאָרהונדערט באַזעצט אין ארץ־ישראל. זיין קבר געפינט זיך אין צפת.

אייניקע קינדער פון מיין פעטער, אָן אײדעם פון מיין זיידן ר׳ נחמן ווילקער, האָבן געלעבט אין ראַווע. איין זון ר׳ אייזיק איז געווען דער אײדעם פון ר׳ הירש ראַפּאַפּאָרט. ר׳ אייזיקס אַכט־ניין קינדער האָבן געשטרעבט און זיך פאָרגעברייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און האָבן נישט זוכה געווען.

כבוד זייער אָנדענק.

תקופת חיי בימי הכיבוש הנאצי

בתיה שיבק–רייס

הכתיבה קשה עלי מאוד, משום שמאורעות מסוג זה קשה להעלות על הנייר. רצה הגורל ודוקא אני הקטנה נותרתי היחידה מכל משפחתי.

לאחר שריפת ביתנו רוכזנו, כיתר כל היהודים, ב„שיל גאס" שהפך להיות גיטו. ממשפחתי, לאחר שבאקציה השניה נחטפו אמי הינדה, אברהם־אהרון ואבי שנורה, נותרנו זוסקה, מוטה, יעקב, טובה׳לה ואני. הוחלט שאחותי טובה׳לה תברח משום שמראה כנוצריה, והיא שלטה היטב בשפות פולנית ואוקראינית. לאחר שנודע לה על לכידתן של בנות יהודיות ברכבת באותו לילה שהיתה צריכה לצאת, סירבה אחותי לנסות מזלה. באותו יום הגיע אלינו גוי, והציע להשיג למעני תעודת־לידה ארית תמורת סכום־כסף גדול. עזבתי את הגיטו ל„טארטיק".

הפעם הראשונה שהרגשתי את הקרקע בוערת תחת רגלי היתה בעת שבאו הגרמנים לבית הגוי ביער, שם נמצאתי ללא תעודה. היו אלה ארבעת הז׳נדרמים שהיו ידועים לי כרוצחים של יהודים. הם בדקו את התעודות, ורק אלי לא נגשו. הם ערכו ביקור זה משום שנתגנבה שמועה לאזנם, שאותו גוי מספק תעודות ליהודים.

נראיתי כגויה משום שצבעתי את שערי לבלונדיני. בעזבם את המקום חזרתי לגיטו מפחד שמא יתפסוני. בני משפחתי שכנעוני שלא להתיאש, ומאותו רגע הרגשתי שמוטלת עלי חובה לשמור על הגחלת הדועכת של משפחתי.

הגוי לקח אותי לקראקוב, לביתו, ושם עבדתי שבוע. הדרך התמשכה מספר ימים ברכבת. כל אותו זמן ישבתי לבדי בתא, ללא קרבתו של הגוי, שחשש פן יזהוני.

לאחר מספר ימים לשהותי בקראקוב חזר הגוי ובפיו הודעה, כי דודתי מאוסטריה באה לקחתני. ידעתי שדבר זה הוא בלתי מציאותי, אולם מצבי הוא שהכריחני להאמין בו. הייתי נתונה בידיו. כשהתאמתו חששותי, והוא הודיעני על החזרתי לעיר ראווה־רוסקה, כדי לסחוט כסף נוסף ממשפחתי, היה רצוני היחיד לקפוץ מן הרכבת.

אחי מרדכי הי״ד.

בהגיענו לראווה־רוסקה התגנבתי חרש, בלילה הקר, אל הרחוב הסגור ובטפסי על הגדר נכנסתי לביתי. בני משפחתי לא האמינו למראה עיניהם, משום שחשבוני למתה. טובה׳לה אחותי שכבה חולת טיפוס, ואחי האהוב עלי, מוטה, לידה. אחי זיסקה הגיש לי מרק חם, ואילו אחי יעקב הגיש לי סל, שאפיין את כל הנוצריות. לעתים הרגשתי, שהיה זה קמיע בשבילי. הם נתנו לי מעט רכוש כדי להציל את נפשי בשנית. עברתי את הגדר בחזרה אל התחום הזר והמפחיד, כשאחי יעקב, שליווני, חוזר אל הדרך ממנה לא שב עוד. לנתי אצל אחת מלקוחותי, אשר לא הכירה אותי, כי צבעתי את שערי. למחרת בבוקר נפגשתי עם הגוי בתחנת הרכבת, לפי סימנים מוסכמים, משום שהוא חשש להיות בקרבתי במקרה שיזהוני. חזרתי לקראקוב, אולם לבתו של הגוי נודע על יהדותי, ונאלצתי לעזוב.

באותם ימים נאספו גויים לעבודה בגרמניה. ניסיתי את מזלי להיתפס, כדי שיזהו אותי כנוצריה, אך לא נתפסתי. בן־דודו של הגוי נתפס ולכן ביקשתי להתחלף עמו. הבדיקות לפני היציאה נערכו בגימנסיה שבאוליצה מניודובה בקראקוב. היה זה מחנה־ריכוז לפני יציאה לעבודת הכפייה. לפני בתור עמדה נוצריה שאמרה כי הבדיקות הללו נערכות לשם זיהוי יהודיות. פחד תקפני.

הגעתי לגרמניה בשם אליאונורה רוקוס. עבדתי בבית־הבראה לאלמנות גרמניות. שלוש שנים חייתי בגרמניה בפחד מתמיד שמא יגלוני. משראיתי שוטרים חששתי כי באו לאסור אותי. כך חייתי עד לכיבוש האמריקאי. עזבתי לבלגיה, שם נאסרתי כגרמניה, כי שלטתי היטב בשפה הגרמנית. לא השתמשתי בשפה זרה אחרת כל זמן שהותי בגרמניה.

רק „סידור תפילה״, שביקשתי, הצילני מהחשד שאני גרמניה, והודות ללימודי „בבית יעקב״ ובבית הורי — זכרתי את התפילות. שוחררתי גם מפה.

מבלגיה עליתי לישראל.

משפחת רייס הי״ד.

בית הורי

למען הנצחת זכרם של אבי ואמי ושש ת אחי ואחיותי ז"ל, שניספו בשואה ומסרו את נפשם על קידוש השם — אנסה לתאר את דמותם.

הייתי הצעירה במשפחה, ולכן אוכל לספר רק מעט על קורותיה. אבי משה רייס ז"ל היה מבאי ביתו של הרבי ממאגירוב, ואחד החסידים והמעריצים שלו. אבי היה בעל עקרונות, ללא גמישות בחינוך ילדיו, והקפיד מאוד שלא ייתפסו לרוח החדשה שהחלה מנשבת אחרי מלחמת-העולם הראשונה. הוא הצליח לחנך את זוסקה אחי הבכור ז"ל בדרך הרצויה לו. אחי היה אחד ה„יושבים" בבלז. אבי ואמי התגאו בו ונהגו לומר „ירבו כמותו בכל משפחה". אחותי הבכירה, הינדה ז"ל, סבלה לא מעט מהקיצוניות של אבי ואחי, שלא נתנו לה להתחבר עם חברות, שנתונות היו להשפעתם של הארגונים הציוניים שקמו בזה אחר זה בתחילת שנות ה-20.

דרכו של אחי אברהם אהרון ז"ל היתה שונה בתכלית. מרד באורח החיים ששרר בבית והצטרף ל„מזרחי". למד את מקצוע הפרוונות. היה חביב ומקובל על חבריו.

מרדכי אחי ז"ל הלך בדרכו המיוחדת: הקפיד על לבושו החסידי, אבל היה מודרני במקצת. נסע לעיר קראקוב כדי ללמוד בישיבה, ויחד עם לימודי הקודש למד גם לימודי חול.

יעקב ז"ל, צעיר האחים, הושפע גם הוא מזוסקה אחי. היה קיצוני כמוהו, ואסר עלי ועל אחותי טובה ז"ל לבקר אפילו ב„בית יעקב", מוסד חינוכי של אגודת ישראל. אבל עם רצונה החזק של אחותי טובה ללמוד לימודי חול לא רצתה לצער את הורי; לכן למדנו יחד, בסתר, פולנית וגרמנית.

בזכרוני נשארה אמי רבקה בת פריידה ז"ל, הדמות הטובה והנערצת על כולנו. היא השתדלה להבין את דרכו של כל אחד מאתנו והסכימה עם דעתנו והיתה שותפת נאמנה לנו. לקחה על עצמה את מעמסת הפרנסה של המשפחה והנחילה לנו, הילדים, את אהבתה ודאגה שנגדל לתורה ולמעשים טובים.

זכרם לא ימוש לנצח!

קורות משפחה אחת

חנה כהן לבית אייזן—שאפל

בשנת 1932 התחתנתי עם קהת-קוסק שאפל ועברנו לגור לראווה-רוסקה. בשנת 1933 נולדה לנו בת, הרמה, וחיינו חיים משפחתיים מאושרים ורווינו נחת מבתנו. ונדמה היה לנו כי הכל הולך כשורה.

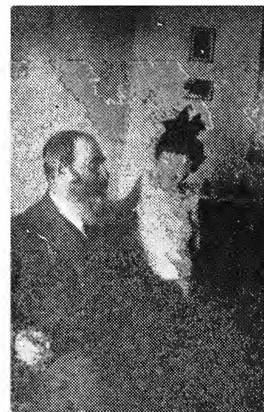
בשנת 1938 נפטר אבי. עמדה לו זכות אבות, שלא ראה את השואה המתקרבת. בשנת 1939 הצית היטלר ימ"ש מלחמה עולמית שנייה — כה הרת סכנות ליהדות המזרח אירופה. בעת הפלישה הגרמנית הראשונה נמצאתי בראווה-רוסקה, הסמוכה ללבוב. הגרמנים התחילו מיד ברדיפת היהודים תחת מסווה של חיפושי נשק ומקלטי רדיו. האוכלוסיה נלקחה לעבודות פרך. כמה עשרות יהודים הוצאו להורג, וביניהם זאב אימרל מסוקל, ממשפחת אימרל אברהם.

בהתאם לברית ריבנטרופ-מולוטוב נסוגו הגרמנים לגבול טומשוב-בלז, 4—5 ק"מ מראווה-רוסקה, ונכנסו אלינו הרוסים.

לאחר חודשים אחדים, כשפרצה מלחמה בין גרמניה ורוסיה, פרצו שוב הגרמנים לראווה-רוסקה. קודם-כול הקימו יודנראט וריכזו את יהודי המקום והסביבה לגיטו מבודד. על-ידי היודנראט התחיל הגיסטפו לדרוש סכומי כסף, זהב, כסף ותכשיטים, ובעיקר אנשים לעבודה. האנשים נשלחו לכיוון בלתי ידוע. היודנראט התחיל לחקור ולהתעניין לאן הולכים הטרנספורטים, ונתברר שנשלחו לעיירה בלז'ץ שבסביבה, ששם מקימים הגרמנים מבנים. לאחר זמן קצר נודע לנו, שזה מחנה-ריכוז נורא, שבו מוציאים להורג מאות אלפי יהודים. יום-יום ראינו רכבות-משא עמוסות יהודים נוסעות לכיוון בלז'ץ. כך המשכנו לסבול עד שנת 1942; לעינויים, לפחד ולהרג לא היה גבול.

בשנת 1942 נלקחנו — בעלי, אחי ואני — לעבודה בקסרקטיני הצבא. שם חליתי וקיבלתי חום גבוה. באותו זמן עבר טרנספורט מסוקל לבלז'ץ, ובדרך קפצו מהרכבת גיסתי לאה ובתה נינה ומרים (מושקה). לאה ונינה חזרו לגיטו סוקל, ומרים הגיעה בעמל רב לראווה-רוסקה. אחרי האקציה יצאו בעלי ואחי שמואליק לראות את המצב ופגשו במושקה. הפגישה היתה דרמטית מאוד, ויחד אתה חזרנו לגיטו ראווה-רוסקה. הרופאים יעצו לבעלי להוציאני מהגיטו, כי בריאותי התרופפה לגמרי. נלקחתי לבית-חולים למחלות מידבקות, תחת השם אהפיה קוסטיוק, ושכבתי בו ששה שבועות בלי מאכל ומשקה. מזמן לזמן, בסכנת נפשות, הביא לי בעלי פירות מהגיטו. יום אחד קיבלתי מבעלי פתק: „הצילי את עצמך. לנו אין אפשרות לעזור לך". באותו יום דרש ד"ר קוצק ממני ומעוד יהודיה אחת, זינה גוטמן

(שנשארה בחיים ונמצאת בוורשה, בפולניה), לעזוב תיכף ומיד את בית־החולים. מצבנו הפיסי היה כל־כך רע שלא יכולנו ללכת ואפילו לא לעמוד. הביאו לנו את הבגדים והמריצו אותנו ללכת יחד, ובחוץ שלג וכפור. זחלנו ממש עד לרפת הסמוכה, ושם הסתתרנו בתוך הקש. מרוב חום הייתי צמאה ושתיתי את מי הבוץ מהשוקת. בלילה השני באה אחות מבית־החולים ודרשה במפגיע לעזוב את הרפת.

אבי ר׳ אריה אייזן הי״ד.
וילדתי: הרמה

לפנות ערב עזבנו את הרפת ופנינו לתחנת הרכבת. בדרך ראינו שהגיטו מואר והמשטרה האוקראינית והגיסטפו שמרו על הגיטו. השתדלנו ללכת בין הגדרות, כדי להחזיק את עצמנו. בדרך סרנו למכרה נוצריה כדי לשמוע מפיה אם ראתה מישהו מהמשפחה. הנוצריה נפחדה מאוד מהביקור, והבטחנו לה לעזוב את הבית. בעד שתי כוסות תה ולחם שילמנו לה 500 זהוב, והיא צירפה אלינו את בנה כדי שיקנה לנו כרטיסים לרכבת היוצאת ללבוב. בדרך עצרו אותו אנשי הגיסטפו ולקחו אותו, ואנו המשכנו לתחנת הרכבת. בקופה הכיר אותי הקופאי ויעץ לנו להסתלק. במאמצים רבים עלינו לרכבת והגענו ללבוב בשתיים בלילה. בחוץ שלג וכפור שאין לתאר. חיכינו בחוץ, עד 6 בבוקר, לתנועת הטראם. היינו מלוכלכות, בגדינו קרועים ומקומטים, ראשינו מלאים קש, ושערותינו פרועות — דברים, שמשכו אלינו תשומת לב.

הגענו לרח׳ סנובקובסקה, למשפחת ז׳וקובסקי—מרמולובה. בתחילה לא רצו לקבל אותנו, אולם לפי הסימנים שמסרתי הוכנסנו פנימה. חברתי זיניה גוטמן נתקבלה בתנאי שתעזוב את הבית לפנות ערב. גב׳ מרמולובה שכרה בשבילי חדר בשכנות, על שם אהפיה קוסטיוק. חיכיתי בכליון עיניים למשפחה. עוד בהיותי בבית־החולים נדברתי עם בעלי ואחי על מקום מפגש בלבוב. שכבתי במיטה חולה, כי הטיפוס עוד דבק בי. גברת מרמולובה הודיעה לי על בואה של מושקה (מרים), והפגישה אתה היתה מזעזעת. כשקצת נרגענו התחילה מושקה לספר: אחרי חיסול הגיטו התחבאו בני המשפחה בבונקר. המצב בבונקר היה ללא נשוא. יללת הילדים היתה נוראה. נתנו לילדים משקאות חריפים כדי להרדים אותם. היו אמהות שיצאו מדעתן לאחר שחנקו במו־ידיהן את ילדיהן. הגיסטפו הוציא אותם מהבונקר והובילו אותם לבית הכנסת. בדרך ראתה גברים, נשים וילדים הרוגים, ערימות־ערימות. בעלי, קוסק שאפל, נלקח לבית הקברות, ולאחר שקבר את ההרוגים — נורה ונהרג, ב־15.12.1942. שמואליק אחי, שהיה יחד עם בעלי, הצליח לברוח, אך נתפס ונלקח למחנה ליד ראווה־רוסקה, אחותי וילדתי הרמה נלקחו אף הן למחנה ליד ראווה־רוסקה. מרים עבדה בפינוי הגיטו. ב־31.12.42 בא הגיסטפו ולקח את בתי ונשים אחרות. מרים ראתה איך שירו בהן: בתי הקטנה, בת העשר, היתה נבונה מאוד וביקשה להשאיר אותה בחיים. „הלא קטנה אני", התחננה.

מושקה, שהגיעה אלי, היתה נגועה במחלת טיפוס בהרת, עם כנים בראש. הכנסתיה לחדרי בלי ידיעת בעלת הבית. כל היום שכבה מוסתרת מתחת למיטתי, ובלילה לקחתיה אלי למיטתי. נדבקתי ממנה וחליתי שנית. מרים החלימה ממחלתה וטיפלה בי, וגם מרמולובה הזמינה בחשאי רופא כדי לטפל בי וקנו למעני תרופות בגיטו.

אחינו שמואליק הוסיף לנו מרץ ועידוד באמרו: „המשכנה לחיות כדי שתוכלנה לנקום בנאצים ימח״ש". מצבו של שמואליק היה איום ונורא. מספר ימים היה חבוי במנזר של פרנציסקנים, בספרייה שלהם, והכומר ויקטור סיפק לו אוכל. הנזירים גילו אותו ודרשו להרחיקו מהמנזר. שמואליק התגלגל בלילות בבית הקברות וביום ברחובות.

החלטתי ששמואליק יעזוב את לבוב ויצטרף לפרטיזנים, ואני אתגנב לטרנספורט של הפולנים והאוקראינים המובלים לגרמניה לעבודת־פרך.

אחי שמואל אייזן הי״ד.

למחרת בבוקר העזתי להגיע לתחנת הרכבת פודזמציה. מושקה החליטה להצטרף אלי. היינו לבושות במלבושים של אוקראיניות, כי שפה זו היתה שגורה בפינו. חיכינו ליד תחנת הרכבת, ומרחוק — מאות אנשי גיסטפו ומשטרה אוקראינית. הטרנספורט הגיע, במצעד של ארבעה־ארבעה, ואני ומרים השתלבנו בתוך שורות הצועדים ויחד אתם עלינו על הרכבת. בהיותנו בקרון ראיתי את שמואליק עם הכומר ויקטור נפרדים מאתנו מרחוק. הרגשנו בדידות איומה; היינו שתי יהודיות בין אלפי פולנים ואוקראינים. בכינו בלי סוף, וכשאלו אותנו מה הבכי — ענינו: שדדו לנו את כל החזירים והפרות שלנו (לגבי הכפריות זה טרגי יותר מאשר פטירת ההורים). ברכבת לא היה לנו מה לאכול. לא דאגנו להכנת אוכל, כי לא תיארנו לעצמנו שנגיע לרכבת, והשק על השכם היה רק לשם הסוואה. בכל זאת התאוששנו. לקחנו מה שנתנו לנו, והמשכנו לנסוע שמונה ימים. מדי פעם נחקרנו על־ידי הגיסטפו, בדקו ומנו אותנו לאין ספור, כי הרבה פולנים קפצו מהרכבת.

הגענו לבוחום, מקום מכרות פחם ומפעלי קרופ, והיה זה באפריל 1943. התעודות שלנו היו מזויפות. סדרו אותנו בעבודה — העמסת פחם וגרירת קרוניות. העבודה היתה למעלה מכוחותינו והאוכל היה גרוע ביותר. מקליפות תפוחי־אדמה וכרוב בישלו מרק, ונוסף לכך חילקו 350 גרם לחם לכל גבר (ואני אז עבדתי בתור גבר) וחתיכת מרגרינה, וזאת היתה המנה היום־יומית. כל הזמן ריננו עלינו שאנו יהודיות, והרינונים הגיעו עד לידי הלשנה. אולם הצלחתי להתגבר על כך.

והנה יום הגאולה הגיע. ב־27 באפריל 1945 נכנס צבא אמריקאי לעיר מטנשייד, שבה אני ומרים עבדנו במחנה בשביל הצבא הגרמני, ושחררו את כולנו.

זיסמאן שטיינבאך, אשר שטיינפלד, קהת שאפל

אני רואה מחובתי להזכיר את אובדן בני משפחתי. אמי היקרה נלקחה לגיטו סוקל, ובדרך נורתה ונהרגה. אחי הרמן נפטר בתאונת דרכים בשנת 1941. אחי ברנרד ברח מרוסיה להונגריה, ושם נלקח לגיטו וניספה. דוד ואשתו מיכל וחנוך, שהיו בגיטו סוקל, נלקחו בשעת אקציה והובלו לבלז׳ץ, ושם ניספו. אחי הצעיר שמואליק ניספה באופן שאינו ידוע לי.

משפחתי

חוה שומן לבית שטראוס

אמי, סרקה לבית פריי, נולדה וגדלה בראווה־רוסקה, ובהגיעה לפרקה נישאה לאבי, ר׳ אהרן ליב שטראוס מהעיירה גאווריה. הם השתכנו בבית הורי אמי וחיו אתם ביחד עד יומם האחרון. הדירה שהוקמה לזוג הצעיר, בקומה מעל דירת ההורים, כללה חדר גדול ומטבח שחצי משטחו תפסו הכיריים ותנור האפייה.

בדירה צנועה זו נולדו להם וחיו אתם שבע בנות ושני בנים: שינדל, אסתר, אנוכי הכותבת שורות אלו, פרידה, מינה, זיסל, יוסף, רחל ובן־הזקונים יעקב. נשארנו בחיים רק אני, פרידה ומינה, שהצלחנו לעלות ארצה, כחלוצות, לפני השואה.

כרוב יהודי העיר עסק גם אבי ז״ל במסחר, בחנות המכולת שבקומת הקרקע שבביתנו. לידו עזרו אמא והילדים.

סדר יומו של אבי התחיל בהליכה לתפילת שחרית למנין ראשון, עם השכמת הבוקר, ומשם הלך ישר לחנותו. שם בילה את כל היום עד מאוחר בערב; גם ארוחותיו הובאו לו לשם, והוא אכל אותן ברגעי הפנאי שלו. עבודתו היתה קשה, תוך מתח נפשי משולב במאמצים פיסיים, ותוך התחרות בלתי פוסקת: עם הסוחר האחר, עם הזמן ועם פקידי השלטון והמסים העוינים. כל זה לא מנע ממנו לדאוג לחינוך ילדיו ולנצל למטרה זו כל מוסד חינוכי טוב בעיר.

אבי ז״ל — איש חסיד היה. היה נוסע פעמים אחדות בשנה לבלז, להסתופף בצלו של הרבי, להתבשם מהאווירה החסידית ולשאוב השראה ועידוד לעבודתו היומיומית האפורה והמפרכת. איש פיקח היה, שופע הומור יהודי, מעורב בין החסידים ומכובד עליהם, כי מעולם לא קמץ את ידו לצרכי

הצדקה שלהם. עם זאת לא היה קנאי וגילה הבנה להלך נפשם של ילדיו ולצרכיהם ושאיפותאיהם בזמן החדש, אף שהדבר גרם לו סבל נפשי וחברתי. הוא היה מוכן לשאת בסבל זה ובלבד שלא להרחיק את ילדיו מחברת הנוער המתקדם שהשתלבו בה ומצאו בה את דרכם בחיים.

אמי ע"ה בילתה את רוב זמנה בבית והיתה קרובה לכל הבעיות של ילדיה. אם יכול היה אבי להתגבר על הדכאון הנפשי שלא פעם גרמו לו הילדים — היה זה בזכותה של אמא, שהודות להבנתה העמוקה ידעה להפיס את דעתו, ועם זאת לכוון את הדברים לטובת הילדים.

כיום קשה לי להבין כיצד הצליחה אמי להתמודד עם משק ביתה הגדול, בייחוד כשאני נזכרת שביתנו היה פתוח לכול: לחברים ולחברות של הילדים, לעניים שסעדו על שולחנה ולשכנים. שכנים היו באים ויוצאים, ואמי היתה מוכנה תמיד לעזור לכולם. היו שכנות שבגלל עיסוקן נעדרו כל היום מביתן. הן היו מכניסות אליה בבוקר את סיר הבישול שלהן, ולעת ערב באו לקבל את תבשילן המוכן. שכנה שנפטרה הותירה שני בני יתומים, ואמי בישלה למענם את ארוחותיהם שנים רבות, עד שהתחתנו. לעת ערב היו באים לביתנו מכרים עם בעיות עסק ומשפחה, ואם עלה בידי הורינו לסייע בידם — לא היה קץ לשמחתם. כך המה ביתנו מן הבוקר עד הלילה.

אחותי שינדל ע"ה, בעזרת תמה בודנשטין ופסיה דקס תב"ל, קיבצה סביבה חבורות של נוער מכל השכבות והניחה את היסוד לתנועת־נוער ציונית בעיר. הפעולה היתה חינוכית — תוך שיחות וטיולים. כעבור שנתיים, עם ייסוד תנועת הנוער החלוצית „גורדוניה" על־ידי גימפל יוסט — הצטרפו קבוצות הנוער שהיו בהדרכת שינדל, תמה ופסיה אל התנועה החדשה. תנועה זו שמה את הדגש בהגשמה עצמית. אולם אחותי שינדל לא ראתה לעצמה, לדאבונה הרב, אפשרות כזאת; שכן נישאה לשמאי מרגלית, חלוץ שחזר מהארץ מטעמי בריאות. שניהם קיוו כי עוד יגשימו את חלומם לעלות ארצה, ולא זכו.

הנהירה של הנוער אל „גורדוניה" היתה גדולה. רבים עשו זאת למרות התנגדות הוריהם האדוקים והרחוקים מציונות. עצם ההשתייכות לתנועה חינוכית מאורגנת נסכה בנוער גאווה והזקיפה את קומתו מול הנוער הנוצרי, שהיה מרוכז בתנועות־נוער מאורגנות מטעם הממשלה או הכנסיה, ושליהודים לא היתה בהן דריסת רגל. אבל בעיקר קסמו לנוער האידיאלים שהציגה תנועה זו: עזיבת הגלות ועליה לארץ. בני הנוער, שלא כהוריהם הטרודים בפרנסתם, יכלו להתבונן, בעיניים פקוחות, במצב החומרי והפוליטי האומלל, ללא אשליות ותקוות שווא, ונחושה היתה החלטתם לעלות ארצה. גם אחיותי ואחי שאפו ועמלו למימוש החלטה זו, אבל איחרו את המועד — והקדים אותם המשמיד.

בקיץ 1939 שלחנו חבר מהארץ לביתנו בראווה, כדי שיביא אתו, בזכות היותו אזרח ארץ־ישראלי, את אחותנו מינה ארצה. והנה קורות עלייתם, כפי שרשמה אותם בעצמה:

קיץ 1939. בבית ובעיר מורגש מתח של התרח־שויות איומות העומדות בפתח. אני נתונה כולי בהכנות לעלייה. השכם בבוקר יום ששי, 1.9.1939, נסענו, אני וחברי השליח מהארץ, ללבוב לסידורים האחרונים לעלייתנו. במשרד הנסיעות שילמנו את הדרוש, וכע־בור שעות מספר היינו צריכים לחזור כדי לקבל את הניירות. נכנסנו למסעדה הסמוכה, ופתאום מודיע

משפחת שטרויס

בנות ובנים של משפחת שטרויס.

הרדיו על פלישת הצבא הגרמני לפולין. פרצה המל־חמה! נדהמים רצנו למשרד הנסיעות. היתה שם מהומה רבה. החזירו לנו את הכסף הפולני ודרשו שנשלם תמורת כרטיסי הנסיעה בדולרים. ודולרים מאין ניקח? נחמיה רכס, שנמצא אז בלבוב, עשה כמיטב יכולתו כדי לעזור לנו; אולם מחיר הדולר עלה כל־כך עד שכספנו הפולני היה כמעט נטול־ערך. אפשרות להתקשר עם הבית בראווה — אין; הכול נותק. אין גם כל אפשרות לחזור הביתה. ואני הרי הבטחתי לאמי שאחזור עוד באותו יום.

עוד באותו ערב, ליל שבת, הפציצו הגרמנים את לבוב, וכל הלילה בילינו במקלט. בבוקר ראינו את ההרס הגדול שנגרם לתחנת הרכבת ולסביבה. בינתיים נודע לנו שגם תחנת הרכבת בראווה הופצצה, וקשר עם הבית — אין. ההפצצות בלבוב נמשכו לסירוגין יומם ולילה. עשינו מאמצים, תוך סכנת נפשות, להגיע לקונסוליה הבריטית. הקונסוליה הבטיחה לעזור לכל מי שבידו דרכון בריטי, אבל לא קבעה זמן. שלושה שבועות התגלגלנו בלבוב ממקלט למקלט עד שהודיעה לנו הקונסוליה שנוכל לצאת ברכבת מיוחדת, העומדת בתחנה צדדית, לרומניה.

הגענו לאותה רכבת. הייתי מנותקת מהורי היק־רים, עוזבת את המשפחה בלי לדעת את מצבה. כל הזמן קיוויתי שעוד תהיה לי האפשרות להיפרד מהם כהלכה.

רושם מיוחד השאיר עלי יום השבת במשפחתנו, והוא נשאר חרות בזכרוני כתמונה מוארת, יפה וחיה עד היום הזה. היה זה היום היחיד בשבוע שכל בני המשפחה היו נמצאים יחד. בליל שבת היינו מסובים יחד, כולל אורח או שניים, שאבא הביא אתו לשבת מבית הכנסת, מסביב לשולחן ערוך במטעמי שבת ומואר בנרות שבת. הבית מוסק וחם. כולנו בבגדי שבת, אוכלים ומזמרים מזמורי שבת בין מנה למנה. הסעודה נמשכת ונמשכת עד שהגיעה שעתם של הילדים לבקר ב„תנועה" ושל ההורים והאורחים לפרוש למנוחת לילה. למחרת היום, עם שובו של אבא והבנים מהקלויז, שוב מתאספים מסביב לשולחן ושוב זמירות ושיחות על התקדמות הילדים בלימודיהם ועל בעיות משפחה שונות. לאחר הארוחה — מנוחה קצרה, ולפני תפילת מנחה היה בא המלמד לבחון את הבנים בפרשת השבוע ולהראות לאבא את התקדמותם בלימודים. ופני אבא ואמא קורנות מנחת. ואחרי־כן — קבלת אורחים, חברים ושכנים. אחרי צאת השבת היו החסידים מתאספים, לעתים מזומנות, בביתנו לסעודת „מלווה מלכה", ושוב שירה ושמחה. לאחר ה„הבדלה" הרגשנו כי עם הסתלקות השבת נגוזה גם קדושתה ואווירתה שכל כך חיבבנו, והכל מסביב קיבל את הגוון האפור של ששת ימי החול.

כל חיי אבכה אם אבדנם של בני משפחתי שניספו בצורה כה טרגית, בין ששת המיליונים של בני עמנו.

כל בני משפחתי שאפו להצטרף אלינו כאן בארץ, אולם היד הזדונית היתה בהם ולא זכו לכך.

יהיו דברי אלו מצבת זיכרון לכל אחד מהם — לאבי, לאמי, לארבע אחיותי ולשני אחי — לעולמי עד.

זכרונות אוןווירקלעכקייט

העלאַ שיפּער-לעוו

מיין טייערע און גוטע היים, וואָס איך האָב פאַרלאָזן אין יאָר 1930, איז געבליבן אויף אייביק אין מיין זכרון. האַרציקע עלטערן און געשוויסטער! אַזאַ געמיטלעך לעבן ווי מיט אייך האָב איך שוין אַלע מיינע יאָרן נישט מער געקענט פאַרצייכענען.

מיינע עלטערן און געשוויסטער, חוץ מיין ברודער הערמאַן, וועלכער איז אין יאָר 1939 אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, זענען אומגעקומען פון די רוצחישע הענט. זיין פרוי הענע מיטן קינד האָבן געזאָלט נאָכפאָרן. אַ פּאָר חדשים שפּעטער איז ראַווא רוסקאַ באַפאַלן געוואָרן דורך די דייטשע האָרדעס און הענע מיטן קינד זענען געווען צווישן די ערשטע קרבנות. הערמאַן האָט זיך דאָס דערוווּסט פון אַמעריקאַנער רויטן קרייץ. ער איז אין לעצטן יאָר פון קריג אַוועק אַלס וואָלאַנטער מיטן אַמעריקאַנער ים-פלאָט. געוואָלט זיך דערשלאָגן קיין פוילן, כדי אויסצוגעפינען, אויב ווער פון אונדזערע טייערע איז געבליבן לעבן. ווען ער איז אָנגעקומען קיין בעלגיע, האָט שוין דייטשלאַנד געהאַט קאַפּיטולירט. ער איז צוזאַמען מיט זיין קאָמפּאַניע צוריקגעשיקט געוואָרן.

די טאָכטער פון מיין שוועסטער רעגינע און אברהם עדעל, העלאַ עדעל, האָט זיך געראַטעוועט, זייענדיק די מלחמה־יאָרן אין דייטשלאַנד אַלס קריסטין און אַרבעטנדיק אַלס אַ דינסט-מיידל ביי אַ דייטשער אָפיצירן-משפחה. זי איז בשעת־מעשה אַלט געווען 15 יאָר. זי געפינט זיך היינט אין קאַנאַדע. חתונה געהאַט מיט אַן אַרכיטעקט און האָט 2 פּרעכטיקע זין.

לעבנדיק אין אַרגענטינע האָבן מיר אַלעס געטאָן, אַז אונדזערע קינדער זאָלן נישט אַוועק פון יידישקייט. **אונדזער** זון איז געווען פון די ערשטע קינדער אין **יידיש־העברעאישן** קינדער־גאָרטן און אַפילו באַזוכט אַ **רעליגיעזע** שול. **אַזוי** אַרום זיך פאַראינטערעסירט מיטן יידישן **לעבן.**

הענע בערגער־שיפּער און קינד.

די יידן אין אַרגענטינע זענען געווען פאַרנומען מיט מאַכן געלט און מ'האָט געדאַרפט קעמפן מיט זיי, זיי זאָלן שיקן די קינדער אין אַ יידישער שול. מיר האָבן געהאַט באַקאַנטע צווישן די לערער און געזען ווי שווער זיי לעבן. וועגן חודש־געלט פאַר זיי איז נישט געווען וואָס צו רעדן. מיט איינציקע פּעזעס איז מען אָפּגעקומען. די עקאָנאָמישע לאַגע

משפחת שיפר ומשפחת עדעל הי"ד.

דאַן איז געווען זייער אַ שווערע. אַן אַרבעטער איז אָנגעקומען שווער אַראָפּצונעמען פון זיין פאַרדינסט שכר לימוד. אָבער ווער עס האָט געדאַרפט, האָט אַלץ געטאָן און געשיקט זיין קינד אין אַ סביבה, וווּ ער איז דערצויגן געוואָרן מיט ליבע צום יידישן פאָלק אין ישראל. אונדזער זון איז אין יאָר 1953 עולה געווען. האָט 8 יאָר געאַרבעט אין אַ קבוץ. יעצט וווינט ער מיט זיין משפחה אין נהריה. ער אַרבעט און איז צופרידן.

אין 10 יאָר שפּעטער, ווען אונדזער טאָכטער איז געבוירן געוואָרן און האָט אָנגעהויבן גיין אין שול, איז שוין דער מצב געווען אַן אַנדערער. אין די מלחמה יאָרן האָט אַרגענטינע געמאַכט אַ ריזיקן פּראָגרעס, עקאָנאָמיש זיך שטאַרק אַנטוויקלט. יידן זענען רייך געוואָרן, צענדליקער זענען געוואָרן אַפילו מיליאָנערן. מען האָט אויפגעבויט פּרעכטיקע שול־בנינים, אינטעגראַלע שולן, העבראַאישע און פּראָגרעסיווע, וווּ מ׳לערנט אַ ביסל עברית.

אונדזער טאָכטער איז געקומען קיין ישראל אין יאָר 1963, האָבנדיק פאַרענדיקט דעם סעמינאַר (עברית). זי איז אַ חברה אין קבוץ נאות־מרדכי און דאָרט חתונה געהאַט מיט אַ לערער.

מיר זענען אין יאָר 1965 נאָכגעלאָפן די קינדער. פאַרשטייט זיך, מיר זענען צופרידן צו זיין נאָענט פון אונדזערע קינדער און לעבן אין ישראל.

מיין היים

בלומא רובין־שווערט

מיין מוטערס און פאָטערס היימען אין ראַווע זענען אין מיין זכרון ביז דריי דורות צוריק. ווי ס׳ווייזט אויס זענען די איינע זיידע־באָבע, ר׳ הירשעלע שוחט־שווערט מיט זיין ווייב, יענטעלע פון דער היים מאָן, פון מיין פאָטערס צד — שוין פון לאַנגע יאָרן געזעסן אין ראַווע; בעת מיין עלטער־זיידע ר׳ שמחה שוחט־שיץ, פון מיין מאַמעס צד, איז געווען שוחט אין אונגאַרן. ער איז געווען אַ התלהבותדיקער בעלזער חסיד; אַ פּאָר מאָל אין יאָר געקומען פון אונגאַרן קיין בעלז; אין אונגאַרן האָט אים זיין ווייב פראַדעלע געבוירן פיר קינדער און אַלע זענען געשטאָרבן. ווען ער האָט זיך באַקלאָגט פאַרן בעלזער רבי׳ן איבער זיין אומגליק, האָט דער רבי אים געראָטן משנה מקום זיין קיין ראַווע. דער זיידע איז געקומען קיין ראַווע אַ רייכער ייד, געקויפט אַ גרויס הויז און מיטן רבי׳נס איינפלוס דאָרט געוואָרן שוחט. אין ראַווע איז אים געבוירן געוואָרן אַ זון, אַ בן יחיד און איז צו מזל געבליבן לעבן. זיי האָבן אים מיט גרויס זאָרגפעלטיקייט דערצויגן און אים חתונה געמאַכט מיט אַ טאָכטער פון אַ רבנישע פאַמיליע פון סטרעליסק. דאָס זענען געווען מיינע זיידע־באָבע פון מוטערס צד — ר׳ יהודה יונה שוחט־שיץ און זיין ווייב רבקהלע.

די ביידע זיידעס און באָבעס האָבן אויפגעשטעלט פאַרצווייגטע משפחות פון זין און טעכטער מיט אייניקלעך און אור־אייניקלעך. דער עלטער־זיידע ר׳ שמחה, הערנדיק די גרויסע מעלות פון ר׳ הירשעלע שוחטס זון ישראל, וועלכער האָט געשמט אין שטאָט אַלס אויסערגעוויינלעכער „עילוי", האָט זיך מיט אים משדך געווען פאַר זיין אייניקל אסתר מרים, מיין שפּעטערדיקע מאַמע, און האָבן זיי — ער אַלט־זייענדיק בערך 18 און זי בערך 15 — חתונה געמאַכט.

דער זיידע ר׳ יהודה יונה, זייער אַ קלוגער ייד, מיט פול הומאָר און חכמת־חיים, האָט געפירט אַ ברייט הויז, ווי אַ פּאַלוואַרק, און דעם רוב קינדער, טעכטער, זין און אייניקלעך, וועלכע זענען מייסטנס געזעסן ביי אים אין הויז אויף קעסט, האָט ער חתונה געמאַכט — האָבנדיק פון זיי גרויס נחת. אויך מיר, די מאַמע מיט די קינדער, זענען געווען ביים זיידן אויף קעסט, ווייל דער טאַטע — זייענדיק אַ חתונה־געהאַטער און ברשות עצמו — איז געוואָרן אַ יושב אין בעלז, וואָס דער זיידע ר׳ הירשעלע האָט אים דאָס נישט דערלויבט פאַר דער חתונה. און נישט נאָר מיר, די קינדער און אייניקלעך, האָבן זיך געכאַוועט אין דעם ברייטן הויז פונעם עלטער־זיידן ר׳ שמחה שוחט; מיין עלטער־באָבע פראַדעלע איז געשטאָרבן זייער יונג און איך האָב זי איבערהויפּט נישט געקענט. זי האָט געהאַט אַ ברודער לוי, אַ למדן מופלג, ביי וועלכן ס׳איז אָוועקגעשטאָרבן זיין ווייב און פאַריתומט צוויי טעכטער. האָט דער עלטער־זיידע ר׳ שמחה זיי גענומען צו זיך, זיי אויסגעהאַלטן און חתונה געמאַכט: איינע, שיינדל, מיט ר׳ לייבעלע פרייהייטער און די צווייטע, סימע, קיין זשולקיעוו מיט אַ געוויסן ליכטער.

גרויס כבוד און דרך־ארץ האָבן מיר אַלע געהאַט פאַרן זיידן ר׳ יהודה־יונה און דער באָבען רבקהלע, וועלכע האָט דערצויגן אַכט קינדער, פון וועלכע מיין מאַמע איז געווען

די עלטסטע. די באָבע רבקהלע האָט געהאַט אַ ברודער ר׳ אלכסנדר זושא לאַנגענוהר, זייער אַן אָנגעזעענער ייד אין מאגיעראָוו און אַ גרויסער תלמיד חכם. זיינס אַ טאָכטער כאַנטשע האָט חתונה געהאַט מיט איר קוזין בענטשע שוחט, מיין פעטער. ר׳ זושאס זין האָבן עמיגרירט אין די 20־קער יאָרן קיין פאַריז. אַלע, אַ חוץ איינער ר׳ הירשל יבל״א, וואָס וווינט היינט מיט זיינע קינדער און אייניקלעך אין ארץ ישראל — אַלע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם, הי״ד. איינער פון זיי, וואָלף ז״ל איז אין פאַריס געשטאָרבן.

דער זיידע ר׳ הירשעלע, אַ למדן מופלג און גרויסער חכם, דאָך נישט קיין גרויסער חסיד, האָט געהאַט פינף זין און צוויי טעכטער. נישט אַלע קינדער זענען געווען גלייך, זיי זענען געווען פאַרשידנאַרטיק.

דער בכור, מיין פאָטער, ממש אַ גאון און אַ מפורסם אין דער גאַנצער געגנט, זייענדיק אַן איבערגעגעבענער בעלזער חסיד, האָבן אים די בעלזער רביים זייער מקרב געווען און נישט געטון אָן זיין פסק־דין קיין שום שריט. אויך דער בן זקונים פיישע, וואָס האָט געשמט אַלס גאָר גרויסער למדן און חסיד, איז געגאַנגען אין דעם זעלבן וועג און איז ביז צו זיין אומקומען אויף קידוש השם געבליבן אַ שטענדיקער יושב אין בעלז און איינער פון די אנשי החצר. דעריבער פלעגט די באָבע יענטעלע תמיד זאָגן: „איך האָב אויפגעשלאָסן מיט אַ גאָלדענעם שליסל און מיט אַזעלכן צוגעשלאָסן״. דערקעגן זענען די איבעריקע פעאיקע זין: בערל, מרדכלע און יידל, וועלכע זענען אַלע, מיט זייערע ווייבער און קינדער אויך אומגעקומען מיט אַלע לעמבערגער יידן, נישט געווען קיין הייסע חסידים; אויךביידע טעכטער זענען שוין געווען געשטימט לויט דער נייער מאָדערנער צייט. די עלטערע, רחטשע, איז נעבעך זייער יונג, אין בליענדיקן עלטער, אַוועק פון אונדז, פאַר־יתומט צוויי קינדער און די צווייטע טאָכטער שרהטשעלע, האָט חתונה געהאַט מיט דער שוועסטערס מאַן, געהאַט מיט אים אַ זון און האָט זיך טאַקע מיט דעם איינציקן זון, יצחק־קורט, און מיט רחטשעס צוויי יתומים אָפּגעראַטעוועט פון דער שרעקלעכער שואה, אין וועלכער זי האָט, ליידער, פאַרלוירן איר זייער באַגאַבטן מאַן, מאיר שטראלבערג ז״ל. זייענדיק שוין אין ניו־יאָרק האָט זי צו אונדזער אַלעמענס גרויסן צער געטראָפן דאָס גרעסטע אומגליק מיטן פלוצלעכן אָפּשטאַרבן, אין יונגן עלטער פון 32 יאָר, פון איר גאונישן זון און מיין קוזין, יצחק־קורט שטראלבערג ז״ל. וי להאי שופרא דבלי בארעא!

דער זיידע ר׳ הערשעלע, וואָס האָט תמיד געהאַט אַ גוטע קאָמוניקאַציע מיט די קינדער, האָט אויך געדולדעט, ווען אַ טייל פון די זין האָבן זיך געקליידעט אין איבערציערס און נישט נאָר אין בעקעשיס. און ווי מ׳דערציילט, איז ער אַמאָל אין אַ שבת געקומען מיט מרדכלען דאַווענען אין דער אַלטער קלויז, ווו ער איז געווען אַ שטענדיקער מתפלל, און דער זון איז געווען אָנגעטאָן אין אַן איבערציער. אין מיטן דאַווענען איז געוואָרן פלוצים אַ געטומל און וואָס איז געשען? ר׳ זושא מאמע, אַ פייערדיקער בעלזער חסיד, אַ ברודער פון דער באַקאַנטער לאַנגער פעשע, וועלכער

מאיר שטראַלבערג הי״ד, נספה בשואה

יצחק־קורט שטראלבערג ז״ל הבן, ניצול השואה, נפטר בדמי ימיו ביום כ׳ תמוז תש״ך, 15.7.60.

האָט נישט מער געטאָן, ווי צוגעגאַנגען צו מרדכלען און אינעם שבת, מיט אַ שער אים אַרומגעשוירן — ביז האַלב — דעם איבערציער, אַלס מצווה, ווייל ער האָט נישט געטראָגן קיין בעקעשע. לויט זיינע באַגריפן איז אַפילו אַזאַ פראָטעסט קעגן נישט געווונטשענעם לבוש — דוחה שבת.

דרך אגב, גרויס מסירות־נפש און אָפּפערווייליקייט האָט דער ברודער מרדכלע אַרויסגעוויזן פאַר זיין ברודער, מיין פאָטער, אין דער צייט פון די רוסן. נאָך אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די רוסן געכאַפּט יידן, זיי געשלאָגן און געהאַרגעט און זיי געצוווּנגען צו גראָבן אַליין פאַר זיך גריבער. ווען אין איין טאָג, אַז דער טאַטע איז אַהיימגעקומען פון אַזאַ כאַפּעניש אַ צעשלאָגענער און אַ האַלב טויטער און אויפן צווייטן טאָג האָט ער געזאָגט, אַז ער מוז זיך ווידער צושטעלן צום גראָבן — האָט זיך דער ברודער מרדכלע צוגעשטעלט אויף זיין אָרט — נישט וויסנדיק, אויב ער וועט פון דער אַרבעט צוריק קומען אַ לעבעדיקער.

מיין פאָטער האָט מקיים געווען די מצווה פון כיבוד אב ואם אויף אַלע וועגן און פרטים. ווען די באָבע, זיין

מוטער, פלעגט אַריינקומען צו אונדז אין שטוב און ווען ס'האָט געמעגט זיין פול מענטשן און בעלי דינים אין בית־דין־שטוב — פלעגט ער זיך תמיד אויפשטעלן פאַר איר און זיך נישט אַוועקזעצן ביז זי איז פאַרשווונדן פון זיינע אויגן. מיר קינדער האָבן עס פאַרשטאַנען פאַר ריכטיק און עס אָנגענומען פאַר אַ לערע פאַר אונדז.

איינמאָל איז אַריינגעקומען צו אונדז אין שטוב חיהלע ר' זעליקלס, וועלכע האָט געבראַכט צו מיר איר אייניקל רייזעלע, מיין חברטע, אַ קינד פון איר טאָכטער פּערעלע, וואָס האָט געוווינט אין לעמבערג, אַז זי זאָל זיך מיט מיר שפּילן. די פרוי חיהלע ר' זעליקס, איז געווען אַ גרויסע מיוחסת, אַן אַריסטאָקראַטין פון דור דורות. ווען זי איז אריין אין שטוב האָט זיך אונדזער פאָטער אויך פאַר איר אויפגעשטעלט און זיך נוהג געווען גלייך ווי פאַר זיין מאַמען. מיר קינדער האָבן אים תיכף ומיד געפרעגט: „היתכן, וואָס איז דאָס, זי איז דאָך נישט דיין מאַמע?" האָט ער אונדז געענטפערט און דערציילט אַזאַ מעשה:

„איינמאָל לאָזט מיך אַריינרופן צו זיך דער רבי ר' ישכר בער זצ"ל און בעט דעם גבאי אַרויסצוגיין, ווייל ער דאַרף מיט מיר עפּעס רעדן ביחידות. דאַמאָלס האָט ער מיך געבעטן איך זאָל לערנען מיט זיין זון ר' אהרניו, וועלכער איז טאַקע נאָך זיין פּטירה געוואָרן בעלזער רבי. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב באַלד מסכים געווען. אינצווישן אָבער קומט אַריין ווידער דער גבאי און בעט אים מוחל זיין, אין דרויסן שטייט אַ ראַווער יידענע און פאָדערט, זי מוז תיכף ומיד אַריין צום רבין מיט אַ קוויטל. „ווער איז זי?" — האָסטו געפרעגט? — „יאַ" — ענטפערט דער גבאי — „זי זאָגט, אַז זי הייסט חיהלע ר' זעליקלס". — „אַי, נישט חיהלע, נאָר ר' חיהלע!" און צו מיר: „ווייסט, זי איז אַ גרויסע מיוחסת, זי איז מיין קרובה; אָבער נישט זי איז אַ מיוחסת, ווייל איך בין איר קרוב, נאָר איך בין אַ מיוחס, ווייל זי איז מיין קרובה". און ווען זי איז אַריין צום רבין, האָט זיך דער רבי פאַר איר אויפגעשטעלט".

דאַמאָלס האָבן מיר פאַרשטאַנען, פאַרוואָס אונדזער פאָטער האָט זיך פאַר איר אויך אויפגעשטעלט. אין דער אמתן האָט איר אַ יעדער אָפּגעגעבן דעם געהעריקן כבוד, ווייל זי האָט דערוועקט ביי אַ יעדן גרויס דרך־ארץ.

גרויס דרך ארץ פאַר זיינע מעשים און טיפסטן דאַנק זענען מיר שולדיק געווען דעם בכבודיקן ייד ר' יענקל רינגעל, וואָס איז געווען מיין פאָטערס אַ ידיד נפש. ער פלעגט זיין ביי אונדז אין שטוב אַ זייער אָפטער און ליבער גאַסט. אין צייט פון דעם פויליש־אוקראַיינישן בירגער־קריג, ווען ס'איז געווען אַ גרויסער מאַנגל אין לעבנס־מיטל, פלעגט ער אונדז פון צייט צו צייט ברענגען צוקער

פון דעם, וואָס ער האָט באַקומען צוגעטיילט אויף צו מאַכן צוקערלעך. אויך ביי אונדז קינדער, פלעגט זיין אַ גרויסע שמחה מיטן אָנקומען פון ר' יענקל רינגעל, ווייל ער האָט אויך אין אונדז נישט פאַרגעסן און פאַר יעדן קינד געבראַכט זיין חלק צוקערלעך. מיין פאָטער פלעגט זיך תמיד זייער פרייען מיט זיין קומען, ווייל ער פלעגט ליב האָבן מיט אים צו כאַפּן אַ קלוגן שמועס. די זין זענען געווען די בעסטע חברים און האָבן צוזאַמען געלערנט.

אין די טעג פון דער פויליש־אוקראַיינישער אינוואַזיע, ווען ס'זענען פאָרגעקומען טאָג־טעגלעכע קאַמפן און די קוילן פון די געשיסערייען זענען אַריינגעפאַלן אין יעדער שטוב און די סכנה פון געהרגעט צו ווערן איז געווען זייער גרויס — אין די טעג, אין אַ שבת, איז אַריין צו אונדז אין שטוב אַזאַ קויל און געטראָפן אין סאַמעט פונעם שטראַמל, וואָס דער טאַטע האָט געטראָגן אויפן קאָפּ. דריי, פיר סענטימעטער נידעריקער — וואָלט די קויל געווען געבראַכט אַ זיכערן טויט.

גראָד דעם צווייטן טאָג זונטיק, איז ר' יענקל רינגעל געקומען צו אונדז. ווען ער האָט געהערט וועגן דעם פאַל און געזען דעם לאָך אין שטראַמל, איז ער געבליבן ווי פאַרשטיינערט פון דעם נס, וואָס מיין פאָטער האָט געהאַט און ער האָט גענומען מיין טאַטנס טלית און תפילין און געזאָגט: „איר גייט זאָפאָרט מיט מיר, מיט אייער גאַנצער משפחה, אין מינוט בלייבט איר נישט דאָ". אונדזער משפחה איז דאַמאָלס געווען פון פיר קינדער.

די משפחה רינגעל האָט דאַמאָלס געוווינט אין לעמעל ליבערמאַנס הויז, אין אַ מיטל דירה, ווו די געפאַר פון ביקס־קוילן איז נישט באַשטאַנען. די ערהאַבענע און הערלעכע פרוי גליקל רינגעל, די איידעלע בגוף ונפש, האָט אונדז אָפּגעגעבן זייער שלאָפצימער אין די טעג פונעם קאַלטן, פראָסטיקן ווינטער. זי האָט געזאָרגט, אַז מיר זאָלן אַלץ האָבן, אַז ס'זאָל אונדז גאָרנישט פעלן, ווייל אין דער צייט, איז אַפילו פאַר געלט געווען שווער צו באַקומען די נויטיקע לעבנס־מיטל. דאַמאָלס אַלס קינד האָב איך נישט אַזוי פאַרשטאַנען די גרויסקייט פון דער טאַט; אָבער היינט, היינט שרייב איך מיט דער גרעסטער באַגייסטערונג איבער דער אויסגעצייכנטער פאַמיליע, איבער זייער מסירות נפש, וואָס זיי האָבן פאַר אונדז באַוויזן.

אַזאַ ענלעכן פאַל וויל איך דערמאַנען. אין ראַווע איז די צייט־רעכענונג געגאַנגען לויט די צאָל שריפות אין שטאָט. אַ סך מאָל פלעג איך הערן ווי דער זיידע מיט דער באָבען האָבן געוויכוחוועט איבער עפּעס אַ געשעעניש; ער האָט געטענהט, אַז ס'איז געווען פאַר דער ערשטער שריפה

און זי דאַקעגן האָט געזאָגט, אַז ס׳געווען גאָר פאַר דער צווייטער שריפה.

דרך אגב, פון די פילע קוריאָזן פון אונדזער שטאָט געדענק איך נאָך איינעם. די עלטער־באָבע גאָלדע, ר׳ הער־שעלע שוחטס מאַמע, איז אַמאָל אַריינגעקומען צום זיידן ר׳ יהודה יונה און געזען אים שרייבן אויף אַ קאַרטל אַן אַדרעס. זי האָט זיך שטאַרק פאַרוווּנדערט און אויסגערופן: „אַז דו קענסט שרייבן שיין יידיש, האָב איך געוווּסט, אָבער אַז דו קענסט שרייבן אַ „מידרעס״ אויף גוייש — איז באמת אַ וווּנדער. פאַרצייטנס איז געווען אַ ייד, ר׳ אשר דייטש, און אַז אימיצער האָט געדאַרפט אָנשרייבן אַ „מידרעס״ — האָט מען אים דערפאַר באַצאָלט אַ האַלבן גרייצער און פון דעם איז ער טאַקע געוואָרן אַן עושר״.

איך געדענק נאָך דריי שריפות: ווען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די רוסן אונטערגעצונדן די היטשער גאַס; די, ווען אין די 20־קער יאָרן האָט אָפּגעברענט אַ גרוי־סער חלק פונעם „זאַמד״; און די דריטע, אין חודש אלול 1932, ווען ס׳איז אָפּגעברענט געוואָרן דאָס הויז פון דעם זייער איידעלן דיין ר׳ שלמה שרענצעל, וואָס איז געקומען פון אָלעשיץ קיין ראַווע אויפן אָרט פון ר׳ יענקלע ליזשענ־סקער. דעמאָלס איז ער מיט דער גאַנצער משפחה געבליבן ממש אין דרויסן; צו דער צייט איז גראָד געווען ביי אים זיין טאָכטער יוטע, אַ שוואַנגערע, וואָס איז געקומען צו דער מאַמען אויף קימפעט. דעמאָלס האָט זיך אויף אים מרחם געווען ר׳ יהושע ראָזענפעלד, שיינדל חיים יעקבס זון, איינער פון דער אָנגעזעענער משפחה ראָזענפעלד אין שטאָט און ער מיט זיין פרוי פייגע, זיינע אַ קוזינע און בת יחידה פון שרה ר׳ נחמן ווילקערס און וואַלוויש הויזער. זיי האָבן די גאַנצע משפחה שרענצעל אַריינגענומען צו זיך אין שטוב און זיי געהאַלטן ביי זיך אַ גאָר לאַנגע צייט. זיי זענען געווען קרובים.

איך וויל אויך דערמאָנען אַ בכבודיקן ייד, אַ למדן, וואָס איז געווען מיין פאָטערס יוגנט־חבר, צוזאַמען געלערנט, אָבער שפּעטער זיך פונאַנאַנדער געגאַנגען אין צוויי פאַרשידענע וועגן.

דאָס איז ר׳ עקיבא, דער זון פון ר׳ ברוך וואַסערמאַן. ער איז געוואָרן אַ סוחר. ער און זיין אדעליגע פרוי, וועלכע האָט געשטאַמט פון מאַגיעראָוו, אַ טאָכטער פון דער אָנגע־זעענער משפחה גרוימאַן, האָבן געבילדעט אַ טראַדיציאָנעל־יידישע און מאָדערנע היים. זיי האָבן געהאַט פיר טעכטער און די עלטסטע, מיין חבר׳טע, האָט ער זוכה געווען חתונה־צומאַכן מיט אַ קלוגן און פעאיקן סוחר, איטשע יוער, פון בראַזיל, נאָך פאַר זיין פריצייטיקן־יונגן אַבשטאַרבן. זי האָט אהין אַרויפגענומען אירס אַ שוועסטער מיטן מאַן, וועלכע לעבן דאָרט ביז היינט. זיי האָבן געגעבן די טעכטער אַ זער גוטע דערציונג און ווי נישט־פיל משפּחות אין שטאָט זיי געלאָזט שטודירן. איין טאָכטער מיט איר משפּחה לעבן אין ישראל.

די הערליכע מוטער לאה מיט איר באַגאַבטער טאָכטער העלאַ, וועלכע האָבן שוין געהאַט די דאָקומענטן און שיפס־קאַרטן צו פאָרן קיין בראַזיל, האָט פאַרכאַפּט דער קריגס־אויסברוך און זענען ליידער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע ראַווער יידן.

מיט אַ פּאָר יאָר צוריק איז אויך פאַר דער צייט — צום גרויסן באַדויערן — נפטר געוואָרן פּערעלעס מאַן, איט־שע יוער ז״ל.

צו דער יודישער בעפעלקערונג אין ראווא רוסקא.

אין ארץ־ישראל האבען אראבישע באנדעס אויסגעהאקט צעהנ־דליגער טויזענדער בוימער, וואס זענען פערזעצט געווארען דורך יודישע הענד. די יודישע בעוואלדונגען אחוץ וואס זיי מאכען רייך דאס לאנד האבען אויך פערהאלפען צו פערבעסערען דעם קלימאט און געזונד צו מאכען די לעבענס־בעדינגונגען פון אלע איינוואהנער אפילו פון די אראבער.

מיר זענען אמת אַ מינדערהייט אין צאָהל, אָבער מיר זענען מיט דעם שטאַרקער פון דער אַראַבישער מערהייט דאַמיט וואָס מיר האָבן בעוויזען, אַז מיר בויען דאָס לאַנד און יענע, די אַראַבער, האָבן דאָס לאַנד פערניכטעט, געגעבן די פערניכטונגס־עלעמענטן. קענען מיר זיך נור ווערן דאַמיט, וואָס מיר וועלן קאָנסעקווענט פאָרזעצן אונזער אויפבוי־אַרבייט אין ארץ ישראל. וואָס ווערט פון די אַראַבער פערניכטעט.

פאַר יעדען איינציגען אַרויסגעריסענעם בוים מוזען און דאַרפען מיר פערזעצען דריי נייע, דאָס איז די בעסטע תשובה, וועלכע מיר קענען געבען די מענשען־מערדער און די בוימער־פערניכטער.

אויך מיר אידען פון ראַווא מוזען צולעגען אַ האַנד צו דער גרויסער אַרבייט. מיט אַ סומע פון 10 גראָשען אַ חודש, וואָס יעדער וועט שפענדען לטובת דעם קק״ל קען יעדער איד פערזעצען אַ אייגענעם בוים אין הרצל וואַלד.

דורך א געמיינזאמער אנשטרענגונג פון ראווער אידענטום וועט מיט דער צייט ענטשטעהען א בעזונדערער וואלד אונטערן נאמען „חורשת רוה רוסקה״ וועלכער וועט זיין א אייביגער דענקמאל, אז די ראווער אידען האבען זייער חוב ערפולט.

ווען אונזערע ידלעגירטע וועלן קומען צו אייך פאַרלאַנגען דעם חודשליכן אָבצאָהל פון 10 גראָשען זאָגט אייך נישט אָפּ. גיט זיי מיט אַ אָפענע האַנט אין דער איבערצייגונג, אַז אייך דעם אַלפן בויט איהר אייער אייגענעם עתיד און דעם עתיד פון אייערע קינדער

דער ועד קרן קימת לישראל
אין ראווא רוסקא

אין דער אַלטער קלויז האָט מען אונדזער פאָטער נישט געגעבן קיין מנוחה; אַלעמאָל אים צוגעטראָגן פאַרשידענע מעשׂות איבער אונדזערע טעכטער, אַז מיר קומען אין פאַריין „התקווה״ אויף עברית־לעקציעס, אַז מיר באָרגן אין ביבליאָ־טעק ביכער צום לייענען. כאָטש מיר האָבן געזאָרגט און זיך געהיטן, כדי דעם טאַטן נישט צו פאַרשאַפן קיין עגמת נפש, איז עס דאָך געקומען צו זיינע אויערן און נישט איינ־

מאָל צעריסן אַ ביכל, זיך נישט אויפגערעגט — נאָר גע־פרעגט, וויפל עס קאָסט און באַצאָלט.

אַמאָל, זייענדיק אין ביבליאָטעק, איז אַריינגעקומען דר׳ מאַנדל, אַרויסגענומען פון טאַש אַ פּאַק באַנקנאָטן און עס אַוועקגעגעבן אהרן האַלענדער, וועלכער איז געווען קאַסירער פאַר אַלע צוועקן. ווען דער דר׳ מאַנדעל איז אַוועק האָב איך געפרעגט האַלענדערן, אויף וואָסער צוועק האָט ער געגעבן דאָס געלט, האָט ער מיר געענטפערט: „פאַר קרן קיימת״. פאַרוווּנדערנדיק זיך האָב איך אים געפרעגט: „וואָס, דער דר׳ מאַנדעל אַליין גייט זאַמלען געלט?״ — האָט זיך האַ־לענדער זייער צעלאַכט און געזאָגט: דער דאָקטער גיט יעדן חודש געוויסע פּראָצענטער פון זיינע פּאַרדינסטן אויף קרן קיימת, איך ווייס נישט, צי גיט ער קליינע פּראָצענטן פון גרויסע פאַרדינסטן, אָדער ער גיט גרויסע פּראָצענטן פון קליינע פאַרדינסטן, ווייל צוליב דער אַרבעט פאַרן כלל, פאַרנאַכלעסיקט ער זיין באַרימטע קאַנצעליי, וואָס האָט פאַר־קלענערט זיינע רווחים.

דאָס האַרץ בלוטיקט, ווען מ׳דערמאָנט די משפחה, טאַטע און מאַמע, שוועסטער, ברידער, קינדער און פריינט;

דאָס האַרץ ווייטיקט נאָך די אַלע תלמידי חכמים און אנשי שם, ראשי־הקהילה און מנהיגים, נאָך אַלע סתם־יידן פון דער שטאָט;

אַלע טרויערן מיר און וועלן געדענקען די אַלע אומגע־בראַכטע קינדערלעך, די אַלע פאַרשניטענע לעבנס, די אַלע אין יסורים אויסגעהויכטע נשמות פון קדושים אין דעם שרעקלעכן חורבן, וואָס האָט אונדז געטראָפן.

ת. נ. צ. ב. ה.

אחרינו

בלומא רובין—שווערט

מי — אחרינו — לדור הבא יענה
על „למה?״ — אם ישאל,
מי — אחרינו — יתנה
ויקונן על מר הגורל?

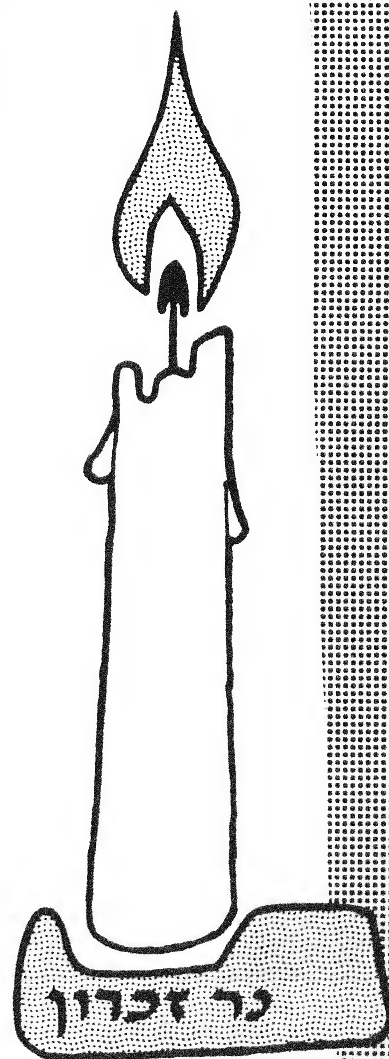
מי — אחרינו — לדור הבא יסביר,
איך הוליכום לטבח כצאן?
איך נשמדו כל יהודי העיר,
על כל קורותיהם ועל גודל האסון?

כל הדורות הבאים אחרינו
חייבים קרוא בספר על הימים ההם,
ללמוד דעת גורל קדושינו
ועל מות יקירינו על קידוש השם.

לזכרם — להתייחד עם נשמותיהם,
לא לשכוח! — לקיים את ה„זכור״
חייבים כל באי־עולם — חובות לכבותיהם
בזמן הזה ובכל דור ודור!

לזכר
הנפטרים בארץ ובחוץ-לארץ

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

אלטנער שרה ז״ל

נפטרה ביוני 1967

טרויערן און פאַראייביקן:
אַלטנער אדי און קינדער:
מאַרטין, דיאַנאַ און **מאַטילדאַ**

באַך דוד ז״ל

ניצול השואה. התיישב באורלנדו, פלורידה. נפטר בשנת 1968.

באַרג־טויכערט העלאַ ז״ל

נפטרה בתמוז תשל״ב

עלתה יחידה ממשפחת באַרג הנכבדה, שנספתה בשואה. השאירה בן יחיד.

באַדנשטיין יונה (טויבעלע) ז״ל

חברת „גורדוניה״. עלתה ארצה עם ה„מכביה״ הראשונה. היתה בעלת נפש רגישה ועדינה, מלאת חיים ורצון לחיים. התכוונה להקים קן־משפחה בקבוצתה בכפר החורש, שם נקטפה בדמי ימיה בכ״ו בטבת, תרצ״ה.

בויגן מאַטל לבית קליינער ז״ל

נפטרה בכ״ב בשבט תשי״ז

מחלתה, בשל סבלותיה מימי הנאצים, הכריעה אותה בצעירותה. השאירה שני יתומים קטנים, ליגונם הכבד של בעלה, אחיה ואחיותיה.

בוימוואַל שמואל ז״ל

נפטר בי״א בסיון תש״ד.

מראשוני החלוצים לעליה היה, ביתו וידו היו תמיד פתוחים לעזרה לזולת. באופן טרגי נלקח מאשתו ומבנו יחידו.

בלומנפלד חיים ז״ל

בלומנפלד שמואל ז״ל

בערגער־פּאָרגאַש סערעלע ז״ל

נפטרה בניו־יורק, ב־24.10.1956

מלאת חן ויופי, טובת לב ונדיבה. מפעילות „הדסה" בארצות־הברית.

הרב ד״ר ברגר אריה ז״ל

נפטר בג׳ במנחם אב תש״כ (27.7.60)

הרב ד״ר אריה ברגר ז״ל, אישיות של תורה ומדע ובעל כשרונות יוצאים מן הכלל, נולד בראווה־רוסקה, ובה גדל, למד ונחשב כעילוי בעיר. היה רק בן שמונה־עשרה וכבר קיבל היתר הוראה מרבו. מיד אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הלך לברלין, שם ביקר וגמר את הגמנסיון הריאלי. באוניברסיטת ברן (שווייצריה) למד פילוסופיה וסוציולוגיה וקיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה בעד עבודה מדעית, שעוד היום ידועה ומוכרת בין חוגי המקצוע: „החברה והכלל בהיסטוריה ובסוציולוגיה היהודית". כל ימיו היה זה הנושא העיקרי של מחקרו. בצופּוט ליד דנציג, כיהן מספר שנים כרב דמתא וזמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עלה ארצה. עבד כאן כמורה להיסטוריה וכמחנך בבתי־ספר תיכוניים; כסופר מדעי תורני, השתתף באנציקלופדיה הכללית „יזרעאל" כמומחה ועורך למחלקה „פילוסופיה ביהדות" ובקובץ „יבנה" כתב את המאמר „עם ומדינה במחשבה היהודית". כתב גם בכמה עיתונים בארץ, בעיקר ב„הצופה" ו„הבוקר". רק בן ששים היה במותו. כל יוצאי העיר, מכריו ומוקיריו, מבכים את האבדה הגדולה. יהא זכרו ברוך לעולמי עד.

בראַנד־סאן חינקה ז״ל

נפטרה בשנת 1950

חניכת בית דתי, עלתה עם החלוצות הראשונות של „הפועל המזרחי". עבדה כגננת בבית־צעירות־מזרחי בתל־אביב והיתה מלאת שמחת חיים. בעת לידתה את בתה יחידתה השיבה נשמתה לבוראה.

גדעון בנו של ד״ר אריה ברגר ז״ל

נקטף בדמי ימיו, בגיל 17, בי״ט בתשרי תשכ״ג (17.10.62)

געלבער זאב ז״ל

נפטר במלבורן, בז׳ באלול תשכ״ו (2.9.66)

איש ישר דרך ואוהב תורה. ניצול השואה. באוסטרליה בנה את ביתו. במותו השאיר אשה ושני בנים, יתומים רכים.

גראַף־דובי הניה ז״ל

נפטרה בתל־אביב, בח׳ בסיון תשכ״ד (19.5.64)

נערה פעילה בחוגים הציוניים בעיר היתה. משתתפת קבועה ב„קלוב הדרמטי״, ואחר־כך — החלוצה הראשונה לעליה. ביתה בארץ היה כעין „בית עולים״ לכל העולים מעירנו. להם היתה מורת דרך, מדריכה, אם דואגת לכל מחסורם. צער רב גרמה הסתלקותה ללא עת.

גראַף יהודה ז״ל

נפטר בתל־אביב, בשנת 1955

בעלייתו ארצה ראה הגשמת שאיפותיו. כאן היה חבר מסור ב„הגנה״, וכאוהב ספורט — חבר נאמן ב„הפועל״. בא לעזרתו של כל עולה חדש. בן 48 היה במותו. השאיר אשה ושלושה ילדים.

גראַף־ריבק טובה ז״ל

נפטרה בתל־אביב, ב־16.7.63

בתם של ר׳ יעקב והודיע גראַף, מנכבדי העיר. אשה פיקחית, בעלת כשרונות ובעלת מרץ. במאמצים רבים בנתה ביתה. אולם הגורל המר לה; חלתה פתאום, וממחלתה לא קמה. השאירה בן יחיד.

ר׳ יהודה הכהן גרוס ז״ל

ורבנן אמרי: ואוהביו כצאת השמש
בגבורתו, זה גבאי צדקה (ב״ב ח׳)

ביום כ״ח בניסן תשל״ב נפטר לבית עולמו ר׳ יהודה הכהן גרוס ז״ל, זקן ושבע ימים, בשנתו ה־96.
ר׳ יהודה גרוס מוצאו מראווה־רוסקה שבגליציה המזרחית. היה בעל חנות גדולה לצרכי מזון. היה נמנה בין האברכים המכובדים והמוכשרים שבעיר.

ר׳ יהודה הכהן גרוס

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נדד עם זרם הפליטים היהודים, שברחו מחמת הקוזקים הרוסים, והגיע בנדודיו עם משפחתו עד לווינה. שם התיישב וחידש את עסקיו. את זמנו הפנוי הקדיש לתורה ולצדקה.
בשנת תרצ״ט עלה ארצה. בבואו הביא אתו שני ספרי תורה והכניס אותם לבית הכנסת „ישורון״ בתל־אביב. הוא היה מחסידי בלז והעתיק את ה„בלזר קלויז״ לבית הכנסת „ישורון״, שהוא היה ממתפלליו הקבועים. ניהל בעצמו את עניני בית הכנסת בימות החול. אחרי כל מנין היה מגיש למתפללים „משקה״ ועוגות, שכל אחד ישתה „לחיים״. לכן, קשה היה לו להשלים עם החידושים שנתחדשו בבית הכנסת: הברה ספרדית וחזן עם מקהלה, שלא היה רגיל לכך בעירו שבגליציה. היה מוחה אבל במשך הזמן השלים, כי בטבעו היה נוח לבריות ואהב את השלום.

הוא היה האחרון שעזב את בית הכנסת בכל יום, כי לא הלך הביתה טרם שסידר את קופסאות הצדקה שבבית הכנסת. הוא היה גבאי הצדקה ועל אף זקנתו המופלגת ובריאותו הרופפת, טיפל בעצמו בכל עניני הצדקה. אסף וגם חילק את הכסף בעצמו. בכל ראש חודש היה שולח עזרה לנצרכים הביתה. לאלה שסירבו לקבל היה נותן את הכסף בתור הלוואה. בשנתיים האחרונות קשה היתה לו ההליכה, ובכל זאת, היה בא בכל שבת לבית הכנסת ובתור כהן לא ויתר על נשיאת כפיים. בכל כוחותיו התאמץ ועלה לדוכן, לברך את עמו ישראל באהבה.
נפטר לבית עולמו והשאיר אחריו בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות.
יהי זכרו ברוך.

(מתוך „הליכות״, תמוז תשל״א —
בטאון המועצה הדתית בתל־אביב)

דקס פנחס ז״ל

בן 24 הובא לקבורה בנהלל, ערב סוכות תרצ״ד. מצעירותו היה חבר ב„גורדוניה״ וכמקיים מצוות הגשמה אישית עלה בין הראשונים ארצה. נאמן לדת העבודה היה בין ראשוני קבוצת חולדה ומקימי הריסותיה, אבל לא זכה לראות בבנינה. בהיותו עלם צעיר — כרע־נפל על מזבח ההגנה ולא הקים משפחה לעצמו.

דרוקער אברהם ז״ל

נפטר בבני־ברק

האַרט הערש ז״ל

נפטר בתל־אביב, בז׳ בתמוז תשכ״ב 9.7.62

היה פעיל בעולם התיאטרון ביידיש, ואחד השחקנים והבמאים המוכשרים. בישראל היה יו״ר איגוד השחקנים ביידיש.

הורביץ־גרטמן רחל ז״ל

נפטרה בתל־אביב, בי״ג בניסן תשכ״ז

היתה חברה בתנועת הנוער „אחווה", וכשראתה שתורה לעלייה עדיין לא מגיע — עלתה לארץ עם ה„בלתי ליגליים". עדינת נפש, צנועה וישרה היתה ובעלת אינטליגנציה טבעית. מותה ללא עת גרם כאב גדול לידידיה ולבעלה המסור.

הרמלין חיים ז״ל

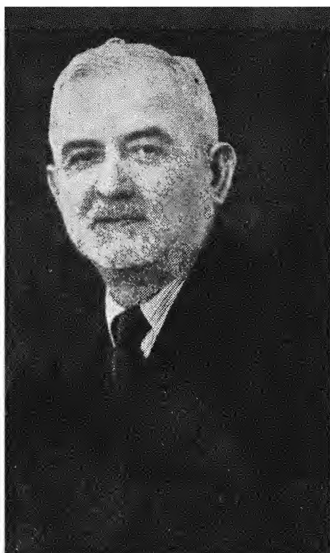
נפטר בקב׳ רמת־דוד, בניסן תשכ״ז, 1967

מנאמני תנועת גורדוניה ומראשוני מגשימיה. עלה לאדמת הטרשים והשממה — כפר־החורש בהרי נצרת, ושם השקיע ממיטב אונו ומרצו לבניית הישוב ולפיתוחו. אחר־כך עבר לקבוצת רמת־דוד, וגם כאן גילה יוזמה ותושיה להרחבת ענף המטעים, לו הקדיש את כל לבו ומוחו ללא ליאות. מחלתו הממארת גדעה אותו ללא עת.

הרמלין מעכאלי ז״ל

נפטר בתל־אביב, בכ׳ בכסלו תשי״ט, 1958

יהודי גאה וציוני מסור ונאמן היה. חינוך כזה נתן גם לילדיו. במותו, הספידו הרב של בית־הכנסת ואמר: „הלך מאתנו אדם בעל דמות אצילה ומוסרית, שידע להתיחס לזולת בריעות ובכבוד, עניו היה בכל מעשיו ודרש תמיד טובת הכלל".

הרמלין רבקה ובעלה לעוו אברהם ז״ל

נפטרו במונטעווידעא בשנת 1968

ריבטשע ממשפחת ההרמלינים מטבעם של אביה ואחיה היתה. מאין יכולת להשיג סרטיפיקט לעלייה, הוכרחה לנדוד לאורוגווי ושם מצאה את מותה.

וואָלפּוס שלמה זלמן ז״ל

נפטר במונטרעאָל, קאַנאַדאַ, 3.2.1970

ווײדהורן אהרן ז״ל

אבי ז״ל

אבי היה משכיל. לאחר יום או שבוע ארוך של עבודה היה יושב אתי שעות רבות ומלמדני תורה ונוטע בי אהבת הלימוד, אהבה שעיצבה את חיי.

ר׳ אהרן ווײדהורן, נפטר בניו־יורק, כ״ב אדר, תש״ח

אני זוכר את אבי כשהוא מראה לי את גבורתו ומצחיקני בתעלוליו בנדנדה. אני זוכר אותו מטייל בהנאה עם אמי בשדרות פריס באביב. אני זוכר את עבודתו הקשה עם הגיעו לאמריקה, כדי להביא את משפחתו לשם, ואחר־כך כדי לפרנסה.

כאשר שואלים אותי אנשים על רגשותי אל אבי, אני עונה „אהבתי אותו מאוד״, בלי שאוכל לפרט ולהסביר, מפני שכה הרבה זכרונות ממלאים אותי אודותיו. ומעל לכל אני חש את הרגשת האבידה בראותי עתה את התמונות הללו, במקום את האדם החי; האבידה שנגרמה על־ידי מותו לפני שהתבגרתי במידה מספקת מכדי להכירו כשווה לי ולדבר אתו כאדם אל אדם.

כפי שאמר שקספיר: „הוא היה אדם, קחהו כל כולו. לא אראה כמותו שוב״.

ד״ר מנפרד וידהורן

זיבצענער־ראַפּ סאַבינאַ ז״ל

בת ר׳ וואָלוויש זיבצענער. נפטרה במונטעווידעאָ בשנת 1962.

טריבער־געבעל פאַני ז״ל

נפטרה בניו־יורק, בכ״ב בתמוז תשכ״ג, 24.7.63

טריבער שמואל ז״ל

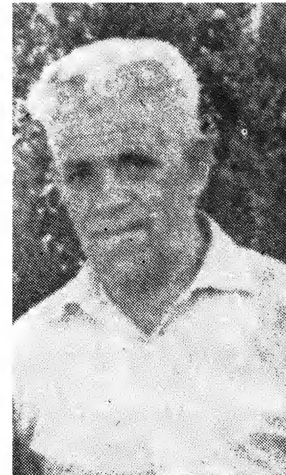
אחיה של פאַני, היה ממנהלי ה„סאָסייטי״ של אנשי ראווה־רוסקה בניו־יורק, שם נפטר.

שפערבער יוסף ז״ל

נפטר בבני־ברק

טריט מנחם מנדל ז״ל

מניצולי השואה, נפטר בירושלים

יוסט־בכמן יטקה ז״ל

נפטרה בו׳ בטבט תשכ״ט, 27.7.1968

מתוך דברי הספד של ליפא אלטמן:

טובה ועדינת נפש היית. עוד בימי נעוריך קבלת עליך את עול הפרנסה והיית עוזרת נאמנה לאמך ז״ל. מלבד דאגת פרנסה לא שכחת למלא את המצוות העיקריות שהיו מקובלות בבית יוסט: צדקה וגמילת חסד. לך, יטקה, היתה זכות מיוחדת. ניצלת מהשואה, עלית ארצה, עברת יסורים קשים והתחלת הכל מחדש — לבנות משפחה מחדש. קבלת הכל באהבה ושמחת בחלקך, היית שרויה בתקווה מלאה שהכל יהיה טוב. היית צנועה וישרה, שומרת דת ומסורת ומקיימת מצוות. את ראויה לשבת בגן־עדן בין האמהות של אבותינו הקדושים. נזכור אותך לנצח!

לוין אסתר ז״ל

נפטרה בירושלים, בט״ו בסיון תשל״א, 8.6.71

מראשוני העולים ארצה. הקדישה את כל חייה לטובת הכלל. נקטלה בתאונה ללא עת.

בבואנוס־איירעס נפטר:

מאָרגענשטערן משה ז״ל,

בשנת 1951.

מאָרגענשטערן־גלאק פרימטשע ז״ל,

בשנת 1959.

מאָרגענשטערן מאַניס,

בנה, בשנת 1964.

יצחק קרטון ז״ל

בעלה של אסתר אפלבוים, מראשוני התחבורה בישראל

נפטר בירושלים, י״ג שבט תשל״ג, 16.1.1973

מורגנשטרן פראַדל בת ר׳ יצחק נחמנ׳ס־ חדוה רשיש ז״ל

נפטרה בפתח־תקוה, ז׳ באלול, תשל״א

משחר ילדותה, מבית־הספר העממי עד גמר הסמינריון „תרבות" בלבוב, הצטיינה והתבלטה במידת מושכל גבוהה, הן בהתחלה כחניכה ב„גורדוניה", הן כמחנכת באותה תנועה והן כפעילה בהנהגת הסניף ובוועד המחוזי. כל הליכותיה: אצילות, ענווה ועזרה לזולת. בארץ היו תלאות חייה רבות, אשר העמידו אותה במבחנים נפשיים קשים ומרים. למרות כל זאת, המשיכה חדוה לנהוג לפי אורח חייה ולפעול לפי ערכי יהדות מוסריים ונעלים, אותם ספגה לתוכה בבית אבא ואמא.

פעילותה בשטח החינוך בארץ הביאה אותה עד להתנדבותה לשליחות חינוכית רבת ערך — למחנות המעצר בקפריסין. אחרי שובה מקפריסין נישאה לבחיר לבה, פנחס רשיש, מה שהביא אותה לאחר מכן להיות „אשת ראש העיר" בפתח־תקוה. בכל זאת, לא שינתה הליכותיה והמשיכה לחיות בפשטות וצנע כמו בקיבוץ. בחיותה בעיר מצאה כר נרחב לפעולות ציבוריות שונות — עד שהפכה לאשה ואם בעיר פתח־תקוה.

על אישיותה ועל פעולותיה מתוך מסירות והקרבה עצמית לטובת הציבור, הוציא חבר ידידים, שנה אחרי מותה, ספר לזכרה בשם: „חדוה רשיש — משלה ועליה". בהקדמה לספר הנ״ל נאמר:

„קהל רב ליווה את ארונה למנוחת עולמים".
„בדומיה הורד הארון אלי קבר".
„תל עפר כיסה על חמשים ושמונה שנות חייה".
„נשלם המעגל".
„יתגדל ויתקדש..."
„נסתלקה מאתנו חדוה, אבל לא ניטל מאתנו זכרון דרך חייה".
„נזכור את חדוה בהוקרה וברטט של יגון".

עירית פתח־תקוה קראה על שמה שדירה המסמלת:
„היה היתה אשה — שנשאה בנפשה יופי רב ועולם נאצל ושמה **חדוה רשיש**".

פאַלבעל־פרויד טובה ז״ל

נפטרה בכ״ט בתשרי תש״ד

בשנת 1933 עלתה ארצה כחברת תנועת הנוער הציוני „אחוה". עד הינשאה לאיש היתה חברת קיבוץ ברחובות. גם היתה פעילה במסירות רבה ב„הגנה". בת 48 במותה, השאירה בת ובן.

פאַרב דוד יצחק ז״ל

יו״ר „אנשי בני לוי יצחק" בניו־יורק

נפטר בחודש מנחם אב, תשכ״ג, יולי 1963

פערלמאַן ישראל ז״ל

נפטר בישראל והובא למנוחת עולמים בירושלים

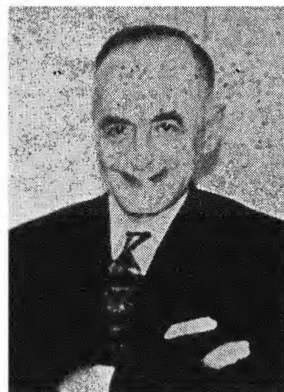
פערלמאַן עוזר ז״ל

נפטר בסאן־פאַולו בשנת 1967

פרייהייטער משה ז״ל

נפטר במונטרעאָל, קאַנאַדאַ, בי״א בתמוז תשכ״ג, 3.7.63

פרייהייטער־גערטעל שלומית ז״ל

נפטרה במונטרעאָל, קאַנאַדאַ, בי״ח במנחם אב תשכ״ב, 18.8.62

ברייטברט־ליכטר חנה

נפטרה בד׳ אדר א׳ תשל״ג, 6.2.73

פרייהייטער שמריהו ז״ל

נפטר בנהריה, בכ״ט בכסלו תשט״ז

בשנת 1932 עלה כחבר תנועת נוער „גורדוניה״ והצטרף לקבוצה בנס־ציונה. אחר־כך היה בין מתיישבי כפר־החורש. פתאום פקדה אותו מחלה קשה, ואחיו משה לקח אותו לקאַנאַדה להחלמה; אבל לא יכול היה להישאר שם, וחזר לבנות ביתו בנהריה. שם מת בגיל צעיר, בן 45.

פריפנר־ורהפטיג שלמה ז״ל

נפטר בכ״ט בכסלו תשכ״ח, 13.12.67

בשנת 1931 עלה ארצה כחבר מעורה בתנועת העבודה. שנים רבות היה יערן בכפר־החורש. אחר־כך עבר לראשון־לציון, ושם נפטר אחרי מחלה קשה.

לאה צירינג־שוער ז״ל
נפטרה בט״ז בחשון תשל״ב

האם: אריאל ז״ל

יונה צירינג ז״ל
נפטר בכסלו תשכ״ג

לאה צירינג־שוער, אמה ואחיה ז״ל

לא אוכל להזכיר את לאה שלנו, לתת קווים לדמותה, בלי להזכיר את משפחתה, כי אדם הוא לא „יש מאין״; אדם הוא תוצאה, מורשה. הסביבה, המשפחה — השפעתן היתה רבה עליה עם התגבשותה כאישיות בפני עצמה.

את אביהם של יונה ולאה לא היכרתי, אבל שמעתי עליו רבות. איש ישר ועניו, איש עמל ונעים הליכות, וגם מספר לא הדיר את עיניו. רכון היה על ספרי המקורות לאחר יום עבודה ארוך ומפרך. את אמם, אריאל ז״ל, שנפטרה כאן בארץ לפני 30 שנה, היה לי הכבוד להכיר, ומשראיתיה לראשונה נקשרתי לאהבה אותה. פגישתי הראשונה אתה היתה בדירתה הקטנה אשר על הגג בשדרות־רוטשילד. השפה העברית עדיין לא היתה שגורה בפיה, אבל ידיעות יסודיות היו לה והיא שקדה אז על „מחוז הילדות״ של פרופ׳ דב סדן. ברצונה העז ובכוח התמדתה התגברה על קשיי השפה ומוכנה היתה להשמיע מיד את ביקורתה הספרותית על היצירה. היה לה רצון עז ללמוד, לקרוא, לדעת, לעזור וללמד, ובאותן תכונות התייחסה לכל שאלות החיים החברה. ליכדה סביבה מבוגרים כצעירים — אם וחברה היתה לכולם, לכל חבריהם וידידיהם הקרובים של הבת והבן. אך טבעי הדבר שאזכיר את שלושתם — את האם האצילה והנערצת, את יונה ז״ל בעלי ואת לאה ז״ל גיסתי — בכפיפה אחת, כשם שהם, כאשר גרו יחד, השלימו זה את זה.

יונה — האיש שהתהלך בנועם, בצעדים מתונים, שידע להלך בבוץ בלי ללכלך את נעליו, סמל לניקיון כפיים ונפש, כשהחיוך מלווה אותו תמיד, ורק לעתים רחוקות ראוהו כועס ולעולם אינו נוטר שנאה. בעל נאמן, בן וחבר וידיד טוב, ואב מסור. תמיד מוכן לעזור לזולת בלי לחכות לתודה.

לאה האחות — המעריצה את אחיה, ואוהבת את אמה. מסורה לגיסתה ולילדים, שראתה אותם כילדיה; וטבעי ומובן הדבר, שהבנים קשורים היו אליה ושמרו על הקשר ההדוק גם אחרי מות אביהם. לאה, שאהבה להקשיב ולעזור לזולת. כשנפלה אמי למשכב שממנו לא קמה עוד — היתה זו לאה שטיפלה בה, במשך חודשים רצופים, במסירות ובאהבה. לאה — אשת החברה ויחסי הציבור. לאה, שאהבה בכל נימי נפשה את משפחתה החדשה, משפחת בעלה יוסף שוער על ענפיה, והילדים והנכדים היו לה כבנים ממש. לאה האופטימית, בעלת הצחוק הלבבי והיד הרחבה, המפזרת סביבה מעגלי עידוד ושמחה. לאה שחיכתה כל־כך לבוא בני עם נשותיהם מארצות־הברית, למען תוכל להאכילם ולהשקותם ולשמוח אתם. לאה שלנו — כה קשה לדבר עליה כמי שהיתה, והרי היא חיה בינינו.

האם ויונה בעלי ולאה גיסתי קשורים זה בזה במחשבתנו ובזכרוננו תמיד.

יהי זכרם ברוך!

לאה צור

ציגלער זינדל ז״ל

נפטר במילאנו

קאהל יצחק ז״ל

נפטר בסאן־פאולו, בשנת 1967

קובלר דבורה ז״ל

נפטרה בישראל

קעסלער אברהם ז״ל

נפטר בפריס, 28.6.65

קלאר־בערגער אברהם ז"ל

נפטר בחולון, בו' בתמוז תשכ"ח

ראַטהויז־רייבער רייזל ז"ל

נפטרה בניו־יורק והובאה למנוחת עולמים בישראל

רדליך יוסף ז"ל

דל עטנו מלבטא את גודל יגוננו עם הסתלקותו של ראש משפחתנו ר' יוסף ז"ל.

בשנת תש"ט עלה ארצה יחד עם אמנו שתיבדל לחיים ארוכים. הוא התחיל לעבוד בביח"ר לקרח, וכשראה כי עבודה זו עלולה להביאו לידי חילול שבת — עבר לעבודות קשות יותר ובלבד שלא לעבוד בשבתות. תמיד היתה ידו פתוחה לצדקה ולגמילות חסדים. בשנים הראשונות לשהותו בארץ, משהחל להתבסס מבחינה כלכלית, כבר ראינו אותו עוזר לזולת, וביחוד לבני עירו העולים החדשים ארצה.

חסיד בלזא נלהב היה. ממייסדי בית המדרש של חסידי בלז בחיפה, בו שימש גבאי במסירות גדולה עד יומו האחרון.

בשנת תש"ל, בעת עריכת ליל הסדר, לקה בהתקף לב; אך כל עוד לבו פעם בו, לא הזניח אפילו לרגע קט את עניני הציבור שרבצו עליו.

טוב לבו היה לשם דבר בקרב מכריו ומיודעיו, ופטירתו במוצאי ש"ק, ר"ח טבת תשל"ב, הסבה צער רב ואבל כבד לכל מי שידע את יוסף.

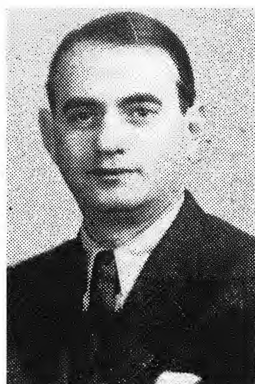
יהי זכרו ברוך! ת.נ.צ.ב.ה.

המשפחה

רומלט חיים גרשון ז"ל

אבי ז"ל

ר' חיים גרשון רומלט נולד במגרב, בשנת 1896, למשפחה חסידית שורשית, שבניה היו מסוחרי העיירה. בילדותו למד בחדר ואחר־כך היה „יושב" בבלז. בגיל צעיר יצא לעולם הגדול והתערה בו; עם זאת, שמר על המורשת היהודית שאותה ספג בבית הוריו בצעירותו.

רומלט חיים גרשון ז"ל

במלחמת־העולם הראשונה נסע לאוסטריה ונכנס לשותפות מסחרית עם ר' אליהו שפריצר־הכהן. אחר־כך נשא לאשה את בתו הבכירה, הגב' פרומט־פרידה שתאריך ימים. נולדו להם שלושה ילדים, ומגיל רך דאג להעניק להם חינוך דתי ולאומי.

בוינה עסק במסחר, והיה חבר ב„חברה קדישא". תודות לנאמנותו לציונות, עוד לפני עלות הנאצים לשלטון, מצאה משפחתו בית בארץ־ישראל, אשר אותו בנה שנים מספר לפני־כן בביקורו בארץ.

כל ימיו היה ירא ה', הולך בדרכי היושר והצדק; הרבה לעשות צדקה ולגמול חסדים עם אנשים שהכיר ולא הכיר. תרם למוסדות צדקה, והקדיש עתים לתורה.

נפטר מהתקף־לב ביום כ' באייר תשל"א (15.5.71).

השאיר אחריו אשה, בת, שני בנים וחמישה נכדים.

יהי זכרו ברוך!

בלה רומלט־רוזנברג

ריגנל אברהם מרדכי ז״ל

נפטר בכ״ח אב תשל״ב

בא חבקוק והעמידן על אחת
שנאמר: „וצדיק באמונתו יחיה״
(מכות כד)

אבי ז״ל

תמצית עולמו של האדם היא האמונה, ולאבא ז״ל היתה האמונה — שדרת חייו. אמונה שנושאיה הם אלוקים ואדם; האלוקים כאלוקי משפט, חסד ורחמים, והאדם — כיציר כפיו, שיצרו טוב מנעוריו. אמונה זו הדריכה דרכו משחר ימיו. בראווה־רוסקה, שם ראשית צמיחתו ופריחתו, חונך לתורה, לערכים יהודיים, לאהבת ישראל ולאהבת ארץ־ישראל. בתוככי יהדות חלוקה — בין חרדיות וציונות — מצא הוא את המשותף והמשלים שבהם אך ורק על דרך האמונה, ועלייתו ארצה היתה פועל יוצא מגישה זו.

היה זהיר בכבודו של כל אדם. מעודי לא שמעתיו מדבר סרה באדם ואף אם היה לו דין ודברים עם מישהו ממכריו — היה דנו לכף זכות. כבעניינים שברוח — כך בענייני ממונות. דברתו של אדם חשובה היתה בעיניו כמאה עדים, ואף שנתאכזב לפעמים — לא רפתה אמונתו.

כגודלה של אמונתו, כך ענוותנותו וצניעותו. מעולם לא שמעתיו מתהלל בכהוא זה בכושרו או בכשרונותיו; זקוק הייתי לידידיו, כדי שאדע על היותו בעל „סמיכה״ להוראה ומגיד שיעור בעיר הולדתו. שנא את השררה ודחה הרבה משרות שקשורות היו בפוליטיקה דתית או חילונית. דרש מעצמו הרבה, אוטודידקט היה, בור־סוד שאינו מאבד טיפה. בצד התעניינות מעמיקה בנושאי הגות, בעניני רוח ודתיות — התעניין במדעים מדויקים למיניהם. כדרישתו מעצמו, כך היו דרישותיו מבניו. בענינים שבחינוך, קפדן היה ולא מהמסתפקים במועט. מנהל בית ספרנו זוכרו כהורה היחיד שדרש ממורי בניו למעט בציוניהם הטובים, כדי לאלצם להעמיק בלימודים ולהוסיף דעת.

יכול הייתי למנות עוד כהנה וכהנה ממעלותיו של אבא ז״ל, אולם יודע אני שלו ניתן הדבר בידו — היה קוצץ גם את זה שנכתב; ואני — חפצי לכבד את רצונו. ת.נ.צ.ב.ה.

בכאב רב, **ישראל רינגל**

ר׳ אברהם מרדכי רינגל ז״ל

בעוד ספר זה נמצא תחת מכבש הדפוס, נקטף מאתנו באופן פתאומי (בכ״ח אב תשל״ב), ר׳ אברהם מרדכי רינגל ז״ל, אשר היה מעמודי התווך שלו. את כל ישותו השקיע למען הופעתו המהירה והמושלמת. אך לא זכה לראותו יוצא לאור. עמל להנציח את חבריו בספר ונמצא הוא עצמו מונצח בו. כאילו לבו ניבא לו את קיצו, בבחינת „אע״ג דאיהו לא חזי מזליה חזי״ (מגילה ג), זירז את הכנת הספר והשאיר לעמיתיו את המדור להנצחת הנפטרים. ועתה, בלב כואב וצורב, הם מצרפים את שמו הדגול למדור זה.

לא ניתן להאריך בדברים על אודותיו, כי הדבר בודאי אינו לרוח נשמתו. עניו, צנוע ונחבא אל הכלים היה כל ימיו. למרות היותו ברוך כשרונות, לא נדחק לראש התור. סלד מכבוד וברח הימנו כמטחווי קשת. שבחים היו לו לזרא. זו היתה ישותו. אך למען החיים, קרוביו וידידיו, חייבים להעלות מספר מלים לדמותו. למען יידעו קמעא מי היה האיש, על מנת שילמדו מדרכיו ובכך יעשו נחת רוח לנשמתו בגנזי מרומים. וכך רגיל היה כ״ק האדמור רבי ישכר דוב מבעלזא זי״ע, בצלו הסתופף, לצטט בשם קדמונים: „אף שאין מעשה וחשבון בשאול ואדם זוכה בעולם הבא רק כפי המצוות והמעש״ט שעשה בעולם הזה, מ״מ אב המשפיע לבנו תורה ויר״ש וכן הרב לתלמידו, מתעלה האב והרב בעולם העליון בכל פעם יותר ויותר, ע״י לימוד התורה ומעש״ט שבניו ותלמידיו עושים בעולם הזה בזכותו״.

פועל אמת היה. עליו ניתן להמליץ את מאמר חז״ל „גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים״ (ברכות ח) — כפשוטו. היה נקי כפיים וישר בכל דרכיו, הן בין אדם למקום והן בין אדם לחברו. אהוב על הכל. שמח בשמחתם והשתתף ביגונם. עודד ויעץ לעמיתיו בכנות, ככתוב „ואהבת לרעך כמוך״, כמוך ממש. ו„כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום נוחה הימנו״ (אבות פ״ג מ״י).

הסתופף בצל כ״ק האדמורים ר׳ ישכר דוב ור׳ אהרן זצ״ל מבעלזא. גם לאחר שעלה ארצה, בשנת תרצ״ד, והיה רחוק מבחינה גיאוגרפית מבעלזא — נשאר אדוק ודבוק בחסידות בעלזא ובה היתה שיחתו כל היום. לא חסיד בעלמא היה. ידע, הכיר והבין מהי חסידות בכלל וחסידות בעלזא בפרט. חבל שלא זכה להעלות על הכתב את הגיגיו בנושא זה, כפי שהיה בתכניתו.

במיטב שנותיו ואונו הלך מאתנו, בהשאירו אחריו את יבלח״ט אשתו פנינה ושלושת בניו ההולכים בדרכיו. זכרו יישאר חרוט לעד בלב כל מוקיריו. ת.נ.צ.ב.ה. **הרב נתן אורטנר**

על החבר והידיד, מוטי רינגל ז״ל

קשה לתפוס שמוטי רינגל אינו עוד בין החיים. בתקופת הילדות בעירנו, למדנו זמן־מה אצל ר׳ מלך אלטר ז״ל (דער שוואַרצער מלך). לא פעם בשיחותינו המרובות, נזכרנו בתקופה מענינת זו, ותהינו על האישיות המופלאה הזאת של ר׳ מלך, שלא ראה בעולמו אלא את הספר ואת מה שלמעלה ממנו.
מוטי שקוע היה בלימודיו ובחריפות שכלו התעמק בהבנת הסוגיות שאותן למדנו. מוטי נמשך ללימודים תורניים מתוך צמאון לוהט ונדבק גם בחזון של שיבת־ציון. על אף אחריותו כלפי בני משפחתו וקשריו ההדוקים עם סביבתו ועם „אגודת ישראל״, שהיה מפעילי צעיריה — קם ועלה לארץ־ישראל. כל חייו בארץ היו שרשרת ארוכה של עמל־כפיים וגידול וחינוך בניו.

עדין נפש היה ובעל מוסר רב. פיו ולבו תמיד שווים היו. היה ספוג תורה והרחיב תמיד את יריעתה. התעמק בדברי הגות ובשאלות המטרידות את החברה המודרנית ושתה בצמא כל ידיעה שקלט. היה מחונן במידות תרומיות רבות ותמיד היה מוכן לעזור לחבר. צנוע היה ונמנע מכל מיני כיבודים ותוארים.

בשנים האחרונות הקדיש הרבה מרוחו ומכוחו למען ספר הזכרון ליהודי ראווה־רוסקה. דאגתו היתה נתונה בייחוד לרמתו של הספר, ולשם כך עיין הרבה במקורות והעלה מהם פרשיות ופרטים הקשורים עם הווי חייהם של יהודי עירנו. אולם לבו לא עמד לו, ונשמתו יצאה זמן קצר לפני שספר זה יצא לאור.
אבד בעל מסור, אב דאגני, חבר נאמן וידיד יקר.
הלב דואב על איש־המשפחה הנאמן ועל הידיד המסור שאיננו.
חבל על דאבדין...

גימפל

על מרדכי רינגל ז״ל

זכורים לי דברי אבי זצ״ל באומרו, שאין כל חשיבות לשבחים הנאמרים על האדם אחרי מותו; כרגיל משבחים כל אדם אחרי המוות, ואם מת אדם הראוי באמת לשבחים — גם אין חשיבות בדברים, כי אלה המכירים אותו — יודעים עליו הכל. דברי אבי זצ״ל חלים על מרדכי רינגל ז״ל, כי מי שהכיר אותו, יודע מי ומה הוא היה ולכן מספיק להזכיר רק את שמו. מרדכי היה עוד בראווה־רוסקה בן־ביתנו וחבר טוב של אחי, למדו ביחד יומם ולילה — עד שנסעו לקבל סמיכות להוראה. אחר־כך הצטרף מרדכי ל„אגודת־ישראל״ ובעזרתם עלה ארצה.

בארץ היה בן־בית קבוע אצלנו; בזמן האחרון ישב יום־יום עם בעלי יבל״א ועבד יחד אתו בהכנת „ספר־הזכרון״ על עירנו ראווה־רוסקה; הכניס בו מכשרונו, מכוחו ומזמנו על חשבון מנוחתו; לצערנו הגדול לא זכה לראותו גמור ומודפס. בימים האחרונים לפני פטירתו הפתאומית עסקו ברשימות ותמונות של הנפטרים מעירנו, ואף אחד מאתנו לא חשב, שרשימות עליו ותמונתו תופענה בין כל אלה.
חבר של אחי — כאחי היה.

צערי וצער כל משפחתי גדול מאוד — על שאיננו עוד בינינו היקר באדם.

בלומא רובין־שוורט

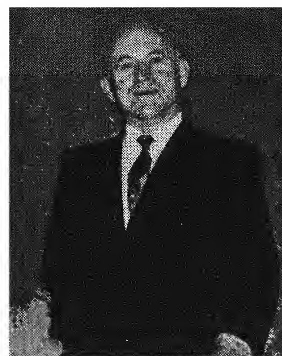
שטאָרך שמריהו ז״ל

נפטר בפריס בגיל צעיר, בן 53, ביום ג׳ באייר בתשכ״ה, 30.4.65

רייכלער שמואל ז״ל

נפטר בניו־יורק בשנת 1963

שטאָרך אבאלע ז״ל

נפטר בפריס, 28.8.64

שטיינפעלד טובה ז״ל

נפטרה בתל־אביב, בכ״ו בתשרי תשי״ג, 12.10.52

כאשה פקחית ובעלת כושר כלכלי ומסחרי ניהלה בית־מסחר לבדים בראווה־רוסקה וצופיה הליכות ביתה בחכמה רבה. הצליחה לעלות ארצה בשנת 1937. נפטרה בשיבה טובה, בגיל שמונים ושלוש.

שטיינפעלד מרים לבית שטאַרער ז״ל

נפטרה בי״ח בטבת תשט״ו, 12.1.55

בעלה אָשר ז״ל

נפטר בא׳ בניסן תשי״ז, 12.3.56

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותו לא נפרדו

בלבוב ניהלו בית־מסחר גדול לבדים, וכיון שלא ראו עתיד ליהודי בגולה — עלו בשנת 1935 ארצה ובנו ביתם בתל־אביב. ראשית האסון במחלתה הנואשה של מרים, שהכריעתה בדמי ימיה, בגיל ארבעים ושמונה. אָשר לא יכול היה להבליג על כאבו, ואחרי 14 חדשים הצטרף אליה והלך לעולמו בגיל צעיר, והוא רק בן 58 שנה.

צפורה ומשה שטרן ז״ל

ר׳ משה בר׳ אלעזר שטרן, נפטר בי״ב בניסן תשל״ב.

צפורה שטרן בת ר׳ יעקב וויינשטוק מצ׳כאנוב. נפטרה בז׳ בחשון תשל״א.

לזכרם של יקירי נפש שבחייהם ובמותם לא נפרדו

בית שטרן בתל־אביב היה בין היחידים במינו. הוא שפע חום, לבביות, תרבות וחן. לבם היה פתוח להאזין לזולת ולסייע לו במצוקתו. שניהם היו ספוגי תורה ודעת והרמוניה מרגיעה שלטה במחיצתם. בבית זה, שתמיד היו בו פרח מלבלב, תמונה נאה וספר מהנה, גידלו את ילדיהם — והללו הקימו להם משפחות, שהוסיפו פאר לאילן המושרש של משפחת שטרן. תוך זמן קצר נגדעו שניהם — לכאב לבם של כל באי ביתם. גדול הכאב והצער. יהא זכרם ברוך לעולמי עד! ג. י.

שיפער־לעמער טובה ז״ל

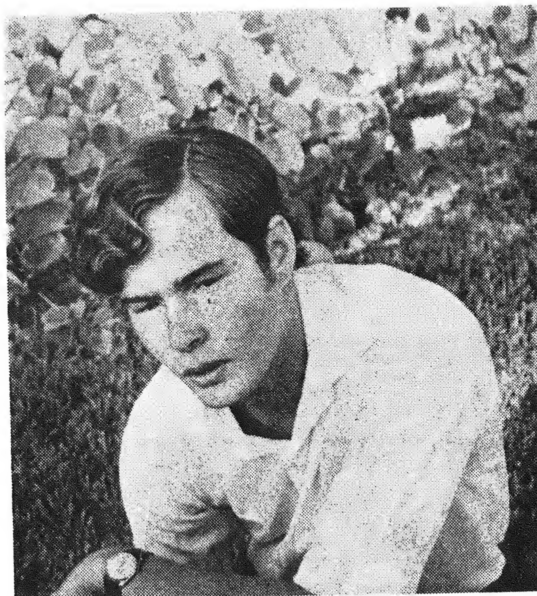
נפטרה בלונדון בשנת 1970

טובה נישאה בצעירותה בראווה־רוסקה לזלמן פינקעלשטיין, ושניהם היגרו לפאריס, והסתדרו שם יפה בענף הפרוונות. בשואה ניספה זלמן בעלה, והיא ניצלה בנס.

ר׳ משה לעמער ז״ל

שלו נישאה ללונדון, נפטר שם בי״ח באדר תשכ״ו, 3.3.66

סג"מ דניאל דנציגר ז"ל

בנה של זהבה בוימוואל־דנציגר, ונכדו של וואלף בוימוואל ז"ל. נפל בעת מילוי תפקידו, בי"ד בסיון תשל"א, והובא למנוחת עולמים בחלקה הצבאית בקרית־שאול

●

דני, עלם ענוג ונאה בנימוסיו ובמידותיו, בחר לשרת בין הטובים בבנים, בחיל־האויר.

כמו סבו וואלף ז"ל. אשר היה נאמן לרעיון הציוני ועזב את כל רכושו בגולה ועלה ארצה, כן היה הוא נאמן ומתמיד בדבקות למטרה ומילא את שליחותו בכוח רצונו ובאהבה, להמריא למרומים ולמדוד את שמי הארץ בחכמה רבה. בכל זאת היה יכול לעמוד ולומר בווידוי־לבב את הפסוק מתהלים:

— לא גבה לבי ולא רמו עיני
ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני.

יהא זכרו גנוז בין קדשי האומה לעד!

י.צ.ר.

לזכר דני ז"ל

שתי מלים פשוטות,
איומות מכולן
שתי מלים נוראות...
הוא היה...

היה נער חמד,
היה לומד ומשחק
אמרו: לטוס — הוא הלך
למשימה דבק...

כך הופכים נערים כמותו
לאגדה — — —
מבאר־החיים — לא שתה לרויה
ועכשיו — — —
שתי מלים פשוטות, נוראות...
הוא היה...

תמר בודנשטין

אל מלא רחמים

שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים את נשמות אלפי בני ישראל של הקהילה הקדושה

ראווה רוסקה והסביבה

הורינו, אחינו ואחיותינו, אנשים, נשים וטף

שנהרגו ושנשחטו, שנחנקו ושנשרפו ושנקברו חיים בידי הצורר הנאצי. כולם קדושים וטהורים, ובהם גאונים, צדיקים ואדירי התורה. אכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם. ה׳ הוא נחלתם וינוחו בשלום על משכבותם ונאמר אמן.

יוצאי ראֲווה־רוסקה בישראל ובתפוצות מנציחים את זכרם של קרוביהם ומכריהם שנספו בידי הצורר הנאצי.

רשימת השמות נעשתה לפי הודעת הקרובים והמכרים של הקדושים. אין להניח שכל השמות מופיעים ברשימה זו.

הקרובים והמכרים יכולים להוסיף כאן שמות הקדושים שאינם מופיעים בספר – בעמודים הריקים שנועדו למטרה זו.

ראַוואַ־רוסקער לאנדסלייט אין ישראל און פון אלע לענדער אין דער וועלט פאראייביקן דעם אָנדענק פון זייערע משפחות און פריינט, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאצי־מערדערישע הענט.

די ליסטעס זענען געמאכט געווארן לויט די צוגעשיקטע מעלדונגען דורך די קרובים און פריינט פון די קדושים.

ס׳איז נישט זיכער אז אלע נעמען זענען דערשינען אין דער רשימה.

קרובים און פריינט האָבן די מעגלעכקייט צו דערגענצן די נעמען פון די קדושים אין די ליידיקע בלעטער, וואָס זענען באשטימט צו דעם צוועק.

שמות הקדושים

אנגעלמייער שלמה ומשפחתו
אנגעלמייער לאָניאַ
אדלער נתן
אדלער לאה, אשתו
אדלער ביילה, בתם
אַדלער שרה גיטל
לבית שטוקהאַמער
אייזענשטיין חנה רעשי
אייזענשטיין ליפה, בנה
אַלטמאַן פסח
אַלטמאַן חיה, אשתו
אַלטמאַן רחל, בתם
אַלטמאַן יוכבד, בתם
אַלטמאַן שלמה, בנם
אַלטמאַן לייב, בנם
אַלטמאַן פריידע, בתם
אַלטער נוח ומשפחתו
אַלטשילער משה שלמה ומשפחתו
אַלטמאַן יהודה
אַלטמאַן לאה, אשתו
אַלטמאַן רייזעל, בתם

באַבאַד שאול
באַבאַד ליפטשע, אשתו
באַבאַד איטה, בתם
באַבאַד חנה, בתם
באַבאַד יצחק, בנם
באַדנער שמערל
באַדנער חנה רייצע, בתו
באַדנער אסתר, בתו
באַדענשטיין ישראל
באַדענשטיין דבורה, אשתו
באַדענשטיין מוני, בנם
באַך בערל ומשפחתו
באַך אברהם, בנו
באַך מרדכי
באַך שרה־לאה, אשתו וילדיהם
בארג אלה־ריבה
בארג רחל, בתה
בארג וואָלף־זילהעלם, בנה
בארג יוסף, בנה
בארג רות, נכדתה
בארג בענעדיקט, נכדה
באַרג רעגינה
באַמבאַך אריה־לייב
באַמבאַך בינה, אשתו
בולק יוסף

בולק דורה, אשתו
בולק דוז'א, בתם
בולק ישראל
בולק מרים, אשתו
בולק אלתר, בנם
בולק דינה, בתם
בויאר שמעון
בויאר לאה לבית זייף, אשתו
ליביג יוכבד
בעלה ושלושת ילדיהם
ביליג צ'יז'ה, בעלה ובתם
ביליג רייזל ובעלה
בינשטאַק יוסף
בינשטאַק שיינדעל,
אשתו ומשפחתם
בירנבוים חיה־שרה
בירנבוים מאיר ומשפחתו
בירנבוים דוד בנה
בלאַט עבער
בלאַט חיה־עטי, אשתו
בלאַט אפרים, בנם ומשפחתו
בלאַט הירש, בנם ומשפחתו
אחיותיה של חיה־עטי עבער:
סירטעל ובעלה שמחה ובנם זעליג
העניע ובעלה יונטעל. וווערכראטה
בלומענפעלד פישל, לוביטש
בלומענפעלד חיה, אשתו, לוביטש
בלומענפעלד שמואל, בנם, לוביטש
בלומענפעלד משה, בנם, לוביטש
בלומענפעלד זיסל ועוד שתי בנות,
לוביטש
בלומענפעלד משה ומשפחתו
בלומענפעלד הירש, בנו
בלומענפעלד מאלי פינקלשטיין
בתו, בעלה וילדם
בלומענפעלד חיים־יעקב ומשפחתו
בער אנשל, מהוריבענע
בער יוסף ומשפחתו,
מפוטיק־מאַסט
בערגער ישראל
בערגער קעשי לבית ווידהורן,
אשתו ומשפחתם
בערגער יונה
בערגער שרה, אשתו
בערגער שמעון
בערגער רחל, אשתו
בערגער קרוסאלה

בערגער אסתר
בערגער חנה־רעשי
בערגער יצחק
בערגער משה, בנו
בערגער מאליה, בתו
בערגער רבקה, בתו
בערגער חוה
בערגער שמואל, בנה
בערגער שרה, בתה
בקר חיים
בקר באַשע, אשתו
בקר חנה, בתם
בקר העניע, בתם
ברינגער יהושע
ברינגער שרה, אשתו
ברינגער ביילע־מינדל, בתם
ברינגער אביש, בנם

גאַבלינגער שמואל
גאַבלינגער גאָלדע לבית גראַף,
אשתו וילדיהם
גאָטליב משה
גאָטליב מאַלי, אשתו
גאָטליב משה־אהרן מלוביטש
גאָטליב רייזל, אשתו מלוביטש
גאָטליב מרדכי מלוביטש
גאָטליב שמאי מלוביטש
גאָטליב נחמיה מלוביטש
גאָטליב העניה, אשתו מלוביטש
גאָטליב אייזיק, בנם מלוביטש
גאָטליב אלימלך, בנם מלוביטש
גאָטליב אליהו מלוביטש
גאָטליב רחל, אשתו מלוביטש
גאָטליב פייגע, בתם מלוביטש
גאָטליב שפרינצע מלוביטש
גאָטליב הירש, בנם מלוביטש
גאָטליב חיים מלוביטש
גאָטליב מלכה, אשתו מלוביטש
גאָטליב שמואל, בנם מלוביטש
גאָטליב ישראל, בנם מלוביטש
גאָטליב שלמה, בנם מלוביטש
גאָטליב ישראל חיים
גאָטליב יענטה, אשתו
גאָטליב גליקל בתם ובעלה חיים
גאַרטלער אלעזר מבלזיץ
גאַשעם ישראל
גאַשעם אסתר, אשתו

גאָשעס משה ואשתו
גאָשעס הירש ואשתו
גאָשעס מינדל ובעלה
גאָשעס לאה, בתם
גאָשעס גיטל, בתם
גוז'יק צבי הירש
גוז'יק חנה לבית שאַצקר, אשתו
גוז'יק משה, בנם
גוז'יק ישראל
גוז'יק אלקה לבית גרומן, אשתו
גוז'יק ישכר, בנם
גייסט שרה, טומשוב לוב.
גייסט שרה, בתה, טומשוב לוב.
גייסט לייב, בנה, טומשוב לוב.
גלאָק פסח
גלאָק פייגה
גלאָק ניז'י
גלאָק שמואל
גלאָק אסתר לבית גוז'יק, אשתו
גלאָק חיים, בנם
גלאָק אריה, בנם
גלאָק חיה, בתם
גלאָק שמואל
גלאָק רייזל, אשתו
גלאָק אפרים ומשפחתו
געלבער יוסף
געלבער מרים לבית שאַצקער, אשתו
געלבער מינה, בתם
געלבער משה ומשפחתו
געלבער נח
געלבער בלומה, אשתו
געלבער שמואל, בנם
געלבער יוסף, בנם
געלבער יונה, בנם
געלבער לאה, בתם
געלבער פייגה, בתם
געלבער נעכע, בנם
געלבער פייגה־ברכה
גערטעל־וואָלף גליקל
גערטעל־וואָלף אהרן, בנה
גערטעל ריבה לבית גרויער, אשתו
גערטעל אסתר, בתם
גערטעל גיטל, בתם
גערטעל משה, בנם
גערטעל־וואָלף יוסף צבי
גערטעל־וואָלף רייזל לבית הלברטל, אשתו
גראָס שלום ומשפחתו
גראָדער דוד ומשפחתו
גראָסאָוויג לייב
גראָסאָוויג רייזל
גראָסאָוויג איטעלע
גראָסאָוויג וואלף ומשפחתו
גרין דוד
גרין עטל, אשתו
גרין מאיר, בנם
גרין הירש, בנם

דאַקס חיים דוד
דאַקס סימה דינה, אשתו
דאַקס רחל, בתם
דאַקס שיינדל, בתם
דאַקס דבורה, בתם
דאַקס פנחס, בנם
דונר צבי דוב
דונר הינדא, אשתו
דונר יוסף, בנם ומשפחתו
דיקער יצחק, פאַטאַליטש
דיקער חנה, אשתו, פאַטאַליטש
דיקער רוזע, בתם, פאַטאַליטש
דיקער העניה, בתם, פאַטאַליטש
דיקער מאליה, בתם, פאַטאַליטש
דיקער מירעל, בתם, פאַטאַליטש

האַבערקאָרן יוסף לייב, לוביטש
האַבערקאָרן יחזקאל, לוביטש
האַבערקאָרן יונה, לוביטש
האַבערקאָרן משה, לוביטש
האַבערקאָרן רבקה, לוביטש
האַבערקאָרן צפורה, לוביטש
האַבערקאָרן מאטל, לוביטש
האַגלער הינדה, לוביטש
האַלבערטאַל שלמה
האַלבערטאַל מאַלי לבית גרין, אשתו
האַלבערטאַל תהילה, בתם
האַלבערטאַל משה
האַלבערטאַל רבקה
האַלבערטאַל יעקב
האַלענדער אברהם ומשפחתו
האַלענדער שמעון בער
האַכנער אנשל
האַלפערן לייביש
האַלפערן גאָלדע לבית שפּאַצנער, אשתו
האַלפערן מרדכי, בנם
האַלפערן חיים, בנם
האַלפערן רבקה
האַלצהאַקער מרדכי
האַנס יעקב
האַנס רחל, אשתו
האַנס מרדכי, בנם
האַנס פעשה, בתם
האַנס פריידה, בתם
האַפּטעל יהושע ומשפחתו
האַפּטלער יחזקאל
הולין פייוועל
הולין חנה שרה, אשתו
הולין צביה, בתם
הולין גיטל, בתם
הויזמאַן מענדעל
הויזמאַן חנה
הויזמאַן חיה שרה
הויזמאַן פאָלעט
הויזמאַן הענטשע
הויזמאַן טשיפע
הויזמאַן חיה
הויזמאַן מרים, בעלה ושני ילדיה
הויזמאַן לאה, בעלה ושני ילדיה
הויזמאַן אהרן
הויזמאַן מרדכי
הויזמאַן שבע
הויזמאַן אברהם
הויזמאַן שמעון
הויזמאַן דוד
הופנבראַטל אברהם
הופנבראַטל צ'ייטע לבית דאַקס, אשתו
הופנבראַטל רבקה, בתם
הורביץ פנחס
הורביץ הודיע לבית זייף, אשתו
הורביץ מאיר, בנם
הורביץ אמליה, בתם
הירשהאָרן נחמן ומשפחתו
הירשהאָרן דוד ומשפחתו
הירשטריט יוסף אליעזר
הירשטריט רייזל
הירשטריט יצחק
הירשטריט שמעון

העבענשטרייט נח
העבענשטרייט פייגע, אשתו
העבענשטרייט מלכה, בתם
העבענשטרייט חיים נטע
העבענשטרייט העניע, אשתו
העבענשטרייט רייזל, בתם
העבענשטרייט העניך, בנם
העבענשטרייט יונה, בנם
העבענשטרייט שכנא
העבענשטרייט עטל, אשתו
העבענשטרייט נח, בנם
העבענשטרייט ליפא
העבענשטרייט גיטל, אשתו
העבענשטרייט לאה, בתם
העבענשטרייט נח, בנם
העבענשטרייט יוסף, בנם
העבענשטרייט מרדכי לייב ומשפחתו
העבענשטרייט שמואל
העבענשטרייט שרה, אשתו
העבענשטרייט יצחק, בנם
העבענשטרייט מינדל
העבענשטרייט לאה
העבענשטרייט גיטל
העלמאַן שרה ומשפחתה
הענדעל מלכה לבית מעטאל
הענדעל לייביש, בנה
הענדעל הירש, בנה
הענדעל רחל, בתה
הענדעל צפורה, בתה
הענדעל יהושע בן לייזר לייב
הענדעל מנוחה בת לייזר לייב
הערבסטער עזריאל
הערצבערג יהודית
הערצבערג חיים יעקב, בנה
הערצבערג נעכה ובעלה
הערצבערג רייזל, בתם
הערצבערג יוסף, בנם

וואַלדמאַן לייב
וואַלדמאַן שרה, אשתו וחמשת ילדיהם
וואָלף אהרן לייב, זאַמעק
וואָלף רבקה־פייגע לבית אַלטשילר, אשתו
וואָלף משה

וואָלף עלקה, אשתו
וואָלף מאיר, בנם
וואָלף אהרן לוביטש
וואָלף רבקה, אשתו לוביטש
וואָלף רחל, בתם לוביטש
וואָלף חיה, בתם לוביטש
וואָלף מאַליה, בתם לוביטש
וואָלף גאָלדע, בתם לוביטש
וואָלף אריה, לוביטש
וואָלף גיטל לבית זויברון, אשתו, לוביטש
וואָלף הירש, לוביטש
וואַסער זאב, לוביטש ,
וואַסער יוסף, בנו ואשתו אסתר, לוביטש
וואַסער דוד, בנו ואשתו בראַנטשע לבית קעסלער, לוביטש
וואַסער אסתר, בתם, לוביטש
וואַסער חנה, בתם, לוביטש
וואַסער לייב, בנם, לוביטש
וואַסער שיינדל, בתם, לוביטש
וואַסער פריידה, לוביטש
וואַסער שמאי ישראל, בעלה, לוביטש
וואַסער אהרן, בנם, לוביטש
וואַקסמאַן אלכסנדר סנדר
וואַקסמאַן חנה, אשתו
וואַקסמאַן שיינדל, בתם ומשפחתה
וואַקסמאַן ישראל, בנם
וואַקסמאַן רבקה לבית בירנבוים, אשתו
וואַקסמאַן ברכה, בתם
וואַקסמאַן מנחם מענדל, בנם
וואַקסמאַן יוסף, בנם
וואַקסמאַן שמואל יעקב
וואַקסמאַן חנה לבית דאַקס, אשתו
ווײדהורן יעקב ומשפחתו
ווײדהורן אייזיק
ווײדהורן פריידה לבית מונדשטוק, אשתו
ווײדהורן גענינא, בתם
ווײדהורן יצחק, בנם
ווײדהורן אשר
ווײדהורן צ׳יפע
ווײדהורן רייזעלע
ווײסבליט פריידע ומשפחתה
וויילער לייב

וויילער שיינדעל לבית האַלפערן, אשתו
וויילער ישראל, בנם
וויילער שמחה, בנם
ווײנבערגער אריה
ווײנבערגער חנה, אשתו
ווײנבערגער בנימין, בנם
ווײנבערגער חיים, בנם
ווײנגאַסט מענדל
ווײנגאַסטביילטשי לבית שטוקהאַמער, אשתו
וויים אברהם
וויים חיה שרה, אשתו
וויים לייב
וויים שלמה
וויים בריינטשע
וויים העניע
וויים חיים שמואל
וויים הענוך
וויים אלימלך
וויים פעפי
ווײסבליט יעקב
ווײסבליט חיה אסתר לבית זיבצנר, אשתו
ווירט פנחס
וועבער יוסף
וועבער ביילה, אשתו
וועבער אריה לייב
וועבער חיה לבית ביליג, אשתו
וועבער תהילה, בתם
וועניגער הירש, ניעמירוב
וועניגער הינדה, ניעמירוב
וועניגער שרה, ניעמירוב
וועניגער משה, ניעמירוב

זיבצענער אריה לייב
זיבצענער פרידה, אשתו
זיבצענער יעקב, בנם ואשתו פערל
זייף מנחם מענדל
זייף סימה, אשתו
זייף יוסף, בנם
זייף יעקב, בנם
זייף שרה, אשתו
זווערטייג חנא
זילבער דבורה ומשפחתה
זילבער צירה ומשפחתה
זילבער מאַטע

זילבער פערל
זילבער זלאַטע
זילבער באַשע
זילבער בעריש
זילבער וואָלף

טאַלער לייב
טאַלער שאַשע
טאַלער שמאי
טאַלער יעקב
טאַלער מענדל
טאַלער דבורה
טאַלער לייב, לוביטש
טאַלער מלכה לבית טייכמן, אשתו
טויבער פנחס
טויבער שרה בלימא
טויבער לייב
טויבער פייגע, אשתו
טויבער אסתר ומשפחתה
טויבער יעקב ומשפחתו
טויבער רבקה
טיגער יצחק
טיגער מיכל חיים, בנו
טיגער לאה, בתו
טיגער מאלי, בתו
טיראַם רוזה, לוביטש
טיראַם לאה, לוביטש
טענער אסתר
טענענבוים משה, בעלזיץ
טענענבוים באַשי לבית לייכטר, אשתו, בעלזיץ
טענענבוים סאַלי, בתם, בעלזיץ
טענענבוים רחל, בתם, בעלזיץ
טרייבער רבקה, לוביטש
טרייבער יעקב, בנה, לוביטש
טרייבער הירש, בנה, לוביטש
טרייבער הירש, בנה, לוביטש
טרייבער יוסף, בנה, לוביטש
טרייבער יוסף, בנה, לוביטש
טרייבער אליעזר, בנה, לוביטש
טרייבער דבורה, בתה, לוביטש
טרייבער גיטל, בתה, לוביטש
טרייבער אסתר, בתה, לוביטש
טשאַפניק שלמה
טשאַפניק לאה לבית הרצברג, אשתו
טשערמאַק ליבער ומשפחתו
טשערמאַק שמחה
טשערמאַק הירש

יוסט נחמיה
יוסט סערקי, אשתו
יוסט משה לייב, בנם
יוסט סימה, בתם
יוסט משה לייב
יוסט רחל, אשתו

כאַנאַלעס מענדל, לוביטש
כאַנאַלעס מירל, אשתו, לוביטש
כהנא אברהם
כהנא אסתר, אשתו
כהנא לייביש, בתם
כהנא יחזקאל, לוביטש
כהנא פייגע לבית שאַפּל, אשתו, לוביטש
כהנא זיסל, בתם, לוביטש
כהנא שרה, בתם, לוביטש
כהנא קריינטשע, בתם, לוביטש
כהנא הינדע חנה, בתם, לוביטש
כהנא ישעיהו, בנם, לוביטש
כהנא אברהם, בנם, לוביטש
כהנא מאַטל ובעלה שמחה וילדיהם זיסל וישעיהו, לוביטש
כהנא רחל, לוביטש
כהנא רייזל, לוביטש
כהנא שיינדל, לוביטש
כהנא לאה, לוביטש
כהנא שלום, לוביטש
כהנא מינדל, אשתו, לוביטש
כהנא מאַטל, בתם, לוביטש
כהנא בערל, לוביטש
כהנא רחל, אשתו, לוביטש
כהנא טשיפע, בתם, לוביטש
כהנא זיסל, בתם, לוביטש
כהנא שבע, בתם, לוביטש
כהנא לייביש, בנם, לוביטש
כ״ץ אהרן
כ״ץ מייטע לבית ווירט, אשתו
כ״ץ מנחם מענדל, בנם
כ״ץ סימה לבית אַלטער, אשתו
כ״ץ יעקב, בנם
כ״ץ מרדכי, בנם
כ״ץ פייגעלע ובעלה דיקעס
כ״ץ בוניה, בתם
כ״ץ צפורה
כ״ץ שבע
כ״ץ הירש ליב

כ״ץ לנה פייגע, אשתו
כ״ץ יהודית, בעלה וילדיהם
כ״ץ שיינדל ובעלה
כ״ץ יוסף וילדיו
כ״ץ חיה, בעלה וילדיהם
כ״ץ דבורה ומשפחתה
כ״ץ לייזר ומשפחתו
כ״ץ דבורה
כ״ץ רבקה
כ״ץ הודל
כ״ץ גיטל

לאוטרבאַך חנה צביה לבית וואַסער, לוביטש
לאוטרבאַך קיילה, בתה
לאוטרבאַך רחל, בתה
לאַם אליעזר, לוביטש
לאַם בריינע, אשתו, לוביטש
לאַם שמעון, בנם, לוביטש
לאַם שלמה, בנם, לוביטש
לאַנגוועבער שמואל
לאַנגער אהרן
לאַנגער רייזל, אשתו
לאַנגער יונה, בנם
לאַנגער רחל, בתם
לאַנגער יהודה־עזרא, בנם
לאַנדעס שמאי
לאַקמאַן יוסף, לוביטש
לאַקמאַן ריסל, אשתו
לאַקמאַן הודיע, בתם
לאַקמאַן מאַלי, בתם
לאַקמאַן יצחק־לייב, בנם
לאַקמאַן חיים, בנם
לוסבערג יעקב
לוסבערג קלאַראַ לבית שיפער, אשתו
לוסטיפער חיה, לוביטש
לוסטיפער העניאַ, בתה, לוביטש
לוסטיפער בערטאַ ובעלה נח פישלער
ליכטער לייב, בעלזיץ
ליכטער אסתר אשתו
לייכטער פרידה ומשפחתה
לייבאַך יוסף
לינדער יצחק
לינדער עטל, אשתו
לינדער מנחם מאַניש, בנם

לינדער יעקב קופל, בנם
לינדער שלום, בנם
לינדער מרים, בתם
לינדער רבקה, בתם
לינדער משולם
ליפשיץ שלום
ליפשיץ ריבה, אשתו
ליפשיץ יעקב, בנם
ליפשיץ נחום, בנם
לעדער ישראל
לעדער חנה, אשתו
לעדער יהודית, בתם
לעדער שמחה־ברוך, בנם
לעדער הירשלי, בנם
לעדער יוסף
לעדער דבורה לבית ווייס, אשתו
לעמפערט דוד מאיר
לעמפערט יעטי לבית קעסל, אשתו
לעמפערט שאַרלאָטאַ, בתם
לעמפערט מאַניאַ, בתם
לערנער נתן
לערנער הינדא לבית בולק, אשתו
לערנער זיגי, בנם
לערנער לולה, בתם
לערנער סאַלה, בתם

מאוסטער אברהם
מאוסטער בלומה לבית צימרמן, אשתו
מאַליץ יהושע ומשפחתו
מאנדעל לייב ומשפחתו
מאַנדוינרב צבי־הירש
מאַנדוינרב רבקה, אשתו
מאַנדוינרב זאלקה, בנם
מאַנדוינרב משה מענדל בנם ומשפחתו
מאַנדעלקערן יעקב יצחק
מאַנדעלקערן רחל, אשתו
מאַנדעלקערן שרה, בתם
מאַנדעלקערן העניטשע, בתם
מאנדעל צפורה
מאנדעל דן
מאַנעס הערמאַן
מאָרגענשטערן באַנטשע ומשפחתו
מאָרגענשערן יוסף
מאָרגענשערן שמואל
מאָרגענשטערן הירץ

מאָרגענשטערן אהרן
מאָרגענשטערן סענדער
מאָרגענשטערן בעריש
מויז ראובן ומשפחתו
מויז חיים
מייער ניסן
מייער פראַדל
מייער מטיז׳ע
מייער הינדע
מייער חיים
מונדשטוק מרדכי
מונדשטוק שרה־מלכה, אשתו
מונדשטוק נתן
מונדשטוק אדעלא לבית פלאפלער, אשתו
מונדשטוק מוניו, בנם
מעטאל אליעזר־לייב
מעטאל רחל לבית צימרמן, אשתו
מעטאל אפרים־צבי
מאַנדעלקאָרן רחל
מעצגערביילע רייזל, פאָטאַליטש
מעצגער דוב, פאָטאַליטש
מעצגער מרים, אשתו, פאָטאַליטש
מעצגער איידעלע, בתם, פאָטאַליטש
מעצגער פישל, בנם, פאָטאַליטש
מעצגער הירש
מעצגער פישל, בנו
מעצגער איידל, בתם
מערמעלשטיין אסתר ומשפחתה
מערץ אדלה

נארעל־פלדמן מרים ומשפחתה, בלז
נייטאַלער דוד ומשפחתו

סאַבעל פראַדל
סאַמבול שלמה
סאַמבול חיה, אשתו
סאַמבול פרומיט, בתם
סאַמבול שמאי, בנם
סאַמבול יעקב, בנם
סעגאַל זעליג
סעגאַל העניא לבית פלדמאַן ובתם
סימכאָוויטש שמואל, לוביטש
סימכאָוויטש מינה לבית גאָטליב, אשתו

ערעל אברהם
ערעל רבקה לבית שיפער, אשתו
ערעל מרדכי, בנם
ערעל ישראל ומשפחתו
ערעל נתן ומשפחתו
ערעלשטיין יוטה
עסיג שלום, בעלזיץ
ערמאַן הירש
ערמאַן שיינע גאָלדע לבית בער, אשתו
ערמאַן אברהם, בנם
ערמאַן הודל, בתם
ערמאַן לאה, בתם
ערמאַן יונה, בנם
ערנווירט יהושע
ערנווירט מלכה, אשתו

פאַגעל מינה
פאַגעל דוד
פאַגעל ישעיהו
פאַגעל משה
פאַגעל־שניידער חיה
פאַנד זלאַטע ומשפחתה
פאַסטער שמואל לייב
פאַסטער מרים, אשתו
פאַסטער לאה, בתם
פאַסטער רחל, בתם
פאַסטער פערל, בתם
פאַסטער גרשון, בנם
פאַסטער אלימלך ואשתו לבית רייכלער
פאַסטער מאַלי
פאַסטער זעליג ומשפחתו
פאַסטער יוסף, לוביטש
פאַסטער מלכה, אשתו וילדיהם
פינק שלמה ומשפחתו
פינקעל מענדל
פינקעל יהושע
פינקעל קורט
פינקעל צביה
פינקעל גיטל
פישלער יעקב, לוביטש
פישלער שרה־ביילע לבית פעדער, אשתו
פישער לייבלי ומשפחתו
פליסער אליעזר
פליסער מלכה, אשתו

פליישער הירש־לייב
פלעווער משה אריה, בעלזיץ
פלעווער באַשי, בעלזיץ
פלווער צבי בעלזיץ
פלווער דבורה לבית שרייבער, אשתו
פלווער חנה, בתם
פינק שמואל־לייב ומשפחתו
פוטער חיים לייב ומשפחתו
פעדער אנשיל ומשפחתו
פעדער יהודה
פעדער וואלף
פעדער שמחה, לוביטש
פעדער גיטל, אשתו, לוביטש
פעדער סימה, לוביטש
פעדער אליעזר, לוביטש
פעדער רחל, אשתו
פעדער אסתר, לוביטש
פעדרע טשארנע, לוביטש
פעדער עטיל, לוביטש
פעדער שמואל, לוביטש
פעדער חיה, אשתו, לוביטש
פעדער ראובן, לוביטש
פעדער הודל, אשתו, לוביטש
פעדער רעכל, בתם, לוביטש
פעדער רחל, בתם, לוביטש
פעדער ברוך, לוביטש
פעדער בוני, אשתו, לוביטש
פעדער ייכל, לוביטש
פעדער לאה לבית גאָטליב, אשתו, לוביטש
פעדער שלמה, בנם, לוביטש
פעדער פנחס, לוביטש
פעדער פייגע, אשתו
פעדער חנה, בתם ובעלה הירשל, לוביטש
פעדער פעשה ובנה שמואל, לוביטש
פעלדמאַן אברהם משה ואשתו
פעלדמאַן שלמה, בנם
פענדריך מנחם מענדל
פענדריך נחמה לבית רוקער, אשתו
פענדריך יצחק, בנם
פענדריך יוסף, בנם
פענדריך דבורה, בתם
פענדריך יוסף־לייב

פענדריך חוה לבית בילוג, אשתו
פראַפּס אברהם ומשפחתו
פערלמאַן שבע ומשפחתה, לוביטש
פריפנער מרדכי
פריפנער פראַדל, אשתו ומשפחתם
פריוועס הירש
פריוועס קאָפּל
פריוועס יהושע
פריוועס עלקע
פרימער מרדכי
פרימער לאה, אשתו
פרימער גיטל, בתם
פרימער חנה, בתם
פרימער זלמן, בנם
פרייהייטער אברהם
פרייהייטער אליהו־יצחק, בנו
פרייהייטער לייב, בנו
פרייהייטער הירש, בנו
פרייהייטער שלאָמטשע, בתו
פרייהייטער מלכה שיינדל
פרענקעל שמחה
פרענקעל מרדכי
פרענקעל סערל, אשתו
פרענקעל משה, בנם
פרענקעל אליעזר, בנם
פרעסער יצחק
פרעסער מלכה, אשתו
פרעסער שאול
פרעסער רייזל, אשתו
פרעסער לאה וילדיה
פרעסער אהרן ואשתו
פרעסער העניע, בעלה וילדיהם
פרעסער מיכל
פרעסער שלמה

צוקער דוד
צוקער רבקה לבית פעלדמאַן, אשתו ושתי בנותיהם ונכדתם
ציגלער חיים נטע ומשפחתו
ציגלער אליעזר
ציגלער טויבע
ציגלער רחל, בתה
ציגלער איידל, בתה
ציגלער מלכה
ציגלער צירל, בתה
ציגלער לייזר־שלום, בנה
צימערמאַן הערמאַן

צימערמאַן רויזע, אשתו
צימערמאַן פייגע, בתם ובעלה מיכאל
צימערמאַן אסתר־שרה, בתם
צימערמאַן יצחק, בנם
צימערמאַן קובא, בנם
צימערמאַן אדמונד, בנם
צימערמאַן עקיבא
צימערמאַן שיינדל, אשתו
צימערמאַן מאיר, בנם
צימערמאַן אברהם ומשפחתו
צימערמאַן הירש ומשפחתו
צימערמאַן פעשה, בתם
צימערמאַן יעקב, בנם
צימערמאַן אפרים הירש
צימערמאַן שרה־עטיל, אשתו
צימערמאַן משה־יצחק, בנם
צמערמאַן זיינוול, בנם
צימערמאַן פייוול, בנם
צימערמאַן גיטל
צימערמאַן סאַשע
צימערמאַן רייזל
צימערמאַן חאַנטשע
צימערמאַן מינדל
צימערמאַן אליהו ומשפחתו
צימערמאַן מענדל
צימערמן מאַניאַ, אשתו
צימערמאַן חיים, אשתו וילדיו
צימערמאַן משה, אשתו וילדיו
צימערמאַן חיה, בעלה וילדם
צימערמאַן אברהם
צימערמאַן צביה, אשתו
צימערמאַן אליהו, בנם
צימערמאַן עקיבא

קאָוולער משה
קאָוולער רחל, אשתו
קאָוולער הירש ומשפחתו
קאָוולער שמואל ומשפחתו
קאָנסטאַנטין יצחק
קאָנסטאַנטין אלטע, אחותו ומשפחותיהם
קאַץ העניאַ
קופערשטיין אפרים
קופערשטיין חנה־פייגע לבית ראטהויז, אשתו וילדיהם
קוקלער ישעיהו
קלאַגער־צימרמן עטאַלי

קלאַגער־צימרמן אסתר, בתה
קלאַגער־צימרמן בוז'ה, בנה
קלאַג ישראל
קלאַג אסתר, אשתו
קלאַג רחל ובעלה בערגער אורי
ושני ילדיהם
קלאַר בלאַנקאַ, בעלזיץ
קלאַר בעראַלי, בעלזיץ
קלאַר הירש
קלאַר חיה, אשתו
קלאַר פייגע, בתם
קלאַר יחיאל, בנם
קלאַר בערל, בנם
קלאַר יוסף, בנם
קלאַר־בערגער זכריה
קלאַר־בערגער נעכע, אשתו
קלאַר־בערגער גאָלדע, בתם
ומשפחתם
קלאַר־בערגער מאיר, בנם
ומשפחתו
קעלנער אברהם
קעלנער לאה, אשתו
קעלנער פייגה, בתם
קעלנער גיטל, בתם
קעלנער מרים, בתם ומשפחתה
קנאַבליך יעקב
קנאַבליך פעשה, אשתו
קעניגסבערג פנחס, לוביטש
קעניגסבערג לובה, אשתו
ומשפחתם
קעסל מרדכי אריה
קעסל יוכבד לבית מייזעלס, אשתו
קעסל רפאל, בנם
קעסל חנה, בתם
קעסלער יוטע
קעסלער אברהם
קרעמניצער מריה
קרעמניצער בערטא
קרעמניצער פעפא
קרעמניצער שמחה
קערנער ישראל, בלזיץ
קערנער געניה לבית ליכער, אשתו
קערנער פרידא, בלזיץ
קערנער יהודה־צבי, בלזיץ
קרעמער יעקב
קרעמער חוה, אשתו
קרעמער שלמה, בנם

קרעמער פעשה, בתם

ראָזענפעלד יעקב־שלמה
ראָזענפעלד איטה, אשתו
ראָזענפעלד חוה, בתם
ראָזענפעלד יהושע, בנם
ראָזענפעלד פעסיה, אשתו
ראָזענפעלד משה־בנציס ומשפחתו
ראָזענפעלד וואָלף ומשפחתו
ראָזענפעלד אברהם ומשפחתו
ראָזענפעלד הירש ומשפחתו
ראָזענפעלד טובה
ראָזענפעלד ברײנע
ראָזענבערג אַייזיק
ראָזענבערג לאה, אשתו
ראָזענבער בערל,
ראָזענבערג נפתלי,
ראָזענבערג פנינה,
ראָזענבערג רחל, ילדיהם
ראָזענבערג מרים ובעלה אברהם
ראַטהויז משה
ראַטהויז גאָלדע, אשתו
ראַטהויז דוד, בנם ומשפחתו
ראַטהענדלער פריידע קרעסל
ראַטהענדלער חנה, בתה
ראַטשימאַר יהודה־צבי, בלזיץ
ראם משה
ראַפּאַפּורט דוב־בעריש
רובין־בולק יעקב
רובין־בולק עטל, אשתו
רובין־בולק רבקה, אחותו
רובין־בולק ברײנה, אחותו
רובין יוסף ומשפחתו
רובין ישראל ומשפחתו
רובין רעכטלע, בעלה וילדיהם
רובין פעשה
רובין קרעסאלע, בתה
ראָזענטאַל מאליה ומשפחתה
רומעלט יואל
רומעלט פייגע, אשתו
רומעלט מרדכי, בנם
רומעלט לאה, בתם
רומעלט סימה, בתם
רומעלט דניאל, אשתו וארבעת
ילדיהם, אָליצק
רומעלט אריה־לייב, אשתו וחמשת
ילדיהם

רומעלט שמואל
רומעלט פייגה, אשתו וששת
ילדיהם, מאגירוב
רוקער שמעון
רוקער גיטל, אשתו
רוקער רחל, בתם וילדתה
רייכלער חיים
רייכלער חנה, אשתו
רייכלער שײנדעל, בתם
רײנערט אברהם ומשפחתו
רייזער יוסף בר' חיים הכהן
רייזער אסתר בת אליהו, אשתו
רייזער ריקל, בתם וילדה יוסף
רייזלער נפתלי־הירץ
רייזלער רוחמה, אשתו
רייזלער יצחק שלמה, בנם
רייזלער רייז'ע לבית באבאר,
אשתו
רייכלער בעריש
רײנדעל יקותיאל
רײנדעל רבקה, אשתו
רײנדעל פייגה, בתם
רײנדעל יהושע, בנם
רײנערט אלעזר
רײם משה
רײם רבקה, אשתו
רײם הינדע, בתם
רײם זיסקע, בנם
רײם אברהם־אהרן, בנם
רײם מרדכי, בנם
רײם יעקב, בנם
רײם טובה, בתם
רײצפעלד טודרוס
רײצפעלד בײלע לבית גראַף,
אשתו
רײצפעלד רײזל, בתם
רײצפעלד יעקב, בנם
רעגענשטרייף, והמשפחה
רעדליך שלמה
רעדליך פראדל, אשתו
רעדליך מרדכי, בנם
רעדליך חיים־יוסף, בנם
רעדליך לייב ומשפחתו
רעדליך ראובן ומשפחתו
רעדליך פסח, ומשפחתו, ניעמירוב
רעכעס משה
רעכעס שושנה, אשתו

רעכעס פייגע, בתם
רעכעס חיים, בנם
רעכעס שמעלקי, בנם
רעכעס פישל, בנם
רעכעס חוה, אשתו ומשפחתם
רעכעס נחמיה
רעכעס חוה, אשתו
רעכעס מאניה, בתם
רעכעס זעליג, בנם
רעכעס חיה, בתם
רענדלער והמשפחה

שאַפּעל בײלע־הינדה, לוביטש
שאַפּעל פּעשע, בתה
שאַפּעל שמואל־יהודה זויערברון, בעלה
שאַפּעל רבקה, בתם
שאַפּעל פייוול, בנם
שאַצקער אליעזר
שאַצקער צפורה, אשתו
שאַצקער יצחק, בנם
שאַצקער מאַניה, בתם
שװעבל אברהם
שװעבל לאה
שטאַכעל גימפּעל
שטאַכעל יצחק, בנו
שטאַכעל זלמן
שטאַכעל רבקה
שטאַכעל גימפּעל
שטאַכעל רײזל
שטאַכעל קריינדעל
שטאַכעל דבורה
שטאַכעל ביילה
שטאַכעל זאב
שטאַלהאַמער הערש
שטאַלהאַמער חײמשע, אשתו
שטאַלהאַמער לייב, בנם
שטאַרך ברוך
שטאַרך חיה לבית הערצבערג, אשתו

שטאַרך צפורה, בתם
שטאַרך אשר, בנם
שטאַרך חוה, בתם
שטאַרך ישראל, אשתו ושלשת ילדיהם
שטאַרך דוד, אשתו וארבעת ילדיהם
שטאַרך משה
שטאַרק זאב
שטאַרק רחל לבית שאַצקער, אשתו
שטוקהאַמער רחל,
שטוקהאַמער ראובן
שטוקהאַמער פּערל, אשתו
שטוקהאַמער הערשל ומשפחתו
שטוקהאַמער אבא ומשפחתו
שטערן ישראל
שטערן מלכה לבית גוז'יק, אשתו
שטערן חיה, בתם
שטערן געניה, בתם
שטערן אריה ומשפחתו
שידקובסקי רוזה
שינדלער חיים ומשפחתו
שײן חנה והוריה
שיפער יצחק
שיפער מאַטעל, אשתו
שיפער העניה לבית בערגער וילדה
שלאַגער יצחק, װאַרענז'
שלאַגער נינה לבית קעסל, אשתו
שלאַגער פייגעלע, בתם
שעלעס משה
שעלעס אסתר
שעלעס יוסף
שפּאַק ד"ר ומשפחתו
שפּאַצנער ישעיהו
שפּאַצנער משה
שפּאַצנער פייגה, אשתו
שפּאַצנער מרדכי לייזר
שפּאַצנער בלומה

שפּאַצנער שײנטשע
שפּאַצנער אייזיק
שפּאַצנער ברונטשע
שפּאַצנער משה
שפּאַצנער רױזאַלי
שפּאַצנער נחמן
שפּאַצנער מטילדה, אשתו וילדיהם
שפּאַצנער גיטל
שפּאַצנער יוסף
שפּאַצנער מלכה
שפּאַצנער משה
שפּאַצער הודל־לאה־הדסה לבית סמבול
שפּאַצער יעקב, בנה
שפּאַצער בנימין בן יעקב
שפּאַצער פּערל בת חיים, אשתו
שפּאַצער יצחק, אחיה ומשפחתו
שפּאַצער הירש, אחיה ומשפחתו
שפּאַצער יוסף ומשפחתו
שפּאַצער הירש ומשפחתו
שפּאַצער לייביש ומשפחתו
שפּאַצער צביה ומשפחתה
שפּאַצער יואל בן יעקב ומשפחתו
שפּאַצער חײמשע
שפּערבער יעקב
שפּערבער חיה, אשתו
שפּערבער עוזר, בנם
שפּריצער אליהו
שפּריצער נעשע, אשתו
שפּריצער שמחה
שפּריצער מאלי לבית פריוועס, אשתו
שפּריצער שלמה־װאָלף ומשפחתו
שפּריצער משה־מאיר
שפּריצער מלכה לבית גרין, אשתו
שפּריצער קלמן
שרייבער אריה, לוביטש
שרייבער צ'יפּה, אשתו לוביטש
שרייבער יחזקאל, בנם, לוביטש

המשך רשימת הקדושים ששמותיהם לא נמצאו עד לסיום ספר הזכרון.

המשך פון דער רשימה פון די קדושים וועמענס נעמען ס׳איז נישט געלונגען אויסצוגעפינען ביזן פֿאַרענדיקן דאָס יזכור בוך.

המשך רשימת הקדושים ששמותיהם לא נמצאו עד לסיום ספר הזכרון.

המשך פון דער רשימה פון די קדושים וועמענס נעמען ס׳איז נישט געלונגען אויסצוגעפינען ביזן פאַרענדיקן דאָס יזכור בוך.

את זכר אחותי

אַבערבוך־פרענקעל אלקה

ואחי וכלתו

מנציח

אחיה: **יוסף פרענקעל**

את זכר הורינו ומשפחותינו:

אַפּעלבוים בנימין ושרה
אַפּעלבוים מנדל
אַפּעלבוים ניושה

רײנדעל יקותיאל
רײנדעל רבקה
רײנדעל חייקה
רײנדעל יהושע

מנציחות:

אַפלבוים־קרטון אסתר
רײנדעל־גראַנדעס אסתר

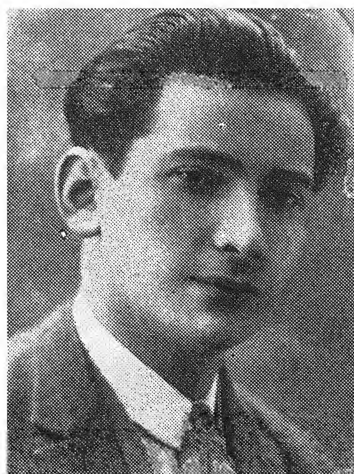
את זכר הורי

בּאַך דוב־בערל ואיטה

ואת זכר אחי

בּאַך אברהם

וזכר כל המשפחה

מנציחה

באַך־באָמזע בלומאַ

את זכר

בּודנשטין ישראל, אבי

בּודנשטין דבורה, אמי

בּודנשטין מוניה, אחי

מנציחה

מאַניה בודנשטין־בלום

דעם אָנדענק פון מיין מוטער

חיה עטי בלאַט

מיין שוועסטער

שרה לאה

פאַראייביקט

יעקב מעצגער

דעם אָנדענק פון

בערגער יונה, מיין זיידע

בערגער שרה, מיין באָבע

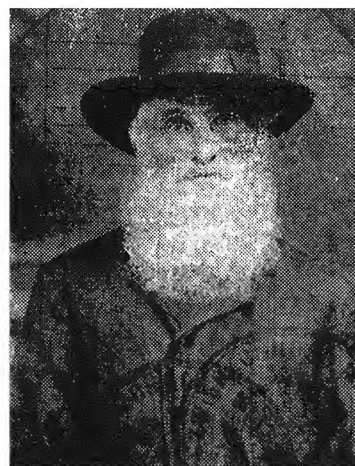
בערגער רעגינאַ, מיין מוטער

בערגער פייגע, מיין שוועסטער

פאַראייביקט

בערל בערגער

את זכר

אבינו וסבנו

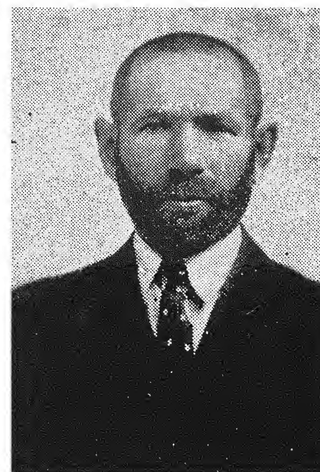
הירשטריט יוסף אלעזר

מנציחות

דוינסקי־הירשטריט לאָניא

טננבוים־הירשטריט מינה ומשפחתה

יוסט־צימרמן שבע ומשפחתה

את זכר

אחי **העבנשטרייט נח**
דודתי **גושעס אסתר**
גושעס הירש, בנה
גושעס לאה
בתה וילדתה **בלה**
בן אחי **געלבער שמואל**
בן **מיכאל**

מנציחה
קימעלמאן איטה

את זכר

אבי **משה אברהם** ואמי

אחיותי **פייגע ומירל**

מנציח
זאב וואגנער

דעם אָנדענק פון

וואַגנער מרדכי
וואַגנער העניא, זיין פרוי
צימערמאַן אסתר
ראמעל גיטעל

פון פּאַטאַליטש

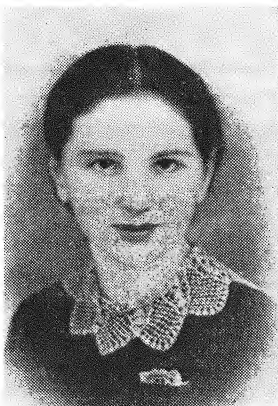
פּאַראייביקט

מאַלי וואגנער

את זכר

אבינו **עקיבא וואַסערמן**

אמנו **לאה**

אחותנו **העלאַ**

מנציחות הבנות ומשפחותיהן:

פערל וואַסערמן־יגער
רגינה וואַסערמן־הלפּרן
מינה וואַסערמן-יצחקי

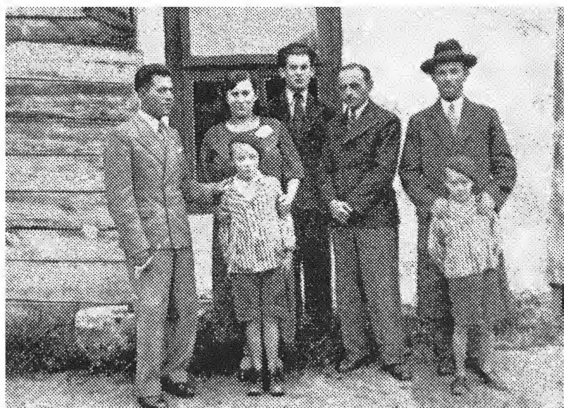

את זכר

אחינו **ווייס שמואל** ובניו

מנציחים

האחים משה ונתן

את זכרם של

ווינברגר אריה
ווינברגר חנה, אשתו
ווינברגר בנימין, בנם
ווינברגר חיים, בנם
אייזן העשיל ומשפחתו

מנציחה

משפחת ווינברגר יעקב

את זכר

דודי **ר' ישראל לעדער** ומשפחתו

מנציח

שמחה דונר

דעם אָנדענק פון

מיינע ברידער:

ווייקסעלבוים פייוועל
ווייקסעלבוים שלמה

מיינע שוועסטער:

רעגינאַ ווייקסעלבוים־אייזנער
ובנה **יוליק**
ווייקסעלבוים פעפקה
ווייקסעלבוים פרידה

פאַראייביקט

עדה ווייקסעלבוים־שטאַרק

את זכרם של

אבינו **כ״ץ אהרן**
אמנו **כ״ץ מייטע**
אחינו **כ״ץ מנחם מענדל**
גיסתי **כ״ץ־אלטער סימה**, אשתו
יעקב, בנם
מרדכי, בנם

מנציחים:

גולדה כ״ץ־מוהליבר
מרים כ״ץ־רוזן
פתחיה כ״ץ
ומשפחותיהם

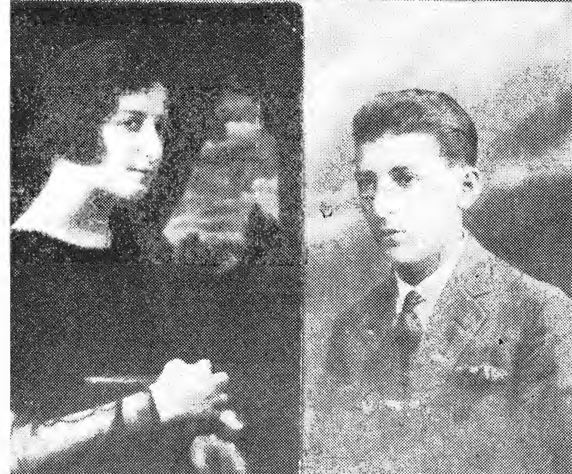

משפחת הורביץ הי"ד

את זכר

אבי מנחם מענדל זייף
אמי סימה
אחי יעקב ואשתו שרה
אחי יוסף
אחותי הודיע ובעלה פנחס הורביץ
מאיר בנם ועמליה בתם

משפחת זייף הי"ד

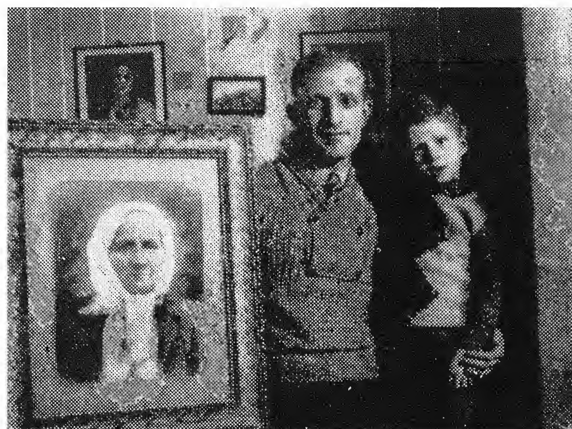
מנציחה
בתם ואחותם זייף-קופלמן פשה

את זכרם של

אמנו רחל כ"ץ
גיסנו מנחם מענדל פענדריך
אחותנו נחמה פענדריך לבית רוקער
וילדיהם

מנציחים
נטע רוקר ואשתו לאה לבית כ"ץ

את זכר

אמי **טאַלער גיטל**

אחי **טאַלער לוי ישראל**

ובנו **מרדכי**

אחי **אלקנה** ואשתו

מנציחה

טאַלער חיה

את זכר

משפחת **כאַנעלעס, לוביטש**

מנציח

משה פעדער, פאריס

פאַמיליע מאַלץ הי״ד

פאַמיליע לאַנגער הי״ד

דעם אָנדענק פון

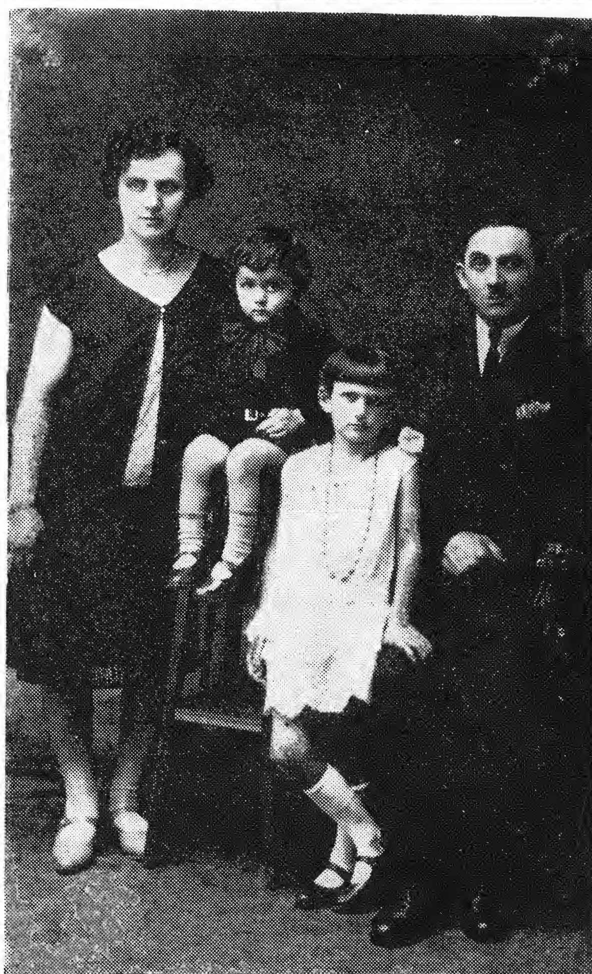
פאַמיליע **מאַלץ**

פאַמיליע **לאַנגער**

פאַראייביקן :

מאַלי און אסתר מאַלץ

את זכרם של

אבינו
מרדכי בן עוזר מונדשטאַק
אמנו
שרה־מלכה מונדשטאַק
אחינו
נפתלי־נתן מונדשטאַק
גיסתנו
אדלה מונדשטאַק
ושלושת ילדיהם
אחותנו
פרידה מונדשטאַק־ווײדהורן
בעלה וילדיהם

מנציחים:

מונדשטאַק יצחק
מונדשטאַק־רובנר שושנה
מונדשטאַק־רעדלער רחל

את זכרם של

לייביש לעמפל
פעסל לעמפל לבית בלושטין, אשתו
מירל לעמפל, בתם
פערל לעמפל, בתם
רבקה לעמפל, בתם
בלושטין פסח
בלושטין אסתר

מנציחה:

פנינה רינגל־וואָלינר

את זכרם של

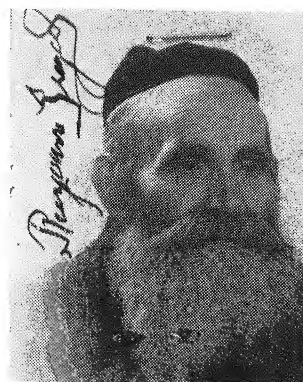
אבינו שלמה סאַמבאַל
אמנו חיה סאַמבאַל
אחותנו הודל־לאה ובנה יעקב
אחותנו פרומעט
אחינו שמאי
אחינו יעקב

מנציחים:

וואָלף סאַמבאַל
סערקה שטיינפעלד־סאַמבאַל
ומשפחותיהם

את זכר

אבינו ואמנו
סבנו וסבתנו
דודי ודודתי

ר׳ בנימין בן **אשר הלוי סיגל** ז״ל

רבקה סיגל, אשתו, ז״ל

ואת זכר

אחינו וגיסותינו
בני דודנו

בנם **בן־ציון הלוי סיגל**
ואשתו **רוזה** הי״ד

בנם **ד״ר אליהו הלוי סיגל**
ואשתו **חנה־מרים** לבית קלינגר הי״ד

מנציחים:

גולדה מייער, ניו־יורק
ד״ר דוד סיגל ומשפחתו, ניו־יורק
סידי וועניג־מייער ומשפחתה, ניו־ג׳רסי
ד״ר זיגי מייער ומשפחתו, ניו־ג׳רסי
יוסף צבי רובין ומשפחתו, תל־אביב

את זכרם של

פאָסט רחל, אחותנו
פאָסט יוסף ואשתו **אלקה** לבית **וואָלפוס**
פאָסט שלמה ואשתו **ביאַנקה**
לבית **שטיגליץ מסוקל**
מאָנטאַג מלכה, בת דודנו

מנציחים:

פאָסט אפרים, ניו־יורק
פאָסט דוד
פאָסט קלאַרה
פאָסט אַביש
פאָסט־גראַף רגינה
ומשפחותיהם

דעם אָנדענק פון

פליישער הירש לייב, פרוי און קינדער
פליישער חיה, זייער טאָכטער
פליישער אהרן־שמעון, פרוי און קינדער
הויזמאַן מרדכי, פרוי און קינדער

פאַראייביקט
באַשע פרימער

דעם אָנדענק פון

פעדער לאה, איר מאַן און קינד

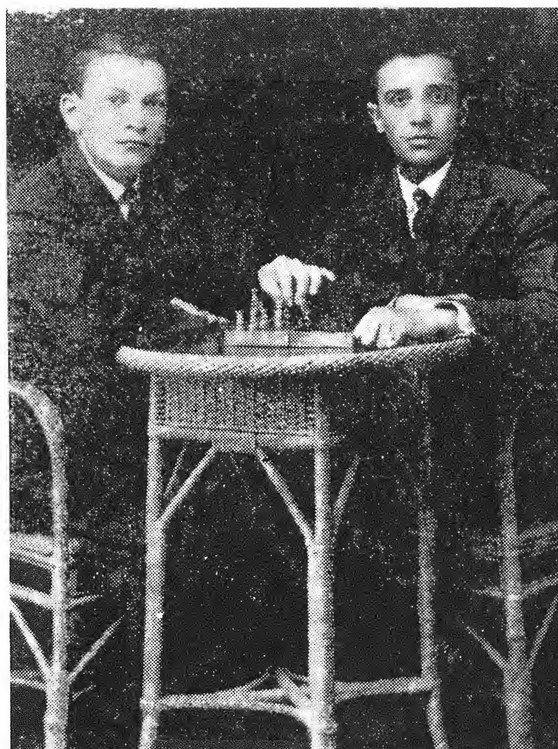
פאַמיליע **שטאַרך**

פאַראייביקט:

פאַמיליע פעדער, פאַריז

את זכר

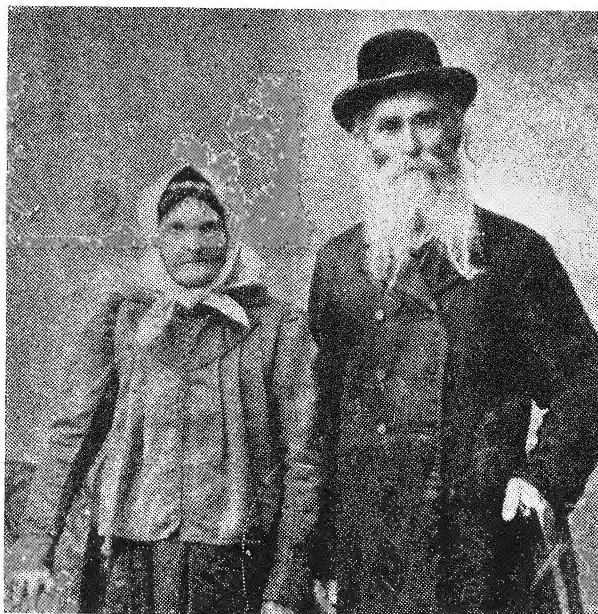
אחותנו **פעלדמאַן־סעגאַל העניא**
אחינו **פעלדמאַן שלמה**
אחותנו **פעלדמאַן־צוקער רבקה**
בלומה, בתה
חנה, בתה

מנציחים האחים:

פעלדמאן־טי יוסף
טי יצחק
טי חיים בער
ומשפחותיהם

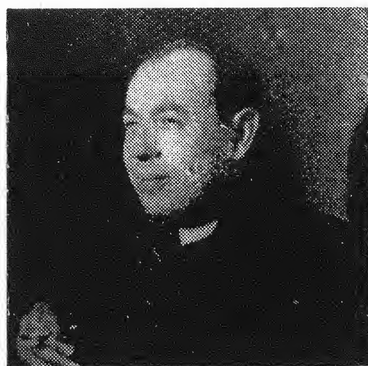
צום אָנדענק פון

פרימער וואָלף און פרוי הענייאַ
פרימער יעקב און פרוי רבקה
פרימער שמואל
פרימער וואָלף
הויזמאַן מרדכי

פאַראייביקט:
פאַמיליע פרימער, פאַריס

את זכרם של

פרייהייטער אברהם, מהבונים והגבאים של ה„קלויזל"

פרייהייטער מלכה, אשתו, אשת צדקה וחסד

פרייהייטער אליהו, בנם

פרייהייטער שלאַמטשי, בתם

פרייהייטער הירשלע, בנם

מנציחים:

פרייהייטער־גרינשטין דבורה
פרייהייטער־זינגער נחמה
פרייהייטער ליפא, מונטרעאָל
דרור־אלטמן ליפא
אלטמן־רוזנבלט צילה
גערטל־וואָלף לייביש

דעם אָנדענק פון

צימערמאַן חיים
צימערמאַן בראַניע, זיין פרוי
צימערמאַן מנחם־מענדל, זייער זון
צימערמאַן דאַכעס חיה
פון מאַגיערוב

פאַראייביקט: **צימערמאַן יודל און לוציאַ**

את זכר

אשתי **עטל** לבית **צימערמאן** והילדים

מנציח:

קלאַגער משה

יזכור:

רחל׳ע — טאָכטער פון אסתר און ישראל קלאַג — און מאַן, **אורי בערגער.** אין 1941 איז אורי מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און לויט פאַרשידענע שמועות איז ער אומגעקומען אין דייטשער געפאַנגענשאַפט.

רחל׳ע, זיין פרוי, מיט זייערע צוויי פיצעלאַך קינדערלאַך, האָבן געפונען זייער אַכזריות׳דיקן טויט אין טויטן־לאַגער בעלזשעץ.

גאָלדע — טאָכטער פון מרים און יצחק גראַף — און מאַן, **שמואל גאבלינגער.** אַלע יאָרן געפלאַנט עולה צו זיין קיין א״י למען השלמת המשפחה. געהאַט צוויי זייער געלונגענע קינדערלאַך. במשך דער גאַנצער צייט איז דער משפחה געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן; ליידער, צוליב אַ פאַראַט מצד פאָליאַקן, איז די משפחה גאבלינגער אומגעקומען כמעט קרוב צום סוף פון דער מלחמה.

הי״ד!

רחל ואברהם קלאַג

את זכרם של
אבי בנימין קנאָבליך
אמי פייגע קנאָבליך
אחיותי דרעסל, מאַטעל וכל המשפחה

מנציח: י. קנאָבליך, בראַזיל

לזכר עולם

שרגא פייוול קעסל
מינדעל, אשתו לבית אורטנער
מאיר, בנם
מטומאשוב לוב.

מנציחה:
משפחת רינגל אברהם מרדכי ז״ל

את זכרם של

אבינו מורנו **ר׳ משה** בן **מנחם מאַנדל ראַטהויז**
נפטר כ״ח טבת תרצ״ג

אחינו **אריה־לייב**
נפל חלל בתור חייל בקרב בימי מלחמת העולם הראשונה
בשנת 1915, במחוז קראשניק על יד לובלין

אמנו **גאָלדע** בת **ר׳ יוסף הלוי**
ושפרינצע מאַנדעל

אחינו **דוד** ואשתו **אסתר** וילדיהם

אחותנו **חנה פייגע**
ובעלה **אפרים קופערשטיין** וילדיהם

מנציחים:

ראַטהויז אפרים־פישל אברהם וחיים
ארה״ב
ראַטהויז מנחם־מאנדל וישׂשכר־דב
איטליה

לזכר עולם

אבינו **משה רוזן**

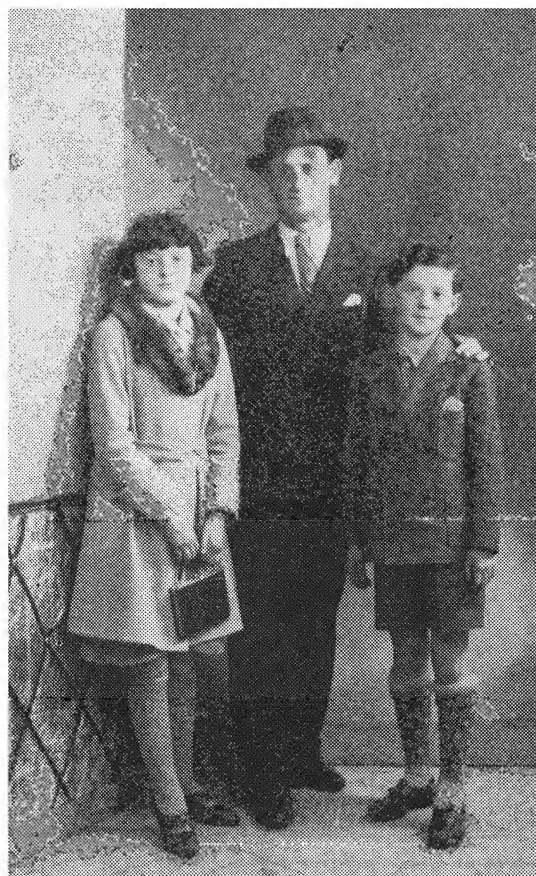
אמנו **פראדל רוזן**

אחינו **שמואל רוזן**

אחותנו **גולדה רוזן**

אחותנו **רחל רוזן**

מנציחים:
כתריאל רוזן ומשפחתו

א ת ז כ ר

אחי **שפאַצנער נתן**, נפטר בפאריז
מתילדה
משה
ילדיו, נספו בשואה

אחי **שפאַצנער אייזיק**

אחי **שפאַצנער יוסף**

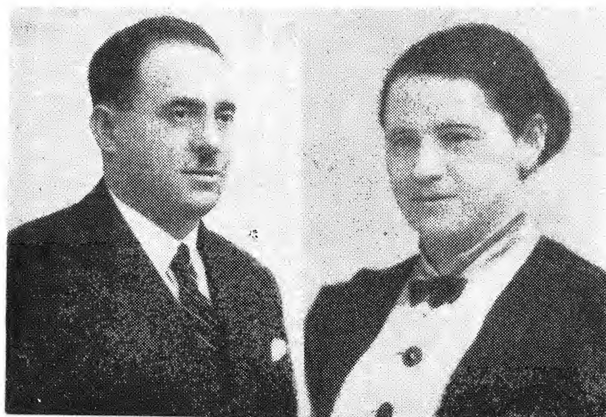
גיסתי **שפאַצנער אדלה**, אשתו, לבית קראַמער
שפאַצנער גיטל
שפאַצנער מלכה
שפאַצנער דוד
ריגער יוטה
ריגער צביה
שוסטער, המשפחה

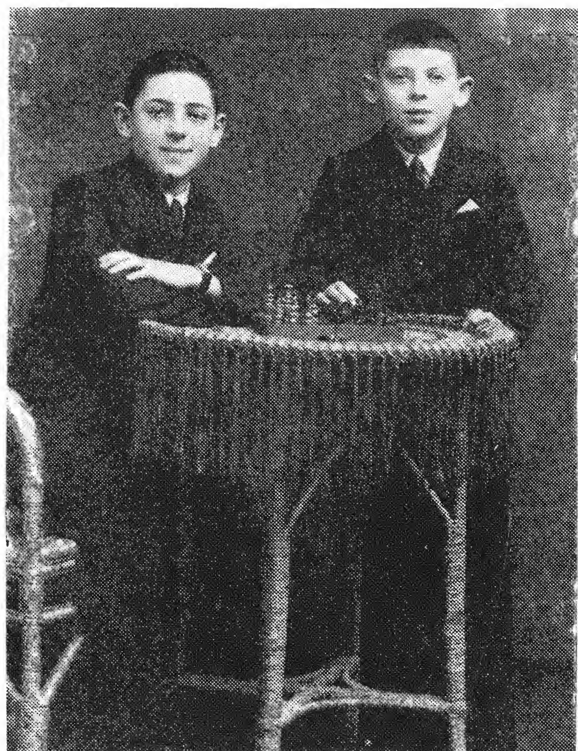

מנציחה:

טובה רעכעס־שפאצנער והמשפחה

את זכרם של

הלפרן אריה לייב
הלפרן גאָלדע לבית **שפּאַצנער**, אשתו
הלפרן מרדכי־מאטעש, בנם
הלפרן חיים־אימעק, בנם

מנציחה אחותה:

טובה רעכעס־שפאצנער והמשפחה

את זכר

אחותי **חנה שפירא**
ובעלה **ויקטור מייזעלמאן**
וילדיהם
אחותי **יוטה שפירא**
ובעלה **ראובן בערגער**
וילדיהם

מנציחה:

האחות רבקה יוזביץ־בוימוואָל
לבית שפירא

צום אייביקן אָנדענק

מיין פרוי הודז׳שע האַדל (לאה) בת שלמה סמבול

מיין קינד יענקעלע (יעקב)

מיין פאָטער בנימין בן יעקב

מיין מוטער פערל בת חיים

מיין ברודער יאָסל (יוסף) און פאַמיליע

מיין ברודער הערש און פאַמיליע

מיין ברודער לייביש

מיין שוועסטער ציוויע מיט איר מאַן און קינד

מיין שוועסטער חיה׳טשע

מיין פעטער איטשע בן חיים און פאַמיליע

מיין פעטער הערש בן חיים און פאַמיליע

מיין פעטער יואל בן יעקב און פאַמיליע

דער טרויערנדער:

חיים שפאַצער, מילאַנאָ (איטאַליע)

ת פ ו צ ו ת

די יידישע צעשפּרייטונג

ראווא רוסקא אמאל

ליב לעוו
מאָנטעווידעאָ

יעדער טראָגט נאָך אין האַרצן די גאָלדענע פעדים, וואָס האָבן אונדז צוגעבונדן צו דער „אַלטער היים". ביי יעדן פון אונדז טליען די נאָגנדיקע בענקשאַפטן נאָכן געבורטס־אָרט, ווו מיר האָבן צום ערשטן מאָל דערזען דאָס ליכט; ראָמאַנטיש פאַרבראַכט די יוגנט.

אַ דיכטער (דוכט זיך ל. יאפע) זינגט וועגן זיין שטעטל:

„אָט זע איך ווידער מיין קליניק שטעטעלע,
אָט זע איך מיין חלום,
מיין פאַרגאַנגענעם יוגנט־טרוים..."

בפרט, אַז דאָס שטעטל איז חרוב געוואָרן מיט אַלע טייערע, אייגענע און נאָענטע.

שרייבן איבער דער שטאָט ראַווא רוסקאַ, בין איך אַ גלייכבאַרעכטיקטער, ווייל מיין ליבע פרוי, העלע שיפפער איז אַן אָפּשטאַמיקע פון ראַוואַ און אין משך פון מער ווי 40 יאָר הייראַט איז מיר דער קרייז נישט געווען פרעמד; ווייל די טעמע פון פאַרשיידענע דערינערונגען, ווען מיין פרוי האָט זיך באַגעגנט מיט אירע יוגנט־פריינט, איז געווען ראַוואַ־רוסקאַ. כ'בין באַאיינפלוסט געוואָרן פון אירע טויזנטער דערינערונגען און עפּיזאָדן און ס'דאַכט זיך מיר אויס, אַז כ'בין איינער פון אייער שטאָט.

אָבער ווי זאָגט מען: אַ גאַסט אויף אַ ווייל... האָב איך אויך עפּעס געזען און זאָג: אַ שטאָט — אַ פעסטונג פון בעלזער חסידות — לויט זייער הלבשה און פרומקייט. מען האָט געהאַט דעם איינדרוק, אַז זיי דאָמינירן די שטאָט. אָבער קומענדיק אין קאָנטאַקט מיט דער אָרטיקער יוגנט האָט מען געזען אַ גאַנץ אַנדערע וועלט: פּראָגרעסיוו־ציוניסטיש געשטימטע יונגעלייט מיט אַ קלאָרן קוק אויף וועלט־געשעענישן און מיט זאָרג פאַר יידיש־געזעלשאַפטלעכע דערגרייכונגען. מ'האָט געקענט מיט זיי פאַרברענגען, שמועסן אויף אינטערעסאַנטע טעמעס און האָבן אַ תענוג רוחני.

נאָך מיין אַרויסוואַנדערן אין יאָר 1930, קיין אורוגווייַ, אין דער שטאָט מאָנטעווידעאָ, האָב איך זיך געטראָפן מיט אַ היפּשער צאָל יונגעלייט פון ראַוואַ און סביבה. ס'האָט זיך געמערקט ביי זיי די זעלבע דינאַמישקייט ביים בויען דאָס דאָרטיקע יידישע לעבן, ווי ציוניסטישע אגודות, קהילה לעבן. זיי זענען געווען טעטיק אויף אַלע געביטן פון שאַפן ווירטשאַפטלעכע, פינאַנסיעלע אינסטיטוציעס, וואָס האָבן מיט דער צייט געבראַכט גרויס נוצן און כבוד דער דאָרטיקער יידישער געזעלשאַפט. ספּעציעל האָבן זיך אויסגעצייכנט איטשע האַלץ ז"ל און בעריש מאַרגוליעס ז"ל. דער לעצטער האָט פאַרלייגט אַ מאָדערנע יידישע דרוקעריי. געווען אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פון מזרחי וואָכנבלאַט „דער מאָמענט".

זלמן באַך־ליינוואַל איז אַן אַקטיווער עסקן אין פאַרשידענע אינסטיטוציעס פון עמיגראַציע און הילף.

אין אַלגעמיין איז דער דאָרטיקער יידישער ישוב מאָ־

ראַוועהער נשים־עסקניות אין בראַזיל

זיצנדיק: רייזל ברינגער־מאַלץ; מאַלע לאַנגער־מאַלץ.

שטייענדיק:ביילע גאָלדער־מאַרין; צפורה גאָלדער־סלאָוויצקי; דבורה גאָלדער־וואָלף; אסתר מאַלץ־דיקער; רייזעלע שפּריצער.

טעריעל גוט אַוועקגעשטעלט. אונדזערע ראַוועער לאַנדסלייט פאַרנעמען אין אינדוסטריע און האַנדל אַ בכבודיק אָרט. זייערע קינדער — פּראָפעסיאָנאַלן: דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן. דער זון פון לייזער בערגער ז״ל, יעקב בערגער, פאַרנעמט אַ פּראָפעסאָרן קאַטעדרע אין מאָנטעווידעאָר אורניווערסיטעט.

דאַקעגן אין בוענאָס איירעס זענען דאָ גאָר ווייניק ראַוועער לאַנדסלייט. כ׳האָב דאָרט געלעבט איבער דרייסיק יאָר און געטראָפן גאָר נישט קיין באַדייטנדע צאָל און ביי נישט קיין געהויבענע מאַטעריעלע פאַרהעלטענישן, מיטן אויסנאַם דער לאַנדסמאַן איטשע מונדשטאָק, וואָס האָט דאָ אַ שוועסטער, שושנה רובנער. דער זון פון מונדשטאָק, מאָטל, האָט פאַרנומען אַ הויכן פּאָסטן אין די דאָרטיקע טעלעוויזיע־פּראָגראַמען. אַ באַגאַבטער בחור מיט הויכער אינטעליגענץ. לעצטנס פאַרנעמט ער אַן אָנפירנדיקן פּאָסטן אין איינע פון די גרעסטע שפּאַניש־אַרגענטינער פאַרלאַגן.

דאַן, יאָסל אויערבאַך־פרענקעל און זיין פרוי סאַבינע.

אינטעליגענטע מענטשן און אַקטיוו אין יידיש־נאַציאָנאַלן לעבן. זי איז באַזונדערס אַקטיוו אין „וויצאָ״.

אין די אַרגענטינער גרעסערע פּראָווינץ־שטעט ווי: אין סאַנטאָ־פע, אין ראָזאַריאָ, וווינען מער ראַוועער, צווישן זיי די פאַמיליע האַלפערן. כמעט אַלע זענען גוט סיטואירט.

כ׳מיין, אַז דאָס קאַפּיטל דרום אַמעריקע איז פאַר מיר געענדיקט. נאָך דעם ווי מיר זענען מיט איבער 4 יאָר צוריק עולה געווען אין געשטרעבטן לאַנד — ישראל, ווו אונדזערע קינדער האָבן זיך איינגעוואָרצלט מיט יאָרן פריער.

אָנקומענדיק אַהער איז פאַר אונדז געווען אַן איבעראַשונג און גלייכצייטיק אַ סאַטיספאַקציע, ווען מיר האָבן באַגעגנט קיין עין הרע אַזוי פיל ראַוועער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן באַצייטנס באַוויזן עולה צו זיין נאָך פאַרן חורבן. דאָס איז אַ באַווייז, אַז די ציון־אידעע איז ביי זיי געווען אַ לעבנס־אידעאַל, וואָס זיי האָבן פאַרווירקלעכט. נאָך פריידיקער איז דער פאַקט, וואָס זיי מיט זייערע קינדער האָבן זיך פאַרוואָרצלט ביים בויען די מדינה.

לאַנדסלייט אין קאַנאַדע

אויך אין קאַנאַדע געפינען זיך עטלעכע משפחות פון אונדזערע שטעטישע. נאָכן גרויסן אומגליק האָבן דאָרט זיך איינגעאָרדנט נאָך אייניקע משפחות, ווי: וואַלפוס, קלאַגער, אויך אַ טאָכטער פון אברהמטשע עדעל, אַ טאָכטער פון ישראל וואַקסמאַן א. אַ.

אין מאָנטרעאַל געפינען זיך לייבוש גערטעל, וועלכער איז יאָרן לאַנג אַן אַקטיווער ציוניסטישער עסקן און דאָרט האָט אויך געלעבט זיין פרוי שלאָמטשע פרייהייטער ז״ל, די ברידער מאיר און פסח שפּיראַ, נטע רוקער און זיין פרוי לאהטשע כץ און נאָך אַנדערע.

אין טאָראָנטאָ וווינען די שוועסטער ביליג (די שוועגערינס פון לייבוש וועבער ז״ל) און אידאַ פאָגעל־ריביטווער.

אין רעדזשאַינע געפינען זיך בעני שאַפּיראָ און זיין פרוי אסתר. בעני איז אַ באַקאַנטער און באַוווסטער עסקן אַלע זיינע יאָרן. איז זייער אַקטיוו אין פאַראייניקטן קאַמפּיין, פאָרזיצער פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס אין שטאָט. איז אויך אַקטיוו אין דער פּאַרטיי „התאחדות פּועלי־ציון״. אין די יאָרן 1960 ־ 1959 געווען קהילה פּרעזעס. ער האָט שוין עטלעכע מאָל באַזוכט ישראל, ווו ס׳געפינען זיך זיין פאַרהייראַטע טאָכטער. אַ גרויסער נדבן פאַר ישראל און פאַרשיידענע אינסטיטוציעס אין רעדזשאַינע.

תמיד ביי זיינע באַזוכן אין ישראל ווערט ער און זיין פרוי אויפגענומען זייער וואַרעם פון פאַרשידענע פּערזענלעכקייטן אין לאַנד.

יוסט ג.

די נייע היים

אליהו-זעליג אַלטנער
ניו־יאָרק

שווער צו פֿאַרגעסן די געבורטס־היים, די יוגנט־יאָרן, ווו כ׳זאָל זיך נישט געפֿונען — שטייט דאָס אַלץ פֿאַר מיינע אויגן.

אין יאָר 1927 בין איך געקומען קיין אַמעריקע, שוין מער ווי 45 יאָר, אָבער די יוגנט־יאָרן האָב איך נישט פֿאַר־געסן. זיי זענען איינגעקריצט אין מיין זכרון.

כ׳האָב געזונגען ביי חיים חזן מיט אברהמעלע קלאָג איטשע געליס, הערשל אייזען, משה שעכטער און אַנדערע. מיר פֿלעגן געבן קאָנצערטן אין דער געגנט.

שבת פֿלעגן מיר גיין שפּאַצירן אין וואָלקאָוויצער וואַלד און די שקצים פֿלעגן אונדז באַוואַרפֿן מיט שטיינער. אויך אין דער פּוילישער שולע, ווו איך האָב געלערנט, פֿלעגן זיך נישט איין מאָל די יידישע שילער מוזן פֿאַרטיידיקן.

ס׳איז געווען אַ שטאָט פֿון אַ סך גוטס, פֿאַרשיידענע מענטשן און אַ גרויסע אינטעליגענטע יוגנט.

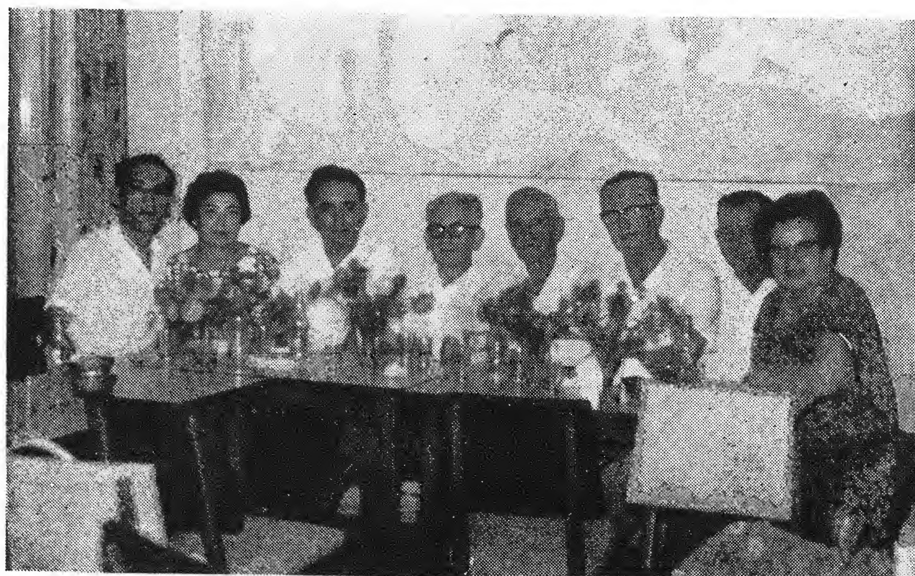
ס׳לאָזט זיך נישט פֿאַרגעסן דער מאַרק־טאָג, וואָס פֿלעגט פֿאַרקומען יעדן מאָנטיק. די פּויערים פֿון דער געגנט פֿלעגן קומען אין שטאָט אַריין פֿאַרקויפֿן זייער פּראָדוקציע און איינקויפֿן פֿאַר זייער געברויך ביי די יידישע קרעמער, וואָס האָבן זיך בעיקר קאָנצענטרירט אין רינג.

זומער, אין די הייסע טעג, פֿלעגן מיר גיין צו דער ריקע זיך אויסבאָדן און אָפּקילן אונדזערע קערפּערס.

דאָ, אין אַמעריקע, בין איך שוין עטלעכע יאָר פּרעזעס פֿון דער ראַוועַר סאָסייעטי (פֿאַרבאַנד). אין דער אַלטער היים האָב איך זיך געפֿילט צווישן אייגענע, און דאָ איז מען נאָר אַ נומער. דעריבער ווערן יענע יוגנט־יאָרן דערמאָנט מיט גרויס בענקשאַפֿט נאָך היינט.

אין מיטן: אליהו־זעליג־עדי אלטנער, פּרעזעס פֿון דער ראַווא־רוסקער „סאָסייטי" אין ניו־יאָרק
רעכטס: אלעזר אלטנער, ברודער פֿון פּרעזעס
לינקס: ראַטהויז חיים

קבלת פנים פֿון ר׳ שמואל (סעם) עסיג אין תל־אביב

די ערשטע גרינדער פון דער ראוועך „סאָסייטי״ אין ניו־יאָרק

מיינע זכרונות פון ראַווע אין יאָר 1906

שמואל (סעם) עסיג
ניו־יאָרק

מיינע עלטערן האָבן דעמאָלט געוווינט אין אַ דאָרף לעבן טשעשינאָוו. כ׳בין געפאָרן מיט דער באַן פון לובאַטשאָוו קיין ראַווע. געווען איז דאָס אין אַ דאָנערשטיק. קיין ראַווע בין איך אָנגעקומען פאַרנאַכט. כ׳האָב געגומען אַ פיאַקער פאַר 10 גרייצער און אַריינגעפאָרן קיין ראַווע. כ׳בין

רעכטס: ר׳ שמואל־סעם עסיג, הויפּטסעקרעטער און קאַסיער פון דער „סאָסייטי״. טי חיים בער, זון פונעם „זאַמד״־בית־המדרש־חזן, ר׳ אברהם משה פעלדמאַן, היינט אין ישראל.

געפאָרן זיך געזעגענען מיט מיין משפחה, מיט מיין פאָטערס שוועסטער מאַלע שטיינבאַך.

מיין פעטער האָט געהאַט נאָך צוויי ברידער — נטע און אברהמטשע שטיינבאַך און צוויי שוועסטערס.

מיין פעטער שמאי ז״ל איז געווען אַ בעל־הבית, אַ רייכער ייד, אַ צדקה־געבער. געוווינט אין ראַווע.

פרייטיק פאַרנאַכט צו קבלת שבת האָט מיין פעטער שמאי זיך געגרייט גיין אין שול דאַוונען מיט זיין זון יאָשע. ער האָט אָנגעטאָן זיין זיידענע בעקעשע מיט אַ סאָבל שטריימל; מיין קוזין יאָשע — אין אַ סאַמעטענעם קאַפּעליוש. איך, אַ דאָרפס־יינגל, אָן פּאות, מיט אַ קורץ רעקל און טוכענעם קאַפּעליוש בין מיטגעגאַנגען. מיין פעטער האָט געהאַט אַ פּלאַץ ביי דער מזרח־וואַנט. איך בין געבליבן נישט ווייט פון דער טיר. אַלע האָבן געקוקט אויף מיר און מ׳האָט מיר געפרעגט ווער איך בין. איך האָב זיי געזאָגט, אַז שמאי איז מיין פעטער און כ׳בין געקומען צו אים זיך געזעגענען, ווייל כ׳פאָר קיין אַמעריקע.

קומענדיק פון שול אַהיים איז די שטוב געווען שיין באַלויכטן פון די שבת־ליכט אין זילבערנע לייכטער. דער טיש געדעקט מיט שיינע חלות. מיין מומע מאַלע האָט געטיילט יעדן פיש, יויך מיט לאָקשן. נאָך דער ברייטער סעודה האָט מען געזונגען זמירות.

ווען כ׳שרייב יעצט די שורות דאַכט זיך מיר, אַז אַלץ קומט אַצינד פאָר.

שבת אין דער פרי בין איך ווידער געגאַנגען אין שול. נאָכן טשאָלנט און לאָקשענעם קוגל בין איך אַרויס אין גאַס זען ראַווע. נעבן ראַטהויז — אַ סך יידן, שבתדיק געקליידעט; פּרויען מיט שייטלען; יינגלעך און מיידלעך זענען געגאַנגען שפּאַצירן אַרום ראַטהויז. די אַטמאָספער איז נישט צום באַשרייבן.

נאָך שבת האָב איך זיך מיט זיי געזעגנט און אַוועקגעפאָרן אַהיים זיך גרייטן צו דער רייזע קיין אַמעריקע.

חברת בני לוי יצחק אנשי ראווא־רוסקא

שמואל (סעם) עסיג
ניו־יאָרק

מיין אַקטיוויטעט אין דער סאָסעיטי פ:הריואַספּ

אין יאָר 1911 בין איך געוואָרן אַ מיטגליד אין דער ראַווא־רוסקער סאָסיעטי. די ערשטע פאַר יאָר פון מיין זיין אין אַמעריקע האָב איך נישט גענומען קיין אַנטייל אין די פאַרזאַמלונגען.

אין דער סאָסיעטי זענען געווען פאַרשידענע פאַסירונ־גען. זי איז געוואָרן גרעסער. צו יעדער פאַרזאַמלונג זענען געקומען מער מיטגלידער. ס׳האָבן זיך געשאַפן גרופּעס, וואָס האָבן נישט איינגעשטימט מיט די פירער פון דער סאָסיעטי.

ס׳האָט זיך געמאַכט אַ צופאַל און די סאָסיעטי האָט געוואָלט עפּעס דורכפירן, האָט מיר מיין ברודער עובדיה געזאָגט, אַז כ׳זאָל קומען צו דער קומענדיקער פאַרזאַמלונג. כ׳בין געקומען און געשטימט פאַר דער סאָסיעטי. אַזוי אַרום בין איך געוואָרן פאַראינטערעסירט און געגאַנגען צו מע־רערע פאַרזאַמלונגען.

בעתן מיטינג, ווען מ׳האָט געדאַרפט נאָמינירן נייע באַ־אַמטע פאַרן קומענדיקן יאָר האָט איטשע געבעל, אַקטיווער מיטגליד אין דער סאָסיעטי, פאָרגעלייגט מיין קאַנדידאַטור אַלס וויצע פרעזעס פון דער סאָסיעטי. אויפן צווייטן מיטינג בין איך געוויילט געוואָרן און אַזוי בין איך געוואָרן אַקטיוו. אין משך פון די 59 יאָר בין איך געווען עטלעכע מאָל פרעזעס. יעצט בין איך פינאַנס־סעקרעטאַר. כ׳וואָלט זיך שוין געוואָלט אָפּרוען, אָבער ס׳איז נישטאָ ווער ס׳זאָל איבערנעמען דעם אַמט.

מיר האָבן געוויסע פאַרפליכטונגען צו די מיטגלידער, מוז איך דאָס אָנהאַלטן ביז דער רבונו של עולם וועט מיר געבן כח דאָס צו טאָן. מיר האָבן נישט קיין מיטינגען. די עלטערע קענען נישט קומען און די יינגערע ווילן נישט קומען. אונדזער סאָסיעטי האָט 80 מיטגלידער מיט פאַ־מיליעס און 35 אלמנות. מיין אויפגאַבע איז זען, אַז אַלץ זאָל זיין אין אָרדענונג פאַרן וויל פון אַלעמען.

כ׳וויל דערמאָנען, אַז אַ גאַנצע ריי לאַנדסלייט זענען געווען אַקטיוו, באַזונדער לייבוש מאָרגענשטערן און דוד פאַרב.

די סאסייעטי אין ניו יארק

חיים ראַטהויז
ניו-יאָרק

דער פאַריין, ווי ער ווערט גערופן, „חברה בני לוי יצחק אנשי ראַוואַ-רוסקאַ", איז געגרינדעט געוואָרן דעם 5טן מאי 1900 דורך משה נויער. דער ערשטער פרעזידענט איז געווען דוד אוהר.

מיר קענען זיך לייכט משער זיין דעם צוועק און די סיבה, וואָס האָט געפירט צו דער גרינדונג פון דער חברה. די מענטשן, וועלכע האָבן אויסגעוואַנדערט צוליב פאַרשי־דענע סיבות ביים סוף פון פאַריקן יאָרהונדערט, זענען גע־קומען אַהער נאַקעט און באָרוועס, אָרעם ועירום בחוסר כל.

אין דער דאַמאָלדיקער צייט זענען נישט געקומען קיינע גרופן, קיינע חברות עמיגראַנטן פון אונדזערע מקו־מות. די איינצלנע מענטשן, וועלכע זענען געקומען, זענען געווען עלנטע. וואָס אַנבאַלאַנגט געזעלשאַפט איז די גרעס־טע שטאָט גלייך צום קלענסטן דאָרף. מען האָט נישט אַזוי שנעל איינער מיטן אַנדערן עפּעס אַ שייכות. מ׳קאָן אָפּ־ווינען מיט מענטשן אויף איין שטאָק צענדליקער יאָרן און מ׳זאָל זיך נישט קענען. די עלנטקייט איז געווען סיי גייסטיק, סיי מאַטעריעל. קיינע הילפס-אָרגאַניזאַציעס, ווי „דזשאָינט" און „היאַס" זענען דאַמאָלסט נישט געווען.

דאָס איינציקע גליק איז געווען, וואָס די נייע עמי־גראַנטן האָבן זיך קאָנצענטרירט אין איין געגנט און דאָס האָט דערמעגלעכט, אַז די עלנטע זאָלן זיך צוזאַמען נעמען, גרינדן אַ פאַריין, כדי נישט אַזוי שטאַרק צו פילן דאָס פאַרלאָרנקייט און עלנטקייט. אַזוי אַרום קאָן מען זאָגן, אַז דער צוועק איז געווען אַ ריין געזעלשאַפטלעכער. דאָך געווען מענטשן פון איין שטאָט, מיט מער וויניקער אַן איינהייטלעכן קולטורעלן ניוואָ. איינער האָט דעם צווייטן באַדאַרפט. אויך האָט זיי פאַראייניקט די בענקשאַפט נאָך דער אַלטער היים, דעם שטעטל, ווו מ׳איז געבוירן. די בענק־שאַפט האָט מען נאָר געקענט ברענגען צום אויסדרוק פאַר אייגענע, פאַר מענטשן פונעם זעלבן שטעטל. מען האָט זיך געקענט טיילן מיט איינדרוקן פון דער אַלטער היים.

ס׳זעט אויס, אַז דער דאַמאָלסטיקער עמיגראַנטן-עלע־מענט איז געקומען מיט אַ געוויסן באַגאַזש פון יידישקייט, אין קעגנזאַץ צו די שפּעטערדיקע עמיגראַציעס, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן ראַדיקאַלן עלעמענט און דורך פאַרגרעבט־קייט געווען איינגעשטעלט קעגן יידישקייט.

דער נאָמען פון דער חברה באַווייזט דאָס, ווייל דער נאָמען לוי יצחק איז געווען פונעם רב פון ראַוואַ, וועלכער איז געווען פאַר ר׳ בעריש ראַפּאַפּאָרט. ס׳זעט אויס, אַז ער האָט געלעבט אַ דור פריער און געווען רב ביז אָנהויב פון די זיבעציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט. הרב ר׳ בעריש ראַפּאַפּאָרט איז געווען רב בערך 30 יאָר אין ראַוואַ און איז נסתלק געוואָרן אין יאָר תרס״ד.

פון רעכטס: ר׳ חיים אלטנער, פּאַטער פון פרעזעס; ר׳ בעריש ראַפּאַפּאָרט, זון פון הרב ר׳ מאיר׳ל ראַפּאַפּאָרט; הרב ר׳ מאיר׳ל ראַפּאַפּאָרט און מיסטער קאַרמאַן פון נאַראָל ביי אַ יערליכע אַזכרה אין ניו-יאָרק.

די חברה עקזיסטירט שוין ביי 70 יאָר. זעלבסטפאַר־שטענדלעך, אַז צווישן די אויפגאַבן דאָן, אַ חוץ געזעל־שאַפטלעכע, איז געווען צדקה. אַרויסהעלפן אַ נויטבאַ־דערפטיקן. און דאַן זענען זיכער געווען אַזעלכע, וואָס האָבן דאָס באַדאַרפט. ווי שוין באַטאָנט זענען דאַמאָלסט נישט געווען די גרויסע הילפס-אָרגאַניזאַציעס. די טעטיקייט האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט.

אין נאָרמאַלע צייטן האָט יעדער אַרויסגעהאָלפן זיין משפחה אין דער אַלטער היים און די חברה האָט אונטער־שטיצט כלל-זאַכן אין דער אַלטער היים. אויך נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה האָבן זיי אויסגעשטרעקט אַ העלפ־פנדע האַנט צו די געבליבענע, וואָס האָבן דאָס באַדאַרפט.

זאָל דערמאָנט ווערן די פיל יעריקע אַקטיוויטעט פון חבר משהלע כ״ץ ז״ל און נאָך אַנדערע, איבערהויפּט בעת

און נאָכן צווייטן וועלט־קריג. זיי האָבן נישט גערוט, כדי צו העלפן אַ לעבן געבליבענעם לאַנדסמאַן.

צו די אַלע טעטיקייטן איז אויך צוגעקומען די מוסטער־האַפטע אָרגאַניזירטע אַרבעט פון חסד של אמת, די אַרבעט, וואָס אין דער אַלטער היים האָט געטאָן די חברה קדישא.

לעצטנס האָט די געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אויפגע־הערט, ווייל די אַלטע עמיגראַנטן האָבן אויסגעוואַנדערט אין אַנדערע געגנטן און אַ נייער שטראָם פון עמיגראַנטן איז נישטאָ. די אַלטע היים איז חרוב געוואָרן.

היינט צו טאָג איז די הויפּט אויפגאַבע פון דער סאָ־סיעטי נאָר חסד של אמת. די חברה האָט זיך תמיד געפירט אויף אַ דעמאָקראַטישן אופן. אויף אַן אַלגעמיינער פאַר־זאַמלונג ווערט געוויילט אַ פאַרשטייערשאַפט און אַלע האָבן געטריי און ערלעך געדינט דעם פאַריין.

לעצטנס ווערט אַלעס איינגעשרומפּן. אַלטע לייט גייען דעם וועג פון אַלע לעבעדיקע. היינט איז נאָך דאָ אַ קליין הייפעלע, וואָס האָט אַ קאָנטאַקט מיט דעם ארגון יוצאי רוה־רוסקה אין ישראל און דאָס גיט צו כח אָנצוהאַלטן דעם פאַריין. אַ נייער צופלוס פון לאַנדסלייט, ווי אין די פריערדיקע יאָרן, איז נישטאָ.

די חברה האָט געהאַט אַן אייגענעם בית־המדרש מיט אייגענע ספרי־תורה. אַזוי לאַנג ביז מ'האָט געדאַוונט אין איין געגנט איז אַלץ געווען אַקטיוו. היינט האַלט מען די ספרים ביי אַן אַנדערע חברה.

אין דער לאַגע איז אַלץ אין צושטאַנד פון אויפלעזונג. מיט דער צייט וועט גאָרנישט בלייבן און ס'קאָן אַנדערש נישט זיין. אויך אין ישראל וועט דער ארגון יוצאי רוה־רוסקה נישט זיין אייביק. דעריבער איז דאָס איינציקע, וואָס קאָן בלייבן, דער ספר הזכרון, וואָס מ'גייט אַרויסגעבן. דער ספר וועט בלייבן לזכרון עולם פון דעם יידישן לעבן אינעם קליינעם שטעטל, וואָס האָט געהייסן ראַוואַ רוסקאַ, פון וואַנען ס'וועט שוין קיין נייער לעבנס־שטראָם נישט קומען, נישט קיין ישראל און נישט קיין אַמעריקע.

קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה

ב"ה חברה בני לוי יצחק אנשי ראווא רוסקא

השוב'ע מעמבערס און לאנדסלייט:

מיר לאָזען אייך וויסען דאָס מיר וועלען אָבהאַלטען די יעהרליכע הזכרה פאַר אונזערע קרובים, פריינד און לאַנדסלייט פון ראווא רוסקא און אומגעגענד זונטאג נאָכמיטאג, 2 אזייגער פינקטליך, דעצעמבער דעם 14טען, 1969, אין 154 הענרי סטריט, ניו יאָרק.

אינזער השוב'ער הרב הגאון ר' יצחק מאיר ראפאפארט שליט"א, וועט מזכיר זיין אלע קדושים פון ראווא רוסקא און אומגעגענד.

דער באַוואוסטער חזן ר' אבגדור געלב וועט מאַכען די הזכרה.
פאַרפעלט נישט צו קומען.

The yearly memorial meeting for our departed relatives and friends of Rawa Ruska will be held on **Sunday afternoon December 14th, 1969**, 2 p. m. sharp, at **154 Henry Street**, New York City.

Our worthy Rabbi I. RAPAPORT and Cantor A. GELB will conduct these services. Don't fail to attend.

EDWARD ALTNER, Pres. JACK METHAL, Vice-Pres. SAM ESSIG, Secretary

ניו־יאָרקער איינלאַדונג צו דער אזכרה.

דעריבער איז די איינציקע טרייסט צו בויען דאָ אין ישראל אַ ניי לעבן און פאַרזעצן די אַלטע, יידישע טראַדי־ציע. אַנשטאָט דעם עבר, מיט וועלכן מיר קענען זיך אַזוי לייכט נישט שיידן, וועלן מיר האָבן אַ ליכטיקן און גלענצנדן עתיד, וואָס וועט ווייטער שמידן די גאָלדענע קייט ביז אין דער ווייטער צוקונפט אַריין.

פון רעכטס: ר' יעקב מעטאַל, סאָסייטי־אויסשוס־חבר; ר' חיים ראַטהויז, ר' חיים בער טי אויף אַ חברים־מיטינג אין ניו־יאָרק.

די סאָסיעטי עקזיסטירט נאָך אַ דאַנק דער אומדערמיד־לעכער אַרבעט פון שמואל עסיג און איר פּרעזידענט עדי אַלטנער. ר' שמואל עסיג האָט פיל דערפאַרונג צו פירן אַזאַ חברה און האָט אַ גוט הארץ. ער זוכט צו אונטער־שטיצן. מ'דאַרף האָבן אַזעלכע מענטשן און נישט תמיד זענען זיי דאָ ער איז שוין קיין עין הרע אַ בן שמונים וחמש. הלוואי זאָל ער זיין געזונט און קענען נאָך לאַנגע יאָרן אָנ־גיין מיט זיין אַרבעט פאַר אונדזער חברה. פּראָפעסיאָנעל אַרבעט ער שוין נישט, האָט ער צייט פאַר אונדז.

דער פּרעזידענט, עדי אַלטנער, איז אַ גוט־האַרציקער מענטש. ער וואָלט געוואָלט אַלץ טאָן, וואָס מ'קאָן נאָר. ער איז אַן אידעאַלער מענטש. גיט זיך אָפּ אויך מיט אַנדערע אָרגאַניזאַציעס. ברענגט פאַר דער געזעלשאַפט גרויס נוצן.

מיט דער 70־יאָריקער אַרבעט פון דער חברה איז זיך נישטאָ וואָס צו שעמען און אויך נישט מיט אונדזערע לאַנדסלייט. תמיד האָט זיך געפונען עמעץ, וואָס זאָל אונ־טערשטעלן אַן אַקסל. ס'איז געווען אַן אַדרעס פאַר דער טעטיקייט פאַר דער אַלטער היים. מ'האָט געקויפט אַ סך

ישראל־באַדס. מ׳העלפט אַרויס וועמען ס׳לאָזט זיך. ספּע־ציעל האָט מען זייער פיל געהאָלפן הרב ר׳ מאיר ראַפּאַ־פּאָרט, חוץ מיט געלט, מיט כבוד און אָנזען.

די אַרבעט, וואָס מ׳האָט אַריינגעלייגט אין חינוך פון די קינדער איז נישט געגאַנגען לאבוד, ווען זיי זענען אַרויס־געפאָרן אין דער גרויסער וועלט אַריין. זיי האָבן בייגע־טראָגן צום גרויסן בנין, וואָס האָט געהייסן ראַוואַ רוסקאַ, האָלץ צום פייער, כדי די צוקונפטיקע דורות זאָלן זיך קענען וואַרעמען. קיינער וויל נישט אָנהויבן געשיכטע פון היינט און אַרויסנעמען דאָס קאַפּיטל ראַוואַ רוסקאַ פון דער לאַנגער געשיכטע־קייט ווייל אויך קיינער נישט. עס וואָלט געווען אַ געפעלשטע און געקינסטלטע געשיכטע.

ראַווער יידן אין אורוגוויי

איטשע ערדמאַן
מאָנטעווידעאָ

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען אויך די ראַ־ווער יידן האָבן אָנגעהויבן אויסצוּוואַנדערן אין פאַרשידענע לענדער פון דער וועלט, זענען אַ סך אונדזערע שטעטישע געקומען קיין אורוגוויי און זיך הויפּטזעכלעך באַזעצט אין מאָנטעווידעאָ. דאָ, האָבן זיי זיך, דורך אַרבעט און האַנדל, געשאַפן עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, אויפגעשטעלט משפחות און געבויט היימען. אויך איך צווישן זיי.

ר׳ נח שטיינפעלד ז״ל

ביי אונדז זענען געבוירן געוואָרן פיר זין. דער עלט־סטער, שמשון, האָט געענדיקט פאַר אַ דאָקטאָר אין מעדי־צין און האָט עולה געווען מיט זיין פרוי, קעלי, (ווילענסקי) קיין ישראל. אויך דער דריטער זון, מיכאל, איז געפאָרן ענדיקן זיין שטודיום אין ישראל, ווו ער האָט אויך חתונה געהאַט און איז זייער גליקלעך און צופרידן. דער צווייטער זון, שאול, מיט זיין פרוי און קינד, ווי אויך דער מיזינעק, ישראל יונה, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין זעלבן יאָר ווי מדינת ישראל, גרייטן זיך עולה צו זיין קיין ישראל און זיך אָנשליסן צו זייערע ברידער.

די טראַדיציע און די לערע, וואָס מיר האָבן באַקומען אין ראַוואַ־רוסקאַ, האָט באַווירקט אונדזער לעבן און טע־טיקייט אין יידישן לעבן אויך דאָ אין אורוגוויי. איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין דער ראש־הקהל אין מאָנטע־ווידעאָ, פּרעזידענט פון דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג, דירעקטאָריום־מיטגליד און הויפּט־סעקרעטאַר פון דער יידישער נאַציאָנאַלער באַנק, די „באַנקאָ פּאַלעסטינאַ אורו־גוואַזשאַ״; מיטאַרבעטער אין קרן־היסוד־מגבית, אין באַ־נאָס־קאָמיטעט, אין מושב־זקנים, סעקרעטאַר פון היגן דזשאָינט־קאָמיטעט און „האָיאַס״, אויך וויצע־פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער לאַנד־אָרגאַניזאַציע אין אורוגוויי און אויך געווען דעלעגאַט צום 29־סטן ציוניסטישן וועלט־קאָנ־גרעס אין יאָר 1951. דאָס אַלץ, ווייל מיר זענען אַזוי צו דעם דערצויגן געוואָרן אין דער געוועזענער און היינט אומגעבראַכטער היים, ראַוואַ־רוסקאַ.

קיין מאָנטעווידעאָ האָבן איינגעוואַנדערט אַ קליינע גרופּע פון דער אַלטער היים־שטאָט, מיר׳ן דאָ דערמאָנען אַ טייל פון זיי, וועלכע זענען נישט מער צווישן די לעבע־דיקע: ר׳ טודריס מרגליות און דערנאָך זיין ברודער ר׳ בעריש ז״ל. בעריש איז געווען ראַטמאַן אין דער קהילה און איבער צוויי צענדליק יאָרן — דער אַרויסגעבער פון דער רעליגיעזער וואָכן־צייטונג, „דער מאָמענט״. אַ שטיק צייט שפּעטער האָבן נאָך זיינע קינדער, דער זון יצחק און

טאָכטער פייגע, אָנגעפירט מיט דער זעלבער אַרבעט, אָבער דערנאָך האָבן זיי מער נישט געקענט פאַרזעצן און די אויסגאַבע האָט זיך אָפּגעשטעלט.

נח שטיינפעלד ע״ה, אַ סך יאָרן געווען ראַטמאַן אין דער קהילה, מיטגעאַרבעט אין דער לייַ־קאַסע, פון וועל־כער ס'איז אויסגעוואַקסן די „באַנקאַ פּאַלעסטינאַ" און ביז די לעצטע טעג געווען ערשטער גבאי אין דער שיל. זיין הויז איז געווען אָפן פאַר יעדן. זיין געשעפט האָט ער אַ נאָמען געגעבן „ראַוואַ־רוסקאַ", אַלס אויסדרוק פון פּיעטעט און צום אָנדענק פאַר זיין געבוירן־שטאָט.

לייזער בערגער (ריטנער) ע״ה, געהאַט אַ גוטגייענדע בוכהאַנדלונג און געווען אַ טעטיקער חבר אין קרן־קימת־קאָמיסיע.

און — צו לאַנגע יאָרן זיי — אַ פּאָר היגע אַלט־גע־זעסענע: זלמן לייַנוואַל־באַך, געקומען אַהער פון דייטש־לאַנד נאָך פאַרן צווייטן וועלט־קריג, געאַרבעט אַלס אָנ־פירער פון אַ יידישן האַנדלס־קאָאָפּעראַטיוו, דערנאָך פאַר־טרעטער פון דזשאָינט און „האיאַס", ראַטמאַן אין דער קהילה, מושב זקנים, קינדער־היים און אַקטיוו צווישן די דייטשע יידן אין אורוגוויי.

אברהם ליבערמאַן, געווען סעקרעטאַר פון פּועלי־ציון־התאחדות, סעקרעטאַר פון קרן־קימת־לאַנד־ביוראָ און גע־ווען דעלעגאַט צום ציוניסטישן וועלט־קאָנגרעס.

ישעיה שפּאַרער, אַ חבר ביי די אַלגעמיינע ציוניסטן, ראַטמאַן אין דער קהילה און מיטגליד אין „באַנקאַ פּאַלעס־טינאַ".

שיע שפּאַרער און זיין פרוי באַשע ליבערמאַן האָבן אונדז פאַרלאָזן און עולה געווען מיט זייערע קינדער קיין ישראל.

דער גייסט פון ראַוואַ־רוסקאַ און איר דערציאונג, וואָס מיר האָבן איינגעזאַפּט און מיטגענומען מיט זיך אין אונדזער אָרעמען מאַטעריעלן באַגאַזש, האָט באַהויכט און באַווירקט אונדזער לעבן אין אַלע מקומות און איבער אַלע וואַנדער־וועגן, וואוהין דער גורל האָט אונדז געפירט.

ארגון יוצאי ראווה־רוסקה והסביבה - בישראל הקמתו, התפתחותו ופעולותיו

גימפל יוסט

עם תום מלחמת־העולם השניה נודע ברבים על השואה האיומה, שבה הושמדו ששה מיליונים מבני עמנו, ובכללם יהודי קהילת ראווה־רוסקה והסביבה.

בינתיים הספיקו להגיע לארץ־ישראל שרידים מעטים מניצולי השואה, שידעו לספר על הרציחות הנוראות, והתגל־תה התמונה שהחרידה כל אחד מאתנו, וידענו מה גדול היה השבר שפקד גם את בני עירנו והסביבה. הבננו, שעלינו, שנשארנו בחיים, להנציחם ולא לתת לשכוח את הפשע הזדוני שביצעו המרצחים הנאציים ועוזריהם.

יחידים, יוצאי עירנו, התחילו להיפגש בבתים פרטיים, לשוחח ולתכנן הקמת מסגרת ארגונית ליוצאי עירנו בארץ ובתפוצות, לדאוג להנציח את יקירנו, וגם להגיש עזרה חומרית ומילת עידוד לשרידים העולים.

ביום שני, כ״ח בכסלו תש״י (19.12.1949), נערך בתל־אביב הכנס הראשון של יוצאי העיר והסביבה ונערך טקס האזכרה לקדושינו. הכנס הזה הרטיט לבבות. היה זה מעמד שלא יישכח. הבכיות עלו מכל פינות האולם. באזכרה ראשונה זו הספיד את קדושינו הרב ד״ר אריה ברגר ז״ל. דבריו העלו בזכרוננו את כל הנפשות היקרות, שרק תמול־שלשום היו בחיים. נזכרנו בכל פרקי חיינו, בכל רקמת היחסים של המשפחה, במלחמת הקיום שלה, בתפילותיה ובציפיותיה. בפעם הראשונה נאמר ה„קדיש" בצוותא.

בכנס הזה הונח היסוד לארגון יוצאי ראווה־רוסקה והסביבה בישראל, וארגון זה נקבע למרכז של יוצאי עירנו הפזורים בארצות התבל. נבחרו ועדות שונות לפעולות. העשירי בטבת, יום ה„קדיש" הכללי, נקבע ליום זכרון גם לקדושינו. מאז אנו מקפידים לקיים מדי שנה בשנה את המפגשים והאזכרות ולהספיד את קדושינו, וכן את הנפטרים במרוצת השנה — הן בארץ והן בתפוצות.

הביולטינים

מתוך רצון לשמור על הקשר בין יוצאי עירנו שבישראל ובין אלה שבתפוצות הוחל בהוצאה לאור של ביולטין. מחודש נובמבר 1960, שבו הופיעה החוברת הראשונה, עד חודש דצמבר 1968 — הוצאנו 6 חוברות המכילות כ־400 עמוד, ובהן כ־90 תמונות. החוברות, שבהן השקיעו חברים בודדים עבודה רבה — עוררו רגשות עמוקים לזכר העבר וזכו בהערכה חמה מצד יוצאי עירנו שבארץ ובחו״ל. אף שרוב הפעולות

בקשר עם פרסום הביולטינים נעשו בהתנדבות, הרי שדבר זה היה כרוך בהוצאות לא מבוטלות, והחברים בארץ ובתפוצות תרמו לכך ברצון את תרומותיהם. הודות לביולטינים יש שנודע לבין־עירנו על קיום חברו או בן־משפחתו; הם אף שימשו במה להבעת צער ותנחומים, במקרה של אבל, או לאיחולי ברכות לרגל שמחות משפחתיות. הם היו מקור גאוותנו, כי היינו בין הארגונים המעטים שידעו ליצור כלי תקשורת כזה. הביולטינים נשלחו למוסדות שונים, לארכיונים בארץ ובתפוצות, וקיבלנו עליהם מכתבי הערכה.

הקשר עם התאחדות יוצאי פולין — בארץ

בטבת תשכ״א (ינואר 1961) הופיע בארץ, ביידיש, ספר מטעם התאחדות עולי פולין בישראל על הארגונים (לאנדסמאַנשאַפטן) בישראל. בספר זה פורסמה סקירה תמציתית על ארגוננו ועל פעולותיו.

פעולות הנצחה.

קופת גמילות־חסדים ע״ש קדושינו. הוקמה קופת גמילות־חסדים (גמ״ח) להלוואות ללא רבית ובתשלומים נוחים. לנזקקים אף ניתנו מענקים חד־פעמיים. ההלוואות והמענקים מסתכמים, עד היום, ברבבות לירות.

החורשה ע״ש קהילת ראווה־רוסקה והסביבה ביער הקדושים. בכ״ז בניסן תש״ך (24 באפריל 1960), ביום שהוכרז עליו בכנסת בירושלים כיום־השואה והגבורה, יצאנו יחד עם המוני בני ישראל ליער הקדושים בדרך לירושלים, ושם נטענו חורשה לזכר קדושי קהילת ראווה־רוסקה והסביבה. היה זה מעמד מרגש, כשעשרה זוגות של חברים וחברות מהארץ ומחוץ־לארץ שתלו את עשרת השתילים הראשונים. הרגשנו שהקימונו מצבה חיה לקדושינו.

אגוד יוצאי רוה־רוסקה
בארץ־ישראל

תל־אביב, טבת, תש״ח.

לכל יוצאי רוה־רוסקה
שלום!

לפי הידיעות שבידינו התמלאנה בחודש טבת ש. ז. 5 שנים להשמדת אחינו, אחרוני היהודים בגיטו רוה־רוסקה והסביבה הקרובה ע״י הסרצחים האכזריים

כדי להתיחד עם קדושינו ולהנציחם בתוכנו, החלטנו לקרוא

ליום בינוס וזכרון

אשר יתקיים במוצאי שבת **ד׳ טבת תש״ח (20.12.47)**
באולם **„בית המורה"** רח׳ נחן שטראוס 6, בתל־אביב.

התחלת הכינוס והאזכרה בשעה 7.30 בערב

אנו מקוים שאתה ובני משפחתך תשתתפו ביום הזכרון וכינוס ראשון זה.

בכבוד

הועדה חיוזמת

די איינלאַדונג פאַר דער ערשטער אזכרה אין תל־אביב

במרתף השואה. בכ״ז בניסן תשכ״ב (1 במאי 1962) הקימונו במרתף השואה בירושלים לוח־זיכרון לזכר קהילת ראווה־רוסקה והסביבה, שהושמדה בשואה. במעמד הזה השתתפו חברים ונציגים מהתפוצה. בזה נוסף גלעד לעדות ולזכרון־נצח.

כדוגמת ארגונים אחרים התחלנו גם אנו לחשוב על הוצאת ספר זיכרון, שינציח את קהילתנו על מוסדותיה ואנשיה. במפגשים השנתיים רשמנו פרטים על השואה, אספנו תמונות ממראות העיר ומנופיה, וריכזנו רשימות על אנשיה, ארגוניה ואורח חייה. בהכנת הספר הושקעה עבודה רבה

אזכרה ב„מרתף השואה" בעת גילוי לוח הזכרון.

די אזכרה ביים אויפדעקן דעם דענקמאָל פאַר אונדזערע קדושים.

מימין — רעכעס־שפּאַצנער טובה; טריט מענדל; פישלער־קראַמערמאַן חייקע; שמידער מרדכי; שווערט־רובין בלומאַ; רובין יוסף צבי; אַלטמאַן ליפּאַ; יוסט גימפּל; קרע־מערמאַן צבי; ערדמאַן איטשע, מונ־טעווידעאַ, ראש־הקהל און פּרעזעס פון דער יידישער באַנק; יוסט־צי־מערמאַן שבע; שעכטער־צימערמאַן מאַטעלע און אסתר אַפּלבוים־קאַרטון.

וקשה, ורק בזכות עקשנותם של יחידים הושלמה עבודה זו, המסכמת פרק חשוב בתולדות הארגון.

חברינו בארץ ובתפוצות

בישראל נמצאים כ־250 יוצאי עירנו וכ־50 מהסביבה הקרובה. רובם חיים בכל ערי הארץ ומיעוטם במושבות ובקיבוצים. רוב חברינו שבתפוצות מרוכזים בארצות-הברית, ובעיקר בניו-יורק, יתר חברינו נמצאים במונטריאול, טורונטו ורג׳ינה (קנדה); במונטיווידאו (אורוגוואי); בבואנוס-איירס, סנטה-פה ורוזריו (ארגנטינה); בסן־פאולו, ריו-דה-ז׳נירו ופורטו-אלגרה (ברזיל); במקסיקו; בפריס, ניצה, ליל ולנס (צרפת); בהאג (הולנד); באנטוורפן ובריסל (בלגיה); (איטליה); בלונדון ושפילד (אנגליה); ביוהניסבורג (דרום אפריקה); בסידני ומלבורן (אוסטרליה).

בכל שנות קיומו של ארגוננו בארץ, שימשו ומשמשים במסירות רבה כעסקנים פעילים בוועדות ובוועדים שונים החברים: ד״ר ברגר אריה ז״ל, יובל-בוימוואל יעקב ז״ל, רינגל אברהם מרדכי ז״ל, שוער-צירינג לאה ז״ל, שטרן משה ז״ל — ויבדלו לחיים ארוכים: גראף הרץ, גרואר מוני, גרינשטיין-פרייהייטער דבורה, דרור-אלטמן ליפא, יוסט גימפל, לב אידה, לוקמן בלומה, מייזלס יחיאל, ד״ר מנדל נחום, מרגלית צבי. נצר צבי, פישלר יצחק, עו״ד צדוק חיים, צימרמן-שכטר מטה, קרטון אסתר, קרמרמן יהושע צבי, רובין בלומא, רובין יוסף צבי, רכס אליעזר, רנר צבי, שטיינפלד משה יעקב, שטראוס מרדכי, שיינר-גרואר רגינה ועוד...

אנו תקווה, כי את הספר הזה יקראו גם צאצאינו, וכי בעזרתו יכירו ויוקירו את אבותינו ויקירינו המונצחים בו.

מיר די לעצטע

י. מייזעלס (ייכל קעסעל)

מיר די לעצטע ראַווער ייִדן, אַ פּאָר
מנײנים וואָס געדענקען זי אין בליען
אַט-אַט-אַט נאָך אין אַ צענטליק יאָר
ווען אונדזערע ביינער וועלן אין „גן-עדן״ רוען
ווער וועט וועגן איר נאָך עפּעס וויסן?

נישט פון די שטעט די רייכסטע אָדער גרעסטע
געווען אַפילו זייער אָרעם אין ווערטן, מאָנומענטן;
אָבער פאַרגעסן אָדלערס זייער נעסטן
אויפן באַרג אין אַ וואַלד אַן אָפּגעברענטן
ווו זייערע מוטערס האָבן זיי באַשיצט פאַר ווינטן און רעגן-גוסן?

אויף דער וואָלקאָוויצע, דער אַלטער איינגעפאַלענער בית-עלמין
ווו עס רוען אַ צענטליק דורות אונדזערע אבות אבותינו;
די אָפּגעברענטע כאַטע פון ר׳ שלומה-זלמן
וואָס האָט נישט געוווּסט די צורה פון מטבע בעוונותינו.
וועמען וועלן זיי דעמאָלט עפּעס נאָך דערמאָנען?

אין די בתי-מדרשים מיט זייערע אייביקע מחלוקות
איבער אַן עליה צו דער תורה, — שני, ששי אָדער מפטיר
און להבדיל די פּרנסה מיט גויים אין די בויקעס,
פלאַקס און אייער, בולבעס אָדער האָלץ אַ קלאַפטער
ווער וועט וועגן דעם נאָך עפּעס דערציילן קאָנען?

רבנים און רביים, לומדים בעלי-תורה
מתמידים געבויגן איבער גמרא׳ס ביז דער דריטער אשמורה;
גריבלערס אין לאַבירינטן פון סוגיות, מוחות ווי חלפים שאַרף
וואָס פאַרגעסן אַן עסן און אַז מען שלאָפן דאַרף
ווער וועט זייער אָנדענק דעמאָלט איבערן וועלט-רוים טראָגן?

מיר די לעצטע ראַווער ייִדן, אַ פּאָר
מנינים וואָס געדענקען זי אין בליען
אַט-אַט, נאָך אין אַ צענטליק יאָר
ווען אונדזערע ביינער וועלן אין „גן-עדן״ רוען
ווער וועט וועגן איר נאָך עפּעס וויסן?!

תוכן - אינהאלט

לתולדות היהודים בראווה־רוסקה — צו דער געשיכטע פון יידן אין ראַוואַ־רוסקאַ

תורה, חסידות והשכלה בעירנו

זכרונות, דמויות והווי

הסביבה — די אומגעגנט

השואה — דער אומקום

בית אבי

הנצחות הקדושים

תפוצות

FOREWORD

The Rawa-Ruska Memorial Book constitutes the only remembrance of our former home, which was so brutally and ruthlessly eradicated. The town of Rawa-Ruska still stands, but its Jewish inhabitants can no longer be found there, as they all met with a tragic end. No single breath of Jewish life remains.

Our Memorial Book attempts to reconstruct fleeting moments. occurrences, experiences and recreate the figures and types of the past, so that nothing may ever be forgotten; to depict the everyday life of our ruined home-town: the days of sorrow, the days of joy and the hope for a better tomorrow.

We thank all those, who contributed to make this work possible. Regretfully many of them have not lived to see this volume completed, especially my dearest and unforgotten friend Abraham Mordekhay Ringel, blessed be his memory, who devoted much of his energy to this work.

Rawa-Ruska's distinction was its formed streets, thoroughfares and buildings; its public parks, market-place, railway junction and its charming landscaping and panorama outside the city limits.

Rawa-Ruska's Jewish community, since its inception, had at all times been held up as an exemple for all neighboring settlements as a pioneer in cultural, political, socio-economic and zionist fields. To them is this Book dedicated.

Noteworthy were the activities of the influential of the orthodox-chassidic movement of Belz and effective right and left wing political parties: the Zionist Organizations with their variety of political shades and trends; the Agudat Israel with all its impact upon the life of the town; the influence of the political and cultural activities of the Jewish labor parties, as well as numerous philantropic and eleemosynary institutions. Moreover. there existed great numbers of Chederim with their respective teachers; the Hebrew School: "Beth-Yacob"; the Cooperative Bank; the community non-interest loan funds; artisans, skilled workers, retailers and merchands guilds. Most of the aforementioned organizations maintained libraries, reading-room facilities and conducted variety of evening courses.

We still remember the rabbis, cantors, ritual slaughters, the great scholars and arbitrators, the learned men, the chassidic opponents, the reform group, the respective leaders and functionaries.

The Jews of Rawa-Ruska will forever remember their erstwhile Jewish hometown with nostalgia and veneration. There pulsated a warm Jewish life, which in spite of its endless woes and struggles, its suffering and all too little joy — produced a splendid Jewish youth and lovely Jewish childern.

ALL THIS WAS OBLITERATED BY THE NAZI MURDERERS.

IT WILL NEITHER BE FORGOTTEN NOR FORGIVEN.

LET US HERE EXPRESS OUR VENERATION FOR THE MEMORY OF OUR BELOVED MARTYRS.

MAY THIS BOOK SERVE FUTURE GENERATIONS AS A "NER TOMID" — AN ETERNALLY BURNING MEMORIAL CANDLE.

J. H. RUBIN

RAWA-RUSKA
MEMORIAL BOOK

PUBLISHED BY THE RAWA RUSKA ORGANIZATION
in ISRAEL
Tel Aviv, 1973.

קלאשטאר

ראטא

כנסיה
אוקראי׳

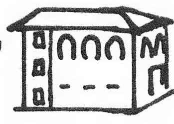

בית ׳זילבר
׳התקוה׳

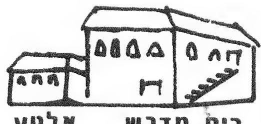
היטשע גאס

בית יוספסברג
׳גורדוניה׳

בית ר׳ הירש
אלימלך שפריצר
ה,אגודה׳

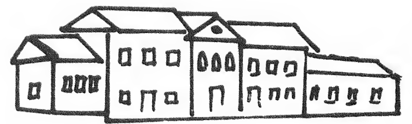
קלאפער
הייזל

שיל

ראטה

באן גאס

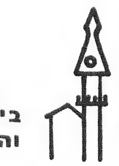
דואר

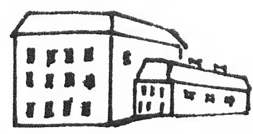
לעמבערגער גאס

ברון
הירש

בית קברות

רישום המפה מהזכרון ע״י ישראל דינגל

מזרח מערב

ראטא

כנסי פולני

דריי גארטן

רטן

בית שטרן
מגורי הרב טברסקי

בית צימרמן
'טרפלדור'

בית הקברות
החדש

קלייזל

טארטאק

גימנאזיום

זאמד ביהמ"ד

זאמד גאס

לפוטאליטש

בית
הרבי מפוטאליטש

המזרחי
וצעירי מזרחי

בית
הרבי ממגרוב

בית
ר' שלום מנמירוב

בית יתומים יהודי

עיריה

מפת העיר
ראווה רוסקה